

LANGUAGE AND LITERATURE
ЯЗЫК И ЛИТЕРАТУРА
DİL VƏ ƏDƏBİYYAT

BEYNƏLXALQ ELMİ-NƏZƏRİ
ЖУРНАЛ
1(113)

BAKİ -2020

DİL

VƏ

ƏDƏBİYYAT

LANGUAGE AND LITERATURE

ЯЗЫК И ЛИТЕРАТУРА

Beynəlxalq elmi –nəzəri jurnal

Elektron versiyası

Электронная версия

1(113)

Jurnal

1993-cü ildən 2 aydan bir çıxır

– 2020 –

<i>DİLÇİLİK – ЯЗЫКОЗНАНИЕ</i>	5–184
Z. AVİLOVA .Orta əsr abidələrində, o cümlədən Məhəmməd Əmanın "Dıvan"ında feilin zamanları.....	5
G. BAYRAMOVA. İtalyan və Azərbaycan dillərində antonimlərin antiteza yaratma potensialı.....	10
N. ŞAHMALIYEVA. Müasir dilçilikdə "mətn" in mahiyyətinin anlayışı və açıqlanması.....	14
K. ƏZİZOVA. Müasir Azərbaycan və ingilis dillərində kulinariya terminlərinin mənşə baxımından bölgüsü.....	16
F. MUSTAFAEV. Kino dilində orfoepik norma.....	20
X. HEYDƏROVA. Ərəb dilindən alınmaların Azərbaycan dilinə transliterasiya qaydaları.....	23
E. İSMAYİLOVA. Derivativ söz, leksik yuva və sözün morfo-derivativ sahəsi anlayışlarının münasibəti.....	30
Ə. KƏRİMOVA. Müasir ingilis dilində feilin keçmiş zaman formasına koqnitiv yanaşma və Azərbaycan dilinə tərcüməsi.....	33
A. ŞƏBİEVA. asir İngilis dilində əmr cümlələrinin semantik struktur təzahürləri.....	37
Ç. ABDULLAYEVA .Müasir Azərbaycan dilində kauzativliyin ifadə vasitələri.....	40
Ş. SEYİDOVA. Azərbaycan frazeologiyasının tarixində frazeoloji vahid anlayışı.....	46
Ə. ABBASOV . Müəyyən şəxsi cümlələrdə struktur-semantik genişlənmə sintaktik və semantik amil kimi.....	49
B. MƏMMƏDOV. Nəsimi poeziyasında işlənmiş omonim sözlər.....	53
A. ƏMİRASLANOVA. Predikativ tərkibli frazeoloji vahidlər və onların Azərbaycan dilində işlənmə metodları.....	56
K. NƏCƏFOVA. Frazeologizmlər və onların təsnifatı.....	61
Ü. DADAŞOVA. Azərbaycan və ingilis dillərində işlənən frazeoloji vahidlər və onların işlənmə tezliyi.....	64
A. ƏMİRASLANOVA. Müxtəlif sistemli dillərdəki frazeologizmlərin tipoloji xüsusiyyətləri.....	67
A. YUNUSOV. Türk ləhcələrində ədatların işlənməsinə dair.....	71
R. MƏMMƏDOVA. Frazeologiya üzərində işin elmi əsasları.....	75
F. İSAYEVA. Sifətin semantik təsnifatının ümumi prinsipləri və meyarları.....	78
A. ƏMİRASLANOVA. Çoxmənalı frazeoloji vahidlər və mətn.....	83
R. HÜSEYNOVA. German dillərində indiki zamanın formalaşma aspektləri.....	86
III. ИБРАГИМОВА. Энантосемия как одно из языковых явлений.....	89
S. MƏSİMOVA. Dilçilikdə tək hal və cəm hal oppozisiyası.....	93
A. RZAYEVA. İngilis dilində cins kateqoriyasının koqnitiv təhlili.....	96
İ. ŞİRİNOVA. Cümlə intonasiyası probleminin müasir dilçilikdə qoyuluşu.....	101
Ж. ДАРКЕНБАЕВА. Фразеологизмы – отражение национальной языковой картины мира	104
R. NAMAZOVA. Ağamusa Axundov fonemist kimi.....	108
A. БАТЫРҰЛЫ ҚАЛШАБЕК.«Тәңір» сөзі: генезис, трансформация.....	111
M. MAHMUDOVA. Müasir İngilis və Azərbaycan dillərində zərflik budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin növləri.....	115
Z. AVİLOVA. XVI – XVII əsrlərdə Azərbaycan yazılı abidələrində sifət.....	118
N. BASHIROVA. Phraseological Derivation in the Colloquial Speech of Modern English.....	122
E. NİFTƏLİYEVA. Azərbaycan dilində enantiosemiya hadisəsində antonim sözlər.....	125
A. QULİYEVA. Müasir dilçilikdə norma və variant qarşılaşması.....	128
A. RƏHİMLİ. Honorativlərin sosiolinqvistik və linqvokulturoloji şərtlənməsinə dair	131
M. ƏLİYEVA. Çoxmənalı frazeoloji vahidlərdə mənə dəyişmələri və metafora.....	135
G. ƏLİYEVA. Türkoqlogiyaya dəyərli töhfə – onomastik vahidlərin folklorlarda təzahürü.....	138
Ş. HƏSƏNLİ-QƏRİBOVA. Orta əsrlər qırçaq türkcəsi dil nümunələri.....	141
A. ГАШИМИ. Категория утверждения (отрицания) в лингвистических учениях	145
З. КАДЫРОВА. Очерки по тюркологии II.....	152
B. MƏMƏDOVA. Основные концепции и направления в изучении социальной сути загадок.....	155
N. MƏMMƏDOVA. Mürəkkəb sözlər barədə nəzəri fikirlər.....	159
P. BAYRAMOVA. Ünsiyyət prosesinin iştirakçıları.....	162
S. QULİYEVA. Fonetika terminlərinin standartlaşdırılması.....	165
F. QURBANZADƏ. Yazılı və şifahi diskursda ellipsisin təsir gücü.....	170
R. SƏLEYMANOVA. Müasir türk dili ilə müxtəlif mənalı müstərek şivə sözləri	175
B. XƏLİLOVA. “Ədalət” konsepti ifadə edən frazeoloji vahidlər.....	179
<i>ƏDƏBİYYATŞUNASLIQ-LITERATUROVEDENIE</i>	185-291
R. DJABBOROV. Ağqoyunlu hökmdarı Cahanşah Həqiqi böyük özbək şairi Əlişir Nəvainin nəzərində.....	185
Л. САМЕДОВА. Образ великого русского поэта А.С.Пушкина в азербайджанской литературе.....	188
N. BƏKİROV. Molla cümlənin şeirləri toplanmış üç dəftər barədə.....	193
F. FƏRZULLAYEVA, M. ƏLİYEVA. Uşaq lirikasının müxtəlif sistemli dillərdə araşdırılması.....	196
J. ZEYNALLI. Yaşar Kamalın “İlan öldürsələr” romanında qısa mövzusu	200
У. АСАДОВА. Русская военная романтика и западноевропейская литература «Потерянного поколения».....	202
A. QASIMOVA . Dastanda qəhrəman tipləri və obrazların ümumi səciyyəsi.....	205
S. ƏLİYEVA. Hüseyin Arifin yaradıcılığında uşaq şeirləri.....	211
Ə. HÜSEYNZADƏ. Oğuznamə metodologiyasında mənəvi irs	214
S. ƏLİYEVA. Ağac pirləri ilə bağlı qurbanvermə.....	217
K. ƏMRAHOVA. Ədəbiyyatda Don Juan obrazı:müqayisələr, paralellər.....	220
E. ABDULLAYEVA. Şəhriyar yaradıcılığının tarixi.....	223
Ə. HÜSEYNOVA. Azərbaycan ədəbi tənqidinin nəzəri – estetik prinsipləri Bəkir Nəbiyevin elmi irsində.....	226
Q. ABDULLAZADƏ. Mir Cəlal və Hüqo yaradıcılığında bənzər obrazlar və onların idealları.....	229
N. CABBARLI. Bəxtiyar Vahabzadə lirikasında Füzuli ənənələri.....	232
Z. İSAZADƏ. Hüseyin Cavidin yaradıcılığında türk qadın obrazları.....	236
A. MƏMMƏDOVA. 20-30-cu illər tənqidində “M.F.Axundzadə və dünya ədəbiyyatı” problemi.....	239

A. RÜSTƏMOVA. Səfər Alışarlımın “Maestro” romanında psixologizm.....	243
V. TAGİZADƏ. Müstəqillik dövrü ədəbiyyatşünaslığında Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığınamünasibətin yeni aspektləri.....	246
V. İBRAHİMLİ. Əbdürəhim bəy Həqverdiyev hekayə yaradıcılığında dini-mifoloji və folklor ənənələri.....	250
S. SƏMƏDOVA. İsa Muğanna hekayələrində həyatı mətləblər.....	254
G. ƏLİYEV. Nəsimi və mühiti Rəsul Rza yaradıcılığında.....	258
İ. ƏLİYEV. Mir Cəlalın publisistikası.....	262
MƏMMƏDOVA. Con Bartın “Ximera” romanı postmodernist nəsrin nümunəsi kimi.....	265
A. NƏMƏROVA. Poetik tərcümə və əsərlərin tərcüməsində poetik formanın saxlanması problemi.....	269
S. QAFFARLI. Qasım bəy Zakir satirasının tənqid hədəfləri.....	272
T. QULİYEV. “Qulluqçunun hekayəsi” romanında antiutopik reallığın inikası.....	275
S. İBRAHİMOVA. Doris Lessinq nəsrində sosial mühit və insan.....	278
Ə. ƏKPƏROVA. M.Etvudun romanantiutopiyasında yeni dünya modeli.....	281
B. ƏLİYEV. Əhməd Hamdi Tanpınar yaradıcılığına baxış.....	285
L. QURBANOVA. Müasir Amerika ədəbiyyatında intiharı imitasiyası və ya “Verter effekti”.....	288
<u>PEDAQOGİKA-PSIXOLOGIYA, ПЕДАГОГИКА-ПСИХОЛОГИЯ</u>	292-345
F.ŞİRİNOVA. Şagird kollektivlərinin mənavi cəhətdən formalaşması.....	292
A. AĞAYEV. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti.....	295
Л. БЕЗИРОВА. Роль семьи, общества в развитии двуязычных и многоязычных детей.....	299
К. НУРИЕВА, И. КУЛИЕВА. Некоторые принципы и подходы нового направления в современной методике.....	302
E. MƏMMƏDOVA. İbtidai siniflərdə nitqin səs mədəniyyəti üzrə işin təşkilinə yeni yanaşma.....	305
M. İSMAYİLOVA. Expression of emotionality and expressiveness in the dialogue.....	307
S. ABBASOVA, S. ABDULLAYEV. Nitq mədəniyyəti dilçiliyin müasir problemlərindən biri kimi.....	310
V. ABİYEV, A.SƏFİXANOVA. İnglis dilinin tədrisində şifahi nitqin inkişafı ilə bağlı çətinliklər.....	313
A. İSMAYİLOVA. Gənclərin tərbiyə olunmasında milli və bəşəri dəyərlərin rolu.....	316
X. MƏMMƏDOVA. Ailə tərbiyəsində məktəbin ailə ilə əlaqə formaları.....	319
K. QURBANOVA. İnnovasiyalardan istifadə müasirləşdirmənin və keyfiyyətin yüksəldilməsinin mühüm amili kimi.....	322
F. XUDİYEV. Azərbaycan qadın təhsilinin təşəkkülü tarixindən.....	324
Z. CƏLİLOVA. Frazoloji birləşmələr və onların öyrədilməsi yolları.....	327
T. MEHTİYEV. Using short stories in efl classes the last leaf.....	330
A. ŞEYDAYEV. İbtidai siniflərdə oxu materialları üzərində müşahidənin müasir metodlarla təşkili.....	336
T. VERDİYEV. Nizami Gəncəvi irsinin gənclərin tərbiyəsində əhəmiyyəti.....	339
A. NAMƏTOVA. Xarici dilin tədrisi prosesində leksik kompetensiyanın formalaşdırılması.....	342
M.İSMİXANOV, N.İMAMVERDİYEV, G.KƏRİMOVA. Təlimdə diaqnostika, nəzarət və qiymətləndirmə.....	344
<u>JURNALİSTİKA - ЖУРНАЛИСТИКА</u>	349-352
M. QƏDİROVA. Svetlana Aleksiyeviçin yaradıcılığı müstəqillik dövrü Azərbaycan mətbuatında.....	349
<u>MƏRUZƏ VƏ MƏQALƏLƏR – ДОКЛАДЫ И СТАТЬИ</u>	353-419
S. RAMAZANOVA. Bartolomey Corceusun “Türklərin ayın və mərasimləri” əsərində türk dilinin etnoqrafik leksikası haqqında.....	353
Л. АЛЕКПЕРОВА, Т. ДЖАФАРЛИ. К вопросу о применении компьютерных технологий в процессе обучения.....	355
G. QARAYEV. Əlifbadan sonrakı dövrdə söz yaradıcılığı ilə bağlı aparılan işlər.....	357
A. MÖBÜDOVA. İbtidai siniflərdə morfologiyanın tədrisi prosesində nitq inkişafı məsələləri.....	359
Л. ГУЛИЕВА, Э. РЗАЕВА. Сравнительный анализ рассказа А.П.Чехова «Ванька» и рассказа Дж.Мамедкулизаде.....	361
A. MEHDİZADƏ. “Abbas və Gülgöz” dastanı əsasında qadın və kişi nitqinin tədqiqi.....	365
R. AĞAYEV. Ədəbiyyatdan icmal mövzuların tədrisi.....	368
P. MAMƏDOVA. Числительные “три”, “четыре”, “пять” как компоненты терминов.....	371
F. MEHDİYEV. Дискурс.....	376
R. AĞAYEV. Müasir Ədəbiyyat dərslərində inteqrasiyanın aktuallığı.....	378
A. ŞİXƏLİZADƏ. Azərbaycan dili dərslərində interaktiv metodlardan istifadə etməyin əhəmiyyəti.....	381
S. ƏLİYEV. Fəal təlimdə inteqrasiyanın rolu.....	384
T. HÜSEYNZADƏ. Müasir ədəbiyyat dərslərində inteqrasiyanın üstünlüyü.....	387
A. MƏMMƏDBƏYLİ. Ələkbər Salahzadə yaradıcılığında assosiativlik.....	391
ГАО КЭСИНЬ. Существительные с древней основой на согласный в берестяных грамотах.....	394
Ü. SƏLİMOVA. Azərbaycan dilində frazeoloji birləşmələrə dair.....	397
S. SƏMƏDOVA. İsa Muğanna yaradıcılığına nəzər.....	400
N. SEYİDZADƏ. İngilis dilində zərf haqqında ümumi məlumat.....	403
K. XANLAROVA. Yenidən-yazma örnəyi “Mahmud və Mərgəm” əsəri.....	407
ЛИ ЦИНЦИН. Метафоризация зоонимов и фитонимов.....	410
Г. АХМЕДОВА, Н. АХМЕДОВА. Случай употребления прилагательных на начальном этапе обучения.....	415
S. HACIYEV. Ziyahlıq və idarəetmə.....	418

Yəqinməyə verilmişdir: 12.01.20 Çapa imzalanmışdır: 21.03.20 Rezoqraf çapı.

Şəhadətnamə № 27. Lisenziya: seriya ab № 022471

Tirajı 1000. Ləman nəşr-poliqr. MMC»-də çap olunmuşdur. Qiyməti – pusuz

DİLÇİLİK-ЯЗЫКОЗНАНИЕ

Avilova Zərifə İsmayıl qızı¹

ORTA ƏSR ABİDƏLƏRİNDƏ, O CÜMLƏDƏN MƏHƏMMƏD ƏMANİNİN “DIVAN”INDA FEİLİN ZAMANLARI (KEÇMİŞ ZAMAN)

(Müasir Azərbaycan dili ilə müqatıyisəli təhlili)

Təqdim edilən abidənin dilində feilin zamanları və onların morfoloji əlamətləri müasir formalara əsasən uyğun gəlməsinə baxmayaraq bir sıra fərqli cəhətlər də özünü göstərir.

Məlum olduğu kimi, istər Azərbaycan dili, istərsə də başqa türk dillərində feilin zamanları müasir dil baxımından ətraflı öyrənilmişdir. Həmin mövzunun tarixi planda öyrənilməsi sahəsində də az iş görülməmişdir.

Keçmiş zaman

Hər bir dil daxili inkişaf qanunlarından və qrammatik quruluşundan asılı olaraq, müxtəlif keçmiş zaman formalarına malikdir. Atri-ayrı türk dilləri, o cümlədən Azərbaycan dilində keçmiş zaman formalarının mənşəyi, formaların miqdarı, habelə nəqli və şühudi keçmişin mənasının müəyyənləşdirilməsi ilə bağlı bir sıra tədqiqatlar mövcuddur.

Müasir Azərbaycan dilində olduğu kimi M.Əmaninin də “Divan”ında feilin keçmiş zamanı iki ifadə formasına malikdir: şühudi keçmiş, nəqli keçmiş.

Şühudi keçmiş zaman əsasən, -di şəkilçisi vasitəsilə düzəlmişdir. Məsələn:

Zəif **etdi** tənim məhv **oldi** idrak /s.40/; hicran kar **etdi** canıma, Dövrən **susadi** qanıma /s.43/, Eşq odinə **yandı** bağrım /s.43/, Həddin ötdi intizarın /s.44/, **Sıcradi**, palçığa batub öldi, Qarının bənizi qüssədən **soldi** /s.36/.

M.Əmaninin “Divan”ında şühudi keçmiş zamanın ifadə edilməsində bəzi fərqli cəhətlər də vardır.

1) Məlumdur ki, dilimizin yazılı abidələrində nəzərə çarpan xüsusiyyətlərdən biri də qrammatik əlamətlərin mənaca bir-birini əvəz etməsi, yəni hər hansı bir şəkilçinin başqa bir şəkilçi funksiyasında çıxış etməsidir. Belə xüsusiyyətə tədqiq etdiyimiz “Divan”da da rast gəlmək olur.

Belə ki, “Divan”da şühudi keçmiş zamanın qrammatik əlaməti olan –di şəkilçisi bəzi hallarda mənaca nəqli keçmiş zaman funksiyasında çıxış etmişdir. Məsələn:

Aşinalıq həvəsin **eylədi** biganə məni /s.50/; Mən zarını fariğ **etdi** eşqin, Aləmdə bulan mədarlərdin /s.2/; Möminin **oldu** çü imam yarıqı, **Buldu** peşiman sözünün xarici /s.33/.

Bu cümlələrdə -di şühudi keçmiş zaman şəkilçili eylədi, etdi, buldu feilləri mənaca nəqli keçmiş zaman mənasında işlənmişdir.

Bir cəhəti də qeyd etməliyik ki, nəqli və şühudi keçmiş zamanın morfoloji əlamətləri bəzi hallarda mənaca sinonim səciyyə daşıyır, yəni konkret mətndə feilin idarəsində həmçinin mənaya xələl gətirmədən bu şəkilçilər bir-birini tam əvəz edə bilər. Bu xüsusiyyət bədii üslubda və canlı danışq dilində daha çox müşahidə edilir. Bizim tədqiq etdiyimiz abidə də şühudi keçmiş zamanın bəzi hallarda nəqli keçmiş zaman ilə sinonimliyi daha çox nəzərə çarpır. Fikrimizi təsdiq etmək üçün aşağıdakı nümunələrə diqqət edək:

Məcnuni cünunə **etdi** məşhur, **Görsətdi** gözüne Leylini hur /s.40/. Mən zarını fariğ **etdi** eşqin /s.2/. Cəfayi-dəhr bəsi kimsələni **etdi** həlak /s.11/.

Müqayisə et: etdi//etmiş//edib; görsətdi//görsətmiş//görsədib;etdi//etmiş// edib.

Göründüyü kimi, bu feillərdə şühudi keçmiş zaman şəkilçisinin nəqli keçmiş zaman şəkilçisi ilə əvəzlənməsi mənaya heç bir xələl gətirmir, yalnız konkret mətndə üslubi xarakter daşıyır.

Yazılı abidələrə xas olan bu xüsusiyyət, yəni şühudi keçmiş zaman formasının nəqli keçmiş zaman vəzifəsində işlənməsi hadisəsi müasir dilimizin dialekt və şivələrində müşahidə edilir. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində isə şühudi keçmiş zaman çox az hallarda nəqli keçmiş zamanı əvəz edir. B.A.Serebrennikov bu xüsusiyyətin tatar dilində də az yayıldığını göstərir.

2) “Divan”da –di şühudi keçmiş zaman şəkilçisi bəzi hallarda şərt şəkilçisi məzmununda çıxış etmişdir. Məsələn:

Yar bəzmdə əgər **tapdum** isə dövləti-qürb, Bəd iməs lütfü gəda birlə olur sultanın /s.77/. Hər kim ki, müti **oldi** bu gün əmrinə şahin, Məşşər günüdə yoxdur ona bimi-səlasil /s.81/. İki aləm səadətin tapdı, hər kim lütfi-kar **oldi** /s.71/.

Bu nümunələrdə tapdum, müti oldi və lütfi-kar oldi feillərindəki –di, -du keçmiş zaman şəkilçisi məzmunca –sa şərt şəkilçisi funksiyasında çıxış etmişdir.

3) “Divan”da –dı/-du keçmiş zaman şəkilçisi öz əsas vəzifəsi ilə bərabər, bəzən gələcək zamanı da ifadə edir. Məsələn:

Ötsə yar huşluğum haləti həddin ney əcəb, Məsti-didar **elədim** didəyi-heyranumni /s.13/; Tan iməs gər bulsa malamal eynim nəm bilə, Bu təəssüfdü ki, **keçdi** nəqd ömrüm gəm bilə /s.7/.

Bu xüsusiyyət müasir Azərbaycan dilinin Bakı və Qazax dialektlərində də müşahidə edilir. Məsələn: - Bax gedib didima, gəlib səni də döyər.

¹ Azərbaycan Tibb Universiteti, dosent

Ümumiyyətlə, feilin başqa formalarında olduğu kimi şühudi keçmiş zaman formasının da mürəkkəb cümlələrlə tərkibində indiki və gələcək zaman, o cümlədən feilin şərt şəkli mənasında işlənməsi hadisəsi yazılı abidələrdə olduğu kimi müasir Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində də müşahidə edilir.

Nəqli keçmiş zaman. M.Əmaninin “Divan”ında nəqli keçmiş zaman iki cür şəkilçi ilə düzəlmişdir: -mı, -miş, -muş, -mü və -ib, -ib, -ub, -üb / -yib, -yib, -yub, yüb/.

A.Axundov göstərir ki, nəqli keçmiş zaman Azərbaycan dilində eyni məna ifadə edən -mı, -miş, -muş, -mü və -ib, -ib, -ub, -üb şəkilçiləri ilə əmələ gətirilir. Nəqli keçmiş zamanın bu formaları /-mı və -ib/ ancaq morfoloji əlamətləri ilə bir-birindən fərqlənir. Deməli nəqli keçmiş zamanın iki cür şəkilçi ilə işlənməsi istər tarixən və istərsə də müasir dil baxımından sinonim xarakter daşıyır.

İstər -mı, istərsə də -ib nəqli keçmiş zaman şəkilçiləri ilə düzəlmiş feillər iş və hərəkətin qeyri-şahidlik yolu ilə, yəni keçmişdə icra olunmuş işin nəticəsini bildirmək yolu ilə xəbər verir. Deməli, nəqli keçmiş zaman şəkilçisi həm keçmişdə icra olunmuş həl və hərəkəti nəql yolu ilə xəbər vermək, həm də həmin iş, hal və hərəkətin nəticəsi haqqında xəbər vermək kimi məna xüsusiyyətinə malikdir.

1) -mı şəkilçisi ilə ifadə olunmuş nəqli keçmiş zaman:

Hicran sitəmidin **olmuşam** zarü nizar /s.26/. Yox əcəb, gər **bulmuşam** şeyda sanda; **Bermiş** izəd dilruba sima sana /s.51/, **Demışsin** kim, Əmani qətliyə bermən aman bir dəm; Zəhi Fərxundə ol saət ki, tabqay inşa bu xəbər /s.52/, **Vermiş** özünü küçeyi-ürfanə bizimlə /s.5/, Könül mülki ki, hiern zülmündin viranə **bulmuşdur** /s.64/, Həbbəza carubkəşlər müttəsil; **Eyləmişlər** səhnidin xüldi-xəcil /s.42/. **Görməmişlər** mərdüman göz əşkidin; Bəhri-bipayanə tüşkən mən kibi /s.15/.

“Divan”da -mı, -miş nəqli keçmiş zaman I şəxs cəmdə qədim -z ünsürünü qəbul etmişdir. Məsələn:

Söledilər: Gəlmışüz, ey möhtərəm /s.35/, Ey könül, yar rızasını gözmək olay; Olmuşuz çünki bu gün aləmə dastan əlidin /s.88/. Olmuşuz başdin ayağ qərqi-günah, Bəhri-üfranını qılbizgə pənah /s.11/.

III şəxsin təkində -mı şəkilçili nəqli keçmiş zamanın aşağıdakı bəzi xüsusiyyətlərinə təsadüf etdik:

a) şəxs şəkilçisi qəbul etmədən işlənməmişdir:

Çü sevdüğüm iki aləmdə bimisal **olmuş**: Könülgə eşqi anın mehri-bizəval **olmuş** /s.11/. Gər arizuyi-tərəb qılsam əcəb irməs; Çü murği-dil gəm əlindin işkəstəbal **olmuş** /s.11/. Pənbeyi-daği irür aşıqlərin; Lalələr kim, baş **çıxarmış** xakdin /s.83/. Xəcil **bulmuş** nəzakət kişvəridə; Ləbindin abi-heyvan, ey pərivəş /s.10/.

M.Əmaninin “Divan”ında -mı/-miş şəkilçisi ilə düzələn nəqli keçmiş zaman bəzi hallarda III şəxsin təkində idi, ikən, eylə və ol köməkçi feilləri ilə yanaşı işlənilir və hərəkətin nəqli keçmişə aid olduğunu yansıdığı köməkçi feillər vasitəsi ilə müəyyənləşdirmək olur. Başqa sözlə desək, keçmişdə icra olunan və ya icrası nəzərdə tutulan iş idi, ikən, eylə və ol köməkçi feillər vasitəsi ilə ifadə edilir.

a) -mı/-miş şəkilçili nəqli keçmiş zamanın idi, ikən köməkçi feilləri ilə işlənməsi:

Gərçi yüz dərd könlü **çəkmiş idi** hicrandin; berdi həqq lütf edübən vəsl ilə dərmanümnü /s.13/, **Açmamış ikən** o tənurin başın; Gördü ki, bir kişi döğür qapusin /s.34/. **Bulmamış ikən** əsəri-zihəyat; Rizqi müqərrər olunur ta məmat /s.39/, Ah kim, saldı məni möhnətə canan, getdi; kami-vəsl **almamış ikən** yenə hicran yetdi /s.18/.

Bu nümunələrdə -mı/-miş şəkilçisi qəbul etmiş feillərlə idi, ikən köməkçi feillərə müasir azərbaycan dili baxımından nəzər salsaq, birinci misalda çəkmiş idi feilini “çəkmişdi”, ikinci misalda açmamış ikən feilini “açmamışdan”, üçüncü misalda bulmamış ikən “bulmamışdan” və dördüncü misaldakı almamış ikən feilini “almamışdan” şəklində ifadə etmək lazım gəlir.

-mı/-miş şəkilçisi eylə, ol köməkçi feilləri ilə işlənərkən müxtəlif məzmunlarda çıxış etmişdir.

a) **indiki – gələcək zaman məzmununda:**

Bixab bulub hər şəb ta sübh sayam kövkəb, Kim **çəkmiş ola**, yarəb bu haləti-dişvarı /s.15/; Vüsəti-rizq **olmuş olar** cün sizə, hər nə ki, məqsud irür al ver bizə /s.35/.

Burada işlənməmiş çəkmiş ola, olmuş olar feilləri “çəkir” və “olur” indiki zaman mənasında işlənməmişdir.

Bu xüsusiyyətə göyçay rayonu dialekt və şivələrində də təsadüf edilir:

- Üstəlik qızımı da sə vermişəm, qohumum olursan.

b) Şərt və arzu şəkli mənasında: Könül dərdingə bulmuş eylə xürsənd; Xəyal etməs nədür aləmdə dərman /s.89/. Məcnun der idi ki, aqıl oldur; Sapılmış ola bizim qatara /s.7/.

Verdiyimiz bu nümunələrdə bulmuş eylə feili “bulsu” şərt, sapılmış ola feili isə “sapıla” /qoşula/ arzu şəkli mənasında işlənməmişdir.

Ümumiyyətlə, qeyd etmək lazımdır ki, -mı şəkilçili nəqli keçmiş zamanın yazılı abidələrin dilində daha geniş məna xüsusiyyətlərinə rast gəlinir.

Nəqli keçmiş zamanı düzəltmək üçün yazılı abidələrin dilində -ib şəkilçisindən də istifadə edilmişdir.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan dilçiliyində nəqli keçmiş zamanın ifadə formalarından -mı, miş, -muş, -mü şəkilçisi haqda geniş izahat verildiyi halda, -ib, İb, -ub, -üb nəqli keçmiş zaman haqqında, demək olar ki, çox öləri izahat verilmişdir.

Müasir ədəbi dilimizə aid yazılan bəzi əsərlərdə -mı nəqli keçmiş zaman şəkilçisinin yazı dilində, -ib şəkilçisinin isə canlı danışq dilində daha çox işləndiyi qeyd olunur.

Azərbaycan dilçiliyində -ib şəkilçisi haqqında ən ətraflı məlumatlara Ə.Dəmirçizadənin 1938-ci ildə çap olunmuş “-ub, -ib... keçmiş zaman forması haqqında” məqaləsində rast gəlirik. Ə.Dəmirçizadə -ib şəkilçisinin feili bağlama funksiyasından başqa nəqli keçmiş zaman mənasında işlənməsindən bəhs edərək yazır: “Əgər ədəbi dilimizin tarixini nəzərdən keçirsək, canlı

dilimizi yaxından öyrənsək, azərbaycan dilinə aid yazılmış qrammatikaları oxusaq, bu formanın bizim bu günkü qrammatika kitablarında göstərdiyi kimi, o qədər də sadə forma olmayıb uzun tarixə malik çox etaplar keçirmiş bir forma olduğunu görürük. Daha sonra Ə.Dəmirçizadə göstərir ki, -ub, -übən feili bağlama formaları –ub keçmiş zaman formasından yaranıbdir. Deməli, Ə.Dəmirçizadə -ib, feili bağlamasının –ib şəkilçili nəqli keçmiş zamandan yarandığını irəli sürür.

M.Hüseynzadənin də fikrinə görə -ib şəkilçisi nəqli keçmiş zaman forması əmələ gətirdiyi kimi, feili bağlama da düzəldə bilir.

Dilçilərin bir qrupu isə bu fikirdədir ki, -ib əvvəlcə feili bağlama olmuş, sonralar müstəqil məzmun kəsb edərək, keçmiş zaman anlayışı bildirmək xüsusiyyəti qazanmışdır, yəni əvvəlcə təkcə əsas feildən asılı vəziyyətdə olmuş, cümlədə əsas feillə birlikdə işlənmiş, müəyyən dövr keçdikdən sonra isə -ib feili bağlama funksiyası ilə birlikdə keçmiş zaman funksiyasında da işlənməyə başlamışdır.

Deməli, formal cəhətdən eyni şəkilçiyə məxsus olan nəqli keçmiş zaman və feili bağlamaların ifadə vasitəsi olan –ib, -ib, -ub, -üb şəkilçisinin lap qədim dövrlərdən ilk dəfə nəqli keçmiş zaman yaxud feili bağlama funksiyasında işlənməsi bir çox mübahisələrə səbəb olsa da, bu şəkilçinin nəqli keçmiş zaman funksiyasında işlənməsi türk dilləri içərisində daha çox Azərbaycan dilinə məxsus səciyyəvi xüsusiyyətdir. Ə.Dəmirçizadə göstərir ki, “bu formanın Azərbaycan dilinə məxsus səciyyəvi xüsusiyyəti birinci növbədə verilməlidir. Çünki istər klassik ədəbi dilimizdə, folklorumuzda, istərsə də canlı xalq dilində, xüsusən, ikinci, üçüncü şəxslərdə -ib şəkilçili nəqli keçmiş zaman forması işlənmiş və indi də işlənməkdədir”.

Türk dillərinin ən qədim abidələrində -ib şəkilçisi keçmiş zaman mənasında çox az işlənir.

“Divan”da –ib nəqli keçmiş zaman şəkilçisi iki fonetik variantda ifadə olunmuşdur: -ib, -ub; -ip, -up.

Aparığımız müşahidələr nəticəsində məlum oldu ki, -ib, -ub nəqli keçmiş zaman şəkilçiləri ilə düzələn sözlərin əksəriyyəti III şəxsin təkini ifadə edərək –dır, –dur xəbər şəkilçisi ilə işlənmişdir. Məsələn:

Bülbülü nalan **etipdür** ol güli-rena məni /s.20/; Fələk bidadi qədümüni **büküpdür**, Cığır xunabimi gözdin **töküpdür** /s.37/; Könüldə **qalmayıbdur** səbrü aram, Bulalı qayıb ol rüxsari-külfam /s.37/; **Çəkibdür** tələtni nəsxə hüsn intixab eylab /s.49/.

Bəzən -ib nəqli keçmiş zaman –dır, –dur şəkilçisinin qədim forması olan –durur xəbər şəkilçisi ilə də işlənmişdir. Məsələn:

Görgən sitəmi dəli könül hicrandin; Nə şərh edim, **ötüpdurur** imkandin /s.27/; Aləm gəmini **etibdurur** zəbt; Bardur əcəbüm dili-fikarə /s.7/; Sənin tək nəzənin **görmüpdurur** hiç; Pərirulərdə dövran, ey pərivəş /s.10/.

b) “Divan”da –ib keçmiş zaman şəkilçisi bəzən heç bir şəkilçi qəbul etmədən hal və hərəkətin keçmişə aid olduğunu bildirmişdir. Məsələn:

Dürlər **alıb**, qürsləri **tapşurub**: Qopdu evi sarı bəsi şad **olub** /s.35/. Rəmzi vilayətgə sərəfraz **olub**; Düşdü yola sidq ilə dəmsaz **olub**. Od və odun təbx üçün **gəltürüb**; Cümleyi əsbabı mühəyya **qılıb** /s.34/.

c) ... Məlumdur ki, müasir Azərbaycan dilində -ib nəqli keçmiş zaman şəkilçisi I şəxsdə işlənmir. “Divan”da bu şəkilçil şəxs təkdə şəxs sonluğu qəbul etmişdir. Lakin I şəxsin təkini bildirən şəxs şəkilçisi müasir Azərbaycan dilindən fərqlidir. Belə ki, müasir dilimizdə I şəxsin təkini bildirmək üçün –am, –əm, –m, –üm şəkilçilərindən istifadə olunur. Lakin “Divan”da I şəxs /təkdə/ -ib nəqli keçmiş zaman –min şəxs sonluğu ilə işlənmişdir. Məsələn:

Səgdüğüm, tabu təvənsizliğimi tan sayma; Çün əzəl gündin **olubmin** əbədi heyranın /s.77/. Tan iməs gər qopsa tufan əşkimin təqtiridin; Çün **tüşüpm**in yarıdın ayru fələk təqdiridin /s.87/. İdbar ilə sən tək neçə quşlar **uçurubmin** /s.84/, Kafidür, Əmani, mənə əməl eylə əməldin, Bir hərf ki, eyni irtür eşqin **oxuyubmin** /s.84/; Mən **qalıbmin** güşeyi-həsrətdə zarü natəvan /s.84/.

I şəxsin təkində -min şəxs sonluqları ilə ifadə olunmuş nəqli keçmiş zaman əsasən –miş şəkilçili nəqli keçmiş zaman məzmununda çıxış etmişdir. Müqayisə et: olubmin//olmuşam, düşüpm//tüşmüşəm, uçurubmin//uçurmuşam, qalıbmin//qalmışam.

ƏDƏBİYYAT

1. T.R.Kordobaev. Категория времени в современном казахском языке /канд. дисс./, Алма-Ата, 1949;
2. О.Алланазаров. Прошедшее время в современном туркменском литературном языке /канд.дисс./, Л., 1963;
3. Т.А.Гаджиева. Система форм прошедшего времени глагола в современном Азербайджанском литературном языке /канд. Дисс./, М., 1959;
4. Б.А.Серебрянников. Система времен татарского глагола. Казан, 1963;
5. İ.D.Vəliyev. XIV-XIX əsr Azərbaycan dilinin yazılı abidələrində keçmiş zaman formaları /nam. Diss./, Bakı, 1969.
6. T.Hacıyeva. Müasir Azərbaycan dilində feilin keçmiş zaman formaları, Azərb. SSR EA Xəbərləri /İctimai elmlər sriyası/, 1958. N4, səh. 74-75;
7. R.Rüstəmov. Azərbaycan dili dialekt və şivələrində feil. Bakı, 1965, səh.198.
8. A.Axundov. Feilin zamanları. Bakı, 1961, səh. 115.
9. M.Rəhimov. Azərbaycan dilində feil şəkillərinin formalaşması tarixi /dok. Diss./, Bakı, 1966, səh.147.
10. Ə.Dəmirçizadə. –ub, -ib... keçmiş zaman forması haqqında. “Müəllimə kömək” jurnalı, 1938, 2, səh.48.

Açar sözlər: feilin zamanları, abidənin dili, morfoloji əlamətlər, türk dilləri, keçmiş zaman, şəkilçi.

Ключевые слова: времена глагола, язык памятников, морфологические признаки, турецкие языки, прошедшее совершенное и несовершенное время, окончание.

Key words: tense forms, monument language, morphology signs, Turkish languages, past tense form, suffix

XÜLASƏ

XVI əsrin sonu, XVII əsrin əvvəllərində yaşayıb-yaradan görkəmli şairlərdən biri də Məhəmməd Əmanidir. O, əsərlərinin xeyli hissəsini ana dilində yazmışdır.

M.Əmaninin Azərbaycan dilində olan “Divan”ında işlənən feillərin zamanları və onların morfoloji formaları müasir Azərbaycan dilindəki feillərə, əsasən, uyğun olsa da, bir sıra fərqli cəhətlər də özünü göstərir.

Müasir Azərbaycan dilində olduğu kimi, M.Əmaninin də “Divan”ında feilin keçmiş zamanı iki ifadə formasına malikdir: şühudi keçmiş, nəqli keçmiş.

M.Əmaninin “Divan”ında şühudi keçmiş zamanın ifadə edilməsində bəzi fərqli cəhətlər vardır;

Dilimizin yazılı abidələrində nəzərə çarpan bəzi qrammatik əlamətlərin mənaca bir-birini əvəz etməsinə “Divan”da da rast gəlmək olur. Məsələn, “Divan”da şühudi keçmiş zaman şəkilçisi olan –d⁴ bəzi hallarda mənaca nəqli keçmiş zaman funksiyasında çıxış etmişdir. Bu hal müasir dilimizin dialekt və şivələrində də müşahidə edilir.

“Divan”da –du şühudi keçmiş zaman şəkilçisi bəzi hallarda şərt şəkilçisi məzmununda çıxış etmişdir.

“Divan”da –d¹//–du keçmiş zaman şəkilçisi öz əsas vəzifəsi ilə bərabər, bəzən gələcək zaman da ifadə edir.

Bu xüsusiyyət müasir Azərbaycan dilinin Bakı və Qazax dialektlərində də müşahidə edilir.

M.Əmaninin “Divan”ında nəqli keçmiş zaman –miş⁴ və –ib⁴ şəkilçiləri ilə düzəlir.

“Divan”da –miş, –miş nəqli keçmiş zaman I şəxs cəmdə qədim –z ünsürünü qəbul etmişdir: **gəlmisüz** – gəlmişik, **olmuşuz** – olmuşuq və s.

Ümumiyyətlə, –miş şəkilçili nəqli keçmiş zamanın yazılı abidələrin dilində daha geniş mənə xüsusiyyətlərinə rast gəlinir.

Azərbaycan dilçiliyində nəqli keçmiş zamanın ifadə formalarından olan –miş⁴ şəkilçisi haqqında daha geniş izahat verildiyi halda, –ib⁴ nəqli keçmiş zaman haqqında, demək olar ki, çox ötrə izahat verilmişdir.

Müasir ədəbi dilimizə aid yazılan bəzi əsərləri –miş⁴ nəqli keçmiş zaman şəkilçisinin yazı dilində, –ib⁴ şəkilçisinin isə canlı danışiq dilində daha çox işləndiyi də qeyd olunur.

РЕЗЮМЕ

Одним из выдающихся поэтов живший и творивший в конце XVI-го в начале XVII-го веков был Мухаммед Амани. Большую часть своих произведений он написал на родном языке.

Глаголы в разных временах, их морфологические формы, использованные в произведении М.Амани «Диван», в основном одинаковы с современными глаголами но есть и отличительные особенности.

Как и в современном азербайджанском языке в «Диване» М.Амани глаголы прошедшего времени выражены в двух формах: прошедшее категорическое и пошедшее повествовательное время.

В «Диване» М.Амани в выражении прошедшего категорического времени есть свои особенности.

В памятниках письменности нашего языка можно встретить лексическую замену грамматических особенностей. Это наблюдается и в «Диване» М.Амани. Например, в «Диване» суффикс –d⁴, являющееся признаком категорического прошедшего времени, в некоторых случаях выступает как повествовательное прошедшее время. Такие случаи наблюдаются и в диалектах современного языка.

В «Диване» суффикс –d⁴ прошедшего категорического времени в некоторых случаях выступает и в значении условия.

В «Диване» суффикс –d¹//du наравне своего прямого значения, иногда выражает и будущее время.

Такая особенность наблюдается в бакинском и казахском диалектах современного азербайджанского языка.

В «Диване» М.Амани прошедшее повествовательное образуется с помощью суффиксов –miş⁴ и –ib⁴.

В «Диване» суффиксы –miş, –miş в I лице множественного числа принял характерное для, древнего периода –z: вместо gəlmışik – употребляется gəlmışiz, olmuşuq – olmuşuz.

В общем прошедшее повествовательное с суффиксам –miş в языке письменных памятников встречается с очень широкими лексическими особенностями.

В азербайджанском языкознании о суффиксе –miş⁴, являющееся выражением форм прошедшего повествовательного времени, даётся более обстоятельное объяснение, чем о суффиксе –ib⁴.

В некоторых произведениях, посвящённых современному литературному языку, отмечается, что прошедшее повествовательное с суффиксамmiş⁴ встречается чаще в письменной речи, а с суффиксом –ib⁴ – в живой разговорной речи.

SUMMARY

One of the outstanding poets who lived and worked in the late 16th-early 17th centuries was Muhammed Amani. He wrote most of his works in his native language.

Verbs in different tenses and their morphological forms, used in Amani's work "Divan", are basically the same with modern verbs, but there are also some distinctive features.

As in the modern Azerbaijani language, in Muhammed Amani's "Divan", past tense verbs are expressed in two forms: past categorical and past narrative tense.

In Amani's "Divan" the expression of the past categorical time has its own characteristics.

In the written monuments of our language, we can find a lexical replacement of grammatical features. This is also observed in Amani`s "Divan". For example, in "Divan", the suffix "-di⁴", which is a sign of the categorical past tense, in some cases acts as a narrative past tense. Such cases are also observed in the dialects of the modern language.

In "Divan" past categorical time`s suffix "-di⁴" in some cases also appears in the meaning of the condition.

In "Divan" the suffix "-di// -du" along with its direct meaning, sometimes expresses the future tense.

This feature is observed in the Baku and Qazakh dialects of the modern Azerbaijani language.

In Amani`s "Divan", the past narrative is formed by suffixes "-miş⁴" and "-ib⁴".

In "Divan" suffixes "-miş" and "-miş" in the first person plural take "z" which is characteristic of the ancient period, for example, instead of "gəlmişik" – "gəlmişiz", instead of "olmuşuq" – "olmuşuz".

In General, in the language of written monuments, the past narrative with the suffix "-miş" has very broad lexical features.

In Azerbaijani linguistics, the suffix "-miş⁴", which is an expression of the forms of the past narrative time, is given a more detailed explanation than the suffix "-ib⁴".

In some works, devoted to modern literary language, it is noted that the past narrative with the suffix "-miş⁴" is more common in written speech, and the suffix "-ib⁴" - in live spoken language.

RƏYÇİ: dos.L.Alekperova

Günel Bayramova²
İTALYAN VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ ANTONİMLƏRİN
ANTİTEZA YARATMA POTENSİALI

Sözlərin semantik əlaqələrinin ritorik fiqurların yaranmasında rolu müxtəlif dillərdə mövcuddur. İtalyan və Azərbaycan dillərinin antonim söz qruplarını təhlil edərkən bu dillərdə antonimik münasibətlərin antiteza ritorik fiqurunu yaratma potensialı xüsusi maraq doğurur. Ritorik fiqurların reallaşmasında antonimlərin rolunun dəyərləndirilməsi, bu prosesdə iştirak edən antonimlərin təsnifatlandırılması hər iki dilin dil daşıyıcılarının semantik təfəkkürünün oxşar və fərqli xüsusiyyətlərinin müəyyən olunmasına imkan verir.

Yunanca ἀντιθεσις – sözündən olub “qarşılaşdırma” mənasını verən (anti – “qarşı”, thesis “mövqe, yerləşmə”) antiteza ritorik fiquru “*əks mənalı söz və ya cümlə seqmentinin qarşılaşdırılmasına*” (kursiv bizimdir. – G.B.) əsaslanır [1, səh.23]. Göründüyü kimi, məntiqi olaraq bir-birinə zidd anlayış və obrazların qarşılaşdırılması əsasında yaranan antitezanın əsas şərti qarşılaşdırılan anlayışların ümumi bir anlayışa tabe etdirilməsi və ya onlara eyni nöqtəyi-nəzərdən baxışın olmasıdır, məs: *chi “dice donna, dice danno” (qadın deyən bəla deyər (yəni qadın olan yerdə bəla olar)), “meglio tardi che mai” (gec olsun, güc olsun); “az dedin, saz dedin”, “bap-balaca boyu var, dam dolusu toyu var”, və s.*

Göründüyü kimi, buradakı antinomiya *donna-uomo* (qadın-kishi), *tardi – presto* (gec-tez), *az-çox, balaca-böyük* və s. kimi qarşılaşdırmalardan fərqlənir. Yəni onlar müəyyən situasiyaya aidliyi və ya hər hansı bir əşyaya (varlığa, hadisəyə) aidliyi səbəbilə qarşılaşdırıla bilirlər. Məhz, ziddiyyətlərin qabardılması fonunda müəyyən fikrin açıqlanmasının doğurduğu effektin güclənməsi antitezalardan istifadəni kütləviləşdirmişdir. Və bu priyomun əsas “alət”inin antonimlər olması sonuncuların üslubiyyatın birbaşa maraq dairəsinə daxil olmasını təmin etmişdir [bu haqda daha ətraflı bax: 2; 3; 4]. “Antiteza nitqdə bədii ifadə vasitəsi kimi emosionallığı və obrazlılığı qüvvələndirir və daha geniş təzad yaradır. Antonimlər ancaq leksik mənaya görə, antitezalar isə həm də leksik mənənin kontrastlılığına, həm də anlayışların əksliyinə görə yaranır” [5, s. 41]. Deməli, antonim nitq situasiyasında heç də həmişə anlayış qarşılaşdırmasını labüd etməsə də, yəni, müəyyən əşya, varlıq və ya hadisə cümlüyünün və ya onların əlamətlərinin “konflikt”ini tələb etməsə də, antitezada bu “konflikt” zəruridir. Məs: “*chi troppo vuole nulla stringe*” (çox istəyən azdan qalar), “*buoni si nasce, cattivi si diventa*” (yaxşılıq anadangəlmədir, pislik qazanılan), və yaxud dilimizdə “*səhər gününə qızınmayan, axşam gününə qızınmaz*” (atalar sözləri). Göründüyü kimi, burada *troppo-nulla, buoni-cattivi, səhər-axşam* antonimləri eyni anlayışa aidlik nümayiş etdirməklə mənə “konflikt” yarada bilməmişlər. Bununla da antiteza ortaya çıxmışdır.

Antitezadan frazeoloji vahidlərdə də geniş şəkildə istifadə edildiyini söyləmək olar. Bu da ilk növbədə, canlı nitqin, demək olar ki, bütün özünüməxsusluqlarını əks etdirən frazeologizmlərin özünün təbiəti ilə şərtlənir. Frazeologizmlərin (o cümlədən, atalar sözü və zərb-məsəllərin) qısa mətn çərçivəsində lakonik, lakin tutumlu fikrin ifadəçisi olması burada həlledici rol oynayır. Belə ki, özünün “simmetrikliliyi və analitik xarakteri ilə” [6] antitezalar frazeologizmlərin ümumi fonuna tamamilə həmahəng şəkildə qarışa bilirlər. Kəskin ziddiyyət əsasında aparılan qarşılaşdırma eləcə də didaktik məzmunlu aforizm, zərb – məsəl və atalar sözlərinin təsir gücünü artırır. Məs:

Ağıllı fikirləşincə, dəli vurdu çayı keçdi.

Buradakı *ağıllı – dəli* mütləq antonimiyası antitezanın əsas semantik “nüvəsi” olan *fikirləşmək – çayı keçmək* (statika – dinamika ziddiyyətinə əsaslanan qeyri-müvafiq, yəni, qeyri-simmetrik kontekstual antonimiya) kontekstual qarşılaşdırmasını daha da qabarıq edir.

İtalyan dilinin üslubiyyatı haqqında araşdırmalarda antitezanın yaranmasında iştirak edən antonimlərin daxili ziddiyyət məsələləri bir o qədər qabardılmamış, burada daha çox əks, ziddiyyət bildirən anlayışların yaxınlaşması məsələsinə diqqət çəkilmişdir. Məsələn, L.Galdi üslubi ifadə vasitəsi kimi antitezadan bəhs edərkən onun diaxronik planda istifadəsini Françesko Petrarkadan, Pirandello və ya A.Moraviyaya qədər təhlil edir:

*Pace non trovo e non ho da far guerra
e temo e spero, ed ardo, e sono un ghiaccio,
e volo sopra 'l cielo e ghiaccio in terra,
e nulla stringo e tutto 'l mondo abbraccio* [2, s.121]

Qeyd edək ki, italyan yazıçı və filosofu Petrarkadan iqtibas olunan bu parça onun məşhur “Canzoniere” əsərindəndir. Kursivdə verilən “pace” (sülh), “guerra” (müharibə), “temo” (qorxmaq feli 1-ci şəxs tək) “spero” (ümid etmək 1-ci ş.t.), “ardo” (yanmaq feli 1-ci ş.tək), “sono un ghiaccio” (mən buzam – yəni “buz kimiyyəm alovlanıram”), “volo sopra il cielo” (göylərdə uçuram) və “ghiaccio in terra” (yerdə uzanıram), “nulla stringo” (heç nəyi sıxmıram-hərfi tərcümədə) “tutto il mondo abbraccio” (bütün dünyanı qucaqlayıram – hərfi tərcümədə). Göründüyü kimi, nümunədəki antonimik ifadələr arasındakı ziddiyyətin növünü birmənalı şərh etmək mümkün deyildir. Burada mütləq antonimlərlə yanaşı kontekstual, nisbi ziddiyyəti bildirən qarşılaşdırmalar da mövcuddur. Petrarkanın digər misralarında isə bu mütləqlik müşahidə oluna bilər:

Pascomi di dolor piangendo rido
egualmente mi spiace morte et vita.. [7, s. 179]

² ADU, Roman dillərinin tərcümə nəzəriyyəsi və praktikası kafedrası filologiya üzrə fəlsəfə doktoru gunelf@mail.ru

Nümunədəki “morte” – ölüm və “vita” – həyat qarşılaşdırması mütləq antonimik ziddiyyəti əks etdirir. Eynilə nümunəni ilk misralarında yer alan “paingere” (ağlamaq) və “ridere” (gülmək) qarşılaşdırmasında da mütləq antonimlər sırasında dəyərləndirilən kontrarlıq münasibətlərini müşahidə etmək mümkündür (Pascomi di dolor *piangendo rido* ‘Kədəre bürünmüşəm *ağlayaraq güllürəm*’).

Azərbaycan dilinin üslubiyyatına həsr olunmuş monoqrafiyalarda antitezaların “mətn daxilində həm mütləq, həm də nisbi-kontekstual antonimlərlə ifadə oluna” bilməsi məsləsinə diqqət çəkilir [4, s.5]. Dilimizin leksikasını araşdırmış H.Həsənov antonimlərin səciyyəvi xüsusiyyətləri sırasında onların məhz, antiteza yaratma özəlliyini qeyd etmişdir [bax: 8, s.100-116]. “Antonim sözlərdən bədii ədəbiyyatda, xüsusilə şeirdə təzad yaratmaq üçün” geniş şəkildə istifadə edildiyini qeyd edən dilçi – alim yazır: “Xalq aforizmlərindəki qüvvətli və təsirli mənalar, kontrastlı lövhələr yalnız antonim sözlərlə deyil, antonim funksiyalı antonimik əlaqədə olan söz və ifadələrlə də ifadə olunur. Məsələn, *Baharın* öz görkəmi, *Qışın* öz xətti var (S.Rüstəm), *Günəşi* örtə də *qara buludlar*; Yenə günəş adlı bir hikməti var (S.Vurğun)” [8, s.106]. Göründüyü kimi, dilçi antitezanı “antonimik əlaqədə olan və antonimik funksiya icra edən sözlər kimi təqdim edir. Münasibətimizi açıqlamadan əvvəl qeyd edək ki, H.H.sənovun təqdim etdiyi nümunələrdəki, birinci cütlük kontekstdən asılı olmadan “antonimik funksiya icra edən bilən” sözlər sırasına aid edilə bilər. Belə ki, *yay-yaz* fəslinin *payız-qış* fəsilərinə qarşı qoyulması praqmatik antonimiya yaradır. Başqa sözlə desək, *bahar – qış* qarşılaşdırması gündəlik həyatın “praqmatikası”ndan törəyən qeyri-kontekstual antonimik cütlükdür. Oxşar vəziyyəti italyan dilində də izləmək mümkündür. Məs: *Uscire dalla porta e entrare dalla finestra* (*qapıdan çıxıb pəncərədən girmək*); *cercare per terra e mare* (*quruda və dənizdə*) qarşılaşdırması “*yerdə-göydə tapmamaq*” mənasında qeyri-kontekstual antonimlər sayılır [9, s.106].

Antitezaların antonimlərə münasibəti məsləsinə qayıdaraq onu əlavə edək ki, bizim fikrimizə görə antitezalar daha çox dildə qəbul edilmiş antonimik cütlüklər əsasında formalaşır. Sözsüz ki, kontekstual antonimliyin antiteza yaratmaq qabiliyyətini şübhə altına almırıq. Lakin antitezanın bədii sözdə qısa, lakonik, lakin çox aydın tutumlu fikir ifadəsini təcəssüm etdirdiyi məlumdur. Bunun üçün isə kontekstdən asılı olmayan və antonimik ziddiyyəti asanlıqla görünən, hətta qabarıq şəkildə ortaya çıxan qarşılaşdırmalar xüsusi rol oynayır. İzlədiyimiz antitezalar arasında sırf mətn çərçivəsində reallıq qazanan qarşılaşdırmalardan istifadə aşağı səviyyədədir. Antiteza aydınlığı, lakonikliyi, kəskin kontrastı “sevdiyi” üçün ifrat nisbilik əsasında qərar tutan və dərk edilməsi kontekst çərçivəsində təhlil, eləcə də xüsusi zehni əmək tələb edən antonimlər onun (antitezanın) təbiətinə uyğun deyil. Antitezanın nisbiliyi, demək olar ki, nisbi antonimlərin sərhədini aşmır və kontekstual antonimiya sferasına daxil olur.

Görkəmli leksikoloqla razılaşmadığımız məqam odur ki, “*antitezalar antonimlərdən əmələ gəlir*, lakin antonimlərin hamısı antiteza olmur”- fikrini bildirən alim daha sonra yazır: “*antonimlər sabit və dəyişməzdir, antitezalar isə mətnlə, hadisə ilə əlaqədar olmaya da bilər*” (kursiv bizimdir. – G.B.) [8, s. 107-108]. Əgər antonimlər sabit və dəyişməzdirsə, mətnlə, hadisə ilə şərtlənən antitezalar hansı material üzərində qərar tapır. Deməli, antonimlərin özləri də yalnız sabit və dəyişməzlik özəlliyinə malik olmadıqları kimi, onların bazasında formalaşan antitezalar da yekcins mahiyyət sərgiləməzlər. Yəni, antonimlərin özləri də kontekstdən tam asılılıq nümayiş etdirə bilirlər və əksinə, antitezalar “sabit və dəyişməzlik” nümayiş etdirə bilirlər. Məs:

Atalar sözüdür, yaxşı qulaq as:

Aslanın erkəyi, dişisi olmaz! (S.Vurğun) [8, s. 106]

Burada “sabit və dəyişməz” antonimlərin, daha dəqiq desək, konversiv korrelyasiyalı zidd semantikali sözlərin antiteza rolunda çıxış etdiyini görürük. Digər tərəfdən məşhur italyan atalar sözündə deyilir: *Dai nemici mi guardo io, dagli amici mi guardo Iddio*. Atalar sözünün dilimizə tərcüməsi “Tanrı məni dostlardan qorusun, düşmənlərdən mən özüm qorunaram” kimi səslənir. Burada ilk olaraq “dost” – “düşmən” qarşılaşdırması mütləq antonim kimi kəskin antiteza yaratmaqla diqqəti cəlb edir. Bundan başqa atalar sözünün ikinci tərəfi də həm antiteza, həm də fonetik ahəng yaratmaq baxımından maraqlıdır - “*io – Iddio*” (mən – Tanrı). Və yaxud “*vaxtsiz* açılan gül *tez solar*” ifadəsindəki *vaxtsiz – tez* qarşılaşdırmasına əsaslanan antiteza isə kontekstual səciyyə daşıyır. Yəni *vaxtsiz* sözünün antoniminin *vaxtlı* (*vaxtında*), *tez* sözünün antonimini isə *gec* olması məlumdur. Oxşar nümunəni daha əvvəl italyan dilinin atalar sözündə də izlədik: *meglio tardi che mai* (*gec olsun güc olsun*) ifadəsində “*tardi*” (*gec*) və “*mai*” (*heç vaxt*) qarşılaşdırması “*gec olsun, güc olsun*” kimi anlamında kontekstual qarşılaşdırma ifadə edir.

Digər tərəfdən: “*Kişinin özünə baxma, sözünə bax*” – atalar sözündəki antonimik cütlük mütləq səciyyə daşıyır. Yəni, *öz(ü) – söz(ü)* qarşılaşdırması ürək – ağıl antonimik cütü kimi praqmatik səciyyə daşıyan qarşılaşdırma deyil. Lakin sonuncudan fərqli olaraq, nisbi xarakter kəsb edir. Müqayisə üçün qeyd edək ki, *öz* sözünün mütləq antonimi “*özgə*”dir. “*Söz*” kəlməsi isə özünün substantiv xüsusiyyətləri baxımından birbaşa antonimdən məhrumdur. Nisbi antonimlərə gəldikdə *söz - əməl* qarşılaşdırmasını qeyd etmək olar. Məsələn, aşağıdakı italyan atalar sözündə bu qarşılaşdırmanın antiteza kimi maraqlı istifadə faktını izləmək olar: “*Fatti maschi, parole femmine*” ‘*Kişilərin əməlləri, qadınların sözləri*’ (Yəni, kişiyə əməlinə görə, qadına nəzakət və davranışına görə qiymət verilir.). Onu da qeyd edək ki, *söz - əməl*, *ürək – ağıl* və s. bu kimi antonimik cütlüklər müəyyən mənada şərti səciyyə daşısa da, son dövrlər əsl antonimlər sırasında nəzərə keçirilməyə başlayan praqmatik (bizə görə isə, praqma-koqnitiv) antonimlərə aid edilir.

Sırf kontekstual antonimik cütlüklər istinad edən antiteza nümunələri də xüsusi maraq doğurur: «*Prima i denti, poi i parenti*», hərfi tərcüməsi: “*Əvvəl dişlər, sonra qohumlar*”. Azərbaycan dilində bu atalar sözünün adekvat qarşılığı: “*Əvvəl evin içi, sonra çölü*” – kimi səslənir. İtalyandakı “*dişlər - qohumlar*” qarşılaşdırmasının yaranmasında nisbi semantik uyğunluqla yanaşı, daxili qafiyə faktoru da mühüm rol oynayıb. Belə ki, italyan atalar sözlərində də, eynən Azərbaycan və

digər xalqlara xas palemeoloji vahidlərdə olduğu kimi, daxili artikulyasiya və akustik uyuma meyillilik vacib əhəmiyyət kəsb edir. Məs: Chi fa da se, fa per tre (daxili qafiyə uyumu: Chi fa da se / fa per tre) hərfi tərcüməsi: “Tək işləyən, üç nəfərin əvəzinə işləyir”, yəni, “Nə isə əldə etmək istəyirsən, o işi özün gör”. Deməli, dişlər və qohumlar sözlərinin antiteza alətinə çevrilməsində onların həmahəngliyi mühüm rol oynayır. Lakin nisbi antonimiyanın formalaşmasındakı həlledici rol, heç şübhəsiz ki, dişlərin “daxil”də, yəni ağız başluğunda yerləşməsi faktoruna məxsusdur. Kontekstual antonimiklik də məhz, bu səbəbdən meydana gəlir. Əvvəl “evin içi”, yəni, içəridəki “dişlər” – ailə üzvləri, sonra isə “evin çölü”, yəni, qohumlar.

Kontekstual antonimik cütüylərin yaratdığı orijinal antiteza fiqurunu “nə şis yansın, nə kabab” ifadəsində də izləmək mümkündür. Maraqlıdır ki, “nə (antonimik cütüylərin I komponenti), nə (antonimik cütüylərin II komponenti)” – qəlibli antiteza fiqurunun yer aldığı atalar sözləri müəyyən mənada universal səciyyə daşıyırlar. Belə ki, Azərbaycan dilində *nə ət, nə balıq* kimi istifadə edilən epitet frazeologizmin italyan (*ne carne ne pesce*), rus (*ни рыба ни мясо*), ingilis (*Neither fish nor flesh*), fransız (*Il n'est bon ni à rôtir, ni à bouillir* - “nə qızarmağa yaxışıdır, nə də qaynamağa”) və bir çox başqa dildə birbaşa və ya dolaylı analoqları mövcuddur.

Bu ifadədə bizim üçün eyni zamanda digər aspektdən, yəni, reallıqda antonimik mahiyyət kəsb etməyən anlayışların qarşılaşdırılması əsasında orijinal antiteza nümunəsi əmələ gətirmə baxımından da, xüsusi maraq kəsb edir. Digər maraqlı məqam isə bu atalar sözünün etimoloji əsasının italyan dilinin ulu dili sayılan latın dilində yaranması ehtimalları ilə bağlıdır. Belə ki, bəzi tədqiqatçılara görə, orijinal mənbəyi sayılan latın dilində bu ifadə: *neque caro, neque piscis* - olaraq səslənir. A.Teylor da bu ifadənin ilk olaraq, latın dilində meydana gəldiyini zamanla milli dillərə (rus, polyak, fransız, ingilis, eston və s.) keçid etdiyini qeyd edir [10]. Mənbələr buradakı antitezanın kökündə isə Qərbdə Reformasiya dövründə reformatorlar və ya katoliklərin hansı yeməyə üstünlük verməsi faktının durduğunu qeyd edirlər. Başqa sözlə desək, “*nə ət, nə də balıq*” dedikdə, yəni “nə ət yeyən reformistlərə”, nə də “balıq yeyən katoliklərə” aid olmayan mövqesiz bir insan səciyyəlandırılır. Göründüyü kimi, qəlibləşmiş ifadə kimi bir çox dildə işlədilməkdə olan “nə ət, nə balıq” antitezasının kifayət qədər aydın linqvokulturoloji əsasları var.

Ümumiyyətlə, onu qeyd edək ki, leksik yarusada aid olan istənilən nisbətli məqamlarında olduğu kimi nisbi antonimiyaya əsaslanan qəlibləşmiş antiteza fiqurlarının yaranmasında, bütövlükdə nisbi antonimiyaya hadisəsində linqvokulturoloji amil mühüm yer tutur. Belə ki, bu tipli müəyyən qarşılaşdırmaların digər dillərə tərcüməsi zamanı bəzi anlaşılmazlıqların meydana çıxması da, məhz, tərcümə edilən dil daşıyıcılarının fərqli linqvokulturoloji mühit paylaşmalarıdır. Məs: «Chi non beve *vino*, Dio neghi anche *l'acqua*» - italyan deyimindəki antonimlərə diqqət yetirək. Bu ifadənin hərfi tərcüməsi “*Şərab içməyəne Allah su da verməz*” – kimi səslənsə də, o, Azərbaycan dilindəki “*Çox üçün qaçan azdan olar*”; “*Quzusuna qiyməyən kabab yeyə bilməz*” kimi atalar sözlərinə təxminən uyğun gəlir. Yəni, burada ifrat qənaətcillik, simiclik tənqid olunur. Bu əsasda italyan dilində *şərab* və *su* sözlərinin antonimiyasından çıxış edilməsi xüsusi maraq doğurur. Belə ki, şərabın üstün bir nəsə kimi tərif edilməsi, ənənəvi olaraq, içkinin yasaq edildiyi və ya təşviq edilmədiyi Azərbaycan toplumu üçün aydın olmaya bilər. İtalyan linqvokulturoloji mühiti üçün isə *su-şərab* ziddiyyəti və birinciyyə, şəksiz üstünlük tanınması tamamilə anlaşılandır. Yəni, bizim təbirimizcə desək, “*Şərabına qiyməyən suyundan olar*”.

Antiteza fiqurunun antonimlərlə əlaqəsi məsələnin təhlili sonunda onu qeyd etmək istərdik ki, yuxarıda təqdim olunan misallardan aydın şəkildə göründüyü kimi, antiteza fiqurunun yaradılmasında iştirak edən antonimlər yekcins olmur. Bu baxımdan mütləq, nisbi və kontekstual antitezaları fərqləndirmək mümkündür.

ƏDƏBİYYAT

1. Lavezzi G. Breve dizionario di retorica e stilistica. Roma: Carocci editore, - 2017. - 134 p.
2. Galdi L. Introduzione alla stilistica italiana. Bologna: Patron editore, - 1984. - 340 p.
3. Garavelli B.M. Il parlar figurato, manualetto di figure retoriche. Bari: Editori Laterza, - 2010. - 178 p.
4. Bəylərova A. Bədi dildə üslubi fiqurlar. Bakı: Nurlan, - 2008. - 212 s.
5. Cəfərov S.Ə. Müasir Azərbaycan dili. Leksika. II hissə. Bakı: Maarif, - 1982. - 216 s.
6. Антифе́за // Литературная энциклопедия <http://feb-web.ru/feb/litenc/encyclop/le1/le1-6826.htm> (istinad tarixi: 11.01.2020)
7. Petrarca F. Canzoniere / a cura di Giancarlo Contini. Torino: Einaudi, - 1964. - 447 p.
8. Həsənov H. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası, Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, - 2000. - 399 s.
9. Bayramova G. İtalyan dilində leksik semantik söz qrupları. Bakı: Afpoliqraf, - 2018. - 132 s.
10. Archer Taylor “Neither fish nor flesh” and variations / Journal of Folklor Institute, V.3, No.1. Jun., 1966, Indiana University Press. <http://www.jstor.org/discover/10.2307/3813950?uid=3737560&uid=2129&uid=2&uid=70&uid=4&sid=21101295139767> (istinad tarixi 09.01.2020)

Açar sözlər: *antonim, antiteza, ritorik fiqur, məna, kontekstual*

Ключевые слова: *антоним, антитеза, риторическая фигура, смысл, контекстуальный*

Key words: *antonym, antithesis, rhetorical figure, meaning, contextual*

Возможности создания антитезы антонимов на итальянском и Азербайджанском языках Резюме

Семантика слов играет важную роль в создании риторических фигур. Антонимы итальянского и азербайджанского языков дают возможность создавать антитезы. Антитеза широко используется во фразеологизмах и пословицах обоих языков. Вместе с абсолютными анонимами антитеза также содержит контекстуальные и относительные антонимы. Антонимы, участвующие в создании фигуры антитеза, не являются однородными. В связи с этим можно различать абсолютную, относительную и контекстуальную антитезу.

Opportunities of creation of the antithesis from antonyms in Italian and Azerbaijani

Summary

The semantics of words plays an important role in creating rhetorical figures. Antonyms of the Italian and Azerbaijani languages make it possible to create antitheses. The antithesis is widely used in the phraseological units and proverbs of both languages. Together with absolute antonyms, the antithesis also contains contextual and relative antonyms. Antonyms involved in creating an antithesis are not homogeneous. In this regard, it is possible to distinguish between absolute, relative and contextual antithesis.

RƏYÇİ: dos.L.Ələkbərova

Nübar Şahmalıyeva³
MÜASİR DİLÇİLİKDƏ "MƏTN" İN MAHİYYƏTİNİN
ANLAYIŞI VƏ AÇIQLANMASI

Mətn problemi son onilliklərdə bir çox dil tədqiqatlarında mərkəzi problemə çevrilmişdir. Mətnə müstəqil bir tədqiqat obyektini kimi maraqlı dilçilərin diqqətinin əsaslarını dil ünsürlərinin fəaliyyətinin kommunikativ və informasiya aspektlərinə, bütövlükdə insan ünsiyyəti probleminə köçürməsinin təbii nəticəsidir. Mətn kimi mürəkkəb bir tədqiqat obyektinin əmələ gəlməsi dilçiliyin məntiq, ədəbiyyatşünaslıq, semiotika, psixologiya və s. kimi bir sıra digər elmlərlə sıx əməkdaşlıq şəraitində inkişafının təbii nəticəsi hesab edilə bilər (7, 7).

Əlbəttə, "mətn" anlayışının təfsiri böyük əhəmiyyətə malikdir.

Tam sayıla bilən və terminoloji xarakter daşıyacaq mətnin tərfi hələ inkişaf etdirilməmişdir. Buna görə ideal tədqiqat obyektini verilmir. Bununla əlaqədar mətnin iş tərfini qəbul edəcəyik: mətn müxtəlif növ leksik, qrammatik və məntiqi əlaqələrlə birləşdirilmiş və mütəşəkkil və yönləndirilmiş məlumatları müəyyən bir şəkildə ötürməyə qadir olan nizamlı cümlələr məcmusu kimi başa düşülür. Mətn struktur-semantik birlik kimi fəaliyyət göstərən mürəkkəb bütövlükdür (9, 34).

Elm adamlarının bu məsələdə fikir birliyi yoxdur. Bütün yeni tədqiqat obyektləri kimi, mətn də fərqli şəkildə başa düşülür və fərqli şəkildə müəyyənləşdirilir.

Əksər dilşünaslar hesab edirlər ki, mətn anlayışını yalnız dil baxımından müəyyən etmək olmur. Mətn müəyyən bir fəaliyyət növünün xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirməyə yönəlmiş kommunikativ bir anlayışdır. Mətn funksional tərəfdən həm yazılı, həm də şifahi şəkildə müəllif niyyətinin şifahi formada həyata keçirilməsi və ən yüksək səviyyəli ünsiyyət vahidi kimi başa düşülür.

K.M.Abdullayevə görə mətn ümumi semantik və formal-qrammatik xüsusiyyətlərə əsaslanan, müəyyən semantik və struktur birliyi ifadə edən iki və ya daha çox cümlə birləşməsi kimi başa düşülür (1, 34).

"Bir şəxsin müəyyən bir vəziyyətdə həyata keçirdiyi nitq aktı və ya bir sıra əlaqəli nitq aktları bir mətnədir (şifahi və ya yazılı)" (6, 515).

Linqvistik baxımdan, mətnin tərfi, mətni kompleks bir mətn işarəsinin formalaşması yolu ilə dünyanı tanıması nəticəsində yaranan məzmunu ötürmə yolu kimi xarakterizə etməlidir (3,86).

Mətn ədəbi dilin yazılı variantında yaranan, mövcud olan və inkişaf edən bir növ formalaşmadı. Məhz bu variantda aydın şəkildə qrafik formada ifadə edilmiş mətnin parçalanması, dil ifadəsinin şüurlu işlənməsi nəticəsində ortaya çıxmışdır.

Mətn danışq dilinin fiksasiyası deyil, "dil yazılı versiyasının məhsulu", yaradıcı dil aktının nəticəsidir. Mətn danışq dilinin xüsusiyyətlərindən fərqli olan müəyyən xüsusiyyətlərə malikdir (5, 72).

Mətn, M.M.Baxtinin tərfi ilə, bütün humanitar fənlərin və "ümumiyyətlə, bütün humanitar və filoloji təfəkkürün" əsasıdır. Mətn, düşüncələrin və təcrübələrin birbaşa reallığı olaraq, bu fənlərin və bu düşüncənin gələ biləcəyi yeganə mənbədir. Mətn olmadığı yerdə araşdırma və düşüncə üçün bir obyekt yoxdur" (2, 306).

V.V.Odintsovaya görə, mətn öz keyfiyyətləri, elementlərinin xüsusiyyətləri ilə fərqlənən, müxtəlif şəkildə əlaqəli mürəkkəb bir quruluşdur. Bir mətnin quruluşu üçün əsas olan ən ümumi kateqoriyalar məzmun və forma kateqoriyalarıdır. Birincisi, öz növbəsində, iki anlayışı əhatə edir: mövzu və məzmunun özü. Məzmun daha sonra mövzunun verilmiş xüsusi həlli olaraq təyin olunur; məzmun - mövzunu, nitqdə işlənen o həqiqətləri, hadisələri aşkar etmək üçün istifadə olunan reallıq materialıdır (8, 42).

Mətn zamanla və xətti ilə mövcud olan bir quruluş kimi müəyyən edilir, o, dil sisteminə - zamandan kənar və çoxölçülü bir quruluşa, ziddiyyət təşkil edir. Mətn ayrı-ayrı hissələrin eyni vaxtda mövcud olmasına zamansız bir nöqtənin quruluşu hesab edilə bilər. Bu, zamanla siqnal zənciri ilə xarakterizə olunan mətn və nitq arasındakı fərqdır.

Mətnin tərfində həcm parametri əhəmiyyətlidir. Mətn əhəmiyyətli ölçülərə qədər böyüyə bilər, lakin buna baxmayaraq, sonluğu olduğundan öz təbiəti ilə fərqlənir. Bəzi nəzəriyyəçilərin mətni məhdudiyətsiz bir hadisə kimi təqdim etmək cəhdləri sübut olunmur. Mətn, cismin bütün fərqləndirici xüsusiyyətlərinin daha böyük və ya daha az dərəcədə fərqləndirilməsi ilə göstərilədiyi müəyyən bir məqamdır (5, 9).

Dilçilik baxımından, mətn müəyyən bir quruluşa sahib olan mürəkkəb bir bütövdür; və semiotik müstəvidə mətn onun sintaktikası, semantikasını və praqmatikasını aspektində öyrənilən elementar bir anlayışdır. Mətnlərin tipologiyası həm ünsiyyət aktının bu və ya digər komponentinə üstünlük yönəldilməsi ilə əlaqəli həm ünsiyyət tərəfini, həm də mətnlərin struktur-semiotik tərəfini əks etdirməlidir.

Məzmun-məntiqi və formal-qrammatik elementlər mətnin quruluşu ilə birləşdirilir. Mətnin quruluşunun öyrənilməsində müxtəlif yanaşmalar və aspektlər mövcuddur. Bunun səbəbi, məlumatın ən tam və optimal ötürülməsi məqsədi ilə mətn quruluşunun çox ölçülü olmasıdır. Fərqli mətnlərdə fərqli quruluş çətinliyi var, ancaq hər hansı bir mətn bu baxımdan linqvistik olaraq şərh edilə bilər.

Hallideyə görə, mətn "semantikanın əsas vahididir və bir növ supercümlə kimi müəyyən edilə bilməz" (10, 101). Bu, çox ümumi tərfi aydınlaşdıran Hallidey, belə qənaətə gəlirki, mətn potensialını aktualaşdırılmasıdır (10, 86).

³ Azərbaycan Tibb Universiteti Xarici dillər kafedrasının müəllimi nsahmaliveva@amu.edu.az

Fərqli elm adamlarının verdiyi təriflər arasındakı fərqlərə baxmayaraq, bunların da ortaq cəhətləri var. Birincisi, mətn nitqin bir məhsulu, nitqin əsas vahidi kimi təkrar işlənir. Buna görə, bütün tədqiqatçılar üçün mətnlərin istehsalının və onların qavranılmasının reallığın və ünsiyyətin tanınması prosesində baş verməsi mövqeyi mübahisəsizdir. İkincisi, hamı mətnin, bir qayda olaraq, yazılı şəkildə həyata keçirildiyinə, mətnin bitmiş, tamamlanmış bir iş olduğuna və nəhayət, özünün daxili quruluşuna, müəyyən bir quruluşa və hissələrini birləşdirən vasitə olduğuna razıdır.

Beləliklə, müxtəlif elm adamlarının təriflərini araşdıraraq İ.R.Halperinin təklif etdiyi mətnin təfsirinə etibar edirik.: "Mətn, müəyyən bir məqsəd şəkilli və pragmatik münasibətə malik olan qrammatik, məntiqi, stilistik əlaqə ilə birləşdirilmiş, yazılı sənəd şəklində tamamlanmış, obyektiv ifadə edilmiş, bu sənədin tipinə uyğun ədəbi işlənmiş, müxtəlif leksik növləri ilə birləşdirilmiş bir ad (başlıq) və bir sıra xüsusi bölmələrdən (super sözlü ifadələrdən) ibarət bir əsərdir"(5, 18). İ.R. Halperin bir tərifdə mətnin çoxölçülüyünü əks etdirməyə çalışdı. Bir mətnin vacib xüsusiyyətlərindən biri də tamlığıdır. Bu atribut başlığı mətnin səthinə itələyir. Düzdür, başlığı olmayan mətnlər var - lirik şeirlər, qəzet reportajları, məktublar və digərləri, amma onlarda ümumiyyətlə ilk cümlə - başlanğıc - başlıq funksiyasını yerinə yetirir.

ƏDƏBİYYAT

- 1) Abdullayev K.M. Azərbaycan dili sintaksinin nəzəri problemləri. Bakı: Maarif, 1999, s.235
- 2) Бахтин М.М. Язык в художественной литературе. // Собр. Соч. в 7 т. М., т.5. 1997.
- 3) Ганбова М.Т. Текст и культура // Dil, ədəbiyyat və onların tədrisi metodikasının aktual problemləri. Bakı: Mütərcim, 2008, 184 c.
- 4) Гальперин И.Р. Грамматические категории текста. – Изв. АН СССР, 1977, №6.
- 5) Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. М.: Наука, 1981, 139 с.
- 6) Косериу Е. Современное положение в лингвистике. Изв. АН СССР, 1977, г. 36, №6.
- 7) Лала Г. Синтаксическая организация художественного текста. Баку, 2011.
- 8) Одинцов В.В. Стилистика текста. М.: Наука, 1980, 263с.
- 9) Тураева З.Я. Категория времени. Время грамматическое и время художественное. М.: Высшая школа, 1979, 219 с.
- 10) Parrot H. Discussing Language. The Hague-Paris, 1974.

Açar sözlər: mətn, nitq aktı, şifahi nitq, linqvistik vahid, dilin yazılı variantı

Ключевые слова: текст, речевой акт, устная речь, лингвистическая единица, письменный вариант языка

Key words: text, speech act, oral speech, linguistic unit, written version of the language

РЕЗЮМЕ

ОБЪЯСНЕНИЕ СМЫСЛА И ОСНОВЫ ТЕКСТА В СОВРЕМЕННОЙ ЛИНГВИСТИКЕ

В статье исследуется значение и характер текста в современной лингвистике. Окончательное определение текста все еще является спорным и не было полностью разъяснено. Несомненно, любой текст, прежде всего, выступает в качестве коммуникативной единицы. Кроме того, текст должен быть исследован с точки зрения коммуникативного акта и его составляющих

SUMMARY

THE NOTION AND DISCLOSURE OF THE ESSENCE OF THE TEXT IN MODERN LINGUISTICS

The given article deals with the disclosure and the essence of the notion of the text in modern linguistics. The notion of the text that can be counted as comprehensive is controversial and haven't been formed yet. It goes without question that any text, first of all performed as communicative unit and must be studied from the point of view of communicative acts and its components.

RƏYÇİ: dos.E.Vəliyeva

Kəmalə Əziz qızı Əzizova⁴
MÜASİR AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNDƏ KULİNARIYA TERMINLƏRİNİN MƏNŞƏ
BAXIMINDAN BÖLGÜSÜ

Kulinariya terminləri dedikdə buraya yalnız yemək və şirniyyat adları deyil, mətbəxlə, yemək və süfrə mədəniyyəti ilə bağlı əşya adları da aid edilir. Kulinariya terminləri dedikdə mətbəxə aid olan hər şey: yeməklərin, inqrediyentlərin (ət, balıq, tərəvəz, ədviyyat və s.), yaxud onların hazırlanması üçün istifadə olunan alət və avadanlıqların adları nəzərdə tutulur.

Azərbaycan və ingilis dillərində kulinariya terminlərinin heç də hamısı milli dil vahidləri sayılmaz. Hər iki dildə istənilən qədər yad mənşəli kulinariya terminlərinə rast gəlinir. Kulinariya terminlərinin, xüsusilə, xörək adlarının bir dildən digər dilə keçmə səbəbləri arasında qonşuluq əlaqələri və istilalar həmişə önəmli rol oynamışdır.

Britaniya mətbəxində yad mənşəli ünsürlərdən çox istifadə edirlər. Britaniyanın özünün milli kulinariyası o qədər də zəngin deyil. Britaniya mətbəxi əsasən qeyri xalqların mətbəxindən ibarətdir. Təbii ki, bu zaman ingilis dilindəki kulinariya terminlərinin bir hissəsi alınma mənşəli olacaqdır.

Azərbaycan dilindəki kulinariya terminlərinin böyük bir qismini ümumtürk kulinariya terminləri təşkil etsə də, dilimizdə Avropa, ərəb-fars, rus, talış mənşəli kulinariya terminlərinə də geniş aspektdə rast gəlmək mümkündür.

Hər bir dil yalnız öz sözlərindən ibarət olmadığı kimi terminlər də hamısı milli mənşəli olmur. Kulinariya terminlərinin müxtəlif dil mənşəli olmasının müxtəlif səbəbləri vardır. Xalqlar daim bir-birləri ilə əlaqədə olmuşlar. Bu əlaqələr siyasi, iqtisadi, mədəni istiqamətdə olmuşdur. Müasir dövərdə də dillərə yad mənşəli kulinariya terminləri keçməsi davam edir.

Azərbaycan və ingilis dillərinin lüğət tərkibində mövqə tutmuş zəruri alınmaların bir qrupunu da kulinariya terminləri təşkil edir. Xalqların, millətlərin bir-birinə inteqrasiyası həm də mədəniyyətlərin inteqrasiyasıdır. Dünyanın ən zəngin mətbəxlərində belə istifadə olunan xörək adlarının müəyyən hissəsi yad mənşəlidir. Qarşılıqlı əlaqələr nəticəsində dilimizə daxil olan kulinariya terminlərinin bəzilərinin Azərbaycan dilində qarşılığı mövcuddur, lakin bu faktı da demək gərəkdir ki, etimon dildən gələn söz dilimizin öz faktını passivləşdirir: *tvorok-kəsmik, qorox-noxud, qreçka-qarabaşak* və s.

İ. Qurbanova bildirir ki, "...bəzi bölgələrimizdə müxtəlif mənşəli xalqların yaşaması və qaynayıb qarışması nəticəsində bəzi yemək adlarında həmin dillərin izlərini müşahidə etmək mümkündür. Lakin faiz etibarilə bu terminlər azlıq təşkil edir. "Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti"ndə toplam bütün yemək adlarının 20% -dən az hissəsi yad mənşəlidir. Misal üçün "nəzix" sözü fətir növü bildirir. Bu, əlbəttə ki, nazik sözünün incə deyilən fonetik variantıdır. Lakin söz yemək adı bildirməmişdən öncə danışıq dilində istifadə olunub və daha sonra çörəyin nazik növünü bildirmişdir(1,138).

Dilimizdə elə kulinariya terminləri var ki, onlar etnomədəniyyət göstəricisidir, yerli etnosun psixologiyasının məhsulu sayılır. Leksik vahid alınma olsa da bildirdiyi məfhum millidir. Məsələn, *cilədar, sülfüllü*, yemək adları çox güman ki, hansısa Qafqaz xalqlarından götürülmüş yeməkdir. Elə yemək adları var ki, onlar iki dilin qovşağında yaranıblar. Məsələn, Lənkəran bölgəsində işlənən "səbzikükü" kulinariya termini var. Göyərti istifadə edilən yeməklərə türklər "kükü", farslar "səbz" deyirlər. Bu tip hibrid kulinariya terminləri aid olduğu bölgənin etnik rəngarəngliyi xəbər verir.

Azərbaycanın Cənub bölgəsi üçün milli yemək adları ilə bərabər talış yemək adları da xarakterikdir. Məsələn, *ləvəngi, sırtdağ* və s. Yad mənşəli kulinariya terminləri əsasən etnosları rəngarəng olan bölgələrə aiddir. Məsələn, Qazax, Qəbələ, Lənkəran, Zaqatala kimi bölgələrdə daha rəngarəng alınma terminlərə rast gəlinir.

Türk etnomədəniyyətinə aid olub, lakin alınma termin olan dil vahidlərindən biri də "çığırma" gürcü sözüdür. M. Hüseynova bu sözün mənşəyində "çığırmaq" feilinin dayandığını söyləyir. "Sözün əsası ilə *-ma* şəkilçisi əsasına "t" samiti də əlavə edilməklə düzəlmişdir. *-ma* şəkilçisi bəzi türk dillərində məişətlə bağlı çoxlu sayda sözlərin yaranmasına xidmət göstərmişdir(2,51).

Bildiyimiz kimi, kulinariya terminləri dedikdə yalnız yemək və şirniyyat adları deyil. Mətbəxlə yemək və süfrə mədəniyyəti ilə bağlı əşya adları da kulinariya termini sayılır. Azərbaycan ədəbi dilində işlənən bu cür kulinariya terminlərinin bir qismi alınma mənşəlidir. *Masa*-türk dillərində stol, dövlət idarələrində şöbə, miz. mənaları verir. Türk dillərində çoxmənalılıq nəticəsində yeni mənə çalarlıqları qazanmışdır. "*Masa*" latın mənşəli leksik vahiddir. Semantik mənası "stol"dur. XX əsrdə Sovet dövründə *stol* leksik vahidi "*masa*" sözünü sıxışdırıb dildən çıxarmışdır. B. Məhərrəmli qeyd edir ki, bu leksik vahid türk dillərinə yunan dilindən keçmişdir(3,190). Azərbaycan dilində masa komponentli masabəyi və masabəyilik ifadələri olsa da dilimizdə bu leksik vahid türk dilindən fərqli olaraq çoxmənalılıq qazanmışdır.

Süfrə/sofra ismi ərəb dilindən alınmadır. Ərəb dilində "yemək stolu və ya yemək stolunun üstünə və ya yerə salınmış örtük" mənası verir. Bu kulinariya terminin "Kitabi-Dədə Qorqud"da və "Oğuznamə" də işlənməsi onun nə qədər qədim tarixə malik olduğunun sübutudur. Türkiyə türkçəsində bu leksik vahid örtük mənasını itirmiş, "yemək stolu" semantikasını hifz edib qorumuşdur. Bunun əksinə olaraq Azərbaycan dilində "yemək stolu" semantikasi passivləşmişdir.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan dilindəki kulinariya terminlərinin mənşəyi elmi şəkildə araşdırılmamışdır. M. Hüseynovanın "Azərbaycan dilinin yemək və içki adlarının tarixi-etimoloji lüğəti" əsərində Azərbaycan dilindəki kulinariya terminlərinin hamısının mənşəcə hansı dilin lüğət tərkibinə daxil olması barədə məlumat yoxdur. Lakin yemək içki adlarının bəzilərinin mənşəyi barədə məlumat verilmişdir.

⁴ Bakı Slavyan Universiteti

Ruslarla və rus dili ilə sıx əlaqə nəticəsində bu dildən çoxlu miqdarda kulinariya termini Azərbaycan dilinə keçmişdir. Bunlardan bəzilərini diqqətinizə çatdırırıq. Məsələn, *bulka*- rus dilindən alınan çörək adıdır; *borş*-xörək adıdır (4,144); *bublik*- Azərbaycan dilində “halqa şəkilli çörək” mənasında işlənir; *piroq*- xəmirin içərisinə ət, kartof doldurularaq bişirilən çörək növüdür; *pirojki*- kiçik xəmir parçasının içərisinə doğranmış ət və ya əzilmiş kartof doldurulması yolu ilə əldə edilir; *pirojna*- içinə şəkər kremi, əzilmiş badam, qoz, fındıq və yağ vurulmaqla əldə edilən şörək növüdür.

Fars dilindən alınma kulinariya terminləri:

1. Yemək adları: *şəkərbura, gülab, noxud, səbzə, qənd, düşbərə, sirkə, xiyar, şəkər, abqora, plov, çovdar*.
2. Mətbəx ləvazimatları: *tava, kasa, kuzə, abgərdən, finan, badə, nəlbəki* və s.

Təbii ki, ərəb dili ilə müqayisədə fars dilindən daha çox kulinariya terminləri dilimizə keçib. Bunun əsas səbəbi farslarla tarixən qonşu olmağımızdır. İqtisadi, siyasi və mədəni cəhətdən sıx əlaqələrimizin olması olmuşdur. Şərab- fars dilindən keçib. Üzüm və ya başqa meyvə sularının qıçqırılmasından əldə edilən içki. Demək olar ki, bütün türk dillərində işlənir. *Şərbət*- meyvə suyu ilə şəkərin qarışığından yaranır; *şoraba*- hibrid addır. 1 komponent “şor” ümumtürk vahididir. *Ab* isə *fars* sözüdür. Su deməkdir. Duza qoyulmuş tərəvəz mənasındadır. Dilimizdə fars mənşəli kulinariya terminlərinin işlənməsində farslarla çoxəsrlik qonşuluq əlaqəsinin də böyük rolu olmuşdur. Məsələn, *doşab*- fars dilindən alınıb. Doşab üzüm, tut, əncir və digər meyvələrin öz suyunun qaynadılması nəticəsində əldə edilir və bir az qatı halda maye şəklində olur. Bu kulinariya terminin sinonimi dilimizdə “*bəkməz*” leksik vahididir; *küftə*- fars dilindən alınmış sözdür.

Dilimizdə elə kulinariya terminləri işlənir onlar artıq ümumişləklilik qazanıb və dilimizə doğmalaşılıb. Məsələn, *çay*- Azərbaycan kulinariyasında ən populyar içki növüdür. Çin mənşəlidir. Bu söz oğuz qrupu türk dillərində “çay/tay/tsay”, qırpaq qrupu türk dillərində “çay”, monqol dilinin dialektlərində “tse” (çin sözü) şəklində işlənir (5, 333).

Ərəb mənşəli kulinariya terminləri də dildə müəyyən bir lay təşkil edir. Məsələn, *fətir*- ərəb mənşəli kulinariya terminidir. Buna sinonim kimi lavaş, yuxa” ifadələrindən istifadə edirlər; *qəndab-qənd və ab* leksik vahidlərindən ibarətdir. Sinonimi şərbətdir; *qurabiyə*- ərəb dilindən türk dilinə oradan da rus dilinə keçmişdir. Qurabiyə sözü Türkiyə türkcəsində *kurabiyə*, başqırd türkcəsində *kurabiyi*, tatar türkcəsində *kurabiyə* formalarında işlənir. Qazax və özbək dillərində peçeniye sözündən istifadə edilir.

Azərbaycan dilində Qafqaz dillərindən alınma kulinariya terminləri də çoxluq təşkil edir. Məsələn, *xarço*- gürcü mətbəxinə məxsusdur. Gürcü dilindən dilimizə keçmişdir; *maxara*- Balakən və Zaqatala rayonlarında məşhurdur. Qafqaz dillərinə aiddir. *Xingəl/xəngəl*- S. Məmmədova yazır ki, bu xörək adının Qafqaz arealına mənsub olduğu göstərilir(6,24).

Dilimizin lüğət tərkibində XIX əsrdən etibarən Avropa mənşəli kulinariya terminləri işlənmişdir. Avropa mənşəli terminlər dedikdə fransız, italyan, alman, ingilis mənşəli terminlər təşkil edir. Məsələn, *kakao*- İspan mənşəli kulinariya terminidir. İspan dilindən ingilis dilinə, oradan da Azərbaycan dilinə keçmişdir; *kotlet*-fransız mənşəli sözdür; *paştet*-Alman dilindən alınıb. Ovulmuş qoyun və balqı ətindən (qoyunun ciyərindən) hazırlanır; *rulet*- fransız sözüdür. Dilimizə tərcümə ədəbiyyatı vasitəsilə keçib. Fransızca *roulette*. Döyülmüş ətdən və kartofdan uzunsov şəkildə hazırlanan yemək adı; *bifşteks*: ingilis sözüdür. Mal ətindən hazırlanmış qızartma mənasındadır.

Müstəqillik illərində müasir Azərbaycan dilinə ingilis dilindən kulinariya terminləri keçmişdir. Bu keçid halı çox intensiv bir hal almışdır. Burada Azərbaycan-İngilis dili əlaqələrinin də böyük rolu olmuşdur. V. Muxtarova dilimizə keçmiş Avropa-Amerika kulinariya terminlərindən bunları nümunə göstərir. Əlbəttə ki, bunların hamısı ingilis mənşəli deyil. “Avropa-Amerika mətbəxinə aid ölkəmizə və dilimizə gəlmiş yeniliklərə aşağıdakılar misal ola bilər: *çips (chips), çizburger (cheeseburger), hamburger (hamburger), sendvic (sandwich), biskvit (biscuit), çizkeyk (cheesecake), kruassn (croissant), tiramisu (tiramisu), trüfel(truffle), julyen (julienne), pizza (pizza), pudinq (pudding), qril(grill), spaqetti (spaghetti), steyk (steak), şnitse (schnitzel), barmen(barmen), brendi(brandy), punç (punch), şeyk (shake), viski(whisky)* və s.

Müstəqillik illərində Türkiyə türkcəsindən dilimizə keçən kulinariya terminləri də vardır. Məsələn, *mantı*- müstəqillik illərində dilimizdə aktivləşmişdir. Dilimizə Türkiyə türkcəsindən keçmişdir. Türk dillərindən rus dilinə keçmişdir; *mərçi supu*-müstəqillik illərində dilimizdə aktivləşmişdir.

Britaniya mətbəxinə gəldikdə isə bu mətbəxdə yad mənşəli ünsürlərdən çox istifadə edirlər. Britaniyanın özünün milli kulinariyası o qədər də zəngin deyil. Britaniya mətbəxi əsasən qeyri xalqların mətbəxindən ibarətdir. Təbii ki, bu zaman ingilis dilindəki kulinariya terminlərinin də böyük əksəriyyəti alınma mənşəli olacaqdır.

İngilis kulinariyasına lap qədim zamanlardan işğallar və istilalalar təsir etmişdir. Bizim eramızın ilk əsrlərində vikinqlər, daha sonra romalılar, XI əsrdən isə fransızların ingilis kulinariyasının formalaşmasında böyük rolu olmuşdur. Hər işğal və istila özü ilə birlikdə qida məhsulları da gətiribdir. Frank-norman işğalı ingilis kulinariyasına “zəfəran, istiot, zəncəfil, şəkər tozu” kimi qida ünsürlərini gətirdi. “Orta əsrlər ingilis mətbəxi ekzotik reseptlərlə doludur, belə yeməklərin komponentləri müasir dövrə qədər gəlib çatmışdır. Onları ənənəvi reseptlərlə, məsələn, gavalı pudinqi(Yeni il pudinqi), Yeni il keksi(Christmas Cake), və isti kökə(Hot Cross Buns) tapmaq olar(7,39).”

Britaniya özü də istilacı bir dövlət olduğu üçün daim müstəmləkələrə malik olub. Böyük Britaniyanın Şərqi Asiyadakı müstəmləkəsi İngiltərəyə çayı gətirdi.

Britaniya mətbəxinə ən çox Fransa mətbəxinin təsiri olmuşdur. 1066-cı ildə İngiltərədə normanların hakimiyyəti qərarlaşmış, bu da öz növbəsində fransız dilinin ingilis dilinə təsir göstərməsinə yol açmışdır. Sonralar ingilis dilinin ölkədə hegemon mövqeyə qazandığı dövrlərdə fransız dilindən alınan terminlərin çox hissəsi dildə sabitləşdi. Fransız dilindən alınma sözlərin təsiri altında yaranan sinonimlik demək olar ki ingilis kulinariyasının bütün hissələrini əhatə edir. İngilislər ənənəvi

duru yeməklərindən *consomme* isə fransız dilindən alınmadır. “*Consomme*” fransız menyusundan götürülmüş ətin sümüklü hissəsini qaynatmaqla hazırlanır. onların içərisində kulinariya terminləri də çoxluq təşkil edirdi. Təbii ki, normanların işğalı dövrü fransız dili ingilis dilinə nisbətən hegemon mövqə tutmuşdu. Bu kulinariyada da özünü göstərirdi. “Əsrlər boyu ingilis zadəganları kəndlilərdən fərqlənmək üçün ancaq fransız yeməyi yemişlər”. Ümumiyyətlə, ingilis mətbəxi heç vaxt zəngin mətbəx kimi tanınmayıb. İkinci Dünya Müharibəsi isə ingilis mətbəxinə ən ağır zərbəni vurdu. Ölkənin ərzaq ehtiyatı tamamilə tükənmişdir. İngiltərədə kasıb mətbəx ənənəsi təxminən 1950-ci illərə qədər davam etmişdir.

Tarixi şərait, xalqlar arasında elmi, texniki əlaqələr, mədəniyyətin yaxınlaşması bir dildən digər dilə söz və terminlər keçməsi üçün şərait yaradır.

N. Tağızadə ingilis dilindəki alınma sözləri 5 yerə bölmür: 1. Kelt dilindən alınmalar; 2. Latin dilindən alınmalar; 3. Skandinav dilləri; 4. Qədim fransız (XII-XV əsrlər) və yeni fransız (XVI əsrlər) dili alınmalar; 5. Başqa dillərdən (yunan, italyan, holland, ispan, rus, alman, ərəb, fars və s.) olan alınmalar (8,25).

İngilis dilinin lüğət tərkibindəki alınmalar İngiltərə tarixinin müxtəlif səhifələrindən xəbər verir.

İngilis dilində bu qədər çox sözün olması səbəbi onun kontakta girdiyi bütün dil və mədəniyyətlərdən sözlər qəbul etməsidir. Ona görə də ingilis dilinin lüğət tərkibində əsl ingilis sözləri çox az faiz təşkil edir. İngilis dili ana dilləri olmasına baxmayaraq, ingilislər yalnız bu dilin çox cüzi hissəsindən istifadə edirlər. Əgər Şekspirin dili 30.000 sözdən ibarət idisə, müasir ingilislərin çoxunun gündəlik lüğəti 8000 sözü aşmır (9,89).

R. Alışova ingilis dilində alınma terminləri işlədilmə, dilə yatımlılıq və dilin müasir inkişaf mənbələri baxımından iki qrupa bölmür:

1. Müasir tələblərə uyğun anlayışları dəqiq ifadə edən kulinariya terminləri;

2. Müasir tələbləri ödəməyən, azyaşlıların təbiətinə uyğun gəlməyən kulinariya terminləri (10,202).

R. Alışovanın fikrincə, birinci qrupu uğurlu hesab etmək olar. Belə ki, onlar geniş yayılmış və böyük arealda işlənməkdədir.

Tarixən səbəblərlə əlaqədar olaraq ingilis dilinə keçmiş müxtəlif mənşəli kulinariya terminlərinin müəyyən qismi öz mövqeyini bu gün də hifz etməkdədir. Məsələn, Holland dilindən alınmış *mushroom* (göbək); yunan dilindən ingilis dilinə keçmiş *beer* (pivə); rus dilindən ingilis dilinə keçmiş *caviare* (ikra); *charlottr russe* (rus sarlotkası-biskivitdən və çalınmış qaymaqdan hazırlanan şirin yemək).

İngilis dilində alınma kulinariya terminlərinə əsasən bu nümunələri göstərə bilərik: *Ghee* (ədviiyat- Hind mətbəxi); *Viennese Whirls*-yumşaq peçenyələr (Avstriya mətbəxi); *Focaccia* (İtalyan çörəyi); *Fontina* (Fransız mətbəxi); *Fried Rice* – qızarmış düyü (Hind mətbəxi); *Kedgerie*-mərçi ilə düyü (Hind dilindən keçmişdir); *Kebab*-(ərəb mənşəli); *Kielbasa* (Polish sausage)-kolbasa (ingilis dilində polyak dilindən alınma realı hesab olunur); *cognac* (fransız mənşəli) və s. Müasir ingilis dilində latın dilindən keçmiş kulinariya terminləri də az deyildir. Məsələn, *pepper* (istiot), *plum* (gavalı), *sourcream* (xama), *cheese* (pendir). İngilis dilinə italyan dilindən-*macaroni*, rus dilindən-*vodka*, *caviare*; ispan dilindən- *potato*, *tomato*; alman dilində-*apple* və başqa Avropa dillərindən də bir sıra kulinariya terminləri daxil olmuşdur.

İngilis dilinə başqa dillərdən kulinariyaya aid olan terminlər keçərkən dilin ümumi axarına, ahənginə, tələffüz və yazılış qaydalarına tabe olmuşdur.

Ədəbiyyat

1. Qurbanova İ. Azərbaycan dili diləkt və şivələrinin etnolingvistik təhlili. Bakı: Bilik nəşriyyatı, 2014.
2. Hüseynova M. Azərbaycan dilinin yemək-içmək adlarının tarixi-etimoloji lüğəti. Bakı: ADPU-nun nəşriyyatı, 2018.
3. Məhərrəmli B. Türk dillərində isim köklərində leksik-semantik inkişafı. Bakı: Elm və təhsil, 2012.
4. Altaylı S. Azərbaycan türkcəsi sözlüyü. I. C. İstanbul, 1994.
5. Kazmov İ. Müasir türk dillərinin müqayisəli leksikası. II. C. Bakı: 2010.
6. Məmmədova S. Azərbaycan dilinin kulinariya terminologiyası. Bakı, Nurlan, 2004.
7. Yusifova A. İngilis dilində məişət leksikasının struktur-semantik təhlili. Fil.ü.fəl. dok. Diss. Bakı, 2015.
8. Tağızadə N. Azərbaycan mətbuatında ingilis dilindən alınmalar. fil. ü. fəl. dok. diss. Gəncə, 2006.
9. Muxtarova V. Dilin zənginləşməsində sosial-kulturoloji amillərin rolu. (İngilis və Azərbaycan dilləri materialları əsasında). fil. ü. fəl. dok. diss. Bakı, 2011.
10. Alışova R. İngilis kulinariya terminlərinin semantik və struktur xüsusiyyətləri // Filologiya məsələləri. №4, Bakı, 2008.

Key words: *culinary, Azerbaijan language, English language, terminology, origin.*

Ключевые слова: *кулинария, азербайджанский язык, английский язык, терминология, происхо* Açar sözlər: *kulinariya, ingilis dili, Azərbaycan dili, terminlər, mənşə* *жделение.*

Summary

Division of culinary terms in modern Azerbaijani and English languages.

As can be seen, culinary terms include not only the names of food and sweets, but also the names of the items related to cuisine, culture of food and utensils. Not all the culinary terms in Azerbaijani and English languages are considered national language units. We can find considerable number of culinary terms of foreign origin in both languages. Neighborhood relations and invasions among the reasons have always played a crucial role in the transfer of culinary terms, in particular, the names of dishes from one language to another.

Concepts of foreign origin are widely used in British cuisine. Britain's national cuisine is not very rich. British cuisine mainly consists of European people's cuisine. Of course, some of the culinary terms in English language, for that reason, are of foreign origin.

Резюме

Отдел кулинарных терминов на современном азербайджанском и английском языках.

Как видно, кулинарные термины включают в себя не только названия продуктов и сладостей, но и названия предметов, связанных с кухней, культурой еды и посудой. Не все кулинарные термины на азербайджанском и английском языках считаются единицами национального языка. Мы можем найти значительное количество кулинарных терминов иностранного происхождения на обоих языках. Соседские отношения и вторжения среди причин всегда играли решающую роль в переводе кулинарных терминов, в частности, названий блюд с одного языка на другой.

Концепции иностранного происхождения широко используются в британской кухне. Британская национальная кухня не очень богата. Британская кухня в основном состоит из европейской народной кухни. Конечно, некоторые из кулинарных терминов в английском языке по этой причине имеют иностранное происхождение.

RƏYÇİ: dos.S.Abbasova

Mustafayev Fizuli Nəcməddin oğlu⁵
KİNO DİLİNDƏ ORFOEPIK NORMA

Kino dilinin bir qayda olaraq, orfoepik normanın nəzarətində olması, onun sınağından keçməsi təbii haldır. Çünki, orfoepiya ədəbi dilin şifahi qolunu ümumi normalara əsaslanaraq formalaşdıran, başqa sözlə desək, danışq səsi cəhətdən qovuşdurucu və ümumiləşdirici normaları əks etdirən tələffüz qayda-qanunlarının sistemli toplusudur. Bu mülahizəni müəyyən mənada orfoepiya ilə tələffüz arasında prinsipial fərq olmadığı fikrinə bir işarə kimi də qəbul etmək olar. Normativliklə yanaşı, müasir orfoepiyanın üslubi aspektinə, onun praktikada, o cümlədən, kinoda özünü göstərən tələffüz üslublarına diqqət yetirilməsi də böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu sırada vurğu məsələsi, xüsusilə diqqəti çəkir. Məlum olduğu kimi, hər hansı bir sözün deyimində – bu söz istər dilin öz doğma sözü, istərsə də əcnəbi söz olsun, fərqi yoxdur – heca vurğusunun yerinin dəqiq müəyyənləşdirilməsi mədəni danışığın, əslində ədəbi tələffüzün əsas şərtlərindən hesab olunur. Ən sadə şəkildə sözün tərkibindəki hecalardan birinin daha uca tonla deyilməsi kimi başa düşülən vurğu da, hər şeydən əvvəl, danışq səsləri kimi sözlərin mənaca fərqləndirilməsinə xidmət edir.

Ümumiyyətlə, ədəbi dilimizin orfoepik normaları baxımından alınma sözlərin tələffüzündə kinoaktyorlar da həssas və ehtiyatlı olmalıdırlar. Məlumdur ki, indiki azad bazar iqtisadiyyatı şəraitində, müstəqilliyimizin bəhrəsi kimi başqa dünya xalqları ilə sosial-iqtisadi, mədəni-mənəvi əlaqələrin xeyli genişləndiyi məqamda dilimizə yeni sözlər daxil olmuşdur. Bu sözlər isə, adətən, ilk dəfə televiziya səs-lərin və kinoaktyorların da tələffüzünə köçürülür. Ona görə də başqa sözlərin ədəbi dilimizin orfoepik normalarına müvafiq tələffüzü, daha doğrusu, bu tələffüzə həmin sözlərin uyğunlaşdırılması işi bilavasitə telejurnalistlər kimi kinoaktyorların da üzərinə düşür. Ona görə də kinoaktyorlar bu mənada, xüsusilə çeviklik göstərməli, həmin söz, ifadə və birləşmələrin daha uyğun və optimal tələffüz variantının tapılmasında fəal olmalıdır. Məsələ burasındadır ki, həmin sözlərin əksəriyyəti bizim izahlı dilçilik lüğətlərində öz mənə şərhini və tələffüz şəklini tapmadığı üçün kinossenari müəllifləri bu yöndə bəlkə də dilçi vəzifəsini icra etməlidirlər.

Ümumiyyətlə, telejurnalistlər, aparıcılar, diktorlar, kinoaktyorlar, yəni danışanlar üçün vahid, universal normalar təyin etmək çətin olduğu kimi, ədəbi tələffüz üçün də vahid universal normalar müəyyənləşdirmək çətinidir. Belə bir çətinlik, hər şeydən əvvəl, şifahi nitqin spesifikasından, subyektiv-psixoloji başlanğıcın da olmasından irəli gəlir. Lakin bununla belə, dilçiliyimiz uzun illərin gərgin əməyi nəticəsində tələffüz vasitələri kimi sait və samit səslər üçün ümumi, normativ hallar müəyyənləşdirmişdir ki, bu normaları gözləmək kinoaktyorların da qarşısında bir vəzifə kimi durmalıdır. Onların bəzisini burada göstərməyə ehtiyac vardır. Məsələn, məlumdur ki, dilimizin orfoepiya normalarına rəğmən müəyyən məqamlarda sait səslər mütləq tələffüz edilməlidir:

a) dilimizin ahəng qanununun pozulduğu sözlərdə; əgər hər hansı bir sözün tərkibində incə və qalın saitlər eyni vaxtda işlənsə, tələb olunur ki, incə saitdən əvvəl gələn qalın sait mütləq uzun tələffüz olunsun – ailə, katib, tacir, qatıl, şagird, zalım, alim, kamil və s. sözlərində olduğu kimi;

“Hərbi həkim:

- Hə mənə iki dəfə güllə atıb, döş qəfəsi, qabırğaları sınıq-sınıqdır. Sinəsi taxta döşəmə kimi cırıldayı. *Ailəlidir. Qatıl* xeyli uşağımızı yaralayıb. Onların bəzilərinin yaşamağı *möcüzədir.*”

(“Ümid” tammetrajlı bədii film. “Azərbaycanfilm” kinostudiyası, 1995.)

“Müəllim, siz necə fikirləşirsiniz, onu buraxarlarmı? *Şagirdlər* də narahatdırlar. Deyirlər ki, *katibdən* də çox şey aslıdır.”

(“Girov” tammetrajlı bədii film. “Azərbaycanfilm” kinostudiyası, 2003.)

“Ə, ordan məhkəmənin *katibi* üçün bir stəkan su götürün. *Mömin* adamdır, heç olmasa hörmət edin.”

(“Dolu” tammetrajlı bədii film. “Azərbaycanfilm” kinostudiyası, 2012.)

“Sürəyyanın birdən-birə gözləri doldu, ancaq sifəti işıqlı, ümidli idi. Elə bil ki, *kamil* bir insanı xatırladırdı.”

“... *Ay zalım*, heç elə şey olar? Mən axı neyinirəm özgə əri. Olanım bir ürəyimdi, onu da vermişəm sənə.”

(“Sağınçı” tammetrajlı bədii film. “Azərbaycanfilm” kinostudiyası, 1978.)

“Yeniyyətə vaxtlarımdan rus kəndində keşişin qoyunlarını otarırdım. Allah dinə gətirsin, *alim* kimi adam idi, pis baxmırdı mənə. Hələ savad da öyrədirdi mənə.”

(“Od arasında vahə” tammetrajlı bədii film. “Azərbaycanfilm” kinostudiyası, 1977.)

b) yazıda özündən sonra apostrof işarəsi qoyulan bütün saitlər sözün hansı yerində işlənilməsindən asılı olmayaraq, uzun tələffüz olunmalıdır. Məsələn: mö'təbər, şö'bə, şeir, e'timad, tə'nə, mə'dən və s.

“Mərdimazarın evi yıxılsın. Düşdüm çöllərə. *Şöbədə* işləyən Yesaul Yaşko ilə sözümlə çəp gəldi, vurdum atdan saldım, amma *mötəbər* adam idi, neyləyim? Məni tutdular. Qaçdım. Çoxlu da *tənə* etdilər.”

(“Od arasında vahə” tammetrajlı bədii film. “Azərbaycanfilm” kinostudiyası, 1977.)

“- Düzün de, Seyfəddin, sən o Bayaz xalanın canı! Məni sevirsən?!..

- Sevirəm! Hələ *etimad* göstərsən, *şeir* də deyərəm.”

(“Sağınçı” tammetrajlı bədii film. “Azərbaycanfilm” kinostudiyası, 1978.)

⁵ AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Tətbiqi dilçilik şöbəsinin aparıcı elmi işçisi, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent. mustafayev.fizuli8@gmail.com

“Kəşfiyyatçılarımız onu düşmən tərəfdən meşənin ətəyindəki *mədənin* içindən tapıblar. Üzü, əlləri, ayaqları, bədəni yamıb. Bilmirəm işgəncə veriblər ona, ya *minaya* düşüb...”

(“Ümid” tammetrajlı bədii film. “Azərbaycanfilm” kinostudiyası, 1995.)

Kino dilində səslər uzun tələffüz olunduğu kimi, onlar müəyyən fonetik şəraitdə qısa da tələffüz olunurlar. Bu barədə A.Axundov yazır: “Saitlərin qısalması qapalı saitlərin tələffüzü zamanı və bir qayda olaraq, vurğulu hecadan əvvəl gələn hecalarda özünü göstərir. Məsələn, ikihecalı sözlərdə birinci vurğusuz, üçhecalı sözlərdə ikinci vurğusuz, dördhecalı sözlərə üçüncü vurğusuz, beşhecalı sözlərdə dördüncü vurğusuz və s. Hecalarda qapalı saitlər qısalır: sinif, sinfin, sinfimiz, sinfimizin, gümüş, gümüşüm, gümüşümüz, bulud, buludun, buludumuz, buludumuzun və s.” [1, 19]

Kino dilinin orfoepiyası baxımından çox mühüm fonetik hadisələrdən biri də qapalılaşmadır. Şifahi nitqlə öz peşə bacarığını ortaya qoyan kinoaktyorlarımız bu fonetik hadisəyə ədəbi tələffüz zamanı xüsusi həssaslıq göstərməlidirlər. “Azərbaycan dili orfoepiyasının əsasları” əsərində bu haqda belə deyilir: “Saitlə bitən sözə saitlə başlanan şəkili bitişdirildikdə, ümumi fonetik qanun üzrə əlavə edilən bitişdirici samitdən əvvəlki heca aşağıdakı çalarlıqda tələffüz olunur: çoxhecalı sözlərlə bitişdirici – y-dan əvvəlki hecada olan açıq sait öz qarşılığı olan qapalı sait çalarlığında (xüsusən sərbəst üslubda) tələffüz olunur.” [2, 40]

a-i; ana-y-a – anıya, alma- y-a – almıya, qayna-yır – qaynıyır və s.

ə-i; nənə-y-ə – nənəyə, tələbə-y-ə – tələbiyə, dişlə-y-i-r – dişliyir və s.

Qeyd edək ki, ikihecalı sözlərin birinci hecasında dodaqlanan sait olduqda, bitişdirici y-dan əvvəl gələn hecanın dodaqlanmayan açıq saitini birinci hecadakı dodaqlanan saithə müvafiq qapalı sait çalarlığında da tələffüz etmək olar:

o-a-u; doğra-y-ır – doğru-y-ur, oğrayan – oğruyan və s.

u-a-u; buğda-y-a – buğduya, tulla-y-ar – tulluyar və s.

ö-ə-ü; söylə-y-ir – söylüyür, ölkə-y-ə – ölküyə və s.

ü-ə-ü; küçə-y-ə – küçüyə, küpə-y-ə – küpüyə və s.

Qapalılıq, nəzərə almaq lazımdır ki, dilin təbii fonetik hadisəsidir. Kinoaktyorun nitqində təbiiliyə, şirinliyə və melodikliyə nail olmaq baxımından onun bu hadisəyə əməl etməsi zəruri bir tələbdir.

Kino dilində sait səslərin tələffüzündə olduğu kimi, samit səslərin də tələffüzündə bir sıra ümumi – ortaq hallar mövcuddur. Bu sırada karlaşma, sonorlaşma, diftonqlaşma və incələsmə-qalınlaşma halları ayrıca qeyd olunmalıdır.

Kino dilində samitlərin karlaşması, adətən, dilimizdəki sözlərin əvvəlində və sonunda daha çox müşahidə olunur. Lakin belə karlaşmanı, əlbəttə ki, samitdəki cingiltililiyin büsbütün itməsi kimi başa düşmək olmaz. Onlar, adətən, yarımcingiltili və yarımkar samitlər kimi çıxış edirlər ki, bu da tələffüzdə müəyyən bir mərhələ hadisəsi kimi özünü göstərir. Ümumiyyətlə, müşahidələrə və təcrübəyə əsaslanaraq, deyə bilərik ki, dilimizdəki mövcud samitlər əmələgəlmə yerlərindən və əmələgəlmə üsullarından asılı olmayaraq, söz əvvəlində və söz sonunda karlaşmaya meyillidir.

A.Axundov yazır: “Azərbaycan dilində cingiltili samitlərin karlaşması dərəcəsi və xarakteri bütün fonetik vəziyyətlərdə eyni deyildir. Belə ki, söz əvvəlində işlənən cingiltili samitlər, bir qayda olaraq, ekskursiya fazasında karlaşır və karlaşma o qədər də böyük olmur. Söz sonunda isə samitlər, bir qayda olaraq, rekursiya mərhələsində karlaşır və bu karlaşma nisbətən artıq olur. Bundan başqa cingiltili samitlərin söz sonunda karlaşması dərəcəsi onun neçə hecalı sözdə işlənməsi ilə bağlıdır. Təkhecalı sözlərdə cingiltili samitlər təxminən 60 faiz karlaşır, ikihecalı sözlərdə bu 80-90 faizə çatır. Daha çoxhecalı sözlərin sonunda isə dilimizin cingiltili samitləri, demək olar ki, tamamilə kar samitlər kimi işlənir.” [1, 25]

Samitlər sistemində kinoaktyorun şifahi nitq təcrübəsində nəzərə alınmalı olduğu ümumi hadisələrdən biri də diftonqlaşmadır. Bu hadisə maraqlı bir fonetik mərhələdə baş verir, belə ki, *ö* və *o* saitlərindən sonra gələn *v* samiti öz semantik keyfiyyətini itirərək saitləşir. Başqa sözlə desək, *v* samitinin saitləşməsi nəticəsində diftonq yaranmış olur. Həmin diftonqlar bunlardır: *öü, ou*.

1) Sözüün tərkibində (*v*) səmindən əvvəl (*o*), sonra (*u*) gələrsə, (*ovu*) birləşməsi (*ou*) çalarlığında diftonq halında tələffüz olunmalıdır, *ouç* (*ovuc*), *ouşdurmaq* (*ovuşdurmaq*), *qoun* (*qovun*), *qouşma* (*qovuşma*), *qourma* (*qovurma*), *sourmaq* (*sovurmaq*), *çouş* (*çovuş*)...

2) Sözüün tərkibində (*v*)-dan əvvəl (*o*), sonra hər hansı bir samit gələrsə (*ov*) birləşməsi bir adi (*o*) ilə qısa (*u*) və ani (*v*) tərkibindən ibarət (*ou-v*) diftonq çalarlığında tələffüz olunmalıdır: *ou(v)xalamaq* (*ovxalamaq*), *dou(v)şan* (*dovşan*), *çou(v)qun* (*çovqun*), *sou(v)qat* (*sovqat*), *nou(v)ruz* (*novruz*)...

3) Söz ortasında (*v*) səmindən əvvəl (*ö*), sonra isə kar samitlə başlanan heca gələrsə, (*öv*) birləşməsi (*öü*) diftonqu çalarlığında tələffüz olunmalıdır. *Köü(v)şək* (*kövşək*), *cöü(v)hər* (*cövhər*), *Röü(v)şən* (*Rövşən*), *köü(v)sər* (*kövsər*), *bənöü(v)şə* (*bənövşə*), *möü(v)süm* (*mövsüm*)...

4) Söz ortasında (*v*) səmindən əvvəl (*ö*), sonra isə cingiltili samitlə başlanan heca gələrsə, (*öv*) birləşməsi bir bütöv adi (*ö*) ilə qısa (*ü*) və ani (*v*) tərkibindən ibarət diftonq çalarlığında ifadə olunmalıdır: *nöü(v)bə* (*növbə*), *nöü(v)raq* (*növraq*), *löü(v)bər* (*lövbər*), *köü(v)rək* (*kövrək*), *röü(v)nəq* (*rövnəq*), *töü(v)bə* (*tövbə*)...

Kino dilində sonorlaşmanı da samitlər üçün ümumiləşdirici fonetik hadisələrdən hesab etmək olar. Bu fonetik hadisənin mahiyyəti barədə A.Axundov yazır: “... tələffüz zamanı fəal danışıq üzvlərindən olan səs teləri öz qeyri-ahəngdar hərəkətlərini dəyişib, ahəngdar surətdə titrəyir və bu fizioloji dəyişmə küyün səda (*ton*) ilə əvəz etməsi kimi akustik effekt yaradır.” [1, 24]

Dilimizin v, j, y, c samitləri müəyyən bir tələffüz mərhələsində sonorlaşmaya, xüsusilə meyl edir. Bu hadisəni müəyyən mənada həmin samitlərin saitlərə yaxınlaşma cəhdi kimi də başa düşmək olar.

Kino dilində samitlərin deyilişində müşahidə olunan incələşmə-qalınlaşma hadisəsini də nəzərə almaq vacibdir. Məsələn, məlumdur ki, dilimizin ahəng qanunu sait səslərin uyuşması ilə yanaşı, sait və samit səslərin də ahəngini zəruri edir, incə saitlərlə bir sırada işlənən samitlər də incə, qalın saitlərlə bir sırada işlənən samitlər isə qalın olur: o-dun-çu-luq, ə-kin-çi-lik və s. Bu qanun dilimizin mahiyyətindən doğan hadisə olduğu üçün ona əməl etmək hamının olduğu kimi, kinoaktyorun da vəzifəsi olmalıdır. Halbuki təcrübədə bəzən tamamilə əks bir vəziyyətlə qarşılaşırıq: dilimizin ahəng qanunu tələb edir ki, rol, Delon sözlərindəki r və l samitləri arxa sıra o saiti ilə bir sırada gəldikləri üçün qalın tələffüz olunsun. Lakin kinoaktyorlarımız bir çox halda rus tələffüzünü təqlid edərək həmin səsləri incə tələffüz edirlər. Beləliklə də tələffüz xətasına yol vermiş olurlar. Nəticədə kino dilinə xas olan, onun mahiyyətini əks etdirən bu fonetik hadisələrin kinoaktyorlar tərəfindən gözlənilməməsi nitqin səliqliyini və dəqiqliyini pozmuş olur.

Ədəbiyyat

1. Axundov Ağamusa. Dil və mədəniyyət. Yazıçı, Bakı, 1992. səh. 19, 24, 25.
2. Dəmirçizadə Əbdülzəl. Azərbaycan dili orfoepiyasının əsasları. Bakı, 1969. səh. 40.

Filmlər

1. "Ümid" tammetrajlı bədii film. Azərbaycanfilm" kinostudiyası, 1995.
2. "Girov" tammetrajlı bədii film. Azərbaycanfilm" kinostudiyası, 2003.
3. "Dolu" tammetrajlı bədii film. Azərbaycanfilm" kinostudiyası, 2012.
4. "Sağınçı" tammetrajlı bədii film. Azərbaycanfilm" kinostudiyası, 1978.
5. "Od arasında vahə" tammetrajlı bədii film. Azərbaycanfilm" kinostudiyası, 1977.

Açar sözlər: *dil normaları, orfoepik qaydalar, kinoda nitq, rejissor sənəti, ssenari, aktyor oyunu, montaj, çəkiliş pavilyonu*

Ключевые слова: ударение, произношение слова, грамматические нормы, речь в кино, актёр, киносьёмка, режиссёрское искусство, орфоэтические правила

Key words: stress, pronunciation of words, grammar norms, speech in cinema, actor, shooting a film, directing craft, orthoepic rights

РЕЗЮМЕ

Представленная статья рассматривает сущность орфоэпии на языке кино и вопросам ударения. В статье отражены точное написание букв при подготовке отдельных киносценариев, правильное соединение друг с другом, четкость и кривизна линии, слитное и раздельное написание, произношение, соответствующее обобщенным нормам фонетических норм в составе выражений и прочие проблемы. В статье указаны примеры из отдельных фильмов, представлены изъяны в речи и письме киноактёров и кинорежиссёров. В статье в достаточной степени использованы богатые литературные образцы.

SUMMARY

Submitted article is dedicated to the importance of orthoepy and stress issues in cinema language. The problems such as whether letters recorded accurately, their fusing to each other correctly, writing style is clear and ugly, words written separate or adjacent, phonetic units pronounced in the composition of expression in accordance with generalized norms or not and other problems were reflected in the article. Separate cinemas were indicated as an example in the article, the mistakes in languages and writings of movie actors and filmmakers are submitted. Rich literary examples and interesting sources were used sufficiently in article.

RƏYÇİ: dos.E.Vəliyeva

ƏRƏB DİLİNDƏN ALINMALARIN AZƏRBAYCAN DİLİNƏ TRANSLİTERASIYA QAYDALARI

Ərəb dilindən Azərbaycan dilinə transliterasiya qaydalarının öyrənilməsi təkcə alınma sözlər üçün deyil, eyni zamanda SSRİ dövründə qadağan edilmiş dini mətnlərin, Quranın surə və ayələrinin düzgün şəkildə transliterasiya edilməsində böyük əhəmiyyət daşıyır.

Transkripsiya əcnəbi sözün dəqiq tələffüzünü əks etdirməlidirsə, transliterasiya tərkibi eyni olmayan iki əlifbanın ortaq məxrəcə gətirilməsi prosesini həyata keçirir. Bu zaman əcnəbi dilin hərflərinin ifadə etdiyi səslər nəzərə alınmır. M.İ.Matuseyeviç göstərir ki, canlı dillərin transliterasiyasında adətən kompromisə gedilərək canlı ifadə formasından tam fərqlənməməsi məqsədilə oxunuşuna diqqət yetirmək lazımdır; başqa sözlə desək, transliterasiya edilən əlifba deyil, məhz həmin dildə qəbul edilmiş qrafika sistemidir. Məsələn, fransız familyası Daudet tələffüzə uyğun olaraq Dode yazılmalıdır [5, s.45].

J.N.Saranqayeva və L.V.Darjinova isə, bundan əlavə, belə hesab edirlər ki, transliterasiya zamanı söz doğma dilin oxunuş qaydaları ilə oxunmalıdır, məs., klub (club), Vaşinqton (Washington) və s. [6, c. 18].

Bu baxımdan, ərəbmənşəli sözlərin dilimizdəki əsrlərin sınağından çıxmış transliterasiyasını öyrənmək alınma sözlərin doğma dilin səs və hərflərinə uyğunlaşma prosesinə aydınlıq gətirmiş olar. Məsələn, ərəb dilində اعلان [a'lān] dilimizdə “elan” şəklində transliterasiya edilmişdir. Burada fonetik prinsip əsas götürülmüşdür. Bəzən isə tarixi-ənənəvi prinsip transliterasiyaya öz təsirini göstərir. Ərəb dilində qadın cinsində olan sözlərin sonunda gələn **tə mərbutə** (ة) şəkilçisi əski əlifbadan gələn bir ənənəyə (əski əlifbada ə hərfinin nöqtələri atılmışdı – •) uyğun olaraq “Azərbaycan dilində deyildiyi şəkildə gahə, gah da t ilə yazılır” [2, s.60], məsələn, ərəb sözü مُعَلِّمَةٌ [mu'allimə] indi də əski əlifbada olduğu kimi معلمه “müəllimə” şəklində yazılır. Halbuki müasir dilimizdə bu söz [məlimə] kimi tələffüz olunur. Yaxud حَكْمَةٌ [hıkmə] əski əlifbada حکمت şəklində olduğuna görə, müasir dövrdə də “hıkmət” yazılmaqda davam edilir. Ümumiyyətlə, əski əlifbada ərəb dilindən alınmış sözlərlə bağlı ümumi qəbul edilmiş qaydalar müasir dövr orfoqrafiyamıza təsirsiz ötürülməmişdir. Məsələn, “ərəb mənşəli sözlərdə söz əvvəli və sonunda olan həmzəəski əlifbada atılmışdı” [2, s.60]. Həmin qaydanın nəticəsidir ki, ərəb dilində إجراء [icra⁷], بلاء [bələ⁷], نكاه [zəka⁷], زَعْنَاء [ra'na⁷] tipli sözlər əski əlifba ilə زَعْنَاءِ اِحْرَا, بلا, نكاه, şəklində yazıldığına görə müasir orfoqrafiyamızda daicra, bəla, zəka, Rəna olaraq qəbul edilib.

Beləliklə, ərəb mənşəli sözlərin azərbaycanlaşdırılması prosesi müasir dilimizdə aşağıdakı dəyişikliklərlə nəticələndi:

- tə mərbutə** və sözün sonundakı **hənzə** atıldı;
- tə mərbutə** (ة) gah ə, gah da t ilə əvəzləndi;
- ərəb sözlərinin saitlər sistemi dilimizin doqquz saitinə uyğunlaşdırıldı və səs dəyişiminə məruz qaldı: ö, ü, e, o;
- səs dəyişimi samitlərdə də baş verdi: ğ→q, q→ğ, ğ→g;
- müasir əlifbada ərəb sözlərindəki **sə** (ث) və **sad** (ص) hərfləri bir **s**; **zəl** (ذ), **za** (ظ), **dad** (ض) hərfləri bir **z**; **tə** (ت) və **ta** (ط) hərfləri bir **t**; **ha** (ح) və **hə** (ه) hərfləri bir **h** ilə ifadə edildi;
- ərəb sözlərinin sonunda gələn **ayn** (ع) hərfi atıldı;
- sukunlu **ayn** (ع), sukunlu və ya məddəli **hənzənin** (أ، آ، ؤ، ئ) göstəricisi olan **apostrof** zamanın sınağından çıxaraq ümumiyyətlə istifadədən düşdü.

Ərəb əlifbasının Azərbaycan dilinə transliterasiya cədvəli
Samitlər

Ərəb				Azərbaycan			
				Əski əlifba		Müasir transliterasiya	
Hərf	Hərfin adı	Transkripsiya yası	Nümunə	Transliterasiya	Nümunə	Transliterasiyası	Nümunə
ا	ألف	əlif	[a, ə]	إجراء	ا، ا	a, ə, i	icra,
ب	باء	bə ⁷	[b]	بلاء	ب	b	bəla
ت	تاء	tə ⁷	[t]	تاريخ	ت	t	tarix
ث	ثاء	sə ⁷	[s]	ثابت	ث	s	sabit
ج	جيم	cim	[dʒ]	جنوبي	ج	c	cənubi

⁶ Fil.ü.f.d. AMEA – Dilçilik institutu

ح	حاء	ḥāʾ	[h]	حِكْمَة	ح	حکمت	h	hikmət
خ	خَاء	xāʾ	[x]	خَاطِرَة	خ	خاطره	x	xatirə
د	دَال	dāl	[d]	دَعْوَة	د	دعوت	d	dəvət
ذ	ذَال	zāl	[ð]	ذَكَاء	ذ	ذکا	z	zəka
ر	رَاء	raʾ	[r]	رئيس	ر	رئيس	r	rəis
ز	زَاي	zāy, zeyn	[z]	رَقوم	ز	زقوم	z	zəqqum
س	سِين	sīn	[s]	سَمْت	س	سمت	s	səmt
ش	شِين	šīn	[ʃ]	شَايِعَة	ش	شایعه	ʃ	ʃayie
ص	صَاد	ṣād	[s]	صَاحِب	ص	صاحب	s	sahib
ض	ضَاد	ḍād	[d]	ضَروري	ض	ضروري	z	zəruri
ط	طَاء	ṭāʾ	[t]	طَيَّارَة	ط	طياره	t	təyyarə
ظ	ظَاء	ẓāʾ	[z]	ظَفَر	ظ	ظفر	z	zəfər
ع	عَيْن	aʾyn	[aʾ]	اَعْلَان	ع	اعمان	a, ə, e	elan
غ	غَيْن	ğayn	[ğ]	غَافِل	غ	غافل	ğ	qafil
ف	فَاء	fāʾ	[f]	فَضولي	ف	فضولي	f	Füzuli
ق	قَاف	qāf	[q]	قَاتِل	ق	قاتل	q	qatil
ك	كَاف	kāf	[k]	كِتَابَة	ك	کتابه	k	kitabə
ل	لَام	lām	[l]	لَاقِيْد	ل	لاقید	l	laqeyd
م	مِيم	mīm	[m]	مُعَلِّمَة	م	معلمه	m	müəllimə
ن	نُون	nūn	[n]	نَعْرَة	ن	نعره	n	nərə
ه	هَاء	hāʾ	[h]	هَالَة	ه	هاله	h	halə
و	وَاو	uvāuv	[w]	وَالِدَة	و	والده	v	validə
ي	يَاء	yāʾ	[y]	يَتِيم	ي	یتیم	y	yetim

Ərəb saitlərinin transliterasiyası

1) Ərəb dilində **au** (اُو) diftonqu Azərbaycan dilində **öv** ilə əvəzlənir.

Ərəb dilində	Transkripsiyası	Azərbaycan dilinə transliterasiyası
دَوْلَة	[daulə]	dövlət (دولت)
دَوْر	[dau]	dövr
مَوْقِع	[mauqıʾ]	mövqe
مَوْضُوع	[mauduʾ]	mövzu
نَوْع	[nauʾ]	növ

نُوبَةٌ	[naubə]	növbə
أَوْلَادٌ	[aulād]	övlad
شَوْقٌ	[ʃauq]	şövq
تَوْبَةٌ	[təubə]	tövbə
زَوْقٌ	[zauq]	zövq

2) Ərəb dilində qısa **u** (damma – ُ) saiti Azərbaycan dilində aşağıdakı saitlərlə əvəzlənir:

a) çox zaman **ü** kimi yazılır. Məsələn:

Ərəb dilində	Transkripsiyası	Azərbaycan dilinə transliterasiyası
أَيَّةُ الْكُرْسِيِّ	[āyətulkursiy]	ayətül- Kürsi
خُصُوصِي	[xuşuşiy]	xüsusi
مُعَالِجَةٌ	[muālicə]	müalicə
مُعَاصِرٌ	[muāsır]	müasir
مُعَاوَنٌ	[muāvin]	müavin
مُبَادِلَةٌ	[mubādilə]	mübadilə
مُبَارَكٌ	[mubarək]	mübarək
نُفُوزٌ	[nufuz]	nüfuz
نُسخَةٌ	[nuxə]	nüsxə
صُبْحٌ	[şubh]	sübh
سُكُونَةٌ	[sukunə]	sükunət (سكونت)
سُكُوتٌ	[sukut]	sükut
شُمُولٌ	[şumul]	şümul
وُجُودٌ	[wucud]	vücut

b) **ö** ilə yazılır:

Ərəb dilində	Transkripsiyası	Azərbaycan dilinə transliterasiyası
مُهِرٌ	[muhur]	möhür
مُحْتَرَمٌ	[muhtəram]	möhtərəm
مُحْتَوِيَّاتٌ	[muhtəviyyat]	möhtəviyyat
نُقْصَانٌ	[nuqsan]	nöqsan
نُقْطَةٌ	[nuqta]	nöqtə
حُكُومَةٌ	[hükumə]	hökumət (حکومت)
صُحْبَةٌ	[şuhbə]	söhbət
تُهْمَةٌ	[tuhmə]	töhmət
تُحْفَةٌ	[tuhfə]	töhfə
ظَهْرٌ	[zahr]	zöhr (günorta)
زَهْرَةٌ	[zəhrə]	Zöhrə (ulduz)

c) bəzən isə **o** ilə əvəzlənir:

Ərəb dilində	Transkripsiyası	Azərbaycan dilinə transliterasiyası
نُقْلٌ	[nuqul]	noğul

3) Ərəb dilində kobud samitlərin qalınlaşdırdığı saitlər Azərbaycan dilində incədir:

Ərəb dilində	Transkripsiyası	Azərbaycan dilinə transliterasiyası
عَاصِفٌ	[ʿāşaf]	Asəf
رَئِيسٌ	[rais]	rəis

رَحِيم	[rahīm]	rəhim
زِيَارَةٌ	[ziyāra]	ziyarət (زيارت)
وَزِير	[wazir]	vəzir
وَضِيئَةٌ	[wadīyya]	vəziyyət (وضيت)

4) Ərəb dilindəki **uzun əsaiti** (◌◌) Azərbaycan dilində **a** ilə yazılır. Məsələn:

Ərəb dilində	Transkripsiyası	Azərbaycan dilinə transliterasiyası
باب	[bāb]	bab (qapı)
بَارِز	[bāriz]	bariz

Ərəb samitlərinin transliterasiyası

1) 2002-ci il avqustun 1-nə qədərki kiril və latın qrafikasında qəbul olunmuş apostrof işarəsi ərəb əlifbasında söz ortasında vəsonunda **ayn** samiti (ع) üzərində və ya yanında sukun (◌◌)gəldiyi zamana; **həmzə** (إ) üzərində sukun (◌◌) və ya məddə(◌◌)qoyulduğu məqamlara təsadüf edir.

Ərəb dilində	Transkripsiyası	2002-ci ilə qədərki transliterasiya	Müasir transliterasiya
أَعْتَبَار	[a'tibār]	e'tibar	etibar
أَعْتِلَاض	[a'tilād]	e'tiraz	etiraz
جُرْعَةٌ	[cur'a]	cür'ət	cürət
الْقُرْآن	[əlqur'ən]	Qur'an	Quran
مَوْقِع	[mauqe']	mövqe'	mövqe
مَعْمُولَات	[mə'mulāt]	mə'mulat	məmulat
مَعْمُور	[mə'mūr]	mə'mur	məmur
مَنَافِع	[mənafə']	mənafə'	mənafə
مَعْنَوِي	[mə'nəwiy]	mə'nəvi	mənəvi
رَغَاء	[ra'na']	Rə'na	Rəna
تَعْلِيم	[tə'lim]	tə'lim	təlim
يَأْجُوج	[yə'cuc]	Yə'cuc	Yəcuc

2) **Ayn** samitinin (ع) və **həmzənin**(ع) üzərində, ya əvvəlində qısa **usaiti** (damma◌ –) olduğu zaman **ayn** hərfi və **həmzə** Azərbaycan dilində **ö** kimi yazılır:

Ərəb dilində	Transkripsiyası	Azərbaycan dilinə transliterasiyası
عَهْدَةٌ	[u'hdə]	öhdə
مُؤْمِن	[mu'min]	mömin
مُعْتَبَر	[mu'təbər]	mötəbər

3) Ərəb dilində **ayn** samiti (ع) üzərində sukun, fətha və ya kəsra yanaşı gəldiyi zaman Azərbaycan dilində **e** ilə əvəzlənir. **E** səsinin əmələgəlmə halları ərəbmənşəli sözlərin ilk və son hecalarına təsadüf edir.

Ərəb dilində	Transkripsiyası	Azərbaycan dilinə transliterasiyası
بَارِع	[bār'a']	bare
أَعْلَان	[a'lən]	elan
عِلْم	[a'lm]	elm
فَعْل	[fa'l]	feil
قَانِع	[qāne']	qane
مَعْرَاج	[ma'rəc]	merac
مَعْمَار	[ma'mār]	memar
مَوْقِع	[mauqı']	mövqe
شَعْر	[ʃa'r]	şeir

4) Ərəb sözlərinin sonunda olan həmzə əski əlifba orfoqrafiyasında ləğv edildiyinə görə, bu ənənə müasir orfoqrafiyada da öz əksini tapmışdır:

Ərəb dilində	Transkripsiyası	Əski əlifbada	Müasir transliterasiyası
بَلَاء	[bələ']	бла	bəla
رَغَاء	[ra'na']	рена	Rəna
ذَكَاء	[ðəka']	зка	zəka

ضِيَاء	[dɪyɑː]	ضيا	ziya (ışıq)

5) Ərəb sözlərinin sonundakı **ayn** samitinin ləğvini əski əlifbada deyil, müasir Azərbaycan dilinin orfoqrafiyasında görmək mümkündür:

Ərəb dilində	Transkripsiyası	Azərbaycan dilinə transliterasiyası
مِصْرَاع	[mɪsɾɑːʔ]	misra
مَوْقِع	[mauqɪʔ]	mövqe
مَوْضُوع	[maudʊʔ]	mövzu

6) Ərəb sözlərinin bəzilərində yanaşı gələn samitlər arasına Azərbaycan dilində sait artırılır:

Ərəb dilində	Transkripsiyası	Azərbaycan dilinə transliterasiyası
عَقْل	[aˈql]	ağıl
عَيْب	[aˈyb]	ayıb
عَطْر	[aˈtɾ]	ətir
إِسْم	[ism]	isim
فِعْل	[fəˈl]	feil
فِكْر	[fɪkr]	fikir
قَبْر	[qabr]	qəbir
شَعْر	[ʃeˈr]	şeir
شَكْل	[ʃəkl]	şəkil

7) Ərəb dilində **dad** (ض) hərfi Azərbaycan dilində **z** kimi yazılır:

Ərəb dilində	Transkripsiyası	Azərbaycan dilinə transliterasiyası
مَوْضُوع	[maudʊʔ]	mövzu
ضِد	[dɪd]	zid
ضِدِّيَّات	[dɪddiyyət]	ziddiyyət
ضِيَاء	[dɪyɑː]	ziya (ışıq)
ضَرْبَة	[dɑrbə]	zərbə
قَبْض	[qabd]	qəbz

8) Ərəb dilindəki **ğ** (ع) samiti bəzən Azərbaycan dilində **q** ilə əvəzlənir. Məsələn:

Ərəb dilində	Transkripsiyası	Azərbaycan dilinə transliterasiyası
غَائِب	[ğaib]	qayıb
غَفْلَتَان	[ğaflətən]	qəflətən
غَافِل	[ğafil]	qafil
غَالِب	[ğalib]	qalib
غَيْب	[ğeyb]	qeyb
غَيْبَة	[ğeybə]	qeybət (غَيْبَت)
غَيْد	[ğeyd]	qeyd
غَيْرَة	[ğeyrat]	qeyrət
غَيْر	[ğeyr]	qeyri
غَرَض	[ğərad]	qərəz
الْغَرَض	[əlğərad]	əlqərəz

9) Ərəb dilində **q** (ق) samiti Azərbaycan dilində bəzən **ğ** ilə yazılır:

Ərəb dilində	Transkripsiyası	Azərbaycan dilinə transliterasiyası

عَل	[a'ql]	ağıl
مَقَام	[muqām]	muğam

Əl müəyyənlik artikli və izafətin komponentlərinin Azərbaycan dilində transliterasiyası

1. Ərəb dilinin əl müəyyənlik artikli ümumi adlarla işləndiyi zaman əl artikli və izafətin komponentləri arasında defis işarəsi qoyulur. Məsələn, *huva-l-hayyu-l-qayyumu, ləkumu-l-əyəti*,

2. Əl artikli xüsusi isimlərlə işləndiyi zaman bir-birindən defislə ayrılır və hər ikisi böyük hərflə başlayır. Məsələn, *Əl-Kürsi, Əl-Qaidə, Əl-Cəzair* və s.

3. Ərəb dilinin əl müəyyənlik artikli müəyyən samitlərdən (ن , ل , ض , ص , ش , ز , ر , ذ , ت , ث , د) əvvəl gəldikdə tərkibindəki I (ل) samiti tələffüz olunmur, ondan sonrakı samit isə şiddətlənir. Məsələn, *Ər-Riyād*, valə-*z-zaliin*, fi-*s-səməvati*, “*Divanu Luğati-t-Türk*”, minə-*n-nisəi* və s.

4. Ərəb dilində təyini söz birləşmələri və izafət birləşmələri Azərbaycan dilində defislə ayrılır, bu zaman birləşmələrdəki sözlər arasında əl (ل) müəyyənlik artiklinin [ul] öxunuşu ül kimi transliterasiya edilir:

Ərəb dilində	Transkripsiyası	Azərbaycan dilinə transliterasiyası
عَالَمُ الْغَيْبِ	[aləmulğeyb]	aləmə-l-qeyb
عَاقِبَةُ الْأَمْرِ	[aқibətuləmr]	aқibətü-l-əmr
كِتَابُ اللَّهِ	[kitəbullah]	Kitəbü-l-Lah

Ərəb şəkilçilərinin transliterasiyası

1) Ərəb dilində [iyyun] (يِي) , [aviyyun] (وِي) nisbi sifət şəkilçiləri Azərbaycan dilində işlənən ərəb sözlərində -ivə -vişəkillərini almışdır:

Ərəb dilində	Transkripsiyası	Azərbaycan dilinə transliterasiyası
اجْتِمَاعِي	[ictimai'yyun]	ictimai
خُصُوصِي	[xusus'iyyun]	xüsusi
مَعْنَوِي	[mə'nəwiyyun]	mənəvi
صَفَوِي	[şafaw'iyyun]	Səfəvi
سِيَّاسِي	[siyasiyyun]	siyasi
تَبْرِيزِي	[təbriziyyun]	Təbrizi
مَفْكُورَوِي	[məfkuraw'iyyun]	məfkurəvi

2) Azərbaycan dilinin qrammatikasında leksik şəkilçi kimi öyrənilən -at²(ات) suffiksi ərəb mənşəli olub qadın cinsinin cəmini bildirir. Məsələn, *məlumat, təbliğat, mühacirət, tədqiqat* və s. Bu, *dövlət, hikmət, qeybət* və s. bu tip sözlərdəki şəkilçi ilə qarışdırılmamalıdır. Sonuncu tə mərbutə (ة) şəkilçisinin əski əlifbada transliterasiya olunmuş variantıdır. Aşağıda bu barədə məlumat verilir.

3) Ərəb dilində qadın cinsini ifadə edəntə mərbutə (ة) şəkilçisi əski əlifbadan gələn bir ənənəyə uyğun olaraq (əski əlifbada əhərfinin nöqtələri atılmışdır – ۰) Azərbaycan dilində deyildiyi şəkildə gahə, gah dat ilə yazılmışdır:

Ərəb dilində	Transkripsiyası	Əski əlifbada	Azərbaycan dilinə transliterasiyası
بَاكِرَةٌ	[bəkira]	باكره	bakirə
مُعَالِجَةٌ	[mua'licə]	معالجه	müalicə
مُعَلِّمَةٌ	[mua'llimə]	معلمه	müəllimə
مُبَادِلَةٌ	[mubādilə]	مبادله	mübadilə
زِرْوَةٌ	[zirwa]	زروه	zirvə
دَوْلَةٌ	[daulə]	دولت	dövlət
زِيَارَةٌ	[ziyara]	زيارت	ziyarət
حِكْمَةٌ	[hikmə]	حكمت	hikmət
غَيْبَةٌ	[ğeybə]	غيبت	qeybət
أُمَّةٌ	[ummə]	امت	ümmət
وَضِيئَةٌ	[wadiyya]	وضيت	vəziyyət

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti: 6-cı nəşr. Layihənin rəhbəri A.Axundov, redaktor İ.Məmmədli. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2013, 839 s.
2. Ərəb dilinin qısa kursu. Dərslük. Bakı, Maarif, 1988, 384 səh.
3. Klassik Azərbaycan ədəbiyyatında işlənən ərəb və fars sözləri lüğəti. I cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005. 416 səh.
4. Klassik Azərbaycan ədəbiyyatında işlənən ərəb və fars sözləri lüğəti. II cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005. 472 səh.
5. М.И. Матусевич. Введение в общую фонетику. М., 1941. С. 106.
6. Сарангаева Ж. Н., Даржинова Л. В. // Роль заимствований в английском языке. Сарангаева Ж. Н., Даржинова Л. В. М.: Вестник калмыцкого университета, 2015. – 70 с.

Правила транслитерации арабских заимствований в азербайджанском языке

Резюме

В статье анализируются формы транслитерации арабских слов в современном азербайджанском языке. Показано традиционно-историческое влияние старо азербайджанско-арабского алфавита на современной транслитерации. В статье представлена таблица транслитерации арабских букв; сгруппированы в виде таблицы разные комбинации арабских букв и огласовок примерами, отражающие их замены на азербайджанском языке.

В статье анализируются под отдельными подзаголовками гласные, согласные, транслитерация артикля әл общими и специальными именами, и арабские суффиксы в азербайджанском языке.

Ключевые слова: *транслитерация, та марбута, хамза, артикл әл, арабские суффиксы.*

Rules of Translation of Arab Bills in Azerbaijan

Summary

The article analyzes the forms of transliteration of Arabic words in the modern Azerbaijani language. The traditional historical influence of the old Azerbaijani-Arabic alphabet on modern transliteration is shown. The article contains a table of transliteration of Arabic letters; grouped in a table different combinations of Arabic letters and vowels with examples reflecting their replacement in the Azerbaijani language. In the article, vowels, consonants, transliteration of the article el with common and special names, and Arabic suffixes in the Azerbaijani language are analyzed under separate subtitles.

Key words: *transliteration, ta marbuta, hamza, artikl el, arabian suffixes.*

RƏYÇİ: *dos.N.Əfəndiyeva*

İsmaylova Elnarə
DERİVATİV SÖZ, LEKSİK YUVA VƏ SÖZÜN MORFO-DERİVATİV SAHƏSİ ANLAYIŞLARININ
MÜNASİBƏTİ

Derivativ söz anlayışı sözlərin leksik yuvası anlayışı ilə elmdə M.N.Yanseneskoya, sonradan A.N.Tixonov tərəfindən bir neçə əlamətinə görə müəyyənləşdirilir; hər iki kompleks vahid leksik əlaqələrin semantik daxiletməsi hesabına yaradılır. Törədici sözlərin formal-semantik sözdüzəldici əlaqələrini əks etdirən sözdüzəldici yuvadan fərqli olaraq, derivativ söz və leksik yuva arasında leksik motivasiyanın münasibətləri törədici vahidlərin affiksial formalaşmasından asılı deyil. Epidiqmatik münasibətlər bilvasitə motivləşməsinin münasibətləridir, formal olaraq müəyyən sözdüzəldici növü ilə bağlı olmayan onun əsasında konkret ümumiləşmiş-motivləşmiş məna durur. Onlar münasibətin növündən asılı olaraq sözlər arasında əlaqələrin hərəkətliyini təmin edir. Bununla belə, qeyd olunmalıdır ki, münasibətlərin bir çox növü üçün iki sözün qarşılıqlı şərtlənməsi vacibdir. Bununla belə, fərqli cəhətlər də nəzərə çarpır. Leksik söz və sözdüzəldici yuvadan fərqli olaraq, derivativ söz spesifikləşmiş mənanın funksional eynilik anlayışına söykənir və tərkibinə formal derivatla yanaşı, leksik derivatları (suppletiv, semantik) da daxil edir.

Derivativ sözün bəzi əlamətlərinə malik strukturu O.M.Sokolov tərəfindən irəli sürülən morfoderivativ sahə konsepsiyası çərçivəsində aşkar etmək olar. “Xüsusi morfosemantik sahəyə yeganə təşkil olunmuş mərkəzə tabe olan, aralarında müstəqil valentlik əlaqələri aşkar olunan yaranmalar qrupunu aid etmək olar” (15, 210-211). Müəllifin anlayışında morfoderivativ sahələr konsepsiyası bir morfoderivativ sahə mərkəzi və müxtəlif morfoderivativ sahələr nüvələrinin ayrılması ilə düzəlir. Semantik mərkəz elə morfem birləşmələridir (həmişə sözə bərabər olmayan) ki, onların ətrafında eyni mənalara malik olan motivasiya ilə şərtlənmiş yaranmalar qruplaşır, bu yaranmalar verilən sferə bağlı olan, onun spesifikasiyası ilə şərtlənmiş, predmet, əlamət və hərəkətləri müəyyənləşdirən belə mərkəzlərlə uyğunlaşır. Nüvə dedikdə biz bir çox leksik vahiddə ayrılan sabit seqmenti nəzərdə tuturuq.

Morfosemantik sahənin hər bir mərkəzi xüsusi affiksial valentliklə səciyyələnir, bununla belə, valentlik xüsusiyyətlərinin hissəsi ümumi ola bilər. Lakin qeyd olunmalıdır ki, morfoderivativ sahənin integrativ istiqamətliyini imkanlarını nəzərdən qaçırmamaq olmaz, belə ki, bu, derivativ sözün ökkazional spesifikasiləşmə bazasında əmələ gəlməsinə gətirib çıxara bilər. Ökkazional epidiqmatikləşmə verilən kontekst üçün mikroyuvanın əmələ gəlməsinə gətirib çıxarır və uyğun olaraq yeni ökkazional derivativ sözün yaranmasına şərait yaradır. Qeyd etdiyimiz kimi, hər bir spesifikasiləşmə öz potensiyasında formal-derivativ inkişafı daşıyır. Yuvanın ökkazional spesifikasiləşmə bazasında bölünməsi motivasiya əlaqələri və hər bir üzvün motivləşmə əmsalını gücləndirmişdir. Son olaraq bu, hallanan leksik vahidlərin oxşar olmayan funksional-semantik keyfiyyətlərinin üstün gəlməsinə və onların eyni semantik spesifikasiləşmə sərhəddində birləşməsinə gətirib çıxarır. Eyni sabit seqmentə malik leksik vahidlərin bəziləri müxtəlif derivativ sözlərə aiddir, bir şərtlə ki, onların tərkibindəki seqment valentlik xüsusiyyətləri münasibətlərində bir neçə relevant mənaya malik olsun.

Derivativ sözdən danışarkən, sözün derivativ paradigmi anlayışına da nəzər salmaq lazımdır. Dil vahidləri sintaqmatik və paradigmatik səciyyətlərinin məcmusundan ibarətdir. Bu sistem epidiqmatik münasibətlərlə bağlı ünsürlərin funksional-semantik sahəsini özündə təcəssüm etdirir. Hər belə sahənin tərkibi sözün derivativ paradigmi anlayışını söykənərək izah olunur. Bu anlayışa müraciət etdikdə epidiqmatik sıraları bu və ya digər sözün derivativ mənasına uyğun olaraq şəkildəyişməsi kimi təsəvvür etmək olar. Bu terminin işlənməsi onu “morfoloji paradigmi” (bir leksemi əmələ gətirən söz-formalar sistemi), “fonetik paradigmi” (bir-birini əvəz edən səslər sırası), cümlə paradigmi (ümumi predikativ mənaları ötürən (16; 13, 98) cümlənin struktur sxemlərinin şəkildəyişməsi ilə təcəssüm edən sistem) və cümlənin kommunikativ paradigmi (müxtəlif söyləmələrdə müxtəlif aktual üzvlənmə ilə həyata keçən kommunikativ işləmədən asılı olaraq cümlənin leksik doldurulması və qrammatik formasının birliyi (1, 26-30) anlayışları ilə birləşdirir. Bu nəzərdən keçirilən anlayışlar o əsasla birləşir ki, onlar bu paradigmi təşkil edən bu və ya digər dil vahidinin şəkildəyişməsidir, eyni obyektiv məzmunu ötürür, lakin bu, müəyyən semantik mürəkkəbləşmə hesabına baş verir. Digər tərəfdən, sözün derivativ paradigmi anlayışı sözdüzəltmə paradigmi anlayışları ilə yaxınlaşır, belə ki, “onlar eyni söz yaradıcılığı pilləsində yerləşərək eyni törədici əsasla malik törədicilərin məcmusudur” (9, 392). Bu anlayış həm də derivativ münasibətlər sistemi - sxemdaxili derivativ münasibətlər kimi cümlə paradigmi ilə birləşir, bu, predikativliyin ifadəsi ilə bağlı olmayan cümlənin struktur sxemlərinin sistem şəkildəyişməsinə əks etdirir (2; 3, 752-758).

Derivativ və sözdüzəldici paradigmlərin yaxınlığı sonuncunun dilin leksik sistemi ilə sıx bağlılığı ilə şərtlənir. Bu bağlılıq bir semantik qrupun sözdüzəldici paradigmləri arasında müəyyən derivativ mənaların dəstindəki böyük oxşarlıqda özünü göstərir. Bununla belə, demək lazımdır ki, derivativ mənaların eyni dəstindəki sözdüzəldici paradigmlərdə müxtəlif ifadə üsulları özünü büruzə verir. Beləliklə, ifadə edən və ifadə olunan arasında assimetriya mövcuddur, yəni eyni derivativ məna müxtəlif affikslərin köməyi ilə ifadə oluna bilər. Bununla bərabər, təhlil olunan paradigmlərin müxtəlifliyi arasında onların struktur təşkilinə müxtəlif yanaşmaların olması ilə bağlı fərqlər nəzərə çarpır. Sözdüzəldici paradigmin komponentləri arasında münasibətlər sözdüzəldici törədicilik münasibətləri ilə şərtlənir, derivativ paradigmin üzvləri leksik törədici münasibətlərlə bağlı və bir semantik-sintaktik kontekst sərhəddində derivativ qarşılıqlı təsirə qabil olan münasibətləri əks etdirən sözlərdir.

Semantik-funksional yanaşma sözün derivativ paradigmində aşağıdakı fərqli cəhətlərlə şərtlənir; birincisi, onlar sözün ayrı-ayrı spesifikasiləşmiş mənaları bazasında formalaşır və derivativ paradigmin bütün komponentləri spesifikasiləşmiş mənanın eyniliyi ilə səciyyələnir. Ona görə sözdüzəldici yuva (onların tərkibində sözdüzəldici paradigmi) bir neçə müstəqil derivativ

paradiqmə parçalanır, son üzvlər semantik derivasiya münasibətləri ilə bağlıdır və onlar müstəqil leksik vahidlərini təcəssüm etdirir. İkincisi, sözün derivativ paradiqm anlayışı sözün bu və ya digər derivativ mənalarının müxtəlif konkret ifadə vasitələrini bərabər əsaslarla nəzərdən keçirməyə imkan yaradır. Üçüncüsü, derivativ paradiqmin fərqli xüsusiyyətləri onun tərkibinə daxil olan derivatlardır və obyektiv olaraq bir neçə motivatorlara malikdir və by motivatorlar sözdüzəldici motivatorlarla üst-üstə düşməyə də bilər. Bu onunla şərtlənir ki, derivativ sözün strukturu törədici vahidlərin affiksial formalaşmasından asılı olmayaraq semantik daxiletmənin leksik əlaqələri hesabına meydana gəlir. Formal planın funksional-semantik motivasiyaya tsözün derivativ paradiqmi çərçivəsində tabeliliyi bir çox eksperimental tədqiqatlarla təsdiqlənir (12; 8; 5).

Qeyd etdiyimiz ki, sözdüzəldici münasibətlərdən fərqli olaraq, epidiqmatik münasibətlər morfemlə ifadə oluna da bilər, olunmaya da bilər. Sonuncu halda derivativ söz strukturunda sözün derivativ mənası leksik vasitələrlə (suppletiv yaranmalar, semantik derivatlar) ifadə olunur. Sözlər arasında derivativ münasibətlərin suppletiv ifadə üsulu morfeomatik münasibətlərə əlavədir. Belə qəbul edilir ki, suppletivlər morfem ifadəli derivatların olmaması təqdirində sözdüzəldici paradiqmlərin sıralarını doldurur. Tədqiqatçıların fikrincə, suppletiv sözdüzəltmənin geniş tətbiq dairəsi bütövlükdə dilin leksik quruluşundan və verilən sözdüzəldici növün semantikasından asılıdır. Törədici və törəmiş sözün nə mənası nə qədər konkretdirsə, törənmiş sözdə semantik artma çoxdur, suppletivizm mümkünlüyü də artır. Nəhayət, dilin lüğəti nə qədər az motivləşmişdirsə, dil bir o qədər leksikallaşmış, onda da dildə sözdüzəldici suppletivizm daha çoxdur. Dil vahidinin suppletiv qəbul olunması üçün əsas olaraq əlavə bölüşdürmə prinsipi götürülür. Buna uyğun olaraq rus dilində *бастовать - стачка* (müq.ət: *забастовка*) kimi sözləri suppletiv sözlər hesab etmək olmaz.

Yeganə kontekst çərçivəsində derivatların sinxron funksiyalaşmasında eyniköklü suppletivizm münasibətlərində olan sözlər derivativ tipli leksik münasibətlərə girir. Lüğətlərdə öz əksini tapan materiallar sübut edir ki, bu hadisə yetərinə geniş yayılmışdır. Bu münasibətlərin semantik-funksional təsvir, sözdüzəldici sistemlə onların qarşılıq təsirinin öyrənilməsi, mətnin derivativ strukturda iştirakı derivativ leksikologiyanın və müstəqil tədqiqatların predmetinin vacib məsələləridir (10). Burada vacib məsələ sözün derivativ məkanında sözdüzəldici və suppletiv münasibətlərin mühüm prinsiplərinin əsaslandırılmasıdır. Ümumi prinsiplər leksikanın müxtəlif qrupları hesabına konkretləşdirilir. Məsələn: prefiksial suppletiv derivatlar aktiv işləklidən çıxan sözdüzəldici derivatları əvəz edə bilər. Məsələn: rus dilində buna *исцелять – целитель* cütlüyünü misal göstərmək olar ki, o, *целить - целитель* münasibətlərini aradan qaldırır (5, 15). Bir çox hallarda suppletiv derivatlar dildə mövcud olan sözdüzəldici derivatları təkrarlayır, lakin onunla müqayisədə daha konkret, modifikasiya olunmuş mənanı bildirir və semantik cəhətdən törənmiş sözlərə uyğun gəlir. Məsələn: *придавливать - давок* daha çox işlənir, nəinki *давить - давок*.

Dildə hər hansı bir vahid öz derivativ funksiyalaşmasının potensial daşıyıcı, eyni zamanda özünüinkişafın potensial daşıyıcısıdır. Sistem aspektində sözlərin epidiqmatik münasibətləri sözün derivativ (epidiqmatik) sahəsi anlayışı ilə uyğundur. Dil vahidlərin derivasiyası modifikasiyanı ehtiaml edən funksiyalaşma, eləcə də inkişafın spesifik formasıdır (11, 67). Sözün derivativ sahəsi törədici vahidlərin təşkili üsullarını təcəssüm etdirir. Onun mərkəzi son leksik vahid (semem), periferiyası modifikasiyon mənalarnın daşıyıcıları formal derivatlardır. “Dəqiq müəyyənlanmış sərhədi olmayan, genişlənmə bilən formal-semantik yaranma kimi derivasiya sahəsi sonsuz formal və məna valentliyinə can atır” (10, 131). Sözün derivativ inkişafının iki vacib xətti formal və semantik varyasiyadır ki, onlar vahidlərin iki müxtəlif semantik-funksional münasibətlərinin yaranmasına gətirib çıxarır, onlar spesifikləşmə və derivativ sözlərdir.

Ədəbiyyat:

1. Адамец П. Порядок слов в современном русском языке. Прага, 1966,96 с.
2. Белошапкова В.А. Деривационная парадигма предложения / В.А.Бело-шапкова, Т.В. Шмелева // Вестник МГУ. 1981. №2, с. 43-51.
3. Белошапкова В.А. Синтаксис // Современный русский язык: Учеб. для филол. спец. высших учебных заведений / Под ред. В.А. Белошапковой. М., 1999.
4. Блинова О.И. Явление мотивации слов. Томск, 1984, 192 с.
5. Бринев К. И. Внутренняя форма русского слова как носитель потенциала его деривационного функционирования: Дис. ... канд. филол. наук. Кемерово, 2002, 147 с.
6. Голев Н.Д. Идиоматичность в лексическом и словообразовательном аспектах // Вопросы слово- и формообразования в индоевропейских языках: Семантика и функционирование. Томск, 1994, Ч. 1, с. 39-49.
7. Голев Н.Д. К основаниям деривационной лексикологии русского языка: лексико-деривационные контексты как форма проявления деривационной энергетике текста и слова в тексте (проблемы, задачи, перспективы) // Очерки по лингвистической детерминации и дериватологии русского языка. Барнаул, 1998, с. 13-33.
8. Доронина Н.И. Условия реализации деривационного потенциала слов русского языка (на материале деривационно-ассоциативного эксперимента): Дис. ... канд. филол. наук. Барнаул, 1999, 247 с.
9. Земская Е.А. Словообразование // Современный русский язык: Учеб. для филол. спец. высших учебных заведений / Под ред. В.А. Белошапковой. 3-е изд.М., 1999, с. 286-441.
10. Морозов А.В. Деривационное развитие глаголов русского языка в аспекте межъязыкового взаимодействия // Проблемы типологии языковых единиц разных уровней. Бийск, 2001, с. 39-42.
11. Очерки по лингвистической детерминации и деривационной лексикологии русского языка. Барнаул, 1998, 252 с.
12. Переспикина О.Н. Мотивационная ассоциация лексических единиц русского языка (лексико-графический и теоретический аспекты). Дис. ... канд. филол. наук. Барнаул, 1998, 298 с.
13. Русская грамматика: В 2-х т. М., 1980. Т. I, 783 с.
14. Сахарный Л.В. Психолингвистические аспекты теории словообразования. Л., 1985, 97 с.
15. Соколов О.М. Вопросы морфемно-семантической соотносительности в лексике русского языка. Томск, 1972, 216 с.
16. Шведова Н.Ю. Спорные вопросы описания структурных схем простого предложения и его парадигм // Вопросы языкознания. 1973, №4, с. 25-36.

Açar sözlər: *derivat, leksik yuva, anlayış, münasibət, sözdüzəltmə*

Ключевые слова: *производное слово, лексическое гнездо, понятие, отношение, словообразование*

Key words: *derivative word, lexical nest, notion, attitude, word formation*

The relation of notions of derivative word, lexical nest and morpho-derivative sphere of word Summary

Lexical processes allow you to discover the mechanisms of lexical specification. These processes are demotivation and idiomatization processes. Demotivation embraces the process of motivating speech loss. Significant segments are then added, and the definition of the terms of the sound and the meaning of the word seems impossible. The process of the idiomatization is a process of word-linguistic development in the way of collecting syllables, which does not have a formal expression in the sound cover, while the sound cover remains unchanged. If the final limitation of lexicalization is demotivation, the process of idiomatization does not always lead to demotivation; it simply provides a basis for lexicalization and demotivation processes. This article explores such issues, tries to clarify issues related to derivative word, lexical nest, and the meaning of morpho-derivative sphere of the word.

Соотношение понятий производного слова, лексического гнезда и морфопроизводной сферы слова

Резюме

Лексические процессы позволяют раскрыть механизмы лексической спецификации. Эти процессы являются процессами демотивации и идиоматизации. Демотивация охватывает процесс мотивации потери речи. Значительные сегменты затем добавляются, и определение терминов звука и значения слова кажется невозможным. Процесс идиоматизации - это процесс словесно-языкового развития путем сбора слогов, который не имеет формального выражения в звуковой обложке, в то время как звуковая обложка остается неизменной. Если последнее ограничение лексикализации - демотивация, процесс идиоматизации не всегда приводит к демотивации; это просто обеспечивает основу для процессов лексикализации и демотивации. Такие вопросы рассматриваются в этой статье, пытаются выяснить вопросы, связанные с производным словом, лексическим гнездом и значением морфопроизводной сферы слова.

Рәүғи: prof.Seyidaliyev Nəriman

Kərimova Əsmər Mahir q.⁷
MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ FEİLİN KEÇMİŞ ZAMAN FORMASINA KOQNİTİV
YANAŞMA VƏ AZƏRBAYCAN DİLİNƏ TƏRCÜMƏSİ

Müxtəlif sistemli dillərdə zaman formalarının tipoloji aspektdə tədqiqi dilçilik faktları baxımından maraq doğurur.

Bu baxımdan müasir Azərbaycan və ingilis dillərində də bu mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Feilin keçmiş zamanına koqnitiv yanaşma da koqnitiv təhlillər baxımından maraqlıdır. Məsələn:

He took the boy by the arm (=seized, grasped)—O oğlanın əlindən tutdu.

We have taken her to classical concerts and to music halls—Biz onu klassik konsertə və musiqi zalına apardıq.

I decided to take money from her (to accept)—Mən ondan pul götürməyi qərara aldım.

He took the responsibility upon himself (assumed)—O, məsuliyyəti öz üzərinə götürdü.

I took her to the station (accompanied)—Mən onu stansiyaya apardım.

Bildiyimiz kimi modal feillərin zaman formalarının düzəldilməsi üçün onların sinonimlərinə müraciət olunur. Məsələn: “Must/to have to – məli/məli”; “can/to be able to – bacarmaq/bilmək/iqtidarında olmaq”. “ Məsələn: 1. “I had to go to work yesterday – Mən dünən işə getməli oldum”. 2. “I was able to play football yesterday – Mən dünən futbol oynaya bildim”.

Sinonim modal feillərin də mənaları arasında fərq aydın müşahidə olunur. Sinonim hesab olunan “must/to have to/should/need/to be to” feillərinin mənalarını müqayisə edək:

Drivers had to stop their cars at red light – Sürücülər qırmızı işıqda maşınlarını saxlamalı oldular.

You should watch this film, it was interesting – Gərək bu filmə baxardın, maraqlı idi.

I needn't clean the windows they were clean – Pəncərələri silməyə ehtiyac yox idi, onlar təmiz idilər.

Göründüyü kimi, modal feillərin keçmiş zamanından yalnız zaman formalarının düzəldilməsi məqsədi ilə deyil, həmçinin variativ leksik məqsədlərin təmin olunması üçün də istifadə oluna bilər.

Sözü gedən zaman formalarını işləndiyi cümlələrə nəzər salaq:

1. Yer bağlayıcıları ilə işlənrəkən.

[1] The love of whatever represented the financial exchange between parties wreaks havoc in a nation, a family and even an individual life. [2] Not the money itself but rather the love of it persuaded men's hearts, captivated their minds and influenced their priorities and their behavior. [3] The hoarding of wealth for personal benefit or security when pushed to an extreme is the root of all evil. [4] It produces selfishness in even the smallest child.

Burada [1] cümlədəki mürəkkəb yer bağlayıcısı semantik cəhətdən daha kiçik [4] cümlədəki bağlayıcı ilə əvəz olunana qədər öz mövqeyini qoruyur.

2. Birləşdirici, yaxud modal bağlayıcı ilə işlənrəkən.

[1] Bringing this to a more present time, we were now reaping the benefits of advanced technology, expanding knowledge and modern times. [2] We had food, clothing and shelter needs with little or no effort on our part, it would, appear. [3] Persons with great technical minds are using their talent on the job paying someone to do their labor. [4] However, just as in earlier days the harder you worked, the greater the rewarded.

Burada birləşdirici bağlayıcı sayılan [4] cümlədəki however, [1] cümlədəki [how] vasitəsilə ifadə olunan texnologiya əsrindən diqqəti mətni yüksək keyfiyyətlə yekunlaşdıran daha çox zamansız tekstual ümumiləşməyə doğru yönəldir.

3. Bağlayıcının təsir etdiyi mətn seqmentinin germetizasiya olunması. [1] In Kosovo, these elementary requirements were not met. [2] Portable Global positioning systems, vital for operating at night, in Kosovo's difficult terrain in bad weather were in such short supply that most commanders and many soldiers were forced to buy their own. [3] Troops could not find targets at night because only commanders had laser pointers... [4] The Ministry of Defence responds that these defects wouldn't have prevented a successful operation.

4. Feil zamanının dəyişməsi (yalnız zaman bağlayıcıları üçün).

[1] In the 1920s in America, it was because very popular to disdain people who did not actually work for a living, but merely lived off the interest of their investments. [2] The stock market was experiencing a boom several formerly working – class citizens became wealthy relished the idea of retiring early. [3] But several great authors of that period questioned the right of these investors to effectively live as parasites. [4] They received money, but they contributed nearly nothing to Society. [5] People who inherited money or live off interest of investors often seemed to spend their time in search of a new thrill, some of excitement that money cannot buy.

Burada bütün məsələlər feilin zamanı vasitəsilə həyata keçirilir. Bunu [5] cümlədəki “inherit” feilini dəyişərək “inherited” formasına keçirməklə müşahidə etmək olar. Əgər feil keçmiş zamanda olsaydı mətnin hələ də [2], [3], [4] cümlələrdə olduğu kimi “in the 1920s in America” ifadəsində hadisələrlə bağlı olduğunu qəbul etməli olardıq. “Inherit” feilinin indiki zaman forması. [5] cümlədəki bağlayıcı məhdudiyətini ləğv edir. Digər başqa bir cümləyə nəzər salaq:

[1] There had not been an evening for the past eleven years when the television had stayed off and there was silence to hear the ticking of the clock and the central heating pipes. [2] When paper was read, her first reaction had been one of admiration, she had said, “The cunning old woman under her breath, and put her hand up to her mouth, afraid of being overheard [9, s.194-196].

⁷ BDU

Burada da bütün dəyişmələrfeilin keçmiş zamanı vasitəsilə həyata keçirilir.

Qeyd etməliyik ki, bağlayıcının növü burada feilin keçmiş zamanının funksiyalarını həyata keçirməyə mane olmur.

[1] For, above everything else, Charlie was made to feel, every time he came home, that these people, his people were serious; While he and the people with whom he would now spend his life (if he passed the examination) were not serious. [9, s.237].

[2] If someone organized them so that they had half a day to themselves sometimes, they'd think they were being insulted - they can't stop working.

[3] That was a nice girl you had with you last time [9,s.240].

Yuxarıdakı nümunələrinfeilin keçmiş zaman forması baxımından təhlilinə keçək:

[1] və [2] cümlələrdə cümlə sayı çox olduğu üçün, tematik sahənin genişliyi çoxalır. [3] cümlədə tematik sahə genişliyi məhduddur. Başqa bir neçə cümlənin təhlilini apararaq:

[1] A gramophone was playing when I walked by. Whenever I passed, the Colonel's daughter was either playing the gramophone or digging in the garden[9, s. 284]

[2] When I had friends she would come to the house. She daren't come there when I was alone, she said. Every night, she said, she locked and bolted up at six.

Yuxarıdakı nümunələrdə eyni zamanda [1] və [2] cümlələrin sayının birdən çox olması tematik sahənin genişliyindən xəbər verir və Geniş Tema Sahəsinin "işlənmə tezliyi" sükunət xəttindən uzaqlaşmağa meyillənir.

[1] He shot nothing, but he walked in order to tire himself out. Towards sunset, he came back and had two or three drinks, and then it was time to dress for dinner. There wasn't much use in dressing now; he might just as well be comfortable; he put on a loose native jacket and a sarong. [2] Guy nodded to the head boatman and the boat pushed off. The dawn now was creeping along the river mistily, but the night lurked still in the dark trees of the jungle.[2] Cümlədə ləğvətmə məsələsi feilin keçmiş zamanı vasitəsilə həyata keçirilir. Bunu "now was creeping" feilindən də görmək olar. Digər cümlələrə nəzər salaq:

[1] "Sometimes / to tell me it was time to get up / my elder brother Richard would send a tennis ball through the open window. The net curtain would stir / and part very suddenly and somewhere in the room the ball would thud | and then roll ||" [9, s.34]

Biz bu cümləyə təsadüfi müraciət etmədik. Belə ki, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, fasilə zamanın keyfiyyətinin müəyyənləşməsində, iştirak edən insanların bir-birini dinləməsinə və söhbətin əsas məzmununun üzə çıxmasına xidmət edir.

1. "Back at the hotel | he had slipped on a white rowing blazer | and from one of the pockets he now took out his light exposure meter || The boy at once wanted to know what this was | and Franklin jocularly said it was a gadget for measuring whether little boys were telling the truth or not ||" [9,s.45].

2. "Swimming was Jimmy's great happiness || He could do any stroke || His arms were so powerful | his big chest held so much air | the salty sting of the water sent his blood racing so fast | that he felt more fully alive in the water than on land ||. Mr. Rogers | the school master | had made jokes about it ||"

Yeri gəlmişkən, bu ideyaya əsaslanan məzmununun funksiyasıdır. Eyni vaxtda, zaman və modallıq davamlı olaraq, qeyd olunmuş şərti qoruyub saxlayır.

Verilən cümlə fəvqü vahidin tərkibində olan keçmiş zamana bağlı feili - bağlama ilə başlayan cümlədən sonra qısa fasilə edilir. Bu fasilələr söyləmin semantik cəhətdən açılmasına xidmət edir və dinləyici tərəfindən xəbərin dərk edilməsinə asanlaşdırır.[I] cümlədə həmçinin üzvlərdən sonra qısa fasilələr edilmişdir. Məqsədə çatmaq üçün iştirak edən tərəflərin bir-birini aydın başa düşməsi üçün fasilə mütləqdir. [II] cümlədəki söyləmdə çoxlu fasilələr edilmişdir və burada emosional xarakter daşıyır. Modal feilin mətnin ikinci cümləsində işlənməsi situativ strukturun nəzərə alınmadığını göstərir. Bu baxımdan aşağıdakı cümlələri nəzərdən keçirək:

[I] "If it were, of course the price would be quite astronomical and I'd be selling it to a museum and living happily ever afterwards on the proceeds." [2] "if he opened his mouth water poured into it." [3] "In Sonia's room he put straight a pair of her shoes which were lying a.....: He then tested all the furniture for dust, all through the house, touching the furniture with the middle finger of his right hand and turning up his finger to see if it showed any dust" [9, s.333].

Qeyd edək ki, "if" budaq cümlələrinin qeyd olunmamış vəziyyəti mətn cümlələri üzərində təsirə malikdir. Bu feilin modallığından və ya zamandan asılı olmur. [3] cümlədə edilən qısa fasilə fikrin davamlılığını bildirir, fikrin, söhbətin əsas özəyinin üzə çıxmasına yaxından kömək edir.

[I] "The aristocracy had already in the main adopted the "jumping-jesus" principle; though here and there one like Crum-who was an honourable – stood Starkly languid for that gambler's hizvana which had been the summumbonum of the old "dandies" and of "the mashers" in the eighties." [II] "But there was between the cousins another far less obvious antipathy – coming from the unseizable family resemblance, which each perhaps resented; or from some half-consciousness of that old feud persisting still between their branches of the clan, formed within them by odd words or half – hints dropped by their elders." [8,s.104].

Təhlillərə keçməzdən əvvəl, onu da qeyd edək ki, aktual üzvlənmənin mürəkkəb cümləyə tətbiq edilməsi ilə bağlı rus alimi V.Vinoqradov deyirdi ki, həm məlum, həm də yeni hissəsi müxtəlif cümlə üzvləri ilə ifadə oluna bilər. Geniş cümlələrdə onlar cümlə üzvlərinin bütöv qrupları ilə, mürəkkəb cümlələrdə isə bütöv cümlələr vasitəsilə özünü göstərə bilər [2, s.32].

Göründüyü kimi, mürəkkəb cümlələrə tətbiq edilərkən aktual üzvlənmə componentlərinin struktur sərhədləri böyüyür, tema və ayrıca cümlələrlə ifadə olunur.[III] cümlədəki "The" artikli böyük kontekstin quruluşuna xidmət edib, işləndiyi cümlədən əvvəlki cümləyə işarə edir, cümlələr arasında əlaqə yaradır, əvvəlki cümlənin sonrakı cümlədə təmsilçisinə çevrilir. Özünü

mətnə daxil olan cümlələr arasında birinci vasitə kimi göstərir. [II] cümlənin Teması kimi seçilən *“that old feud”* ifadəsini asanlıqla ayırmaq mümkündür, çünki məhz bu birləşmə özündən əvvəl işlənən kontekst quruluşuna xidmət edən *“that”* dəyktik elementinin köməyiylə deaktuallaşır.

[1] *“That next Sunday, last of the term, Jolly was bidden to wine with “one of the best”.* [2] *“The last boy in the world to make himself conspicuous or cause public disturbance, Jolly grew rather red or shut his lips.”*[3] *“The queer hostility he had always felt towards his second - cousin was strongly and suddenly reinforced”*[8, s.152].

Qeyd etmək lazımdır ki, həm tema, həm də rema öz tərkibində cümlənin daimi sintaktik üzvlərini saxlamırlar, onların tərkibi daimi deyil, həmişə eyni üzvlər ilə dolmur. Üst-üstə tema və rema məlumatın bütün tərkibini əhatə edir. Məlumatı başlarkən, adətən, temanı adlandırır, temanı müəyyənləşdirir, sonra yenə də tema ətrafında fırlanırlar: yenə də temanı artıq bu dəfə rema vasitəsilə dəqiqləşdirirlər.

Beləliklə, məlumatı tema ilə dəqiqləşdirilmiş remanın cəminə bərabərləşdirmək olar. Bu hal istənilən dildə predikatların müəyyənləşməsində əsas çıxış nöqtəsi ola bilər[6, s.109].

Buradan belə nəticə çıxarmaq olar ki, bu feilin zamanları baxımından da keçərlidir.

[1] *“The simple souls who even then desired to simplify the English tongue, had to course, no cognizance of little John or they would have claimed him for a disciple in that summer of 1909”*[2] *“Up till now that father had possessed what was left of his heart by the groom, Bob, who played the concertina, and his nurse “Da,” who wore the violet dress on Sundays, and enjoyed the name of Spraggins in that private life lived at odd moments even by domestic servants”*[8, s. 260].

Buradan belə qənaətə gəlmək olur ki, *“Up till now”* ifadəsinin [2] cümlədə yaratdığı ləğvetmə həyata keçməyəydi, *“in the summer of 1909”* ifadəsinin təsiri [2] cümləyə qədər yayıla bilərdi. Bununla bərabər, *“had possessed”* feilinin keçmiş bitmiş zamanda işlənməsi də ləğvedici təsirə malikdir. Digər bir analogi hala nəzər salaq:

[1] *“James Cook landed in eastern Australia and declared that it belonged to Britain in 1770”.*[2] *“At this time, Britain was looking for a place to send its prisoners and criminals.”*

“The first Australians” essiyindən götürülmüş bu cümlələrdə, *“At this time”*

ifadəsinin yaratdığı ləğvetmə sayəsində *“in 1770”* ifadəsinin təsiri [2] cümlədə hiss olunmur. Eyni zamanda, feilin zamanının dəyişməsi baş verir. Bu cür hallara birdən daha çox olan diskurslarda rast gəlinir, işlənmə tezliyi dərhal baş verir.

“The Earth’s biggest dustbin?” oçerkindən göyürülmüş cümlələrə nəzər salaq:

[1] *“A Satellite usually works for about 10-12 years.”* [2] *Satellites which were broken are sometimes repaired by astronauts or sometimes they are brought back to Earth to be repaired.*[3] *“Often, very old or broken satellites are left in space to orbit the Earth for a very long time.”* [4] *“This is very serious because some satellites use nuclear power and they can crash into each other.”*

Buradan belə bir nəticəyə gəlirik ki, [2], [3], [4] cümlələr [1] cümləni yeniləyib, onun strukturunu təyin edir. Eyni zamanda sanki indiki zamanla keçmiş zaman qarşı-qarşıya qoyulur.[1] *“if the divorce went through, he had determined on his line with Madame Jamotte. She had, he knew, but one real ambition – to live on her “rents” in Paris near her grandchildren.* [2] *And no wonder if, as she asserted, she had lived untouched, these last twelve years.*[3] *If not her lover indeed, he was in desire, and he knew that she was ready to come to him*[8, s.24]. Burada feilin zamanı [2] və [3] cümlənin semantik mənasının nəzərə çarpmasına kömək edir. Cümlələr informativ aspektdə, sanki real *“info”* ilə dolmağa hazır boş yuvacıqlar kimidirlər, başqa sözlə desək, boş yuvacıqlar əslində fundament rolunu oynayırlar. Çox zaman həmin informasiyanı daxilən hazırlayırlar [1,s.136]. Bu əlaqəli nitq psixologiyası nöqtəyi nəzərindən də maraq oyadır. Baş cümlədə ümumi informasiyanın verilməsindən əlavə, həm də gözləmə momenti kimi çox vacib məqam gizlənilib. Məhz bu gözləmə momenti mürəkkəb cümlənin hissələrinin resipiyentin şüurunda feilin keçmiş zamanı vasitəsilə daha sıx birləşməsi effekti yaradır.

[1] *“The corporate decay, however, of the Forsytes, their dispersion rather, of which all this was symptomatic, had not advanced so far as to prevent a rally when Roger Forsyte died in 1899.”*[2] *“At that time it had been a glorious summer, and after holidays abroad and at the sea they were practically all back in London, when Roger with a touch of his old originality had suddenly breathed his last at his own house in Princes Garden.”* [8, s.12].

Buradan belə nəticəyə gəlirik ki, *“At that time”* ifadəsi keçmiş zaman baxımından böyük təsirə malikdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, tema-rematik (aktual üzvlənmə) üzvlənmənin bu cür tətbiqi mürəkkəb cümlənin heç də bütün tiplərinə eyni dərəcədə şamil edilə bilməz, hətta eyni tip (eyni struktura malik budaq cümlə) cümlədə yerləşmə yerindən asılı olaraq, yəni mürəkkəb cümlədə baş və budaq cümlələrin mövqeyindən asılı olaraq, aktual üzvlənmə prinsiplərinə münasibətdə özünü müxtəlif cür apara bilər.

[1] *“At the end, Jane added, “oh, Lizzy! If only I could see you as happy as I am!”*

[2] *“If only there were another man like Bingley for you”*

[3] *“Dear Jane, I could never be as happy as you, because I was not as good as you. No, no, let me find my own husband.” Perhaps, if I am very lucky, I may meet another Mr. Collins one day.”* [7, s. 95].

Qeyd etmək ki, [1] cümlənin semantik mənası [II] və [III] cümlələrdə ön plana keçir. [3] cümlədəki zamanın dəyişməsi cümlədəki məhdudiyəti ləğv edir. Onu da vurğulamaq lazımdır ki, belə bir işləmə məqamları feilin keçmiş zamanı ilə bağlı tədqiq edilərkən xüsusi spesifik xüsusiyyətlərə malik olurlar.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev K. Azərbaycan dilinin sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı: Maarif, 1999, 281 s.
2. Виноградов В.В. Некоторые задачи изучения синтаксиса простого предложения// Вопросы языкознания. М: 1954, №1, с.10.

3. Мещанинов И.И. Члены предложения и части речи. М-Л: Учпедгиз, 1945, 211 с.
4. Маслов Ю.С. Введение в языкознание. М: Высшая школа, 1987, 287 с.
5. Матезиус В.О. О так называемом актуальном членении предложения. М: высшая школа, 1967, 403 с.
6. Мельников Г.П. Синтаксический строй тюркских языков и позиции системной лингвистики.- Народы Азии и Африки. М., 1969, №=6, s.109
İstifadə olunmuş mənbələr
7. Jane Austen. Pride and Prejudice. Oxford University Press: 1995, 108 p.
8. John Qalsworthy. Forsyte Saga. Book Two. "Inchancery".Progress: 303 p.
9. Making It All Right. Modern English Short Stories. Progress Publishers, Moscow, 1978, 457 p.

Açar sözlər: *koqnisiya, feil, nitq, proqressiya*

Key words: *cognition, verb, speech, progression*

Ключевые слова: *когниция, глаголь, речь, прогрессия*

The cognitive approach to the past tense of the verb and its translatio into azerbaijani

Summary

This article deals with the role of verb and cognitive approach to this speech part in lexical development in modern English. While analyzing great attention was given to the facts taken from the linguistic literature. One of the important goal of the article is to detect and find out the role of the verb. Emphasizing its role in lexical development in modern English referring to the works of scientists that have been researched in this field of Linguistics, we emphasize the emergence of the verb in Linguistics.

Когнитивный подход к прошедшему времени глагола и ихний перевод на азербайджанский язык

РЕЗЮМЕ

В статье речь идёт о роли глагола и их когнитивный подход в лексическом развитии современного английского языка. Автор пытается раскрыть роль глагола. В анализе большое внимание обращено на фактам, полученные из лингвистических литератур. Одной из важнейших целей статьи является раскрыть роль глагола. Ссылаясь на работы ученых, исследовавших эту область лингвистики, мы подчеркиваем ее важность в лингвистике.

RƏYÇİ: dos.E.Vəliyeva

Aida Şəbiyeva
MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ ƏMR CÜMLƏLƏRİNİN SEMANTİK STRUKTUR
TƏZAHÜRLƏRİ

Giriş. Azərbaycan və ingilis dillərində fəlin əmr şəkillərini müqayisə etsək, onlar arasında oxşar, ümumi cəhətlərlə yanaşı, mühüm fərqlərin də olduğunu görürük. Hər şeydən əvvəl nəzərə çarpan odur ki, bu dillərdə əmr şəkli üçün əsas forma Azərbaycan dilində məsdərin kökü, ingilis dilində isə (xalis) məsdər forması ilə üst-üstə düşür. Bu dillərdə əmr şəkli ilə ifadə olunan mənanın zənginliyi də göstərilən oxşarlıqlar sırasına daxildir.

Xəbər və lazım şəkillərinin obyektiv reallığı göstərən kateqoriyalı formaları bir-birindən reallığı əks etdirmə dərəcəsinə görə ayrılırlar və real və qeyri-real olaraq xarakterizə olunur. Əmr forması (imperativ) obyektiv həqiqətin birbaşa göstəricisi sayılmır, o sadəcə olaraq müəyyən olunmuş hərəkətin reallaşması üçün vacib ilkin şərti bildirir. Ona görə də əmr forması məzmun olaraq nə real, nə də qeyri-real sayılır. Əmrin şəkil formalarına olan yaxınlığı kifayət qədər mübahisəlidir çünki əmr danışanın sözə olan münasibətini qrammatik həmçinin də morfoloji cəhətdən ifadə olunmasını bildirmir.

Bu cür yanaşma məqbuldur çünki əmr forması ümumiyyətlə real və ya qeyri-real kimi xarakterizə olunan hansısa bir faktı ifadə etmir. Hərəkətin yerinə yetirilməsi (və yaxud yetirilməməsi) nəzərindən əmr, danışanın istəyinin birbaşa ifadə olunmasını göstərir, və bu da şəkil kateqoriyasında hər hansı bir qramm kimi qəbul olunmur.

Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti

aida.sabiyeva@mail.ru

1. Əmrin semantikasi və şəkil kateqoriyası

V.S.Xrakovski, A.P.Volodin şəkil kateqoriyası ilə bağlı iddialarında qəd edirlər ki, əmr (imperativ) müraciət yaxud dəvət funksiyasını həyata keçirmək üçün qəbul olunub.

Apellativ sözlər – sözləyənin hərəkətin həyata keçirilməsi üçün çağırışıdır. Fəaliyyətə sövqetmə appellativ sözlərin məqsədi sayıldığından, dinləyəndən də şifahi cavab reaksiyası nəzərdə tutur. Buna görə də appellativ ünsiyyətdə dinləyənin və danışanın rolu nitq aktının iştirakçıları arasında bölünüb və bu rolların da mübadiləsi hazırkı nitq aktında baş verir. Əmr sözlərlərində rolların paylaşılması, həmçinin də üstünlük təşkil edən vahidlik appellativ ünsiyyətin xarakterik əlamətləridir. (1.s-66). Bu yolla da, əmr cümlələrinin spesifikasiyası onunla izah olunur ki, onlar appellativ ünsiyyət məqsədilə istifadə olunur və prinsip etibarlı ilə şifahi cavab reaksiyası həm tələb edir, həm də bu tələbə ehtiyac duyulmur. Onların məqsədi hər hansı konkret fəaliyyətə təhrir etməkdir.

Buna görə də, əmr cümlələri dedikdə, ünvana yönələn və onun fəaliyyətə birbaşa təşviqini ifadə edən cümlələr nəzərdə tutulur.

Bu cür geniş yayılmış tərifi onu da əlavə etmək olar ki, əmr cümlələri əmri qəbul edənin istəyindən asılı olan, başqa sözlə desək, məqsədli icraatı, işehtimal edir.

Hal-hazırkı situasiyada A.V.İsaçenkonun qeydlərini daha tədqirəlayiq hesab etmək olar. Onun fikrincə əmr, fellə ifadə olunan birbaşa müraciət formasıdır ki, burada danışan dinləyəni iş məcbur edir. Hər iki şəxsin mövcudluğu qurulmuş əmr formasının başlanğıcı, qrammatik məna hesab olunur. (2. s-8)

Əmr cümlələrinin tədqiqatı zamanı çıxan problemlərdən biri də, əmrin xüsusi şəkil forması olaraq qəbul olunub olunmamasıdır. Bu problem müasir ingilis dilində xüsusilə kəskin problem olaraq qalır, çünki əmrin forması tamamilə məsdərlə uyğun gəlir, yəni bir tək üçüncü şəxs təkdə bir-birindən fərqlənərək məsdər - to- hissəciksiz və Present Indefinite (İndiki qeyri-müəyyən zaman) forması bütünlüklə uyğun gəlir. Onların fərqi həmçinin "to be" fəlinin formalarının bütünlük sistemlərində hiss olunur. Alimlərin bu məsələ ilə bağlı fikirləri müxtəlifdir.

Müasir dilçilik ədəbiyyatında əmr şəklinin müstəqil mövcudluğunun inkarı bir baxış bucağı kimi təqdim olunub. M. Joos məsdər və prezentativ (indiki zaman) arasında olan fərq üzərində dayanır: məsdərin presentativdə olmayan göstəricisi - (to) var, məsdər öz genişlənmiş formaları ilə səciyyə olunur məs. to have outlined, presentativ isə adətən bir sözlə ifadə olunur. (3, s 31)

Zamanında H. Poutsma əmrin şəkillərə münasibətdə qanunauyğunsuzluğu haqqında yazmışdı. O, əmr formalarındaşın icrası zamanı əmrə və xahişə xas olan bir güvənsizlik hiss olunmasını xüsusilə qeyd edirdi. (4. s 85).

Dilçilər arasında D.A.Ştelinq, əmrin şəkil sistemindən istisna etməkdə ısrarlı olan biri kimi yadda qalıb. O, hesab edir ki, əmr formasını (əmr şəkli adı verilən) şəkil qrammatik kateqoriyalarının forması kimi (xəbər və lazım şəklinin formaları ilə)araşdırmaq olmaz. Onun fikrincə, əmr forması ifadə olunmaq xüsusiyyətilə fərqlənir, o xüsusi intonasiya olmadan işlənilmir, və təsadüfi deyil ki, dərsləklərdə bu forma başqa fel formaları ilə bərgə deyil, xüsusi üçüzvlü birləşmələr sistemində, bərgə fəaliyyətə dəvət edən Let – ədatı, yəniəmr məzmununun ifadə vasitələrindən biri kimi qəbul olunur.

D.A Ştelinq hesab edir ki, əmr haqqında bu cür mülahizə tamamilə qanunauyğundu, əks halda şəkil (xəbər, lazım, əmr) kimi sadalamalar məntiqsizdir və heç bir sual yaratmır. (5. s28).

Bununla belə, linqvistlər əmri ingilis dilinin felləri sistemində xüsusi səkil xüsusiyyəti olan bir mövhum kimi qəbul edirlər.(məsələn: O. Espersen, C. Kaç).

Əmri bir şəkil olaraq qəbul edən bir çox linqvistlər bu konsepsiyanın xeyrinə bir çox inandırıcı sübütlar gətirirlər. Belə ki, A.İ.Smirmički, əmrin formasının bir tərəfdən Present Indefinite-in(İndiki qeyri-müəyyən zaman) xəbər şəklinin formasından, digər tərəfdən də məsdərdən ayrılması məsələsinin mürəkkəbliyini bildirir. Semantik fərqlər üzərində dayanmadan A.İ.Smirmičkiyə bu omonim formaları ayırmağa şərait yaradan formal əlaməti vurğulamaq istərdik. Səbəb olaraq,

müəllif “to be” felinin Present Indefinite (İndiki qeyri-müəyyən zaman) halı ilə əmrin uyğunsuzluğunu irəli sürür. İlk baxışdan nəzərə çarpan odur ki, əmr və məsdər tamamilə omonimdir və bu da, bir çox linqvistiklər üçün əmri, felin şəxssiz formaları arasında tədqiq etməyə əsas verir. Lakin omonimlik inkar konstruksiyasında özünü doğrultmur, məsələn:

To be --- not to be --- Don't be (6. s 343)

Bu baxış L.S. Barxudarov, D.A. Ştelinq tərəfindən dəstəklənib. Onlar düşünür ki, xəbər forması köməkçi fellər olmayanda və məsdərlə işlənən fellə ifadə olunanda inkarda “do” köməkçi felinin müvafiq forması və “not” hissəciyi işlənir.

Don't say things that you will regret.

“Do” məsdər forması kimi hətta bağlayıcı xəbər olan “to be” ilə də işlənir:

Ask, Lanny Swats, and do not be afraid. (7. s 59)

Q.N. Voronçova əmri vasitəli şəkillərdən biri olan optativin (arzu şəkli) bir növü kimi araşdırıb. Müəllif vurğulayır ki, “let” kimi mürəkkəb formaların olması əmri morfoloji baxımdan formalaşdırır çünki sadə formalar hər zaman sintaktik cəhətdən belə fərqlənir. You go and see it – tipli ikitərəkibli əmr cümlələrinin işlənmə imkanları üzərində dayanaraq iki fərqi nəzərə çatdırır: məzmun və intonasiya kriteriyaları. (8. s 268)

2. Modallıq əmr şəklində

Qeyd etmək lazımdır ki, felin əmr şəklinin həm təsdiq, həm də inkar formaları olduğu kimi, əmr cümlələri də həm təsdiq, həm də inkar bildirən mülahizələr ifadə edir. Əmr modallığı baxımından bunlar arasında elə bir prinsipial fərq yoxdur: sadəcə olaraq bir halda adresata nə isə etmək, başqa halda isə etməmək əmr olunur. Əmr modallığının aşağıdakı tiplərini qeyd etmək olar:

1. Əmr ikinci şəxsin təki, yaxud cəminə aid olur. İcrası əmr edilən hərəkətin baş tutması şəraitində subyekt bir vəziyyətdən başqasına keçməlidir. Əmr şəklində olan fel təkliddə işlənmə bildiyi kimi, müəyyən əlamətə, situasiyaya işarə edən sözlərlə də müşayiət oluna bilər. Məsələn:

Be good! “Yaxşı (adam) ol!”

Müq.ət: Azərbaycan dilində hal - əhval tutma məqsədilə sual verərkən (necəsən? yaxşısanmı?) “Sən yaxşı ol!” Bu tipli cavab formulları:

Be a good girl! “Yaxşı qız ol!”

Be cautious! “Ehtiyatlı ol(un)!”

Coin the Army! “Orduya daxil ol!”

Hide here! “Burada gizlən!”

Keep the x. in the cool, dry place, away from direct sunlight “X. – i sərin, quru, günəş işığı birbaşa düşməyən yerdə saxlayın”.

Formal cəhətdən əmr şəklində olan hər bir təsdiq mənalı felin inkar forması da ola bilər. Bu, felin əmr şəkli kontekstində belədir. Amma nitq fəaliyyətində əmr şəklinin təsdiq və inkar formalarının hər birinin öz işlənmə, tətbiq sahəsi vardır. Belə ki, hər təsdiq forması işlənən yerdə inkar formasını və, əksinə, hər inkar forması işlənən yerdə təsdiq formasını işlətmək olmaz.

Felin əmr şəklinin inkar formasına aid misallar:

Do not be a hypocrite! “İkiüzlü olma!”

ƏDƏBİYYAT

1. Храковский В.С., Володин А.П. Семантика и типология императива. Русский императив. -Л.: Наука, 1986. -270 s.
2. Исаченко А.В. К вопросу об императиве в русском языке. //Русский язык в школе. -1957. -№6. s8-10.
3. Joos M. The English verb. -Madison, 1964. -31 p.
4. Poutsma H. Mood and Tense of the English verb. P. Noord- noff, Groningen, 1922. -86 p.
5. Штелинг Д. А. Двустороннеють речи и неоднородность коммуникативных единиц. //Коммуникативные единицы языка: Все-союзная научная конференция. Тезисы докладов/МГПИИЯ и М-Тереза. -М., 1984. 142 s.
6. Смирницкий А.И. Морфология английского языка. М.: Изд-во лит. на иностр. яз., 1959. 440 s.
7. Peter Abrahams, The Path of Thunder 1946, 312 s
8. Воронцова Г.Н. Очерки по грамматике английского языка. -М.: Изд-во лит. на иностр. яз., 1960. 390 s.
9. Fikret cahangirov. İngilis və azərbaycan dillərində modallığın struktur-semantik tədqiqi (Müqayisəli tipoloji tədqiqat) Bakı-2005 311 s.

Xülasə

Əmr cümlələri dedikdə, ünvana yönələn və onun fəaliyyətə birbaşa təşviqini ifadə edən cümlələr nəzərdə tutulur. Bu cür geniş yayılmış tərifə onu da əlavə etmək olar ki, əmr cümlələri əmri qəbul edənin istəyindən asılı olan, başqa sözlə desək, məqsədli icraatı, işi ehtimal edir. Əmr, fellə ifadə olunan birbaşa müraciət formasıdır ki, burada danışan dinləyəni işə məcbur edir. Hər iki şəxsin mövcudluğu qurulmuş əmr formasının başlanğıcı, qrammatik məna hesab olunur.

Açar sözlər: felin əmr şəkli, əmr cümləsi, əmrin strukuru, imperativ

Резюме

Структурные семантический виды императивного предложения в современном английском языке

Побудительные предложения обладает чрезвычайно богатым арсеналом выразительных средств, о помощью которых можно выразить все оттенки эмоционально-побудительных значений - от самых мягких и вежливых до самых резких и грубых. Такая область изучения императивных предложений как прагматика позволяет выявить

вида речевых актов, лежащих в основе императивных предложений, и установить особенности директивного речевого акта, который является прототипом императива.

Ключевые слова: побудительные предложения, императивных предложения, повелительные предложения, речевой акт

Summary

Semantical and structural appearances of modern English Imperative sentences

In linguistics, sentence function refers to a speaker's purpose in uttering a specific sentence, phrase, or clause. An imperative sentence gives anything from a command or order, to a request, direction, or instruction. Imperative sentences are more intentional than exclamatory sentences and do require an audience: as their aim is to get the person(s) being addressed either to do or to not do something. And although this function usually deals with the immediate temporal vicinity, its scope can be extended, i.e. you can order somebody to move out as soon as you find yourself a job. The vocative case of nouns can be said to indicate the imperative as well since it does not seek information, but rather a reaction from the one being addressed. An imperative can end in either a period or an exclamation point depending on delivery.

Key words : imperative sentences, imperative form of predicative, mood, structure of imperative

RƏYÇİ: dos.E.Vəliyeva

Abdullayeva Çinarə Vaqif qızı⁸
MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ KAUZATİVLİYİN İFADƏ VASİTƏLƏRİ

Nəzəri ədəbiyyatın təhlili göstərir ki, bir universal kateqoriya kimi kauzativlik əksər dillərə xasdır. Lakin onun ifadə vasitələri dilin qrammatik quruluşundan asılıdır. Bizə məlum olan ingilis və rus dillərində kauzativlik əsasən sintaktik səviyyədə öz ifadəsini tapır. Türk dillərində, o cümlədən də Azərbaycan dilində kauzativlik morfoloji yolla öz ifadəsini tapır. Nəzərə almaq lazımdır ki, kauzativliyin (yəni feilin icbar növünün) ifadə olunmasında vahid bir prinsipləndən çıxış etmək qeyri-mümkündür. Ona görə ki, kauzativliyi ifadə edən şəkilçilər tarixən uzun bir yol keçərək gəlib indiki mərhələyə çatmışdır. Məlumdur ki, kauzativliyin ifadə olunmasında mütləq təsirli feilin işlənməsi vacibdir. Lakin bir çox hallarda feilin təsirli və yaxud təsirsiz olmasını göstərən morfoloji əlamətin olmaması müəyyən çətinliklər törədir. Konkret olaraq məqalədə müasir Azərbaycan dilində kauzativliyin hansı morfoloji vasitələrlə ifadə olunduğunu sistemləşdirməyə cəhd edilir. Eyni zamanda Azərbaycan dilində kauzativ feillərin müəyyənləşdirilməsinə, həmçinin səbəb-nəticə əlaqəsini özündə əks etdirən kauzativ situasiyanın necə yaranmasına aydınlıq gətirməyə çalışırıq. Biz belə hesab edirik ki, təsirlik kauzativlikdən daha geniş anlayışdır. Hər bir kauzativ feil təsirlidir, lakin hər bir təsirli feil kauzativ feil kimi çıxış edə bilmir.

Türk dillərində və digər dil ailələrinə mənsub olan dillərdə kauzativlik əsasən sintetik yolla, yəni şəkilçilər vasitəsilə öz ifadəsini tapır. İlk növbədə bu sahəyə dair türk dillərində aparılan tədqiqatları və onların müəlliflərini qeyd etmək istərdik. Nəzərə almaq lazımdır ki, nəinki kauzativliyin, eləcə də digər məsələlərin aydınlaşdırılmasında türkologiyada əsas mənbə kimi N.K.Dmitriyevin və A.N.Kononovun əsərləri götürülür. Kauzativlik haqqında söylənilən fikir də istisna qəbul etmir. Türk və altay dillərində kauzativlik və onun ifadə vasitələrinə dair İ.V.Kormuşinin apardığı tədqiqatlar digər türk və altay dilləri üçün də mühüm nəzəri əhəmiyyət kəsb edir. Türk dillərinin materiallarına dair N.N.Djanaşianın, M.X.Alimovanın, V.Q.Quzyevin və T.K.Abdiyevin kauzativliyə dair apardıkları tədqiqatlar da müxtəlif aspektlərdən öz spesifikliyi ilə diqqəti cəlb edir. Türk dilləri ailəsinə mənsub olmayan dillərdə də kauzativliyə dair müəyyən tədqiqat işləri aparılmışdır. Bu baxımdan Y.İ.Rombandeyevanın “Müasir mansiy dilində kauzativ feillər”, K.Ç.Kandikoyeviçin “Kartavel dillərində kauzativ kateqoriya” kimi tədqiqatları qeyd etmək istərdik. Tipoloji dilçilik aspektində də kauzativliyə dair tədqiqatlar aparılmışdır. Həmin işlərə aşağıdakılar daxil etmək olar: P.Kurbanazarov “Kauzativlik kateqoriyası və onun dil səviyyələrində ifadə yolları (ingilis və qarakaşpaq dilləri materialları əsasında)”; T.Erqaşev: “Müxtəlif sistemli dillərdə kauzativlik kateqoriyasının ifadəsi (ingilis, özbək və digər dillərin materialları əsasında)”; S.K.Bevova “Müxtəlif sistemli dillərdə kauzativlik kateqoriyasının ifadə vasitələrinin tipologiyası (ingilis, rus və adıgey dillərinin materialları əsasında)”. Bunları sadalamaqda məqsədimiz ondan ibarətdir ki, ingilis və rus dilləri istisna olmaqla qeyd edilən əksər dillərdə kauzativlik əsasən müxtəlif şəkilçilər vasitəsilə ifadə olunur. Azərbaycan dilində də kauzativlik əsasən müxtəlif mənə daşıyan şəkilçilərlə öz təzahürünü tapır. Konkret olaraq Azərbaycan dilində kauzativliyin ifadə vasitələrindən danışmaq üçün feilin icbar növü şəkilçilərinə müraciət etmək məcburiyyətində qalıyıq. Deməli, Azərbaycan dilində kauzativliyin morfoloji yolla ifadəsi dedikdə feilin icbar növünün şəkilçiləri nəzərdə tutulur.

Q.Ş.Kazımov qeyd edir ki, icbar növ feillər təsirli feillərə *-dir, -dir, -dur, -dür* və *-t* şəkilçisinin artırılması ilə düzəlir. Bu münasibətlə L.B.Yusifova qeyd edir ki, həmin şəkilçilərin tarixən formalaşaraq təsirlik ifadə etməsi onların icbar növ ifadə etməsinə də imkan vermiş, beləliklə də məcburiyyət anlayışının ifadəsinə də yol açmışdır [6, s.22]. Bunlar aşağıdakı qayda ilə feillərə artırılır [2, s.206].

a) feil qapalı hecalı olduqda *-dir^A* şəkilçisi işlənir: *əymək – əydirmək, atmaq – atdırmaq, qazmaq – qazdırmaq, satmaq – satdırmaq*; b) feil açıq hecalı olduqda *-t* şəkilçisi işlənir: *bağlamaq – bağlatmaq, düylmək – düylətmək, saxlamaq – saxlatmaq, başlamaq – başlatmaq*; İndi konkret dil faktlarına nəzər salaıq.

1. *Ümleyla xanım kəndin girəcəyindəki gəbiristanlığın kənarında maşını saxlatdırdı* (M.S., 32). 2. *Mətnin yadına düşdü ki, axı, o sifarişlə tort hazırlatdırdı* (M.S., 236). 3. *Dərhal Mehtərini çağıraraq tövlədən iki at gətirdi* (Koroğlu, 82). 4. *Eyvaza Dəli Mehtəri çağırtdırdı* (Koroğlu, 107). 5. *Koroğlu Dəli Mehtərə Qıratı yəhərlətdi* (Koroğlu, 108).

Birinci cümlədə hərəkətin icraçısı maşının sürücüsüdür. O, Ümleyla xanımın təkidi (xahiş, əmri) ilə maşını saxlayır. Belə vəziyyətdə, icraçını göstərməyə ehtiyac olmadıqda o implisit yolla öz ifadəsini tapır. Bu cümlədə hərəkətin icraçısı kimi sürücü nəzərdə tutulur. İkinci cümlədə isə icraçının kim olduğunu yalnız təsəvvür etmək olar. Bu cümlə modeli kauzativlik üçün daha səciyyəvidir. Ona görə ki, bir çox hallarda danışanı və yaxud dinləyəni hərəkətin kim tərəfindən icra olunması yox, ancaq onun nəticəsi maraqlandırır. 3, 4 və 5-ci cümlələrdə isə hərəkətin kim tərəfindən icra olunması qabarıq şəkildə nəzərə çatdırılır. 3-cü cümlədə hərəkəti icra edən Dəli Mehtər, 4-də Eyvaz, 5-də isə Dəli Mehtərdir. Hansı formanın işlənməsi danışanın və dinləyənin niyyətindən və onların fon biliklərindən asılıdır.

Nəzərə almaq lazımdır ki, *-dir^A* və *-t* şəkilçiləri eyni zamanda təsirsiz feillərdən təsirli feillər də düzəldə bilər: *dinmək – dindirmək, sönmək – söndürmək, gülmək – güldürmək, ucalmaq – ucaltmaq, böyümək – böyütmək, düzəlmək – düzəltmək* [2, s. 206]. Biz belə hesab edirik ki, hər iki halda qeyd edilən şəkilçilərin ifadə etdiyi mənada kauzativlik mənası özünü göstərir. Məsələn, götürək aşağıdakı iki cümləni. 1. *Mən tonqalı söndürdüm*. 2. *Mən tonqalı söndürtdüm*.

⁸ Azərbaycan Dillər Universiteti c.v.abdullayeva@mail.ru

Birinci cümlədə kauzativlik üçlük əsasında baş verir: *Mən kauzator, tonqal kauzat* (təsirə məruz qalan), *söndürmək* – predikat. *Mən tonqalı söndürtdüm* cümləsində hərəkətin icraçısını yalnız təsəvvür etmək olur. İcraçı implisit olaraq qalır. *Mənim təkidimlə kimsə tonqalı söndürür.*

-*t* şəkilçisinin işlənməsi hallarına xüsusi diqqət yetirmək lazımdır. Bu şəkilçi sonu saitlə qurtaran təsirli məlum feillərə və *-dır⁴* şəkilçili məlum feillərə qoşularaq icbar növü ifadə edir: *oxutmaq, işlətmək, otuzdurmaq, güldürmək* [4, s.269]: 1. *Hacı məktubu xanıma oxutdurmaq istəyirdi (M.S.Ordubadı).* 2. *Ana öz balasını çarpayının üstündə otuzdurdu.* 3. *Sehrbazlar tamaşaçıları ucadan güldürdü.* 4. *Qüdrət kişi lazım olan hər şeyi alıb maşına yükətdirdi (M.S., 16).* 5. *Yarım saatdan sonra onun üçün kiiftə-bozbaş bişirən gəlini yanına çağırtdırdı (M.S., 4).*

-*t* şəkilçisinin qapalı hecədə işlənməsi hallarına az da olsa rast gəlinir. Müasir Azərbaycan dilində bu baxımdan aşağıdakı sözləri göstərmək olar: *qorxut, ürkiüt, oxut*. M.M.Mirzəliyevaya görə *-it* şəkilçisi türkmən dilində mövcuddur [19, s.27]. Belə güman etmək olar ki, qeyd edilən sözlərdə *-t* şəkilçisi icbar növü düzəldən şəkilçi kimi yox, təsirsiz feildən təsirli feil düzəldən şəkilçi kimi çıxış edir. Ümumiyyətlə kauzativlik baxımdan məsələyə yanaşsaq aydın hiss olur ki, həmin feillər öz leksik mənalarına görə kauzativlik ifadə edir.

1. *Lotular oturub bir qədər mərhumu yad edib, göz yaşı axıtıdılar (Aşıq Qərib).*

2. *Onu birdən çıxdı, qorxutdum, hamısı qaçdı, getdi (M.F.Axundov).*

3. *Mahmudun hiss və həyacan dolu baxışları, dəyəsən, gənc qızı ürkiütdü.*

Qeyd edilən cümlələrdə söhbət feilin icbar növündən gətməsə də kauzativlik mənası aydın hiss olunur. *-t* şəkilçisi *-ar, -ər, -ir, -ur, -ür* şəkilçiləri ilə düzələn təsirli feillərə qoşulduqda belə icbar növ düzəltmir – *keçirtmək, köçürmək, çıxartmaq, qopartmaq, ağartmaq* və s. [4, s.269]. Bizcə, bu qəbildən olan feillərlə işlənən cümlələrdə kauzativlik cümlənin subyekti tərəfindən yerinə yetirilir. Obyekt (tamamlıq) bilavasitə subyektin təsirinə məruz qalaraq ya məkanını, vəziyyətini və yaxud keyfiyyətini dəyişir. Məsələn, götürək belə bir cümləni: *Rəngsaz köhnə divarı ağartdı*. Bunun nəticəsi olaraq divar öz rəngini dəyişdi. Bizcə, həmin feillərdə *-t* şəkilçisinin işlənməsi sanki onlara kauzativlik mənası verir.

Müasir Azərbaycan dilinin morfoloqiyasında belə bir fikir söylənir ki, bəzi feillər formaca icbara oxşayır. Lakin diqqətlə fikir verdikdə burada iş – hərəkətin ikinci subyekt tərəfindən deyil bilavasitə danışanın özü tərəfindən icra olunduğu bildirilir: *danışdırmaq, yuyundurmaq, geyindirmək, bəzəndirmək, köçürmək* və s. [4, s.270]. Buna bənzər halların tədris və tərcümə prosesində nəzərə alınması müəyyən əhəmiyyət kəsb edir. Məsələn, 1. *Müstəntiq cinayət işinə aydınlıq gətirmək üçün cinayətkarı saatlarla danışdırdı.* 2. *Anası ad günü olduğu üçün qızını bəzəndirdi.* 3. *Yeni dərs ilinin başlanması ilə əlaqədar olaraq valideynlər övladlarını təzə geyindirdilər.* 4. *Onlar bütün mebelləri yeni mənzilə köçürtdülər.*

Biz belə hesab edirik ki, belə hallarda hər bir feilin leksik mənasına fərdi olaraq yanaşmaq lazımdır. Məsələn, götürək birinci cümləni: *Müstəntiq cinayət işinə aydınlıq gətirmək üçün cinayətkarı saatlarla danışdırdı*. Burada açıq-aydın hiss olunur ki, cinayətkarın danışması müstəntiqin təhriki nəticəsində baş verir, yəni danışan cinayətkarın özüdür. Düzdür, digər nümunələrdə hərəkət cümlənin subyekti tərəfindən yerinə yetirilir. Beləliklə, kauzativlik üçlük səviyyəsində yerinə yetirilir: *subyekt + obyekt + predikat*. Eyni zamanda nəzərə almaq lazımdır ki, icbar növ bəzi təsirsiz məlum feildən, həmçinin qarşılıq və qayıdış feillərdən də düzəlir: *oynatmaq (uşağı), yeritmək, hərləndirmək, hoppandırmaq, vuruşdurmaq, döyüşdürmək, yarışdırmaq, söyüşdürmək, qaçışdırmaq* və s. [4, s. 269]. Qeyd edilən feillərin kauzativlik baxımdan açıqlanması Azərbaycan dilçiliyi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Həmin feillər işlənən cümlələrdə hərəkət cümlənin subyekti (mübtədasi) tərəfindən yox, cümlənin obyekt (tamamlığı) tərəfindən icra olunur. Məsələn, 1. *Ana axşamlar uşağını oynatdırır. → Uşaq oynayır.* 2. *Onlar xoruzları döyüşdürdülər. → Xoruzlar döyüşdü.* 3. *Hakim idmançıları qaçışdırdı. → İdmançılar qaçdılar.*

İlk növbədə bu qəbildən olan cümlələrdə subyektin obyektə təsiri sanki eksplisit şəkildə özünü göstərir, yəni hərəkətin kim tərəfindən icra olunduğu aydın şəkildə özünü göstərir. Ümumiyyətlə Azərbaycan dilində feilin icbar növündə hərəkətin kim tərəfindən icra olunması əsasən implisit yolla ifadə olunur. Məsələn, *Məktubu göndərdim* cümləsində hərəkətin kim tərəfindən icra olunduğu aydın deyil, sadəcə olaraq onu implisit şəkildə təsəvvür etmək olar. Müasir Azərbaycan dilində feilin icbar növü *-ız, -iz, -uz, -üz* şəkilçiləri vasitəsilə ayrılıqda icbar növünü ifadə edə bilmir. Bu məqsədlə həmin sözlərə *-dır⁴* şəkilçiləri əlavə edilir. Həmin feillərə aşağıdakıları göstərmək olar: *qalxmaq – qalxızmaq, qorxmmaq – qorxutmaq, əmmək – əmizdirmək, yatmaq – yatızdırmaq, danmaq – danızdırmaq, çimmək – çimizdirmək, yemək – yedizdirmək* [19, s. 28].

Aşağıdakı cümlə nümunələrinə nəzər salaq: 1. *Əvvəl əmizdirir öz körpəsini; Uşaq gülümsəyib kəsir səsini (S.Vurğun).* 2. *Nərgiz qyumaq yedi və uşağı əmizdirdi (Ə.Vəliyev).* 3. *Xavər bütün günü ağzına çörək dəyməmiş Azadı dilə tutaraq təzəcə yatızdırmışdı (M.İbrahimov).* 4. *Sübhənverdizadə... fırçanı pıyalədə hərlədi, bir az su damızdırdı... (S.Rəhimov).* 5. *Qız mətbəxdə su qoydu və anası gələndək qardaşını çimizdirib, başını, bədənini yudu (H.Seyidbəyli).* 6. *Miyançızadə əvvəlcə Nuriyevin uşaqlarını çimizdirdi, sonra səliqə ilə Nuriyevə kisə çəkdi və yuyundurdu (Ə.Vəliyev).*

Kauzativ vasitələrdən danışarkən *-dar, -dər* şəkilçilərini də qeyd etmək yerinə düşərdi. M.M.Mirzəliyeva göstərir ki, həmin şəkilçilər qeyri-məhsuldar olaraq icbar növün düzəlməsində iştirak edir: *döndərmək, qondarmaq, göndərmək* və s. *Usta dəzgahın valını döndərdi.* [9, s.28]

-sət şəkilçi də kauzativliyin ifadə olunmasında müəyyən rol oynayır. Bu şəkilçi yalnız bir feillə işlənir: *görsət. -sət* şəkilçisi tarixən *-sə* ilə *-t* morfemlərinin birləşməsi nəticəsində formalaşmışdır – *Rəssam şəkli qonaqlara görsətdi.* [9, s.28].

Yadda saxlamaq lazımdır ki, bəzi hallarda feilin icbar növü iki formada eyni mənada işlənir: *yatızdırmaq – yatızdırtmaq, çimizdirmək – çimizdirtmək.*

Bu qəbildən olan nümunələrin sayını kifayət qədər artırmaq olar. Digər türk dillərində olduğu kimi Azərbaycan dilində də kauzativlik sintetik yolla, yəni müxtəlif şəkilçilər vasitəsilə ifadə olunur.

-dir, -dir, -dur, -dür şəkilçilərindən danışarkən bir məsələyə aydınlıq gətirmək lazımdır. Q.Ş.Kazımov həmin şəkilçilər haqqında aşağıdakıları qeyd edir [2, s.185].

1. Həmin şəkilçilər omonim və çoxfunksiyalı şəkilçilərdir. 2. Onlar isim və sifətə artıralaraq xəbərlilik şəkilçisi vəzifəsində işlənir. *Mənim dostum müəllimdir. Onun çantası qırmızıdır.* 3. Feilin zaman və şəkil əlamətlərindən sonra şəxs şəkilçisi vəzifəsində işlənir. *Belə məsələlər hər kəsi düşündürməlidir.* Göründüyü kimi “düşündürməlidir” sözündə *-dir* şəkilçisi iki dəfə işlənmişdir: birinci *-dir* təsirsiz feildən təsirli feil düzəldir; ikinci *-dir* isə şəxs şəkilçisi funksiyasını yerinə yetirir. 4. Təsirsiz feildən təsirli feil düzəldir. *Mən ocağı yandırdım. Onlar yanğını söndürdülər.* Bu nümunələrdə *-dir, -dür* şəkilçiləri *yanmaq* və *sönmək* təsirsiz feillərindən təsirli feillər düzəldir. 5. Həmin şəkilçilər təsirli feillərə əlavə olaraq feilin icbar növünü düzəldir. *Mən məktubu yazdırdım. Mən divarı hördürdüm.* Burada *-dir, -dür* şəkilçiləri *yazmaq* və *hörmək* təsirli feillərinə qoşularaq onları icbar növ feilinə çevirirlər.

Şübhəsiz, dördüncü və beşinci bəndlərdə işlənən modellər bilavasitə bizim tədqiq etdiyimiz mövzu ilə əlaqədardır. Lakin hər iki model arasında çox mühüm fərq var. Belə ki, birinci halda həmin şəkilçilər sadəcə olaraq təsirsiz feildən təsirli feil düzəldir. Həmin təsirli feil kauzativ feil kimi çıxış edir. Kauzativlik sadəcə olaraq üçlük səviyyəsində öz ifadəsini tapır. Məsələn, *Dayım ocağı söndürdü* cümləsində “dayı” kauzator, “ocaq” kauzat, “söndürmək” feili isə kauzativ feil kimi çıxış edir. Deməli, bu qəbildən olan cümlələrdə hərəkətin əsas icraçısı kimi subyekt, yəni cümlənin mübtədası çıxış edir. Lakin beşinci bənddə işlənən şəkilçilərin funksiyası dördüncü bənddə işlənənlərdən əsaslı surətdə fərqlənir. Bu fərq özünü onda göstərir ki, həmin şəkilçilər təsirli feillərə qoşularaq hərəkətin kimsə tərəfindən yerinə yetirildiyini göstərir. Məsələn, *Mən məktubu yazdırdım* cümləsi asanlıqla belə transformasiya edilə bilər: *Mən məktubu dostuma yazdırdım.* Göstərilən bu məsələlərdən çıxış edərək müasir Azərbaycan dilində kauzativlik baxımdan feilləri iki qrupa ayırmaq olar: a) təsirli kauzativ feillər; b) əsl kauzativ feillər.

Təsirli kauzativ feillərə düzəltmə təsirli feillər, əsl kauzativ feillərə isə bilavasitə təsirli olan feillər daxildir. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, bir çox hallarda bu və ya digər feilin təsirli yaxud təsirsiz olmasını müəyyənləşdirmək bir o qədər də asan deyil. Məhz buna görə də Azərbaycan dilçiliyində həmin məsələnin qoyuluşuna nəzər salmaq məcburiyyətində qalıraq. İlk baxışdan düşünmək olar ki, təsirlilik və təsirsizlik kateqoriyası baxımından feillərin təsnifatını aparmaq o qədər də çətin bir məsələ deyil. Lakin kauzativlik kateqoriyası baxımından bu məsələyə yanaşdıqda aydın olur ki, Azərbaycan, eləcə də türk dillərində feillərin obyektə münasibətinə görə təsnifatı haqqında dilçilərin söylədikləri fikirlər bir-birindən əsaslı surətdə fərqlənir. Həmin məsələ ilə bağlı söylənən bəzi qeydlərə nəzər salaq.

Feilin növlərindən danışarkən N.K.Dmitriyev türk dillərində feilin təsirlilik və təsirsizlik kateqoriyasını qeyri-qrammatik hesab edir, təsirlilik və təsirsizlik semantik baxımdan xarakterizə olunur, onlarda qrammatik kateqoriyaya xas olan morfoloji əlamətlər mövcud deyil. Nümunə kimi başkir dilindən *um* (*өләй - nə isə etmək*) və *kum* (*udu - get*) feilləri təqdim edilir. N.K.Dmitriyevə görə hər iki feil arasında morfoloji baxımdan heç bir fərq yoxdur: *um* təsirli feil kimi, *kum* isə təsirsiz feil kimi çıxış edir [14, s.180]. N.K.Dmitriyevin qeyd edilən məsələyə münasibəti təsadüfi xarakter daşıyır. Belə ki, o feilin növ kateqoriyalarını düzəldən şəkilçiləri qrammatik şəkilçi yox, feildən feil düzəldən şəkilçilər hesab edir [14, s.179]. Qeyd etmək istərdik ki, söylənən bu fikir hal-hazırda da türkoloji ədəbiyyatda bəzi dilçilər tərəfindən də səslənir [2, s.190]. Biz belə hesab edirik ki, İ.V.Kormusinin növ şəkilçiləri haqda söylədiyi fikir daha çox reallığı əks etdirir. O, qeyd edir ki, həmin şəkilçilər feilin obyektə birləşməsi üçün leksik baxımdan zəmin yaradır. Eyni zamanda həmin şəkilçi subyektə obyekt arasında müəyyən əlaqə formalaşdırır bilir. Beləliklə, bir şəkilçi eyni zamanda həm sözdüzəldəci, həm də sözdəyişdirici şəkilçi kimi çıxış edir [17, s.72-73].

N.K.Dmitriyevdən fərqli olaraq A.N.Kononov təsirli və təsirsiz feilləri obyektin hal şəkilçiləri ilə əlaqəsinə görə üç qrupa bölür: a) bilavasitə təsirli feil (прямо-переходный глагол); b) vasitəli təsirli feil (косвенно-переходный глагол); c) təsirsiz feillər. Bilavasitə təsirli feillər morfoloji əlamətlərinə görə iki qrupa bölünür: a) əsl təsirli feillər; b) kauzativ təsirli feillər. Əsl təsirli feillər də öz növbəsində iki qrupa bölünür: a) öz leksik mənasına görə təsirli feil kimi çıxış edir: *al-mak, yaz-mak, vur-mak*; b) düzəltmə feillər təsirli feil kimi çıxış edir: *tuz-la-mak* (*duzlamaq*), *kap-a-mak* (*bağlamaq*) [16, s.205]. Maraqlıdır ki, A.N.Kononov təsirli feillərdən danışarkən kauzativ təsirli feillərə də xüsusi diqqət yetirir. Kauzativ təsirli feillərə əsl təsirli feillər və təsirsiz feillərdən düzələn təsirli feillər daxil edilir. Hər iki təsirli feillər icbar növ şəkilçiləri qəbul edərək kauzativ feil kimi çıxış edir. Biz belə hesab edirik ki, A.N.Kononovun feilin icbar növü haqqında söylədiyi fikir ümumiyyətlə türk dillərində kauzativliyin tədqiqi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Kauzativlik bilavasitə feilin təsirlilik və təsirsizlik kateqoriyası ilə əlaqədar olduğu üçün bu məsələ üzərində bir qədər ətraflı dayanmaq yerinə düşərdi.

Təsirli-təsirsiz feillər və onların mahiyyəti haqqında V.İ.Aslanovun söylədiyi fikir də müəyyən maraq doğurur. O, qeyd edir ki, feilin növ və təsirlik-təsirsizlik kateqoriyaları bir-biri ilə müəyyən qədər əlaqədardır. Lakin onları bir-biri ilə eyniləşdirmək olmaz. Feilin təsirliliyinin əsas əlaməti ondan ibarətdir ki, təsirli feillər vasitəsiz tamamlığı qəbul edən halla birləşir. Belə vəziyyətdə feilin heç bir növü ifadə olunmur. Başqa bir fərq də diqqəti cəlb edir. Növ kateqoriyası hərəkətin onu icra edənə əlaqəsini, yəni qrammatik subyektə münasibətini ifadə etdiyi halda, təsirlik kateqoriyası hərəkətin qrammatik obyektə əlaqəsini göstərir [10, s.60]. Verilən bu açıqlamadan aydın olur ki, təsirli feilləri müəyyənləşdirilməsində əsas meyar kimi vasitəsiz tamamlığın bilavasitə ismin təsirlik halından sonra işlənmişdir. Azərbaycan dilçiliyində belə bir fikir söylənir ki, eyni feil həm təsirli, həm də təsirsiz ola bilər. V.Aslanov bu məsələyə də müəyyən qədər aydınlıq gətirir. O, qeyd edir ki, qədim

türk dillərində eyni feil həm subyektə, həm də obyektə istiqamətlənə bilmişdir. Başqa sözlə desək, eyni feil həm təsirli, həm də təsirsiz feil kimi işlənmişdir. Növ, təsirlilik və hal şəkilçilərinin formalaşması dilin sonrakı inkişaf mərhələləri ilə bağlıdır [10, s.60]. Digər bir məqalədə də qeyd edilir ki, feilin təsirli və təsirsiz olmasına hansı prinsiplərə əsaslanması məsələsinin qoyuluşu türkoloqlar arasında mübahisəli olaraq qalır [21, s.39]. Təsirli və təsirsiz feillərdən danışarkən bir məsələ də diqqəti cəlb edir. Təsirli feillərin morfoloji əlaməti varmı? Məsələn, M.M.Mirzəliyeva öz tədqiqatında belə qənaətə gəlir ki, təsirlilik-təsirsizlik növ kateqoriyasından əsasən ona görə fərqlənir ki, feilin təsirliyini, yaxud təsirsizliyini göstərən heç bir morfoloji əlaməti yoxdur. Eyni zamanda M.M.Mirzəliyeva belə bir fikir də söyləyir ki, bəzi dilçilərə görə icbar növ şəkilçiləri təsirli feil düzəldən şəkilçilər hesab edilir [19, s.7]. Yekun olaraq M.M.Mirzəliyeva təsirlilik-təsirsizliyi heç bir formal əlaməti olmayan, hərəkətin obyektə əlaqəsini müəyyənləşdirən sintaktik xarakterli qrammatik kateqoriya olması fikrini söyləyir [19, s.5].

Azərbaycan dili elmi qrammatikasının banilərindən biri olan M.Hüseynzadə feillərin mənacə təsirli və təsirsiz olaraq iki qismə ayrılmasını müasir ədəbi dilimizin elmi qrammatikasının daha mükəmməl formalaşmasında çox böyük rolunu qeyd edir. O, belə hesab edir ki, mənacə bu cür bölgü aşağıdakı mühüm və mübahisəli məsələlərin həll olunmasına imkan yaradır [1, s.175].

1. Təsirli feillərin obyekt tələb etməsi, təsirsiz feillərin isə obyekt tələb etmə bilməməsi ismin təsirlik halları, digər hallardan fərqləndirməyə imkan yaradır. Bu iki amil vasitəsiz və vasitəli tamamlıqların müəyyənləşdirilməsində mühüm rol oynayır.

2. Xəbəri təsirsiz feil olan elə bir cümlə tapılmaz ki, onda vasitəsiz tamamlıq olsun. Vasitəsiz tamamlıq isə ikinci bir tamamlığın da işlənməsinə imkan yarada bilər.

3. Təsirli və təsirsiz feillərin müəyyənləşdirilməsi bilavasitə feilin növlərinin öyrənilməsi üçün geniş imkan yaradır: qayıdış növünün yalnız təsirli feillərdən düzəlməsi və təsirsiz feil halına düşməsi; məchul növünün ancaq təsirli feillərdən düzəlməsi; xüsusən bizim tədqiqatımızla bilavasitə bağlı olan icbar növünün düzəlməsi və onun ifadə etdiyi mənalara təsirli feillərlə əlaqədardır. Dilçilikdə çox vacib olan bir məsələ də təsirli feillərlə öz ifadəsini tapır. Başqa sözlə desək, kəuzativliyin ifadə olunmasında da təsirli feillər mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

4. Təsirli və təsirsiz feillərin müəyyənləşdirilməsi eyni zamanda Azərbaycan dilində şəxssiz cümlələrin mövcud olması fikrini də söyləməyə əsas verir.

5. Düzəltmə feillərdən danışarkən sadəcə olaraq şəkilçiləri sadalamaq məsələnin mahiyyətini açmır. Bizim tədqiqatımızla əlaqədar desək hər bir düzəltmə feil bu və ya digər şəkildə kəuzativlik ifadə edir. Məsələn, götürək “təmizləmək” düzəltmə feilini. Bu feil təsirli kəuzativ feil kimi işlənərək əşyanın vəziyyətinin dəyişməsinə göstərir (*Qadın döşəməni təmizlədi*).

6. *Et, elə, ol* feillərinin nə zaman köməkçi, nə zaman əsas feil kimi işlənməsi də təsirlilik və təsirsizlik baxımından müəyyənləşdirilə bilər. Onlar obyekt tələb etdikdə təsirli, etmədikdə isə təsirsiz feildir.

Verilən izahatdan belə qənaətə gəlmək olar ki, M.Hüseynzadə təsirli feilin müəyyənləşdirilməsində onun özündən sonra vasitəsiz tamamlıq gəlməsini əsas şərt kimi görür. Ümumiyyətlə qeyd edilən məsələlər nəinki təsirli və təsirsiz feillərin bölgüsünü aparmaq, eyni zamanda sadə cümlə strukturunun daha dərinə tədqiq edilməsinə geniş imkan yaradır. Ona görə ki, cümlə strukturunda subyekt-obyekt əlaqəsi tamamlıqların, xüsusən vasitəsiz tamamlığın zəmnində yaranır.

Feilin təsirli və yaxud təsirsiz olması barədə Y.Seyidovun söylədiyi fikir bir neçə aspektdən böyük maraq doğurur. O, qəti olaraq qeyd edir ki, hər hansı bir feil ya təsirli olar, ya təsirsiz. Burada əsas meyar kimi feilin birbaşa tələbi nəzərdə tutulmalıdır [5, s.308]. Elə hallar olur ki, təsirsiz feillər müstəqim obyekt tələb etmə bilmir, lakin ismin təsirlik halındakı sözlərlə işləyə bilər: *gəcəni yatmaq, qışı qışlaqda, yayı yaylaqda yaşamaq*. Göstərilən isimlər təsirlik halında işlənmələrinə baxmayaraq yenə də təsirsiz feil kimi çıxış edir [5, s.309]. Y.Seyidov qeyd edir ki, təsirlilik və təsirsizlik feilin semantikasından müəyyənləşən mütləq qrammatik keyfiyyətlərdir. Bu o deməkdir ki, hər hansı bir təsirli feilin ismin təsirlik halında olan sözlə işləndiyinə görə təsirli deyil, əksinə feil öz-özünü mütləq mənada təsirli olduğuna görə həmin sözlə işləyə bilər [5, s.310]. Bu sahəyə dair xüsusi tədqiqat aparan H.Mirzəyevin söylədiyi fikir də müəyyən maraq doğurur. Ona görə təsirli feillərin semantikasından birinci növbədə, obyektin təsirlik halda olmasını tələb edir. Cümlədə ismin təsirlik halında olan müstəqim obyekt müəyyənləşdikdən sonra başqa hallardakı obyektlər axtarılmaya başlayır [3, s.82]. Q.Kazımov isə təsirli feilləri belə xarakterizə edir. təsirli feillər üzərində iş icra olunan, hərəkətin təsirinə məruz qalan əşya, obyekt tələb edir [2, s.179]. Daha sonra Q.Kazımov qeyd edir ki, təsirli feillərlə ifadə olunan işin icrası nəticəsində obyektə müəyyən dəyişiklər baş verir [2, s.180-181]. 1. Obyekt əvvəldən olmur, təsirli feillə ifadə olunan işin icrası nəticəsində yaranır; məsələn: *Mən bir dəzgah düzəltdim*. 2. Obyekt əvvəlcədən mövcud olur, lakin təsirli feillə ifadə olunan işin icrası nəticəsində yox olur; məsələn: *Biz köhnə evi sökdiük*. 3. Təsirli feillə ifadə olunan işin icrası nəticəsində obyekt qismən dəyişikliyə uğrayır; məsələn: *Qız evi silib-süpürmüşdü*. 4. Təsirli feillə ifadə olunan işin icrası nəticəsində obyekt öz məkanını dəyişir; məsələn: *Atı tövləyə apardılar*. Bu qəbildən olan nümunələrin sayını kifayət qədər artırmaq olar. Ona görə ki, təsirli feil + vasitəsiz tamamlıq birləşməsində istər-istəməz müəyyən dəyişiklik baş verir.

Yuxarıda söylənənlərdən bir daha aydın olur ki, feilin təsirli və yaxud təsirsiz olmasını müəyyənləşdirmək bir çox hallarda çətinlik törədir. Bizim burada əsas məqsədimiz Azərbaycan dilində mövcud olan kəuzativ feillərin statusunu müəyyənləşdirməkdir. Bu baxımdan Q.Kazımovun təsirli feillərə verdiyi tərifi bizim üçün çox önəmlidir: “*Təsirli feillərlə ifadə olunan işin icrası nəticəsində obyektə müəyyən dəyişiklik baş verir*” [2, s.180]. Nəzərə almaq lazımdır ki, Q.Kazımov burada kəuzativ feil terminindən istifadə etməsə də, onun təsirli feillə verdiyi tərifi birbaşa kəuzativ-təsirli feillə aiddir, yəni işin icrası

nəticəsində obyektin bu və ya digər şəkildə dəyişməsi kauzativ situasiya nəticəsində baş verir. Təbiidir ki, hər hansı bir yerdəyişmə konkret məkanda baş verir. Yerdəyişmə məkanda üç proses nəticəsində reallaşır: hərəkət, yerdəyişmə, mövqedəyişmə [22, s.163]. Qeyd edilən prosesləri ifadə etmək üçün müxtəlif leksik-semantik qruplara münsub olan kauzativ feillərdən istifadə edilir. Kauzativ situasiyanın yaranması üçün ən azı üç elementin mövcudluğu vacibdir: *Uşaq* (kauzator) *fincanı* (kauzat) *sındırdı* (kauzativ feil) [22, s.167]. Nəzərə almaq lazımdır ki, məqsəddən asılı olaraq kauzator və kauzat müxtəlif nitq hissələrinə aid olan sözlərlə ifadə oluna bilər.

Azərbaycan dilində kauzativ feillərdən danışarkən H.İ.Mirzəyevin “Azərbaycan dilində feil” adlı monoqrafiyasından kifayət qədər istifadə etmək olar. Həmin əsərdə təsirli feillərə dair təqdim edilən dil materialları öz zəngiliyi ilə diqqəti cəlb edir. Təsirli feilin obyektlə münasibəti bizə kauzativliyin daha aydın şəkildə dərk edilməsində mühüm rol oynayır. Düzüdü, həmin əsərdə H.İ.Mirzəyev kauzativlikdən söhbət də açmır və onu qarşısında məqsəd də qoymur. Sadəcə olaraq təsirli feillərin ifadə etdikləri mənələrdən danışılır. Kauzativlik kateqoriyası Azərbaycan dilində ayrıca bir tədqiqat sahəsi kimi diqqəti cəlb etməmişdir.

H.İ.Mirzəyev təsirli feillə obyekt arasındakı əlaqəni üç qrupa bölür: a) təsir nəticəsində meydana gələn obyekt müəyyən dəyişikliyə uğrayır; b) təsir nəticəsində obyekt yox olub başqa varlığa çevrilir; c) təsir nəticəsində yeni obyekt yaranıb meydana gətirilir. Hər bir qrup bir neçə yarım qruplara bölünür [3, s.59-72]. Təqdim edilən bu üç prinsip yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi məkanda kauzativliyin üç prosesini özündə əks etdirir. İşlədilən təsirli feil bizim anlamımızda kauzativ-təsirli feildir. Tədqiqatımıza uyğun olaraq biz kauzator, kauzat və kauzativ feil terminlərindən istifadə edirik. Nümunələrə nəzər salaq:

1. Kauzator kauzativ müəyyən bir məkanda yerini dəyişdiyini göstərir. *Xanım yorğanı üstündən atdı*. 2. Kauzator kauzativ yox olmasına və yaxud yer dəyişməsinə təsir edir. *Sel uşağı apardı*. 3. Kauzatorun təsiri nəticəsində yeni obyekt yaranır. *Biz evi tikdik*. 4. Kauzator kauzativ müxtəlif formaya salaraq toplu şəkildə təqdim edir. *Onlar sahəni biçib otu bir yerə topladılar*. 5. Kauzator eyni adlı kauzativləri səpələnməyə təsir edir. *Uşaqlar qabda olan almaları həyətdə dağıtdı*. 6. Kauzator kauzativ digər bir əşyanın üstünə sürtür. *Anası qaymağı çörəyin üstünə yaxdı*.

Təqdim edilən cümlələrdə *atmaq, aparmaq, tikmək, toplamaq, dağıtmaq, yaxmaq* təsirli kauzativ feillər kimi çıxış edərək əşyanın bu və ya digər şəkildə dəyişikliyə məruz qalmasına təsir edir. Bizim konsepsiyamıza uyğun olaraq qeyd edilən cümlə növlərində kauzativlik üçlük sayəsində baş verir – Subyekt + predikat + obyekt. Bu cümlə modelində icbar növün rolu yoxdur. Sadəcə olaraq sadə cümlə modelində kauzator kauzativ feil vasitəsilə kauzativ qarşıya qoyulan məqsəddən asılı olaraq onun vəziyyətinin bu və ya digər vəziyyətə düşməsinə təhrir edir.

Tədqiqatımızla bilavasitə bağlı olan bir məsələyə aydınlıq gətirmək istərdik. Məlum olduğu kimi səbəb-nəticə əlaqəsi subyekt-obyekt əlaqəsi zəmnində formalaşır. Subyekt obyektin vəziyyətini, formasını, yerini bu və ya digər şəkildə dəyişməyə vadar edir. Kauzativ feilləri səciyyələndirən əsas cəhət obyektə qarşı yönələn təhrir, təsir xüsusiyyətidir. Bu baxımdan kauzativ feillər obyekt feilləri kimi çıxış edir. Burada çox incə bir məqamı yada salmaq vacibdir. Kauzativ feillər təsirli feillərin bir qrupudur, yəni hərəkət sadəcə olaraq obyektə keçmir, eyni zamanda onun yeni vəziyyətə keçməsinə təhrir edir [23, s. 95]. Əgər obyektə tərəf yönələn hərəkət bu və ya digər şəkildə obyektin formasını dəyişə bilmirsə, onda həmin feili kauzativ feil hesab etmək olmaz. Hərəkətin obyektə qarşı istiqamətlənməsi iki halda baş verir: a) cümlənin subyekt tərəfindən: *Uşaq kitabı götürdü*; b) *Müəllim uşağa kitabı götürdü* (Müəllim kitabı götürdü). Bütövlükdə feilin təsirliliyi və kauzativliyi haqqında söylənilən fikirləri aşağıdakı şəkildə ümumiləşdirmək olar: Təsirlilik kateqoriyası kauzativlikdən daha geniş mənəni özündə əks etdirir. İstənilən kauzativ feil təsirlidir, lakin hər bir təsirli feil kauzativ feil deyil. Məhz bunun nəticəsidir ki, hiss-qavrayış, əqli-qavrama, emosional vəziyyət, fikir feilləri kauzativlik ifadə edə bilmir.

Ədəbiyyat

1. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. III h. Bakı, 1973.
2. Kazimov Q.Ş. Seçilmiş əsərləri. 10 cildə, IX cild. Bakı, “Nurlan”, 2010.
3. Mirzəyev H.İ. Azərbaycan dilində feil. Bakı, “Elm” nəşriyyatı, 1986.
4. Müasir Azərbaycan dili. II cild. Morfologiya. Feilin növləri. Bakı, 1980.
5. Seyidov Y.M. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Morfologiya. Bakı, 2002
6. Yusifova L.B. Dildə məcburiyyət anlayışının ifadəsi / filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dissertasiyasının avtoreferat / Bakı, 2017.
7. Абдиев Т.К. Конструкции с каузативным глаголами в киргизском языке. Бишкек, 2009.
8. Алимova M.X. Классификация каузативных глаголов в узбекском языке. // Советская тюркология, Баку, 1981, №6.
9. Арутюнова Н.Д. Предложение и его смысл. Логико-семантические проблемы. Москва, 1976.
10. Асланов В.И. О соотношении категории переходности и категории залога при управлении. // Известия АН АССР. Серия общественных наук, 1959, №6.
11. Бегова С.К. Типология языковых средств выражения категории каузативности в разносистемных языках (на материале русского, английского и адыгейского языков). Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Майкоп, 2002.
12. Гузев В.Г. О значениях взаимного и понудительного залогов (на материале староанатолийского-тюркского языка) // Советская тюркология, Баку, 1985, №4.
13. Джанашиа Н.Н. О дистрибуции продуктивных показателей каузатива в турецком языке. // Советская тюркология, Баку, 1976, №3.
14. Дмитриев Н.К. Грамматика башкирского языка. Москва, 1948.
15. Кандикович К.Ч. Категория каузатива в картвелских языках. Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Тбилиси, 1989.
16. Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. Москва, Изд-во АН СССР, 1956.
17. Кормушин И.В. О грамматическом и лексическом в глагольных каузативах (на материале турецкого языка). В кн.: Тюркологический сборник к шестидесяти летию А.Н.Кононова. Москва, 1966.
18. Курбанзаров Пирназар. Категория каузативности и межуровневые способы ее выражения (на материале английского и каракалпакского языков). Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Ташкент, 1985.
19. Мирзалиева М.М. Категория залога в современном Азербайджанском языке и сложные явления. Автор. дис. ... канд. филол. наук. Баку, 1976.
20. Ромбандеева Е.И. Каузативные глаголы в современном мансийском языке. Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Ленинград, 1964.
21. Севортян Э.В. Об историческом положении категорий переходности и непереходности в тюркских языках. // Вопросы языкознания. М., 1958, №2.
22. Тошович Б. Глаголы каузации положения в пространстве: В кн.: Логический анализ языка: Языки пространств. Москва, 2000.

23. Шарифова Л.А. Реляционно-семантические особенности некоторых групп английских каузативных глаголов. // Филологические науки. М., 1990, №1.

24. Эргашев Турдалм. Выражение категории каузативности в разносистемных языках (на материале английского, узбекского и других языков). Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Ташкент, 1990.

Açar sözlər: *icbar növ, təsirli feil, təsirsiz feil, kauzativ situasiya.*

Key words: *causative voice, transitive verb, intransitive verb, causative situation.*

Ключевые слова: *попудительный залог, переходный глагол, непереходный глагол, каузативная ситуация.*

The expressions of causativity in Modern Azerbaijani

SUMMARY

Causativity in Modern Azerbaijani is expressed on the subject-object relation. According to the formation of causativity causative constructions have two variants: a) at the same time the subject of the sentence is the initiator and the doer of the action: *Sürücü maşını saxladı – The driver stopped the car*; b) the subject of the sentence is the initiator and the object is the doer of the action: *Sərnişin maşını saxlatdı – The passenger made the driver stop the car*. Unlike English in most cases in Azerbaijani the door of the action is not clear. The door of the action is understood from the context. If it is necessary to show the doer of the action it is possible to do it: *Mən məktubu göndərdim. – I made smb. send the letter. Mən qızıma məktubu oxutdum. – I made my daughter read the letter*. One of the main feachers of causativity is causative verbs.

Способы выражения каузативности в современном Азербайджанском языке

РЕЗЮМЕ

В современном азербайджанском языке каузативность находит свое выражение в субъектно-объектном отношении. В зависимости от участия субъекта предложения, каузативность имеет две формы: а) субъект предложения одновременно является и инициатором, и исполнителем действия: *Sürücü maşını saxladı – Водитель остановил машину*; б) субъект предложения является инициатором, а объект – исполнителем действия: *Sərnişin maşını saxlatdı*. В отличие от английского языка, в азербайджанском языке исполнитель действия не отмечается, но определяется контекстом: *Mən məktubu göndərdim. – Я заставил кого-нибудь послать письмо*. Если есть необходимость подчеркнуть исполнителя действия, то, это возможно: *Mən qızıma məktubu oxutdum. – Я заставил дочь прочитать письмо*. Одна из основных особенностей каузативности – каузативные глаголы. Каузативные глаголы направляются к объекту, чтобы изменить его форму, структуру, место, положение.

Rəyçi: prof. İ.Z.Qasimov

AZƏRBAYCAN FRAZEOLÖGİYASININ TARİXİNDƏ FRAZEOLÖJİ VAHİD ANLAYIŞI

Azərbaycan dilçiliyində frazeologiyaya aid tədqiqat işlərində frazeologizmlərin müxtəlif cür adlandırılması bu sahəyə dair ilk işlərdən başlayaraq, demək olar ki, bu günə kimi davam etməkdədir.

1990-cı ilin dekabrında keçirilmiş, frazeologiyanın aktual problemlərinə həsr olunmuş elmi konfransda Z.Ə.Əlizadənin məruzəsində bu məsələ qeyd olunmuşdur. Z.Ə.Əlizadə göstərir ki, “frazeoloji vahid bəzən üç semantik qrupda birləşdirilmiş – frazeoloji bitişmə, frazeoloji birikmə, frazeoloji birləşmə kimi, daha sonra tərkib hissələrinə bölünməyən söz birləşmələri, idiomatik ifadələr, frazemlər, idiomlar, leksik söz birləşmələri və s.” [5, s.4]. Z.Əlizadə qeyd etdiyi müxtəlif adları sadalamağı “və sair” ilə tamamlamış və bununla da dilçiliyimizdə frazeoloji vahidlərin başqa cür ad variantlarının da mövcudluğuna işarə etmişdir. Azərbaycan dilçiliyində frazeologiyanın tədqiqat tarixində bu məsələyə olan münasibətlər haqqında şərh vermək lazım gəlir.

Frazeoloji vahidləri Azərbaycan dilçilərindən M.Hüseynzadə, M.İslamov «frazeoloji birləşmə», S.Cəfərov, Ə.Dəmirçizadə «idiom», R.Məhərrəmova «frazeoloji ifadə», H.Bayramov, A.Qurbanov, S.Murtuzayeva, Q.Mahmudova, M.Mirzəliyeva «frazeoloji vahid» termini ilə adlandırmışlar. Ədəbiyyatda “frazem”, “frazeologizm”, “idiomatik ifadə” terminlərinə də rast gəlirik.

A.Qurbanov göstərir ki, “...indiyə qədər dilçilikdə frazeoloji vahidləri bildirməkdən ötrü ümumməqbul termin müəyyənləşdirilməmişdir. Bu anlayışı adlandırmaq məqsədilə linqvistik ədəbiyyatda bir sıra müxtəlif söz və ifadələrə təsadüf olunur. Məsələn, frazeologizm, frazem, frazeoloji vahid, frazeoloji tərkib, leksikləşmiş söz birləşməsi və s. Frazeoloji hadisələri adlandırmaq üçün bu terminlərdən “frazeoloji vahid” və “frazem” daha geniş yayılmışdır” [7, s.223].

A.Qurbanov “leksikləşmiş söz birləşmələri” terminindən sonra “və sair” ifadəsini işlətməmişdir. Deməli, başqa terminlərin mövcudluğunu nəzərdə tutur. Onu da qeyd edək ki, A.Qurbanov “frazeoloji tərkibi bildirmək üçün “frazika” terminindən istifadə etmək” fikrini də irəli sürmüşdür [7, s.223]. Təklif olunan bu termin elmi ədəbiyyatda işləklilik qazanmamışdır.

Q.Mahmudova frazeoloji vahidlərin adlandırılmasındakı termin variantlılığı məsələsinin rus dilçiliyində, eləcə də türkologiyada müşahidə olunduğunu qeyd etmiş bir çox müəlliflərin bu barədə fikirlərini vermiş və onlara münasibət bildirmişdir. Tədqiqatçı sonda belə bir qənaətə gəlmişdir: “Mövcud dilçilik ədəbiyyatı ilə yaxından tanışlıq nəticəsində tam əminliklə deyə bilərik ki, “idiom”, “frazeoloji birləşmə”, idiomatik ifadə”, “frazeologizm”, “frazeoloji vahid”, “frazem” terminləri arasında heç bir fərq yoxdur və onlar əslində eyni məfhumu ifadə edirlər. Zənnimizcə, bu terminlərdən ən münasibi həm söz, həm birləşmə, həm də cümlə tipli frazeoloji vahidlərin əlamətlərini özündə əks etdirən “frazeoloji vahid” terminidir [8, s.34]. Q.Mahmudovanın mövcud termin rəngarəngliyində, variantlarında səliqə-sahman yaratmaq istəyi təqdirəlayiqdir. Bununla belə, sadalanan terminlərin hamısını “frazeoloji vahid” termini ilə əvəz etmək bəzi aspektlərdən özünü doğrultmur. Əvvəla, kontekstdən asılı olaraq termin variantları bir-birinin sinonimi kimi çıxış edə bilər. Məlumdur ki, terminin standart və qeyri–standart variantlarının elmi mətnə paralel işlənməsi mümkündür. Belə paralellik tавтоlogiyanı aradan qaldırmaq məqsədinə xidmət edir. İkincisi, frazeologiyaya ayrıca sahədirsə, bu sahənin vahidi olmalıdır. Bu baxımdan “frazeoloji vahid” termini frazeologiyanın ümumi vahidini bildirmək üçün münasib addır. Üçüncüsü, sadalanan termin variantları arasındakı “frazeologizm” beynəlmiləl terminidir. Beynəlxalq miqyasda terminlərin unifikasiyası beynəlmiləl terminlərin hər bir dilin terminoloji sistemdə nəzərə alınmasını tələb edir. “Frazeologizm” termininin beynəlmiləl termin olma məsələsini bir qədər də aydınlaşdırmağa çalışaq.

Termin variantlılığı məsələsinin tam həlli elmi ədəbiyyatda qeydə alınan terminlərin hər birini anlayış səviyyəsində təkrar araşdırmağı, tədqiqatların bu terminlərə münasibətinə aydınlıq gətirmək lazım gəlir.

Xronoloji ardıcılıığı əsas götürsək, M.Hüseynzadə ilk dəfə “frazeoloji birləşmə” terminindən istifadə etmişdir. Müəllif bunu işlədərkən sabit konstruksiyalı iki və daha artıq sözün birləşməsindən əmələ gəlməsini əsas götürmüşdür. O, eyni zamanda atalar sözlərini, məsəlləri, hikmətli sözləri, idiomatik ifadələri frazeoloji birləşmə hesab etmişdir. Müəllif sonuncuların üzvlənə bilməyən cümlə şəklində işlənməsini və bir məfhumu ifadə etməsini də qeyd etmişdir [6, s.32–34].

Təbii ki, cümlə üçün də birləşmə səciyyəvidir. Yəni, cümlədə iki və daha artıq söz iştirak edir. Cümlə üçün xarakterik olan bir cəhət də onun üzvlənməsidir. M.Hüseynzadə isə “üzvlənə bilməyən cümlə” ifadəsini işlətməmişdir. Cümlənin dilçilikdəki tərifinə əsaslanaraq, üzvlənmə nisbi bitmiş fikri ifadə etmək əlamətindən sonrakı sayılmalıdır. Lakin bitmiş fikir ifadə etmək semantik təyindir. Birləşmə adı altında söz birləşməsi və cümləni qruplaşdırmaq struktur xüsusiyyətin əsas götürülməsi ilə bağlı olmuşdur.

Daha bir məsələyə diqqət cəlb etmək lazım gəlir. Cümlə şəklində olan frazeoloji vahidin bir məfhumu ifadə etməsi bu cümlənin üzvlənmədiyini göstərmir. Yəni belə vahidi cümlə üzvlərinə ayırmaq mümkündür. “Əski pambıq bez olmaz”, “Qazan qazanla vuruşar, arada küvəc çatlayar”, “Yuxarı tüpürürəm biğdi, aşağı tüpürürəm, saqqal”, “Bəzənirəm xanım döyür, bəzənirəm ağam” və s. kimi cümlələri baş və ikinci dərəcəli üzvlərə ayırmaq olur. Atalar sözünü cümlə üzvlərinə ayırmaq onun mənasını dəyişmək kimi qəbul edilə bilməz. Komponentlərə ayırma istər sərbəst, istərsə də sabit söz birləşməsi olmasına baxmayaraq, birləşməni dağıtmaq, ləğv etməkdir. Yəni sərbəst birləşmə də, sabit birləşmə də komponentlərə ayrılır. Dilçilikdə, ümumiyyətlə, “söz birləşməsi” anlayışı vardır və bu cür birləşmələr iki və daha artıq sözün birləşməsindən, bir–biri ilə

⁹ ADU doktorant. nane.alili@mail.ru

qrammatik əlaqələnməsindən yaranır. Birləşmə prosesində iki söz bir–birinə ya yanaşır, ya bir–biri ilə uzlaşır, ya da bir söz digərini ifadə edir. “Ağ yalan”, “ürəyinə yatmaq”, “dili qurumaq”, “örtülü bazar” və s. birləşmələrin hər birinin komponentləri var. Əgər bu komponentlər vardırsa, demək onları ayırmaq da mümkündür. Ayırmaq – mövcud strukturu pozmaqdır. Sabitlik əlaməti bir qədər fərqli mahiyyət daşıyır. Sabitlik bir komponenti başqa bir komponentlə əvəz etməyin mümkünsüzlüyü kimi qəbul olunarsa, onda “məktəbin direktoru”, “idarənin direktoru”, “şirkətin direktoru” birləşmələrində də komponenti dəyişmək mənanın da dəyişməsi ilə nəticələnir. “Məktəbin direktoru” ilə “idarənin direktoru” müxtəlif mənalar daşıyan söz birləşmələridir və onlar quruluşca eyni olub III növ təyini söz birləşmələridir.

Sabitlik dildə müəyyən mənanı leksik səviyyədə ifadə edən konkret birləşmənin mövcudluğudur. Dilin bütün sözləri ilə belə birləşmələr – frazeoloji vahidlər düzəlmişdir. Eyni zamanda frazeoloji vahid əmələ gətirmək də dilin müəyyən miqdarına aid xüsusiyyət sayılmalıdır. Frazeoloji birləşmələrin əmələ gəlməsinin öz səbəbləri vardır və bu səbəblər linqvistik deyil, ekspressivlik mahiyyət daşıyır.

A.Qurbanov frazeoloji vahidlərin tipləri və frazeoloji vahidlərin təsnifindən bəhs açır və beləliklə də, o, frazeologiya üçün ümumi olan “frazeoloji vahid” terminini qəbul etmiş olur. Tədqiqatçı frazeoloji vahidləri iki böyük qrupa ayıraraq qruplardan birini “frazeoloji (sabit) söz birləşmələri”, digərini “frazeoloji (sabit) ifadə və ibarələr” adlandırır. O, frazeoloji söz birləşmələrini də üç tipə bölmür: 1) frazeoloji qovuşma; 2) frazeoloji birlik; 3) frazeoloji birləşmə [7, s.226]. Burada ziddiyyətli bir məqam aşkar olmasa da, özünü göstərir. Belə çıxır ki, frazeoloji söz birləşmələrinin üçüncü tipi frazeoloji birləşmədir. Belə olan halda “frazeoloji söz birləşməsi” və “frazeoloji birləşmə” fərqli anlayış mahiyyəti qazanır. Birinci anlayışı ifadə edən termindəki “söz” ləksemi onu “frazeoloji birləşmə” terminindən fərqləndirməyə yetərli deyil. Əslində frazeoloji birləşmə də frazeoloji söz birləşməsidir. Burada tərkibindəki sözlərin miqdarının iki və daha artıq olması faktı aparıcıdır. Deməli, “frazeoloji birləşmə” terminin yaranmasının əsas səbəbi bu vahidin tərkib komponentlərinə malikliyidir. Yəni vahidin iki və daha artıq sözdən təşkil olunması və belə vahidlərin müəyyən çoxluq yaratması faktı tədqiqatçılara onları birləşmə sözü ilə fərqləndirməyə əsas vermişdir. Terminə “birləşmə” sözü istifadə olunarsa, (frazeoloji birləşmə), onda bir sözdən ibarət olan frazeoloji vahidi birləşmə adlandırmaq mümkün deyil. Bu amil frazeologiyanın vahidinin “frazeoloji birləşmə” ilə yanaşı başqa bir terminlə də adlandırmaq tələbini meydana çıxarmışdır ki, nəticədə “frazeoloji vahid”, “frazeologizm”, “idiom” kimi terminlərə müraciət olunmuşdur. Qeyd edilən terminlər isə daha ümumi mahiyyət daşıdığına görə frazeologiyanın bütün vahidlərini əhatə etmişdir. Frazeologiya vahidlərinin fərqli terminlərlə adlandırılması onların təsnifatı ilə birbaşa bağlı məsələlərdən biridir. Təsnif cins və növləri ayırmaq və adlandırmaq işini özündə birləşdirir. Cins birdirsə, növ çox ola bilər. Bu halda hər hansı növün adını frazeologiya üçün ümumi vahid adı olaraq qəbul etmək, təbii ki, düzgün yanaşma deyil.

Azərbaycan dilinin frazeoloji vahidlərinin təsnifi məsələsinin qoyuluşu ilk dövrdə, daha doğrusu, XX əsrin 50–ci illərindən başlayaraq XX əsrin 90–cı illərinə qədər, əsasən frazeoloji vahidləri frazeoloji birləşmə, atalar sözləri, aforizmlər, idiomlar, ibarələr kimi ayırmaqla bağlı özünü göstərir və bu halda təsnifat üçün konkret meyara seçilməsinə diqqət verilmir, bu və ya digər vahidin izah və şərhinə cəhd göstərilir.

1954–cü ildə M.Hüseynzadə “atalar sözü”, “məsəllər”, “hakimənə sözlər”, “idiomatik ifadələr” və “başqa frazeoloji birləşmələr” terminlərini işlətməmiş və bir növ onları “idiomatik ifadələr” adı altında birləşdirmişdir [6, s.32].

S.Cəfərov frazeoloji vahidi bildirən konkret terminin müəyyənləşdirilmədiyini göstərmiş, belə birləşmələrin “tərkib hissələrinə bölünməyən söz birləşmələri”, “dəyişməz söz birləşmələri”, “idiomatik ifadələr”, “leksik söz birləşmələri”, “idiomlar”, “frazemlər” termini ilə adlandırılmasını qeyd etmişdir. Müəllif bu terminlərin hər birinin eyni mənanı ifadə etməsi qənaətinə gəlmişdir. Bununla belə, o, “idiom” anlayışına tərif vermiş, tədqiqatında atalar sözləri ilə zərb məsəllərin fərqi açmağa çalışmışdır. Beləliklə də, S.Cəfərov atalar sözü, ibarələr, zərb–məsəl növlərini ayırmışdır [3, s.97, 123–124]. Qeyd edək ki, K.Əliyev frazeoloji vahidlərin göstərilən şəkildə bölgüsü haqqında M.Hüseynzadənin, S.Cəfərovun və Ə.Orucovun fikirlərinə toxunmuşdur [4]. Ə.Orucovun bölgüsündə “peşəkarlığa məxsus ifadələr”, “antik ədəbiyyat və əsatiri ifadələr”, “elmi məlumatlara aid sabit ifadələr” terminləri işlədilmişdir [9, s.28].

Lakin müəllif bu bölgü əsasında duran amillər barədə söz açmamışdır. Əslində qeyd olunan adların birinci komponentləri ayırmanın nəyə istinad etdiyini göstərir. Təbii ki, müəyyən tədqiqat işində frazeologiyada qeydə alınan müəyyən vahidləri bu şəkildə qruplaşdırmaq olar. Amma belə ayırma frazeoloji vahidlərin ümumi təsnifində ayrıca qrup əmələ gətirmir.

H.Bayramovun monoqrafiyasında Azərbaycan dili frazeologiyasının quruluşca təsnifində frazeoloji birləşmələr və frazeoloji cümlələr qrupları fərqləndirilmişdir. O, bu bölgüdə frazeoloji sual cümlələrini də ayrıca qrupda vermişdir. Eyni zamanda frazeoloji birləşmələr feili və qeyri–feili olmaqla iki sinifdə birləşdirilir ki, bu da struktur–qrammatik səciyyəli təsnifə aiddir [2, s.99–145]. Fikrimizcə, bu struktur təsnif Azərbaycan dili frazeologiyasında ilk təsniflərdən biri olmuşdur.

Yuxarıda A.Qurbanovun frazeoloji vahidlərin təsnifinə yanaşması barədə söhbət açılmışdı. A.Qurbanov frazeoloji birləşmələrin tipologiyasının əsasında birləşmə komponentlərinin bir–birinə yanaşma və qovuşma dərəcəsini qoymuşdur [7, s.226–227]. Komponentlərin yanaşma və qovuşma dərəcəsi meyara yaygın və bir qədər anlaşılmazdır.

M.Adilov və G.Yusifov “sabit leksik birləşmə” terminlərindən istifadə edərək onları aşağıdakı qruplara bölmüşlər: idiomlar, frazeologizmlər, atalar sözləri, zərb–məsəllər, qanadlı sözlər, komparativ birləşmələr, xalq dilinə məxsus mürəkkəb terminlər, mürəkkəb onomastik vahidlər, bir sıra mürəkkəb fəxri adlar [1, s.6]. Təsnif sabit leksik birləşmələrə aiddir və bu təsnifdəki birinci altı anlayış (idiomlar, frazeologizmlər, atalar sözləri, zərb–məsəllər, qanadlı sözlər, komparativ birləşmələr) frazeologiyaya aiddir. Lakin buradakı “frazeologizmlər” və “komparativ birləşmələr” anlayışları təsnifdə ziddiyyəti göstərir.

Müəlliflər sabit komparativ birləşmələrlə atalar sözləri arasındakı fərqli xüsusiyyətləri aydınlaşdırmağa çalışsalar da, onların frazeologiya ilə bağlılığına tam aydınlıq gətirməmişlər. Eyni zamanda, tədqiqatçılar frazeologiya bölməsində komparativ frazeologizmlər qrupunu fərqləndirmişlər ki, bu yerdə verilən nümunələri eyni mənədə “sabit komparativ birləşmələr” adlanan bölmədə də vermişlər ki, bu da həmin vahidlərin frazeologizm kimi qəbul edildiyini təsdiqləyir. “Sabit komparativ birləşmələr” bölməsində “tək” sözü ilə düzələnlərin “Rusca–azərbaycanca frazeologiya lüğəti”nə daxil edilmədiyini qeyd olunsada, onların frazeoloji vahid olub–olmaması barədə heç nə deyilmir [1, s.64]. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, müəlliflər atalar sözlərinin dil sistemindəki yerinin müəyyənəndirilmədiyini, bəzi tədqiqatçıların onları frazeologiyaya, başqalarının isə dil sistemindən kənarıda öyrəndiyini söyləyirlər. Lakin bu məsələyə şəxsi münasibətlərini açıq şəkildə ifadə etmirlər. Kitabda atalar sözləri, zərbi–məsəllər, hikmətli sözlər ayrıca verildiyinə görə belə qənaətə gəlmək olar ki, M.Adilov və G.Yusifov bu vahidləri frazeologiyaya daxil etməmişlər. Adları çəkilən müəlliflər frazeologiya bəhsində frazeologizm (frazeoloji vahid), frazeoloji qovuşma, frazeoloji birlik, frazeoloji söz birləşməsi, davranış frazeologizmləri, danışq dili frazeologizmləri, komparativ frazeologizmlər, məhəlli frazeologizmlər, poetik frazeologizmlər, klassik–poetik frazeologizmlər, folklor frazeologizmləri anlayışlarını fərqləndirmişlər. “Frazeologizm” və “frazeoloji vahid” terminləri eyni mənədə verilir və “nitqə hazır şəkildə daxil edilən (nitq prosesində düzələn), sabit semantikaya malik söz birləşmələri və cümlələrin ümumi adı” kimi təyin olunur [1, s.17].

Ədəbiyyat siyahısı

1. Adilov, M. İ. Sabit söz birləşmələri / M.İ.Adilov, G.Yusifov – Bakı : Maarif, – 1991. – 152 s.
2. Bayramov, H.A. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları / H. A.Bayramov.–Bakı: Maarif, – 1978. – 175 s.
3. Cəfərov, S. Ə. Müasir Azərbaycan dili /S.Ə. Cəfərov . –Bakı: Maarif,– 1970. –234 s.
4. Əliyev, K.Y. Azərbaycan sovet dilçiliyində frazeologiyanın tədqiqi / Oktyabr inqilabı və Azərbaycan dilçiliyi məsələləri.(məqalələr məcmuəsi) / K.Y.Əliyev, tərt.ed.,M.Ş.Şirəliyev. – Bakı:Azərbaycan, SSR EA nəşriyyatı, – 1969. – 204 s.
5. Əlizadə Z.Ə. Frazeoloji birləşmələr haqqında qeydlər // Azərbaycan frazeologiyasının aktual problemləri mövzusunda respublika elmi konfiansının materialları / Əlizadə Z.Ə. – Bakı : ADU nəşriyyatı, – 1990. – s. 4–7 .
6. Hüseyinzadə, M. H. Müasir Azərbaycan dili/ M.H. Hüseyinzadə. –Bakı: ADU nəşri, – 1954. – 243 s.
7. Qurbanov, A. M. Müasir Azərbaycan dilinin frazeologiyası / A.M.Qurbanov.–Bakı: ADPI nəşri, – 1963. – 40 s.
8. Mahmudova, Q.Ç. Qıpçaq qrupu türk dillərinin frazeologiyası / Q.Ç. Mahmudova. – Bakı: Nurlan,– 2009. – 296 s.
9. Orucov, Ə. Ə. Azərbaycan dili filoloji izahlı lüğətinin nəzəri əsasları / Ə. Ə.Orucov. – Bakı: Azərb SSR EA nəşriyyatı, – 1965.– 123 s.

Açar sözlər : frazeoloji vahid, termin, atalar sözləri, söz birləşməsi, cümlə.

Ключевые слова:фразеологизм, термины , пословицы, словосочетания, предложение.

Key words:phraseological unit, term, proverbs ,the expression, sentence.

Резюме

Понятие фразеологизма в истории азербайджанской фразеологии

Именование фразеологизмов по-разному почти продолжается до наших дней начиная с первых исследований в этой области в азербайджанской лингвистике. В статье анализируются приведенные термины используемые для наименования фразеологизмов. Здесь встречаются такие термины как фразеологические единицы, лексическое выражение, идиоматическое выражение и др. . Автор ссылается на публикации З. Ализаде, А. Курбанов, Г. Байрамов, С. Джафаров, Г. Махмудова и др. . Затронута проблема терминологии применяемой авторами при анализе проблемы.

Summary

The concept of phraseological unit in the history of Azerbaijani phraseology

Naming phraseological units differently in Azerbaijani linguistic almost continuous till nowadays since first studies in this field. In article are analysed given terms used for naming phraseological units. Here are found terms as phraseological units, lexical expression, idiomatic expression and et. c. . The author refers to the publications of Z. Alizadeh, A. Kurbanov, H. Bairamov, S. Jafarov, K. Makhmudova and et.c. . The problem of terminology used by the authors in the analysis is affected.

Rəyçi: prof.Adil Babayev

Abbasov Ədalət Məhəmmədəli oğlu¹
MÜƏYYƏN ŞƏXSİ CÜMLƏLƏRDƏ STRUKTUR-SEMANTİK GENİŞLƏNMƏ
SİNTAKTİK VƏ SEMANTİK AMİL KİMİ

Cütlərkiibli cümlələrdə əksərən mübtədə məntiqi subyektə, xəbər məntiqi predikata uyğun gəlir. Ümumiyyətlə, sadə cümlədə subyekt-predikat münasibətlərinin təkamülü ilə yanaşı, struktur-semantik genişlənmə gedir; ikinci dərəcəli üzvlər formalaşır. Cümlə genişlənməmiş olduqda iki qütbə, iki zonaya – mübtədə və xəbər zonalarına ayrılır. “Mübtədə ona aid üzvlə - təyinlə birlikdə mübtədə zonasını (və ya mübtədə qütbünü), xəbər ona aid olan üzvlərlə - tamamlıq, zərflik və təyinlə birlikdə xəbər zonasını (və ya xəbər qütbünü) əmələ gətirir. Ənənəvi struktur konstruksiya burada da özünü göstərir” (1, s. 249). Belə ki, mübtədanın konkret leksik vahidlə və ya xəbərə görə, yəni xəbərdəki şəxs sonluğuna görə müəyyənləşməsi baxımından müəyyən şəxsi cümlələr iki cür olduğu kimi, struktur-semantik genişlənmə zamanı da eyni quruluş variantları əks olunur (mübtədə →leksik məna daşıyan leksik vahid; xəbər + subyekt elementi – şəxs sonluğu).

Məsələn:

Birdən, elə bil ki, bir səs eşitdim,
Bilmədim mənası: alqış, ya qarğış.
Bayaqdan üstündə oturduğum daş
Sən demə bir uçuq məzar daşymış. [242, s.87]

Göstərdiyimiz misallar yuxarıdakı sxemə uyğundur.

Birinci və ikinci misralarda mübtədə ayrıca sözlə deyil, xəbərin sonundakı subyekt elementinə (şəxs sonluğuna) əsasən müəyyən edilir. Bir sözlə, subyekt məntiqi mübtədədir. Mübtədanın konkret leksik vahidlə ifadə edilməməsinə baxmayaraq ona aid üzvlərin sıralanması müvafiq qaydaya əsaslanır.

Yazılı abidələrimizin dilində də eyni münasibətdə olan subyekt-predikat konstruksiyası mövcuddur.

Birinci şəxsin təkinə aid olanlar:

Ağzın üçün ölüm, qardaş!
Dilin üçün ölüm, qardaş!
Yerini-yurdunu soruşsam, nə yerdir? [257, s.212]

İkinci şəxsin təkinə məxsus:

Niyə yatarsan, igid?
Qafil olma, gözəl başını qaldır, igid
Ala gözlərini aç, igid! (“Kitabi-Dədə Qorqud”dan)

Subyektini ayrıca leksik vahidlə-mübtədə ilə ifadə edilən Müəyyən şəxsi cümlələrdə də struktur-semantik genişlənmə eyni mexanizmlə yaranır. Sadəcə subyektin konkret mübtədə ilə təmsil edilməsi bu tipli konstruksiyanı əvvəlki struktur tərkibindən fərqləndirir.

Məsələn,

...Mən dünyaya gələndə
Sevindilər bir zaman.
Mən indi bu dünyaya

Gəlməyimə peşiman. (Vahabzadə, B.Sevgi qocalmaz kitabından)
Tarixi abidələrimizin dilində də eyni struktur mənzərənin şahidi oluruq.

Məsələn,

Mənim soyum içində bunun kimi kişi yox idi.

Mən deyirəm xalqın başı (öndəri) bu olacaq (Oğuznamələrdən) və yaxud:

Gözüm, gözüm, yalnız gözüm!
Yalnız gözlə mən Oğuz yurdunu əsir etdim!
Ala gözümdən ayırdın, igid məni!
Şirin candan ayırsın, tanrı səni!
Belə ki, mən çəkirəm göz dərdimi... (“Kitabi-Dədə Qorqud”dan)

Subyektinin təmsilçisi ikinci şəxs təki ilə ifadə edilən müəyyən şəxsi cümləyə aid olan.

Məsələn:

- Bunları sən srağagün danışdın ki!
- Necə danışmışam!
- O, axşam saat onda sən hamısını demisən, budur, yazmışam!
- Lap elə belə danışmışam?
- Belə demisən!

¹ ADPU, Azərbaycan dili və onun tədrisi texnologiyası kafedrasının dosenti

- Heç artıq - əskiylə yoxdu? Dünən gecədən bəri ha götür – qoy eləyirəm axı!
- Kişmişov dəftəri büküb çeşməyini götürər, gözünü ovuşdurardı:
- Di get, get gör təzə nə var, nə yox! Əliboş gəlmə...
- ...
- Oturma, sən dur get!

Birinci şəxsin təkində olduğu kimi, mübtədasi ikinci şəxsin təkli ilə ifadə olunan müəyyən şəxslə cümlə strukturu da, yazılı abidələrimizin dilində müasir dilimizdə olduğu kimidir.

Məsələn:

Qara Dağa yetəndə sən, keçid versin!
Aşqın – daşqın sular keçsən, keçid versin!

Yaxud:

Niyə yatırsan sən,
Qafil olma, gözəl başını qaldır, igid! (“Kitabi-Dədə Qorqud”dan)

səciyyəli (struktur xarakterli) bütövdə xəbər tərkibində işlənən morfoloji əlamət leksemdən şəkilçiyə qədər uzun bir təkamül yolu keçmişdir. İlkin dövrlərdə bu leksik vahid sintaktik vəzifəsi baxımından subyekt (iş görəni) rolunu oynamış, ancaq təkamül prosesində mövcud sintaktik funksiyasını itirmiş leksik – semantik cildini dəyişərək – deformasiyaya uğramış və şəkilçiləşmişdir. Bütün bu sintaktik – morfoloji əvəzlənmə inkişafın bütün mərhələlərində özünün subyektiv funksiyasını qoruyub – saxlamışdır.

Nəticə etibarilə xəbər yerində işlənən söz subyekt elementinə (şəxs sonluğuna) əsasən iş görəni funksiyasını icra etmənin yeni bir ekspozisiyasına qədəm qoyur. Subordinativ əlaqə üzrə düzələn modifikasiya birləşmələrdə “alternativ subyektin” ifadəsi fonoloji deformasiyanın mövcud olması ilə tətbiq edilir. Dil iyerarxiyasının ən yuxarı mərhələsini təşkil edən sintaksisdə kateqorematik mərhələ subyektin leksemsiz ifadəsini kontekst vasitəsilə də təzahür etdirir.

Nəinki sözüün dəqiq mənası mətnə görə müəyyən edilir, həmçinin müəyyən şəxslə cümlələrin təktərkibli, yəni mübtədasi ayrıca leksik vahidlə ifadə edilməyən konstruksiyasında da kontekstual – situasiyanın rolu əvəzsizdir.

Məsələn,

Üç doğma balamın tutdum əlindən,
Bir gün də onların əzizi oldum.
Ömrümün davamı nəvələrimlə,
Bir gün də yaşamaq nəsimim oldu (“Nəriman Həsənzadənin Söz dünyası” kitabından)

Və ya başqa bir nümunə:

- Kömək edin! Kömək edin!
- Aman allah, - Marta Holdmenin rəngi ağardı,
- Bu mister Harrisonun səsidir
- Kömək edin! Harrisonun son dəfə də xırıltısı eşidildi.

- Kənara çəkilin, - Dronqo qorxudan yerindəcə donub qalmış və dəhşətdən gözləri hədəqəşindən çıxmış qadına dedi, sonra da qaçıb özünü bir neçə dəfə zərblə qarıya çırpdı. (Abdullayev Ç. Məntiq qaydalarından)

Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin ən qədim və sonrakı inkişaf (orta dövr) mərhələlərində də dilin struktur vahidləri tənəqidə birlikdə mövcud olmuş və bir – biri ilə qarşılaşdırma əlaqəsi əsasında kontakt vəziyyətində təzahür etmişdir. Bu cür paradigmatik təkamül prosesini dilin yuxarıda qeyd etdiyimiz mərhələlərinə məxsus mətnlərdə də müşahidə edirik: Məsələn:

Ayur uşbu işkə nədü[r] çarəmiz
Yaman yolğa girmiş cigərparəmiz (“Oğuznamələr”dən)

Qaytbanımı güdən sarvanınam,
Qaracığ atımı güdən ilxıçınam.

Beşikdə qoyub gəldiyin qardaşınam. (“Kitabi-Dədə Qorqud”dan)

Sadə cümlə strukturunda belə tip cümlələrin mövcudluğu dil tənəqidə dialektikası – klassik üslubla folklor üslubunun vəhdəti əsasında formalaşmış və davamlı sabitləşmə mərhələsinə qədəm qoymuşdur. (2, s. 182)

Akademik N.Q.Cəfərov yazır: “...Müxtəsər cümlə strukturunda subyektin morfoloji ifadəsi dildə sonrakı hadisədir; daha əvvəlki dövrlərdə, ümumiyyətlə, sadə cümlənin xəbəri nominativ quruluşa malik olmuşdur:

Saz ağası – söz ağası. Qız yükü – duz yükü. Dağ yeri – duman yeri. (atalar sözü)

Nominativ quruluşlu sadə cümlə modelləri yazılı abidələrimizin dilində də özünü göstərir. Lakin biz həmin modellərin ilkin kommunikativlik kimi təqdim edilməsini düzgün saymırıq; əslində bu, dilin əvvəlki dövrü üçün səciyyəvi olan nominativ strukturların sonrakı üslubi – nitq təzahürüdür.

Tədqiqatın məqsədinə uyğun Azərbaycan dili materialları üzərində aparılan statistik analiz zamanı əldə edilən nümunələrin kəmiyyət fərqi də bunu sübut edir. Müasir Azərbaycan dilində olduğu kimi tarixən də həmin dövrün

kommunikativliyinin üslubu yuxarıdakı fikrə uyğun olması ilə səciyyələnir. Azərbaycan dili abidələrindən aydın olur ki, istər sadə - müxtəsər, istərsə də sadə geniş tərkibli müəyyən şəxsi cümlələr subyektinin ifadə vasitəsi baxımından nominativ səciyyəli olmuşdur. Bu isə o dövr dilinin daxili dinamik tərzilə əlaqəli şərh edilməlidir.

Dilimizin sonrakı inkişaf mərhələsində “daxili dinamika” bütünlüklə funksionallaşır. Ünsiyyətdə cümlənin subyektinin ikili xarakterə malik olması səciyyəvi əlamət qazanır. Eyni predikativlik mühitində subyekt təzahürünün leksik – morfoloji diferensiaslaşması nəticəsində müstəqil ifadə tərzilə formalaşır. Bu cür müstəqilləşmənin sabit üslubi xarakter qazanması subyekt göstəricisinin zənginləşməsinin təzahürü kimi dəyərləndirilməlidir. “Kommunikativlikdə müşahidə olunan bu ikili ifadə vasitəsi sintaktik üslubi – semantik çalarların da rəngarəng xüsusiyyət kəsb etməsinə gətirib çıxardır. Cümlənin cümlə konstruksiyasının təkamülü prosesində semosintaktik dəyişmə nəticəsində mübtədə mövqeyində dayanan söz atılır (4, s. 47). **Məsələn:**

Bəri gəlgil, başım bəxti evüm təxti!
 Qurulu yaya bənzər çatma qaşlum!
 Qoşa badam sığmayan tar ağızlum!
 Güz almasına bənzər al yanaqlım! (“Kitabi-Dədə Qorqud”dan)

Fikrimizi digər bir nümunə üzərində qurmaqla şərh edək:

Elmıdam batır bolsun,

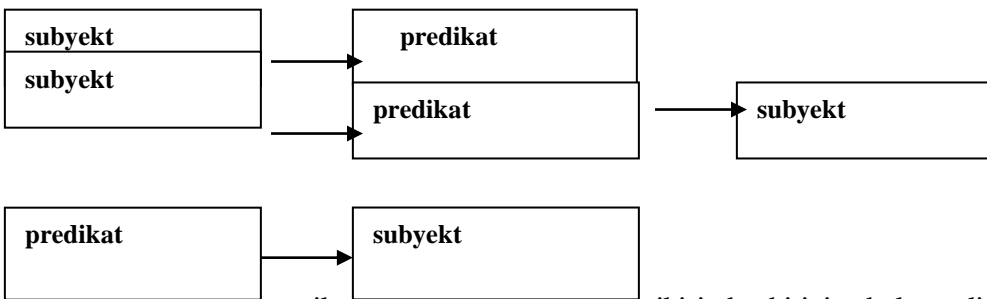
Dövləti dayım gəlsin.

İline arka tursun,

Tuşmanı yaman görsün (“Türkmən oğuznamələri”ndən)

Qeyd etdiyimiz kimi cümlənin cümlə konstruksiyasının bu modeli müxtəsər sadə cümlə dinamikasının ən yüksək təkamül dövrüdür”. Belə tipli cümlələr real və obyektiv münasibətlərin məzmunundan, fikir mübadiləsindən, əhatə dairəsindən asılı olaraq ünsiyyətin tələbatını subyektin göstərdiyimiz ifadə tərzilə ödəyir. Eyni zamanda, klassik üslubda sabitləşmiş norma öz mənbəyini folklor mənbəyindən almışdır. Bu ifadə forması ədəbi dilin bütün mərhələləri üçün səciyyəvi olması ilə yanaşı, çağdaş perspektivliyini də təzahür etdirir”. (3, s. 83)

Beləliklə, söylədiyimiz fikirləri yekunlaşdırarsa, nəticədə müxtəsər cümlə strukturunun təkamül sistemində belə bir inkişaf modelini göstərən sxem hasil olur:

Hər iki prosesi meyil ətrafında birləşdirərsə, ikisindən birini qəbul etməliyik; bu proseslər ya bir – birinin xronoloji davamıdır, ya da elə dil yaranandan hər ikisi paralel şəkildə mövcuddur.

Müşahidələr göstərir ki, Azərbaycan dilinin hər hansı sinxiron mərhələsində həm mürəkkəb cümlə strukturları təşəkkül tapır, həm də həmin strukturlar ardıcıl olaraq semosintaktik deformasiyaya məruz qalır və sadələşir. Deməli, zaman etibarilə hər iki proses eyni koordinasiyaya düşür.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Abdullayev Ə.Z., Cəfərov N.Q., Seyidov Y.M., Həsənov A.Q. Müasir Azərbaycan dili sintaksisi SİS (Iv hissə), “Maarif”, Bakı – 2009, 3198 s.
2. Budaqova Z. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində sadə cümlə “AEA”, Bakı – 1963, 221 s.
3. Bəyzadə Q. Mətn dilçiliyi “Qorqud”, Bakı – 1997, 175 s.
4. Bağirov Ə. Sadə cümlənin üslubi xüsusiyyətləri “ADU”, Bakı – 1975, 79 s.

Açar sözlər: Subyekt, predikat, mübtədə zonası, xəbər zonası, struktur konstruksiya, subyekt elementi, “daxili dinamika”, “predikativlik mühiti”, leksik-morfoloji diferensiaslaşma, təfəkkürün dialektikası

Ключевые слова: Субъект, предикат, торговая зона, новостная зона, структурный дизайн, предметный элемент, «внутренняя динамика», «предикативная среда», лексико-морфологическая дифференциация, мышление, диалектика

Key words: Subject, predicate, mesh zone, novelty zone, structural design, subjective element, "internal dynamics", "predicate", lexico-morphologic differentiation, articulation, dialectics

Структурно-семантическая экспансия в отдельных индивидуальных предложениях как синтаксическо-семантический фактор
 PEZİOME

В основном в предложении логический предмет соответствует логическому предмету, логике сообщения. В общем, наряду с эволюцией субъектно-предикатных отношений в простом предложении происходит структурно-семантическая экспансия, формируются вторичные члены. Когда предложение увеличено, оно делится на два полюса, две зоны - зоны покупок и новостей.

Даже на самых ранних и поздних этапах развития современного литературного языка (средний период) структурные единицы языка присутствовали в сознании и проявлялись в контакте друг с другом. Диалектика простого мышления основана на единстве классического фольклора и вступила в стадию непрерывной стабилизации. На языке памятников также ясно, что оно является номинативным с точки зрения средств выражения человека с простой и широкой структурой.

На более поздних этапах развития нашего языка «внутренняя динамика» становится полностью функциональной. Характерным является тот факт, что предмет двойного предложения в отношении имеет двойной характер. В той же предикативной среде самостоятельное выражение формируется в общении в результате лексико-морфологической дифференциации проявления субъекта.

Structural-semantic expansion in certain individual sentences as a syntactic-semantic factor

SUMMARY

Mostly in the sentence, the logical subject corresponds to the logical subject, the logic of the message. In general, along with the evolution of subject-predicate relations in a simple sentence, structural-semantic expansion is taking place, secondary members are formed. When the sentence is enlarged, it is divided into two poles, two zones - shopping and news zones.

Even in the earliest and later stages of the development of the modern literary language (the middle period), the structural units of the language were present in the mind and manifested in contact with each other. Dialectics of simple thinking are based on the unity of classical folklore and have entered the stage of continuous stabilization. It is also clear in the language of the monuments that it is nominative in terms of the means of expression of a person with a simple and broad structure.

In the later stages of the development of our language, the "inner dynamics" are fully functional. The fact that the subject of a double sentence in a relationship has a dual character is characteristic. In the same predicative environment, independent expression forms in communication as a result of lexical-morphological differentiation of the manifestation of the subject. Key words Subject, predicate, trade zone, news zone, structural design, subject element, "internal dynamics", "predicative environment", lexical-morphological differentiation, thinking dialectic

RƏYÇİ: S.Abbasova

Bəhram Məmmədov¹
NƏSİMİ POEZİYASINDA İŞLƏNMİŞ OMONİM SÖZLƏR

Omonimlər deyilişi və yazılışı eyni, mənaları müxtəlif olan söz qruplarıdır. Bu söz qrupları həm eyni, həm də müxtəlif nitq hissələrinə aid ola bilər. Dil mənsubiyyəti baxımından omonimlər müxtəlifdir. Omonimlərin dil tarixi baxımından inkişafını yaxından izləmək üçün orta əsr yazılı abidələrimizə diqqət yetirmək lazımdır. Belə abidələrimizdən biri Nəsimi "Divan"ıdır.

İ. Nəsimi "Divan"ında müasir dil səviyyəsində omonimlik xüsusiyyətini qoruyub saxlamış sözlərə rast gəlmək mümkündür. Diqqəti cəlb edən daha bir maraqlı məqam isə ondan ibarətdir ki, Nəsimi şeirlərində bəzi omonim sözlər məhz bir beytin daxilində işlənmişdir:

Bir cəfakeş aşiqəm, ey **yar**, səndən dönməzəm

Xəncər ilə yürəgmi **yar** səndən dönməzəm. (1. səh. 130).

Beytin ilk misrasında xitab funksiyasını yerinə yetirən "yar" ismi ilə, 2-ci misrada işlənmiş "yar(maq)" feili omonimlik təşkil edir, eyni zamanda bu sözlər daxili qafiyə yaratmaqla da yadda qalır.

Müasir ədəbi dilində çoxmənalı söz kimi qəbul olunmuş "ayaq" sözü isə Nəsimi şeirlərində omonim səciyyəlidir:

Eşq əlindən dolu **ayaq** içərəm,

Həm budur umduğum **ayağından**

Zülfünün xoşnəfəs nəsimi kimi

Gəlmədi bir qübar **ayağından**. (1. səh. 184).

Birinci beytin ilk misrasında "dolu ayaq" ifadəsindəki "ayaq" müasir ədəbi dilimiz üçün arxaikləşmişdir, qədər mənasındadır. Beytlərdə işlənmiş digər "ayaq" sözləri isə bədən üzvü mənasındadır. Ayaq sözünün omonim xüsusiyyət daşması faktına "Kitabi Dədə Qorqud" dastanında da rast gəlirik. Bu haqda professor Ə. Tanrıverdi yazır: "Kitab"da ağ, ağac, ağız, ayaq, bit, sağ və s. sözlərin də omonimliyinə diqqət yetirək: ayaq (bədən üzvü) - Bəkil atdan düşmüş, ayağı sınımış...; ayaq(qədər) Altun ayaq sürəhilər düzümişdi" (2, səh. 58).

Ədəbi dilimizdə bir qrup omonimlərin çoxmənalı sözlərdən törəməsi məlumdur. (3, səh. 45) Nəsiminin dilində də çoxmənalı sözlərdən yaranmış sözlərə rast gəlmək mümkündür. Fikrimizcə, "var" sözünün omonimliyi də bu qəbildəndir.

Ey verən yarın vüsalın künfəkanın **varına**,

Gör ki, biindən necə külli xəsarətdir bu gün. (1, səh. 178).

Beytin ilk misrasında işlənmiş "var" sözü var-dövlət mənasında işlənmişdir. Nəsimi divanını tərtib etmiş H. Araslı və "Divan"ın redaktoru olmuş C. Qəhrəmanovun beytlə əlaqədar divanın izahlar bölməsində yazmış olduqları şərh fikrimizi təsdiq etmiş olur: "Bu beytdəki "kün-fəkan" ifadəsi dünya və "beyün" sözü isə alver, ticarət mənasındadır." (1, səh. 663). Burada kiçik bir izaha ehtiyac duyulur. "Divan"da qəzəllər arasında səhifə 178-də beytin misrası "Gör ki, **biindən** necə külli xəsarətdir bu gün" şəklində getmişdir, lakin izahlar bölməsində səhifə 663-də eyni beytin son misrası "Gör ki, **beyündə** necə külli xəsarətdir bu gün" şəklində təqdim olunur. "Var" sözünün var-dövlət mənasında işlədilməsi aydındır. "Var" sözünün digər bir beytdə fərqli anlamda işlənməsinə diqqət yetirək:

Ey nisbət edən üzünü gülüzar ilə bağa,

Üzü tək anın güşənü gülüzar kimin **var**?

Beytin son sözü olan "var" burada predikativ xəbər vəzifəsində işlənmiş, mövcudluğun təsdiqi anlamındadır. Görünür, hələ Nəsimi dövründən əvvəl "var" sözünün törəmə mənası əsas mənə ilə əlaqəsini itirmiş, yeni mənə kəsb etmişdir.

Nəsimi poeziyasında omonimliliyinə rast gəldiyimiz sözlərdən biri də "yaş" sözüdür. Bu söz şairin divanında həm isim, həm də sifət kimi işlənmişdir:

Ləbləri şirin nigarın firqəti hicranidir,

*Axıdar yanınca şəmin gözlərindən **yaşını**.* (1, səh. 356)

Beytin son misrasında göz yaşı mənasında işlənmiş "yaş" sözü eyni qəzəlin digər beytində nəm, sulu mənasında sifət nitq hissəsi kimi mənalandırılmışdır.

***Yaşını** yandırdı, eşqin, həm qurusun könlümün,*

*Kim ki, eşqə düşdü yandırdı qurivü **yaşını**.*

Beytin birinci misrasının ilk sözü, sonuncu misrasının son sözü kimi işlənmiş "yaş" poetik dilin rəngarəngliyini təmin etmişdir desək, yanılmarıq.

Müasir ədəbi dilimizdə "üz" ismi çoxmənalı olmaqla yanaşı, məsələn, suyun üzü, kitabın üzü, insanın üzü və s. həm də feil nitq hissəsi ilə omonimlik təşkil edir. Üz(mək) feili "kəsmək", "incitmək" mənalarında buna misal ola bilər. "Üz" sözünün omonimliyi Nəsimi şeirlərində də diqqəti cəlb edir.

Piri-Kənanın əzizi, Misri-Hüsnün Yusifi,

Üzüne baxın, zənəxdanındakı çahı görün. (1, səh. 179).

Sonuncu misranın ilk sözü insanın üzü mənasında, isim nitq hissəsi kimi işlənmişdir. Başqa bir şeirdə isə "üz" isminin çoxmənalılığı ilə qarşılaşırıq:

Qaf vəl Quran ol mahın üzü,

Görməsin yavuz göz ol şahın üzü,

Fani olmaz hərgiz Allahın üzü,

Halik olsun divi gümrahın üzü. (1,səh.613).

Nəsimi yaradıcılığında üz sözünün isim nitq hissəsi kimi işlənməsinə daha çox rast gəlirik. Bu hər şeydən öncə hürufizmlə əlaqədar idi. Allahın insanın üzündə təcəlla etməsi qənaətində olmuş şair insanın üz cizgilərini Tanrının əlaməti hesab edirdi. Onun Ey yanağın sureyi vəşşəms üzün ayəti,

Hazili cənnatu ədnin fədxülüha xalidin beytini şərh etmiş həmmüəlliflər bu haqda yazırdı: “Nəsimi behiştin bu aləmdə təbiət gözəlliklərindən ibarət olduğunu düşünür və yuxarıdakı beytdə deyir; “Ey insan, din xadimlərinin vəd etdiyi və Quranda yazılan əbədi cənnət sənin üzündən ibarətdir”.Beytin birinci misrasında vəş-şəms “and olsun günəşə” ifadəsi Quranda “Əş-şəms” surəsinin başlanğıcıdır. Nəsimi Quranda müqəddəs sayılaraq and içilən günəşin insan yanağından ibarət olduğunu deyir.” (1, səh.671).

Şairin divanında “üz” isminin omonimi kimi işlənmiş “üz”feilinə də rast gəlirik.

Gözlərin süzmüş və **üzümü**ş canını aşıqlərin,

Asılı zülfündə yüz min Şiblivü Mənsur idi. (1,səh.365).

Beytin ilk misrasında “üz” feili incitmək mənasındadır, bu feilə şairin digər qəzəlində kəsmək mənasında rast gəlirik:

Üzdülər, çıxardılar çün bir Hüseynin tənini,

Yas tutub göydə mələklər cümləsi zar etdilər. (1, səh.619).

Nəsimi poeziyasında omonimliyinə rast gəldiyimiz sözlərdən biri də “dağ” sözüdür.

Ədəbi dilimizdə “dağ” həm “yerin hündür hissəsi”, məcazi “ucalıq” anlamında, həm də damğa, “qızdırılmış dəmirlə qoyulmuş iz” mənasında işlədilir.(4, səh.68)

Nəsimi şeirlərində bir qəzəlin müxtəlif beytlərində “dağ”ın hər iki mənə tayı ilə qarşılaşırıq:

Yanəsərdir bu **dağ**u **həs**rət ilə,

Kim ki yanmaz bu **eşq** **dağ**ından

Beytin məzmunundan anlaşılır ki, hər iki misrada dağ sözü damğa, iz mənasında işlənmişdir. Eyni qəzəlin digər beytində bu söz “yerin hündür hissəsi”, Tur dağı mənasında işlənmişdir;

Gəldi Musaya “ləntəranı” cavab

Ərini vaxtı Tur dağından. (1, səh.184).

“Divan”da qarşılaşdığımız omonim sözlərdən biri də “gün” sözüdür. Çoxmənalılıq əsasında yaranmış bu sözün müasir ədəbi dilimizdə omonimliliyi “günəş” və “sutkanın işıqlı vaxtı”, “səhərdən axşama qədər olan zaman kəsiyi” mənasında ifadə edilir. Nəsimi şeirlərində “gün” sözünün hər iki mənasına rast gəlirik:

Nəsimi yar hicrindən ümüd üzüməz vüsalından

Ki, tanrı aqibət bir **gün** bu hicranı vüsal eylər. (Nəsimi səh.214).

Zardır, hüsnündən ötrü ba ləbi gülgün gün,

Gün ötər xürrəm tutar ki, nərgisi xunxar, xar. (1,səh.212).

Digər qəzəlində isə “gün” sözünün planet adı “Günəş” mənasına rast gəlirik.

Ayü günü nə vəch ilə üzünə nisbət eyləyim,

Hüsnü-rüxun qatında çün ayilə **gün** starədir. (1, səh.213).

Müasir ədəbi dilimiz, həmçinin bir çox dialekt və şivələrimizdə öz işləkliyini qoruyub saxlayan “al” sözün də Nəsimi poeziyasında omonimlik xüsusiyyətinə rast gəlirik. Bu söz əsasən iki mənada “qırmızı”, “parlaq” qızmar al günəş” və “hiylə, yalan” mənasında işlənir. Şairin qəzəllərində isə “al” sözünün hər iki mənası əks olunubdur.

Camalın əksi,ey dilbər,nəyə kim düşdü al eylər

Anın qövsü qüzeh qaşı bu bədr ayı hilal eylər.(1,səh.215).

Beytin ilk misrasından anlaşılır ki, camalın işığı hər nəyin üzərinə düşsə onu parlaq, işıqlı edər. Eyni qəzəlin digər beytində isə “al”ın daha çox dialekt və şivələrimizdə rast gəldiyimiz “yalan, hiylə, məkr” mənası ifadə olunmuşdur:

Sənin ol cadu gözündən həzər kim qılmasın şaha

Ki, hər bir baxışı yüz min füsuni məkrü al eylər.

“Al” sözünün bir beytin daxilində işlənmiş hər iki mənasına da rast gəlirik:

Yoxdur vəfası dünyanın, aldanma anın **alına**,

Rəngindən oldu münfəil,hər kim boyandı **alına**.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Nəsimi. Seçilmiş əsərləri Tərtib edən Həmid Araslı, Bakı, “Qızıl şərq” 1973

2. Ə. Tanrıverdi Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. “Elm və Təhsil”, Bakı, 2017

3. H.Həsənov Müasir Azərbaycan dilinin leksikası, “Maarif”, Bakı, 1988.

4. A. Axundov Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, Bakı, “Elm” 2005

5. F.Məmmədli “Seçilmiş əsərləri III cild”Bakı, “Nurlan” 2004

6. A-Z klassik Azərbaycan ədəbiyyatında işlənən ərəb və fars sözləri lüğəti, Bakı, “Şərq-Qərb”2005

7. M-Z klassik Azərbaycan ədəbiyyatında işlənən ərəb və fars sözləri lüğəti,Bakı, “Şərq-Qərb”2005

8. Y.Babayev XIII-XIV əsrlər ana dilli lirik şeirimizin inkişaf yolu. Bakı, “Elm və təhsil” 2009.

Açar sözlər: Nəsimi poeziyası, poetik dil, söz qrupları, omonim, söz, qafiyə

Ключевые слова: поэзия Насими, поэтический язык, словесные группы, здоровствуй слова, рифма

Key words: Nasimi poetry, poetic language, word groups, homonyms, poetic language, rhyme

Резюме

Омонимичные слова в поэзии Имададдина Насими

Систематическая пропаганда и применение наследия Имададдина Насими в нашей стране, как одного из выдающихся представителей азербайджанской классической поэзии, совпадает со временем проведения 600-летнего юбилея поэта по инициативе Гейдара Алиева. Указом Президента Азербайджанской Республики Ильхама Алиева от 11 января 2019 года, 2019-й год был объявлен "Годом Насими", что является ярким выражением заботливого отношения государства к сохранению национально-духовных ценностей и литературы Азербайджана. Указ президента вдохновил деятелей науки и исследователей к глубокому изучению наследия Насими. В статье "Омонимичные слова в поэзии Имададдина Насими" исследованы слова, использованные в поэзии поэта, которые являются омонимами с точки зрения современного литературного языка. В статье анализируется омонимия выбранных из диванов Насими слов "al", "yaş", "gün", "üz", "var", "yar" и других, а также особенности данных слов, как языковой принадлежности.

В поэзии Имададдина Насими важно прежде всего понять поэтический язык, чтобы осознать философские мысли, высшие человеческие идеи и национальные особенности. С этой точки зрения возникает необходимость изучения лексических особенностей его поэзии.

Summary

Homonymous Words in İmadaddin Nasimi's Poetry.

The research and propaganda of heritage of Nasimi - one of outstanding representatives of Azerbaijan classical poetry, coincides with the holding of the initiative of Heydar Aliyev according to the decree of the President of Azerbaijan İlham Aliyev on January 11, 2019 the year 2019 was declared "Nasimi Year". This facts shows the state attention and care to Azerbaijan literature and national-spiritual values. The president's decree inspired scientists and researchers to address to Nasimi's heritage again. The words which were used in Nasimi's poetry and are considered as homonyms from the point of view of modern literature language, have been investigated in the article "Homonymous Words in İmadaddin Nasimi's Poetry". The homonymy of words "al, yaş, gün, üz, var, yaz" and others which were chosen from İ. Nasimi's divans, the lingual feature of the words were investigated in the article.

In order to understand philosophical thoughts, human ideas, national peculiarities in İmadaddin Nasimi's poetry, first of all, it's necessary to understand poetic language.

Therefore it is important to analyse lexical features of Nasimi's poetry.

RƏYÇİ: dos.S.Abbasova

PREDİKATİV TƏRKİBLİ FRAZEOLÖJİ VAHİDLƏR VƏ ONLARIN AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ İŞLƏNMƏ METODLARI

Predikativ tərkibli frazeoloji vahidlərin təsnifatı müxtəlif prinsiplərə əsaslanır. Belə ki, əsas prinsiplərdən biri və ən əsası onların məna və quruluş xüsusiyyətlərinin nəzərə alınmasıdır. Predikativ tərkibli frazeoloji vahidlər mübtəda-xəbər konstruksiyasına malikdir. Belə frazeoloji vahidlər konstruktiv formada mürəkkəbləşdikcə, son hədd olaraq atalar sözləri və zərb-məsələlərə və bütöv bir fikir ifadə edən cümlələrə qədər geniş diapazonda formalaşma xüsusiyyətlərinə malik olurlar.

Azərbaycan tədqiqatçısı N.Bayramov belə frazeoloji vahidləri “frazeoloji cümlə” adlandırılır. Bu barədə onun fikirləri çox önəmlidir. N.Bayramov yazır: “Azərbaycan dilində frazeoloji vahidlərin müəyyən qismi qrammatik cəhətdən formalaşmaqla bitmiş bir fikirdir və ilk baxışda cümləyə oxşayır” (4, s. 121).

Predikativ tərkibli frazeoloji vahidlər digər tərəfdən, kommunikativ frazeoloji vahidlər də adlanır ki, özündə həmçinin cümlənin demək olar ki, əksər xüsusiyyətlərini ehtiva edir. Cümlə kimi, onlar da bir məlumatı ötürür və bitmiş bir fikri ifadə edir.

Predikativ tərkibli frazeoloji vahidlərin digər özəl və xarakterik xüsusiyyətlərindən biri də, onların çoxkomponentli olmasıdır. Belə çoxkomponentli frazeoloji vahidlərə isə əsasən atalar sözlər, zərb-məsəllər, alqışlar və qarğışlar aiddir. Məsələn: *çox sular axıb; çörəyi daşdan çıxmaq; çörəyinin duzu yoxdur; canı ağzına gəlmək; görmür; yaxın qonşu uzaq qohumdan yaxşıdır; oğru elə bağırtdı, doğru küncə qısıldı; toxun acdan xəbəri olmaz; erkək səndə quzula dişisəndə quzula; ölümlər elə bilir dirilər halva yeyir; mərdi qova-qova namərd edirlər; mayası başqa xəmirdəndir; o günə bir daş düşəydi; öküzün böyüyü pəyədə qalıb; örtülü bazarın üstü açıldı; saqqalında şeytan tükü var* və s. (3, s. 58).

Predikativ quruluşlu, frazeoloji vahidlərin digər önəmli xüsusiyyətlərindən biri də, onlardan məqsədli şəkildə istifadə olunmasıdır. Belə frazeoloji vahidlərin əsas məqsədi məlumat vermək, suala cavab almaq, nəyisə tələb etmək və s. nitqdə istifadə olunmasıdır. Belə məqsədlərin əsas xüsusiyyəti informasiya yaratmaq və məqsədin göstəricisinə çevrilməkdir. Bu xüsusda məqsəd və intonasiyaya görə predikativ frazeoloji vahidləri bir neçə qrupda birləşdirmək olar.

1. Nəqli cümlə formasında: *Bir ayağı burada, bir ayağı gorda.*

Belə nəqli cümlələrdə olan frazeoloji vahidlər məntiqi hökmün ifadə vasitələridir. Belə tərkiblər həmçinin sadə və mürəkkəb, tətərkibli, cüttərkibli müxtəsər, geniş, bütöv, yarımçıq cümlə formasında olur.

2. Sual cümləsi şəklində: *varlığa nə darlıq?; sən nə qoyub, nə axtarırsan; aqlıq nəyi yedirtməz, toxluq nəyi dedirtməz; abırlı abırsızdan qorxar, abırsız nədən qorxar; dilini pişik yeyib* (3, s. 59).

Belə cümlələrin əsas qayəsi odur ki, onlar əsasən sual əvəzlilikləri və intonasiya vasitəsilə yaranmışdır.

3. Əmr cümləsində: *Yadıma sal!; Bu işdən əl çək!; Gözümə görünmə!; Yox ol, gözümə görünmə!; Allah yolunu açıq etsin!;* və s. Bu tərkibli frazeoloji vahidlər, predikativ olmaqla informasiyanın və felin əmr formasının vasitəsilə, danışanın hərəkətə olan münasibətlərini ifadə etməklə yanaşı, həmçinin müxtəlif çalarlıqla əmr, xahiş, təkid, tələb, alqış, qəzəb və s. digər mənalar da bildirir.

4. Nida cümləsi formasında: *Get Allah sənə yaman gün göstərməsin! Allah səni zəhərli dillərdən saxlasın! Canın çıxsın! Yolun açıq olsun! Başına daş düşsün!* (3, s. 60).

Predikativ frazeoloji vahidlər nida cümləsi şəklində formalaşan zaman intonasiya əsas rol oynayır. Nəqli, əmr, sual cümləsində olan predikativ quruluşlu frazeoloji vahidlərin nida cümləsi formasına keçməsinə informasiyanın çox böyük rolu var. Belə frazeoloji vahidlərdə əsasən sevinc, şadlıq, təəccüb, qəzəb kimi hisslər ifadə olunaraq, fikrə emosional münasibət bildirilir. Bununla bəhm nida cümləsində olan predikativ quruluşlu frazeoloji vahidlər də nəqli cümlə kimi müxtəlif cümlə tiplərini özündə ehtiva edir.

Struktur-semantik cəhətdən predikativ quruluşlu frazeoloji vahidlər həm sadə, həm də mürəkkəb cümlə şəklində formalaşır. Quruluş nöqtəyi-nəzərdən aşağıdakı qruplara bölünür:

1. Sadə cümlələr formasında: *Keçinin əcəli keçəndə buyuzunu çobanın çomağına sürtər; Bağa qınından çıxdı qınıni bəyənmədi.*

2. Mürəkkəb cümlələr formasında: *Nə yoğurdu, nə yapdı hazırca kökə tapdı; Açaram sandığı, təkəram pambığı.*

3. Sadə cümlənin tərkib hissəsi kimi: *Qaranlıq yerə daş atmazlar; Aza az deyiblər, çoxa çox* və s.

Predikativ quruluşlu frazeoloji vahidlərin sintaktik xüsusiyyətlərini araşdırarkən, onların tətərkibli və cüttərkibli sadə cümlə növlərinin də olduğunu görürük. Burada maraq doğuran əsas cəhət ondadır ki, tətərkibli cümlənin daha çox ümumi şəxslə növünün geniş yayılması, onların sintaktik quruluşunu səciyyələndirən əsas xüsusiyyət hesab olunur. Belə ki, atalar sözləri və zərb məsələlərinin əsas qismi bu şəkildə özünü göstərir. Məsələn: *Malını yeməyinin malını yeyərlər; Cücəni payızda sayarlar; Zəhmətsiz bal yeməzlər* və s.

¹⁰ Azərbaycan Tibb universiteti. amiraslanova.arzu1970Gmail.ru

Ümumi şəxslı cümlələrdə predikativ quruluşlu frazeoloji vahidlər aşağıdakı kimi xarakterizə olunur. Belə cümlələrdə hamı tərəfindən qəbul edilmiş, bir ümumi qayda şəklini almış hökmlər ifadə olunur. Ümumi şəxslı cümlələrin xəbəri adətən, II şəxsin təkli, III şəxsin cəmində indiki, gələcək və ya indiki-gələcək, qeyri-qəti gələcək zamanda olub, əmr, şərt fel şəkilləri ilə də ifadə oluna bilər. Məsələn: *Malını yeməyənin malın yeyərlər; Cücəni payızda sayarlar; Eşitdiyinə inanma, gördüyünə inan; Bağa baxarsan bağ olar, baxmazsan dağ olar; Yüz ölç, bir biç; Ev alma, qonşu al; Asılsan da uca budaqdan asıl* və s.

Belə cümlələrdə də xəbərlər formaca üçüncü şəxsin cəmində işlənsə də, məzmunca bütün şəxslərin təkini və cəmini əhatə edir. Məsələn: *Uman yerdən küsərlər; Qonağa get deməzlər, palazı altından çəkərlər; Günü günə satmazlar* (2, s. 243).

Predikativ quruluşlu frazeoloji vahidlər mürəkkəb cümlə şəklində də özünü göstərir. Belə ki, atalar sözlərinin nəticələrinin təhqiqatı zamanı onların mürəkkəb cümlələrdən təşkil olunduğunu görürük. Bu baxımdan onlar həm tabelik, həm də tabesiz mürəkkəb cümlə şəklində özünü göstərir. Məsələn: *Evin yaraşığı uşaqdır, süfrənin yaraşığı qonaq (tabesiz); Çibin murdar olmasa da, könül bulandırır (tabeli)*. Tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentlərini əlaqələndirən bir çox vasitələr vardır. Onlardan isə ən önəmlisi tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentləri arasında məna əlaqəsidir. Məna əlaqəsi predikativ quruluşlu frazeoloji vahidlərin qrammatik quruluşunu təşkil edən tabesiz mürəkkəb cümlələrdə də özünü göstərir. Məsələn: *Arvad var ev tikər, arvad var ev yıxar (qarşılaşdırma); Arpaya qatsan at yeməz, kəpəyə qatsan it yeməz (sadalama)*.

Yuxarıdakı qeydlərimizdə də bildirmişik ki, Azərbaycan dilində işlənən predikativ quruluşlu frazeoloji vahidlərin sintaktik quruluşu mürəkkəb cümlə növləri əsasında yaranmışdır və bunlardan biri də elliptik cümlələrdən yaranan predikativ frazeoloji vahidlərdir. Belə frazeoloji vahidlərə ən çox atalar sözləri və zərb-məsəllər daxildir ki, bunlar ən böyük hissəni təşkil edir.

“Ellipsis” sözünün mənası cümlə daxilində cümlə üzvünün buraxılmasıdır. Bu haqda rus tədqiqatçısı B.A.Serebrennikov yazır: “Qənaətə meylin mənbəyində insan orqanizmi durur. Dildə qənaət prinsipi özünü mühafizə instiktininin bir konkret təzahür formasıdır. Bu fizioloji gərginliyin həddən artıq işlənməsinə qarşı özünəməxsus reaksiyadır və qavranması ilə bağlı beynində olan bəzi funksiyaların həyata keçməsinə qarşı, hər cür qeyri-rahatlığa qarşı duran bir prosesdir” (2, s. 72).

Buna uyğun nümunələr göstərək. Məsələn: *Gəlmək qonaqdan, yola salmaq ev yiyəsindən; İgid ilqarından, dəvə ovsarından; Bir əli yağda, bir əli balda; Dəvənin quyruğu yerə dəyəndə* və s.

Ellipsis cümlə quruluşunu, yalnız formal xarakterli xarici görünüş baxımından deformasiyaya uğramış kimi qəbul etmək olar. Əslində bu deformasiyaya uğramış quruluş, informasiya qəbul edən dil şüurunda gizlənmiş tam təsəvvürünün proobrazıdır. Belə deformasiyaya uğramış strukturu informasiya verən, ancaq onun ideal pro-obrazının dil şüurunda oynayacağı inamına əsaslanaraq, kommunikativ akta daxil edə bilər. Ellipsis zamanı konstruksiyaların tərkibinə daxil olmuş və ellipsisə uğramış hər hansı bir komponentin yoxluğu hiss olunmur, lakin həmin cümlənin mənası ümumi kontekstdən aydınlaşır.

Ellipsis məsələsi atalar sözləri və zərb məsəllərdə, digər cümlə üzvlərindən fərqlidir. Atalar sözləri və zərb məsələləri də ellipsisə uğramış cümlə üzvünün və strukturunun bərpasına ehtiyac duyulmur. Əksinə, həmin mövqedə bərpa olunan söz və ya ifadə həmin fikrin ifadəsini daha da ağırlaşdırır bilər. Məhz bu problemlə əlaqəli olaraq tədqiqatçı Z.Budaqovaya görə cümlədə ellipsis hadisəsi eyni bir sözün təkrarı ilə deyil, müəyyən bir məqsədlə bağlı olur. Odur ki, buraxılan üzv yerinə qoyularsa nəzərdə tutulan məqsədin ifadə tərzini zəifləyər (3, s. 93).

Azərbaycan dilində ellipsis bərpası üç istiqamətdə aparıla bilər.

1. Ellipsis cümlə quruluşu vasitəsi ilə bərpası.
2. Ellipsis mürəkkəb sintaktik bütövün vasitəsi ilə bərpası.
3. Ellipsis situasiya vasitəsi ilə bərpası.

Bu barədə, yəni hər üç istiqamət barədə tədqiqatçı G.Babaşova yazır: “Ellipsis bərpasını cümlə quruluşu həyata keçirə bilər”. Məsələn: *Qara kişmiş cibə tökərlər, ağ ayrıntı itə (tökərlər); Ağa Kərəmsiz, qul xətasız (olmaz)*.

Elliptik predikativ frazeoloji vahidlər həm sadə, həm də mürəkkəb cümlə tiplərində geniş yayılmışdır. Elliptik cümlələrin əksəriyyətində “var”, “lazım”, “yaxşı”, “bəsdir”, “gərək” sözləri ilə ifadə olunan ismi xəbərlər buraxılır, yaxud da “dır” şəxs şəkilçisi düşür. Məsələn: *Atın dəlisi, igidin ağıllısı (gərək); Yaz qışından bəlli, qız qardaşından (bəllidir); Qız yükü duz yükü (dür); Hər şeyin təzəsi, dostun köhnəsi (yaxşıdır); Ata evi – meydan evi, ar evi – zindan evi (dir);* və s. (3, s. 69).

Elliptik quruluşlu predikativ frazeoloji vahidlərin digər bir özəl xüsusiyyəti də ondan ibarətdir ki, onlarda çox zaman sintaktik paralellik özünü göstərir. Məsələn: *Ovçu ovda – yolçu yolda; Harda aş, orda baş; Dost əli – düşmənlə feli* və s.

Bundan başqa atalar sözləri və zərb məsəllərdə elliptiklik məhz sintaktik üsulla formalaşır:

1. struktur; 2. sözsırası; 3. intonasiya

Belə cümlələr semantik cəhətdən müstəqildir və semantik müstəqillik elliptik cümlələrin əsasını təşkil edir. Məhz bu şəkildə Azərbaycan dilinə daxil olan elliptiklik, atalar sözləri və məsəllərin struktur sabitliyinə, semantik bütövlüyünə xələl gətirməmişdir. Məsələn: *Qara kişmişi cibə tökərlər, ağ ayrıni itə; Aləm aləm ilə, keçəl başı ilə; Bir daş altda, bir daş üstə; Ya lələ şələni, ya da şələ lələni (məğlub edər); Çoban dayağı ilə, gəlin duvağı ilə; Ballı balı ilə, su qullabı ilə* və s.

Bu elliptik predikativ frazeoloji vahidlərdə ya bir-birinə yaxın mənalı xəbərlərdən biri, ya da qarşılaşdırılan tərəflər üçün ortaq olan xəbər ellipsisə məruz qalır (6).

Predikativ quruluşlu frazeoloji vahidlər bir neçə struktur tiplərinə ayrılır. Onlar aşağıdakılardır:

1. İkikomponentli predikativ frazeoloji vahidlər;
2. Çoxkomponentli predikativ frazeoloji vahidlər;
3. Üçkomponentli predikativ frazeoloji vahidlər;
4. Dörd və ya daha çoxkomponentli frazeoloji vahidlər.

1. İkikomponentli predikativ frazeoloji vahidlər Azərbaycan dilinin vahid bir paradigmasını təşkil edir. Bu barədə H.Bayramov yazır: “Frazeoloji nəqli cümlənin bu növləri ilk baxışda feli və ya ismi xəbərlə qrammatik cümləni xatırladır” (4, s. 122).

İkikomponentli predikativ frazeoloji vahidlər əsasən “isim+fel” modeli ilə düzəlir. Belə frazeoloji vahidlər predikativ quruluşlu frazeoloji fondun ən böyük qrupunu təşkil edir. Amma buna baxmayaraq belə frazeoloji vahidlər, heç də monolit bir qrupu təşkil etmir. Belə ki, məntiqi baxımdan, onların ikikomponentli və ya üçkomponentli, dördkomponentli, çoxkomponentli olması, heç də əsas vermir ki, onların əsas tərkib hissəsi olan mübtədə və xəbər, onların (frazeoloji vahidlərin) semantik sxeminə də təsir göstərsin. Əslində isə belə deyil. Çünki, bu qrupa müxtəlif semantik vahidlər daxildir. Bundan başqa ikikomponentli predikativ frazeoloji vahidlərin tərkibinə əhatə tələb etməyən frazeoloji vahidlər də daxildir.

İkikomponentli predikativ frazeoloji vahidlər daha çox *ayaq, ağız, bağız, bağırsağ, barmaq, döş, baş, beyin, boğaz, boyun, buynuz, burun, qan, qanad, qarın, qaş, qəlb, qoltuq, quyruq, qulaq, daban, dalaq, damaq, damar, dil, döş, ət, kirpik, göbək, göz, öd, üz, ürək, can* və digər somatik leksemlərin əsasında yaranır. Belə somatizmlər yalnız ikikomponentli frazeoloji vahidlərin deyil, üç, dörd və daha çox komponentli predikativ frazeoloji vahidlərin tərkibində işlənərək, onların bir növ semantikasını yaratmış olur.

2. Çoxkomponentli predikativ quruluşlu frazeoloji vahidlərə daha çox üç, dörd, beş və daha artıq komponent tərkibli predikativ frazeoloji vahidlərə daxildir. Məsələn: *Ağzi-ağzına dəyərdi; Ağzi ayrıla qalmışdı; Asta qaçan namərddir; Ağzi qatıq kəsmir; Ağzi bal imiş; Astarı üstündən bahadır; Boynu allaf xorusunun boynuna dönüb; Bu ilki sərçə bildirkinə cip-cip öyrədir; Bu kol sən girən kol deyil; Bu xəmir hələ çox su aparacaq; Bu xına o xınadan deyil; Ağzi qulağının dibinə getdi; Ağzından süd iysi gəlir; Ağız dəyəni qulaq eşitmir; Ayaq basmağa yer yoxdur; Ayağının altında yer yanır* və s. (3, s. 80).

3. Üçkomponentli frazeoloji vahidlər adından da görüldüyü kimi ikikomponentli frazeoloji vahidlərə nisbətən çoxluq təşkil edir: *Dabbaqxanada gönünü tanımaq; Cin atına mindirmək; Elçiyə zaval yoxdur; İçindən qəmbərqulu çıxır; Sözümlü yerə salma; Ayağının altını qazma* və s.

Bu tərkibli predikativ frazeoloji vahidlər həm də ikikomponentlərin davamı kimi də dəyərləndirilə bilər, ona görə ki, onlar eyni paradigma təşkil edir. Məsələn: *Allah saxlasın – Allah özü saxlasın; Xəstəliyi artıb – Köhnə xəstəliyi artıb* və s.

Üçkomponentli predikativ frazeoloji vahidlərin də formalaşmasında somatizmlərin rolu böyükdür. Məsələn: *ağızsomatizminin* köməyi ilə yaranan frazeoloji vahidlər arasında insanın zəifliyini göstərən bir sıra predikativ tərkibli frazeoloji vahidlər vardır. Bunlara aşağıdakıları misal göstərə bilərik: *Ağzi qatıq kəsmir; Ağzi söz tutmur; Ağzına baxan yoxdur; Ağzına qurd düşüb; Ağzında dili yoxdur; Ağzının qaytanı yoxdur; Ağzının kəsəri yoxdur* və s.

Bir çox predikativ tərkibli frazeoloji vahidlər də vardır ki, müasir Azərbaycan dilində metaforik model kimi qəbul edilir. Burada isə yanlışlıq var. Bu nədən ibarətdir. Müasir Azərbaycan dilində *uşağın başına duz fırladırlar* ifadəsi öz həqiqi mənasına uyğun işlənir. Nisbi də olsa həqiqi mənadan uzaqlaşma yoxdur. Bu hərəkəti edən şəxs hərəkətin real effektivinə şübhə etmir.

Başqa bir nöqtəyi-nəzərdən yanaşdıqda həm leksik-semantik, həm də frazeoloji vasitələr, dildəyiycilərinin dünyagörüşünü formalaşdırır. Buradan da artıq görürük ki, dil vasitələri özünün ifadə etmə xüsusiyyətinə əsaslanaraq həm fərdi, həm də kütləvi şüura təsir göstərmiş olur. Məsələn: *Ağzından od tökülür*. Bu ifadənin təhlilini araşdırarkən görürük ki, leksik vahid yerinə bu tip frazeoloji vahiddən istifadə etdikdə, kommunikativ effekt daha yüksək olur. Təbii ki, insanın ağzından od tökmə bilməz. Əsas meyar isə, frazeoloji vahidi təşkil edən obrazın gücüdür. Yəni, belə ifadələr hərfi başa düşülməsə də, burada obrazlılıq öz təsirini göstərir. Bir nümunəyə nəzər salaq: *Cin atına mindirmək*. Bu ifadə bir növ hirsəndirmək ifadəsinin ən güclü formasıdır. Belə ifadələr müvafiq danışıq situasiyasında işlənəndə onlar xüsusi bir vurğu ilə tələffüz edilir.

Elə predikativ quruluşlu frazeoloji vahidlər də vardır ki, onlar sırf mifoloji işarələr əsasında yaranan frazeoloji vahidlərlə, təbii hadisələri əks etdirən frazeoloji vahidlər arasında bir növ keçid mərhələsi təşkil edirlər.

Bu predikativ frazeoloji vahidlərin əsas semantik cəhəti ondadır ki, onlar nə təbii şəraiti, nə də mifoloji məfhumları, müvafiq təfəkkürü nümayiş etdirir. Məsələn: *Ağzı-ağzına dəydi; ağzı qatıq kəsmir; ağzı işdə olur; ağzı söz tutmur; ağzına qurd düşüb; ağzının kəsəri deyil; ağzının kəsəri yoxdur* və s.

Üçkomponentli predikativ quruluşlu frazeoloji vahidlərdə *Allah* komponenti ilə yaranan çoxlu sayda ifadələr vardır. Onlardan: *Allah ağzından eşitsin; Allah ağıl versin; Allah qüvvət versin; Allah ətini töksün; Allah uzaq eləsin; Allah canını alsın; Allah cəzanı versin* kimi frazeoloji vahidlər, həqiqi və real denotata malikdir. Belə ifadələrin əsas mövqeyi müvafiq sərbəst sözbirləşmələrinin aforistik məzmununun reallaşmasıdır. Məhz belə xarakterik xüsusiyyət ümkomponentli frazeoloji vahidlərdə özünü qabarıq şəkildə göstərir.

4. Dörd və daha çox komponentli predikativ quruluşlu frazeoloji vahidlər əsasən nəqli cümlələrdə özünə bürüzə verir. Məsələn: *Ağ at arpa yeməz* cümləsi dördkomponentli predikativ quruluşlu frazeoloji vahiddir, lakin sual səviyyəsi onun üçün əsas keyfiyyət olduğundan, həmin frazeoloji vahid digər bir paradigmatmaya daxildir. Bundan başqa həmçinin dörd və daha çox komponentli predikativ frazeoloji vahidlər sadə və mürəkkəb strukturlu cümlələri əhatə edir. Məsələn: *Ağzı var dili yox* frazeoloji vahidi mürəkkəb cümlə, ağzı qulağının dibinə getdi frazeoloji vahidi isə sadə cümlə strukturundadır. Dörd və daha çox komponentli frazeoloji vahidlərə aşağıdakıları misal göstərə bilərik: *Üstümü unlu görüb adımlı dəyirmançı qoymaq; Allah dəvəyə qanad versəydi, dünyada uçmamış dam qalmazdı; Qocanın dizi ağrıyar, ağlayanın gözü; Aşından ki, yeməyəcəksən, tüstüsündən nəyə kor olasan; Vur qapazı başından, al çörəyi əlindən; Aşağı tüpürürsən saqqaldır, yuxarı tüpürürsən biğ; Can onun, cəhənnəmtanrının* və s.

Tədqiqatları araşdırdıqca daha da aydın olur ki, Azərbaycan dilinin frazeoloji fondu çox zəngindir. Bu zənginliyin əsas səbəblərindən biri və ən önəmlisi, predikativ quruluşlu frazeoloji vahidlərin bu frazeoloji fonda daxil olmasıdır ki, bu da Azərbaycan dilçiliyində xüsusi rol oynayır.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Abdullayev K.M. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri (Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti). Bakı: Maarif 1999.
2. Abdullayev Ə., Seyidov Y., Həsənov A. Müasir Azərbaycan dili. IV cild. Bakı, Şərç-Qərb, 2007, s. 424.
3. Babəşova G.H. Azərbaycan dilində predikativ quruluşlu frazeoloji vahidlər. Dissertasiya – 2016, s. 135.
4. Bayramov H. Azərbaycan dilinin frazeologiyasının əsasları. Bakı: Maarif, 1978.
5. Budaqova Z.İ. Yarımçıq cümlə // Azərbaycan EA-nın Xəbərləri. İctimai elmlər seriyası. № 2. Bakı, 1961, s. 93.
6. <http://librar.org.ua / sections-load, php: philology did 4573>.

Xülasə

Predikativ tərkibli frazeoloji vahidlər Azərbaycan dilinin frazeoloji fondunun zənginləşməsində çox önəmli rol oynayır. Belə frazeoloji vahidlərin ən əsas xüsusiyyətlərindən biri də odur ki, insanlar belə predikativ tərkibli frazeoloji vahidlərin daha çox gündəlik danışmada istifadə edirlər. Belə ifadələr gündəlik həyat tərzinə daxil olub mənə nə quruluş xüsusiyyətlərinə görə dilin daha da anlaşılmasına zəmin yaradır. Belə ifadələr atalar sözlərindən zərb-məsəllərdə daha qabarıq şəkildə göstərilir. Belə frazeoloji vahidlərin digər əsas xüsusiyyətlərindən biri də onların nəqli cümlə formasında olub, məntiqli hökmü ifadə etməsindədir. Belə ifadələr nəqli cümlənin bütün növlərinə şamil oluna bilər. Predikativ quruluşlu frazeoloji vahidlər həm də sual və nida, eləcə də, əmr cümləsi formasında da olur. Bununla bərabər belə ifadələr müxtəlif nitq hissələri tərkiblərlə ifadə olunmuş ikinci dərəcəli cümlə üzvləri vasitəsilə də özünü göstərə bilər.

Açar sözlər: *Frazeologiya, frazeoloji vahidlər, predikativ quruluşlu frazeoloji vahidlər, ikikomponentli frazeoloji vahidlər, üç komponentli frazeoloji vahidlər, dördkomponentli frazeoloji vahidlər, ellipsis frazeoloji vahidlər, ellipsis cümlə, kontekst, sintaktik pozisiya.*

Summary

Predictive phraseological units play a very important role in the enrichment of the phraseological fund of the Azerbaijani language. One of the most important features of such phraseological units is that people are more commonly used in everyday conversations of such predicative phraseological units. Such expressions are included in everyday life and thus contribute to a better understanding of the language in terms of structure and features. Such expressions are more pronounced in proverbs and in proverbs. One of the main features of such phraseological units is that they are transmitted in the form of sentences and express logical judgment. Such expressions can apply to all types of transport sentences. Phraseological units with predicative structure also come in the form of questions and exclamations, as well as sentences. However, such expressions can also be expressed through members of the second sentence, expressed in different parts of the speech.

Key words: *Phraseological units, phraseological units with predicate structures, two-component phraseological units with three-component phraseological units, four-component phraseological units, ellipsis phraseological units, ellipsis sentence, context, syntactic position*

Резюме

Прогнозирующие фразеологизмы играют очень важную роль в обогащении фразеологического фонда азербайджанского языка. Одна из наиболее важных особенностей таких фразеологизмов заключается в том, что люди часто используют такие предикативные фразеологизмы в повседневной беседе. Такие выражения включены в повседневную жизнь и таким образом способствуют лучшему

пониманию языка с точки зрения структуры и особенностей. Такие выражения более выражены в пословицах и поговорках. Одна из главных особенностей таких фразеологизмов заключается в том, что они передаются в форме предложений и выражают логическое суждение. Такие выражения могут применяться ко всем типам транспортных предложений. Фразеологические единицы с предикативной структурой также бывают в форме вопросов и восклицаний, а также предложений. Однако такие выражения также могут быть выражены через члены второго предложения, выраженные в разных частях речи.

***Ключевые слова:** Фразеологические единицы, фразеологические единицы с предикатными структурами, двухкомпонентные фразеологические единицы с трехкомпонентными фразеологизмами, четырехкомпонентные фразеологические единицы, многоточечные фразеологические единицы, многоточие, контекст, синтаксическая позиция*

Rəyçi: dos.S.Abbasova

Nəcəfova Könül Cəlil qızı¹
FRAZEOLOGİZMLƏR VƏ ONLARIN TƏCNİFATI

Hər bir dilin özünəməxsus frazeologizmləri var. İngilis dilinin də frazeologiya dünyası müxtəlifdir. İngilis dilinin inkişaf dövründə əmələ gəlmiş bu mürəkkəb frazeoloji sistem o dərəcədə zəngindir ki, danışıq prosesində, frazeologizmlərin vasitəsi ilə bu və ya digər fikri aydın şəkildə başqasına çatdırmaq mümkündür. Bu dilin frazeologizmləri qədim tarixə malikdir. Onlar müxtəlif ictimai tarixi şəraitdə və çox müxtəlif səbəblər əsasında əmələ gəlmişdir. Ümumilikdə dilin frazeolo-gizmlərinin əmələgəlmə mənbəyi, əsasən, xalq danışıq dili, yazılı ədəbiyyat və folklor olmuşdur.

Uzun zamandır ki, dünya ölkələrində ingilis dilini öyrənilməsinə geniş yer verilir. Hər hansı bir dilin mükəmməl formada öyrənilməsi, o cümlədən ingilis dilinin öyrənilməsi onun frazeologizmlərini bilmədən mümkün deyildir. İngilis dilini öyrənən şəxslər üçün onun frazeologiya sahəsi böyük çətinlik törədir. Onlar əsasən bu dilin frazeologizmlərinin tərcüməsi zamanı böyük çətinliklərlə üzləşirlər.

Nitqin dəqiqliyi və ifadəliliyi sözlərin, ifadələrin qanunauyğun şəkildə işlədilməsindən asılıdır. Biz nitqimizi müəyyən qrammatik qaydalar əsasında qururuq. Sözlər kimi, bütövlükdə bir məna ifadə edən sabit birləşmələr də dilimizin lüğət tərkibinin zənginləşməsində böyük rol oynayır. Bir çox hallarda müəyyən mənanı bildirmək məqsədi ilə tək bir sözdən yox, hətta sözlər qrupundan da istifadə olunur.

Dildə olan bütün sabit söz birləşmələrinin, bölünməz ifadə və ibarələrin məcmusuna frazeologiya deyilir. Frazeologiya mənşəcə yunan sözü olub, phrases-ifadə, logos-nəzəriyyə, elm sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Frazeologiya sabit söz birləşmələrinin qanunauyğun inkişafını, mənşəyini və yaranmasını, xüsusiyyətlərini, forma və məzmun zənginliyini, işlədilmə imkanını, semantik və qrammatik strukturunu, söz və sərbəst birləşmələrlə əlaqəsini və.s. tədqiq edir.

“Frazeologiya” terminini dilçilik aspektində ilk dəfə Şarl Balli işlətməmişdir. O, söz birləşmələrinin iki tipini qeyd edərək yazır ki, birləşmələrin birisi sözlərin sabit olmayan birləşməsidir, bunlar daimi olmur, nitq prosesində yaranır və ona görə də nitq vahidlərini təmsil edir. Birləşmələrin bəzisi frazeoloji tərkiblər yaradır. Bunlar dil sisteminə onun vahidləri kimi daxil olur.

İngilis dilinin frazeologizmləri öz zənginliyi və müxtəlifliyi ilə digər dillərin frazeologizmlərindən fərqlənir. Bu frazeologizmlərin başqa dillərə tərcüməsi dilçilikdə vacib məsələlərdən biridir. Onların başqa dillərə tərcüməsi çox çətin və məsuliyyətli bir işdir.

Təcrübə göstərir ki, dünyanın ən zəngin dillərində verilmiş elə bir fikir tapmaq çətinidir ki, onu bizim dilimizdə ifadə etmək qeyri-mümkün olsun. Bununla belə, ingilis dilində olan frazeologizmləri azərbaycan dilinə tərcümə edərkən müəyyən çətinliklərə də təsadüf olunur ki, bu çətinliklər ingilis dili ilə azərbaycan dilininin lüğət tərkibi və qrammatik quruluşu arasındakı fərqdən irəli gəlir. İngilis dilindəki sabit söz birləşmələrinin azərbaycan dilindəki qarşılığı ilə tam, eyni ilə uyğun gəlməməsinin əsas səbəbi onların ingilis dilinin qayda-qanunları əsasında, xalqın həyat tərzindən, məişətindən, dünyagörüşünə təsir edən amillərdən asılı olaraq həmin dilin yüz illər boyu davam edən tarixi inkişafı nəticəsində sabitləşməsidir. Buna görə də frazeologizmlərin lüğətlərdə dəqiq qarşılığının verilməsi, demək olar ki, mümkün də deyil. Frazeoloji birləşmələr hər bir xalqın milli kaloritini, adət-ənənəsini, nəhayət dil sistemindəki özünəməxsus leksik-qrammatik formalarını əks etdirdiyindən belə ifadələr azərbaycan dilinə tərcümə edilərkən orijinaldakı xüsusiyyətlərinin hamsını eyni dərəcədə saxlamaq imkanı xaricindədir.

Digər tərəfdən, sözün daxili formasında və bir sıra başqa hadisələrdə dillər arasındakı yalnız ayrılan cəhətlərin deyil, həm də uyğun gələn cəhətlərin frazeologizmlərdə mövcud olmasını görməmək olmaz. Frazeologizmlərin leksik vahidlərinin mənalarını hər iki dilə məxsus lüğətlərlə tutuşdursaq, onlar arasında müəyyən məna yaxınlığı tapmaq olar. Müxtəlif dillərə məxsus frazeoloji birləşmələrin məna və formaca bəzən bir-birlərinə uyğun olması insan təfəkkürünün eyni istiqamətdə, eyni qanunlar üzrə inkişaf və təkamül etməsini göstərən əlamətlərdən biridir. Burada həm də oxşar tarixi şəraitin, mənəvi yaxınlığın rolu böyükdür. Buna görə də müxtəlif dillərdə həm semantik-üslubi, həm də formaca bir-birinə uyğun gələn frazeologizmlərin tərcüməsi o qədər də çətinlik törətmir. Belə tərcümədə yazıçının demək istədiyi fikir dəqiq çatdırılır, əsərin bədii emosionallığı qorunub saxlanılır.

Frazeologizmlərin yanlış tərcüməsinin əsas və ilkin səbəblərindən biri onların verilmiş mətndən düzgün seçilməməsi, sərbəst söz birləşmələri ilə qarışdırılmasıdır. Digər bir səbəb isə tərcüməçinin seçilmiş bu frazeologizmləri yalnız dərk etməsidir ki, bu da çox zaman mətnin təhrifinə gətirib çıxarır.

Frazeologizmlərin tərcüməsi dedikdə hər şeydən əvvəl aşağıdakı iki başlıca məsələ nəzərdə tutulur:

- a) tərcümə olunacaq frazeologizmi tam başa düşmək;
- b) başa düşülmüş frazeologizmin adekvat şəkildə ana dilində ifadə olunması ;

Bu iki anın vəhdətindən ibarət olan tərcümə prosesində ingilis dilində söylənilmiş frazeologizm semantik, stilistik və qrammatik nöqteyi-nəzərdən təhlil olunur, həmin birləşmənin leksik mənası və üslubi xüsusiyyəti ilə yanaşı, onun qrammatik məna və vəzifəsi müəyyən edilir. Bütün bunlar ana dilinin normaları ilə tutuşdurulur və nəticədə ingilis dilində söylənilmiş frazeologizm ana dilindəki ifadə vasitələri ilə müəyyənləşdirilir. Bütün tərcümə prosesi tutuşdurma və müqayisə əsasında gedir.

¹ ADPU, Filologiya fakültəsi. Xarici Dillər Mərkəzinin müəllimi

Frazeologizmlərin dəqiq və mükəmməl formada tərcüməsi ingilis dilinin frazeologizmləri ilə azərbaycan dilinə frazeologizmləri arasındakı əlaqədən, uyğunluq dərəcəsindən asılıdır.

Frazeologizmlər tərcümə nöqtəyi-nəzərdən iki qrupa bölünür: 1) ekvivalent frazeologizmlər, 2) ekvivalentsiz frazeologizmlər.

I. Ekvivalent frazeologizmlər.

Tərcümə olunduğu dildə ekvivalenti olan frazeologizmlərə ekvivalent frazeologizmlər deyilir. Bu frazeologizmlərin iki növü var:

- 1) tam frazeoloji ekvivalentlər;
- 2) natamam frazeoloji ekvivalentlər;

1. Tam frazeoloji ekvivalentlər – bu frazeoloji ekvivalentlərin tərkibinə məna, leksik tərkib, bədiilik, qrammatik quruluş və üslubi çalarlıq baxımından tərcümə olunduğu dilin frazeologizmləri ilə uyğun gələn və yaxud üst-üstə düşən, dildə hazır şəkildə olan frazeologizmlər daxildir. Bunlara aşağıdakı frazeologizmləri misal göstərmək olar:

Achilles' heel “axilles dabanı”; Augean stables “avgin tövlələri”; to show somebody the door “bir kəsə qapını göstərmək”; as cold as ice “buz kimi soyuq”; the iron heel “dəmir daban”; in the sweat of one's brow “alının təri ilə”; a labour of Sisyphus “sizif əməyi”; in the seventh heaven “göyün yeddinci qatında”; to frown one's eyebrows “qaşlarını çatmaq”; Lares and Penates “lamlar və penatlar”; a labor of Hercules “herkules əməyi”; to stick like a leech “zəli kimi yapışmaq”; to dig a pit for somebody “bir kəsə quyuyu qazmaq”; to gnash the teeth “dişlərini qıçırdatmaq” və.s.

2. Natamam frazeoloji ekvivalentlər – bu frazeoloji ekvivalentlərin tərkibinə isə tərcümə olunduğu dilin frazeologizmləri ilə bədiilik və məna baxımından nisbətən uyğun gəlməyən frazeologizmlər daxildir. Tərcüməçi bu cür frazeologizmləri tərcümə edərkən onun ifadəliliyini, emosionallığını da nəzərə almalıdır.

Natamam frazeoloji ekvivalentlərə aşağıdakı frazeologizmləri misal göstərə bilərik:

To be in black book “qara siyahıda olmaq”; golden opportunity “gözəl fürsət”; to be in pins and needles “tikan üstündə oturmaq”; to fall on stony ground “boşa çıxmaq”; to have pity on (smb.) “bir kəsə ürəyi yanmaq”; to catch somebody red-handed “bir kəsi cinayət üstündə yaxalamaq”; to call a spade a spade “necə var, elə demək”; one swallow does not make a summer “bir güllə bahar olmaz”; to burn the candle at both ends “ömrünü puç etmək”; between hammer and anvil “od ilə su arasında”; to make a monkey out of somebody “bir kəsi ələ salmaq”; fly off the handle “özündən çıxmaq”; small talk “boş söhbət”. və.s.

Natamam frazeoloji ekvivalentlər özləri də üç qrupa bölünür. Birinci qrup natamam frazeoloji ekvivalentlərin tərkibinə tərcümə olunduğu dilin frazeologizmləri ilə məna uyğun gələn, bədiilik və üslubi çalarlıq baxımından yaxın olan, lakin leksik tərkibinə görə fərqlənən frazeologizmlər daxildir. Məsələn: a wolf in sheep's clothing “qoyun dərisi geymiş canavar”; the game is not worth the candle “əl bulamağa dəyməz”; the talk of the town “dillərə dastan”; don't count your chickens before they are hatched “cücəni payızda sayarlar”; the first portent “müjdəçi”, “ilk əlamət”.

İkinci qrup natamam frazeoloji ekvivalentlərin tərkibinə isə tərcümə olunduğu dilin frazeologizmləri ilə məna, leksik tərkib, bədiilik, üslubi çalarlıq baxımından uyğun gələn, lakin bəzi formal əlamətlərinə görə fərqlənən frazeologizmlər daxildir. Onlar tərkibindəki sözlərin sırasına və sayına görə tərcümə olunduğu dilin frazeologizmlərindən fərqlənirlər. Məsələn: all is not gold that glitters “hər parıldayan qızıl deyildir”; strike while the iron is hot “dəmiri isti-isti döyərlər”.

There is no rose without a thorn “tikansız qızılgül olmaz”; fish in trebled water “bulanıq suda balıq tutmaq” frazeologizmlərində isə sözlərin sayı fərqlidir.

“Üçüncü qrup natamam frazeoloji ekvivalentlər tərcümə olunduğu dilin frazeologizmləri ilə bütün xüsusiyyətlərinə görə uyğun gələn, lakin bədiilik baxımından fərqlənən frazeologizmlərdir. Məsələn: to spread before the eye “elə bil ovucumun içindədir”; as old as hills “dünya qədər qoca”; “be born with a silver spoon in one's mouth “xoşbəxt ulduz altında doğulmaq”.

II. Ekvivalentsiz frazeologizmlər.

Ekvivalentsiz frazeologizmlər dildə sayca ən çox olan frazeologizmlərdir. Belə frazeologizmlərin sırasına tərcümə olunduğu dildə ekvivalenti olmayan frazeologizmlər daxildir. Onları tərcümə edərkən tərcüməçi tərcümənin qeyri-frazeoloji üsullarından istifadə edir. Onların tərcüməsi frazeoloji deyil, leksik vasitələrin köməyi ilə verilir. Ekvivalentsiz frazeologizmlərin tərcüməsini heç bir zaman dəqiq tərcümə adlandırmaq olmaz. Bu cür frazeologizmlərin tərcüməsində həmişə bəzi çatışmamazlıqlar olur. (bədiilik, ekspressivlik, məna çalarları və.s.) Məsələn: What will Mrs Crundy say? “camaat bizə nə deyər?”; Paul Pry “Paul Pray”, “burnunu hər yerə soxan insan”; Cordelia's gift “sakit,incə qadın səsi”(King lear əsərinin qəhrəmanı Kordeliyanın səsi kimi); Jack Sprat “cırdan”, “çox kiçik boylu”; Tom Tiddler's ground “xəzinə”(bu frazeologizm qədim uşaq oyununun adı ilə əlaqədar olaraq yaranmışdı. Bu oyunda kim Tom Tiddler olarsa, O, öz dayandığı yerə heç kəsi qoymamalıdır.)

Beləliklə hər bir dil bu və ya digər frazeologizmi özünəməxsus şəkildə dərk edir. Buna görə də dillər arasındakı fərqi dəqiq şəkildə öyrənmək vacibdir. Frazeologizmin xüsusiyyətlərini saxlamaq üçün hər iki dilə məxsus müxtəlif ifadə vasitələrindən istifadə edir, frazeoloji birləşmələrin ekvivalentini verir, ifadələri bir-birinə yaxın şəkildə tərcümə edir, ingilis dilindəki frazeologizmi azərbaycan dilinə tərcüməsində onların sinonimlərindən, hərfi tərcümə və.s. vasitələrdən geniş istifadə edir.

Bir sözlə frazeologizmlər bir dildən başqa bir dilə tərcümə edilərkən həm təmsil elədiyi milli düşüncələrindən, eləcə də bədii əsərin kontekstindən uzaqlaşdırmamalı, həm də tərcümə olunduğu dilin tələblərinə cavab verməli, başqa bir xalqın düşüncəsinə yol tapmalıdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

- 1.Кунин А. В. Фразеология современного английского языка, М.,1972. səh 34- 67.
2. Qurbanov A. Müasir Azərbaycan dilinin frazeologiyası, Bakı,1963 səh 3-5
3. Романов С. П., Коралов А. Л. Пособие по переводу с английского на русский. М.,2006. səh 111-125.
4. Seyidov Y. Azərbaycan ədəbi dilində söz birləşmələri, Bakı, 1966 səh 139-142.
5. Vəliyeva N. Azərbaycanca-İngiliscə- rusca frazeoloji lüğət. Bakı, 2006.

Açar sözlər : frazeologiya, ifadə, nəzəriyyə, mənşə, ekvivalent, natamam, tərkib, uyğun, üslub, uyğunluq .

Keywords: phraseology, expression, theory, origin, equivalent, incomplete, composition, conformity, style, compatibility.

Ключевые слова: фразеология, выражение, теория, происхождение, эквивалент, неполное, композиция, соответствие, стиль, совместимость.

SUMMARY

Phraseology is a very large form of linguistics. English phraseological system is so rich that idea can be expressed in several variant , through the phraseology. English Phraseology has an old history. It was formed in different socio-historical conditions and for various reasons. The source of language phrases was mainly folklore, written literature and folklore. For a long time English is widely spoken in different countries of the world. Perfect exploring of any language, including English, is impossible without knowledge of its phrases. For those, who study English, its vocabulary is a serious problem. It is difficult for them to translate phrases in this language. Accuracy and articulation of speech depends on the proper use of words and phrases. We base our speech on specific grammar rules. Stable compounds that express common sense as words , also play an important role in enriching the vocabulary of our language. In many cases, not only one word, but even a group of words is used to express a certain meaning. This article discusses the use of phrases and their classification in English.

РЕЗЮМЕ

Английская фразеологическая система настолько богата, что идея может быть выражена в нескольких вариантах посредством фразеологии. Английская фразеология имеет давнюю историю. Он формировался в разных социально-исторических условиях и по разным причинам. Источником языковых фраз был в основном фольклёр и письменная литература. Долгое время английский язык широко распространен в разных странах мира. Идеальное изучение любого языка, в том числе английского, невозможно без знания его фраз. Для тех, кто изучает английский, его словарный запас является серьезной проблемой. Им часто трудно переводить фразы на этом языке. Точность и артикуляция речи зависит от правильного использования слов и выражений. Мы основываем нашу речь на определенных грамматических правилах. Стабильные соединения, которые выражают здравый смысл как слова, также играют важную роль в обогащении словарного запаса нашего языка. Во многих случаях для выражения определенного значения используется не только одно слово, но даже группа слов. В этой статье обсуждается использование фраз и их классификация на английском языке.

RƏYÇİ: dos.S.Abbasova

AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNDƏ İŞLƏNƏN FRAZEOLoji VAHİDLƏR VƏ ONLARIN İŞLƏNMƏ TEZLİYİ

Azərbaycan və ingilis dillərin kəmiyyət elementi frazeoloji (vahidlərlə) birləşmələrlə zəngindir. Bu frazeoloji vahidlər dil sistemində bir sıra metodların inkişafı nəticəsində dilin tərkibinə daxil olub, onun lüğət sisteminin inkişafına və zənginləşməsinə çox böyük təsir göstərir. Frazeoloji vahidlərin tərkibinə daxil olan idiomlar, atalar sözləri, zərb-məsəllər, aforizmlər ən əhəmiyyətli xüsusiyyəti ondadır ki, onlar əşya və canlıların nəinki semantik səhətini, anlayışını adlandırır, həmçinin onu qiymətləndirməyə meyilli olur. Onlara məxsus olan səciyyəvi cəhətlərini qabarıq şəkildə insanların diqqətinə çatdırır. Bundan başqa frazeoloji vahidlərin istər tipoloji, istərsə də digər cəhətlərini müqayisə edərkən onların bir-birinə nisbətən yaxınlığının da şahidi oluruq. Buna səbəb isə o, dildə danışan xalqların coğrafi cəhətdən bir-birinə daha yaxın yaşamalarıdır. Belə ki, bir-birinə daha yaxın olan xalqlarda bu proses çox sürətlə baş verir. Bunlar həm ingilis, rus, fransız və s. Avropa dillərində qismən nəzərə çarpsa da, türk dillərində daha çox rast gəlinən məsələlərdir.

Frazeoloji vahidlərin tədqiqat tarixi haqqında Frazeoloji vahidlər hər bir dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində və inkişafında xüsusi rol oynayır. Məhz bu cəhət frazeologiyanın leksika və sıx əlaqədə olduğunun göstəricisidir. Tədqiqatçılar frazeologiyaya müxtəlif aspektdən yanaşsalar da ona oxşar şəkildə tərif vermişlər. “Frazeologiya” termin olaraq iki yunan sözünün birləşməsindən (phrases – “ifadə” və loqos – “təlim”) əmələ gəlmişdir. Azərbaycan tədqiqatçısı Mirzəyeva M. türk dilləri frazeologiyasının nəzəri problemlərini araşdırarkən belə nəticəyə gəlmişdir ki, hətta konkret bir dilin ələsi çərçivəsində də frazeologiya sahəsində yekdil elmi konsepsiya formalaşmamışdır. Bu barədə Mirzəyeva M. yazır: “Türk dillərinin frazeologiyasının həm diaxron, həm də sinxron planda dəfələrlə tədqiq olunmasına baxmayaraq, bu günə kimi bir çox məsələlər mübadilə predmeti olaraq qalmış və öz həllini tapmamışdır. İstər ümumi dilçilikdə, istərsə də türkologiya frazeologiyasının öz xüsusi yeri olmamış, ondan ya “Leksikologiya”nın bir qolu kimi danışılmış, ya da ən uğurlu halda o, həmin bəhslə yanaşı öyrənilmişdir. Bu da ilk növbədə frazeologiyanın sənədlərinin dəqiqləşdirilməsi, onun dil qanunauyğunluqları və işlənmə imkanlarının üzə çıxarılması, ona məxsus kateqoriyaların müəyyənləşdirilməsindən irəli gəlir” (5, s. 3).

Bütün bu deyilənlərə münasibət bildirərkən onu qeyd etmək ki, tədqiqatçıların gəldikləri qənaətlərin hamısını Azərbaycan dilinin frazeologiyasına aid etmək olmaz. Çünki rus tədqiqatçıları rus dilinin materialları əsasında N.N.Amosova ingilis dilinin materialları, Mirzəyeva M. türk dilinin materialları əsasında apardığı tədqiqatlar yalnız o dillərin frazeologiyasına aiddir. Onlar araşdırmaları Azərbaycan dilinin frazeologiyasının əsasları üzərində aparsaydılar, bəlkə də haradasa müəyyən məsələlərdə razılaşımaq olardı. Amma bu belə olmadığından belə qərara gəlirik ki, dillər ələsi içərisində (həm qohum, həm də müxtəlif sistemli) oxşar əlamətlərin olduğu qədər də fərqli xüsusiyyətlər də vardır. Məsələn, həm rus, həm də ingilis dillərində frazeoloji vahidlərin tərkibinə daxil olan idiomlar və atalar sözləri ayrı-ayrılıqda verildiyi halda, Azərbaycan frazeologiyasına daxil olan idiomlar və atalar sözləri hələ də ayrılmamış, bir yerdə təqdim olunur. Yalnız işlənmə yerinə görə bəzən az da olsa fərqləri vermək mümkündür. Məsələn, *First come, first served* (ingilis dilində) – frazeoloji vahidi atalar sözü belə işlənir: *tez gələnə, tez də xidmət göstərilir*. Azərbaycan dilində isə onun yalnız ekvivalentini vermək mümkündür. Məsələn, *Vaxtsız gələn qonaq öz kisəsindən yeyər*.

Bu ifadənin digər forması isə belədir: *He who is first come served first* (idiom) – Azərbaycan dilində ekvivalenti yuxarıda verildiyi kimidir. *Yəni vaxtsız gələn öz kisəsindən yeyər* (1, s. 152).

Bir çox tədqiqatçılar frazeologiyayı dar çərçivədə digərləri isə geniş anlamda tədqiqata cəlb etmişdir. Alman nəticələr isə fərqlidir. Geniş çərçivədə götürüldükdə dilçiliyin bir bölməsi olan frazeologiya öz müstəqilliyini itirir, onun hüquqlarını təyin etmək çətindir. Bu zaman frazeologiyanın həcmi dəqiqliklə müəyyən etmək üçün sabit tərkiblərin bütün növlərini leksik tamlıq cəhətdən təhlil etmək məqsədəuyğun hesab olunur. Geniş anlamda atalar sözləri, zərb-məsəllər, qanadlı sözlər, idiomlar frazeologiyanın predmeti hesab olunur.

Dar çərçivədə isə yalnız ad bildirən sabit birləşmələr frazeologiyaya daxil edilir.

Z.Əlizadəyə görə linqvistik və ekstra linqvistik amillər, leksik-semantik əsasla atalar sözləri və zərb-məsələləri frazeologiyanın tərkib hissəsinə daxil etməyə tam mümkün edir. Metaformalaşma dərəcəsinə görə onlar hətta müəyyən qruplara da ayrılır. Amma təkə idiomları frazeologiyanın obyekt kimi hesab etmək düzgün olmazdı. Çünki, elə idiomlar var ki, onların mahiyyətini açmaq üçün bir və ya bir neçə cümlədən istifadə etmək lazımdır. Eləcə də mürəkkəb-semantik-sintaktik vahid kimi işlənen atalar sözləri və zərb-məsəllər də belə xüsusiyyətlərə malikdirlər. Onlar həmçinin müxtəlif cümlə üzvləri funksiyasında da işlənə bilərlər. Bu barədə Z.Əlizadə yazır: “Atalar sözlər və zərb-məsəllər frazeologiyanın xüsusi qatını təşkil edir. Onlar emosional-ekspressiv mənalarda müxtəlif münasibətlərdə ola bilərlər. Frazeoloji sistemə daxil olan sözlərin daxili forması dəyişmiş olur. Ayrı-ayrı sözlərin semantik yükü azalır, onlar daha çox ümumi məna daşımağa başlayırlar. Dilin frazeoloji sistemində xüsusi lay təşkil edən frazeoloji vahidlər hər bir milli dilin özünəməxsusluqları əks etdirir. Tam metaforikləşmə nəticəsində atalar sözləri və məsəllər söz anlayışa və cümlə-anlayışa uyğun gəlir.

Söz-anlayışa ekvivalent olan atalar sözləri və zərb-məsəllər insanın xasiyyət, davranış və təbiətini müəyyənləşdirir. (4, s. 30). Cümlə-anlayışda isə fərqlidir. Bu zaman elə atalar sözləri və zərb-məsəllər frazeologiyaya daxil edilir ki, orada verilən fikri heç bir metaforikləşmə olmadan baş verir. Sözlər həqiqi mənada işlənir”. Həqiqi lüğəvi mənada işlənen və metaforikləşmə

¹¹ BDU

yən belə atalar sözlərinə Azərbaycan dilində aşağıdakıları misal gətirmək olar: *Yüz ölç, bir biç; sınıq qabda su qalmaz; axşam tez yat, səhə tez dur* (2, s. 48). Təbii ki, belə ümumiləşmədə verilmiş atalar sözləri, zərb-məsəllər və s. digər dillərə tərcümə prosesində sözlər həqiqi mənasında keçilir. Belə ki, onları frazeologizm çərçivəsində təhlil etmək düzgün olmazdı. Frazeologizm çərçivəsində vermək üçün mütləqdir ki, onların ekvivalenti verilsin.

Frazeoloji vahidlərin tərkibinə daxil olan idiomlar öz quruluşuna görə sabit söz birləşmələrinin şifahi və ədəbi dildə işlənən qruplar toplusudur. Onlar sabit söz birləşmələrinin digər qruplarından əsaslı surətdə fərqlənir. İdiomların ifadə olunduğu birləşmələr daha konkret olur və onlar başqa bir sözün ekvivalenti olaraq məcazi məna daşıyan sinonim kimi də özünü göstərə bilər. İdiomlar ifadə etdiyi mənanı birbaşa deyil, dolaylı yolla ifadə edir. Azərbaycan dilindən həm kəmiyyət tərkibli və ümumiyyətlə bütün idiomlar atalar sözlərindən ayrılmağına görə onları yalnız kontekst daxilində müəyyən etmək mümkündür. İngilis dilində isə ayrılıqda işlənən kəmiyyət qədər idiomlar vardır. Digər tərəfdən istər Azərbaycan, istərsə də ingilis dilinin atalar sözlərinin tərkibində kifayət qədər idiomlar mövcuddur. Belə ki, elə ifadələr vardır ki, onlardan hər iki dildə həm idiom, həm də atalar sözləri və zərb-məsəllər kimi istifadə olunur. Fərq yalnız ondadır ki, ingilis dilində hər iki formada işlənən idiomları atalar sözləri və zərb-məsəlləri Azərbaycan dilində olduğu kimi vermək bəzən mümkün olur. Bu zaman onun ekvivalenti təqdim olunur. Hər hansı bir dilin idiomları onun frazeologiyasına aid olmadığı kimi, hər cür frazeoloji vahid də idiom deyildir. Başqa sözlə desək, dilin idiomatikası ilə frazeologiyası arasında eyniyyət işarəsi qoymaq olmaz. Məsələn, “məhdudən keçir” idiomuna “çox” sözünü əlavə etsək, “ürəyindən çox şeylər keçir” ifadəsini almış oluruq. Bu ifadəni də kəmiyyət tərkibli frazeoloji vahid kimi misal göstərə bilərik.

Kəmiyyət tərkibli frazeoloji vahidlərdə sinonimlik. Dilçilikdə sinonimlər barədə aparılan müxtəlif tədqiqat işlərində, onlara müxtəlif mövqedən yanaşılmış, bir sıra təriflər verilmişdir. Bir çox tədqiqatçılar sinonimlərə məntiqi və dilçilik baxımından, digərləri isə sırf dilçilik baxımından yanaşmışlar. Sinonimləri dilçilik baxımından tədqiq edənlər daha çox üstünlük təşkil edir. Belə ki, tədqiqatçıların gəldikləri qənaətlərə əsasən, bəzən bir söz cümlədə başqa bir sözün əvəzinə işlənsə, həmin sözləri eyni semantik qrupa daxil olması baxımından sinonim hesab etmək olmaz. Bu zaman semantik cəhətdən bir-birini tamamlayan və vəhdət təşkil edən sözlərin əvəzlənməsində məna çalarları, əsas götürülür. Yəni sinonimlik cərgəsinə daxil olan sözlərin hər biri başqa sözlərlə sinonim olmaqla bərabər, müəyyən əlamətlərə onlar olan fərqləndirilə bilər. Sinonim sözlər mənanın dəqiqliyini artırmağa xidmət edən leksik ifadə vasitələridir. Məhz bu xüsusiyyətlərinə görə sinonimlər daxili inkişaf qanunları ilə dildə semantik müvazimət yaradır. Bütün bu xarakterik xüsusiyyətlər eynilə frazeoloji sinonimlərə də şamil olunur, lakin müəyyən fərqliliklər də var. Məsələn, sinonimin frazeologizmlərdə qarşılaşdırılan komponentlərdə məna, quruluş və münasibətləri nəzərə alınmalıdır. Əgər leksik sinonimlərdə ad, xüsusiyyət, əşya və hadisələrin əlamətləri ifadə olunmazsa, sinonimin frazeologizmlərdə bunların münasibəti bildirilir. Belə ki, bu sinonimlər komponentlərin birləşməsindən asılıdır. Onların quruluşunda minimum fərqləndirilən cəhət olmalıdır, sinonim frazeologizmlərdə tutuşdurulan birləşmələrin ümumi mənası, iki komponentliyi və leksik tərkibin ümumi meyarı da ola bilər. Burada komponentlərin məna və münasibət yaxınlığı, müxtəlif quruluşlu olması basit hesab olunur.

Azərbaycan dilində işlənən bir çox frazeoloji vahidlər vardır ki, sinonimlik məsələsində özünü daha qabaqcıl göstərir. Məsələn: *Qaranquş gəldi-gedərdir sən sərçənin qədrini bil* ifadəsi, *Əldəki bir sərçə, ağacdakı on sərçədən yoxdur* ifadəsi ilə sinonimdir. Frazeoloji sinonimlər dildə xalq tərəfindən yaradılır, danışq dilində emosionallığı və ekspressivliyi artırır. Onlar dastan və nağıl dilində daha çox diqqət cəlb edir. Bundan başqa frazeoloji vahidlər bir çox hallarda leksik vahidlərlə eyni sırada (tərkib hissəsi olaraq) birləşərək frazeoloji sinonimlər yaradır, məndə biri digərini əvəz edir. Məsələn: *İki gözədən olmaq – Dünya işığına həsrət qalmaq; Dilini boyunca aradan çıxarmaq – Çox zülm edərək öldürmək; İki saqqə etmək – iki ayrı-ayrı hissəyə ayırmaq* və s.

İstər tədqiqat, istərsə də frazeologiya ilə bağlı digər əsərləri araşdırdıqca Azərbaycan və İngilis dillərinin frazeologiyasının nə qədər zəngin olduğunu əyani şahidi oluruq. Bu zənginlik isə daha çox bədii əsərlərdə, xüsusilə ilə dastan və nağıllarda özünü göstərir.

Kəmiyyət tərkibli frazeoloji vahidlərdə antonimlik. Antonim frazeologizmlərin səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri təbiət və cəmiyyətin inkişafı zamanı əmələ gələn ziddiyyətli cəhətlərin dildə ifadəsi kimi formalaşmasıdır. Bundan başqa, frazeologizmlərin antonimliyi sözlərin antonimliyindən fərqli olaraq sintaksikdir. Sözlərin antonimliyi idə leksikdir. Başqa sözlə desək, antonimlik frazeologizmlərdə sintaksik vahid kimi özünü göstərir. Amma burada müəyyən istisnalar var. Belə ki, frazeologizmlərin heç də hamısı deyil, keyfiyyət məfhumları ilə bağlı olan frazeologizmlər antonimlik yaradır. Məzmunu əksmənalılıq, struktur-qrammatik forma kimi çıxış edən sabit birləşmələr antonim cərgə əmələ gətirir. Antonim frazeologizmlərin antonim sözlərlə oxşar əlamətlərindən ən əsası onların antonim sözlər kimi varlığın bir kateqoriyasına aid olan hərəkət və hadisələrin ümumi qarşılaşdırma keyfiyyətini ifadə etməsidir.

Frazeologizmlərin antonimliyindən danışarkən onların əksmənalılığını bir sintaktik modeldə işlədilməsini və bir leksik əhatəyə (distribusiyaya) malik olmasını əsas götürmək lazımdır. Qarşı-qarşıya qoymaq üçün əks mənalı olan, sintaktik modelə işlədilən, eyni leksik əhatədə birləşən, bir distribusiyalı frazeologizmlərə antonim frazeologizmlər deyilir. Frazeologizmlərdə antonimlik müxtəlif şəkildə özünü büruzə verir. Bu barədə H.Həsənov yazır: “Bir frazeologizmin komponentləri, digər frazeologizmin komponentləri ilə tam, ya da natamam antonimlik təşkil edir. Antonim frazeologizmlərin ya birinci, ya ikinci, ya da hər iki tərəfi antonim olur” (3, s. 128).

Antonim frazeologizmlər 3 qrupa bölünür:

1. Birinci komponentləri antonim, ikinci tərəfləri eyni olan frazeologizmlər:

- *Çox əl aşda, az əl işdə;*

- *Çox əyilmə basarlar, çox dikəlmə asarlar.*

2. İkinci tərəfi antonim, birinci tərəfləri eyni olan frazeologizmlər:

- *Aclıq bir il gedər, töhmət min il.*

3. Hər iki tərəfi antonim olan frazeologizmlər:

- *Bir ayağı burda*

Bir ayağı gorda.

Onu da qeyd edək ki, antonimlər nitq hissələrində ayrı-ayrı məzmun və mənaya malikdirlər. Xüsusən tərkibi frazeoloji vahidlər də daha çox saylarda və feillərdə təsadüf olunur. Məsələn: saylarda: səksən, doxsan, bir gün varsan, bir gün yoxsan; Evdə birini ölüncə, çöldə minim ölsün; on iki imama yalvarınca bir Allaha yalvar; Min qapıda duz dadan, bir qapıda bənd olmaz; Bir ayaca çıxıb, min bir budaq silkələyir və s.

Feillərdə antonimlik:

Bir əli ilə verir, obiri əli ilə alır.

Biri ölməsə, biri dirilməz.

Zərfliklərdə antonimlik:

Bir daş alta, bir daş üstə

Aclıq bir il gedər, töhmət min il.

Nəticə: Azərbaycan və ingilis dillərində işlənən frazeoloji vahidlərin istər tipoloji, istərsə də digər cəhətlərdən müqayisə edərək onların həm də oxşar və fərqli cəhətlərini struktur baxımından təyin etmək olur. Məhz bunun özü hər iki dildə ortaya çıxan bir çox məsələlərin aydınlaşdırılmasına şərait yaradır. Belə ki, bir çox frazeoloji vahidlərin ingilis dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə zamanı ekvivalentindən istifadə olunması, onların tərcüməsinin, hərfi cəhətdən mənaya uyğun gəlməməsidir. Yəni frazeoloji vahidlər tərcümə olunarkən, heç də həmişə öz tam mənasını vermir. Bu zaman isə kontekstdə olan mənə əsas götürülür. Tərcümə zamanı aydın olur ki, bütün dillərdə olduğu kimi, ingilis dilində də frazeoloji sistemin özü, həm dilin milli özünəməxsusluğunu əks etdirir, həmçinin çoxmənalılığını ilə digər dillərdən fərqlənir. Bu çoxmənalılıq isə frazeoloji vahidlərin zənginliyinin bariz nümunəsidir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Abbasov A. English-Russian-Azeri Proverbial Units. Bakı-2018, s. 568.
2. Atalar sözü. "Yazıçı". Bakı-2018, s. 366.
3. Həsənov H. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı-2008, s. 383.
4. Əlizadə Z. Azərbaycan atalar sözü və zərb-məsələlərin leksik-semantik xüsusiyyətləri. Bakı-1980, s. 107.
5. Mirzəyeva M. Türk dilləci frazeologiyasının nəzəri problemləri. D.DA. Bakı-1996, s. 428.

Açar sözlər: *Frazeologiya, frazeoloji vahidlər, ekvivalentlik, çoxmənalılıq, tipoloji xüsusiyyətlər, semantik aspekt, mənə uyğunluğu.*

Резюме

Количественный элемент азербайджанского и английского языков обогащен фразами (единицами). Эти фразы включены в язык в результате разработки ряда методов в языковой системе, это сильно влияет на развитие и обогащение словарной системы. Идиомы, пословицы, ударные, которые являются частью фразеологизмов, наиболее важной особенностью афоризмов является то, что они не только представляют смысловой аспект объектов и живых существ, он также имеет тенденцию оценивать это. Он сознательно информирует людей об их характерных чертах. Кроме того, при сравнении типологических или других аспектов фразеологических единиц мы видим, что они относительно близки друг к другу. Причина этого в том, что люди, говорящие на этом языке, географически ближе друг к другу. Так что в странах, которые ближе друг к другу, этот процесс происходит очень быстро. К ним относятся английский, русский, французский и т.д. хотя отчасти это заметно на европейских языках, это самые распространенные проблемы в турецком языке.

Ключевые слова: *фраzeология, фразеологические единицы, эквивалентность, многозначность, типологические особенности, семантические аспекты, смысл совместимости.*

Summary

Quantitative element of the Azerbaijani and English languages is enriched with phrases (units). These phrases are included in the languages as a result of the development of a number of methods in the language system, it greatly influences the development and enrichment of its vocabulary system. The most important feature of idioms, proverbs, percussions, aphorisms that are part of the phraseological units is that, they refer not only to the semantic nature and understanding of objects and living things, but also to their appraisal. He deliberately informs people about their characteristic features. In addition when comparing the typological or other features of the phraseological units, we can see that they are relatively close to each other. The reason for this is that the people who speak the language are geographically closer to each other. So, in nations that are closer to each other, this process is happening very fast. These include English, Russian, French, etc. Although partly noticeable in European languages, these are the most common issues in Turkish.

Key words: *phraseology, phraseological units, equivalence, versatility, typological features, semantic aspect, meaning compatibility.*

RƏYÇİ: dos.E.Vəliyeva

Əmiraslanova Arzu Surxay qızı¹²
MÜXTƏLİFSİSTEMLİ DİLLƏRDƏKİ FRAZEOLGİZMLƏRİN
TİPOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Dil sistemində mövcud olan frazeologizmlər əsasən bir çox paremoloji vahidlərdən, diaxronik və sinxronik metodların inkişaf nəticəsində yaranmışdır. Belə ki, bu paremoloji vahidlərin tərkibinə daxil olan və differensiallaşmamış frazeoloji vahidlər toplusu halda frazeologizmlərin müxtəlif sistemli dillərdə yaranmasına zəmin yaradır. Bir çox tədqiqat əsərlərində isə frazeologizmlər paremoloji vahidlərlə birlikdə işlədilmiş və tədqiqata cəlb olunmuşlar. Frazeologizmlərin əksər hissəsi, bir çox leksik vahidlərin öz leksik mənalarnı itirərək, müxtəlif formalarda birləşməsi və yaxud da fərqli xüsusiyyətlərə malik ayrı-ayrı sərbəst söz birləşmələrinə müxtəlif xarakterli cümlələrin frazeologizmləşməsi nəticəsində əmələ gəlir.

Həm paremoloji vahidlərdən, həm də ayrılıqda götürülən sərbəst söz birləşmələrindən yaranan frazeologizmlərin özlərinin də özünəməxsus xüsusiyyətləri baxımından linqvistik təsvirdə bəzi çatışmayan cəhətləri var. Bu çatışmayan özəlliklər isə, frazeoloji qovuşmaların, frazeoloji uyuşmaların və frazeoloji birləşmələrin struktur semantik fərqliliyi ilə müəyyənləşməsində əyani şəkildə biruzə verir.

Müxtəlif sistemli dillərin tipoloji xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi zamanı, nəinki, fonetik-qrammatik parametrləri, həmçinin, leksik-frazeoloji dil xüsusiyyətlərinin də öyrənilməsi vacib şərtlərdən hesab olunur. Belə ki, kontekstdən yanaşdıqda isə həm müxtəlif sistemli, həm də qohum dillərin yeni bir müqayisə-tutuşdurma metodu baxımından tədqiqatı da vacibliyi meydana çıxmış olur. Bu zaman qohum dillərin materialları əsasında Konfrontatın dil fərqlilikləri və oxşarlıqları və həmçinin eynilikləri müqayisə-tutuşdurma metodu ilə öyrənilir. Bunu belə aydınlaşdıraraq, müxtəlif sistemli dillərin materialları əsasında, tipoloji xüsusiyyətlərə malik olan müqayisəli-tutuşdurma metodu vasitəsilə aparılacaq araşdırmalar nəticələri, dilçilik baxımından dəyərləndirilir və özünəməxsus müasir dilçilik cərəyanlarının istiqamətində qiymətləndirilir.

Müxtəlif sistemli dillərdə Kontrastın və Konfrontatın dil fərqlilikləri, onların oxşarlıqları və eynilikləri, əsasən bu yollarla müəyyən olunur: prospektin, retrospektin, perspektin və dutorespektin.

Müxtəlif sistemli dillərin və eləcə də qohum dillərin müqayisəli şəkildə müxtəlif metodlarla (müqayisəli metod) öyrənilməsi zamanı yuxarıda qeyd etdiyimiz Kontrastın və Konfrontatın terminlərdən həm də bəzi hallarda sinonim kimi də istifadə edilir. (11. S. 231)

Frazeologizmlərin tipoloji cəhətdən öyrənilməsinə 1970-80-ci illərdən başlanmışdır. Bu barədə Qnosdaren Y. yazır Frazeoloji proseslərin təfərrüatı ilə təsvir olunması üçün hər şeydən öncə, ilkin dil materialları müəyyənləşdirilmiş, yeni dil vahidlərinin nitq prosesində əlavə mənalara kəsb etməsi yolları göstərilmişdir. Frazeologizm düzəldici elementlərin hər hansı bir dilə məxsusluğu və ya başqa bir dildən alınmasının mümkünlüyü nə nitq deyil, dil səciyyəli olduğu konkret faktlarla təsbit edilmişdir. Daha sonra müəllif yazır: 1980-ci illərdə frazeoloji vahidlərə daha qohum və qohum olmayan dillərin faktları ilə müqayisəli-tarixi və müqayisəli-tipoloji tədqiqat prinsipləri müəyyənləşdirilmişdir. Frazeoloji vahidlərə ayrı-ayrı mətn başlıqları və komponentləri səviyyələrində geniş bir müqayisəli-tipoloji aspektdə işıqlandırılmışdır. Bununla da frazeologizmlərin daha geniş bir linqvistik kontekstdə konsepsual-funksional və inferospektiv-etnolinqvistik öyrənilməsi yolu açılmışdır. (11. S. 43)

Artıq 1990-cı illərdən başlayaraq frazeologizmlərin yeni linqvistik metodlarla lüğətləşdirildiyi və frazeologiyanın hələ də həm atalar sözləri, məsələlər kimi parameloloji vahidlərdən, həm də frazeoloji vahidlərdən ibarət bir sahə olaraq inkişaf etdiyi göstərilirsə bu zaman yeni terminlər meydana gəlir. Məsələn, Konfastiv, Konfrontativ inferospektiv frazeologizmlər, duferospektin-universal frazeologizmlər.

Frazeologizmlərə aid aparılmış tədqiqat əsərləri əsasən təsviri və müqayisəli-tutuşdurma metodları olmaqda sinxronik-diaxronik, həm də prospektin-retrospektiv olaraq iki qrupda tədqiq edilir:

1. Sinxronik-diaxronik səciyyəli təsviri-frazeoloji tədqiqatlar.
2. Sinxronik- diaxroniksəciyyəli müqayisəli-tutuşdurmalı tədqiqatlar.

Kontrastın – Konfrontatın kontekstdə frazeoloji-tipoloji ekvivalentliklər haqqında tədqiqatçı V.Həsənova öz tədqiqat əsərində belə qeyd edir! “Komponentlərin leksik-semantikparalelliyi ilə dil universallarısəviyyəsində ekvivalentlik təşkil edən frazeologizmlərə rus və türk dillərində geniş yayılmışdır. Konseptual-tipoloji ekvivalentliklərə leksik-frazeoloji, sintaktik-semantik, semantik və sintaktik frazeoloji frazeologizm yaradıcılığı üsullarının və ya frazeologizm düzəldən prinsiplərinin əsas linqvistik göstəricilərdir. Rus və türk dillərində leksik-semantik ekvivalentlik təşkil edən frazeologizmlərin hər iki dildəki qarşılıqları qoşulma və uyuşmalardır. Bu frazeologizmlərin hər iki dildəki (rus və türk) frazeoloji-semantik ekvivalentliyi, komponentlərinin leksik tərkiblərinə görə müəyyənləşir. Funksional-linqvistik yaxınlıq leksik vahidlərin semantik paralelliyi ilə hər iki dildəki uyğun durumlarda oxşar bir linqvistik-frazeoloji variantın işlənməsi ilə şərtlənir. Frazeologizmləri uyğun sinxronik birləşmələri linqvistik-etnoloji baxımdan təyin olunur. Qohum olmayan dillərdə isə semantik və funksional xüsusiyyətləri ilə bir-birinə ekvivalentlik təşkil edən frazeoloji vahidlər isə Konfrastativ oxşarlıqlar qrupunda müəyyənləşdirilib. Bu frazeologizmlərin qurucu, baş sözləri və digər komponentləri leksik-qrammatik baxımdan bir-birindən fərqlənir. Ancaq həmin frazeologizmlərin müəyyən linqvistik qavramları ifadə edən semantik funksional qarşılıqları göstərilən dillərin hər ikisində işlənilir. (2. S. 14). Bundan başqa müqayisəli-linqvistik tipologiya özünün əsasən iki ən mühüm aspektində müxtəlif dil səviyyələrini əhatə prespektivi dilçilik istiqamətli olduğunu hələ də göstərməkdə israrlıdır. Bunlar aşağıdakılardır:

¹² ATU

1. Dil universalları
2. Dillərin xarakteroloji idioetnik özünəməxsusluğu problematikası

Frazeoloji birləşmələrin tipoloji cəhətdən təhlil olunmasında N.Vəliyevanın da rolu danılmazdır. Təhlil zamanı tədqiqatçı ümumi və fərqli cəhətləri aşkara çıxarmışdır. Belə ki, o araşdırma zamanı müxtəlif sistemli dillərdə frazeoloji vahidlərin daha çox oxşar cəhətlərinin tipologiyasını müəyyən etmişdir. N.Vəliyeva yazır: Xalq Şüuru, xalq həyatı və yığılmış, zamanı süzgedən keçmiş və süzülüb gələn, billurlaşmış fikirlər toplusu olan frazeologizmlər, atalar sözü və zərb məsəllərin semantik inkişafı nəzərə alınmasa, onları bəzən başa düşmək, şərh etmək çətinlik törədir. Frazeologizmlər, atalar sözü və zərb məsəllərdə xalq həyat tərz, adət-ənənələrinin izləri, sevinci və kədəri yaşayır, onlarda xalqın obrazlı təfəkkürünün milli rolunun ictimai-siyasi fikrinin sinkretik forması əks olunur. Məhz buna görə də bunlar milli ruhlu, milli səciyyəli sintaktik vahidlər sayılır.

(4. S. 73) Coğrafi cəhətdən bir-birindən uzaq və çox fərqli olan müxtəlif sistemli dillərdə həddən artıq yaxın, oxşar, bəzən də eyni mənalı idiomlara da rast gəlmək olur. Məsələn: bir çox dillərdə “uzunqulaq” (ass) sözü “qanmaz, səfeh, axmaq, tərs, inadkar adam” kimi məcazi mənaya malikdir. İngilis dilində: - An ass between two bundles of hay. – “uzunqulaq o qədər axmaqdır ki, yanındakı hər iki öz tayasını ağı çatdığı halda, ovlardan hansını yeməyi qərarlaşdırma bilməyərək ac qalır” – kimi tərcümə olunur. Azərbaycan dilində də buna ekvivalent olan atalar sözü işlənir. Məsələn: “iki eşşəyin arpasını bölə bilməmək”. Bu daha çox idiomatik xarakterə malik olan bir frazeoloji vahiddir. (1. S.70)

Frazeologizmlərin tipoloji xüsusiyyətlərini araşdırarkən onlarda frazeoloji məna ilə leksik mənanın fərqləndirilməsi lazım gəlir. Bu zaman isə mürəkkəbliyi özünü göstərir. Frazeologizmlərdə mövcud olan müxtəlif komponentlərdə bir-birilə müxtəlif semantik xüsusiyyətlərin də əhatə dairəsi bütövləşir. Bu barədə M.Mirzəliyeva yazır: Frazeoloji birləşmə prosesinin işlənməsində sərbəst söz birləşmələrinin komponentləri öz mənalarını itirir və birləşərək bütöv bir mənanın meydana çıxmasına xidmət edir. Beləliklə, yeni keyfiyyətli bir dil vahidi yaranmış olur. (3. S.86) XIX əsrin sonu, XX əsrdə və XXI əsrin əvvəllərində Rusiyada və keçmiş Sovetlər İttifaqında frazeologiyanın tipoloji xüsusiyyətlərindən bəhs edən bir sıra tədqiqat əsərləri yazılmışdır. Ş.Basel yazdığı “Fransız dilinin üslubiyatı” əsərində frazeologizmlərin qurucu əlamət və komponentlərinin özünəməxsus işarəedicilik xüsusiyyətlərindən bəhs edir. (8. S.184)

Klassik tədqiqatlarda frazeologizmlərin tipoloji xüsusiyyətlərindən və özəlliklərindən bəhs edilir. Bu zaman tədqiqatçı İ.Həmidovun yazdığı tədqiqat əsərində M.Mixelsonun bir frazeoloq kimi əsas rolunun polduğu qeyd edilir. (10. S.21). Artıq 1960-cı illərdən başlayaraq frazeologiyada və parameologiyada bəhs edilən əsərlərdə, parameologiyadan ayrılan, frazeologiya elminin xüsusi olaraq inkişaf tempi, inkişaf xronologiyası müəyyən olunub, ayrılıqda tədqiqatı müəyyənləşdirilməyə başlanıb. Bu zaman V.Vəliyevin tədqiqat əsərinə istinad edilir. (15. S.27)

Digər rus tədqiqatçı V.V.Vinoqradov Ş.Ballinin iki sıra ilə müəyyənləşdirdiyi frazeoloji birləşmələri və cümlələri üç əsas qrupa ayırmışdır:

1. Frazeoloji qovuşmalar
2. Frazeoloji uyuşmalar
3. Frazeoloji birləşmələr

V. Vinoqradova görə frazeoloji qovuşmaları təşkil edən komponentlər öz leksik mənalarından uzaqlaşır, təmənilə yeni mənalara kəsb edir. Frazeoloji uyuşmalar isə öz bütövlüyünü qoruyaraq bölünməz olaraq qalır. Bundan başqa frazeoloji qovuşmaların komponentləri əsas leksik mənalarla əlaqələrini qoruyub saxlayır. (9. S.161) Amma burada da fərqliliklər özünü göstərir. Yəni anlaşılmayan xüsusiyyətlər var. Belə ki, V. Vinoqradovun da təsnifatında olan uyuşmaların qovuşmalardan, sintaktik birləşmələrin isə hər ikisindən (frazeoloji qovuşmalar, frazeoloji uyuşmalar) fərqləndirilməsi linqvistik nöqteyi nəzərdən açıqlanmır.

Frazeologizmlərin dillərarası tərcümə problemləri də olduğu kimi qalırdı. Artıq 1960-cı illərdən başlayaraq metaforik və metanomik aspektdən insan və heyvanların orqanlarının adları vasitəsi ilə düzələn frazeoloji birləşmələrin xüsusi bir qatının tədqiqi aktual aktual problemlərdən birinə çevrilmişdir. Bu baxımdan bir, iki deyil, daha çox dil universallarının tədqiqatına cəlb edilməsi önəmli rol oynamağa başladı. Fransız, rus, latın dillərindən keçmiş olan frazeologizmlərin araşdırılması ön plana çəkildi. Məsələn rus dilində işlənən belə bir frazeologizm var “Всасывать с молоком матери/ uşaqlıqdan öyrəşmiş anadangəlmə adət-karda olanolan” frazeologizmi rus dilinə latın dilindən keçmişdir. “Таскать каштаны из огня/ özünü oda atmaq”, “Поставить точку над «и»/ axırına çıxmaq, axır nöqtəsini qoymaq”, kimi frazeologizmlər rus dilinə fransız dilindən keçmişdir. Bunlar əsasən öz mənalari ilə rus dilinə çevrilmiş kalkalar kimi izah olunmuşdur. (13. S.124)

Frazeologizmlərin müqayisəli-tipoloji və tarixi nöqteyi nəzərdən öyrənilməsi zamanı parameoloji və frazeoloji lüğətlərin tətbiqi yaxşı nəticələrin əldə olunmasına zəmin yarada bilər. Bu barədə tədqiqatçı V.Ç.Həsənova yazır: “Birdilli frazeologiya lüğətləri türkoloji dilçilikdə 1960-cı illərdən bəri tətbiq olunur. Ən çox Türkiyə türkcəsində birdilli frazeologiya lüğətləri hazırlanmışdır. Özbək, Türkmən, Xumik, Ykut dillərinə dair tərtib olunmuş birdilli frazeologiya lüğətlərdə də parameoloji təşəkküllər yer tutur. Bu lüğətlərdə ən böyük çatışmazlıq, frazeologizmlərə dair etimoloji açıqlamaların yoxluğundan ibarətdir. Frazeologizmlərin denotativ-signifikativ xarakterli prototiplərinə dair konkret çərçivələrin (frame), yəni nəzamansa gerçəkləşdirilən real anların linqvistik qavramlar” olaraq göstərilmişdir. Bu frazeologizmlərin etimologiyaların konkret olaraq müəyyənləşdirilməsi deməkdir. (2. S.11)

Türk dillərinin frazeologiya barədə xüsusi bir qatın təşkil edən tədqiqatlar ən çox sinxronik-prospektiv aspektdə araşdırılmışdır. Məhz bu cəhət digər türkdilli frazeologizmlərdə əsas önəmli rol oynamışdır. Türkiyə türkcəsinə əsasən

frazeologizmlərə aid yazılan əsərlərdə sinxronik-prospektiv və diaxronik-retrospektiv araşdırma aspektləri iyerarxik şəkildə özünü göstərir. (5. S.119)

Müxtəlif sistemli dillərdə elə frazeologizmlər vardır ki, onlar həm ortaq türk dillərində, həm də rus və avropa dillərində tam mənada olmasa da ümumi mənə baxımından oxşardılar. Məsələn: rus dilində işlənən “Буриданов осел” – frazeoloji birləşməsi, türk dilində - “kararsız, karar verməkdə güclülük çəken”, Azərbaycan dilində isə “qətiyyətsiz, bir qərara gələ bilməyən, ikisindən birini seçə bilməyən, və yaxud, iki eşşəyin arpasını bölə bilməyən” – kimi ifadə olunur. Bu ifadə ingilis dilində isə “an ass between two bundless of hay” kimi işlənir. Azərbaycan dilində ekvivalenti yuxarıda qeyd olunduğu kimi “qanmaz, səfeh, qərarlı, iki eşşəyin arpasını bölə bilməyən kütbeyin” – kimi ifadə olunur.

V.Həsənova məhz bu misalı örnək götürərək öz tədqiqat əsərində yazır: “Qanmazlıq, kobudluq, axmaqlıq, kütbeyinlik, cahillik, savadsızlıq” kimi mücərrəd mənalarla səciyyələnən bir linqvistik qavramın konseptual – frazeoloji çevrənməsi çox vaxt canlı aləmdəki müxtəlif varlıqlarla bağlı olaraq müəyyənləşir. Bu baxımdan konkret olaraq “eşşək” prototipinə əsasən müəyyənləşən frazeoloji kontekst türk və Azərbaycan dillərində müxtəlif səpkili frazeologizmlərin işlənməsi ilə geniş bir semantik funksional əhatə dairəsinə malikdir. Məsələn: türk dilində - “eşək gelip, eşək gitmək, eşək hoşafdan ne anlar, eşək kafalı, eşək sudan gelinceye kadar dövmək”, Azərbaycan dilində - “eşşəyi qoyub palanı döymək (bitləmək), eşşəyi palan tutan kimi, eşşəyin qurd dayısı, eşşək nə bilir zəfəran-plov nədir, eşşək nə bilir xurcunun dadını, eşşək qarpız yeyir tumunu da çitladır”.

Digər bir frazeoloji birləşməyə nəzər salaq: “Море по колёно кому” frazeoloji birləşməsi türk dilində “tehlikeye banamısın demiyor, hiç neden korkmuyor, hiç bir şeye aldırış etmiyor, tehlikeye aldırımıy, umursamaz” kimi işlənirsə, bunun Azərbaycan dilində ekvivalenti – “ağzı isti yerdədir, dünya vecinə deyil, Araz aşığından, Kür topuğundandır” kimi verilir. “Море по колёно кому” – frazeologizminin türk dilində semantik funksional ekvivalenti təsadüf olunmuşdur. Məhz bu səbəbdən bu frazeologizm türk dilinə müxtəlif sintaktik vahidlərlə, konkret söz və ifadələr əsasında tərcümə olunur. Azərbaycan dilində də ona uyğun frazeologizmin ekvivalenti işlənir. Bunlardan biri saymamazlıq, özündən müştəbehlik, cəsarətlilik və s. mənə çalarlarını özündə ehtiva edən “Araz aşığından, Kür topuğundandır” cümlə-frazeologizm səviyyəsində müəyyənləşmişdir. Bu konkret bir linqvistik qavrama bağlı olaraq gerçəkləşən və eyni konseptual kontekstdə ortaya çıxan bir konfrontativ bir fərqlilikdir ki, digər türk dillərində işlənmir. Müqayisəli-tipoloji xüsusiyyətlərə malik olan frazeologizmlərin digər xarakterik xüsusiyyətlərindən biri də “interospektiv-konseptual” frazeologizmləşmədir ki, bunun özü də iki qrupa müəyyənləşir:

1. Universal – interospektiv frazeologizmləşmə
2. Milli və alınma – interospektiv frazeologizmləşmə

Birincilərə əsasən ən çox yunan, latın, alman, fransız, ingilis, ərəb, rus, fars, türk, çin dilləri kimi ən qədim dillər daxildir ki, bu dillər ən qədim tarixlərdən etibarən bilavasitə ana dil mənşəyinə malik olan, müasir dövrdə isə yazılan və danışılan ana dilli səviyyələrində işlənən mükəmməl ədəbi dillərdə özünü göstərir. Həmin frazeologizmlər konseptual-frazeoloji prototiplərində ibarət çevrələri ilə daha çox səmavi dillərə etiqat edən xalqların mədəniyyətinin folkloruna, mifoloji, etnoqrafik, demoqrafik keçmişlərinə məxsus olub, digər dünya dillərində də əksəriyyətlə özünəməxsus lexis sintaktik qəlibləri və semantik-paradiqmatik bütünləşmələri ilə işlənir. Buna görə də həmin frazeologizmlər başqa dillərə sintaktik-linqvistik mətn göstəriciləri ilə bütünlükdə çox vaxt kalka yolu ilə çevrilir və ya köçürülür. (6. S.11)

Universal-interospektiv frazeologizmlər əsasən mənşəcə aid olduğu o dilin özünəməxsus frazeoloji forması və leksik-leksikoqrafik tərkibi ilə rus dilində bilavasitə müəyyənləşir və bilavasitə rus dilinin qrammatik şəkillənmələri, eləcə də leksik-qrammatik sıralanmalarla verilir. Bu baxımdan rus və türk dilləri frazeoloji-linqvistik korusunun birinci sırasındakı rus dilindən alınan frazeologizmlər hədəf dillə sətiri tərcümə edilir. Tərcümə olunan dildə həmin frazeologizmlərin mənalarının açıqlanması isə həll olunan əsas linqvistik məsələni və ya görülən praktik lüğətçilik işini təşkil edir.

Milli və alınma-interospektiv frazeologizmlər isə bəlli bir regionla bağlı olub, digərlərindən fərqlənir. Bunlar hər hansı konkret bir xalqın mədəniyyətinə, dilinə, tarixinə, folkloruna, etnoqrafiyasına, bir sözlə milli mentalitetinə bağlı olaraq yaşanmış həyat təcrübələri ilə ortaya çıxır. (2. S.16)

Sadaladığımız milli və alınma-interospektiv xüsusiyyətlərə malik frazeologizmlərin dəqiq sərhədlərini müəyyənləşdirmək nisbətən çətinlik törədir. Bu çətinliyin səbəblərindən biri və ən əsası bunların eyni bir qavramlaşma müstəriyində müəyyənləşən bərabər səviyyəli universal kateqoriyalar olmasıdır. Məhz bu səbəbdən rus dilində konseptual konteksti özündə ehtiva edən frazeologizmləri həm bütövlükdə xristian dini hədis və rəvayətləri özündə birləşdirməklə, həm də ayrılıqda fransız, alman, ingilis dili kimi qohum dilləri əhatə edən Hind-Avropa dillərindən alınan frazeologizmlərlə birlikdə tədqiqata cəlb etmək daha da maraqlı olardı. Bu baxımdan alınma-interospektiv frazeologizmlər rus sosial mühitində tədricən həm ədəbi-mədəni həyatda, həm də mənşəyində formalaşmış və eləcə də rus dili frazeologiyasının tarixi inkişafı prosesində ayrı-ayrı konkret linqvistik anlayışları özündə əks etdirən frazeoloji vahidləri çərçivəsində yenidən meydana gəlmiş kimi görünür.

Milli və alınma-interospektiv frazeologizmlərin rus və türk dillərində müqayisəli-tipoloji özəllikləri bütünlükdə dilin ümumi anlayışlar və dəyərlər səviyyəsində, ayrılıqda götürüldükdə isə hər bir konkret dilin areal-interospektiv aspektində müəyyənləşən prototiplər məzmununda götürülməsi və müəyyən edilməsi məqsədəuyğun olardı. Bunun üçün götürülən linqvisti-tipoloji korpusda, həm milli-ineterospektiv, həmçinin sırf alınma-interospektiv xüsusiyyətli frazeologizmlərinin türk və rus dillərindəki qarşılıqları ümumi bir sıra ilə verilməsi məqsədəuyğun olardı. Yaxşı olardı ki, onların mənaları, mənə çalarları və kontrastiv-kontrontativ səciyyəli ekvivalentləri uyğun sıralanma ilə verilə bilər. Məsələn bu sıralanmaya uyğun

olaraq belə bir nümunə göstərək. Rus dilində işlənən “Мы пахали” – ifadəsinin türk dilində prototipi – “toprağı sürdük, yaptık işte, bu da bizim elimizin hüneri” – kimi işlənirsə eyni sıralanma ilə də Azərbaycan dilində prototipi – “biz şumladıq, biz də ortağ, biz də varıq, və yaxud, əkəndə yox, biçəndə yox, yeyəndə ortağ qardaş” kimi ifadə olunur.

Rus, ingilis, Azərbaycan, türk dillərindən başqa digər dünya dilləri arasında abstrakt, substrakt, superstrat və inferstrat kimi ekstralinqvistik əlaqələr də mövcuddur. Bu əlaqələr toplumunda millətlərarası ünsiyyət vasitəsi kimi i.lənələn dillərə, həmçinin qohum olmayan dillərdəfonetik-fonoloji, qrammatik-leksik paremioloji frazeologizm və digər dil-danışiq təşəkküllərinin sistemətik olaraq keçdiyi müəyyənəlişib. Onlardan əmələ gələn dil təbəqəsi artıq abstrakt və ya substrat deyil, inferstrat termini ilə adlandırılır. XI əsrdən etibarən rus dilində ümumtürk mənşəli dil alınmaları geniş işlənir. İnfərstrat səciyyəli həmin alınmaların rus dilinə keçməsinə bir çox yazıçıların rolunun olması əsas meyar hesab olunur. (12. S.84)

Rus və türk dillərindəki sinxronik-prospektiv, diyaxronik-inferospektiv, alınma inferospektiv frazeologizmlərin leksik-semantik, funksional-konseptual növlərinin müqayisəli tipoloji xüsusiyyətlərinin tədqiqatlara cəlb olunması və onların həm Azərbaycan, həm də ingilis dillərində qarşılıqlarının müəyyən olunması günün aktual mövzularındandır. Bu zaman universal-interospektiv frazeologizmlərin və həmçinin milli və alınma-inferospektiv xüsusiyyətlərə malik frazeologizmlərin mifoloji, etnoqrafik, dini, folklor səciyyəli xüsusiyyətlərə görə anlaşılması və kateqoriyalaşması vaci şərtlərdəndir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Hacıyeva. A. Zoometaforizmlər. Bakı. Nurlan. 164 S. 2007. 144.S.
2. Həsənova V.G. Müxtəlif sistemli dillərdə frazeologizmlərin müqayisəli-tipoloji özəllikləri Dissertasiya-aftoreferatı. Bakı 2011.
3. Mirzəliyeva M. Türk dilləri frazeologiyasının nəzəri problemləri. Bakı – Azərbaycan Ensiklopediyası. 18885.755 S.
4. Vəliyeva N.G. Müasir Azərbaycan, ingilis və rus dillərində frazeoloji birləşmələrin milli və beynəlxalq xüsusiyyətləri və onların nitqdə işlənməsinə təsiri. Bakı – Nurlan. 2008.
5. Aksan D. Dilimizin söz denizində. Bilgi yayın Evi. Şubat. 2007. S.114-119
6. Musaoğlu M. Avrasiya türkcələrinin Karşılaşdırılmalı İnceleşdirmesi//Dil dergisi. Sayı. 124 Ankara Üniversitesi. 2004. S.54
7. Musaoğlu M. Ortak türkçe//Türksay. Türk Dünyası Kültür ve Sanat Dergisi. Sayı 17 Ekim. Ankara. 2005. S.11-13
8. Балли Ш. Французская стилистика. М. Изд. Иностранная литература. 1961. С.394.
9. Виноградов В.А. Основные понятия русской фразеологии как лингвистической дисциплины. М. Наука. 1977. С.118.
10. Гамидов И.Г. М.И.Михельсон как фразеолог и фразеограф. БСУ. 2006. М 1. С.3-21.
 - a. Гвоздаров Ю.А. Основы русского фразеобразования Ростов-на- Дону. Изд.ва Ростовского Университета. 1977. С.155.
 - b. Дитрих В. Влияние языков Американских индейцев на романские языки. Вопросы языкознания. 2002 Н-2. С.84.
 - c. Ефремов Л.Н. Лексические и фразеологические калкирование труда. Саморкандское Государственное Университета. 1961. С.124.
 - d. Лингвистический энциклопедический словарь. М. Советская энциклопедия. 1990. С.260.
11. Телия В.Н. Что такое фразеология. М. Наука. 1966.С.27.

Açar sözlər: *Frazeologiya, müxtəlif sistemli dillər, qohum dillər, frazeoloji qovuşmalar, frazeoloji uyuşmalar, leksik-semantik xüsusiyyətlər, struktur dəyişikliklər, ekvivalentlik, məna növləri.*

Xülasə

Müxtəlif sistemli dillərdə frazeologiyanın öyrənilməsi tarixini dövrleşdirmək və frazeologizmlərin müqayisəli xüsusiyyətlərini tipoloji cəhətdən müəyyən etmək dilçilik nəzəriyyəsinin qarşısında duran əsas məsələlərdəndir. Frazeoloji qovuşmaların və uyuşmaların əsas semantik-struktur və funksional ekvivalentlərini tipoloji cəhətdən müəyyən etmək daha da məqsədəuyğun olardı. Belə ki, istər rus, istər ingilis və Azərbaycan dilləri, istərsədə digər müxtəlif sistemli dillərdə interospektiv-konseptual xarakterli frazeologizmləşmənin və onun universal-interospektiv növünü, eləcə də milli və alınma-interospektiv tipoloji ekvivalentliklər səviyyəsində aydınlaşdırmaq da günün aktual problemlərindəndir.

Резюме

Одной из основных задач, стоящих перед лингвистической теорией, является обобщение изучения фразеологии на разных систематических языках и определение сравнительных особенностей фразеологии в типологических терминах. Было бы более целесообразно определить основные семантико-структурные и функциональные эквиваленты фразеологических ассоциаций и ассоциаций в типологических терминах. Таким образом, в русском, английском и азербайджанском языках, а также в других мультисистемах актуальны также проблемы межсекционной концептуальной характеристики и ее универсально-межвидового типа, а также национальные и интроспективные типологические эквиваленты.

Ключевые слова: *Фразеология, мультисистемы, родственники, фразеологические взаимодействия, фразы, лексико-семантические особенности, структурные изменения, эквивалентность, типы значений.*

Summary

One of the main challenges facing the linguistic theory is to round up the study of phraseology in different systematic languages and to determine the comparative features of phraseology in typological terms. It would be more expedient to define the basic semantic-structural and functional equivalents of phraseological associations and associations in typological terms. Thus, in the Russian, English and Azerbaijani languages, as well as in other multisystems, the problems of intersectional conceptual characterization and its universal-interspecific type, as well as national and introspectual typological equivalents, are also relevant.

Keywords: *Phraseology, multisystems, kinship, phraseological interactions, phrases, lexical-semantic features, structural changes, equivalence, meaning types.*

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova

TÜRK LƏHCƏLƏRİNDƏ ƏDATLARIN İŞLƏNMƏSİNƏ DAİR

Müasir türk dilinin bəzi bölgələrində qədim dövrə aid olan ədatların işləndiyinə təsadüf etmək mümkündür. Yazılı dilin materiallarında müşahidə olunmayan sözlərin fərqli bölgələrə xas şivə və ləhcələrdə öz mövcudiyyətini qoruyub saxlaması dilçilik baxımından maraqlıdır. Bu məqalədə həmin sözlər qəbilindən olan "ha" və "ka" ədatları haqqında bəhs olunur.

Bizə məlum olduğu kimi, Türkiyə ərazisində mövcud olan ləhcə və şivələrdəki qədim türk sözlərini sistemli şəkildə ilk araşdıran Ahmed Temir olmuşdur. Tanınmış tədqiqatçı uyğur və Altay dillərindəki bəzi qədim sözləri təhlil edərək belə müddəa irəli sürmüşdür: "Esasında Türkçə bir unsur olan -ka-dan meydana gelen kan-, kay-, kal-, kar- qrupları ve onların tâli formları bütün Altay dillərində yayılmışdır. Fonetik cihetine gəlincə, bu unsur Uygurcadan sonrakı lehçələrin bazılarında Moğolcada /e Tunguzcanın Gold ve Olça lehçələrində ka- < ha-, ha- şəklinə girmiş ve Mançu lisanında da ha- < a- olmuştur." (s.24)

Altay və uyğur dillərindəki "kan, kay, kal, kar" ünsirlərini və bunların derivatlarını türk ləhcələri ilə müqayisəli şəkildə öyrənən A. Temir maraqlı nəticələr əldə etmişdir. Şərti olaraq türk ləhcələrini "n", "y", "l" və "r" qruplarına bölən Temir, iddia edir ki, dörd qrupun hamısında -a, u, ı- sahitləri fəal vokallardır və sözdüzəldici şəkildə funksiyasına da sahibdir:

-na -ya -la -ra
-nu -yu -lu -ru
-nı -yı -lı -rını" (s. 286)

Qeyd etmək lazımdır ki, -ha və ka- ədatları daha çox Türkiyənin şərq və cənubi-şərq vilayətlərində yaşayan əhali tərəfindən geniş işlənməkdədir. Türkoloji ədəbiyyatda az miqdarda olsa da "ha və ka" ədatları barədə qeydlərə təsadüf etmək olur. Tədqiqatçılar "ka, ha" ədatlarının türk dilinin qədim ləksik layına aid olduğunu düşünürlər. Anadolunun fərqli bölgələrinə aid ləhcələrdə işlənən "kaçan, kah, kaltı, kanı, kanca, kanıki, kayu" tipli ədatların məhz "ka" ədatının derivatı olduğu güman olunur. Öz növbəsində "ka" ədatı, -kanu- sözündən yaranmışdır. Clauson lüğətində "kanu" kəlməsi belə açıqlanır: "Kanu soru zarfıdır. Durum ekleriyle kullanılır, kaç, kaçan, kalı, kaltı, kanı kelimeleriyle aynı kökten gelmektedir". Türk dilinin tarixi inkişaf və təkamül dövründə həmin ədat müəyyən fonetik dəyişikliklərə uğramışdır. Məsələn oğuz və qırqcaq qruplarında sözün əvvəlindəki "k" samiti "x" samitinə çevrilmişdir.

Clauson müxtəlif yazılı abidələrdə "kanu" ədatından yaranmış kan-tan, kayu, kayuda, kanyuda, kaçan, kayusına, kayular, kanda, xanda (Halaçça), kayda, kayuka, kayusu, kayudın, kanı, kança, kandin, kay siniz, kaya, kay sı, karu (Türkm.), kangı /kankı tipli nümunələri təsbit etmişdir. Türkoloq W. Bang isə məsələyə bir qədər fərqli mövqedən yanaşaraq qayu < qayu sözünü şəxs əvəzliyi olan "jfa"-ya aid edir və "qa ədatının inkişafını aşağıdakı tərzdə müəyyənləşdirir: -qa- 1) qa~yu, 2) qa-n, 3) qa-i. -qa- ədatından yaranmış "qayu, qalay, qaçan, qac, qaya, qayan, qana, qanı, hara" ədatlarını Azərbaycan, türkmən, özbək, qırğız, xakas, çuvaş və yakut dillərində işlənməsinə dair nümunələr göstərir.

Tahsin Banguoğlu və M. Rasanen də "ka" ədatının məhsuldar söz kökü olduğu qənaətinə gəlmişlər. N. Hacıeminoğlu isə "ka" ədatını sual ədatı və ya birgəlik ədatı şəklində götürmüşdür. Onun fikrinə görə, "kaçan / kaçan kim, kah, kaltı" ədatları birgəlik mənası ifadə etmişdir. O, "kalı" ədatının "kah < kal-i" şəklində inkişaf etməsi fikrini irəli sürür. Həmin ədatlar müasir türk dilində "artık, nihâyet, eger, şayet" mənalarında işlənməmişdir. Qədim türk mərhələsindən məlum olan "kalı" ədatı von Gabain -də- ədatı şəklində nəzərdən keçirmişdir. Məsələ burasındadır ki, Qaraxanlı dönəmi türkçəsinə aid mətnlərdə -kalı- birləşdirmə mənası daşımaqdadır: "Nitekim, bugün Anadolu ağzlarında "artık" manasında kullanılan "kalan" kelimesi de aynı kal- mastarından isim fiilidir: **Epeyce çalıştım kalan biraz dinlenmek istiyorum** (s. 165).

Clausonun tərtib etdiyi lüğətdə -kah- (s. 617) kəlməsinin etimologiyası aşağıdakı şəkildə izah olunmuşdur: "şartlı cümlədə kullanılır. Genellikle nasıl manasını verir. Belki kaltı kelimesinden gelmektedir. Hakaniye Türkçesinden önceki dönemlerde bulunmaz, kal- veya kalı-sız kelimeleriyle ilgisi yoktur. Belki de etimolojik açıdan kanu ve kaçan kelimeleriyle ilgilidir." (s. 617).

Türk araşdırıcısı S. Barutçu Clausonun bəzi fikirlərini təkzib edir. Onun mülahizəsinə görə, "kah" kəlməsinin "kaltı" ədatından yaranmış ola bilməsi ehtimalı mümkün deyildir, çünki "kaltı" və "kah" ədatları başqa-başqa sözlərdir. S. Barutçu haqlı olaraq düşünür ki, "bu iki kelimeyi "kalı" sözüne daha erkən dönem metinlerinde rastlanmaması, o kelimenin daha sonra çıktığı anlamına gelmez. Bu iki ayrı Türkçə şekli ayrı Türk yazı çevrelerine ait kelimeler olarak kabul etmek daha doğrudur. Ayrıca kah şekli -ti ile genişletilmiş kaltı'ya göre görünüşü bakımından da ilk şekil olduğunu ortaya koymaktadır (s. 71). Bizim fikrimizcə, bu müddəa rəşional təsir bağışlayır. Başqa sözlə, "kah" ədatı daha qədim forma olan "ka" ədatının şəkildəyişməsidir. Türk dili tarixinə nəzər salsaq, orada müxtəlif dövrlərdə işlənmiş handa < kanda, hangi < kanğı < kanku, hanı / hani < kanı, kaç, kança < kan-ça, kançarı < kança-ru, kanda kan-/da, kandan / kandin < kandan < kan-/dım, kanı, kankı) kayda / kuyuda / kaydın / kayudın kayu, kayısı kayu-{-sı və kayu ədatlarının əski türkçə və tarixi ləhcələrdəki şəkillərinə rast gəlmək mümkündür.

Bu məqamda xatırladaq ki, T. Banguoğlu "Türkçenin Grameri" adlı əsərində "zamirli zarflar" başlığı altında yönlük, yerlik və çıxışlıq hallarında işlənmiş "kancaru, kanda (kanı), kandan ədatlarını zərf olaraq dəyərləndirmişdir (s.668). J. Deny

¹³ BDU, Şərqsünəşliq fakültəsi Türk filologiyası kafedrasının dosenti

öz məşhur grammatika kitabında (mütərcimi: Ali Ulvi Ələvə) "Katmaçlar" və "kaçan" sözlərini işləyərkən dolayı yolla –ka- ədatından bəhs etmişdir (s.654).

J. Deny həmin əsərində "kaçan" kəlməsini belə izah etmişdir: "kaçan" veya al»-ü» haçan (Azərbaycə'de; haçan) kelimesi zarf olarak ne zaman "quand?" manasını verir ki, bu kay çağ-ın yani hangi çağda, hangi zamanda "qual temps?" yerindedir, (kay bir soru zamiridir, çağ da "zaman" demektir -in aletlik sonalığıdır" (s. 672). Maraqlıdır ki, W. Bang da təxminən eyni J. Dany kimi, həmin ədatı qai + caq sözlərinin birləşməsi olaraq götürmüşdür. Azərbaycanda təsadüf edilən haçağ "nə zaman" anlamındaki kəlmə "haçan" sözünün "fəal" sual əvəzliyi və "çağ" "zaman" anlamında olan komponentlərin birləşməsindən formalaşması ideyasını təsdiqləməkdədir.

Azərbaycan xalq ədəbiyyatından bir bayatıya nəzər salaq:

Bir çox igid bir orduya daldadı,

Qarı düşmən ya sağda, ya soldadı,

Qaçar qaçar rəqibini aldadı,

Qayıtmamış haçağ olur, sultanım. (Ə. Axundov, A.H. Y.Ö., s. 85 / 8)

J Deny, "kaçan" kəlməsinin qədim Osmanlıcadaki şəkillərini verirkən onun xalq ağzında işlənmə şəklini də göstərmişdir: "Eski Osmanlıcada kaçan ne zaman, vaktə ki "quand larquese" mənâsında bağlaç olaraq istifadə edilirdi, və kaçan-ki veya kaçan-kim de denilirdi. Bu gün bu edat ancak lehçələrdə (məsələn Maraş'ta) -(y) ince, —(y) inciz uluğuyla istifadə edilir. Xaçan çıxınız" (s. 672-673). J.Deny osmanlı ərazilərində yaşayan türklərin ləhcələrində mövcud olan həmin ədatları Azərbaycan dilindəki ədatlarla müqayisə edərək Anadolu şivələrinin köklərində öz varlığını sürdüyrən bəzi ədatların Azərbaycan dilindən keçdiyini vurğulamışdır: "Osmanlıcada bunun bəzi soru kəlimələrində izləri bulunmaktadır: hanı (ki, daha eskisi kanı) hangi (ki, daha eskisi kangı). haçan veya kaçan mk. Azərbaycə'de hara, harda, hardan "nere, nerde, nerden" hansı, hangisi. Bu unsur Kırgız, Sogay vs. de rastlanmakta olan daha eski bir kay kelimesi yerindedir." (s. 685)

Əslində isə qeyd olunan ədatlar təkcə Azərbaycan dilinə məxsus olmayıb ümumtürk mənşəlidir. Məsələn, J.Deny də daxil olmaqla, başqa araştırmacıların diqqətini çəkmiş hanı, hangi, hara, haçan vb kəlmələrin qırğız və sogay ləhcələrində görülən "kay" kökündən törəmişdir. Maraqlıdır ki, "ka" –kay- kökünə bağlayan Hüseyn Kazım Kadri "Türk Lügati" adlı sözlüyündə bu ədatdan "kaçan, kayda, kança, kayusu, kanı" ədatlarının yarandığını iddia etmişdir. (Kadri, 212)

Codex Cumanicus və uyğur mətnlərində də –ka- ədatlarının törəmələrinə rast gəlmək mümkündür. Uyğur mətnlərində bu kəlmənin "qaç, qaçan, qaltı /qlti, qayu, (qayu, qanyu, q.-da), qayuma- gimi biçimləri geniş işlənməmişdir. Codex Cumanicus, ta qaçan, xacan (chazan / kaçarı kaçarı; hacan, "qacan ol kisi asty, ol friste ekince keldi ol kişi qatynda", qaj (-), xaj (-) qajyn (chayin), qajsy, qajsyn, qajsyny (chaysi / kaysi; kaysen, kay seni), "tiğenek tağy qajsyny basyna urdylyar, qajda, xajda (chayda / kayda, kayda, kayde, chayda, "kisi jolsuz bara bilmez qajda tiler", qajma, qajsy qajyn, qaj-kimi şəkilləri mövcuddur.

–ka- ədatı Azərbaycan dilində işlənen –hara- sual əvəzliyinin təsiri altında formalaşmış tarixi tətbiq şəkli kimi Anadolu coğrafiyasında sıx müşahidə olunur. Azərbaycan dilində –hara- əvəzliyi hallanaraq -harda, hara, hardan, haranın,haranı, haraya- şəkillərində işlənə bilər:

"Atan soğan, anan sarımsaq, sən hardan oldun belə gülməşəkər" (Ə. Axundov v A.H.Y.Ö., s. 150/2). Bu örnəklərin sayını artırmaq olar:

Haradan:

Bazarda çiçək allam, şataram,

Bir üzü göyçək haradan taparam,

Haray əllərindən, o qara tellərindən.

Hərgah izin versən, öpərəm tellərindən (A.H.Y.Ö., s.113 /32)

Hara:

Toxum səpili qaldı

Bostan əkili qaldı.

Cayub hara gedirsən,

Tifil köküllü qaldı (A.H.Y.Ö., s. 70 / 15)

Hansı:

Hansının oxu düzdü

Sana gör nəcə yüzdü.

Oğlu padşahlıq eylər

Anası hələ qızdı (A.H.Y.Ö., s. 163 / 23)

–ka- ədatı Anadolu ərazisində yaşayan türklərin ləhcələrində fərqli qrammatik vəzifələr daşıya bilər. Bu qrammatik funksiyaları konkret nümunələr əsasında nəzərdən keçirək:

haçan< kaçan (haçanki, haçan kim). Müasir türk ədəbi dilində, daha dəqiq ifadə etsək, yazı dilində işlənilməyən əski osmanlıcada geniş şəkildə tətbiq olunmuşdur. Məsələn:

Kaçan bir kişi tavar şatun alsa yâ kul halayık alsa anun alını saçma yapışsun eyitsün. (H.H., DTCF 115a / 3-4-5)

Qara dəniz bölgəsinin şimali-şərq ərazisində yaşayan türklərin danışqlarında bol-bol işlənen –haçan- kəlməsi cümləyə "nə zaman", "nə zaman ki", "-diği zaman" anlamları ilə bərabər, "nasıl", "mədemki" mənaları da ifadə edər. Anadolu

ağızlarında bu biçimlərdə işlənməkdədir: haç'an (Rz.) hacan (Akç-Tr.) haçan (Tr.-Gr.) haçan ki (Gmş.) kaçan (Glb.-Çkl.) haçanda, haçən (İz., İsp., Bl., Kel.) haçana gədər (Erz.) haçana bir (Kbr.)

Haçan hamsi vardır, sen baa ondan haber ver. (A. Caferoğlu K.D.İ.A.T., s.133).

Haçan garılara bele bahir ya, gendini dev aynasında görür. (E. Gemalmaz, E.t.A. II, s. 12)

"Haçan" sözü müasir türk dilindəki "mademki" anlamında da işlənir. Məsələn:

Haçandoktor deyidin, niyə aşdın yaramı. (San, G.K.A.Y.A., s. 213).

"Ne zaman ki" anlamında:

Haç'an bakti ki yatsi gəştuktan sonra ka'piya bi'risi 'vurdi' (Günay, R.İ.A., s. 149).

Anadolu şivələrində "haçan" sözü hallanaraq "-a kadar" ədatı və "bir" sözünün də iştirakı ilə işlənən şəkilləri mövcuddur:

Hola Yarabi ben haçana geder bunun derdini çekeceğim? (E. Gemalmaz E.I.A. II, s. 142)

Ben senin kapunun önünde haçana bir beklileyim? (Kbrs.)

hanca (han-{-ca) "çoktan", "çoktan beri" qədim türkçədə "kanca bargalı sakınursız" (UIV. A. 184) və qədim Anadolu türkçəsində "kança varırsan bana bir sözləgil" (YZ 70-3)18 örnəklərində "nereye" anlamında olan bu kəlmə Anadolu şivələrində "hanca" biçimində "çoktan" və "çoktan bəri" anlamlarında işlənməkdədir. Məsələn:

Sen onu sorma o hanca zaman oldu gideli. (Uluşiran-Gmş. De.Söz.)

Müasir türk dilində işlənməyən, lakin osmanlı dönəminə aid yazılarda geniş təsbit edilən "hanidir" (hani (< kanı) + dir) "nə zamandır, nə zamandan bəridir."

daha çox sual əvəzliyi və yər zərfi vəzifələrində işlənsə də Anadolu şivələrində həmin söz daha çox zaman zərfi funksiyasında çıxış edir:

Hanidir ben oni heş görmedim. (San, G.K.A.Y.A., s. 200)

"Hani" sual ədatının çıxışlıq halında işlənərək "haniden" (hanıdan < handan) kəlməsi, cümləyə "nə zamandan" anlamı qatmaqdadır:

Handanbana gâmâdiüüz (Korkmaz, G.B.A. AI-11)

Anadolu şivələrində "nə zamandan" anlamında hani'nin handa, hanıhandan, handan beri, handen- şəkillərini müşahidə etmək mümkündür. Maraqlıdır ki, Azərbaycan dilində də bu söz işlənməkdədir:

Uzun-uzadı üzümə baxıb handan hana dilləndi: "Mən razıyam". (M. İbrahimov, Böyük dayaq)

"Hani" bəzən sadəcə bir xatırlatma, xəbərdarlıq mənası daşsa da sual ədatı funksiyasında da çıxış edə bilər.

Hanı tam iki sene asgerliyh yapıhdan sona teyhral burahdular.

(E.t.A. II, s. 48)

"Hani" kəlməsinin yönlük halında işlənərək "hana" şəklini ala bilər. "Hana" Anadolunun bəzi şivələrində "nerede" anlamında işlənir:

Hanabənım pabuçlarım? (Baba Sultan-Br. D. Söz)

Bu gün yazı dilində türkçənin səs uyumuna zidd olan –hani- sual ədatı Anadolu ağızlarında "hanı, hana" biçimlərində ahəngə uymuşdur.Eyni ilə –hangi- sözü də ahəng qanununa zidd olduğu üçün el arasında "həngi, hankı" şəkillərini almışdır. Məsələn Ordu və ətrafında yaşayanların şivəsində bu ədat hallandıqda "həngəməz, həngəsi, hənginiz (hankiniz) şəklini alır:

Arhadaşla, piriñç çuvalının âzını goyup da dibini delen hankınızdı. (A.Caferoğlu, A.İ.A.T., s. 196),

Hankı yola gideyin

Ayrıliğa ne deyyin (A. Caferoğlu A.İ.A.T., s. 122),

Dön beri dön beri kimin yarışan

Sen hanki aşğım gemhırdarısan (A. Caferoğlu, A.İ.A.T., s. 95)

Türk dilində işlənən "hangi" ədatının -ki (-gi) aidlik mənası ifadə edən variantı ilə bərabər, Azərbaycan dilinin bir qolu olan Şərqi Anadolu və Kərkük ləhcələrində –sı- mənsubiyyət şəkilçisi ilə işlənən forması da mövcuddur:hansı, hansı, hanısı; haxsı, haxsınızın.

Onun evi hansidir? (A.İ.A.T., s. 27)

Şah dedi çağırın bir manğa asker verin, haxsı kızı istirse top—topxana zorı assılar versiler eline (A. Terzibaşı, A.K.M., s. 27)

Dedi kardaş bir şert edeğin ki kardaşx vesyet ossın sene dedi haxsımızın oğlı oldu, haxsımızın kızı oldu bir-birine beşik kesme adaxdı ossın" (A. Terzibaşı, A.K.M., s. 19)

QISALTMALAR VƏ ƏDƏBİYYAT

1. Akç. Akçabat, Bl. Bolu, Br. Burdur, Çkl. Çanakkale,Erz. Erzurum, Glb. Gelibolu, Gmş. Gümüşhane,Gr. Giresun,İsp. İsparta, İz. İzmir, Kel. Kocaeli, Kbr. Kıbrıs, Rz. Rize, Tr. Trabzon, Yz. Yozgat. A.H.Y.Ö.: Ehliman Axundov. Azərbaycan Halk Yazılı Örnəkləri (Çev. Semih Tezcân). TDK, 1978
2. A.İ.A.T.: Ahmet Caferoğlu. Anadolu İli Ağızlarından Derlemeler. İstanbul 1951
3. A.K.M.: Ata Terzibaşı. Arzi-Kamber Matah.Kerkük Varyantı. 3. baskı, İstanbul 1971
4. Dr. Söz.:Derleme Sözlüğü. VII. Cilt. TDK, Ankara 1974, VIII. cilt,TDK, Ankara 1975
5. E.t.A.: Efrasiyap Gemalmaz. Erzurum İli Ağızları (İnceleme-Metinler-Sözlük ve Dizinler). 3. c., Erzurum,1978
6. G.B.A.A.: Zeynep Korkmaz. Güney-Batı Anadolu Ağızları Ses Bilgisi (Fonetik). Ankara, 1956
7. G.K.A.Y.A.: Sabri Özcan San. Gümüşhane Kültür Araştırmaları ve Yöre Ağızları. Ankara, 1990
8. H.H.: Musa Bin Hacı Hüseyin İzniki. Hısnul-Hasin Fi Minheci'ddin.
9. DTCF Yazma Eserler İsmail Saib Ef, 1/ 1331
10. K.D.İ.A.T.: Ahmet Caferoğlu. Kuzey-Doğu İllerimizden Toplamalar. TDK. İstanbul, 1946

11. R.I.: Turgut Günay. Rize İli Ağzları. Ankara, 1978
12. Selahattin Olcay. A. Bican Ercilasun- Ensar Aslan. Arpaçay Köylerinden Derlemeler. 2. baskı, TDK. Ankara, 1988
13. Tuncer Gülensoy. Kütahya ve Yöresi Ağzları (İnceleme-Metinler-Sözlük). TDK, Ankara, 1978
14. Hamza Zülfikar. Van Gölü Çevresi Ağzlarının Özellikleri // Ömer Asım Aksoy Armağanı. Ankara, 1978, s. 297-317
15. Gerard Clauson. An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish, Oxford, 1972
16. Necmettin Hacıeminoğlu. Türk Dilinde Edatlar. 3. Baskı. M.E.B. İstanbul, 1984
17. Banguoğlu T. Türkçenin Grameri. 2. Baskı, TDK, Ankara, 1986
18. Jean Deny. Türk Dili Grameri (Osmanlı Lehçesi). Tercüme eden: Ali Ulvi Elöve. İstanbul, 1941

Об особенностях употребления частиц в турецких диалектах

Резюме

В этой статье были исследованы частицы, употребляемые в не некоторых диалектах Анатолии, несмотря на их не применение в современном турецком языке. В статье также приводятся примеры из других тюркских языков.

Ключевые слова: *турецкий язык, диалектология, частицы*

About the usage of some particles in the Turkish dialects

Abstract

In this article were investigated the particles in the dialects spoken in Anatolia, despite the non usage in the modern language. All the examples of particles in the Turkish dialects were compared with other Turkic languages.

RƏYÇİ: dos.L.Ələkbərova

Keywords: *Turkish language, dialectology, particles.*

Ruhəngiz Yelmar qızı Məmmədova¹⁴
FRAZELOGIYA ÜZƏRİNDƏ İŞİN ELMI ƏSASLARI

Dilçilik tarixindən də məlumdur ki, frazeologiya müstəqil dilçilik sahəsi kimi birdən-birə yaranmamışdır. Onun dilçilik elmi sistemində müstəqilləşməsi uzun müddətli inkişaf prosesi ilə bağlı olmuşdur. Həm ümumi dilçilikdə, həm də leksikologiyada frazeologiyadan xüsusi tədqiqat sahəsi kimi bəhs edilmişdir. Sonralar isə frazeologiyanın hərtərəfli şəkildə araşdırılması və frazeologiya adlanan müstəqil dilçilik sahəsinin yaradılması zəruriyyəti yaranmışdır. (Müasir Azərbaycan dili. İc., B., 1978) Frazeologiya ümumi dilçilikdə müstəqil bir elm kimi təşəkkül tapdıqdan sonra diqqəti daha çox cəlb etmiş və tədqiq olunmağa başlanmışdır. Dilin zənginləşməsində frazeoloji birləşmələrin əhəmiyyəti böyükdür. Onlar dilin lüğət tərkibinin ayrılmaz hissəsidir. Dilin frazeoloji sistemində xalqın həyat və məişətinin, tarixi keçmişinin, adət və ənənələrinin çox aydın əksi görünür. (Qurbanov A. “Müasir Azərbaycan ədəbi dili” Bakı 1985). Sadəlik, yığcamlıq, mənalılıq və ifadəlilik frazeologizmlərə xas olan ən xarakterik xüsusiyyətlər olduğundan ondan ədəbi dilin bir çox üslublarında, xüsusilə də bədii üslubda dilin canlılığını, obrazlılığını, emosionallığını ifadə etmək üçün istifadə olunur. (Cəfərov S. “Müasir Azərbaycan dili” Bakı 1982)

Frazeoloji birləşmələrinin mühüm xüsusiyyətləri ekspressivlik, metaforiklik və emosionallıqdır.

Ekspressivlik - əlamətin yüksək keyfiyyətdə, mənalı və təsirli ifadəsidir. Frazeoloji vahidlər bu cəhətdən onlara ekvivalent olan sözlərdən çox fərqlənirlər. Məsələn: *qulaq asmaq – dinləmək, yada salmaq – xatırlamaq* və s.

Metaforiklik - çoxmənalılıq frazeoloji birləşmələrin yüksək obrazlılığı deməkdir.

Emosionallıq - danışan şəxsin öz hissələrinin nə dərəcədə qabarıq və təsirli ifadə etməsi ilə bağlıdır. Bütün bu cəhətlərə görə frazeoloji birləşmələr adi söz birləşmələrindən yüksəkdə durur və bədilik vasitəsi kimi dildə böyük rol oynayır. (Bayramov H. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı, 1979.) Frazeoloji birləşmələr nitqə ifadəlilik, obrazlılıq gətirən, fikri ifadəli edən dil vahidlərindəndir. Belə birləşmələrə sabit birləşmələr də deyilir. Bir qayda olaraq, frazeoloji birləşmələr məcazi mənalı olur. Ümumilikdə frazeoloji birləşmələrin əsas xüsusiyyətləri bunlardır:

1. Frazeoloji birləşmələrin tərkibi dəyişməz olur.
2. İki və daha artıq sözdən ibarət olurlar
3. Bu ifadələr dildə hazır şəkildə mövcud olur.
4. Frazeoloji birləşmələrin tərkibinə daxil olan sözlər öz ilkin həqiqi mənalərini itirir və yalnız məcazi mənada işlənir.
5. Əksəriyyəti bir sözlə ifadə oluna bilirlər.
6. Frazeoloji birləşmələr bütöv leksik vahidlərdir, lüğətlərə düşürlər.
7. Tərkib hissələrinə ayrılmadan bütöv bir cümlə üzvü olurlar.

Frazeologizmlər-frazeoloji söz birləşmələri müstəqil söz birləşmələrindən köklü surətdə fərqlənirlər. Bu fərq ondadır ki, frazeologizmlər hazır formada ifadə olunurlar, yəni onlar ünsiyyət zamanı yaranmırlar, hazır, bölünməz halda istifadə olunurlar. Tərkibinin və quruluşunun sabit, mənasının bütöv olması frazeologizmlərə xas olan və onları sərbəst söz birləşmələrindən ayıran başlıca cəhətdir. (“Müasir Azərbaycan dili. I hissə, Bakı 1978). Əcnəbi tələbələrə dilin tədrisi zamanı onların mənsub olduqları xalqın mədəniyyəti, məişəti, adət-ənənələrinə, milli psixologiyasına da istinad edilir. Belə hallarda ən vacib və ən zəngin dil materialı folklorudur ki, əsrlərdən bəri müxtəlif tarixi prosesləri, hadisələri adlayıb özündə əks etdirərək günümüze qədər gəlib çatıb və bu gün həyatımızda, ən sıx müraciət edilən sahədir. Frazeoloji vahidlər bu mənada istər şifahi, istərsə də yazılı nitqdə fikri daha dəqiq və mənalı ifadə etmək üçün ən çox istifadə olunan dil vahididir. Tələbələr əcnəbi dil öyrənərkən tədris olunan dildəki frazeoloji vahidləri işlətməklə öz nitqlərini daha da gözəlləşdirir, zənginləşdirir, ifadəli və mənalı edirlər. Frazeologizmlərin yerində işlədilməsi tədris zamanı ən vacib məsələlərdən biridir. Buna görə müəllimin vəzifəsi təkcə tələbənin söz ehtiyatını frazeoloji vahidlərlə zənginləşdirmək deyil, eyni zamanda onlarda bu ifadələri nitqdə yerində və düzgün şəkildə işlətmək bacarıq və vərdişləri yaratmaqdır.

Əcnəbi tələbələrə auditoriyada frazeoloji birləşmələrin tədrisinin ən böyük əhəmiyyəti ondadır ki, indiki qloballaşma dövründə dünya xalqlarının mədəni dəyərləri, məişəti, adət-ənənələrinin oxşar və ya yaxın, eyni zamanda, tam fərqli tərəflərini əyani surətdə göstərmək mümkündür. Çünki frazeoloji vahidlər mənsub olduğu xalqın tarixi və mədəniyyəti, adət və ənənələri ilə sıx bağlıdır. Dilin əcnəbi dil kimi tədrisində ölkəşünaslığa dair dil informasiyasının daşıyıcıları nöqtəyi nəzərdən frazeoloji vahidlər ən vacib komponent sayılır.

Frazeologizmlərin tədrisi zamanı tələbələrin aşağıdakı bacarıq və vərdişlərə yiyələnmələri üçün xüsusi diqqət yönəltmək lazımdır:

1. frazeologizmlərin leksik mənalərini müəyyən etmək, onları qrammatik mənalardan fərqləndirmək;
2. frazeoloji lüğətdən istifadə etmək;
3. mətndən frazeologizmləri tapmaq;
4. frazeologizmlərdən misallar gətirmək;
5. frazeoloji birləşmələrin sinonim və antonimlərini tapmaq;
6. kontekstdən götürülmüş frazeologizmlərin leksik mənalərinin izahını vermək;
7. frazeologizmlərin mətndə işlədilmə funksiyasını müəyyən etmək;
8. verilmiş tapşırığa əsasən frazeologizmləri qruplaşdırmaq;

¹⁴ Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti

Dilin əcnəbi dil kimi tədrisində istifadə olunan çalışmaları dil və nitq çalışmaları şəklində qruplaşdırmaq daha məqsədəuyğun hesab olunur.

1. Dil çalışmaları seçilmiş frazeoloji vahidlərin quruluş və mənalarını dərk etmək və yadda saxlamaq üçün nəzərdə tutulur.

2. Nitq çalışmaları isə öyrənilən frazeologizmlərin başa düşülməsi və nitqdə tətbiq edilməsinə yönəlir, beləliklə onların daha da möhkəm mənimsənilməsinə təmin edir.

Dil çalışmaları kimi aşağıda göstərilən iş növlərindən istifadə etmək olar:

1. Frazeoloji vahidlərin eşidilərək tanınması və verilmiş dialoqlardan onların seçilməsi.

2. Azərbaycan dilindəki frazeoloji vahidlərin ana dilindəki ekvivalenti ilə müqayisəsi.

3. Frazeoloji vahidlərin buraxılmış komponentlərinin yerinə qoyulması.

3. Sərbəst və ya sabit söz birləşmələrinin, yaxud ayrı-ayrı sözlərin onların sinonimləri ilə əvəz edilməsi

4. Ayrı-ayrı söz və söz birləşmələrinə frazeoloji antonimlərin tapılması

Nitq çalışmaları iki tipə ayrılır: nitqdən əvvəlki və nitq çalışmaları.

Nitqdən əvvəlki çalışmalar frazeoloji vahidlərin kommunikativ məqsədlə müxtəlif fikirlərdə şüurlu surətdə reallaşdırılmasının ilkin mərhələsində istifadə olunur. Bu cür çalışmalar iki tip olur:

1. Ayrı-ayrı söz və söz birləşmələrindən cümlələrin düzəldilməsi.

2. Verilmiş situasiyaya görə təqdim olunan frazeoloji vahidlərdən uyğun gələninin əlaqələndirilərək tətbiq olunması.

Göstərilən çalışma növünün əhəmiyyəti ondadır ki, tələbələrə vəziyyətə görə uyğun gələn frazeoloji vahidlərin işlədilməsi mümkün olan tipik situasiyalar təqdim olunur. Onlar bu zaman müəyyən leksikadan, həmçinin frazeoloji vahidlərdən istifadə etməklə verilən mövzuya aid dialoqlar da qura bilərlər. Bundan başqa, verilmiş dialoqu frazeoloji vahidlə tamamlaya bilərlər. Əsil nitq çalışmalarına aşağıdakılar aid edilir:

1. Şərti kommunikativ çalışmalar. Məsələn: *Dostunuz sizi evinə dəvət edib. Sizinsə getməyə vaxtınız olmayıb. Vəziyyətdən necə çıxardınız?* Buna əsasən dialoq və ya monoloq qurun.

2. Kommunikativ çalışmalar. Bu tipli çalışmalarda əsas məqsəd frazeoloji vahidlərin dərinlən mənimsənilməsidir.

Tədris zamanı hər bir müəllim düzgün seçilmiş, tələbələrin psixoloji və peşə maraqlarını nəzərə almaqla tərtib olunmuş çalışmalar və tapşırıqları yerinə yetirməklə qarşısına qoyduğu məqsədə çata bilər.

Frazeoloji vahidlərin öyrədilməsinə yönəldilən bu tipli çalışmalar kompleks frazeologizmlərin həm şifahi, həm də yazılı nitqdə istifadəsi zamanı tipik səhvlərdən qaçmağa təsir edir. Frazeologizmlərin nitqdə aktivləşdirilməsi və bu prosesin təkrar edilməsi tələbələrin gələcəkdə bu ifadələri leksik-semantik vəhdət və sabit söz birləşmələri kimi sərbəst şəkildə nitqlərində işlətmələrinə, öz hiss, fikir və məqsədlərini daha dəqiq və daha təbii formada çatdırmaqlarına kömək edir. Təklif olunan bu çalışma tipləri tələbələrin leksik ehtiyatlarını daha da zənginləşdirmək, onlarda daha gözəl nitqin inkişafına nail olmaq, hazır frazeoloji vahidləri şifahi və yazılı nitqdə aktivləşdirmək və sisteməlik olaraq istifadə etmək kimi bacarıq və vərdisləri nəzərə cərpacaq dərəcədə təkmilləşdirir.

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, frazeologiyanın öyrədilməsi dil mədəniyyəti və nitq ustalığı məsələləri ilə sıx bağlıdır, frazeologiyanın əcnəbi auditoriyada öyrədilməsi isə tələbələrin nitq mədəniyyətlərinin daha da inkişaf etdirilməsinə yönəldilən vasitələrdən biridir. Beləliklə, frazeoloji vahidlərin əcnəbi tələbələrə dil tədrisində istifadə edilməsi bu dilin daha effektiv mənimsənilməsinə, söz ehtiyatlarının, tədris edilən dilin aid olduğu ölkənin tarixi və mədəniyyəti, adət və ənənələri haqqında bilikləri daha da genişlənməsinə kömək edir, tələbələrə mədəniyyətlərarası ünsiyyətə, kommunikasiyaya hazırlayır. (E. Maqsudov. "Azərbaycan dilinin Türkiyə türkcəsi ilə əlaqəli tədrisi üçün çalışmalar". Məktəb nəşriyyatı. Naxçıvan, 2004.)

Frazeoloji vahidlər digər dil vahidlərindən, xüsusilə, söz və söz birləşmələrindən ayrı öyrənilir. Tədris zamanı başlıca diqqət frazeologizmə xas olan əsas əlamətlərə - onların təşkil olunduqları sözlərin leksik və qrammatik mənalarına, onların formalarını xarakterizə edən komponentlərin quruluşuna yönəldilməlidir.

Frazeoloji vahidlər gizli mənası olan sabit söz birləşmələridir. Frazeologizmlərin bu gizli mənalarını həmin dilə mənsub olanlar bilir, lakin əcnəbilər üçün bu ifadələrin mənası çox zaman başa düşülən deyil. Elə buna görə də frazeoloji birləşmələr əcnəbi tələbələr üçün dil vahidi qruplarında daha mürəkkəb sayılır. Bədii mətnlərin, həmçinin qəzet və jurnal materiallarının, danışq dilinin başa düşülməsində frazeologizmlərin çətinlik törətməsinin əsas səbəbi budur.

Frazeologizmlərin tədrisi zamanı tələbələrdə emosional-ekspressiv, dəqiq və canlı ifadələrlə nitqi rəngarəng etmə bacarığı formalaşır. Bundan başqa, frazeoloji vahidlər nitqi daha da gözəlləşdirir, fikrin daha yığcam, aydın çatdırılmasına kömək edir. Müasir dilçilikdə frazeologizmlər mənsub olduqları xalqın adət-ənənələrini nitq etiketlərini öyrətməklə yanaşı həmin xalqın milli mədəni dəyərlərini də kompleks şəkildə tələbələrə çatdırır.

Çox zaman müxtəlif dillərdə ayrı-ayrı xalqlara məxsus frazeologizmlər tam oxşar modelə malik olur və bu zaman öyrənilən dilin mənimsənilməsinə çox asanlaşdırır, çünki tələbə bu cür obrazlı ifadələri tez anlayır və yadında saxlayır. Təcrübə göstərir ki, tədris zamanı çətin qavranılan mövzuların, bölmələrin müxtəlif dillər əsasında müqayisəli araşdırılması müsbət nəticələrə gətirib çıxarır. (Əhmədov B. Leksika məsələləri. B., 1990)

Frazeologiyanın öyrədilməsi problemi bugünkü təlim prosesində çox aktualdır. Müəllim çalışmalıdır ki, ona verilən tədris saatından səmərəli istifadə edərək tələbələrin qısa müddət ərzində frazeologizmlər haqqında anlayışı olmasını təmin etsin. Kommunikativ prinsipin əsas vəzifəsi elə çevik, avtomatik leksik bacarıq və vərdislər yaratmaqdır ki, tələbə yaddaşında olan söz, söz birləşmələri və hazır ifadələri çətinlik çəkmədən xatırlayıb nitqində aktivləşdirə bilsin. Bu mərhələlərin səmərəli

təbiiq və təcrübədə qarşıya qoyulan nəticənin alınması üçün frazeoloji vahidlərin tədrisinə aid xüsusi çalışmalar kompleksini tərtib etmək və onun nitqdə tətbiqinə nail olmaq lazımdır. Bu tapşırıqlar sistemində lazımi tip, növ və müxtəlif çalışmalar toplusu olan işlər elə ardıcılıqla və elə sayda tərtib olunmalıdır ki, nitq fəaliyyətinin müxtəlif növlərində vərdiş və bacarıqların formalaşması qanunauyğunluqları və qarşılıqlı təsiri nəzərə alınsın və dilin mənimsənilməsində maksimal yüksək səviyyə təmin olunsun.

Frazeologizmlərin tədrisində ən vacib aspektlərdən biri də onun funksionallaşması, yəni müxtəlif üslublu mətnlərdə, dialoqlarda istifadə olunmasıdır. Burada frazeologiyanın nəzəriyyəsi ilə nitqin inkişafı məşğələləri arasında daima əlaqə yaratmaq lazımdır. (Frazeologiya nəzəriyyəsinin təşəkkül dövrü. // Dil və ədəbiyyat (Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal). Bakı, 2011, № 1(77))

ƏDƏBİYYAT

1. Cəfərov S. "Müasir Azərbaycan dili" Bakı 1982
2. Qurbanov A. "Müasir Azərbaycan ədəbi dili" Bakı 1985
3. "Müasir Azərbaycan dili. I hissə, Bakı 1978
4. Bayramov H. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı, 1979.
5. Əhmədov B. Leksika məsələləri. B., 1990
6. Müasir Azərbaycan dili. İc., B., 1978
7. Frazeologiya nəzəriyyəsinin təşəkkül dövrü. // Dil və ədəbiyyat (Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal). Bakı, 2011, № 1(77)
8. E. Maqşudov. "Azərbaycan dilinin Türkiyə türkcəsi ilə əlaqəli tədrisi üçün çalışmalar". Məktəb nəşriyyatı. Naxçıvan, 2004.

Açar sözlər: frazeologiya, üslub, söz birləşməsi, dilçilik, nitq, leksik, semantik, sinonim, antonim, kommunikativ, global, ekvivalent, situasiya.

Ключевые слова: фразеология, стиль, словосочетание, лингвистика, речь, лексическое, семантическое, синоним, антоним, коммуникативный, глобальный, эквивалентный, ситуационный.

Key words: phraseology, style, word combination, linguistics, speech, lexical, semantic, synonym, antonym, communicative, global, equivalent, situational.

XÜLASƏ

Frazeologiya öyrənilərkən əsasən onun obyektinə, frazeoloji vahidlərin struktur tiplərinə, onların semantik strukturuna, lüğətlərdə frazeologizmlərin təqdimatına, frazeologiyanın lingvistik sahə kimi təşəkkül tapmasına və onun dilçilikdə olan digər elmi sahələrlə (leksikologiya, söz yaradıcılığı, sintaksis, kontekstologiya, üslubiyyat) əlaqəsinə, müasir dilçilikdə frazeoloji vahidlərin əhəmiyyətinə xüsusi diqqət verilir.

Bu qrupa atalar sözləri, aforizmlər və zərb-məsəllər də daxildir. Bununla yanaşı bir çox frazeoloji ifadələrin mühüm sintaktik xüsusiyyətləri vardır. Belə ki, bu ifadələr söz birləşmələrindən ibarət olmayıb, bütöv bir cümlə halında olur.

Göründüyü kimi, frazeologizmlərin tərkibinə idiomlar, sabit söz birləşmələrindən başqa, həm də mürəkkəb termin və adlar, atalar sözləri və məsəllər, aforizmlər və zərb-məsəllər, nitq şablonları və klişələr, dramatik frazeologizmlər daxil edilir. Frazeoloji birləşmələr nitqə xüsusi ifadəlilik, canlılıq gətirir. Onlar daha çox bədii üslubda və məişət üslubunda işlənir.

Frazeoloji ifadələr xarakter etibarilə müstəqil söz birləşmələrindən heç də fərqlənmirlər. Onlar nəinki semantik cəhətdən üzvlənə bilirlər, həm də bütövlükdə müstəqil mənalı sözlərdən təşkil olunur.

SUMMARY

The study of phraseology focuses mainly on its object, structural types of phraseological units, their semantic structure, presentation of phrases in dictionaries, formation of phraseology as a linguistic field, and its related scientific areas (lexicology, word formation, syntax, linguistics, contextualology, linguistics). special attention is paid to the importance. This group also includes proverbs, aphorisms, and drums. At the same time, many phrases have important syntactic properties. As such, these expressions are not a combination of words, but a whole sentence.

As you can see, idioms, in addition to fixed vocabulary, also include complicated terms and names, proverbs and parables, aphorisms and drums, speech templates and clichés, dramatic phrases. Phraseological combinations bring special speech and vibrancy to the speech. They are often used in the artistic style and in the domestic style. Phraseological expressions in nature do not differ from independent word combinations. They are not only semantic members, but also composed of independent meaningful words.

РЕЗИОМЕ

Изучение фразеологии сосредоточено в основном на ее объекте, структурных типах фразеологизмов, их семантической структуре, представлении фраз в словарях, формировании фразеологии как лингвистического поля и связанных с ней научных областях (лексикология, словообразование, синтаксис, лингвистика, контекстуология, лингвистика). особое внимание уделяется важности. В эту группу также входят пословицы, афоризмы и барабаны. В то же время многие фразы имеют важные синтаксические свойства. Таким образом, эти выражения являются не комбинацией слов, а целым предложением. Как видите, идиомы, помимо фиксированного словаря, также включают сложные термины и имена, пословицы и притчи, афоризмы и ударные, речевые шаблоны и клише, драматические фразы. Фразеологические сочетания приносят в речь особую речь и живость. Они часто используются в художественном стиле и в домашнем стиле. Фразеологические выражения по своей природе не отличаются от самостоятельных словосочетаний. Они не только семантические члены, но и состоят из независимых значимых слов.

Elmi rəhbər: dos A.N.Hacıyev

İsayeva Fəridə Davud qızı¹ SİFƏTİN SEMANTİK TƏSNİFATININ ÜMUMİ PRİNSİPLƏRİ VƏ MEYARLARI

Dilin leksik vahidləri arasında üç əsas mənə münasibəti özünü göstərir: tam eynilik (dubletlər); tam fərq (omonim, paronim və sözlərin semantikaya görə üst-üstə düşməyən digər növləri); qismən eynilik və fərq. Üçüncü növ münasibət daha geniş yayılmışdır. Qismən eynilik və fərq halında sözün semantikasındakı hansı komponent əsasında bu eyniliyin və fərqi yaranmasını müəyyənləşdirmək böyük əhəmiyyət daşıyır. Cinsləri təyin etmək üçün təsnifedici, növlərin fərqləndirilməsində isə dəqiqləşdirici komponent əsas kimi çıxış edir.

Dəqiqləşdirici komponent üst-üstə düşmədikdə təsnifedici sem bu sözləri qarşı-qarşıya qoymağa imkan verir. Məsələn, ümumiyyətlə cins kimi heyvan və quşları ayırmaq tələb olunursa, bu zaman heyvan cinsinə ayı, tülkü, şir, dovşan, inək və s. aid olur. Cinsə daxil olan növləri bir-birindən ayırmaq üçün dəqiqləşdirici komponent nəzərə alınmalıdır. Aşağı tərtib bölgü yeni əlamətin qəbul edilməsi zərurətini ortaya atır.

Əgər növ qarşıqoyması üçün istifadə olunan əlamət qradasiyaya əsas verərsə, onda sinonim və ya antonim əlaqə aşkara çıxır. Bu zaman sinonimlər yaxın semlərə, qradasiya şkalasında yanaşı yerləşən semlərə görə (məs. cəsur, igid, antonimlər isə əks qütblərdə yerləşən semlərə görə (cəsur, qorxaq) qarşı-qarşıya qoyulur. Müxtəlif sistemli dillərin materialı əsasında tədqiqat zamanı aydın olur ki, sifətlər arasında bu əlaqələrdə həm oxşar, həm də fərqli cəhətlər özünü göstərir.

Əlamətlər bu əlamətlərə malik predmetlər, onların meydana çıxmasına səbəb olmuş fəaliyyət əsasında təyin olunur: yasəmən (*lilac*) - yasəmən rəngində, quru (*dry*) - qurumaq (*dry*) prosesinin nəticəsində yaranan və s.

Nominasiya üçün predmetlərin artefakt, biofakt və şəxs üzrə paylanması vacibdir. Artefakt predmeti əmələ gətirən fəaliyyət, onun düzəltdiyi material, yerinə yetirməli olduğu proses, fəaliyyət yeri və i.ə. əlaqədardır. Deməli, artefakt əlaqələri sosial aspektlə, hər şeydən əvvəl, insanların istehsal fəaliyyətini əks etdirən sosial-funksional fəaliyyətlə əlaqələndirilir. Biofakt üçün daxili əlamətin obyektə üzvi şəkildə aidliyi səciyyəvidir. Bu halda mənsubiyyət əlaqəsi özünü göstərir. Məsələn, *sarıkkök* bitkiyə mənsub olan sarı rəngin adını da daşıyır.

Nominasiya zamanı şəxsə görə ayırmada həm artefakt, həm də biofaktla əlaqə özünü göstərir. Məsələn müdrik sözündə şəxsə mənsub artefakt əlaqəsi varsa, çoxdanışan sözündə biofakt əlaqəsi aydın hiss olunur.

Nominasiya prinsipi ümumiləşdirici motivləşdirmə mənaları üçün əsas rolunu oynayır. Motivləşdirici semantikanın ümumiliyi eyni tematik sinfə daxil olan sözlər üçün ümumiləşdirici motivləşdirmə mənalarının müəyyənləşdirilməsini tələb edir. Məsələn *qorumaq-qoruyucu-qoruyucu* sözlərində motivləşdirici mənə qorumaq hər üç sözdə öz semantik yükünü saxlayır. Azərbaycan dilindəki *dar* sözünə rus dilində «узкий», «тесный» sifətləri uyğun gəlir. İngilis dilində *dar* “tight” “narrow” sözləri ilə ifadə olunur.

Cins-növ ayırması zamanı bir sözün semantikasi digər sözün konkretləşdirici hissəsi ilə eynilik təşkil edərsə, sözlər arasındakı əlaqə epidiqmatik əlaqə adlandırılır. Şəraiti göstərir ki, bu münasibət üçün sözlərin kök morfemə görə eyniliyi əsas deyildir. O, bu münasibətə aid misal olaraq (*cmupam* - yumaq: *laundry, wash*) *пpачка* - *paltaryuyan qadın, laundress*) sözlərini nümunə kimi verir. Nümunə sözlərin tərcüməsi zamanı bu iki söz arasında qeyd olunan münasibətin Azərbaycan dili üçün ödənmədiyini aşkara çıxır. Deməli, müxtəlif sistemli dillərdə təsnifat məqsədi ilə sözlər arasındakı rabitəni təyin edərkən eyni predmeti, obyektə bildiren sözlərin ifadə planında dəyişməsi nəzərə alınmalıdır. Yuxarıda verilmiş nümunədə Azərbaycan dilində «*praqka*» sözünün qarşılığı kimi sintaktik birləşmənin işlənməsi aydın olur. Bu birləşmənin birinci komponenti mürəkkəb sözdür və həmin sözün ikinci komponentinin tərkibində yumaq semi vardır. Eyni zamanda, bu mürəkkəb sözdə dəqiqləşdirici komponent kimi paltar sözü də işlənmişdir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, birləşmədəki artefakt rabitəsinin göstəricisi olan qadın sözü də dəqiqləşdirici komponent funksiyasında çıxış edir.

İngilis dilində yumaq feli iki müxtəlif sözlə ifadə olunur: *laundry, wash*. Bu sözlərdən birincisi əsasında *launders* - *paltaryuyan qadın, laundry* - *paltar yuyulan yer, laundry man* - *paltaryuyulan yerdə işləyən fəhlə* sözləri düzəlir. Qeyd edək ki, ingilis dilindəki *launders* rus dilindəki *пpачка* sözünə uyğun gəlsə də, ingilis dilində cins kateqoriyası olmadığından həmin sözün hər iki cinsə aidliyini qəbul etmək olar. Azərbaycan dilində də paltaryuyan paltar yumaq prosesini həyata keçirən şəxs anlamındadır və bu sözdə cinsə işarə yoxdur. Sadəcə rus dilindən tərcümə zamanı cins əlamətinin ifadəsi üçün əlavə olaraq qadın sözündən istifadə olunur.

«Sounds good to me. My name's Dawson, Joe Dawson, an' I'm tryin' to scare up a *laundryman*. He remembered her as a giri, before her marriage, when she would dance with the best, all night, after a hard day's work at the *laundry*, and think nothing of leaving the dance to go to another day's hard work. There happened to be a bath-tub for the servants in the laundry building, and he electrified Joe by taking a cold bath. The room was situated over the *laundry* and was in the same building with the engine that pumped water, made electricity, and ran the laundry machinery. (Cek London. «Martin İden»). Aydındır ki, predmet əlamətə, əlamət predmetə görə təyin oluna bilər və nominasiya prosesində bu prinsip çox zaman nəzərə alınır. Limon (ing. *lemon*) - sarı rəngli meyvə, sarı - limon rəngi (*lemon, lemony*). Təsnifat prinsiplərini və meyarlarını araşdırarkən leksik və sözdüzəltmə motivləşməsi arasındakı fərqlər də nəzərə alınmalıdır.

Leksik motivləşmə ilə sözdüzəltmə motivləşməsi arasındakı əsas fərqlər aşağıdakılardır: 1) leksik motivləşdirmə münasibəti düzəltmə vahidin affiksial quruluşundan asılı deyil, 2) leksik motivləşmənin əsasında konkret ümumiləşdirici motivləşdirmə mənası durur və bu, sözdüzəltmə tipindən asılı deyildir; 3) sözdüzəltmə motivləşdirilməsi həm birbaşa, həm də dolayısı ola bilər; 4) leksik motivləşdirmədə sözlər arasındakı əlaqədən asılı olaraq hərəkilik var; 5) sözdüzəltmə motivləşdirməsində belə hərəkilik yoxdur və ikiqat motivləşmə halı məhdudlaşır; 6) leksik motivləşmə zamanı sifətlə bağlı aralıq

sözdüzəltmə pilləsi bir sıra dillərdə, o cümlədən rus dilində özünü göstərir. Bu, ondan irəli gəlir ki, rus dilində sifətin qrammatik əlaməti vardır. Məsələn, rus dilində *лес - лесник* və *лес-лесный-лесник* sözdüzəltmə pillələrini qeyd etmək mümkündürsə, Azərbaycan və ingilis dillərində aralıq pillə yoxdur: *meşə - meşəbəyi* ing. *forest - forest guard*.

Əlamət və prosessual mənənin denotativ eyniliyi müxtəlif sistemli dillərin bəzilərində əks istiqamətli leksik motivləşməyə səbəb olursa (məsələn, *храбрый — храбрость, храбрость-храбрый*), bəzilərdə, o cümlədən ingilis və Azərbaycan dillərində özünü göstərmir. Məsələn, Azərbaycan dilində *casazət- cəsarətli* (ing. *brave-bravery*) sözdüzəltmə istiqaməti mümkündürsə, *cəsarətli - cəsarət* (ing. *bravery - brave*) istiqaməti qeyri-mümkündür.

Leksik motivləşmə əlaqəsinin qapalı dairə üzrə getməsi zamanı müxtəlif sistemli dillərin bəzilərində sözdüzəltmə zəncirinin birinci və sonuncu manqası eyni nitq hissəsinə aid olur və sonuncu yaranan birinci ilə sinonim kimi çıxış edir. Bu hal rus dilində özünü göstərir (*грубый - грубость - Загрубость - Загрубелый*), Azərbaycan və ingilis dillərində müşahidə olunmur. Oxşar sıranı *qırsağ, kobud - kobudluq etmək - kobudlaşmaq - kobudlaşmış* (ing. *rough - be rude - become coarsened -coarsened*) dairəsinə alırıq. Bu dairənin birinci və son elementləri eyni nitq hissəsinə mənsub deyil. Dairənin birinci elementi sifətdir, sonuncu element isə feli sifətdir. Deməli, nitq hissələrinin eyniliyi prinsipi rus dili üçün ödənilirsə, Azərbaycan və ingilis dili üçün bu hökm düzgün deyildir. Birinci və sonuncu elementin sinonim olması faktı isə hər iki halda doğrudur. Lakin burada sinonimlər arasındakı semantik məsafə müxtəlif ola bilər.

Sifətlərin semantik təsnifi əsasında nə qrammatik əlamət, nə də struktur əlamət qoyula bilmir. Məsələn, struktur əlamət çoxmənalı sözün fərqləndirilməsinə imkan yaratmır. Yaxud sözdüzəltmə vasitəsi müxtəlif semantik qruplara aid sözlər əmələ gətirir. Qeyd olunduğu kimi, müxtəlif sistemli dillərdə sifətlərin quruluşca növləri vardır və bu növlərə bölgü tam üst-üstə düşür. İstər Azərbaycan, istər rus, istərsə də ingilis dilində sifətlərin quruluşca üç növü vardır. Semantik təsnifat quruluşca növlər arasında ayrı-ayrılıqda aparıla bilməz. Çünki belə təsnifat bütün sifətləri (sadə, düzəltmə, mürəkkəb) əhatə etməlidir. Lakin buna baxmayaraq, sifətlərin əsl sifətlər üzrə semantik təsnifi meylləri özünü göstərir. Əvəzində nisbi sifətlərin ayrıca semantik təsnifə cəlb olunmasına rast gəlinmir.

B.Xəlilov Azərbaycan dilinin əsl sifətlərinin 7 lüğəvi mənə qrupunu fərqləndirir; 1) rəng bildirənlər; 2)məkan, ölçü və həcm əlamətləri bildirənlər; 3) dad və lamisə üzvləri vasitəsi ilə hiss edilən əlamətləri bildirən sifətlər; 4) insan və heyvanların xarici görkəmi ilə bağlı xüsusiyyət və keyfiyyətləri bildirən sifətlər; 5) xasiyyət, daxili keyfiyyət, psixoloji xüsusiyyət və əlamət bildirən sifətlər; 6) ümumi əlamət və keyfiyyət bildirən sifətlər; 7) çeki əlamətini bildirən sifətlər. Sifətlərin semantik təsnifi ilə bağlı Azərbaycan dilçiliyində başqa fikirlər olsa da, bu məsələ konkret tədqiqat obyektı olmamış, belə bölgülər yalnız əsl sifətləri əhatə etmişdir. Bu isə sifətlərin semantik cəhətdən tam təsnifi sayıla bilməz. Eyni zamanda, belə bölgülərin əsasında duran meyarların necə seçilməsi də aydın deyildir.

Azərbaycan dili materialları əsasında sifətin semantik təsnifi məsələləri kifayət qədər öyrənilməmişdir. Bu cəhət ingilis dili üçün də səciyyəvidir. Dil vahidlərinin ümumi semantik əlamətə görə qruplaşdırılan toplusu semantik sahə yaradır. Semantik sahəyə daxil olan sözlər müəyyən ümumi qeyri-trivial mənə komponentinə malik olur.

Semantik sahənin əsas xassələri aşağıdakıları əhatə edir: 1) semantik sahə dilin daşıyıcısı üçün intuitiv başa düşülən olur və onun üçün psixoloji reallıqdır; 2) semantik sahə avtonomdur və dilin alt sistemi kimi fərqləndirilir; 3) semantik sahənin vahidləri bir-biri ilə sistem semantik münasibətlərə malikdir; 4) dilin hər bir semantik sahəsi digər semantik sahələrlə əlaqəli olub onlarla bir yerdə dil sistemi yaradır.

Semantik sahə nəzəriyyəsinin əsasında dildə müəyyən semantik qrupların mövcüdlüyü, dil vahidlərinin bir və ya bir neçə belə qrupa daxil olması təsəvvürü durur. Xüsusi halda dilin lüğət tərkibi (leksika) müxtəlif münasibətlər əsasında (sinonim, antonim və s.) birləşən müəyyən söz qrupları kimi təyin oluna bilər. Ayrıca semantik sahənin elementləri müntəzəm və sistem münasibətlərə malikdir. Ona görə də bütün sahələr qarşılıqlı şəkildə bir-birinə qarşı qoyula bilər. Semantik sahəyə daxil olan hər bir sözün mənası tam şəkildə o zaman aydınlaşır. Həmin sahəyə daxil olan başqa sözlərin mənaları məlum olduqda semantik sahələr bir-biri ilə kəşifə, yaxud bir sahə digərinə daxil ola bilər. Hər bir dildə sifətlər vahid bir semantik sahə təşkil edir. Bu semantik sahəyə daxil olan sözlərin ayrılması üçün meyar dilin lüğət tərkibinə daxil olan bütün sözlər sırasından sifətləri seçməyə imkan verən meyar olur. Qeyd edilən meyar sözün əlamət və keyfiyyəti ifadə etməsidir. Sifətlərin semantik sahəsinə daxil olan sözlər də müxtəlif leksik-semantik qruplar şəklində birləşə bilər. Bu zaman daxili semantik, yaxud sifətlərin semantik sahəsinə girən alt semantik sahələr müəyyənləşdirilir.

Məlumdur ki, empirik sifətləri təsirə görə təyinetməyə) əsasən yeddi cinsə bölmək olar. Təyinetmənin hansı hiss üzvünə görə baş verməsi əsasında, yəni cinsin 1)görmə; 2)əşitmə; 3)iyilmə; 4)dadılmə üzvləri ilə təyininə görə dörd leksik-semantik qrupu ayırmaq olur. Digər üç qrupdan biri müxtəlif hiss üzvlərinə əsasən təyin etməni özündə birləşdirir. Tədqiqatçılar predmetin əlamət və keyfiyyətinin əzələ qüvvəsi ilə qiymətləndirilməsi əsasında müəyyənləşdirilən sifətləri də ayrıca leksik-semantik qrup kimi fərqləndirirlər. Bununla yanaşı, daha bir leksik-semantik qrup da mövcuddur. Həmin qrup əlamət və keyfiyyətin müqayisə yolu ilə şüurla qiymətləndirilməsi nəticəsində təyin edilən sifətləri özündə birləşdirir. Biz belə hesab edirik ki, predmetin əlamət və keyfiyyətinin bir neçə hiss orqanının iştirakı ilə qiymətləndirməsi prosesi şüurla bağlıdır. Bu zamanı qiymətləndirmə haqqında müxtəlif hiss orqanlarından alınan informasiya əqli xüsusiyyətlər əsasında konkretləşdirilir. Ona görə də, ilkin yaxınlaşmada empirik sifətlərin təsnifi sxeminə şüurla qiymətləndirilən əlamət və keyfiyyətləri birləşdirəni leksik-semantik qrupu daxil edirik.

Hiss üzvləri (görmə, eşitmə, lamisə, iyilmə) vasitəsilə! təyin olunan sifətlər bu prosesdə iştirak edən hiss üzvündən asılı olaraq dörd qrupa bölünür.

Əgər rəng bildirən sifətləri bir leksik-semantik qrupda birləşdiririksə, bu zaman rəngin yoxluğundan, rənglərin qarışığından alınan əlamətləri bildirən sifətlər həmin qrupdan kənar qalır. Məsələn, *şəffaf* (*transparent*), *rəngsiz* (*colourless*), *rəngli* (*coloured*), *əlvən* (*particoloured*).

Azərbaycan dilində çal, boz, göy, ağ, ağarmış; çal, çallaşmış sözlərinin ingilis dilində qarşılığı grey leksik vahididir. Azərbaycan dilində «saçı ağarmış, saçı çallaşmış» mənalarının ifadəsi üçün müxtəlif sözlərdən istifadə olunur. İngilis dilində həmin sifətin iki mənası göstərilir: 1) grey (saç haqqında); 2) grey-haired (insan haqqında).

Azərbaycan və ingilis dillərində qeyd olunan sifətlər isimlərlər ilə birləşərək mürəkkəb sifətlər əmələ gətirir: *çalbıq*, *ağbıq*; *çalbıqlı*, *ağbıqlı* (ingilis dilində qarşılıq *ağbıqlı*, *çalbıqlı* sözlərinə uyğun gələn sözlər analitik formadadır: *with gray moustaches*). *Ağsaç*, *çalsaç*; *ağsaçlı*, *çalsaçlı* (ing. *grey - headed*, *grey - haired*). Təbii ki, bu törəmə sifətlər insanın zahiri görünüşünə aid olan əlamətləri bildirdiyindən onlar rənglərə aid deyil, başqa leksik-semantik qrupa daxil olacaqdır. Digər oxşar sözlər (məsələn, *ağsaç - white - haired*; *sanbəniz, a yellow faced*) eyni qrupda yer almalıdır. Bununla yanaşı, qeyd etmək lazımdır ki, belə sifətlər müəyyən sinonim cərgələr yaradır: *ağsaç - çalsaç*; *ağsaçlı, çalsaçlı* (ing. *Grey - headed, grey - haired*) və s.

Buradan aydın olur ki, ağ və çal rəngləri üst-üstə düşmür, onların arasında mənə çaları fərqi vardır. Saçın ağarması birdəfəlik, biranlıq baş verən proses deyildir və saç deyəndə bir tük nəzərdə tutulmur. İnsanın saçı, saqqalı, bıığı ağaranda saç, saqqal və bıığı təşkil edən tüklərin bəzisi tam ağarırsa, digəri bir qədər qaraya, başqa biri boza, digəri kül rənginə və s. çala bilər. Bütün bu cür saçların toplusu çal sifətinə uyğun gəlir və belə rəng təbiətdə başqa predmetlərdə, əşyalarda, canlılarda müşahidə oluna bilər. Sadəcə, çal sifəti birbaşa rəng məfhumu ilə deyil, daha çox insana xas keyfiyyətlə, yaşlaşma, qocalma, əvvəlki keyfiyyəti itirmə xüsusiyyəti ilə bağlıdır.

Rəngə görə fərqlənən əlamətləri ifadə edən sifətləri iki qrupa ayırmaq məqsəduyğun sayırıq. Birinci qrupu bilavasitə rənglərin adlarını, onların müxtəlif çalarlarını bildirən sözlər təşkil edəcəkdir. Məsələn, *qırmızı* (*red*), *ağ* (*white*), *sarı* (*yellow*), *mavi* (*blue*), *qara* (*black*), *qapqara* (*deep black*), *yasəmənli* (*lilac*), *firuzəyi* (*turquoise*), *bənövşəyi* (*violet*) və s. İkinci qrup rənglə bağlı başqa əlamət və keyfiyyəti bildirən sözləri əhatə edəcəkdir. Burada rənglərin qarışığı, rəngin varlığı və yoxluğu, rəngə əsasən adlandırılan əlaməti və sair bildirən sözlər toplanacaqdır.

Beləliklə, sifətlərin ümumi təsnifat sxeminin görmə ilə bağlı seqmentin səth qolununun rəngə görə fərqlənən leksik-semantik qrupu üzrə iyerarxik qaydada bütün tərtib leksik-semantik variantların budaqlanmasını müəyyənləşdirdik. Konfigurasiya və forma anlayışlarını fərqləndirmək bir qədər çətinidir. Lakin forma daha dar anlamda başa düşülür. Ona görə də təsnifatda səthin konfigurasiyası əsas götürülmüşdür.

Səthin konfigurasiya və xarakteri ilə bağlı əlamətləri bildirən sifətlər qrupuna düz (*straight, plain*), *hamar* (*flat*), *əyri* (*crooked*), *eyri-üyrü* (*crooked*), *kelekötür* (*rough*), *quru* (*dry*), *yaş* (*wet*), *bıqlı* (*moustached*), *bıqsız* (*moustacheless*), *daz* (*bald*), *keçəl* (*bald*), *qıvrım* (*curly*) və i.a. sözlər daxil olur. Bu sözləri iki alt qrupa ayırmaq olar. Birinci qrup səthin konfigurasiyasına aid əlamətləri bildirən sifətləri əhatə edir. Məsələn, *düz* (*straight, plain*), *hamar* (*flat*), *əyri* (*crooked*), *kələkötür* (*rough*), *dəyirmi* (*round*), *ensiz* (*narrow*), *dar* (*narrow*), *geniş* (*wide*), *uzun* (*long*), *qısa* (*short*) və s. İkinci qrup səthin xarakterinə aid əlamət və keyfiyyətləri bildirən sifətləri özündə birləşdirir. Məsələn, *çil-çil* (*freckled*), *qum* (*dry*), *yaş* (*wet*), *bıqlı* (*moustached*), *bıqsız* (*moustacheless*), *daz* (*bald*), *keçəl* (*bald*), *qıvrım* (*curly*), *sürüşkən* (*slippery*), *otlu* (*grassy*) və s.

İşığa görə fərqlənən əlamətləri ifadə edən sifətlər işıq səthdən əksətmə, yayılma xüsusiyyətlərini və s. ifadə edir. Bu qrupa daxil olan sifətlərə aid aşağıdakı misalları göstərmək olar: *ışıqlı* (*light*), *parlaq* (*bright*), *şəffaf* (*transparent, limpid*), *qaranlıq* (*dark*) və s.

Sifətlərin ümumi təsnifat sxeminin görmə ilə bağlı seqmentin predmetin quruluşu qolunun leksik-semantik qruplarını təyin etməyə çalışsaq. Predmetin quruluşu ilə bağlı əlamətləri bildirən sözlərin aşağıdakı leksik-semantik variantlarını qeyd edirik: 1) predmet və obyektin formasını bildirən sözlər: *düz yol* (*straight road*), *əyri xətt* (*curved line*), *dəyirmi stol* (*round table*), *yastı yəşik* (*flat box*); 2) canlı varlığın, insanın və ya heyvanın özünə və bədən üzvlərinə məxsus xüsusiyyətləri bildirən sözlər: *arıq adam* (*thin man*), *ətli yanaq* (*fleshy cheeks*), *şişgin üz* (*swelling face*), *şişman adam* (*stout man*), *findıqburun* (*snub-nosed*), *qıvrım saçlar* (*curly hairs*), *enlikürək adam* (*broad-shouldered man*); 3) predmetin ölçülərini bildirən sifətlər: *alçaq hasar* (*low fence*), *derin quyruq* (*deep well*), *geniş dəhliz* (*wide corridor*), *nazik dəftər* (*thin copy-book*), *kiçik şəhər* (*small town*), *nəhəng adam* (*giant man*), *dansqal mənzil* (*small apartment*), *sıx saçlar* (*thick hair*), *yarımçıq vedrə* (*incomplete bucket*), *boş çallək* (*empty barrel*) və s.

Bu leksik-semantik qruplarda verilmiş nümunələrin bəziləri səthlə bağlı əlamətləri bildirən sifətlərlə üst-üstə düşür. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, əgər səthin konfigurasiyası ilə bağlı sifətlərlə, predmetin quruluş forması ilə bağlı əlamətləri bildirən sifətləri müqayisə etsək onda eyni bir sözün iki müxtəlif leksik-semantik qrupa düşməsinin daha çox müşahidə olunması aşkara çıxır. Aydındır ki, quruluş səthdən daha geniş anlayışdır. Həndəsi baxımdan müqayisə etsək, qeyd olunduğu kimi səth ikiölçülüdür (uzunluq, en), quruluş isə üçölçülüdür (uzunluq, en, Mndürlük) olması ilə fərqlənir. Quruluşda üçüncü ölçünün, yəni hündürlüyün sıfır olma halı səthə uyğun gəlir. Deməli, səth quruluşun xüsusi halı kimi qəbul oluna bilər. Belə olan təqdirdə təsnifat sxeminə yuxarıda tərtib vahidi kimi, yəni cins kimi predmetin quruluşunu əsas götürmək mümkündür. Bu zaman səth növ tərtibində duracaqdır. Səthin konfigurasiya və xarakteri ilə bağlı əlamətləri bildirən sifətlərə aid yuxarıda qeyd edilmiş nümunələri bir daha nəzərdən keçirək: *düz* (*straight, plain*), *hamar* (*flat*), *əyri* (*crooked*), *eyri-üyrü* (*crooked*), *kələkötür* (*tough*), *qum* (*dry*), *yaş* (*wet*), *bıqlı* (*moustached*), *bıqsız* (*moustacheless*), *daz* (*bald*), *keçəl* (*bald*), *qıvrım* (*curly*) və s. Göstərilən sözlərdən səthin formasına aid əlamətləri bildirən sifətləri ayırarkən *düz* (*straight, plain*), *hamar* (*flat*), *əyri*

(*crooked*), *kələkötür* (*rough*), *dəyirmi* (*round*), *ensiz* (*narrow*), *dar* (*narrow*), *geniş* (*wide*), *uzun* (*long*), *qısa* (*short*) sifətləri bir qrupda birləşdirilmişdi. Qeyd olunan sifətlərin bir qismi ilk baxışdan səthin formasını bildirən söz təsiri bağışlayır. Əslində isə, bu sözlər predmetin quruluşuna aiddir. Bizim fikrimizcə, *ensiz* (*narrow*), *dar* (*narrow*), *geniş* (*wide*), *uzun* (*long*), *qısa* (*short*), *düz* (*straight*), *əyri* (*crooked*), *dəyirmi* (*round*) sifətləri predmetin səthinə deyil, quruluşuna aid əlamətləri adlandırır. Predmetin səth xüsusiyyətləri ilə əlaqələndirilən bir sıra 1 sifətlər də quruluşa aid əlamətlərin adlandır. Məsələn, *bıqlı* (*moustached*), *bıqsız* (*moustacheless*), *otlu* (*grassy*), *otsuz* (*grassless*), *daz* (*bald*), *keçəl* (*bald*), *qıvrım* (*curly*) və s.

Predmetin quruluş xüsusiyyətlərinə aid sifətləri üç qrupa bölmək olar. Birinci qrup predmetin konfigurasiyası və formasını bildirən sifətləri əhatə edir. Məsələn, *düz küçə* (*straight Street*), *əyri məftil* (*curved wire*), *şişgin üz* (*swelling face*), *şişman adam* (*stout man*), *qıvrım saç* (*curly hair*), *j findiqburun qız* (*snub-nosed girl*), *enlikürək oğlan* (*broad-shouldered boy*), *dəyirmi stol* (*round table*) və s.

İkinci qrup sifətlər predmetin ölçü xüsusiyyətləri ilə bağlı əlamətləri ifadə edir. Məsələn, *alçaq hasar* (*low fence*), *hündür j bina* (*high building*), *dərin quyruq* (*deep well*), *enli küçə* (*wide street*), *geniş dəhliz* (*large corridor*), *dansqal mənzil* (*small apartment*), *sıx saçlar* (*thick hair*), *boş qutu* (*empty box*), *nazik dəftər* (*thin copy-book*) və s.

Üçüncü qrup sifətlər predmetdə başqa elementin, predmetin varlığını və ya yoxluğunu bildirən sözlərdir. Bıqlı adam (*moustached man*), *keçəl kişi* (*bald man*), *daşlı çöl* (*stony lake*), *qumlu səhra* (*sandy desert*), *ətli buxaq* (*fleshy chin*), *hörüklü qız* (*braided girl*) və s.

Sifətlərin leksik-semantik qruplarından biri predmetin məkan daxilindəki vəziyyəti ilə bağlıdır. Bu LSQ-nin üç qrupu fərqləndirilməlidir: 1) predmetin məkanda yerləşmə əlamətlərini bildirən sifətlər (*şaquli divar* (*vertical wall*), *qoşa yarpaq* (*pair leaves*), *paralel küçə* (*parallel street*), *tənha ev* (*alone house*), *uzaq sahil* (*distant shore*), *frontal proyeksiya* (*frontal project*), *üfüqi xətt* (*horizontal line*); 2) məkan daxilində predmetin statik vəziyyətinə xas əlamətləri bildirən sifətlər (*sakit dəniz* (*calm sea*), *durğun su* (*stagnant water*), *donuq göl* (*frozen lake*), *uçuq daxma* (*tumble-down hut*), *sınıq budaq* (*broken branch*) və s.); 3) məkan daxilində predmetin dinamik vəziyyətinə xas əlamətləri bildirən sifətlər (*küləkli hava* (*windy weather*), *dalğalı dəniz* (*wavy sea*), *burulğanlı su* (*eddy water*) və s.

Eşitmə yolu ilə təyin olunan əlamətləri ifadə edən sifətlər, təbii ki, səsə aiddir. Bu sifətlər səsin varlığı və yoxluğunu (*səssiz* (*silent*), *səs-küylü* (*noisy*), *hay-küylü* (*noiseful, noisy*), *səslili* (*loud, noisy*) və s.) *bildirməklə yanaşı, onun digər əlamətlərini də ifadə edir* (*məs, xırıltılı* (*hoarse*), *pıçiltılı* (*whispering*), *qarısqıq* (*raised*), *şınlıtlı* (*murmured*), *cingiltili* - (*ringing*) və s. Bu və ya digər səs müəyyən mənbədən doğur. Müxtəlif predmetlər fərqli səslənmə xüsusiyyətlərinə malikdir.

Qoxuya görə (qoxu üzvləri ilə) qavramlan sifətlər. Qoxubilmə orqanları vasitəsilə müəyyənləşdirilən əlamətləri bildirən sifətlərdə çoxluq təşkil etmir. Bu qrupa daxil olan sifətlər sırasında ilk növbədə qoxunun varlığını və ya yoxluğunu bildirənləri ayırmaq mümkündür. Məsələn, *iyli* (*fragrant*), *iysiz* (*odourless*). İyin xüsusiyyətlərini bildirən sifətlər də bu leksik-semantik qrupa daxil edilməlidir. Ayrı-ayrı predmetlərin spesifik iyi, qoxusu ilə bağlı sifətlər də synca leksik-semantik qrupda birləşir.

Dadbilmə (lamiyə orqanları) vasitəsi ilə təyin olunan sifətlərin də iki leksik-semantik qrupunu fərqləndirmək mümkündür. Birinci leksik-semantik qrupda bilavasitə dad əlamətlərini, bu əlamətlərin varlığını və ya yoxluğunu bildirən sifətlər toplanır. Məsələn, *şirin* (*sweet*), *düzlü* (*salty*), *turş acı* (*bitter*), *dadlı* (*tasty*), *dadsız* (*tasteless*) və s. İkinci leksik-semantik qrup predmetin fiziki və ya bioloji dəyişməyə uğraması nəticəsində onun dad keyfiyyətlərinin dəyişməsi ilə bağlı əmələ gəlir. Müxtəlif predmetlərə aid dad xüsusiyyətlərini bildirən sifətlər də bu leksik-semantik qrupa aiddir (*turşumuş, iylənmiş, qoxumuş, qısqırmuş*). Azərbaycan və ingilis dillərində bu cür keyfiyyətlər çox zaman feli sifətlərlə ifadə olunur.

Sifətlərin semantik təsnifinə aid tədqiqatlarda predmetlərin əzələ qüvvəsi ilə müəyyənləşdirilən əlamətlərini ifadə edən sifətlər (məsələn, *yüngül səbət*, *light basket*; *möhkəm kəndir firm rope* və s.), şüurla müqayisəli şəkildə qavranılan sifətlər (məsələn, *qatı, quru, yumşaq* və s.), bir neçə hiss orqanı ilə qavranılan sifətlər (məsələn, *aydın hava* (*clear weather*), *kal meyvə* (*green fruit*), *dəymiş meyvə* (*ripe fruit*) və s.), temperaturu, rütubəti bildirən sifətlər (*isti hava*, *warm weather*, *isti su*, *hot water*; *ılıq çay*, *warm tea*; *quru dəsmal*, *dry towel* *qatı sıyıq*, *thick porridge* və s.) empirik sifətlər sinfinə daxil edilir. Bu qrupların hər birinə daxil olan sifətlərin ifadə etdiyi əlamət və keyfiyyətlərin təyininə şüurlu müqayisə vacib rol oynayır. Məsələn, *sərt* (*hard*) sifətinin *qısa aid edilməsi zamanı havaların soyuq* (*cold*), *şaxtalı* (*frosty*), qarlı (snowy keçməsi ilə yanaşı, ilin bu fəslinin əvvəlki illərlə müqayisəsi də nəzərdə tutulur. Bundan başqa havanın soyuq keçməsi ora temperatura nəzərə alınaraq qiymətləndirilir. Deməli, *sərt qış* (*ham winter*) birləşməsində iştirak edən sərt sifəti empirik deşi, rəşional sifət kimi çıxış edir. Analoji mülahizələrlə isti (*warm*) “And as they drank in the beauty before them the fighting light died out and a warm glow took its place”, soyuq (*cold*) “A cold drizzle was falling, but he bared his head to it and unbuttoned his vest, swinging along in splendid unconcern”, *quru* (*dry*- *qatı* (*thick*), *kobud* (*rough*), *kal* (*green*) kimi sifətlərin də rəşional sifətlər qrupuna daxil olması haqqında nəticə çıxarmaq mümkündür. Bir sıra sifətlərin əzələ qüvvəsi ilə təyin edilməsi haqqında irəli sürülən hökm də özünü doğrultmur. *Ağır* (*heavy*), *yüngül* (*light*), *möhkəm* (*strong*- *bərk* (*firm*), *qalın* (*thick*) sifətlərinin təyin edilməsi üçün heç də əzələ qüvvəsindən istifadə etmək vacib deyildir. Onların təyini zamanı müxtəlif amillərin iştirakı nəzərə alınır və qiymətləndirilmə situasiyadan asılı şəkildə aparılır. Məsələn, uşağın əlindəki yükün ağır, yaxud yüngül olması bu yükün uşaq üçün məqbul sayılan normal çəki ilə müqayisəsi fonunda təyin olunur. Eyni zamanda, uşağın fiziki imkanları da əsas götürülür. Bu baxımdan bir uşaq üçün yüngül olan əşya, digər 1 uşaq üçün ağır ola bilər. *Ağır* (*heavy*) və *yüngül* (*light*) sifətləri əşyaların çəkisinin bir-biri ilə müqayisədə, onları daşımaları və ya götürməli olan subyekt və predmetlərə münasibətdə təyin edilə bilər. Bütün bu hallar şüurla qiymətləndirməyə uyğun gəlir. Deyilənlər əsas götürülsə, əzələ qüvvəsi ilə müəyyənləşdirilən

əlamətləri ifadə edən sifətlər, şüurla müqayisəli şəkildə qavranılan sifətlər, bir neçə hiss orqanı ilə qavranılan sifətlər, temperaturu, rütubəti bildirən sifətlər rəşional sifətlər qrupuna daxil edilməlidir.

Rəşional sifətlər hiss üzvləri vasitəsi ilə deyil, şüurla, qiymətləndirmə yolu ilə təyin olunur. Qeyd etmək lazımdır ki, bu sifətlərin təyininə hiss üzvlərinin bir neçəsi qismən iştirak edə bilər. Qiymətləndirmə müxtəlif hiss üzvləri, və həyatda qazanılmış bilik, eləcə də təcrübə vasitəsi ilə eldə olunmuş informasiyaların mərkəzi beyində müqayisə və təhlili əsasında baş verir. Elmi ədəbiyyatda sifətlərin bu qrupu qiymətləndirmə sifətləri də adlanır. Məsələn burasındadır ki, rəşional sifətlərin bir qrupu deyil, hamısı qiymətləndirmə ilə təyin olunur. Dolaşılığa, mübahisəyə səbəb olan cəhət qiymətləndirmə meyarının bəzən konkret, bəzən isə yaygın, dəqiq təsəvvür edilməyən şəkildə təzahür etməsindən irəli gəlir.

İnsanın və cəmiyyətin təkamülü prosesi müxtəlif biliklərin eldə olunmasına, elmin inkişafına təkan verir. Nəticədə insan həm təcrübədən, həm də müxtəlif elmlərdən eldə etdiyi nəzəri biliklər əsasında predmetlərin əlamət və keyfiyyətlərini qiymətləndirir. Qeyd olunduğu kimi, qiymətləndirmənin özü həmişə konkret səciyyə daşımır, bir çox hallarda situasiyadan nsılı olur. Belə hallarda qiymətləndirmə konkret şəraitə görə bu şəraitə təsir göstərən, yaxud prosesdə iştirak edən amillər toplusu nəzərə alınmaqla gerçəkləşdirilir. Nə ağır, nə də yüngül sözü üçün konkret və ya müəyyən intervala söykənən etalon yoxdur. Eyni zamanda isti və soyuq anlayışları da geniş anlaşıdır. Əgər söhbət havadan gedirsə, onda insan orqanizmi üçün normal temperaturdan çıxış edib isti və soyuq haqqında konkret fikir irəli sürmək olar. Lakin +5, 0, -3, -15 dərəcə temperaturlarını müqayisə etdikdə soyuq sözünün konkret temperatura nəzərən təyin olunması qeydə alınır. Dondurma, su, çay, yemək və s. ilə bağlı isti-soyuqluq təyin olunarkən qiymətləndirmə başqa meyarlar əsasında aparılır.

Rəşional sifətlərin üç növünü ayırmaq olar: 1) insanın daxili və zahiri əlamət və keyfiyyətlərini bildirən sifətlər; 2) heyvanlara xas rəşional əlamətlərini və keyfiyyətləri bildirən sifətlər; 3) predmetlərin qiymətləndirilən əlamət və keyfiyyətlərini bildirən sifətlər.

Bölgünün çatışmayan cəhəti eyni əlamət və keyfiyyətin həm insana, həm heyvana, həm də predmetə aidliyinin mümkünlüyüdür. Belə halda eyni sifət bölgünün hər üç növünə daxil ola bilər. Məsələn, *xəstə qadın (sick woman)*, *xəstə heyvan (sick animal)*, *faydalı adam (usefull person)*, *faydalı heyvan (useful animal)*, *faydalı məsləhət (helpful, useful advice)* və s. Buradan belə nəticə çıxır ki, rəşional sifətləri təsnif etmək üçün onları əvvəlcə alt qruplar şəklində ayırmaq məqsədəuyğundur. Yalnız belə ayırma ümumiləşdirməyə imkan verəcəkdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Bakı, Azərb EA nəşri, 1960, 335 səh.
2. Cavadov Ə. Sifət. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, Elm, 1980, 126 səh
3. Cəlilov F. Azərbaycan dilinin morfoloqiyası. Bakı, Maarif, 1988, 285 səh
4. Зейналов Ф. Р. Принципы классификации именных частей речи. Баку, Изд-ние АГУ, 1959, 215 стр
5. Кодухов В.И. Введения в языкознание Москва, Просвещение, 1987, 288 стр.
6. Longman Dictionary of Contemporary English-3rd. Harlow: Longman Ltd. Group, 1995, 775 p.

Açar sözlər: dəqiqləşdirici komponent, artefakt, biofakt, denotativ, leksik motivləşmə, struktur əlamət, qrammatik əlamət, semantik sahə, empirik sifətləri, leksik-semantik, konfigurasiya, rəşional sifətlər

Key words: sensitive component, artifact, biofact, denotative, lexical motivation, structural attribute, grammatical sign, semantic field, empirical attributes, lexical-semantic, configuration, rational adjectives

Ключевые слова: чувствительный компонент, артефакт, биофакт, денотатив, лексическая мотивация, структурный атрибут, грамматический признак, семантическое поле, эмпирические атрибуты, лексико-семантический, конфигурация, рациональные прилагательные

General principals of the semantical classification of the adjective

SUMMARY

The article is dedicated to the problem of qualitative and relative adjectives, definition of principles and criteria of the semantical classification of adjectives on the basis of these principles and criteria. Lexico-semantical basis of the formation of the degrees of comparison of adjectives in the Azerbaijan and English languages are determined in this article. A new approach on the semantical classification of adjectives is suggested in the research. The suggested system of the classification excludes the opportunity of getting of the same words into different lexico-grammatical groups of adjectives.

Общие принципы семантической классификации имени прилагательного

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена вопросам качественных и относительных прилагательных, определение принципов и критерии семантической классификации прилагательных принципов и критерии. В этой статье излагаются лексико-семантические основы формы образования степени сравнения прилагательных в азербайджанском и английском языках. В статье предлагается новый подход по семантической классификации прилагательных. Предложенная система классификации исключает возможность попадания одного и того же слова в различные лексико-семантические группы прилагательных.

RƏYÇİ: dos.S.Abbasova

Əmiraslanova Arzu Surxay qızı¹⁵
ÇOXMƏNALI FRAZEOLoji VAHİDLƏR VƏ MƏTN

Çoxmənalı frazeoloji vahidlər cümlədə işlənərkən, onların uyğun mənası əsasən mətn daxilində müəyyən olunur. Cümlədəki əlamətlərə və mətn əlamətlərinə görə uyğun mənalar seçilir. Eyni bir xüsusiyyətə malik olan hər hansı frazeoloji vahidlərin müxtəlif kontekstdə funksiyalarının müqayisəsində mənə çalarları özünü büruzə verir. Amma bu o, anlama gəlmir ki, bir frazeoloji vahid eyni mənada başqa bir cümlədə işləyə bilməz. Mətnə uyğun olaraq frazeoloji vahidlər istənilən bir variantda işlədilə bilər.

Eləcə də çoxmənalı frazeoloji vahidlərin mətndən asılı olaraq mənası dəyişə bilər. Bu zaman istifadə olunan mətn orada işlənen frazeoloji vahidin mənasını dəqiqləşdirir. J.Vandriyevə görə sözün mənası hər dəfə mətn vasitəsilə müəyyənləşir (6, s. 117). Komponentin bu və ya digər mənasının ortalığa çıxmasında mətn həlledici rol oynayır. Frazeoloji vahidlərin müxtəlif mənalara malik olmasından asılı olmayaraq, mətn onun vacib mənasını konkretləşdirir. Bundan başqa mətn frazeoloji vahidlərin çoxmənalılığını aradan qaldırır, onun hər dəfə müəyyən istiqamətə yönəldir.

Çoxmənalı frazeoloji vahidlər mətn tərkibində işlənen zaman, çoxmənalı olmasına baxmayaraq, tək-mənalılıqda daha çox meyilli olurlar. Eləcə də situasiyaya uyğun mətn-daxili mənəni əldə edirlər. Məsələn:

Of (on) one's own head frazeoloji vahidi mətn daxilində iki mənəni ifadə edir:

1. Şəxsi fikir, müstəqil, öz təşəbbüsünə görə;
2. Özbaşına, öz-özünə.

Bu ifadədə *head* sözü öz həqiqi və ilkin həqiqi mənasından uzaqlaşaraq iki mənada işlənməmişdir. Amma birləşmə daxilində özündən əvvəlki sözlərlə birləşərək, “müstəqil şəxsi” mənalarını kəsb etmiş və bir mənə, tək-mənalılıq yaratmışdır. Aşağıdakı nümunəyə nəzər salaq:

It may go off its own head – Bəs birdən o, öz-özünə açıldı? (silah). Buradan da sübut olunur ki, mənələrin dəqiqləşdirilməsi mətn vasitəsilə mümkün olur.

Çoxmənalı frazeoloji vahidlərin mətnlə əlaqəsi barədə tədqiqatçı E.Ş.Behbudova yazır: “Çoxmənalı frazeoloji birləşmələrin əsas-ilkin mənası əsasən kontekst daxilində müəyyənləşir. Bu əsas ilkin mənə dildə daha çox işləndi”. Məsələn: *To bear arms* frazeoloji birləşməsinin ilkin mənası hərfi termin kimi “silah daşımaq” anlamındadır. Lakin onun semantik həcmi, biraz da genişlənilib, “orduda xidmət etmək” frazeoloji birləşməsi sabitləşərək hərbdə daha çox işlənilir və mətn daxilində, nəinki özünün əsas mənasını, həm də ikinci mənasını da formalaşdırır. Yaxud da *to beat up and down* frazeoloji birləşməsi “çabalamaq, vurnuxaraq, çırpınaraq” mənələrində dildə daha çox işlənərək özünə möhkəm yer tutmuşdur, eyni zamanda mətn daxilində asanlıqla işlənilir (anlaşılır). Belə ki, əsas mənə mətndən asılı olunur. Əsas mənələr isə əlamət və keyfiyyət çarlıqlarına malikdir, əşya və hadisələrin əlamət və keyfiyyətinin nisbəti ilə əlaqədar olur.

Yuxarıda göstərdiyimiz “vurnuxmaq, çabalamaq, çırpmaq” kimi mənələr, onun zəngin semantikaya malik olduğunu göstərir. Çünki, frazeoloji birləşmələrin sonrakı törəmə mənələri kontekstdən asılı olaraq, başqa bir semantikaya malik olur. Məsələn, elə həmin birləşmə mətn daxilində “tərəddüd eləmək, qətiyyətsizlik göstərmək, qərarlılıq bildirmək” kimi mənə çalarları daşıya bilər. Məsələn:

The wonderful smells from the kitchen are really making my mouth water. I was beating up and down to go to the kitchen to last them or to continue my way.

Mətbəxdəngələn ləzzətli yemək iyi məni bihuş etmişdir, tərəddüd edirdim, bilmirdim gedim yeməyin dadına baxın, yoxsa işimə davam edim (3, s. 36).

Frazeoloji vahidlərin mətni mənası, onun məntiqi mənası əsasında yaranır. Mətni mənada fərqlilik nə qədər çox olsa da, əsas mənədən ayrıla bilməz. Yəni müraciət edən və onu qəbul edən (adresat və adresant) onu aydın şəkildə başa düşməlidir. Yəni, ünsiyyət zamanı işlənilən birləşmə hər iki tərəf üçün anlaşılıq olmalıdır, əks halda deyilən fikir, müsahib üçün aydın olmaya bilər. Məhz bu baxımdan hər bir frazeoloji birləşmə, ümumxalq səciyyəli olaraq hamı tərəfindən başa düşülməlidir.

İlk baxışda bu birləşmələrin ilkin və əlavə mənələri bir-birinə çox oxşamasalar da, mətnin köməyi ilə mənə incəlikləri asanlıqla fərqləndirilir. Çünki mətn birləşmənin düşdüyü mühit ona dürüst mənə verir, frazeoloji birləşmə nə qədər çoxmənalı olursa olsun, mətndə, danışq prosesində, dialoqda o, tamamilə konkret, müəyyən mənə kəsb edir.

Mətn frazeoloji birləşmənin çoxmənalılığını aradan qaldıraraq hər dəfə onu yalnız bir istiqamətə yönəldir (4, s. 17). Frazeoloji birləşmələr öz leksik əsas mənələrindən əlavə yeni-yeni əlavə mənələr kəsb edir. Bu əlavə mənələr əsas mənə ilə bağlıdır. Əksər hallarda ona uyğun mətnlərdə işlənilir. Belə ki, birləşmə nə qədər çoxmənalı olsa belə, mətn daxilində onun konkret mənası da müəyyənləşir. Burada yalnız mətnin və yaranmış situasiyasının köməyi ilə mənələr dəqiqləşir, konkret mətnə uyğun olacaq mənənin işlənməsi müəyyən edilir. Bu barədə L.V.Serbanın fikirləri çox önəmli rol oynayır. Müəllif yazır: “Hər bir söz ümumi mənə içərisində o qədər dialektidir və yeni-yeni mənə fərqləri ifadə etməyə qabildir ki, hər bir deyilən sözdən yanlış mənə çıxarmadan fikri dürüst və düzgün ifadə etmək üçün çox böyük məhərrət lazımdır” (8, s. 17).

Kontekstdən, köməyi ilə aydınlaşan mənələr frazeoloji birləşmələrin komponentlərinin semantikasi ilə sıx bağlıdır. Na görə də, onlar lüğətlərdə olan əsas sözün frazeoloji birləşmələr yuvasında verilib.

¹⁵ Azərbaycan Tibb Universiteti

Çoxmənalı frazeoloji birləşmələrin komponentlərinin ayrı-ayrılıqda götürülən hər bir mənası bərabər hüququn sayılır. H.Bayramov bu səbəbdən də, çoxmənalı frazeoloji birləşmələrin malik olduğu mənalardan məhz hansının ifadə etməsini müəyyən edən mətni “dar mətn” adlandırır (2, s. 27).

Elə də olur ki, frazeoloji birləşmələrin mənasının açıqlanması üçün bəzən bir cümlənin olması kifayət etmir. Bu zaman mətnin məhz geniş planda götürülməsi lazım gəlir. Bunu belə aydınlaşdıraraq ki, frazeoloji birləşmələri mənasını düzgün aydınlaşdırmaq üçün bir cümlə kifayət etmir. Yalnız əvvəlki və sonrakı kontekstdə verilmiş hadisələrlə tanış olandan sonra aydınlaşır ki, frazeoloji birləşmə hansı mənə işlənmişdir.

Frazeoloji vahidlərin çoxmənalılığı üçün bir cümlə yox, kiçik də olsa mətn parçası lazımdır. Məsələn: “*blue ribbon*” – yarış zamanı çıxış üçün verilən “*mavi lent*” birləşməsindən götürülmüş bu frazeoloji vahidin iki mənası var: 1) Şöhrət, şərəf, şan – *The president assembled a blue ribbon panel of experts to study the problem*; 2) Mükafat – *Sally's science project won the blue ribbon because it was it was the best in the contest* (9, s. 7).

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, frazeoloji birləşmələrin əlavə məntiqi mənə çalarları ümumxalq səciyyə daşıyır, onların fərdi mənalı ancaq mətn daxilində anlaşılır ki, onlar kontekstual mənə adlanaraq mənə strukturunu təşkil edir. Kontekstual mənə yalnız müəyyən bir mətn ilə əlaqədar olduğundan, başqa mətnlərdə onlara təsadüf edilmir. Belə ki, onlar məcazlaşır, fərdi xarakter daşıyır və “müəllif ifadəsi” adlanır. Belə ifadələr ümumxalq dilindən uzaqlaşır və müəllif özü onu lazım bildiyi tərzdə işlətməyə çalışır, onu özünün subyektin hissələrinə tabe etməyə cəhd edir, ona fərdi mənə verir. Belə mətni frazeoloji birləşmələr fərdi hesab olunur və xüsusi frazeoloji birləşmələr adlanır (3, s. 361).

Frazeoloji vahidlər, ona görə çoxmənalı adlanır ki, istifadə zamanı onlar bir neçə əlavə mənə daşıyır. Məsələn: *bag and baggage* frazeoloji vahidlərin, “*əlli-ayaqlı, hər şeyi ilə birlikdə, şələ-şüləsi ilə birlikdə*” kimi mənalı var və ancaq mətn daxilində bu mənalı ifadə edir. Bu zaman deyim də çoxqüvvətli və emosional alınır. Həqiqi mənada isə, bu frazeoloji vahidin əsas, nominativ mənə “*çanta və bağlama*” anlamındadır. “*Əlli-ayaqlı, şələ-şülə*” kimi ifadələr isə əsas mənədən törəmiş ilkin mənası ilə qismən ümumilik təşkil edir.

Ümumiləşdirmələr, bənzətmələr sayəsində özünü bürüzə verən frazeoloji vahidlərin mətn daxilində reallaşması onun həm də çoxmənalılığın bir daha ortalığa çıxarır.

Digər bir tərəfdən də frazeoloji vahidlərin hər hansı bir mənası həmçinin qrammatik vasitələrlə, komponentlərin köməyi ilə reallaşır. Belə ki, mətn daxilində işlənən leksik-semantik əlaqə və onların bir-birinə münasibəti frazeoloji vahidlərin gizli mənalı üzə çıxarmış olur. Məsələn: *to bend on kness* – frazeoloji vahidin bir neçə mənası var:

1) *Diz üstə çökmək*; 2) *Təslim olmaq*; 3) *Dua etmək*.

To bend the neck – 1) *boyun əymək*; 2) *təslim olmaq*; 3) *alçalmaq, özünü alçaltmaq*.

To bend the brow – 1) *qaşlarını endirmək*; 2) *qaşqabağını tökmək*; 3) *susuzluğunu sulamaq*; 4) *üzgözüni tursutmaq* və s. kimi frazeoloji vahidlərdə “*to bend*” feli (əymək) müxtəlif somantizmlərlə (*knee, neck, brow*) işlənərək mətn daxilində əsas mənalılarından uzaqlaşmış, ayrı-ayrı mənə çalarlığı, zəngin semantik quruluş yaratmışdır. Ona görə də demək olar ki, zəngin semantik quruluşa malik olan frazeoloji birləşmələrin mənası iki halda reallaşa bilər:

1) söz birləşməsi kontekstində;

2) nitq situasiyasında.

Frazeoloji birləşmələrdə çoxmənalılıq leksik vahidlərdə olduğu kimi, məcazi mənə əsas rol oynasa da, frazeologizmlərin hamısı çoxmənalı ola bilmir. Dildə frazeologizmlərin çoxmənalılığı paralel məcazlaşma nəticəsində yaranır (7, s. 323).

Digər bir tədqiqatçı S.Abdullayev isə çoxmənalı frazeoloji birləşmələrlə mətnin əlaqəsini belə təsvir edir. O, yazır: “Frazeoloji birləşmələrdə çoxmənalılıq leksik vahidlərlə müqayisədə, o qədər də geniş istifadə olunmur. Bu dilin öz təbiətindən irəli gəlir. Frazeoloji birləşmələrdə çoxmənalılığın sadə normativ vahidlərə nisbətən zəif inkişafı məhz emotiv məqamla bağlıdır. Burada mətn əhatəsi əhəmiyyətli rol oynayır. Bu heç şübhəsiz kommunikasiya prosesinin mürəkkəbliyi, pragmatik yönəlmə, pluralizm ilə şərtlənir və real, dil ünsiyyətinin dinamikasının əks etdirir” (1, s. 230).

Çoxmənalı sözlərin, çoxmənalı frazeoloji vahidlərin yaranmasında müstəsna əhəmiyyəti var. Belə ki, çoxmənalı sözlər nəinki həqiqi mənalı ifadə edir, həmçinin onların məcazilik və mənə çalarlarına xas xüsusiyyətləri var. Onlara məxsus bu əlavə mənalı əsas mənə ilə bağlı olub, müəyyən birləşmələr içərisində qoyunur. Belə olduğu təqdirdə frazeoloji vahidlər sabit mətn kimi sözlərin və onların əlavə mənalıların böyük bir hissəsini özündə əsk etdirir. Beləliklə, çoxmənalı frazeoloji birləşmələr yaranır.

Buradan da aydın olur ki, frazeoloji vahidlərin çoxmənalılığı, həm onun tərkibindəki sözün çoxmənalılığından, həm də birləşmənin özünün yeni mənə almasından yaranır. Buna səbəb isə məcazilik əsasında meydana gələn ifadənin dildə təkrarlanması ilə əlaqədar olmasıdır. Bu haqda rus tədqiqatçısı N.N.Amosova yazır: “Əgər idiom ancaq ilk bütöv mənasını mühafizə edib, dəyişməz şəkildə o zaman onun çoxmənalılığından danışmaq olmazdı” (5, s. 23).

Danışq dilində və bədii əsərlərdə işlənən çoxmənalı frazeoloji vahidlər əsasən iki situasiyasından çıxış edir:

1. Situasiya və ya kontekstdən asılı olmayaraq anlaşılan çoxmənalı frazeoloji vahidlər;

Bu qrupa daxil olan çoxmənalı frazeoloji birləşmələrin bəzilərinə semantik cəhətdən dəyişiklik hiss olunur. Məsələn: *boild shirt* – 1) nişastalanmış köynək; 2) zabitəli, lovğa, təkkəbbürlü adam; *to fill smb's bonnet* – 1) bir kəsin yerini tutmaq; 2) hansısa sahədə bir kəsə tay olmaq; *to be in the blue* – 1) yolunu azmaq, yolundan çıxmaq; 2) məğlub olmaq, müvəffəqiyyətsiz uğramaq və s.

Belə frazeoloji vahidlərin hər hansı mənası xalq danışq frazeologiyasında işlənərək insanlar tərəfindən asanlıqla başa düşülür.

2) Əsasən situasiya və ya kontekst daxilində anlaşılın çoxmənalı frazeoloji vahidlər.

Buraya isə daxil olan çoxmənalı frazeoloji vahidlərin hər biri müxtəlif mənlərdə müxtəlif, müxtəlif mənalar ifadə edir. Məsələn: *to beat the body* frazeoloji vahidi hər hansı yaranmış şəraitdən asılı olaraq həm “*qızınmaq üçün əllərini bir-birinə sürtmək*” kimi və ya “*yarışda axırıncı gəlmək*” mənalarında işlənir.

Digər frazeoloji vahidlər də bu qəbildəndir. Məsələn: *to close the books* – 1) işi müvəqqəti olaraq dayandırmaq; 2) yekunlaşdırmaq, nəticə vurmaq; *to play booty* – 1) yarışda udmaq üçün bir adama kömək etmək; 2) yarışda biclik, hiyləgərlik etmək və s. Elə frazeoloji vahidlər də vardır ki, onlar eyni məndə hətta iki müxtəlif mənada işlənə bilər. Bu müxtəlif mənalar isə özü-özlüyündə bir-birindən yaranır. Belə ki, frazeoloji vahidlərin komponentlərindən biri məcazlaşaraq, başqa frazeoloji vahidlərin əmələ gəlməsinə səbəb olur. Yeni əmələ gəlmiş bu frazeoloji vahid bir də yenidən məcazlaşaraq daha bir yeni frazeoloji vahidin yaranmasına zəmin yaradır. Məsələn: *to eat one's heart out* – *ürəyinizi yemək* ifadəsi situasiyadan asılı olaraq “*əzab çəkmək*”, “*ehtiyacda yaşamaq*” mənasında olan frazeoloji vahiddir. Bu frazeoloji vahidə *did* nümunəyə baxsaq, görəəcəyik ki, bu frazeoloji vahid tamamilə məcazlaşmış, tamamilə başqa mənə ifadə edir:

- *Kevin tried to get promoted into the job, that was rightfully mine by felling my boss that I had stolen money from the company. When I got the promotion anyway, all I could say to him was: “Eat you heartout”* (9, s. 22). Bu cümlənin mətnində işlənən həmin ifadə (*eat you heart out*) – *olacağı çarə yoxdur* mənasını verir. Buradan da aydın olur ki, vaxt, zaman keçdikcə, çoxmənalı frazeoloji vahidlərin mənası mətn daxilində semantic dəyişikliyə uğramışdır. Hər hansı frazeoloji vahiddən mənə çalarları arasında semantic əlaqə, zəiflədikcə, orada işlənmiş leksik omonimlərin çox mənalı gözlər əsasında zənginləşmə imkan yaradır. Yeni inkişafın qaynağı isə daha keçmiş gedib çıxır. İnsanların həyat tərzində dəyişdikcə, frazeoloji vahidlərdə yeni mənə çalarları əldə edilir. Bu da öz növbəsində dilin frazeologiyasının təkmilləşməsində müstəsna əhəmiyyət daşıyır.

Xülasə

Çox mənalı frazeoloji vahidlər dildə işlənən dairəsinə, zənginmənavə forma variantlarına görə frazeoloji vahidlər arasında xüsusi yer tutur, eləcə də dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində böyük əhəmiyyət daşıyır. İstər Azərbaycan dilində, istərsə də İngilis dilində frazeoloji vahidlərə dair bir sıra tədqiqat işlərinin yazılmasına baxmayaraq, onların strukturu, növləri, xüsusiyyətləri, semantikasi və s. haqqında müxtəlif mövqələr sərgilənir. Amma hələ də bir çox problemlər qalmaqdadır. Frazeoloji vahidlərin bütün bu xüsusiyyətlərinin araşdırılması dilçiliyin qarşısında duran əsas vəzifələrdəndir.

Резюме

Несколько фразеологизмов сосредоточены на развитии языка, он занимает особое место среди фразеологизмов за их богатое значение и варианты формы, а также обогащение словарного запаса языка. Будь то на азербайджанском или английском, хотя ряд исследований по фразеологизме были написаны, их структура, типы, характеристики, семантика и т.д. различные позиции на дисплее. Но есть еще много проблем. Изучение всех этих особенностей фразеологизмов является одной из основных задач лингвистики.

Summary

Multiple phraseological units focus on language development, it occupies a special place among the phraseological units for their rich meaning and form variants, as well as the enrichment of the vocabulary of the language. Regarding the phraseological units in either Azerbaijani or English, although a number of research papers have been written, their structure, types, features, semantics and so on different positions are on display. But there are still many problems. Investigation of all these features of phraseological units is one of the main tasks facing linguistics.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Abdullayev S.Ə. Müasir Alman və Azərbaycan dillərində inkarlıq kateqoriyası. “Maarif”. Bakı-1998.
2. Bayramov H. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. “Maarif”, Bakı-1978.
3. Behbudova E.Ş. İngilis dilində frazeoloji birləşmələrin çoxmənalılığı. Dissertasiya. Bakı-2016, s. 159.
4. Budaqov R.A. Dilçiliyə dair öçerklər. “Azərbaycan”. Bakı-1956, s. 227.
5. Амосова Н.Н. К вопросу о лексическом значении слова. Вестник, серия истории языка и литературы. Вып. 1, Ленинград, ЛГУ, 1 957, № 2, с. 23.
6. Вандриес Ж. Язык. Москва: Изд-во иностранной литературы, 1973, с. 171
7. Чернышева И.И. Явление синонимии и полисемии в фразеологии немецкого языка. Иностранные языки в школе. 1966, № 6, с. 32-39.
8. Щерба Л.В. Опыт общей теории лексикографии. М: Изд-во АНН СССР, 1940, № 3, с. 99.
9. Shelly V.X. Something to grow about a concise collection of American English Idioms for everyday use. 1993, p. 95.

Açar sözlər: frazeologiya, frazeoloji vahidlər, çoxmənalı frazeoloji vahidlər, çoxmənalılıq, komponentlər, mənə çalarları, semantika, struktur dəyişikliyi.

Ключевые слова: фразеология, фразеологические единицы, многозначные фразеологические единицы, многозначность, компоненты, оттенки значения, семантика, структурные изменения.

Key words: phraseology, units, multiple phraseological units, versatility, components, shades of meaning, semantics, structural change.

RƏYÇİ: dos.S.Abbasova

GERMAN DİLLƏRİNDƏ İNDİKİ ZAMANIN FORMALAŞMA ASPEKTLƏRİ

Zaman kateqoriyasının mövcudluğu məsələsi german dillərində heç bir şübhə doğurmur, lakin obyektiv zaman və dil zamanının qarşılıqlı münasibəti müxtəlif cür şərh edilir. Zaman hərəkətin baş verdiyi yeri göstərir, o, "nitq anına münasibətdə baş verdiyi hərəkəti ifadə edir" (6, 350; 7, 2). Müxtəlif feil formaları ilə hərəkətin yerini müəyyənləşdirmək cəhdləri təsəvvür olunan düz xətt üzrə qurulur. Bu xətt üzrə nitq kəsiklərinə dildə müəyyən zaman formaları uyğun gəlməlidir. Gələcək və keçmişin özünün perspektivləri vardır; keçmişdə zamanın müəyyən nöqtəsinə münasibətdə hərəkət keçmiş və ya gələcək ola bilər. Bu sxem universaldır, məhz buna görə xətt üzrə kəsiklərə uyğun gələn bəzi feil formaları, məsələn, davamedici və indiki zamanın bitmiş formaları bu çərçivədə kənarda qalır. Bununla bərabər, bu xətt üzrə sonrakı gələcək (after-future) kəsiklərinə uyğun gələn keçmiş gələcək (post-future) kəsikləri mövcud deyil. Bu baxımdan dilçilər üçün bu sxem uyğun deyildi, bunun həlli üçün müxtəlif dəyişikliklər irəli sürülmüşdü.

Qeyd etdiyimiz kimi, nitq anı zaman kateqoriyasında vacibdir. Lakin zaman feil formaları nitq anına münasibətdə təsvir edilən hərəkətə, eləcə də digər hərəkətə yönəlir. Bütün feil formalarından yalnız birbaşa nitq anındakı hərəkətə uyğun gələn formalar seçilir. Nitq anına birbaşa yönələn zamanlar indiki, keçmiş və ya gələcək hərəkətin proyeksiyasını verir. Onları mütləq və əsas adlandırırırlar. Dilçilər Indefinite və indiki zaman formalarını asılı olmayan, digər zaman formalarını isə asılı olan zaman formaları adlandırırırlar, belə ki, bu zaman formaları digər hərəkətlə uyğundur. Asılı zamanlar eynizamanlılıq, əvvəlcə baş vermə və ya sonra baş vermə mənasını göstərir. Belə zamanlar nisbi, ikinci dərəcəli, asılı zamanlar adlandırılı bilər. Asılı zaman formaları hərəkətin ardıcılığını göstərir, indiki, keçmiş və ya gələcək hərəkətə aid edilir. Bir çox hallarda tabeli cümlələrdə işlənir. Asılı olmayan formalar isə sadə cümlələrdə işlənir. Qrammatik zaman kateqoriyası hərəkətin hesablamə nöqtəsinə münasibətdir, bu, ilk növbədə şərti nitq anıdır. Nitq anını özündə təcəssüm etdirən zaman kəsiyi indiki zamandır (4, 52). Müasir ingilis dilində qrammatik zaman kateqoriyası iki mərhələdə nəzərdən keçirilir. Birinci mərhələdə bu prosesdə keçmiş zaman indiki zamana qarşı qoyularaq mütləq zaman xarakteristikası əldə edilir. İkinci mərhələdə bu prosesdə gələcək zaman formaları gələcək zamanda olmayan formalara qarşı qoyularaq qeyri-mütləq relyativ zaman xarakteristikası əldə edilir. Feil zamanının müəyyənləşdirilməsinin iki mərhələsi ayrı-ayrılıqda ifadə olunur və müxtəlif yönəlmə səciyyəsinə malikdir. Məhz bu baxımdan iki temporal kateqoriya müəyyənləşdirilir, hər biri prosesin zamanı nədir sualına cavab verir. Lakin keçmiş zamanı güclü tərəf olaraq seçən birinci kateqoriya prosesdə zamanın birbaşa retrospektiv qiymətləndirməsini ifadə edir. İkinci kateqoriya isə güclü tərəf kimi gələcək zamanı götürərək prosesdə zamanın prospektiv qiymətləndirməsini ifadə edir. Bu iki kateqoriyanın birləşməsi nəticəsində hadisə cümlələrdə temporal kontekstdə öz yerini tapır (5, 139). İngilis dilində feilin zaman kateqoriyasının mahiyyətini təsvir edərkən V.Arakin yazır: "...zamanın mütləq zaman formaları cümlədə digər zaman formalarından fərqlənir və nitq anına nisbətə müəyyənləşir" (1, 125). Dat dilində indiki zaman forması indiki zamanda (indiki anda və ya daha uzun müddət) baş verən hərəkəti ifadə etmək üçün mütləq funksiyada işlənir. Məsələn: "Daar wordt gebeld" - "(Orada) zəng vururlar"; "Het meisje speelt met een pop" - "Qız gəlinciyi ilə oynayır"; "Wij strijden voor vrede" - "Onlar sülh üçün vuruşuruq". İndiki zaman daimi, davam edən və ya təkrar olunan hərəkəti ifadə etmək üçün, yəni müəyyən olmayan zamanın ifadəsinə xidmət edir, eyni fikirləri ingilis dili üçün də demək olar. İndiki sadə zamandan da eyni hərəkəti ifadə etmək üçün istifadə olunur. Bəzən indiki zaman gələcəyə yönəlmiş hərəkəti ifadəsinə də xidmət edir, məsələn: "Morgen vertrekken zij" - "Sabah onlar yola düşür". İngilis dilində də eyni şeyləri deyə bilərik; məsələn: "The train starts in five minutes" "Qatar beş dəqiqəyə yola düşür".

Rus dilində indiki zamanla bağlı aparılan elmi araşdırmaları nəzərdən keçirdikdə belə bir mənzərənin şahidi oluruq. V.V.Vinoqradov indiki zaman dedikdə, ilk planda bütün zamanlara nisbətə neytral olan hərəkətdən danışsın, A.A.Şaxmatov bu mənada nitq momentində baş verən hərəkəti nəzərdə tutur (4). İndiki zamanın xarakterik xüsusiyyətlərinin təyin edilməsi onun vahid tərifinin verilməsi istiqamətində dünya dilçiliyində bir çox dilçilərin əsərlərinə təsadüf edilir (A.Makvardt. G.Vent, O.Yespersen və b.) Məsələn, Otto Yespersen indiki zamanı heç bir davamlılığı olmayan məqam, indiki anı isə hazırkı zaman kimi düz xətt üzrə yalnız irəliyə doğru hərəkət edən keçmiş və gələcək arasında dayanan sədd kimi nəzərdən keçirir. Bununla yanaşı, Danimarka dilçisi etiraf edir ki, praktikada "indi", şəraitdən asılı olaraq kifayət qədər dəyişə bilər, müddəti çox olan bir dövr deməkdir. Düşüncəsini sübut etmək üçün isə aşağıdakı tipli cümlələri nümunə gətirir: He is hungry (O acdır), He is ill (O xəstədir) (2).

Bu məqamı nəzərə alan O.Yespersen belə bir qənaətə gəlir ki, "bütün dünya dillərində bu formanın ifadə edilməsi üçün yalnız nəzəri olaraq sıfır nöqtə (müəllif sıfır nöqtə dedikdə, birmənalı şəkildə "hazırkı" momenti nəzərdə tutur) anlayışından istifadə edilməlidir. Bununla bağlı olaraq isə bütün zamanlar üçün neytral olan aşağıdakı tipli cümlələri nümunə gətirir: Knives are sharp (Bıçaqlar itidir); Water boils at 100 degrees Celsius (Su 100 dərəcə selsidə qaynayır) (2, 244). Bundan əlavə, düz xətt üzrə inkişaf edən zaman trayektoriyasında indiki zamanı müəyyən bir nöqtə, gələcək və keçmiş fərqləndirən sədd kimi qeyd etmək, ümumiyyətlə, indiki zamanın qəbul edilməməsi kimi səciyyələndirilə bilər. Bunu bu şəkildə izah edə bilərik ki, iş, hal və hərəkət müəyyən bir zaman kəsiyində baş versə də, nitq aktı baş verənlərə nəzərən gecikmiş olur, daha sonrakı zamanda baş verir (əvvəlcədən planlaşdırılmış hərəkətlər istisna olmaqla). Məsələn, mühazirə oxuyan və ya dərsi izah edən müəllim eyni zaman daxilində həm danışa, həm də fikrini əyani şəkildə sübut edə bilər. Lakin

¹⁶ f.f.d., dos. Azərbaycan Tibb Universiteti

gündəlik ünsiyyət zamanı bu kimi hallar azlıq təşkil edir).

Bir çox Hind-Avropa dillərinin zaman sistemini araşdırmış dilçilər (V.V.Vinoqradov, H. Paul, G. Weber, H. Poutsma) belə bir qənaətdədirlər ki, indiki zaman üçün ən səciyyəvi olan „ümumizamanlıq“ anlayışdır. Məsələn, Poutsma bu mənada “neytral” indiki zaman formasını fərqləndirərək qeyd edir ki, bu zaman forması digər zaman formaları, eləcə də, əsas indiki zaman forması ilə eyni sırada yer alaraq xüsusi zamanı ifadə edir. Bu səbəblə də Poutsmanın təqdim etdiyi zaman sistemində Present Indefinite zaman formasına iki dəfə təsadüf edilir. Bununla yanaşı, hərəkətin gedişatı üçün vaxt müddətinin göstərilməməsi, hərəkətin zamandan kənarda baş verdiyini düşünməyə əsas vermir, çünki İ.P.Ivanovun da qeyd etdiyi kimi “hərəkət öz təbiəti və xarakterinə görə zaman xaricində nə davam edə bilər, nə də nəzəri olaraq düşünülə bilər” (3, 31).

O. Yespersen əslində hərəkətin nitq anı ilə eyni zamanda baş verməyə də, hərəkətin danışma anı ilə eyniləşdirilməsi halının mövcudluğunu qeyd edərək bənzər mövqə ortaya qoyur və qeyd edir ki, bu fikir keçərlidir və hal-hazırkı an üçün doğru olandır. Bu cür yanaşma təkrarlanan, lakin nitq anı ilə üst-üstə düşməyən hal və hərəkətə şamil edilsə, daha doğru olar. H.Svit bir çox digər tədqiqatçılar belə hesab edir ki, indiki zaman özündə keçmiş və gələcəyin bir parçasını ehtiva edir və fikrini bu şəkildə əsaslandırırırlar ki, bu tip cümlələrdə feillər hər hansı bir zaman fərqi nümayiş etdirmir və biz sadəcə feillərlə ifadə oluna bilən predikativliyi təmin etmək üçün uyğun gələn zaman formasından istifadə etməyə məcburuq. Bu cür ifadə və cümlələrdə “digər zaman formaları ilə müqayisədə daha çox qeyri-müəyyənliyə sahib olan” indiki zaman formasının istifadə edilməsi daha münasibdir (8).

Artıq qeyd edildiyi kimi, nitq anı indiki zamandan fərqli olaraq keçmiş və gələcək zaman arasındakı markalanma nöqtəsi kimi çıxış edir, yəni bu iki zaman formasının bir-birindən fərqləndirilməsində əsas istinad nöqtəsi kimi tanınır. Lakin bir məqam da qeyd edilməlidir ki, nitq anı uzun və ya qısa bir zaman müddətinin mərkəzi kimi (indiki zaman formasında) çıxış etdikdə, onun qeyd edilən fərqləndiricilik funksiyası sıfıra enmiş olur. İndiki zamanın da əsas özəlliyi elə bundan ibarətdir, yəni indiki zaman nitq anına nəzərən müəyyən edilən keçmiş və gələcək zamandan fərqli olaraq nitq anına daxil elməsi ilə fərqlənir. Fikrimizcə, indiki zaman keçmiş və gələcək zamana aid olan parçaları özündə ehtiva edir dedikdə, əslində o nəzərdə tutulmalıdır ki, indiki zaman nitq anı ilə müqayisədə daha geniş zaman kəsiyini əhatə edir. Belə ki, nitqdən əvvəl başlanmış və nitqin bitməsindən sonra da davam etməkdə olan bir hadisə və ya hərəkəti ifadə etmiş olur. Belə olduğu anda nitq anının hüdudlarından kənarda qalan zaman müddəti keçmiş və gələcək kimi xarakterizə edilə bilməz. Diametrik olaraq əks qütblərə mənsub olan keçmiş və gələcək zaman bir araya gələ bilməz (nitq anından əvvəl və sonra bir vahid kimi işləyə bilməz). Bu zaman formaları yalnız konkret nitq anına nisbətə fərqləndirilir. Bu cür fərqləndirilmə olmadıqda indiki zaman formasında işlənən feilin semantikasında keçmiş və gələcək zamanın ifadə edilməsinə heç bir lüzum qalmır. Nitq anının fərqləndiricilik funksiyasının aradan qaldırıldığı zaman bu funksiya bütöv bir nitq anı ilə ifadə edilən indiki zamanın öhdəsinə düşür. Yəni keçmiş və gələcək zaman arasında yer alan indiki zaman fərqləndirmə zonasına çevrilir. Beləliklə, indiki zaman qəti şəkildə keçmiş və gələcək zamandan fərqlənir, belə ki, nitq anını özünə mərkəz seçərək onun əhatəsində formalaşır. Keçmiş və gələcək zaman isə müəyyən bir zaman kəsiyi kimi indiki zamana nisbətə müəyyən edilir.

İndiki zaman formasında nitq anının fərqləndiricilik funksiyasının aradan qalxması zaman müddətinin ən müxtəlif istiqamət və hədlərə qədər genişləndirilməsi üçün geniş fürsət yaradır. İndiki zamanın keçmiş və gələcəklə məhdudlaşdığı düşünüləndiyi hallarda da onun digər zaman formaları ilə fərqli əlamətləri özünü biruzə verir. Bu, əsasən, feillərin zaman formasına aid əlamətlərdir. İndiki zamanın bu mərkəzi mövqeyi və nitq anının fərqləndiricilik funksiyasının olmaması, indiki zamana digər iki zaman formasını sıxışdırmaqla düşünülən zamanın indiki zaman formasında ifadə edilməsinə imkan yaradır. Məhz bu məqam qrammatik vəsaitlərdə qeyd edilən “qeyri-zaman anlayışının açıqlaması kimi qəbul edilməlidir. Belə ki, bu halda baş verən hal, hadisə və ya hərəkət konkret olaraq heç bir zamana aid edilmir, məsələn: Palm trees grow in the South. Lakin qeyd edilən bu nümunədə heç də palmaların zaman fəvqində inkişaf etməsi nəzərdə tutulmur. Bu tip cümlələrdə indiki zamanın keçmiş və gələcəyə sıfır nisbətində olması zamanın konkret parçalara ayrılmasını aradan qaldırır və bununla da daha geniş bir müddəti vahid zaman daxilində ümumiləşdirir. Bu şəkildə ümumiləşdirilmiş zamanda ifadə edilən hərəkətin özü də xaraktercə ümumizamanlılıq səciyyəsi kəsb edir. Belə hallarda zamanın qeyri-müəyyənliyi ümumi ifadələrin yaranmasına zəmin yaradır. İngilis və alman dillərinin zaman formaları sistemində indiki zamanın özünəməxsus xüsusi mövqeyi vardır. Belə ki, indiki zaman yalnız nitq anında və ya nitq daxilində baş verən hərəkəti ifadə etmək üçün istifadə edilmir, həm də müəyyən bir nitq vəziyyətinə görə müvafiq zaman markerlərini və kontekst daxilində keçmiş və ya gələcək zamanın əlamətlərini ifadə edir. Nümunə kimi alman və ingilis dilindən olan aşağıdakı nümunələri nəzərdən keçirmək olar:

May 1945: The war in Europe comes to an end. Am 6. März 1983 ziehen die Grünen in den Bundestag ein. She leaves for England in two months. Anfang nächste Woche fahre ich nach Italien. Eyni anlamda indiki zaman forması digər dillərdə də keçmiş və gələcək zamanı ifadə edə bilər. Məsələn, fransız dilində: Adjudant (James Wolfe) à 16 ans, il participe à sa première bataille à Dettingen. Un an après, il est capitaine.

İndiki zaman formasının digər zamanları ifadə edə bilmək imkanını nəzərə alaraq belə bir qənaətə gəlmək olar ki, indiki zaman keçmiş və gələcək zamanla sıx bağlıdır və eləcə də, feilin digər zaman formaları arasında daha mərkəzləşmiş mövqeyə malikdir. Göründüyü kimi, digər zaman formaları arasında indiki zamanın bu mərkəzi mövqeyi ona hər üç zamanı ifadə etmək imkanı yaradır. Bu, öz əsas mənasının təkcə indiki zamanı ifadə etməsi deyil, həm də bu an daxil olmaqla bütün müddət ərzində, həm də müzakirə edilən obyekt və ya hadisənin universallığı, ümumizamanlılığı, daimiliyi ilə bağlıdır. İndiki zaman formasında işləndikdə yalnız feilin öz semantikasında ifadə edilən müddətdə davam edən hərəkətin ifadə edildiyi informativ feillər istisna hal kimi qeyd edilə bilər. Məsələn, I resign. Ich erkläre die Versammlung für eröffnet.

O. Yespersen “Qrammatikanın fəlsəfəsi” əsərində yazır ki, nəzəri indiki zaman keçmiş və gələcək zaman arasında yerləşən axıcı bir sərhəddir və o, hər zaman sağa doğru hərəkət edir. Lakin təcrübi olaraq bu zaman formasına, davamlılığı konkret situasiyaya bağlı olan zaman kəsimlərini də daxil etmək olar. Daha sonra o, indiki zamanın yer əvəzliyi olan here və şəxs əvəzliyi olan *we sözləri ilə ifadə edilə bildiyini də qeyd edir. O yazır ki, here hazırda danışanın olduğu yerə işarə edirsə, we danışanın öz timsalına aid etdiyi saysız sayda insanı ifadə edir və belə olduğu halda indiki zaman geniş bir nitq anını və burada ifadə edilən bütün hadisə və hərəkətləri əhatə etmiş olur.*

Dilçilik ədəbiyyatında bu kimi məqamlar “əbədi həqiqət” adlandırılır: *Three times three is nine. The Moon rotates around the Earth. It often rains in autumn. Bəzən bu tip cümlələri təhlil edərkən onların sadə indiki zaman formasına aid edildiyi, keçmiş və gələcək zamanla hər hansı bir əlaqəsinin olmaması iddia edilir. O.Yespersen bu cür yanlış yanaşmanı inkar edərək, qeyd edir ki, bu kimi ifadələr istər-istəməz həm keçmişin, həm də gələcəyin bir parçasını ifadə edir, çünki indiki zaman forması yalnız indiki anı deyil, həm də “indi” nöqtəsinin yer aldığı bütün zaman kəsiklərini ifadə edir.* Bundan əlavə, müəllif qeyd edir ki, *I get up every morning at seven* cümləsi səhər deyil, axşam ifadə edilməklə formal olaraq indiki anı ifadə etmir və bəlli bir müddət ərzində keçmişdə təkrarlanmış və gələcəkdə də təkrarlanmağa davam edəcək hərəkətin icrası müddətinə görə uzanan zamanı ifadə edir. O.Yespersen həm də “qeyri-müəyyən zaman” termini ilə də razı olmadığını bildirir. Onun fikrincə, bu zaman formasının “ümumi zaman” kimi adlandırılması daha doğru olardı (2), çünki bu zaman formasından istifadə edən danışanın iddiaları indiki zaman üçün keçərlidir. Bu zaman feil formasında ifadə edilən hərəkətin davamlılıq müddətinin qeyri-müəyyənliyi və ya danışanın performativ feillə ifadə edilən hər hansı bir hərəkəti ifadə etdiyi zaman anı nəzərə alınmalıdır. Müəyyən bir zaman çərçivəsinin formalaşması feilin semantikasına bağlı olan bir amildir. Yerinə yetirilən hərəkətin xarakterinin bu hərəkəti ifadə edən feilin leksik mənasından asılılığı haqqında danışıldıqda, burada müəyyən bir konkret situasiya üçün aktual olan məna nəzərdə tutulur.

Nəticə etibarilə, qeyd olunmalıdır ki, indiki anı keçmiş və gələcək zamanı bir-birindən fərqləndirən riyazi bir nöqtə kimi (eyni zamanda dayanmadan gələcəyə doğru hərəkətdə olan bir nöqtə kimi) nəzərdən keçirsək, o zaman o da nəzərə alınmalıdır ki, heç bir hərəkət anıdan baş vermir. Feildə ifadə olunan hər hansı bir hərəkət mütləq şəkildə minimal bir zaman müddəti tələb edir və bu səbəbdən də indiki zamandan istifadə edən danışan feildə ifadə edilən hərəkətin tamamlanması üçün gərəkliliyi olan zaman müddətini nəzərdə tutur. Deməli, indiki zamanı özündə nitq anını ehtiva edən zaman kəsiyi kimi qəbul etmək lazımdır.

Ədəbiyyat:

1. Аракин В.К. Сравнительная типология английского и русского языков. Л., Наука, 1979, 255 с.
2. Есперсен О. Философия грамматики. Москва, 1958, 404 с
3. Иванова И.П. Вид и время в современном английском языке. М., 1961, 200 с.
4. Иванова И.П., Бурлакова В.В., Почепцов Г.Г. Теоретическая грамматика современного английского языка. М., Высшая школа, 1981, 285 с.
5. Blokh M.Y. A course in theoretical English grammar. М., Высшая школа, 1983, 383 с.
6. Cowan R. The teacher's grammar of English. Cambridge. Cambridge Univ.Press. 2008, p. 350;
7. Salaberry R., Shirai Y. The L2 acquisition of tense-aspect morphology. Amsterdam: Benjamins, 2002, pp. 1-20, p.2
8. Sweet H. A New English Grammar Logical and Historical. Oxford, pt. I - 1892. - 499 p.

Açar sözlər: *nitq anı, indiki zaman, dil, feil, xüsusiyyət*

Ключевые слова: речевой момент, настоящее время, язык, глагол, особенность

Key words: speech moment, present tense, language, verb, feature

The formation aspects of present tense in Germanic languages

Summary

Time is considered as universal and multidimensional category, in linguistics, it is understood as an anthropocentric, subjective category. In other words language operates with perceptual time, since a person in everyday life perceives time through the prism of his own subjective sensations. For each of us, time is important, because our life flows in it, and some events are replaced by others. The establishment of time boundaries between the present, the past and the future is carried out through the relation to the moment of speech and depending on how the speaker himself determines the temporal relation of the statement to the moment of speech. The present indicates that the action coincides with the moment of speech about him.

Аспекты формирования настоящего времени в германских языках

Резюме

Время рассматривается как универсальная и многомерная категория, в лингвистике оно понимается как антропоцентрическая, субъективная категория. Другими словами, язык оперирует воспринимаемым временем, так как человек в повседневной жизни воспринимает время через призму своих субъективных ощущений. Для каждого из нас время важно, потому что в нем течет наша жизнь, а некоторые события заменяются другими.

Установление временных границ между настоящим, прошлым и будущим осуществляется через отношение к моменту речи и в зависимости от того, как сам говорящий определяет временное отношение высказывания к моменту речи. Настоящее указывает на то, что действие совпадает с моментом речи о нем.

Rəyçi: prof.Z.Məmmədova

ЭНАНТИОСЕМИЯ КАК ОДНО ИЗ ЯЗЫКОВЫХ ЯВЛЕНИЙ

Всем нам ещё со школьной скамьи знаком термин *антонимы* — слова одной и той же части речи, противоположные по значению. *День и ночь, белый и чёрный* — вспомнить такие языковые пары не составит никакого труда. Но есть в нашем языке, равно как и в других, один интересный факт, о котором мы могли и не задумываться — противоположные значения могут совмещаться в одном слове. В лингвистике такое явление называется *энантисемия* (от греческих слов *enantios* — «противоположный» и *sema* — «знак»), интерес к исследованию этого языкового феномена не угасает, так как энантисемия многогранна и до конца не изучена.

Энантисемия, совмещение в слове противоположных значений, «внутренняя антонимия», оценивается учеными по-разному: одни считают его непродуктивным явлением, «реликтом семантики древних корней» [Новиков 1973: 192], другие называют регулярным языковым явлением [Шмелев 2000, Ермакова 2002]. Исследователи современного русского языка разграничивают ингерентную энантисемию, которая реализуется в совмещении значений в слове и находит отражение в словарях, и адгерентную энантисемию, которая не отражается в словарях, демонстрирует изменение коннотации и, как правило, сопровождается иронией [Цоллер 1998]. Примеры ингерентной энантисемии: *законник* - «вор в законе» и *законник* - «человек, не отступающий от буквы закона», *прослушать* - «внимательно выслушать» и *прослушать* - «пропустить мимо ушей», *навверное* - «может быть» и *навверное* - «совершенно точно», *вывести* - «уничтожить» (вывести тараканов) и *вывести* - «создать» (вывести сорт).

В исследованиях энантисемии ученые традиционно используют термины риторики *ирония* и *антифразис*, представляющиеся удобными для комментирования тех случаев энантисемии, при которых положительное коннотативное значение заменяется отрицательным:

(1) *Опять двойка? Ты супер! Какая радость!*

То, какое значение слова будет использовано, зависит, конечно, от цели высказывания. Противоположный смысл возник, как предполагают исследователи, из-за того, что одно и то же слово употреблялось в различных сферах общения, а ещё выражение могли наделять ироническим смыслом.

В основном мы говорили о случаях, когда слова с положительной коннотацией, требующие эмоционально окрашенной интонации, произносятся нейтральным тоном.

Вполне резонно предположить, что есть и противоположный вариант: слова с отрицательной коннотацией, произносимые с особой «положительно окрашенной» интонацией, теряют свое нейоративное значение. Вот, например, обращение хозяйки к кошке с котятками:

Ах ты краса-авица / сво-олочь ты / со сволоченья-атами //

Этот пример можно, используя термины риторики, назвать интонационным астеизмом, причем, в отличие от традиционного астеизма, который уничтожает лексическую составляющую и возникает лишь на основе семы интенсивности, в примере сохраняется лексическое значение: кошка родила котят, когда хозяйка должна была уезжать в отпуск (поэтому и «сволочь», разрушившая все планы).

Использование бранной лексики с целью характеристики чего-либо исключительного, вызывающего восхищение, называется в риторике *астеизмом*. Это явление, противоположное *антифразису*, также распространено и в разговорной речи, и в художественных текстах. Например:

И этот извращенец ходит в библиотеку к девяти утра и сутками пашет!

Явление энантисемии достаточно всесторонне изучено на материале русского языка в сравнении с некоторыми другими славянскими языками (белорусским, польским, чешским и т.д.), однако с чисто лексической точки зрения. Того же, к сожалению, нельзя сказать об изученности энантисемии на материале азербайджанского языка. По наблюдениям Л.П.Крысина, энантисемические слова в русском языке возникают по двум причинам: 1. чаще всего в результате длительного употребления слова в разных сферах языка, 2. в результате того, что слово в течении времени начинает употребляться иронически. Таким образом, «положительное» в значении слова может смениться на «отрицательное». В качестве примера, иллюстрирующего первую причину, Л.П.Крысин приводит слово «лихой», которое в Древней Руси употреблялось лишь в отрицательном значении. «Лихой» означало «плохой, дурной». В народном же языке наряду с этим значением стало развиваться и положительное — «удалой, смелый». Примером второго пути развития противоположных значений в одном слове может служить приведенное Крысиным же слово

«честить», что буквально означает «хвалить, воздавать хвалу», однако в случае иронического употребления оно приобретает значение «ругать, бранить».

До настоящего времени статус энантисемии как языкового явления не выяснен окончательно. Так, академик В.В.Виноградов считал, что энантисемия неминуемо приводит к образованию разных слов-омоантонимов. Д.Н.Шмелев в своих работах, посвященных актуальным проблемам лексики современного русского языка, придерживается несколько иной точки зрения. Он полагает, что в принципе сосуществование противоположных сем в одном слове вполне возможно, хотя и не характерно для русского языка, в котором «случаи подобного рода крайне редки». Фактически энантисемию он приравнивает к полисемии. Тот же подход к исследуемому явлению

прослеживается у И.Г.Милославского. По его мнению, в пределах одного слова могут находиться элементы как с одинаковыми, так и противоположными, а иногда даже и взаимоисключающими значениями.⁷ Довольно часто энантиосемия рассматривается как частный случай антонимии и т.д. Несмотря на достаточную теоретическую изученность вопроса в русистике, до сих пор не было предпринята попытка провести классификацию энантиосемических фактов, хотя бы на материале одного языка. Настоящее исследование показало, что энантиосемические явления прослеживаются на многих языковых уровнях, а также на словообразовательном подуровне. Исходя из этого, мы предлагаем различать энантиосемию: 1. лексическую, 2. лексико-синтаксическую, 3. деривационную, 4. просодическую. Традиционно считалось, что лексическая энантиосемия явление довольно редкое. С логической точки зрения это кажется весьма корректным, поскольку “стабильность” языкового мышления коллектива должна бы “противиться” совмещению в семантической структуре одного слова двух противоположных, а тем более — взаимоисключающих значений.

Как отмечал Л.А.Булаховский, помимо прочих лингвистических и экстралингвистических причин, обуславливающих возможность осуществления в одном слове противоположных значений, “довольно много энантиосемических фактов представляют значения слов, зависящие от префиксации, т.е. некоторые префиксы не отличаются достаточной определенностью своего значения”⁸ и образованные с ними слова бывают часто многозначны, причем иногда их семантическая структура объединяет и взаимоисключающие значения, т.е. имеет место деривационная энантиосемия. Наибольшее количество случаев развития противоположного 83 направления значений слов русского языка приходится на долю префиксов “пр-”, “за-”, “по-”, “пере-”, конфиксов “при-ся”, “на-ся”. Сравним, например, прослушать, - что-либо внимательно, прислушаться⁹ — по невнимательности самое главное. Вслед за А.Н.Тихоновым производные, аналогичные вышеприведенным, мы рассматриваем как словообразовательные омонимы. Особенно продуктивен этот тип омонимии в глаголах. Производные типа вышеприведенных включаются нами в два и более словообразовательных типа. По этому вопросу также существуют различные точки зрения. Так, например, П. А. Соболева рассматривает явление опосредованной связи значений производного слова как особый вид полисемии, присущий именно производным словам.*¹⁰ А.А. Реформатский в этой связи предлагает использовать термин рявноименность¹⁰. Б.Н. Головин — термин омошшоиды¹¹. Следует отметить, что в толковых словарях русского языка глаголы типа прослушать, прислушаться зафиксированы как В современном русском языке наиболее развитой является лексико-синтаксическая энантиосемия. Например, бить* в первом значении является глаголом деструктивного действия (бить стекло, бить посуду). Однако во втором значении, в сочетании со словом монета, например, он приобретает креативное значение. Другой пример: рубить..(лед, дрова), но: рубить избv = строить избvу.

Энантиосемия — это термин, который используется для слов, выраженных в ситуации двойного смысла. Например, словосочетание «слушать лекцию» можно понять как «восприятие» (понимание) и как «услышать». Слова, созданные в процессе энантиосемии, принадлежат к одинаковому звуковому комплексу, а для представления различных значений ближе становятся к омонимам. Но в отличие от омонимов, они означают противоположные значения. В связи с этим они по значению приближаются к антонимам. Но антонимы относятся к разным звуковым комплексам и разному фонетическому составу и обозначают противоположные слова, а слова в энантиосемии принадлежат к одинаковому фонетическому составу, но являются противоположными словами.

dillərdə dastan olmaq1 — стать притчей во языцех; прославиться dillərdə dastan olmaq2 — стать объектом сплетен; опозориться can vermək1 — находиться при смерти (ср. в русском языке: дышать на ладан) can vermək2 — придавать бодрость, дать жизнь кому-чему-либо. Последние два примера интересны тем, что в них наблюдается энантиосемия (от греч. epantios — противоположащий, противоположный, sema- знак) — поляризация значений. Ср.: прославиться — опозориться; находиться при смерти — дать жизнь кому-чему либо. В азербайджанском языке, в отличие от русского языка, в таких фразеологизмах наблюдается энантиосемия — поляризация значений: can vermək1 — «умереть» и — can vermək2 — «дать жизнь, придать бодрость»; dillərdə dastan olmaq1 — «прославиться» и — dillərdə dastan olmaq2 — «опозориться».

В современном русском языке насчитывается около 300 слов с противоположными значениями. Большая часть из них — глаголы, но есть и существительные, прилагательные, наречия. Среди существительных и прилагательных энантиосемичность выражается прежде всего в противоположной оценке того или иного явления. Сравним, например: *Суждены вам **благие** порывы, но свершить ничего не дано. (Н.Некрасов) (положительная оценка); Того и гляди пьяный придет. А уж какой **благой-то**, господи! Зародится ведь этакой озорник! (А.Н.Островский) (отрицательная оценка).*

*Да, были люди в наше время, Могучее, **лихо**е племя (М.Ю.Лермонтов) (положительная оценка); -Не бойся, бабка,- сказала она примерительно, -это **не лихо**й человек, он нам **худого** не сделает (А.Куприн) (отрицательная оценка)*

С своеобразно значение энантиосемии наречий. Оно проявляется в выражении значения точности-неточности, уверенности-неуверенности. Например: Для всех было очевидно, что она говорит правду. («ясно, понятно»); Тропа была каменистая, влажная и, очевидно, представляла собой русло высохшей речушки. («вероятно, по-видимому»).

Противоположность значений наречий находит своё внешнее выражение в различии их синтаксических функций в предложении.

Но как уже отмечалось, больше всего противоположность значений одного слова наблюдается в сфере глагольной лексики.

Русский глагол отличается сложностью своего содержания, разнообразием грамматических категорий и форм, богатством парадигматических и синтаксических связей. Значение глагольных лексем конкретизируются соотносительностью не с миром предметов, а с миром отношений, действий и состояний; зависимостью от категориальной семантики сочетающихся с глаголом предметных имен, а также от смысловых отношений между действием, его субъектом и объектом.

Ублеянаблюдается противопоставление разнообразных параметров и характеристик действия, процесса, состояния и отношения. Важнейшие из этих противопоставлений охватывают следующие классы многозначных глаголов:

I. Глаголы с противоположной характеристикой действия. Они делятся на подгруппы глаголов, противопоставленных признаками:

1) «Намеренность (осознанность) действия – случайность (неосознанность) действия». Например: Утром я внимательно просмотрела статью. (внимательно прочитала). – Германская команда просмотрела неожиданную расстановку гостей. (смотря, не заметила, упустила, пропустила).

Осталось 2 часа до начала семинара, бегло хоть проглядыте свою лекцию, сказал решительно Шунин. («бегло прочтите, просмотрите»); – Мне кажется, что ты кое-что проглядела в нем. («не заметила; упустила, пропустила»).

2) «Противоположная направленность действия по отношению к субъекту». Например, сравним: – Господа, я должен буду приказать вывести нарушителя тишины. (Салтыков-Щедрин) («увести, удалить за пределы»); Дорога вывела нас на шоссе. (М. Шолохов) («привела»).

3) Противопоставление отдельных лексико-семантических вариантов тт глаголов своей функциональной перспективой. Сравним, например:

– Я вам могу одолжить тысячу рублей, – сказал он. («дать в долг, взаймы»);

Матрена Никитична надела юбку из бумазеи, одолженную для такого случая у одной женщины. («взятую в долг, во временное пользование»).

Занимать деньги в долг так трудно, я прибегал к этому только в случаях крайней необходимости. («брать на время, взаймы»). – Если можете пять рублей мне занять, так я поеду. («дать взаймы»).

Или же лексико-семантическая вариантность многозначных глаголов, например: вернуть (вернуть долг, т.е. «отдать») и с боем вернуть деревню, т.е. «получить обратно».

4) «Интенсивность действия-неинтенсивность (беглость) действия» Сравним:

Много людей померзло, да с голоду погибло. («погибло от мороза, замерзло»); – Немного померз на остановке 9 «мерз некоторое время, немного»).

II. Глаголы с противоположной временной характеристикой действия.

Глаголы, входящие в этот класс, противопоставляются семантическими признаками «начало действия-конец действия». Например:

Снаружи опять заваяло, запуржило. («начало вейть») – И выюга след завает мой. (М. Ю. Лермонтов) («Засыплет, заметет»).

По указанному семантическому признаку противопоставлены отдельные значения глаголов заиграть (в саду заиграла музыка, т.е. «начала играть») и заиграть пластинку, т.е. «привести в негодность»; запеть (певец запел, т.е. «начал петь») и совершенно запеть романс, т.е. «частым исполнением опошлить»).

III. Глаголы с противоположной характеристикой результата действия. Этот класс слов тоже делится на подгруппы:

1) «Достижение результата-аннулирование результата действия». Сравним:

Мама расшила мое платье жемчугом. – Тебе надо сначала расшить брошюру, а потом собрать все страницы.

2) «Достижение результата-отсутствие результата». Например:

Отец отказал своему сыну в наследство большие деньги, чтобы он в будущем ни в чём не нуждался. («оставил в наследство, завещал»). – Стоило у соседа нашего попросить что-нибудь как лицо его становилось твердым, злым и всегда непреклонно отказывал. («не дав Ал, отвечал отказом»)

3) «Соединение чего-либо – разъединение чего-либо».

Двоить кожи («разделять надвое»); – Двоить нитки («складывать вдвое, соединять по двое»).

4) «Творческий, созидательный результат-разрушительный результат».

Они решили срубить избу, чтобы не замерзнуть. («построить из бревен»). – Срублен темный бор. («рубкой уничтожен, выфрублен»).

5) Положительный (для субъекта) результат – отрицательный (для субъекта) результат.

В автобусе мальчик лет шести угощал всех пирожками, которые испекла ему бабушка. («угощал, любезно давал поесть всем.»). – Оглянулись казаки, а уж там, сбоку, Козак Метелица угощает ляхов, шелома того и другого.

(Н.В.Гоголь)(«..бьет, избивает»).

Представленная классификация учитывает наиболее часто встречающиеся противоположные значения в семантической структуре многозначных глаголов.

В семантической структуре исследуемых глаголов сложно переплетаются лексические и грамматические значения. Энантиосемия как факт многозначности не затрудняет процесс общения, не способствует возникновению неопределенности смысла предложений, так как налицо «Разумная расстановка» противоположных значений в структуре языка.

Во-первых, большинство энантиосемичных лексико-семантических вариантов являются фактами лексических систем разных функциональных стилей языка. Так, например, Значения глагола блокировать «соединять что-либо в блок»(блокировать проводники) и «мешать выполнению чего-либо» (блокировать соглашение)являются фактами разных стилей: профессионального и публицистического.

Во-вторых, часть энантиосемичных лексико-семантических вариантов имеет различную стилистическую окраску, например: отказать кому-либо в деньгах глагол «отказать» является нейтральным. А отказать внуку дом глагол «отказать» является устаревшим в значении «передать кому-либо что-либо в наследство»).

В-третьих, Энантиосемичные варианты входят в различные синонимичные, антонимичные и другие группировки слов.

Употребление удачно подобранных противоположных значений слов помогут глубже заглянуть в структуру слова, показать еще один аспект «живой жизни» русского слова.

Литература

1. Горелов И. Н. Энантиосемия как столкновение противоречивых тенденций языкового развития // Вопросы языкознания. 1986. №4, С. 86–96.
2. Ермакова О. П. Существует ли в русском языке энантиосемия как регулярное явление? Вспоминая общую этимологию начала и конца // Логический анализ языка. Семантика начала и конца. М.: Индрик, 2002. С. 61–68.
3. Кравцова В. Ю. Энантиосемия лексических и фразеологических единиц: язык и речь. Дисс. ... канд. филол. наук:10.02.19. Ростов н/Д, 2006.
4. Махмутова Л. Р. Основные типы энантиосемии в русском языке. Дисс. ... канд. филол. наук:10.02.01. Казань, 2009.
5. Цоллер В. Н. Эмоционально-оценочная энантиосемия в русском языке // Филологические науки. 1998. №4, С. 76–83
6. Цоллер В. Н. Эмоционально-оценочная энантиосемия фразеологизмов // Филологические науки. 2000. №4, С. 56–64
7. Шмелев А. Д. «Незначущее» и «невывраженное» отрицание (когнитивные и коммуникативные источники энантиосемии) // Логический анализ языка. Ассерция и негация. М.: Индрик, 2009. С. 173–202
8. Шмелев А. Д. Н. Экспрессивно-ироническое выражение отрицания и отрицательной оценки в современном русском языке // Вопросы языкознания. 1958. №6, С. 63–75

Xülasə

Məqalədə enantiosemantik feller haqqında daniwiliş Muellif gosterir ki eyni feller. hem musbet hemde menfi mena kesb ede bilerenantiosemiy hem isim hem sifet hem de zerflerde de ola bilir en cox feillerde tesaduf edir ona gore ki, feiller esyalara deyil, munasibetlerde, hereketlerde ifade olunurlar. Enantiosemiya hem antonime, hem omonime, hem de polisemiya aid edirlər. Muellif esasən feillerin misalında onu polisemiya aid olundugunu gosterir.

Acar sozler: *Enantiosemiya antonim, sinonim, anti-frazis, aodis, polisemiya, feil musbet, menfi.*

Summary

In the article are spoken about enantiosemanio verbs. The author shows that the same verbs have both positive and negative meanings. Enantiosemia can be in both nouns, adjectives and adverbs. It occurs in most verbs. Because verbs are expressed in relationships, actions, not in things. Enantiosemia refers to both antonym, synonym and polysemy. The author mainly refers that it belongs to polysemy in the example of verbs,

Key words: *enantiosemia, antonym, synonym, anti-phrase, aodis, polysemy, verb, positive, negative*

Rəyçi: f.e.n.L. Həsənova

DİLÇİLİKDƏ TƏK HAL VƏ CƏM HAL OPPOZİSİYASI

Obyektiv aləmdə mövcud olan ayrı-ayrı obyekt və hadisələrin keyfiyyət xüsusiyyətlərinin həmin obyekt və hadisələrin kəmiyyət xarakteristikasından ayrılması, kəmiyyət anlayışının konkret çoxluqlar arasında olan fərqləri ifadə edə bilmək qabiliyyətinin formalaşması, başqa sözlə desək, ayrı-ayrı saylar haqqında anlayışların ortaya çıxması ilə bərabər, həm də insan idrakının sintez, analiz və ümumiləşdirmə bacarığı meydana çıxır. Əslində onların birinin mövcudluğu digərlərinin varlığını şərtləndirir.

Diskretlik, obyekt və hadisələrin bir-birindən say baxımından fərqləndirilməsi kəmiyyət anlayışının inkişafının ilkin fazasında, yəni hissli-vizual obrazlılıq zamanı özünü göstərirdi.

Obyektlərin kəmiyyət xarakteristikasındakı diskretlik dildə “bir” anlayışının meydana çıxması ilə əmələ gəlmişdir. Başqa sözlə desək, yalnız “bir” sayının təfəkkürdə qavranması və dildə ifadə olunması digər sayların – “iki”, “üç”, “dörd” və s. sayların meydana çıxmasını şərtləndirmişdir.

Lakin bu zaman qarşıya “bir” anlayışı və onu dildə ifadə edən söz yarandıqda ondan sonrakı “iki” sayı və onu ifadə edən sözlə korrelyasiya təşkil etmişdirmi, “bir” sayı özündən sonra gələn “iki” sayı ilə deyil, insan idrakında mövcud olan qeyri-müəyyən çoxluqla oppozisiya yarada bilirmi kimi suallar çıxır.

Tədqiqatçılar arasında bu məsələyə münasibət fərqlidir. Onların bir qismi “bir” anlayışının “iki”, “üç” anlayışları ilə korrelyasiya təşkil etdiyini söyləyirsə, digər qismi buna əks mövqə tutur. Birincilərin fikrincə, “bir” anlayışı yarandığı zaman yalnız özündən çox olan istənilən çoxluğa qarşı qoyula bilərdi. Məsələn, L.P.Yakubinski Avstraliya, Melaneziya və Yeni Hebrid, həmçinin Yeni Qvineya dillərində sözün əsl mənasında cəmliliklə yanaşı, ikilik, üçlük və hətta dördlük formalarının olmasını onunla izah edir ki, çoxluq anlayışı ümumiyyətlə, yüksək mücərrədlik məhsuludur, təfəkkür və dildə onun inkişafını konkret çoxluq anlayışı, yəni ikilik, üçlük, dördlük və s. anlayışların hakim olduğu dövr qabaqlayır [11,171].

V.Z.Panfilovun fikrincə, L.P.Yakubinskiyə mülhizələri yalnız o cəhətdən düzgündür ki, müasir cəmlilik anlayışı uzun tarixi inkişafın məhsuludur, deməli, o, nə vaxtsa meydana çıxmış “bir” sayı anlayışına qarşı qoyulmurdu. Lakin belə güman etməyə kifayət qədər əsas vardır ki, nə vaxtsa yaranmış “bir” say anlayışı ilk vaxtlar “iki” anlayışı ilə deyil, “qeyri-bir”, “birdən çox” kimi düşünülməmiş çoxluq anlayışı ilə müqayisə edilirdi [9, 216-217].

F.Engels də kəmiyyət anlayışının inkişafının bu mərhələsində vahidin özündən sonra gələn ədədlərlə deyil, mücərrəd çoxluq anlayışı ilə korrelyasiya təşkil etdiyi fikrindədir. Onun fikrincə, vahid və çoxluq ayrılmaz, bir-birinə dərindən nüfuz etmiş anlayışlardır, vahid cəmlilikdə ehtiva olunduğu kimi, çoxluq da vahiddə ehtiva olunur [5, 575].

Buradan görünür ki, ismin kəmiyyət kateqoriyasının semantik strukturunun təsviri kifayət qədər mürəkkəbdir. Bu mürəkkəblilik həm də onunla bağlıdır ki, müxtəlif dilçilər bu problemə müxtəlif cür yanaşmış və tədqiqatları müxtəlif istiqamətlərdə aparmışlar. Tədqiqatların çoxluğuna baxmayaraq, kəmiyyət kateqoriyasının özünəməxsusluğu onun təsviri və şərhində müəyyən çətinliklər yaradır.

Bu kateqoriyanı tədqiq edənlər hesab edirlər ki, tək kəmiyyət morfemi təklik, cəm kəmiyyət morfemi isə cəmlilik bildirir. Buradan da uyğun formalar, yəni təklik və cəmlilik bildiren kəmiyyət formaları yaranmışdır. Lakin bəzi hallarda tək kəmiyyət elə yerdə işlənir ki, həmin kontekstdə bir ədəd əşya mənası ifadə olunur, məsələn, ingilis dilində həmin isimdən qabaq *one* sayı işləyə bilər. Bu hal isə özünü həmişə doğrultmur. Deməli, kəmiyyət kateqoriyasının məzmununu anlamaq üçün onun mətnə daşdığı mənaya diqqət etmək lazımdır.

Dildə isimlər mənasından asılı olaraq kəmiyyətə görə dəyişən və dəyişməyən olur. Kəmiyyətə görə dəyişən isimlər sayıla bilən əşyaları bildirir və say ilə işləyə bilər. Kəmiyyətə görə dəyişməyən isimlər isə mücərrəd anlayışlar, şəxs adları və s. bildirir.

A.A.Molçanova görə, kəmiyyət kateqoriyasının say anlayışı ilə açıq-aydın əlaqəsinə baxmayaraq, bu uyğunluğun bütün əlamətlərini ardıcıl olaraq yalnız morfoloji “təklik” və “cəmlilik” terminləri ilə açmaq qeyri-mümkündür və bununla əlaqədar olaraq “sayıla bilənlər” və “sayıla bilməyənlər” kimi anlayışlara müraciət etmək lazım gəlir [6, 57].

Məlumdur ki, təkliklə oppozisiya təşkil etdikdə cəmlilik xüsusi əlamətə malik olur və onunla da təklikdən fərqlənir. Bu xüsusiyyət dünyanın bütün dilləri üçün ümumidir, başqa sözlə, universaldır. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, dünyanın ayrı-ayrı dillərində qrammatik çoxluğun formaları müxtəlifdir. Onlardan biri distributiv çoxluqdur. İsimlər bu çoxluq formasında onu göstərir ki, müvafiq əşya kəmiyyətə birdən çoxdur, həm də bu çoxluğun üzvləri eynicinsli kimi, çoxluğun özü isə bitməmiş, tamamlanmamış kəmiyyət kimi təsəvvür edilir [9, 245].

Distributiv cəmlilik ayrı-ayrı dillərdə müxtəlif üsullarla (xüsusi şəkilçilərlə, daxili fleksiya və s. ilə) ifadə oluna bilər. Bununla yanaşı, eyni bir dildə distributiv çoxluq bir neçə üsulla ifadə edilə bilər. Bunlardan müxtəlif üsulların bir neçəsinin eyni zamanda fəaliyyət göstərməsi mümkündür [9, 246].

Ərəb dilində distributiv cəmlilik həm affiksələr vasitəsilə (məsələn, *haywān* ‘heyvan’ – *hayvwānāt* ‘heyvanlar’), həm də daxili fleksiya (*šax* ∇ ‘şəxs’ – *ašxā* ∇ ‘şəxslər’, *kitāb* ‘kitab’ – *kutub* ‘kitablar’ və s.) ilə yarana bilər.

Türk dillərində də distributiv cəmiyyəti əmələ gətirmək üçün şəkilçilərdən istifadə olunur. Qədim türk yazılı abidələrin dilində bu şəkilçilərin sayı çox olsa da, bütün müasir türk dillərində müxtəlif fonetik variantlarda *-lar/-lər* şəkilçisindən, yalnız müasir çuvaş dilində - *sem* şəkilçisindən istifadə olunur.

Məlum olduğu kimi, əsas nitq hissələrindən biri olan ismin kəmiyyət formasının başlıca vəzifəsi obyektiv gerçəklik amillərinin kvantitativ təyiniyədir. Lakin növ, müxtəliflik, qeyri-məhdudluq və s. ümumiləşmiş anlayışları bildirən ismin kəmiyyət formaları öz kəmiyyət aktuallığı keyfiyyətini itirərək haqqında danışılan əşya, anlayış, növ və s.-nin səciyyəsinə onların elementlərinin məcmusu halında da əks etdirə bilirlər. Bu dil hadisəsindən bəhs edən S.D.Katsnelson yazır: “Bir kateqoriyada iki əks funksiyanın birləşməsi kəmiyyət kateqoriyasının çoxfunksiyallığının təzahürüdür” [3, 31].

Kəmiyyət kateqoriyasının mürəkkəb mənası “diskretlik – qeyri-diskretlik”, “sayıla bilmə – sayıla bilməmə”, “məhdudluq – qeyri-məhdudluq” və s. anlayışlarla əlaqələndir. Bütün bunlar kəmiyyət formalarının mənalının dərk olunmasını çətinləşdirir. Tədqiqatçıların əsas kəmiyyət əksliyini gah “təklilik-cəmlilik”, gah “qeyri-cəmlilik-cəmlilik”, gah “sıfır-sıfırdan çox”, gah da “üzlənmə-qeyri-üzlənmə” kimi izah etdiyini nəzərə alsaq, o halda məsələnin mürəkkəbliyinə şübhə qalmaz [4, 12].

Qrammatik təzahürlərin izahında tək-cəmiyyət formalı işarənin deyil, həm də məzmun tərəfinin nəzərə alınmasının zəruriliyini bir çox dilçilər qeyd etmişlər. Bu sahədə çoxlu sayda tədqiqatlar aparılsa da, ismin kəmiyyət kateqoriyasının özünəməxsusluğunun onun təsvirində yaratdığı çətinliklər səbəbindən kəmiyyət kateqoriyasının semantik tərəfi, onun paradigmatik mənalı həll edilməmiş qalır.

İsmin kəmiyyət kateqoriyasının semantik məzmununun həllinin araşdırıcıları belə hesab edirlər ki, tək kəmiyyət morfemi təklilik mənası (“bir əşya”), cəmiyyət morfemi isə cəmlilik mənası (“bir əşyadan çox”) ifadə edir, buradan da uyğun kateqorial formaların adları – “tək” və “cəmiyyət” kəmiyyətlər əmələ gəlmişdir.

Lakin belə izah tam qaneedici deyildir. Əlbəttə, əksər hallarda tək kəmiyyət mor-femi elə kontekstlərdə işlənir ki, orada “bir əşya” mənası ifadə olunur, yəni isimdən qabaq “bir” sayı işlənir. Lakin bu heç də həmişə mümkün olmur. Kəmiyyət kateqoriyasının semantik məzmununun təyin edilməsinin əsas problemləri onun mətdəki funksiyası ilə əlaqədardır.

Məlumdur ki, kəmiyyət baxımından bütün isimlər kəmiyyətə görə dəyişən və dəyişməyənlərə bölünür. Kəmiyyətə dəyişən isimlər sayıla bilən anlayışları bildirir. İkinci qrup isə, yəni kəmiyyətə dəyişməyən isimlər özündə şəxs adları, vahid əşyalar və mücərrəd anlayışları bildirən isimləri – sayıla bilməyən isimləri birləşdirir.

İngilis dilinin tədqiqatçılarından biri olan A.A.Molçanovun fikrincə, kəmiyyət kateqoriyasının say anlayışı ilə sanki açıq-aydın əlaqəsinə baxmayaraq, bu uyğunluğun bütün əlamətlərini ardıcıl olaraq yalnız morfoloji “təklilik” və “cəmlilik” terminləri ilə açmaq qeyri-mümkündür, ona görə də “sayıla bilən” və “sayıla bilməyən” anlayışlarına müraciət etmək məcburiyyətində qalırıq [6, 57].

Sayıla bilməyən isimlərin cəmiyyət formasında işlənməsi, isimlərin *Singularia tantum* və *Pluralia tantum* formalarının mövcudluğu, cəmiyyət formasının leksikalizasiyası kəmiyyət kateqoriyasının semantikasının təyin olunmasında müxtəlif baxışlara yol açır. Elə bu cəhətlər də həmin kateqoriyanın təklilik – cəmlilik, qeyri-cəmlilik – cəmlilik, sıfır – sıfırdan böyük, üzlənmə – qeyri-üzlənmə kimi əksliklərlə izahına gətirib çıxarır.

Beləliklə, isimlərin kəmiyyət kateqoriyasının semantikasının mövcud problemlərindən biri də onun daxili müxtəlifliyinin təsviri problemdir.

İsmin kəmiyyət kateqoriyasının mənasının təyin olunmasına yanaşmalardan biri “ümumi məna”nın axtarılmasından ibarətdir. Belə bir fikir vardır ki, semantik elementlərdən biri aparıcı olmalıdır. Bu yanaşmanın tərəfdarları kəmiyyət kateqoriyasının ənənəvi təklilik – cəmlilik oppozisiyası əvəzinə üzlənməmə – üzlənmə oppozisiyası təklif edirlər. Bu, sayıla bilməyən və sayıla bilən isimlərin kəmiyyət formasında işlənməsinin, cəmiyyət formasının leksikalizasiya (bizim təklif etdiyimiz terminlə desək, desemantizasiyası) hallarının və ismin kəmiyyət kateqoriyasının digər çətin şərh olunan hallarının izahına imkan verir.

A.V.İsaçenko qrammatik mənadan bəhs edərkən yazır: “Dildə *mənim kitabım* və *mənim kitablarıım* formalarının əksliyinə əsaslanan invariant əlamət təklilik – cəmlilik əlaməti deyil, ifadə olunmuş üzlənmə və ifadə olunmamış üzlənmə əlamətidir”. ... Yalnız *pluralia tantum* adlanan isimlərdə deyil, hər iki “kəmiyyət” formasında müşahidə edilən bir sıra isimlərdə də cəmlilik paradigmatı əslində cəmlilik ifadə etmir [2, 37]. Maddi mənalı isimlər (“süd” tipli) öz semantikasına görə sayılmır və deməli, təklilik və cəmlilik anlayışlarını istisna edir. Bununla belə, bu tipli isimlərin heç də hamısı *Singularia tantum* anlayışına uyğun gəlmir. Müq. et: *sular – su, piylər – piy, duzlar – duz, yağlar – yağ*. Burada cəmiyyət formalarına xas olan ümumi üzlənmə əlaməti cəmlilik mənasında deyil, həmin əşyanın müxtəlif növləri mənasında şərh edilir. İsmin kəmiyyət kateqoriyasının semantik məzmununa aid bu nəzər nöqtəsini başqa müəlliflər də qəbul edir [8, 38-43].

Bununla bağlı digər bir dilçi K.A.Quzeyeva yazır: “Bu işdə belə bir nəzər nöqtəsi qəbul edilir ki, təklilik və cəmlilik kəmiyyətləri təklilik/cəmlilik əlamətlərinə görə deyil, ifadə olunmuş üzlənmə və ifadə olunmamış üzlənmə əlamətinə görə qarşılaşdırılır. Belə izahda təklilik/cəmlilik kəmiyyət mənasını ifadə olunmuş / ifadə olunmamış ayrılmanın ümumi invariant mənasının mümkün olan istifadələrindən yalnız birini bildirir” [8, 39].

K.A.Quzeyevaya görə, bu konsepsiya bir sıra mürəkkəb hadisələrin məğzini açmağa kömək edir. Bəzi hallarda təklilik və cəmlilik mənası morfoloji göstəricilərin əksinə olur, yəni onlarla uyğun gəlmir. Buna misal olaraq tək formada olan ismi göstərmək olar. O heç də tək predmeti bildirmir, özündə ümumi ilə əlaqədar olan təkliyi ifadə edə, həm tək predmeti, həm də bu predmetlə əlaqədar olan növ anlayışını bildirə bilər. Məsələn, *You are simply wonderful. I was shaking like a leaf when I*

came here and you've made everything all right nümunəsində haqqında danışılan isim (*a leaf*) ümumi ilə əlaqədar olan təklik bildirir, daha dəqiq desək, onda təklik/cəmlik anlayışı ifadə olunmuşdur. Başqa sözlə, burada bu anlayış tək formada ifadə olunmuş, kəmiyyət mənası neytrallaşmışdır.

İsmi kəmiyyət kateqoriyasının semantik quruluşunun ifadə olunmuş/ifadə olunmamış üzvlənmə əksliyi baxımından şərh sayıla bilən və sayıla bilməyən isimlərin məna quruluşunun statusunu da izah etməyə imkan verir. Bununla əlaqədar K.A.Quzeyeva haqlı olaraq bəzi hallarda ayrı-ayrı isimlərin morfoloji, sintaktik, semantik səciyyəsinə ziddiyyət müşahidə olduğunu qeyd edir. Bəzi isimlərin morfoloji və sintaktik səciyyəsi arasındakı boşluq, *Singularia tantum*, *Pluralia tantum* və sayıla bilməyən isimlərin sintaktik cəhətdən dərk olunmasının çətinliyi, bəzən isə mümkünsüzlüyü onları kəmiyyət kateqoriyasından kənar qoymağa əsas vermir [8, 38-43].

Kəmiyyət paradigmasını və kəmiyyət kateqoriyasının əsas funksiyasını – diskret predmetlərin kəmiyyət fərqlərinin funksiyasını yaradan təklik / cəmlik mənası kəmiyyətin əsas qrammatik mənasıdır. Beləliklə, araşdırmalar göstərir ki, kəmiyyət kateqoriyasının semantik məzmununun əsas və ilkin mənası təklik / cəmlik oppozisiyasıdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Головин 1962 – Головин Б.Н. Заметки о грамматическом значении // Вопросы языкознания, 1962, №2, s.29-38.
2. Исаченко 1961 – Исаченко А.В. Грамматическом значении // Вопросы языкознания. 1961, №1, s.28-43.
3. Канцельсон 1972 – Канцельсон С.Д. Типология языка и речевое мышление. Л.: Наука, 1972, 213с.
4. Кошечая 1973 – Кошечая И.Г. Уровни языкового абстрагирования. Киев, Изд-во Киевского Ун-та, 1973, 240 с.
5. Маркс и др. 1961 – Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. Т.20. Изд. 2-ое. М., 1961
6. Молчанов 1979 – Молчанов А.А. Количественные слова и интерпретация
7. категории числа в английском языке // Романское и германское языкознание.
8. 7.Перельман 1965 – Перельман М.М. Категория числа существительного в современном английском языке: Дис. . канд.филол.наук. Л., 1965, 195 с.
9. 8.Пособие 1974 – Пособие по морфологии современного английского языка (с упражнениями). Под ред. Л.И.Кравцова. М.: Высшая школа, 1974, 232 с
10. 9.Панфилов 1977 – Панфилов В.З. Философские проблемы языкознания (гносеолгические аспекты). М.: Наука, 1977, 287 с
11. 10.Сборник научных статей: Грамматика, лексикология и стилистика романских и германских языков. Вып.2.Минск, 1979, s.56-93.
12. 11.Якубинский 1953 – Якубинский Л.П. История древнерусского языка. М., 1953, 368 с.

Açar sözlər: dil, kəmiyyət, tək hal, cəmhal.

Key words: language, quantity, singular, plural.

Ключевые слова: язык, количество, единственное число, множественное число.

Противопоставление сингулярности и множественности в лингвистике

Резюме

Концепция количества реализуется в существовании единственности и множественности. Значение единственного и множественного числа формируется человеческим воображением. Концепция количества была очень проста на ранних стадиях человеческого воображения. В конце концов, с развитием человеческого воображения понятие количества изменилось и улучшилось. Это улучшение сформировало сложные и абстрактные значения в количестве.

The opposition of singularity and plurality in linguistics

Summary

The concept of quantity is realised in the existence of singularity and plurality. Singular and plural meaning are formed by human imagination. The concept of quantity was very simple in the early stages of human imagination. Eventually, with the development of human imagination the concept of quantity has changed and improved. This improvement has formed compound and abstract meanings in quantity.

Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent.

C.M. Babayev

İNGİLİS DİLİNDƏ CİNS KATEQORİYASININ KOQNİTİV TƏHLİLİ

Dilçilikdə kateqoriya anlayışı mürəkkəb problemlərdən biridir. Demək olar ki, bütün dilçilik nəzəriyyələri dil ünsürlərini müxtəlif prinsiplər əsasında sistemləşdirərək hər hansı bir ümumi əlamət əsasında siniflərə, qruplara ayırmışdır. Dil haqqında elmdə qrammatik (morfoloji), leksik, semantik və digər kateqoriyalar mövcuddur. Dil kateqoriyalarına müxtəlif yanaşmalar ola bilər.

Cins kateqoriyası haqqında təlim qədim ənənəyə söykənir. Müxtəlif quruluşa malik əksər dillərin məzmun planında cins əlamətləri semantik cəhətdən müxtəlif səviyyələrdə özünü göstərir. Bu isə həmin cinsi əlamətlərinin universal-semantik olduğunu sübut edir. Cinslə insan qavrayışının sıx əlaqəsi haqqında fikirlər mövcuddur. Pratoqor və Aristotel dövründən cins probleminə iki əsas baxış formalaşmışdı: bioloji cinslə bağlı olmayan cins formal kateqoriya kimi və cins “təbii” kateqoriya kimi. Roma filosofu və dilçisi VarronMarkTerensi cins kateqoriyası haqqında məsələni həll etməyə çalışmış, isimlərin bir qisminə təbii, digərlərində formal cins kateqoriyasının olması fikrini irəli sürmüşdü. O, heyvan adı bildirən bu və ya digər isimlərin qrammatik cinsini izah edərkən onların insan həyatı üçün praktik əhəmiyyətindən çıxış edirdi. Terensi həmçinin təbii və şərti cinsi fərqləndirirdi.

Müqayisəli-tarixi dilçilik yarandıqdan sonra cins kateqoriyası məsələsində artıq üç istiqamət ayrılır: birincisi, A.Meye, Y.Qrimm, V.Humboldt, G.Paul və digərlərinin müdafiə etdiyi simvolik-semantik nəzəriyyə. Bu nəzəriyyəyə əsasən, cins müxtəlif cinsli adamların mövcud olmasının təsiri ilə yaranmışdır. Belə güman olunur ki, insan təfəkkürünə cins fərqlərinin cansız əşyalara keçirməsi xasdır. Bu fərziyyə mifoloji təfəkkürün animizminə və antropomorfizminə əsaslanır. Bu fərziyyənin tərəfdarları cins kateqoriyasının eksrəlinqvistikmotivləşdirilməsini öz dilxarici təcrübələri ilə izah edirdilər. İkinci istiqamət morfoloji istiqamət hesab olunur. Onun tərəfdarları Q.Bruqman, A.Martine hesab olunur. Q.Bruqmanın nəzəriyyəsinə görə, cins xarici formanın doğurduğu xalis mexaniki prosesdir.

Sonuncu istiqamət sintaktik uzlaşma ilə bağlıdır. Bu nəzəriyyə Q.Şteyntala məxsusdur. Ondan sonra G.Paul və J.Vandries də bu nəzəriyyəyə şərik çıxmışlar. Q.Şteyntalın nəzəriyyəsinin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, o, cinsi dildə uzlaşmanın mövcudluğu ilə əlaqələndirirdi. Belə ki, ingilis dilində analitizmin inkişafı ilə bağlı cins gizli bir kateqoriyaya çevrilmişdi.

Dilçilikdə təbii cinslə qrammatik cins arasındakı münasibət məsələsi ilə tender cərəyanı məşğul olur. Cins kateqoriyasının öyrənilməsində filoloqlar cins kateqoriyasının semantik məzmununa söykənirlər. Koqnitiv yanaşma baxımından onlar insan şüurunun köməyi ilə dil və cinsin əlaqəsini izləyirlər. Koqnitiv dilçilikdə cins kateqoriyası məsələsinin həllini bir sıra xarici dilçilərin əsərlərində tapmaq olar. R.Lakoff, A.V.Kirilina, V.V.Vasyuk, R.Ş.Maqaqdarov və digərləri bu sahədə uğurlar əldə etmişlər. Onlar “qadın” (“femina”) və “kişi” konseptlərini (koqnitiv modellərini) tədqiq edirlər.

E.Piriyeq qeyd edir ki, “Koqnitiv dilçiliyin fundamental terminlərindən söhbət düşərkən, ilk növbədə təfəkkür, idrak, bilik, anlayış, konsept, konseptləşmə, konseptual sistem, koqnisasiya, koqnitiv qəlib, koqnitiv sütun, dünyanın mənzərəsi, verballaşma, milli mentalitet, mədəniyyət və mədəni məkan və s. yada düşür.

Koqnitiv dilçilik mədəniyyəti dillə, dili isə milli təfəkkürlə üzvi şəkildə bağlı nəzərdən keçirir. Mədəniyyət isə bizə həmişə müəyyən bir mətn kimi verilir. Bu baxımdan hətta maddi mədəniyyət də mətn kimi izah oluna bilər. Yəni burada dilin mühüm vasitəçilik rolu qabarıq şəkildə özünü göstərir.

Koqnitiv dilçilik “konsept” anlayışını ön plana çəkir və beləliklə də, konseptuallaşma prosesi koqnitiv tədqiqatlarda xüsusi yer tutur. “Konsept” anlayışını çox vaxt “məfhum” anlayışı ilə çəşdirirlər. Əslində isə bu iki anlayış, tamamilə olmasa da, kifayət qədər fərqli anlayışlardır” (1, 9).

İngilis dilində cins kateqoriyası demək olar ki yoxdur. “He”, “she” və “it” 3-cü şəxs əvəzlilikləri isimləri əvəz etmə funksiyasını yerinə yetirərək onlara cins əlaməti verir.

Müasir dilçilikdə cins kateqoriyası yalnız dil kateqoriyası kimi nəzərdən keçirilir ki, bu kateqoriya bütün isimləri üç cins sinfinə bölür: kişi, qadın və orta. Cins kateqoriyasının meydana çıxması hind-Avropa dillərində “canlı/cansız kateqoriyasının formalaşması ilə bağlıdır. Semantik cəhətdən canlılıq canlı haqqında təsəvvürlərlə, cansızlıq isə qeyri-canlı haqqında təsəvvürlərlə əlaqələndirilir.

Hind-Avropa dillərindəki cins kateqoriyasının əsas xüsusiyyətlərindən biri cinslərin semantik cəhətdən genişlənməsidir ki, bu da cansız isimlərin kişi və qadın cinsinə, əksinə, canlı isimlərin orta cinsə daxil edilməsində əks olunur. Müasir dilçilikdə belə bir fikir mövcuddur ki, cansız isimlərin kişi, qadın və orta cinslərə “aid olmasını” semantik cəhətdən izah etmək mümkün deyil.

R.A.Korolenkonun dissertasiya işində göstərilir ki, “İngilis dilində cinsə görə təsnifin əsasında dünya obyektlərinin varlıq və əşyalara, kişi və qadın cinsli varlıqlara təbii bölgüsü durur. “He” kateqoriyasının ilkin mənası “kişi və ya kişi cinsli heyvan”dır. “She” kateqoriyasının mənası qadın və ya kişi cinsli heyvandır. “It” kateqoriyasının ilkin mənası “əşyadır” (2, 2).

“She” əvəzliyinin mənalarından biri “gəmidir”. Bu da cansız obyektlər olan sualtı və suüstü gəmilərin işarə olunması üçün istifadə olunur. Beləliklə, cansız isim olan “ship” qadın cinsi kateqoriyasına daxil olur ki, bu da canlı anlayışı ilə bağlıdır.

¹⁸ Bakı Dövlət Universiteti. rzayeva.ayten96@icloud.com

Konseptuallaşmaya daxili və xarici aləmin insan tərəfindən dərkinə yönəlmiş proses kimi baxılır. Onun gedişində insanın psixikasında xüsusi mental strukturlar – konseptlər əmələ gəlir. Konsept təfəkkürün məzmunlu operativ vahidi yaxud strukturlaşmış biliyin kvantıdır ki, insan tərəfindən ətraf aləmin dərkindən alınmış nəticələri, bilikləri, təcrübəni əks etdirir. Konseptin xüsusiyyətlərinə onun milli-mədəni özünəməxsusluğu, insanın fiziki və sosiomədəni təcrübəsindən asılılığı və onun dil sistemində sözlər şəkilində obyektivləşməsi daxildir.

Konseptuallaşma prosesi ilə kateqoriyalasdırma prosesi birbaşa bağlıdır. Yeni konseptin yaranması gedişində həmin kateqoriyanın konseptləri ilə oxşarlıq əsasında onun konseptual sistemin müəyyən kateqoriyasının aidliyi baş verir. Kateqoriya bir və ya bir neçə oxşarlıq əlaməti ilə bir-biri ilə bağlı olan konseptlər qrupundan ibarətdir. Kateqoriya öz daxili strukturuna malikdir ki, ona qeyri-bərabər statusa malik konseptlər daxildir.

Kateqoriyanın ən yaxşı nümunəsi kateqoriyanın prototipi adlanır. Prototip tam konseptual əlamətlər dəstinə malikdir ki, onlar bütün kateqoriyanın mahiyyəti barədə təsəvvür yaradır. Digər konseptlər prototipdən müxtəlif məsafədə yerləşir: daha tipik olanlar ona yaxın yerləşir, az tipik olanlar – kateqoriyanın periferiyasında yerləşir.

Kateqoriya bir sıra prinsiplərə cavab verir ki, onların arasında aşağıdakıları ayırmaq olar: kateqoriyanın əsas üzvlərinin mərkəzliyi, mürəkkəb kateqoriyanın üzvlərinin həlqə əlaqəsi, insanın fiziki və sosiomədəni təcrübəsi sahələrinin mövcudluğu. Bütün bunlar kateqoriyanın üzvləri arasında kateqorial əlaqələri və kateqoriyalasdırma proseslərində spesifik biliyin ümumi bilik qarşısında üstün vəziyyətini yaradır. Kateqoriyanın onun əsasında duran sosiomədəni təcrübədən asılılığını xüsusi qeyd etmək lazımdır. Təcrübə sahəsinin dəyişdirilməsi kateqoriya periferiyasındakı kateqorial əlaqələrin pozulmasına səbəb ola bilər.

Təbii bölgülərin əmələ gəlməsində təcrübənin kateqoriyalasdırılmasının dörd koqnitiv modeli fəaliyyət göstərə bilər – propozisional, sxematik, metaforik və metonimik. Həmin koqnitiv modellər bütün insanlar üçün ümumi olan insan təfəkkürünün əsas mexanizmləri kimi nəzərdən keçirilir. Koqnitiv modellər bazisli strukturu səciyyələndirə bilər, onun əsas üzvlərini göstərə bilər və daxili həlqələrdəki əlaqələri nümayiş etdirə bilər.

İngilis dilində cins kateqoriyası ingilis-sakson mədəniyyətinin nümayəndələri üçün daha əhəmiyyətli olan MAN (kişi), WOMAN (qadın) və THING (şey) konseptləri ətrafında qruplaşdırılır. Həmin konseptlər öz kateqoriyalarının prototipləridir və onların əlamətləri bu və ya digər dərəcədə müvafiq cins siniflərinin bütün qalan konseptlərində təmsil olunur. Hər bir cins sinfinin üzvləri müvafiq kateqoriyanın prototipindən onların əsas konseptəoxşarlığından asılı olaraq müxtəlif məsafədə yerləşir. Cins sinflərinin genişlənməsində insan təfəkkürünün dörd mexanizmi iştirak edə bilər: propozisional, sxematik, metaforik və metonimik koqnitiv modellər.

Cinsi bölgünün dilxarici amillərdən asılılığını xüsusi qeyd etmək lazımdır. Cins kateqoriyaları üzvləri arasında əlaqələr qismən sosiomədəni təcrübənin sahələri ilə əmələ gəlir. Müasir ingilis-sakson mədəniyyətində kişilik və qadınlıq ideali haqqında sosiomədəni təsəvvürlərin təkamülü ingilis dilində cins bölgüsünün dəyişməsinə doğura bilər.

Ənənəvi olaraq cins dil kateqoriyasının tədqiqi zamanı dilçilər Aristotelin irəli sürdüyü kateqoriyalasmanın klassik nəzəriyyəsiindən istifadə edirlər. Onun fikrincə, kateqoriya ünsürlərdən ibarətdir ki, onlardan hər biri eyni əlamətlər dəstinə malikdir. Lakin C.Lakoffun fikrincə, klassik kateqoriyanı insani hesab etmək olmaz, çünki Aristotel onu insandan və onun təfəkkürü mexanizmlərindən ayrı nəzərdən keçirirdi. Kateqoriyalasmanın klassik nəzəriyyəsinə əsaslanaraq, cins sinfinin bütün ünsürləri eyni bir əlamətlər dəstinə bölüşməlidir, məsələn, ingilis dilində qadın cinsi yalnız “qadın cinsli anlayışları” bildirən canlı isimləri birləşdirməlidir. Lakin qadın cinsi kateqoriyasına cansız isimlər – “ship” və “car” da daxildir. Cins siniflərinin öyrəniləsi zamanı kateqoriyalasdırmanın klassik nəzəriyyəsinin cəlb edilməsi onların təşkili prinsiplərinə aid suala cavab tapmağa imkan vermir. Müasir dilçilikdə cansız isimlərin kişi və qadın cinsinə aidliyi məsələsi semantik cəhətdən izah olunmur. Kateqoriyalasmanın klassik nəzəriyyəsiindən imtina etmək və cinsin təbii bölgü kimi tədqiqi cinsin təşkili və işlədilməsi prinsiplərinə düzgün izah verməyə imkan verir.

“Koqnitiv dilçilik nöqtəyi-nəzərindən cins kateqoriyası ətraf gerçəklik realitələrinin təbii bölgüsünün dilə tətbiqidir. İngilis dilində cins bölgüsü “he”, “she”, “it” 3-cü şəxs əvəzlilikləri ilə təqdim olunur və bir-birini istisna edən üç kateqorial sinifdən – kişi, qadın və orta cinsdən ibarətdir:

(I) Kişi cinsi:

1. MAN konsepti;
2. HUMAN BEING konsepti;
3. GOD konsepti;

(II) Qadın cinsi:

1. WOMAN konsepti;
2. SHIP konsepti;
3. CAR konsepti;

(III) Orta cins:

1. THING konsepti;
2. SITUATION konsepti;
3. IDEA konsepti;
4. CHILD konsepti;
5. ANIMAL konsepti.

Cins siniflərinin əsasında dünya realilərinin cins anlayışı (I və II siniflər) və onun yoxluğu (III sinif) əlamətinə görə təbii bölgüsü durur. Cins bölgüsü insanın fikri fəaliyyətinin nəticəsidir və buna müvafiq olaraq öz antroposentrik xarakteri ilə fərqlənir. Canlı isimlərin əsasında kişi və qadın cinsli adamların referentləri MAN və WOMAN konseptləri durur. (I) və (II) siniflərin genişlənməsi onlara həmin cins kateqoriyalarının mərkəzi konseptləri ilə bəzi oxşarlıq əlamətlərinə malik olan canlı və cansız obyektlərin konseptlərinin daxil edilməsi yolu ilə baş verir” (2, 9).

Qeyd etmək lazımdır ki, “cins sinfinin daha az mərkəzi olan üzvləri öz tərkibinə görə müxtəlif olan koqnitiv əlamətlər dəstinə malik ola bilər ki, onların köməyi ilə həmin üzvlər kateqoriyanın mərkəzi konsepti ilə uzlaşır. Məsələn, HUMAN BEING konsepti MAN konsepti ilə aşağıdakı əlamətlər dəsti ilə uzlaşır: “Adam”, “amansız”, “kobud”, “güc”, “hakimiyyət”, “əllər”, “fəal”, “ətraf ələmi dəyişən”, “yiyə”, “idarə edir” və “təbə edir”. GOD konsepti MAN konsepti ilə bir az əlamətlər dəsti ilə uzlaşır: “ata”, “allah”, “kişi”, “böyük”, “qüdrətli”, “güclü”, “ixtiyar sahibi”, “hörmət” və “yaradıcı” (2, 9-10).

C.Lakoffun sözlərinə görə, istənilən kateqorial sistemdə “bütün digərlər” kateqoriyasının mövcudluğu mümkündür ki, burada kateqoriyanın mərkəzi üzvü olmur və kateqoriyanın üzvləri arasında daxili kateqorial əlaqələr mövcud olmur. İngilis dilində bu cür statusa (III) sinif malikdir. Orta cins kateqoriyasını təşkil edən 1. THING (şəy), SITUATION (vəziyyət), IDEA (ideya), CHILD (uşaq) və ANIMAL (heyvan) konseptləri öz aralarında heç bir kateqorial əlaqələrə malik deyil və cins əlamətinin yoxluğu və ya əhəmiyyətli olmaması sayəsində həmin sinifə daxil olurlar.

Cins əlaməti kişi və qadın cinsləri üçün relevant olduğu halda, orta cins kateqoriyası üçün qeyri-relevantdır. Cins əlamətinə malik olan canlı realilər onların cinsinə uyğun gələn sinifə daxil olur. Bu və ya digər cinslə assosiativ olaraq bağlı olan cansız realilər də kişi və qadın cinsinə daxil ola bilər. Cins əlamətindən məhrum olan cansız realilər orta cins kateqoriyasına daxildir.

“Məsələn, ingilis dilində “ship” ləkseminin referenti cansız obyekt olan gəmidir. “Ship” ləksemi sözlərlərdə həm orta cinsə, həm də qadın cinsinə görə uzlaşır: “It is a niceship”; “She is a niceship”. Əgər SHIP konseptində danışan şəxs üçün “yelkən”, “mühərrik”, “dər ağacı”, “kliver” kimi maddi-şəy əlamətləri əhəmiyyət daşıyarsa, o, “ship” ləksemini orta cinsdə uzlaşdırır. Lakin əgər danışan şəxs gəmi ilə hər hansı bir cinsi assosiasiyaları əlaqələndirirsə, “ship”-in qadın cinsinə görə də uzlaşması mümkündür. Qadın cinsinə görə uzlaşma SHIP konseptində qadın mənşəyi ilə bağlı olan bioloji və sosial-psixoloji əlamətlər toplusunun mövcud olması sayəsində mümkündür: “daxilində nəsə bir canlı gəzdirir”, “içində olan şeyləri qoruyur”, “içində olan şeyləri daşıyır”, “içində olan şeyləri bayıra çıxarır”, “ürəyi vardır”, “hiss ediləndir”, “emoiyalara malikdir”, “yeriyir”, “geri çəkilir”, “qocalır”, “işləmir”, “adı vardır”, “Allahın xeyir-duasını alıb”, “kişilərin baxışlarını cəlb edir”, “gözəldir”. “She is a niceship” söyemi “she” və “ship” semantikasında “qadın” seminin olması sayəsində mənaya malikdir. Eyni zamanda “She is a nicetelephone” mənaya malik deyil, çünki “telepone” ləkseminin semantikasında antropomorfik qadın semləri yoxdur” (2, 10-11).

Heyvanlar orta cins kateqoriyasına daxildir və əgər heyvanın cinsi naməlumdursa yaxud danışan şəxs üçün əhəmiyyətli deyilsə, sözlərlərdə orta cinsə görə uzlaşır. Məsələn: “A cat is a small animal with four legs. It is often kept as a pet”. Lakin danışan şəxs əgər heyvanın cinsi mənsubiyyəti məlumdursa yaxud həmin vəziyyətdə əhəmiyyətlidirsə, “cat” ləksemini kişi yaxud qadın cinsinə görə uzlaşdırır: “This is my cat. I call her Alice”. Uşaq cansız obyekt kimi düşünülməyə də, “child” ləksemi də orta cinsə görə uzlaşa bilər, çünki onun üçün cins əlaməti əhəmiyyətli deyil: “Joe has had a baby. Really? What did she call it? Əgər cins əlaməti həmin siyasiyadarelevantdursa, onda uşaq kişi və ya qadın cinsinə görə uzlaşır: “I have a newly-born sister! She is really nice!” Cins kateqoriyasının təbii bölgü kimi dərk edilən belə bir nəticə çıxarmağa imkan verir ki, cansız realilərin kişi və ya qadın cins kateqoriyasına daxil edilməsi semantik cəhətdən motivləşmiş və dərk olunandır.

(I) kişi cinsi kateqoriyasının mərkəzi üzvü MAN konseptidir. (II) qadın cinsi kateqoriyasının konsepti WOMAN-dir. (I) və (II) kateqoriyaları hind-Avropa dillərinin əksəriyyətinin kateqorial sistemləri üçün kişi və qadın qarşılaşdırılması tipikdir. Qarşılaşdırma MAN və WOMAN konseptlərinin nüvə və periferik əlamətlərinin müxtəlif dəsti ilə ifadə olunur. Məsələn, MAN konseptinin baza əlamətləri “böyük”, “hündür”, “güclü”, “güclü əllər”, “tükü”, “dolu”, “hirsli”, “kobud”, “ata”, “ailəni dolandıran” WOMAN konseptinin “kiçik”, “gözəllik”, “yumşaq”, “ana”, “anahıq” kimi baza əlamətlərinə qarşı durur. Bütövlükdə həmin əlamətlər fiziki təcrübəyə əsaslanır, buna müvafiq olaraq (I) və (II) kateqoriyalarının dərk olunması üçün kişi və qadının fiziki əlamətləri ilkindir.

Kişi və qadın cins siniflərinin genişlənməsi müvafiq kateqoriyanın mərkəzi konseptinin mərkəzi konseptlə bəzi oxşarlıq əlamətlərinə malik olan daha az mərkəzi konsepti ilə bağlanması yolu ilə baş verir. Cins sinifləri əmələ gətirən konseptlərin koqnitiv təhlili onların koqnitiv məzmununu ayırmağa bundan sonra konseptlərin koqnitiv əlamətlərinin qarşılaşdırılması yolu ilə cins siniflərinin daxilində əlaqələrin təbiətini müəyyənləşdirməyə imkan verir.

“Kişi cinsinin mərkəzi ünsürü olan MAN konsepti aşağıdakı məzmunla malikdir:

Əsas əlamətləri: “güc”, “qüdrət”, “güclü əllər”, “əzələlər”, “böyük”, “böyük çiyinlər”, “idman”, “böyük dişlər”, “tükürlə örtülmüş”, “burunda tükü”, “hündür”, “dolu”, “şalvar”, “qalstuk”, “köynək”, “təcrübəli”, “hirsli”, “kobud”, “liderlik”, “ailəni dolandıran”, “iş”, “Adam”, “ata”, “məğrurluq”, “yemək”, “ər” və “qardaş”.

Periferik əlamətlər: “həmişə qadınla birlikdə”, “həvəs”, “ehtiras”, “seks”, “şəhvət”, “etibarlı deyil”, “inanmaq olmaz”, “tərk edir”, “itir”, “aldadır”, “öz gəlirləri haqqında yalan danışır”, “vəd verir”, “ümidləndirir”, “fəallıq”, “güc”, “üstünlük”, “cəsarət”, “mübarizə”, “dalaşqan”, “enerjili”, “zorlama”, “qəddarlıq”, “öz iradəsini zorla qəbul etdirir”, “ağlayır”, “zəifdir”, “fəaliyyətsizdir”, “tənbəl”.

Qadın cinsinin mərkəzi ünsürü olan WOMAN konsepti aşağıdakı semantik mənalara malikdir:

Əsas əlamətlər: “qıpqırmızı”, “çəhrayı”, “kiçik”, “güllər”, “uzun saçlar”, “gözəllik”, “xoşsifət”, “cazibəli”, “gülümsəyən”, “gülüş”, “dəb”, “üslub”, “geyim”, “yubka”, “kosmetika”, “fiziki cəhətdən cəlbədicə”, “seks”, “incəlik”, “yumşaq”, “səmimi”, “emosional”, “intellektli”, “baxımlı”, “fərəsatli”, “dərəkəli”, “qayğıkeş”, “ana”, “analıq”, “bacı”, “dost”, “məşuqə” və “qız övladı”.

Periferik əlamətlər: “qüsür”, “zərər”, “çox ziyanlı təsir”, “çürüdücü”, “şər”, “şeytan”, “hiyləgər”, “kələkbaz”, “gərəkli”, “nifrət”, “insan deyil”, “heyvan”, “alçaq”, “kobud”, “vulqar”, “nazik”, “zəif”, “ağlayır”, “risq”, “təhlükə”, “əyləncə”, “həzz”, “rəqabət”, “oyun”, “mal”, “satış”, “alış”, “dəyər”, “bərəbərlilik”, “mübarizə”, “azadlıq”, “insandır da”, “güc”, “qüdrət”, “parlament”, “siyasət”, “hakimiyyət”, “gözəllik”, “pomada”, “xarici görünüş”, “yaş”, “qocalıq”, “qiymətli”, həyat” və “uşaqlar”. Məhz MAN konsepti və WOMAN konseptinin koqnitiv məzmunu cins siniflərinin sonrakı genişlənməsi üçün əsasıdır” (2, 12-13).

(I) və (II) cins siniflərinin sonrakı genişlənməsi müvafiq kateqoriyanın mərkəzi konseptinin periferik konseptlə bağlanması yolu ilə baş verir. İngilis cins sistemi üçün məhsuldar bağlanma tipləri propozisional və metaforik modellərdir.

(I) kişi cinsi kateqoriyası üçün MAN konseptinin HUMAN BEİNG və GOD konseptləri ilə propozisional bağlanması xasdır. MAN konseptinin HUMAN BEİNG konsepti ilə bağlanması HUMAN BEİNG is MAN propozisional modeli ilə verilir. Propozisiyanın əsasında ingilis-saksonmədəniyyəti nümayəndələrinin sosiomədəni təcrübəsi durur. Dünyanın yaranması haqqında Bibliyada deyilir ki, Allah ilk olaraq kişini, Adamı yaratdı. Onun qabırğasından sonralar Adamın arvadını Həvvanı yaratdı: “And the rib? which the LORD God had taken from man, made he a woman, and brought her unto the man. And Adam said, this is now bone of my bones, and flesh of my flesh: she shall be called Woman, because she has taken out of Man” (Bible, 4). Müvafiq olaraq “insan” məfhumu qadın deyil, daha çox kişi başlanğıcına uyğun gəlir. HUMAN BEİNG is MAN propozisiyasının mövcudluğu MAN konsepti və HUMAN BEİNG konsepti üçün oxşar koqnitiv əlamətlərin olduğu təsdiqləyir:

MAN konsepti: “Adam”, “güc”, “qüdrət”, “güclü əllər”, “böyük çiyinlər”, “əzələlər”, “tükəllər örtülmüş”, “böyük”, “hündür”, “dolmuş”, “hirsli”, “kobud”, “üstünlük”, “mücbur edir”, “fəaliyyətli”, “iş”, “liderlik”, “ailəni dolandırır”.

HUMAN BEİNG konsepti: “Adam”, “güc”, “rəhmsiz”, “kobud”, “əllər”, “fəal”, “ətraf ələmi dəyişdirir”, “idarə edir”, “təbə edir”, “hakimiyyət” və “sahib”.

Qeyd etmək lazımdır ki, HUMAN BEİNG konseptinin (I) sinifində olması və onun MAN konsepti ilə propozisional bağlanması sayəsində ingilis dilindəki ümumi-şəxsi cümlələrdə uzlaşma kişi cinsinə görə baş verir, məsələn: “Everyoneshould do whathethinksbest”. Həmin sözlərdə “everyone” ləksemi “insan” və “bir” semantik əlamətlərinin aktuallaşdırır ki, bunlar “he” əvəzliyinin anoloji əlamətləri ilə uzlaşır. Beləliklə, konseptual sistem səviyyəsində HUMAN BEİNG konseptinin (I) kateqoriyasına daxil edilməsi dil səviyyəsində qrammatik uzlaşmanın tipini şərtləndirir.

MAN konseptinin GOD konsepti ilə əlaqəsi də GOD İS MAN propozisiyasına əsaslanır. Bibliya kanonuna görə, ilk insan – kişidir ki, o, Allahın obrazına uyğun və ona bənzər olaraq yaradılmışdır: “And God said, Letusmake man inourimage, afterourlikeness” (Bible, 3). Buna müvafiq olaraq əgər kişi Allahın obrazına uyğun yaradılıbsa, onda Allahda da kişi əlamətləri olmalıdır. Dil daşıyıcılarının şifahi sorğusu göstərdi ki, Allah kişi kimi düşünülür, çünki xristian ənənəsinə görə o – Atadır. GOD İS MAN propozisiyasının mövcudluğu GOD konsepti və MAN konseptində ümumi koqnitiv əlamətlərin olması təsdiq edir:

MAN konsepti: “ata”, “böyük çiyinlər”, “hündür”, “güc”, “güclü əllər”, “üstünlük edir”, “öz iradəsini zorla qəbul etdirir” və “fəaliyyətli”.

GOD konsepti: “ata”, “səma atası”, “kişi”, “böyük”, “qüdrətli”, “güclü”, “güc”, “hökmlü”, “pərəstiş” və “yaradan”.

(I) sinifdə kateqorial daxili bağlanmaların tədqiqi göstərdi ki, kişi cinsi kateqoriyasındakı əlaqələr MAN mərkəzi konseptinin əsas əlamətləri ilə verilir. Məlumdur ki, məhz mərkəzi konseptin əsas əlamətlərini cins kateqoriyasının sonrakı genişlənməsi üçün daha məhsuldarıdır.

(II) qadın cinsi kateqoriyası onun üçün mərkəzi olan WOMAN konseptinin dərk olunması ətrafında əmələ gəlir. Bütövlükdə qadın cinsi kateqoriyası üçün WOMAN mərkəzi konseptinin SHİP və CAR konseptləri ilə bağlanması üçün metaforik koqnitiv modellərin işlədilməsi xasdır.

WOMAN konseptinin SHİP konsepti ilə bağlanması yeddi koqnitivmetaforun köməyi ilə baş verir: 1) Head of Ship IS Head of Person; 2) Ship’s Movements Are Body Movements; 3) Launch of ShipİsChristening of Person; 4) Decommissioning of ShipİsDeath of Person; 5) ShipİsPregnantWoman; 6) Ship is Attractive Woman və 7) Ship İS Man’s Toy. Həmin modellər WOMAN konseptinin antroposentrik qadın əlamətlərinin SHİP konseptinə metaforik köçürülməsinə səbəb olur.

SHİP konseptində maddi-əşyavi əlamətlərlə yanaşı aşağıdakı antropomorfik əlamətlər ayrılmışdır: “yeganə”, “sürətli”, “cəld”, “enerjili”, “xarakterə malik”, “passiv”, “məxsus olan”, “birləri tərəfindən idarə olunan”, “ürəyi var”, “hissi”, “emosiyalar ifadə edir”, “yerini dəyişir”, “yeriyir”, “uzanır”, “qocalır”, “işləmir”, “onu gizlədir”, “adı vardır”, “Allahın xeyir-duası var”, “daxilində nəşə bir canlı gəzdirir”, “içində olan şeyləri qoruyur”, “içində olan şeyləri daşıyır”, “içində olan şeyləri bayıra çıxarır”, “Allahın xeyir-duasını alıb”, “kişilərin baxışlarını cəlb edir, “gözəldir”, “onu alırlar”, “o əyləndirir”, “həzz bəxş edir”.

SHİP konseptinin məzmununda maddi-əşyavi sémələrin, məsələn, “yelkən”, “mühərrik”, “korpus” və antropomorfik qadın sémələrinin, məsələn: “ürəyi vardır”, “gözəl”, “incə”, “daxilində nəşə bir canlı gəzdirir”, “qoruyur” mövcudluğu “ship”

leksemini həm orta cinsə, həm də qadın cinsinə görə uzlaşdırmağa imkan verir: “İt ismyship”; Sheismybeautifulship”. Məlumdur ki, əgər danışan şəxs gəmini heç bir qadın assosiasiyaları ilə əlaqələndirmirsə, onda o, “ship” leksemini orta cinsə görə uzlaşdırır. Qadın cinsinə görə uzlaşdırma o zaman baş verir ki, dilin daşıyıcısı gəmidə qadın başlanğıcının hər hansı bir ifadəsini görür. Buna oxşar şəkildə danışan şəxs avtomobilə sadəcə mexanizm kimi baxmırsa, onda o, bu sözü qadın cinsinə aid edilə bilər.

SHIP IS PERSON, SHIP IS WOMAN və CAR IS WOMAN metaforalarının tədqiqi WOMAN mərkəzi konsepti ilə SHIP və CAR konseptləri arasında əlaqəni yaradan koqnitiv əlamətləri üzə çıxarmağa imkan verdi:

WOMAN konsepti: “böyük qadın”, “ana”, “analıq”, “körpə”, “zəif”, “itətkar”, “mülayim”, “passiv”, “səbrli”, “zora məruz qalır”, “pullar”, “cazibəli”, “gözəl”, “ehtiras oyadan”, “xoş” və “əyləncə”.

SHIP konsepti: “tutumlu”, “özündə daşıyır”, “canlı daşıyır”, “onu qoruyur”, “müdafiə edir”, “daşıyır”, “bayıra çıxarır”, “passiv”, “məxsus olan”, “kimsə tərəfindən idarə olunan”, “onu alırlar”, “qiymətli”, “yeganə”, “sürətli”, “cəld”, “təəccübləndirir”, “cəlb edir”, “gözəl”, “incə”, “əyləndirir” və “həzz”.

CAR konsepti: “tutumlu”, “özündə daşıyır”, “yükə davam gətirir”, “yerini dəyişir”, “müdafiə edir”, “passiv”, “sözə baxan”, “kişiyə məxsusdur”, “azad deyil”, “idarə olunandır”.

Koqnitiv dilçilik nöqteyi-nəzərindən cins kateqoriyası ətraf gerçəklik realilərinin təbii bölgüsünün dilə tətbiqidir. İngilis dilində cins bölgüsü “he”, “she”, “it” 3-cü şəxs əvəzlilikləri ilə təqdim olunur və bir-birini istisna edən üç kateqorial sinifdən – kişi, qadın və orta cinsdən ibarətdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Piriyev E. Koqnitiv dilçilik üzrə praktikum. Bakı: Mütərcim, 2012, 108 səh.

2. Короленко Р.А. Когнитивно-культурологический анализ категории рода в современном английском языке. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук, Иркутск, 2004.

Xülasə

Dil kateqoriyası olan cins kateqoriyası insanın konseptual sisteminin tərkib hissəsidir və insan tərəfindən dünyanın konseptuallaşdırılmasında və kateqoriyalaşdırılmasında mühüm rol oynayır. Millikonsept sahəsinin fraqmenti kimi cins kateqoriyası milli özünəməxsusluğa malikdir ki, həmin mədəniyyətin daşıyıcıları tərəfindən dünyanın dərk edilməsinin xüsusiyyətlərinin əks etdirir.

Məqalədə qeyd olunur ki, ingilis dilində cins kateqoriyası demək olar ki yoxdur. “He”, “she” və “it” 3-cü şəxs əvəzlilikləri isimləri əvəz etmə funksiyasını yerinə yetirərək onlara cins əlaməti verir.

Açar sözlər: konsept, cins kateqoriyası, kişi cinsi, qadın cinsi, orta cins.

Когнитивный анализ категории рода в английском языке РЕЗЮМЕ

В статье проводится когнитивный анализ категории рода в английском языке. Категория рода как языковая категория является составной частью концептуальной системы и играет важную роль в концептуализации и категоризации мира. Категория рода как фрагмент национальной концепто сферы обладает спецификой и отражает особенности познания мира носителями той или иной культуры. В статье отмечается, что в английском языке почти отсутствует категория рода. Личные местоимения 3-го лица “he”, “she” и “it”, выполняя функции замены существительных, придают им признак рода.

Ключевые слова: *концепт, категория рода, мужской род, женский род, средний род*

The cognitive analysis of the gender category in the English language Summary

The article deals with the cognitive analysis of the gender category in the English language. Gender category that is one of the language categories is a part of the conceptual system and plays an important role in conceptualization and categorization of the world. Gender category as a fragment of the sphere of the national concept is remarkable for its national specificity and reflects the peculiarities of the world comprehension by the carriers of the culture. It is noted in the article that there is almost not a gender category in English. The personal pronouns of the III person “he”, “she”, “it” impart to nouns the gender feature performing the substitution function.

Keywords: *concept, gender category, masculine gender, feminine gender, neuter gender*

RƏYÇİ: dos. E.Vəliyeva

CÜMLƏ İNTONASIYASI PROBLEMİNİN MÜASİR DİLÇİLİKDƏ QOYULUŞU

Cümlə intonasiyasının öyrənilməsi dilçiliyin ən aktual problemlərindən biridir. Ənənəvi dilçilikdə bu mövzuda olan tədqiqat işləri nümunə olaraq götürülən bəzi cümlələrin fonetik təsvirinə əsaslanırdısa, müasir dövrdə cümlə intonasiyası mövzusunda bütöv sistem kimi yanaşan və bütöv sistem qurmağı hədəfləyən həqiqi linqvistik yanaşmalar da mövcuddur. Bununla əlaqədar, intonasiyanın təbiəti, digər linqvistik vasitələr arasında yeri, təhlil və tədqiq metodlarının öyrənilməsi qarşıda duran ən vacib məsələlərdəndir.

Linqvistik sistemlərin təsvirində nitq prosesi zamanı səsin yüksəlib-əlcəlməsi kimi başa düşülən intonasiya ya fonemik yaxud da sintaktik çərçivədə araşdırılır. Daha əvvəlki dövrlərdə yerinə yetirilmiş tədqiqatlarda intonasiyanın maddi təbiəti, daha sonra isə, onun funksiyası məsələlərinə toxulmuşdur. A.I. Smirnitski də daxil olmaqla, bəzi tədqiqatçılar intonasiyanın sintaktik səviyyədə araşdırılmasının əhəmiyyətli olduğunu bildirmişlər. D.L. Bolinger daha fərqli mövqedən yanaşaraq intonasiya və fonemika (səslər) arasında fərqi müəyyənləşdirir. O, belə bir qənaətə gəlmişdi ki, biz sintaksisi sözlərin qrammatik quruluşu olaraq qəbul ediriksə, o zaman intonasiya sintaktik təbiətə malik deyil. O, bildirirdi ki, intonasiya müxtəlif dillərin fonoloji sistemini yaradan, sözlərin qurulmasına xidmət göstərən ən ibtidai ünsiyət vasitəsidir [1, s.85]. Dilçilik elminin qarşısında duran ən vacib məsələ isə, intonasiya vasitələrini, fonoloji sistemi təsvir etmək və onların funksiyasını müəyyənləşdirməkdir. Danışq prosesində səsin yüksəlib-əlcəlməsi kimi başa düşülən intonasiyanın çoxyönlü təsviri vardır. İlk baxışdan onun aldadıcı, qarışıq və mürəkkəb təbiəti aydın və sistemli izah verilməsinə cətinlik yaratsada, faktiki olaraq, deyə bilərəm ki, bütöv sistemi eyni anda təhlil etmək mümkün deyil. İntonasiyanın təbiətinin öyrənilməsi uğurlu yanaşma və bir neçə ardıcıl addım tələb edir.

Yerinə yetirilməli olan ilk addım öyrənilən materialları məhdudlaşdırıb xüsusiləşdirməkdir, çünki əksər hallarda bir dilin bütün sosial və coğrafi yayılmasını eyni anda öyrənmək mümkün deyil. Tədqiqata cəlb olunmuş material daha məhdud olmalıdır ki, qarşıya qoyulmuş məqsədə daha tez çatılsın. Məsələn: standart-ədəbi dil və ya yerli-dialekt. İkincisi, intonasiyanın fərdi və təsadüfi xüsusiyyətləri (parole ilə bağlı) ilə onun ixtiyari və sistemli xüsusiyyətlərini (langue ilə bağlı) fərqləndirmək lazımdır. İntonasiyanın mahiyyətinin dəqiq təsvir edilməsində üçüncü addım isə, onun kommunikativ funksiyasını (sözlərin fonetik strukturunu təqdim edən) yerinə yetirən xüsusiyyətlərini öyrənməkdir. Baxmayaraq ki, intonasiyanın ekspressiv, emosional elementləri kəmiyyət etibarilə üstünlük təşkil edir, metodoloji nöqteyi-nəzərdən ekspressiv funksiya ilə kommunikativ funksiya fərqləndirilməlidir.

Cümlə intonasiyasının fonoloji vahidləri oppozisiyalar sistemini təşkil edən intonasiya konturlarıdır. Bununla yanaşı, bu o demək deyil ki, intonasiya vahidlərinin təbiəti fonemlər ilə eynidir. İntonasiya vahidlərinin daxili strukturu və onun dildəki mövqeyi fonemlərdən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir, ancaq intonasiya konturu və fonemlər ayrı-ayrı məhfumlar olsada, onların hər ikisi də dilin fonetik müstəvisinə aiddir. Əgər biz fonologiyaya dili fonetik elementləri ilə məşğul olan funksional sistem kimi nəzər salsaq, fonologiyanın əsas metodoloji prinsiplərini cümlə intonasiyasına da tətbiq edə bilərəm.

İntonasiya bir neçə funksiyaya yerinə yetirir ki, bunlardan da ən əhəmiyyətli kommunikativ və hər bir sözləmi sözləndiyi niyyətə görə xarakterizə edilən moddalıq funksiyalardır. İntonasiya daha mərkəzi elementlərin forma və funksiyasını dəyişib neytrallaşdırma bilən periferik elementdir. Ona görə də sözlərin iyerarxik strukturunda onun aldadıcı mövqeyi vardır, çünki o, sözlərin qrammatik və semantik strukturunu dəyişib neytrallaşdırma bilər.

Bildiyimiz kimi, cümlənin məqsədə görə 4 növü müəyyən edilir. Bu cümlələrin hər birinin daşdığı funksiya fərqli olduğu kimi, intonasiya quruluşları da fərqlidir.

Hər hansı bir fakt və hadisə haqqında məlumat verən təsdiq və inkar olmaqla iki növə bölünən nəqli cümlələr, adətən, düşən tonla oxunur. Məs: "She has been teaching for 5 years."

Xəbərlə mübtədanın inversiyası vasitəsilə yaranan sual cümlələrinin 4 fərqli növünün hər birinin fərqli intonasiya strukturu vardır. Cavabında *bəli* və ya *xeyr* sözlərindən birini tələb edən ümumi sual cümlələri, adətən, qalxan tonla oxunur. Məs: "Did you like that film?"

Sual sözü ilə başlayıb ümumi sualla eyni söz sırasını davam etdirən xüsusi sual cümlələri düşən tonla tələffüz olunur. Məs: "Whose magazines are on the table?"

Alternativ sualların birinci tərəfi ümumi suallardakı kimi olduğu üçün qalxan, ikinci tərəf isə, düşən tonla oxunur. Məs: "Do you live in the city or in the country?"

Disjunktiv və ya ayırıcı suallar da iki hissəlidir. Birinci tərəfdə təsdiq olan hadisə haqqında məlumat verildisə, ikinci tərəfdə inkarlığın işlənməsi vacibdir, və yaxud əksinə. Bu tip sualların adətən birinci tərəf düşən, ikinci tərəfi isə, qalxan tonla oxunur. Məs: "You can speak French, can't you?" Emfatik məqsədlə verilən və cavab tələb etməyən suallarda hər iki tərəf düşən ton xasdır. Məs: "He is exhausted, isn't she?"

Əmr mənasını verən əmr cümlələri düşən tonla xahiş, dəvət mənalarmı verən əmr cümlələri qalxan tonla oxunur. Məs: "Keep silence!" "Close the door, please!"

Danışanın hiss, həyəcan və emosiyalarını ifadə edən nida cümlələri üçün isə düşən tonlu tələffüz edilmə səciyyəvidir. Məs: "What a beautiful girl she is!"

¹⁹ Azərbaycan Dillər Universiteti

Dilin müxtəlif cümlə tiplərinin və növlərinin struktur-sintaktik və intonasiya tədqiqi məsələsi XX əsrin üçüncü onilliyi dövrlərindən başlayaraq genişlənmişdir.

İngilis dilinin intonasiyası dilçilikdə geniş öyrənilmiş məsələlərdən biri olsa da, sadə və mürəkkəb cümlələrin ayrı-ayrı üzvləri, o cümlədən də zərflilər səviyyəsində az araşdırılmışdır. İntonasiya müstəqil sistem kimi tədqiq edilmiş, müəyyən cümlə üzvlərinin intonativ variativliyi diqqətdən bir qədər kənar qalmışdır. Dil informasiyanın ifadə olunma vasitəsidir və onun formal strukturunun istənilən aspekti son nəticədə semantik motivə malik olur [3, s.3]. Semantik motivləşmə dil materialının informasiyanı ötürmək xüsusiyyətindən irəli gəlir. Bu baxımdan İ.M.Kobzayeva formal strukturun da semantik motivləşməsinə haqlı olaraq irəli sürür [3, s.71]. A.Y.Kibrikin fikrinə görə, danışanın sözləri qurarkən nəzərdə tutduğu bütün informasiya semantikaya aiddir. Dinləyən isə bu informasiyanı bərpa edir [2, s.25]. Təbii ki, müəllif semantik sistemdə intonasiyanın da xüsusi önəm daşdığına nəzərdə tutmuşdur. İntonasiyanın semantikasi məsələlərinin ciddi elmi təsviri müəyyən səviyyədə çətindir və bu çətinlik intonasiya elementlərinin formallaşdırılmasından irəli gəlir.

İ.Q.Torsuyeva intonasiyanın məlumatın qurulma mexanizmlərindən biri kimi qəbul etməyi zəruri sayır, onu leksik və qrammatik səviyyə vahidləri ilə eyniyüklü hesab edir [7, s.3]. Qeyd etmək lazımdır ki, intonasiya hazır mətnə daxil edilmir. O, mətnin yaranması prosesində iştirak edir. Ona görə də hər bir sintaktik konstruksiya, o cümlədən də sadə cümlə üçün intonasiya vacib şərtidir. Sadə cümlənin təşkilində istifadə olunan komponentlərin sayı artdıqca onun intonasiya formalaşması variativlik və mürəkkəblilik qazanır. Sadə cümlənin zaman zərfliləri ilə genişləndirilməsi və bu zaman zərflilərinin cümlə daxilində mövqe dəyişikliyi ümumi intonasiya sxemində əsaslı təsir göstərir. Bu cəhət müxtəlif sistemli dillərdə mövcuddur. İntonasiya əvvəldən sona qədər mətnin formalaşmasında iştirak edir, özünəməxsus intonasiya matrisi təşkil edir, burada intonasiya əlaqələri dil vasitələrinin həm şaquli, həm də üfüqi intonasiyasını əhatə edir. İntonasiya fikrin formalaşmasının birinci mərhələsindən üzə çıxır. Başlanğıcda səsin ucalığı enən və qalxan tonlar üçün bazis nöqtəsini müəyyənləşdirir.

Son dövrlərdə tədqiqat işləri, o cümlədən də sadə, və mürəkkəb cümlələrdə variativlik məsələləri tam mətnə, onun həcmi-praqmatik hissələrinə yönəlir, intonasiya nəzəriyyəsinə də yeni baxış bucağından baxılır. İntonasiyanın, onun vahidlərinin tam semantik əhəmiyyəti özünü frazadan böyük vahidlərdə göstərir. Şübhəsiz ki, ayrıca sözlər səviyyəsi zəruri və özünü doğruldan səviyyədir. Bu, dil kommunikasiyasının müəyyən planuayğun təsviri mərhələsidir. Lakin semantik baxımdan bir cümlə-sözlər səviyyəsi kafi deyildir. Bunu zaman zərflikli sadə cümlə səviyyəsinə şamil etsək, genişləndirici zərfliyin cümlədəki mövqeyinin seçilmə mahiyyətini, həmçinin lokallaşdırıcı, korrelyator, modifikator, qiymətləndirmə və faza modifikatorlarının hansı birinin tərkibə daxil edilməsi, onların aktualaşdırma dərəcələri haqqında bir sözlər hüdudunda dəqiq və konkret informasiya almaq çətin olduğunu aşkar görürük. Semantik tamlıq tələbinə daha yaxşı cavab verən hal semantik bitkin tam mətni öyrənməkdir. Ona görə də, müasir mərhələdə frazadan böyük vahidlərdə dil vahidlərinin funksionallığına çox diqqət yetirilir. Mətnə öyrənilən vahidlər qarşılıqlı təsirdə və qarşılıqlı əlaqədə olur.

İntonasiyanın monoloji və dialoji nitqdəki xüsusiyyətlərində də spesifikasiyalar vardır. Yuxarıda verilmiş nümunədə birinci hissə personajın daxili nitqinə aiddir və monoloji nitqdır, ikinci hissə isə dialoqun (ər-arvad arasındakı söhbətin) birinci gedişi, yaxud ərin nitq aktıdır. R.M.Tixonova belə hesab edir ki, mənanın ötürülməsinin intonasiya qanunauyğunluqlarının monoloji nitq üçün səciyyəvi olan cəhətləri nitq intonasiyasının təşkilədiçi funksiyaları cəhətdən kifayət qədər öyrənilməmişdir və burada variativlik həm semantik, həm də aktualaşdırma nöqtəyi-nəzərindən diqqət cəlb edir. Rema yeni olma baxımından inkişaf etməyə meyillidirsə və buna görə də ümumi mənanın genişlənməsi remadan keçirsə, temada da əks istiqamətə yönəlmiş nisbi aktualaşma vardır [5, s.291].

İntonasiyanın təşkilətmə funksiyası və bu funksiyaların variativliyi göstərir ki, bu hal həm məzmun, həm də formal struktur səviyyəsində reallaşır. İntonasiyanın təşkilətmə funksiyası qarşılıqlı əlaqəli üç yarımfunksiyanın çoxluğu ola bilər. Bunlardan biri delimitativ, ikincisi integrativ, üçüncüsü ayırıcı yarımfunksiyadır. İntonasiyanın təşkilətmə funksiyaları nəticəsində şifahi nitq ayrı-ayrı sintaqmlar şəklində deyil, bir tam olaraq dərk edilir.

Dilçilikdə ton intonasiya kateqoriyası tam təsvir olunsa da, tədqiqatlar formal əsaslarla məhdudlaşır, intonasiyanın semantika və kontekstlə əlaqəsi nəzərə alınmır. Məlumdur ki, ton intonasiya kateqoriyası olub, dəqiq dərk olunur və nitqdə canlandırılır. Bundan başqa, ingilis dilində ton intonasiyanın nisbi müstəqil inkişaf etmiş alt sistemi vardır. Kəskin melodik dəyişmə bir heca üzərində baş verdikdə səsin tədrici aşağı enməsi, bəzən qalxması pozulur. Nəticədə, iki yanaşı hecəda kəskin kontrastiv təzad yaranır. İntonasiya vahidi kimi ton kommunikativ məna daşıyan frazada sonuncu vurğulu hecəda tonal hərəkəti sayılır. Ton sintaqmanın daha çox ayrılan elementidir, ekspressivlik əmələ gətirir, monotonluğu aradan qaldırır. Danışan tonu şüuraltı məzmun planında daha əhəmiyyətli olan seqmentlərdə reallaşdırır. Beləliklə, ton səsin sintaqm daxilindəki müntəzəm, ahəngdar hərəkətini dəyişir, monotonluğu aradan qaldıran ən vacib vasitəyə çevrilir.

Enən-qalxan ton müstəqil tonemadır. Onun ingilis dilində məhsuldar işlənməsi qeydə alınır. Göstərilən cəhət enən-qalxan tonun semantik sahəsini müəyyənləşdirməyi tələb edir. Dil vasitələri ilə kodlaşdırılan informasiya, onun tipləri, daxili strukturu, informasiya fraqmentlərinin bir-biri ilə birləşməsi və bitkin məlumatın şərhli linqvistik semantikada tədqiq olunur [3, s.3].

Mətnədən təcrid edilmiş cümlə ilə onun kontekst daxilindəki vəziyyəti eyni deyildir. Cümlə kontekstdə müstəqilliyini itirir, ətrafı ilə əlaqə və təsirlərdə olur.

İ.Q.Torsuyeva tədqiqatlarında belə qənaətə gəlir ki, enən-qalxan ton ötürülən informasiyanın daha vacib momenti üzərində diqqət cəmləyir və sözlərin reması funksiyasını öz üzərinə götürür [6, s.36].

A.İ.Novikov mətni temaların iyerarxik şəbəkəsinə böliür. Burada alt tema, subtema və mikrotema yer alır. Bu temalardan hər hansı birinə keçid aktualizatorlardan asılıdır. Aktualizator funksiyasında mətndə sadə və ya müəkkəb cümlənin tərkibindəki zaman zərfliyi də çıxış edə bilər. Enən-qalxan ton informasiyanı alan tərəfin şüurunda predmet haqqında müəyyən təsəvvürlər oyadır [4, s.123]. Başqa sözlə desək, enən-qalan ton fikri danışanın ötürməsi, dinləyənin qəbul etməsi təsəvvürünü yaradır və burada fon bilikləri əhəmiyyətli rol oynayır. Aydın olur ki, enən-qalxan ton o zaman istifadə olunur ki, danışan fərqli zamanları müqayisə etməklə müəyyən əlavə məlumatları nəzərdə tutur.

Beləliklə, intonasiya vasitələrinin mətndə işlənməsi dinləyənin şüuruna, dərkətmə fəaliyyətinə təsir göstərir. Enən-qalxan ton fikrin iki fraqmentini müqayisə etməyə zəmin yaradır. Enən-qalxan tonun köməyi ilə resipientin dil və dildənkənar presuppozisiyasına qayıtmanı gerçəkləşdirir və bu, verilmiş intonasiya tonunun semantik nüvəsini təşkil edir. Buradan belə nəticə çıxır ki, intonasiyanı linqvistik baxımdan məna münasibətlərinin yeganə aktuallaşdırıcısı kimi qəbul etmək olar. Psixoloji nöqtəyi-nəzərdən isə intonasiya məlumatdakı məzmunu optimallaşdıran vasitə rolunu oynayır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Dwight Bolinger (1986). *Intonation and its parts: melody in spoken English*. London: Edward Arnold. Pp. xiii + 421.
2. Кибрик А.Е. Очерки по общим и прикладным вопросам языкознания. М.: УРСС, 2002, 336 с.
3. Кобзаева И.М. Лингвистическая семантика. М.: Эдиториал УРСС, 2000, 352 с.
4. Новиков А.И. Текст и его смысловые доминанты. М.: ИЯ РАН, 2007, 224 с.
5. Тихонова Р.М. Просодический код как основа понимания речи // Лингвистика и лингвистическое образование в современном мире. М.: ГНО «Прометей» МПГУ, 2004, с.290-292.
6. Торсуева И.Г. Интонация и смысл высказывания. Москва: Наука, 1979, 111 с.
7. Торсуева И.Г. Проблема вариативности в интонации // Психолингвистика в обучении иностранцев в русском языке. М.: Наука, 1979, с.121-138.

Açar sözlər: *intonasiya, fonoloji sistem, fonoloji vahid, ton, fonetik struktur.*

Key words: *intonation, phonological system, phonological unit, tone, phonetic structure.*

Ключевые слова: *интонация, фонологическая система, фонологическая единица, тон, фонетическая структура.*

Резюме

Анализ проблемы интонации предложений в современной лингвистике

Данная статья посвящена изучению интонации предложений в современной лингвистике. Изучение интонации предложений является одной из наиболее актуальных проблем языкознания. В то время как традиционные лингвистические исследования были основаны на фонетическом описании некоторых выборочных предложений, существуют также реальные лингвистические подходы к идее интонации предложений в целом и нацелены на построение целой системы. В этом отношении характер интонации, ее место среди других языковых средств, а также изучение методов анализа и исследования являются одними из наиболее важных проблем, с которыми приходится сталкиваться. Фонологическими единицами интонации предложения являются интонационные контуры, образующие систему противоположностей. Однако это не означает, что природа интонационных единиц такая же, как у фонем. Внутренняя структура единиц интонации и ее положение в языке значительно отличается от фонем, хотя контуры интонации и фонемы разделены, но оба относятся к фонетическому происхождению языка. Если мы посмотрим на фонологию как на функциональную систему, имеющую дело с фонетическими элементами языка, мы также можем применить основные методологические принципы фонологии к интонации предложений.

Summary

Analysis of the problem of intonation of sentences in modern linguistics

This article is devoted to the study of sentence intonation in modern linguistics. The study of sentence intonation is one of the most pressing problems of linguistics. While traditional linguistic research was based on the phonetic description of some sample sentences, there are also real linguistic approaches to the idea of intonation of sentences as a whole and are aimed at building an entire system. In this regard, the nature of intonation, its place among other language means, as well as the study of methods of analysis and research, are some of the most important problems that one has to face. The phonological units of sentence intonation are the intonation circuits that form the system of opposites. However, this does not mean that the nature of intonation units is the same as that of phonemes. The internal structure of units of intonation and its position in the language are significantly different from phonemes, although the contours of intonation and phonemes are separate, but both relate to the phonetic origin of the language. If we look at phonology as a functional system dealing with the phonetic elements of the language, we can also apply the basic methodological principles of phonology to the intonation of sentences.

Rəyçi: *filologiya elmləri doktoru, professor.*

M.Y. Qazıyeva

Даркенбаева Жайдаргуль Кадыровна²⁰
ФРАЗЕОЛОГИЗМЫ – ОТРАЖЕНИЕ НАЦИОНАЛЬНОЙ ЯЗЫКОВОЙ
КАРТИНЫ МИРА

Языковая картина мира - это вербально выраженный результат духовной активности человека как общественного существа. Она меняется с развитием самого человека и его представлений о мире в ходе всемирного исторического процесса.

Языковая картина мира тесно связана с проблемой языка и мышления. Фразеологизмы языка в символической форме выражают черты культурно-национального самосознания народа. В образном содержании его воплощается культурно-национальное мировоззрение. Фразеологизмы являются одним из основных культурных ценностей, который заложен в особенности национального менталитета народа. Основой для возникновения фразеологизмов служат объекты мира, которые мы видим в повседневной жизни людей, явления вокруг них, различные положительные и отрицательные стороны, влияние действий.

То есть наша главная цель - рассмотреть фразеологизмы, которые были сохранены на протяжении веков, как культурный источник, обращая внимание на способы их создания, их значение, их происхождение и, следовательно, значение тех типов свободных выражений, которые лежат в основе формирования фразеологии. Мы не только используем фразеологию как контекст, мы смотрим на семантику, этимологию и познавательную ценность, мы также стремимся интерпретировать язык мира и лингвистический образ мира через фразеологию.

Фразеология, реалии, символы, пословицы, поговорки усиливают и обогащают текст, повышает его содержание и привлекательность, пробуждает интерес читателя к языку и повышает уровень языковой грамотности.

Различие фразеологических единиц разных народов определяется религией и историей, обычаями и традициями, природными условиями и ценностными системами конкретной нации. Национальное своеобразие мировосприятия той или иной этнокультурной общности коренится в образе жизни и психологии народа, отраженных в языке семантической структурой языковых знаков. Например, такие фразеологизмы как «*ат ізін салмау*» (не общаться), «*бетмоншағы төгілу*» (стыдиться), «*шаңырақ көтеру*» (жениться), «*бие сауым*» (народное измерение времени), «*асығы ашысынан түсу*» (быть удачливым), «*жаны көзіне көріну*» (страдать), «*бес биенің сабасындай*» (очень толстый)[1] отражает национальную культуру, быт и традицию казахского народа.

«Каждая этническая группа имеет свою национальную идентичность, которая отражает специфику языковой среды в каждом этнокультурном сообществе»[2; 158]. Фразеологизмы, созданные системой народных традиций, более информативны, чем сочетание национальных чувств. В каждой фразеологии есть национальная идентичность, которая дает культурную информацию. Например: *май шелтек болу* – «быть подметкой кому-либо». Фразеологизм имеет этнографические мотивы образования, связанные с использованием «май шелпек». Этот вид хлеба из обычного пресного теста в быту казахов считается не только самым простым и легким для приготовления, но и связан с исполнением некоторых религиозно-бытовых ритуалов. Увидев плохой сон или своих покойных предков во сне, хозяин или хозяйка дома может по этому поводу приготовить май шелпек; им же можно угостить любого, пришедшего в дом гостя или посетителя. Таким образом, смысловым стержнем выражения *май шелпек болу* – «превратиться в май шелпек» - выступает то, что выполняет он в быту – «быть всегда готовым или легко изготавливаемым для подачи в качестве ритуального угощения любому, кто приходит в дом». Фразеологизм абстрагировавшись от своей первоначальной основы, ныне выражает более обобщенное значение – «быть в услужении», «ходить в податливых, послушных слугах у кого-либо», «выполнять чьи-либо прихоти, желания» и др. [1; 505].

Фразеологизм «*үш қайнаса сорпасы қосылмайды*» дословно переводится как, «пусть три раза закипит, но все равно бульон их не смешается» употребляется для образного представления факта, когда разные явления не могут превратиться в одно целое или совместиться, хотя для этого предпринимаются самые различные попытки. Образно-фоновой основой для описания подобного явления взят в этом выражении бытовой фактор – кипение бульона из мяса, вероятно, разных животных. Логика вещей подсказывает: коль бульон из мяса разных животных, даже при трехразовом кипении в одном казане не превращается в одно целое, то о слиянии других предметов не может быть и речи. Фразеологизм вводится в речевую ситуацию, когда необходимо в категорической форме заключить, что эти явления – разные по своей сути и природе, стараться их объединить, сопоставить или сблизить друг с другом бесполезно. Например: Сенімен менің үш қайнаса да сорпам қосылмайтын болған! –деп, Айша таймай, қасарысып тұрып алды! – «Мы с тобой сделаны из разного теста... – упрямо твердила Айша» [3; 328 б.].

Мы часто используем фразеологизм «*абыройы айрандай төгілу*», дословно «авторитет его пролился словно айран». Айран - кислый, вкусный продукт на молочной основе. Этот фразеологизм образован на основании представления, что человек может позорно лишиться в один момент авторитета, зарабатываемого добрыми делами в течение долгих лет, словно нечаянно пролитый айран при честном народе. С другой стороны, абырой в данном

²⁰ к.ф.н., доцент кафедры казахской филологии,
КазУМОиМЯ им. Абылай хана, Алматы, Казахстан
e-mail: zhaidarguld@mail.ru

случае ассоциируется с айраном потому, что слово абырой восходит к персидскому *об* и *рой*, что дословно означает «влага на лице человека», «пот лица», который обычно выделяется, когда человек переносит нервное напряжение (от стыда и позора) или физическую нагрузку и т.д. Следовательно, мотивом образования данного фразеологизма является: «обильно, как айран, проливаться (о поте лица)», а в переносном смысле – «опозориться вконец», «осрамиться окончательно» [3;11 б.]. В нашем языке используются следующие фразеологизмы: «*Айрандайұйыды*» – не перебил слова, показал коллективно. «*Айрандайұйыптыр*» – дружелюбный и гармоничный [3;26 б.].

Г.Н. Смагулова говорит: «В результате долгих лет распознавания объекта его образ ассоциируется с концепцией, переводимой на другой язык или субстанцию на языке, описываемой или интерпретируемой». [2; 158]. Национально-культурная специфика языкового сознания казахского народа находится в отражении устойчивых сочетаний, обозначающих возрастные различия. Например: *уыздай жас* – «юный, как свежее молоко». Фразеологизм употребляющийся для характеристики молодого человека через сравнение с молозивом – первым молоком, выделяемым из материнских грудей, которое в народном представлении является как бы символом безукоризненной молодости, свежести и чистоты [3;242]. Существуют следующие фразеологизмы со словом «уыз»: «*уызқоже*» – вкусная еда из молозивы; «*уызқымыз*» – весенний сладкий кумыс.

Роль внутренней формы в формировании когнитивного и национального момента в семантике фразеологических единиц заключается в том, что внутренняя форма как признак основания номинации несет в себе когнитивные и культурные, национальные следы. «Духовное присвоение действительности» происходит под воздействием родного языка, т.к. мы можем помыслить о мире только в выражениях этого языка, пользуясь его концептуальной сетью, т.е. оставаясь в своем «языковом круге». Следовательно, разные языковые сообщества, пользуясь разными инструментами концептообразования. Формируют различные картины мира, являющиеся но сути основанием национальных культур[4].

Чтобы определить значение конкретной фразеологии, нужно взглянуть на происхождение этой фразеологии. Многие фразеологические выражения основаны на свободных фразах, которые со временем становятся неясными в результате того, что их первоначальное значение становится неясным.

Например: «*сағы сыну*» - *утратить волю к сопротивлению*[1;595]. Фразеологизм (досл.)«сломаться его сақ» имеет стержневым компонентом исконно тюркское слово «*сақ*» имеющее варианты в тюркских языках: *sag/saj/sad* в значениях «прокалывать, пронизывать» - «прокалывающий», «пронизывающий» которых образованы производные основы: *сайдақ/сайзақ/садақ* и др. Корень *сақ* был синкретичным и, надо полагать, выражение *сағы сыну* сохранило в себе рудиментарное значение древнего *сақ/сай* – «стрела», «наконечник стрелы», следовательно, в этом выражении можно усмотреть значение «сломалась стрела», что по логике воинственных наших предков «лишиться своего оружия» означало «утратить волю к сопротивлению».

Фразеологизм, абстрагировавшись от этой конкретики, приобрел более обобщенное значение и устойчивость употребления в различных коррелятивных формах: «...*сағы сынды...* // «...*сағын сындыру...* // «...*сағы сыннып қалу...* // «...*сағы сынған екен* и др. Сағың сынғанша, жағың сынсын (пословица). Пример: Батыры өліп, сағы сынған жау одан әрі сабыр таппай қаша берді. – «потеряв своего батыра, враги продолжали отступать, дух их был сломен» [2;271].

Раскрывая значение этих фразеологизмов, мы стремимся объяснить особенности национального языка и отразить нашу национальную культуру.

Например: во время объяснения смысл фразеологизма «*қылау түсірмеу*» нам нужно выяснить, что такое «қылау». Прежде всего, мы опираемся на толковый словарь казахского языка [5;555]. Слово «қылау» используется несколькими способами:

Қылау I. 1. Снежинки; изморозь; 2. переносн. Появление первых седых волос.

Қылау II. 1. Ничего лишнего, иного, грязного. 2. переносн. Чужая мысль, незнакомое мнение.

Қылау III. Маленький бутон, острый при заточке таких инструментов, как нож, кинжал или меч.

Қылау IV. **Инфекционные заболевания у молодых телат.**

Во-вторых, мы находим, какое из 4-х значений выше соответствует значению фразеологии в предложении «...*оның жетістіктеріне қылау түсірмеуге тырысатын*» - Старался не повредить его достижениям» [6;62]. В предложении фразеологизм используется в смысле «защитить», то есть предложение интерпретируется следующим образом: Они стремились защитить его успехи от чужих мыслей и незнакомых мнений.

В-третьих, мы перечислим фразы, которые являются синонимами этой фразеологии: *қылау түсірмеу* - *сөз тигізбеу, дақ түсірмеу, шаң жуытпау, нұқсан келтірмеу, кір келтірмеу* (не пачкать, не повредить, не запятнать не портить, не загрязнять) Фраза «защитить» является источником этих фразеологических выражений. Тогда ключевые компоненты вышеупомянутых синонимичных фразеологизмов даны в следующих словах: *пятна, грязь, повреждения, пыль, слова и т.д.* И фразеологизмы часто объединяются с существительными: *слава, честь, репутация, достижения, чувства, настроение, жизнь и т.д.*

Қызғыштай қору – «беречь как зеницу ока», «ревностно оберегать». Фразеологизм по своей вероятности возник первоначально в лексиконе скотоводов-коневодов, которые могли наблюдать действия небольшой степной птички «кызғыш (чибис): она по существу является первой помощницей коневодов в степи, помогающей им «пасти табун лошадей», сопровождая и «погоняя» их с воздуха в нужном направлении. А в толковом словаре казахского

языка это описывается как «**небольшая птица, обитает, в основном, в болотистых, лесных местностях, озерах**» [3; 236]. Конецоды рассказывают, что чибисы свистят точно так же, как сами табунщики – ревностно и настойчиво, и могут своим свистом увести табун в нужном направлении, отводя его от гнезд, расположенных в кустарниках. Фразеологизм подвергся семантическому переосмыслению и в переносе на человека и образно передает ревностное, особо щепетильное отношение, проявление особой заботы субъекта или коллектива людей о каком-то объекте, действии, процессе. Например: .. олар оның көшбасшылық беделін қызғыштай қоритын. – «Народ ревностно оберегает его лидерскую репутацию» [6;62].

Фразеологии, созданные системой народных традиций, гораздо более информативны из сочетания национальных настроений. Традиции и обычаи нации и культуры можно увидеть во фразеологии. Например, *шашбауын көтеру* - «угодничать», «лебезить перед кем-л.», «заискивать, подхалимничать кому-л.»[2;757]. «Шашбау» - это реалия, первоначально он использовался как «поднимать шашбау» свободное выражение и имел прямое значение.

Этнофразеологизм образован на основе старого народного ритуала, согласно которому украшение *шашбау* – длинные кисти из ниток и серебрянных монет, влетаемые в косу невесты виде украшения – поддерживались малолетними ее сестрами во время свадебного торжества. Первоначальное «поддерживание, поднимание конца «шашбау», абстрагировавшись от конкретики, постепенно переросло во фразеологическое переносное значение «прислуживание, подхалимство», «угодничество», именуя человеческие взаимоотношения. Фразеологизм имеет активное употребление в разных речевых ситуациях, вводится коррелятивными формами замыкающего компонента «көтеру: .. шашбауын көтеріп жүр...//...шашбауын көтеріп көрген емес... // ... шашбауын көтеру соның қолынан ғана келеді... и др. [3; 332].

Как правило, фразеологическое значение зависит от традиционной и культурной жизни. Фразеологические единицы всегда направлены на конкретный предмет; иными словами, они нужны не только для описания мира, но, что наиболее важно, для интерпретации его значения. И нужно оценить и указать на его отношение. Эти особенности отличают фразеологию и метафору от других подобных выражений [7].

Таким образом, особенно важно связать способы формирования и развития фразеологизмов с национальной идентичностью. Обычаи, традиции, богатое наследие народа характеризуются устойчивыми словосочетаниями. Рассмотрим некоторые фразеологизмы, отразившие традиции казахского народа. Например: «шек беру» - угощение в честь умершего. «*Шашу шашты*»-осыпание. Во время большого события, свадьбы, сватовства на виновников торжеств бросают сладости или монеты. «*Ауыз ашу* –принимать пищу. Во время поста после заката солнца, выполняют обряд ауыз ашу». А так же «*дам татыру* – угостить едой. Вековая традиция дам татыру, дам тату – свидетельство уважения, дружбы, единения. В народе, когда кого либо вспоминают, говорят: «*дамдес болып* едік» (букв. «угощались за одним дастарханом»). Каждый казах считал и поныне считает своим долгом угостить не только родных и близких, но и уважаемых людей, аксакалов, матерей и бабушек [8; 132].

Лингвистический образ мира отражает национальный языковой образ мира, и последний также может быть идентифицирован по языковым единицам на разных уровнях.

Фразеологический компонент языка не только воспроизводит элементы и черты культурно-национального миропонимания, но и формирует их. И каждый фразеологизм, если он содержит культурную коннотацию, вносит свой вклад в общую мозаичную картину национальной культуры.

Литература:

1. Фразеологический словарь. –Алматы, 2007. -797 стр.
2. Смагулова Г.Н. Национально-культурные аспекты близких по значению фразеологизмов. - Алматы, 1998
- 3.Кайдар А. Тысяча метких и образных выражений. –Астана, 2003.
- 4.Телия В.Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. - М,1996. — 288 с.
5. Толковый словарь казахского языка. - Алматы, 2008.
6. Алметова А.С., Даркенбаева Ж.К., Хамимульдинова Л.Ж. Казахский язык. – Алматы, 2015.
7. Алметова А.С. Лингвокультурология. - Алматы, 2015
8. Кенжехметулы С. Быт и культура казахского народа. - А., 2006 -384 стр.

Keywords: *picture of the world, phraseological units, culture, customs, tradition, language, reflection, history, nationality, cultural values, religion, specificity of the language environment, life, meaning.*

Ключевые слова: *картина мира, фразеологизмы, культура, обычаи, традиция, язык, отражение, история, национальность, культурные ценности, религия, специфика языковой среды, быт, значение.*

Açar sözlär: *dünya mәнzәрәsi, frazeoloji vahidlär, мәdәniyyät, adät, әnәnә, dil, әks, tarix, millät, мәdәnidәyәrlär, din, dil mühitinin spesifikliyi.*

Summary

The article considers phraseological units as one of the forms of displaying the linguistic picture of the world. And an analysis of Kazakh phraseology is also made from the point of view of reflecting in them the national-cultural picture of the world.

Linguocultural features of phraseological units are presented and a value picture of the world is revealed, reflected in phraseological units.

Резюме

В статье рассматриваются фразеологические единицы казахского языка как одной из форм отображения языковой картины мира. А также были проанализированы фразеологизмы с точки зрения отражения в них национально-культурной картины мира. Описаны лингвокультурологические особенности фразеологических единиц и выявляется ценностная картина мира, отражённая во фразеологических единицах.

Xülasə

Məqalədə qazax dilinin frazeoloji vahidləri dünyanın linqvistik mənzərəsi nöqtəyi nəzərdən tədqiq olunur. Eyni zamanda frazeoloji vahidlər dünyanın milli-mədəni mənzərəsini əks etdirməsi baxımından da təhlil edilmişdir. Frazeoloji vahidlərin linqvokulturoloji xüsusiyyətləri təsvir edilir və frazeoloji vahidlərdə əks olunan dünya mənzərəsi təsvir olunur.

RƏYÇİ: dos.L.ƏLƏKBƏROVA

Rəbiyə Namazova²¹
AĞAMUSA AXUNDOV FONEMİST KİMİ

Müasir Azərbaycan dilinin qrammatikasının inkişafı XX əsrin əvvəllərindən başlasa da, əsaslı inkişaf XX əsrin ikinci yarısına aiddir. Müasir Azərbaycan dili 1950-1960-cı illərdə çox sürətlə inkişaf etmişdir. Azərbaycan dilinin qrammatikasına aid müxtəlif məqalələr, kitablar nəşr edilmişdir. Dilimizin belə inkişaf dövründə yazılan əsərlər sahəsində ən çox bəhs olunan fonetika sahəsi olmuşdur. Lakin yenə də mübahisəli olan ən mühüm problemlərdən biri məhz fonem problemidir. Dilin belə inkişaf mərhələsində biz fonologiya probleminin həlli ilə bağlı ciddi elmi əsərə rast gəlmirik. F.Kazımov “Azərbaycan dilinin sait fonemlər sistemi”(1952), Q.Ələkbərlinin “Marksist-leninçi idrak nəzəriyyəsi əsasında fonem problemi”(1953) adlı məqalələr, Ə.Dəmirçizadənin “Müasir Azərbaycan dilinin fonetikasi”(1960), A.Axundovun “Azərbaycan dilinin fonemlər sistemi”(1973), “Azərbaycan dilinin fonetikasi”(1984) adlı kitablar nəşr edilmişdir. Bu əsərlərdə danışq səsi və fonem anlayışı məsələlərinə toxunulmuş, fonemə müxtəlif təriflər verilmişdir.

Azərbaycan dilçiliyində fonetika və fonologiya sahələrinə aid müxtəlif fikirlər söylənilməsinə baxmayaraq fonetika və fonologiyayı bir-birindən tamamilə fərqləndirərək fonem haqqında sanballı əsərin ərafəyə gəlməsi Ağamusa Axundovun adı ilə bağlıdır. O, 1964-cü ildə “Azərbaycan dilinin fonemlər sistemi” adlı doktorluq dissertasiyasını müdafiə etmiş və 1973-cü ildə dissertasiyanı təkmilləşdirərək “Azərbaycan dilinin fonemlər sistemi” adlı monumental tədqiqat əsərini nəşr etdirir. Kitabda Azərbaycan dilinin fonem sisteminin fizioloji, akustik, statistik cəhətlərini, sait və samit fonemlərini, onların əvəzlənməsini və variantlarını geniş şəkildə araşdırılmışdır. Görkəmli fonoloq A.Axundov tədqiqatlarında ilk növbədə Moskva, Leningrad və Bakı şəhərlərində hazırladığı tərçübi materiallara əsaslanmışdır və özünəqədərki faktlarla müqayisə edərək bir sıra məsələlərin izahını verir.

“Azərbaycan dilinin fonemlər sistemi” kitabı giriş və dörd fəsildən ibarətdir. Giriş hissəsində ünsiyyət vasitəsi olan dilin vəzifələrindən, fonetik quruluşun dildəki mövqeyindən və dünya dilçilərinin dilin fonetik quruluşuna baxışlarını vermişdir. Müəllif qeyd edir ki, dil fonetik quruluş daxilində, danışq səslərinin linqvistik, ekvivalenti olan fonemlər əsasında mümkün olur və fəaliyyət göstərir (1, s.7). Digər bir yerdə isə fonemin əhəmiyyətini belə izah edir: “Dil bütün daxili strukturu və bu struktura daxil olan bütün qeyri-fonetik vahidlər dilin ən kiçik vahidi olan fonemlərdən təşkil olunur. Fonemlər dil toxumasının ən mühüm hüceyrələridir. Onlar olmadan nə dil, nə dil vahidləri, təbii ki nə də linqvistik quruluş, nə də ki, dil sistemi ola bilər(1, s.8).

“Dilçilikdə fonem problemi və müasir Azərbaycan dilinin fonetik quruluşu” adlı birinci fəsildə fonem probleminin tədqiqi tarixindən, fonemi müəyyənləşdirmək qaydaları, müasir Azərbaycan dilinin fonetik quruluşu və fonem anlayışı, Azərbaycan dilinin fonetik quruluşunun ümumi xüsusiyyətləri, iltisacı dillərdən biri kimi müasir Azərbaycan dilinin əsas morfoloji xüsusiyyətləri və fonem anlayışı, Azərbaycan dilində fonemin müəyyənləşdirilməsinin ümumi qaydaları, Azərbaycan dili fonemlərinin müəyyənləşdirilməsinin bəzi spesifik üsulları, müasir Azərbaycan dilinin fonem tərkibi və digər aktual məsələlərə toxunulmuşdur. A.Axundov bu fəsildə müasir Azərbaycan dilinin əsas fonetik xüsusiyyətlərinin əhəmiyyətindən bəhs edir, dilimizin fonem sistemini müəyyənləşdirir.

“Müasir Azərbaycan dilinin sait fonemlər sistemi” adlı ikinci fəsildə müəllif Azərbaycan dilinin fonemlər sistemindən bəhs edir. Burada Azərbaycan dilinin saitlərinin tədqiqi tarixindən, müasir Azərbaycan dilində uzun saitlər və diftonqlar məsələsi, saitlərin fizioloji-akustik, statistik, fonoloji təhlili və bölmənin sonda Azərbaycan dili saitlərinə aid tərçübi materiallar verilmişdir.

“Azərbaycan dilinin samit fonemlər sistemi” adlanan üçüncü fəsildə A.Axundov müasir Azərbaycan dili samitlərinin tədqiq tarixindən, geminat fonemlər məsələsi, samitlərin fizioloji-akustik, statistik, fonoloji təhlili məsələlərinə toxunmuş və sonda tərçübi materiallar vermişdir.

“Müasir Azərbaycan dili fonemlərinin əvəzlənməsi” adlanan dördüncü fəsildə müəllif fonematik əvəzlənmə, fonem variantı məsələsindən bəhs etmişdir.

Dilçilik elminin sahələrindən biri də fonologiyadır. Fonologiya yunan sözü olub dil səsi haqqında elm deməkdir. Fonologiya dilin fonoloji sistemini arşdırır. Fonologiyanın vahidi fonemdir. Fonem terminini ilk dəfə dilçiliyə rus dilçisi Boduen de Kurtene gətirmişdir. A.Axundov da Boduen de Kurtenin görüşlərinə əsaslanaraq fonemi dilin ən kiçik vahidi hesab edir. Sözüün cildini dəyişməyə xidmət edən, bununla əlaqədar olaraq müəyyən leksik və qrammatik mənə dəyişikliyinə səbəb olan ən kiçik dil vahidini fonem adlandırır. Fonem ilə danışq səsinə bir-birindən fərqləndirmək lazımdır. Fonem sosioloji fonetikanın (fonologiyanın), danışq səsi isə fizioloji fonetika və akustik fonetikanın tədqiqat obyektidir. Fonem anlayışı danışq səsinə nisbətən daha geniş anlayışdır. Dilimizdə fonem danışq səsləri əsasında mövcud olur. A.Axundov dildə olan danışq səslərini iki qismə ayırır: 1.Dil vəzifəsi olan danışq səsləri, yəni leksik və ya qrammatik mənə olan dil vahidlərini bir-birindən fərqləndirən danışq səsləri, 2.dil vəzifəsi olmayan, yəni leksik və ya qrammatik mənə olan dil vahidlərini bir-birindən fərqləndirməyən danışq səsləri(2, s.12). Müəllif birinci qismə daxil olan danışq səslərini fonem adlandırır.

Kitabda müəllif müasir Azərbaycan dilində 44 fonem olduğunu göstərir, bunlardan 18-i sait və 26-sı samit fonemidir. Lakin 11 il sonra nəşr olunan “Azərbaycan dilinin fonetikasi” kitabında müəllif müasir Azərbaycan dilində 40 müstəqil fonem

²¹ Bakı Dövlət Universiteti
rabiye.namazova@gmail.com

(15-i sait, 25-i samit) olduğunu qeyd edir. Müəllif birinci kitabda 44 fonem verərkən oraya “ou”, “öü”, “açıq sait”, “qapalı sait” və “qarışq samit” kimi fonemləri də daxil edir, lakin ikinci dəfə həmin fonemlərin verməməsinin səbəbi həmin fonemlərin müstəqil səs cildinin olmamasıdır.

Azərbaycan dilinin fonemlərindən bəhs edərkən müəllif fonemləri üç qrupa bölür: saitlər, sonorlar və samitlər. Azərbaycan dilində saitlərdən bəhs edərkən müəllif saitlərin təsnifini bu cür verir:

- 1) dilin üfqi vəziyyətinə görə;
- 2) dilin şaquli vəziyyətinə görə;
- 3) dodaqların vəziyyətinə görə;
- 4) kəmiyyətə görə;
- 5) məxrəc sabitliyinə görə (1, s.64).

Azərbaycan dilində sait fonemləri müəyyənləşdirmək üçün kvaziomonimlərdən istifadə olunur, yəni bir- birindən ancaq bir səsə görə fərqlənən sözləri seçib qarşı- qarşıya qoyur və bu zaman həmin səslərin müxtəlif olması ilə sözlər də müxtəlif olursa, həmin səslər müstəqil fonemlər hesab edilir. Məs; el- al- əl- ol(maq)- öl(mək)- il, at- ət- et(mək)- it- ot- öt(mək)-üt(mək) və s. Əgər müxtəlif sözlər alınmırsa, həmin səslər müxtəlif fonemlər deyil, eyni fonemin müxtəlif variantları sayılır. Sait fonemlərin müəyyənləşdirilməsində ikinci bir üsul isə bir-birindən ancaq bir saite görə fərqlənən sözlər tapılmadıqda saitlərin dəyişməsi ilə sözün öz mənasını mühafizə edib-etməməsi əsas götürülür. Əgər saitin dəyişməsi ilə söz öz əvvəlki mənasını tamamilə itirirsə, dəyişilən saitlər müstəqil fonem, söz öz mənasını mühafizə edib saxlayırsa, həmin saitlər eyni bir fonemin çalarlıqları sayılır. Üçüncü belə bir üsul əsas götürülür ki, əgər yanaşı gələn saitlər eyni bir hecaya daxil olursa, onlar bir fonem, müxtəlif hecalara daxil olursa, müxtəlif fonemlər sayılır. Bu üsulda sait fonemlərinin müəyyənləşdirilməsində məxrəc sabitliyi fərqləndirici əlamət kimi götürülür (2, s.13-14).

Sait sistemindən bəhs edərkən müəllif sait sisteminin güclü mövqeyinə də toxunur. O, Azərbaycan dilində sait fonemləri üçün güclü mövqeyi kökün ilk hecası hesab edir.

Görkəmli fonoloq samit fonemlərindən bəhs edərkən samitləri bu cür qruplaşdırır:

- 1) fəal danışq üzvlərinin iştirakına görə;
- 2) əmələ gəlmə yerinə görə;
- 3) əmələ gəlmə üsuluna görə;
- 4) səs tellərinin iştirakına görə;
- 5) yumşaq damağın vəziyyətinə görə;
- 6) ton və ya gücün üstünlüyünə görə;
- 7) kəmiyyətə görə (1, s.170).

Samit fonemlərinin müəyyənləşdirilməsindən bəhs edərkən müəllif samitlərin güclü mövqeyini aydınlaşdırır. Samit fonemlərinin güclü mövqeyi onların saitlərarası mövqeyidir. Buna görə də samitin saitlər arasında gəlməsi əsasdır.

Görkəmli fonoloq fonemlərin əvəzlənməsini belə təsvir edir: “Səslər bir-biri ilə möhkəm əlaqədə olur, bir-birinə təsir edir, müxtəli dəyişikliyə məruz qalması ilə dildə baş verən dəyişikliklərə fonemlərin əvəzlənmələri deyilir”(1, s.290). Müəllif fonem əvəzlənmələrindən bəhs edərkən onların iki xüsusiyyətini qeyd edir - fonematik və fonetik əvəzlənmə. “Fonemlər bir-birini əvəz etdikdə müəyyən məna dəyişikliyi əmələ gətirirsə, belə əvəzlənmələrə fonematik əvəzlənmə, heç bir məna fərqi səbəb olmur, onlara fonetik əvəzlənmə deyəcəyik”. Araşdırmaların sonunda fonoloq fonematik əvəzlənmənin dilimiz üçün xarakterik olmadığını sübut edərək göstərir ki, fonematik əvəzlənmə daha çox flektiv dillərə aiddir. Dilimizə məxsus olan fonetik əvəzlənmələri sait əvəzlənmələri və samit əvəzlənmələri olmaqla iki yerə bölür. Müasir Azərbaycan dilində sait fonemlərin əvəzlənmələri yalnız bir prinsipə – qısalıq-uzunluq prinsipinə əsaslanır. Müəllif eyni zamanda saitlər bəhsində geri assimilyasiya nəticəsində fonetik əvəzlənmələrə aşağıdakı halları misal göstərir:

1. bir cür yazılan şəkilçilərdəki qalın saitin təsiri ilə kök morfeminin son incə saiti özünün arxada tələffüz olunan variasiyası ilə əvəzlənir;

2. bir cür yazılan şəkilçidəki incə saitin təsiri ilə kök morfemindəki son qalın sait özünün incə qarşılığı və yaxud variantı ilə əvəzlənir;

3. “qapalı sait” və “açıq sait” fonemlərinin təsiri ilə həmin fonemlərdən əvvəl gələn bütün qapalı saitlər özlərinin qısa, həddindən artıq qısa variasiyaları, habelə sıfırla əvəz olunur;(1, s.295)

Bu bölgü zamanı göstərilən üçüncü misalda verdiyi “qapalı sait” və “açıq sait” fonemləri müəllif “Azərbaycan dilinin fonetikasi” adlı kitabında həmin fonemlərin müstəqil səs cildinin olmadığı üçün müəllif haqlı olaraq fonem sırasında göstərmir. Müəllif samit fonemlərinin əvəzlənməsində isə 4 əlaməti əsas götürür:

- 1) əmələ gəlmə yerinə görə;
- 2) əmələ gəlmə üsuluna görə;
- 3) səs tellərinin iştirakına görə;
- 4) yumşaq damağın vəziyyətinə görə (1, s.296)

A.Axundov Azərbaycan dili fonemlərinin müəyyənləşdirilməsi üçün əlavə olaraq xüsusi üsullar nəzərdə tutur:

1. bəzi fonemlərin müəyyənləşdirilməsində onların etimoloji mənsubiyyəti nəzərdə tutulmur;

2. bəzi fonemlərin müəyyənləşdirilməsi zamanı onların aralıq xarakterli fonematik əvəzlənmələri etiraf edilmir(2, s.16).

Beləliklə, görkəmli fonoloq fonemi geniş şəkildə araşdıraraq Azərbaycan dilçiliyində fonem nəzəriyyəsinin əsasını qoyur. Bu günümüzdə də mövzu öz aktuallığını qorumaqdadır. A.Axundovun fonem haqqındakı fikirləri çağdaş dilçilər tərəfindən böyük qiymətləndirilir. Ə.Rəcəbli alim haqqında qeyd edir ki, Azərbaycan dilçiliyində fonetika məsələsinə həsr edilmiş çoxlu əsər nəşr edilə də, hələ ki, “Azərbaycan dilinin fonemlər sistemi” və “Azərbaycan dilinin fonetikasi” adlı əsərlər kimi müfəssəl əsər yazılmamışdır (9, s.203). F.Veysəlli müəllifin fonologiyaya aid olan araşdırmalarını belə müqayisə edərək dəyərləndirir: “mişhur belçikalı antropoloq-structuralist L.K.Stross yazırdı ki, nüvə fizikası dəqiq elmlər üçün nədirsə, fonologiya da sosial elmlər üçün odur”. Ümumiyyətlə A.Axundovun fonologiya sahəsindəki yaradıcılığı Azərbaycan dilçiliyi üçün böyük bir töhfə vermiş və bununla da Azərbaycan dilçiliyində böyük əks-səda doğuracaq inqilab etmişdir. A.Axundovdan sonra Azərbaycan dilinin fonetika sahəsində araşdırmalar aparən bütün dilçilər fonologiya mövzusunda toxunmuşlar. H.Həsənov 1999-cu ildə nəşr etdiyi “Azərbaycan dilinin fonetikasi” adlı kitabında fonem məsələsi öz əksini tapır. Kitabda fonem və səs, fonem sistemi, fonemi müəyyənləşdirilməsi, fonemlərin mövqeyi, fonem və allofon və digər mövzularda toxunulur. B.Xəlilovun “Müasir Azərbaycan dili” adlı kitabında Azərbaycan dilinin fonetikasına həsr olunsa da, fonem probleminə toxunmuş, fonemin xüsusiyyətlərini vermişdir. F.Veysəlli “Struktur dilçiliyin əsasları”, “Müasir Azərbaycan dilinin fonetikasi” kitablarında fonem probleminə geniş şəkildə toxunmuşdur. Fonologiya Azərbaycan dilçiliyində yeni bir sahə olsa da, qısa zaman əsasında xeyli material əldə olunmuş və öz aktuallığını bu gün də saxlamaqdadır.

Ədəbiyyat

1. Axundov A.A. Azərbaycan dilinin fonemlər sistemi. Bakı; Maarif, 1973. 302 s.
2. Axundov A.A. Azərbaycan dilinin fonetikasi. Bakı; Maarif, 1984. 392 s.
3. Axundov A.A. Azərbaycan dilinin tarixi fonetikasi. Bakı; ADU, 1973. 108 s.
4. Axundov A.A. Ümumi dilçilik. Bakı; Şərq-Qərb, 2006. 278 s.
5. Dəmirçizadə Ə. Müasir Azərbaycan dilinin fonetikasi. I cild. Bakı; Maarif, 1984. 307 s.
6. Həsənov H. Azərbaycan dilinin fonetikasi. Bakı, 1999. 269s.
7. Qurbanov A. Ümumi dilçiliyi. I cild. Bakı, 2004. 747 s.
8. Məmmədov N. Axundov A. Dilçiliyə giriş. Bakı; Maarif, 1966. 315 s.
9. Rəcəbli Ə.Ə. Azərbaycan dilçiliyi. Bakı; Nurlan, 2007. 415 s.
10. Rəcəbli Ə.Ə. Göytürk dilinin fonetikasi. Bakı; Nurlan, 2004. 418 s.
11. Veysəlli F. Struktur dilçiliyin əsasları. I cild. Bakı; Təhsil, 2005. 342 s.
12. Veysəlli F. Müasir Azərbaycan dilinin fonetikasi. Bakı; Mütərcim, 2018. 159 s.

Açar sözlər: fonem, sait, samit, əvəzlənmə, dil vahidi, danışiq səsi

Key words: phoneme, vowel, consonant, substitution, unit of language, a sound

Ключевые слова: фонема, гласная, согласная, замена, единица языка, звук

Xülasə

Azərbaycan dilçiliyində fonologiyanın öyrənilməsinə keçən əsrin ikinci yarısından başlanılmışdır. Dilçilikdə danışiq səsi ilə nitqin qarşı-qarşıya qoyulması dilçilikdə yeni bir sahənin- fonologiyanın yaranmasına səbəb oldu. Fonologiyada dil vahidi olan fonem araşdırılır. A.Axundov Azərbaycan dilinin fonemlər sistemini geniş və mükəmməl şəkildə araşdırır. Müəllif Azərbaycan dilinin fonemlərini müəyyənləşdirir, fonemlərin linqvistik izahını, onların tərəcəbi materiallar əsasında fizioloji, akustik və statistik təhlilini verir.

Summary

Agamusa Ahundov as a phonemist

The study of phonology in Azerbaijani linguistics began in the second half of the century. The confrontation with the spoken voice in the linguistics led to the emergence of a new field of language, phonology. Phonology investigates a phoneme with a language unit. A.Ahundov defines phonemes of the Azerbaijani language, provides linguistic explanation of phonemes, their physiological, acoustic and statistical analysis on the basis of translation materials.

RƏYÇİ: dos.E.Vəiyeva

«ТӘҢІР» СӨЗІ: ГЕНЕЗИС, ТРАНСФОРМАЦИЯ

Ескі шумер, үндіеуропа, алтай тілдерінде *тәңір* деген сөз «аспан, аспан денесі» деген мағына берген (1. Пенсильванский словарь шумерского языка. Қараңыз: <http://psd.museum.upenn> 2. Dolgorolski, Aron. Nostratic Dictionary. Long-range etymologies, Nostratic etymology. Қараңыз: <http://starling.rinet.ru> 3. Старостин С. А. Алтайская проблема и происхождение японского языка. Москва, 1991. Қараңыз: <http://starling.rinet.ru> // Бәрі осында: 4. Азат Абдысадыр уулу «Тәңір» (лингвистическо-исторический анализ лексем), «АКИ press» порталы, 2.05.2014).

«Тәңір» сөзін бейнелейтін «*Digir (dingir)*» деген пиктограмма б.з.д 3000-2500 жж. кезендердегі сына жазуларында жиі ұшырасқан (Пенсильванский словарь шумерского языка). (*1 суретті қара*).

1 сурет. Пиктограмма «*Digir*» (б.з.д. 3000-2500 жж.)

Азат Абдысадырұлының айтуынша V-X ғасырларда ескі қырғыз жазуларында да «Тәңір» сөзі «аспан, аспанға тән (небесный)» мағыналарын берген. Оған дәлел *Тува* республикасында табылған *Демир-Суг* жазба ескерткішіндегі мына сөздер:

ТӘҢІР I : ДИҢҢҮ : ДХҮҮ НҮҢҮ

Транслитерация: emzis:ynük:edriṭkōk

Транскрипция: KÖK TeŋiRiDE : KÜN aY : eSIZIME

Аударма: В небе солнце и луна (остались) без хозяина!

Аспанда ай мен күн қараусыз қалды! (қазақша аударма: *А.Қ.*) (Қараңыз: 5. <http://irq.kaznpu.kz> // Азат Абдысадыр уулу)

Автор Абдысадырұлы «кейінірек Махмұд Қашқаридің «Диуани луғат ат-Турк» сөздігінде «Тәңір» сөзі *تنگر* – «Тангри» формасында келеді, Қашқари оны «Аллах» деп аударған» дейді. Оған дәлел ретінде мына бәйітті келтіреді:

Түн күн табун тангрике боймағыл,

Коркуб аңар айману ойнамағыл.

Днем и ночью молись Аллаху Всевышнему, не будь заносчивым,

Будь робок и боязлив перед Ним, не играй (*перед Ним*).

(Жолма-жол аударма: *А. Абдысадырұлыныңкі*)

А. Абдысадырұлы М. Қашқаридің тағы былай дегенін келтіреді: «Құдай ұрған кәпірлер аспанды «Тәңірі» дейді. Ол көздеріне зор, үлкен көрінген нәрсенің бәрін мәселен, биік тау, биік ағаштарды да «Тәңірі» дейді. Өйткені, сондай нәрселерге табынады. Олардың білімдар адамды Тәңіркен атайтындары да содан шыққан. Олардың қателіктерінен Тәңірдің өзі сақтасын» (*Қазақша вариантын келтірген, біз – А.Қ.*) (6. Махмұт Қашқари. Түрік сөздігі. Үш томдық, Үшінші том, Халықаралық «Жәдігер» қоры, Алматы қаласы, «ХАНТ», 1998, 505 б). Зерттеуші X ғасырдан бастап «Тәңір» сөзінің семантикасы түрік жерінде Исламның орнығуына байланысты «Аллах» мағынасын беретін «Тәңір» сөзіне ауысқан дейді. «Тәңір» сөзі осы кезде «Құдай», «Жаратқан», «Еге» сөздерімен қатар пайдаланылған.

Яғни, *Демир-Суг* жазба ескерткіші мен Қашқари сөздігіндегі Тәңір сөздерінің аспан мен жердей айырмашылықтары бар деген сөз. Екеуін шатастыруға болмайды. Бұл туралы Ш. Уәлиханов былай деген: «...основания шаманской веры были были поколеблены магометанским единобожием. Небо слилось с идеей Аллаха... Небо – тәңгри хотя впоследствии и олицетворялось, но никогда не было Богом» (7. Чокан Валиханов. Следы шаманства у киргизов // Избранные произведения. Москва, 1986, с. 298, 301).

Қашқари мен Шоқан сияқты Абай да қазақтың көптәңірішілдіктен біртәңірішілдікке қалай өткенін былай айтады: «Сол уақыттарда арабтан бұл Орта Азияға дін Исламды үйретушілер көп әскермен келіп, халықты жаңа дінге қаратып жүргендерінде Құтайба атты кісі Қашқарға шейін келіп, халықты Исламға көндіргенде, бұлар да «мұсылман болдық» депті. Сөйтсе де, бұрыннан бақсы-балгерге иланып, отқа-шыраққа табынатын әдеттерімен

²² филолог., ғ.к. М. Әуезов атындағы ОҚМУ доценті, «Мұхтартану» ғылыми-зерттеу орталығының аға ғылыми қызметкері, Шымкент, Қазақстан.

Исламға тез түсініп кете алмапты. Ол кезде шала-пұла хат таныған кісісі болса – «абыз» дейді екен. Ол «абыз» демек әуелде шаман дініндегілердің өз молдасына қоятын аты екен. Дүниеде не нәрсенің себебіне көзі жетпесе, сол нәрсені құдай қылып тұр деп, дін тұтынатұғын әдеттерінің сарқынын біз де кей жерде көргеніміз бар: келін түскенде үлкен үйдің отына май құйып, «От ана, май ана, жарылқа!» дегізіп, бас ұрғызған секілді, «өлген аруаққа арнадық» деп шырақ жаққан секілді, жазғытұрым, әуел бұлт күркірегенде, қатындар көмішімен үйдің сыртынан ұрып, «Сүт көп, көмір аз» деген секілді. Бұған ұқсаған көп еді, Құдайға шүкір, бұл күнде жоғалып бара жатқанға құсайды» (8.Абай Құнанбаев. Біраз сөз қазақтың түбі қайдан шыққаны туралы //Шығармаларының бір томдық толық жинағы. Редакциясын басқараған Әбіш Жиреншин, Алматы, 1961, 491-492 б).

Генерал-губернатор Н.И. Гродековтың кітабында да осы айтылып жатқан нәрсеге қатысты жер бар: «Въ прежнее время невеста при входъ в юрту, бросала сало въ горьвшій по срединъ огонь, со словами: «огонь – мать, сало – мать, благослави» (от ана май ана джарылка). «Этот обычай былъ при Чингизханъ, когда не знали книг. Это дурной обычай», говорит бій» (9.Н.И.Гродековъ. Киргизы и каракиргизы Сыръ-Даринской области. Томъ первый. Типо-Литография С.И.Лахтина, 1889, с.65).

Абдысадырұлы әуелгі өз мағынасын жоғалтқан Тәңір сөзін осы кезде зороастризм дініндегі көк құдайы «Асман» ауыстырған дейді.

Парсының *асман* сөзі түрікше – *көк*, орысша – *небо* мағынасын береді.

Зерттеуші тағы былай дейді: «Как показывает лингвистическо-исторический анализ лексемы «Теңир», признание лексемы «Тең» с семантикой «равный, ровня» в качестве этимологической базы лексемы «Теңир» является ошибочной. Согласно этимологическим исследованиям, лексема «Тең» является заимствованной лексемой из китайского языка. А.фон Габэн, К.Менгес, Г.Дёрфер, М.Рэсэнен выдвигают для этимологической базы лексемы «Тең» китайскую форму 整 – современное чтение [zhěng], чтение в чжоускую эпоху (с 1045 до н. э. по 221 до н. э.) – [teŋ] (10.Севортьян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. Общетюркские и межтюркские основы на буквы «В», «Г» и «Д». М., 1980. С. 191).

Ал, Сәбит Мұқанов болса: «Жер шарының қай түкпіріндегі адамдар болсын дамудың осы төменгі сатысында аспанды, күнді, айды, жұлдыздарды тәңірі көріп сиынбағаны жоқ. «Тәңірі» дегеннің өзі ескі қанжұт тілінде «аспан» деген мағына береді. Аспанның түсі көгілдір болғандықтан қазақтар оны «көк» деп атады, «көк сокқыр» деген қарғыс күні бүгінге дейін сол ұғымнан келе жатыр» дейді (11. С.Мұқанов. Халық мұрасы. Алматы, Қазақстан, 1974, 33 б).

Бұл жерде Сәбит пен Севортьянның пікірі екіге жарылып тұр.

М.Мұқанов: «Сол сияқты аспан әлемін «тәңіріге» санаған қазақ, Күнді, Айды, кейбір жұлдыздарды мифке айналдырған.

Мысалы, Күн – қазақта қасиетті зат. Бұлттың күркіреуін қазақ «күн күркірейді» деп, оны күн тәңірінің даусына балаған. «Күн астында Күнсұлу» ертегісіне қарағанда, күннің де босатпайтын қызы бар. «Ай астында Айсұлу» да сондай. Шығыс елдерінде, оның ішінде, араб пен түркілерде, ай қызының аты Зуһра. Ол, Жер қорлығын көріп, айға қашқан қыз. «Үркер» аталатын шоғыр жұлдыздың қызын, «Жеті қарақшы» аталатын жұлдыздар қоршай аңдып, олардан қашқан Үркер аспан бойында жылжып қашып жүреді-мыс. «Шолпан» да қыз. Ол да қашып жүріп, жылына бір рет айдың бауырына паналайды. Мұны қазақтар «Шолпанның айға тоғысуы» дейді. Шолпанның сенімді сақ күзетшісі – «Темір қазық». Ол бір орыннан жылжымайтын жұлдыз. Түнде жолаушылаған немесе көшкен қазақтар, жүрер жолын, уақытын Темір қазыққа қарап немесе Үркерге қарап айырады.

...Әрине, мұндай түсініктердің бәрі көне замандардағы алғашқы адамдардың өздерінің айналасын қоршаған табиғаттың бәрін де «жанды» деп санауынан туған қиял екені мәлім.

...Осындай түсініктерді ғылым тілінде «анимизм» деп атайды. «Анима» латын сөзі, ол «рух», «жан» деген ұғым береді» (Сонда, 39-40 б).

Шоқан айтады: «Н е б о – это высочайшее божество в шаманстве. Кок-тэнгри – Синее небо. У киргизов первое прилагательное (кок) означает видимое, предметное, а существительное (тэнгри) обращено в синоним... (Аллаха) и куда я (худа). Впрочем, в отдаленных краях степей, например в Дикокаменной орде, еще живет выражение к у к э-т я н г р и в виде набожного восклицания или призывания. Слово т э н г р и еще при Чингис-хане магометане переводили словом алла, а европейцы – словом dues так оно было в шаманстве близко к идее всемогущего существа, а в Малой Бухарии и теперь китайское т я н ь переводят персидски словом х у д а – бог.

Небо было свободно в своих поступках, оно награждало и карало. От его воли зависело благополучие людей и народов. Выражения «тэнгри-джарылкасын» (джарылкамак) – да наградит тебя небо, «кок суккан» (проклятый небом) и «кук сукқыр» (пусть небо покарает) показывают их шаманское происхождение. Джарылкамак имеет очевидное сходство с джарлык (монгольское дзарлик) – изъятие воли и с монгольским дзаяга – воля неба, судьба» (Ч.Валиханов, с.306-307).

Анимизм – рұхқа құлдық ұру діні. Яғни, дүниені әртүрлі әруақ билейді деген сенім. Бұл сенім бойынша – адам, тау-тас, өзен, көл, бұлақ, жан-жануар, құс, ай, күн, жұлдыз, аспан, ағаш, өсімдік т.б. соғұрлы барлық нәрсенің өз әруағы болады деп сенеді. Адамдар әруақтарға неге құлдық ұрған? Себебі, әруақтар өздерінше тірі адамдарға пайда, зиян тигізе алады деп сенген. Мысалы: «Аруақтың мәңгілігіне сенген түрік қағанаты кезінде Өтүген жері

«Бүдүн Инли», яғни «халықтың қорғаушы аруағы» деген атпен аталатұғын» (12.М.Бұлұтай. Ата-баба діні? Түркілер неге мұсылман болды? Алматы, Білім, 2000, 100 б). «Тоба дәулетін құлатқан Жуан-Жуандар (ауарлар) туралы қытай деректерінде олардың беті-қолдарын жумайтыны, киімдерінің өте лас екені, үйткені, олардың суға табынатыны жазылған» (13.Тануц., Hikmet Turklerin Dini Tarihcesi, Istanbul-1998, 21-бет // Сонда, 102 б). «Көптәңірлі халықтардың барлығында дерліктей *тау культі* наньымы бар. Мәселен бұтқақұл мұңғұлдар *Бұрқан Қалдын* тауына сиынатығұн. Бұрқан мұңғұлша Бұдда деген сөз. Қазіргі мұңғұл тілінде тәңір, құдай деген мағнада да колданылады. Демек, Бұрқан Қалдын тәңірдің тауы деген сөз боп шыға келеді (14. Лувсанданзан, Алтын Шежіре, Өнер, Алматы, 1998, 15-б // Сонда, 102 б).

Түріктердің діні туралы Л.Н.Гумилев: «Вэйшу» отмечает следующие обряды тюркютской религии: «1) Вход в ставку (хана) с востока из благовенія к стране солнечного восхождения; «2) ежегодно со всеми вельможами приносит жертву в пещере предков; 3) в средней декаде пятой луны собирает прочих и при реке приносит жертву духу неба; 4) в 500 ли от Дуинь на западе есть высокая гора, на вершине которой нет ни деревьев, ни растений, называется она Бодын-инли, что в переводе значит: дух покровитель страны» деген дерек келтіреді (15.Бичурин Н.Я. (Иакинф) Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена, М.-Л., 1950, т1. с.230-231. Julien S. Documents... Vol.3. P.335 // Гумилев Л.Н. Древние тюрки, М., Товарищество «Калашников-Комаров и К°», 1993, с.75).

Қытай жазбаларындағы деректер *Төныкөк* жазуындағы деректерге қарама-қайшы емес. «*Тәңірі, Ұмай, қасиетті жер-су* Жеңіс берген екен» дейді онда. Осы үшеуі түріктерде көп айтылатын құдай-әруақтар (яки тәңірлер). Яғни, *үштік құдай*, «троица» деуге де болады.

Осындағы *Ұмай* – ежелгі түріктердің басты құдайларының бірі. Ол ұлы құдай Тәңірдің (аспанның) (жер кейпіндегі) жұбайы. Осы екі құдайдың жұптасуынан жердегі тіршілік пайда болған-мыс. Бірақ *Ұмай* кейін трансформацияға ұшырап, босанатын әйелдердің жебеуші жәрдемшісіне айналған (16. Е.Д.Турсунов. Мифологические и религиозные представления в народном миропонимании // Древнетюркский фольклор: истоки и становление. Алматы, Дайк-Пресс, 2001, с. 23).

Мысалы, М.Қашқари: «*Умайқа табынса, оғұл болур. Ұмайға табынса, ұлды болар.* (Ұмай – жас нәрестенің өмірге келердегі жолдасы). Кім де кім бұаз қатынның босануына көмектесіп, қызмет етсе, ол да ұлды болады. Қатындар оны жақсылыққа жориды» дейді (17.М.Қашқари. Түбі бір түркі тілі. Алматы, Ана-тілі, 1993, 40 б).

Қазақтардың жаңа түскен келінге үйге кірерде отқа май құйғызып: «От ана, Май ана жарылқа!» деп айтқызып жүргеніндегі *Май ана* осы – *Ұмай*.

Ұмайдың тағы қалай құбылғанын Е.Тұрсынов былай деп келтіреді: «...один из мифологических мотивов, связанный с именем Умай, трансформировался в легенду о чудесной птице Хумай, из яиц которой вылупляются необыкновенные гончие псы (Құмайдың күшігі)» (Турсунов, с.24)

С.Мұқанов бұл жайында былай дейді: «Жақсы иттер туралы қазақта ертегі, аңыздар көп. Қазақтың ұғымында ең жақсы ит – құмай. Халық аңызында оны иттен емес, «ат-ала-қаз» дейтін қара-ала құстың жұмыртқасынан шығыпты-мыс, дейді. Ол құс қасқыр мен аюдың ескі апандарын немесе таудың үңгірлерін мекендейді. Жұмыртқаларын да сонда салады-мыс және көп емес, екеу-ақ. Соның біреуінен күшік шығады екен. Қайсысынан шығарын білсе, енесі оны уыз күйінде жарып тастайды. Егер жара алмаса, қабыршақтан шыққан күшік көзін аша салысымен-ақ аңға ұмтылады. Әрі жүйрік, әрі күшті болғандықтан арыстан, жолбарыстан бастап алмайтын аңы қалмайды-мыс. Осындай аңыз, ертегі түрінде қиялдан туған «иттің» атын «Құмай» деп атайды (Мұқанов, 88б).

Қазақтың «*Аспанда – Құдай, жерде – Құмай*» деген ескі бір сөзі де тамырын осы аңыздан таратып тұр.

«Түрік тайпаларының әрқайсысының әр алуан тәңірлері бартұғын. Ибн Фадланның айтуына қарағанда башқорттардың 12 тәңірі болған. Олар: қыс, жаз, жауын, жел, ағаш, адам, хайуан, су, түн, күндіз, өлім және өмір тәңірлері деп аталған. Осылардың ішінен үшеуі: көк, жер-су және жерасты тәңірі барлығында да кезігуші еді. Тәңірлердің саны мен олардың есімі қауымнан қауымға ауысып тұрған. Мәселен, Байқал жағалауындағы бұрыттардың 99 тәңірі бар екен (18.Гумилев, Л.Н. Древние тюрки, Москва, 1993, 81-бет// М.Бұлұтай, 109 б). Алтайлықтар тәңір Үлгеннің 7 немесе 9 ұлы және 9 қызы бар деп сенеді. Радловтың (1837-1918) айтуынша *лебед түркілері* Үлгеннің 4 ұлы бар деп сенеді. Көптәңірлі түркілерде күн ұрғашы, ай еркек жынысты боп саналған. Шаман йақұттар айдың тұтылуын, айдың кішіреюі деп қабылдаған; үйткені, олардың әфсаналарында аюлар мен қасқырлар айды жеп тауысады деп айтылады. Алтайлық шамандар айдың тұтылуын *Елбеген* деп аталған құбыжық айды жеген соң болатұғын қорқыныш құбылыс дейді. Сондықтан, шамандар ай тұтылғанда аспанға тас атып, қаңылтыр қағып, айды жеп жатқан құбыжықтарды үркітуге тырысады» (Сонда, 109 б).

Елбеген құбыжық менің есіме әжемнің маған бала күнгі айтқан бір әңгімесін түсіріп отыр. Ол кісі айтушы еді «айда А р с а л а ң *тентек*» отырады, өмірі ауқатқа тоймаған, сол айды жеп тауысады» деп. Мифтің жаны сонша сірі болатынын-ай, сонау Алтай шамандары айтқан әңгіменің Қазығұрт төңірегіндегі біздің ауылда жүргенін қарасаңызшы!

Жоғарыда айтылған үш құдайдың біреуі «*Жер-су*» (*Иер-суб*) туралы Л.Гумилев былай дейді: «...необходимо коснуться культа земных божеств – тосей, «хозяев природы» – «Алтаев» у коренных алтайцев и «Иер-су» – у

пришлых ыркытов и сойонов (19.Токарев С.А. Пережитки родового культа у алтайцев //Труды Института этнографии АН СССР . М.,1947.Т.1. с.158. *Современные алтайские делят духов на два разряда: тос-духа извечно-существования и яадан (букв. нечто созданное) – души умерших. Религиозное почитание воздается лишь тосям, покойник считается чертом, а разве можно поклоняться черту? (Алтаец Кулязин)// Древние тюрки, с.79».*

«Йер-су (бкв. «земля-вода») числится в разряде земных тосей и находит аналогию в культе «хозяев» земли, воды, растительности и т.п. У нганасанов хозяин земли Фаннида – злой недоброжелатель, обитающий под дерном и с раскрытой пастью ожидающий умерших людей. Ему приносят в жертву черного оленя (20.Попов А.А.Тавгийцы. М.-Л.,1936,с.51). Йер-су также жестокое божество. В жертву ему приносят серую или рыжую лошадь» (Древние тюрки, с.78-79).

Осындай «Жер-су» сиякты неше түрлі әруак құдайлар (яки құдайшықтар) қазақ халқында да көп болған. Әлі күнге бар. «Киргизы приписывают особенную силу к и е некоторым стихиям, например огню (который был божеством), некоторым животным, птицам и разным предметам, полезным в их кочевом быту, и воздают им известного рода почет, думая, что исполнение этих почетных обрядов утверждает за ними богатство и счастье – к у т (это слово включает в себе идею счастья, соединенного с богатством), а неисполнение – бедность и какое-нибудь зло. Предметы, имеющие такую силу к и е, называются к и е л и, а карательная сила – к е с р» (Ч.Валиханов, с.312). Тағы:«Қазақ мифологиясында ертеден келе жатқан нанымдардың белгілері сақталған. Олар: табиғат күштерінің, жаратылыс құбылыстарының жаны бар, олардың бәрі басқаратын иесі бар деп білген. Оларды «киелер» мен «кесірлер» деп екі топқа бөледі. «Киелер» адамдар мен жан-жануарларға жақсылық істейді, «кесірлер» ауру-індет, жұт-апат, пәле-қаза таратып, қаскөйлік істейді, киелер мен кесірлер үнемі күресіп отырады деп білді. Қазақтардың ескілікті нанымында төрт түлік малдың иелері – киелері бар делінеді. Мысалы: қой киесі – Шопаната, жылқы киесі – Қамбарата, түйенің киесі – Ойсылқара, сиырдың киесі – Зеңгі баба, ешкінің киесі – Шекшек ата, егіншіліктің киесі – Дикан баба, т.б. Бұлардың бәрі қолдаушы киелер. Ал төрт түлік малға апат әкеліп, оларды қырғынға ұшырататын топалаң, қарасан, шелек, мәлік, кемелік, т.б. ауру-індеттер мен жұт апаттары – қаскөйлік істейтін кесірлер. Бұл кие мен кесірлер үнемі күресіп отырады деп таныған. Бұл киелерді шамдандыруға болмайды, шамдандырған адам оның кәріне жолығады. Малды мәпелеп күтпесе, орынсыз жәбірлеп кинаса «мал төркініне жаман болады» деседі» (21.Қазақтың көне тарихы. Алматы, Жалын, 1993, 373 б).

Әдебиеттер тізімі:

1. Азат Абдысадыр уулу «Тенгри» (лингвистическо-исторический анализ лексемь), «АКИ press» порталы, 2.05.2014) // Бәрі осында.
2. Махмұт Қашқари. Түрік сөздігі. Үш томдық, Үшінші том, Халықаралық «Жәдігер» қоры, Алматы қаласы, «ХАНТ», 1998, 505 б).
3. Чокан Валиханов. Следы шаманства у киргизов // Избранные произведения. Москва, 1986, с.298, 301.
4. Н.И.Гродеков. Киргизы и каракиргизы Сырь-Даринской области. Томь первый. Типо-Литография С.И.Лахтина, 1889, с.65.
5. Бичурин Н.Я. (Иакинф) Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена, М.-Л., 1950, т1. с.230-231. Julien S. Documents... Vol.3. P.335 // Гумилев Л.Н. Древние тюрки, М., Товарищество «Калашников-Комаров и К», 1993, с.75.
6. Е.Д.Турсунов. Мифологические и религиозные представления в народном миропонимании // Древнетюркский фольклор: истоки и становление. Алматы, Дайк-Пресс, 2001, с. 23.

Аннотация:

В статье рассматривается генезис, трансформация слово Тенгри. Тенгри для тюркоязычных народов имеет большое лингвистическо-историческое значения. В целом автор используя метод герменевтики анализирует фетишизации слово Тенгри а потом его сакрализаций в контексте Ислама.

Ключевые слова: Тенгри, пиктограмма, Демир-Суг, синее небо, Худа, гилюзоизм, Умай, йер-су.

Abstract:

The article deals with the genesis, transformation of the word Tengri. Tengri for Turkic-speaking peoples has great linguistic-historical significance. In general, the author using the hermeneutic method analyzes the fetishizations of the word Tengri and then its sacralizations in the context of Islam

Keywords: Tengri, pictogram, Demir-Sug, blue sky, Huda, hylozoism, Umai, yer-su.

РӘУҢІ: dos.S.Abbasova

Mahmudova Mehriban Akif qızı¹
MÜASİR İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ ZƏRFLİK BUDAQ CÜMLƏLİ
TABELİ MÜRƏKKƏB CÜMLƏLƏRİN NÖVLƏRİ

Məlum olduğu kimi, tabeli mürəkkəb cümlələr və eləcə də onların növləri, budaq cümlə komponentlərinin növünə görə müəyyənləşir. Başqa sözlə desək, tabeli mürəkkəb cümlənin tərkibində nə cür budaq cümlə varsa, o həmin növdən hesab olunur. Buna görə də tabeli mürəkkəb cümləni növlərinə ayırmaqdan ötrü onu budaq cümlə növlərinə ayırmaq vacibdir.

Araşdırmalardan bəlli olmuşdur ki, tabeli mürəkkəb cümləni növlərinə ayırarkən dilçilər bir-birindən fərqli fikirlər irəli sürmüşlər. Bəzi dilçilər budaq cümlələri cümlə üzvlərinin adı ilə adlandırmaq prinsipini düzgün və faydalı prinsip hesab edirlər.

Tabeli mürəkkəb cümlənin tiplərindən danışan V.A. İlyiş onun mübtədə, xəbər, tamamlıq, təyin və zərflik budaq cümlə tiplərindən bəhs edir. Zərflik budaq cümlələrin isə yer, zaman, səbəb, şərt, nəticə, məqsəd, güzəşt, müqayisə, təzi-hərəkət tiplərindən ətraflı söhbət açır. Maraqlı haldır ki, V.A. İlyiş tabeli mürəkkəb cümlələrin “əlavə” və “ara cümlə” tiplərini də müəyyənləşdirmişdir.

V.L. Kəuşanskaya, R.L. Kovner, O.N. Kojevnikova, E.V. Prokofyeva və digər müəlliflərin yazdıqları “A Grammar of the English language” dərsliyində budaq cümlələrin 14 növünü müəyyənləşdirmişlər.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz dilçilərdən fərqli olaraq K.N. Koçalova və E.H. İzrailoviç tabeli mürəkkəb cümlələrin 13 tipini müəyyənləşdirmiş, buraya müqayisə budaq cümlə tipini də əlavə etmişlər.

N.A. Kobrina, E.A. Korneyeva, M.İ. Ossovskaya, K.A. Qizyeva “An English Grammar (Syntax)” dərs vəsaitində budaq cümlənin tiplərinə başqa rəkusdan yanaşmış və onların:

- 1) “nominal clauses”
- 2) “attributive clauses”
- 3) “adverbial clauses”

başlığı altında üç tipini müəyyənləşdirmişlər.

Birinci bölgünün tərkibinə, mübtədə, xəbər və tamamlıq budaq cümlə tiplərini daxil etmişlər.

Professor O. Musayev ingilis dilində budaq cümlələrin sayının 5, İ.İ. Bernarts 6, B.S. Xaymoviç və B.İ. Roqovskaya isə 7 olduğunu göstərmişlər.

Müəlliflər zərflik budaq cümlələrin yer, zaman, təzi-hərəkət, müqayisə, şərt, güzəşt, məqsəd, səbəb və nəticə tiplərindən geniş söhbət açmışlar.

Ümumiyyətlə araşdırdığımız bütün dilçilər, tabeli mürəkkəb cümlənin tiplərini tədqiq edərək öz əsərlərində zərflik budaq cümlə tiplərinə geniş yer ayırmışlar.

Zərflik budaq cümlələri tabeli mürəkkəb cümlənin bir tipi kimi, mürəkkəb cümlə tərkibində zərflik funksiyası daşıyan budaq cümlələrə deyilir. Zərflik budaq cümlələri, heç şübhəsiz, tabeli mürəkkəb cümlə tərkibində ifadə etdikləri mənaya görə təsnif olunurlar.

İngilis dilinə aid yazılmış qrammatika dərsliklərinin araşdırılması bir daha sübut edir ki, zərflik budaq cümlələri, onların tipləri və s məsələlərlə daha ətraflı məşğul olmuş A.Ş. Barxudarov zərflik budaq cümlələrinin doqquz, M.A. Qanşına və N.M. Vasilyevskaya 8, B. İlyiş 8, V.L. Kəuşanskaya 9, O.İ. Musayev 8 tipini göstərmişlər. Biz də zərflik budaq cümlələrinin 9 tipini müəyyənləşdirən dilçilərin fikirlərində daha döğru olduğunu dəstəkləyirik. Bu tiplər aşağıdakılardır:

- 1) Zaman budaq cümlələri
- 2) Yer budaq cümlələri
- 3) Səbəb budaq cümlələri
- 4) Məqsəd budaq cümlələri
- 5) Şərt budaq cümlələri
- 6) Güzəşt budaq cümlələri
- 7) Nəticə budaq cümlələri
- 8) Müqayisə budaq cümlələri
- 9) Təzi-hərəkət budaq cümlələri

Zərflik budaq cümlələri tabeli mürəkkəb cümlə tərkibində müüstəqil mövqe tutur. Tərkibində mübtədə və xəbər budaq cümlələri olan tabeli mürəkkəb cümlələrdə baş cümlə komponentini budaq cümlə komponentindən ayırmaq mümkün olmadığı halda zərflik budaq cümlələrindən baş cümlə komponenti asanlıqla ayrılı bilər. Məs:

- 1) As his mother' iron hissed on a damp shett, Mike Nelson breathed in the familiar searching smell of the ironing-board.
- 2) He waited while his mother lifted another sheet from the basket and hung it over the ironing-board.
- 3) Grandma hasn't gone yet, you can go with her.
- 4) As she echoes fell away over the cliff, Mike Nelson got up from the chair and began carrying the finished ironing, piece to the corner table.
- 5) Yoey wants to know if Uncle Dave will live here, "we could build another from on the bock!"

¹ ADPU-nun Xarici Dillər Mərkəzinin baş müəllimi

Yuxarıdakı zərflik budaq cümlələrindən birincisinin komponentləri “as”bağlayıcısı ilə,ikincisi “while”, üçüncüsü “if”,dördüncüsü “as”və beşincisi “if”bağlayıcısı ilə bağlanmaqla yanaşı,onların koponentlərini bir-birindən asanlıqla ayırmaq mümkündür.

Zərflik budaq cümlələri,bir qayda olaraq,baş cümlə komponentinə tabelilik əlaqəsi bildirən bağlayıcılarla bağlanır və onlar baş cümlə komponentindən həm əvvəl,həm də sonra işlənə bilər.

Zaman budaq cümlələri tabeli mürəkkəb cümlə tərkibində zaman zərfliyi funksiyasını daşıyır və budaq cümlə baş cümlədə icra olunan hərəkətin zamanını bildirir.Qədim ingilis dilində zaman budaq cümlələri “Temporal clauses”adlanırdı.Müasir ingilis dilində zaman budaq cümləsi cümləyə “when”(nə vaxt), “while”(müddətində, ərzində),”whenever”(nə vaxt olur olsun),”as”(kimi).”as long as”(nə qədər ki),”till;untill”(qədər, dək).”as soon as (elə ki),”as”since (bəri),”after”(sonra),”before”(əvvəl),”now that”(indi ki,mdam ki) bağlayıcıları ilə bağlıdır.Məs:

As he left the room,Elizabeth felt how improbable it was that they should ever seen each other again (s.94).

She was going directly towards her favourite part of the park,when the remembrance of Mr.Dancy’s sometimes coming there stopped her and she turned up the narrow road out side Rossings.

Azərbaycan dilində zaman budaq cümləsi ən mübahisəli məsələ kimi daima diqqət mərkəzində olmuşdur.1933-cü ildən 1953-cü ilədək xeyli sayda dilçi alimlərimiz-İ.Həsənov, A.Şərifov, A.Tağızadə, Ə.Dəmirçizadə az və ya çox dərəcədə bu məsələ ilə məşğul olmuş,lakin səhv olaraq onu feli sifət tərkibləri ilə qarşılaşdırmışlar.Yalnız 1953-cü ildə M.Ş.Şirəliyev bu problemin bu həlli istiqamətində xüsusi xidmət göstərmiş və onu feli bağlama və qoşmalı feli sifət tərkiblərindən fərqləndirmişdir.Zaman budaq cümləsi mürəkkəb cümlənin baş cümləsində icra olunan hərəkətin zamanı gəstərir və eyni zamanda özü də müəyyən bir hal-hərəkət ifadə edir.Zaman budaq cümləsi işlənmə yerinə görə iki qismə ayrılır:

1) Baş cümlədən əvvəl işlənənlər

2) Baş cümlədən sonra işlənənlər

Səbəb budaq cümləsi tabeli mürəkkəb cümlə tərkibində səbəb zərfliyi funksiyasını yerinə yetirir və baş cümlə omponentindəki hərəkətin səbəbini bildirir.Məs:

Jim Nelson didn’t know where he was, because it dark.Then they turned into the river because they didn’t done sail on past the river for interest,as the land was all inhabited on the other side of the river.

Müasir ingilis dilində səbəb budaq cümlələri baş cümlə komponentinə “as”, “because”, “since”,for feae that”, “seeing that” və başqa bağlayıcılarla bağlanır.Məs:

As the fog was collecting rapidly it began to grow dark in earnest.

Azərbaycan dilində də səbəb budaq cümləsi eyni məqsəd daşıyır və nə üçün,niyə və s. suallarından birinə cavab verir.

Səbəb budaq cümlələri həm hal-hərəkətin, həm də hökmün səbəbini bildirir.Səbəb budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin əsas xüsusiyyətlərindən biri budaq cümlənin səbəbi,baş cümlənin isə həmin səbəb əsasında alınan nəticəni ifadə etməsidir.Məs:

Rüstəm kişi sevinirdi,çünki bunların hamısını özü tikdirmişdi

Səbəb budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin iki tipi var:

1.Budaq cümlə baş cümlədən əvvəl işlənir və budaq cümlədə “necə”və “nə”bağlayıcı sözlərindən biri işlədilir.Məs:Oğlan şirin-şirin nə deyirdisə, qız gülməkdən özünü saxlaya bilmirdi .

2.Əvvəlcə baş cümlə,sonra bağlayıcı,daha sonra isə budaq cümlə gəlir və baş cümlənin səbəbini bildirir. Bu tip cümlələr də ondan ötrü ki cünki,onun üçün ki, və s. bağlayıcılar işlədilir. Məs:

“Qaşqabaqlı oğlan”sözünü dırmaqla veririk,ona görə ki, müəllifi Mustafadır.

3.Məqsəd budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə tərkibində məqsəd zərfliyi funksiyası daşıyır və baş cümlədəki hərəkətin icra məqsədini bildirir.Məs:

Gim Nelson, standing on a chair at the end of the room shouted few moment quiet gentleman,so that he might tell a certain story he knew.

İngilis dilində məqsəd budaq cümlə komponentli tabeli mürəkkəb cümlələrin baş və budaq cümlə hissələri bir-birinə “that”, “in order that”, “est”, “so that” və s. bağlayıcılarla bağlanır.

Azərbaycan dilində də nəticə budaq cümlələrin komponentləri bir-birinə həm bağlayıcı, həm də bağlayıcısız bağlanır və nə üçün, nə məqsədlə, nədən ötrü suallarından birinə cavab olur.Məs:Biz zəhməti ona görə çəkirik ki, insan kimi yaşaya bilək.

Nəticə budaq cümləsi baş cümlədən doğan nəticəni bildirir və baş cümlədə ifadə olunan hal,hərəkət və ya hökm səbəb,budaq cümlə isə onun nəticəsi kimi meydana çıxır.O,tabeli mürəkkəb cümlə tərkibində nəticə zərfliyi funksiyasında işlənir.Məs:

Our hearts were so even a pair that one was never contrary to the other.

Müasir ingilis dilində nəticə budaq cümləli tabeli tabeli mürəkkəb cümlələrin baş cümlə komponentinə bağlanması “so”, “that” (so,that) bağlayıcıları vasitəsilə həyata keçir

Ədəbiyyat

1.B.İlyish “The Structure of Modern English”1974.

2.O.Musayev,”İngilis dilinin qrammatikası” 1987.

3.V.Z.Konstanskaya, R.Z.Kovner, O.N.Kojevnikova, E.V.Prokofyeva “A Grammar of the English Language”1973

4.N.A.Kobrina,E.A.Komeyeva, M.L.Qssovskaya, K.A.Qizyeva “An English Grammar”(Syntax)

5.Ə.Dəmirçizadə “Müasir Azərbaycan dili”. Bakı, 1984.

6.S.Cəfərov “Müasir Azərbaycan dili”. Bakı, 1982.

Açar sözlər: zərflək,səbəb budaq cümləsi,nəticə budaq cümlələri, müqayisə budaq cümləsi

Key words: adverb, adverbial clauses,adverbial clauses of result,adverbial clauses of comparison

Ключевые слова: наречие, причина отраслевые предложение, результатное отраслевые предложение, сравнительное отраслевые предложение

Summary

This article is about complex sentences with subordinate branch adverbial in modern English and Azerbaijan languages. Complex sentences and their types are defined by the type of sentence components. In order to distinguish subordinate complex types, it must be subdivided into branch sentence types. While dividing up the complex sentence types, linguists put forward differing ideas. The adverb in the subordinate compound sentence is independent of the branch sentences. The subordinate sentence is processed before the main sentence. Adverbial clauses of result is the result from the branch sentence in the sentence. In the complex sentence adverbial clauses of result is used adverbial function in the compound sentence. Adverbial clause of Time is divided into two parts. Adverbial clause of Time has always been in the spotlight as the most controversial in the Azerbaijan language

Резюме

Это статья о наречный подчиненный сложных предложениях со сложными предложениях со сложными отраслевыми на современном английском и азербайджанском языках. Сложные предложения и их типы определяются типом компонентов предложения. Важно превращать подчиненное предложение в типы предложений чтобы различать сложные предложения. Разделяя сложные типы предложений лингвисты выдвигают различные идеи. В подчиненный сложных предложениях не зависит от ответвлений предложения. Отраслевое предложение обрабатывается перед основным предложением. Результат в ответе на предложение ветвления указан тот же результат что и в основном предложении. Составное предложение используется как функции результатное в отраслевое предложение. При разветвлении предложения делятся на две части в соответствии с рабочим порядком. На азербайджанском языке отраслевое предложение всегда были в центре внимания как наиболее противоречивое.

RƏYÇİ: dos.E.Vəliyeva

XVI – XVII ƏSRLƏRDƏ AZƏRBAYCAN YAZILI ABİDƏLƏRİNDƏ SİFƏT

XVI əsrin sonu, XVII əsrin əvvəllərində yaşayıb-yaradan, əsrlərinin xeyli hissəsini ana dilində - Azərbaycan dilində yazan şairlərdən biri də Məhəmməd Əmanidir. M.Əmaninin Azərbaycan dilində olan “Divan”ında işlənən sifətlərin əsas hissəsini sadə-əslı sifətlər təşkil edir.

M.Əmaninin “Divan”ında olan sifətləri quruluşuna görə əsasən üç növə bölmək olar: 1) Sadə-əslı sifətlər, 2) düzəltmə sifətlər, 3) mürəkkəb sifətlər.

Sadə sifətlər

Divanda işlənən sifətlərin əsas hissəsini sadə-əslı sifətlər təşkil edir. Bu sifətlər əşya ilə əlaqədar müxtəlif əlamət və xüsusiyyətləri ifadə edir. Sadə sifətlərdə bəzi leksik fərqləri aydınlaşdırmaq üçün onları mənşələrinə görə aşağıdakı qruplara bölmək olar.

1. Azərbaycan sözləri ilə ifadə olunan sifətlər. Bu qrupa məxsus sifətlər müasir Azərbaycan dilində olduğu kimi qalmışdır. Məsələn: Cövrədin irür aman demək ar bizə, **Gen** dünyanı gərçi elədi **dar** bizə /s.28/, Çün sahibi beş gün eyləmiş kəsb, Bir yaxşı **şəluk** eyləgil kəsb /s.23/, Çün özü başlar Əmani, **Doğru** yola hər gümrəhi /s.46/, Aləm ara sən gibi bir **gərçək** ər, Görəmədüm munca ki, qıldım güzər /s.36/, Nə **gərçək** mərdü, nə xunsavü, zən, Cəmədi-məsx bihiss ba tən /c.40/, nəgah oşol hali-dil içidə biguman, yetdi qəzadin bir **ağır** karvan /s.35/; Ağcanı atubəni qıldı itab, Başladı lək sözün **yuca** xitab /s.36/, Qaşu gözü xəttü xal birlə, Qıldın **dəlü** könlüm şitaban /s.84/.

2. Ərəb-fars sözləri ilə ifadə olunan sifətlər. Ərəb və fars dilindən Azərbaycan dilinə ən çox isimlər keçmişdir. Yazılı abidələr üzərində tədqiqat aparan dilçilərimiz müşahidələr əsasında belə nəticəyə gəlmişlər ki, dilimizdə ismə nisbətən ərəb və ya fars dillərindən alınmış sifətlər azlıq təşkil edir.

Divanda isə ərəb-fars dillərindən alınma sifətlər çoxdur. Məsələn: Astanıdururmülki-əşiyən; Anda zayırlər taparlar **tazə** can /s.41/. Guşə tut, tərək eyləgil, ey pir, igitlər söhbətün; Bədnümadur **tazə** güllər yanidə çün xuüşk çub /s.48/. Görmüşmola zəmanə gözü naz bağidə, **Nazik** nihəl qamətinin etidalidə /s.7/. **Səhi** qəddim çü qılğac tırrəsidin ənbərəfşanlıq; Nisarin qılmamaq can nəqdini irur pəşimanlıq /s.73/. Səb iməs minbəd əyyami **məhzun** gönlümə; Canımın cananəsi, vəslindin ayru bir gecə /s.87/. Möhnətü rəng ilə yetib canığə; Gəldi **fəqir** tuz satanın yanığə /s.34/. Bu sədət iki aləmdə Əmaniyə yetər; Kim anın tək dilruba **sux** pərisiması bar /s.59/.

Ümumiyyətlə, fars və ərəb dilindən alınma sifətlərə təxminən XIII əsrdən başlayaraq təsadüf olunur. Sonrakı dövrlərdə bu qəbildən olan sifətlər dilimizdə kəmiyyətcə artmışdır. Bu proses XVIII əsrə qədər davam etmişdir. Ərəb və fars dillərindən alınma belə sifətlərin çoxu müasir Azərbaycan dilində istifadədən qalmışdır. Lakin ərəb-fars dillərindən alınma bu sifətlər, ümumiyyətlə, dilimizdəki sifətlərin kəmiyyətcə azalmasına səbəb olmuşdur. Çünki, belə sifətlər Azərbaycan dilinin zəruri ehtiyacının tələbi ilə deyil, o dövrün ədəbi üslubu ilə əlaqədar işlənmişdir.

Düzəltmə sifətlər

Qədim və orta əsr abidələrinin dilində olduğu kimi, M.Əmaninin “Divan”ında da düzəltmə sifətlər iki yerə bölünür.

Azərbaycan dilinə məxsus sözdüzəldici şəkilçilərlə işlənən düzəltmə sifətlər.

-siz, -suz. Bu şəkilçi isimlərin sonuna artırılaraq düzəltmə sifətlər əmələ gətirmişdir. –siz şəkilçisi öz xarakteri etibarilə əşyada hər hansı bir şeyin olmadığını və ya çatışmadığını, daha doğrusu, inkarlığı bildirir. Məsələn:

Təköllüfsiz, hekayətsiz, şükr lilləh gördüm səni (s.45). Nələyin **cananəsiz** can natəvan oldi yenə; könlüm işi naləvü ahü fəğan oldi yenə (s.5). **Yarsiz** bağrumni qan etdün, fələk; Həmdəmim ahü fəğan etdün, fələk (s.75). **Keyfiyyətsiz** bir dəm gəzmə, Qənimətdür səfa sürmək (s.44); Bənzər ona kim, bir nadan, **Təharətsiz** namaz eylər (s.43). **Dəvasiz** dərd imiş ənduh hərşəb (s.37).

Nümunələrdən göründüyü kimi, -siz şəkilçisi həm Azərbaycan, həm də ərəb-fars sözlərinə artırılaraq, düzəltmə sifət əmələ gətirmişdir. –siz, -siz şəkilçisi bütün dövrlər ərzində məhsuldar olduğu kimi, “Divan”da da bu şəkilçi vasitəsilə kifayət qədər düzəltmə sifətlər vardır.

-lı, -li, -lu, -lü. Bu şəkilçi “Divan”da Azərbaycan dilinin öz sözlərinə bitişərək, düzəltmə sifətlər əmələ gətirir:

Qəmzə qılıcı edər dəmadəm; **Qanlı** cigərimin parə-parə /s.8/. Mənəm, Yarəb, səubətdən; Yüz **dürlü** dərdü möhnətdən /s.44/. Damanıma damarsa dəmadəm bu **qanlı** yaş; Tan yox ki, hicr mövsümünün lələzarıdır /s.62/. Qəmi eşqin bərabər dünyavü üqbağə, Anınçun kim qəddimi məhrəm hər **gizli** zarum /s.58/. Qalmadı könlüdə xar-xarum, Çün **sövgülü** gül üzər gəldi /s.18/. Əmani, göydüğü anduhi-hicrandin tan irməs kim. Yürəkdə **odlu** dərd bulğan axır dəmdə yanmazmı? /s.18/. Köksümdə bulan dağların **qanlı** yarasın; Tırnaq ilə qazmaqda fərhadlığım var /s.58/.

Qeyd etmək lazımdır ki, -lu, -lü şəkilçisi ilə işlənən sifətlər “Divan”da kifayət qədərdir.

-iq, -uq. Feildən sifət əmələ gətirən bu şəkilçiyə “Divan”da az təsadüf edilir. Məsələn:

Əmani köksidə tırnaq nişanı. **Açuq** əzvbə bənzər, bənzəməzmi? /s.15/. Hicr içrə **pozuq** könlünü abad etdün; Əlqissə ki, gəmdin anı azad etdün /s.26/.

-ru, -rü. Bu şəkilçi ilə də düzələn sözə “Divan”da çox az rast gəlinir. Məsələn:

Çün özü başlar Əmani; Doğru yola hər gümpahi /s.46/.

²³ dosent Azərbaycan Tibb Universiteti

-lıq, -lik. “Divan”da əsasən isim düzəldən bu şəkilçi /-lıq, -lik/ tək-tək hallarda, söz birləşməsi daxilində ikinci tərəfin əlamətləndirilməsinə xidmət edir. Məsələn:

Cidalğ otu göydürdü tənimni; Fəna badiğə berdi xidmənimni /s.37/. **Şadlıq** əşkidin axızıb gözüdin. Tüsdü ayağığa barıb özidin /s.36/. Aqıl irsən bu fənadə şeyb vəqti yetmədin; Müğtənim bil eşqini **igtiliq** əyyamı bilə /s.68/.

2. Ərəb və fars dillərindən alınma düzəltmə sifətlər.

Vaxtilə ərəb və fars dillərindən Azərbaycan dilinə keçmiş sifətlərin böyük bir hissəsi bi- qismən də na-, bila-, -nak şəkilçiləri vasitəsilə düzələn sifətlərdir.

bi-. Məlum olduğu kimi fars dilindən Azərbaycan dilinə keçmiş sözlərin əvvəlində işlənən və yoxluq mənasını ifadə edən bi- şəkilçisinin Azərbaycan dilində qarşılıqlı –sız, -siz şəkilçisidir.

Divanda bi- şəkilçili düzəltmə sifətlər istənilən qədərdir. Məsələn:

İqlimim – eşq içində, Əmani, könülsifət: **Bisəbrü, biqərarü** kiriftar barmola? /s.52/. Eşqdin mənətmə, ey naseh, məni; Kim, bəsi könlüm irür **bitabi-eşq** /c.72/. Şükrillillah bir nəfəs əyyamı-əmr əşubi-eşq; Qoymadı şeydalıq ətvaridə **biqovğa** məni /s.20/. Məni **bixanüman** natəvanın zəfi hicrandin; Təni nali qələm tək bulğan əğyar inanmazmı? /s.18/. Tapmış idi mətni əzim ol səmək; Müşkül idi **binəmək** anı yemək /s.33/.

bi- şəkilçili düzəltmə sifətlər o dövrdə ərəb və fars dilinin Azərbaycan dilinə təsiri nəticəsində geniş şəkildə işlənmişdir. Lakin sonralar həmin düzəltmə sifətlərin tərkibində dilimizə keçmiş bu şəkilçi Azərbaycan dilinə məxsus sözlərə əlavə oluna bilməmişdir.

Fars dilinə məxsus olan na – bi şəkilçisi də əsasən alınma sözlərin tərkibində özünü göstərir. –sız, -siz şəkilçili düzəltmə sifətlərin mənasına uyğun gələn –na şəkilçili düzəltmə sifətlərə “Divan”da çox təsadüf edilir. Məsələn:

Gül dirgənə **namülayim** irməs; Azar yetişsə xarlərdin /s.90/.

Lazım irür aləmi idrakdin, Fərq etmək pakini **napakdin** /s.83/. Məqsud düğünün könülə hasil olur kim, Qayıtmadı **naümid** bu dərgahdə sail /s.81/; **Nakam** hər aradə mənim kimi **namurad** /s.53/; **Namərzi** olsa vəz iməs bəisi-ğəmmum /s.51/.

-nak. Fars dilində işlənən bu şəkilçinin qarşılığı Azərbaycan dilində -li, həm də -la şəkilçisidir. “Divan”da –nak ilə işlənən bir neçə söz təsadüf edildi. Məsələn:

Kimdür ki, fələk köksini çək eyləmədi. Azürdəvü zarü **dərdnak** eyləmədi /s.28/; Qursləri aldı, **fərhənak** olub. Eviğə əzm eylədi çalak olub /s.33/; Zövqü sürür ilə edib qəti-rah, Gəldi **fərhənak** bedərgahi-şah /s.34/.

bila-. Ərəbcə ön şəkilçisi olub isimlərin əvvəlinə gətirilərək “inkar”, “yoxluq” /qrammatik formada –sız, -siz, -suz, -süz/ mənalarını bildirir. Məsələn:

Tolay tuzmin dedim ləkən **bilaşübhə** bilürmin kim; Yetişcək vəsligə soldum sövünməsdin ələytürmin /s.85/.

Mürəkkəb sifətlər

M.Əmaninin əsərlərində mürəkkəb sifətlər öz quruluşu etibarilə müasir Azərbaycan ədəbi dilindən fərqlənir. Lakin burada mürəkkəb sifətlər müasir ədəbi dilimizə nisbətən az işlənmişdir. Məsələn: Vüsəlın etiramigə tapıbdur **xoşşərəf** aşıq; Etib məhv arizusun, gözləmiş canan rızasınmu? /s.70/. Baş açıb, **yalın ayaq** gəzməküm irməs tan kimi: Oldi rüsvaligə çün eşq, Əmani, səbəbüm /s.61/. Key **siyəhüzlüsəkipürkibrü** kin, Nəhsi dəğəl fasiqi biəqlü din /s.33/.

Sifətin dərəcələri

İstər Azərbaycan, istərsə də başqa türk dillərində sifəti əsas nitq hissəsi kimi səciyyələndirən sifətin dərəcələridir.

Müasir Azərbaycan dilindən fərqli olaraq, qədim və orta əsr abidələrində, o cümlədən M.Əmaninin “Divan”ında sifətin dərəcələrini əmələ gətirən şəkilçilər son dərəcə azdır. Buna baxmayaraq, rast gəldiyimiz sifətin dərəcələri haqqında danışmağı vacib hesab edirik.

Divanda sifətin dörd dərəcəsi vardır: adi, müqayisə, azaltma, üstünlük dərəcəsi.

1) **Adi dərəcə.** Sifətin əlamət və keyfiyyətini müəyyən etmək üçün əsas meyar adi dərəcə hesab olunur. Əsli-sadə və düzəltmə sifətlərə aid nümunələr məlum olduğu kimi sifətin adi dərəcəsidir: Məsələn: yaxşı (s.23), doğru (s.46), gerçək (s.36, 40), ağır (s.35), dəli (s.84), gen (s.28), sevgülü (s.18), qanlı (s.20, 62, 58), tazə (s.48), şirin (s.67) və s.

2) **Müqayisə dərəcəsi.** “Sifətin müqayisə dərəcəsinə müəyyən bir əşyaya aid əlamət və ya keyfiyyət başqa bir əşyadakı oxşar əlamət və ya keyfiyyətlə müqayisə edilir və bu müqayisə nəticəsində bunların birinin digərinə nisbətən fərqi müəyyənləşdirilir”.

Müqayisə dərəcəsi “Divan”da əsasən sintaktik-morfoloji üsulla düzəlmişdir.

Bu üsulla düzələn müqayisə dərəcəsinə müqayisə olunanın birinci obyektinə -din çıxışlıq hal şəkilçisi artırılır. Məsələn: Billah ki, **dürilməkdən** irür **ölmək yek**. Bu növ keçərsə müddəti-əmrə mədar /s.26/. Yarəb, andin yaxşı gün barmola şeyda aşıqə, Fəslü gül çəkəy səbuhini dilarami bilə /s.68/, Hiç bilməsmiñ neçük bulğay sərəncam, ey könül, Böylə tirlük ansız ölməkdin yəman oldu yenə /s.5/.

“Divan”da aparılan müşahidələr göstərir ki, müasir Azərbaycan dilində məhsuldar olan sintaktik-morfoloji üsulla düzələn müqayisə dərəcəsinin işlənmə dairəsi XVII əsrin əvvəllərində nisbətən daha geniş olmuşdur.

3) **Azaltma dərəcəsi** M.Əmaninin əsərlərində -ca, -cə şəkilçisi vasitəsilə əmələ gəlmişdir. Məsələn:

Hiç kəm olmaz kərəmin bəhridin: Tapca nəva qətrəcə ol binəva /s.53/. Güllər örvağidə yoqdur zərrəcə buyi-vəfa; Əndami zarü şeyda bulmayıb nalan, niti /s.15/.

4) **Üstünlük dərəcəsi** “Divan”da, əsasən, analitik yolla düzəlmişdir. Burada sifətin əlamət və keyfiyyəti ərəb, fars sözləri ilə ifadə olunmuşdur. Həmin sözlər bunlardır: gəyət, beğayət, füzuli, bəsi, gəyətsiz, nəhayətsiz. Məsələn:

Çünkü bəzmindən, iraqəm, ölüyəm, noldi gər saqəm; Qayətül-ğayət müştəqəm, yarəb, görəmmi didarın? /s.43/. Təqribisiz irür beğayət. Etmək taledin şikayət /s.44/. Füzun cünunəm Məcnundən; Seyli-müjganım Çeyhundan /s. 43/. Dürlər alıb qürsləri tapşurub. Qopdu evi sarı bəsi şad olub /s.35/. Bitaqət olub qayətsiz. Müştəq idim nəhayətsiz /45/.

ƏDƏBİYYAT

1.H.İ.Mirzəzadə. Azərbaycan dilinin tarixi morfoloqiyası. Bakı, 1962.

2. B.M.Tağıyev. Azərbaycan dilində sifətin dərəcələri /XX əsr materialları əsasında /nam. diss/. Bakı, 1964

3. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Bakı, 1960.

Açar sözlər: sadə sifətlər, müasir ədəbi dil, leksik fərqlər, əlamət və xüsusiyyətlər, mənşə

Ключевые слова: простые прилагательные, современный литературный язык, лексические различия, признаки и особенности, происхождение.

Key words: simple adjectives, modern literary language, lexical differences, sign and features, origin.

XÜLASƏ

XVI əsrin sonu, XVII əsrin əvvəllərində yaşayıb-yaradan, əsərlərinin xeyli hissəsini ana dilində - Azərbaycan dilində yazan şairlərdən biri də Məhəmməd Əmanidir. M.Əmaninin Azərbaycan dilində olan "Divan"ında işlənən sifətlərin əsas hissəsini sadə-əslı sifətlər təşkil edir.

M.Əmaninin "Divan"ında olan sifətləri quruluşuna görə əsasən üç növə bölmək olar: 1) Sadə-əslı sifətlər, 2) düzəltmə sifətlər, 3) mürəkkəb sifətlər.

Divanda işlənən sifətlərin əsas hissəsini sadə-əslı sifətlər təşkil edir. Bu sifətlər əşya ilə əlaqədar müxtəlif əlamət və xüsusiyyətləri ifadə edir.

M.Əmaninin əsərlərində mürəkkəb isimlər öz quruluşu etibarilə müasir Azərbaycan ədəbi dilindən fərqlənir.

Ümumiyyətlə, fars və ərəb dilindən alınma sifətlərə təxminən XIII əsrdən başlayaraq təsadüf olunur. Sonrakı dövrlərdə bu qəbildən olan sifətlər dilimizdə kəmiyyətə artmışdır. Bu proses XVIII əsrə qədər davam etmişdir. Ərəb və fars dillərindən alınma belə sifətlərin çoxu müasir Azərbaycan dilində istifadədən qalmışdır. Lakin ərəb-fars dillərindən alınma bu sifətlər, ümumiyyətlə, dilimizdəki sifətlərin kəmiyyətə azalmasına səbəb olmuşdur. Çünki belə sifətlər Azərbaycan dilinin zəruri ehtiyacının tələbi ilə deyil, o dövrün ədəbi üslubu ilə əlaqədar işlənmişdir. İstər Azərbaycan, istərsə də başqa türk dillərində sifətin əsas nitq hissəsi kimi səciyyəvləndirən sifətin dərəcələridir. Müasir Azərbaycan dilindən fərqli olaraq qədim və orta əsr abidələrində, o cümlədən M.Əmaninin "Divan"ında sifətin dərəcələrini əmələ gətirən şəkilçilər son dərəcə azdır. Divanda aparılan müşahidələr göstərir ki, müasir Azərbaycan dilində məhsuldar olan sintaktik-morfoloji üsulla düzələn müqayisə dərəcəsinin işlənmə dairəsi XVII əsrin əvvəllərində nisbətən daha geniş olmuşdur.

РЕЗЮМЕ

Одним из писателей конца XVI начала XVII века написавший большую часть своих произведений на родном, азербайджанском языке является Мухамед Аmani. Большую часть прилагательных, использованных в «Диване» Аmani на азербайджанском языке составляют простые прилагательные.

По составу прилагательные в «Диване» Аmani в основном можно разделить на три группы: 1) простые; 2) производные; 3) сложные.

Основную часть прилагательных, использованных в «Диване» составляют простые прилагательные. Эти прилагательные обозначают различные признаки особенности предмета. Сложные существительные в произведениях Аmani с точки зрения своего строения не отличаются от современного азербайджанского литературного языка.

В целом заимствованные из фарсидского и арабского языков прилагательные встречаются приблизительно начиная с XIII века. В последующий период прилагательные подобного типа в языке по количеству возросли этот процесс продолжался до XVIII века. Заимствованные арабского и фарсидского языков большинство таких прилагательных до сих пор применяются в современном азербайджанском языке. Но заимствованные из арабского и фарсидского языков прилагательные стали причиной уменьшения по количеству прилагательных родного языка. Потому что такие прилагательные азербайджанского языка применялись не по требованию острой необходимости, а в связи с литературным стилем того периода.

Как в азербайджанском, так и в других тюркских языках степени сравнения прилагательных являются особенностью, которая характеризуем прилагательное как основная часть речи. В отличие от современного азербайджанского языка в памятниках древности и средних веков, в том числе и в «Диване» Аmani суффиксов, образующих степени сравнения очень мало.

Исследования над «Диваном» показывают что степени сравнения, образующиеся в современном азербайджанском языке продуктивным синтаксически – морфологическим способом, в начале XVII века по своему использованию были относительно широкими.

SUMMARY

Parts of the vocabulary are formed with nouns in "Divan". The used words in "Divan" were not endured. But the lexical contents are a but differ from modern Azerbaijan/ Some parts of the nouns in "Divan" are difficult, unused Arabic, Persian words and other parts archaic words.

The nouns in "Divan" according their origination divide into 2 groups.

I. The nouns consisted of Azerbaijan words

a) The nouns used in modern Azerbaijan

b) The nouns considered archaic words for modern Azerbaijan.

II. Arabic – Persian originated words It`s necessary to take into consideration that Amani made some archaic words for Azerbaijan vocabulary. Some archaic words are kept in different dialect and accents, and others underwent definite phonetic changes. Some words in "Divan" are not special for the Azerbaijan language, because they are common for most Turkish language people.

From this point of will it`s possible to divide it into there parts.

Complete archaic words for modern Azerbaijan, new meaningful archaic word.

The archaic nouns are used not used not only Mohamed Amani`s language, but also all the classic used them in their language less or more.

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova

PHRASEOLOGICAL DERIVATION IN THE COLLOQUIAL SPEECH OF MODERN ENGLISH

In the modern world, much attention is paid to the study of foreign languages. Studying a foreign language and related disciplines, we often encounter difficulties in translating texts from English into our native language, with difficulties in understanding the interlocutor's speech, in which there are stable expressions, idioms, phraseological units.

Outlining the boundaries of the concept of "modern English" of the time from Shakespeare's time to the present day, one cannot but take into account the fact that many phraseological units could be perceived by writers of the last century differently than we perceive them now. They could then be included in the active reserve of the phraseological language, and now they are rarely used, they could once have one stylistic characteristic, now get another, have one meaning, now another, etc.

However, it should be noted that in the current state of the study of phraseological units of the English language, when there is no accurate data for the stylistic and historical-temporal assessment of both individual phraseological units, and whole series and varieties of phraseological units, when there is also no clear enough distinction between the styles of speech, only the most general stylistic and historical-temporal assessment of phraseological units is possible.

It is known that in modern language environment, phraseology is considered as the cultural code of the people. V.A. Maslova notes that, "...the echoes of bygone years, having survived centuries are preserved today in proverbs, sayings, phraseologisms, metaphors, symbols of culture..." etc. [7, p.3].

Phraseology is one of the most important sources of enrichment of the English language. The phraseology of modern English is very difficult for both learners of English and translators. The composition of English phraseology, which is very rich and diverse, has a large number of phraseological units, characterized by ambiguity and stylistic diversity, that is, those that can be used in various styles of speech.

Phraseology is the most important component, the treasury of any language. This is a section of linguistics that studies the phraseological composition of a language in its current state and historical development. Phraseology is an extremely complex phenomenon, the study of which requires its own method of research, as well as the use of data from other sciences - Lexicology, Grammar, Stylistics, Phonetics, History of language, History, Philosophy, Logic and Geography.

According to A.V. Kunin, phraseology is a linguistic discipline that studies phraseological units and the phraseological composition of a language, while phraseological units can be both phrases and sentences, including proverbs [4, p.11].

According to N.Ch. Valiyeva phraseology is a linguistic discipline that studies phraseological units, while they may be a word, phrases, word-combinations, unities, fusions, sentences, proverbs and sayings [8, p.109-119].

Such an association is quite legitimate, so the object of phraseology is the study of separately formed verbal groups with rethought meaning and stability at the phraseological level, regardless of whether they are units of nomination or communication, that is, phrases or sentences. Nomination or communication is so closely intertwined in the language that the removal of the communicative units from the phraseology is completely unjustified, unless one proceeds from the poorly fruitful theory of the equivalence of the phraseological unit to the word.

The easiest to distinguish in the phraseological units of modern English are archaic (obsolete) phraseological units, which are held in the passive supply of the language and are rarely used in stylized speech, construction "verb + noun", for example: "to make a certificate – приносить жертву"; "to hear resemblance – иметь сходство"; "adjective + noun", for instance: "blind path – заметная тропинка"; "the naked truth – неприкрашенная правда, голая истина"; "golden key – взятка, подкуп"; "wild train – поезд, идущий не по расписанию"; "bad actor" – подлый, злой человек, тёмная личность; "black dog – плохое настроение, уныние, хандра"; "golden opportunity – прекрасный случай"; фразеологизм "there's no love lost between them – они любят друг друга".

These phraseological units can be written both separately and through a hyphen: "gold brick - обман, надувательство"; "sky-pilot – поп"; "cannon-fodder - пушечное мясо"; "angel food - 1) род бисквита; 2) благочестивая речь"; "pocket pistol - карманная фляжка"; "skeleton key – отмычка".

For the most part, phraseological units are the phenomenon of colloquial speech. Therefore, they can be stylistically characterized as colloquial phraseological units. It is difficult to distinguish them from stylistically neutral phraseological units that are used in various styles of speech, including colloquial speech, for example:

a) manly art – бокс; absence of mind – рассеянность; flying adder – стрекоза; hoary age – старость; road agent – разбойник с большой дороги; assault and battery – оскорбление действием; Arab of the gutter – уличный мальчишка, беспризорник;

b) accident of the ground – неровность местности; the afternoon of life – вторая половина жизни (на склоне лет); The ball is with you. – Ваша очередь / Очередь за вами.

c) to be all abroad – находиться в замешательстве, растеряться; to bate an ace – сделать уступку, пойти навстречу партнёру; to play the advantages over somebody – обмануть кого-либо; to take advantage – эксплуатировать; to make / take adieu – прощаться; to have much ado – испытывать большое затруднение; to fix one's affection on somebody – полюбить кого-либо; to show to good advantage – выигрывать; to chance one's arm – рискнуть;

d) the ace of aces – лучший из лучших; up to the armpits – по уши (в долгах); much ado about nothing (W. Shakespeare.) – много шума из ничего; within an ace of – на волосок от, чуть не, вот-вот;

e) bowing / nodding acquaintance – шапочное знакомство; the act of God – стихийное бедствие; hall bedroom – небольшая дешёвая комната; banquet of brine – горькие слёзы;

f) on the ball – шустрый; You're a good man. Sergeant: Quick, and on the ball (S. Heym. "The Crusaders"). – Вы молодец сержант. Понятливы и расторопны.

More or less clearly delineated from colloquial phraseological units only phraseological units with a stylistically reduced characteristic. This is, firstly, colloquial idioms, for example:

a) to give a good account of oneself – хорошо себя зарекомендовать, успешно справиться с чем-либо; not to hold of much account – быть невысокого мнения (о ком-либо); to drop an acquaintance – прекратить знакомство; to plead the bad act – оправдываться неопытностью; to lend one's aid to – оказать помощь, поддержку; to take aim – прицеливаться; to clear the air – уладить недоразумение, разрядить атмосферу; to go up in the air – потерять самообладание, выйти из себя; to take up the ball – вступить в разговор; to come down to bedrock – добраться, докопаться до сути дела; to saw the air – сильно жестиковать; to take the air – получить огласку, стать известным; to eat the air – питаться обещаниями (W. Shakespeare. "Henry IV"); to draw the badger – заставить кого-либо проговориться; to jump at / rise to or swallow the bait – попасться на удочку; "But it may be that I am understanding the alacrity of human folly in rising to the bait" – "Но, возможно, я и недооцениваю способность глупцов попадаться на удочку" (J. Conrad. "Accident").

b) airs and graces – манерность, жеманство; blind alley – тупик; babes and suckling – новички;

c) the age of consent – брачный возраст; the full age – совершеннолетие (в Англии – 21 год); a green old age – счастливая старость; a knock-down argument – сногшибательный аргумент; smell of the baby – быть серьёзным;

d) a while ago – недавно; alive and kicking – жив и здоров, цел и невредим; bad is the best – впереди ничего хорошего не предвидеться; you must have come out of the art? – вы что, с луны свалились?; what's at the back of it? – что за этим кроется? "Well", - he said, "we are like any other people when it comes down to bedrock" (J. Galsworthy. "The Silver Spoon"). – "Ну что же", - сказал он, "мы такие же люди как и все остальные, если покопаться глубже".

Secondly, roughly colloquial idioms, for example: "bla-bla in the air – пустозвонить (попусту болтать); fish on the air – толочь воду в ступе (попусту стараться); agree like cats and dogs / harp and harrow – жить как кошка с собакой; to be pinned to one's wife's apron-strings – быть пришитым к юбке жены; to break the camel's back – переполнить чашу терпения; to empty the bag – выложить всё (рассказать всё); to answer back – дерзить (возражать); agony in red – ярко-красный костюм; hot air – болтовня, хвастовство, пустые слова; all and sundry – порознь и вместе, все без исключения; dog's age – долгое время, целая вечность; monkey's allowance – побои вместо еды; the answer's a lemon – этот номер не пройдет; God's ape – идиот от рождения (дурачок); back and belly – одежда и пища"; and so on.

As part of the phraseological units of modern English, book phraseological units stand out that are held in the active reserve of the language, for example: to be at / of accord with someone – не спорить (соглашаться с кем-либо); to close / to conclude / to drive / to make / to seal / to settle / to strike a bargain – заключить сделку (прийти к соглашению); to say Amen to – соглашаться (одобрять); to give somebody the air – 1) уволить со службы; 2) прекратить отношения с кем-либо; to be in accord – сходиться во взглядах; to suit the action to the word – подкрепить слова делом; to be at the bar – быть адвокатом; balance of forces – равновесие сил; speaking acquaintance – официальное знакомство; act and deed – официальный документ, обязательство; social activities – 1) развлечения; 2) культурно-просветительские мероприятия; affair of honour – дело чести, дуэль; kid glove affair – банкет (официальный приём); lawful age – гражданское совершеннолетие; outdoor agitation – агитация вне парламента; aids and appliances – приспособления; the balance of power – политическое равновесие; secret ballot – тайное голосование; blood bank – кровь для переливания; the colour bar – расовая дискриминация; every boarder knows that – это всем известно, об этом знают все; means of production – средства производства; I've not seen you for ages – сколько лет, сколько зим? (я не видел(-а) вас целую вечность); etc.

Proverbs and sayings also belong to the phraseological units, for instance:

Actions speak louder than words. – О человеке судят по его делам, не по словам.

Adversity is a good discipline. – Несчастье закаляет человека. Что мучит, то и учит.

Agues come on horseback but go away on foot. – Беда к ним верхом, а от нас пешком. Болезнь входит пудами, а выходит золотниками.

All covet, all lose. – Многого желать – добра не видать.

Grasp all, lose all. – За двумя зайцами погонишься, ни одного не поймаешь.

Almost never killed a fly. – Никогда не вредно сказать почти.

A soft answer turned away wrath. – Кроткий ответ отвращает гнев.

Appearances are deceptive. – Наружность обманчива.

The rotten apple injures its neighbours. – Паршивая овца всё стадо портит.

Scratch my back and I'll scratch yours. – Рука руку моет.

A bargain is a bargain. – Уговор дороже денег.

Among the blind the one-eyed man is king. – На безрыбье и рак рыба.

Long absent, soon forgotten. – С глаз долой – из сердца вон.

Every cloud has a silver lining. – У каждой тучи есть луч надежды (света).

Thus, summing up the above-mentioned, we come to the conclusion that phraseological units enrich the vocabulary and phraseological compositions in two ways. On the one hand, the very fact of the presence of phraseological units in a language is enriched by its turns, often colorful, many of which are a product of folk art and are firmly included in the treasury of the language, on the other hand, phraseological derivation is also one of the sources of replenishment of the vocabulary and phraseological compositions of modern of English language. As a result of this process, complex words of different types are formed, homonyms or new meanings of words, new words - neologisms, stable combinations of non-phraseological words and phraseological units.

References:

1. Доронина, Ю.Г. (2018) Английский язык. Волгоград, 73 с.
2. Колодина, Н.И., Виглицкая, Е.В., Лябина, О.Г. (2006) Английский для повседневного общения. Тамбов, Изд-во Тамбовского Государственного Технического Университета, 73 с.
3. Коробка, П.Л. (1999) Идиоматическая фразеология как лингвистическая и культурологическая проблема. М., с.145-157.
4. Кунин, А.В. (2005) Курс фразеологии современного английского языка. Ростов-на-Дону, Феникс. 488 с.
5. Литвинов, П.П. (1981) Английская фразеология. Теоретический курс, М., с.56-58.
6. Литвинов, П.П. (2005) Англо-русский фразеологический словарь: идиомы, устойчивые выражения, иллюстративные примеры, раскрытие многозначности, частотный метод, алфавитная классификация, М., ВАКО, 336 с.
7. . Маслова, В.А. (2008) Лингвокультурология. Москва, Академия, 208 с. http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Linguist/maslova/index.php
8. Valiyeva, N.Ch. (2014) Communicative-Pragmatic Paradigm of English Lexicology. Science and Education, Baku, 288 p.

Key words: phraseological unit, phraseological derivation, translation, cultural symbols.

Ключевые слова: фразеологическая единица, фразеологическая деривация, перевод, символы культуры.

Açar sözlər: frazeoloji vahid, frazeoloji derivasiya, tərcümə, mədəni rəmzlər.

Resume

Phraseological Derivation in the Colloquial Speech of Modern English

The phraseological foundation of the English language is so large that its full study would not fit into the framework of this work. Nevertheless, on the example of the considered phraseological units, one can clearly imagine how diverse in their semantics and expressiveness the phraseological units of modern English are. Phraseology is an extremely complex phenomenon, the study of which requires its own method of research, as well as the use of data from other sciences – Lexicology, Grammar, Stylistics, Phonetics, History of language, History, Philosophy, Logic and Geography. The opinions of linguists on a number of problems in phraseology differ, and this is quite natural. An important task of linguists working in the field of phraseology is to unite efforts and find common ground in the interests of both the theory of phraseology and the practice of teaching foreign languages. This article is devoted to the study of the specific features of phraseological derivation in the spoken language of modern English.

Резюме

Фразеологическая деривация в разговорной речи современного английского языка

Фразеологический фонд английского языка настолько велик, что полное его исследование не уместилось бы в рамки данной работы. Тем не менее, на примере рассмотренных фразеологизмов можно отчётливо представить насколько разнообразны по своей семантике и выразительности ФЕ современного английского языка. Фразеология – чрезвычайно сложное явление, изучение которого требует своего метода исследования, а также использования данных других наук – лексикологии, грамматики, стилистики, фонетики, истории языка, истории, философии, логики и страноведения. Мнения лингвистов по ряду проблем фразеологии расходятся, и это вполне естественно. Важной задачей лингвистов, работающих в области фразеологии, является объединение усилий и нахождение точек соприкосновения в интересах, как теории фразеологии, так и практики преподавания иностранных языков. Данная статья посвящена исследованию специфических особенностей фразеологической деривации в разговорной речи современного английского языка.

RƏYÇİ: dos. L.Ələkbərova

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ ENANTİOSEMİYA HADİSƏSİNDƏ ANTONİM SÖZLƏR

Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibinin uzun bir inkişaf tarixi vardır. Lüğət tərkibi ya başqa dillərdən hazır leksik vahidlər almaqla, ya da dilin öz daxili imkanları, sözlərin mənaca dəyişməsi ilə əlaqədar zənginləşir. Hər bir müasir dildə bu və ya digər məfhumu ifadə etmək üçün yeni-yeni sözlər və ifadələr meydana çıxır, dilin lüğət tərkibini inkişaf etdirir (9,426).

Başqa müasir dillər kimi, Azərbaycan ədəbi dili də, başlıca olaraq, öz daxili imkanları və başqa dillərdən alınmalar hesabına inkişaf edir və lüğət tərkibini zənginləşdirir (8,394).

Dilimizin öz daxili imkanları hesabına inkişafı lüğət tərkibinin zənginləşməsində başlıca meyar hesab olunur, dilin varlığını və müstəqilliyini şərtləndirən əsas amillərdən sayılır (7,278).

Azərbaycan dilinin leksikasındakı sözlərin əsas qismi öz ilkin mənasını saxlamaqla bərabər, yeni mənalar kəsb edir, həmçinin mənə genişləndirilərək çoxmənalılıq ifadə edir. Nəticədə sözün ilk mənası ilə ondan törəyən sonrakı mənalar arasında omonim, sinonim, antonim və çoxmənalı münasibət yaranır.

Bir-birinə enantiosemiya hadisəsi ilə yaranan sözlər antonimlərlə də yaxınlaşır. Ancaq antonimlər müxtəlif səs kompleksinə, fonetik tərkibə malik olan əsk mənalı sözlər olduğu halda, onlar isə (enantiosemiya) eyni fonetik tərkibli, əks mənalı sözlərdir.(8,176) Enantiosemiya hadisəsi dilin lüğət tərkibində gedən bir prosesdir. Bu prosesin tarixi dilin qədim dövrləri ilə bağlıdır.(7, 59)

Bir-birinə əks olan mənaları bildirməsinə görə enantiosemiya hadisəsi ilə yaranan sözlər antonimlərə də yaxınlaşır. Ancaq antonimlər müxtəlif səs kompleksinə, fonetik tərkibə malik əks mənalı sözlər olduğu halda, onlar isə (enantiosemiya) eyni fonetik tərkibli, əks mənalı sözlərdir.

Dildə enantiosemiya hadisəsi maraqlı bir mövzu olmaqla indiyə qədər Azərbaycan dilçiliyində və türkologiyada xüsusi bir tədqiqat mövzusu olmamışdır. Mənə baxımından yeniləşən sözlərin bir qisminin ilk mənası ilə digər mənaları arasında əkslik olmur. Onlar forma, tələffüz və qrafik cəhətdən eyni, mənaca müxtəlif, eyni və müxtəlif nitq hissələrinə aid olan sözlərdir, yəni omonimlərdir. Bir qisminin isə ilk mənası ilə törəmə mənası arasında əkslik müşahidə olunur. Bir sözün eyni səs kompleksi ilə bir-birinə əks mənalar ifadə etməsi hadisəsi dilçilikdə enantiosemiya adlanır. Enantiosemiya yunan sözü olub, “enantios”-əks mənalı, əks tərəfli, “sema” isə mənə, anlayış deməkdir.

Enantiosemiya-sözdaxili antonimlik, sözdaxilində əksmənalılıq, eyni sözdə əksmənalılığın vəhdəti deməkdir.

Eyni fonetik tərkibə malik sözlərin bir-birinə əks mənə ifadə etmə xüsusiyyəti dilimizdə maraqlı hadisələrdən biri olub, dilimizin ən qədim dövrləri ilə bağlıdır. Bəzən dilçilikdə bu hadisəyə təsadüfi yanaşılır.Əslində bu dilimizin daxili inkişaf qanununa uyğun bir hadisədir. Bu hadisənin dilimizin tarixi inkişaf prosesində tarixi amillərə əsaslanan hadisə kimi qiymətləndirilməsi məqsədəuyğundur.

Enantiosemiya *hadisəsinin* antonim sözlərlə oxşar və fərqli cəhətləri vardır.

Enantiosemiya hadisəsinin antonimlərlə oxşar cəhətləri

1. Enantiosemiya hadisəsi və antonim sözlərin yaranması, inkişafı və formalaşması onların aid olduqları maddi aləmdəki əşya, hadisə və hərəkətlərin ziddiyyətli olması ilə əlaqədardır.

2. Antonim sözlərdə olduğu kimi, enantiosemiya hadisəsi üçün də birinci şərt hər hansı bir məfhumun müxtəlif əks cəhətlərini ifadə etməkdir.

3. Antonim sözlər üçün əsas olan hər hansı bir məfhumun əks cəhətlərinin qarşılaşdırılması şərti enantiosemiya hadisəsi olan sözlər üçün də əsasdır.

4. Antonim sözlər kimi enantiosemiya hadisəsində də bir qismi alınma, bir qismi isə milli sözlərdən ibarətdir.

5. Antonim sözlərlə, enantiosemiya hadisələrində də oxşar cəhətlərdən biri hər ikisinin eyni bir nitq hissəsinə aid olmasıdır.

6. Həm antonim, həm də enantiosemiya hadisəsində isim, sifət, fel və zərflərdə çox, say və əvəzlilərdə isə az təsadüf edilir.

Antonim sözlər də danışığın zənginliyin, dəqiqliyini, təsirliyi təmin edən lüğət vahidlərindəndir və bir sıra əlamətdar cəhətləri ilə bircə nəzərdən keçirmək faydalı olar. 1.Bəzən tək bir sözdə əks-zidd mənə ifadə olunur və belə sözləri bəzi dilçilər antonimlər sırasında qeyd edirlər, bəzi dilçilər belə sözlərin ibtidai şüurla əlaqədar izlər olduğunu göstərir.

Belə sözlərin hər bir dilin lüğət tərkibində bu və ya digər miqdarda olması, bunu sübut edirk, belə sözləri törədən səbəblər bütün dillərdə olmuşdur və həmdə bu səbəblər çox müxtəlifdir. Buna görə də belə sözlərin hamısını eyni ölçü ilə müəyyənləşdirmək doğru olmaz. Madam ki, bir sözün bir neçə mənada işlənilməsi həmin sözün çox mənalı və ya omonim olması üçün daha möhkəm əsas təşkil edir, həm də belə vəziyyətdə sözün yaxın, qohum və ya uzaq, əks mənalar ifadə etməsi heç də nəzərə alınmır; deməli belə sözlərin antonimliyindən bəhd edilə bilməz.Lakin bəzən eyni söz üslubi məqamda əvəzçilik yolu ilə əsas mənasına zidd mənəni ifadə edən qarşılığı yerində işlənilə bilirk, bunula da söz antonim olur; məs.:oxuyandır deyilir ki, bu cümlələrdə qiyamət sözü məcazi mənada gözəl sözünü, yaman sözü isə öz mənasına əks mənada olan yaxşı

¹ ADPU-nun “Müasir Azərbaycan dili “ kafedrasının qiyabi doktorantı

sözünü əvəz edərək işlədilmişdir. Beləcə də bir adamın yaxşı nətiq olduğunu, mahir oyunçu olduğunu və bu kimi müsbət keyfiyyətləri üstün dərəcədə ifadə etmək üçün yaman sözünü işlədərək O, yaman nətiqdır, yaman oyunçudur, - deyirki . Məsəllərdən görüldüyü kimi, yaman sözünün belə işlədilməsi heç də onun antonimliyini sübut etmir və ancaq bu sözün mənə rənglərində üslubi məqamlarda işlənilə bildiyini göstərir.

Belə bir cəhəti də qeyd etməliyik ki, sözün əks mənada işlənilməsi halı, xüsusən ictimai-siyasi üslubda dırnaqarası işlədilməsi yolu ilə formalaşdırılır, bu da öz növbəsində üslubi bir məqamdır. Buna görə də belə halı ancaq çoxmənalılığın bir növü kimi məqami-üslubi antonimlik hesab etmək olar.

Bir də ki, əks mənəni özündə qoşalaşdıran bir söz ilə əks mənələri ifadə etməklə qoşalaşan iki söz başqa - başqa şeylərdir, birinci halda bir sözdə zidd mənələri qoşalaşır, ikinci halda isə bir söz özünü ifadə digər sözlə qoşalaşır.

Birinci hal əks mənəlilikdir, ikinci hal isə əks adlılıqdır. Deməli, birinci hal bir sözün birdən artıq mənə ifadə etməsidir, belə hal isə ya omonimlik , ya da çoxmənalılıq ola , ikinci hal isə bir sözün əks mənəsinə ifadə edən digər sözlə qoşalaşmasıdır ki, bu da antonimlikdən başqa bir şey deyildir. (11.162)

Enantiosemiya hadisəsinin antonimlərlə fərqli cəhətləri

1. Antonimlər müxtəlif fonetik tərkibli, enantiosemiya hadisəsi ilə yaranan sözlər isə eyni fonetik tərkibli sözlərdir.

2. Antonimlərin bəziləri biri digərinin tam ziddini təşkil etdiyi halda, bəzində bu ziddiyyət nisbi bir tərzdə ifadə edilir. Enantiosemiya hadisəsinin isə tam ziddiyyət təşkil edən sözlərdir.

3. Antonimlər sözlərdə antonimlik tək-cə leksik vahidlərin vasitəsilə deyil, həm də məzmunca əkslik təşkil edən birləşmələrin hesabına da yarana bilər.

3. Antonimlər sözlərdə antonimlik tək-cə leksik vahidlərin vasitəsilə deyil, həm də məzmunca əkslik təşkil edən birləşmələrin hesabına da yarana bilər. Enantiosemiya hadisəsi olan sözlərdə sözdaxili əksmənalılıq leksik vahidlərin vasitəsi ilə yaranır.

Bunlara misal olaraq aşağıdakı nümunələrə nəzər yetirək:

Adamcıl

Eyni fonetik tərkibli ***adamcıl*** sözünün sözdaxili antonimlik yaradan: *insan qanına həris olan, vəhşi, adama hücum edən* (Şəmki) və bu mənəyə zidd *arif, qabil, adam tanıyan* əks mənələri və bu mənələrə dair nümunələr aşağıdakılardır:

1. İnsan qanına həris olan, vəhşi, adama hücum edən (Şəmki)

Köpəyoğlu İrəmzənoğlu çox *adamcıl* adam oluf, nə qədər adam öldürüb (Şəmki) (1,12).

2. Arif, qabil adam tanıyan

O kişi çox adamcıldı, ağzını açan kimi bilir, nə danışajaxsan (1,12).

Xınız (Xanlar)

Sözdaxili antonimlik yaradan ***xınız*** sözü dilimizin leksikasını: *sirsaxlayan* və *paxıl, xəbis* əks mənələri ilə zənginləşdirir və aşağıdakı nümunələrdə hər iki mənədə işlənilir:

1. Sirsaxlayan

Xınız adam nə desən hesabı içəri verər, axıra da əlinən nəilsə elər (1,222).

2. Paxıl, xəbis

Həsən çox *xınız* adamdı (Kəlbəcər) (1,222).

Var-yox

Antonim sözlərin birləşməsi nəticəsində yaranan eyni fonetik tərkibli ***var-yox*** sözünün: *bir adamın malik olduğu şeylərin hamısı* və *vur-tut, ancaq, yalnız, tək-cə* əks mənələri var. Yazılışı və tələffüzü eyni olan mürəkkəb sözün əks mənələri və bu mənələrin işləndiyi nümunələr aşağıdakılardır:

1. Bir adamın malik olduğu şeylərin hamısı

Bu camaatın hər bir fərdi *varını-yoxunu* sizin sözlərinizin, fikirlərinizin yollarında fəda etməyə hazırdır (2,466).

[Xan:] Bu gecə nömrədən *var-yoxunu* aparıb, bircə papağımı qoyublar (4,466).

Bir quru canı əlindən getdi bir avarənin,

Var-yoxum tən o quru candı, apardın ey nigar! (6,292).

2. Vur-tut, ancaq, yalnız, tək-cə

Müsəlman qəzətlərinin olunda canı dildən çalışan *var-yox* Ağdaş vilayətində bircə nəfər şəxsdir (2,466).

Yaman

Eyni səs kompleksinə malik ***yaman*** sözünün *pis* və birinci mənənin əksinə: *çox yaxşı, əla* mənələri əksmənalılığın ifadəsinə xidmət edir. Bu sözün sözdaxili antonimlik yaradan əks mənələrinə və onlara dair nümunələrə diqqət yetirək:

1. Pis

Qəlbi qan, halı *yaman*, xanəxərab,

Göz yaşı içdiyi su, bağı kəbab (3,55).

Saday, paxıllıq etmə! Paxıllıq çox *yaman* sənətdir (3,229).

O, utancaq və titrək səslə: “*Yaman* gün görməyəsən, oğlum, inşallah mən də xəcalətimdən çıxaram” - dedi (4,84).

Bu dünyada üç şey başa bələdi;

Yaman oğul, *yaman* arvad, *yaman* at (9,42).

2. Bəzən “*çox yaxşı*”, “*əla*” mənəsində işlənilir

Dedim axund, seyid, dərviş *yamandı*,
Mənim kimi axmaqlar da inandı (5,109).
Hər *yaman* yer ki, olur-yaxşılının mənzilidir,
Ləl daş içrə, xəzinə dəxi viranə düşər (10,151)

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT:

1. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı: "Şərqi-Qərbi", 2007, 568 s.
2. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti (IV cild). Bakı: "Şərqi-Qərbi", 2006, 712 s.
3. Abbas Səhhət. "Seçilmiş əsərləri". Bakı: "Lider nəşriyyatı", 2005, 456 s.
4. Abdulla Şaiq. "Seçilmiş əsərlər". I cild, Bakı: "Avrasiya Press", 2005, səh 296
5. Aşıq Ələsgər. "Şeirlər, dastan-rəvayətlər, xatirələr". Bakı: "Çinar-Çap", müəssisəsi, 2003, 496 s.
6. Atalar sözü. Bakı: "Öndər nəşriyyat", 2004, 264 s.
7. Həsənov. H. Ə. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı: "Maarif", 1987, 308 s.
8. Xəlilov. B. Ə. Azərbaycan dilinin leksikologiyası. Bakı: "Nurlan", 2008, 442 s.
9. Qurbanov. A.M. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. I cild, Bakı: "Nurlan", 2003, 45 s
10. M.F. Axundov. "Əsərləri". I cild, Bakı: "Elm", 1987, 320 s.
11. M. Qızqayıt " Azərbaycan dilinin üslubiyatı Bakı – "Elm" 2010. səh 392.

Açar sözlər: sözdaxili, antonim, əks məna, əks-zidd, inkişaf, dilçi, söz.

Ключевые слова: внутрисловное, антоним, противоположный смысл, противоположность, лингвист, слово.

Key words: indirect, opposite meaning, opposite, development, linguists, word.

Резюме

Энантioseмия – это внутрисловные антонимы, противоположный смысл и единство противоположного смысла в одном и том же слове. Одним из самых интереснейших событий на азербайджанском языке является тот факт, что слова с одинаковым фонетическим составом обладают противоположным смыслом, и это связано с древним периодом нашего языка. Иногда в языковедении этот факт считают случайным. Но на самом деле, этот случай полностью соответствует законам внутреннего развития языка. Антонимичные слова – это слова, обеспечивающие словарное единство богатство, точность и эффективность разговора. Бывает, что всего в одном слове отражается противоположный смысл и такие слова некоторые лингвисты относят к антонимам, а некоторые лингвисты показывают, что такие слова являются следами примитивного сознания.

Summary

Antonyms in Enantiosemia process in Azerbaijan language.

Enantiosemia- means anonymity in words and opposite meaning in words. In Enantiosemia process two words are different things, in first case opposite meanings come across, in second case words act in pairs. The words, which have the same phonetic composition and the peculiarities of words which show opposite meaning is one of the very interesting process in our language. It is also connected with our ancient time. This also connected with development of language low of our mother language. Antonyms are language units, which help to provide accuracy, richness and influence. But sometimes only opposite meaning is expressed in words and some linguists note these words as antonyms but another linguists think that they are connected with primitive consciousness.

Rəyçi: dos.E.Vəliyeva

Müasir dilçilikdə norma və variant qarşılışması

Dil daima dəyişir və onun əsrlər boyu dəyişikliklərə məruz qalması danılmaz faktdır. Lakin, qısa müddət ərzində baş verən daimi və davamlı dil dəyişiklikləri az nəzərə çarpır. Dildəki bu dəyişikliklər bir normanın digəri ilə əvəz olunmasını səciyyələndirir. Belə bir əvəz olunma tez baş verən hadisə deyil, uzun və mürəkkəb bir prosesdir.

Müasir dilçilikdə dil-danışıq ikili yanaşması üçlü yanaşma ilə əvəz olunmaqdadır. Belə ki, L.V.Şerba tərəfindən irəli sürülmüş ikili yanaşma E.Koseriu və F.Y.Veysəlli tərəfindən inkişaf etdirilərək üçlü yanaşma ilə əvəz olunmuşdur. Bu alimlər “dil-danışıq” dixotomik qarşılışmasında artıq üçüncü bir cəhətin zəruriliyini irəli sürmüşlər. Belə ki, dixotomik qarşılışmaya əlavə edilən üçüncü mühüm cəhət isə dilin “norma” səviyyəsidir: *dil-danışıq-norma*. Belə ki, F.Veysəlli dildə üç səviyyənin fərqləndirilməsinin vacib olduğunu bildirir və bu halda müəyyən bir ardıcılığın da olduğunu göstərir: “funksional sistem səviyyəsi, norma səviyyəsi və konkret danışıq aktı səviyyəsi.” Alim variant və invariant əlaqələrinin işlənilməsi üçün hazırlanmasını dil və danışıq dixotomiyasının, habelə dildə ictimai və fərdi məsələlərin, sistem və norma və s. kimi problemlərin həllində əhəmiyyətinin vacibliyini xüsusi vurğulayır [8, s.10]. O, fonem, variant və fonlar (səslər) arasındakı münasibəti əyani olaraq izah etmək üçün aşağıdakı sxemdən istifadə etmişdir.

<i>sistem norma</i>	<i>danışıq aktı</i>
<i>fonem variant fon,</i>	<i>səs</i>

“Norma” anlayışını tam şəkildə başa düşmək üçün bir sıra anlayışlara nəzər salmaq lazımdır: *ədəbi dil, konstantlıq, variativlik*. Ümumxalq dilinin cilalanmış, müəyyən normalara salınmış qoluna *ədəbi dil* deyilir. Ədəbi dil ictimai müəssisələrdə, nəşriyyat və mətbuatda, kino və teatrlarda, radio və televizorda, maarif və mədəniyyət ocaqlarında və s. istifadə olunan dildir. Ədəbi dil özünəməxsus daxili qayda və qanunlara malik olur [2].

Dil norması xüsusiyyətlərinin tədqiqi “konstantlıq” və “variativlik” kimi səciyyəvi cəhətlərin təhlili ilə birbaşa əlaqələndirilir. Məlumdur ki, normanın *konstantlıq* xüsusiyyətinə tarixi sabitlik, normanın ənənəvi xarakteri, dildə mövcud bəzi variantların məhdudlaşdırılması və s. cizgiləri aid etmək olar. Bununla yanaşı, bu anlayış dilin müxtəlif standartlarda bədii normalara malik sabit, dəyişməz elementlərini özündə əks etdirir. “Konstantlıq” dilin bütövlüyünü özündə ehtiva edən hadisə kimi səciyyələnir [9, s.100].

Dil norması yalnız sabitliklə deyil, həm də dinamizmlə və dəyişkənliklə, nəticələnən çox aspektli bir hadisədir. E.Sapir qeyd edir: “*Hər bir söz, hər bir qrammatik element, hər bir ifadə, hər bir səs və hər bir intonasiya tədricən öz mahiyyətini dilin mövcudluğunu özündə ehtiva edən görünməz, amma, obyektiv mövcud dreyfdən asılı olaraq dəyişir*” [5, s.157]. Bu prosesin nəticəsi dil variativliyidir. V.V. Sokolova dil variativliyinin səbəb və nəticələrini belə təsvir edir: “*Dil sistemi insanların daimi istifadəsi nəticəsində dəyişiklərə uğrayır. Beləliklə, dil nitq prosesində inkişaf edir, dəyişir və bu inkişafın hər bir mərhələsində dil sistemi öz dəyişmə prosesini tamamlamayan elementləri özündə ehtiva edir. Buna görə, hər hansı bir dildə dəyişikliklər, variantlar qaçınılmazdır*” [6, s.95]. Belə ki, variativlik dilin dəyişkənliyini, dialektik xüsusiyyətini və dil vahidlərinin dəyişkən xüsusiyyətlərini üzə çıxarır. Variativlik probleminə əsasən nitqdə fonemin müxtəlif formada realizə edilməsi və ədəbi dilin regional, hətta milli variantlarını da aid etmək olar.

Dilçilikdə “norma” anlayışının ilk şərhçi S.İ.Ojeqova məxsusdur. O normaları cəmiyyətə xidmət göstərən və ona ən çox uyğun olan dil vasitələri (leksik, fonetik, morfoloji, sintaktik və s.) kimi ifadə edir. L.V.Şerbaya görə, sistem tərəfindən qadağan edilməyən hər şey norma hesab edilə bilər. Dil norması dil sisteminin imkan verdiyi bir sıra xüsusiyyətlərdən təşkil edilən, seçilmiş və dil daşıyıcılarının nitqində möhkəmlənən və ədəbi bir dildə danışan hər kəs üçün məcburi olan hadisə hesab edilir [7, s.24]. Normaya aid başqa bir tərifə nəzər salaq: *Norma dil vasitələrinin qəbul edilmiş istifadəsi, fərdin nitqində dil vasitələrinin istifadəsini tənzimləyən qaydalar kimi çıxış edir* [1, s.46].

Belə ki, normaya verilmiş təriflərə nəzər saldıqda, müasir dilçilikdə “dil norması” anlayışının vahid bir şərhinin olmadığını şahidi oluruq. Geniş bir mənada normaya bir idiomla digərini fərqləndirən ənənəvi formada yaranmış nitq üsulları kimi baxılır. Bu mənada o bir dilin hamı tərəfindən qəbul edilmiş istifadə forması olan ədəbi dilə daha yaxındır. Dar mənada isə norma bir dilin məqsədyönlü kodlaşdırılmasının nəticəsidir. Bu mənada norma kodlaşdırılmış və normativ hesab edilən ədəbi dillə sıx bağlıdır [10, s.20].

Norma və variant bir-biri ilə sıx bağlıdır. Normanın variantları lüğətlərdə qeydə alınan dəyişikliklər hesab edilir. Normanın variativliyi bu və ya digər mənənin paralel üsullarla ifadə olunması kimi başa düşülür. Buna görə, bu və ya digər variantın seçimi yalnız kontekstin nəzərə alınması ilə müəyyənləşdirilə bilər. Yeni forma lüğət, dərsliklərdə möhkəmlənmiş köhnə formanı əvəz edir. Əgər dilin daxili inkişaf qanunauyğunluqları yenin istifadə olunmasına uyğundursa, o köhnə üzərində qələbə qazanacaq.

Variativliyi tədqiq edərkən, “variant-invariant” dixotomiyası ilə qarşılışırıq. Variativliyin əsasını obyektin şəkildəyişməsi silsiləsində eyniliyini özündə ehtiva edən invariantlıq təşkil edir. Invariantın aydınlaşdırılması “variant” termininin şərhindən asılıdır. “Variant” və “invariant” anlayışları dilçiliyə ilk dəfə Praqa Dilçilik Məktəbinin nümayəndələri tərəfindən gətirilmiş, əvvəl fonem səviyyəsində başa düşülmüş, sonra isə dilçiliyin digər sahələrinə də tətbiq olunmağa başlamışdır. Praqa Dilçilik Məktəbinin nümayəndələri fonemi “invariant”, onun səslə təzahür formasını isə “variant” adlandırmışlar. “Variantlıq” və “invariantlıq” anlayışları dilin mahiyyəti və təyinatı ilə sıx bağlı olan iki dixotomiya hesab edilir.

²⁵ADU dissertatı

Azərbaycan dilçisi F.Veysəlli variantları belə izah edir: "... bir tərəfdən, seqmentlərin fazalarının birbirinə keçməsi, digər tərəfdən isə prosodik vasitələrin onlara güclü təsiri nəticəsində bizim danışığımızda əvvəllər dil sistemində mövcud olmayan çalarlar ortaya çıxır. Baxmayaraq ki, bu çalarlar dil sistemində bizə hazır şəkildə verilmir, lakin onlar son dərəcə vacib elementlərdir və onlarsız bizim danışığımız monoton və anlaşılmaz olardı" [8, s.16].

Belə ki, variativlik dil sisteminin fundamental xüsusiyyətidir və o bütün dil səviyyələrində öz ifadəsini tapır; o "variant", "invariant", "dəyişiklik" anlayışları ilə xarakterizə olunur. Variativliyin ilkin mənası "variant" və "variabellik" anlayışları ilə xarakterizə olunur, sonuncu anlayış müəyyən nümunə, etalon və ya ormanın şəkil dəyişməsi, variant isə bu normanın dəyişdirilməsi və kənarlaşdırılması kimi ifadə olunur. İkinci anlayışda "invariant" və "variant-invariant" oppozisiyası təqdim olunur. Variantlar "eyni mahiyyətin fərqli təzahürləri kimi başa düşülür, məsələn, bu və ya digər dil vahidinin şəkil dəyişməsi" [11, s. 17].

A.İskoviç bir norma hadisəsinin digəri ilə əvəz edilməsini aşağıdakı mərhələlərə bölür: Birinci mərhələdə hər kəs tərəfindən qəbul edilən bir dil norması və variantı mövcuddur, bu yalnız ədəbi dildən kənarında meydana gələ bilər (məsələn, söhbət zamanı, peşəkar nitqdə). İkinci mərhələdə isə variant həm də ədəbi dildə - əvvəlcə dilin şifahi formasında yayılmağa başlayır. Dil dəyişikliyinə üçüncü mərhələsində, variantın norma kimi ədəbi dilin həm şifahi, həm də yazılı formasında işlənməsi müşahidə olunur, bu zaman hər iki hadisə bərabər hüquqa malik olur. Dördüncü mərhələdə variant yazılı və şifahi nitqdə möhkəmlənir, dil norması isə şifahi nitqdə artıq istifadə olunmur, yalnız yazılı nitqdə saxlanılır. Beşinci mərhələdə ilkin variant ədəbi dilin yeganə formasına çevrilir, dil norması isə ədəbi normadan kənarında qalır. Dil vahidlərinin variativliyi dil normasının dinamikliyinin və inkişafının nəticəsi kimi xarakterizə edilir [3, s.48].

K.S.Qorbaçev qeyd edir ki, müasir dilçilik ədəbi dil normalarının toxunulmazlığı fikirindən azad olmuşdur. Norma dilin daimi inkişafını əks etdirir və onu mexaniki şəkildə təkamüldən kənarlaşdırmaq olmaz. Normanın dinamik nəzəriyyəsinə görə dilin inkişaf tendensiyalarından asılı olmayan məhsuldar nitq bacarıqlarını özündə ehtiva edən "çevik sabitlik" prinsipinə əsaslanır [4, s.12].

Norma anlayışına dinamik yanaşmaya L.V.Şerbanın, N.Ş.Şvedovanın, L.I.Skvortsova, F.P.Filinin və digər tədqiqatçıların əsərlərində rast gəlinir. Normaya tətbiq edilən bu yanaşma, "ictimai təcrübədən nümunə rütbəsinə qədər yüksəlmiş sistemin imkanlarını" və "həm sistemə, həm də yaranmış nümunəyə yönəlmiş canlı ünsiyyət prosesində dil faktlarının davamlı inkişafını" birləşdirir. Dil norması anlayışı ədəbi dilin bütün səviyyələrində özünü göstərir:

- **Leksik normalar** sözün düzgünlüyünü ifadə edir; ümumi mənaya malik olan və hamı tərəfindən başa düşülən birləşmələrdir. Leksik normalar sosial, üslubi və ərazi üzrə yayılma dərəcəsi ilə sıx bağlıdır. Bu tip norma cəmiyyətin həm maddi, həm də mənəvi həyatı ilə bağlı olduğundan ona ekstralingvistik baxımdan son dərəcə həssas yanaşılmalıdır. Leksik normaların yaranması və inkişafı mürəkkəb və gözlənilməz səciyyəyə daşır. "Sözün məqbulluğunun qiymətləndirilməsi, onun istifadəsinin düzgünlüyü dil daşıyıcılarının ideologiyası ilə əlaqələndirilir. Çox zaman subyektiv lingvistik faktlara əsaslanan kateqorik mülahizələr formasında öz ifadəsini tapır. Məsələn: "lift" sözü ingilis dilinin amerika variantında "elevator", ingilis dilinin britan variantında isə "lift" formasında ifadə olunur.

- **Aksentoloji normalar** ədəbi dilin mühüm cəhətini təşkil edərək vurğunun düzgün qoyulmasını ifadə edir. Aksentoloji normaların dəyişməsi və variativliyi bir neçə səbəblə sıx bağlıdır: ərazi dialektlərinin təsiri, dil kontaktlarının təsiri, sosial-peşəkar nitqin xüsusiyyətləri. Məsələn "missionary" sözünün vurğusu ingilis dilinin amerika variantında [ˈmɪʃənəri], ingilis dilinin britan variantında [ˈmɪʃənəri] kimi tələffüz olunur.

- **Orfopedik normalar** nitq mədəniyyətinin mühüm əlaməti olan sözlərin düzgün tələffüz edilməsini özündə ehtiva edir. Məsələn: ingilis dilinin amerika variantında "erase" sözünün tələffüzü [i'reiz], ingilis dilinin britan variantında isə [i'reis] kimi tələffüz edilir.

- **Orfoqrafik normalar** yazılı nitqin ötürülməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edən standartlar formasında ifadə olunur. Məsələn: "rəng" sözü ingilis dilinin amerika variantında "color", ingilis dilinin britan variantında "colour" kimi yazılır.

- **Morfoloji normalar** sözdüzəltmə və sözdəyişdirmə qaydalarını ifadə edir [12]. Dilin digər səviyyələri ilə müqayisədə morfoloji normalar daha çox variativliyə uğrayır. Morfoloji normaların variativliyinin əsas səbəblərinə ilk növbədə tarixi faktorlarla yanaşı, həm də forma və məna arasındakı ziddiyyət, onun qrammatik analogiyalara təsiri kimi dildaxili səbəbləri də aid edə bilərik. Məsələn, ingilis dilinin amerika variantında "gotten", britan variantında isə "got" sözündən istifadə olunması.

- **Qrammatik normalar** ədəbi dilin qrammatik quruluşunun nitq prosesindəki fəaliyyətini tənzimləyir. Məsələn, ingilis dilində "data" sözü haqqında rəsmi fikir belədir: *The word data is a plural noun, so write "data are"* ("Data" sözü cəm halında olduğundan biz ondan sonra gələn fəli cəmdə istifadə etməliyik). İngiltərənin Kral Statistika Cəmiyyətinin üzvü E.Harret bu fikirlə razılaşmır: *"Statisticians of a certain age and status refer to them as plural, but people like me use them in the singular."* (Statistika ilə məşğul olanlar onu cəm formasında olduğunu qeyd etsələr də, mənim kimi insanlar onu təkda işlədəcəklər). Qardian Stayl kitabının müəllifi D.Marş qeyd edir ki, cəm formada olan latın sözü "data" müasir dövrdə təkda istifadə edilir. "The data are" ifadəsi köhnəlmiş hesab edilir [13]

- **Sintaktik normalar** qrammatik konstruksiyaların düzgün qurulmasını və cümlə üzvlərinin uzlaşması qaydasına riayət olunmasını nəzərdə tutur. Məsələn: "etiraz etmək" fəli ingilis dilinin amerika variantında söznüsus istifadə edildiyi halda, britan variantında isə özündən sonra "over" və "against" söznüsüsünü tələb edir.

- **Üslubi normalar** daha mürəkkəb quruluşa malik olub, bir sıra faktorlardan (regional, situativ, sosial, fərdi və s.) asılı olur. Məsələn, ingilis dilində danışıq vokativləri olan fizz – şampan, fiver – beşlik (pul), rough-house – böhtan, rəzillik mənalı ifadə edir.

Dil variativliyini yaradan səbəblər hələ də dilçilikdə maraqlı doğuran məsələlərdəndir. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi hər bir dil müəyyən zaman çərçivəsində dəyişir və inkişaf edir. Dilin inkişafına təsir göstərən daxili və xarici amillər variativliyi yaradan əsas səbəblərdən hesab edilir. Daxili səbəblərə dilin öz imkanları hesabına yaranan sosial sinif, üslub, yaş, cins fərqləri aid olduğu halda, dilxarici variativlik isə coğrafi yerdəyişmə, başqa dillərlə kontaktın, dialektlərin təsirindən, etnik mənsubiyyət və digər faktorlarla bağlıdır.

Beləliklə, dil inkişaf edərkən norma da dəyişir. Variativlik məsələsinə gəldikdə isə ədəbi norma dilin müxtəlif səviyyələrində variantların mövcudluğuna mane olmur. Onların mövcudluğu dil sisteminin təbiətindən meydana gələn linqvistik vasitələrinin üzvi bir xüsusiyyətinə çevrilir. Dil vahidlərinin variantları qlobal təkamül baxımından dil sistemi üçün vacibdir, çünki dil inkişafına məhz onlar öz töhfəsini verirlər. Dil sisteminin təkamülü dil vahidlərinin variativliyindən birbaşa asılıdır və onun hesabına müəyyənləşdirilir. Sözün variativliyi özündə bütün dil sistemi üçün səciyyəvi olan universallığı ifadə edir. Variativlik hər hansı bir dil sisteminin ayrılmaz bir hissəsi hesab edilir, hətta ədəbi dilin yazılı formasında da təsdiqlənir, lakin dialektlərdə daha çox məhsuldar olur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. М.:КомКнига, 1969, 576
2. Ваурамов А., Мəһəггəмов Z., İsgəндərzadə M. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti (ali məktəb tələbələri üçün dərs vəsaiti). Bakı, "ULU", 2015, 236 səh.
3. Ицкович В.А. Языковая норма. М.: Просвещение, 1968, 94 с.
4. Горбачевич К.С. Нормы современного русского литературного языка. 3-е изд., испр. М.: Просвещение, 1989, 208 с.
5. Sepir E. Language. New York: Harcourt, Brace and World, 1921, 258 p.
6. Singh I. The History of English: A Student's Guide. London: Hodder Arnold, 2005, 240 p.
7. Щерба Л.В. О тройном аспекте языковых явлений и об эксперименте в языкознании //Языковая система и речевая деятельность. М.: Наука, 1974, с.24-39.
8. Veysəlli F. Seqment və superseqment vahidlərin variativliyinin fonetik təsviri. Bakı: Elm, 1990, 16 s.
9. Yunusov D.N. Müxtəlif sistemli dillərdə mürəkkəb sintaktik vahidlərin variativliyi. Avtoref. doktorluq dissertasiyası. Bakı: Mütərcim, 2007, 36 s.
10. Yunusov D.N. Mürəkkəb sintaktik vahidlərdə konstantlıq və variativlik. Bakı: "İ.L." Nəşriyyat və poliqrafiya şirkəti MMC, 2008, 164 s.
11. Walker J.A. Variation in Linguistic systems. USA: Routledge, 2010, 176 p.
12. <http://niv.ru/doc/dordam/russianhumanitarian/articles/280/norma>
13. <http://www.guardian.co.uk/news/datablog/2010/jul/16/data-plural-singular>.

Açar sözlər: dil norması, ədəbi dil, variant, konstantlıq, variativlik

Key words: linguistic norm, literary language, variant, constancy, variation

Ключевые слова: языковая норма, литературный язык, вариант, константность, вариативность

Norm and variant opposition in modern linguistics

SUMMARY

This article is devoted to the investigation of linguistic norm and its variants. The linguistic norm has a close relationship with constancy and variation of the language. The article also focuses on different approaches of Azerbaijani and foreign scholars to the definition of "linguistic norm" and "variation". It also investigates the role of some linguistic and extra-linguistic factors in phonetic, morphological, grammatical, stylistic variation of speech.

Оппозиция языковой нормы с вариантом в современной лингвистике

РЕЗЮМЕ

Данная статья посвящена исследованию языковой нормы и ее вариантов. Лингвистическая норма тесно связана с константностью и вариативностью языка. В статье также рассматриваются различные подходы к определению понятия «языковой нормы» и «вариативности» в отечественной и зарубежной литературе. Также исследуется роль некоторых лингвистических и экстралингвистических факторов в фонетической, морфологической, грамматической, стилистической вариативности речи.

Rəyçi: f.e.d., prof. F.F.Cahangirov

Aynurə Hüseynxan qızı Rəhimli²⁶
Honorativlərin sosiolinqvistik və linqvokulturoloji şərtlənməsinə dair
(“Zadəganlıq” konseptinin semantik şəxələnməsi fonunda təhlil)

“Zadəganlıq” konseptinə daxil olan xüsusi növ leksik vahid və ifadələr var ki, onlar yüksək və orta səviyyəli titula malik aristokratiya nümayəndələrinə xitabən istifadə edilməsi ilə seçilir. S.Q.Şafikovun da qeyd etdiyi kimi, “Bir çox Avropa dillərində bir şəxsin digərinə hörmətli münasibətini, ehtiramını ifadə edə bilən və şəxs əvəzlilikləri, ya da “yarıməvəzliliklər”, ya da isimlərlə, ya da ki, adressivlik kateqoriyası sayəsində reallaşan standart-neytral sistem mövcuddur”. Dilçiyə görə, bu sistemə aid edilən honorativlər də özü ilə bir şəxsin digərinə ehtiramlı münasibətini ifadə edən dil kateqoriyasını təcəssüm etdirirlər və ehtiramlı münasibətin ifadəsi dil vasitələri ilə tənzimlənir ki, bu zaman dominant və neytral (rəsmi-nəzakətli) dil vasitələri ön plana çıxır [1; 133-138]. Ünsiyyətdə tərəflərin sosial statusunun ifadəsi, vurğulanması və ya qabardılması məqamına toxunan V.İ.Karasik bunun iki istiqamətdə gerçəkləşə bildiyinə diqqət çəkmişdir: 1) honorativ formatda (adresatın ucaldılması); 2) qumilyativ (danışının özünün statusunun aşağı salınması) [2; 217-218]. Digər mənbələr isə honorativlərin aşağıdakı növlərinin fərqləndirilməsini məqsəduyğun hesab edirlər: 1) bilavasitə honorativlər: kommunikativ intensivliyi və honorativ təbiətli leksik vahidlər (və ya sintaktik birləşmələr – A.R.) – bu vahidlər meliorativlik mahiyyəti ilə seçilir; 2) deprisiativ²⁷ formalar: nitqi ifadə edən özünün alçaltılması ilə səciyyələnir – bu vahidlər peyorativ mahiyyət kəsb edir; 3) neytral formalar: nə honorativ, nə də deprisiativ mahiyyət kəsb etməyən dil vahidləridir [3].

Yapon dilində nəzakət kateqoriyasının sistemli analizini aparmış V.M.Alpatovun qeyd etdiyinə görə, honorativlər bu dildə adiçəkilən kateqoriyanın reallaşmasını təmin edən vacib dil vahidlərindən hesab edilir [4; 51-53]. İngilis dilində də honorativlərin yetərincə yüksək işlənmə tezliyi nümayiş etdirməsi və onların sosial iyerarxiyanın bir növ, “lakmus kağızı” kimi çıxış etməsi məqamını nəzərə alsaq, onu deyə bilərik ki, həmin vəziyyətin yapon dilinin nəzakət kateqoriyasında ifadə tapan honorativlərlə bənzərliyinin heç də təsadüfi sayıla bilməz. Belə ki, Yaponiya dövlətinin də monarxik quruluşa malik olması və ölkənin ciddi mühafizəkar ənənələrə malik olması onun dil sistemində əsaslı şəkildə təsir göstərməyə bilməzdi [5; 12]. İngilis dilinin Britaniya variantında honorativlərin xüsusi linqvokulturoloji statusa malik olması, habelə onların, bir növ, sosiolinqvistik mahiyyətli “leybl” missiyası daşıyıcılığı nümayiş etdirməsi bu ədəbi dil variantının da monarxik quruluşdan kifayət qədər təsirləndiyini əyani şəkildə ortaya qoyur.

Bilavasitə honorativ (ingilis dilində: honorific) terminə gəlincə, qeyd edə bilərik ki, 1640-cı ildə, fransız dilindən ingilis dilinə keçmiş bu söz, əslində etimoloji baxımdan latın dilindəki: honorem (> honor) “şərəf, ləyaqət” və ficus “etmək” sözlərinin birləşməsindən törəmişdir və yalnız 1857-ci ildən etibarən, müasir anlamındakı terminoloji statusunu qazanmışdır [7].

Onu da dəqiqləşdirmək istərdik ki, əslində honorativlər geniş anlayış olub, təkcə zadəganlıq institutu çərçivəsində deyil, ümumiyyətlə cəmiyyətdaxili istənilən formatlı kommunikasiya prosesində istifadə edilə bilən leksik vahid və ifadələrin məcmusunu təşkil edir. Məsələn, bizim müəyyən diskurs çərçivəsində istifadə etdiyimiz “xanım”, “cənab”, “yoldaş”, “doktor”, “müəllim” və s. bu kimi müraciət formaları, əslində sadə növlü honorativləri əhatə edir. Bu istifadənin də başlıca məqsədi cəmiyyətdaxili bu və ya digər dərəcəli iyerarxiyanı (böyük – kiçik, müəllim – tələbə, müdir – işçi, həkim – pasiyent və s. bu kimi) ifadə etməklə yanaşı, ünsiyyət formatının tələb etdiyi sosial distansianın (“ünsiyyət məsafəsi”nin) saxlanılmasını təmin etməkdir. Müqayisə üçün qeyd edək ki, analoji faktları rus dilində izləmiş A.A.Antonova: **Уважаемые дамы и господа!, уважаемый господин Президент, товарищ капитан, Олег Юрьевич / Артур Леонидович / Аркадий Ермолаич, Вы (Вы понимаете, что...)** və s. bu kimi nümunələrin təmsalında honorativlik kateqoriyasının həm onomastik vahidlərlə, həm appelyativlər, həm şəxs əvəzlilikləri vasitəsilə reallaşa biləcəyini qeyd etmişdir. Dilçi habelə ona diqqət çəkmişdir ki, honorativlərin assimetrikliyi (*məsələn, ad və ata adı ilə müraciətin qarşılığında, yalnız adla xitab edilməsinin: 1) Артур Леонидович – 2) Эдуард*) kommunikasiya iştirakçılarının sosial iyerarxiyada eyni “pillədə” dayanmaması ilə şərtlənə bilər [8; 36]. Nümunədən də aydın şəkildə göründüyü kimi, tərəflərdən biri konkret honorativ müraciət formatına (ad + ata adı) müvafiq xitabdan istifadə etdiyi halda, qarşı tərəf isə vəzifəcə tabe mövqedə olan şəxsə ünvanlanan müraciətində sadəcə olaraq, həmin şəxsin adını istifadə etməklə kifayətlənmişdir.

Bu baxımdan, oxşar assimetriyanı ingilis dilindəki “Zadəganlıq” konseptinə daxil olan honorativlərin müxtəlif kommunikasiya situasiyalarındakı işlənmə mövqelərində də təsbit etmək olar. Məsələn, Britaniya kraliçası II Yelizavetanın kiçik oğlu – şahzadə Endryunun BBC kanalı müxbiri Emili Meytlisə verdiyi müsahibədə tərəflərin müraciət formatına nəzər salsaq, honorativlik kateqoriyasının assimetriklik modelini əyani şəkildə izləyə bilərik.

Emily Maitlis, interviewer: Your Royal Highness, we've come to Buckingham Place in highly unusual circumstances....

Prince Andrew: Because there is no good time to talk about Mr Epstein

EM: Your Royal Highness, thank you.

²⁶ Bakı Avrasiya Universiteti. aynura.rahimova@gmail.com

²⁷ Depriasiya termini fransız dilindəki *dépréciation* “*dəyərsizləşdirmə*” sözünə istinad edir [6] və artıq məlum olduğu kimi honorativə tam əks anlam kəsb edən leksik vahid və ifadələri ehtiva edir. Məsələn, ingilis dilindəki ənənəvi məktub formullarında, sonluq ifadələri sırasında yer alan: Your humble servant – birləşməsi tipik depriasiya vahidi kimi dəyərləndirilə bilər.

PA: Thank you very much indeed. [9].

Göründüyü kimi, burada honorativlərdən istifadə baxımından assimetriklik müşahidə edilir ki, bu da ilk növbədə tərəflərin birinin yüksək zadəgan tituluna malik olduğu halda, digərinin sıradan bir (yəni, zadəgan zümərəsinə aid olmayan) vətəndaş olması ilə izah edilə bilər. Müqayisə üçün qeyd edək ki, hətta şahzadə Endryunun özü də, Bukengem Sarayı etiket protokoluna görə anasına – kraliça II Yelizavetaya **Your Majesty** – deyə xitab etməlidir ki, bu zamanda əks istiqamətli honorativ assimetriya ortaya çıxacaqdır. Belə ki, titul baxımından daha üstün mövqedə olan kraliçaya, onun statusunun tələb etdiyi müraciət formatında xitab edildiyi halda, eyni mükəllimə kontekstində, kraliça tələfindən şahzadə Endryu və ya digər ailə üzvlərinə xitabən honorativlə müraciət etməsi tələbi mövcud deyil.

Yeri gəlmişkən, onu da qeyd edək ki, Saray etiketinə görə, ilk müraciət mütləq şəkildə **Your Majesty** formatında olduğu halda, söhbətin davamında kraliçaya **Ma'am** – deyə xitab edilməlidir: *On presentation to The Queen, the correct formal address is 'Your Majesty' and subsequently 'Ma'am,' pronounced with a short 'a,' as in 'jam'.* [10]. Beləliklə də, avtomatik olaraq, **Ma'am** sözü honorativ mahiyyətli termin statusu qazanmaqla, “Zadəganlıq” konseptinə daxil edilmiş olur. Maraqlıdır ki, özünün bu mövqeyində, yəni honorativin sabstitutu (əvəzləyicisi) kimi, **Ma'am** termini “Zadəganlıq” konseptinin “Zadəganlıq etiketi” mikrokonseptinin terminləri sırasına aid edilə bilər. Nümunəyə diqqət edək: *Palace guidelines state that when greeting the Queen, you may refer to her as "Your Majesty" or "Ma'am" — but not "Your Royal Highness."* [11]. Burada əyani şəkildə honorativlik qradasiyanı izləmiş oluruq.

Yeri gəlmişkən, onu da qeyd edək ki, honorativlər “Zadəganlıq” konseptində və eləcə də Monarxiya institutu ilə bağlı fərqli diskurslarda bir növ, evfemistik çalarlıq vəzifəsi ilə mükəlləfləndirilmişdi. Belə ki, Tanrının Rizası – Lütfi ilə (**by the Grace of God**) Britaniya Krallığı idarə etmək kimi “müqəddəs misiya ilə” yüklənmiş monarx öz adı ilə çağrıla bilməzdi. Bununla monarx (kral və ya kraliça) üzərinə Tanrının lütfi düşmüş “seçilmiş” şəxs olmaqdan çıxıb, adı vətəndaşlar, “ölümlülər” sırasına aid edilə bilər ki, bu da, Britaniya Zadəganlıq etiketinə görə, qətiyyətlə yol verilməz sayılır. *While "Queen Elizabeth" is a part of her official title, it is considered rude to address her by her full name. You should always refer to Queen Elizabeth as "Your Majesty" instead..* [12].

Onu da qeyd edək ki, etimoloji lüğətlərdə təsbit edildiyi kimi, **Ma'am** sözü əslində, **madam** fransız mənşəli alınmasının danışq dilinə uyğun şəkildə fonetik təhrif edilmiş variantını təcəssüm etdirir. **Ma'am** sözü təxminən 1660-cı ildən etibarən ingilis dilində işləklilik qazanmışdır. Habelə qeyd edildiyinə görə, bu söz zamanla ingilis dilində şahzadələrə, kraliçalara müraciətdə istifadə edilən və bilavasitə “ehtiram bildirən adressiv/xitabət” forması (respectful form of address) kimi qəbul edilmişdir. [13]. Onu da qeyd edək ki, **madam** sözünün özü də, eynilə **mister, sir** və s. bu s. başqa adressivlər kimi, linqvistik səciyyətləndirmə baxımından, öz müasir vəziyyətində neytral xarakterli honorativ sayılır. Təxminən 1300-cü ildə fransız dilindən mənimsənilmiş bu söz növbəti üç əsrdən çox müddət ərzində funksional-praqmatik xarakterli dəyişikliklərə məruz qalaraq müvafiq semantik şaxələnməni (**madam > ma'am**) gerçəkləşdirmişdir.

Müqayisə üçün deyək ki, Britaniya ingiliscəsindən fərqli olaraq, bu dilin ABŞ variantında həmin ifadənin bir qədər arxaikləşmə üzrə olduğunu, daha dəqiq desək, ölkənin Cənubu və rəngli kəsimi istisna olmaqla, məhdud çevrədə işlənilməkdə olduğu qeyd edilir. *The expression has become especially associated with the English of the South or American West, where it in many instances became shortened to yes'm. In the 20th century, yes ma'am extended as a humorous or friendly way to express enthusiastic agreement with someone regardless of gender (e.g., Yes ma'am, she's a great car!). And, while originating as a polite affirmation, yes ma'am also evolved into a rude remark.* [14]. Göründüyü kimi, eyni bir leksik vahidin timsalında linqvokulturoloji şərtlənmənin həlledici rolunu əyani şəkildə müşahidə etmiş oluruq. Belə ki, ingilis dilinin Britaniya variantında **ma'am** sözü tədqiqatımızın obyektini təşkil edən “Zadəganlıq” konseptinə birbaşa şəkildə aid olduğu halda, bu dilin ABŞ variantında elə həmin sözün fərqli kontekstdə maraq kəsb etdiyini görürük. Yəni, ingilis dilinin ABŞ variantında daha çox dialekt (sosial və ya etnik dialekt) faktı kimi, habelə üslubi çalarlığın ifadəsinə xidmət edən, emotiv modallığı əks etdirən dil vahidi kimi ortaya çıxır. Bu isə heç vaxt “Zadəganlıq” konseptindən danışmağa imkan vermir. Halbuki, bir daha qeyd edək ki, **ma'am** sözünün Britaniya variantında icra etdiyi situativ evfemistik missiya onun “Zadəganlıq” konseptinə daxil edilməsini qaçınılmaz edir. Nümunəyə diqqət edək: *A variety of emotions have been stirred up by the revelation that soon-to-be-groom Mike Tindall, the England rugby star, and his mother Linda, only ever address the Princess Royal, his fiancée's mother, as "Ma'am".* [15].

Xatırladaq ki, evfemizmiya “meliorativ yönümlü dolay kommunikativ strategiyanın” təzahürü olub “həm linqvistik, həm də ekstralingvistik vasitələr sayəsində müsahibdə kommunikativ diskomfortun aradan qaldırılmasına xidmət edir. Kommunikativ diskomfort isə ilk növbədə, tabulaşdırma nəticəsində yarana bilər, və habelə informasiyanın “yumşaldılması”, gizlədilməsi, təhrif edilməsi və ya estetikləşdirilməsi, “nəzakətliləşdirilməsi” tendensiyası sayəsində meydana çıxır. [16; 8]. Məhz, **ma'am** sözünün **Her Majesty** honorativi ilə bərabərhuquqlu şəkildə istifadə edilməsi faktı və eləcə də onların hər ikisinin kommunikativ akt çərçivəsində kraliçanın adının “evfemikləşdirilməsinə” xidmət etməsi faktı – burada müəyyən tabulaşdırmanın mövcudluğuna şübhə yeri qoymur.

“That said, though, the protocol need not be as irksome as one might think. Once you've got the hang of it, for example, you can say quite playful things to the Queen, like: 'Oh come, Ma'am, surely not.' So long as you insert the necessary 'Ma'am', you get away with it. [17]. Nümunədən də aydın şəkildə göründüyü kimi, **Ma'am** honorativi Bukengem Sarayı protokolu ilə tənzimlənən etiket tabusunun icrasına yardımçı olur və bununla da bir evfemizm kimi, özünün aparıcı funksiyasını – kommunikasiyanın rəvanlaşdırılması, asanlaşdırılması funksiyasını icra edir. Bu isə öz növbəsində

İ.P.Qalperinin aşağıdakı fikrini əyani şəkildə təsdiqləmiş olur: “nitq situasiyasının sosial kontrolu (nəzarəti) və eləcə də danışanın özünün öz nitqinə yönəlik özünütənzimləməsi, nəzarəti nə qədər güclü olarsa, evfemizmlərin meydana gəlmə ehtimalı bir o qədər də yüksək olar” [18 ; 67]. Göründüyü kimi, honorativlər özlərinin praqmatik yönümlülüyünə, semantik tutumuna görə, bilavasitə “Zadəganlıq” konseptinin reallaşmasında rol alan leksik və frazeoloji vahidlər sırasına daxildir.

ƏDƏBİYYAT:

1. Шафиков С. Г. Уважительное обращение в европейских языках и проблема русского адресива // Вестник Башкирского университета 2012, Т.17, №1, с.133-138, <https://cyberleninka.ru/article/n/uvazhitelnoe-obraschenie-v-evropeyskih-yazykah-i-problema-russkogo-adressiva>
2. Карасик В.И. Язык социального статуса., М.:Институт языкознания АН СССР, Волгоградский педагогический институт, 1991, 495 с.
3. Гоноратив <https://dic.academic.ru/dic.nsf/ruwiki/114727>
4. Алпатов В.М. Категории вежливости в современном японском языке. - М.:Наука, 1973. - 110 с.
5. Алпатов В.М. Япония: язык и культура. М.: Языки славянских культур, 2008..208 с. <https://uploads.philology.by/logo/alpatov.pdf>
6. Епишкин Н. И. Депрециация // Исторический словарь галлицизмов русского языка. - М.: Словарное издательство ЭТС. 2010. <https://gallicismes.academic.ru/13227/%D0%B4%D0%B5%D0%BF%D1%80%D0%B5%D1%86%D0%B8%D0%B0%D1%86%D0%B8%D1%8F>
7. Honorific <https://www.etymonline.com/word/honorific>
8. Антонова А.А. Особенности гоноратива в русской речевой коммуникации // Филологические и социокультурные вопросы науки и образования, Сборник материалов IV Международной конференции «Филологические и социокультурные вопросы науки и образования», Краснодар, 2019, 1698 с. с.36-41, <https://kubstu.ru/data/celest/CE2040.pdf>
9. Prince Andrew “Newsnight” interview: Transcript in full 17 November 2019, <https://www.bbc.com/news/uk-50449339>
10. Greeting a Member of The Royal Family <https://www.royal.uk/greeting-member-royal-family>
11. Friel M. Here's why you can call the Queen 'Your Royal Majesty,' but not 'Your Royal Highness' // The Insider, Mar. 12, 2019, https://www.insider.com/difference-between-royal-majesty-and-royal-highness-2019-3/SITE_URI_BII
12. Nelson B. Why You Should Never Call Queen Elizabeth II by Her Name <https://www.rd.com/culture/never-call-queen-elizabeth-name/>
13. Ma'am <https://www.etymonline.com/word/ma'am>
14. Yes ma'am // Slang Dictionary <https://www.dictionary.com/e/slang/yes-maam/>
15. Middleton Ch. How to keep up with the Windsors // The Telegraph, 27 July, 2011, <https://www.telegraph.co.uk/news/uknews/theroyalfamily/8663292/How-to-keep-up-with-the-Windsors.html>
16. Якушкіна К.В. Лексико-грамматические средства эвфемии в языке газет Испании: Автореферат дис. ... канд. филол. наук. СПб.: СПбГУ, 2009. 25 с.
17. Middleton Ch. How to keep up with the Windsors // The Telegraph, 27 July, 2011, <https://www.telegraph.co.uk/news/uknews/theroyalfamily/8663292/How-to-keep-up-with-the-Windsors.html>
18. Крысин Л.П. Эвфемизмы в современной русской речи // Русский язык конца XX столетия. М.: Языки рус. культуры, 1996. С. 65-72

Açar sözlər: honorativlər, “Zadəganlıq” konsepti, linqvokulturoloji və sosiokulturoloji şərtlənmə.

Honorativlərin sosiolinqvistik və linqvokulturoloji şərtlənməsinə dair (“Zadəganlıq” konseptinin semantik şaxələnməsi fonunda təhlil)

Məqalədə “Zadəganlıq” konseptinə daxil olan honorativlərin sosiolinqvistik və linqvokulturoloji şərtlənmə məqamları təhlil edilir. Məlum olur ki, honorativlər bilavasitə monarxiya institutunun iyerarxik təbəqələşməsi ilə əlaqədardır. Honorativlərin mahiyyəti və tutumu onların aid olduğu zadəganlıq titulunun mötəbərliyinin səviyyəsilə ölçülür. Bu mənada təsadüfi deyil ki, honorativlik kateqoriyası mütəhərrik olub fərdin zadəganlıq statusuna görə dəyişə bilər. Eləcə də məlum olur ki, honorativlərin bir tarixi mahiyyətli kateqoriya olub, monarxiya institutu daxilində baş verən dəyişiklik və islahatlardan ciddi şəkildə asılıdır.

On the sociolinguistic and linguocultural conditioning of honorifics (Analysis against the background of semantic diversification of the concept of "nobility")

The article analyzes the moments of sociolinguistic and linguocultural conditioning, included in the concept of "nobility". It becomes clear that honorifics are directly related to the hierarchical stratification of the monarchical institution. The essence and volume of honorifics is measured by the level of reliability of the title of the nobility to which they belong. In this sense, it is no coincidence that the category of honorifics is mobile and can vary depending on the status of the nobility of the individual. It also becomes known that honorifics are a historically significant category and are highly dependent on the changes and reforms taking place in the monarchical institution.

О социолингвистической и лингвокультурологической обусловленности гоноративов (Анализ на фоне семантической диверсификации понятия «дворянство»)

В статье анализируются моменты социолингвистической и лингвокультурологической обусловленности, включенные в концепт «дворянство». Становится понятно, что гоноративы напрямую связаны с иерархической стратификацией монархического института. Суть и объем гоноративов измеряется уровнем надежности титула дворянства, к которому они принадлежат. В этом смысле неслучайно, что категория гоноративности является подвижной и может меняться в зависимости от статуса дворянства личности. Также становится известно, что гоноративы являются исторически значимой категорией и сильно зависят от изменений и реформ, происходящих в монархическом институте.

RƏYÇİ: dos L.Ələkbərova

Əliyeva Mələhət Qəribə qızı Çoxmənalı frazeoloji vahidlərdə mənə dəyişmələri və metafora

Frazeoloji vahidlərdə mənə dəyişikliklərini araşdırarkən, dilin tarixən inkişaf mərhələlərini nəzərdən keçirmək əsas vacib şərtlərdən hesab olunur. Frazeoloji vahidlərin mənaları o zaman dəyişə bilər ki, həmin frazeoloji vahidlərin mənaları, digər bir qonşu xalqın mədəniyyəti ilə qarşılıqlı münasibət və əlaqə zəminində olsun. Məhz bu baxımdan, mənə dəyişmələrin daha dəqiq bilmək üçün, həmin xalqların tarixi keçmişinin zənginliyini də bilmək lazımdır. Frazeoloji vahidlərin mənə dəyişmələri əsasən iki istiqamətdə müəyyən olunur:

1. Birləşmələrin yeni yaranan mənalarının səbəblərini araşdırmaq.
2. Yaranan mənaları hansı üsulla yarandığını müəyyən etməkdir.

Frazeoloji vahidlərdə yeni mənaların yaranma səbəbi əsasən ekstralingvistik amillərlə əlaqələndirilir. Belə ki, yeni yaranmış mənaların hansı üsullarla meydana gəlməsi, əsasən dilin daxili qanunları ilə tənzimlənir.

Ekstralingvistik amillər bir qayda olaraq dilin tarixi inkişafı zamanı yaranır. Bu da frazeoloji vahidlərin yeni mənada işləməsinə səbəb olur. Bu haqda E.Bəhbudova yazır: “Ekstralingvistik amillər hər bir dilin tarixi inkişafı zamanı yaranır və frazeoloji birləşmələrin yeni mənada işləməsinə səbəb olur. Semantik derivasiya adlanan belə üsul mövcud olan əşya və hadisələrin müəyyən situasiya ilə birləşməsi nəticəsində yaranır”. Məsələn: *black out – müvəqqəti huşunu itirmək*. Bu ifadə eyni zamanda, “*şəhərin işıqlarının sönməsi nəticəsində zülmətə qərq olmaq*” anlayışını da verir. Belə ki, “*gözləri qaralmaq*”, “*huşunu itirmək*” mənalarında olan *black out* ifadəsi, müasirləşərək yeni mənə almış və “*zülmətə qərq olmaq*” kimi də işlədilir. Halbuki, *blackout* isimdir, mürəkkəb isimdir, bir sözdür “*zülmət*” anlamındadır. Məsələn: *After my operation the doctor told me not to drive for a few months, because I might black out and have an accident* (.... səh. 6) – *Əməliyyatdan sonra həkim mənə dedi ki, bir neçə ay maşın sürmək olmaz, çünki huşumu itirərəm və qəza baş verə bilər*. Buradakı *blackout* itirmək kimi tərcümə olmur. Yaxud da, *Tom was walking down the street in the hot sun. he became dirty and then blacked out – Tom isti havada küçədə gəzdiyindən gözləri qaraldı və huşunu itirdi* (... səh. 6). Bu kimi frazeoloji birləşmələr semantik derizasiyalar adlanır (1, səh. 6).

İngilis dilinin zənginləşməsində əsasən Bibliyadan və qədim mifoloji mənbələrdən götürülən çoxmənalı frazeoloji vahidlərin də rolunun olması danılmaz faktlarla sübut olunmuşdur. Məsələn: *not to let one's left hand know what one's right hand does – 1) Qoyma sol əli gördüyü işi sağ əl bilsin. 2) Gördüyün işi gizlət*.

Digərbirmisala da nəzəryetirək:

When than doesn't alms let not they left hand know what they right does – Başqasına əl açanda, açdığın əlin gördüyü işi gizlət o birisi əl bilməsin.

Və yaxud digər misal:

Come out with clean hands//to have clean hands – 1) Günahsız olmaq; 2) Təmizə çıxarmaq, to lift up//to put forth//to stretch forth – 1) bir kəsə əl qaldırmaq, 2) bir kəsi qorxutmaq.

To put one's hands to smth. – 1) İşə başlamaq, 2) bir işə əl qoymaq.

To grind the faces of the poor – 1) əzab vermək, 2) ziyan etmək.

To streughthen smb's hands – 1) əl uzatmaq, 2) bir kəsə yardım/köməklik etmək və s.

Mifoloji mənbələrdən götürülmüş bir çox çoxmənalı frazeoloji vahidləri nəzərdən keçirək. Məsələn:

Achilles heel (və ya *the hell of Achilles*) – 1) *Axilles dabanı*, 2) *adamın zəif damarı*, 3) *bir adamın ən zəif cəhəti* (qədim yunan əsərinə görə Axilles adlı pəhləvanın dabanından başqa heç bir yerinə ox batmamış) və bunu da ilk dəfə olaraq Yunan şairi Hesiodun poemasında işlənməmişdir.

On the knees of the Gods – 1) bir Allah bilir ki, 2) bir Allah şahiddir ki.

Hər iki ifadə Homerin “İliada” və “Odisseyə” poemalarından götürülmüşdür.

Bütün bu misallardan alınan nəticələrə əsasən demək olar ki, dildə semantik dəyişmələrin iki əsas səbəbi mövcuddur:

1). Dildaxili.

2). Dilxarici.

Semantik dəyişmələrin ən əsas və önəmli səbəbi əşya və hadisələrin zaman keçdikcə tam dəyişikliyə uğraması, eləcə də real həyatda və cəmiyyətdə bəzi dil ənənələrinin tam yenilənməsidir.

Yeni mənaların yaranma üsulunun digər iki forması da vardır. Bunlar aşağıdakılardır:

1) Psixoloji konsepsiyalar

2) Məntiqi konsepsiyalar

Psixoloji konsepsiyanın əsasını N.Vundt (3, səh. 126) qoymuşdur. Vundta görə yeni mənalar, psixoloji assosiasiyalar əsasında yaranır və formalaşır.

Məntiqi konsepsiyanın əsasını isə XIX əsrin sonlarında H.Paul (4, səh. 136) qoymuşdur. Məhz dilçilik də məntiqi konsepsiya daha geniş yayılmış və inkişaf etməkdədir.

Deməli, frazeoloji vahidlərin mənaları eyni zamanda həm psixoloji, həm də məntiqi cəhətdən, mənənin genişlənməsinə səbəb olur. Məhz bu cəhətin özü ümumxalq danışığı dilində ümumi ədəbi dilə məxsus xüsusi mənə kəsb etmiş olur. Diqqət çəkən digər maraqlı cəhət ondan ibarətdir ki, mənənin tarixən dəyişməsi və məcazilik kəsb etməsi arasında müəyyən fərqliliklər var. Əgər mənə genişlənməsi tarixən baş verərsə, bu haqda olan anlayışlar mövzusunda uşaqların birliliyinin artması, çoxalması demək olar. Məsələn: *black market, by the book* frazeoloji vahidləri müasir dövrə aid olub mənəni genişlənməmişdir və

insan biliyinin inkişafı ilə bağlıdır. *Black market* – Qara bazarfrazoloji vahidi müasir dövrə aid olub, mənaca genişlənərək, insan biliyinin inkişafı ilə bağlıdır. Black market – qara bazar birləşməsi, qeyri-qanuni yolla alış-veriş edilən ticarət məkan kimi işlədilir. Məsələn: *During the war each and household was allowed a small amount of sugar and butter each month. If you wanted more you had to buy it on the black market* – Müharibəərəfəsində hər ailə başlıcasına hər ay bir az qəndvə yağ verirdi. *Artıq istəyə qarabazardan alma hördü* (1, səh. 96).

Frazeoloji vahidlərin çox mənənliliğini yaranmasında digər amillər kimi sinekdoxaların da çox böyük rolu var. Sinekdoxa – frazeoloji birləşmə daxilində eyni sözün, həmbütöv, həm də bütövün hissələrini bildirir. Burada əsas rolu somatizmlər oynayır. Beləki, onlar frazeoloji vahid daxilində bütöv aid olur. Məsələn:

Barmağına dolmaq, başa fırlamaq, ayaq açmaq, göz vurmaq və s. kimi birləşmələr, *kimisə barmağına dolmaq, kiminsə başına dolanmaq və kiminsə ayağı açılmaq* kimi yox, bütövlükdə birləşmə daxilində, məcazi mənada anlaşılır:

Bu işdə kiminsə əli var (barmağı) var: Məsələnin açılmasında çox başlar fırlanacaqdır, çox başlara yriləcəkdir.

To shake hands – 1) *görüşəndə və yaxud xudahafizləşəndə əl sıxmaq, bir-birinin əlini sıxmaq*. Bu mənada *shake hands with smb.*, yaxud *shake smb's hand*. 2) *Bir şeydən əlini üzmək, ümidini üzmək (with smth.)*. Məsələn: *A lonely woman, who has shaken hands with every earthly hope* – *Yer üzərində bütünü ümidlərindən əlini üzən qadın gələcəyə ümid bəsləyirdi*. 3) *Əllərini bir-birinə burmaq (müqavilə bağlayana razılıq əlaməti kimi)*. *They have shaken hands on the bargain* – *Onlar əllərini bir-birinə vurdular, yəni alış-veriş qurtardı* (1, səh. 96).

Buradan da aydın olur ki, sinekdoxa dilin obrazlı ifadə vahidlərindən biri olub, mənə dəyişməsi, məcazlaşma üsullarından biridir. Mənə dəyişmələrinin digər mühüm və əsas vasitələrindən biri də funksional mənə köçürülməsidir. Funksional mənə köçürülməsi, çoxmənəli frazeoloji vahidlərin yaranmasında əhəmiyyətli rol oynayır. Burada ən əhəmiyyətli cəhət ondan ibarətdir ki, frazeoloji vahidlərin tərkibinə olan əşya və hərəkətin funksiyası əsas hesab olunur. Bu tərkibdə olan əşyanın xarici şəkli, forması, hərəkətin icra tərzı və s. dəyişsə də, onların ümumi funksiyası əvvəlki kimi qalır. Məsələn *cock and bull story* – *yalan, uydurma* mənəsində işlənir. Əsas mənada işlənən *cock and bull* – *xoruz və öküz* fərqli ölçü və əlamətlərə malik olsalar da, onların bir arada işlədilməsi mənə köçürülməsi yaradır, ifadənin mənəsi isə “*yalan və uydurma*” deməkdir. Məsələn: *You want me to believe some cock and bull story that you are late getting home, because you got lost and ran out of gas* – *İstəyirsən ki, mən sənənin yalanına inanım, sən yolu azdığından evə gec gəlmisən*.

Mənanın funksional köçürülməsi ilə metodikləşmə arasında, kifayət qədər fərqlər var. Məlumdur ki, metaforikləşmə frazeoloji birikməyə xas olan bir xüsusiyyətdir. Belə ki, metaforikləşmədə adlandırma və səciyyələndirmə funksiyası olduğu halda, funksional köçürülmədə bunlardan biri, yəni səciyyələndirmə xüsusiyyəti yoxdur. Əgər metaforada obyektin daxili və xarici oxşarlığı əsas götürülürsə, funksional mənə köçürülməsində yalnız iki obyektin vəzifəcə, funksiyaca oxşarlığı əsas götürülür.

Funksional köçürmədə əsas diqqət çəkən məqam ondadır ki, burada birləşmənin yeni mənəsi yaranır və bu zaman həmin birləşmə daxilindəki sözün əsas nominativ mənəsi unudulur, ona görə də vurğulamaq yerinə düşər ki, çoxmənəli frazeologizmlərin yaranmasında funksional dəyişmələrin rolu heç də az deyildir. Məhz burada obyektin və predmetin funksiyası əsas götürülür. Məsələn: *to stand on one's two feet* frazeoloji funksiyasını daşıyaraq sabitləşmiş və çoxmənəlilik yaranmışdır:

1. Özünə güvənmək
2. Öz gücünə dolanmaq
3. Özündə güc toplamaq

Amma bəzi hallarda fərqli xüsusiyyətlər də özünü göstərir. Belə ki, elə frazeoloji vahidlər vardır ki, oradakı sözün funksiyası özünün ilkin variantından fərqlənir. Məsələn: *to cross the river*. Bu frazeoloji vahiddəki *cross* sözü özünün əvvəlki mənəsini itirərək (çayı keçmək) iki mənada işlənmişdir.

1. Məneəni aradan qaldırmaq
2. Ölmək

Demək, həmin sözün etimoloji mənəsi ilə aktual mənəsi arasında ziddiyyət yaranmışdır. Yəni, *cross the river* frazeoloji vahidindəki *cross* və *river* sözlərinin aktual mənəsi onların etimoloji formasına uyğun gəlmir.

Funksional mənə köçürülməsi barədə E. Behbudova yazır: “Funksional mənə köçürülməsi öz təsirini müasir dövrdə göstərməkdədir”. Belə ki, əvvəllər funksional köçürülmə zamanı ilkin denofat arxaikləşmə və onun yerinə başqası yaranmışsa, müasir dövrdə köhnəlmiş əşya və predmet yenisi ilə birləşdirilir. Məsələn:

Master of ceremonies – 1) *konsert programlarının nömrələrinin tamaşaçılara elan edən şəxs*. 2) *Təsərrüfat müdiri*. 3) *Bal, maskarad* və s. kimi işlərdə rəhbərlik edən şəxs nəzərdə tutulurdusa, müasir dövrdə bu frazeoloji birləşmə televiziyaya verilişlərini aparən adam və hər bir mərasimə rəhbərlik edən kimi anlaşılır. Bunun əsas səbəbi ictimai həyatda baş verən dəyişikliklərdir ki, birləşmənin semantikasında özünü göstərir (1, səh. 98).

Çoxmənəli frazeoloji vahidlərin yaranmasında metafora və metakimiyanın rolu çox böyükdür. Metafora dedikdə, müəyyən bir qrupa aid olan hər hansı bir predmet və hadisələrə xas olan xüsusiyyətlərin, digər bir qrupun və sifətin predmeti, obyektı və hadisələrini xarakterizə etmək və adlandırmaq üçün istifadə olunan dil mexanizmləri başa düşülür (1, səh. 60).

Metonomik mənə dəyişmə isə hadisələrin, predmetlərin və onların əlamətlərinin bir-birinə yaxınlığına görə, eləcə də onların məkan və zaman əlaqələrinə görə adlarının köçürülməsi kimi başa düşülür və ya anlaşılır (5, səh. 41).

Çoxmənəli frazeoloji vahidlərin başa düşülməsində və anlaşılmasında **daxili forma anlamı** kimi adlanan terminin də

rolu çox böyükdür. Bu barədə Kunin A.V. yazır: “Frazeoloji vahidin daxili forması dedikdə dövrün frazeoloji anlamının diaxronik əlaqəsi və onun etimoloji anlamı başa düşülür” (6, səh. 84).

Məna dəyişmələri zamanı əsasən iki xüsusiyyəti bir-birindən ayırmaq lazımdır.

1) Yeni mənanın yaranma səbəbi

2) Yeni mənanın yaranma üsulu

Bu barədə F.Veysəlli yazır: “Yeni mənanın yaranma səbəbi dil ilə bağlı olmur. Bu dilxarici faktordur. Dilxarici faktor dedikdə cəmiyyətin ehtiyacı nəzərdə tutulur. Məna dəyişmələrinin əsas dilxarici səbəbi hadisələrin dəyişməsindən irəli gəlir. Dil daşıyıcılarının nitqində yaranan məna dəyişmələri dilxarici səbəblərdəndir. Əslində real həyatda heç bir dəyişmə baş vermir, dəyişən cəmiyyətdə olan dil ənənələridir. Sənət-peşə adları ilə işlənən frazeoloji birləşmələr, mətbuatda yaranan yeni-yeni ifadə tərzii və s. ümumxalq ədəbi-bədii dilinə daxil olur və məna çoxalmalarına səbəb olur” (4, səh. 175).

Yeni mənanın yaranma üsulu isə dilin daxili qanunları ilə və dil sisteminə aid xüsusiyyətlərlə əlaqədardır. Yeni mənanın yaranma üsulu o zaman lazım olur ki, yeni əşya və hadisələri adlandırmaq lazım gəlir, bu zaman onlar yeni mənada işlədilir. Məsələn: *to fly – uçmaq* felindən yeni bir məfhum *to fly into passion – 1) qəzəblənmək, qəzəbdən alovlanmaq; 2) Alovlanıb yanmaq kimi yeni məna yaranmışdır*. Yaxud da *to cut – kəsmək* feli *a pie*sözü ilə birləşib, amerikan variantında *to cut a pie – 1) bir şeyə qarışmaq; 2) hər şeyə qulp qoşmaq* kimi çoxmənalı frazeoloji vahidlər yaranmışdır. Dildə yeni-yeni mənalarmın yaranması problemi qədimdən tədqiqatçıların diqqətini cəlb etməsidir. Bütün yaranan yeni mənalər, yuxarıda deyildiyi kimi, əşya və hadisələrin adlandırılması ehtiyacından, eyni zamanda onları ekspressiv şəkildə adlandırmaq zərurətindən yaranır. Bütün bu proseslər, yeni sənət-peşə adlarının jarqonların məcazlaşmaq ədəbi dilə daxil edilməsi, lüğət ehtiyatının zənginləşməsinə səbəb olur. Məsələn: *to have no blood in one's vein – 1) qorxaq, cəsarətsiz olmaq; 2) qətiyyətsiz olmaq*, mənalarda işlənmiş *vein*(damar), *blood* (qan) *gözləri, səciyyəvi emosionalməna kəsb etmiş və məhdud dairədə* işlənən bu sözlər ümumxalq səciyyəyə daşımağa başlamışdır (1, səh. 101).

Bəzi hallarda frazeoloji vahidlərin tərkibində olan sözlər zərurət nəticəsində, lazım olduqda başqa əşya və hadisələri də adlandırmaq üçün işlənilə bilər. Belə ki, frazeoloji vahid daxilində olan sözlərin məcazi məna kəsb etməsi üçün, bənzəyiş, oxşarlıq kimi əlamətlərin olması vacib şərtlərdən hesab olunur. Məhz bu şərtlərin varlığı məcazlaşma prosesinə çox böyük təsir göstərib. Məcazlaşma prosesi isə, yalnız iki mənanın mövcudluğu əsasında baş verir və məxsus olduğu əşyanın əsas funksiyasına görə başqa əşyaya köçürülür. Bu həlledici məqamda əsas rol, köçürülmə zamanı əşyanın xarici forması deyil, məhz onun daxili məzmunu, vəzifəsi əsas rol oynayır. Məsələn: *to come to heelfrazeoloji vahidində “heel”* (daban) ismidir, frazeoloji vahid tərkibində, *“bir kəsin dabanını əzmək və ya bir kəsi daban-dabana izləmək”*, məcazi mənada isə *“təbə olmaq”* mənasını verir. Hərfi tərcümədə burada işlənən *heels*sözudaban anlamında işlənərək insan və ya başqa canlıların dayanması zamanı dayanıqlığı əks etdirən bir bədən üzvü kimi çıxış edir. Frazeoloji vahid daxilində isə *(to come to heel)* dalınca getmək, daban-dabana izləmək anlamında işlənir. Məsələn: *He told her again that he would have no move to do with George and he would force him to come to heel – O, qızadək, daha Corcla heç bi rəlaqəsi yoxdur və daha onun ardınca düşünəcək* (daban-dabana izləməyəcək) və ya onun dediyi ilə hərəkət etməyəcək.

Demək, buradan belə nəticəyə gəlirik ki, *heel* sözü özmənasını dəyişmiş və müxtəlif məcazlaşma prosesinə məruz qalmışdır. Məcazi mənanın aydınlaşmasında isə ən böyük rol mətn və cümlə oynayır. Bu barədə tus tədqiqatçısı Kamenetckayte N. yazır: “Mətdən asılı olmayaraq, frazeoloji vahidlərin əlavə mənalarmının mətn vasitəsi ilə reallaşması və yaranması birləşmənin təbiəti ilə əlaqədardır. Həmin mənalər onun semantikasına məxsusdur, mətn isə onu aydınlaşdırmağa köməkdir, onun mənasını dəqiqləşdirir və konkretləşdirir.” (8, səh. 38).

Amma diqqət çəkən məqamlardan biridə ondadır ki, bəzi hallarda morfoloji metaforaların bir qismi ifadəlilik və emosionallıq baxımından o qədər sabitləşmişdir ki, artıq onlarda məcazilik hiss olunmur. Məsələn: *to give smb's a heaving – 1) Aydın eşitmək; bir kəsə qulaq asmaq; to take up running – 1) (idmanda) başçılıq etmək; 2) qabağa çıxmaq; 3) təşəbbüsü ələ almaq. To play for safety – 1) şərhətsiz/dəqiq oynamaq; 2) risk etmədən bir iş görmək; to sit in judgement – 1) məhkəməlik etmək; 2) məhkəmə iclasını aparmaq; 3) hökm çıxarmaq* və s. Nəzərdən keçirdiyimiz bu nümunələrdən belə nəticə çıxarmaq olur ki, frazeoloji vahidlər öz həqiqi mənalari ilə yanaşı, məcazi mənada da işlənərək çoxmənalılıq yarada bilər. Bu zaman isə məcazilik özünü müxtəlif mənalarda göstərə bilər. Bunlardan isə ən geniş yayılmış forma metaforadır ki, onun da ifadəlilik imkanları geniş və daha da çoxşaxəlidir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Behbudova E.S. İngilis dilində frazeoloji birləşmələrin çoxmənalılığı. Dissertasiya. Bakı, 2016, 159səh.
2. Shelly V.D. Something to grow about a concise collection of American English Idioms for Everyday Use. 1953, 95p.
3. Verdiyeva Z., Ağayeva M., Adilov M. Müasir Azərbaycan dilinin semasiologiyası. Bakı, “Maarif”, 1978, 306.səh.
4. Veysəlli F.Y. Dil, cəmiyyət və siyasət. Bakı, “Qızıl Şərq mətbəəsi” ASC, 2004, 308.
5. Вербицкая Л.А. К вопросу о соотношении нормы и вариантов // Звуковой строй языка. М. Изд-во. 1979, стр. 38-42.
6. Kunin A.B. Основные понятия фразеологической стилистики. / Проблемы лингвистической стилистики. Москва, 1969, стр. 71-84.
7. Телия В.Н. Что такое фразеология. М. «Наука», 1966, стр. 86.
8. Каменецкайте Н.Л. Синонимы в английской фразеологии. М., Международные отношения, 1971, стр. 365.

Açar sözlər: *Frazeologiya, frazeoloji vahidlər, məna dəyişiklikləri, yaranma üsulları, metafora, metonimiya, çoxmənalılıq, funksional köçürülmə, hadisə, predmet, sintaktik əlaqələr.*

Ключевые слова: *Фразеология, фразеологизмы, изменения в значении, методы формирования, метафора, неоднозначность, функциональный перевод, событие, тема, синтаксические связи.*

Keywords: *phraseology, phraseological units, changes in meaning, methods of formation, metaphor, metonymy,*

ambiguity, functional transfer, event, subject, syntactic relations.

Xülasə

Çoxmənalı frazeoloji vahidlərdə mənalarnın yaranması əsasən mərhələli proses şəklində baş verir. Belə ki, onların sabitliyi semantik, morfoloji və sintaktik səviyyədə araşdırılır. Burada əsas rolu məna sabitliyi oynayır. Digər mühüm mərhələ, onların məcazlaşmasıdır. Bu zaman çoxmənalı frazeoloji vahidlərin varlığını şərtləndirən əsas amillər, onların dilə hazır vəziyyətdə gətirilmələri, struktur qapalılığı, semantik bütövlüyü və tərcümə zamanı məhdudlaşmalarıdır.

Резюме

Формирование значений в многозначных фразеологических единицах происходит в основном в виде пошагового процесса. Таким образом, их устойчивость изучается на семантическом, морфологическом и синтаксическом уровнях. Основную роль здесь играет стабильность смысла. Другим важным этапом является их метафора. В этом случае основными факторами, определяющими существование неоднозначных фразеологизмов, являются их готовность выражаться в языке, структурная замкнутость, семантическая целостность и ограничения в переводе.

Summary

The formation of meanings in polysemous phraseological units occurs mainly in the form of a step-by-step process. Thus, their stability is studied at the semantic, morphological and syntactic levels. The main role here is played by the stability of meaning. Another important stage is their metaphor. In this case, the main factors that determine the existence of ambiguous phraseological units are their readiness to be expressed in the language, structural closure, semantic integrity and limitations in translation.

RƏYÇİ: dos. SŞAbbasova

TÜRKOLÖGIYAYA DƏYƏRLİ TÖHFƏ – ONOMASTİK VAHİDLƏRİN FOLKLORDA TƏZAHÜRÜ

Leksikanın sürətlə inkişaf edən şöbələrindən biri olan onomastika Azərbaycan dilçiliyində özünəməxsus yer tutur. Azərbaycan dilinin folklor onomastikası ilə bağlı bir sıra əsərlər yazılsa da, oğuz qrupu türk dillərinin - Azərbaycan, türk, qaqauz, türkmən dillərinin folklor onomastikası müqayisəli şəkildə bu günədək tədqiqat obyektı olmamışdır. Oğuz qrupu türk xalqlarında nağılların, lətifələrin, atalar sözləri və məsəllərin onomastik vahidlərinin bu və ya digər cəhətdən tədqiqata cəlb olunmasına və araşdırılmasına, müxtəlif inkişaf tarixi keçən bu xalqların folklor onomastikasının tədqiqinə, bənzər və fərqli cəhətlərinin meydana çıxarılmasına böyük ehtiyac vardır. Bu baxımdan filologiya elmləri doktoru Dürdanə Əliyevanın 2016-cı ildə nəşr olunmuş “Onomastik vahidlərin folklorlarda təzahürü” (Bakı: Mütərcim, 2016, 312 s.) adlı monoqrafiyası Azərbaycan dilçiliyindəki bu sahədə olan boşluğu tamamilə doldurur.

Dürdanə Tofiq qızı Əliyevanın “Onomastik vahidlərin folklorlarda təzahürü” monoqrafiyası türkologiyada, eləcə də Azərbaycan dilçiliyində folklor onomastikasının bütövlükdə öyrənilməsi cəhətdən bir ilkdir. Çünki ilk dəfə olaraq oğuz qrupu türk dillərinin nağıl, lətifə, atalar sözləri və məsəllərinin onomastikası elmi-nəzəri və faktik nümunələr əsasında hərtərəfli araşdırılmışdır. Əsər folklor mətnlərinin tədqiqi, Azərbaycan, türk, türkmən, qaqauz xalqlarının folklor nağıllarında poetonimlərin, atalar sözlərində, lətifələrdə onomastik vahidlərin müqayisəli şəkildə öyrənilməsi cəhətdən, eyni zamanda, onların oxşar və fərqli xüsusiyyətlərinin araşdırılması baxımından böyük önəm kəsb edir.

“Türk xalqlarının folklorunun tədqiqi tarixi” adlanan I hissədə türk dillərinin poetik onomastikası araşdırılmış, istər rus dilçiliyində, istər ümumi türkologiyada poetik onomastikanın nəzəri məsələləri, onomastik vahidlərin üslubi təbiəti ilə bağlı ayrı-ayrı alimlərin tədqiqatlarının təhlili verilmişdir. Belə ki, müəllif türkmən folklorunda P.Poseluyevski, N.P.Ostromov, M.Gəldiyev, K.Berkeliyev, qaqauz folklorunda V.A.Maşkov, M.Çakır, A.İ.Manov, Ə.Abid, M.A.Durbaylo, türk folklorunda S.Sakaoglu, İ.Kunoş, P.N.Boratav, E.Artun, B.Seyidoğlu, M.Özçelik, D.Yıldırım, Ş.Elçin və digər alimlərin nəzəri fikirlərini geniş şəkildə təhlil etmişdir. Dilçi alim Azərbaycan folklor dilinin, folklor onomastikasının araşdırılmasından danışarkən A.Qurbanov, S.Əlizadə, R.Xalıqova, Ə.Tanrıverdi, H.Mirzəyev, T.Hacıyev və digərlərinin tədqiqatları əsasında Azərbaycan folklorunda onomastik vahidlərin tədqiqini şərh etmişdir. Tədqiq nəticəsində dilçi alim poetik onomastikanın, yəni bədii üslubda onomastik vahidlərin tədqiqinə üstünlük verildiyinin, halbuki Azərbaycan dilinin digər funksional üslublarında da onomastik vahidlərin bu istiqamətdə tədqiqi yeni dil faktlarının meydana çıxacağı qənaətindədir. Burada eyni zamanda türkmən, qaqauz və türk folklorunun tədqiqi və nəşrləri izlənilir. Türkmən, qaqauz, türk folklorunun elmi baxımdan araşdırılması və öyrənilməsi, atalar sözləri və nağılların toplanması və nəşri, eləcə də bu sahədə mövcud olan fikir ayrılıqları, mübahisəli məsələlər müxtəlif türk xalqlarının alimləri və dünya alimlərinin fikirlərinin geniş şərhində öz izahını tapır. Müəllif bu istiqamətdə olan elmi-nəzəri fikirləri sistemli şəkildə nəzərdən keçirərək ümumiləşmə aparmışdır.

Əsərin “Nağıllarda onomastik vahidlərin təzahürü” adlanan hissəsində nağıl mətnlərində onomastik vahid konsepti və onun kontekstual-diskursiv təhlili, türk, qaqauz, türkmən nağıllarının antroponimik sahəsi, Oğuz qrupu türk xalqlarının nağıl mətnlərində toponimlər, Oğuz qrupu türk xalqlarının nağıl mətnlərində zoonimlər, Azərbaycan, türk, qaqauz və türk xalqlarının nağıl mətnlərində mifonimlər elmi və bədii materiallar əsasında izlənilir.

Dürdanə Əliyeva göstərir ki, nağıl onomastikası digər folklor nümunələrinə nisbətən daha dayanaqlıdır. Bəzən bir nağıldakı ada bir dildəki başqa bir folklor nümunəsində və ya müxtəlif xalqlara məxsus folklor nümunələrində rast gəlinir. Bu halın qohum xalqların nağıllarında müşahidə edilən bir hal olduğunu vurğulayan alim nümunələr də verir. Məsələn, Div – həm türk, həm Azərbaycan, həm də qaqauz xalq nağıllarının qəhrəmanı; Su pərisi - həm türk, həm Azərbaycan, həm də qaqauz xalq nağıllarının qəhrəmanı və s (s.59). Bu fəsildə xüsusilə diqqət çəkən müsbət tərəflərdən biri nağılların lakonik, anlaşıqlı və qəhrəmanı əhatə edən nağıllar kompleksinin müqayisəli şəkildə təhlil edilməsidir. Eyni obrazın bəzi nağıllarda müsbət, bəzilərdə isə mənfi obraz kimi çıxış etməsi müəllif tərəfindən məharətlə izah edilmişdir. Məsələn, Dürdanə Əliyeva türk nağıllarında müsbət və mənfi formalarda özünü göstərən Kəloğlan antroponiminin məhəbbət, düzgünlük, ağıl, kasıblıq, zəhmət, məsumluq konseptləri arxasında gizləndiyini vurğulayır və həmin konseptləri nümunələr əsasında təqdim edir.

Dürdanə Əliyeva Oğuz qrupu türklərinin lətifələrində onomastik vahidlərin linqvistik təhlilinə xüsusi yer vermişdir. Alim Azərbaycan, türk, türkmən və qaqauz xalqlarının lətifələrində öz əksini tapan antroponimlərdən bəhs edərək onları uydurulmuş nağıl qəhrəmanlarının adları, tarixi şəxsiyyətlərin adları, tarixin inkişafında xüsusi bir rolu olmayan, sadəcə regional baxımdan müəyyən xüsusiyyətləri ilə, başlarına gələn qəribə hadisələrlə tanınan şəxslərin adları və hansısa bir regionun adamlarının xarakterini ümumiləşdirmək məqsədilə uydurulmuş adlar kimi qruplaşdırır. Eyni zamanda müəllif lətifələrdə bir çox türk xalqları arasında müştərək olan Xoca Nəsir Əfəndi, Aldar Kosa obrazları ilə yanaşı, bir türk xalqı üçün mahiyyət daşıyan onomastik vahidləri ayıraraq təqdim edir.

Dürdanə Əliyeva lətifələrdə onomastik vahidlərin - mənfi münasibətin və ya çalalarının ifadə olunmasında onomastik vahidlərin rolunu, müsbət çalalarının ifadə olunmasında onomastik vahidlərin rolunu və qohum dillərin lətifələrində onomastik vahidlərin oxşar və fərqli çalalarını müəyyənləşdirilməsi kimi 3 istiqamətdə nəzərdən keçirildiyini qeyd edir.

Alim lətifələrdə onomastik vahidlərin müxtəlif üslubi məqamlarda işləndiyini və onların əsas vəzifəsinin təkcə ayrı-ayrı denotantları adlandırmaq deyil, həm də ekstralingvistik xüsusiyyət kəsb etməsi olduğunu yazır.

²⁸ Bakı Slavyan Universiteti. gulnara@mail.ru

Türk folklorunda atalar sözlərinin yeri, Oğuz qrupu türk dillərinin atalar sözlərinin onomastik sahəsi, Oğuz qrupu türk dillərinin atalar sözlərinin antroponimik sahəsi, Oğuz qrupu türk dillərinin atalar sözlərində etnonimlər, kosmonimlər, ktematonimlər, toponimlər və hidronimlər kimi məsələlər “Atalar sözlərində onomastik vahidlərin təzahürü” adlanan fəsildə öz şərhini tapır.

Qədim abidələri və dastanları tədqiqata cəlb edən müəllif yalnız “Kitabi Dədə Qorqud” dastanlarında və “Divani lügət-it türk”də etnonimli, teonimli atalar sözləri ilə qarşılaşdığını qeyd edir. Digər yazılı mənbələrdə onomastik vahidli atalar sözlərinin olmadığını, halbuki, bu gün türk dillərinin hamısında onomastik vahidli atalar sözlərinin olduğunu vurğulayır.

Dürdanə Əliyevanın qeyd etdiyi kimi, Oğuz qrupu türk dillərinə aid atalar sözlərinin əsas xüsusiyyəti onların müstəqil mətn kimi istifadə edilməsidir. Dilçi alimin fikirləri maraqlıdır: “Türk xalqlarının atalar sözləri və məsələlərinin əsas xüsusiyyətlərindən biri onun tək bir müstəqil əsər deyil, bütöv bir kompleks təşkil edən folklor nümunəsinin bir hissəsi olmasıdır. Belə bir kompleksdə obrazlar bir atalar sözündən digərinə keçir. Bunun da nəticəsində atalar sözləri və məsələlərin ümumi bir leksik mənzərəsi yaranmış olur ki, buraya onomastik vahidlər də daxil olur. Atalar sözləri və məsələlərin onomastik vahidləri özünəməxsus xüsusiyyətə malikdirlər. Buradakı onomastik leksika tarix, mədəniyyət, qədim prototürk əlaqələri haqqında maraqlı faktları özlərində yaşadırlar” (s.181).

Atalar sözlərinin semantik kateqoriyalarının təsviri üçün koqnitiv-praqmatik istiqamətdə müqayisəli araşdırılması dilçiliyimizdə Dürdanə Əliyevanın adı ilə bağlıdır. Müəllif bu yanaşmada əsas məqsədin oğuz qrupu türk dillərinin atalar sözlərində mədəniyyət baxımından əhəmiyyətli olan mənalara onomastik vahidlərin vasitəsilə kodlaşma mexanizminin aşkarlanması olduğunu qeyd edir (s.182).

Atalar sözlərinin tərkibinə düşən onomastik vahidin əlavə əlamətlər qazandığını vurğulayan Dürdanə Əliyeva bununla bağlı yazır: “Müşahidələr göstərir ki, türk dillərinin oğuz qrupunu əhatə edən atalar sözlərində istifadəsinə görə birinci yerdə etnonimlər, ikinci yerdə isə antroponimlər dayanır. Bu isə dil daşıyıcılarının əsas rola malik olduğunu, fərdin yox, cəmiyyətin birinci yerdə durduğunu sübut edən amillərdən biridir. Tədqiqata cəlb edilən dörd dilin (Azərbaycan, türk, türkmən, qaqauz) hər birinin atalar sözlərinin ayrı-ayrılıqda təhlili göstərdi ki, onların hamısının tərkibində onomastik vahidlərin bütün tiplərinə təsadüf edilir. Lakin bütün onomastik vahidlərin içərisində etnonim, antroponim və toponimlər daha çox aktivdirlər” (s.183).

Nəzərə qarpan müsbət cəhətlərdən biri də əsərin, əsasən, elmi və bədii mənbələr əsasında yazılması ilə bağlıdır. Əsərin elmi mənbələri müxtəlif dilləri əhatə edir. Belə ki, D.Əliyeva problemlə bağlı dövrü mətbuatda dərc olunmuş məqalələrin geniş spektrindən, eləcə də Azərbaycan və rus dillərində nəşr olunmuş əsərlərlə yanaşı, Ukrayna, türk, qaqauz, türkmən, qaxax, ingilis dillərində yazılmış orijinal əsərlərdən və mətnlərdən geniş surətdə faydalanmışdır. Əsərin müsbət keyfiyyətlərindən biri də Dürdanə Əliyevanın tədqiqata cəlb olunan folklor işlərinin müəlliflərindən bəziləri ilə şəxsən görüşməsidir, Saim Sakaoglu, Dursun Yıldırım və digər alimlərlə fikir mübadiləsi aparmış və onların mövzu ilə bağlı tədqiqatlarından bəhrələnmişdir.

Əsərin təqdirəlayiq tərəflərindən biri də Azərbaycan dilçiliyində ilk dəfə olaraq oğuz qrupu türk dillərinin onomastik vahidli atalar sözlərinin kitabda yer almasıdır. Qeyd edək ki, əsərdə Azərbaycan dilində 391, türk dilində 399, türkmən dilində 190, qaqauz dilində isə 37 onomastik vahidli atalar sözləri verilmişdir. Bu atalar sözlərinin əsərdə öz əksini tapması həm də oğuz qrupu türk dillərinin onomastik vahidli atalar sözlərinin toplanması, onların qarşılıqlı müqayisəsi baxımından olduqca əhəmiyyətlidir. Verilən nümunələrdə etnonimlərin və antroponimlərin üstünlüyü müəllifin bununla bağlı yuxarıda göstərilən fikirlərini bir daha təsdiqləyir.

Sonda vurğulamaq istərdim ki, əsəri yazarkən türkdilli xalqların folklor nümunələrində onomastik vahidlərin sahəsi və rolu, eləcə də folklor nümunələrindəki onomastik vahidlərin nominativ-semantik və formal-struktur xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsi, folklor nümunələrindəki onomastik vahidlərdə ifadə olunan tarixi, etnoqrafik, sosial, mədəni faktorların təsvir edilməsi, folklor nümunələrindəki onomastik vahidlərin spesifik xüsusiyyətlərinin aşkarlanması, onomastik vahidlərdə satira, dünya mənzərəsi, stereotip, mentalıq kimi anlayışların izahı, onomastik vahidlərlə müsbət və mənfəi konseptlərin ötürülməsi mexanizminin araşdırılması kimi vəzifələri hədəfləyən müəllif buna müvəffəqiyyətlə nail olmuşdur. Fikrimizcə, “Onomastik vahidlərin folklorlarda təzahürü” monoqrafiyası uzunmüddətli gərgin əməyin uğurlu nəticəsidir və türkologiya üçün olduqca dəyərli mənbədir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Əliyeva D.T. Onomastik vahidlərin folklorlarda təzahürü. Bakı. Mütərcim, 2016, 309 s.

Açar sözlər: Türkologiya, onomastika, folklor, onomastik vahidlər, etimologiya, ekspressivlik

Ключевые слова: тюркология, ономастика, фольклор, ономастические единицы, этимология, выразительность

Keywords: Turkology, onomastics, folklore, onomastic units, etymology, expressiveness

ЦЕННЫЙ ВКЛАД В ТЮРКОЛОГИЮ – ОТРАЖЕНИЕ ОНОМАСТИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ В ФОЛЬКЛОРЕ

Резюме

Одним из направлений современной лингвистики, занимающихся комплексными исследованиями в различных областях, является ономастика. Несмотря на то, что с 60-х годов XX века было проведено бесчисленное множество исследовательских работ, написаны монографии и даже учебников по ономастике, некоторые темы остаются актуальными в этой области. Одной из таких тем является сравнительное изучение ономастической системы разных и системных языков. Одно из таких исследований, которое привлекло наше внимание это монография «Проявление ономастических единиц в фольклоре» Дурдана Алиевой, которая является одним из представителей ономастической школы Афат Гурбанова. Статья, представленная вашему обсуждению, посвящена

анализу данного исследования. В дополнение к анализу содержания работы, в статье оценивается новизна и научная ценность, которую исследование принесло азербайджанской ономастике.

VALUABLE CONTRIBUTION TO TURKOLOGY –MANIFESTATION OF ONOMASTIC UNITS IN FOLKLORE

Summary

One of the directions of modern linguistics engaged in complex research in various fields is onomastics. Despite the fact that since the 60s of the twentieth century, countless research works have been carried out, monographs and even textbooks on onomastics have been written, some topics remain relevant in this area. One of these topics is the comparative study of the onomastic system of different and systemic languages. One of such studies that attracted our attention is the monograph “The manifestation of onomastic units in folklore” by Durdana Aliyeva, who is one of the representatives of the onomastic school Afat Gurbanov. The article presented to your discussion analyzes this study. In addition to analyzing the content of the work, the article assesses the novelty and scientific value that the study brought to Azerbaijan onomastics.

Rəyçi: prof. Ş.Q.Hüseynov

Həsənli- Qəribova Şəbnəm²⁹
ORTA ƏSRLƏR QIPÇAQ TÜRKÇƏSİ DİL NÜMUNƏLƏRİ

Giriş. Orta əsrlər Şərqi regionunda oğuz dil mühitinə qonşu olan Qıpçaqca geniş əhatə dairəsinə malik idi. Ə.B. Ercilasun qıpçaq sözünün etnonim kimi ilk dəfə 759-cu ildə yazılmış Bayan Çor bitiyində işləndiyini, burada işlənən “Türk kıpçak elig yıl olurmuş”(BÇ şml.4)- “Türk Qıpçaq 50 il oturmuş, yönetmiş.”,- cümləsinin 682-745-ci illər arasındakı II Göytürk dövrünə işarə etdiyini yazır”(1. s.359). “Divanu- luğat-it türk”də qıpçaq olaraq qeyd edilən “qıpçaq” etnonimi “rus mənbələrində polovets, qərbi slav dillərində plauci, macarca paloc və kun, alman mənbələrində falones, phlagi, valvi, ermənəcə kharteş, yunan və latın qaynaqlarında kuman adlanır”(2.s.421). P.Qolden kuman və qıpçaqların əvvəllər ayrı-ayrı boylar olduğunu, VIII-XII əsrlərdə köçlər və siyasi şərait nəticəsində qıpçaq adı altında birləşdiyi XII əsrdən isə kuman və qıpçaq etnoniminin eyni boyu ifadə etdiyini yazır”(3.s.757).

Qıpçaqlar və qıpçaq dili.

Kaşğarının çəkdiyi xəritədə qıpçaqların məskunlaşdığı yer kimi İli çayının qərbindəki Çu vadisi və İdil vadisi göstərilir. Demək ki, XI əsrdə qıpçaqlar iki qrupa bölünürdü. İli vadisində Oğuzlarla birgə adı çəkilən qıpçaqlar əslində oğuzlarla bəzən müharibə belə aparmışlar. P.Qoldenə görə qıpçaqlar IX-X əsrlərdə cənubdakı oğuzların otaqlarına girmiş və oğuzlarda daxili çaxnaşmalara səbəb olmuşlar. 1061-ci ildə və sonrasında onlardan qaçan uz və peçeneqləri izləyərək Rusiyada məskunlaşdılar və monqol istilasına qədər Qara dənizin şimalındakı ərazilərdə hökm sürmüşlər (3.s.374). 1241-ci ildən isə Qızıl Orda dövlətinə tabe olmuşlar. XII-XIII əsrlərdən başlayaraq isə qıpçaqlar daha cənubda- Misirdə siyasi səhnədə aktiv rol almağa başladılar. Əyyubilər dövlətinin hərbi gücünə çevrilən qıpçaqlar 1250- ci ildə İzzəddin Aybək sultan elan edilməsi ilə qurulan Misir Türk dövlətində hakimiyyəti ələ keçirdilər. Öz dillərindən başqa dilləri bilməyən qıpçaqlar Səlcuqilərdən fərqli olaraq türkcə əsərlərin yaradılması üçün mühit yaradır, ərəb və fars dillərindəki əsərlərin türkcə tərcümələrinin hazırlanması üçün müəllifləri təşviq etmişlər. Bütün bunlar həm də oğuz-qıpçaq dil əlaqələrinin artması, qarışıq dilli əsərlərin meydana çıxması və nəhayət hər iki dilin Anadolu, Azərbaycan, Xorasan və Misiri də əhatə edən geniş bir regionda yeni adlı dillərin yaranmasına təməl olması ilə nəticələnmişdir. Misir Məmlük qıpçaqcası oğuzcanın təsirinin artması nəticəsində osmanlıcanın və azərbaycanın tərkibində qaynayıb qarışmış, öz linqvistik xüsusiyyətlərinin bir qismini bu dillərə ötürmüşdür. “Orta türkcə dönəmində türk dilinin qərb qolu kuman, qıpçaq və oğuz boylarına mənsub türklərin dillərini əhatə edirdi. XIII əsrdə Qaraxanlı türkcəsindən sonra formalaşan və fərqli dil xüsusiyyətləri daşıyan Xarəzm- Qızıl Orda və qıpçaq türkcəsi kimi yeni türk ləhcələrinin (dillərinin- Ş.H.Q.) meydana çıxma səbəbi oğuz və qıpçaqların qərbə doğru köçləri və fərqli bölgələrdə yayılmalarıdır”(4.s.270).

Qıpçaq türkcəsi adı altında üç regionda yazılmış əsərlərin dili nəzərdə tutulur:

- Şimal qıpçaqcası- Qızıl Orda qıpçaqlarının dili
- Məmlük qıpçaqcası
- Erməni əlifbası ilə yazılmış qıpçaq mətnlərinin dili.

A.B. Ercilasun isə qıpçaqcanın bu şəkildə bölünməsi ilə razılaşmayaraq qıpçaq ədəbi dilinin mövcudluğunu inkar edir: “qıpçaq türklərinin danışdığı dili, erməni qıpçaqcasıyla bağlı mətnlərdən başqa yazı dili olaraq istifadə edilməmişdir..... Misirdəki Məmlük dönəmində yazılan ədəbiyyat, din, siyasət, atçılıq, oxçuluq kimi sahələrdəki əsərlər isə qıpçaq dialektinə deyil, dönəmin standart ədəbi dilinə aid əsərlərdir. Bu yazı dilinin Xarəzm türkcəsindən çox az fərqi var və o da Xarəzm türkcəsi kimi Qaraxanlı ilə çağatay türkcələri arasında keçid dövrünü təmsil edir”(1.s.386). Müəllifin verdiyi fikirlərlə razılaşmaq mümkün deyil. Çünki məmlük qıpçaqcasında yazılan əsərlərin dilini standart dil deyərək Orta Asiya müstəqil dili ilə eyniləşdirmək XI əsrdə bu dilləri qarşılıqlı müqayisə edən M.Kaşğarının fikirlərinə də ziddir. Doğrudur, qıpçaqlar orta Asiya Asiya ərazisindən yayılmış, Xarəzm türkcəsinin formalaşmasında da aparıcı mənbələrdən olmuşlar. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, müəllifin Xaqaniyyə türkcəsinin davamı kimi dəyərləndirdiyi Xarəzm türkcəsinin ən böyük fərqi qıpçaq ünsürüdür. Xaqaniyyə türkcəsində isə aparıcı ünsür karluk qrupu boy dilləri idi.

Şimal qıpçaqcasının ən əsas nümunəsi Kodeks Kumanikus əsəridir. Əsərin əldə olan yeganə nüsxəsi 2 hissədən - italyan və alman bölmələrindən ibarətdir. Əsər türkcəni öyrətmək məqsədilə qələmə alınsa da, xristianlığa aid əks etdirdiyi faktlar həm də əsərin missionerlik funksiyasını ortaya qoyur. İtalyan bölümü latınca- farsca- qıpçaqca (kumanca) lüğətdirsə, alman bölümü qıpçaqca – kumanca- almanca, qıpçaqca- latınca, qıpçaqca - almanca 3 ayrı lüğətdən ibarətdir.

Məmlük qıpçaqcası ən zəngin yazı nümunələrinə sahib orta əsr türk dillərindəndir. Müxtəlif lüğətlərin, bədii əsərlərin, fiqh, oxçuluq, atçılıq və s. aid elmi əsərlərin yazıldığı məmlük qıpçaqcası 1517-ci ildə Misirin Osmanlı imperiyasına qatılması nəticəsində osmanlıca ilə əvəz olundu. Əslində tədrici olaraq XV əsrin birinci yarısından oğuzca ünsürlərin əsərlərdə artması ilə bu prosesin reallaşdığı müşahidə olunurdu. Məsələn, Sultan Kayıtbay, Sultan Kansu Qavrinin əsərlərin dili tamamilən oğuzca ünsürlər daşıyır və onlar məmlük qıpçaqcası mühitində yazılısalar da osmanlıcaya aid bədii nümunələrdir.

Məmlük Qıpçaqcasına aid əsərlərdən aşağıdakıları qeyd etmək olar:

Əbu Həyyanın 1312-ci ildə Qahirədə yazdığı “Kitabül- idrak li lisanül-ətrak” əsəri Misirdə istifadə olunan türk dilinin qrammatikasını və leksikasını əhatə edir. Fərqli dialektlər qıpçaqca-türkməncə deyərək iki yerə bölünür. Əsərin birinci hissəsi

²⁹ Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent. AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. shabnam.hasanli@yahoo.com

türkcə-ərəbcə lüğət, ikinci hissəsi türk dilinin qrammatikasıdır. İki İstanbul, bir Qahirə nüsxəsi olan əsərdə XIV əsr qıpçaqcası ilə yanaşı, türkməncə (oğuzca-Ş.H) dil faktları da əks olunur.

“Kitabi-məcmui tərçumani-türki və əcəmi və moğoli və farsı” əsərinin müəllifi və yazılma yeri bəlli deyil. Əsərin yeganə nüsxəsi Niderlandda Leiden Elmlər Akademiyasının kitabxanasındadır. 1343 -cü ildə Xəlil bin Məhəmməd bin Yusif əl-Konəvi tərəfindən Qazi Mövlana Kəmaləddin üçün istinsax edilən əsəri T. Houtsma türkologiyaya tanıtmışdı (5.). Əsər 76 səhifədən ibarətdir. Onun altmış iki səhifəsi türkcə - ərəbcə lüğət, qalanları isə monqolca -farsca, ərəbcə-monqolca lüğətlərdir. Əsəri tədqiq edən A.K.Kurişjanov türk və ərəb səslərini müqayisə etməsi və verdiyi bəzi lingvistik təhlillərə görə müəllifin dilçilik biliklərinin yaxşı olduğu qənaətinə gəlir. T.Houtsma və A.K.Kurişjanov əsərin müəllifinin Misir və ya Suriyada yaşayan yerlilərdən olduğunu qeyd edirlər. Səbəb olaraq müəllifin Misir dialektləri arasındakı fərqləri verə bilməsi, əlyazmada tez-tez ض və ظ hərfələrinin qarışdırılması və s. göstərilir (6.s.14). Dörd hissəyə bölünən əsər qırx bir (T.Houtsmaya görə 26) fəsildən ibarətdir. Burada ilk növbədə isimlərin və feillərin təsnifi, feillərin təsrifi və sonda şəkilçilər, köməkçi nitq hissələri haqqında məlumat verilir. Əsər boyunca müəllif təmiz türkcə - qıpçaq türkcəsi ilə türkməncəni qarşı -qarşıya qoyub müqayisə edir. Burada yenə türkməncə (التركمانية) türkcəyə (التركية، الفجائية) qarşı qoyulur. Lakin əsərdə M.Kaşğarının əsərindən fərqli olaraq burada qıpçaqca və türkməncə (oğuzca) dil fərqlilikləri verilir. Halbuki, “Divanda” oğuzca və qıpçaqca bir-birinə yaxın dillər kimi göstərilmiş, Orta Asiya ədəbi türkcəsinə qarşı qoyulmuşdu. Əlyazmanın sonunda əsərin hicri təqvimini ilə 27 şaban 643-cü ildə (28 yanvar 1245-ci il) tamamlandığı nəzərə alınsa, iki əsr ərzində qıpçaq və oğuzların həyatında müxtəlif ictimai-siyasi şərait çərçivəsində baş verən uzaqlaşmanın dillərarası oxşarlıqların fərqliliklərlə əvəz olduğunu bu əsərlə görə bilərik. Əsərdə Tenri, oğan, yaratğan, yarlığan, yalavaç kimi dini sözlər; kün, quyaş, künes, ay, aydın (ay işığı), yeni ay, ay tolu, yulduz, ülker, kök, qıyır (səməvi varlıq), bulut, tuman, çaş, yamğur (yağmur), yel, qar, burçaq/ tolu, buz, savoq, ıssı, ıssı su, illu su, yaşın, yuldırım, sırça (şimsək), tıpi, qasırqa, sağım, ir, yazı, yavan (çöl), uçurum, ay, qol (çay yatağı), uyuk (təpə), quru (materik), taşqın su, kiren su, aqar su, ırmaq, bulaq, göl, təniz kimi coğrafi terminlər, qılıç, qın, süñü, temren, qalqan, yarıq, kübe, kiriş, oq, çomaq, çoqmar, tikiç, bilik və s. hərbi terminlər öz əksini tapmışdır.

“Kitabül-əf’al” (Feillər kitabı) adlı əsər Abbas ibni Həməzə əs-Sabrani tərəfindən Misirdə hicri tarixi ilə 757-ci ildə qələmə alınmışdır. Sətirarası tərcümə lüğəti olan bu əsər Misirdə qələmə alınmış ən iri həcmli ərəbcə-farsca lüğətdir. Feillər cümlə daxilində ifadə etdikləri mənalara görə tərcümə edilmişdir. Əsərdə əsas dil ərəbcə olduğu üçün türkcə verilən bütün cümlələr hərfi tərcümə mahiyyəti daşıyır və cümlə quruluşları türk cümləsinə uyğun deyil. E.Eminoğlu əsərin leksikasının statistik təhlilini apararaq göstərmişdir ki, kitabda 2302 türk, 637 ərəb, 216 fars, 78 ərəb+türk, 81 fars+türk, 4 ərəb+fars hibrid söz vardır (7.s.79). 173 səhifədən ibarət olan bu əsər müəllifinin Türküstandan olmasına görə o həm də Qızıl-Orda qıpçaqcasının xüsusiyyətlərini daşıyır.

A.Zayoçkovskinin 1963-cü ildə İtaliyada üzə çıxardığı və hal-hazırda orijinalı Florensiyadakı Medicea Biblioteca Laurenzianada Orient 130 nömrə ilə qeydiyyatda olan “Əd-dürrətül-mudiyə fil-lüğətit- türkiyyə” əsəri Məmlüklər dövründə (1250-1517) qələmə alınmışdır. Z.Bünyadov və V.Aslanov isə bu əsəri Əbu Həyyana aid edirlər: “Biz bu əqidədəyik ki, Əbu Həyyan Əl Qərnati ilə Əbu Həyyan ən-Nəhvi eyni adamdır və “Əd -Dürrə əl mudia fil- lüğət- türkiyyə” məhz Əbu Həyyan əl-Qərnatinin qələminin məhsuludur. Ola bilsin ki, Əbu Həyyan öz əsərini yaradıcılığından bəhrələndiyi və istedadına pərəstiş etdiyi Əlaəddin Beylikin “Əl-Ənvar əl-mudia fil- luğa ət-turkiyyə” adlı əsərinə uyğun olaraq adlandırmışdır. Çox güman ki, Əd-dürrə əl-mudia fil-luğa ət-turkiyyə” əsəri “Kitab əl-idrak li-lisan əl-ətrak”dan sonra yazılmışdır” (8.s.5). Bu fikri O.Pritsak da təsdiqləyir: “Əbu Həyyanın digər əsəri qıpçaq filologiyasının xüsusi sahələrinə həsr edilmişdir. “Kitab əl-əf’al” feil bəhsinə (bəzi məqamlarda morfologiyaya), “Zəhrəl-mulk fi nəhv ət-türk” sintaksisə və Əd-dürrə əl-mudia fil-lugat-ət-turkiyyə” lüğətə (bu əsər Əl-Varraqın (bəlkə də Beylikin) tamamilə eyni adlı əsərinə nisbət kimi yazılmışdır (9.s.4). R.Toparlı isə kitabın müstənsixinin Xosrov bin Abdullah olduğunu yazır (10.s.VI).

Bu dövrdə yazılmış əsərlərdən biri də “Əl-qəvaninül-kulliyə li-zabti`l-lüğətit-türkiyyə” lüğətidir. XV əsrin əvvəllərində ərəblərə türkcəni öyrətmək məqsədilə Qahirədə yazılan əsər üç bölmədən və nəticədən ibarətdir. Əsər ənənəvi olaraq feillər, adlar, hərflər (ədətlər) bölməsindən ibarətdir. Hərflər bölməsində türkcə tərcümələrdə əslində şəkilçilər öz əksini tapmışdır. Çünki ərəbcədəki من، في və s. leksik vahidlərinin türk dilində qarşılığı -da, -dan şəkilçiləridir. Əsərin yeganə nüsxəsi İstanbuldakı Süleymaniyyə kitabxanasında şəhid Əli Paşa bölümündə 2659 nömrə adı altında qeydiyyatdadır.

“Ət-töhfətüz-zəkiyyə fi-l-lüğətit-türkiyyə” əsərinin yazılma tarixi bəlli olmasa da, Əbu Həyyanın “Kitabul-idrak” əsərinin təsiri ilə yazıldığı məlumdur. Lüğət və qrammatikadan ibarət əsərdə təxminən 3500 türkcə söz öz əksini tapmışdır. 91 vərəqdən ibarət yeganə nüsxəsi İstanbulun Bəyazid Dövlət Kitabxanası Vəliyuddin Əfəndi bölməsi 3092 nömrədə qeydiyyatdadır. Əsər 1968-ci ildə S. Mütəllibov tərəfindən nəşrə hazırlamışdı. Əsərin girişində müəllif yazır ki,

“وجعلت الاعتماد على اللغة الفجائية لا يكثر الاستعمال ولم انكر اللغة التركمانية الا عند الضرور فاقول قل - Mən qıpçaq dilinə əsaslandım. Çünki o çox işləkdir...” Ə.Mütəllibov əsəri yazanın dilin qrammatik qaydalarına bələd olduğua əsaslanaraq onun dilçi olduğu qənaətinə gəlmişdir.(11.)

Əsərdə uçmaq, tamu, arıt taq (ulduz adı), öbkə, temirtımaq (quş adı), bürküt (qadın geyimi), yaşıq, yüzük, qabarçaqlı bağa (tısağa), yarıq, quyaş, yuldırım, yazı ir, suri tuş (düş vaxtı), us, papas, tamirkazuk kimi leksik vahidlər öz əksini tapmışdır.

“Kitabu bulgatül-mustak fi lüğətit-türk vəl- qıfçaq”- Cəmaləddin Əbu Məhəmməd Abdullah ət-Türki tərəfindən yazılmış lüğətin giriş hissəsindən sonra isimlər və feillər bölməsi gəlir. İsimlər tematik qruplar əsasında, feillər isə ərəb əlifbası ardıcılığı ilə verilmişdir. “Kitabu bulğata fi- lugat at-turk va-l qıfçaq” əsəri 71 səhifədən ibarətdir və iki hissə şəklindədir. “Adlar” adlanan birinci hissə iki, “Feillər” adlanan ikinci hissə dörd bölmədən ibarətdir. Əsərin lüğət tərkibi 986 sözdən, “o

cümlədən 479 isim, 66 mürəkkəb söz, 318 feil, 22 əvəzlik, 41 say, 25 zərflər, 14 qoşma, 8 bağlayıcı, 4 ədat, 1 modal sözdən ibarətdir”(12.s.110). Əsərdə çoxsaylı dialekt xarakterli sözlərə təsadüf edilir. Lüğətin leksik tərkibini digər əsərlərlə müqayisə edən Ş.Fayzullayeva bu qənaətə gəlmişdir ki, əsərdəki sözlərdən 82- i oğuz, 20-i oğuz, 1 toxsuba, 2 çigil, 1 yabaq, 1 arğu dilinə aiddir (12.s.110). Lakin bu qruplaşdırma nisbi xarakter daşıyır. Çünki, əsərin özündə cəmi dörd sözdə qıpçaq, bir sözdə türkməncə deyə izah verilib. Bu baxımdan verilən statistik hesablama real göstərici deyil. Bu əsərdə də Əbu Həyyanın “Əl-İdrak” əsərinin təsiri müşahidə olunur. Paris Milli Kitabxanasının türkcə əlyazmalar bölməsi 293 nömrəsində qeydiyyatda olan yeganə nüsxəsi sətirlər şəklində deyil, rombların daxilində yazılmışdır. Hərəkəli mətn hər səhifədə 23 rombun içində verilmiş, yalnız bəzi sözlərdə qıpçaq və türkməncə deyə qeydlər aparılmışdır.

1229-1454-cü illərdə Yəməndə hökm sürmüş oğuz əsilli Rəsulilərin altıncı sultanı Əl-Məlik əl-əfdal əl-Abbas b. Əli (1363-1377) üçün yazılmış çoxdilli “Rəsuli lüğəti” XIV əsr məmlük qıpçaqcası və oğuzcası xüsusiyyətlərini daşıyır. Lüğətin müxtəlif səhifələrində ərəb, fars, türk, yunan, erməni və monqol dillərinə aid sözlər tematik qruplar şəklində toplanmışdır. Əsərin ilk 13 səhifəsi ərəbcə- farsca- türkcə- yunanca- ermənicə beş dilli qarışıq lüğət və onunla yanaşı sütunda ərəbcə- monqolca, ərəbcə-türkcə və yenidən ərəbcə-monqolca, ərəbcə- farsca iki dildə lüğət yazılmışdır. Son səkkiz səhifə isə ərəbcə- farsca- türkcə- monqolca lüğətdən ibarətdir.

“Kitab Gülistan bi-Türki” 1391-ci ildə Seyfi Sarayinin Sədinin “Gülistan” adlı əsərindən etdiyi tərcümə əsəridir. Yeganə nüsxəsi Niderlandın Leiden Elmlər Akademiyası kitabxanasında 1553 nömrədə qeydiyyatdadır. Məmlük qıpçaqcasına aid yeganə ədəbi əsərdir.

“İrşadül-mülük vəs- səlatin tərcüməsi” ərəbcə eyni adlı əsərin sətirarası tərcüməsidir. Yeganə nüsxəsi 1387-ci ildə İsgəndəriyyə şəhərində Bərkə Fəqih tərəfindən üzü köçürülmüşdür. Süleymaniyyə kitabxanasında Ayasofya bölümü 1016 nömrəli kataloqda qeydiyyatdadır. Kitab girişdən sonra 29 bölmə, 56 bab və 93 fəsilə bölünür.

“Kitab fil-fiqh bi-lisanit-türki”- XIV əsrin sonu XV əsrin əvvəllərində qələmə alındığı təxmin edilən bu əsərdə dini fətvalar toplanmışdır. İstanbul Millət Kitabxanası Feyzullah Əfəndi-1046 nömrəli kataloqda qeydiyyatda olan əsər oğuz ünsürlərinin hakim olduğu oğuz-qıpçaq qarışıq dillə qələmə alınmışdır. Əsər iki hissədən ibarətdir: 1) kitabü'd-dava 2) kitabül-cinâyə.

Cəmaləddin Əhməd bin Məhəmməd bin Səid əl-Qəznəvi əl-Hənəfinin Hənəfilik haqqında ərəbcə yazılan əsərin türkcəyə sətir arası tərcüməsi olan “Müqəddimətül-Qəznəvi fil-ibadət” əsəri oğuzca xüsusiyyətlərinin üstün olduğu oğuz-qıpçaq qarışıq türkcəsi ilə qələmə alınmışdır. Əsərin əldə olan iki nüsxəsi də İstanbul Süleymaniyyə kitabxanasında saxlanılır.

X əsrdə Səmərqənddə yaşamış Hənəfi məzhəbinin böyük alimlərindən olan Əbu Leysi Səmərqəndinin ərəbcə əsərinin sultan Qansu Qavri üçün edilmiş “Müqəddiməyi-Əbu-Leysi-s-Səmərqəndi tərcüməsi” sadə bir dildə oğuzcalaşmış qıpçaqca yazılmışdır.

“Şərhul-mənar lil-musannifi bit-Türki” əsəri ərəb alimlərindən İmam Nəşəfinin yazılarının qıpçaqca şərhidir. 1402-ci ildə qələmə alınmış əsər oğuz-qıpçaq qarışıq dilli nümunələrdən biridir. Bursada olan yeganə nüsxədə xəttat olaraq Mukbil b. Abdulla əs-Seyfi Çərkəsul-Məhəmməd əl-Məlik- əl-Nasiri göstərilir.

Hərblə bağlı ərəb dilindən tərcümə edilən “Münyətül-quzat” əsəri altı bölmədən ibarətdir. Yeganə nüsxəsi Topqapı sarayı kitabxanasında III Əhməd 3468 nömrə adı altında qeydiyyatdadır. At minmək, ox atmaq, qılınc- qalxan istifadə etmək, çovkan ilə topa vurmaq kimi əskəri məziyyətlərin öyrədilməsi haqqında fikirlər yer almış əsərin dili mübahisə obyektidir.

Məmlük sultanının nədimi Məxdum Tolu bəyin tələbi ilə ərəb mənbələrindən toplanaraq tərcümə əsasında hazırlanan “Kitab-fi-ilmin-Nuşşab” əsəri oxçuluğun əsas qaydalarından, ox atmanın şərtlərindən, yay haqqında məlumatlardan ibarətdir.

Fars dilindən tərcümə olunan “Kitabul-xayl” əsəri atçılıq və baytarlıqla bağlıdır. Bir nüsxəsi İstanbul Bəyazid Dövlət Kitabxanasında, digəri Paris Milli Kitabxanasında olan əsərin birinci nüsxəsi qıpçaq, ikinci nüsxəsi oğuz dil xüsusiyyətləri üstünlük təşkil edir.

“Kitabu-xayl” atçılıq və baytarlıq haqqında yazılmış əsər kimi dövrün qarışıq dil xüsusiyyətlərini əks etdirir. Əsərdə qıpçaq-oğuz dil ünsürlərini ayırd etmək çətinidir. Arı/aru, burun/ burın, okığanda/ okuğanda, bınduk/ bındık, yörimek/ yörümək, çiprek/ çüprek şəklindəki fərqli xüsusiyyətlər əsərin Paris və İstanbul nüsxələrinin yazılma- köçürülmə yerlərinin müxtəlifliyindən xəbər versə də, eyni nüsxə daxilindəki kiyik~ keyik, kiz~ kez şəklindəki fərqlilik artıq əsərin yazıldığı Məmlük qıpçaqcasındakı oğuzca təsirin nümunəsidir. Paris nüsxəsində i-li sözlər (it, kiz, bişinci) sözlər İstanbul nüsxəsində həm i-li, həm də e-li işlənir. Paris nüsxəsində alınma sözlərdə söz arası ı səsinin artırılması halı müşahidə edilir: ayb~ ayıb, fasil~fasıl, hayr~hayır, sabr~səbir.

Ən çox səs dəyişməsi halı t~d dəyişməsidir: tegin~degin, degül~tegül, tepren~depre, teri~deri, tiş~di. Tile~dile, tutağ~dudaq, türlü~dürlü, tüş~düş, tiz~diz, tur~dur, tut~dur və s.

K~g səs dəyişməsi əsərdə spesifik işarə ilə ڭ ilə göstərilmişdir: kerek~gerek, kötür~götür, kibi~gibi, küçlü~güçlü və s. Əsərdə b~m, b~v, q~x kimi səs dəyişmələri (bin~min, benzer~menzer, bir~vir, bar~var, aqar~axar, aqsar~axsa, yıqarudan~yoxarudan), söz başında b, y səs düşmələri (bolan~olan, bolğay~ola, yırak~ırak, yinçükündə~inçükündə, yiti~iti) izlənilir. C.Özgür əsərin iki nüsxəsini müqayisə edərkən bu qənaətə gəlir ki, “Kitabu- Hayl” yazmaları istər öz daxilində, istərsə də qarşılıqlı olaraq bir çox qarışıq dil xüsusiyyəti daşıyır. Fonetik baxımdan müqayisədə 8 sait, 13 samit dəyişməsi təsbit edilmişdir”(13,14).

Məxdum Tolu bəy adına ərəbcə yazılmış “Baytara” adlı əsərin türk dilinə tərcümə edilmiş nüsxəsi olan “Baytaratul-Vazih” XIV əsrin sonlarına aiddir. İstanbul Topqapı Sarayı Revan Köşkü Kitabxanasında və Paris Milli Kitabxanasında nüsxə

xələri olan əsərin birinci nüsxəsində qıpçaq, ikinci nüsxəsində oğuz dil xüsusiyyətləri üstünlük təşkil edir. On bölümdən ibarət əsərdə atların xüsusiyyətləri, qüsurları, xəstəlikləri, müalicə yolları öz əksini tapmışdır.

Bütün bu əsərlər az və ya çox dərəcədə Məmlük qıpçaqcasının ədəbi dil kimi xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir. Bu ədəbi dil dövrün digər türk dillərindən fərqli aşağıdakı dil xüsusiyyətləri var:

1) ç-ş səs dəyişməsi. Məmlük qıpçaqcasına aid demək olar ki, bütün əsərlərdə ç səsi ş ilə əvəzlənmişdi: saç-şaç, çox-şox, çaptı-şaptı, çam-şam, çardağ-şardağ, içkeri-işkeri, çeynegil-şeynegil və s.

2) n səsi Məmlük qıpçası əsərlərində müxtəlif hərfilərlə ن, گ, غ, نغ –la yazılmışdı. Ərəb dilində bu səsin olmaması, əsərləri yazanların ərəb əsilli müəlliflər olması, qıpçaq dil mühitinin Misirdə ərəb dil mühitiylə yanaşı addımlaması kimi səbəblər sağırınun səsinin yazıda fərqli formalarda ifadəsinə imkan yaratmışdır. Məsələn, ańsız (انكسن), dońuz (ظنغز), eńse (انكسا), tań (تألك), köńül (كوكول), ańgıl (آكغل), eńlik (آلكيك), mağa (مغا), sağa (سغا).

3) V səsi “Əd- dürrətül müdiyyə fil- luğat-it-türkiyyə” əsərində digər əsərlərdən fərqli olaraq bəzi “u” ilə başlayan sözlər ı əlif damma ilə yazılmaq əvəzinə و ilə yazılmışdır. Məsələn on-van, uyal-voyal, oyna-vayna, oltur-voltur və s. Belə sözlərdə و hərfinin üzərində qoyulan fəthə, damma işarələri bunun katib xətası deyil, fərqli dialekt xüsusiyyətinin yazıda əksi olduğunu göstərir.

4) Çoxhecalı sözlərdə söz sonunda ğ səsinin düşdüyü, son sait səsin dodaqlandığı izlənilir: arıĝ- aru, asıĝ-asu, atlıĝ-atlu, evliĝ-evlü və s.

5) Sözlərdə damaq ahənginin pozulması halları müşahidə edilməyə də, dodaq ahəngi məsələsində qarışıqlıq müşahidə olunur. Bir əsər daxilində eyni sözün fərqli yazılış formalarına rast gəlinir: böri-börü, bulit-bulut, eçki-eçkü, közgi-közü, uyki-uyku və s.

6) g, ğ→v səs dəyişməsi Məmlük qıpçaqcasına xas bir əlamətdir və ən çox “Töhfətüz-Zəkiyyə-Kitabül-İdrak”da izlənilir: ağır-avur, bıĝla→bavla, kaĝun→ kavun, buzaĝu→buzavu, boĝaz→ bovar, oĝüt→ovut, taĝuk→tavuk, saĝlık→savlık və s.

7) g→y əvəzlənməsi: begen→beyen, deĝin→deyin, eĝin→ eyin, eĝsük→eysik, igne →iyne, teĝirmen→teyirmen, teĝirmi→teyirme və s.

Erməni hərfli qıpçaq mətnləri. Bu mətnlər haqqında ilk məlumatı 1912-ci ildə avstriyalı türkoloq Fridrix von Kralitz Qreyfenhorst vermiş, A.E.Krimski isə əhatəli şəkildə elm aləminə tanıtmışdır. Olduqca mübahisəli olan bu mətnlər tamamilə başqa bir əlifba ilə yazılsa da, məzmun və lüğət tərkibi etibarilə sırf qıpçaqca aiddir. O.Pritsakın fikrincə, erməni köçərilərinin qıpçaqlarla mütəmadi əlaqələri, ticarətdə vasitəçi olaraq fəaliyyətləri onları yavaş-yavaş qıpçaq dilini kilsə dili və rəsmi dil olaraq qəbul etməyə məcbur etdi (15.s.131)

G.Klauson isə bəlli olmayan bir tarixdə qıpçaqların din olaraq xristianlığın qriqoryan qolunu qəbul etdiyini, dillərini dini əlifba kimi erməni hərfli ilə yazıya köçürtdüyünü qeyd edir. Bu mətnlərin dilinin qıpçaqca olduğunu, slavyan və erməni sözlərinin qıpçaqca nisbətən çox az olduğunu yazan G.Klauson haqlı olaraq bildirir ki, əgər mətnlər ermənilər tərəfindən yazılısaydı qıpçaqca yerinə erməni dilində olmalı idi (16.s.8-9.).

Erməni hərfli qıpçaq mətnlərinə tarixi xronikalar, hüquqi sənəd və aktlar, filoloji əsərlər, bədii ədəbiyyat, dini-bədii nümunələr aiddir. 3 tarixi xronika, 5 lüğət, 2 qrammatika əsəri, 40 hüquqi sənəd və akt, 5 Zəbur kitabı, 9 dua kitabı, Vartabed Antonun 4 moizə kitabı, həvarilərin həyatı ilə bağlı bir neçə kitab, pasxa təqvim, 12 heyvanlı Türk təqvim, A. Torosoviçin təbiət elmlərinə aid kitabı erməni hərfli ilə yazılmış qıpçaqca əsərlərdir.

Nəticə. Göründüyü kimi, qıpçaqca olduqca geniş regionda yayılmış və əsrlər boyunca çoxsaylı bədii və elmi nümunələrin yazıldığı bir dildir. Daha sonra oğuz və karluq dilləri ilə qaynayıb qarışan qıpçaq dilinin istifadə dairəsinin genişliyi, öz daxilində 3 dialektə bölünməsi sonrakı mərhələdə fərqli regionlarda qıpçaq dili əsasında fərqli türk dillərinin inkişafına səbəb olmuşdur. Orta əsrlər qıpçaq dilli elmi əsərlər və lüğətlər əks etdirdiyi dil faktları baxımından türk dillərinin diaxron və sinxron tədqiqi üçün zəngin mənbədir.

ƏDƏBİYYAT

1. Ercilasun A.B. Başlangıçtan yirminci yüzyıla Türk dili tarixi. Ankara, Akçağ yayınları, 2016,488 s.
2. Bilgin A., Hacıeminoğlu N., Kıpçak Türkçesi./TDV İslam Ensiklopedisi,25.C., s.421
3. Golden P. Kıpçak kabileləri üzərinə notlar: kimekler ve yemekler. (çev. Osman Karatay)/ Türkler.C II
4. Argunşah M., Yükksekaya G.S. Karahanlıca, Harezmce, Kıpçakça dersləri, İstanbul, Kesit yayınları, 2016
5. Houtsma Th. Ein Türkisch-Arabisches Glossary, Leiden, 1894
6. Курьшижанов А. Исследование по лексике «Тюркско- арабского словаря», Алма-Ата, 1970.
7. Eminoglu E. Abbas ibni hamza es-Sabrani. Kitabul- efal. Kıpçakça satırarası sözlük tıpkıbasım. Ankara, Akçağ yayınları. 2011, 324 s.
8. Əndəlusi Ə. Kitab-əl-idrak li-lisan ətrak. Tərcümə edən: akademik Z.Bünyadov. Bakı, 1992.
9. Pritsak O.Məmlük kıpçakçası/Tarixi türk şivələri. Ankara, Sevinç Matbaası, 1979.
10. Toparlı R. Ed-dürrətül- müdiyye, fil-luğatit- türkiye. Ankara, 2003, 150s.
11. Ат-тухфатуз закяяту фил-луғитит туркия. Ташкент, 1968, 279 с.
12. Файзуллаева Ш.А. Об арабско- кыпчакском словаре Джамал ад-дина Абу Мухаммад абд Аллаха ат- турки/ Советская Тюркология , 1973, № 2, с.109-111.
13. Özgür C. Kıpçak türkçesi ile yazılmış Kitabul- hayl'ın yazmalarında karşılık dil özelliklerinin görünümü /Turkish Studies- Volume 7/1 winter 2012,p/1781-1792.;
14. Özgür C Kitabul- Hayl. (Məmlük kıpçakçasıyla yazılmış ilk türk at ve atçılıq eserinin Paris yazması). İstanbul
15. Pritsak O. Erməni kıpçakçası/ Tarixi türk şivələri. Hazırlayan.M.Akalın./ Ankara, Sevinç Matbaası,1979.
16. Clauson G. Armeno- qıpçaq. Rocznik orientalistyczny. T 34 z 2 Wiesbaden 1971.

XÜLASƏ

Türk dillərinin tarixi inkişafına nəzər saldıqda onların müxtəlif dövrlərdə fərqli istiqamətlər də təşəkkül etdiyini görə bilərik. Orta əsrlər türk dilləri haqqında bəhs edən dövrün alimləri müqayisə obyektini olaraq daha çox qıpçaqca

göstəridilər. Qıpçaq dilinin tarixi inkişafı, müxtəlif qollara bölünməsi türkoloqlar tərəfindən fərqli şəkildə tədqiq edilmişdir. Tarixdə ilk dəfə qıpçaq adı Orxon-Yenisey abidələrində xatırlanır. Mahmud Kaşğari isə Qaraxani türkcəsi ilə müqayisədə ən çox oğuzcanı və qıpçaqcanı göstərdi. Qıpçaqca uzun müddət istər Orta Asiyada, istəsə də, Xəzərətrafi və Qara dəniz ətrafı regionda geniş yayılmışdır. Daha sonralar yeni dillərin təşəkkülündə baza kimi çıxış edən qıpçaqca həmin dillərə qarışmışdır. Qıpçaqca yazılmış əsərlər təkcə qıpçaq ünsürləri daşdığına görə deyil, həm də qıpçaqcanın qarşılıqlı əlaqədə olduğu dillərin dil faktlarını əks etdirdiyi üçün böyük mahiyyət daşıyır. Qıpçaq türkcəsində müxtəlif regionlarda ayrı-ayrı əsərlər yazılmışdır. Bu əsərlər elmi və bədii üslubun müxtəlif əlamətlərini özündə birləşdirir.

Açar sözlər: qıpçaq dili, elmi əsərlər, tarixi türk dilləri, oğuzca, orta əsrlər

SUMMARY

While looking through the historical development of Turkic languages, it can be observed they developed in various directions in different periods. Authors investigating medieval Turkic languages mainly indicated gipchag language as a comparison object. Historical development of the gipchag language and its division into various branches has been studied by turkologists in different ways. Gipchag name was firstly mentioned in the history of Orkhon-Yenisey inscriptions. Mahmud al-Kashgari mainly compared Oghuz and gipchag languages with the Karakhanid language. Gipchag language spread vastly both in Central Asia and the Caspian and the Black Sea regions. Subsequently, gipchag language which acted as a base in the formation of new languages became mixed with those languages. The works written in the gipchag language imply significant importance not only due to they possess gipchag elements but also for they reflect the language facts of the languages that gipchag language was interacting with. Several works were written in the gipchag language in various regions. These works encapsulate various features of scientific and literary styles.

Keywords: Kipchak language, scientific works, historical Turkic languages, Oguz language, medieval period

РЕЗЮМЕ

Авторы, исследующие средневековые тюркские языки, в основном, указывали кипчакского языка в качестве объекта сравнения. Историческое развитие кипчакского языка и его деление на различные отрасли изучалось тюркологами по-разному. Название Кипчак впервые упоминается в истории Орхон-Енисейских надписей. Махмуд аль-Кашгари в основном сравнивал огузский и кипчакский языки с караханидским языком. Кипчакский язык широко распространен как в Центральной Азии, так и в Каспийском и Черноморском регионах. Впоследствии кипчакского языка, который служил основой для формирования новых языков, стал смешанным с этими языками. Работы, написанные на кипчакского языка, имеют большое значение не только потому, что они обладают кипчакские элементы, но и потому, что они отражают языковые факты языков, с которыми взаимодействовал кипчакский язык. Несколько работ были написаны на кипчакском языке в разных регионах. Эти работы заключают в себе различные черты научного и литературного стилей.

Ключевые слова: кипчакский язык, научные труды, исторические тюркские языки, огузский язык, средневековый период

RƏYÇİ: dos. E.Vəliyeva

КАТЕГОРИЯ УТВЕРЖДЕНИЯ (ОТРИЦАНИЯ) В ЛИНГВИСТИЧЕСКИХ УЧЕНИЯХ

Одним из ученых, который при квалификации КУО совмещал логические и языковые свойства (предложения – суждения) был М.И.Каринский. Он не остановил отдельную работу, посвященную проблеме КУО. Но в сочинении «Разногласия в школе нового эмпиризма по вопросу об истинах самоочевидных» (1914) достаточно четко выражает свою позицию относительно утверждения/отрицания. Его понимание КУО сводится к тому положению, что, говоря об отрицании или утверждении, следует принимать во внимание факт отнесенности утверждения или отрицания не к понятию, а к конкретным предметам, на которые эти понятия могут только указывать (3,26). Сущность же познавательной функции отрицания русский логик и лингвист видит в том, что негативные «суждения часто оказываются существенно важными дополнительными условиями для достижения того знания, которым мы владеем» (3, 26). Как видно, этот центральный тезис по вопросу о сущности отрицания вполне четко обрисовывает контуры диалектического единства обеих сторон отмеченной категории. Иначе говоря, М.И.Каринский опирается на неразрывную связь двух форм выражения суждения-предложения, на их диалектическое единство.

Такая позиция М.И.Каринского была продиктована его собственным пониманием референтной сути предложения как языковой единицы: М.И.Каринского по праву считают родоначальником экзистенциальной теории предложения – суждения. По мнению Каринского любое предложение следует считать двучленным, поскольку оно «состоит из константной идеи существования (бытия), с одной стороны, и переменной величины – того, что утверждается как существующее, - с другой» (1, 373-374). По логике «константная идея существования» обязательно предполагает и идею отсутствия. В этом мы видим основания наличия формализованных величин утвердительности /отрицательности и, естественно, соответствующих форм предложений. Выступая в защиту этой концепции экзистенциальности Каринского, П.М.Ломов проводит разграничительную линию между номинативным содержанием слов, словосочетаний и предложений: «... предложение не просто называет нечто, но констатирует, что это нечто существует или, наоборот, не существует. Благодаря этому вся человеческая речь, состоящая из предложений, превращается ... в говорение о существовании или несуществовании» (2, 33), что в конечном итоге получает свое грамматикализованное выражение в утвердительных или отрицательных предложениях, в их соответствующих оформлениях.

Информацию мы неслучайно начали с концепции экзистенциальности предложения, выдвинутой М.И.Каринским. Его теория послужила своеобразным мостом перехода от сугубо логико-философского понимания вопроса о КУО (которое было характерно для философов с древнейших времен) к возможной лингвистической трактовке этой категории. Современная синтаксическая теория отрицания/утверждения базируется на учете единства смысловой (содержательной) и формальной сторон представления этой категории (3,4, 402-418, 5, и др.).

Однако в истории лингвистических учений имели место и сугубо языковые модели описания этой универсальной для всех языков категории, каковой является КУО.

Категориальная значимость семантики утверждения/отрицания учитывалась исторически во всех более и менее значительных трудах лингвистов. Так, еще М.В.Ломоносов в своей «Риторике» разделяет предложения на утвердительные и отрицательные, а последние он делит на «общие и особенные» (т.е. общеотрицательные и частноотрицательные, по современной терминологии) (6, 26). А.А.Барсов считал, что «речь ..., полный смысл имеющая, состоит в ясном и вразумительном утверждении или отрицании сказуемого о подлежащем», «отрицательное предложение собственно означает частицу не, только притом наблюдать должно, чтоб сия частица точно принадлежала к связке, явной или сокрытой, а не к подлежащему или собственно сказуемому. Таким образом: Праздность не есть добродетель; Пороки не похвальны, - суть предложения отрицательные, напротив того – Неприлежный лишается похвалы; Честный человек может быть небогат – утвердительные, потому что в первом случае отрицание принадлежит к подлежащему, а в последнем к сказуемому» (6,51) Таким образом А.А.Барсов выдвигает формально-грамматические параметры для разграничения разновидностей предложения.

Естественно, те критерии, которые выдвигают Ломоносов и Барсов для определения грамматической природы и функциональной сути отрицательных предложений с точки зрения современного понимания и дефиниций отрицания в структурировании предложения, могут выглядеть не совсем точными, но вместе с тем эти попытки квалификации природы отрицательных предложений в определенной мере закладывали основы сугубо синтаксического понимания феномена негации в языке: логические модели видения явления отрицания постепенно уступали место формально-грамматическому его осмыслению, при котором, как правило, исходили из место положения частицы не, которая указывала, что «признак к предмету не относится» в противовес утвердительным предложениям – отсутствие не указывает, что «признак относится к предмету». И далее: «отрицание в русском языке усиливается удвоением и в иных случаях прибавкою слов: ни зги не видать; ни на волос не поверю и т.п. (7,

³⁰ Бакинский славянский университет

284). И это все, что отмечает академик И.И.Давыдов в своей известной книге «Опыт общесравнительной грамматики русского языка» (вт. изд. 1854г.)

Ф.И.Буслаев, спустя несколько лет после восхода второго издания вышеотмеченной книги И.Давыдова, издает (свой «опыт исторической грамматики русского языка» (1858). В этой книге Ф. Буслаев рассматривает отрицательные предложения в отдельной главе. Отрицательные предложения анализируются без предварительных теоретических установок, без определения его категориальной принадлежности. Автор отмечает, что отрицательные предложения строго отличаются от утвердительных «особыми синтаксическими формами». Под этими формами Буслаев имеет в виду: 1) «двойное отрицание» (никого не видно, никогда этого не будет и т.п.); 2) обороты с одинарным отрицанием вместо двойного (никто видел живо тело – вместо «никто не видал»; 3) функционально – синонимические конструкции (совсем не имею охоты = нисколько не имею охоты); 4) «изобразительное отрицание» (ни на волос, ни крошечки), которое употребляется «двойко – или с двойным отрицанием (не видно не зги), или с одиноким (зги не видать); 5) родительный падеж при глаголах с отрицанием (не было дела, нет дела и т.п.) (8, 522-524). До Ф.Буслаева подобное функционально-грамматическое разграничение форм отрицания, по нашим наблюдениям, не встречается. Особенно интересны в наблюдениях автора следующие моменты. Первый: «вместо двойного отрицания, пишет автор, «Ничего не возьмешь», «не сделаешь» в народном языке говорится «не что возьмешь; не что сделаешь»; ср. пословицу «не кто совал (т.е. никто не совал), сам попал» (там же 523)

Сама возможность такой лексико-грамматической компрессии свидетельствует о некоторой степени подвижности «двух» отрицаний относительно друг друга (никто не мешал = не кто мешал); более того, на наш взгляд, данное явление говорит еще и о том, что в таких случаях, видимо, имеем дело не с двойным отрицанием в его строгом понимании, а с усиленным одинарным отрицанием: два полнокровных отрицания (не ... + не) могут нейтрализовать друг друга лишь на уровне общей семантики предложения, но никак не структурно.

Второй момент: автор отмечает еще одну тонкость употребления отрицательной частицы не в старинном русском языке, а именно то, что она повторяется так же, как и предлог («во стольном во городе во Киеву») (там же 474), «побежал еси – не путем еси не дорогою, не по знамени, не по-черному» (там же 524). Эти тонкие наблюдения автора «Исторической грамматики русского языка» (5-ое изд. 1881), думается еще следует взять на вооружение, поскольку наш материал – паремиио-фразеологические конструкции сохраняют некоторые подобные формы и свойства.

Как и Ф.И.Буслаев немецкий лингвист Г. Пауль при описании негации в языке исходит не из категориальной соотносительности утверждения-отрицания, а лишь из комплекса свойств отрицательных предложений.

При определении отрицательных предложений Г.Пауль все же отмечает одно положение, связанное с общим определением предложения вообще, и предостерегает от возможной нелогичности: «В нашем определении предложения, - пишет Г.Пауль, - мы сказали, что оно выражает связь двух представлений. Между тем, отрицательные предложения, обозначающие скорее разъединение этих представлений, как будто бы не подходят под это определение и на первый взгляд противоречат ему» (9, 157). При этом автор признает неразъединенность двух форм соотносящихся представлений «в сознании говорящего». Что касается утвердительных предложений со значением отрицания (это - один из моментов тонкого наблюдения Г.Пауля), то ученый отмечает: «оно (утвердительное предложение с отрицанием – Г.А) выражает неудавшуюся попытку установить связь между двумя представлениями» (там же).

Г.Пауль особенно отмечает существование таких отрицательных предложений в языке, отрицательным признаком которых являются либо только интонация, либо сопровождающие эту интонацию жесты (там же), иначе говоря, эти ценные наблюдения и сегодня помогают установлению параметрических характеристик так называемого имплицитного отрицания. Несмотря на фрагментарность квалификации отрицания на уровне простого предложения, Г.Пауль обращает особое внимание функционированию отрицания в сложноподчиненных предложениях и выявляет закономерности соотношения главного и придаточного предложений при наличии в одном из них отрицательного смысла выраженного лексико-грамматическими средствами (см. там же, с.205-208)

Особую позицию относительно КУО занимает А.А.Шахматов, который, строго говоря, своей оригинальной теории утверждения/отрицания не оставил. Тем не менее нам показались интересными некоторые его замечания по поводу логико-грамматической природы КУО. Эти замечания связаны с функциональной значимостью отрицания. Поэтому в его оценке А.А.Шахматовым хотелось бы выделить два примечательных положения:

а) категория утверждения/отрицания А.А.Шахматовым рассматривается не как фронтальная предложенческая категория, связанная с конститутивными признаками предложения – предикативностью или модальностью. Квалификация КУО в капитальном «Синтаксис русского языка» сводится к следующему. По сравнению с некоторыми европейскими языками «в русском языке отрицательный оборот, можно сказать, совпал вообще с утвердительным, говоря «он не ходит», я утверждаю (читай: констатирую– Г.А), что «он не ходит» и этим отрицаю, что «он ходит». Быть может, в связи с этим стоит наше двойное отрицание при наличности в предложении отрицательных наречий: он здесь никогда не бывает, он нигде меня не встречал ... В немецком, английском, латинском и в других языках глагол в таких случаях уже не имеет при себе отрицания» (10, 482).

Здесь внимание привлекают два момента: 1) Вопрос об отрицании рассматривается в связи с квалификацией изъявительного наклонения. 2) Утверждение и отрицание трактуются на функционально-семантическом срезе как взаимно предполагающие друг друга явления.

Имплицитную связь между этими моментами нельзя не заметить: изъявительное наклонение (индикатив) является базовой категорией, своеобразным полигоном для генерации всевозможных форм глагола по линии целого комплекса грамматических категорий, в том числе и КУО. Более того, формальная организация индикатива во многом влияет на формирование не только других форм наклонения, но и других парадигматических вариантов этих форм. Такое положение, видимо, и дает некоторое право теоретического осмысления КУО именно на базе индикатива. Если учесть, что А.А.Шахматов трактовал грамматическую природу предложения через психологические антиномии представление – непредставление (т.е. по модели «двусоставное предложение представляет ... словесное выражение двух представлений, нарочито сочетавшихся в данной коммуникации» - 10, 159), то становится понятным его концептуальное отношение к КУО: говоря он не ходит, тем самым я констатирую, что факт отсутствия его хождения подтверждает одновременно факт наличия его хождения т.е. то, что он ходит» в принципе означает, на наш взгляд, только одно: отрицание по своей форме и содержанию может быть реализовано, т.е. достигнуть цели, только с опорой на имплицитное (скрытое) утверждение, которое в данном случае является его «мысленной поддержкой», невидимым основанием, и, наоборот – утверждение позитивное остается позитивной постольку, поскольку опирается на пресуппозицию (презумпцию) отрицания. Таким образом, А.А.Шахматов высказал в свое время достаточно ценную и теоретически значимую мысль, которая, к сожалению, впоследствии не была по достоинству оценена. Тем самым А.А.Шахматов однозначно решает вопрос о первичности/вторичности негации вообще: наличие превалирующего количества утвердительных предложений еще не доказательство первичности позитивного утверждения, если даже некоторые признают его первичность только потому, что факты действительности формируют в человеке прежде всего позитивные величины (11, 207)

б) Второе положение, связанное с КУО в понимании А.Шахматова сводится к тому, что отрицательные и утвердительные предложения он квалифицирует лишь на базе отдельно взятого конструктивного типа предложения; это, по видимому, связано с признанием КУО, как мы отметили выше, не конститутивным признаком предложения вообще, а как признака, существенным для конструктивной организации отдельных разновидностей предложения. Так, КУО автор характеризует на материале так называемых «двуличных безличных предложений» (10,119), которые подвергаются анализу с точки зрения их исторического становления.

Основной же акцент делается на роль негативных слов нет, не было, нет ли, не будь и т. п, которую они играют в структурном оформлении отмеченных безличных предложений – либо самостоятельно, либо в сочетании с местоименно-наречными словами: Нет ли чего новенького?; Ничего этого нет в нынешних уездных барышнях; Нет ничего хуже, когда ...; Не было мне ни поощрений, ни рассеяний; В то время о фотографиях еще помину не было и т.п. (там же, 122-123). Свои пояснения к структуризации отмеченного типа односоставных предложений А.Шахматов обильно иллюстрирует целым рядом конструкций, в которых сочетаются безличные глаголы с отрицательными словами: не нашлось; (так) не было; мочи нет; нужды нет (не было); нет ничего + ср. степ. прилаг. (печальнее); не было (прибытку); не бывало (бедного как) не стало; не минуло, не случилось, не дано, не видано и т.п.

Таким образом, КУО в восприятии А.Шахматова получает пусть и фрагментарное освещение, но вместе с тем и две вполне актуальные и для сегодняшнего состояния изучения этой категории идеи – идею о необходимости трактовки сторон КУО с позиций их диалектического единства, их обязательного соотношения, и идеи конструктивного (конститутивного – по В.З.Панфилову) влияния отрицательных элементов на структуризацию тех или иных типов предложений. Вместе с тем А.Шахматов, как мы заметили, утверждение/отрицание не воспринимая как категориальную сущность и не употреблял обозначение «категория отрицания»

А.М.Пешковский же в своей известной книге отрицательные предложения рассматривает в отдельной главе и вводит понятие «категория отрицания».

А.М.Пешковский «категорию отрицания» воспринимает под углом зрения той же психологической соотнесенности двух представлений – представления о грозе (гроза не прошла) и представления о её миновании»: в отрицательном предложении «гроза не прошла» пишет автор, бесформенное словечко не обозначает, что связь между отмеченными двумя представлениями нереальна, «что ей в природе ничто не соответствует» (12, 386). Здесь видно какой философской мысли о негации Пешковский придерживается: видны контуры потепнианского понимания отрицания. (впрочем, подобное понимание лежит в основе трактовки КУО в некоторых современных учебниках) (13, 70-72).

Совершенно справедливо мнение Пешковского о позиционной силе отрицательного слова не. По мнению, ученого лишь отрицание, стоящее при сказуемом, делает все высказывания отрицательным, отрицание же, стоящее при моем другом члене предложения, не колеблет общего утвердительного смысла высказывания» (13, 387); далее автор делает теоретическое обобщение, которое подчеркивает значение глагола-сказуемого в общей системе русского verboцентрического предложения: различные между отрицанием перед сказуемым и отрицанием перед другими членами предложения «является косвенным подтверждением» того, что «только сказуемое и выражает мысли» (13, 388). Что касается утвердительных предложений, то их форму и значение Пешковский определяет через

«нулевую категорию», означающего отсутствие средств выражения. «Предложения, не заключающие в себе отрицательных членов, сознаются как утвердительные» (13, 390).

Как видно, в этом определении есть тонкое указание на то, что предложения отрицательным, создавая категориальное единство, как мы понимаем, обеих сторон единого предикативного значения. Подобная трактовка сути КЦО утвердительные предложения также не лишены средств представления – нулевого признака. Этот признак и противопоставляет утвердительные (хотя Пешковский терминологического обозначения «категория утверждения/отрицания» не применял) переносит её в область предикативности предложения, с чем мы вполне солидарны. И следует отметить, что для своего времени такой переход в квалификации КУО был весьма значим. К тому же Пешковский сделал некоторые наброски в плане семантико-структурного анализа фразеологизированных конструкций отрицательно-положительного строения – «нерешительно-отрицательных предложений» таких, как «волей-неволей...», «в ноги не в ноги...», «рад не рад...», «колдун не колдун...» и т.п., в которых столкновение утвердительной и отрицательной форм порождает, по словам автора, «слабое отрицание» (12, 390-391). Вместе с тем данный способ/выражения КУО мы рассмотрим отдельно, с привлеченными большего массива паремиио-фразеологических единиц с тем, чтобы можно было достаточно аргументированно квалифицировать семантико-синтаксическую природу подобных устойчивых образований.

Один из учеников А. Потемни – Овсяннико-Куликовский, принимая трактовку своего учителя относительно семантики отрицания, представляет классификацию простых предложений на основе наличия «особых синтаксических форм» и сопровождающих их частиц. Таковыми, по мнению Д.Н.Овсяннико-Куликовского, являются отрицательные, вопросительные, побудительные и восклицательные предложения (14, 306).

Автор своей тезис не поясняет, удовлетворившись приведением примеров. Между тем Овсяннико-Куликовский поставил вопрос, на который до сегодняшнего дня нет общепринятого, однозначного ответа; лексико-грамматическая природа слова «неправда» может быть объяснена а) в противопоставлении слову «правда», б) в пределах «значимостей элементов его морфемного состава и в) в пределах тех функций, которые оно выполняет в предложении – сказуемого (Это-неправда!), дополнения (ты говоришь неправду), главного члена односоставного предложения (Неправда!).

Поэтому отрицательность/утвердительность семантики таких «предикативных» слов как «неправда» (в той или иной функции) определить весьма проблематично хотя бы в силу того, что трактовка не является неотъемлемой частью (элементом) этого слова, она факультативна с дериватологической точки зрения.

Другое дело, когда в отмеченных функциях выступают отрицательные слова, которые без не статуса не имеют: неряха, неряшливый, ненависть, нечаянно, недоразумение и т.д. Естественно, ставить в один ряд негации конструкции «Он это сделал нечаянно» и «Ты говоришь неправду» или «Он пришел невзначай», «Ты живешь неправдой» и т.п. было бы совсем некорректно. Какие из них отрицательные, а какие утвердительные конструкции – вопрос, требующий аргументации. Даже элементарное сравнение (Это не правда; это-неправда (т.е. это-ложь!); Ты неправ (ты ошибочен); Ты не правдив (ты лжив) и т.п.) показывает, что в таких случаях проводить границу между отрицательным и утвердительным смыслами очень проблематично.

На наш взгляд подобные конструкции можно дифференцировать на основе соответствия (несоответствия их смысла смыслу предложения «То, что ты говоришь (делаешь, думаешь и т.), не соответствует реальности, действительности»: Ты живешь неправдой, ты сказал неправду и т.п. будут утвердительными, а «Ты не правдив», «Ты не сказал ничего правдивого» и т.п. отрицательными ввиду того, что составляют синонимический ряд с проверочной конструкцией «То, что ты сказал, не соответствует действительности», и при этом оформление предложения должна соответствовать этому смыслу адекватными формальными показателями не, ни, нет и др. Потому с этой точки зрения «Ты говоришь ложь» будет предложением утвердительным, если даже соотносится по смыслу с проверочной конструкцией.

Тем самым мы еще раз убеждаемся в том, что онтологическую сущность категории утверждения/отрицания составляет идея логического соответствия/несоответствия того, о чем говорится в предложении, реальности, картине действительности.

В данном обзоре сугубо лингвистических учений и подходов к КУО мы рассмотрели в основном точки зрения тех лингвистов, классиков синтаксической теории, чьи учения относительно вопроса о КУО по тем или иным причинам оставались вне поля зрения. Существующие иные точки зрения представлены в работах В.Н.Бондаренко (см. раздел «Отрицания в лингвистике» 3, 49-74), И.Н.Бродского(15), В.К.Гусейновой (16, 16-24), М.А.Абдуллаевой (17,10-38) и др. Что касается исследований, которые появились совсем недавно-в первые десятилетия XXI века, и которые, естественно, еще не стали предметом обсуждения в исследованиях, то среди них особое внимание привлекает капитальный труд Е.В.Падучевой «Русское отрицательное предложение», опубликованный в 2013 году.

«Отрицание, - пишет Е.В.Падучева, - связано со всеми аспектами языковой структуры. Оно нетривиальным образом взаимодействует с кванторными словами и модальностью, с лексической семантикой и актантной структурой слова, с синтаксисом и морфосинтаксисом предложения, с его тема-рематическим членением» (5, 11). При этом Е.В.Падучева особо отмечает роль лексической семантики, которая в принципе не принималась во

внимание представителей традиционного синтаксиса: «не менее важную роль в структуре отрицательного предложения играют тематические классы глаголов» (5, 11-12).

Это означает, что автор, применяя методику формально-логического анализа отмеченной категории, все же не отходит от признания вербоцентризма русского предложения, поскольку понятие презумпции, заимствованное из логики и положенное в основу формально-логического анализа в этой книге, является экспликатором именно структурной и семантической «широкозначности» (Байков) глагольного слова.

Книга Е.В.Падучевой посвящена не философским (гносеологическим) аспектам отрицания, в ней освещаются именно формально-логические основания структуризации русского негативного предложения. А подобный анализ в принципе действительно требует решения поставленных задач приемом учета неразрывности лексико-семантических возможностей слова или словосочетания с их морфологическими данными и синтаксическими (актантово-референциальными) свойствами. Поэтому в книге рассматриваются а) синтаксис отрицательного предложения и типология отрицания, б) морфология отрицания (функции отрицательных местоимений, отрицание в генитивных конструкциях), в) лексическая семантика слова, связанная с экспликацией отрицания.

Вопросы рубрики занимают в книге центральное место: эту книгу можно квалифицировать как гимн генитивной негации. Критикуя позиции А.М.Пешковского, Ш.Балли и других «традиционалистов» относительно определения отрицания (они определяют отрицание в неразрывной связи с утверждением), Е.В.Падучева заключает: «Отрицание ... не аналогично утверждению: утверждение – это речевой акт, а отрицание строит пропозицию, которая может использоваться в речевом акте ... отрицание принадлежит к числу исходных, не толкуемых понятий» (5, 16).

Эта установка на определение отрицания, однако, остается нераскрытой автором и вызывает ряд вопросов – почему отрицание должно пониматься в разрыве от утверждения (хотя автор в начале главы при пояснении приводит пару примеров. «Клюква не растет на дереве» - отрицание предложения «Клюква растет на дереве»), а также почему утверждение является непосредственно речевым актом, а отрицание может стать речевым актом только через посредство пропозиции – инвариантного выражения смысла.

Одним из примечательных мест в отмеченной книге является призыв к изучению всех форм не только грамматализованного отрицания, но и всех возможных проявлений имплицитного отрицания, которое обусловлено специализированными группами глагольных лексем типа отказаться, воздержаться, лишиться и т.п. (5, 17).

Введением понятия «презумпция» в сферу теоретического осмысления отрицания (Падучева, впрочем, не употребляет термин «категория отрицания») автор открывает новые возможности и аспекты в понимании КЧО: презумпция (то же, что пресуппозиция), как известно всегда ориентирована на исходную, базовую информацию, известную коммуникантам и дающую возможность на порождение новых высказываний (18, 470).

Между тем, нам представляется, что понятия презумпции и ассерции, которыми широко пользуется Е.В.Падучева, так или иначе связаны с информацией, определяющей истинностное положение дел, истинную картину: этой картине, как правило, соответствуют утвердительные конструкции, имеющие отрицательные коррелятивные формы или же, наоборот, отрицательные конструкции, имеющие утвердительные корреляты. Так что рассматривать отрицание и отрицательные предложения в отрыве от своих логико-смысловых коррелятов представляется по крайней мере неоптимальным.

Книга Е.В.Падучевой информативно насыщена, она может считаться последним словом науки в плане теоретического осмысления отрицания в генитивных конструкциях, которые изучены здесь практически исчерпывающе, а также конструкций с имплицитным отрицанием.

Что касается функционального поведения модальных частиц при сочетании с глаголами в отрицательной форме, то хотелось бы отметить, что подобные сочетания (например, «еще + не спит») не играют особенно существенную роль в организации отрицательных предложений: подобные модальные смыслы возникают и в утвердительных предложениях, поскольку эти смыслы формируются в этих модально-глагольных сочетаниях безразлично к их утвердительно-отрицательному значению. Сравним:

- Ребенок еще не спит ~ ребенок не спит (ассерция) ~ ребенок должен был уже спать (презумпция)
- Ребенок еще спит ~ ребенок спит (ассерция) ~ ребенок не должен спать (презумпция) (5, 241).

Формально-логическая концепция, положенная в основу книги Е.В.Падучевой, в известной мере оказывается не до конца оптимальной также при конкретном анализе отрицания в так называемых идиоматизированных конструкциях. Нам представляется, что природа отрицания (отрицательного смысла) в паремии-фразеологических единицах и в свободных предикативных конструкциях не совсем коррелятивны, не покрывают друг друга и описание этих форм отрицания под одним и тем же углом принципиального формирования трудно считать правомерным.

Поэтому мы в нашей работе (в установлении основных контуров категории утверждения/отрицания) отдаем предпочтение той концепции отрицания, которая представлена в «Русской грамматике» (4, 402-421).

В названном академическом труде признается: 1. неразрывное единство сторон единой категории, их взаимосвязанность (4,402) 2. в основу дифференциации утверждения/отрицания и соответствующих предложений кладется «отношение к отрицанию», т.е. отрицание признается принципиально предикативной характеристикой предложения (4, 403); 3. классификация отрицательных предложений проводится на основе единого критерия обязательности/факультативности отрицания; 4. деление предложений на общеотрицательные и частноотрицательные считается аргументированной, поскольку оно имеет глубокие исторические корни и связано с формально-грамматическими показателями структуризации отрицательных предложений, 5. системность разновидностей классификации отрицательных предложений подтверждается наличием в языке целого корпуса отрицательных по смыслу предложений, организованных лишь особой моральной интонацией: Поймет он тебя! И не вздумай унижаться! (он тебя не поймет) (4, 403).

Итак, мы обозрели самые основные тенденции лингвистического освещения проблемы отрицания и отрицательных предложений, представленные (тенденции) в трудах известных синтаксистов виде концепций. И у нас сложилась достаточно объективная картина со всеми ее вполне примечательными не только для своего времени, но и для сегодняшнего дня принципиальными достижениями, а также с теми или иными, на наш взгляд, недоработками. Эти недоработки общей теории негации (и КУО в целом) не позволяют осуществлять системную оценку отмеченной «связанной со всеми аспектами языковой структуры» (Падучева) категории. Мы попытаемся систематизировать эти, с нашей точки зрения, параметральные лакуны цельной теории КУО и изложить собственное отношение к этим проблемам с тем, чтобы облегчить восприятие нюансов нашей дальнейшей квалификации КУО и конкретного паремиио-фразеологического материала, оформленного как отрицательная конструкция.

Литература

1. Каринский М.И. Разногласия в школе нового эмпиризма по вопросу об истинах самоочевидных. Пч. 1914. 378с.
2. Ломов А.М. Типология русского предложения. Воронеж: ВГУ, 1994. 277с.
3. Бондаренко В. Отрицания как логико-грамматическая категория. М., 1983.
4. Русская грамматика том 2, Москва, Наука 1980, 709с.
5. Падучева Е.В. Русское отрицательное предложение. Языки славянской культуры. Москва, 2013, 305с.
6. Виноградов В. Из истории изучения русского синтаксиса. М., 1958, 400с.
7. Давыдов И. Опыт общесравнительной грамматики русского языка. М., 1854.
8. Буслав Ф.И. Историческая грамматика русского языка. Москва, 1959, 623с.
9. Пауль Герман. Принципы истории языка. Москва, 1960, 500с.
10. Шахматов А.А. Синтаксис русского языка. Москва, Учпедгиз, 1941, 620с.
11. Потебня А.А. Эстетика и поэтика. Москва, Искусство, 1976, 613с.
12. Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. М., 1956, 511с.
13. Валгина Н.С. Синтаксис современного русского языка. М., 1978, 378с.
14. Овсяннико-Куликовский Д.Н. Синтаксис русского языка. СПб, 1912, 320с.
15. Бродский И.Н. Отрицательные высказывания. Л. Изд. ЛГУ, 1973, 262с.
16. Гусейнова В.К. Категория утверждения/отрицания и система отрицательных предложений (на мат. русского и азерб. языков) // Диссертация на соискание уч. ст. канд. филол. наук. Баку, 2006, 145с.
17. Абдуллаева М.А. Способы выражения двойного отрицания в русском и азербайджанском языках // Диссертация на соискание ... доктора филос. по филол. наукам. Баку, 2017, 160с.
18. Старичёнок В.Д. Большой лингвистический словарь. Ростов-на-Дону, 2008.

Ключевые слова: категория утверждения/отрицания, тенденция, отрицательные предложения, проблемы отрицания, лингвистическое учение.

Açar sözlər: təsdiq/inkar kateqoriyası, tendensiya, inkar cümlələri, inkarlıq problemi, linqvistik təlim.

Keywords: category of approval/denial, trend, negative proposals, problems of denial, linguistic teaching.

Лингвистик təlimlərdə təsdiq (inkarlıq) kateqoriyası

Резюме

Məqalədə məşhur sintaksistlərin konsepsiyalarında öz əksini tapıb təqdim etmiş inkarlıq problemləri və inkar cümlələrin əsas linqvistik tendensiyalarını nəzərdən keçirmişik. Əldə etdiyimiz öz dövrü üçün vacib, həmçinin bu gün də prinsipial nailiyyətləri və çatışmazlıqları olan obyektiv vəziyyətdir. Bu çatışmazlıqlar adı çəkilən kateqoriyanın bütün dil strukturları ilə əlaqəsinin tam qiymətləndirməsinə imkan vermir.

Category of approval (denial) in linguistic exercises

Summary

In this article we have observed the most basic trends of linguistic coverage of the problem of negation and negative sentences, presented (trends) in the works of known syntax of concepts. And we have a rather objective picture with all its quite remarkable not only for our time, but also for today 's fundamental achievements, as well as with some, in our opinion, shortcomings. These shortcomings in the general negation theory do not allow for a systemic assessment of the noted "all-related aspects of language structure" of the category.

Rəyçi: professor İlyas Həmidulla oğlu Həmidov

Кадырова Зенфира Исмайл кызы³¹ ОЧЕРКИ ПО ТЮРКОЛОГИИ

Истоки татарской ономастики уходят в глубину веков, к X столетию. В записях арабского путешественника в Волжско-Камской Булгарии Ахмеда Ибн-Фадлана, датируемых 921-922 гг., зафиксированы весьма ценные сведения по топонимии. Есть интересные материалы о гидронимах Джарамсон (Большой Черемшан), Байнах (Майна), Кондырма, Отог (Утка) и о соседях болгарского государства. В начале X века в Среднее Поволжье проникает ислам, а вместе с ним – и арабские заимствования. На формирование и функционирование топонимов Татарстана они оказали сильное воздействие. Древнетюркской ономастике в своем знаменитом словаре «Дивану лугат-ат-турк» (1074) отвел значительное место Махмуд Кашгари. Он дал весьма важные сведения о древнетюркских племенах и народах, об их этнонимах, топонимах, антропонимах. Данные по топонимии, антропонимии, этнонимии, космонимии тюркоязычных народов содержатся в трудах ученых раннего Средневековья – аль-Фараби (IX в.), аль-Бируни (X-XI вв.), Средневековья – Дулати (XV в.), Бабура (XV-XVI вв.), Абу-ль-Гази (XVI в.) и других.

С.М.Шпилевский серьезно проверяет ономастические материалы. В 1877 году публикуется его работа «Древние города и другие болгарско-татарские памятники в Казанской губернии». Там он дает свод памятников Волжской Булгарии, Казанского ханства, тщательно останавливается на городах Болгар, Сувар, Биляр, Джукетау, Кашан, Ошель, Казань, Керменчук, Тетюши.

Г.И.Перетяткович в своем труде «Поволжье в XVII и начале XVIII века» (1882) приводит богатый материал по топонимии и истории Казанского ханства. В частности, автор затрагивает Казанский, Свияжский, Тетюшский уезды ханства: «С одной стороны Казанский уезд соприкасался с Волгою, а с двух других – граничил Камою и Вяткою. В Казанский уезд с самого начала входил Лаишевский острожек на р. Каме; к нему же принадлежал пригород Арск на р. Казанке и пригород Алат на одном из притоков р. Илети».

В XI-XVII вв. тюрко-татарские названия упоминаются и в русских летописях («Повесть временных лет», «Слово о полку Игореве» и др.). Это древние болгарские города, такие как Жукотин, Керменчук, Ошель, Троккий.

Ученые XX столетия внесли большой вклад в изучение комплекса проблем западносибирских татар: лингвистики (работы М.А.Абдрахманова, С.Амирова, Г.Х.Ахатова, Р.М.Бирюкович, Л.В.Дмитриевой, А.П.Дульзона, С.М.Исхаковой, Х.Х.Салимова и др.), археологии (работы А.А.Адамова и др.), антропологии (работы А.Н.Багашева, В.А.Дремова, Г.Ф.Дебеца, А.Р.Кима, Н.С.Розова, Т.А.Трофимовой, Г.Л.Хить и др.), этнографии (труды И.И.Авдеева, И.П.Струковой, Ф.В.Ахметовой, В.Б.Богомолова, Ф.Т.Валеева, Г.И.Еремина, П.Г.Иванова, С.В.Иванова, Д.М.Исхакова, А.Г.Селезнева, Н.А.Томилова, В.В.Храмовой и др.), истории (труды С.В.Бахрушина, З.Я.Бояршиновой, Б.О.Долгих, Ш.Ф.Мухамедьярова, В.И.Огородникова и др.). Для филологической литературы характерно появление ряда публикаций по ономастике тюркоязычных и контактирующих с ними народов Сибири (работы Б.Ф.Валеева, Ф.Т.Валеева, И.А.Воробьевой, Ф.Г.Гариповой, А.П.Дульзона, С.М.Исхаковой, З.С.Камалетдиновой и др.).

Особо следует отметить большой вклад Д.Г.Тумашевой, Ф.Т.Валеева, Н.А.Томилова в изучение происхождения, этнокультурной истории, языка сибирских татар исследуемой территории.

Ханиса Чавдатовна Алишина стоит у истоков тюменской тюркологии. По её инициативе в Тюменском государственном университете началось изучение и преподавание языка сибирских татар, возникло татарское отделение, где стала вестись подготовка преподавателей татарского языка с университетским образованием, была открыта аспирантура по этому направлению. Её трудами в университетской библиотеке возник фонд научной, учебной и художественной литературы на татарском языке. Родилась Ханиса Чавдатовна в Тюмени в мае 1953 года в семье капитана речного флота лесобазы «Тура». Начала учиться в тюменской школе № 28, но в связи со смертью отца и переездом семьи, учебу завершала в Старо-Александровской восьмилетней школе Ярковского района.

По ее инициативе началось изучение и преподавание языка сибирских татар, возникло татарское отделение, где стала вестись подготовка преподавателей татарского языка с университетским образованием, была открыта аспирантура по специальности 10.02.02 «Языки народов Российской Федерации. Татарский язык». Ее трудами в университетской библиотеке возник фонд научной, учебной и художественной литературы на татарском языке. Прежде чем началась академическая карьера будущего тюменского тюрколога, Х. Ч. Алишиной пришлось пройти большую школу жизни. Ей довелось учиться в разных школах – в городской тюменской школе № 28 и в сельской Старо-Александровской школе Ярковского района.

После она училась в Тюменском педагогическом училище, по окончании которого в 1972 году работала учителем начальных классов, учителем истории, завучем восьмилетней школы на юге Тюменской области (1972-1982). Одновременно она заочно училась на историческо-филологическом факультетах Тюменского университета, где в начале получила диплом историка (1982), а потом – филолога, преподавателя русского языка и литературы (1988). В 1982 г. Х.Ч.Алишина была приглашена на работу в Тюменский областной институт

³¹Бакинский славянский университет

усовершенствования учителей, где была методистом кабинета трудового обучения, заведующим кабинетом передового педагогического опыта, заведующим кабинетом родного и русского языков в национальных школах Тюменской области. Поворотным в судьбе Х.Ч.Алишиной стал 1988 г., когда она поступила в очную аспирантуру по кафедре восточных языков Казанского университета, где интенсивно занималась изучением говоров сибирских татар юга Тюменской области под руководством крупного ориенталиста, академика АН Татарской АССР Д. Г.Тумашевой. В 1992 г. Она с успехом защитила кандидатскую диссертацию. В 1993 г. Ей была присвоена ученая степень кандидата филологических наук. В 1991-1992 гг. Х.Ч.Алишина работала научным сотрудником Института языка, литературы и истории имени Г.Ибрагимова Казанского научного центра АН СССР. Ее исследования становились все более востребованными. Она получила приглашение в Тобольский педагогический институт на должность доцента кафедры русского языка (1992-1993), а в след за тем – и в Тюменский государственный университет на кафедру общего языкознания, с которой будет связана вся последующая преподавательская и научная деятельность. Здесь ею были подготовлены фундаментальные монографии, учебные пособия, научно-популярные книги, переводы классиков сибирско-татарской литературы Я.К.Занкиева, Б.В.Сулейманова и др.

В 1994 году вышли две первых книги Ханисы Чавдатовны, посвященные татарскому языку. Одна в Тюмени, другая - в Казани. В тюменском издании нашли отражения публикации автора, сделанные в средствах массовой информации и представленные в материалах научно-практических конференций за 1990-1994 гг. Казанское издание посвящено научному исследованию автора, которое касается одного из интереснейших тюркских наречий Западной Сибири-тоболо-иртышского диалекта языка сибирских татар. Книга подготовлена на основе лингвистических данных, собранных автором во время экспедиций по югу Тюменской области. Здесь была завершена докторская диссертация по ономастике сибирских татар юга Тюменской области. Защита прошла в 1999 г. в Казанском университете. В исследовании Х.Алишина на основе всей собранной разноязычной топонимии выявила тюркские и установила их этногенетическое происхождение, дала семантико-этимологическую характеристику ранним онимам сибирских татар, выявленным из памятников татарской и русской письменности, проследила этапы формирования ойконимической системы, составив словарь татарских населенных пунктов Тюменской области. Изучила составность ГИ, собрала апеллятивы и основы географических имен в лексико-семантические поля, проверила, какие разряды лексики более всего представлены в ГИ. Выявила фонетическую, семантическую, этимологическую организацию топонимов и антропонимов. Проанализировала антропонимов сибирских татар XVIII-XX в.в. и определила степень их участия в топообразовании. Определила семантические, формальные, комбинаторно-сочетательные признаки личных имен (ЛИ). Проанализировала знаковые характеристики XX века извлеченных из письменных памятников и архивных фондов Москвы, Тюмени, Тобольска и районных архивов Тюменской области. В исследовании все наблюдения было ведено через сопоставление родственных, и неродственных языков на общем тюркском фоне и определено этногенетические пласты в ономастиконе сибирских татар и на их основе сделано выводы о происхождении тоболо - иртышских татар.

В 1999 г. вышла книга Х.Ч.Алишиной «Ономастикон сибирских татар», посвященная изучению топонимии и антропонимики Тюменской области. Историко-лингвистическое исследование ономастики, выполненное на основе анализа татарского языкового материала Тюменской области, является первым в татарской языкознании. Самой интересной исследованием является книга «Татары земли сибирской (Тюменская область)» - «Эта книга, представляет несомненный интерес не только в том плане, что в нее включены имена известных ученых, учителей, заслуженных людей культуры и производства земли сибирской. Но и тем, что она является одной из довольно редких весточек от наших близких сородичей сибирских татар, от самобытной и довольно многочисленной ячейки сибирской нации. Словник интересен и тем, что в нем наряду с именами выдающихся и заслуженных деятелей науки и культуры, исконно земли сибирской, таких как: Нияз Бакый Атнометов, Рашит Ибрагимов, Нигматулла Хаджи, Хамит Ярми, Фуат Мансуров, Марат Мулюков, Саит Раинбеков, поэтов и писателей: Якуб Занкиев, Булат Слейманов, Шавкет Сибгатуллин и др., приведены имена тех известных ученых, которые в те или другие годы работали среди татар. Это такие имена, как: Роберт Нигматуллин, Габдулхай Ахатов, Азат Ахмадуллин, Фарит Хатипов, Гумер Сагтаров и др.» Действительный член АН Республики Татарстан, заслуженный деятель науки РТ и РФ, профессор Д.Г.Тумашева.

Ученая степень доктора филологических наук была присуждена в 2000 г., а ученое звание профессора присвоено в 2001 г. Подруководством профессора Х. Ч. Алишиной защищены более 10 кандидатских диссертаций. Она является членом совета Ассоциации сибирских татар и татар, проживающих в Тюменской области, редакционного совета журнала «Российская тюркология», редакционного совета федеральной просветительской газеты «Татарский мир». По ее инициативе Совет по топонимике при администрации г. Тюмени увековечил имена Булата Сулейманова и Хамита Ярми в названиях улиц города. Х.Ч.Алишина является членом Союза журналистов Российской Федерации, членом Союза писателей Республики Татарстан. Она – почетный работник высшего профессионального образования Российской Федерации, заслуженный учитель Республики Татарстан, избрана действительным членом Международной тюркской академии (1997), почетным членом Академии наук Республики Татарстан (2007), членом Российского комитета тюркологов при отделении историко-филологических наук Российской академии наук (2010). Научные труды Х.Ч.Алишиной удостоены премии имени В.И.Муравленко.

В настоящее время Х.Ч.Алишина является автором 30 книг и монографий, 300 научных работ, 340 научно-популярных статей. Ключевой темой её научных исследований является изучение имен собственных, распространенных на территории проживания сибирских татар. В 2017 году её книга «Исторический ономастикон сибирских татар» стала победителем регионального конкурса «Книга года» в номинации «Лучшая научная книга».

Ханиса Алишина много сил и энергии отдает подготовке научно-педагогических кадров. Жажда познания, стремление к постижению научной истины, настойчивость, верность научным идеалам, верность родному языку – основные критерия этой удивительной женщины. Она создала свою научную школу, татарской ономастики.

Литература

1. Алишина Ханиса Чавдатовна (29.05.1953, г. Тюмень) // Больше чем наука: кн. о филологии и филологах Тюм. гос. ун-та / редкол.: А. М. Корокотина, Л.А.Летаева, В. Н. Сушкова. – Тюмень, 2008. – С. 143–144.
2. Алишина Ханиса Чавдатовна // Казанская лингвистическая школа: справ.-энцикл. изд. / сост. М. З.Закиев ; отв. ред. Г.Х.Гильманов. – Казань, 2008.
3. Алишина Ханиса Чавдатовна // Профессора: очерки, интервью, зарисовки и информация о профессорах Тюм. гос. ун-та / [рук. Г. Н. Чеботарев ; очерки, интервью, зарис. о проф. Тюм. гос. ун-та И. Я. Гецевич, сост. ил. материала И. В. Чернявский, фот. Д. Зиновьева]. – Тюмень: 2010, с. 15-16.
4. Алишина Ханиса Чавдатовна // Татарская энциклопедия: в 5 т. / гл. ред. М. Х. Хасанов; отв. ред. Г. С. Сабирзянов; Казань, 2002. – Т. 1: А–В. – С. 111.
5. Алишина Ханиса Чавдат кызы // Татар энциклопедия сүзлегә [Татарский энциклопедический словарь] / баш мөхәррир М.Х.Хасанов; жаваплы мөхәррир Г. С. Сабирзянов; – Казань, 2002. – С. 32.
6. Алишина Х. Ч. Говоры сибирских татар юга Тюменской области : автореф. дис. канд. филол. наук : 10.02.06 / Х.Ч.Алишина. – Казань: 1992. –22 с.
7. Алишина Х. Ч. Боль моя и радость – язык сибирских татар / Х. Ч.Алишина. – Тюмень : СофтДизайн, 1994. –48 с
8. Алишина Х. Ч. Тоболо-Иртышский диалект языка сибирских татар / Х.Ч.Алишина. Казань: Изд-во Казан. гос. пед. ин-та, 1994, с. 119.
9. Алишина Х. Ч. Названия селений сибирских татар : на материале Тюменской области / Х. Ч.Алишина, Г. М. Ниязова. –Тюмень, 2004. –198 с.
10. Алишина Х.Ч. Татары земли сибирской (Тюменская область): словник. Казань: Магариф, 2005. –80 с
11. Алишина Х. Ч. Ономастикон сибирских татар: (на материале Тюменской области) / Х. Ч. Алишина. Тюмень, 2005, 520 с.
12. Алишина Х. Ч. Тюркская топонимия юга Тюменской области / Х. Ч.Алишина, З. М. Калгаманова. –Тюмень: Печатник, 2012. –170 с.
13. Алишина Х.Ч. Историко-лингвистическое исследование антропонимии татар междуречья Нижней Оби и Иртыша (XX век): монография / Х. Ч. Алишина, Л. Х. Маликова. Тюмень: Печатник, 2014. –184 с.

Türkoloji öçerk II

Xülasə

Təqdim edilən məqalə tatar türkologiyasına həsr edilmiş “Türkoloji dilçiliyə dair öçerk I” araşdırmasının davamıdır. Burada tatar türkologiyasında və tatar onomastikasının inkişafında çox böyük rolu olan və bu sahədə aparıcı mövqe tutan professor Xanisa Alishanın həyatı və elmi yaradıcılığına həsr edilmişdir. Burada təsviri metodla alimin elmi fəaliyyəti geniş şəkildə təsvir edilir. Məqsəd ümumi türkoloji tədqiqatlara maraq göstərən gənc alimləri müasir türk dünyasını araşdıran tədqiqatçılar və tədqiqatlarla tanış etməkdir.

Turkology essay II

Summary

The article is a continuation of the study "Tocological linguistic essay I" in Tatar Turkology. It is dedicated to the life and scientific activities of Professor Khanis Alish, who played a leading role in Tatar Turkology and the development of Tatar onomastics. Here, the scientific activity of the scientist is widely illustrated by descriptive methods. The goal is to acquaint young scientists interested in general Turkological studies with researchers and researchers studying the modern Turkic world.

Rəyçi: filologiya elmləri doktoru, prof. Şaban Qulam oğlu Hüseyinov

Мамедова Вафа Нариман гызы³²
**ОСНОВНЫЕ КОНЦЕПЦИИ И НАПРАВЛЕНИЯ В ИЗУЧЕНИИ СОЦИАЛЬНОЙ
СУТИ ЗАГАДОК**

Факты зарождения сугубо лингвистических трактовок социальной сути народных загадок представляют особые сферы их изучения. Суть загадок каждый исследователь-паремиолог трактовал, естественно, по – своему, исходя из фонда анализируемого материала из того или другого языка или же из связей загадочного фонда с другими малыми жанрами фольклора.

Концепцию системной соотнесенности впервые выдвинул А.Дандис. Она заключается в неприменном учете тесной связи между структурой пословицы и строением загадки. Так, А.Дандис пишет: «Хотя нет никакого сомнения, что между этими двумя жанрами имеются серьезные функциональные различия (а именно: загадки ставят в затруднительное положение, тогда как пословицы что-то разъясняют), я думаю, что, в структурном отношении у них больше общего, чем различного. Прежде всего, и пословица и загадка зависят только от конструкции «тема – толкование». Минимальная загадка или пословица состоит из одного дескриптивного элемента. Иначе говоря, каждая единица состоит из одной «темы» и одного «толкования» – пишет А.Дандис, по ходу отмечая и разницу между «тема – толковательной» конструкцией загадки и пословицы: «В загадках о смысле дескриптивного знака надо догадываться, тогда как в пословицах его смысл, как правило, известен и говорящим, и слушающим» [1, 21]. Для подкрепления своих доводов А.Дандис приводит в качестве примера русскую фразу «Ничего не болит, а все стонет». При использовании этого текста в качестве пословицы, его назначение – характеризовать ханжу или нищего, а при использовании как загадки, он относится к свинье (см. там же, 22).

Подобные случаи взаимного перехода пословиц и загадок служит основанием для заключения А.Дандиса о системной соотнесенности единиц – текстов различных жанров малого фольклора, о семантико-структурных связях этих жанров. Более того, переход формы-единицы «Нигде не болит, а все ноет» из одного жанра в другой – это не структурный процесс, о чем говорит А.Дандис [см.1, 21], а функционально-семантический процесс, поскольку в структуре конструкции не происходит никаких изменений, а изменяется назначение, функция конструкции. Во-вторых, фактов взаимно-равноправного употребления пословиц в качестве загадок и наоборот не так уж много, чтобы можно было говорить о глобальном его проявлении. Правда, эти явления не очень частотного взаимного перехода наблюдаются во всех языках и признание близости структуры соотносящихся конструкций не вызывает сомнений. По этому поводу А.Дандис пишет: «...в культурах где отсутствуют пословицы или их редко употребляют, не употребляют или почти не употребляют и загадки» [там же, 22]. И из отмеченного факта А.Дандис заключает, что если бы существовала культура, где нет пословиц, то там не было бы и загадок [там же].

Вопросы взаимного перехода пословиц и загадок обсуждались и на страницах американского журнала «Proverbium», где представлены статьи Матти Кууси [3, 1969, №12], Дж. Тильнера [4, 1970, №15], Ильхана Башгеза [5, 1972, № 18]. Во всех этих статьях рассматривается вопрос о взаимной трансформации загадок и пословиц [см. реферативн. обзор в «Паремиологическом сборнике» [315-318]. Названные авторы употребляют даже наименование «загадкапословица», выделяя подобный жанр. Так, И.Башгез отмечает, что для трансформации пословицы в загадку, достаточно исключить подлежащее из пословичной конструкции с тем, чтобы сделать его ответом: 1. Апрельский дождь – золотая повозка с серебряными колесами (пословица). 2. Золотая карета с серебряными колесами (загадка: апрельский дождь).

1) Г.Л.Пермяков считает явление взаимного перехода отмеченных единиц «всеобщим свойством паремий»: «Паремиологические типы можно даже трактовать как парадигматические формы одной и той же сущности (паремии вообще), у которой трансформированы те или иные стороны внешней или внутренней структуры» [6, 261]. Как мы уже отметили, для глобальных обобщений в области взаимных переходов единиц одного жанра в другой, на наш взгляд, нет пока достаточных оснований. Трудно признать трансформы разных единиц пословиц и загадок в качестве элементов единой парадигматической системы хотя бы потому, что семантические структуры трансформированной загадки или трансформированной пословицы не совпадают в главном – в своей референтной сути. При сравнении «нигде не болит, а все стонет», «У нищего нигде не болит, а он все стонет» выявляется, что обозначения «свинья» (которое имеет прямое значение в загадке) и «нищий» не могут считаться элементом парадигматической системы одной номинации. Здесь, видимо, мы имеем дело с синтаксической омонимией, которая не привлекла внимание исследователей данного вопроса. Методологически логичнее этот вопрос решается (хотя и несколько вскользь) Н.Сеидовым, который одинаковые по форме, но различные по значению загадки рассматривает на фоне полисемии загадочных конструкций. Между тем Н.Сеидов не касается вопроса о взаимном переходе пословиц и загадок. Это явление в азербайджанском языке представлено целой группой конструкций; и поскольку этот вопрос нами будет рассмотрен отдельно, то здесь мы ограничимся несколькими примерами: 1) *Odda yanmaz, suda batmaz (sirtiq adam haqqında) // Odda yanmaz, suda batmaz (buz); 2) (O nədir ki) versən naşı əlinə, gen tərəfdən püfləyər (zurna) // Zurnanı naşı əlinə versən, gen tərəfdən püfləyər (at. sözü).* Ср: Сорока летит, а собака на хвосте сидит

³² Бакинский славянский университет. vafa@mail.ru

(загадка – на своем хвосте) Сорока летит, собака на хвосте сидит (пословица – ложь, болтовня).

Словом, описанное явление, безусловно, имеет некоторую значимость для постулирования теории системной соотнесенности, но оно, представляется, должно быть осмыслено не только с позиций соотношения структур и выражаемых смыслов, но и с точки зрения сугубо когнитивного освещения, поскольку в отмеченном процессе одно из конструктивных моментов – это перекодировка различных смыслов, представляющих различные фрагменты картин мира. Не менее важной для понимания общей философии загадок представляется концепция исторической необходимости их возникновения и формирования, обусловленного социальными функциями загадок.

Выявления социальных функций загадок всегда находилось в поле зрения как фольклористов, так и лингвистов – паремиологов с самых первых попыток освещения сути загадок. То, что загадки появились в жизни народа с незапамятных времен, признается всеми исследователями. «...Первые социальные функции загадок, формы их изменений на протяжении веков недостаточно ясно раскрыты наукой», – отмечает В.П.Аникин [8, 56].

В силу этих причин некоторые исследователи связывают историю возникновения и социальные функции загадок с необходимостью использования особой условной речи, «подставных названий», т.е. «условной тайной речи древности». В этом и заключалась, по мнению В.П.Аникина, древняя функция загадок [см. там же, 64]. Однако формирование в языке народа особого жанра самовыражения, жанра – акта речи, сопровождавшего человека со времен его «самопознания» в системе Макрокосмоса, связывать только с необходимостью использования особых метафорических номинаций в целях оберега от природных сил, на наш взгляд, маловероятно. Ведь речь идет не об использовании отдельных «подставных наименований» в речи древнего человека, речь идет об условиях формирования особого жанра художественного освоения мира, его «воссоздания в самом себе». Для формирования особой поэтикоэстетической формы (фигуры) не могут служить однозначной основой факты того или иного иносказания, факты табуирования номинаций.

Система лексических табу и эвфемизмов существовала во все времена человеческого бытия. И факты, подобные тому, когда иносказательная свадебная речь регламентировала не называть жениха и невесту своими именами в целях скрыть их от черных сил природы [см. там же, 56] еще не дает достаточно оснований связывать формирование народных загадок на основе этого комплекса табуированных понятий. Средства табуирования и эвфемизации существовали в языке всегда. Были, видимо, особые причины у русского человека называть свинью «низкоглядою», что отразилось в загадке «По земле ходит, неба не видит», или корову «рыкушею» т.е. рыкающей, ревушей. Однако подобные обозначения не могли «спровоцировать» возникновение жанра поэтико-художественного произведения. Скорее всего система «подставных наименований» находили себе место в структуре загадок именно потому, что этого требовала этико-нравственные правила, обусловленные элементами мифологического понимания природы.

Употребление табу-названий в азербайджанской фольклорной речи также нередко. Табуированные обозначения «узун гулаг» вместе «ишак» и «осел», «гурд» вместе «санавар» (ср. Боз гурд) «hinkir-minkir» вместо «cin, şeytan» и т.п. живут в народной речи и сегодня. Но они, как нам представляется, сегодня не порождают пословиц, они остаются осколками системы иносказательного представления, которые связаны с моральноэтическими нормами народа. До недавнего времени и в нашей речи не допускалось называть невесту своим именем. Здесь в дело шли обозначения «ханım gəlin», «incə gəlin» (если речь шла о невестке – жене младшего из братьев) «ханım bacı– xanbacı» если невеста обращалась к золовке (сестра моего хана) (Ср. Çatlayır, xanbacı, qəmdən ürəyim...М.А.Сабир); «əmidostu», «dayıdostu» и т.п. так же из этого ряда эвфемизмов.

Словом, трактовка факта возникновения «самого древнего» жанра малого фольклора лишь в связи с необходимостью использования «подставных» обозначений, на наш взгляд, не совсем убедительна. Подобное объяснение генезиса народных загадок исключается также фактами системной соотнесенности параллельных форм существования загадок – вербальных (словесно-оформленных) и невербальных (предметносимволически оформленных). «Подставные» имена, таким образом, есть не более чем строительный материал для строения оригинального по своим социально - историческим функциям художественного памятника.

Иная картина наблюдается, когда социально-исторический генезис и сущность загадок объясняется с позиций основных их функций в жизни народа.

Роль загадок в жизни человека свидетельствует обоих надклассовости. Загадки были и в арсенале богов, и в арсенале простого люда: у каждого человека, в зависимости от его умственных способностей, были свои интересы в их употреблении. «В загадках народ запечатлел свои старинные воззрения на мир: смелые вопросы, заданные пытливым умом человека о могучих силах природы, выразились именно в этой форме» – писал А.Н. Афанасьев [9, 27].

В жизни каждого народа бытовали мифологические истории связанные с использованием загадок. Так, у греков бытует миф о чудовищном Сфинксе – оно умертвляло каждого, кто не отвечал на его загадки. Умный Эдип разгадал его загадку («Что за животное, которое утром ходит на четверых ногах, днем на двух, а вечером на трех»), Сфинкс низвергся с горы и погиб; в скандинавской «Эдде» боги и знаменитые великаны устраивали состязания в мудрости, задавая друг другу «загадки мифического содержания» – побежденный платил жизнью. Славянские предания гласят о том, что Бабыга, русалки и вилы загадывали загадки: «как мужицкая полудница наказывает

смертью того, кто не сумеет отвечать на ее мудреные вопросы, так и наши русалки готовы защекотать всякого, кто не разрешит заданной им загадки...» [9, 27; 20, 66].

Вышеотмеченная квалификация функциональной сути загадок вырисовывает их, так сказать, социально-образовательную, в известном смысле дидактическую сущность, которая, безусловно, является универсальной для всех этнических культур. Разница только в том, в какой мере актуализируется в этих культурах та или иная сторона, тот или иной компонент силы воздействия загадок – сугубо познавательные возможности или же духовно-нравственные ориентиры загадочных конструкций. Так, например, в азербайджанских мифологических источниках загадки призваны были служить средством не только «развития в человеке догадливости и сообразительности», но и воспитания чувства поэтико-эстетического восприятия мира в самых, казалось бы, примитивно-прозаических вещах и явлениях, т.е. «развивать у человека поэтический взгляд на действительность» [8, 55] и тем самым развивать его абстрактное мышление, без которого невозможно, ни одно словесное сочинение. Здесь необходимо отметить одно существенное обстоятельство. При всех возможных совпадениях (универсальных компонентах, таких, например, как использование загадок в свадебных ритуалах во время вечеров загадок и т.п.) азербайджанский фольклор выгодно отличается от других национальных культур одной особенностью. Она заключается в сравнительно с вербальными загадочными образованиями более широким использованием загадок невербального, предметно-символического характера.

Предметно-символические загадки организационно более сложные, и социально-историческую сущность этого жанра эксплицирует на более высоком уровне абстракции. В связи с этим хотелось бы вспомнить загадки Саклабской (славянской) царевны, которые она задавала всем, кто просил ее руки. Речь идет о героине сказки из «Семи красавиц» великого Низами: саклабская царевна непревзойденной красоты, долгое время отказывавшая всем сватавшимся к ней, на воротах своего неприступного замка вешает объявление – обращение, сочиненное ею же в стихах. Она требовала от потенциальных женихов выполнения четырех условий: иметь доброту и доброе имя; иметь достаточно глубокий ум, чтобы «победить чары грозных талисманов» суметь найти ворота, т.е. найти не обозначенные ничем двери в сплошных стенах; и в случае, если сможет выполнить эти три условия, то «трудные загадки задаст». Многие сложили головы на этом пути борьбы между желанием и реальными способностями: воистину, охота пуще неволи...

«Некий юноша благородный», обученный мудрости «пещерного Хызра», легко прошел первые три испытания и очутился перед царевной для выполнения четвертого условия. Царевна призналась в смекалке юноши и велела ему ждать, когда она из отцовского замка пошлет (задаст) ему загадки – «безмолвные вопросы». Первый вопрос: она передала юноше две жемчужины. Юноша «объем жемчужины смерил, взвесил тотчас, и ... три других (что с собой носил), подобных первым, сверху положил». Княжна царевна измерила все пять перлов, убедилась, что вес и объем всех пятерых жемчугов одинаковые. Вопрос означал «Жизнь – лишь два дня! Понимаешь?» Ответ был таков: «Если даже пять – так тоже быстро пролетит!» Второй вопрос: царевна раздавила гиркой жемчужины и растерла их в пыль. И пыли сахарной бросила щепотку в чашу со смешанной жемчужной пылью и смешала. Вопрос означал: «жизнь, что сильной страстью омрачилась, оторвать их друг от друга... нельзя, ни заклятьем, ни наукой отделить нельзя». Юноша в эту чашу со смешанной пылью налил молока: сахарная пыль растаяла в молоке, а жемчужная осела на дне; ответ звучал: сладкое и горькое в жизни можно распознать, зная им цену. Третий вопрос: царевна велела передать юноше перстень, означающий согласие на брак; юноша то кольцо надел на палец и в ответ отослал свой перстень с «дивным самоцветом», что означало «не подобрать моему самоцвету пару во вселенной». Четвертый вопрос: подобрала царевна равнозначный самоцвет к первым двум и отослала юноше: это означало, третьего подобного нигде не сыскать – «видишь, мы с тобою пара».

Загадки царевны были разгаданы и она «перед его склонилась волей, словно перед судьбой» [10, 501-504]. Подобный расклад классической загадко-ответной невербальной модели из поэмы «Семь красавиц» Низами мы привели, прежде всего для иллюстрации следующих положений, связанных с общей трактовкой сути загадок: а) сущность и функции загадок не исчерпываются их рассмотрением, на фоне так называемой теории системной соотнесенности загадочных конструкций с другими формами малого фольклора. Такой аспект изучения загадок существен, но не всеобъемлющ. б) теория социально-исторической необходимости формирования жанра загадок также немаловажна для освещения сущностных свойств загадок. Однако эта теория не отвечает на вопросы, как и почему именно в таких структурах (формах) складываются загадки; неполноценной оказывается и теория исторической обусловленности функций загадок в жизни и культуре народа. Ведь загадки, рассчитанные на детский ум, и загадки, которыми испытываются умственные способности и познавательно-мировоззренческие возможности «государственных мужей» и по структуре, и по социальным функциям принципиально не совпадают. Следовательно, они не могут быть квалифицированы в системе схожих параметров. В этих двух группах загадок даже семантический вес и объем слов, степень абстракции метафорических моделей различны; различного уровня мифо-поэтические элементы в них представлены и т.д. Отмеченные параметры оказываются достаточно неравнозначными, например в загадках словесно-диалогического типа и в загадках «безмолвных», построенных по модели «речи» соотнесенных предметов, вещей, которые сочетают в себе и загадку и ее отгадку. Технологическая устроенность подобных загадок еще раз подтверждает широкопрофильность загадок, их полифункциональность.

Она и является основной причиной невозможности одной-единственной модели определения, которое могло бы удовлетворять всех паремнологов и фольклористов. Существующие определения загадок как жанра нельзя рассматривать как неточные [см.8, 54; там же, 56; 11, 179; 12, 103; 9, 26 и др.), они просто основаны на разных функциях загадок. Поэтому многие из этих дефиниций просто односторонние и узкие: ориентированы либо на исторические условия формирования [9, 26 и далее], либо на сугубо языковые параметры [13. 283-314; 14, 249-282] либо на систему средств выражения языковой игры [см.15; 40 -41; а также 53-56], либо в основном на референциальный статус базовых категорий имени и глагола [16, 322].

Таким образом, трудно представить определение загадок, объединяющего весь комплекс аспектов единой системе с противопоставленными элементами (аспектами). В лучшем случае такое условное (если предположить его реальность) определение будет слишком дробным – объемным и безусловно конгломератным.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Дандис А. О структуре пословицы // Паремнологический сборник.
2. Пословица. Загадка. М.: Восточная литература, 1978, с.13-34.
3. Потебня А.А. Эстетика и поэтика. М., Искусство, 1976, 614 с.
4. Матти Кууси [1969, №12].
5. Тильнера Дж. [1970, №15].
6. Ильхана Башгеза [1972, №18].
7. Пермяков Г.Л. К вопросу о структуре паремнологического фонда // Типологические исследования по фольклору. М., 1975, с.118-126.
8. Seyidov Nurəddin. Tapmacalar. Bakı, Şərç-Qərb, 2004, 208 s.
9. Аникин В.П. Русские народные пословицы, поговорки, загадки и детский фольклор. М., Гозиздат, 1957, 240 с.
10. Афанасьев А. Н. Дерево жизни. Избранные статьи. М., 1982, 462 с.
11. Низами Гянджеви. Семь красавиц // Гянджеви Н. Собрание сочинений в трех томах. Т. 2. Баку, Азернешр, 1991, с. 301-614.
12. Рыбникова М. Загадка, ее жизнь и природа // Русское народное поэтическое творчество (Хрестоматия по фольклористике). М., 1986, с. 176-184.
13. Митрофанова В.В. Русские народные загадки. Ленинград, 1978, 178 с.
14. Левин Ю.И. Семантическая структура загадки // Паремнологический сборник. Пословица. Загадка (структура, смысл, текст). М., 1978, с. 283-315.
15. Кёнгес-Маранда Э. Теория и практика анализа загадок // Паремнологический сборник. Пословица. Загадка. (смысл, структура, текст). М. Гл.ред. восточной литературы, 1978, с. 249-282.
16. Топоров В.Н. Из наблюдений над загадкой // Исследования в области балто-славянской духовной культуры: Загадка как текст. М., 1994, с. 10-118.
17. Николаева Т.М. «Модели мира» в грамматике паремий // Филологический сборник (к 100-летию со дня рождения акад. В. В. Виноградова). М., 1995.

Açar sözlər: xalq tapmacaları, paremiologiya, tapmacaların mahiyyəti, tapmacaların transformaları, tapmacaların strukturu.

Ключевые слова: народные загадки, паремнология, концепции сути загадок, структура загадок.

Key words: folk riddles, paremiology, riddles concept, riddle structure.

Tapmacaların social mahiyyətinin öyrənilməsində formalaşan əsas konsepsiyalar Xülasə

Məqalədə xalq tapmacalarının sosial mahiyyətinin bu və ya digər konsepsiyalar mövqeyindən dərk olunması barədə danışılır. Tapmacaların ayrı-ayrı funksiyaları onların sosial mahiyyətinin özəyini təşkil edir. Tapmaca strukturları (konstruksiyaları) dil və nitqdə transformalara uğrayır ki, bu da onların mətdaxili dəyişmələrindən xəbər verir. Tapmacaların koqnitiv gücü onların mövcud həyat səhnəsinin evrestik formada quraşdırılmasındadır.

BASIC CONCEPTS AND DIRECTIONS IN STUDYING THE SOCIAL ESSENCE OF RIDDLES

Summary

The article refers to the perception of the social essence of folk riddles from the position of these or other concepts. Separate functions of riddles make up the core of their social essence. The structure (constructions) of riddles are transformed in language and speech, so that indicates their in text changes. T

RƏYÇİ : dos.L.Ələkbərova

Nərgiz Teymur qızı Məmmədova ³³
MÜRƏKKƏB SÖZLƏR BARƏDƏ NƏZƏRİ FİKİRLƏR

Dil sistem təşkil edən icimai hadisədir. Dil sisteminə daxil olan hər bir vahid həmin sistemin sistemliliyini təmin edən faktorlardan biridir, çünki dil vahidləri bir-biri ilə sıx şəkildə bağlıdır. Belə ki, sözlər səslərdən, cümlələr söz və söz birləşmələrindən, mətnlər isə söz, söz birləşmələri və cümlələrdən yaranır. Dil vahidləri içərisində sözlərin, xüsusilə də mürəkkəb sözlərin xüsusi çəkisi vardır.

F.Veysəlli sözü intuitiv və adi danışmada işlənen əsas dil vahidi kimi qəbul edir və söz haqqında fikrini o belə ümumiləşdirmişdir:

a) fonetik-fonoloji səviyyədə. Ən kiçik vurğu və sərhəd siqnalları (knaklaut, fasilə və s.) ilə ayrılıb götüürülə bilən, yazıda isə boş yerdən boş yerə qədər məsafə tutan, tam formalaşmış dil vahididir.

b) leksik-semantik səviyyədə söz. Ən kiçik nisbətən müstəqil mənə daşıyıcısıdır.

c) sintaktik aspektdə ən kiçik, cümlədə yeri dəyişə və əvəz oluna biləndir.

ç) morfoloji səviyyədə grammatik-paradiqmatik funksiyalarla təchiz edilmiş və morfoloji cəhətdən fərqlənən söz formalarına (məs., /gəlir/, /gəldi/ və s.) malik ən mühüm vahid” [3, s. 239].

Mürəkkəb sözlər leksik sistemdə mühüm yer tutur və sözün quruluşca növlərindən biridir. Hər bir yaranan yeni mürəkkəb sözlərin dilin lüğət tərkibində xüsusi yeri var. Təbii ki, hər yaranan yeni sözün heç də hamısı lüğət tərkibinə daxil ola bilmir, lüğət tərkibinə o sözlər daxil olur ki, həmin yeni sözlər dil süzgecindən keçsinlər.

E.Mednikova söz haqqında qeyd edir ki, *“Məlumdur ki, kommunikativ prosesdə fikir, əsasən, cümlələr vasitəsi ilə ötürülür. Cümlələr isə yalnız sözlərin vasitəsilə bu funksiyaları yerinə yetirməyə qadirdir. Sözsüz cümlə təsəvvür etmək qeyri-mümkündür. Deməli, sözlər cümlələrin tərkib elementləri kimi müxtəlif situasiyalarda çıxış etməklə konkret mənə kəsb edirlər. Şübhəsiz ki, hər bir söz danışmaq aktında digər sözlərlə sintaqmatik və assosiativ əlaqəyə girir” [10, s. 43].* İstər ingilis, istərsə də Azərbaycan dilində sözlər heç də dəyişməz vahidlər deyil, onlar müxtəlif grammatik formalar qəbul etməklə müxtəlif grammatik mənalar ifadə edir.

Müxtəlif dillərdə ümumi olaraq dilçilik elminin morfolojiya şöbəsində sözlərin quruluşca növləri araşdırılır və sözlər quruluş etibarını ilə əsasən 3 qrupa bölünür:

- 1) sadə sözlər;
- 2) düzəltmə sözlər;
- 3) mürəkkəb sözlər.

Dilçilik elmində mürəkkəb sözlərlə bağlı araşdırmalar müxtəlif aspektlərdən aparılmış və hələ də bu sahədə tədqiqatlara böyük ehtiyac duyulur. Mürəkkəb sözlərə müxtəlif aspektlərdən yanaşan L.Blumfeld, D.L.Bolincer, Ç.Hoket, H.Qlinton, H.Paul, E.Sepir, E.Benvenist, İ.V.Arnold, M.Adilov, Y.Seyidov, F.Y.Veysəlov, O.Musayev və b. mürəkkəb sözlərlə bağlı müəyyən nəzəri fikirlər söyləmişlər.

F.Veysəlli mürəkkəb sözlər barədə qeyd edir: *“Struktur baxımından sözün yaranmasında iki yol vardır. Birincisi, iki əsas və ya leksik vahid birləşərək bir söz yaradır ki, buna mürəkkəb söz və ya tərkib (Zusammensetzung, Komposita) və ya əsas söz, leksik morfemə formativ qoşularaq yeni söz yaranır ki, buna da düzəltmə söz (Ableitung, Derivation) deyilir” [9, s. 151].*

L.Blumfeld qeyd edir: *“Fonetik modelə gəldikdə mürəkkəb sözlər ümumiyyətlə, söyləmlərə oxşayır və daha çox fonetik dəyişikliyə məruz qalır” [11, s. 220].*

Dilçilik elmində mürəkkəb sözlər müxtəlif aspektlərdən tədqiqata cəlb olunsada, onunla bağlı ilk araşdırmalar hələ elm aləminə dəqiq şəkildə məlum deyildir.

C.Quliyev yazır ki, *“dildə mürəkkəb sözlərin yaranması təfəkkürün son inkişaf mərhələsi ilə bağlı olsa da, dilçilik ədəbiyyatında mürəkkəb sözün ilk dəqiq tarixi yoxdur. Lakin bununla bağlı bəzi mülahizələr mövcuddur. Belə ki, Hind-Avropa dillərində mürəkkəb sözlərin ilkin qeydə alınması, mürəkkəb söz haqqında ilk təlimin və bu leksik vahidlərin ilk təsnifatının miladdan əvvəl V-IV əsrlərdə hind dilçilərinə məxsus olduğu göstərilir. Elmi mənbələr göstərir ki, hələ eradan əvvəl Panini, Patancali və başqa hind grammatistləri mürəkkəb sözün 30-dan artıq modelinin olduğunu göstərmişlər” [5, s. 14].*

Deməli, mürəkkəb sözlərlə bağlı tədqiqatların dəqiq tarixi göstərilməsə də, hər halda onun tədqiqi tarixinin daha qədim olduğu məlumdur. Azərbaycan dilçiliyində də mürəkkəb sözlər və onların yaranması yolları və növləri, orqoqrafiyası haqqında çoxsaylı araşdırmalar aparılmışdır.

Mürəkkəb sözlərlə bağlı araşdırmalar aparmış tədqiqatçıların əsərlərində mürəkkəb sözlər müxtəlif cəhətdən tədqiqata cəlb olunaraq, fərqli fikirlər söylənilmişdir. Z.Əliyevin *“Müasir Azərbaycan dilində mürəkkəb feillər” [4], N.Məmmədovun “Dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsinin mənbəyi və üsullarına dair” [6] və s. tədqiqat əsərləri bu qəbildəndir.*

“Mürəkkəb sözlərin söz düzümündə birinci yerdə gələn, adətən, tərkibin ikinci tərəfini təyin edir. Koordinativ mürəkkəb sözlərdə komponentlərdən heç biri digərini müəyyənləşdirmir və ya təyin etmir məsələn: “Strumpfhose, Dichter-Komponist” [9, s. 154].

³³ AMEA, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun doktorantı

Mürəkkəb sözlərin yaranma üsullarından bəhs edərəkən dilçilər belə sözlərin sintaktik yolla yarandığını qeyd edirlər. Belə ki, 1960-cı ildə S.Cəfərov Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı adlı kitab çap etdirmişdir. Əsərdə S.Cəfərov söz yaradıcılığında sözlərin əmələ gəlməsi yollarından bəhs edərəkən onları aşağıdakı kimi qruplaşdırır:

1. *Sözlərin leksik yolla əmələ gəlməsi prosesi;*
2. *Sözlərin morfoloji yolla əmələ gəlmə prosesi;*
3. *Sözlərin sintaktik yolla əmələ gəlmə prosesi”* [2, s. 7].

Demək olar ki, dilçilərin böyük bir qismi mürəkkəb sözlərin yaradılmasını sintaktik üsulla yeni söz yaradılması kimi təqdim edirlər. Sintaktik üsulla yaranan sözlərə quruluşuna görə mürəkkəb sözlər deyilir. Mürəkkəb sözlərin yaranma üsulları müxtəlif dillərdə müxtəlif şəkildə təzahür edir [7, s. 24-25].

Mürəkkəb sözlərlə bağlı tədqiqatlarda həmin sözlərin strukturu ilə bağlı araşdırmalar da diqqət mərkəzində olmuşdur. Mürəkkəb sözlər fonetik baxımdan da sadə və düzəltmə sözlərdən fərqlənir. Elə buna görə də, bir çox tədqiqatlarda mürəkkəb sözlərin strukturu ön plana çəkilir və müxtəlif aspektlərdən araşdırılır.

Dünyada mövcud olan hər bir dildə mürəkkəb sözlər uzun söz forması kimi özünü göstərir. Uzun söz forması dedikdə sadə sözlərin daha az fonetik tərkibə, mürəkkəb sözlərin isə sadə və düzəltmə sözlərlə müqayisədə daha çox fonetik tərkibə malik olması kimi başa düşülür. Mürəkkəb sözlər ən azı iki sözdən ibarət olur. Mürəkkəb sözlər birdən artıq morfoloji tərkib hissədən ibarət olur.

N.Fabb mürəkkəb sözlərlə bağlı araşdırmalarında mürəkkəb sözlərin formasına diqqəti cəlb etmişdir. *“Mürəkkəb sözlər o sözlərdir ki, iki və daha çox sözdən ibarət olur”* [12, s. 66]. N.Fabbın mürəkkəb sözlərin quruluşu haqqında söylədiyi fikirlər tamamilə doğrudur.

C.Buic mürəkkəb sözlərin quruluşu ilə bağlı yazır ki, *“bir çox dillərdə, mürəkkəb sözlər (tərkiblər də adlandırılır) tez-tez yeni leksemlərin yaradılması yoludur. Onun müəyyənləşdirici xüsusiyyəti, leksem birləşmələrinin daha böyük sözlərdən ibarət olmasıdır. Sadə hallarda, mürəkkəb sözlər iki sözün birləşməsindən ibarət olur ki, bu zaman bir söz digərinin mənasını dəyişir”* [14].

Bir sözlə, mürəkkəb söz dedikdə ən azı iki sözün birləşməsindən yaranan sözlər nəzərdə tutulur, ancaq bu fikirləri tam şəkildə doğru hesab etmək olmaz. Fikrimizcə, mürəkkəb sözlərin bir-biri ilə birləşməsində semantik amil də müəyyən rol oynayır. Məsələn, Azərbaycan dilində itburnu mürəkkəb ismi həmin bitkinin meyvəsinin itin burnuna bənzəməsindən yaranmışdır. Mürəkkəb sözlərlə bağlı araşdırmalarda semantik əlaqələr, struktur semantik əlaqələr və sintaktik əlaqələr mühüm rol oynayır.

H.Morchond qeyd edir ki, german dillərində sözün strukturu, onun morfemi çox mürəkkəb və müxtəlifdir. O, söz strukturu barədə danışırkən mürəkkəb sözlərin minimum iki leksik morfemdən, maksimum isə külli miqdarda morfemdən ibarət olduğunu diqqətə çatdırır [13, s. 125-131].

İ.Bəylərova yazır ki, *“Bir çox dillərdə olduğu kimi ingilis dilinin grammatik quruluşunda da mürəkkəb isimlər özünəməxsus yer tutur və dəyərli əhəmiyyətə malikdir. Müxtəlif dillərdə mövcud olan vahidlər sistemini təhlil etdikdə mürəkkəb isimlər bölməsi də xüsusi bir bölmə kimi qarşıya çıxmışdır. İngilis dilində mürəkkəb sözlərin digər dillərdə mövcud olan mürəkkəb sözlərdən iki fərqli mühüm xüsusiyyəti vardır. Birinci, onlar öz mənaları ilə müxtəlif şəkildə işləyə bilərlər. İkinci xüsusiyyət isə ingilis dilində ən çox iki kökdən ibarət olan mürəkkəb sözlərin üstünlük təşkil etməsidir”* [1, s. 72].

N.Əyyubova qeyd edir ki, *“mürəkkəb sözlər dildə sərbəst şəkildə mövcud olsa, ən azı iki kökdən ibarət olan sözlərdir. İngilis dilindəki mürəkkəb sözlərin digər dillərdə mövcud olan mürəkkəb sözlərdən fərqli iki mühüm xüsusiyyəti var. Birincisi, mürəkkəb sözləri təşkil edən komponentlər sərbəst formalardır. Belə ki, onlar özlərinin mənaları ilə müxtəlif şəkildə işləyə bilərlər. İkinci xüsusiyyət isə, ingilis dilində ən çox iki kökdən ibarət olan mürəkkəb sözlərin üstünlük təşkil etməsidir. Məsələn, motherland, mankind, schoolboy və s.”* [15].

Azərbaycan dilində də iki kökdən ibarət olan mürəkkəb sözlər daha çox üstünlük təşkil edir. Məsələn, ağcaqayın, çörəkotu, stolüstü və s. Azərbaycan dilində mürəkkəb sözlərlə bağlı tədqiqatlarda ayrı-ayrı nitq hissələrinin də tədqiqi mühüm yer tutur. Qeyd edək ki, digər nitq hissələrindən fərqli olaraq mürəkkəb feillər köməkçi feil olan ol, et sözlərinin köməyi ilə yaranır. Bu köməkçi feillər Azərbaycan dilində digər mürəkkəb sözlərin yaradılmasında iştirak etmirlər. Mürəkkəb sözlərlə bağlı araşdırmalar həm morfoloji istiqamətlə yanaşı, həm də sintaktik aspektə əsaslanmışdır. Nitq elə bir mürəkkəb prosesdir ki, burada dilin lazımlı hər üç aspekti leksik, qrammatik və prosodik vasitələr birgə fəaliyyət göstərir və eyni funksiyanın icrasına – danışanlar arasında informasiyaların ötürülməsinə və qəbuluna, ünsiyyətin reallaşmasına xidmət edir. Nitq prosesində reallaşan hər bir vahid, o cümlədən söz, həm norma, həm də danışıq səviyyəsində müəyyən dil vasitələri (fonetik) vasitələrlə yüklənir. Sadə sözlər kimi mürəkkəb sözlərin yaranmasında, yeni yaranan sözlərin ifadə olunmasında və onun dərk edilməsində dilin hər üç komponenti bir-biri ilə uzlaşmalıdır. Yaranan mürəkkəb sözlərin tərkibindəki sadə sözlər belə bir-biri ilə qrammatik baxımdan uzlaşmasa o zaman semantik baxımından da söz doğru olmaz.

A.Sadiqova qeyd edir ki, *“Mürəkkəb sözlər komponentlər arasındakı əlaqəyə görə iki yerə ayrılır: tabelilik əlaqəsi və tabelilik əlaqəsi ilə birləşən mürəkkəb sözlər. Bu iki əlaqənin əsas mahiyyəti ondan ibarətdir ki, bəzi mürəkkəb sözlərin komponentləri məna etibarını öz müstəqilliyini mühafizə etdiyi və biri digərindən asılı olmadığı halda, bəzi mürəkkəb sözlərin komponentləri məna etibarını biri digərindən asılı olur və birinci komponent ikincisini bu və ya digər cəhətdən tamamlamağa xidmət edir”* [8, s. 215].

Deməli, mürəkkəb söz probleminə sintaktik istiqamətdən baxan A.Sadiqova mürəkkəb sözləri tabesizlik və tabelilik əlaqəsinə əsaslanmaqla şərh etmiş, lakin onlara nümunələr verməmişdir. Həmin fikirlərə nümunələr əsasında aydınlıq gətirmək olar. Fikimizcə, gülürüz, istiot, acıdil kimi mürəkkəb sözlər məna baxımından öz müstəqilliyini qoruyub saxlayan mürəkkəb sözlərdir. İkinci qrupa dəvədabanı, stolüstü, dağkeçisi kimi mürəkkəb sözlər arasında tabelilik əlaqəsi vardır. Çünki, bu sözlər vaxtilə ikinci növ təyini söz birləşməsi olmuş, sonralar mürəkkəb sözə çevrilmişdir. Mürəkkəb sözlər leksik sistemin elementi olduğu üçün aparılan tədqiqatlarda belə sözlərə leksik baxımdan yanaşmalar da olmuşdur və onların qruplaşdırılması məsələsi irəli sürülmüşdür.

Azərbaycan dilində morfoloji yolla söz yaradıcılığına nisbətən sintaktik yolla söz yaradıcılığı daha zəif inkişaf etmişdir. Buna səbəb Azərbaycan dilində leksik (sözdüzəldici) şəkilçilərin çoxluq təşkil etməsidir. Ancaq bu o demək deyildir ki, Azərbaycan dilində mürəkkəb sözlər azlıq təşkil edir, morfoloji yolla söz yaradıcılığı dilimizdə üstünlük təşkil etdiyi üçün düzəltmə sözlər dildə daha çoxdur. Azərbaycan dilinin daxili qayda-qanunları imkan verir ki, mürəkkəb sözlərin özlərinin də tərkibində düzəltmə sözlər olsun. Məsələn, istiqanlı, soyuqqanlı kimi mürəkkəb sözlərin tərkibində də düzəltmə sözlər vardır. İstiqanlı sözünün birinci tərəfi sadə, ikinci tərəfi düzəltmə sözdür. Soyuqqanlı mürəkkəb sözünün isə hər iki tərəfi düzəltmə sözdür.

Mürəkkəb sözlərin xarakterik cəhətləri ilə bağlı araşdırmalar müxtəlif aspektlərdən aparılmasına baxmayaraq hələ də bəzi məsələlər öz həllini tapmamışdır. Bu məsələlər içərisində mürəkkəb sözləri bir-birinə bağlayan tərəflərin semantik bağlılığı, onlar arasında forma və məzmun xüsusiyyətləri və s. kimi məsələlər hələ də tam şəkildə öz həllini tapmamışdır. Aparılan araşdırmaya əsasən qeyd etmək istərdik ki, dildə yeni yaranan mürəkkəb sözlər iki və daha çox sadə sözlərin birləşməsindən yaranır və dildə daha çox ehtiyac olan mürəkkəb sözlər lüğət tərkibinə daxil olur. Dillərin leksik sistemini araşdırdıqca mürəkkəb sözlərin yaranmasında müxtəlif dil vahidlərin (söz önləri, şəkilçilər) rol oynadığını görürük. Burada semantik baxımdan vurğunun da daha çox rol oynadığı qeyd edilir.

Araşdırmalar göstərir ki, mürəkkəb söz yaradıcılığında əsasən sintaktik üsul qeyd edilir. Təbii ki, yaradılan hər yeni söz doğru anlam yaratmalıdır və insanlar arasında asan mənimsəməyə xidmət etməlidir. Belə ki, Azərbaycan və ingilis dillərinin leksik vahidləri üzərində aparılan tədqiqat zamanı aydın oldu ki, hər iki dildə müxtəlif yollarla yaranan mürəkkəb sözlərin oxşar cəhətləri ilə yanaşı, fərqli xüsusiyyətləri mövcuddur. Bu isə təbiidir, çünki qarşılaşdırılan dillər morfoloji, tipoloji quruluş baxımdan fərqli dil qruplarına mənsubdur.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Bəylərova, İ. İngilis dilində olan bəzi mürəkkəb isimlərin struktur-semantik xüsusiyyətləri // – Bakı: Filologiya məsələləri, – 2019. № 7, – 332 s.
2. Cəfərov, S. Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı / S.Cəfərov. – Bakı: Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı. – 1960. – 203 s.
3. Dilçilik ensiklopediyası: [2 cildə] / F.Veysəlinin redaktəsi ilə. – Bakı: Mütərcim, – c. 2. – 2008. – 526 s.
4. Əliyeva, Z. Müasir Azərbaycan dilində mürəkkəb feillər // – Bakı: Ədəbiyyat və dil institutunun əsərləri, – 1957. № 2, c. 8. – 56 s.
5. Quliyev, C. Mürəkkəb söz və onun strukturu / C.Quliyev. – Bakı: Elm və təhsil, – 2011. – 196 s.
6. Məmmədov, N. Dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsinin mənbəyi və üsullarına dair // – Bakı: Bakı Universitetinin Xəbərləri, – 1958. № 3, – 35 s.
7. Məmmədova, S. İngilis dillərində söz yaradıcılığı prosesinin nəzəri məsələləri // – Bakı: Filologiya məsələləri, – 2019. № 6, – 20-26 s.
8. Sadiqova, A. Mürəkkəb və çoxmənalı sözlər, fərqi, müqayisəli təhlili və əhəmiyyəti // – Bakı: Filologiya məsələləri, – 2013. № 4, – 212-216 s.
9. Veysəlli, F. German dilçiliyinə giriş / F.Veysəlli. – Bakı: Təhsil, – 2003. – 408 s.
10. Медникова, Э.М. Значение слова и методы его описания / Э.М.Медникова. – Москва: Высшая школа, – 1974. – 202 с.
11. Blumfeld, L. Dil / L.Blumfeld. – Bakı: Prestij, – 2013. – 519 s.
12. Fabb, N. Compounding // – Oxford: Handbook of morphology, – 1998, 66-83 p.
13. Marchand, H. The categories and types of present-day English word-formation / H.Marchand. – München: Verlag C. H. Beck, – 1969. – 545 p.
14. https://www.academia.edu/23934805/The_grammar_of_words/2014/
15. http://www.anl.az/download/meqale/az_muellimi/2012/oktyabr/273096.

Açar sözlər: mürəkkəb sözlər, dil sistemi, sintaktik üsul, söz yaradıcılığı, leksik sistem

Key words: compound words, language system, syntactic method, word creativity, lexical system

Ключевые слова: сложные слова, языковая система, синтаксический метод, словообразование, лексическая система

Theoretical ideas about compound words

Summary

The article deals with the history of the compound words in different languages. All the elements of the article are confirmed with the help of a rich scientific and theoretical material reflecting many achievements of linguistic scientists. These problems are interpreted on the basis of the Azerbaijani and English materials. These theoretical considerations are explained by examples, given in English and Azerbaijani. Here, compound words are treated from different aspects. In this article are being investigated the semantic dependence of the parties connecting complex words to each other, form and content features between them and so on.

Теоретические представления о составных словах

Резюме

В статье рассматривается история составных слов на разных языках. Все элементы статьи подтверждены богатым научно-теоретическим материалом, отражающим многие достижения лингвистов. Эти проблемы интерпретируются на основе азербайджанского и английского материалов. Эти теоретические соображения объясняются примерами, приведенными на английском и азербайджанском языках. Здесь сложные слова рассматриваются с разных сторон. В данной статье исследуется семантическая зависимость сторон, связывающих сложные слова друг с другом, особенности формы и содержания между ними и так далее.

he cognitive power of the riddles lies in their eccentric installation of the existing stage of life

Rəyçi: prof. İlyas Həmidulla oğlu Həmidov

Pərvin Şurəddin qızı Bayramova³⁴
ÜNSİYYƏT PROSESİNİN İŞTİRAKÇILARI

Ünsiyyət prosesi insanlar arasında fasiləsiz davam edən mürəkkəb bir sistemdir. Ona görə, mürəkkəb sistem hesab edilir ki, onun müxtəlif komponentləri vardır. Hər nə qədər müxtəlif komponentləri olsa da, göndərən və qəbul edən tərəf sistemin əsasında dayanır. Elə buna görə də göndərən və qəbul edən arasında müəyyən informasiya münasibətləri vardır.

Göndərən və qəbul edən arasında qurulan münasibətləri şərti olaraq belə qruplaşdırıla bilər:

1. Göndərilən mesajların həm danışan, həm də dinləyən üçün əhəmiyyətli olması;
2. Göndərilən mesajların adresant üçün daha önəmli olması;
3. Göndərilən mesajların adresat üçün daha vacib olması.

1-ci qrupda qeyd edilən məsələ ünsiyyət prosesinin daha uğurlu olmasını təmin edir. Belə ki, mövcud mesajların göndərilməsi, hər iki tərəf üçün maraqlıdır və onlar prosesə həvəslə qoşulurlar. Məsələn, insanların kommunikasiyaya həvəslə qoşulduqlarını onların bədən hərəkətlərinə uyğun tam şəkildə müşahidə etmək olar. Belə ki, onların bədənlərinin ön hissəsi bir-birinə tərəf olmalı, ayaqları da kənara qoyulmamalıdır. Üzlərində də təbəssüm olmalıdır. A.Yüksel hər iki tərəfin ünsiyyət prosesinə həvəslə qoşulmaqlarından bəhs edərkən yazır: *“Balaca uşaqlar xoşladığı bir şey gördüklərində çox zaman idarə edə bilməyəcəyi şəkildə yaxınlaşmaq, ələ almaq, incələmək istəyirlər. Onları narahat edən bir şey olduğunda o şeydən, adamdan uzaqlaşmaq istəyirlər. Biz böyüklər də oxşar davranış göstəririk. Məsələn, bir mağazanın vitrinində gördüyümüz sevdiyimiz rəngdəki ya da modeldəki bir geyimi yaxından görmək incələmək istəyirik. Biz söhbət zamanı diqqətimizi çəkən bir mövzuda danışana doğru yönəlirik. Oturmuşuqsa, oturuş istiqamətimiz o adama yönəlir. Ayaq üstə söhbət edirsək, o adamla məsafəmizi yaxınlaşdırırıq”* [1, s. 129]. (bax şəkil 1.A və 1.B).

2-ci qrup Şəkil 1A [2] mesajların, ancaq göndərən üçün önəmli Şəkil 1 B [1] an onların əlləri qəbul edən tərəfə açıq, bədənləri isə onlara tərəf olur. Bunun əksinə olaraq mesajı qəbul etməyə əlləri göndərənə tərəf olmur və ya başqa istiqamətə baxır (bax şəkil: 2)

3-cü qrupa isə mesajların, ancaq qəbul edən üçün önəmli olmasıdır. Bu zaman söylənilən fikirə daha çox qəbul edən maraqlı olur. Adətən belə hallar auditoriyada müşahidə edilir. Mesajları göndərən diqqətlə və asan, müşahidə tələbələr və üzündə

ön tamamilə olması görünür, hətta onlar öz fikirlərini ifadə etmək üçün qaldırırlar (bax şəkil 3).

Gətirdiyimiz nümunələrdən də aydın görünür ki, prosesinin səmərəli olması üçün göndərilən mesajların hər iki tərəf üçün böyük əhəmiyyət daşması və onların böyük həvəslə hadisələr haqqında öz fikirlərini bildirməsidir. Ünsiyyət insan həyatının mərkəzi xəttini təşkil edir. İnsan nə qədər başqa insanlarla əlaqədən qaçmağa çalışsa da, yenə də bu və ya digər formada onlarla ünsiyyət qurmalarıdır, çünki insanlar məhz kommunikasiya zamanı digərlərini anlıyır və özünü onlara anladır.

İnsanlar ünsiyyət qurduqları vaxt monoloq və dialoqlardan istifadə edirlər. Məlumdur ki, monoloq birtərəfli çıxışdır, fərdin özünü qarşı tərəfin iştirakı olmadan təqdim etməsidir. Dialoq isə hər iki tərəfin qarşılıqlı şəkildə qurduğu əlaqədir. Məhz

³⁴ AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu Nəzəri dilçilik şöbəsinin elmi işçisi.hesenova-88@mail.ru

dialogun nəticəsində göndərən və qəbul edən tərəf iştirak edir. L.Vikilova və A.Şarunov monoloq və dialoqdan danışarkən *“monoloqa bir şəxsin ikili rolu kimi yanaşmış, danışanın bir neçə məqsədi həyata keçirdiyini, danışanın qarşı tərəfi və xüsusilə də, özünü seyr etdiyini, beləliklə də, özünün nitqini düzəltmədiyini, dialoqda isə danışan dinləyənlə, dinləyən danışana çevrilir. Başqa sözlə, mən və sənin kommunikativ rolları qarşılıqlıdır, ancaq ünsiyyətin başlanğıc nöqtəsi danışandır”* [2, s. 93] deyirlər.

İnsanlararası kommunikasiyada diqqəti çəkən məsələlərdən biri də prosesin birbaşa (bilavasitə, vasitəsiz) və vasitəli (dolaylı şəkildə, bilavasitə) yolla həyata keçirilməsidir.

Birbaşa ünsiyyət zamanı məlumatı göndərən (adresant) heç bir əlavə vasitə olmadan məlumatları dinləyənlə ötürür. Bilavasitə ünsiyyəti biz şifahi ünsiyyət də, gözlə görünən ünsiyyət də adlandırma bilirik. Məsələn, yaxın dostumuzla istirahət mərkəzlərindən birində oturmuşuq və keçmişdə baş verən maraqlı və gülməli hadisələrdən danışırıq, üzümüzdə təbəssüm olur, kədərli hadisələrdən danışdığımız zaman gözlərimiz yaşla dolur. Qarşılıqlı şəkildə qurulan bu prosesdə əlavə vasitələrdən istifadə etməyə ehtiyac yoxdur.

Vasitəli yolla qurulan insanlararası ünsiyyətdə isə, qeyri-verbal ünsiyyətin digər vasitələri sxemlər, qrafiklər, rənglər və s. köməyə gəlir. Müasir dövrdə çox zaman, demək olar ki, vasitəli şəkildə qurulan kommunikasiyadan istifadə olunur. Yaxın dostlar, tanışlar, hətta uzaqda yaşayan ailə üzvləri ilə belə internetlə, telefonla əlaqə yaradırıq. Doğrudur, telefon qeyri-verbal ünsiyyət zamanı danışan və dinləyənlə elə də kömək edə bilmir (bununla belə səsin tonu, ritm kimi amillər də sözsüz ünsiyyətdə mühüm rol oynayır), çünki sözsüz kommunikasiyada gözlə görmək mühüm amildir. Bununla belə, internetdə skaypla danışılan vaxt dinləyənin və ya mesajı göndərənin davranışlarını müşahidə edə bilirik. Texnologiyanın sürətli inkişaf etdiyi müasir dövrümüzdə hətta telefonla belə görüntülü danışmaq mümkündür.

Bilavasitə qurulan əlaqə zamanı mesajı göndərən insan deyil, digər vasitələr ola bilər. Məsələn, ət dükanının qarşısından keçdiyimiz zaman onun üzərindəki dana və ya baş şəklində əsasən başa düşə bilirik ki, mağazada ət satılır. Təbii ki, şəkillərdə inək, quzu, qoyun, qoç rəsmləri varsa, deməli, qəbul edən anlayır ki, burada həmin heyvanların ətə satılır.

Göndərən və qəbul edən arasında mövcud olan kommunikasiya prosesinin məzmununu müxtəlifliyi baxımından şərti olaraq iki qrupa bölə bilərik:

1) İnsanın mövcud tələbatlarından meydana gələn emosional hallar.

Şəxsin istifadə etdiyi dil və davranışlar da öz emosionallığı ilə seçilir. Sevinc, nifrət, kədər, qəzəb, kin və s. kimi halları bura daxil edə bilərik. Məsələn, insanın daxilində hər hansısa hadisədən doğan təsirin nəticəsində sevinc yaranırsa, onun gözlərinə sanki bir işıq gəlir, gözləri parlayır, hansısa bir kədərli hadisə baş verirsə yanaqlarından yaş süzülür, dodaqları aşağıya dartınır və s. Bu halları görə qəbul edən mövcud vəziyyəti asanlıqla başa düşə bilər. Eyni zamanda qeyd edilən bölgünü monoloji nitq kimi düşünə bilərik. Qeyd edək ki, 1-ci qrup daha çox bir şəxsin daxili aləminin təzahür etməsi ilə müşahidə edilir.

2) 2-ci qrup 1-ci qrupla müqayisədə daha geniş sahəni əhatə edir ki, burada insanın daxili aləmi ilə deyil, ətraf mühitlə qurduğu ünsiyyət önəmlidir. Təbii ki, hadisələrin gedişindən asılı olaraq göndərənin istifadə etdiyi davranışlar da fərqli olur. Məsələn, tutaq ki, qabaqda yolun bağlı olduğunu ilk növbədə əllə işarə etməklə qarşı tərəfə bildiririk, o bizi görmədiyi halda əl hərəkətləri sürətlənir, hətta maşının arxasınca qaçıb fikri qarşı tərəfə çatdırmağa cəhd edirik.

Bəzi tədqiqatçılar göndərəni aktiv tərəf hesab edirlər. O.Məstəv da adresantı aktiv tərəf adlandırır. *“Göndərən ünsiyyəti başlandıqdan tərəfdir. Qarşısındakına mesaj göndərir. Göndərən bir insan, bir quruluş, bir şirkət, bir qrup insan və b. ola bilər. Göndərən ünsiyyətin aktiv tərəfidir* [3]. Əslində göndərənin aktivliyi nə qədər yüksək olarsa, qəbul edənin də aktivliyi o qədər yüksək olar. Göndərən qəbul edənə hansısa bir yolla təsir etməlidir ki, onda açılmış mövzuya maraq oyatsın və bu yolla ona öz istədiklərini çatdırma bilsin. Ortaya qoyduğu mövzunu, ideyanı qəbul edənə düzgün çatdırsın və qəbul edən də onu düzgün açma bilib cavablandırsın.

Mövcud olan ünsiyyət prosesində fikir mübadiləsi dedikdə, biz bütün gücü sözsüz ki, adresantın üzərinə yükləməməliyik. M.Fidan bu haqda yazır ki, *“Ünsiyyətdə hər iki tərəf aktiv olmalıdır. Ünsiyyətin müddəti mesajı verənlərin və alanların aktiv rol almalarıyla davam edər”* [4, s. 4]

Psixoloji ədəbiyyatda da qeyd edilən fikir öz təsdiqini tapır. *“Ünsiyyət prosesində kommunikator resipiyentə təsir göstərdiyi kimi resipiyent də kommunikatora təsir göstərir. Öz-özünüdə informasiyanın iki (təhrikedici və təsbitedici) tipini fərqləndirmək olur. Təhrikedici informasiya əmr, məsləhət, xahiş formasında ifadə olunur. Onlar resipiyentin hər hansı bir hərəkətini müxtəlif formalarda (təhrikətmə, qadağan etmə və s.) stimullaşdırmağı nəzərdə tuturlar. Təsbitedici informasiya isə məlumat formasında meydana çıxır”* [5, s. 506].

Təhrikedici informasiya mövcud kontekstdən asılı olaraq fərqli şəkildə təzahür edə bilər. Məsələn, qarşımızdakı insana “otur” deməklə yanaşı əlimizi irəli uzatmaqla ona yer göstəririk. Bu zaman biz kommunikator rolunda çıxış edirik. Mesajı qəbul edən göndərilən siqnallara müvafiq olaraq təbəssümlə qarşı tərəfə cavab göndərir. Belə olan halda mesajı qəbul edən kommunikatora, kommunikator da resipiyentə çevrilir, yəni rollarını dəyişirlər. Qəbul edənin göndərdiyi sözsüz mesajlar ünsiyyətin gedişinə ciddi təsir göstərə bilər. Əgər verdiyimiz nümunədə adresat siqnalı əmr kimi qəbul edib dodaqlarını büzsəydi, onda mövcud vəziyyət tamamilə başqa bir şəkildə alardı. Göndərilən mesajlar vəziyyətdən asılı olaraq əmr, nəzakət anlamı daşıya bilər.

Deməli, sözsüz ünsiyyətin əsas komponentləri adresant (göndərən) və adresatdır (qəbul edən, resipiyent), çünki bu iki tərəf olmasa, digərlərinin mövcudluğu əhəmiyyət daşımaz. Onların istər verbal, istərsə də, qeyri-verbal ünsiyyətə qoşulmasını təmin edən elə mesajı göndərən və qəbul edəndir.

Bundan başqa qeyd edə bilirik ki, ünsiyyət prosesində iştirak edən tərəflər könüllü və məcburi olaraq ünsiyyətə qoşula bilərlər. Məsələn, müdir iclasda çıxış etdiyi zaman işçilərdən biri digəri ilə danışib iclasa mane olarsa, müdir sərt baxışlarla baxar və ya qaşlarını çatmaqla narazı olduğunu işçiyə göndərə bilər. Burada müdir də, işçi də özləri istəmədən prosesə qoşulurlar. Belə ki, müdir işçiyə sakit dur mesajını göndərmək fikrində deyildi, sadəcə olaraq mövcud situasiya onu prosesə cəlb edir. İşçi də onun çıxışına mane olmasını müdirin görməsini istəməzdi və ya ola bilər ki, o, iclası pozmaq niyyətində deyil, ancaq hər iki halda onlar mövcud vəziyyətin tələbi ilə prosesə qoşulmaq məcburiyyətində qalırlar. Elə ola bilər ki, prosesdə iştirak edən tərəflərdən biri ünsiyyətə qoşulmaq məcburiyyətində qalsın. Məsələn, başımız bərk ağrıyır və kiminləsə danışmaq istəmirik, ancaq qarşı tərəf çoxlu informasiya göndərir, biz isə məcbur olub onları qəbul edib cavablandırırıq.

Könüllü şəkildə ünsiyyətə qoşulduqda isə, müəllim dərsi danışır, qarşılığında isə tələbə başı ilə onun söylədiklərini təsdiqləyir. Göndərən qəbul edənə (müəllimə) razılıq mesajları ötürürsə, müəllim də bunları görüb daha da həvəslə dərsi keçirsə, deməli, hər iki tərəf könüllü şəkildə prosesə qoşulurlar. Qəbula gəlib müdirlə görüşmək istəyən insanı əlimizlə içəri dəvət edirik, o da qarşılığında bizə təbəssüm etməklə otağa daxil olur. Belə ki, onun gəlməsini müdir də gözləyir və eyni zamanda həmin adam da vacib bir iş üçün təcili onunla görüşməlidir. Hər iki tərəf bu görüşün baş tutmasında maraqlıdır. Ona görə də həm müdir, həm də qəbula gələn adam könüllü şəkildə prosesə qoşulurlar.

Deməli, ünsiyyət prosesində iştirakçılar prosesinin mərkəzində dayanır və məlumatın göndərilməsində və qəbulunda birbaşa iştirak edirlər. Təsəvvür edək ki, bir insan digər insana müəyyən məlumat göndərmək istəyir və qarşı tərəf prosesdə yoxdur. Bu zaman məlumatı göndərən tərəfin hər hansısa informasiyanı qarşı tərəfə göndərməsinə nə ehtiyac vardır. Informasiya göndərilən zaman iştirakçıların prosesdə iştirakı müxtəlif səbəblərdən ola bilər. Belə ki, onlar bəzən könüllü, bəzən də məcburi şəkildə prosesə qoşula bilərlər. Digər tərəfdən göndərilən məlumat hər ikisi üçün və ya ancaq bir tərəf üçün maraqlı və vacib ola bilər. Hər iki halda yenə də ünsiyyət prosesi baş verir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

- 1) Sözlü və sözsüz iletişim [Elektronik kaynak] / – Eskişehir, 2013. – <http://docplayer.biz.tr/2247257-Sozlu-ve-sozsuz-iletisim.html>
- 2) Викилова Л.Г., Шарунов А.И. Основы теории коммуникации: [Электронный ресурс] / Л.Г. Викилова, А.И. Шарунов. – Москва, 2008. – <http://edu.vspu.ru/doc/groups/252/884/GVReNie1.pdf>
- 3) **Mestav, O. İletişim** [Elektronik kaynak] / – 2013-2014. <http://www.akademik.adu.edu.tr/myo/cine/webfolders/File/ders%20notlari/iletisim.pdf>
- 4) Fidan, M. İletişim Kurnak istiyorum [Elektronik kaynak] / – İstanbul, 2005. – <https://www.slideserve.com/howard-stevenson/let-m-kurnak-st-vorum>
- 5) Bayramov, Ə.S. Psixologiya. Dərslük. / Ə.S. Bayramov, Ə.Ə. Əlizadə – Bakı: Çinar-çap, – 2009. – 620 s.

Şəkillərin mənbələri

- 1) Şəkil 1A <https://www.storyblocks.com/stock-image/couple-of-young-beautiful-caucasian-man-and-woman-business-colleague-seated-on-a-sidewalk-in-the-city-using-a-tablet--business-technology-communication-concept-sam4wkrdijz2alfii3>
- 2) Şəkil 1B <https://tunonverbalcoms.wordpress.com/2013/10/06/the-difference-in-nonverbal-behaviors-and-how-it-changes-in-a-relationship/>
- 3) Şəkil 2 <https://es.dreamstime.com/fotograf%C3%ADa-de-archivo-libre-de-regal%C3%ADa-fecha-agujereada-image39801187>
- 4) Şəkil 3 <https://www.motherjones.com/politics/2017/10/new-mexico-officials-back-down-abandon-effort-to-politicize-science-education-standards/>

Açar sözlər: mesaj, göndərən, qəbul edən, informasiya

Key words: message, sender, receiver, information

Ключевые слова: сообщение, отправитель, получатель, информация

PARTICIPANTS OF THE COMMUNICATION PROCESS

Summary

The communication process is a complex system. The establishment and continuation of this system depends directly on its participants. The main participants in the communication process are the ones who receive and send messages. Sometimes they are both the sender and the recipient. On the other hand, the intentions of those who send messages are sometimes different. So sometimes, the information sent to the sender may not be so important to the recipient, even when the information is very important. The parties involved in the communication process may join the process voluntarily or involuntarily. However, in both cases the communication process is still considered to have taken place.

УЧАСТНИКИ ПРОЦЕССА КОММУНИКАЦИИ

Резюме

Процесс коммуникации - это сложная система. Создание и продолжение этой системы напрямую зависит от ее участников. Основными участниками процесса коммуникации являются те, кто получает и отправляет сообщения. Иногда они являются одновременно отправителем и получателем. С другой стороны, намерения тех, кто посылает сообщения, иногда отличаются. Поэтому иногда информация, отправленная отправителю, может оказаться не столь важной для получателя, даже если она очень важна. Стороны, участвующие в процессе коммуникации, могут присоединиться к процессу добровольно или принудительно. Однако в обоих случаях процесс коммуникации все еще считается состоявшимся.

Rəyçi: dos.L.Ələkbərova

FONETIKA TERMINLƏRİNİN STANDARTLAŞDIRILMASI

Standartlaşdırma müasir dövrdə xüsusi əhəmiyyət kəsb edən vacib problemlərdən biridir. Hər bir dövlətdə standartlaşdırma üzrə xüsusi qurum fəaliyyət göstərir. Standartlaşdırma haqqında dövlət qanunu standartlaşdırma üzrə işlərin və fəaliyyətin təşkilini, tənzimlənməsini, standartların yaradılması qaydalarını müəyyənləşdirir. Standartlaşdırma haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunun I fəslində ümumi müddələrdə göstərilir ki, "Standartlaşdırma - məhsullar (işlər, xidmətlər) üçün norma, qayda və xarakteristikaları müəyyənləşdirən fəaliyyətdir.

Standart - maraqlı tərəflərin əksəriyyətinin razılığı əsasında hazırlanmış və müvafiq səlahiyyətli təşkilat və ya orqanlar tərəfindən təsdiq edilən kütləvi istifadə üçün nəzərdə tutulmuş məhsulların (işlərin, xidmətlərin) keyfiyyətinə və təhlükəsizliyinə dair tələbləri müəyyənləşdirən normativ sənəddir.

Standartlaşdırma üzrə normativ sənəd - müəyyən növ fəaliyyətin, yaxud onun nəticələrinin ümumi olan icra və istifadə norma, qayda və xarakteristikalarını əks etdirən normativ hüquqi aktdır.

Sahə standartları, texniki şərtlər müəssisə standartları, elmi-texniki və mühəndis cəmiyyətlərinin və digər ictimai birliklərin standartları təsdiq edildikdən sonra ən azı bir ay müddətində standartlaşdırma sisteminin operativ idarə edilməsi və onun informasiya təminatı məqsədi ilə qanunvericiliyə uyğun olaraq standartlaşdırma üzrə müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən yaradılmış müvafiq dövlət informasiya bankına göndərilməlidir.

Standartlaşdırma üzrə işlər sırasında terminologiyanın standartlaşdırılması xüsusi yer tutur. Terminologiyanın standartlaşdırılması ayrı-ayrı sahələr üzrə terminlərin müxtəlif standartlarının hazırlanması və təsdiqini nəzərdə tutur.

Terminologiyanın standartlaşdırılmasının əsas məqsədi bütün ədəbiyyatlarda və sənəd növlərində terminlərin birmənalı başa düşülməsini və qeyd olunmasını təmin etmək, terminlər arasında ziddiyyətləri aradan qaldırmaqdır. Terminlər müəyyən sahəyə aid olmaqla yanaşı, onlar başqa sahələrdə də istifadə olunur. Müasir dövrdə ayrı-ayrı elmlərin inteqrasiyası, eləcə də diferensiasiyası bir sahəyə aid terminin yaxın və fərqli sahələrdə işlədilməsinə imkan yaratmışdır. Bu cəhət sahə terminologiyalarında terminlərin mənalının düzgün təyin edilməsini, onların yazılış və tətbiqində vahid normaların gözlənilməsini tələb edir. Eyni zamanda, terminlər standartlaşdırma üzrə işlərdə və ya bu sahə işlərinin nəticələrində də istifadə olunur. Belə terminlərin standartlarının yaradılması xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Çünki standartlara aid sənədlərdə ifadəsini tapmış termin standarta qoyulan tələblərə cavab verməlidir.

Terminologiyanın "standartlaşdırılmasının əsas vəzifələrinə aşağıdakılar aid edilir:

- 1) termin və onun tərifinin standartında elmi biliklərin və texniki inkişafın müasir səviyyəsinin qeydə alınması;
- 2) milli dilin və beynəlxalq elmi-texniki terminologiyanın uyğunlaşdırılması, onların uyğunluğunun və müvafiqliyinin təmin olunması;
- 3) informasiya sistemlərində leksik vasitələrin əlaqələndirilmiş və razılaşdırılmış inkişafının təmin olunması;
- 4) sahə terminologiyalarına aid ədəbiyyatlarda istifadə edilən terminlərdəki qüsurlu cəhətlərin, çatışmazlıqların aşkara çıxarılması və aradan qaldırılması" [1, s.257].

Terminoloji sistem elm və texnikanın hər hansı sahəsinin, onun bölmələrinin anlayışlar sistemini ifadə edir. Terminoloji sistemin əsas elementləri terminlərdir. Terminlər müəyyən bilik sahəsinə (texniki, ictimai elmlər və s.) aid anlayışları ifadə etmək üçün seçilmiş və ya yaradılmış sözlər, yaxud söz birləşmələridir.

Elm və texnikanın müəyyən sahəsində (və ya onun hansısa bölmələrində) anlayışlar sisteminin termin və təriflərinin dövlət standartlarının işlənilib hazırlanması bir və ya bir neçə sahənin normativ sənədlərində istifadə olunan terminlər, eləcə də təriflərlə bağlı aparılır. Standartların işlənilib hazırlanması, təsdiqi bu sahələrin normativ sənədlərində istifadə edilən terminlərin ikili şərhini, təfsirini aradan qaldırır, mübahisəli məsələlərin həllinə yardım göstərir.

Termin və təriflərin standartlaşdırılması zamanı müvafiq sahə üzrə terminoloji lüğətlərdən, terminlərin izahlı lüğətlərindən, beynəlxalq, dövlət, respublika və sahə standartlarından, elmi-normativ terminologiya üzrə sənədlərdən, AMEA Terminologiya Komitəsinin təlimatlarından, sənəd və nəşrlərindən, beynəlxalq terminoloji lüğətlərdən istifadə olunur.

Terminşünaslığın əsas vəzifələrindən biri xüsusi elmi terminləri müasir dövrün tələblərinə uyğun qaydaya və vahid formaya salmaq, sistemləşdirməkdir. Terminlərin standartlaşdırılması işi də bilavasitə terminologiya sahəsinə dair biliklərə əsaslanır. Müasir dövrdə terminologiyanın standartlaşdırılmasının əhəmiyyəti xeyli dərəcədə artmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, terminologiyanın standartlaşdırılması məsələsi yeni deyildir. Bu sahədə işlərə hələ ötən əsrin 30-cu illərində rəvac verilmişdi. Azərbaycanda terminologiyanın standartlaşdırılması məsələləri keçmiş SSRİ dövründə respublika standartları səviyyəsində məhdudlaşdırılmışdı.

Terminologiyanın standartlaşdırılması dildə istifadə olunan bütün terminlərin toplu halında deyil, sahələr üzrə aparılır. Standartlaşdırma prioritet sahələrin terminologiyaları üzrə aparılır. Sahə terminologiyalarının standartlaşdırılması zamanı sahənin bütün terminlərinin toplanması lazım gəlir. Terminlər toplanılarkən onların sahəyə aidiyyəti nəzərə alınır. Terminlərin standartlaşdırılması üçün ilkin mərhələ terminlərin toplanması və qeydə alınmasıdır. Ədəbiyyatda bu proses terminlərin inventarlaşdırılması da adlandırılır. Bundan əlavə, standartlaşdırmadan əvvəlki iş prosesində terminologiyanın nizama salınması, unifikasiyası məsələlərinin həlli də vacibdir.

³⁵ AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

V.P.Danilenko və L.I.Skvortsov nizamasalma, unifikasiya və standartlaşdırma terminlərinin izahını aşağıdakı şəkildə vermişlər: «Nizamasalma. Busöz şəffaf semantikaya malikdir və «nizama salmaq» felindən düzəlmişdir. İzahlı lüğətdə söz «nədəsə qayda-qanun yaratmaq, nəyəsə məlum ardıcılığı, qaydanı vermək» mənasında izah edilir.

Unifikasiya latın unio «birlik, vəhdət» və facere «etmək, yaratmaq» sözlərindən əmələ gəlmişdir. Vahid şəklə, vahid formaya gətirmək kimi izah olunur. Ensiklopedik tərifi «vahid şəklə, vahid formaya və sistemə salmaqdır». Texnikada unifikasiya müxtəlif növ məhsulları və bu məhsulların istehsal vasitələrini, tip və ölçülərini, markasını, forma və sahələrini rasional minimuma gətirməkdir. Unifikasiyanın əsas məqsədi eyni təyinatlı məhsulun çoxnövliyünü, forma və detallarının, istehsalını, yığılmasını, sınağını vahid formaya salmaqdır.

Standartlaşdırma. 1. Məmulatın istehsalını onun çoxsaylı novlərinin müəyyən sayda nümunəvi və standart növlərə gətirməklə istehsalın rasionallaşdırılmasıdır [2, s.8].

Aydındır ki, terminlərin nizama salınması onların toplanması, siyahıya alınması və nəhayət, lüğətin tərtibi ilə bilavasitə bağlıdır. S.Sadiqova yazır «Dilin leksik tərkibinin mühüm hissəsini təşkil edən terminologiyanın sürətli inkişafı, dilçiliyin müstəqil bir sahəsi kimi formalaşması və onunla bağlı problemlərin ekstralingvistik xarakter daşması, məntiqlə, fəlsəfə ilə, eləcə də digər elm sahələri ilə qarşılıqlı əlaqəsi problemə kompleks şəkildə yanaşmağı tələb edir. Dilçilikdə terminlərə leksik-semantik və qrammatik baxımdan verilən tələblər, onların geneoloji tərkibi, struktur-semantik, leksik-qrammatik xüsusiyyətləri, geniş təhlil olunsada, terminologiyanın nizama salınması öz həllini gözləyən problemlərdəndir» [3, s. 347-348].

Terminologiyanın standartlaşdırılmasından əvvəlki prosesin üç mərhələdən ibarət olması nəticəsinə gəlmək olur. Həmin mərhələlər aşağıdakılardır: 1) terminologiyanın inventarlaşdırılması; 2) terminologiyanın unifikasiyası; 3) terminologiyanın nizama salınması.

Beləliklə, hər hansı sahə terminologiyası ilə bağlı ilk iş bu sahənin terminlərinin toplanmasıdır. İnterləşdirə sahə terminologiyasının toplanıb müəyyən bir siyahı halına salınması prosesidir. Sahə terminləri sahəyə aid yazılmış əsərlərdən toplanır. Sahə müəyyən meyarlar üzrə təsnif edilir, onun bölmələri, yarımbölmələri müəyyənləşir, sahə ilə bağlılığı olan digər sahələr təyin edilir. Məsələn, dilçiliyə XX əsrin birinci yarısı prizmasından yanaşsaq onun bölmələrini fonetika, leksika və qrammatika ilə məhdudlaşdırma bilirik. Təbii ki, leksika daxilində frazeologizmləri ayırmaq, qrammatikanı morfolojiya və sintaksis yarımbölmələrinə ayırmaq da bu dövr üçün səciyyəvidir. Lakin məsələyə müasir dilçilik səviyyəsində yanaşsaq, fonologiya, morfonologiya, fonosemantika, nitq aktları nəzəriyyəsi, kommunikasiya nəzəriyyəsi, terminologiya, mətn dilçiliyi, diskurs təhlili, tətbiqi dilçilik, kompüter dilçiliyi, koqnitiv dilçilik, paralingvistik, psixolingvistik, pragmatik dilçilik, mühəndis dilçiliyi və s. kimi yeni elmi istiqamətlərin yaranmasını görürük. Hər bir istiqamət ümumi lingvistik anlayışlar sırasına öz anlayışlarını qatmışdır. Nəticədə dilçilik terminologiyasının əsaslı şəkildə toplanıb qruplaşdırılmasının nə dərəcədə mürəkkəb və çətin iş olduğunu aşkar hiss etmək mümkündür. Dilçilik terminlərinin inventarlaşdırılması müasir dövr üçün də o qədər də asan iş deyil. Halbuki, hazırda dilçiliyə dair xeyli lüğətlər, ensiklopediyalar çap olunmuşdur. Belə bir fikir yarana bilər ki, dilçilik terminlərinin inventarlaşdırılması, əsasən, başa çatmışdır. Madam dilçilik və lingvistik ensiklopedik lüğət tərtib edilmişdir, onda deməli, dilçilik terminlərinin bütün inventarının toplanması işi başa çatmışdır. Əlbəttə, bu doğru deyildir. Öldə olan ensiklopediyalar və izahlı lüğətlər heç də bütün terminoloji korpusu əhatə etmir. Məsələn, Azərbaycan dilinin dilçilik terminlərinin inventarlaşdırılması səviyyəsində qoyulduqda daha böyük həcmdə materialın nəzərdən keçirilməsinin vacibliyi ortaya çıxır.

Qeyd olunduğu kimi inventarlaşdırma sahənin təsnifi ilə başlayır. Hər bir sahə daxilində müxtəlif elmi istiqamətlər vardır. Fonetika, fonologiya, morfonologiya, fonosemantika bir-birinə yaxın istiqamətlərdir. Bununla belə bu sahələrin hər birinin özünəməxsus terminləri vardır. Lüğətlər əsasında apardığımız təhlil göstərir ki, Azərbaycan dilinin dilçilik terminologiyasında fonosemantikaya aid olan onomatop, fonem, ikonizm və s. terminləri qeydə alınmır.

Əlbəttə, bu terminlərin Azərbaycan dilində çap olunmuş dilçilik ədəbiyyatında, monoqrafiyalarda, məqalələrdə, tezlərdə, və s. işlənməsi barədə konkret hökm vermək mümkün deyildir. Çünki bu iş bütün mövcud ədəbiyyatın axtarılmasını tələb edəcəkdir.

Fonetika üzrə terminlərin inventarlaşdırılması işini həyata keçirmək üçün zəruri olan ədəbiyyat siyahısına aşağıdakılar daxil ediləcəkdir.:

1. Dilçilik ensiklopediyası
2. Dilçilik terminləri lüğətləri
3. İzahlı dilçilik terminləri lüğətləri
4. Fonetikanın əsasları üzrə kitablar (Məsələn, Azərbaycan dilinin fonetikasi, eksperimental fonetika, fonologiya, fono taktika və s.)
5. Fonetika üzrə terminoloji lüğət (varsa)
6. Dilçilik terminlərinin ikidilli lüğətləri (Məsələn, rusca-azərbaycanca; ingiliscə-azərbaycanca və s.)
7. Ümumi dilçilik üzrə əsas ümumiləşdirici ədəbiyyat

İnterləşdirə zamanı müqayisə mənbəyi təyin edilməlidir. Məsələn, rus və ya ingilis dilində müvafiq inventar siyahısı, lüğət, ensiklopediya müqayisə obyektinə ola bilər.

Fonetika üzrə mənbədə olan terminlərin Azərbaycan dilindəki qarşılıqları toplanır. İnterləşdirə təkcə qeyd edilən ədəbiyyatla məhdudlaşmır, sahəyə aid kitab və məqalələri də nəzərdən keçirməlidir.

Fonetika üzrə terminlər inventarı dilçilik üzrə terminologiyanın inventarlaşdırılmasının yalnız bir qolunu təşkil edir. Bütün başqa sahələr üzrə də terminlərin inventarlaşdırılması zəruridir.

Azərbaycan dilinin fonetikasi üzrə terminlərin inventarlaşdırılması məsələsini müəyyən ardıcılıqla nəzərdən keçirək. Bu məqsədlə fonetika üzrə bu sahənin bütün məsələlərini, əhatə edən bir neçə monoqrafik ədəbiyyat seçilib müqayisə edilir. Müxtəlif ədəbiyyatlar üzrə terminlərin inventarlaşdırılması prosesinin daha aydın başa düşülməsi üçün Azərbaycan dilinin fonetikasına aid terminlərin siyahısını tərtib etməyə çalışaq.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının buraxdığı «Müasir Azərbaycan dili» kitabında fonetika aşağıdakı bölmələrdə verilmişdir: 1) fonetika dilçilik elminin bir bölməsi kimi; 2) səslərin akustik və anatomik-fizioloji xüsusiyyətləri; 3) fonem anlayışı; 4) sait və samitlər haqqında ümumi məlumat; 5) saitlər; 6) samitlər; 7) heca; 8) ahəng qanunu; 9) vurğu, söz vurğusu.

Fonetika terminlərinin siyahısını yaratmaq üçün yuxarıda qeyd etdiyimiz və bir sıra digər mənbələrdən terminlərin necə seçilməsi məsələsini nəzərdən keçirək bu iş, əslində fonetika terminlərinin inventarlaşdırılmasıdır. Biz ilkin mənbə kimi AME-nin Dilçilik İnstitutunun nəşr etdirdiyi kitabın fonetika bölməsində istifadə olunmuş terminlərin siyahısını tərtib edirik. İntentarlaşdırmanın nəticəsi terminoloji siyahının tərtib edilməsi olsa da, bu mürəkkəb və çətin prosesdir. Bu prosesdə fonetikaya aid monoqrafiyalar, tədqiqat işləri nəzərdən keçirilir və oxunur. Məhz belə prosesdə anlayışları adlandıran sözlər - terminlər müəyyənləşdirilir.

Fonetika terminlərini inventarlaşdırmaq məqsədilə nəzərdən keçirilən mənbədə ilk qeydə alınan termin «fonetika» terminidir. İntentarlaşdırmadan sonra unifikasiya və nizamasalma, eləcə də standartlaşdırmanın aparılacağına nəzərə alsaq, biz bu prosesdə fonetika anlayışına verilmiş tərif və ya definisiyanı da qeyd edə bilərik.

«Fonetika dilçilik elminin dil səslərinin əmələ gəlməsini, onların bir-birinə münasibətini, onların fiziologiyasını, keyfiyyət və kəmiyyətini, nitq prosesindəki funksiyasını, keyfiyyət və kəmiyyətində baş verən dəyişikliklərin səbəb və təbiətini və bu kimi bir çox əlamətlərin qanunauyğunluqlarını öyrənən sahəsidir.

Fonetikanın şifahi nitq (dil), dil səsləri, bu səslərin qanunauyğunluqları, yaranması və təzahür formaları haqqında bir elm hesab etmək olar» [4, s. 8].

«Fonetika dilçilik elminin bir bölməsi kimi» paraqrafında tərkibində fonetikaya aid termin işlənmiş başqa bir kontekst də vardır: « Fonetikanın məqsədi dilin səs tərkibini aşağıdakı üç cəhətdən öyrənməkdən ibarətdir: a) səslərin fikrimizin formalaşmasında və ifadə olunmasındakı rolunu göstərmək; b) dil materiyasının təzahür formalarında fiziki (akustika) xassələri müəyyənləşdirmək; v) dil səslərinin danışq orqanları vasitəsilə yaranması və eşitmə üzvləri vasitəsilə qavranılmasındakı anatomik və fizioloji xüsusiyyətləri müəyyən etmək. Bunlara müvafiq olaraq fonetika elminin üç əsas bölməsini : a) fonologiya; akustik fonetika və v) fizioloji fonetika təşkil edir» [4, s. 10].

Qeyd edilmiş mənbələrlə tanışlıq aşağıdakı özək terminləri ayırmağa əsas verir: fonetika; fonologiya; akustik fonetika; fizioloji fonetika.

«Fonetika dilçilik elminin dil səslərinin əmələ gəlməsini, onların bir-birinə münasibətini, onların fiziologiyasını, keyfiyyət və kəmiyyətini, nitq prosesindəki funksiyasını, keyfiyyət və kəmiyyətində baş verən dəyişikliklərin səbəb və təbiətini və bu kimi bir çox əlamətlərin qanunauyğunluqlarını öyrənən sahəsidir» kontekstindən terminoloji səciyyə daşıyan aşağıdakı söz və söz birləşmələri seçilir: səs; səsin fiziologiyası; səsin keyfiyyəti; səsin kəmiyyəti; səsin funksiyası; dil səsləri.

Kitabın «Səslərin akustik və anatomik -fizioloji xüsusiyyətləri» paraqrafında işlənmiş terminləri inventarlaşdırmaq. Bunun üçün tərkibində termin və terminoloji səciyyəli söz və ya söz birləşməsi istifadə olunmuş kontekstlər ayrı-ayrılıqda təhlil olunur. Qeyd edək ki, paraqrafın başlığında (Səslərin akustik və anatomik -fizioloji xüsusiyyətləri) dörd terminoloji birləşmənin mövcudluğu fərziyyəsini irəli sürməyə əsas verir: 1) səsin akustik xüsusiyyəti; 2) səsin anatomik xüsusiyyəti; 3) səsin fizioloji xüsusiyyəti; 4) səsin anatomik -fizioloji xüsusiyyəti

«Səsin təbiəti. Canlı danışq dilində səsləri onların təbiətinə və vəzifələrinə görə «dil səsləri» və «keçici səslər» adlandırmaq olar. Dil səsləri keçici səslərdən onunla fərqlənir ki, dil səslərinin tələffüzündə müəyyən danışq üzvlünün (və ya danışq üzvlərinin) iştirakı mütləq xarakter daşıyır. Bu səslər müəyyən akustik keyfiyyətdə olur. Keçici səslərin ... müəyyən tələffüz yeri yoxdur ... Keçici səslər danışq üzvləri müəyyən bir səsin tələffüz vəziyyətindən digər səsin tələffüz vəziyyətinə keçdiyi zaman əmələ gəlir» [4, s. 10-11]. Bu kontekstdən inventar siyahısına aşağıdakı sözlər və ya söz birləşməli daxil edilir: səsin təbiəti; keçici səslər; tələffüz; tələffüz yeri; tələffüz vəziyyəti; danışq üzvləri; səsin akustik keyfiyyəti

«Səslərin akustik xüsusiyyətləri. Təbiətdə baş verən bütün səslər öz keyfiyyəti (təbiəti) etibarilə iki qrupa ayrılır: a) periodik titrəmə (rəqs) nəticəsində əmələ gələn səslər (bu cür səslər musiqili ton və ya sadəcə olaraq ton adlanır); b) qeyri-periodik titrəmə (rəqs) nəticəsində əmələ gələn səslər (bu növ səslər birincilərdən fərqli olaraq küy (qarışq, mürəkkəb səs) adlanır. Dildə hər iki növ səsdən: həm tondan, həm də küydən istifadə edilir. Nitqdə işlədilən sait səslər musiqili tonla, samitlər isə müəyyən qədər küyün iştirakı (qarışığı) və hətta üstünlüyü ilə fərqlənir. Səsin akustik cəhətdən müxtəlif sürətdə (tezlikdə) və müxtəlif xüsusiyyətdə ola bilər. Bu cəhətdən səslər ton, güc (intensivlik) və tembrlə xarakterizə edilir» [4, s. 11]. Bu kontekstdən aşağıdakı terminləri ayırmaq olar: periodik titrəmə/periodik rəqs; ton; musiqili ton; qeyri-periodik titrəmə/ qeyri-periodik titrəmə rəqsi; qarışq səs/ mürəkkəb səs; küy; sait; sait səs; samit; samit səs; səsin sürəti/ səsin tezliyi; səsin gücü/səsin intensivliyi; tembr; səsin tembrli; səsin tonu.

Qeyd olunan ədəbiyyatda danışq üzvlərinin siyahısı da verilmişdir. Bu siyahıya aşağıdakı terminlər daxildir: diafraqma; ağ ciyər; bronx; traxeya; qırtlaq; dilçək; udlaq və s. Danışq üzvlərinin hərəkəti ilə bağlı ekskursiya və rekursiyaterminlərindən istifadə edilir. Bunlardan başqa həmin mənbədə fonem, allofon terminləri də qeydə alınır.

«Samitlərin əsas akustik xüsusiyyəti olan küylük gərgin və nəfəsli samitlərdə çox, zəif və az nəfəsli samitlərdə isə nisbətən azdır. Sonor samitlərdə musiqili ton küyə üstün gəlir.

Azərbaycan dilinin samitləri bir-birindən əsas küyyaradıcı orqana, küyyaratmanın növünə, tələffüzünə, gərginliyinə, səs tellərinin tələffüzdəki roluna görə fərqlənir. Əsas küyyaradıcı üzvlərə aşağıdakı fəal orqanlar daxildir: dodaqlar (dilənin ön orta və arxa hissəsi), yumşaq damaq və dilçək. Bu orqanların iştirakına görə Azərbaycan dilinin samitləri aşağıdakı kimi təsnif olunur: dodaq samitləri, dilönü samitlər, dilortası samitlər, dilarxası samitlər, boğaz samiti» [4, s.22]. Fonetikaya aid bu elmi kontekstdən aşağıdakı terminləri seçmək olur: küylük; gərgin samit; nəfəsli samit; zəif samit; az nəfəsli samit; sonor; sonor samit; küyyaradıcı orqan; küyyaratmanın növü; dodaq samiti; dilönü samit; dilortası samit; dilarxası samit; boğaz samiti.

Terminlərin inventarlaşdırma prosesinin elmi mətnlər üzrə aparılması zamanı mətnin tərkibində termin və ya terminoloji səciyyə daşıyan kontekstləri araşdırılır. Bu kontekstlərdən terminlərin hamısı, yəni onların variantları, dubletləri, sinonimləri də daxil olmaqla sözlər seçilib siyahıya əlavə olunur. Şübhəsiz ki, bu prosesdə termin olmayan sözlər, başqa sahə terminləri də siyahıya daxil olur. Termin olmayan sözlər və başqa sahə terminləri ümumi inventarlaşdırma siyahısının tərtibi prosesində bir daha nəzərdən keçirilir və onların müəyyən qismi siyahıdan çıxarılır. Məsələn, seçilmiş siyahıda yer alan və danışıq üzvləri cinsinə daxil olan diafraqma, ağ ciyər, bronx, traxeya, qırtlaq, udlaq, qırtlaq vəzi, dilçək, ağız boşluğu, yumşaq damaq, sət damaq, dil, diş, dodaq, səs təs telləri terminləri anatomiya aiddir. Onlar fonetika da istifadə olunur. Buna baxmayaraq həmin terminlər fonetika terminləri olmur. İnterləşdirma zamanı bu terminlər inventar siyahısından çıxarıla bilər. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, həmin terminlər fonetika anlayışlarına tərif verilən zaman istifadə olunduqlarına görə terminlərin standartlaşdırılması prosesində xüsusi şəkildə qeydə alınır. Yəni onlar terminin standartı haqqında məlumatın sonunda qeyd bölməsində yer alırlar.

Verilmiş qayda üzrə birinci elmi mənbənin digər bölmələrindən də terminlər seçilir və birinci inventar siyahısı tərtib olunur.

Təbii ki, inventarlaşdırma işi yalnız bir mənbə üzrə aparılmır. Digər mənbələr də eyni şəkildə inventarlaşdırılır. Məsələn, B.Xəlilovun «Müasir Azərbaycan dili: fonetika, yazı, əlifba, qrafika, orfoqrafiya, orfoepiya» kitabı əsasında inventarlaşdırma prosesində bir sıra digər terminlər aşkara çıxır. Məsələn, ümumi fonetika, xüsusi fonetika, təsviri fonetika, tarixi fonetika, müqayisəli fonetika, eksperimental fonetika, təcrübi fonetika, fizioloji fonetika, uzun tələffüz, adi tələffüz, uzun sait, fonetik transkripsiya, əsas ton, oberton, avazlı səs və s.[5].

Fonetika terminlərinin inventarlaşdırılması üçün Yadigar Fəxrəddinin «Fonetika və fonologiya məsələləri»[6]. kitabını da təhlilə cəlb etsək bu mərhələyə qədər seçilmiş fonetika terminləri sırasına xeyli sayda əlavə terminin daxil edilməsinin zəruriliyini görürük. Həmin terminlərə aşağıdakılar misal ola bilər: oppozisiya, privativoppozisiya, dərəcəli/gradualoppozisiya, saitlilik, qeyri-saitlilik, samitlilik, qeyri-samitlilik, kəskin samit, qeyri-kəskin samit, konsonant, konsonant əlamət, kompakt fonem, diffuz fonem, formant, formant sahəsi, palatallaşma, məxrəc, fonem variantı, fonem invariantı, fonomorfolojiya, transkripsiya və s.

Nəzərdə tutulmuş mənbələr üzrə inventarlaşdırma başa çatdıqdan sonra tərtib olunmuş inventar siyahıları müqayisə edilir, tutuşdurulur. Üst-üstə düşən terminlərdən yalnız biri saxlanmaqla ümumi inventar siyahısı tərtib edilir.

Müxtəlif mənbələrdən seçilmiş termin inventarının müqayisəsi prosesində fərqli mənbələrdə eyni terminin bəzən fərqli yazılışları qeydə alınır. Məsələn, partlayışlı samit, partlayan samit, sürüşən samit, sürüşkən samit və s. Bu termin variantlarından hansının seçilməsi məsələsi termin inventarının və ya terminlərin unifikasiyası prosesində həll olunur.

Fonetikaya aid inventarlaşdırma qeyd edilən siyahı ilə tamamlanmış. İnterləşdirmanın ikinci mərhələsində «Dilçilik ensiklopediyası» ilə dilçilik lüğətləri də nəzərdən keçirilir. Bizim təhlil və müqayisəmiz siyahıya daha çox alınma terminlərin daxil olmasını təsdiqləyir. Məsələn, konsonant, vokal, vibrant və s.

Nəhayət fonetika terminlərinin inventarlaşdırmasının son mərhələsində başqa dillərə aid mövcud materiallarla müqayisə aparılır. Fonetikaya aid tərtib olunmuş termin siyahısı ilkin siyahı kimi qəbul edilir. Bu siyahıya terminoloji mahiyyət kəsb edən bütün sözlər daxil edilmiş olur. Onlardan bəziləri müəllif terminləri, bəziləri termin variantları ola bilər. Terminoloji inventar siyahısının daha geniş informativliyi üçün terminin haradan seçilməsi barədə qeydləri də siyahıya daxil etmək olar.

İnterləşdirma terminologiya üzrə işlərin ilk və vacib istiqamətlərindən biridir. İnterləşdirma zamanı sahəyə aid bütün terminlərin toplanması və təsviri işləri yerinə yetirilir. İnterləşdirmanın birinci mərhələsi toplama, ikinci isə təsvirdir. Terminlərin təsviri onların leksikoqrafik işlənməsini nəzərdə tutur. İnterləşdirma birinci mərhələdə terminoloji siyahının tərtibi ilə məhdudlaşsın, ikinci mərhələdə, yəni leksikoqrafik emal prosesində siyahı lüğətə gətirilib çıxarılır. Lüğətlərin, o cümlədən də terminoloji lüğətlərin müxtəlif növləri vardır: ikidilli lüğət, çoxdilli lüğət, izahlı lüğət, etimoloji lüğət, tarixi lüğət və s. İnterləşdirma terminologiyasının nizama salınmasının birinci mərhələsi, terminoloji işin əsas istiqamətidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Sadıqova S. Azərbaycan dilində terminologiyanın standartlaşdırma formaları. Bakı, Elm, 2015, 484.
2. Даниленко В.П., Скворцов Л.И., Лингвистические проблемы упорядочения научно-технической терминологии//Вопросы языкознания. 1981, №1, с. 7-16.
3. Sadıqova S. Azərbaycan dilinin terminologiyası. Bakı: Elm, 2011, 380 s.
4. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, Elm, 1978
5. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dili: fonetika, yazı, əlifba, qrafika, orfoqrafiya, orfoepiya. Bakı, Nurlan, 2007
6. Yadigar F. Fonetika və fonologiya məsələləri. Bakı, Maarif, 1993. -192s.

Açar sözlər: termin, anlayış, nizamasalma, terminoloji lüğət, qeyri-standart termin

Ключевые слова: термин, понятие, упорядочение, терминологический словарь, нестандартный термин.

Key words: term, notion, settlement, unification, terminology vocabulary, non-standard term.

Main issues of standardization terms of phonetics

RESUME

Aims and tasks, ways and methods of standardization of terms are explained in the article. Stages of standardization process of terms are clarified. Kinds, types as well as documenting of standard terms are reviewed.

Основные вопросы стандартизации терминологии фонетики

РЕЗЮМЕ

В статье дается разъяснение цели и задачи, пути и методы стандартизации терминов. Выявляются стадии процесса стандартизации терминов. Рассматриваются виды, типы, а также документация стандарта терминов.

RƏYÇİ: dso.S.Abbasova

Fatma Nazim qızı Qurbanzadə³⁶
YAZILI VƏ ŞİFAHİ DİSKURSDA ELLİPSİSİN TƏSİR GÜCÜ

Cümlə daxilində, yaxud cümlədən böyük dil vahidlərinin tərkibində qənaətmə prinsipləri ellipsis vasitəsilə yerinə yetirilir. O.Yesperson yazır ki, ekspressiya danışan nə verirsə odur, suppressiya isə onun verə biləcəyi, lakin vermədiyidir (10, s.63). Bu da onu göstərir ki, ellipsis məhz suppressiya hadisəsi ilə bağlıdır. Suppressiya hadisəsinə xas olan əsas cəhət odur ki, onun vasitəsilə danışanın məqsədindən asılı olaraq istənilən zaman asanlıqla bərpa oluna bilər. K.Abdullayevin qənaətinə görə, ellipsis üslubi bir kateqoriya kimi özünü biruzə verir (1, s. 92). Ellipsisin mahiyyətinin suppressivliklə əlaqədar olmasında G. Kukun da qənaəti K.Abdullayevinki ilə üst-üstə düşür. O, bununla bağlı olaraq yazır: “Sintaksemi ellipsisləşdirmək onun məzmununu suppressivləşdirmək anlamına gəlir” (8, s.63).

Müşahidələr göstərir ki, ellipsisləşdirmə ilə təsəvvür arasında paralelizm mövcuddur. Təsəvvür zamanı ellipsisləşmə o deməkdir ki, bu zaman ellipsis özünü müəyyən başlanğıcı formalaşdıran məqam kimi biruzə verir. Düşünürük ki, ellipsis təsəvvürlə əlaqədardır və bu da ellipsisləşmənin dinamik səciyyəsinə formalaşdırır. K.Abdullayev yazır ki, ellipsisin və təsəvvürün müstəqilliyi onların bütövlüyünü şərtləndirir (1, s.93).

Bədi ədəbiyyatda ellipsis və təsəvvürün müstəqilliyini və dinamikliyini əks etdirəcək nümunə kimi V.Vulfun “İşığa doğru” romanını göstərmək olar. Kitab iki hissədən ibarətdir. Birinci hissədə Birinci dünya müharibəsindən əvvəl baş verən döyüş və qələbə əks olunur; kitabın digər hissəsi isə ondan sonrakı dövrü əhatə edir. Kitabda həmin aralıqda olan hadisələr barədə heç nə yazılmır. Bu oxucuların ixtiyarına buraxılır. Oxucular həmin aralıqda qəhrəmanların həyatında baş verənləri özləri təsəvvür etməlidirlər. Göründüyü kimi, ellipsisdən istifadə olunur və hadisənin buraxılmış hissəsi oxucuların təsəvvürə buraxılır.

Məsələ burasındadır ki, cümlə üzvünün cümlədə, yaxud mətndə, diskursda buraxılması (ellipsisin baş verməsi) o anlamı vermir ki, lazım olan sintaktik mövqedə həmin söz, yaxud cümlə, hətta abzas belə öz yerində işlənməmişdir. Bə qətiyyənlə belə deyil. H. Fung yazır ki, ellipsisin bərpası buraxılmış sözün cümlə quruluşundakı mövqeyi vasitəsilə reallaşa bilər (9, s. 10). Bu zaman situasiya və kontekstin rollarını da unutmamaq olmaz. Qeyd edək ki, situasiya və kontekstin ellipsisləşdirmədə rolları barədə uzun illər əvvəl Ş.Balli münasibət bildirmişdi. Nümunəyə baxaq:

My aunt waited until Eliza sighed and then said:

“Ah, well, he’s gone to a better world.”

Eliza sighed again and bowed her head in assent. My aunt fingered the stem of her wine-glass before sipping a little.

“Did he...peacefully?” she asked.

“Oh, quite peacefully, ma’am,” said Eliza. “You couldn’t tell when the breath went out of him. He had a beautiful death, God be praised.”

“And everything...?”

“Father O’Rourke was in with him a Tuesday and anointed him and prepared him and all”(15, s. 96).

C.Ceymz “Bacılar” əsərində ellipsisin gücündən məharətlə istifadə edib. Nümunə verilən hissədə ellipsis danışanın xalası tərəfindən işlədilir. Xala digər şəxsin ölümünü xüsusi olaraq qeyd etmək istəmir və ona görə də sadəcə olaraq soruşur: “O, rahat . . . ? Burada aydın görünür ki, buraxılan “öldü” sözüdür. İkinci ellipsisdə isə xala hər şeyin qaydasında olması barədə sual verir. Lakin yenə də cümləsini tam şəkildə qura bilmir. O, xüsusilə də dəfnlə bağlı olan son hazırlıqlar barədə bilmək istəyir. Dəfn olunan şəxsin itkisi çox ağır olduğundan o, çox əziyyət çəkir və və sualı bu şəkildə qurur: “Hər şey . . . ?” Eliza onun nəyə işarə etdiyini anlayır və onu əmin edir ki, bütün rituallar yerinə yetirilib. Göründüyü kimi, situasiyadan və kontekstdən asılı olaraq danışan və dinləyən arasında baş verən dialoq buxarılan sözlər, cümlələr olsa belə, öz həqiqi mənalarnı saxlaya bilirlər.

A.Toneryazır ki, ellipsis cümlə quruluşu vasitəsilə, kontekst vasitəsilə, situasiya vasitəsilə bərpa oluna bilər(12, s. 51). İlk əvvəl qeyd edək ki, cümlə quruluşu vasitəsilə bərpa olunan ellipsislərdə vurğunun rolu önə çəkilir. Yəni vurğu sintaktik konstruksiyaların dəqiq qarşılıqlı əlaqəsinə aid olur. Bu zaman ellipsisin işlədildiyi mətnin öyrənilməsi xüsusi diqqət tələb edir. Son illərdə linqvistik tədqiqatların ümumi istiqaməti ilə şərtlənməsindən asılı olaraq mətn kommunikativ vahid kimi nəzərdən keçirilməkdədir (4, s. 27). Lakin yanaşmalardakı fərqliliklərə baxmayaraq, mətn ümumilikdə müəyyən qanunauyğunluqlara tabe olan yuxarı səviyyənin mürəkkəb əlaqəli bütövü kimi diskursun şüurlu şəkildə təşkillənmiş nəticəsi hesab edilir. Mətnin linqvistik araşdırmaların tədqiqat obyektini kimi əsas mövqeyə keçməsinə münasibət bildirən K.M.Abdullayevin fikrincə, “sintaktik nəzəriyyədə mövcud olan məhz bu cür çatışmazlıqlar mətn dilçiliyi kimi sahənin yaradılmasına xüsusi təkan verdi. Belə çatışmazlıqların sırasında ilk növbədə, cümlənin sintaktik sistemdə son iyerarxik vahid kimi götürülməsini qeyd etmək olar. Bu halın ortadan qaldırılması cümlənin son deyil, orta sintaktik vahid kimi götürülüb öyrənilib müdafiə olunması, cümlənin özünün izomorf və homomorf formal-semantik parametrlərinin başqa cümlələrdə əlaqəyə girə bilməsi, qeyd etmək lazımdır ki, müasir dilçiliyin belə vacib sahəsi olan mətn dilçiliyi sahəsinin sütun daşlarına çevrilir və bu sahənin güclü inkişafını şərtləndirir” (1, s. 178-179).

³⁶ Azərbaycan Dillər Universiteti. fatima.gurbanzadeh@mail.ru

Mətn dilin mövcudluq formasıdır. Mətn möhkəm daxili quruluş əlaqələri olan müxtəlif hadisələrin bütövidir. Onun, yəni mətnin struktur-semantik əlamətləri koherentlik, koheziv, inteqrasiya kimi vasitələr; tematik, konseptual və modal vahidlər hesabına gerçəkləşir. Bundan başqa, mətnin bütövlüyü yalnız məna hadisəsi kimi yox, həmçinin də formal-struktur, kommunikativ-funksional planda özünü göstərir.

Qeyd edək ki, mətnin araşdırılmasından bəhs edən A.Məmmədov “Mətn dilçilik obyektinə və mətn dilçiliyinin obyektinə fərqlənməlidir” ideyasından çıxış edir. Onun fikrincə, “müxtəlif tipli mətnlər dilçilik tədqiqatına cəlb oluna və müxtəlif aspektlər vasitəsilə də öyrənilə bilər. İstənilən bir ədəbi mətn həm fonetik, həm leksik, həm də morfoloji-sintaktik aspektlərdə təhlil oluna bilər. Lakin xüsusi struktur-semantik birləşmə kimi mətnin özü də tədqiqat obyektidir və bu sahə ilə də mətn dilçiliyinin müstəqil bölməsi kimi mətn dilçiliyi məşğul olur” (7, s. 38).

Mətn iri həcmli obyektə təmsil edir, çünki o, özünün konstituenti keyfiyyətində cümədən böyük vahidləri əhatə edir. O. Jespersen qeyd etdiyi kimi, “istənilən böyük obyektə, məsələn, mətni tədqiq edən tədqiqatçı, bir tərəfdən, obyektin faktlarını atomikləşdirmə, digər tərəfdən isə obyektin qloballaşdırılması – ayrı-ayrı obyektlərin mahiyyəti və funksiyalarının qiymətləndirilməsi təhlükəsi təhdid edir” (10, s. 80).

Mətn daxilində buraxılan cümlələrdə cümlələrin quruluşu öz-özlüyündə ellipsis bərpasını təmin edə bilər. Təsəvvürün rolu burada daha aydın görünür. Buraxılmış cümlələri təsəvvürdə bərpa etdikdə cümlənin tam mənası açılır. Məsələn:

I had to tell you myself. I ... sorry, ... so sorry, ... Bolsheviks could ... killed her too ... should have ... her with bayonets and bullets, as they had ... Mashka, and all of them and Baby ... (16, s. 254).

Mətnlə yaxından tanış olan oxucu burada söhbətin nədən getdiyini və buraxılmış sözlərin yerində nə olacağını təsəvvüründə canlandırır. Zoya yaxın dostlarının bolşeviklər tərəfindən qəddarcasına öldürülməsi xəbərini alır və hadisəni danışan Zoyanın daha çox sarsılmaması üçün bəzi daha ağır kəlmələri işlətməməyi münasib bilir. Mətn tam formada oxucunun təsəvvüründə belə əks olunur:

I had to tell you myself. I am sorry, I am so sorry, the cruel Bolsheviks could have killed her too. They should have killed her with bayonets and bullets, as they had killed Mashka, and all of them and Baby ... (16, s. 254).

İndi isə Azərbaycan dilində bir nümunə yazaq:

Sən, ağa, mən ağa, inəkləri kim sağa.

K.Abdullayev yazır ki, bu nümunədə təsəvvürdəki quruluşun bərpa olunması ilə buraxılmış şəxs sonluqları (xəbər şəkilçiləri) əlavə edilə bilər və nümunə bu şəkildə olacaqdır:

Sən, ağasan, mən ağayam, inəkləri kim sağacaq (1, s.94).

R.Lanqaker yazır ki, əgər ellipsisləşmə cümlə daxilində baş verirsə, bu zaman buraxılan sözlər cümlə, yaxud mətn daxilindəki sintaktik əlaqəli inkar etmir (11, s. 116). Bu zaman buraxılan sözlər arasındakı sintaktik əlaqələr daha da vurğulanır. Yuxarıdakı nümunədə bunun şahidi olduq.

Digər nümunəyə baxaq:

“You must come with us, Natalya.”

“But where going? . . . you. . . my baby?”

“Put on your clothes, Natalya. We are . . . out.”

“Where?”

Zoya was stunned when she heard the words. “To Tsarskoe Selo” (16, s. 60).

İndi isə buraxılan sözləri bərpa edək və ellipsisləşmə prosesini izləyək:

“You must come with us, Natalya.”

“But where are you going? Where are you taking my baby?”

“Put on your clothes, Natalya. We are going out.”

“Where are we going?”

Zoya was stunned when she heard the words. “We are going to Tsarskoe Selo” (16, s. 60).

Göründüyü kimi, bərpa edilən ellipsislər dialoq daxilindəki sintaktik əlaqələrini güclənməsinə şərait yaratdı. Azərbaycan dilində ellipsisləşmənin sintaktik əlaqələri məhkəmləndirməsinə dair aşağıdakı nümunəni göstərmək olar:

Küsülü kimi hərə öz ələminə dalmış, öz fikriylə məşğuldu (14, s. 21).

Buraxılan sonluqları bərpa edək:

Küsülü kimi hərə öz ələminə dalmışdı (-di şəkilçisi), (hərə - mübtədası) öz fikriylə məşğuldu.

Bu cür ellipsisləşən cümlələrlə bağlı K.Abdullayev yazır: “Bu yolla ellipsisləşən konkret sintaktik konstruksiyalar bir kompleksdə birləşir” (1, s. 94). Bu da bizə o qənaətə gəlməyə əsas verir ki, ellipsisləşmə vasitəsilə bir kompleksdə birləşən sintaktik hissələrin tərkib hissələri ayrılıqda sintaktik cəhətdən tam müstəqil olmur, yaxud onların müstəqilliyi nisbətən zəifləyir.

Bizim qənaətimiz belədir ki, cümlə tərkibində reallaşan ellipsislər kontekstdən və situasiyadan tam mənası ilə asılı olmurlar. Çünki bu üsulla baş verən ellipsisləşmə prosesində onların mənası bir cümlənin verə biləcəyi tam struktur konstruksiyada bərpa oluna bilər.

A.Məmmədov yazır ki, ellipsis bərpası cümlə quruluşundan əlavə, həmçinin mətnin təsiri, daha aydın mətnin quruluşu vasitəsilə də aparılır (7, s.26). Müəllifin qənaətinə görə, ellipsisləşmənin bu növündə söz və cümlənin buraxılması cümlənin sərhədlərindən kənara çıxır və bu da öz növbəsində mühüm hesab edilir. Qeyd edək ki, bu zaman ellipsisləşmə bir

cümlədə deyil, yaxın cümlələrdə də müşahidə olunur və buraxılan cümlələrin bərpası mətnin (yəni abzasın) konteksti vasitəsilə reallaşır. İngilis dilində dil faktına müraciət edək:

And Mrs. Fowler in the husband's witness that Ann Campbell was dead when they got there, and that Colonel Fowler did not kill her (17, s.317).

Bu nümunədə diqqətimizi /the husband's witness/ birləşməsi cəlb edir. Bizim situasiya haqqında heç bir məlumatımız olmadığından söhbətin kimi ərindən getdiyindən xəbərdar deyilik. Bu cümlənin mənası ancaq kontekst daxilində reallaşa bilər. Yəni bu birləşmənin özündən əvvəlki cümlədə ellipsisə uğramış hissəsi həmin cümlənin də verdiyi təsəvvürü lazım olan şəkildə bütövləşdirə bilər. Cümlənin əvvəlki hissəsini bərpa edək:

Colonel Fowler (Mrs.Fowler's husband) told his wife that if he asked about x, she should answer about x, and go on about y and z . . . (17, s.317).

Göründüyü kimi, bu məlumatla bərabər növbəti cümlənin mənası açılır. Bu da onu göstərir ki, bir cümlənin məzmununda tamlıq müşahidə olunmursa, yəni ellipsisləşmə müşahidə olunursa, o halda həmin cümlənin özündən əvvəlki cümləni və özündən sonrakı cümləni bərpa etmək zəruriyyəti doğur.

İndi isə Azərbaycan dilində bir dil faktına müraciət edək:

Təpəgöz buynuzundan bərk tutdu, qaldıracaq buynuz dəri ilə əlində qaldı (5, s. 96). Əvvəlki nümunədə olduğu kimi, bu dil faktında da cümlənin mənası ancaq əvvəlki və sonrakı cümlələrlə bərabər aydına ola bilər. Yəni oxucu bu cümləni oxuyarkən buynuzun kimə məxsus olduğunu bilmir. Cümlənin mənası ancaq əvvəlki cümlənin verdiyi təsəvvürlə birlikdə açıla bilər. İndi əvvəlki cümləni bərpa edək: *Basat qoçun başını Təpəgözün əlinə sundu. Təpəgöz buynuzundan bərk tutdu. Qaldıracaq buynuz dəri ilə əlində qaldı. . . .*

Ellipsisləşmə cümlənin sərhədlərindən kənara çıxıb mətnin sərhədləri daxilində reallaşsınsa, bu mətnin informativlik dərəcəsini artırır və təkrardan yayınmaq üçün şərait yaradır.

Bu məsələdə bizim qənaətimiz belədir ki, ellipsisləşmənin mətnin sərhədləri, yəni mətn vasitəsilə bərpası həmin mətn daxilindəki cümlələr arasındakı semantik struktur əlaqələrin yaranmasını və möhkəmlənməsini şərtləndirir və bu da cümləxarici əlaqələrin formalaşmasına xidmət edir. Bu cür əlaqələrin formalaşmasında ellipsisləşmənin rolu da görünür. Mətni təşkil edən cümlələr fərqli mövqələrdə ellipsislərlə zənginləşir, dolğunlaşır. Mətn daxilində olan sintaktik elliptik boşluqlar mətni təşkil edən cümlələrin sıx və semantik bağlılığını təmin edir. Daha dəqiq ifadə etsək, bir cümlədə müşahidə olunan ellipsisləşmə digər cümlənin mənasının daha tam, daha dolğun olmasını təmin edir və bununla da mətnin quruluşu, məzmunu tamlar, bütövləşir.

Situasiya vasitəsilə bərpa olunan ellipsislərdə cümlədaxili və cümləxarici faktorlara fikir vermək lazımdır. K.Abdullayev qənaətinə görə, situasiya vasitəsilə bərpa olunan ellipsislər adətən təktərkibli sintaktik konstruksiyalarda müşahidə olunur (1, s.96). İngilis dilində /Morning/, /Elena/, /Night/, /Winter/ və s., Azərbaycan dilində /Axşam/, /Yağır/, /Alov/ və s. nümunələri bu cür sintaktik komplekslərə aid etmək olar. İndi bu komplekslərin bəzilərinin açılışını verək: /Morning/ = /It is (was) morning/, /Elena/ = /It was Elena Weaver who came from the city of Cambridge/ (18, s.1). /Night/, /Winter/, /Axşam/ = /Axşam bütün qaranlığı ilə gəldi/, /Yağır/ = /İndi yağış yağır/, /Alov/.

Nümunələrdən göründüyü kimi, bu cür təktərkibli konstruksiyalarda gizli (implicit) şəkildə ifadə olunan zaman göstəricili situativ element müşahidə olunur. Belə olan halda situativ sintaktik kompleksin yaratdığı təsəvvür zaman göstəricisi vasitəsilə bərpa oluna bilər. Məsələn, /Night/ = /It was night then/, yaxud /Winter/ = /It is winter now/, /Yağır/ = /İndi yağış yağır/, /Alov/ = /Onda alov məni cəlb etdi/ və s. Bu nümunələrdə /then/, /now/, /indi/, /onda/ kimi zaman lokalizatorları ilə ellipsisləşmə bərpa edilə bilər.

Bu cür ellipsislərdə, yəni situasiya vasitəsilə bərpa edilən ellipsislərdə hər hansı bir dil təsviri müəyyən situasiya ilə uyğunlaşdırıla bilər. Bu fikir doğru səslənir, lakin bir məsələyə diqqət yetirmək lazımdır. Ellipsisin bu növündə situasiya çoxcəhətli ola bilər, lakin bu vəziyyət, yəni situasiyaların çoxcəhətliliyi dil təsvirini bölünmüş (diskret) şəkildə verməyi bacarmır. Məsələn, /Evening/, /Hurrah/, /Well/, /Əla/, /Bahoo/, /Pis/ və s. tipli cümlələr təsəvvürdə eksplisit (aydın) ifadə olunan sintaktik gücü daşıya bilər. Situasiyadan asılı olaraq bu ifadələrin mənası təsəvvürdə açılır, aydın əks olunur. Situasiyadan asılı olaraq /Hurrah/ (Uraaa!) sevindirici bir hadisəni, /Well/ (belə) diskurs markeri kimi söhbəti davam etdirməyə işarə olaraq işlədilir. Yaxud: /Əla/, /Bahoo/ xoşa gələn bir hadisə zamanı, /Pis/ xoşa gəlməyən bir hadisə zamanı ümumiləşmiş, abstrakt bir situasiyanın göstəricisi kimi işlədilir. Doğrudur, bu tipli konstruksiyalar bir sözdən ibarət ola bilərlər, lakin onlar təsəvvürdə geniş cümlələr, hətta mətn şəklində belə situasiya formalaşdırmaq gücə malikdirlər. Məsələn: /Hurrah, our team has won the game again/, /Well, we are going to discuss this problem/, /Bu gün çox əla gündür/, /Bahoo, mən bu işdən çox zövq aldım/, /Bu gün hava çox pisdir/.

Bu cür sintaktik konstruksiyalar təsvir edilən situasiyaların çoxcəhətliliyini göstərə bilər. Belə ifadələr müxtəlif situasiyalarda müxtəlif mənalar yarada bilər. Məsələn: Pisdir: Bu gün hava pisdir; 2) Bu məqalə pis yazılıb; 3) Onun səhətti olduqca pis vəziyyətdədir və s.

Nümunələrin təqdimatı onu deməyə əsas verir ki, ellipsisləşmə cümlə quruluşunda danışanın, məlumatı ötürənin əvvəlcədən nəzərdə tutduğu modelin tədqim edilməsinə, yaxud ifadə edilməsinə xidmət edir. K.Abdullayev bunu belə ifadə edir: “Ünsiyyət zamanı işlədilən hər hansı bir qənaət elementi (məsələn, ellipsislər) danışanın ifadə etmək istədiyi modeli, quruluşu və bəzən leksik elementləri lazım olduğu qədər qorumağa, hifs etməyə xidmət edir” (1, s.97).

Bu fikir bizə o qənaətdə gəlməyə əsas verir ki, cümlələrdə işlədilən ellipsislər sadəcə olaraq formal baxımdan işlədilmir. Onları xarici görünüş baxımdan deformasiyaya uğramış hesab etmək olmaz. Ellipsislərin cümlə quruluşunda gizlənməsi məlumatı qəbul edənin dil şüurunda təsəvvürün gizlənməmiş formasıdır. Bu cür gizli ifadə olunan məlumatları danışan yalnız onun münasib proobrazının dil şüurunda yaranacağı ümidinə əsaslanaraq danışıq aktına daxil edə bilər.

Bəzi hallarda mətndə məlumat çatışmazlığı hiss olunur. F.Ungerer və H.Şmid yazırlar ki, bu cür çatışmazlıq “buraxılma fenomeni” kimi qəbul edilir (13, s.184). Buraxılma fenomeni adlanan məlumatın ötürülməsi əsasən gündəlik danışıqda müşahidə edilir. Lakin, G. Kuk yazır ki, yazılı, yaxud şifahi diskurs olmasına baxmayaraq, buraxılma fenomeni deyilən bir şey yoxdur (8, s. 145). İnsanlar normal danışıq ünsiyyətində olduqda, bütün məlumatın təmiz olması, tam şəkildə ötürülməsi, məlumatda bütün sözlərin işlədilməsi gərəkdir, yəni faktiki vəziyyətə uyğun olan bütün sözlər ötürülən məlumatda əks olunmalıdır. Real kommunikasiyada isə məlumatın buraxılması çox halda zəruri olur. Onun qənaətinə görə real situasiyada məlumatın buraxılması bir neçə səbəbdən reallaşır (8, s.200). O, bu səbəbləri belə sıralayır:1) təkrardan çəkinmək;2) dayaq sözlərin xüsusi diqqətə çatdırılması;3) sintaktik vasitələrlə sıx əlaqədə olan kontekst; bu zaman buraxılan məlumat koqnitiv kontekstə uyğun olaraq anlaşılır, başa düşülür (8, s. 201).

R.Lanqaker yazır ki, dil fenomeni güclü və zəif olmaqla iki növə bölünür: 1) güclü ellipsislər diskursda arxa planda olan hadisəni əks etdirən buraxılan məlumatı ehtiva edir; 2) zəif ellipsislərdə isə diskursun arxa planında heç cür əks olunmur və real situasiyada ellipsisin yenidən bərpa olunması kontekst daxilində reallaşır (11, s.100). Məlumatın əks olunmadığı zəif ellipsislər yeni yeni məlumatın qabarlılığına əsaslanır və məlum məlumat arxa planda yerləşdirilmiş olur. F. Ungerer və H. Şmid yazırlar ki, zəif ellipsislərdə məlumatın ötürülməsi insanların bilik indeksləri əsasında formalaşır. Arxa planda olan diskursun mənası və biliyin məlumatı diqqətə çatdırılır. Ona görə də diskursda ifadə ayrılır (13, s. 200).

Məlumatın formasında məlumat ötürülür və fakt olaraq, həmin ötürülmüş məlumat hələ də koqnitiv sxemdə əks olunur. Diskurs ardıcılıqla izləndikdə buraxılan məlumat tezliklə yerinə oturur və ünsiyyətin və şərhin mənasının açılmasında uğulu istifadə olunur.

Zəif ellipsisdə məlumatın çatışmaması çox yönlü ola bilər. Məlumatın olmaması diskursda bir neçə aspektdə müşahidə oluna bilər məsələn, mübtəda, xəbər, tamamlıq və s. diskursda buraxıla bilər. Buraxılan məlumatda mübtədanın ötürülməsi əsasən siyasi şərh üslubunda və dəfələrlə eşidilən digər mətn növlərində müşahidə edilə bilər. Bu cür diskurslar çağırış, məsləhət və digər funksiyalar yerinə yetirir. Buna görə də, icraçı xatırlatmağa ehtiyac yoxdur. İcraçı arxa planda qalır və əsas söhbətdə onun adı çəkilir və bu diskursda ancaq davranış diqqətə çatdırılır. Diskursda xəbərin buraxılması zamanı təsirli feil işlədilmir.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev K. M. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı, Maarif, 1998, 281 s.
2. Hacıyeva K.B. Leksik təkrarlar mürəkkəb sintaktik bütövü yaradan faktor kimi (Azərbaycan və İngilis dillərinin materialları əsasında). Filol.elm.nam...dis. Bakı, 2010, 144 s.
3. Hacıyeva K.B. Ellipsisləşmənin mətn daxilində rolu // Elmi xəbərlər. № 2, Bakı: ADU, 2005, s. 77-78.
4. Həbibova K. Müasir Azərbaycan dilində elliptik cümlə. Bakı: Elm və Təhsil, 2009, 192 s.
5. Kitabı – Dədə Qorqud. Bakı: Qanun nəşriyyatı, 2017.
6. Лион О.С. К вопросу об эллиптических предложений в современном русском языке: в. кн., Иваново, Иванов. Гос. Ун-т., 1976, 154 с.
7. Мамедов А.Я. Эллипсис в азербайджанском языке: Дис. ... канд.-филол. наук. Баку, 1981, 126 с.
8. Cook G. Discourse and Literature. Oxford: Oxford University Press,1994, John Benjamins Publishing, 245 p.
9. Fung H. AP Style: How to Use Ellipses. Archived from the original on 2018-12-11, 2016, pp. 10-12.
10. Jespersen O. Language, its nature, development, and origin. H.Holt, 1922, 448 p.
11. Langacker R.W. Foundations of Cognitive Grammar. Stanford: Stanford University Press,1987, 516 p.
12. Toner A. Ellipsis in English Literature: Signs of Omission. Cambridge, England: Cambridge University Press, 2015, 151 p.
13. Ungerer F. and Schmid H. J. An Introduction to Cognitive Linguistics. London: Longman Group Ltd,1996, 384 p.
14. İbrahimov M. Gələcək gün. Bakı: Azərəşr, 1956, 621 s.
15. James J. Dubliners. Collector's Library, 2005, 259 p.
16. Steel D. Zoya. Place des éditeurs, 428 p.
17. Demille N. General's daughter. Warner Books, 1993, 464 p.
18. George E. For the sake of Elena. New York: Bantam books, 1993, 442 p.

Açar sözlər: diskurs, ellipsis, yazılı, şifahi, təsir, bərpa

Key words: discourse, ellipsis, written, oral, influence, restoration

Ключевые слова: дискурс, эллипс, письменный, устный, влияние, реконструкция.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается сила влияния эллипсов в письменном и устном дискурсе. Он утверждает, что эллипсы случаются, когда элементы, которые мы обычно ожидаем использовать в предложении, опущены. В статье приводятся некоторые сведения о типах эллипсов, таких как текстовые эллипсы, ситуационные эллипсы, сильные и слабые эллипсы и др. Считается, что текстовые эллипсы охватывают все в предложениях из-за окружающих текстов. В статье подчеркивается, что есть некоторые виды глаголов и прилагательных, за которыми может следовать that, поэтому, если предложение без этого не может быть замечено после таких глаголов и прилагательных, автор или говорящий предполагают, что следует понимать то же значение, что и предложение that. Ситуационный, а также сильный и слабый эллипсы подробно описаны в статье.

THE IMPACT POWER OF THE ELLIPSES IN THE WRITTEN AND ORAL DISCOURSE

Summary

The article deals with the influence power of the ellipses in the written and oral discourse. It states that ellipses happen when items which we are normally expected to be used in a sentence are left out. The article gives some information about the types of the ellipses such as textual ellipses, situational ellipses, strong and weak ellipses, etc. Textual ellipses are considered to cover everything in the sentences because of the surrounding texts. The article highlights that there are some kinds of the verbs and adjectives that can be followed by a *that* clause, so if a clause without *that* cannot be seen after such verbs and adjectives, the writer or speaker assume that the same meaning as a *that*-clause should be understood. The situational as well as strong and weak ellipses are thoroughly explained in the article as well.

Rəyçi: f.e.d., prof. Azad Yəhya oğlu Məmmədov

Ramilə Yusif qızı Süleymanova³⁷
MÜASİR TÜRK DİLİ İLƏ MÜXTƏLİF MƏNALI MÜŞTƏRƏK ŞİVƏ SÖZLƏRİ

Türkcə ilə ortaq şivə sözlərinin semantikasındakı dəyişiklik leksik-semantik inkişafın nəticəsi kimi üzə çıxır və türk dillərinin diferensiaslaşma əlamətlərini özündə əks etdirir. Bunu nəticəsidir ki, bir leksik vahid dil formalarından birində, yaxud hər ikisində həm eyni, həm də müxtəlif mənalar ifadə edə bilər. Məsələn, tutmaq/tutmaq Ağcabədi, Göyçay, İmişli, Quba, Oğuz, Şamaxı, Ucar şivələrində və türk dilində xörək növünü (türk dilində tutmaq), eyni zamanda Ağdam, Basarkeçər və Mingəçevir şivələrində çörək adını bildirir [1, s. 510]. Yaxud silix'məx' feili Qazax, Gəncə şivələrində "çırpmaq", Çəmbərək şivəsində silkimməx' forması "tükənmək" mənalarını bildirsə də (Burada toz silix'məx' olmaz; Unumuz sabaha silkindi – şivələrdə), türk dilində silkinmək "çırpmaq" və "tərpətmək" anlamlarında işlənir (Eline keçən hər şeyi silkip akrepler varmış gibi bakıyor. Ben omuz silker: "Ne yapayım, bu terazi bu kadar çekiyor" derdim - R.N.Güntekin; 1, s. 437; 12, s. 780; 14; 11, s. 6). Professor İsmayıl Kazımov qohumluq bildiren sözlərin sonrakı təkamülünü türk dillərinin ümumi sisteminin təbii inkişafı kimi göstərərək yazır: "Oğuz qrupu türk dillərinin dialekt leksikasına daxil olan qohumluq terminləri iki başlıca əlamət üzrə müəyyən olunur. Birinci xüsusiyyət həmin terminoloji vahidlərin ümumtürk səciyyəsi daşması və əsasən fonetik cəhətdən fərqlənməsidir. Bu cür terminlər semantik cəhətdən də türk dillərinin hamısında eyni xüsusiyyətdə olur. İkinci xüsusiyyətə aid olan qohumluq terminləri fonetik baxımdan ayrılmaqla, leksik-semantik sahələrinə görə də hər biri ayrıca dil-dialekt üçün xüsüsüləşən elementlər kimi özünü göstərir. Beləliklə də, ikinci xüsusiyyətə malik qohumluq terminləri, ümumən, türk dillərinin diferensiaslaşmasının mühüm cəhətlərindən birini təşkil edir [5, s. 50]. Yegən ortaq sözündə isə həm türk dilləri üçün xüsüsüləşmə əlamətləri özünü göstərir (Türkiyə türkcəsində yegen sözünün "bacıoğlu, qardaşoğlu"; Azərbaycan dilinin Cəlilabad şivəsində "ardınca gedən" anlamları var [15, s. 712; 1, s. 545], həm də kiçik fonetik dəyişikliklə şivədə də, türk dilində də eyni mənayı ifadə edir (Azərbaycan dilinin Cəlilabad şivəsində yegen sözü türk dilində olduğu kimi "bacıoğlu" mənasında da çıxış edir). Məlumdur ki, mənə fərqlənmələri nəinki Azərbaycan dilinin şivələri ilə türk ədəbi dili arasında, hətta eyni qrupa daxil olan qohum dillərdə də özünü göstərir. Türk dili ilə müştərək şivə sözlərində mənə fərqlənmələri bizə görə, daha çox türk dillərinin diferensiaslaşması, hər birində ortaq sözün keçdiyi fərdi inkişaf yolu ilə daha çox bağlıdır. İ. Kazımov qeyd edir ki, eyni formanın eyni qrupa daxil olan dillərdə fərqli mənaları meydana çıxır. Məsələn, konuş sözü türk dilində danışmaq, nitq söyləmək mənəsində, qaçauz dilində dilində isə istirahət etmək, keyf eləmək, qonaq etmək mənəsində istifadə edilir. Sonra yazır: "Diferensiaslaşma türk dillərinin inkişafında başlıca amillərdən biri olmuşdur. Bu proses protürk dövründən türk dillərinin formalasmasında mühüm rol oynamışdır. Həmin proses müxtəlif istiqamətlərdə baş vermişdir. Əsas istiqamətlərdən biri hərəkət adlarının ilkin mənalarından birinin və ya bir neçəsinin saxlanılması, başqa mənaların itirilməsi nəticəsində yeni mənə variantlarının formalaşmasıdır" [5, s. 250-251].

Türkiyə türkcəsi ilə müştərək dialekt sözlərində semantik dəyişiklik ya ədəbi türkcə, ya da şivə tərəfdə olur. Ədəbi türkcə tərəfdə sözün leksik mənəsi az-az hallarda dəyişə bilər. Bu hal ciddi qanunlara tabe olan sabit, normalı ədəbi dil üçün təbiidir. Türkcədə də mənə dəyişikliyi müxtəlif istiqamətlər üzrə gedir. Bu zaman ortaq sözə məxsus əlamətlərdən biri dominant olur və dəyişiklik həmin dominant əlamətin bazasında baş verir. Məsələn, tuğ əski türkcədə (o cümlədən osmanlıcada) "bayraq" mənəsini bildirirdisə, hazırda Azərbaycan dilinin şivələrində olduğu kimi türk dilində də mənə dəyişikliyi ilə işlənir, "bəzi quşların baş hissəsində yerləşən uzun tüklər"i və "qamış bitkisinin yuxarı hissəsini" bildirir [14; 10, s. 928]. Deməli, dəyişiklik uzunluq, hündürlük əlamətlərinə aid olduğundan leksik-semantik inkişaf həmin anlayışlarla əlaqəli mənə bazasını əhatə edir. Eləcə də cacıx Gədəbəy, Göygöl, Qazax, Ordubad, Şəmkir, Tovuz şivələrində, caxıx Çəmbərək şivəsində, cucuq Cənubi Azərbaycan şivələrində (həmçinin cax forması Ağdam, Ağdaş, Cəbrayıl, Göyçay, Xocavənd, Mingəçevir şivələrində) "yeməli bitki" (Naxçıvan şivəsində cacıx "yalançı bitki") mənəsində işlənirsə, türk dilində cacık "doğramac" anlamını ifadə edir [1, s. 70, 81; 7, s. 50; 12, s. 92]. Burada isə semantik dəyişikliyin inkişaf istiqaməti "yemək" anlayışı üzərində konkretləşir (şivədə və türkcədəki mənaların müqayisəsindən də bunu görmək olur: cacıx – yeməli bitki və cacık – yeməli bitki, yaxud hər hansı tərəvəzdən hazırlanmış doğramac).

Ədəbi türkcə tərəfdə semantik dəyişmə ancaq məcaziləşmə ilə müşayiət olunur. Merat Naxçıvan şivəsində "sahibi olmayan əşya", merət Gəncə şivəsində "miras", mərəd Qazax şivəsində "sahibsiz", türk dilində isə "uğursuz" (xalq ağzında) anlamlarını verir [7, s.198; 1, s. 348, 352; 9, s.293; 6, s. 293]. Yaxud yalavımax Azərbaycan dilinin şivələrində (Böyük Qarakilsə, Daşkəsən, Göygöl) "şimşək çaxmaq" anlamında işlənir, türk dilində yalabık "şimşək", eyni zamanda "gözəl, yaraşlıq, sevimli" və "ikiüzlü" mənalarını ifadə edir [1, s. 538; 10, s. 1039].

Türk dilindən fərqli olaraq, ortaq sözlər şivələrdə daha çox semantik dəyişikliyə uğrayır. Türk dilində (eləcə də orta əsrlər yazılı abidələrimizdə) "dayə" mənəsini bildiren dadı sözü Azərbaycan dilinin şivələrində iki müxtəlif mənə ifadə edir: kürəkən (Cənubi şivələri) və ata (Ağsu şivəsi) [1, s.110; 12, s.142; 8, s. 84]. Çünki şivələrdə ədəbi dildəki kimi dil faktlarının işlənməsinə nəzarət qoyulmur. Sabitlik yoxdur və bir qədər sərbəst nitq forması ilə əhatə olunur. Odur ki, belə göstəricilərin əhatəsində və uyğun kommunikativ mühitdə mənə dəyişən ortaq sözlər formaca da asanlıqla dəyişikliyə uğrayır. Məsələn, ətəx' sözü Borçalı şivəsində "qadın paltar", türk dilində etek "tuman" mənalarını bildirdiyi halda, Azərbaycan dilinin digər şivələrində morfoloji quruluşunu dəyişməklə fərqli mənələrdə çıxış edir: Füzuli şivəsində ətəx'li "böyük quyruqlu qoyun", Ağcabədi, Ağdam, Bərdə, Füzuli, Şuşa, Tərtər şivələrində ətəx'lix', İmişli şivəsində ətəylik "qadın bəzəyi" anlamında özünü göstərir [1, s.166; 12, s. 227]. Müştərək sözlərin semantikasındakı

³⁷ Gəncə Dövlət Universitetinin. Azərbaycan dili kafedrasının doktorantı, ramile_suleymanova@list.ru

dəyişkənlik iki səbəbdən yarana bilər: leksik-semantik inkişafın nəticəsi kimi və diferensiasiya əlaməti kimi. Yeni mənaya doğru leksik-semantik inkişafa sözlərin çoxmənalılığı səbəb ola bilər. Cəbrayıl şivəsində omonim sözlərdən bəhs edən akademik Tofiq Hacıyev yazır: “Omonim sözlərin digər böyük bir qisminə isə mənə fərqlərinin çoxmənalılıqdan törəməsi və zaman keçdikcə müstəqil leksik vahidlər kimi sabitləşməsi müəyyən dərəcədə hiss olunur. Bu sözlərdən bir qismini nəzərdən keçirək: ard - arxa – dəyirman daşının arxasına tökülən un; yalax - yaltaq – itin yal yediyi yer; çim- tamam (çim yağ) – otlu kəsilmiş torpaq parçası (görünür, torpağın üstü otlu dolu olduğu üçün belə deyilir); qalamax – od, ocaq yandırmaq/bir qabı ağzınacan doldurmaq (ocaqda odunla doldurulub yandırılır); çalmax – biçmək/vurmaq/südə maya atmaq/süpürmək/oğurlamaq. Çalmax omonim sözünün mənaları nə qədər müxtəlif olsa da, onların arasında ümumi etimoloji bir mənə yaxınlığı nəzərə çarpır... Hətta sonuncu iki mənə arasındakı omonimlik o biri mənələrə nisbətən bir qədər yarımqıdır; bu iki sözün (çalmax- oğuramax, çalmax –süpürməx’) arasında, az da olsa, məcazi mənə yaxınlığı hələ tamamilə üzülməmişdir [4, s. 288].

Çoxmənalılıqdan törənən mənə fərqləri türkcə ilə ortaq şivə sözlərində də müşahidə olunur. Bunu əsas və törəmə (yeni) mənələrin müqayisəsi də göstərir: haramı - “quldur”, “yolkəsən” (türk dilində), “oğru, talançı” (Qarakilsə şivəsi) - “səhra, düzənlik” (İmişli şivəsində; Füzuli rayonu ərazisində Haramı düzü toponimi var) – “dərəli, təpəli yer” (İrəvan şivəsi) – “arı” (Ordubad şivəsi; haramı/oğru arı).

Leksik- semantik inkişaf müşayiət olunan dəyişkənlik müxtəlif şəkillərdə üzə çıxır. Türk dili ilə müştərək şivə sözlərində mənə inkişaf məzmununda konkretləşmə (yaxud ümumiləşmə) ilə müşayiət edilir. Adətən, dil formalarından birində ümumilik (yaxud əksinə) olduqda digərində konkretlik (və ya əksinə) özünü göstərir. Türk dilində asmalık sözü “asma üçün ayrılmış yer” mənəsindədir. Sözün məzmun yükündə ümumilik anlayışı daha qabarıqdır. Lənkəran şivəsində asmalı forması “qarpız və yemiş asmaq üçün qamışdan toxunmuş bağ”, Biləsuvar, Cəbrayıl, Salyan şivələrində “içinə qaşiq, çəngəl, bıçaq qoymaq üçün ipdən toxunmuş bağ” mənələrini bildirir [1, s. 26; 14]. Başqa sözlə, türkcədən fərqli olaraq, şivələrdə konkretlik anlayışı qabarıq ifadə fonuna keçir. Şivədəki formalar söz sonunda (şəkilçidə) samitdüşümü ilə müşayiət olunduğundan türkcəki variantın həm mənə, həm də səs tərkibinə görə dəyişmiş (inkişaf etmiş) şəkli hesab oluna bilər.

Semantik dəyişmə predmetə aid funksiya dəyişikliyi ilə müşayiət olunur. Nəticədə türkcədə və şivələrdə obyektin vəzifə təyinatı üst-üstə düşür və ayrı-ayrı anlayışlar üzrə “ixtisaslaşma” gedir. Bardak sözü müasir türk dilində “stəkan”, bardax Naxçıvan şivəsində “su qabı”, Kürdəmir şivəsində “küpə” anlamında işlənir [12, s. 50; 7, s. 34; 1, s. 39]. Kiçik fonetik dəyişikliklə eyni leksik vahidin ifadə etdiyi mənələr şivələrdə və türkcədə fərqli əşyalara ünvanlanır. Şivələrdə su götürmək (A bala, qaç bulaxdan bir bardax sərin su gətgə; Naxçıvan şivəsi) içərisində yağ, şor və s. saxlamaq üçün (Bardağa şor yığırx; Kürdəmir şivəsi), türkcədəki mənə təyinatına görə isə çay içməkdən ötrü istifadə olunur. Önlərində okuna-okuna sayfaları bir birindən ayrılmış gazetələr gördüm, iki çay bardağı, sigaralar və bakkaldan alıp bir sandalyenin oturma yerinə gizledikləri bir bira şişəsi [13, s. 19-20].

Mənə dəyişikliyi iyerarxik sıralanmaya əsaslanır. Türk dilində bəzircan “tacir”, Zaqatala şivəsində bəzircan “dəvə karvanının başçısı” mənələrini ifadə edir [1, s. 53;14]. Şivədəki mənənin türkcədəki anlam əsasında intişar tapdığını ehtimal etmək edirik. Çünki orta əsr yazılı abidələrinin dilində bəzircan sözünün “tacir” mənəsi aktualdır. “Kitabi-Dədə Qorqud”da: Bir-iki demədi, Kafərlərə qılıc urdı. Baş qaldıran kafərləri öldürdi, gəza eylədi. Bəzircanların malını qurtardı [6, s. 53]. İlkin olaraq fəaliyyət sahəsində yaxınlıq mənə keçidini mümkün edir. Dəvə karvanları sosial tərkibinə görə, adətən, tacir-bəzircanlardan ibarət olur. Bu isə öz növbəsində böyükdən kiçiyə, yaxud kiçikdən böyüyə doğru iyerarxik sıralanma yarada bilər (yaxud iyerarxik sıralanmanın əmələ gəlməsi üçün əsas olur). Nəticədə bəzircan (“tacir”) sözünə yeni anlam – “dəvə karvanının başçısı” transformasiya olur.

Mənə dəyişikliyi nəticəsində sözün ifadə obyektini dəyişir, başqa predmet, hadisəyə ünvanlanır. Türk dilində çeyrek sözü “dördü bir” mənəsini ifadə edir [12, s.126]. Fars dilindən alınma söz çərək formasında mənə dildə də eyni anlamı daşıyır [2, s.745]. Culfa və Zəngilan şivələrində isə çərək sözü “dörd kiloluq çəki daşı” mənəsindədir [1, s. 96]. Görünür, alınma sözün mənə yükü türkcədə mənə dildəki kimi qaldığı halda, şivədə başqa predmetin üzərində - “çəki daşı”nda konkretləşir. A bala, çərəyi gəti, unu çəkimi verim (Culfa şivəsi). Mənə keçidini şərtləndirən səbəb hər iki dil formasındakı vahidlərin say anlayışı ilə bağlıdır. Ancaq türk dilində say məzmununu mənə dilə aid semantik əhatəni (“dördü bir”) qoruyub saxladığı halda, şivələrdə o dəyişikliyə məruz qalır; kəsr sayının (dördü bir) yalnız bütöv tərəfini (dörd) əks etdirir.

Yeni mənə yükü sözə aid əlamətlərdən birində konkretləşir. Bu əlamətlər forma, məzmun, məkan, zaman və digər parametrlər üzrə müxtəlif xüsusiyyətləri əhatə edir və yeni mənənin təşəkkülü onlardan birinin üzərində dayanır. Məsələn, çəri sözünün şivədəki mənə tutumunda çoxluq məzmununu aktualdır. Baxmayaraq ki, qədim türk yazılı abidələrinin dilində çəri “qoşun, ordu”, türk dilində çəri “əsgər” mənələrini bildirir. Çox iyi giyinmiş və süslənmiş bir çeribaşının yanında, yalın ayak, pis gömləklili bir baldırı çıplak gidiyor və çeribaşı ilə senli benli görüşüyordu [türk dilində; 14]. Dialektoloji lüğətdə çəri sözünün Qax şivəsində “uşaq” mənəsində işləndiyi qeyd edilsə də, “çoxluq, uşaqların çoxluğu” anlayışları ilə bağlılığı məndən anlaşılır: Bi dəstə çəri tökülüp oynıyla [1, s. 97]. Göründüyü kimi, çəri sözünün “qoşun, ordu” mənəsinə məxsus çoxluq anlayışı mənə dəyişikliyi prosesində şivədəki sözün semantik strukturuna ötürülür. Gəbəş sözünün şivədəki məzmun tutumunda isə forma anlayışı dominantlıq edir. Türk dilində gebe sözü “hamıl, boğaz” mənəsindədir [12, s.258]. Şivədəki mənə dəyişikliyi qarın forma ölçülərinin dəyişməsinə (genişlənməni, böyüməni) nəzərdə tutur. Bu səbəbdən onun məzmun yükü forma, ölçü anlayışlarında konkretləşir və gəbəş sözü Cəlilabad, Kürdəmir şivələrində, gəvəş sözü Kürdəmir, Naxçıvan, Sabirabad, Tovuz şivələrində “enli və sallaq qarın” mənəsini ifadə edir. Bı gəbəş sarıkürən qoyun kimindü? [Kürdəmir şivəsi; 1, s.176]. Çoxmənalılığa doğru inkişaf yeni mənənin təşəkkülündə həlledici rol oynayır. Dərbənd şivəsində gəbə sözü “ot

topası” anlamındadır [1, s. 176]. Sözü bu anlamının “hamilə” mənasından zahiri oxşarlıq əsasında törəməsi mümkündür. Sözü şivədəki məzmun yükü ənənəvi məna tutumundan uzaqlaşır, təsərrüfat, məişət həyatı ilə bağlı anlayışlara ünvanlanır. Güz sözü türk dilində payız, Azərbaycan dilinin Şirvan, Sabirabad və Salyan şivələrində isə “payız şumu” mənasını ifadə edir [12, s.296; 1, s.191]. Burada məna keçidi ədəbi dildəki və şivədəki leksik vahidin “fəsil” anlayışı ilə bağlılığı əsasında mümkün olur. Güz sözünün sifət və isim əmələ gətirən -düş’ (ədəbi dildə -lıq. -lik, -luq, -lük, şivədə -dış, -dix’, -dux, -düş’) şəkilçisinin əlavəsi ilə düzəldilmiş güzdüş şəkli isə Basarkeçər, Çəmbərək, Göygöl şivələrində “payızlıq taxıl” mənasında işlənir [Mallar qavala, güzdüyə doluf; Basarkeçər şivəsi; 1, s.191]. Ehtimal ki, ifadə ilk əvvəl güzdüş’ taxıl şəklində olmuş, birləşmənin ikinci tərəfinin ixtisarı ilə “taxıl” mənası birinci komponentin- güzlüş/ güzdüş’ (payızlıq) sözünün üzərinə keçmişdir. Fəsil məzmununa malik güz şivələrdə -dax, -dəx’, -dək (ədəbi dildəki qarşılığı -laq, -lək) şəkilçiləri ilə işlənməklə yer, məkan anlayışlı sözlər əmələ gətirir. Prof. E Əzizov yazır ki, müasir dilimizdə yaylaq və qışlaq sözləri işlənir. Həmin sözlərin yaranma yoluna uyğun olaraq şivələrdə yazdaq (‘yazlaq) və güzdək (‘güzlək) sözləri də olmuşdur: yazdaq “yazda çobanların yaşadığı yer”, güzdək “payızda çobanların yaşadığı yer” (Təbriz), güzdək “payız yurdu” (Biləsuvar şivəsi), Bakının yaxınlığında yerləşən Güzdək kəndinin adı da “payız yurdu” mənasını ifadə edir [3, s. 249].

Sözü mənəsi dəyişdikdə semantik sahə yeni əlamət qazanır. Bəzən yanaşı işləndiyi sözlə məna və qrammatik cəhətdən bağlılıq buna səbəb olur. Bu halda hər iki sözü leksik mənası itir, məcazilik yarana bilər, çoxmənalılığa doğru inkişaf baş verir. Laf türk dilində “söz” mənasını bidirsə də, Qazax və Şəki şivələrində sözü iştirakı ilə yaranmış laf vurmaq birləşməsi “mənasız danışmaq” [12, s.534; 1, s.320] anlamını verir. Sözü semantik əhatəsi, yeni münasibətlər yeni mənaya keçidi şərtləndirir. Qazax şivəsində eyni məna yükü ilə o, hərəkət bildirən sözü əlaməti olur, zərf kimi işlənir: laf-laf “mənasız” (Məmməd laf-laf danışır; Qazax şivəsində).

ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. *Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti* (2007), Bakı, Şərç-Qərb, (A.A.Axundov, Q.Ş.Kazımovun redaktəsi ilə).
2. *Ərəb və fars sözləri lüğəti* (1966), Bakı, Azərbaycan SSR EA-nın nəşriyyatı (Y.Z.Şirvaninin redaktəsi ilə).
3. Əzizov E. (1999), *Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası*, Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı.
4. Hacıyev T. İ. (2018), *Cəbrayıl şivəsi*, Bakı, Elm.
5. Kazımov İ. (2010), *Müasir türk dillərinin müqayisəli qrammatikası* (iki cild), II cild, Bakı, “Təknur MMC”.
6. *Kitabi-Dədə Qorqud* (1988), Bakı, Yazıçı (F. Zeynalov, S. Əlizadənin redaktəsi ilə).
7. *Naxçıvan dialektoloji lüğəti* (2017), Naxçıvan, Əcəmi.
8. Vəliyeva G. (2014), *Azərbaycan dialektologiyası*, Bakı: Elm və təhsil.

2. Ərəb və

7. Naxçıvan

Türk dilində

9. Eren H. (1999), *Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü* (2. Baskı), Ankara: Bizim Büro Basım Evi.
10. Gülensoy T. (2007), *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, Ankara, Türk Dil Kurumu.
11. Güntekin R.N. (2002), *Yaprak dökümü*, İstanbul, İnkılap Yayınları.
12. *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü* (1991), (2 ciltte), 1 c., Ankara, Başbakanlık Basımevi.
13. Pamuk O. (2013), *Yeni Hayat*, İstanbul, İletişim Yayıncılık.
14. www.birsozluk.com

Rus dilində

15. Рыбальченко Т. Е. (2011), *Русско-турецкий и турецко-русский словарь*, Москва: “Русский язык” – İstanbul: Multilingual.

Açar sözlər: *semantik dəyişmələr, leksik xüsusiyyətlər, məna, konkretlik anlayışı, dil formaları*

Ключевые слова: *семантические изменения, лексические особенности, значение, понятия конкретности, языковые формы*

Key words: *semantic changes, lexical features, meaning, concept of concreteness, language forms*

Разные значения в совместных диалектных словах азербайджанского языка с турецким языком

Резюме

Лексическо-семантическое развитие слова выявляется в разных ситуациях и в формах. Слова, присущие литературному турецкому языку обычно характеризуются конкретизацией (или обобщением) в говорах и диалектах азербайджанского языка. Обычно одна языковая форма характеризуется конкретизацией, а другая обобщением. Слово *asmalık* в турецком языке имеет значение «вешалка» и характеризуется обобщенным параметром. В Ленкоранском, Джебраильском, Сальянском, Билесуварском говорах азербайджанского языка форма *asmalı* имеет значение «место для вешалки арбуза, дыни, приготовленный (вязанный) камышом», «место, назначенная для ложек, вилок, ножей». В говорах и диалектах азербайджанского языка в отличии от турецкого литературного конкретизация выявляется в заметном плане. Обычно в общих диалектных словах с турецким языком, семантические изменения происходят либо в турецком литературном, либо в диалектах. В литературном языке семантика слова подвергается изменениям реже, чего нельзя сказать о диалектных словах.

The different meaningful common dialect words with the modern Turkish language

Summary

Changeability accompanied by the lexical-semantic development appears in different ways. In common dialect words with the Turkish language the development in the meaning words are accompanied with concretization (or generalization). Usually, when there is a generality (or vice versa) in one of the forms of language, the concreteness (or vice versa) shows itself in the other one. In Turkish, the word “asmalık” means “the place reserved for hanging”. In the content of the word the concept of generality is more distinct. In Lankaran dialect the form of the word means “the cord crocheted from the cane for hanging watermelon or melon”, in Bilasuvar, Jabrayil, Salyan dialects this word means the following meaning: “a case crocheted from the string in order to put a knife, a spoon, a fork into it”. In other words, unlike Turkish, the concept of concreteness in dialects changes into the background of vividly expression. The semantic change in the words of the common dialect appears either in

literary Turkish or on the dialect side. On the literary Turkish side, the lexical meaning of the word can change occasionally. This case is natural for a stable, normative literary language that becomes subordinate to the strict laws.

Rəyçi: professor Yadigar Əliyev

“ƏDALƏT” KONSEPTİ İFADƏ EDƏN FRAZEOLoji VAHİDLƏR

Linqvokulturologiyada frazeologiya problemi Azərbaycan dilçiliyində, əsasən XX əsrin axırlarına yaxın vaxtlardan tədqiqatçıların diqqətini cəlb etmişdir. Frazeologiya yunanca phrasis-ifadə+logos-təlim sözlərindən ibarət olduğundan müxtəlif konseptlərin frazeoloji vahidlərlə ifadəsi müasir dilçilikdə maraq doğuran və tədqiqat obyektinə çevrilən sahələrdən birinə çevrilmişdir. Frazeoloji vahidin daxilindəki sözün müxtəlif konseptlərlə işlənməsi onun mənaları əsasında söz birləşmələri düzəldilməsi ilə yanaşı, V.V.Vinoqradov “çoxmənalı sözlərin ətrafında bir neçə frazeoloji seriya qruplaşdığını qeyd etmişdir” [10,s.3-34]. Onu da qeyd edək ki, frazeoloji vahid birləşməsində işlənen “frazə” termini leksik komponentlərin mənalarının cəmindən ibarətdir. Belə ki, “Frazeoloji vahid dilin inkişaf tarixinin hazırkı mərhələsində söz birləşmələrinin tam və qəti kombinasiyasıdır; bunlar nitqdə hazır şəkildə işlənilir; ən azı müəyyən ardıcılıqla gələn iki leksik səviyyədə olan sözün qəti müəyyənlanmış birləşməsindən ibarətdir; qrammatik cəhətdən söz birləşməsi və ya cümlə modeli əsasında dildə mövcud olmuş və ya mövcud olan qaydalara əsasən formalaşmışdır” [9,s.154-274]. Nitqdə hazır şəkildə işlənilən frazeoloji vahidlər Azərbaycan dilinin inkişaf tarixinin indiki mərhələsində də söz birləşmələrinin tam və qəti kombinasiyaları olaraq formalaşmışdır. Bununla belə qeyd etmək lazımdır ki, dil faktlarından aydın olur ki, türk dillərinin frazeoloji vahidləri Hind-Avropa dillərindən fərqli olaraq bir sıra ortaq əlamətlərlə fərqlənir. Qeyd etmək lazımdır ki, dilçiliyin müstəqil sahələrindən biri olaraq frazeologiya müxtəlif tədqiqatçılar Ferdinand de Sossyur, Şarl Balli, A.İ.Yefimov, H.H.Amasova, M.V.Lomonos, A.İ.Simirmitski, V.V.Vinoqradov tərəfindən ətraflı şəkildə tədqiq olunmuşdur. Onlar dilin frazeologiyasını dioxranik və sinxronik planda semantik və struktur cəhətdən ətraflı təhlil etmişlər. Dilçilərdən bir qismi istənilən söz birləşmələrini frazeoloji vahid hesab edib, digər bir qismi isə əksinə hər bir söz birləşməsini frazeoloji vahid hesab etməyiblər. Azərbaycan dilçiliyində isə M. Hüseyinzadənin, Ə.Orucovun, H.Rəhimzadənin, A.Qurbanovun H.A.Bayramovun, M.T.Tagiyevin frazeologiyaya həsr etdikləri tədqiqat işlərində irəli sürdükləri fikirləri və göstərilən dil faktorları rus tədqiqatçılarının bəzi fikirləri ilə üst-üstə düşsə də, onların əsərlərində Azərbaycan dilçiliyində frazeologiyanın tədqiqat işlərinə maraqlı elmi yanaşma mövcuddur. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan frazeologiyası dilçilərimiz tərəfdən həm ənənəvi, həm də müasir üsullarla tədqiq edilmiş və bununla yanaşı frazeoloji vahidlər leksik vahidlərlərin ekspressive, obrazlı, emosional qarşılığı kimi araşdırılmışdır. Belə ki, dilimizdə leksik vahidlər (sözlər) frazeoloji vahidlərlə (frazeologizmlərlə) yanaşı işlənilir və onlardan nitqdə ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə edilir. Təsədüfi deyil ki, frazeoloji vahidlər linqvokulturologiyanın zənginləşməsində mühüm rola malikdir. Keçən əsrin ikinci yarısından başlayaraq Azərbaycanda frazeoloji tədqiqatlar nəzəri və praktik səviyyədə aparılmışdır. Maraqlı burasındadır ki, Azərbaycan dilinin materialları əsasında frazeologiyanın formalaşması və inkişafı, obyekt, onun linqvokulturoloji aspektdən, müxtəlif konseptləə bağlı: frazeoloji vahid və idiom, frazeologiya və söz, frazeologiya və kontekst kimi bir sıra məsələlərdən müəyyən elmi məqalələr yazılsa da, həmin məsələlərin bu və ya digəri haqqında müəyyən qeydlər və mülahizələrlə kifayətlənilmişdir. Bu bir tərəfdən, frazeologiyadan bəhs edən müəlliflərin belə bir problemi linqvokulturoloji baxımdan xüsusi tədqiqat sahəsi kimi araşdırmaq məqsədini qarşıya qoymamaları, digər tərəfdən Azərbaycan dilində linqvokulturoloji problemin ümumi-nəzəri məsələlərinin tədqiq edilməməsi, eləcə də bu dilin özünəməxsus dil faktorlarının kifayət qədər toplanmamasından irəli gəlir. Ünmən, Azərbaycan dilində keçmiş dövrlərə aid bir sıra müxtəlif yazılar üzərində aparılan tədqiqat işləri qədim dövrlərlə müqayisədə frazeoloji vahidlərin kəmiyyətinin müasir dilimizdəkinə nisbətən az olduğunu göstərir. Belə ki, frazeoloji vahidlərin müəyyən qismi müstəqil ümumxalq türk dillərinin formalaşmağa başladığı dövrlərdən bəri mövcud olmuş, sonralar milli dil səciyyəsi daşıyan bu dillərin frazeologiyası tərkibində işlənərək indiki dövrə qədər gəlib çıxmışdır. Bu baxımdan, onların müəyyən qismi əsasən türk dilinə məxsus bir sıra sözlər əsasında formalaşanlar daha qədim tarixə malikdir. Onu da qeyd edək ki, bu tarix Azərbaycan dilinin bir müstəqil dil kimi formalaşmasından daha əvvəllərə - Orxan-Yenisey abidələrinin yazıldığı dövrə (VI–VIII əsrlərə) təsadüf edir. Bu baxımdan apardığımız araşdırmalar Azərbaycan dilindəki bir sıra türk mənşəli sözlər kimi frazeoloji vahidlərin də Azərbaycan linqvokulturologiyasında çox qədim tarixə malik olduğunu göstərir. Belə ki, Bayramov H.A “Azərbaycan dilinin frazeologiyası” kitabında qeyd edir ki, *öc almaq, gözü yolda qalmaq* və s. bu kimi bir neçə frazeoloji vahidin XI əsr dilçisi Mahmud Kaşğarının məşhur “Divanü-lügət-it-türk əsərində” işlənməsi söz birləşmələrinin həmin dövrdə yaşayan tayfaların və hələ də bu dövrdən əvvəlki dövrlərdə də dildə işlədilməsini sübuta yetirir [1, s. 28]. Digər tərəfdən, “Kitabi-Dədə Qorquda” işlənilən yüzlərlə frazeoloji vahidlərin müasir dövrümüze qədər eyni quruluşda və eyni mənada işlədilməsi frazeoloji vahidlərin Azərbaycan linqvokulturologiyasında mövqeyinin hansı səviyyədə olduğunu göstərir [11, c.300-301]. Bununla yanaşı, frazeoloji vahidlərə linqvokulturoloji yanaşma linqvistik hadisələrin dilin milli özünəməxsusluğunu əks etdirən vahidlər kimi dilçiliyin inkişafında çox aktualdır. Və onun çərçivəsində dilin milli-mədəni xüsusiyyətlərinin müxtəlif cəhətləri həm ümumi nəzəri planda, həm də praktik cəhətdən “ədalət” konseptinə əsaslanaraq tədqiqata cəlb olunur. Tədqiqatın aktuallığı, mədəni şəxsiyyətin nəzərə alınmasıdır. Belə ki, frazeoloji semantikanın, frazeoloji vahidlərin analizi “ədalət” konseptinə yanaşmada Azərbaycan dilinin özünəməxsusluğunu aydın görməyə imkan verir. Bununla belə qeyd etmək lazımdır ki, frazeoloji vahidlər ikinci dərəcəli nominasiya vahidləri olaraq mədəniyyəti müxtəlif konseptlər şəklində tədqiq edir. Bu onunla izah olunur ki, mədəniyyət hər bir dilin frazeoloji vahidləri ilə konseptləşir. Deməli, ancaq frazeologiyada mədəni faktlara ekspressiv münasibət bildirilir və on görə də frazeoloji vahid kommunikativ baxımdan daha effektiv vasitələrdən biri

³⁸ BDU-nun dissertanti

olur. Əbəs yerə deyil ki, frazeoloji vahid həmçinin ekspressiv vahid kimi də adlandırılır. Beləliklə, linqvokulturologiyada dil tədqiqatları zamanı frazeoloji vahidlərə xüsusi diqqət yetirilir. Və bu diqqət dil vahidlərinin əsasını təşkil edən obrazların konseptləşməsilə sıx əlaqədardır. Onu da qeyd edək ki, müasir dilçiliyin yeni sahəsi olan koqnitiv dilçilik frazeoloji vahidləri inqvkulturoloji aspektdən konseptuallaşmasını öyrənir. Bu baxımdan Azərbaycan dilinin frazeologiyası linqvokulturoloji aspektdən yanaşdıqda tədqiqat üçün geniş imkanlar açır.

Bizim fikrimizə görə, son zamanlarda müasir dilçilikdə linqvokulturologiyanın nəzəri və metodoloji bazası hazırda tam öyrənilməyib. Bəlkə də buna görədir ki, linqvokulturologiyanın statusu, pədimi və metodları ilə bağlı qəbul edilmiş ümumi tərifi yoxdur. Ümumiyyətlə, linqvokulturoloji tədqiqatların mədəniyyətlə ayrılmaz şəkildə əlaqəli bir dil öyrənmək kimi müəyyənləşdirilməsi qəbul edilir. Lakin o da nəzərə alınmalıdır ki, linqvokulturologiya dilçilik və mədəniyyətşünaslığın kəsişməsində yarandığından, mədəniyyət təzahürləri ən çox frazeoloji vahidlərində əks olunur və dilin frazeoloji vahidlərində sabitdir. Başqa sözlə, ayrı-ayrı dillərin frazeoloji vahidləri müxtəlif dillərin mədəniyyətinin tarixini, çağdaş təzahürlərini göstərir. Əslində, frazeoloji vahidlərin mədəni komponenti pragmatika ilə birbaşa əlaqəlidir. Halbuki, mədəni komponentin pragmatikaya münasibəti ilk növbədə nitq mövzusunun və onun adresatı həmişə mədəniyyət subyektləri olması ilə müəyyən edilir. Məlum olduğu kimi, linqvokulturologiyanın əsas anlayışlarından biri də dil vahidlərinin konnotativ mədəni əlaqəsidir. Bundan əlavə, mədəni bir əlaqə, ən ümumi şəkildə, denotativ və ya məcazi mənə daşıyan, kvazi-denotativ, mədəniyyət kateqoriyalarındakı mənə cəhətlərini şərh edir. Onu da qeyd edək ki, dilin frazeoloji tərkib hissələrinə ikinci nominasiya əlamətləri kimi, xarakterik cəhət, doğma dildə danışan natiqin dünyagörüşü ilə bilavasitə bağlı olmasıdır. Tədqiqatçıya görə, frazeoloji vahidlər linqvokulturologiyanın "təmsilçi" vahidlərindən biridir: frazeoloji vahidlərin daxili forması çox vaxt milli-mədəni planın elementlərini özündə cəmləşdirir, çünki "frazeoloji vahidlər ilk növbədə mədəni ənənələri ilə dil kollektivinin gündəlik empirik, tarixi və mənəvi təcrübəni əks etdirən "gerçek obrazlı fikri" əsasında yaranır [13,s.302]. Məlum olduğu kimi, hər bir xalqın yalnız ona aid olan özünəməxsus dünyası, dünyagörüşü və ətraf mühiti qəbul etmə yolları vardır ki, bunlar da ətrafdakı reallıqların milli qiymətləndirilməsinin əsasını təşkil edir. Bu baxımdan, frazeologiya, dünyanın frazeoloji mənzərəsinin hər dildə varlığı haqqında danışmağa əsas verən dilçilik sahələrindən biridir. Başqa sözlə, frazeoloji vahidlərin mədəni və milli xüsusiyyətlərini təcəssüm etdirmək üçün bir vasitə, frazeoloji vahidlərin ifadəli, daxili formasıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, mədəniyyət və dil arasında birbaşa əlaqə yoxdur: onlar arasında əlaqə bir mülahizəni əvvəllər əldə edilmiş biliyin köməyi ilə şərh oluna bilər. Göründüyü kimi, mədəni konnotasiyanın məzmununu frazeoloji vahidlərdə ehtimal olmadan şərh etmək mümkün deyil. Belə ki, bu çox vacib bir metodoloji mövqedir. Onu da qeyd edim ki, Azərbaycan dilinin bir sıra frazeoloji vahidləri, digər dillər kimi, onun semantikasında milli-mədəni tərkib hissəsini ehtiva edir. Burada Felitsina və Mokienco terminologiyasından istifadə edərək frazeoloji vahidlərin regional coğrafi dəyərlərini qeyd edirik: birincisi, frazeoloji vahidlər milli mədəniyyətləri bölünməz, hərtərəfli, bütün elementlərini bir araya gətirərək, ikincisi, frazeoloji vahidlər milli mədəniyyəti prototipləri ilə əks etdirir, çünki genetik cəhətdən azad ifadələr adət-ənənələri, məişət, və xüsusi tarixi hadisələri və b. təsvir edir [15,s.8-9]. Bununla belə qeyd etmək lazımdır ki, frazeoloji vahidlərin mədəni birləşməsinə başa düşmək üçün müəyyən bir dildə danışan yerli icmaların simvolik "məkan"dakı frazeoloji vahidlərin daxili formasının məcazi əsasını şərh etmək lazımdır. Məhz buna görə də, frazeoloji vahidlərin mədəni və milli xüsusiyyətlərinin öyrənilməsində əsas cəhəd budur. Maraqlı məsələlərdən biri budur ki, mədəni bilik frazeologiyanın daxili formasından "tutulur", çünki tərkibində frazeoloji vahidə milli-mədəni çalarlıq verən xüsusi bir elementlər vardır. Bu baxımdan, V. N. Teliyanın əsərlərində frazeoloji vahidlərin, idiomaların mədəni-milli spesifikliyinin semantikasının mahiyyət etibarilə milli olaraq qəbul edilən bir mədəniyyət baxımından şərh edilə biləcəyi aydın görünür. O dilin frazeoloji vahidlərini hər bir xalqın milli təfəkkürünü özündə əks etdirən "lingvokulturoloji birliyin güzgüsü" adlandırır [14,s.214-215]. Ümumən, linqvokulturoloji prinsiplərə əsaslanan frazeoloji vahidlərin təsnifatı V. N. Teliya və V. L. Arxanqelskinin fikirlərinə əsaslanır:

- 1) ümumi atalar sözləri: *Özü ədalətli olanın, qazıya ehtiyacı olmaz;*
- 2) ümumi kəlamlar: *ədalət kainatın ruhudur;*
- 3) modal ifadələr: *yaxşı, ədalət; sadəcə, ədalət; yalnız, ədalət; nəhayət, ədalət; sonda, ədalət;*
- 4) qanadlı aforizmlər: *ədalət mərhəmətdən yüksəkdir; ədaləti qurban vermək olmaz.*

Təmənilə təbiidir ki, mədəniyyət - insanın yaratdığı maddi və mənəvi dəyərlərin məcmusudur. Hər şeydən əvvəl qeyd edə ki, mədəniyyət məlumatları, bir millətin ruhunu və orijinallığını ifadə edən frazeoloji vahidləri əhatə edən sabit linqvistik formalarda sabitdir. Başqa sözlə, bunlarda Azərbaycan xalqının həyatı, davranışları, adət-ənənələri öz əksini tapmışdır. Bu isə o deməkdir ki, mədəniyyətin belə bir aksioloji şərhini bizi dəyərlər dünyası adlandırılmalı bilən insan sahəsinə istiqamətləndirir. Bundan əlavə, mədəniyyətin dərk edilməsinə fəal yanaşma mədəniyyəti şəxsi formalaşma kontekstində nəzərdən keçirmək və ya onu sosial həyatın bir hissəsi kimi səciyyələndirməyə imkan verir. Ən əhəmiyyətli odur ki, "mədəniyyət" məzmununun nəzərə alınması müəyyən dövrlər, sosial-iqtisadi formasıyalar çərçivəsində sosial inkişafın müxtəlif mərhələlərində insan həyatının formaları arasındakı ümumi fərqi göstərir. Buraya ibtidai mədəniyyət, Avropa, antik (Yunan və Roma), Azərbaycan mədəniyyəti, xüsusən də müəyyən bölgələrdə insanların şüur və sosial həyatda davranışları ilə əlaqədar iş mədəniyyəti, siyasi mədəniyyət, düşüncə mədəniyyəti, sosial qrupla əlaqədar məsələ, sinfi mədəniyyət və fərdi mədəniyyət daxildir [12,s.13-15].

Onu da qeyd edək ki, frazeoloji vahidlərin mədəni məzmununun təsvirində təbiiq olunan mədəniyyətin belə "geniş" anlayışı dilçi tədqiqatçılara çox sayda frazeoloji vahidi təsvir dairəsinə daxil etməyə və mədəni əlaqələrini daha dərinləndirən öyrənməyə imkan verir. Əlbətdə ki, frazeoloji vahidlərin mədəni məzmunu, sözün əsl mənasında sözlərin mənası ilə əlaqələndirərək və ya milli mədəniyyətin əsasını təşkil edən frazeoloji vahidlərin dünyanın dil mənzərəsinin formalaşmasında

necə iştirak etdiyini qeydə almaqla frazeoloji vahidlərin mədəni-millî əhəmiyyətini açıqlanacaq. Məhz buna görə də, əksər frazeoloji vahidlərdə müəyyənləşdirilməli olan milli mədəniyyətin “izləri” var. Bununla yanaşı, mədəni məlumatlar, dünyanın məcazi təmsilçisi olmaqla, frazeoloji vahidə mədəni-millî özəllik, frazeoloji vahidlərin daxili formasında saxlanılır. Ümumən, mədəni və milli özünəməxsusluğu müəyyənləşdirməkdə əsas mövqə mədəni və milli birliyi aşkar etməkdir. Onu da qeyd edək ki, milli “baxışlara” yönələrək, dildə xalqların təfəkkürlərinin izlərini axtararaq onun özəlliyininin tədqiqi ilə məşğul olan sahə koqnitiv dilçilikdir. Əslində, frazeoloji vahidlərin kontekstdən irəli gələn gizli mənasının aydınlaşdırılmasında idrakın, qavrama prosesinin rolu mühüm hesab edilir. Məsələn: Azərbaycan dilində və Azərbaycan xalqının milli təfəkküründə “ədalət” anlayışınının konseptləşməsi bu kimi koqnitiv əlamət üzərində qurulur: “İnsaf”, “həqiqət” və “düzlük”. Bu baxımdan, Azərbaycan dilində milli təfəkkürdə formalaşan frazeoloji birləşmələri və ifadə etdikləri mənalara nəzərdən keçirək: ədalətlə hökm sürmək-hakimiyyəti idarə etmək, ədalətlə hesabı çürütmək-aralarındakı anlaşılmazlığı həll etmək, ədaləti həyata keçirmək-yerinə yetirmək, tədbiq etmək, ədalətə xitam vermək-bir işi başa çatdırmaq, ədalətlə həyat sürmək-yaşamaq, ədalətlə haqq-hesab çəkmək-münasibətləri dəqiqləşdirmək, ədalətə hay vermək-kömək etmək, ədalətlə hesabı çürütmək-aralarındakı anlaşılmazlığı həll etmək, ədalət iddiasına düşmək-arzulamaq, haqq-ədalətə iman gətirmək-inanmaq, ədalətə inamı qırılmaq-ümitsizləşmək, ədalətli işdən yapışmaq-işləmək, ədalət işi yeritmək- bir işdən məqsədə çatana qədər əl çəkməmək, ədalətdən xoşu gəlmək-bəyənmək, ədalətlə ifadə vermək-məhkəmədə şahidlik etmək, suallara düzgün cavab vermək, ədalətlə kiminsə yerini tutmaq-əvəz etmək, ədalətlə qabağa getmək- irəliləmək [3,s.59-67]. Bu misallarda “ədalət” anlayışı ifadə edən frazeoloji vahidlərin məsələn, iqtisadçıların, hakimlərin və vəkillərin nitqində konseptləşməsi aydın görünür. Bu baxımdan, dildəki “spesifik sözləri”, yəni əhalinin ixtisasının əlamətinə məxsus söz və söz birləşmələrini də frazeoloji vahid adlandırmaq olar. Beləliklə, misallardan aydın olur ki, Azərbaycan təfəkküründə “ədalət” anlayışı konseptləşmişdir. Belə ki, Azərbaycan linqvokulturologiyasına məxsus spesifik frazeologizmlərin mövcud olması bu xalqın dilininin nə qədər zəngin olması ilə, onun mədəniyyəti, yaşam tərzini, təfəkkürü, milli şüuru ilə nə qədər əlaqəli olduğunu göstərir. Göründüyü kimi, bu frazeoloji vahidlərdə “ədalət” konsepti müxtəlif koqnitiv əlamətləri büruzə verir. Məsələn: “ədalət” anlayışının insanın mənəvi hissləri və qabiliyyəti ilə əlaqədar olması yuxarıda sadaladığımız bir sıra frazeoloji vahidlərin reallaşmasına səbəb oldu. Digər tərəfdən, *ədalət kürsüsündə olmaq, ədalət keşiyində olmaq* frazeologizmi müəyyən dini-əxlaqi keyfiyyətləri əks edir və, beləliklə də, daha mürəkkəb semantik quruluşa malikdir. Ədalətin “haqq”, “həqiqət”, “düzlük”, “insaf” və, bəlkə də, digər koqnitiv əlamətləri “ədalət və haqq”, “ədalət və insaf”, “ədalət və həqiqət” semantik qəliblərinə uyğun olaraq, *ədalətə arxa çevirmək, haqqa üz çevirmək, ədalətlə-haqqı qoşa gəzdirmək, ədalətə-düzlüyə can atmaq, ədalətin-həqiqətin gözüne dik baxmaq* frazeoloji vahidlərinin məzmununda reallaşır. Azərbaycan xalqının şüurunda ədalət ilahi bir qüvvənin rəmzinə çevrilir. Eyni zamanda ədalət bərabərlik rəmzinə çevrilir, hər kəsin haqqını özünə vermək, ədalətin varlıqlar arasında hakim olması və s. *ədalətə sarınmaq, ədalətə güvənmək, ədalətlə hərəkət etmək*, kimi frazeoloji vahidlərdə əks olunur. Əslində, “bərabərlik”, “vicdan” və buna oxşar koqnitiv əlamətlər *ədalətə hay vermək, ədalətin səsinə qulaq asmaq, ədalətlə bir olmaq* ifadəsində də əks olunur. Ədalətin universal koqnitiv əlamətini “ədalət prinsipləri”, “ədalət hökmü” anlayışı təşkil edir. Bununla belə qeyd olunmalıdır ki, **eyni şərtlər altında yaşamaq və yaratmaq ən vacib amillərdən biri hesab olunur. Hər şeydən əvvəl ona görə ki, əks halda hərəkətlər layiqincə qiymətləndirilə bilməz.** Bu əlamət cəsarətin simvolu ədalətin bu kimi: *ədalətə bel bağlamaq, ədalət toxumu səpmək, ədalətə dəstək olmaq, ədalətdən möhkəm yapışmaq* frazeologizmlərində ifadəsini tapır. Beləliklə də, “ədalət” konsepti Azərbaycan xalqının şüurunda çox mürəkkəb bir hadisə kimi çıxış edir. Ümumən, konseptləşmə bilavasitə kütləvi şüurda leksik mənanın denotatı ilə əlaqədardır. Onu da qeyd edək ki, denotat insanların sözü ilə əlaqələndirə biləcəyi hissləri və ya fikirləri daxil olmaqla bir sözün əsas mənasıdır. Belə ki, burada sözə yanaşma fərqli insanların psixologiyasından, daha çox milli təfəkkürünə əsaslanır. Göründüyü kimi, frazeologiyamı özünəməxsus mədəni və milli xüsusiyyətləri ilə şifahi və bədii yaradıcılığın bir hissəsi kimi necə öyrənmək məsələsi mürəkkəbdir. Hər şeydən əvvəl ona görə ki, ədəbi əsərlərdə nitq həm elmi, həm də gündəlik baxımdan əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir və müəyyən emosional və bədii təsiri həyata keçirməyə xidmət edir. Hətta, ədəbi personajların nitqi, bir qayda olaraq söz və ifadələrin xüsusi seçimi ilə xarakterizə olunur ki, bu da öz növbəsində bir ədəbi əsərin qəhrəmanın bədii təsvir vasitəsidir. Digər tərəfdən, yazıçı dilində, ədəbi-bədii mətnlərdə “ədalət” konsepti ifadə edən frazeoloji vahidlərin işlədilməsi göstərir ki, frazeoloji vahidlər “zəngin semantik üslubi xüsusiyyətlərlə çıxış edir, düşdüyü kontekstdə təsvir və təərrüm obyektini təsirli poetik vüsətlə canlandırır” [4, s.3]. Onu da qeyd edək ki, Azərbaycan linqvokulturologiyasında Azərbaycan dilinin ilk əvvəl də frazeoloji vahidlərlə zəngin olması poetik frazeologiyanın anlaşılıqlığının təminatçısı olur, Azərbaycan mədəniyyətinin bir hissəsini bəzəyən poeziyanı xalq dili ilə, şairlərimizin dili ilə bəzəyir. Bu məqsədlə aşağıdakı misalları nəzərdən keçirək:

1) “Ədalətdən üz döndərmək”- bir şəxsin və ya şəxslərin ədalətsiz olması;

Vətəndən, millətdən üz döndərənlər,

Haqdan, ədalətdən üz döndərənlər,

Namusdan, qeyrətdən üz döndərənlər,

Vətənin bağrında yaradır, yara! (*Süleyman Rüstəm*) [2,s.35]

2) “Ədalətin başı göylərdə olmaq”- ədalətin qələbə çalması;

Qurdu Cəmşid kimi taxtı dörd guşə,

Qaldırdı beş növbə tacı günəşə,

İnsafi gətirdi o bizim yerə,

Qalxdı ədalətin başı göylərə (*Nizami Gəncəvi*) [8,s.90]

Burada “*ədalətin başı göylərdə olmaq*” frazeoloji birləşməsi “baş” komponentli frazeologizmlə mifoloji oppozisiya yaradır, frazeoloji birləşmənin daha obrazlı şəkildə ifadə edir. Belə ki, Azərbaycan linqvokulturologiyasında Nizami yaradıcılığının ana xəttini təşkil edən ağıllı və ədalətli şah arzusu “*Yeddi gözəl*”də başlıca yer tutur. Bu baxımdan, frazeologizmlər özlərinin kommunikativ ifadə zənginliklərini saxlamaqla getdikcə obrazlılığı, ekspressivliyi, ifadəliliyi artırmaqla, nitqin emosionallığını təmin edir. Ekspressiv-emosional çalarlarla, yəni nitqin deyilən fenomenə münasibətinin təbiəti ilə bütün frazeoloji vahidlər də üç qrupa bölünür:

- 1) müsbət qiymətləndirməni ifadə edən frazeoloji vahidlər: *ədalət işığı; ədalət qapısı - ümid edə biləcəyimiz bir ədalət; ədalət ilahisi – hamının qəbul etdiyi, rəğbətlə qarşıladığı qiüvvə və s.;*
- 2) mənfi bir qiymətləndirmə ifadə edən frazeoloji vahidlər: *alçaldılmış, tapdanmış, əzilmiş ədalət və s.;*
- 3) emosional ifadəli çalarlarla frazeoloji vahidlər: *səslə-küylü ədalət, ədalət həyqətisi, qalib ədalət və s.*

Maraqlı məsələlərdən biri də budur ki, H.Rəhimzadə də frazeoloji vahidlərin mənalardan bəhs edərkən onun komponentlərinin mənası məsələsinə toxunmuşdur. Tədqiqatçı Azərbaycan dili frazeoloji vahidlərinin insanın bədən üzvlərinin adlarını bildirən *ağız, ayaq, ad, baş* sözlərinin iştirakı ilə bir çox frazeologizmlərin yaranmasında fəal iştirakını qruplaşdıraraq tədqiq etmişdir. Bu baxımdan somatik frazeologizmlər bədən üzvlərinin əsas funksiyaları əsasında yaransa da, linqvokulturoloji aspektdən yanaşdıqda müxtəlif xalqlarda və dillərdə fərqli xüsusiyyətlərə malikdir. “Ümumiyyətlə, bütün dünya dillərinin lüğət tərkibindəki frazeoloji vahidlərin böyük əksəriyyətini somatik frazeologizmlər təşkil edir. Somatik frazeoloji vahidlərin türk dillərinin frazeoloji fondunda üstünlüyü açıq-aşkar nəzəri cəlb edir” [6, s.60]. “Ədalət” konseptinin linqvokulturoloji aspektdən somatik frazeologizmlərlə ifadəsini daha ətraflı nəzərdən keçirək:

1) “Baş” komponentli frazeoloji vahidlər;
Bunların sırasında: *ədalətlə baş-başa qalmaq- tək qalmaq, ədalətə baş əymək- təzim etmək, ədalətə baş qoymaq-çalışmaq, ədalətdən baş açmaq, ədaləti başa düşmək- anlamaq, ədalətlə başa yetirmək-tamamlamaq, ədaləti başa qaxmaq-minnət etmək, ədalətin başından basmaq-susdurmaq, ədalətə baş qoşmaq-saymamaq, ədalətdən baş-beyin aparmaq, ədalətdən baş-qulağı dəng getmək - bezdirmək, əsəbləşdirmək, ədalətdən baş-beyin aparmaq-bezdirmək, ədalət başında durmaq – rəhbərlik etmək* sabit birləşmələrini qeyd etmək olar [3.s.21-24]. Misallar,

1) O gündən o ədalətlə baş-başa qaldı (*Mir Cəlal*) [7,s.201].

2) Əslinə baxsan, nə istintaq?! İstintaqı ədalətlə başa çatdırmaq üçün hələ çox iş görülməlidir (*Qulman İlkin*) [5,s.19].

2) “Göz” komponentli frazeoloji vahidlər ;
ədalətə göz yummaq-biganə olmaq, ədalətə göz dikmək-baxmaq, kimdənsə ummaq, istəmək, ədaləti gözdən uzaq tutmaq-gizlətmək, ədalətdən gözü su çəkmək-inanmamaq, ədalətə gözüni dörd açmaq-həqiqəti dəqiq görməyə cəhd etmək, danışmaq, ədalətdən gözüni yumub ağzını açmaq-düşünmədən danışmaq, boşboğazlıq etmək, ədalətdən gözlərini qırpmadan danışmaq-birbaşə demək, danışmaq, ədalətə gözləri bərəlmək-təəccüblənmək, ədaləti göz önünə gətirmək-düşünmək, ədaləti gözdən qaçıрмаq-itirmək, görməmək, ədalətsizlikdən gözü dumanlanmaq-halsızlaşmaq, ədalətə gözü pərdələnmək-görməmək, ədalətsizliyi görməyə gözü olmamaq-nifrət etmək [3,s.55-58]

1) F.Bağirov: -Xocalıda baş vermiş ədalətsizliyə **göz yummaq** olmaz [18, <https://news.day.az/politics/557635.html>].

3) “Dil” və “ağız” komponentli frazeoloji vahidlər;
ədalətdən dil-boğaza qoymamaq-danışmaq, çox danışmaq, ədaləti dilə gətirmək-danışdırmaq, ədalətin dilini saxlamaq-susdurmaq, ədaləti ağızdan-ağıza düşmək-məşhur olmaq, ədalətdə dillərə əzbər olmaq-məşhurlaşmaq [3,s.41-43]

1) A. Dahl R.: - Demokratiya hər kəsin sərbəst yaşayacağı, ədaləti dilə gətirə biləcək insanların süllü içində yaşanan bir mühitdir [16,s.172].

2) Harayı eşidilməyən məzlumların problemlərini bütün dünyanın gözlərinin qarşısında və zalımların gözlərinə baxa-baxa başqa ədaləti kim dilə gətirə bilər ki?! [19, <https://wol.jw.org/az/wol/d/r81/lp-ajr/2004244>]

4) “Əl” və “qol”, “ayaq”, “qulaq” komponentli frazeoloji vahidlər ;
ədaləti əldən çıxartmaq -itirmək, ədalətə əl uzatmaq-kömək etmək, ədaləti əlində bayraq etmək-dəstəkləmək, göstərmək, ədalətin əl-qolunu bağlamaq-sıxışdırmaq, ədaləti ayağa qaldırmaq-meydan vermək , ədaləti ayaqlar altına salmaq-hörmətdən, nüfuzdan, qiymətdən salmaq, ədaləti ayaq altında qalmaq-tapdalanmaq, təzyiq altında olmaq, haqq-ədalətə qulaq asmaq-dinləmək, ədaləti qulaq ardına vurmaq-saymamaq, ədaləti əldən çıxartmaq-itirmək, ədaləti əldən vermək-uduzmaq, ədalətə əli yetişmək-çatmaq, nail olmaq [3,s.47-49]

1) Yaşlılarla gəlin-gəlin oynamaq vaxtında səni çöllərə salanları, vətəninə, xanimanını, şərəfini, ədaləti tapdayanları tanıyırsanmı, qızım? (*Mir Cəlal*) [7.s.100] 2) Haqqın, ədalətin dönməyən qolu//Açdı hər qapıya bağlanan yolu [4,s.58]

5) “Boyun” və “bel” komponentli frazeoloji vahidlər frazeoloji vahidlər;
ədalətə boyun əymək-etiraf etmək, ədalətdən boyun qaçıрмаq-uzaqlaşmaq, ədaləti boynundan atmaq-inkar etmək, ədaləti boynuna çəkmək-qəbul etmək, ədaləti boynuna götürmək-vəd etmək, ədalətə bel bağlamaq-güvənmək və s.[3,s.30-32]

Davud onun ədaləti bərpa edəcəyinə bel bağlayırdı [20, <https://wol.jw.org/az/wol/d/r81/lp-ajr/2004244>]

6) “Üz” komponentli frazeoloji vahidlər;
ədalətdən üz çevirmək-saymamaq, ədalətlə üzə durmaq-döyüşmək, ədaləti üzə demək-söyləmək, ədaləti üzə çıxartmaq-aydınlaşdırmaq, ədalətlə üzə-üzə durmaq-qarşılaşmaq
İstintaqda müstəntiq ədaləti üzə çıxartdı (*Qulman İlkin*) [5,s.18].

7) “Diz” komponentli frazeoloji vahidlər;

ədalət qarşısında diz çökmək-təzim etmək, ədalət yolunda dizin-dizin sürünmək-yürümək, ədaləti diz üstə çökdürmək-təslim olmağa məcbur etmək

Hər cür zülmün, hər cür ədalətsizliyin diz çökəcəyinə, əvvəl-axır sona yetəcəyinə inanıram (Sultan **Abdülhamidxan**)

Ümumən, Azərbaycan linqvokulturologiyasında “Ədalət” konsepti ifadə edən frazeoloji vahidlərin söz birləşmələrində, cümlələrdə formalaşması yuxarıda göstərilən misallarda öz əksini tapdı. Bu məqalədə aparılan tədqiqat işləri və frazeoloji vahidlərin dilin bənzərsiz vahidləri kimi linqvokulturoloji xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinin nəzəri əsaslarının dərk edilməsi göstərdi ki, frazeoloji vahidlər mürəkkəb, çoxyönlü bir tədqiqat obyektidir. Məhz buna görə də, müasir frazeologiyada dilin ayrılmaz bir frazeoloji vahidi kimi linqvokulturoloji aspektlərə malikdir. Bundan əlavə, Azərbaycan dilində mədəniyyət elementlərini əks etdirən frazeoloji vahidlər insan həyatının müxtəlif sahələri ilə əlaqələndirildi. Ayrıca tədqiqatda, insanın nitqində frazeoloji vahidlərin olduğu, milli təfəkkürün xarakteroloji xüsusiyyətləri konseptin köməyi ilə öz əksini tapdı. Burada frazeoloji vahidlərin quruluşuna daxil olan və insan həyatının müəyyən bir sahəsinə mənsub olan komponentlərdən asılı olaraq frazeoloji vahidlərin linqvokulturoloji aspektdən qruplaşdırılması ayrıca bir araşdırma mövzusunə çevrildi.

Ədəbiyyat:

1. Bayramov H.A. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı: Maarif, 1978, s.175
2. Beqdeli Q.F, Q.Süleymanzadə Q.R. Müdrik Sözlər. Bakı: Yazıçı, 1979, s.187
3. Əhmədova S, Hüseynova S. Azərbaycan dilinin frazeoloji birləşmələri. Bakı: Mürəccim, 2016, s.146
4. Hüseyinov M.A. Dil və poeziya. Bakı: Elm, 1998, s.388
5. Qılman İlkin. Seçilmiş əsərləri. I cild. “Avrasiya press”, 2006, s.232
6. Qurbanov A.M. Azərbaycan dilçiliyi problemləri. Bakı: Nurlan, 2004, I c., s.73
7. Mir Cəlal. Seçilmiş əsərləri. Bakı: “Şərq-Qərb”, 2005, s.384
8. Nizami Gəncəvi. Yeddi gözəl, Bakı: Lider Nəşriyyatı, 2004, s.336
9. Архангельский В.Л. Устойчивые фразы в современном русском языке; основы теории устойчивых фраз и проблемы общей фразеологии. Ростов-на-Дону, Изд-во **Ростов**, 1964, 315с
10. Виноградов В.В. Основные типы лексических значений слов. Вопросы языкознания, М. 1953, №5. 69с
11. Историческое развитие лексики тюркских языков. М., 1961. 466с
12. Культурология. Под ред. Г. В. Драча. Ростов-на-Дону. 1998., 282с.
13. Телия В. Н. Культурно-национальные коннотации фразеологизмов (от мировидения к миропониманию). // Славянское языкознание. XI Международный съезд славистов. М.: «Наука». 1993, 302-314с
14. Телия В.Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. М. Школа «Языки русской культуры». М., 1996, 288с
15. Фелицына В.П., Мокиенко В.М. Русские фразеологизмы. Лингвостранноведческий словарь. Под ред. Е. М. Верещагина и В. Г. Костомарова. М.: «Русский язык», М., 1990., 220с
16. A. Dahl R. On Democracy. Yale University Press. New Haven and London, 1998, 248 p.
18. <https://news.day.az/politics/557635.html>. 01.07.2020
19. <https://www.star.com.tr/yazar/bm-ve-cumhurbaskani-erdoganin-adalet-haykirisi-yazi-1483464>. 2020.01.11
20. <https://wol.jw.org/az/wol/d/t81/lp-ajr/2004244>. 2020.01.11

Açar sözlər: *konsept, frazeoloji vahidlər, linqvokulturologiya, poetik frazeologiya, somatik frazeologiya*

Ключевые слова: концепт, фразеологические единицы, лингвокультурология, поэтическая фразеология, соматическая фразеология

Key words: concept, phraseological units, linguoculturology, poetic phraseology, somatic phraseology

Xülasə

Elmi məqalədə “ədalət” konsepti ifadə edən frazeoloji vahidlər linqvokulturoloji aspektdən araşdırılır. Frazeoloji vahidlər nəzəri əsaslarla tədqiqata cəlb olunur, onların etimologiyası araşdırılır və söz birləşmələri, leksik vahidlərlə olan qarşılıqlı işlənmə mühasibətləri təhlil olunur. “Ədalət” konsepti ifadə edən frazeoloji vahidlər linqvokulturoloji prinsiplərə əsaslanaraq atalar sözləri, kəlamlar, modal ifadələr, aforizmlərlə təsnif olunur. Linqvokulturologiyanın əsas anlayışlarından biri olan dil vahidlərinin konnotativ mədəni əlaqəsi şərh edilir. Azərbaycan xalqının milli təfəkküründə “ədalət” anlayışının poetik frazeologiyasının, somatik frazeologizmlərin vasitəsilə konseptləşməsi misallarda işlədilir. “Ədalət” konsepti ifadə edən frazeoloji vahidlərin frazeoloji lüğətlərdə çoxmənənliliyi tədqiqata cəlb olunur.

Резюме

В научной статье рассматриваются лингвокультурологические аспекты фразеологизмов, выражающих понятие «справедливость». Фразеологические единицы используются в исследованиях на теоретической основе, исследуется их этимология, анализируются словосочетания и взаимодействия с лексическими единицами. Фразеологические единицы, выражающие понятие «справедливость», классифицируются по пословицам, поговоркам, модальным выражениям, афоризмам, основанным на лингвокультурных принципах. Интерпретируется коннотативная культурная связь языковых единиц, одно из основных понятий лингвокультурологии. В примерах использованы понятия «справедливость» в национальном мышлении азербайджанского народа посредством поэтической фразеологии и соматической фразеологии. Использование фразеологических единиц, которые выражают понятие «справедливость» в словаре, участвует в исследовании.

Resume

The scientific article discusses the linguocultural aspects of phraseological units expressing the concept of “justice”. Phraseological units are used in research on a theoretical basis, investigate their etymology, analyze phrases and interactions with lexical units. Phraseological units expressing the concept of “justice” are classified according to proverbs, sayings, modal expressions, aphorisms based on linguistic and cultural principles. The connotative cultural connection of linguistic units is interpreted, one of the basic concepts of linguoculturology. In the examples, the concepts of “justice” are used in the national

thinking of the Azerbaijani people through poetic phraseology and somatic phraseology. The use of phraseological units that express the concept of “justice” in the dictionary is involved in the research

Rəyçi: professor Məmmədli Novruzov

Rustamjon Madievich Djabborov³⁹
AĞQOYUNLU HÖKMDARI CAHANŞAH HƏQIQI BÖYÜK
ÖZBƏK ŞAIRİ ƏLİŞİR NƏVAINİN NƏZƏRİNDƏ

Əlişir Nəvai bəzi əsərlərində sadəcə müasirləri və şahzadələr haqqında fikir bildirmir, eyni zamanda sələfləri və ya xələfləri haqqında dəyərli məlumatlar verir. Bu məlumat həm tarixən, həm də Nəvainin siyasi və ədəbi-bədii görüşlərini araşdırmaq baxımından xüsusi önəm daşıyır. Nəvai öz dövründə Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu ölkələrinin nümayəndələrinə də münasibət bildirmişdir. Xüsusilə, onun Qaraqoyunlu hökmdarı şair Cahanşah Həqiqi (1397-1467) ilə bağlı fikirləri elmi maraq doğurur və belə olduğuna görə bu sahə ayrıca araşdırılmalıdır.

Rusiyada anadan olmuş və daha sonra İngiltərəyə mühacirət edən məşhur şərqşünas Vladimir Minorski (1877-1966), dünyaca məşhur Qaraqoyunlu hökmdarı Cahanşah Həqiqini şair kimi səciyyələndirmiş, onun dilinin cənub türk ləhcələrinə yaxınlığını vurğulamış, habelə bu dilin indiki Azərbaycan türkcəsi olduğunu yazmışdır (8, 272 və 283).

Mənbələrə görə, Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu qəbilələri eramızın VI-VII əsrlərində meydana gəlmiş və Oğuz türkmənlərinin, xüsusən də indiki Azərbaycan xalqının yaranmasına böyük töhfələr vermişdir. Oğuz xan ailəsinin bu iki qəbiləsi arasındakı qarşıdurma əsrlərin dərinliklərinə gedib çıxır. 1402-ci ildə Əmir Teymur ilə Bəyazid arasındakı döyüşdə Qaraqoyunlular Sultan Bəyazid Yıldırımın tərəfində döyüşüb, Qaraqoyunlular isə Əmir Teymuru dəstəkləyirdilər (9, 112).

1408-ci ilin yayında Qara Yusif ilə Əmir Teymurun oğlu Miranşah Mirzə arasında şiddətli bir döyüş olub. Miranşah Mirzə bu döyüşdə ölür. Qaraqoyunlular Teymurilər ordusunu Azərbaycandan qovurlar. Qara Yusif də Azərbaycandakı digər bir rəqib sülalə olan, Miranşaha yaxından kömək edən Cəlayirlərə də zərbə vuraraq, 1410-cu ildə onların hökmdarı Sultan Əhməd Xanı məğlub edirlər. Sultan Əhməd Xan bu döyüşdə həlak olur. Beləliklə, indiki Azərbaycan, Gürcüstan, Ermənistan, qismən İran, İraq və Türkiyədə Qaraqoyunlular dövləti qurulur (8, 272 və 283).

Qaraqoyunlular dövləti Cahanşah Mirzənin hökmdarlığı (1436-1467) dövründə xeyli inkişaf edir. Ölkədə oğuz türkcəsinin (Qərb türkcəsi) mövqeyi xeyli artır. Cahanşah Mirzə öz siyasətində şiə ruhanilərinə üstünlük verirdi, bu isə sünni icması arasında narazılığa səbəb olurdu. Cahanşah 1458-ci ildə Bağdadı fəth etmək üçün yürüşə çıxanda onun oğlu Həsənəli və qardaşı Pir Budaq Azərbaycanda atalarına qarşı üsyan etdilər və paytaxt Təbrizi ələ keçirirlər. Ata-oğul arasında uzun müddət davam edən mübahisələrdən sonra 1463-ildə Cahanşah Fars vilayətini işğal etdi. Pir Budağa Bağdadı, Mirzə Yusifə Farsı, Qasimbəyə isə Kirmanı verir. Həsənəli tutulur və daha sonra sərbəst buraxılır.

1466-cı ildə Pir Budaq Bağdadda üsyan edəndə, Cahanşah onun yerinə vali olaraq Məhəmməd Mirzəni göndərir. Məhəmməd Mirzə Bağdadı işğal edir və qardaşını öldürür. Bu daxili qarşıdurmadan məharətlə istifadə edən Ağqoyunlu Uzun Həsən 1467-ci ildə Qaraqoyunlulara qarşı müharibəyə başladı. Həmin ilin yay aylarında iki hökmdar arasında məşhur Muş döyüşü olur. Döyüş Uzun Həsənin qələbəsi ilə başa çatır. Həsənəli atasının hakimiyyətini geri almağa çalışsa da, bacarmır. Uzun Həsənin qoşunlarına məğlub olan Həsənəli 1468-ci ildə Həmədanda edam edilir (7, 32).

Məlumdur ki, Qaraqoyunluların hakimiyyəti dövründə Teymurilərlə münasibətlər gah yaxşılaşıb, gah da gərginləşirdi. Cahanşah Teymurilərə dəfələrlə hücum edərək 1453-cü ildə İraq, Fars və Kirmanı öz ərazisinə ilhaq edir. O, 1458-ci ildə Herata girsə də, Teymurilərin hökmdarı Əbu Səid Mirzə (1451-1469) ilə imzalanan sülh razılaşmasına əsasən geri çəkilir. "Baburnamə" əsərində Babur Mirzə yazır ki, 900/1494-cü ildə vəfat etmiş əmisi Sultan Mahmudun arvadlarından biri Qaraqoyunlulardan olub: "*Yana Paşabegim erdi. Qoraqoyluq (Qaraqoyunlu – R.D.) Bahorlu aymoği turkman beklaridan Ali Şukrbekning qizi erdi. Cahonshoh Mirzo Boroniy va Iroqni bu Cahonshoh avlodidan Oqqöyluq (Ağqoyunlu – R.D.) Uzun Hasan olğonda Ali Şukrbekning oğlonlari tört beş ming öyluk qoraqöyluq turkmanlar bila Sulton Abusaid mulozamatiğa kelib erdi. Sulton Abu Said Mirzo şikast topqonda bu viloyatlarğa tuştilar...*" O anda Sultan Mahmud Hisara gəldi və Paşabegimlə evləndi (10, 28). Qeyd etmək lazımdır ki, Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu hökmdarları arasındakı taxt-tac qarşıdurmaları, ata və oğul arasındakı qanlı qalmaqal şayiəsi Teymurilər dövlətinə gəlib çıxmışdı və Əlişir Nəvai bu hadisələrin Teymurilər ailəsində baş verəcəyindən qorxaraq məsələlərə həssaslıqla yanaşırdı. Beləliklə, ömrü boyu Hüseyin Bayqara ilə oğlu Bədiüzzaman Mirzə arasındakı münaqişəni həll etməyə çalışdı. Ardıcıl olaraq ata və oğulu güzəştə getməyə çağırırdı. Əlişir Nəvai "Münşaat" əsərində Bədiüzzaman Mirzəyə yazırdı:

"*Ota bila oğuldin oğul bila ota orasida farqlar bor Boysunğur Mirzo oğlonlaridin Bobir Mirzodek ermas erdingizkim, köp şafqat körməmiş bölgəysiz. Uluğbek Mirzo farzandlaridin Abdullatif mirzodek yo Cahanşah Mirzo oğullaridin Hasanalidek, tengrilik örtadadır...*" (1, 303). Bu vəziyyətdə Əlişir Nəvai Baysunqur Mirzənin oğlu Abulqasim Babur, Mirzə Uluqbəyin oğlu Əbdüllətif, Cahanşah Mirzənin oğlu Həsənəlinin ata sevgisindən çox uzaqda böyüdüyünə işarə edir.

Təəssüf ki, bu məzəmmətlər, tarixi nümunələr ata ilə oğulu barışdırmadı, bu laqeydlilik sonradan Teymurilər ailəsinə baha başa gəldi, Hüseyin Bayqara və Bədiüzzaman arasındakı qalmaqallar, Cahanşah və Həsənəlinin məğlubiyyəti sonradan Ağqoyunlulara yol açdığı kimi, Çingizxanın xanədanından olan Şəybanilər üçün çox yaxşı bir fürsət yaratdı.

³⁹ Səmərqənd Dövlət Universitetinin doktorantı. Özbəkistan.

Əlişir Nəvai hər iki sülalənin tarixi, münasibətləri, siyasəti və ədəbi mühiti ilə tanış idi. "Məcalis ün-nəfais"ın yeddinci məclisi, bütün Teymuri padşahları və şahzadələri ilə birlikdə bu iki sülalənin nümayəndələri – Qaraqoyunlulardan Cahanşah və Ağqoyunlulardan Sultan Yaqub da təmsil edilir, farsca şeirlərindən nümunələr gətirilir.

Məlumdur ki, Cahanşah Həqiqi türk və fars dillərində şeirlər yazmışdır. Onun divanlarından bəziləri hələ də mövcuddur. Nəvai eyni zamanda Məcalis ün-nəfaisdə Cahanşah Həqiqinin poetik gücündən bəhs edir və bir beytini sitat gətirir. "Cahanşah Mirzo – daği şeir aytur edi. Bu maqta aningdur kim:

*Əz lutfi dust yoft Həqiqi muradi dil,
Bi cəddi cəhdü taətü bi minnəti əməl"*

(Tərcümə: Həqiqi bir dostun xeyirxahlığı sayəsində, zəhmət çəkmədən itaətdə canfəşanlıq səbəbilə ürəyinin muradına çatdı).

Görünən budur ki, Əlişir Nəvai Cahanşah Mirzənin türk dilində şeirlər yazmasından xəbərsiz idi. Həqiqətən də, "Məcalisün-nəfais" əsərində digər hökmdarlar və şairlər haqqında oxuduqda görürük ki, Nəvai türk müəlliflərinin əsərlərinə böyük əhəmiyyət verir. Nəticə etibarilə, Cahanşah Həqiqinin türk dilində yazılmış şeirləri haqqında məlumat tapanda, Əlişir Nəvai doğma dilinə hörmət baxımından bunu açıq şəkildə bildirmişdir. Bu günə qədər Cahanşah Həqiqinin türkçə irsi bir sıra alimlər tərəfindən öyrənilmişdir. Fəxri Heratinin "Rövzətüs-Səlatin" əsərində "Cahanşah Mirzənin sarayına bir çox alim və şair toplaşdı. Mirzə özü Həqiqi təxəllüsü altında şeirlər yazır" – deyərək bəhs olunur (3, 66). Türkçə divanının nüsxələri Londondakı Britaniya Kitabxanasında (d.9493), İrəvandakı Matenadaran Əlyazmaları Arxivində (№ 965), Ankara Universitetinin Dil, tarix və coğrafiya fakültəsinin kitabxanasında (№1.2221) və bir sıra digər kitabxana və arxivlərdə saxlanılır. Onun divanı bir neçə dəfə Türkiyə və Azərbaycanda nəşr edilmişdir (6, 12).

Cahanşah Həqiqinin şeirlərində, İmadəddin Nəsiminin yaradıcılığı, xüsusilə hürufizm təlimatının ənənələri öz əksini tapmışdır:

*Ağzım gönçeyi-xəndan dedilər, gerçəkmiş,
Xəti-ruxsana reyhan dedilər, gerçəkmiş..
Lövh-i-məhfuzini ta gördü kəlam əhli sənin,
Ayəti-vəchini Quran dedilər, gerçəkmiş.
Zövqi-eşqin ki, qəmi diünyavü üqbəyə deyər,
Bu köniül təxtinə sultan dedilər, gerçəkmiş.
Ənbərəfşan saçını küfiə münasib qılıban,
Dürri-yaqutuna mərcañ dedilər, gerçəkmiş.
Əhli-təqva ki, sücud eyledi vechində sənin,
Sacidi-surəti-rahman dedilər, gerçəkmiş.
Ey Həqiqi, çu sənə nəqli-kəlam oldu müin,
Nəfsinin şərhini bürhan dedilər, gerçəkmiş. (2, 44)*

Türk alimi İbrahim Sarının "Ağqoyunlular" kitabında yazdığına görə, Uzun Həsən, Qaraqoyunluların son nümayəndəsi, Cahanşahın oğlu Həsənəlini məğlub edərək məmləkəti ələ keçirdikdən sonra ədəbi mühitin daha da inkişaf etdirilməsinə çalışdı. Paytaxtını Diyarbəkirdən Təbrizə köçürdü və ətrafına elm və ədəbiyyat adamlarını toplayaraq bu inkişafa hər cəhətdən dəstək verdi (4, 37).

Şübhəsiz ki, Əlişir Nəvainin Cahanşah Həqiqi ilə bağlı mülahizələri bəhs olunan məsələlərlə bitmir. Burada ən ümumi mülahizələrlə kifayətləndiyindən problemin gələcəkdə ciddi, sistemli şəkildə araşdırılmasına ehtiyac duyulmaqdadır.

Ədəbiyyat

1. Alisher Navoiy. Mukammal asarlar toplami. 20 jildlik. Mahbub ul-qulub, Munshaot, Vaqfiya. Toshkent: Fan, 1998. T.14. – 303 b.
2. Cahanşah Həqiqi. Seçilmiş əsərləri, Tərtib edən Ə.Rəhimov və başqaları, Bakı: "Yazıcı" nəşriyyatı, 1986
3. Faxri Hiraviy. Ravzatus-salotin, Tehron: 1345
4. İbrahim Sari. Akkoyunlular, Antalya: E-book. 2016
5. Иванов М.С. История Ирана, Москва, Изд-во МГУ, 1977
6. Karakoyunlu Cihanşah Hakikinin Türkçe Şiirleri. Hazırlayan Prof. Dr. Muhsin Macit, T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar genel müdürlüğü, Ankara: 2012
7. Qızılbaşlar tarixi. Tərcümə və şərhlər M.Ə.Məhəmmədinindir, Bakı: "Azərbaycan" nəşriyyatı, 1993
8. Minorsky V. Jihān-Shāh Qara-Qoyunlu and His Poetry (Turkmenica, 9). Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London. – Published by: Cambridge University Press on behalf of School of Oriental and African Studies, 1954. – V.16, p. 272, 283
9. Tarixi Azərbaycan dövlətləri, Bakı: "Azərbaycan" nəşriyyatı, 2012
10. Zahiriddin Muhammad Bobur. Boburnoma, Toshkent, Yulduzcha, 1989.

XÜLASƏ

Böyük özbək şairi Əlişir Nəvainin əsərlərində sələfləri və ya xələfləri haqqında dəyərli məlumatlar verilmişdir. Bu məlumatlar onun siyasi və ədəbi-nəzəri görüşlərini araşdırmaq baxımından xüsusi önəm daşıyır. Belə ki, Əlişir Nəvai müəyyən münasibətlə Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu ölkələrinin nümayəndələrinə də münasibət bildirmişdir. Bu baxımdan onun Qaraqoyunlu hökmdarı şair Cahanşah Həqiqi ilə bağlı mülahizələri diqqəti çəkir.

Məqalədə Qaraqoyunlu dövlət xadimi şair Cahanşah Mirzənin həyatı və yaradıcılığı haqqında məlumat verilir, onun ədəbi irsinin Əlişir Nəvainin əsərlərində necə əks olunmasından bəhs edilir. Təhlil prosesində Əlişir Nəvai və Cahanşah

Mirzənin tarixi xidmətlərini şərh etmək üçün bir sıra mənbələrdən istifadə olunmuş, eləcə də Qaraqoyunlu dövləti ilə Teymurilər arasındakı mədəni bağlarla əlaqəli təhlillər aparılmışdır.

Açar sözlər: Əlişir Nəvai, Cahanshah Haqiqi, divan, Qaraqoyunlular, Ağqoyunlular, Teymurilər, Hüseyin Bayqara, ədəbiyyat, türkçə

Аккоюнлунский правитель Джаханшах Хакики на взгляде узбекского поэта Алишера Навои

Резюме

В этой статье вы узнаете о жизни и творчестве известного деятеля Каракоюнлунского государства, поэта Джаханшаха Мирзы и отражении его деятельности в произведениях Алишера Навои. Автор использует ряд источников, чтобы выразить своих мнении об исторической эпохи Алишера Навои и Джаханшаха Мирза, а также про культурных связей между тимуридов государства Каракоюнлу.

Ключевые слова: Навои, ДжаханшахХакиги, divan, Кара-коюнлу, Аккоюнлу, тимуриды, Хусейн Байкара, тюркская литература

Ak-koyunlu governor Jahanshah Haqiqi at the view of the uzbek poet Alisher Navoi

Summary

In this article you will learn about the life and work of the famous figure of the state of Karakoyunlu, the poet Jahanshah Mirza and the reflection of his activities in the works of Alisher Navoi. The author uses a number of sources to express his opinions about the historical era of AlisherNavoi and JahanshahMirza, as well as about cultural ties between the Timurids of the state of Karakoyunlu.

Keywords: Navoi, Jahanshah Haqiqi, diwan, Qara Qoyunlu, Aq Qoyunlu, Timurids, Huseyn Bayqarah, Turkic literature.

Rəyçi: Prof.d.r. Sənan İbrahimov

Самедова Людмила⁴⁰
**ОБРАЗ ВЕЛИКОГО РУССКОГО ПОЭТА А.С.ПУШКИНА
В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ**

А.С.Пушкин входит в пантеон поэтов с мировой славой. Основатель новой русской литературы гениальный поэт оставил нам бессмертные произведения, которые отличаются высокой поэтической культурой, восхищают и волнуют своим благородным и героическим духом, неувядающей остротой и силой художественного воздействия.

Перечисление художественных произведений и научных трудов (помимо русской литературы и литературоведения) зарубежных авторов составило бы солидную библиографию в не один том. И в Азербайджане рецепция творчества А.С.Пушкина – как на уровне переводов его произведений, исследований о нём (в особенности в компаративном аспекте – на предмет связей с азербайджанской литературой), посвящения великому поэту также составили бы внушительную по объёму библиографию.

Образ гениального русского поэта в азербайджанской литературе заслуживает особо тщательного изучения: это сложный образ поэта, человека, мыслителя, борца. Воплощение в литературе художественными средствами образа гениального поэта во всей сложности его личности является необыкновенно трудной, ответственной и вместе с тем благороднейшей задачей. Художник, берущийся за эту задачу, сталкивается со множеством трудностей. Воплотить в художественном образе многогранный характер поэта, его яркую творческую индивидуальность, показать своеобразную натуру, представить полноту его оптимистического восприятия жизни, жизнелюбие и жизнерадостность, несмотря на трудности и преследования, раскрыть в нём живую личность – задачи большой трудности. Именно в этом заключается феномен Пушкина.

Передовая интеллигенция Азербайджана, современники Пушкина, ещё при жизни знали поэта, были знакомы с ним лично и высоко оценивали его поэтическое творчество. Среди них следует назвать таких ярких представителей азербайджанской творческой интеллигенции, как Мирза Джафар Топчубашев, профессор Мирза Казем-бек, поэт-мыслитель А.Бакиханов, которые сыграли важную роль в формировании представлений поэта о Востоке, Кавказе, и в частности об Азербайджане.

Прогрессивные представители азербайджанской интеллигенции – писатели, журналисты, педагоги и многие другие, владевшие русским языком и глубоко понимавшие всемирно-историческую роль русской классики, стремились приобщить к ней и свой народ. Как известно, в приобщении любого народа к творчеству инационального автора первостепенная роль принадлежит переводам. Применительно к рецепции А.С.Пушкина в этом плане следует отметить, что интерес к его личности и творчеству в Азербайджане проявился ещё в XIX веке. Переводом произведений Пушкина в Азербайджане занимались ещё в 70-е годы XIX века, но многие из этих переводов до нас не дошли.

В ряду первых переводчиков Пушкина в Азербайджане были Ахмед бек Джаваншир, Мамед Гасан Эфендиев, Фиридун бек Кочарли, Рашид бек Эфендиев и др. Первые же издания переводов наследия А.С.Пушкина относятся к 80–90 годам XIX века, хотя с творчеством русского поэта азербайджанский читатель ознакомился в оригинале намного раньше. Появление первых переводов и издание их на азербайджанском языке явилось в то время значительным событием в жизни Азербайджана, даже если эти переводы на первых порах не могли в достаточной мере передать всю художественную ценность, высокие достоинства оригинала.

Особое место среди дореволюционных переводов поэзии А.С.Пушкина занимают переводы, выполненные А.Саххатом – талантливым поэтом-переводчиком. В 1912 году поэт-романтик А.Саххат в свой двухтомник «Магриб гюнешлери» («Западные светила») включил девять стихотворений Пушкина: «Зима», «Зимняя ночь», «Кавказ», «Брожу ли я вдоль улиц шумных», «Цыганы» (отрывок из поэмы), «Пророк» и т.д. А.Саххат работал над переводом, добиваясь совершенства языка, живости, простоты и вместе с тем стилистического совершенства. Как известно, язык Пушкина – поэтический, живой, образный, глубоко эмоциональный, до предела насыщенный мыслью. И суметь в художественном переводе правильно, глубоко и точно воссоздать все эти детали очень сложно. Художественный перевод – это длительный процесс постепенного совершенствования.

Начиная с 20-х годов XX века дело художественного перевода принимает широкий размах, становится задачей большой культурной и политической важности. Художественным переводом наследия Пушкина успешно занимались такие талантливые поэты и писатели, как А.Джавад, М.Мушви́г, М.Ордубади, М.Рагим, М.Сеидзаде, А.Шаиг, С.Вургун, Э.Мамедханлы, Дж.Джаханбахш, и другие. С ростом культурного уровня азербайджанского народа повышались и требования к качеству перевода. Основной задачей переводчиков было наиболее точно воспроизвести на азербайджанском языке не только сюжетные и композиционные особенности оригинала, но и своеобразие пушкинских образов, сохранить каждую мысль автора, каждую художественную деталь, его манеру письма.

Азербайджанская литература ещё при жизни поэта обращалась к пушкинской теме. По мере углубления исследований и развития пушкиноведения образ Пушкина, особенно в художественных произведениях, раскрывался

⁴⁰ д-р филологических наук НАНА

всё полнее и глубже. Одним из первых, кто представил великого поэта родному читателю и воссоздал его бессмертный образ и талантливую поэзию, был 25-летний М.Ф.Ахундзаде (Сабухи). В феврале 1837 года смерть гениального русского поэта дошла и до Азербайджана. Эта печальная весть о трагической смерти потрясла и передовых представителей Азербайджана.

Безвременная кончина Пушкина, наряду с известным произведением М.Лермонтова, глубоко переполнила яростью и душу молодого азербайджанского поэта М.Ф.Ахундзаде. Свидетельством тому явилась его «Восточная поэма на смерть Пушкина», которая привлекала к себе внимание передовой общественности не только Азербайджана, но и Закавказья. В тот период очень много произведений в России посвящалось гибели Пушкина, но поэму М.Ф.Ахундзаде, после стихотворения М.Ю.Лермонтова «На смерть поэта», можно считать одним из наиболее значительных произведений, посвящённых памяти поэта.

В то время Мирза Фатали Ахундзаде (поэма была написана в том же 1837 году) был очень молод и только выступил на литературной арене. Но он уже понял гений Пушкина, осознал значение его не только для русской, но и для мировой литературы. Это произведение – крик души молодого поэта – показывает глубину любви М.Ф.Ахундзаде к пушкинскому творчеству, а также его пламенную ненависть и презрение к его врагам. В своей поэме М.Ф.Ахундзаде выступает не только от своего имени, но и от имени всего азербайджанского народа. Азербайджанский поэт выражал глубокую скорбь по поводу смерти великого русского поэта:

О тоска, о печаль земли!
Вся Россия днесь мертвецу вопит:
Он злодейской рукою убит,
Не спасло его талисман-кольцо
От колдуны-судьбы, от обид.

(Перевод П.Антокольского)

Из поэмы видно, что М.Ф.Ахундзаде прекрасно знал русскую литературу, был знаком с её выдающимися представителями. Он не просто упоминает имена Ломоносова, Карамзина, Державина. Сравнивая крупнейших представителей русской литературы с Пушкиным, он подчёркивал роль и значение гениального поэта в истории русской классической литературы XIX века.

Поэма М.Ф.Ахундзаде, как по содержанию, так и по форме, была новым и исторически важным явлением в азербайджанской литературе. Ахундзаде написал поэму в лирически-взволнованном тоне, выражая горе и печаль всего кавказского народа:

Знал ты Пушкина и слышал, что он –
Всех поэтов земных глава,
О речах его, что везде остры,
Многokrатно гремела молва.

Поэт с печальной горечью передаёт чувства азербайджанского народа, вызванные смертью Пушкина, с глубокой болью клеймит позором убийц поэта. Отмечая высокое поэтическое дарование гениального русского поэта, М.Ф.Ахундзаде пишет: «Разве ты, не ведающий мира, не слышал о Пушкине, главе собора поэтов?».

Поэма Сабухи ещё в рукописи, до печати, передавалась из рук в руки, встречая восторг передовой интеллигенции. М.Ф.Ахундзаде, понимая мировое значение гениального русского поэта, назвал Пушкина «глава собора поэтов».

Поэма, созданная на фарси, вскоре самим автором была переведена на русский язык и при содействии И.И.Клементьева, служившего в канцелярии главнокомандующего на Кавказе, перевод поэмы М.Ф.Ахундзаде, почти без изменений, был в 1837 году опубликован в «Московском наблюдателе» в XI книге.⁴¹

Как видим, образ гениального русского поэта глубоко раскрывается и находит своё яркое отражение в многогранном творчестве азербайджанского философа-материалиста и писателя-реалиста М.Ф.Ахундзаде, который дал достаточно критическую, в то же время образно-поэтическую оценку великого русского поэта. Эта поэма произвела сильное впечатление и получила высокую оценку русской общественности. Вторично поэма была опубликована в 1874 году в журнале «Русская старина».⁴² Перевод был снабжён кратким сообщением Адольфа Берже об авторе поэмы и её переводчике. На сей раз поэма, как отмечалось в русской прессе, была опубликована в переводе А.Бестужева-Марлинского. Хотя Шихали Курбанов, исходя из основательного сопоставительного анализа, доказывает, что перевод принадлежит перу М.Ф.Ахундзаде, а Бестужев-Марлинский только отредактировал её.⁴³

В 1880 году, в связи с открытием памятника А.С.Пушкину в Москве, ахундовская поэма выходит в переводе А.А.Соколова в газете «Петербургский листок» под заголовком «На смерть Пушкина. Поэма Мирза Фатали». На сей раз перевод вольный.

Необходимо отметить, что публикация ахундовской поэмы продолжалась в русской и закавказской печати вплоть до начала XX века (см. книгу Каллаша «Пушкиниана», 1903 г.).

⁴¹ М.Ф.Ахундов. Восточная поэма на смерть А.С.Пушкина // «Московский наблюдатель», 1837, кн. II.

⁴² М.Ф.Ахундов. Восточная поэма на смерть А.С.Пушкина // «Русская старина», 1874, т. XI, с. 76–79.

⁴³ Ш.К.Курбанов. А.С.Пушкин и Азербайджан. Баку, 1959, 115 с.

Итак, поэма молодого азербайджанского поэта ещё в прошлом веке издавалась в периодической печати России. Автору удалось воссоздать атмосферу страшного, давящего душу мира николаевской России, высших аристократических кругов с их закулисными интригами против поэта. Обвиняя в смерти поэта светское общество, поддерживаемое самим Николаем I, автор своей элегической поэмой подчёркивал, что вместе с Россией в глубокий траур оделся и «седой Восток».

Перевод поэмы на русский язык и на сей раз также был осуществлён М.Ф.Ахундзаде. Поэма, которая положила начало пушкинской теме в азербайджанской литературе и критике, была высоко оценена и признана современниками Пушкина «прекрасным цветком, брошенным на могилу Пушкина».

Необходимо обратить внимание на несколько парадоксальный факт: несмотря на столь широкий резонанс ахундовской поэмы среди русской литературной общественности (многочисленные публикации в печати самой поэмы и отзывов известных русских критиков), в Азербайджане полный текст поэмы в переводе на азербайджанский язык был опубликован только в 1938 году, т.е. через 101 год после её издания в России. Это действительно непростительный факт для азербайджанской литературной общественности, на который, хотя и поздно, обратил внимание в 1949 году Алиаждар Сеидзаде, который впервые дал обстоятельные сведения о поэме в докладе, сделанном им на юбилейной сессии в Москве, в связи с 150-летием со дня рождения А.С.Пушкина⁴⁴. Позднее, на международной научной конференции, посвящённой 200-летию со дня рождения великого русского поэта, проведённой в марте 1999 года в Академии наук Азербайджана, один из докладчиков, литературовед Сара Османлы, более основательно останавливаясь на вышеуказанном факте, вспоминает также о том, как М.Т.Сидги в известном юбилейном выступлении в 1899 году в честь 100-летия А.С.Пушкина, называет стихотворение М.Ю.Лермонтова «На смерть поэта» и ничего не говорит о посвящении М.Ф.Ахундзаде. Постепенно также поэма М.Ф.Ахундзаде, посвящённая гениальному русскому поэту, где великолепно дан образ великого поэта, воспринимается как важнейшее событие в литературной жизни Азербайджана. Более глубоко и осознанно проникает в душу мастеров художественного слова.

Душевная боль молодого азербайджанского поэта по поводу великой утраты мастерски описывается в стихотворении С.Рустама «Русскому брату»:

Страшной гибелью поэта безутешно потрясён,
Знаменитую поэму написал, страдая, он,
Слёзы медленно катились из его прекрасных глаз,
И, смежив печально очи, плакал вместе с ним Кавказ.

Последователем М.Ф.Ахундзаде был один из видных поэтов-просветителей Сеид Азим Ширвани. Он, так же как и М.Ф.Ахундзаде, был горячим поклонником русской литературы. В стихотворении, написанном по поводу открытия в Москве памятника великому русскому поэту, Сеид Азим Ширвани дал весьма высокую оценку исторической роли А.С.Пушкина в создании нового литературного языка:

Чтобы язык наш родной облегчить для народа,
Труды большие потратили люди ума,
И вот последний раз яркий разум
Возродил опять и русский язык и русское слово,
Он – поэт и зовут его Александр Сергеевич Пушкин.

Образ великого русского поэта нашёл яркое отражение в цикле стихотворений Сулеймана Рустама «Весна на льду» (1928), «Пушкин» (1937), «Слава русской поэзии» (1949), «Русскому брату» (1964) и др. С.Рустам пишет:

Ещё ребёнком я тебя прочёл,
В тетрадку переписывал по строчке,
И, может, это ты меня привёл
В шумящий сад поэзии высокой.

Азербайджанские поэты в своих стихотворениях обращаются к Пушкину как к своему родному поэту-классику, видят в нём великого мастера слова. Поэт Сулейман Рустам в стихотворении, посвящённом русскому поэту, пишет:

Ты над веком своим великаном стоишь,
Ты народам страны стал навеки родным,
Ты стихами бил своими
По двуглавному орлу
И твоё родное имя
Я, как песню, подниму.

⁴⁴ Ə.Seidzadə. A.S.Puşkin və M.F.Axundov // Azərbaycan. EA. Xəbərləri. 1949, № 6.

Необходимо отметить, что в Азербайджане тему Пушкина понимали достаточно глубоко. Пушкинская тема прочно вошла в поэтическое сознание азербайджанского народа и в определённые периоды обретала особый смысл. К художественной пушкиниане обращается целый ряд замечательных поэтов – С.Вургун, М.Рагим, Н.Рафибейли, Герай Фезли и др. Важнейшим событием в культурной жизни республики в 1937 году был пушкинский юбилей – столетие со дня смерти великого поэта. В связи с этой знаменательной датой поэтом П.Антокольским на русский язык был сделан поэтический перевод «Восточной поэмы на смерть А.С.Пушкина» М.Ф.Ахундзаде, который публиковался почти во всех журналах и газетах республики. В юбилейном номере журнала «Литературный Азербайджан» было опубликовано также стихотворение М.Рагима «Пушкин» в переводе на русский язык И.Оратовского.

Порой тебе девушки нежно плетут
Венок из цветов, освежённых росой,
Порой злые руки тебе поднесут
Фирман, закреплённый печатью.
Порой тебя вижу в саду царя,
Весёлым и праздным выходишь на мир,
Порой, когда жизни вскипает заря, –
Ты горестным узником смотришь на мир.⁴⁵

Не будем перечислять все стихи, поэмы, прозаические посвящения, художественные переводы из творчества поэта, а также бесчисленное множество разных статей, посвящённых жизни и творчеству гениального поэта, в которых очень ярко и глубоко раскрывается образ великого поэта. Достаточно отметить, что только два номера журнала «Литературный Азербайджан» за 1937 год (I, II) были юбилейными.

Однако среди азербайджанских переводов из А.С.Пушкина, безусловно, особое место принадлежит Самеду Вургуну, автору перевода пушкинского «Евгения Онегина», подготовленного к 100-летию юбилею (со дня смерти) великого русского поэта.

Как известно, несколько лет кропотливой работы провёл С.Вургун над этой работой. С.Вургун посвятил этому событию целое стихотворение. Вдохновением и гордостью дышат его строки:

Жемчужина пота на лбу. Я провёл
Два года в горячем труде. Наконец,
На азербайджанский язык перевёл
Поэзии русской нетленный венец.

В стихотворении, обращённом к Пушкину, он писал о трудностях, которые ему пришлось испытать при переводе «Евгения Онегина». Чтобы передать всю глубину идейного содержания пушкинского романа, Самеду Вургуну пришлось тщательно изучить жизнь и творчество русского поэта, его эпоху, особенности русского быта. Азербайджанский поэт, преклоняясь перед русским поэтом, пишет:

О мастер великий! Краснел я порой
За промахи песни моей пред тобой.
Что делать, – слаба ещё песня моя,
А путь поэтический торен и крут,
Учитель мой! Понял я с этого дня,
Что звание «мастер» дают лишь за труд.⁴⁶

Талантливый азербайджанский поэт своё стихотворение заканчивает следующими словами:

Тебя полюбил я с младенческих лет,
К твореньям твоим, как к ручью, я приник,
Я счастлив и горд, мой любимый поэт,
Когда говорят, что я твой ученик.

Непосредственным поводом к выходу в свет новых художественных произведений о Пушкине явилось 150-летие со дня рождения великого поэта, которое в 1949 году торжественно отмечала наша республика. Вместе с новыми переводами и исследованиями и материалами о жизни и творчестве Пушкина были опубликованы и новые художественные произведения о нём.

Личность и творчество Пушкина всегда привлекали азербайджанских мастеров художественного слова. Поэты Р.Рза, Зейнал Халил, М.Дильбази, О.Сарывелли, Медина Гюльгюн, О.Биллури, Э.Алибейли и др. обращались к пушкинской теме, всё полнее и глубже раскрывая образ поэта в художественных произведениях. С этой точки зрения особенно привлекает внимание стихотворение Р.Рзы «Великий творец».

Ты творчеством своим нам близок и созвучен,
Поёшь о дружестве народов всей страны,
Оно в нас добрые воспитывает чувства,

⁴⁵ Мамед Рагим. Пушкин // журн. «Литературный Азербайджан», 1937. № 1–2, с.50.

⁴⁶ Самед Вургун. Избранные произведения // Перевод С.Иванова. М.: ГИХЛ, 1948, с.102.

Поэт, сильна к тебе народная любовь.

В канун 175-летия со дня рождения А.С.Пушкина азербайджанские поэты Б.Вагабзаде, Н.Хазри, Тофиг Байрам, Н.Гасанзаде и др. вновь и вновь обращаются к пушкинской теме, всё глубже и более художественно воплощая образ гениального русского поэта в азербайджанской поэзии. И основная задача авторов в том, что им удалось с должным художественным мастерством воссоздать образ А.С.Пушкина в азербайджанской литературе. Работа, начатая в этом направлении, приобретает качественно новый аспект в канун 200-летия со дня рождения великого поэта. В связи с юбилеем в марте 1999 года автору данного доклада были поручены проведение и организация международной научной конференции. Конференция проводилась в Академии наук Азербайджана. Активное участие в работе конференции принимали специалисты из Академии наук, отдельных вузов, а также представители из других республик. В докладах освещались отдельные аспекты жизни и творчества А.С.Пушкина – как в плане компаративного анализа в контексте инонациональной литературной рецепции, так и с позиции нового прочтения некоторых образцов наследия поэта. Конференция, – по выражению директора Института литературы им. Низами Гянджеви Яшара Караева, – была проведена на высоком научном уровне. Материалы научной конференции были изданы в виде сборника статей. Книга «А.С.Пушкин–200» была в том же году вручена Президенту Российской Федерации В.В.Путину во время его официального визита в Баку.

Азербайджанская художественная пушкиниана обогащалась не только в юбилейные дни. Определённый вклад в азербайджанскую лирическую пушкиниану вносится постоянно, так как творчество великого классика русской литературы было и остаётся благотворным источником вдохновения и восхищения азербайджанских поэтов.

Азербайджанское литературоведение также имеет большой исследовательский опыт в изучении образа русского поэта. Пушкинской темы касались самые видные и известные национальные литературоведы, такие как М.Рафили, М.Ариф, А.Агаев, М.Гулузаде, М.Д.Джафаров, К.Тальбзаде, Ш.К.Курбанов, А.Мирахмедов, А.Сеидзаде, А.Шариф, М.Садыхов, С.Асадуллаев, Ф.Велиханова, А.Гаджиев, Агиль Гаджиев, Ш.Д.Курбанов и многие другие. Всё это свидетельствует о том, что тема Пушкина своим высоким нравственно-эстетическим идеалом, обличительным пафосом была и остаётся одной из сквозных в азербайджанской литературе.

К созданию образа Пушкина обращаются также и прозаики, стремясь в историко-беллетристическом плане воссоздать образ и жизнь поэта. Пушкин воспевается и в азербайджанских народных сказках. Очень интересна «Сказка о Пушкине», записанная в Казахском районе Ахлиманом Ахундовым. Автор её неизвестен, сказка посвящена жизни и борьбе поэта против царского самодержавия. В сказке представляются друзья поэта – Чаадаев, декабристы, а также даются образы коварных врагов – Александра I, Николая I и Дантеса, которые стараются любыми уловками уничтожить гениального поэта. В них отображаются все отрицательные черты: лицемерие, коварство, низость. В то же время царь боится волшебных стихов поэта, за спиной которого стоит весь народ.

Азербайджанским фольклористам известны бесчисленные легенды и сказки, в основу которых заложены пушкинские темы и мотивы. Например, в азербайджанском народном творчестве имеются многочисленные варианты «Сказки о рыбаке и рыбке», а также три варианта пушкинской «Сказки о мёртвой царевне и семи богатырях» под названием «Царевна и семь братьев», «Купеческая дочь и семь братьев» и «Мачеха». Во всех этих сказках разрабатывается сюжет пушкинской сказки. Азербайджанская сказка «Волшебная лошадь» является народным вариантом пушкинской «Сказки о золотом петушке». Нашими фольклористами собрано большое количество народных песен и преданий о Пушкине. Безусловно, говорить обо всех этих произведениях в одном выступлении невозможно.

Азербайджанские ашуги в своём творчестве также воспевали гениального русского поэта. Например, ашуг из Казахстана Мамед с гордостью слагает дастан о любви Пушкина к Кавказу и его народам.

«Кто был Пушкин?» – спросил меня внук,

Я ответил ему: «Ашуг,

Только жил он давным-давно,

Светлоглазый, курчавый, родной.

Знал он много красивых сказок,

Знал народ и с народом дружил,

О Кавказе, о людях Кавказа

Он немало песен сложил».⁴⁷

К 100-летию юбилею поэта азербайджанская пушкиниана обогащается новыми посвящениями. Народные певцы Азербайджана – ашуги импровизировали песни о любви к великому русскому поэту. Знаменитый ашуг Асад из Тауза, ашуг Наджаф из Казахстана, Гусейн Бозалганлы, ашуг Мирза из Тауза и многие другие в своих стихах воспевают поэта. Всё это свидетельствует о том, что общечеловеческое начало пушкинского гения сделало его любимым для всех народов. Образ гениального русского поэта находит своё яркое отражение не только в творчестве азербайджанских поэтов и писателей, но и в азербайджанских песнях и сказках. О личности великого русского поэта

⁴⁷ Ашуг Мамед. Пушкин // Перевод М.Василенко. Журн. «Литературный Азербайджан», 1937, № 1–2, с.54.

азербайджанский народ говорит в преданиях и поговорках. Всё это свидетельствует о том, что образ Пушкина продолжает жить в азербайджанской литературе и вдохновлять её создателей.

RƏYÇİ: dos.L.Ələkbərova

MOLLA CÜMƏNİN ŞEİRLƏRİ TOPLANMIŞ ÜÇ DƏFTƏR BARƏDƏ

Giriş: Bir çox şairlərin də dediyi kimi, Molla Cümə dərvişlər kimi yaşamış, oba-oba, kənd-kənd gəzmiş və olduğu yerlərdə məktəb yaratmış, gəzib-dolaşanda tapdıqlarını, şeirə-şəklə həvəsi olanları ətrafına toplamışdır.

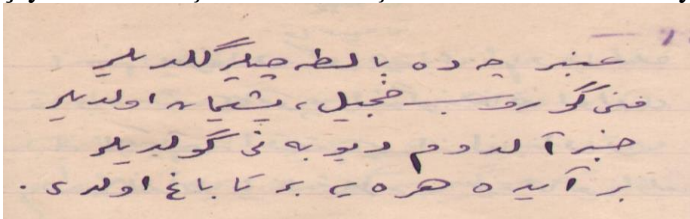
Molla Cümə səfərlərdən birini də indiki Qax rayonunun ərazisində yerləşən Ənbərçay (*əsərlərində Ənbərçə kimi yazılır*) kəndinə getmişdir. (*Ənbərçay kəndi -Molla Cümənin yaşadığı Layısqı kəndinin, indiki Qax şəhəri istiqamətinin təxminən 10 kilometrliyində dağətəyi ərazidə yerləşən bir kənddir*). Kəndin camaatı əsasən əkinçiliklə məşğul olur. Camaatın zəhmətkeş olmasına baxmayaraq, Molla Cümə kəndə gələrkən insanlar onun ətrafına toplaşar, şairin şeirlərinə, duzlu-məzəli söhbətlərinə qulaq asardılar. Kənd camaatı şairin şeirlərini və söhbətlərini dəftərlərinə yazdılar. Yerli əhali bu gün də Molla Cümənin əsərləri ilə maraqlanırlar. Adıgedən kənddə fərdi ekspedisiyada olarkən kənd sakini Rəşidov Füzuli adında şəxs tərəfindən Molla Cümənin şeirləri yazılmış 12 vərəqli üç dəftər bizə təqdim edilmişdir. Dəftərlər tərəfimizdən araşdırılmışdır.

Əsas mətn: Molla Cümənin əlyazmalarını axtarmaq məqsədi ilə çox sayda fərdi ekspedisiyalarda olmuşuq. Belə ekspedisiyalardan biri də Ənbərçay kəndinə edilmişdir. Ekspedisiya zamanı ağsaqqallardan 90 yaşlı Molla Əsəbəli, 80 yaşlı Abduləli kişi, Molla Cümənin pərəstişkarı Məmməd Rəsulov da şairin yerliləri kimi bizimlə bu kəndə səfər etmişdir. Molla Əsəbəli bu kənddə yaşayan onun köhnə dostlarından olan Rəşidov Füzuli Ərrəhman oğlu ilə getməyimizi məsləhət gördü. Biz asanlıqla onun evini tapdıq. Ərrəhman kişi Molla Əsəbəlinin dostu olmuşdur, həm də qohumluqları çatırdı. Biz ora gələrkən Ərrəhman kişinin artıq dünyasını dəyişdiyini oydəndik. Bizi rəhmətlik Ərrəhman kişinin oğlu Rəşidov Füzuli qarşıladı. Biz gəlişimizin məqsədini Füzuli müəllimə açıqladıq. Füzuli müəllim böyük məmnuniyyətlə Molla Cümə ilə bağlı fikirlərini bizə danışdı.

Füzuli Rəşidovun qeydlərindən: “Molla Cümənin yaşadığı Layısqı kəndi bizim kəndə yaxın ərazidə yerləşir. Molla Cümə ilə bağlı məlumatları ilk dəfə rəhmətlik atam Ərrəhman kişidən eşitmişəm. Ümumiyyətlə, kənd camaatı hamısı Molla Cüməni sevərdi. Atamın dediyinə görə, Molla Cümə tez-tez kəndə gələr, toy şənliklərində iştirak edər, çalıb-oxuyardı. Kənddə elə bir ev olmazdı ki, onun şeirləri bloknot və ya dəftərlərdə köçürülmüş olmasın. Mən özüm də, hələ məktəb yaşları dövründə kəndin cavan uşaqlarının Molla Cümənin şeirlərini bloknotlara yazdıqlarını, sonra bir-birlərinə əzbər oxuduqlarını görürdüm. Bizdə atamın yazılarının içərisində Molla Cüməyə aid çoxlu əlyazmalar və şeir dəftərləri olub. Atamın dediklərindən yadımda qalıb ki, XX əsrin 30-cu illəri onlardı, kəndimizə rayon mərkəzindən nümayəndələr gəlmişdi. Yerli nümayəndə bu adamların Bakıdan gəldiyini və Molla Cümənin əsərlərini topladıqlarını bildirmişdi. Deyirdilər ki, Molla Cümənin şeirlərini toplayıb onun kitabını buraxmaq istəyirlər. Atam isə onlara demişdi ki, belə bir xeyirxah iş üçün nə lazımsa edirik. O deyirdi ki, mən özümdə olan 12 vərəqlik ərəb qrafikası ilə yazılmış üç əlyazma dəftərimi onlara verdim. O vaxt camaat artıq latın əlifbası ilə yazıb oxuyurdu. Atam deyirdi ki, həmin dəftərləri ərəb qrafikasından yeni latın əlifbasına çevirmişdim. Ona görə də ərəb qrafikasında olan dəftərləri gələn nümayəndələrə verdik. Latın əlifbasına çevrilmiş üç dəftəri isə özümüzə saxladıq. Rəhmətlik atam Ərrəhman kişi tərəfindən latın əlifbasına çevrilmiş hər biri 12 vərəqli həmin üç dəftəri isə məmnuniyyətlə sizə verirəm. Onu da xatırlatmaq istəyirəm ki, indi də kənd camaatımız Molla Cüməni hörmət və ehtiramla xatırlayırlar. Onun qoşmalarını hətta indiki yeni nəslin nümayəndələri asanlıqla oxuyurlar”.

Mən böyük məmnuniyyətlə dəftərləri aldım. Söhbət əsnasında Füzuli Rəşidov Molla Cüməyə aid olan bütün məlumatları, kitabları bizə verdi. Biz Füzuli Rəşidovdan kənd camaatında bəlkə əlavə materialların olub-olmadığını soruşduq. Füzuli Rəşidov təəssüf hissə ilə qeyd etdi ki, keçmiş sovet dövründə Molla Cüməyə aid kimdə nə var idisə, atamın dediyinə görə, şura hökuməti qurularkən 1920-1930-cu illərdə camaatdan yığılaraq yandırılmışdır. Hamıya məlumdur ki, sovet hökuməti bir bəhanə ilə heç bir günahı olmayan insanları həbs edər, qətlə yetirə bilirdi. Ona görə də bəziləri ehtiyatlanaraq Molla Cüməyə aid yazıların bir hissəsini gizlətməmiş, bir hissəsini yandırmışlar. İndi tədqiqatlar nəticəsində əldə edilmiş yazıların da bir hissəsi həmin o yandırılmayan yazılardandır. Füzuli Rəşidov yerli əhalinin arzusunu ifadə edərək təklif edir ki, şairin qəbirüstü abidəsinin ucaldıldığı Şəki-Qax magistratının ətrafında onun adına ev muzeyi və park salınması Molla Cümənin adının əbədiləşdirilməsi baxımından məqsəduyğun olardı. Bununla da şairin layıq olduğunun bir hissəsini bizim nəsilə ona qaytarmış olardı. Bu həm də Azərbaycan tarixinin qanlı səhifələrindən birini əks etdirər, gələcək nəsillər üçün tarixi yaddaş olardı.

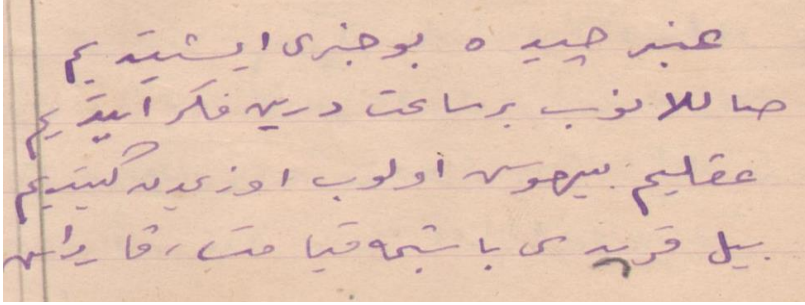
Tədqiqatlar zamanı əldə edilmiş tapıntılar içərisində olan, ərəb qrafikasında yazılan dörd dəftərdə də Molla Cümənin Ənbərçay kəndi ilə bağlı xatirələrinə həsr edilmiş şeirlərinə rast gəlirik. Həmin dəftərlərdən 4-cüsünün 102-ci səhifəsində Ənbərçaya həsr edilmiş “Oldu” rədifli şeirin bir bəndində belə deyilir:

⁴⁸ AMEA . e-mail: bekirov.novruz@mail.ru

Ənbərçadən *baltaçılar* gəldilər,
Məni görüb xəcil, peşman oldular,
Xəbər aldum, deyibəni güldülər,
Bir ayda hərəyə bir tabağ oldu.[1.s.102]

Dəftərin 62-ci səhifəsində Ənbərçaya həsr etdiyi "Qardaş" rədifli şeirində yazır:

Ənbərçədə bu xəbəri eşitdim,
Sallanub bir saat dərin fikir etdim,

Əqlim bihuş olub özümdən getdim,

Bil, qopdu başıma qiyamət qardaş. [1.s.62].

Əldə edilmiş dəftərləri araşdırarkən aşağıdakıları etmişik: Dəftərlər göy nazik üzlüdür. Hər bir dəftər 12 vərəqdən ibarətdir. Bu üç dəftərdə ümumi vərəqlərin sayı 36, səhifələrin sayı 72-dir. Dəftərlərdə yazılmış şeirlərin sayı barədə məlumat:

Birinci dəftərdə 13(on üç) qoşma ("Yoxdur", "Dolanım", "Döndü", "Davalər", "Qara pul oldum", "Məndə", "Nigar", "Dilbər", "Dünya", "Arvad", "Sərçələr", "Əfəndim", "Dünyadır"), 6 (altı) təcnis ("Ayağa durmaz", "Üz əlim", "Düşdüm", "Sən də", "Məni", "Belə mən"), 1(bir) müxəmməs ("Qocalıx"), İkinci dəftərdə 6 (altı) müxəmməs ("Gəlin", "Pəri", "Demişəm", "Of-fələk", "Tez-gec", "Yenə"), Üçüncü dəftərdə 4 (dörd) müxəmməs ("Bacına", "Qayıdar", "Gərək", "Məryəm"), 3 (üç) divani ("Yavaş-yavaş", "Duydunmu heç", "Yay kimi"), 1 (bir) qıfıl bənd (bağlama) ("Gəlirəm"), 1 (bir) deyişmə ("Qız və gəlin"), 5 (beş) qoşma ("Bizə gəlsən", "Ev yıxan", "Deyə-deyə", "Belə", "Düymələr"), 3 (üç) gəraylı ("Görmüşəm", "Könül quşu", "Qoşuldu").

Ümumilikdə dəftərdəki şeirlərin sayı 43-dür. Onlardan: müxəmməs-11(on bir), divani-3(üç), qıfıl bənd-1(bir), deyişmə-1 (bir), qoşma-18(on səkkiz), gəraylı-3(üç), təcnis-6(altı).

Qeyd edilən şeirlərin digər mənbələrdə nəşr edilib-edilmədiyi təəffüzləndən araşdırılmışdır. Məlum olmuşdur ki, şeirlərin hamısı bu günə kimi Molla Cüməyə aid kitablar, toplular, monoqrafiyalar və digər mənbələrdə nəşr edilmişdir.

Əlimizdəki dəftərlərdəki şeirləri onların müxtəlif nəşrləri ilə müqayisə etdikdə bir sıra ciddi fərqlərin ortaya çıxdığını görürük. Məsələn, şairin "**Dolanım**" rədifli qoşmasına nəzər salarkən bu fərqlər aydınca görünməkdədir.

Əlimizdəki əlyazmada bu şeirin iki bəndi verilib. Ancaq, 1983-cü ildə Paşa Əfəndiyev və Şərif İdrisov tərəfindən toplanaraq "Yazıcı" nəşriyyatında nəşr edilmiş "Molla Cümə. Seçilmiş əsərləri" kitabında eyniadlı şeir üç bənddə verilmişdir. Şeirin 1-ci iki bəndində əlyazma ilə Paşa Əfəndiyev və Şərif İdrisovun tərtib etdikləri nəşr arasında fərqlər nəzərə çarpır. Məsələn: əlyazmada şeirin 1-ci bəndinin 1-ci misrası "*xumar gözlüm, ovçudanmı ürkübsən*", kitabda "*maral gözlüm ovçudanmı ürkmüsən*" kimi yazılıb. Əlyazma mətnində "xumar" sözü kitabda "maral" sözü ilə əvəz edilmişdir. Hesab edirik ki, bu söz əslində əlyazma mətnindəki kimi "*xumar*" olmalıdır. Əlyazma mətnindəki "*ürkübsən*" sözü nəşrdə "ürkmüsən" kimi yazılıb. Hesab edirik ki, bu söz və bütövlükdə misra əlyazmadakı variantda orijinala daha yaxındır.

"*Xumar gözlüm, ovçudanmı ürkübsən?*"

4-cü misra əlyazmada "*Açıb gələn qollarına dolanım*", kitabda isə "*Çəkib gələn çöllərinə dolanım*" kimi yazılıb. Şeirin digər misra və bəndlərinə baxmadan artıq müəyyən etmək olur ki, şair əlyazmada gözəli nəzərdə tutur. Kitabda isə "*Çəkib gələn çöllərinə dolanım*" yazmaqda şeirdə söhbətin hansısa çöl heyvanından getdiyinə işarə olunur. Fikrimizcə, bu misraların da əlyazma variantı orijinala daha yaxındır. 3-cü misra: "*Durna tək tellərini tökübsən*", kitabda "*Dal gərdənə cığa telin tökmüsən*" kimi yazılmışdır. Burada ümumiyyətlə, kitabdakı variant əlyazmadan tamamilə fərqlənir, həm də şeirin mənası itir. İndi bütövlükdə 1-ci bəndə nəzər yetirəndə əlyazma variantla, kitabdakı variantdakı fərqlər açıqca görünməkdədir.

Xumar gözlüm, ovçudanmı ürkübsən,

Açıb gələn qollarına dolanım.

Durna tək tellərini tökübsən,

"*Dal gərdənə cığa telin tökmüsən*". (P.Ə., Ş.İ. kitabdakı variant)

Nazik, incə bellərinə dolanım. [2.s.66].

Paşa Əfəndiyev və Şərif İdrisov tərəfindən tərtib edilmiş "Molla Cümə. Seçilmiş əsərləri" kitabda şeirin 2-ci bəndi belədir:

Mən fəqiri gəl özünə yar eylə,

Hər nə desəm şəfqətindən var eylə,

Gəl yaxına düşmənləri kor eylə,

Danış, şirin dillərinə dolanım.[2].

Şeirin 2-ci bəndində fərqlər qeyd edilib. Biz elə fikirləşirik ki, əlyazmadakı variant daha düzgündür. Görünür ki, əlyazmadan çevirəndə Paşa Əfəndiyev və Şərif İdrisov şeirin 1-ci və 2-ci bəndlərində yuxarıda qeyd edilən yanlışlıqlara yol vermişlər. Paşa Əfəndiyev tərəfindən tərtib edilmiş “Molla Cümə. Əsərləri” adlı külliyyatda da eyni yanlışlıqlara yol verilmişdir. Külliyyat 2006-cı ildə nəşr edilməsinə baxmayaraq kitabda yeni düzəlişlər edilməmişdir. Ancaq bütün bunlara baxmayaraq, Hümmət Əlizadə tərəfindən tərtib edilmiş və H.Mehdi, Ə.Cavad tərəfindən redaktə edilmiş, 1935-ci ildə Bakıda Azəməşrin Bədii Ədəbiyyat Şöbəsi tərəfindən nəşr edilmiş “Aşıqlar” kitabında “**Dolanım**” şeirinin 2-ci bəndi əlyazmadakı 2-ci bəndlə üst-üstə düşür. Deməli, P.Əfəndiyev tərəfindən tərtib edilən variantdakı yanlışlıqlar tərəfimizdən düzgün qeyd edilib. Buradan qərara gəlmək olar ki, şeirin düzgün variantı tərəfimizdən tərtib edilən əlyazma mətnindən çevrilən variant olacaqdır. Əlyazmada şeirin 2-ci bəndi belədir:

Mən fəqirə **qoyunda** yer elə,
Hər nə desəm şəfqətində var elə,
Dur, gəl bizə, düşmənləri kör elə,
Danış, şirin dillərinə dolanım.[3.s.1].

Dəftərə köçürülmüş əsərlərin tədqiqi zamanı onların şair Molla Cüməyə məxsus olduğu müəyyən edilmişdir. Həmin əsərlərin hamısına Molla Cümə əsərlərinin müxtəlif nəşrlərində rast gəlirik.

Nəticə:

Azərbaycanın görkəmli ustad aşığı və sənətkarı Molla Cümənin zəngin ədəbi irsi hələ də tam nəşr edilməmişdir. Onun bizə məlum olmayan bir sıra əsərləri ölkəmizin ayrı-ayrı bölgələrində əhalidə qorunmuş əlyazma dəftərlərdə saxlanmaqdadır. Bu yaxınlarda əldə etdiyimiz Molla Cümənin şeirləri köçürülmüş 12 vərəqlik üç dəftər şairin əsərlərinin xalq arasında məşhurluğunu bir daha göstərmişdir. Dəftərlər ərəb və kiril əlifbasıyla köçürülmüş şeirlərinə şairin əsərlərinin müxtəlif nəşrlərində rast gəlmək mümkündür. Müqayisəli təhlil əlyazma variantı ilə nəşrlər arasındakı bir sıra fərqlərin olduğunu göstərir. Müqayisəli araşdırma göstərir ki, Molla Cümə şeirlərinin əlyazma variantı orijinala daha yaxındır.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Molla Cümə. “Molla Cümə. Əsərləri”./Əlyazma. Müəllifin şəxsi arxiv. - 4-cü dəftər s.62, s.102;
2. Molla Cümə. Seçilmiş əsərləri./Tərtibçi: P.Əfəndiyev, Ş.İdrisov. C 97. Bakı.Yazıcı, 1983. s.66;
3. Molla Cümə. “Molla Cümə. Əsərləri”./Əlyazma. Müəllifin şəxsi arxiv. - 1-ci dəftər s.1;

Açar sözlər: Molla Cümə, ustad aşiq, əlyazma, Ənbərçay, dəftər.

Keywords: Molla Juma, master ashug, manuscript, Anbarchay, notebook

Ключевые слова: Молла Джума, мастер-ашуг, рукопись, Анбарчай, тетрадь

Xülasə:

XIX əsrin ikinci yarısı XX əsrin əvvəllərində yaşamış görkəmli ustad aşiq, şair Molla Cümənin əldə etdiyimiz şeirlər-dəftərlərini Qax rayonu Ənbərçay kənd sakini Füzüli adlı şəxs bizə hədiyyə etmişdir. Dəftərlərdə olan əsərləri ətraflı nəzərdən keçirmişik. Şairin dəftərlərində olan əsərlərinin əsas hissəsi dövrümüzdə qədər gəlib çatmış və müasir dövrdə də aktuallığında qalmaqdadır.

Buradakı nüsxə fərqləri mətnşünaslıq baxımından araşdırılaraq zəngin material verir. Bu dəftərlər bir daha Molla Cümə yaradıcılığının xalq arasında geniş yayıldığını göstərir.

РЕЗЮМЕ

О ТРЕХ ТЕТРАДЯХ, В КОТОРЫХ СОБРАНЫ СТИХИ МОЛЛЫ ДЖУМЫ

Богатое литературное наследие выдающегося мастера-ашуга и искусного мастера Азербайджана Моллы Джумы все еще полностью не опубликовано. Неизвестный нам ряд его произведений, сохраняется у населения в разных регионах нашей страны в рукописных тетрадях. Недавно приобретенные нами Стихи Моллы Джумы переписанные в три двенадцатистрочные тетради еще раз продемонстрировала популярность произведений поэта среди народа. Стихи, переведенные на арабский и кириллический алфавит, можно найти в различных изданиях произведений поэта. Сравнительный анализ показывает, что между рукописной и опубликованной версиями существуют некоторые различия. Сравнительное исследование показывает, что рукописная версия стихов Моллы Джумы ближе к оригиналу.

Summary

About three notebooks, MOLLA Juma's poems are collected

Azerbaijan's prominent master-ashug and skillful master Molla Juma's rich literal heritage has not been completely published yet. People in the various regions of our country are keeping some of his works, not known by us, on the manuscript-notebooks. Three notebooks with 12 (twelve) sheets where Molla Juma's poems are copied, obtained recently by us, once more proved the popularity of the poet's works among the people. You may meet the poems, copied to Arabian and Cyril alphabet in the various publications of the poet's works. Comparative analysis shows some differences between manuscript version and publications. Comparative investigation made shows that, manuscript version of Molla Juma's poems are much closer to the original.

Fəridə Akif qızı Farzullayeva, Mətanət Xıdır qızı Əliyeva⁴⁹
UŞAQ LİRİKASININ MÜXTƏLİF SİSTEMLİ DİLLƏRDƏ
ARAŞDIRILMASI

Uşaq ədəbiyyatı bədii ədəbiyyatın əsas tərkib hissəsini təşkil edir. Xəlqilik və bədiilik Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının ən səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri hesab olunur. Folklorumuzun zəngin nümunələri olan laylalarda, oxşamalarda təsvir olunan mifik təsəvvürlərin izlərinə, günəşə, dumana, aya müraciətlə oxunan nəğmələrə diqqət yetirsək uşaq folkloru nümunələrinin meydanagəlmə tarixinin çox qədimlərə dayandığını aydın şəkildə görə bilərik. Uşaq ədəbiyyatı təhsil, təlim-tərbiyə ilə sıx əlaqədə olduğuna görə o poeziyamızın strateji əhəmiyyətli bir sahəsi hesab olunur. Uşaq ədəbiyyatının özünəməxsus xüsusiyyətlərə malik olması, ideya və məzmun baxımından müxtəlif çalarları əks etdirməsi ayrı-ayrı xalqların tarixi inkişafının müxtəlif mərhələlərində bir çox yazıçı və şairlərin daim diqqət mərkəzində olmasına səbəb olmuşdur. Uşaq poeziyasının inkişafını şərtləndirən amillərin, janrının, ideya-məzmun xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi, inkişaf meyilləri problemi bütün dövrlərdə həllini gözləyən problemlər sırasındadır. Uşaq lirikası təkcə Azərbaycan ədəbiyyatında deyil, eyni zamanda digər ölkələrdə lirikanın geniş yayılmış bir qolu hesab olunur.

Rus uşaq ədəbiyyatının görkəmli simalarından biri, pədoqoji elmlər akademiyasının üzvü olan S.Mixalkov söyləyirdi ki, „O adam ki uşaqla oynamağı bacarmır, ondan uşaq yazıçısı ola bilməz“. Rus uşaq ədəbiyyatının pədoqoq və psixoloqu K.Çukovski isə uşaq ədəbiyyatı nümunələri yazıb yaradarkən uşaqların heç bir hərəkətinə, heç bir sözüünə biganə qalmadığını vurğulayır və beləliklə onları başa düşməyə çalışırdı. Məhz buna görədir ki, onun yazdığı əsərləri uşaqlar böyük maraqla oxuyurdular. Deyilənləri ümumiləşdirsək belə qənaətə gələ bilərik ki, uşaqların sehrli dünyasına yaxından bələd olmayan heç bir yazıçı, şair sərbəllə ədəbi nümunələr yarada bilməz.

Uşaqlar bizim dünənimiz, bu günümüz və sabahımızdır. Savadlı nəslin, vətənimizə, xalqımıza layiqli övladların yetişməsində uşaq ədəbiyyatının rolu danılmazdır. Məhz buna görə də uşaq ədəbiyyatının inkişafı hər zaman diqqət mərkəzində olmuşdur. Kiçik yaşlardan başlayaraq uşaqlara vətənpərvərlik, humanizm, düşməyə nifrət, düzlük, doğruluq kimi keyfiyyətlərin aşılanması uşaq ədəbiyyatı böyük rol oynayır. Bu ədəbiyyat uşaqların gələcəyə nikbin nəzərlərlə baxmasına istiqamətlənməlidir. Uşaq ədəbiyyatı özünəməxsus dil xüsusiyyətlərinə, forma və məzmununa malikdir. O, forma və məzmunun sadəliyinə, dil üslubunun səlisliyinə görə isə ümumi ədəbiyyatdan ayrı götürülür.

Çağlıq dövründən başlayaraq 15-16 yaşına qədər olan uşaqların həyatını bədii cəhətdən əks etdirən bu ədəbiyyat təxminən uşaq həyatının 12-13 ilini əhatə edir. Bu dövr isə heç şübhəsiz ki, uşağın inkişafında bünövrənin qoyulduğu ən məsuliyyətli dövr hesab olunur.

Uşaqlar üçün yazılan lirik mətnlər müxtəlif mövzuları əks etdirir. Halbuki bəzi uşaq şeirlərində səslənmə və ahəng ön planda, mövzu isə ikinci dərəcəli planda dayanır. Məktəbəqədər yaşlı uşaqlar üçün yazılan lirik mətnlər bilavasitə ətraf mühiti dərk etməyə yönəlir. Uşağın inkişafının sonrakı dövrlərində isə onun ətraf mühiti genişlənərək dünyagörüşü artır.

Uşaq şeirlərində əsas obraz rolunda onların ilk öncə rastlaşdığı top, gəlinçik, maşın, müxtəlif heyvan fiqurları kimi oyuncaqlar çıxış edirlər. Şerlərdə „danışan heyvanlar“ uşaq reallığının vacib elementi kimi çıxış edir. Uşaq lirikasında müxtəlif heyvanların təsviri ilə yanaşı bitkilər, ilin fəsilləri, meyvələr və digər təbiət hadisələrinin təsvirinə geniş yer verilir. Ədəbi nümunələrdə bunların təsviri onların təbiətə yaxından bələd olmasına, onu dərk etməsinə şərait yaradır. Həmçinin aqlı, müharibə, kasıblıq və sair kimi sosial-iqtisadi mövzuların təsviri uşaq poeziyasında əhəmiyyətli yer tutur.

Uşaqlar üçün yazılan şeirlərin dili sadə, aydın və başadüşülən olmalıdır. Ön planda isə qafiyə və ritm, səslərin ahəngi dayanır. Şeirlərdə istifadə olunan sözlər uşaqların yaş səviyyəsinə uyğun olmalıdır. Hər şeydən öncə isə əcnəbi sözlər və abstrakt ifadələrdən imtina edilməlidir. Şeirlərdə bu ifadələr uşağın sonrakı yaş dövrlərdə meydana çıxır. Çünki uşağın söz ehtiyatı artdıqca onların mənasını daha aydın şəkildə dərk edə bilir. Uşaq yaşlı dövrlər üçün daha çox səslərin ahəngini təşkil edən sözlərin istifadəsi xarakterikdir. Buna ən uyğun nümunəni alman şairi J.Krüssün „Alov“ (das Feuer) şeirindən götürülmüş „knicken, knacken, krachen, knistern“ (əymək, cızmaq, mübahisə etmək, alovlanmaq) sözlərinin ahəngini göstərmək olar. Şeirlərdə ahəngə nail olmaq üçün müəyyən dərəcədə bəzi ifadələr təzad yaratmaq üçün bir-biri ilə qarşılaşdırılır. Məsələn: qara-ağ, kasıb-varlı, şah-dilənçi və s. Beləliklə ümumi şəkildə desək uşaq lirikasının böyük bir hissəsinin təsviri „sözlərin və səslərin oyunu“na əsaslanır. Yeni sözlərin yaranması müasir uşaq lirikasının tipik təsvir formasına aid edilir və məişət dili burada bütün zənginliyi çıxış edir.

Uşaq lirikasının sintaktik strukturunu izah etmək mümkün deyil. Çünki böyüklər üçün yazılan lirika ilə uşaq lirikası arasında müəyyən dərəcədə fərqlər vardır. Böyüklər üçün yazılan lirikadan fərqli olaraq burada baş cümlələr qısaldılır, sadələşdirilir, mürəkkəb budaq cümlələrə nadir hallarda müraciət olunur. Uşaq şeirlərinin strukturu bənddən bəndə bir çox hallarda eyni olur. Ümumən lirikada cümlə quruluşunun dəyişməsinə nadir hallarda rast gəlmək mümkün olsa da, əksinə uşaq lirikasında – şeirlərində qafiyə və ritm vacib olduğu üçün bunu daha çox görmək mümkündür. Uşaq şeirlərində „kiçik ağ yalanlar“ vacib element kimi çıxış edir. (Dunkel war's, der Mond schien helle – Qaranlıqdır, ay ətrafı işıqlandırdı.)

Uşaq poeziyasında metafora böyük rol oynayır. Belə ki, heyvanlar, güllər, oyuncaqlar uşaqlarla danışır və insani xüsusiyyətlər daşıyırlar. Nümunə olaraq deyə bilərik ki, alman şairi Matthias Claudiusda qış fəslini „kişi kimi“ təsvir olunur. Sanki kişilərin sərt, qəzəbli, soyuq xarakteri qış fəslinin sərtliyinə, amansızlığına bənzədilir. Uşaq lirikasının böyük bir hissəsi müəyyən bir çərçivədə işlənir və şeirdə işlənən sözlər sonuncu qafiyə ilə əlaqələndirilir. Bunun müxtəlif səbəbləri vardır.

⁴⁹ BDU

Birincisi odur ki, qafiyə fikirləri qısaltmaq funksiyası daşıyır, digəri isə odur ki, uşaqlar özlərinin kəşf edərək tapdıqları ritmik oyunlar haqqında mənası çox zaman aydın olmayan zümzümələr edirlər. Şeirdə misralar bir-biri ilə qafiyələnmədikdə uşaqlar üçün çətin başa düşülən olduğundan uşaq lirikasında belə formaya rast gəlmək mümkün deyildir. Qafiyə nəinki şeirin dil quruluşunu, eyni zamanda əsas məzmununu müəyyən edir.

Uşaqlar „dil sənətkarı“dır. Onlar söz oyunlarını və şən qafiyələri sevirlər. Buna görə də uşaq şeirlərində qafiyə seçimi və dil ahəngi böyük məna daşıyır. Məişət dili və cılganmayan sözlər qafiyə yaratmaq üçün uşaq lirikasında düşünülmədən verilir. Uşaq şeirləri uşaqların gündəlik həyatını əks etdirdiyindən həyat hadisələri uşaqların baxışından təsvir olunur. Uşaq ədəbi nümunələrini yaradarkən uşaqların yaş səviyyəsi nəzərə alınmalı, arzu və düşüncələri, xəyallar aləmi ön planda dayanmalıdır. Baxça yaşlı uşaqlarla ibtidai sinif uşaqlarını, orta yaşlı uşaqlarla yeniyetmə uşaqları eyniləşdirmək qeyri-mümkündür. Çünki hər bir yaş dövrünün özünün marağ dairəsi, düşüncə tərzidir. Öz yaş səviyyəsinə uyğun yazılan poeziya nümunələrinin gözəlliyini duymayan uşaq gələcəkdə böyüklər üçün yazılan əsərləri də dərk etməyəcəkdir. Hal-hazırda ölkəmizdə nəşr olunan “Göyərçin”, “Günəş”, “Savalan” və “Nağıllar” kimi qəzet və jurnallar məktəbəqədər, ibtidai sinif və orta yaşlı şagirdləri üçün yazılan ədəbi nümunələrin də yayılmasında böyük rol oynayır.

Uşaq ədəbi nümunələrinin dili ilk sətirlərdən başlayaraq obrazlı, sadə və axıcı olmalıdır ki, uşaq oxumağa başladığı andan dilin ahəngdarlığını, zənginliyini hiss etsin. Gələcək üçün xalqımıza, vətənimizə layiqli övladlar, savadlı kadrlar yetişdirmək üçün ümumxalq ideologiyasına həsr olunan, müasir dövrümüzün tələblərinə cavab verən əsərlərin yaradılmasına xüsusi diqqət yetirilməlidir. Uşaqlarımızı körpəlikdən öz layələrimizə, daha sonra ədəbiyyatımıza, doğma yurdumuza, sənətimizə bağlaya bilməsək, onların vətənə, xalqa bağlı övlad kimi böyümələrinə yardım edə bilməsək bir xalq kimi çox şey itiririk.

Azərbaycanda müəllimlərinin birinci qurultayından sonra məktəblərin açılması ideyası, elmə, təhsilə marağın artması uşaq ədəbiyyatına marağı daha da artırdı. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının formalaşmasında bu dövrlərdə meydana gələn ilk uşaq mətbuatının və “Dəbistan”, “Rəhbər”, “Məktəb” kimi dərgilərin böyük rolu olmuşdur. Burada A.Şaiq, A.Səhhət, M.Hadi, M.Ə.Sabir ilə yanaşı M.Qorki, V.Hüqo, İ.A.Krılöv və digər qələm sahiblərinin ədəbi əsərləri çap olunmuşdur. A.Bakıxanov, A.Səhhət, A.Şaiq, M.Ə.Sabir və digər görkəmli, artıq ədəbi sahədə öz sözünü demiş sənətkarlarımızın ilkin azərbaycan uşaq ədəbiyyatı nümunələrinin yaranmasında misilsiz xidmətləri olmuşdur. Məşhur rus yazıçısı Lev Tolstoyun fikrincə kütləni savadsızlıqdan xilas etmək, xalqı qəflət yuxusundan oyatmaq yolunda uşaq ədəbiyyatı xüsusi rol oynayır. A.Şaiqın „Xoruz“, „Keçi“, „Uşaq və dovşan“ şeirləri bugünkü dövrümüzdə də uşaqların dillər əzbəridir. Ədəbiyyatımızda A.Şaiqın „Xoruz“ şeirini yazarkən rus ədəbiyyatından bəhrələnməsi fikri də mövcuddur.

Ay pipik qan xoruz,
Gözləri mərcan xoruz,
Sən nə tezdən durursan,
Qışqırıb banlayırsan,
Qoymayırsan yatmağa,
Ay canı məstan xoruz.

Bunu rus variantı ilə müqayisə etsək hər iki şeir arasında oxşarlıq aydın şəkildə nəzərə çarpır.

Petuşok, petuşok,
Zolotoy qiribişok.
Zaçem rano vstayoş,
Zaçem qromko poyoş,
Zaçem spat ne dayoş?

Azərbaycan yazıçılar birliyinin uşaq ədəbiyyatı şöbəsinin müdiri şair Qəşəm Nəcəfzadə uşaq poeziyasına daha diqqətlə yanaşaraq bu fikirləri söyləyir: „Uşaq şeirlərində əsas meyar dildir. Şeirin dili yumuşaq və həlim olmalıdır. Çünki uşaqlar ilk dəfə mənsub olduqları xalqın dilini onun ədəbiyyatı vasitəsilə daha mükəmməl öyrənirlər.“ O, şair M.Ə.Sabirin „Uşaq və Buz“ şeirini nümunə gətirərək onun müəllim olduğu üçün şeiri aydın dildə yazdığını söyləyir. Təbii ki, aydınlıq və sadəlik şeirə heç vaxt itməyən bədii çalarlıq verir və onu bütün dövrlərdə uşaqların dillər əzbəri edir.

Sən nə yamansan, a buz?
Adam yıxansan, a buz.
Az qalib ömrün sənin,
Yaz gələr, artar qəmin.
Əriyib suya dönərsən,
Axıb çaya gedərsən.

Şeirdə qış fəslində özünü göstərən həyat hadisəsini obrazlı ifadələrlə əks etdirən Sabir eyni zamanda şeirdə təsvir olunan uşağın yaşına uyğun cəsarətli addımını bizlərə təqdim edir. Belə ki, uşaq buzun üzərində yığılmasına baxmayaraq yenidən ayağa qalxır və tezliklə yazın gələcəyini, buzun qızmar günəş şüaları altında əriyəcəyini söyləyir. Bu isə uşağın qarşısına çıxan çətinlikləri dəf etmə gücü verərək onda əzm və iradə yaradaraq onu sonrakı həyata hazırlayır.

Azərbaycan ədəbiyyatında uşaq lirikasının misilsiz rolu olduğu kimi digər ölkələrin ədəbiyyatında da uşaq lirikası kifayət qədər böyük rol oynayır. Buna misal olaraq alman və türk ədəbiyyatından uşaqlar üçün yazılmış bədii nümunələr gətirmək olar.

Alman ədəbiyyatında lirik mətnlər ilkin olaraq 19-cu əsrdən qeydlər kimi meydana çıxsa da mətnlərin köçürülməsinə renesans dövründən başlanılmışdır. 19-cu əsrin əvvəllərində Axim von Arnim və Klemen Brentanonun „Des Knaben Wunderhorn“ („Oğlanın sehrli buynuzu“) toplusu işıq üzü gördü. Bu, orta əsrlərdən 18ci əsrə qədər müxtəlif məzmunlu – məhəbbət, hərbi və uşaq nəğmələrindən bəhs edən toplu kimi nəşr olundu. Bundan sonra uşaq lirikasına olan maraq daha da artdı və bir çox almandilli ölkələrdə uşaq lirikasına aid nümunələr toplanmağa başlandı. Bu sahədə ilk əhəmiyyətli nailiyyət K.Simrokun 1848-ci ildə yazdığı „Alman uşaq kitabı“ („Deutsches Kinderbuch“) toplusu idi. O, müxtəlif dialektlərə əsaslanan uşaq antologiyası kimi yayımlandı. Yazıya köçürülən bir çox misralar heç bir formaya uyğun gəlmədiyindən daha sərbəst və dinamik idi. Buna görə də eyni misraları bir çox variantlarda tapmaq mümkün idi.

Türk ədəbiyyatında isə uşaq lirikasının meydana çıxması elm və təhsilə marağın artdığı bir dövrə - Tənzimat dövrünə təsadüf edir. Ümumiyyətlə isə uşaq ədəbiyyatının inkişafı, mövzu üzərində daha ciddi araşdırmaların başlanması isə Cümhuriyyətin elanından sonrakı dövrdə rastlanılır. 1979-cu ilin "Dünya uşaq ili" kimi qəbul edilməsi ilə uşaq ədəbiyyatına əvvəlki illərdən daha çox önəm verilməyə başlandı. Türkiyədə uşaq ədəbiyyatının bir qədər gec meydana çıxması bir həqiqətdir. 1911-ci ilə qədər uşaq ədəbiyyatı dedikdə daha çox epik növdə yazılan əsərlər yada düşürdü. Bu dövrə qədər yazılan Yusif Has Hacıbin "Kutadqu-Bilik", Mahmut Kaşğarlının "Divani-lügət-it-Türk", Səlcuq hökmdarı Keykavusun oğluna nəsihət vermək üçün yazdığı "Kabusnamə" və digər ədəbi nümunələr uşaqların inkişafında böyük rol oynasa da hələ bu əsərlər Türk dünyasında uşaq ədəbiyyatının başlanğıcı hesab oluna bilməzdi. Çünki bu dövrlərdə "uşaq ədəbiyyatı" qavramı Türk ədəbiyyatında tam şəkildə özünü doğrultmamışdı. 1839-cu ildə Tənzimat fərmanının elanı sadəcə sosial-siyasi nöqtəyi-nəzərdən Türk cəmiyyətinə təsir etmədi, eyni zamanda Türk ədəbiyyatı yeni bir mədəniyyət dairəsinə - Avropa mədəniyyətinə daxil oldu. Bu zaman çərçivəsində əcnəbi dil bilənlərin sayı tədricən artdı, avropa dilindən tərcümələr edilməyə başlandı və bu tərcümələr sayəsində Türk ədəbiyyatı Avropada mövcud olan uşaq təhsili və psixologiyası ilə yaxından tanış olmaq şansı qazandı.

İbrahim Ələddin Gövsanın 1911-ci ildə nəşr olunan "Uşaq şeirləri" kitabı uşaqlar üçün nəşr olunan birinci şeir kitabı idi. Onun "Ana məhəbbəti" ("Anne sevgisi"), "Horoz ilə İnci" ("Xoruz ilə İnci"), "Çiftçinin nasihəti" ("Əkinçinin nəsihəti"), "Bahar", "Kelebek" ("Kəpənək"), "Tilkinin vaadi" ("Tülkünün vədi") kimi şeirlər bu gün də ən gözəl ədəbi nümunələr hesab olunur. Uşaq şeirlərini İbrahim Ələddinin ardınca Əli Ülvinin "Çocuklarımıza neşidələr" (1912), Təvfik Fikrətin "Şərmin" (1914) şeirləri izləyir.

XX əsrdə Türkiyənin sosial-siyasi mühitdə yetişdirdiyi ən böyük sənətkarlarından və Türk elmi ədəbi tarixinin qurucusu olan Fuad Köprülünün uşaqlar üçün yazmağa zaman ayırması diqqəti cəlb edən məqamlardan biri olmuşdur. Onun "Məktəb şeirləri" (1918), Molla Nəsrəddin (1918) adlı kitabları uşaq ədəbiyyatında önəmli yerə sahibdir.

V.Qusev, A.Z.Yefimov, V.Vinoqradov, Ö.Dəmirçizadə kimi bir çox ədəbiyyatçılar şairin özünəxas tərzini əks etdirən dil və üslubun ədəbi yöndən üstünlüyünü, müəyyən qaydalara söykəndiyini və xüsusilə də başa düşülən olmasını vurğulayırlar. Lakin türk uşaq şeirlərində dəyişməkdə və inkişaf etməkdə olan dil və üslub sistemi müəyyən bir dövrdə bir çox problemlərlə qarşılaşmışdır. Xüsusilə uşaq dünyası, psixologiyası kimi bir çox önəmli faktorların nəzərə alınmaması dil və üslubun düzgün işlənməsini çətinləşdirirdi. Ədəbiyyatda önəmli yer tutan bəlağət və bədiiyyət uşaq ədəbiyyatında özünü daha çox hiss etdirir. Belə ki, bəzən uşaqların düşüncələrində bəlağətin gücü ilə yaradılan dünya çox zaman həqiqi dünyadan daha çox təsirli olur. Müasir türk uşaq şeirinin dili isə yetəri qədər bəlağətli və səmimi bir dildir.

Uşaq ədəbiyyatının istər türk, istər alman, istərsə də azərbaycan ədəbiyyatında rolu danılmazdır. Təsədüfi deyildir ki, uşaq ədəbiyyatı tədqiqatçıları uşaq ədəbiyyatından bəhs edərkən onu uşaqların dünyasına və səviyyəsinə xitab edə biləcək əsərlər toplusu kimi təqdim edirlər. Uşaq ədəbiyyatı uşaqların böyümə və inkişafına, xəyal, duyğu, düşüncə və hislərinə, zövqlərinə, əylənərək öyrənmələrinə yardım etmək məqsədi ilə gerçəkləşdirilən bir ədəbiyyat olaraq tanınır.

Danılmazdır ki, milliyətindən asılı olmayaraq uşaqlar bizim gələcəyimizdir və uşaqlarda ədəbiyyata (şeirə, nağıla, hekayələrə) maraq oyatmaq ədəbiyyatın ən mühüm vəzifələrindən biridir. Burada türk, azərbaycan və alman ədəbiyyatında uşaq ədəbiyyatının rolu, yaranma tarixi və inkişaf yolunu müəyyən qədər işıqlandırmaya çalışdıq. Araşdırmanın nəticəsi olaraq onu demək olar ki, Azərbaycan, Türk və Alman ədəbiyyatında uşaq ədəbiyyatının yaranma tarixinin və inkişaf yolunun müxtəlif dövrlərə təsadüf etməsinə baxmayaraq hər üç xalqın ədəbiyyatı illər keçsə də yaddaşlardan silinməyən poeziya nümunələrinə sahibdir. Ümumiyyətlə götürdükdə türk, alman və azərbaycan ədəbiyyatında uşaq poeziya nümunələrinin yazılma strukturu, forma və məzmunu, dil və üslub sadəliyi baxımından orta qəhətlərə malikdir. Burada uşaq poeziyasının uşaqların inkişafında rolu, onun tərbiyəvi məzmunu, ideya-bədii xüsusiyyətləri, illərin süzgəcindən keçən uşaq ədəbiyyatının şifahi xalq ədəbiyyatından başlayaraq yazılı ədəbiyyata qədər böyük inkişaf yolu keçməsi öz əksini tapmışdır. Bütün bunlarla yanaşı burada azərbaycan, türk və alman ədəbiyyatında uşaq ədəbiyyatı müəlliflərinin yaratdığı ədəbi nümunələr, onların şeir vasitəsilə hansı ideya və məzmunu oxucuya çatdırmaq istədiyi açıqlanmışdı. Ən önəmlisi isə dünyada uşaq ədəbiyyatının dəyəri, bu ədəbi nümunələrin uşaqlığın zehni inkişafındakı rolu və ədəbiyyatın öyrədici yönününün gündən-günə yaxşılaşması ilə daha da artdığı vurğulanmışdır.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Qara Namazov "Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı" (Bakı - 2007) s.3-32, 130-131
2. Aydın Hacıyev "Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı tarixi" ("Təhsil nəşriyyatı", Bakı - 2004) s.3-9
3. Ramazan Qafarlı "Uşaq folklorunun janr sistemi və poetikası" ("Elm və Təhsil", Bakı - 2013) s.5-14
4. İnternet saytı: <https://www.sorubak.com/blog/cocuk-edebiyatinda-siir.html>
5. İnternet saytı: <https://de.wikipedia.org/wiki/Kinderlyrik>

Açar sözlər: uşaq lirikası, müxtəlif sistemli dillər, dil və üslub, forma və məzmun, ədəbiyyat.

Ключевые слова: детская лирика, разно системные языки, язык и стиль, форма и содержание, литература

Keywords: children lyrics, the different system languages, language and style, form and content, literature

Заключение: Несомненно, дети, независимо от их национальности – наше будущее, и одна из важнейших задач литературы – вызвать у них интерес к художественным произведениям. Мы попытались в определенной степени осветить роль детской литературы в азербайджанской, турецкой и немецкой литературе, проследить ее историю и путь развития. Исследование позволило прийти к такому выводу, что несмотря на разные периоды формирования и развития азербайджанская, турецкая и немецкая детская литература. Этих трех народов сохранилась в памяти в виде бессмертных поэтических образцов. В целом, структура, форма, содержание, языковые и стилистические особенности азербайджанской, турецкой и немецкой детской литературы обладают рядом общих черт. Здесь отражены роль детской поэзии в развитии детей, ее воспитательное содержание, идейно – художественные особенности многовековой путь исторического развития от устной формы к письменной. В статье также анализируются образцы детской литературы, созданные азербайджанскими, турецкими и немецкими авторами, их идейное содержание, которое они стремились донести до читателей в стихотворной форме поэтическими средствами. Подчеркивается, мировая значимость детской литературы ее роль в умственном развитии и воспитании детей.

Conclusion: Undoubtedly, children are our future independently of their nationality, and one of the most important tasks of literature is to arouse their interest to the literary works (poetry, tales, stories). We try to highlight the role of the children literature in Azerbaijani, Turkish and German literature, to trace its history and development. The research allows to come to the following conclusion: despite the different periods of formation of the children literature in Azerbaijani, Turkish and German literature all three peoples' literature is remained in human memory as unfading poetic examples. Generally, the structure, form, content, language and stylistic peculiarities of Azerbaijani, Turkish and German children literature have certain similar features. The role of children poetry in the development of children, its educational content, ideological-artistic peculiarities, the centuries – old historical development from the oral form to the written one are reflected here. The research also contains the analysis of the examples of children literature created by the Azerbaijani, Turkish and German authors, their ideological content that they wanted to present to readers in the poetic form. The world significance of children literature, its role in the intellectual development of children are emphasized.

Rəyzi: b/m. Elmira Nosu qızı İlyaslı

Zeynallı Jalə Elşən qızı⁵⁰
YAŞAR KAMALIN “İLANI ÖLDÜRSƏLƏR” ROMANINDA QİSAS MÖVZUSU

Böyük türk yazıçısı Yaşar Kamal Türkiyə ədəbiyyatında sadə roman dilinin yaranması və aşağı təbəqədən olan kəndli obrazlarının ədəbiyyata gətirilib roman qəhrəmanına çevrilməsində əvəzsiz rol oynamış və bunu öz əsərlərinin ümumi üslubuna çevirmişdir. Bu üslub oxucu tərəfindən o qədər sevilib mənimsənilmişdir ki, Yaşar Kamal Türkiyə ədəbiyyatında önəmli yerə malik olan “kənd ədəbiyyatı” cərəyanının öncülərindən birinə çevrilmişdir. Bu əsərlərdə daha çox kəndlilərin həyatı, məişəti, dünyagörüşü, arzuları öz ifadəsini tapmışdır. Onun yaradıcılığında “İlanı öldürsələr” adlı romanı bu baxımdan xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Bu əsərdə də digər romanlarında olduğu kimi kəndli taleyi və həyatı ön plana çəkilmişdir. Uşaqlıq və gənclik illərini Çukurovada keçirən yazıçının kəndlilərin həyat tərzini və dünyagörüşünə yaxından bələd olması, onların çətinlikləri, arzu və istəklərini anlaması onun sənətinin önəmli ünsürlərindəndir. “Yaşar Kamal romanlarında əzilişini, problemlərini verdiyi Çuxurova xalqının adət ənənələrini də verir. Qonaqpərvərlik, böyüyə hörmət, tökülən qanın öcünü almaq kimi adətləri də görürük...” [2, s.152] Bu xüsusiyyət özünü əsərlərin mövzusu, toxunulan problemlər, obrazların təbiiliyi və səmimiyyətində qabarıq şəkildə göstərir. “Ən yüksək vəzifələrdə belə olsaq heç kimə haqsızlıq etməyə haqqımız yoxdur. Bunu ana fikir olaraq mənimsəmişdir yazıçımız. Yüksək olan ədalət duyğusunu bütün əsərlərində ön planda tutmuşdur.” [4, s. 12]

Romanda nəzərə çarpan bir çox önəmli məsələ vardır ki, bunlardan ən çox diqqəti cəlb edən qan davası, intiqam və cəhalətin törətdiyi fəlakətlərdir. Əsərdəki hadisələr bütün bir kəndin, o cümlədən ailə üzvlərinin kiçik bir uşağı intiqam kimi ağır bir yüklə qarşı-qarşıya qoyması üzərində qurulmuşdur. Üstəlik bu intiqam övladın ananı öldürməsi kimi dəhşətli bir faciə ilə nəticələnə bilər. İntiqam hissi ilə bağlı deyilən fikirlərə nəzər salsaq, “Stuckless və Goranson sosioloji perspektivdən intiqamı “qəbul edilən bir haqsızlığa qarşı olaraq cəzalandırma və ya zərər vermə” şəklində şərh etmişdir.” [1, s. 42] Əsərdə obrazların dilindən verilmiş fikirlərə nəzər saldıqda bariz şəkildə görünür ki, öz qanlısı tərəfindən öldürülən Xəlilin anası və qardaşlarının bütün amalı, arzusu buna səbəb olanların öldürülməsidir. Lakin bu obrazların arzusu ilə əməli uzlaşmır. İntiqam hissi ilə yaşasalar da, öc almağa qadir deyillər. Odur ki, əsərin əsas konfliktini də bu məsələ üzərində qurulmuşdur.

Roman Həsənin həbsxana həyatı və xatirələri ilə başlayır. Sanki yazıçı əsərin sonunu əvvəlcədən oxucuya göstərməklə baş verəcəklərin qaçınılmaz olduğu gerçəyini çatdırmaq istəyir. Həsənin atası Xəlil anası Əsməni sevən Abbas tərəfindən öldürülür. Və bununla da ailəni intiqam dalğası bürüyür. Xəlilin qardaşları Abbası öldürsə də, Əsmənin gözəlliyinə qıya bilmirlər. Heç biri Əsməni öldürə bilmir və bunun üçün də Həsəni öz anasına qarşı düşmən münasibətə sürükləyirlər. Ailə üzvləri kimi kəndlilər də ətrafdan Həsənə təzyiqlər göstərir, anasını öldürüb intiqam almağa sövq edirlər. Və nəhayət bütün bu təzyiqlərə tab gətirməyən, dərin psixoloji sarsıntılar keçirən Həsən anasını atasının silahı ilə öldürür. Lakin bu ölümü tərəflərdən heç birinin qalibiyyəti saymaq mümkün deyil. O cümlədən, bu hadisədən sonra nə Həsənin, nə də digər obrazların baş verənlərdən məmnun olduğunu da deyə bilmərik. Həsən öz anasını öldürməyin cəzasını bütün həyatını bu əzabla keçirərək ödəyir.

Əsərdə ən çox öc almaq istəyən, intiqam hissi ilə alışıb yanan obraz Xəlilin anasıdır. O, nəvəsi Həsəni kiçik yaşlarından öz anasını öldürməyə vadar edir, hətta Həsən bunu etmədikdə ondan üz döndərir. Şirin dili ilə Həsəni yola gətirib ana qatili etmək istəyir: “Ürəyim yanır... Analıq batsın, analıq başqadır. Oğlumun intiqamı alınmadan mən məzara girə bilmərəm. Girsəm belə məzarımda durmaram. Dursam belə sümüklərim çatır-çatır edər, çatır-çatır etməzsə belə gözlərim açıq gedərəm. Oğlumun öldürdüyü gözümün qabağında dolaşır. Dolaşır durur, bağrımı əzir. Üstəlik gül kimi balasını atıb ərə gedəcəkmiş. Quyuq sallaya-sallaya oğlumun öldürdü. İndi də gül kimi nəvəmi qüssədən öldürəcək... Mən dedim ki, oğullarıma, Mustafaya, İbrahime, qoyun evlənsin, mənim nəvəm, mənim Xəlilimin oğlu, mənim igidim, o atasına çəkəcək, atası kimi cəsur olacaq. Anası evlənsə, mənim nəvəm heç ögey ata ilə yaşayarmı? Mənim oğlum gedib atasının qatili, yatağına bir yadı gətirmək istəyən arvadın yanında yaşayarmı?” [5, s. 23] Yaşlı qadın belə sözlərlə Həsənə təsir göstərir, onun aqlını bulandırır, anasına qarşı düşmən münasibətə sövq edir. Həsənin nəvəsi kimi əmiləri də anasını ona öldürtmək istəyir. Heç biri gözəlliyinə vurğun olduqları üçün Əsməni öldürməyə qıymır. Odur ki, bunu Həsənin əli ilə etmək istəyirlər. Burada zəif xarakterli, qardaşının intiqamından bəhs edən, lakin qardaşının qanlısı adlandırdıqları qadını öldürmə qüvvəsi olmadığı üçün kiçik bir uşağın mədət uman insanlar görürük. Əsərdə bir məqamda Əsmənin dilindən deyilmiş sözlərdən anlayırıq ki, Mustafa, İbrahim və digərlərinin Əsməni öldürə bilməməsində ona heyranlıqla yanaşı başqa bir səbəb də vardır: “Qardaşınızı mən öldürmədim, Abbas öldürdü. İntiqamınızı gedin Abbasın qardaşlarından, qohumlarından alın. Məni görürsünüz ele bircə. Çəkinirsiniz Ləklərdən, elə deyilmi? Ləklərə yaxınlaşmaqdan qorxursunuz, deyilmi? Qardaşınızı mən öldürmədim. Qardaşınızı Abbas öldürdü, üstəlik arvadını da qaçırdı. Gedin intiqamınızı onun qohumlarından alın, alın ki, namusunuz təmizlənsin.” [5, s. 42] Xəlilin qardaşlarının Əsmənin ailəsi olan Ləklərdən qorxması fikrini Əsmənin öz dilindən verilmiş sözlərlə görürük. Və qardaşlar da daxil olmaqla bütün qohumların və kənd əhalisinin Əsməni öldürmək üçün məhz bu azyaşlı uşağı seçməsi əbəs deyildi. Onlar bilirdi ki, Həsən Əsməni öldürsə belə, Əsmənin qohumları Həsəndən intiqam almayacaq, çünki Həsən də Ləklərin qanındandır. Burada isə “qardaş sevgisi”ndən intiqam dərdinə düşənlərin səmimiyyətinə oxucuda şübhə yaranır.

Yaşar Kamal yaradıcılığında uşaq obrazlarının yerini xüsusi qeyd etmək lazımdır. Demək olar ki, bütün əsərlərində hadisələrin gedişatına təsir edən bir uşaq obrazı vardır. Bəzi romanları isə tamamilə uşaq taleyi üzərində qurulmuşdur. Yazıçı özü isə bu xüsusiyyəti belə açıqlayır: “Uşaqların mənə həssas tərəfimdə olduğunu söyləməliyəm, uşaqların əsərlərimdə birinci sıranı

⁵⁰ BDU

tutması sözsüz ki, bu şəkildə açıqlana bilər. Bəli, uşaqları çox sevirəm, çünki təbiət qarşısında davranışları hər zaman həssasdır, kövrəkdir. Onların sonsuz bir sevgi, xoşbəxtlik istedadı, amma bir o qədər də qorxuları vardır.” Bu romanda da hadisələrin əsas iştirakçısı birbaşa Həsəndir, hansı ki, Həsən bütün bir ailənin taleyini 10-11 yaşlarında biruşaq ikən dəyişdirir. Maddi vəziyyəti yaxşı olan, kəndlilər arasında sayılıb-sevilən ailədə yaşayan Həsən yaşadlarından fərqli olaraq ağır psixoloji sarsıntılar, iztirablar içərisində günlərini keçirir. Ətrafdan ona: “Bu da insanmıdır? Atasını öldürən bir qadınla üz-üzə, yan-yana yaşayır. Donuzdan daha alçaq bir soy imiş bu soy...” [5, s. 38] kimi ittihamlar irəli sürülür. Öz əmisi Mustafanın dilindən deyilmiş sözlərə nəzər salsaq görürük ki, Həsənə olan təzyiqlər artıq dayanılmaz həddədir. “Nə edək, anası bizim qardaşımızı, oğlumuzu öldürmüşdür. Ata qeyrəti güdməyən, atasının qanını yerdə qoyan bir insan olacaqsız, biz nə edək. Bizə nə, bizim qardaşımızdırsa o torpaqda sümükləri çatırdayıb çürüyən, məzarında belə rahat üzü görməyən, qiyamətə qədər ağlayan... onun da atasıdır.” [5, s. 47] “O bilmir ki, qanı yerdə qalan insan xortlayar. Qanı yerdə qalandan bəri hər gecə, hər gecə qardaşımı ağ kəfənə bürünmüş, ortalıqda dolaşan görürəm. Bir gecə gördüm ki, dağ-daş inləyir, çıxdım baxdım ki, qapının ağzında bir ağ kəfən görünür. Diqqət etdim ki, inləmə ağ kəfəndən gəlir. Yanına yaxınlaşdım, gördüm ki, yaxınlaşdığım adam mənim qardaşımdır, üzü solmuş, ağappaq olmuşdur... İnilti arasından bir səs eşitdim, “oğlum Həsənə söylə mənim qanımı yerdə qoymasın. Anası olsa da, mənim qanımı bir qadının boynunda qoymasın... Torpağın açıldığını, Xəlilin məzarına girdiyini, məzar qapandıqdan sonra iniltinin kəsildiyini eşitdim.” [5, s. 48] Artıq kənd camaatı arasında şayiələr, əfsanəvi rəvayətlər dolaşır, hamı Xəlilin xortlayıb gəldiyini, “intiqa” deyə-deyə inlədiyini görməsindən danışırdı. “Xalq yaradıcılığı baxımından çox zəngin bir bölgə olan Çuxurovada böyüyən yazıçı üçün folklor əvəzolunmazdır. Sadəcə Çuxurovanı deyil, Anadolunun bir çox bölgəsini də müxtəlif səbəblərdən gəzən Yaşar Kamalın ən böyük marağı məhz buraların folkloruna olmuşdur. Xalqın içində olub, onları çox yaxşı anlaması onun sənətinə yön verən ünsürlərin başında gəlir.” [3, s. 5] Ölünün xortlaması, onun bir çox heyvan cildində dirilib geri dönməsi, kənd əhalisinin axirət haqqında düşüncələri və mifoloji dünyagörüşü ilə bağlıdır. Burada biz yerli əhalinin inanclarını, düşüncə tərzini aydın görürük. Burada hər nə qədər bu əhvalatlara inanan, cahil insanlar görsək də, bu həm də kəndlilərin bir çoxunun Əsmənin ölümünü istəməsi ilə bağlı idi. Belə ki, onlar belə əhvalatlar uyduraraq həm Həsəni, həm də bu ailəni cinayətə təşviq edirdilər. bir Həsəni bu fikirdən daşındırmağa çalışan insanlar da vardır. Hansı ki, bu insanlar Əsmənin gözəlliyinə vurğun olanlardır. Onlar bu qədər gözəl olan bir insanı öldürməyin günah olduğunu söyləyir və Həsənə nəsihət verirlər. Həsən isə kənddə yayılan nağılvari əhvalatlarla yanaşı həm də anası və özü haqqında deyilən çirkin dedi-qodulara məruz qalır. Bu şayiələr anasının və Həsənin namusuna yönəlmiş, onları əxlaqsızlıqla günahlandıran fikirlərdən ibarət çirkin iftiraldır. Həsən isə artıq dəli olmaq üzrədir. Bütün deyilənlərin yalan olduğunu bilməsi də artıq ona kömək etmir. Getdiyi hər yerdə, gördüyü hər insan ona atasının xortlaması, anasının namussuzluğundan danışır. Və nəhayət sonda qaçınılmaz olan baş verir: Həsən anasını atasının silahı ilə öldürür. Bundan sonra Xəlilin ailəsi və kənd camaatının fikirləri bizə məlum deyildir. Yazıçı əsərdə bununla bağlı məlumat verməməklə birlikdə, Həsənin də bu intiqamla sakitləşmədiyini, onun üçün həqiqətdə dəyişən bir şey olmadığını oxucuya sezdirir. Burada biz bir insanın “intiqa” ləkəsinin ağırlığı və cəmiyyət tərəfindən məruz qaldığı psixoloji təzyiqlərlə məhv olan taleyi ilə tanış oluruq. Əsmənin ölümündən sonra Xəlilin anası və qardaşları, hətta “xortlamış ruhu” rahatlıq tapırmı, bilmək mümkün deyil. Amma məlumdur ki, obrazlar içərisində həyatı məhv olan, bütün bu hadisələrdən ən çox ziyan gören Həsəndir. Yazıçı bizi Həsənin həbsxana həyatı ilə tanış edir və burada onun keçirdiyi iztirablı həyat və sarsıntılarla tanışlıq onun sonrakı həyatı haqqında fikir irəli sürməyə imkan verir. əsərdə intiqam motivi yavaş-yavaş, ağır bir şəkildə işlənmişdir. Oxucu bütün əsər boyu Xəlilin intiqamının alınıb-alınmayacağı ilə bağlı tərəddüddə qalır. Çünki buradakı intiqam hər hansı iki insan arasında deyil, ana və övlad arasında gerçəkləşəcək olan bir intiqamdır. Odur ki, oxucu bir tərəfdən Həsənə olan təzyiqlərdən az-çox kiçik bir uşağın buna tab gətirməyəcəyini, əvvəl-axır təslim olacağını təxmin edir. Digər tərəfdən də öz anasını öldürəcəyi fikri ilə razılaşa bilmir, bunu təsəvvür etmək belə çətin gəlir.

Ədəbiyyat

1. Çınar N., Uztuğ F. İntikam mı, misilleme mi? Gümüşhane dergisi, 2015. 56 s.
2. Öner toy O. Yaşar Kemal ve Çukurova. Yeni Gazete, 1968. 166 s.
3. Kemal Y. Sevmek, Sevinmek, İyi şeyler üstüne. Yapı Kredi Yayınları, 2019. 116 s.
4. Kemal Y. Toroslardan Sanyere edebiyatımızın dev çınarı. Kent kültürü ve yaşam dergisi, 2017. 32 s.
5. Kemal Y. Yılanı öldürseler. Yapı Kredi Yayınları, 2019. 102 s.

Açar sözlər: *Yaşar Kemal, roman, qisas, cəmiyyət*

Key words: *Yashar Kemal, novel, revenge, society*

Anahtar kelimeler: *Yaşar Kemal, roman, intikam, toplum*

Resume

Yasar Kemal is one of the most important figures in Turkish literature. His work which is called "To Crush the Serpent" is especially noteworthy. The main theme in this novel is revenge. At the same time, the issues of society, rural life and family life are some of the major issues touched upon in the work. In this article, problems which are shown in above are researched

Резюме

Яшар Кемаль является одним из выдающихся представителей Турецкой литературы. Его роман – “Если убить змею” особенно примечательно. В этом романе основная тема- месть. Помимо этого, общество, сельская жизнь, семейно- бытовые отношения тоже являются основными проблемами в романе. В этом статье исследуются вышепоказанные проблемы.

Асадова Умидия Махир гызы⁵¹
РУССКАЯ ВОЕННАЯ РОМАНИСТИКА И ЗАПАДНОЕВРОПЕЙСКАЯ ЛИТЕРАТУРА
«ПОТЕРЯННОГО ПОКОЛЕНИЯ»

(на материале произведений К.Симонова, Э.Хемингуэя и Э.Ремарка)

Художественная литература об Отечественной войне очень богата и разнообразна. В современной русской и азербайджанской филологической науке имеются также объёмные монографии и диссертации, в которых доказывалось, что среди самых разнообразных факторов, повлиявших на довоенное творчество Симонова и Хемингуэя, является их работа в газетах. Журналистика стала для них одной из первых школ ученичества. Симонов сотрудничал в «Правде», «Красной звезде», являлся редактором целого ряда «Боевых листков» и некоторых других изданий; Хемингуэй в молодости был корреспондентом ведущего и очень популярного органа штата Миссури, ежедневной вечерней газеты «Kansascity-star».

Военная публицистика стала для русского и американского писателей-фронтовиков в буквальном смысле слова трамплином в плане создания в недалёком будущем колоссальной по объёму и размаху мысли романа-эпопеи «Живые и мёртвые». Э. Хемингуэй посвятил военным событиям роман «Пятая колонна», вспоминал о театре боевых сражений в «Островах в океане». Перу Симонова и Хемингуэя принадлежат многочисленные статьи и очерки. Ремарк не избирал для себя журналистской стези и на поприще написания военных сводок, путевых заметок или корреспонденций в сущности себя не проявил. В то же время он был писателем-фронтовиком и создал целую серию великолепных военных романов.

Между русским и названными в заглавии статьи западноевропейскими писателями есть одна существенная разница: Симонов по факту рождения принимал участие только в войне 1941-1945 годов, и потому подавляющее количество его публицистических выступлений различных жанровых форм и видов являются фронтовыми сводками, сообщениями исключительно на тему II Мировой. У американского и немецкого прозаиков в аспекте количества публицистических выступлений, разбросанных по разным годам и периодам, более «богатая» биография. Они принимали самое деятельное участие ещё в Первой Мировой войне. Но Хемингуэй отдал наибольшую дань в бытовой и исторической тематике, тогда как Ремарк был более озабочен социально-политической и интернациональной тематикой. И тому есть простое и ясное объяснение: Ремарк как немецкий антифашист вынужден был скрываться от режима национал-социализма и шовинистической пропаганды Гитлера. Но оба талантливейших западноевропейских художника слова были яркими представителями литературы «Потерянного поколения». Так что между тремя названными писателями, которые станут объектом научного анализа в настоящей статье, есть как определённая разница, так и некоторые общие точки соприкосновения.

Чтобы это доказать, обратимся к их художественным произведениям. В «Живых и мёртвых» есть несколько показательных сцен, в которых автор отделяет рассказы о подлинных героических или честных житейских поступках от лукавства. Так, на пути Синцова и Серпилина порою (правда, гораздо реже, по сравнению со смелыми и искренними людьми) встречались и такие, которые стремились прикрыть своё напускное геройство, малодушие и неверие в силы других бойцов красивыми и высокими, но пустыми фразами. Иногда такая тактика приспособленца имела для них лично положительный результат.

Таким, к примеру, показан Люсин, перестраховщик, конъюнктурщик, умеющий из любой ситуации извлекать выгоды исключительно для себя. В одной из бесед со своим коллегой – журналистом Гурским, Синцов сказал, что есть на войне «настоящие фронтовики и люди, ловко поддельвающиеся под них». Люсин относится, по его мнению, ко второму разряду. Он поясняет для Гурского: «Любую историю можно ведь рассказывать по-разному, можешь так рассказать, что лучше всех выглядишь будешь! Рассказать, как ты бдительность проявил... И выйдет тогда всё гладко. Такие, как Люсин, скажу я тебе, - умеют это хорошо делать. Так он выскажется про порядок на войне, что хоть ты перед ним шапку снимай! Зло берёт, Гурский, когда на пути своём таких вот похожих на Люсина людей встречаешь» [4, Книга II, Часть I, с. 274-275].

Поразительно, но уже в молодые годы Хемингуэй в некоторых своих статьях сумел приблизиться к аналогичным выводам. Он умел чётко отделять героически сражающихся и трезво мыслящих фронтовиков от лжепатриотов. Первый этап его публицистической деятельности (1918-1922 гг.) ознаменован вышеуказанными, но в дополнение к отмеченному ещё и сатирическими мотивами. Такова статья от 1920 года «Как прослыть ветераном войны, не понюхав пороха». Уже в самом названии кроится сатирическая нота. Он пишет о тех итальянских парнях, которые, испугавшись войны с Германией в самом начале 1920-х годов, решили «подмазаться» к подлинным фронтовикам (по большей части получивших ранения, выписанных из госпиталя и уже не имевших возможности из-за травм принимать дальнейшее участие в войне). Хемингуэй имел полное моральное право писать о таких дезертирах, потому что сам уже в юности получил серьёзные ранения, но от участия в войне не отказался. В указанной нами статье он рассказал о некоторых приёмах, которыми пользовались молодые итальянцы, чтобы найти себе «место под солнцем» в США, как величайшей державы, в которой можно выгодно и удобно укрыться.

⁵¹ Baki Slavyan Universiteti.umida@mail.ru

Известный азербайджанский критик-литературовед А. Мусаев в одной из статей писал, что в «публицистических произведениях этого европейского периода на поверхность выходит единый вопрос: «Где же подлинная правда? В чём она прежде всего состоит? Э. Хемингуэй показывает ужасы войны с подлинным мастерством. Он не видит ничего позитивного в любой войне. Однако в то же самое время как большой гуманист, американский писатель показывает и высокое достоинство человека». Далее, по мысли А. Мусаева, «война вскрыла также и моральную чистоту между людьми и доказывает, что только эта чистота остается неизменной» [7, 4].

Оказывается, нелегко писать правду о войне. Некоторые – даже передовые художники её боялись или стыдились. Обязаны констатировать со слов Хемингуэя, что и он был не всегда последователен в этом вопросе. В отличие от Симонова, для которого этой дилеммы вовсе не существовало.

Докажем это положение, опираясь на тексты. В трилогии очень много примеров того, как солдаты и военачальники рассказывают друг другу правду о проведённых боях. Но есть и совершенно конкретные указания на этот счёт. Так, в I книге «Живых и мёртвых» Синцов размышляет о том, что такое подлинная правда, как о ней говорить боевым товарищам или писать в газетах. В итоге он приходит к следующему выводу: «Ему (Синцову) казалось, что неприкрашенная правда о войне находится где-нибудь посередине. Но позднее, поразмыслив, он посчитал, что и это не будет подлинной правдой, которая так необходима солдатам. И о хорошем, и о плохом разные люди рассказывают по-разному. И это заслуживало особого доверия не по тому, *о чём* конкретно они рассказывали, а тем, *как* они об этом рассказывали (курсив автора)». Среди них, кто в том или ином случаях соприкасался с войной непосредственно, осознали правило: да, немцы несут смерть, но они не учитывали, что и сам немец смертен». И Синцов пришёл к окончательному убеждению, что «наибольшего доверия заслуживали среди остальных те, кто знал, ясно осознавал и то, и другое.» [4, Книга I, с. 84].

Говорить исключительно правду о войне – это также кредо Хемингуэя. Уже в самом начале Отечественной войны (пятый период его творчества: 1941-1945 гг.) он пишет о своём категорическом неприятии гибели людей. В очерке «Американцам, павшим за Испанию» он подчёркивает: «Фашисты, конечно, способны пройти по стране. Они проламывают себе дороги лавинами металла, которые вывезли из других государств. Они могут даже продвинуться ещё дальше вперёд, но только за счёт трусов и изменников. Они могут разрушить селения и города, пытаясь как можно дольше удерживать свободные народы в рабстве. Однако ни один народ всё же никогда нельзя удержать в рабстве» [6,157]. Далее, в письме И. Кашкину он прямо указывает: «В рассказах о войне я всегда старался показывать правду, то есть все её разные стороны, подходя к ней честно, неторопливо исследуя с различных точек зрения. Мы знаем, война – это большое зло, и всякий, кто это станет отрицать – лжец. Вместе с тем очень трудно и сложно писать о войне правдиво, а временами даже и опасно» [6, 154].

От этих заявлений, на наш взгляд, протягиваются прямые нити к теме «потерянного поколения» уже не столько в публицистике, сколько в повестях и романах Хемингуэя. Светлана Джебраилова по этому поводу писала: «Участие в войне, близость со смертью надолго замкнули его в круг пережитого в военные и послевоенные годы. Это заставило его предметный мир в публицистике пропустить сквозь своё творческое восприятие. Это также заметно сузило круг наблюдения, но в то же время обострило силу показа. Хемингуэй остро, разумом и плотью ощутил потеряность и пустоту своего поколения, может быть, мучительнее всех пережил это и выразил с наибольшей силой. Найдя опору в своей блестящей военной публицистике, равно как и в художественном творчестве, Хемингуэй всё же не сломался» [2,197]. Но то, о чём писала известный азербайджанский учёный, по нашему мнению, лучше всего в нашей статье рассмотреть на примере сопоставления произведений Симонова с творчеством другого выдающегося немецкого писателя – Э. М. Ремарка.

Примечательной чертой всех его романов являлась абсолютная точность описываемого. Во-первых, исследователи его наследия обстоятельно показали, что все данные разведки им неоднократно перепроверялись. Во-вторых, о своих передвижениях по городам Германии и за её пределами писатель стремился рассказывать с максимальной долей достоверности. Несколько слов стоит сказать о прогрессивной немецкой военной литературе в целом.

Казалось бы, она должна стоять исключительно особняком, так как защита интересов нации и приоритет идеалов ведущей партии – священный долг художника слова. Правда, ей трудно было подняться до уровня пацифистского мышления Хемингуэя. Вольно или невольно, но даже немецкие антифашисты чувствовали огромную вину и ответственность перед всем человечеством за развязанную гитлеровцами войну.

В «Живых и мёртвых» этому тоже есть очень много подтверждений. В Книге I автор с максимальной точностью указывает на даты сдачи или отбития городов, сёл, деревень, представляет статистические данные о взятых в плен немецких генералов и т.п. Причём, он опирался не только на сводки Информбюро, но и использовал материал как очевидец. В связи с этими точными датами важно также указать, что они вполне могут быть пригодны не только для историков, но и для филологов, критиков и рядовых читателей, потому что в дальнейшем все они тесно вплетены в сюжетную канву и связаны с поведением героев.

Такое же пристальное внимание к датам и населённым пунктам уделяет и Ремарк в своих романах. Но они по тому же принципу связаны с психологией личности бойца. В этом плане задачи Симонова и Ремарка во многом совпадали. Первое по хронологии произведение Ремарка – «На западном фронте без перемен» принадлежит к

лучшим образцам немецкой военной прозы. Писатель запечатлел здесь не только свой личный опыт. Роман несет ясные приметы того времени, когда он был написан. Автор в нём отчётливо противопоставляет себя реакционным немецким писателям не только идейно, но и методом изображения фронтовой и окопной жизни. Его интересует не парадная внешность войны, но именно поведение и психология солдат, людей, оказавшихся на фронте, вынужденных убивать и умирать, осознавая бессмысленность происходящего, освобождаться от внедренных воспитанием и традицией псевдопатриотических представлений. Вместе с тем этот роман таил в себе глубокое своеобразие, связанное с особенностью общественных взглядов писателя.

В то же время Ремарк уступает Симонову и Хемингуэю, пытаясь передать подлинную правду о войне. Это для него камень преткновения, и не только в этом романе. При всей ненависти Ремарка к милитаризму в его романе была далеко не полная правда о войне. Герои Ремарка, хотя они прошли ту же школу жизни, что и герои Хемингуэя, остались в пределах привычного для них социального мироощущения. Отличны они и от героев симоновской трилогии. У Ремарка главные действующие лица не столько борцы, сколько жертвы, поэтому такой обреченностью и печалью, к сожалению, веяло от книги. Болезненность, питающаяся экзистенциальными мотивами, воочию давала о себе знать. Их было мало в творчестве Хемингуэя, несмотря на ведущую тему «потерянного поколения», когда были сломлены судьбы многих людей, вернувшихся с войны и потерявших кров. Этим же тем или мотивов вовсе лишена военная проза Симонова.

Вместе с тем следует признать, что антивоенный пафос, пронизывающий названный и другие романы Ремарка, придавал им большое общественное звучание. Для немецкоязычного читателя это было крайне важно. Но разоблачение милитаризма не является единственной темой романов Ремарка. Так, пристальное внимание к психологии человека, точность в описании эмоций героев, подчеркнутый лиризм повествования приводят к тому, что, рисуя страдания людей, Ремарк недостаточно отчётливо раскрывает рост их социального сознания. Герои его романов отмечены печатью пассивности и обреченности. Они существуют каждый сам по себе, не образуя коллектив, сплоченный общественным протестом. Их связывают армейская дисциплина и чувство товарищества. Но, вдумаясь, что такое фронтовое товарищество? Это близость людей, объединенных общей опасностью.

Если вкратце вспомнить содержание первой части второй книги «Живых и мёртвых», то большая часть материала посвящена воспоминаниям Серпилина и множества бойцов. Их сбор ясно доказывает глубокое чувство товарищества. Как свидетельствует Симонов, многие вместе выходили когда-то из окружения, некоторые были в плену и совместно делятся впечатлениями. Это и есть подлинное солдатское братство, единение по принципу совпадения интересов. К тому же всех бойцов чаще объединяли общие беды: не было ни одной семьи, которая бы не пострадала от фашистов. От таких идей Ремарк был объективно далёк. Чувство товарищества в его романах, как правило, недейственное. Собрание людей, пытающихся поделиться друг с другом сокровенным, скорее всего, есть прямое следствие инстинкта самосохранения. Правда, как точно критик подметил Г. Бергельсон, в «Трёх товарищах» «Товарищество стало лейтмотивом новой книги, к тому же пронизанной сверху донизу искусными индивидуальными характеристиками центральных героев. Вместе с тем, – продолжает Бергельсон свою мысль, – оборотной и не менее существенной стороной этого товарищества стали жалость и сострадание, причём, далеко не в лучшем своём виде» [1, 12-13].

В отличие от симоновской трактовки, война сломала героев Ремарка. И в последующих его романах они чаще всего носят в себе угрюмую тоску и чувство одиночества. Так, в романе «Возлюби своего ближнего» описывались судьбы эмигрантов из фашистской Германии – бесприютных людей «ничьей земли». Архетипом поведения героев становятся страх и нужда. Герои никому не нужны, потому что Ремарк описал людей, лишенных родины и бежавших от расовых преследований. Объединяет этих людей общее бедствие, а не политическая борьба или фаталистическая идея. Правда, изображение невзгод и страданий, причиненных людям фашизмом, было сильной стороной романа «Возлюби своего ближнего». Но в нём не было образов последовательных борцов с фашизмом. Писатель по-прежнему считал только любовь к ближнему той силой, которая дает людям возможность выдержать страшные испытания. Ему потребовалось прожить еще десятилетие, чтобы отрешиться от многих иллюзий, сдерживающих развитие его крупного дара, и создать произведение, в котором зрелость реалистического письма органически слилась с глубокой мыслью («Время жить и умирать»).

Этот последний его роман явился наибольшей удачей по сравнению с шестью предыдущими. Созданный в 1954 году, он явился одним из лучших произведений литературы послевоенных лет. В нем Ремарк возвращается к годам войны - к ее заключительному этапу, когда фашистская Германия шаталась под ударами Советской Армии, и дело шло к концу. Пожалуй, только это произведение в большей степени приблизилось к тем значительным явлениям русской и мировой литературы, какой была трилогия «Живые и мёртвые».

Использованная литература

1. Бергельсон Г. Во имя мира. В книге: Ремарк Эрих Мария. На западном фронте без перемен. Три товарища. Романы. М.: Правда, 1985, с. 3-14.
2. Джебраилова С.А. Очерки творчества писателей зарубежной литературы XX века. Баку: Мутарджим, 1997, 234 с.
3. Ремарк Эрих Мария. На западном фронте без перемен. Три товарища. Романы. М.: Правда, 1985, 574 с.
4. Симонов К.М. Живые и мёртвые. Трилогия. М., 1971, 855 с.
5. Симонов К.М. Остаюсь журналистом. Путевые очерки, заметки, репортажи, письма. 1958-1967. М.: Правда, 1968, 311 с.
6. Хемингуэй Э. «Старый газетчик пишет...». М.: Прогресс, 1983, 343 с.
7. Musayev A. Böyük yazıçı və gözəl insan. «Bakı» qəzeti, 19 iyul, 1969, 16 s.

Ключевые слова: Отечественная война, публицистика, журналистика, корреспонденции, статьи, очерки, романистика, военная тематика.

Açar sözlər: 2-ci Dünya müharibəsi, publisistika, jurnalistika, məqalələr, esse, roman, hərbi mövzu.

Key words: World war II, journalism, correspondence, articles, essays, novels, military subject.

Rus hərbi romanistikası və "İtirilmiş nəslin" Qərb Avropa ədəbiyyatı (K.Simonov, E.Xeminquey və E.Remarkın əsərləri əsasında)

XÜLASƏ

Təqdim olunan məqalədə müxtəlif ölkələrin və millətlərin üç görkəmli yazıçısının: Simonov, Heminquey və Remarkın publisistika və romançılıqla əlaqəli bəzi əsas məqamları əks olunmuşdur. Beləliklə, bu məqalənin əsası müqayisəli təhlil prinsipidir. Görülən müəyyən işlər nəticəsində aşağıdakılar müəyyən edildi: A) "Hərbi həqiqət" anlayışı aydınlaşdırılır, üç yazıçının əsərlərində bu konsepsiya öz çalarları ilə dəyişir. Məlum olur ki, bir amerikalı yazıçı üçün həqiqəti yazmaq elə də təhlükəsiz deyil. Remark Almaniyanın sakini olduğu və faşist tərəfdarları tərəfindən təqib olunmaqdan qorxdığı üçün onu maskalamaq məcburiyyətində qaldı. B) Simonov, Heminquey və Remarkın hərbi publisistikası və romanistikası faşizmə qarşı dörd il davam edən qəddar müharibənin hadisələrini əks etdirdi. C) Məlum oldu ki, üç yazıçının dünyagörüşündə ümumi ortaq məqamlar çoxdur.

Russian literary romance and the Western literary literacy "Pottery" (not in the material provided by K. Simonova, E.Hemingway and E. Remarka)

SUMMARY

The presented article reflects some of the most nodal points related to the publishing and novelist of three outstanding writers of different countries and nationalities: Simonov, Hemingway and Remark. Thus, this article is based on the principle of comparative analysis. Military publicist and novelist Simonov, Hemingway and Remark captured the events of a long four years of brutal war against fascism. The materials of both writers from artistic positions organically complement each other, and, set next, they give a stereoscopic depiction of the people's war. It has been found out that there is a lot in common between the three writers in world view.

Rəyçi: prof. Sahibə Əli qızı Qafarova

DASTANDA QƏHRƏMAN TIPLƏRİ VƏ OBRAZLARIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

“Qaçaq Nəbi” dastanında aktual olan problemlərdən biri məzmun və dastan təfəkkürü kontekstində obrazların ümumi səciyyəsinin aydınlaşmasıdır. Çünki dastan ənənəsi bütünlükdə bədii strukturu, daxili dinamikası, mətn fakturası ilə etnomədəni mühitin təfəkkürünü əks etdirir. “Kitabi-Dədə Qorqud”, “Manas”, “Alpamiş”, “Canqar”, “Edige”, “Corabatır”, “Koblandıbatır”, “Boz yigit”, “Koroğlu” və s. kimi möhtəşəm qəhrəmanlıq abidələri funksional mahiyyəti ilə prosesin gedişini izləmək mümkündür. “Qaçaq Nəbi”nin ümumi məzmun qatlarında özünə yer alan obrazlaşma təkcə bədiilik kontekstində deyil, həm də tarixilik anlamında təhlillərə imkan yaradır. “Qaçaq Nəbi” dastanındakı obrazlar müxtəlif tipli olub insan, heyvan, əşya, təbiət təmsalında rəngarənglik yaradır. Bu obrazlar mətn informasiyasında məzmun və bədiilik müstəvisində mükəmməl təəssürat yarada bilir. Daha doğrusu, epik düşüncənin dastan strukturu təmsalında olanları özündə əhatə edir. Məsələn, Koroğlunun adı qədər məşhur Bozat, Koroğlunun Misri qılıncı qədər məşhur Aynalı bütünlükdə Azərbaycan dastan təfəkküründə və ümumiyyətlə qəhrəmanlıq və tarixilik kontekstində bir möhtəşəmlik sərgiləyir. “Həçəri özündən ay qoçaq Nəbi” adı ilə dillərdə dastan olan Həçər obrazı da bu sistemin əbədiyaşarlıq nümunəsidir.

Xan Qazandan Koroğluya, Koroğludan Qaçaq Nəbiyə gələn varislik və mədəni daşınışın qoruyuculuq, həm də ötürücülük missiyası bunu düşünməyə əsas verir ki, xalq ədəbiyyatı və ümumiyyətlə folklor yaddaşı öz enerji qaynağını etnik sistemin tarixi-mədəni, bədii-estetik düşüncəsinin əks etdirdiyi potensiyadan alır. Qaçaq dastanları mühit, tarixi şərait və qəhrəman təmsalında mahiyyəti müəyyənləşdirə bilir. Məsələn, Qaçaq Nəbi dastan boyu mülkədarlarla mübarizəyə girir ki, bu da Nəbinin xarakterinin açılmasına yardım edir. Nəbi yalnız konfliktin müxtəlif tərəfində duran insanlarla müxtəlif tipli əlaqələr yaratmır, o həmçinin öz baxışları ilə üst-üstə düşən obrazlarla da hadisələrin iştirakçısı olur. Ümumiyyətlə, xarakter bədii əsərdə müəyyən fərdi əlamət və keyfiyyətlərlə fəlakətləşir. Nəbi obrazı yalnız qəhrəmana məxsus olan xarakteri deyil, yaşadığı dövrün, mühitin, kollektivin ictimai-siyasi baxışını özündə cəmləyərək öz dövrünün xarakterini ortaya qoyur. Bu xarakter öz dövrünün reallığını əks etdirsə də, dastandakı obraz tipləri tarixən qədim köklərə bağlıdır. Məsələn, “Qaçaq Nəbi” dastan variantlarında əsasən dörd obraz tipi özünü göstərir. 1) hakim təbəqə təmsalında Səlim bəy, Slovaçinski, Mahmud bəy və s.; 2) xalqın nümayəndəsi, xalq qəhrəmanı və onun ətrafı təmsalında Qaçaq Nəbi və onun qardaşı, Həçər və əsas silahdaşları; 3) düşmən ünsürlər, dövrün hakim təbəqəsi və onun xəyanətəkar ətrafı; (Qısa epizodik qəhrəmanlar, hakim dairə ilə gizli sövdələşmədə iştirak edənlər və s.) Məsələn, Nəbinin silahdaşı Şahhüseyn, Ginkur bəy, Bedrus bəy, Paşa bəy və s. 4) xalq qəhrəmanı və xalq birliyində təmsil olunanlar. Ruhən və qəlbən Nəbiyə bağlı olanlar və s.

Bu obrazlara tiplərinə biz istər ingillis balladalarının əfsanəvi qəhrəmanı Robin Huda həsr edilmiş folklor nümunələrində, istərsə də türk dastanının möhtəşəm nümunəsi “Koroğlu”da rast gəlirik. “Xalq intiqamçıları”, “nəci b quldurlar”, “ədalət bərpəçiləri” kimi arxetip qəhrəman obrazlar malik olduqları xüsusiyyətləri qaçaq dastanlarına ötürmüşlər. Qaçaq qəhrəmanlar həmin obrazların folklorlarda real əksidir.

Dastanlarda tipik obrazlara da rast gəlirik ki, o, xarakterin ən yüksək forması olub özündə cəmiyyətin, təmsil etdiyi təbəqənin, zəmanənin, qisası, müəyyən insan qruplarının xarakter xüsusiyyətlərinin bir fərdin üzərində daha kəskin, daha qabarıq şəkildə ümumiləşməsidir. “Tip” sözü özü yunanca “örnək”, “nümunə” deməkdir ki, bu mənə çox şeyi ifadə edir. Deməli, Nəbi təmsil etdiyi zümərənin tipik xarakterini özündə cəmləyərək kasıbların qəhrəman xilaskarı kimi tipikləşib. “Joseph Cabpbeldə insan özü olmaqdan çıxaraq qəhrəman olmaq üçün dəyişir, başqa bir özəlliyə bürünür. Hər şeyi dərk edən, çətin sınaqlardan çıxan, böyük bir zəfərlə evə dönən qəhrəman artıq evdən ayrılan neofit deyildir, o, yeni statuslu bir qəhrəmandır. Bu qəhrəman mərkəzli monomif keçmişdən bu günə qədər savaşı, haqq aşığı, ədalətli hökmdar, qanun qaçağı kəndli, Tanrıoğlu qutsal şəxsdir” (2, s.121) Dastanda hər obraz xarakter deyil və xarakter olanların da hər biri tip deyil. Qaçaq Nəbi dastan variantlarında müsbət tiplərlə yanaşı, digər qütbü təmsil edən mənfi tiplər də özünə yer alır. Onlar qəhrəmanın xarakterinin, əməllərinin qüsursuzluğunun ortaya çıxmasına yardımçı olurlar.

Mənfi tipin ən bariz nümunəsi qubernator Səlimbəy və Nəbinin xain silahdaşı Şahhüseynidir. Dastanın hər dörd variantında Nəbi bu şəxslərin xəyanəti nəticəsində həlak olur. Məsələn, Nəbinin ölümü dastan Əhliman Axundov variantında bu cür təqdim edilir. “Nəbi Şahhüseynin səsini eşitdi. O: – Zalım, xain Şahhüseyn, Kərbəlayı İman bizi satıb, - dedi. Xoruzun ilk banında İsmayıl, Məşədi Həsən və Məhəmməddəyi vuruldu. Nəbi tək qaldı. Düşmən qoşununu yarım yarıdan keçirdisə də, aradan çıxma bilmədi, onu da vurdular” (7, s.417) Məsələn, xalq yaddaşında Nəbinin uşaqlığı ilə bağlı əhvalatlar da özünə yer alır. Xalq yaddaşında, eləcə də dastan variantlarında Nəbinin uşaqlığı ilə bağlı epizodlar çox azlıqla özünü göstərir. Məsələn, Əliheydər Tahirov variantında vurğulanır ki, “Nəbinin uşaqlıq həyatında belə bir hadisə olmuşdur: Mollu camaatından biri çöldə öz bostanını yoxlayarkən kənd koxası gəlir. Koxa evinə aparmaq üçün kəndlidən qarğız istəyir, kəndli “mənim bostanımdakı qarğız kəldir” deyir. Koxanın acığı tutur. Kəndliyə bir neçə tatar vurur” (6, s.6). Bunu görən kiçikyaşlı Nəbi koxadan kəndlinin qisasını alır. Daha bir rəvayətdə isə Nəbinin cəsarətli olduğu göstərilir. “Qaçaq Nəbi qanan uşağımış, quzuları otarırmış. Görür ki, bir dəsədə atdı gəlir. Saray kəndində bir bəy vardı, onun dəsəsi olur. Deyir, ə, balaca çoban, quzu kimindi? Deyir ki, mənim dədəmin. Sən kimin oğlusan? Filankəsin. Toğluluq quzu varmış, deyir, onu tut ver atın qujağına. Deyir ki, sən kimsən ki mənə əmr eliyəsən? Onu toxumlux saxlayır mənim atam” (9, s.154). Dastanda bütün Nəbinin xarakterini, qəhrəman kimi özəlliklərini üzə çıxarır. Nəbi ən çox haqqında danışılan, dastanlar qoşulan, yazılı ədəbiyyat

nümunələrində işıqlandırılan qaçaq qəhrəmandır. O, Azərbaycan qaçaqçılıq hərəkatının simvoludur. Nəbi müəyyən zaman kəsiyində, tarixi situasiyada meydana gələn qəhrəmandır. Onu şəxsiyyətə çevirən yaşadığı mühit, onun cəmiyyətdəki mövqeyi, qəhrəmanı həmyaşlarından fərqləndirən xarakterə malik olması (uşaqlıq yaşlarından ədalətsizliyə qarşı barışmaz mövqeyi), siyasi rejimin təbliğatı olmuşdur. Nəbi də digər qaçaqlar kimi ümumi prinsiplərə xidmət edərək haqsızlıqla barışmır, ədalətsizliyə dözməyir, ısrarla haqsızlığa qarşı çıxaraq, ədaləti bərpa etməyin yollarını axtarır. Sovet ideologiyası Nəbini daha çox təbliğ etmiş, çünki bu təbliğat rejimin ideoloji maraqlarına xidmət etmişdir. Lakin nəzərə alınmalıdır ki, Nəbi 25 il mübarizə aparmış, uzun müddət qəhrəmanlıq göstərərək ələ keçməmişdir. Nəbi epikləşmiş qüsursuz dastan qəhrəmanı olsa belə, “Çar hökuməti Qafqazı işğal etdikdən ta Qaçaq Nəbinin zamanına qədər Nəbiyə oxşar bir qaçaqlıq hərəkatı görməmişdi. Qaçaqqlar çox olmuşsa da, Nəbi kimi mütəşəkkil və çox uzun müddət davam gətirə bilənini olmamışdı. (3, s.213) . Sadalanan faktların hər biri Nəbinin qaçaqların simvoluna çevrilməsində, tarixi şəxsiyyət kimi xalqın yaddaşına həkk olunmasında, haqqında ən çox dastanlar və yazılı ədəbiyyat nümunələri yaradılan qəhrəmana çevrilməsində rolu danılmazdır.

Nəbinin Həcəri də özü qədər sevilən və nəinki qaçaq qadın obrazının simvolu, ləyaqətli, mübariz, ədalətli Azərbaycan qadını obrazı kimi həmişə yaşardır. O da, dastanda ərinə arxa, mübariz qadın obrazını tipikləşmiş cəngavər qadın surətidir. Aparıcı mövzusu vətənpərvərlik olan qəhrəmanlıq dastanlarına cəngavər qadınlar xüsusi gözəllik vermişdir. “Dədə Qorqud” dastanda Burla xatunun qırx incəbel qızları ona dayaq durur, dastandakı xəyanətə silahdaşların əksinə olaraq sadıqlıq nümayiş etdirirlər. Bu obraz dastanda bir elin, bir obanın namusunu, şərəfini qoruyan qadın kimi təqdim olunur. O, mübarizliyi, sədaqəti, igidliyi, cəsarəti ilə tipik Azərbaycan qadınının canlı nümunəsidir. Koroğlu” dastanında Nigar xanımın öz sevgisini var-dövlətdən üstün tutaraq həyat yoldaşına dəstək olması; “Qara Məlik” dastanında Rüksarənin saf sevgisi uğrunda gözəl həyat şəraitini qaçaq həyatına dəyişməsi; Həcərin Nəbinin əqidəsini dəstəkləyərək hər zaman onun yanında olması, döyüşlərdə Nəbi qədər cəsarət göstərməsi bu qadınları hamıya sevdirdi. Sonuncu üç qadın xüsusilə qaçaq həyatlı kimi çətin həyat yaşayaraq bütün çətinlikləri, əziyyətləri, daima narahatlıq içində yaşamağı bilib-bilə bu yoldan dönmür. Bir sözlə, Rüksarə Qara Məliyi, Nigar Koroğlunu, Həcər isə Nəbini bir qəhrəman kimi tamamlayır. Həcər yoldaşı, sirdaşı Nəbiyə hər zaman sadıqdır. Xanın oğlunun “*Həcər xanım, gəlmişəm səni aparam. Sən xanlara, şahzadələrə layiqsən. Mən rəva bilmərəm ki, bir qaçaqda ərdə olasan*” (7,s.248) fikrinə Həcər özünəməxsus şəkildə cavab verir.

*Ürəyi vermişəm bir mərd igidə,
Tay olmaz sən kimi ona hər gədə.
Nəbini sevirlər hər bir ölkədə,
Bab gəlməz aslana səntək tülkülər!
Batırmaz günəşi qara bürkülər! (7, s.249)*

Hələ üstəlik bunu da əlavə edir: “– *Sən məni kimə oxşadırsan? Kənzlərinizəmi? Al, bu da sənin hədiyyən*” (7, s.249) deyib xanın oğlunu güllələyir.

Azərbaycan xalqının qəhrəmanlıq tarixi və keçib gəldiyi yol bir növ qəhrəmanlıq və şəxsiyyət timsalında simvollaşmışdır. Məsələn, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında Dədə Qorqudun ağısaqqallıq və müdriklik funksiyasında formalaşdığı təsəvvür, eləcə də “Oğuz Kağan” timsalında Uruq türkün və Oğuz Kağanın yaratdığı təəssürat kosmik xronotopun mədəni yaddaşda oturuşmuş modelidir. “Koroğlu” dastanında Koroğlu, Alı kişi və Nigar xanım da bu sıradadır. “Qaçaq Nəbi”, “Qaçaq Kərəm”, “Qara Tanrıverdi”, “Qaçaq Süleyman” və s. onlarla dastan nümunələri tarixi-mədəni prosesin bütöv bir sistemini ehtiva edir. Bu baxımdan Qaçaq Nəbi, Həcər xalqın istək və arzularını özündə daşıyan obrazlardır. Bu obrazların təsviri zamanı hadisələrin əksəriyyəti tarixlə səsləşir. Dastanın bütün variantlarında Nəbi, Həcər, Alı kişi, Gözəl, Mehdi, Şahüseyn obrazları ümumi bədiiləşən xarakterlər olsa da, bəzi surətlər konkret bir variant üçün səciyyəvidir. Məsələn, Əliheydər Tahirov variantında 50-ə yaxın ad özünə yer alır. Onlar mənfə və müsbət olmaqla yanaşı, əsas və epizodik obrazlardır. Bəzi obrazlar digər dastan variantlarında adı keçirsə, bir neçə obraz var ki, yalnız bir variant üçün xarakterikdir. Məsələn, Nəbinin dostu Lüt Abışın adı yalnız Nəbinin üstünə qoşun yeridilən zaman bir qısa epizodda xatırlanır. “*Nəbinin ən yaxın dostu Lüt Abış vəziyyətdən Nəbini xəbərdar edir. Nəbi atını minib, başqa kəsmə yollarla özünü yoldaşlarına yetirir*”

(6, s.41). Obrazların epizodik mahiyyəti bütünlükdə Nəbi və onun əhatəsi, əks cəbhədə isə çar çinovnikləri, məmurlar timsalında müəyyənəşir. Lüt Abışın ehtiva etdiyi məzmun onun həyatını, yaşam tərzini və xalq timsalında olanları fətləşdirir. Əliheydər Tahirov variantında maraq doğuran cəhət təhkiyənin canlılığında hadisələrin mükəmməl bir sistemlə nizamlanmasıdır, daha doğrusu, obraz//xarakter//hadisə timsalında formalaşan təsəvvürdür. Məhz bu səbəbdən də Nəbinin döyüş səhnələrinin real çizgilərlə təsviri xalq ruhunun, istək və arzularının bədii -estetik təsviridir. Mənfə obrazlar zəmanənin reallığını özündə əks etdirən və bədiiləşən mülkədar, ağa, bəy, xan, çinovnik, hampa, pristav, naçalnik, ticarətçi və.s obrazlardır ki, onlar da hakim təbəqəni təmsil edərək Nəbi hərəkatına zidd mövqedədirlər. Məlum olduğu kimi, “gerçəkliyin inikas formasının – obrazın idraki-təbiiyyəti funksiyasının estetik təbiətindən ayrılır. Obraz varlığın, ictimai-siyasi həyatın, meyil və münasibətin dərkini asanlaşdırır, insanın ağına, hissələrinə və iradəsinə təsir göstərir, onda mübarizə aparmaq, dünyanı gözəlləşdirmək həvəsi oyadır. O, konkret fikirlə, sosial amalla bağlanır. Varlığında həm bir sinfə, həm də ictimai qurupa məxsus adamların ictimai-psixoloji xüsusiyyətlərini, onların istək və arzularını, həm də insan şəxsiyyəti və düşüncəsinin fərdiliyini göstərir” (4, s.110).

Özünəməxsusluq və eyniyyət (yaxınlıq) “Qaçaq Nəbi” dastanının variantları üçün xarakterikdir. Mahiyyət bütünlükdə qəhrəmanlığı, Qaçaq Nəbinin igidliyini, qaçaq hərəkatının xalq təfəkküründə mövqeyini və bədii düşüncədə dayanıqlılığını (yaşarlığını) qaçılmaz edir. Məsələn, Azad Nəbiyev variantında dastan özünəməxsusluğu, epik təhkiyənin ümumi sistemi,

obrazların fəaliyyəti və münasibətləri zəminində aşkarlanır. Belə ki, bəzi obrazlar dastanın əsas aparıcı obrazı olmaqla yanaşı, digər variantlarda təsadüf edilmir. Nəbini hələ gənc yaşlarından çətinlikdən xilas edən, ona dayaq duran xilaskar obrazının olması sanki qəhrəmanın yaşamağı olduğu çətinlikləri qismən aradan qaldırır. Bu, Kərbəlayi Məhəmməddir ki, Azad Nəbiyev variantında aparıcı xarakter kimi daim inkişafdadır. Onun ailəsinə düşən Nəbi çox qayğıkeş mühitdə böyüyür. Ona ağası hörmət və qayğı ilə yanaşır, əmək haqqını vaxtı-vaxtında verməkdən əlavə, bir çox işlərində yardımçı olur. Nəbi evlənen, həbs edilən zaman ona maddi və mənəvi dəstək olur, məşhur Boz atı və Aynalı tüfəngi də o, Nəbiyə hədiyyə verir. Kərbəlayi Məhəmmədin mülkədar olmasına baxmayaraq, xaraktercə daha çox kasıb təbəqəyə yaxınlığı, ədalət tərəfdarı olması elə ilk epizodlardan hiss edilir. Belə ki, Kərbəlanın evində nökr işləyən Nəbi onların qapılarını döyən və onu təzə binəyə daş tökməyə aparmaq istəyən hampanın söyüşünü özünə qaytarır. “*Küçük oğlu, nə gözüünü bərdədirsən, çarığıni bərkit, diş qabağıma, məscid üçün ellik düzəltmişik, təzə binəyə daş tökməliyik*” (1, s.45). Bu söhbəti sonradan Kərbəlayi Məhəmməd eşidir və hampanın söyüşü ona toxunur. “*Pristav yanında böyük hörməti olan Kərbəlayi hampanın hərəkətini biləndə cin atına mindi, Nəbini çağırtdırdı, Nəbinin yanında onu o ki, var danladı*” (1,s.45). Göründüyü kimi, Kərbəlayının bu hərəkəti xeyrxahlıq, yaxşılıq timsalında bütöv bir təsəvvür formalaşdırır və xalqa sahib çıxmaq baxımından mükəmməl bir missiya ilə səciyyələnir. İmadəddin Nəsimi vurğulayırdı ki, “zalım oldun zülm əkərsən kəndi tarlaya, zalımın zülm şərindən tarlada üsyan bitər” (5,s.22). Qaçaq hərəkəti də zalımlığın təbiətindən doğan hadisə olaraq bütünlükdə tarixi, ictimai-siyasi prosesin mahiyyətini ortaya qoyur.

Kərbəlayi Məhəmmədin hampaların, bəylərin, ağaların, bütünlükdə məmur özbaşnalığından narazı olması dastanda kifayət qədər aydınlıqla verilir. Məsələn, epizodların birində vurğulanır ki, “*Kərbəlayi Məhəmməd öz-özünə hərdən deyərki ki, yox, zəmanə adamı deyil, belə adamın günü-güzəranı pis keçəcək, bəylər, hampalar qudurğan, Nəbi də sözü şax üzə deyən...*” (1, s.45).

Ümumiyyətlə, dastan bir forma olaraq xalq təfəkkürünün elə möhtəşəm, həm də geniş mahiyyətli faktıdır ki, orada həyatın, mühitin, insan xarakterlərinin, idealların, böyük çoxluğun (etnosun) bütün mövcudluğu bir bütöv olaraq fəlakətləşir. Xalqın zəngin həyat fəlsəfəsi, onun mahiyyətində fəlakətləşən arzu və istək, həyatın ümumi axarında görmək istəyib, lakin görə bilmədikləri bütün mahiyyəti ilə ayrı-ayrı obrazların münasibət və düşüncəsində aydınlaşır. Məsələn, Nəbiyə əsl atalıq qayğısı göstərən Kərbəlayi Məhəmməd onu bir neçə dəfə minnətçi düşərək həbs olunmaq təhlükəsindən xilas edir. Alı kişi Mahmud hampa tərəfindən günahsızcasına amansızlıqla döyülür. Nəbi isə bu özbaşnalıq nəticəsində ona cavab verir. Nəbini bu iş üstündə həbs etmək istəyirlər. “*...Kərbəlayi Məhəmməd pristavın yanına gedib nə dedi, nə demədi Mahmud hampanı çağırıb o ki var danladılar, daha Nəbiyə də toxunan olmadı*” (1, s.54). Və yaxud da bir başqa epizoda diqqət yetirək. Nəbi Gülbaharın ölümündə təqsirli olan Mahmud hampanı döyür və həbs edilir. Yasa gələn divanbəyi Kərbəlayi Məhəmmədin Nəbini buraxmaq xahişini eşidəndə soruşur.

“*Nəbi sənin nökrəndimi- deyə divanbəyi təccüblə soruşdu. ... – Nökrə yox, elə bizim evin uşağıdı, bu da mənə təzə dərd olur*” (1, s.46). Kərbəlayinin evində Nəbiyə ilk gündən “evin uşağı” gözü ilə baxılmışdır. Onun yaxınları da Nəbiyə çox hörmət etmiş, onu ilk gündən qayğı ilə bəsləmişlər. Kərbəlayi Məhəmmədin işçisi Kürd Əli də öz sahibi kimi Nəbinin qayğısına qalır, kiçik yaşlı Nəbiyə xoş münasibət bəsləyir. “*Nəbi evə nökrə kimi yox, yaxın bir adam kimi gəlmişdi, ev sahibləri də bunu ona hər addımında hiss etdirir, ona sıxılmamağı tapşırırdılar. ... Kürd Əli qızıya gedən uşağın arxasınca baxıb hər gün “Allah səni yaman gözdən saxlasın” deyə yola salır, axşam da ehtiramla qarşılayıb qızuları rahatlar, Nəbiyə eşitdiyini-bildiyini nağıldan, hekayətdən, qaçaqçılıqdan danışardı*” (1, s.44). Göründüyü kimi, dastanda Kərbəlayi Məhəmmədin Nəbiyə ilk gündən oğul gözü ilə baxması, təbiətindəki insanlıq duyğusu ifadə edir. Nəbinin qəhrəman statusu, Həcərin qadın kimi həyat yoldaşına sədaqəti, silaha sarılıb düşməyə qarşı cəsarətlə mübarizə aparması, sədaqət və dözümlülük mücəssəməsi olması, məsləhətçi funksiyası və s. dastanda epizod və hadisə səviyyəsində açılır. Dastanda Kərbəlayi Məhəmmədin ölüm səhnəsi ilə bağlı epizoda diqqət yetirək. “*Nəbi, oğul, yadımdadırmı demişdim, harada olsan gəlib gözümə bir ovuc torpaq atarsan, mənə əlinlə qəbirdə rahatlayıb gedərsən. ... Neçə vaxtdır, yolunu gözləyirdim*” (1,s.79). Göründüyü kimi, burada Nəbi/Kərbəlayi Məhəmməd timsalında şəxsiyyət konsepsiyası, etnomilli düşüncədə şəxsiyyətin (kişiliyin) nəzlərlə səciyyələnməsi, xalq yaradıcılığında “vəfəli dost görməsə, unutmaz yüz il mənə” təsəvvürü fəlakətləşir. Bu obrazı folklorşünas Azad Nəbiyev bir cümlə ilə təsvir edir. “*Milli dastançılıq ənənəsinə uyğun olaraq “Qaçaq Nəbi” ni yaradan improvizatorçu aşuqlar dastanı Qaçaq Nəbinin dünyaya gəlməsi, uşaqlıq və ilk gənclik illərinin təsiri ilə başlayırlar. ... Göründüyü kimi, qəhrəmanlıq eposlarına məxsus bir sıra elementlər burada mühafisə edilmişdir. “Ümumiyyətlə, dastanın maraqlı surətlərindən olan Kərbəlayi Məhəmməd daim inkişafda olan bədii obrazdır. O, bir qəhrəman kimi, əslində Nəbini mübarizələrə hazırlayır, Alı kişinin “Koroğlu” eposundakı funksiyalarını yerinə yetirir*” (10, s.594).

Ümumiyyətlə, dastan mühitində, eləcə də bütünlükdə bədii düşüncədə “obraz çoxmənalıdır, duyulan, hiss edilən fikir sistemidir. O, varlığın mürəkkəbliyi və zənginliyinə, xalqın arzusuna uyğun yaradılır. Çünki ədəbiyyatda obraz tam, mürəkkəb varlıq kimi ifadə olunur. O, müəyyən mühitə, müəyyən adamların əhatəsinə düşür. Meyil və təşəbbüs, münasibət və davranış, hadisə və əhvalat ona təsir göstərir, onda fikir və düşüncə oyadır... Mənəvi-psixoloji aləminin, düşüncə və psixologiyasının, fərdi keyfiyyətinin özünəməxsusluğu müəyyən bir obrazı başqalarından fərqləndirir. Obrazın dünya görüşü, məntiqi, ideya-siyasi baxışı hiss və duyğusundan ayrılmır” (4, s.110). “Qaçaq Nəbi” dastanında məhz obrazların tipoloji sistemi məzmun baxımından mühiti, dövrü, həyatı ifadə edir. Nəbinin bir neçə ağaya nökrə olması və bir neçə dəfə haqsız yerə həbs edilərək həbsxanadan qaçması əslində onun yaşadığı zəmanənin mülkədar təbəqəsinə qarşı kəskin şəkildə barışmaz mövqə nümayiş etdirməsinə, silaha sarılıb açıq döyüşlərə keçməsinə əsas olur.

Həsən Qasimovun “Qaçaq Nəbi” dastanının əvvəlindən sona qədər erməni Aşot kirvə ilə Nəbinin ailəsinin möhkəm dostluğundan bəhz edən bir çox hadisələrin yer alması dastanı digər variantlardan fərqləndirir. Sovet ideologiyası ruhunda təhlil aparan folklorşünas Rüstəm Rüstəmzadə Həsən Qasimovun Nəbi ilə Aşot kirvənin ailəsinin möhkəm dostluğunu, Nəbinin erməni kəndlərinə tez-tez yardım etməsini, həbsxanada onun bir erməni qoca tərəfindən azad edilməsi epizodlarını həmin dövrdə xalqlar arasında sürən dostluqla əlaqələndirir. “Dastanın ən xarakterik cəhətlərindən biri onun beynəlmiləl ruhda yaradılmasıdır.” (11, s.72) Sonra müəllif Nəbinin Aşot kirvənin evində dünyaya gəlməsi, ona məhz kirvənin Nəbi adı verməsi səhnəsini nümunə göstərərək fikrini davam etdirir: “Göründüyü kimi, dastanda xalqlar dostluğunun tərənnümü təsvir olunan ilk hadisələrdən başlayaraq qabarıq bir şəkildə verilmişdir. Dastanda erməni xalqı ilə Azərbaycan xalqı arasında yaxınlıq bir sıra başqa epizodlarda da öz əksini tapmışdır. Lakin, bunlar öteri olmayıb, obrazlı bir dildə, inandırıcı, obyektiv formada qələmə alınmışdır” (11, s.72-73) Nəzərə alsaq ki, Həsən Qasimov xalqlar dostluğu, beynəlmiləl ruhunun tərənnümü edildiyi bir dövrdə dastanı nəşr etdirib, deməli müəllif dastanımızı Sovet təfəkkürünə uyğunlaşdırmağa çalışıb.

Qaçaq dastanları, eləcə də “Qaçaq Nəbi” dastanı bütün çıpaqlığı ilə, obrazların tipoloji məzmunu və həyat reallığının eybəcərlik və gözəlliyi ilə ortaya qoyulur. Dastanların məhz bu mənada paradigmatik funksiyası möhtəşəm bir təsəvvür sərgiləyir. Əhlilmn Axundov variantı həcmcə geniş olduğu üçün obrazlar çoxluğu ilə yadda qalır. Bu dastanda azərbaycanlı ailəsinin bir-birinə qarşı münasibətləri kobud, bayağı tərzdə təqdim edilir. “*Nəbi: – Allaha təvəkkül, deyəcəyəm. Xanəlinin qızı Həcəri mənə alın. Almasanız, baş götürüb bu mahaldan ilim-ilim itəcəyəm. Elə bil ki, bu söz bir qazan qaynar su olub Gözəlin başından töküldü, ayağına qədər onu pörtələdi. Nəbinin başına bir qapaz vurub dedi: – Ala e..., küllü qoyum başına! Arvadı nə ilə alırsan? Heç özün çörək tərpmursan yeməyə, arvada nə yedirdəcəksən*” (7,s.8)? Bu epizodda Nəbinin anası ilə şert kəsməsi, oğlunun evlənmək istədiyini duyan ananın reaksiyası Azərbaycan qəhrəmanlıq dastan qəhrəmanına xas olmayan şəkildə verilir. Belə ki, ana oğlunu təhqir edir, qəhrəmanı alçaldır. Dastanda hadisənin davamında Gözəl ilə Alı kişinin bu mövzuda belə bir dialoquna da rast gəlirik. Gözələ təsəlli verən Alı kişi Nəbinin haqsızlıqla mübarizəsini ağılsızlıq adlandırır və çıxış yolunu onu evləndirməkdə görür. *Gözəl dərin fikrə gedib:*

– *Elə oğulun boyunu yerə soxum, – dedi. – Evində yoxdu urvalıq, könliindən keçir darğalıq.*

Alı kişi yurğalandı: – Bir qulaq as mənə, arvad! Bəlkə deyirəm evlənəndən sonra bu gədə ağıllandı. Gəl onu evləndirək, düzəlməsə, arvadı ilə uzaq bir yerə yola salaq, başı daşdan-daşa dəyər, ağı başına gələr. Mən elə o fikirdəyəm. Yaxşı düşüb ki, sözü özü açıbdı. (7,s.9) Folklorşünas Vaqif Vəliyev Əhlilman Axundovun dastandakı bu epizoduna münasibət bildirərək söyləyir: “*Bir qədər diqqətlə fikir verilsə, aydın olar ki, oğul anası kasıblığı bəhanə edib evlənmək istəyən oğlunu heç vaxt belə danlamaz, digər tərəfdən xalq ədəbiyyatında əsərin qəhrəmanı kimi təqdim olunan surət bu şəkildə nəzərdən salınmur, əksinə onun yoxsulluğu, mövcud cəmiyyətdə ona münasibət və surətin mövqeyi ziddiyyətlərlə göstərsə də, onun gələcək taleyi inandırıcı dəlillərlə uğurlu sonluqla bitir.*” (12, s.66) Qeyd etdiyimiz kimi həm Azərbaycan xalqının mentaliteti baxımından, həm də epik qəhrəmanın təsviri baxımından bu epizod düzgün şəkildə təqdim edilməyib. Azərbaycan anası qayğıkeş və fədakarlığı ilə nümunə sayıla biləcək xarakterdədir. Lakin dastan boyu ananın ehtinasız münasibəti özünü çox büruzə vermir. Oğlu qaçaq düşən və çətin həyat tərzini sürən, elindən, obasından ayrı düşən qəhrəmanın iztirabları ananı da intizarda qoyur. Döyüşlərin birində yaralanan Nəbinin anasının ona sözlərinə diqqət edək: “*Gözəl Nəbinin gözlərindən öpüb ağlaya-ağlaya dedi: – Sən mənim ölümümü görməlisən, bala! Gecə-gündüz əlim ürəyimin üstündə yolunu gözləyirəm! Hər dəfə dava sözü eşidəndə ölüb, yenidən dirilirəm!*” (7,s.50). Mərdlik və namərdlik Nəbi/strajnik qarşılaşmasında (həyatın şert reallığı timsalında) bütün parametrləri ilə aydınlaşır. “*Bax, sizin heç birinizlə işim yoxdu. Bu gün atamı dəfn edincə kənddən çıxdı yoxdu. Gözləyirsiniz, kişini dəfn edirik, sonra çıxarıq kənddən...*” (1, s.79). Burada el qəhrəmanının xalq yaddaşında olan dəyər qanunları ilə hərəkət etməsi, törəyə axıra qədər əməl etməsi, mərasim gələniyin ümumi informativlik prinsipləri yüksək səviyyədə qorunur.

Nəbinin uğurunun əsas səbəblərindən biri də aynalı tüfəngi və Boz atdır. Məsələn, Nəbinin tüfəngi ilə bağlı danışanda vurğulayır ki, “*Nəbinin silahı o dövrün ən yaxşı silahı olan “aynalı” tüfəngi idi. “Aynalı” tüfəngi bir az əvvəl Rus-Osmanlı müharibəsində iştirak edənlər tərəfindən götürülmüş “osmanlı” tüfəngi idi*” (3, s.143).

Boz at səni sər tövlədə bağlaram,

Qabağına yağlı quyruq doğraram, ... (7, s. 382).

Ümumiyyətlə, türk dastan düşüncəsində atla bağlı kifayət qədər fikir və mülahizələr özünə yer almışdır. “Manas”, “Alpamiş”, “Canqar”, “Edige”, “Corabatır”, “Koblandıbatır”, “Koroğlu”, “Qaçaq Kərəm”, “Qara Tanrıverdi”, “Səməd bəy”, “Qaçaq İsmayıl” və s. bunun nümunəsidir. “Koroğlu”da “at igidin qardaşdır” modeli bütünlükdə tarix boyu şüurda sintaqmatik gerçəkləşmənin faktı olaraq reallaşır.

“Qaçaq Nəbi” dastanında mövcud surətlər qalareyası qaçaq hərəkəti timsalında baş verənləri, xalqın qəhrəmanlıq və həyat təsəvvürlərini, mənlilik və həyat nizamı düşüncəsini, ailə və etnik kulturoloji kutsalları, müəyyənlanmış nizamı qorumaq və gələcəyə daşımaq anlamında mükəmməl təsəvvür formalaşdırır. Hərəkəti doğuran səbəblər, hakim təbəqənin geniş kütləyə münasibətində yaranmış qeyri-insani hallar, amansız davranışlar, xalqın qəhrəman təsəvvürü və onun yaddaş modelləri məhz burada müxtəlif səviyyələrdə obrazlaşması ilə önəm daşıyır. Bütünlükdə xalq yaddaşında olan şəxsiyyət, mənlilik, qürur, dəyər anlamında olanları ortaya qoyur. Bütün bunlar el qəhrəmanına hörmət mənasında təkcə xalq sevgisini əhatə etmədiyini, hətta hakim zümrə arasında ona, onun qəhrəmanlığına, şəxsiyyətinə hörmət mənasında yüksək münasibətin olmasını da aydınlaşdırır.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan dastanları. (toplayıb tərtib edən A.Nəbiyev). Bakı, 1977, s. 41-87.
2. Bayat Füzuli. Oğuz dünyasının epik qanunları və qəhrəmanın bioqrafiyası. Bakı, "Elm və təhsil", 2019, -148 səh. s.121
3. Behçət B. Qaçaq Nəbinin tarixi. Bakı: Çıraq, 2011, 288 s. (40)
4. Hacıyev A. Ədəbiyyatşünaslığın əsasları. Bakı: ADPU, 2005, 367 s. (67)
5. İmadəddin Nəsimi. Seçilmiş əsərləri. İki cildə. II cild. Bakı, 2004, 376 səh. s.22
6. Qaçax Nəbi. (toplayıb tərtib edən Ə. Tahirov) Bakı, 1938. 49 s. (89)
7. Qaçaq Nəbi. (toplayıb tərtib edən Ə. Axundov) Bakı: Nurlan, 2008, 432 s (92)
8. Allahmanlı M. "Qaçaq Nəbi" dastanı tarixilik və bədii düşüncə müstəvisində. "Folklor və tariximiz" mövzusunda elmi konfrans. Bakı, 2012, 220 s.
9. Qarabağ: folklor da bir tarixdir. IV kitab (Laçın, Qubadlı və Zəngilan rayonlarından toplanmış folklor öməkləri). Bakı: Elm və təhsil, 2013 s.
10. Nəbiyev A. Azərbaycan xalq ədəbiyyatı. II hissə, Bakı, 2006, 685 s.591-592
11. Rüstəmzadə R. El qəhrəmanları xalq ədəbiyyatında. Bakı: Gənclik, 1984. 172 s.
12. Vəliyev V. Azərbaycan folkloru. Bakı: Maarif, 1985, 414 s.

Açar sözlər: *Qaçaq Nəbi, Nəbi obrazı, obraz tipi, Həcər obrazı, Boz at obrazı, Aynalı tüfəngi.*

Ключевые слова: *Качак Наби, изображение Наби, тип образа, образ Хаджара, Серая лошадь, дробовик Айналы.*

Keywords: *Kachak Nabi, image of Nabi, type of image, image of Hajjar, Gray horse, Ainaly's shotgun.*

ОБЩАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ОБРАЗОВ И ТИПОВ ГЕРОЕВ В ДАСТАНЕ РЕЗЮМЕ

Дастан «Качак Наби» запомнилась как самый популярный пример дастана беглецов, происходящих из азербайджанского качакского движения. Есть несколько вариантов дастана, которые отличаются от повествовательного потока событий в сознании рассказчика, общения живых человеческих отношений и выражения отдельных персонажей в последовательности слов. Образ в одной версии дастана не появляется в другой, или предназначение одного образа несет другое изображение. Персонажи Наби, Хаджара, Мехти, Шахусейна, Паша бей, Махмуда бей анимированы во всех версиях дастана. Ведущие типы персонажей всех четырех вариантов (правлящий класс, национальный герой, элементы противника, доминирующий класс периода) являются продолжением древних корней.

DASTANDA QƏHRƏMAN TIPLƏRİ VƏ OBRAZLARIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ Summary

Dastan "Kachak Nabi" was remembered as the most popular example of the dastan of fugitives originating from the Azerbaijani Kachak movement. There are several versions of the dastan that differ from the narrative flow of events in the mind of the narrator, the communication of living human relationships and the expression of individual characters in a sequence of words. The image in one version of the dastan does not appear in another, or the purpose of one image carries a different image. The characters of Nabi, Hajjar, Mehti, Shahuseyn, Pasha Bey, Mahmud Bey are animated in all versions of the dastan. The leading types of characters of all four options (ruling class, national hero, elements of the enemy, the dominant class of the period) are a continuation of ancient roots.

Rəyçi: *prof. Allahmanlı Mahmud Qara oğlu*

Əliyeva Simuzər Əliyulla qızı¹
HÜSEYN ARIFIN YARADICILIGINDA UŞAQ ŞEİRLƏRİ

Hər bir xalqın ədəbiyyatının özünəməxsusluğu onun keçmiş olduğu tarixi yolla şərtlənir. Tanınmış sənətkarların ,poeziyamızın görkəmli nümayəndələrinin yaradıcılığını araşdırarkın orada mütləq xalq ədəbiyyatı nümunələrinə rast gəlirik.Azərbaycan şairlərinin yaradıcılığında şifahi xalq ədəbiyyatının təsiri iki cür göstərir. Birinci,birbaşa xalq ədəbiyyatı nümunələri (janrları ,süjetləri və s.) formasında,ikinci isə formaca bir o qədər də folklor nümunələrinin şikil və ölçüləri ilə səslənməyən ,əslində isə mayasında ,mənasında xalqın,elin bədii təfəkkürü tərzində yaşayan nümunələrdə.

Milli folklor ənəsinə hər iki istiqamətdə söykənən şairlərimizdən xalqımıza məxsus müdrik-fəlsəfi duyum-deyim tərzini sadə , aydın,eyni zamanda cazibədar bir sənətkarlıqla üzə çıxır.Uzun illərdir ki , oxucuların imzasına mətbuat səhifələrində rast gəldiyi,şeir və poemalarını sevə-sevə oxuduğu xalq çəşməsi ilə nəfəs alan istedadlı bədii-təfəkkür sahibi Hüseyn Arif poeziyası məhz bu baxımdan diqqəti cəlb edir.

Azərbaycanın xalq şairi, Azərbaycan Respublika Mükafatı laureatı Hüseyn Arif 1924 –cü ildə Ağstafa mahalının Yeniçün kəndində anadan olmuşdur.

Hüseyn Arif lirikasına nəzər yetirsək milli folklorun , demək olar ki, bütün ədəbi formaları,janr və şəkilləri öz ifadəsini tapdığıнын şahidi oluruz.Onu şeir-sənət ocağı Qazax,Ağstafa mühiti yetişdirmişdir. Şübhəsiz ki , belə bir mühit fitrən şair doğulan Hüseyn Arifə təsir etməyə bilməzdi . Onu xalq ədəbiyyatına müraciət etməyə sövq edən maraqlı tellər,füsunkar təbiət , əzəmətli dağlar, yaşıl xalcalı yamaclar , ən əsası isə qəlbi sözlə dolu el aşıqları olmuşdur.Hüseyn Arif belə bir lirik şair idi.

Məlumdur ki, xalq yaradıcılığında bitib – tükənməyən zənginlik bütün sənətkarların yaradıcılığında bit istiqamət kimi nəzər – diqqəti cəlb edir.H.Arif lirikası da xalq poeziyasına köklənmişdir.Onun fəlsəfi – estetik mahiyyətində böyük sadəlikdən xalq müdrikiyinə qədər nəzərə çarpacaq hər şey var. Bu H.Arifin təbiət mövzulu şeirlərində də , rənglər palitrasında, hətta uiaqlar üçün yazdığı şeirlərdə də belədir. Lirik şair olan Hüseyn Arifin təbiət şairi adlandırılması da təsadüfi deyil.Bizcə, təbiət özü insana xoş hisslər bəxş edən bir lirikadır.

H.Arif yaradıcılığında uşaq şeirləri,uşaqlar haqqında musiqilərə yazılan sətlər hər zaman sevilə-sevilə oxunub və indi də sevilərək oxunmaqdadırlar. Bu şeirlər də öz suyunu,rişəsini məhz milli folklor qaynaqlarından alır.Uşaqılıq illəri Ağstafanın nəğməli,musiqili məclislərində keçən H. Arif xalq ədəbiyyatının geniş yayılmış nəğmə janrının melodiyları içərisində öz lirikasının köklənmişdir .O həm mahnının sözlərini, həm də musiqisini yaratmışdır.Bu da hec şübhəsiz ki , onun aşiq təbiətindən irəli gəlir. H. Arif kişik yaşlı uşaqlar üçün də şeirlər yazmışdır. Bu şeirlərin çoxu uşaqların sevdikləri , dillər əzbəri “ Qranquş “ mahnısı ilk dəfə “Ülduz” jurnalında şap olunub yayılarkən hamı onu hərərətlə qarşılamişdır:

Ay sinəsi ala quş,
Gəl – gəl ,boyu bala quş,
Bahardan xəbər gətir,
Təzə nəğmələr gətir
Qaranquş , ay qaranquş .

Şeirdə ilk bahar müjdəsi qaranquşun zərifliyi onun rəmzi təbiəti ilə ahəngdar səsləndirilir .

1966- cı ildə “ Maarif “ nəşriyyatı tərəfindən nəşr olunmuş “ Məktəbli mahnıları “ adlı kitabda H.Arifin bir necə bəstəkarın musiqisinə yazdığı nəğmələri dərc olunmuşdur. ” Bakının ulduzları” adlı şeirə yazılmış musiqi uşaqlarla yanaşı , böyüklərin də qəlbini rıqqətə gətirir :

Bir-birinə göz vurur
Bakının ulduzları,
Yerdə min busat qurur
Bakının ulduzları.
Yollar nurla boyanır,
İşıldadır suları
Milyon – milyon arzudur
Bakının ulduzları.

Şeirlərində xalq yaradıcılığından qaynaqlanan şair bəzi əsərlərində xalq deyim – duyumlarına və rəvayətlərinə işarə vurur. Onun əfsanə və rəvayətlərlə dolu olan bir yer haqqında – “ Ceyran batan “ şeirində söylənilir :

Günəş doğar səhər – səhər,
Ara vermə göy ləpələr.
Camalına vurulan kəs
Necə səndən kənar gəzər
Ceyranbatan, Ceyranbatan.

Vətənə, vətənin təbiətinə vurğun olan şair onun yeni gələn hər gününü, sabahını ürəkəçliqlə ilə tərənnüm edir :

Aşib qarlı dağları ,

¹ Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Ədəbiyyatın tədrisi texnologiyası kafedrası, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, baş müəllim

Gəlir bəzəkli bahar.

Sinəsi tər laləli,

Qoynu çiçəkli bahar.

Şairin yuxarı sinif şagirdləri üçün yazdığı “ Sən dərsə gəlməyəndə “ adlı şeirində hisslərin səmimiliyi oxucunu heyran edir. Bu sətirlər bizi xəyalən keçmişə, məktəb illərinə aparır:

Düşür yadıma hərdən ,

Məktəb həyatında mən

Yoluna göz dikərdim...

Qəlbim sızlardı hərdən

Sən dərsə gəlməyəndə.

Zəng səsi ucalardı,

Uşaqlar söz alardı,

Gözlərim boş masada,

Fikrim səndə qalardı

Sən dərsə gəlməyəndə.

Dözməyib buna bəzən,

Düşüb gah da həvəsdən

Nə danım həqiqəti

Qaçardım mən də dərsdən,

Sən dərsə gəlməyəndə.

Hüseyn Arifin ictimai mövzulu şeirlərində də sadə zəhmət adamlarının obrazları təsvir edilir. “ Usta Zəfər “,” Poçtalyonun mahnısı “ və s. belə şeirlərindəndir.” Poçtalyonun mahnısı “ indi də uşaqların sevimli nəğmələrindən sayılır.

Hamı mənə gözləyir,

Hər kəs mənə gəl deyir.

Hər gün səhər çıxır ana , bala

Geniş pəncərədən baxır yola.

Gəlir qabığıma qoca, cavan,

Müjdələr yetirirəm dostlardan.

Carçısıyam xoş xəbərin,

Sevinciyəm ürəklərin.

Poçtalyonam – itməyir zəhmətim ,

Xoş xəbər yaymaq olmuş sənətim

Yenə də axşam, səhər

Yetirirəm xoş xəbər.

Vətəni , torpağını dərin məhəbbətlə sevən H.Arif hər zaman sülh, əmin – amanlıq tərəfdarı olmuşdur. Anaların, bacıların gözlərində sevinc yaşları arzulan bütün insanları sülhə səs verməyə çağırmışdır.

Mən sülhə səs verirəm,

Milyonlardan biri tək

Ki, bir daha ordular

Üz – üzə dayanmasın.

Mən sülhə səs verirəm

Bombaların səsindən

Beşikdəki körpələr

Hıçqırıb oyanmasın.

Mən sülhə səs verirəm –

Böyük kəndlər, şəhərlər

Viran olub qalmasın

Tüstü – duman içində.

Mən sülhə səs verirəm

Ağbirçək anaların

Gözləri yaşla dolub,

Qəlbi darda qalmasın.

Mən sülhə səs verirəm !

Mən sülhə səs verirəm.

Xalq yaradıcılığı ruhuna köklənən Hüseyn Arifin lirik şeirləri dəsti – xətti, şeir – sənət kəşfləri bütün bu keyfiyyətlərlə bu gün də , sabah da diqqət mərkəzindədi.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat :

- 1.Məktəbli mahnıları.H.Hüseynzadə,"Bahar" Bakı, Maarif, 1966.səh 316.
- 2.Məktəbli mahnıları.H.Hüseynzadə,"Poçtalyonun mahnıları" Bakı, Maarif, 1966.səh 270.
- 3.Məktəbli mahnıları.H.Hüseynzadə,"Mən sülhə səs verirəm" Bakı, Maarif, 1966.səh 261.
- 4.H.Afir .Şeirləri .1983. Bakı

Açar sözlər : milli, folklor, zənginlik ,yaradıcılıq,füsünkar, janr, fə səfi,estetik, aş ıq, lirik.

Ключевые слова: народный, фольклор, богатство, творчество, обаяние, жанр, философия, эстетика, ашуг, лирика.

Keywords: national , folklore, richness, creativity, charm, genre, philosophy, aesthetics, ashug, lyrics.

Xülasə

XX əsr Azərbaycan poeziyasının görkəmli nümayəndəsi Hüseyn Arif xalqımızın zəngin bədii-poetik irsinə dair dəyərli əsərlər yaratmışdır. Onun poetik dünyasının mövzusu zəngindir və əsərləri bu gün də öz gücünü saxlayır. Şairin təbii və ədəbi əsərləri həyatda onun nəfəsidir. Hüseyn Arifin şeirlərinin tez-tez lirikaya çevrilməsi təsadüfi deyil. Düşüncələrini vətən, uşaq məhəbbəti kimi bəşəri dəyərlərin misilsiz olduğu bənzərsiz bir şəkildə ifadə edib. Şairin əsas ideyası vətənə məhəbbətin, mənəvi-əxlaqi zənginliklərin təbiət gözəllikləri ilə vəhdətdə tərənnümündən ibarət olan yaradıcılığı bu gün gənc nəslin tərbiyəsindəki rolunu qoruyub saxlayır. Azərbaycan xalqı, dili yaşadıqca Hüseyn Arifin poeziyası da yaşayacaq.

Uşaq şeirləri də şairin yaradıcılığında mühüm rol oynayır. Şair müxtəlif mövzularda uşaq şeirləri yazdı, hətta bəstəkarlar da bu şeirlərə mahnı bəstələdilər. Məqalədə H.Arifin uşaq şeirləri yaradıcılığından bəhs edilmiş və müxtəlif şeirlərindən nümunələr verilmişdir.

Резюме

Гусейн Ариф, выдающийся представитель азербайджанской поэзии XX века, создал ценные произведения о богатом художественном и поэтическом наследии нашего народа. Тема его поэтического мира богата, и его произведения до сих пор сохраняют свою силу сегодня. Природные и литературные произведения поэта - его дыхание в жизни. Неслучайно, что стихи Гусейна Арифа часто становились лирикой. Он выражал свои мысли таким уникальным образом, что человеческие ценности, такие как родина, детская любовь, не имели себе равных. Основная идея поэта творчество любви к стране, духовного и нравственного богатства в гармонии с природой, красотой сегодня сохраняет свою роль в воспитании молодого поколения . Поэзия Гусейна Арифа будет жить до тех пор, пока живет азербайджанский народ, азербайджанский язык. Детские стихи также играют важную роль в творчестве поэта. Поэт писал детские стихи на разные темы, и даже композиторы сочиняли песни и на эти стихи. В этой статье было дано детское литературное творчество и примеры из разных стихотворений Г. Арифа.

Summary

Husein Arif, an outstanding representative of Azerbaijani poetry of XX century, created valuable works on the rich artistic and poetic heritage of our people. The theme of his poetic world is rich , and his works still keep their strength today. The poet's natural and literary works are his breath in life. It is no coincidence, that Hussein Arif's poems often became lyrics. He expressed his thoughts in such a unique way, that human values, such as homeland, children's love, had no equal . The main idea of the poet is creativity of love for the country, spiritual and moral wealth in harmony with nature, beauty retains its role in upbringing of the young generation today . Poetry of Hussein Arif will live as long as the Azerbaijani people and Azerbaijani language live . Child poems also plays an important role on poet's creativity . Poet wrote child poems on various themes , and even composers composed songs on these poems also . Məqalədə H.Arifin uşaq şeirləri yaradıcılığından bəhs edilmiş və müxtəlif şeirlərindən nümunələr verilmişdir.

RƏYÇİ: dos.S.Abbasova

Əkrəm Rüfət oğlu Hüseynzadə⁵³
OĞUZNAMƏ METODOLOGİYASINDA MƏNƏVİ İRS

Oğuznamə – Oğuz tayfalarının ictimai- siyasi, tarixi-mifoloji, dini-fəlsəfi görüşlərini, düşüncələrini, mənəviyyatını, epik-bədii təfəkkürünü əks etdirən nümunələrə “Oğuznamə” deyilir. Bilindiyinə görə hazırda 30 -dan çox Oğuznamə mövcuddur ki, burada oğuzların həyat tərzləri, təqvim mifləri, dastanları, rəvayətləri, atalar sözləri və məsəlləri, şeir parçaları öz əksini tapmışdır. Deyə bilərik ki, oğuzlar haqqında hər hansı bədii, tarixi, təsviri məlumat oğuznamə adlanır. Kökü mifik oğuz şəcərəsi ilə bağlı olan nümunələr ilk vaxtlarda babalarımızın yazılmamış qanunları olubdur. Bunu tarixi-xronoloji oğuznamə yazanlar (Rəşidəddin, Əbül Qazi və b.) qeyd ediblər. Bu mənada Oğuznamələr uzun müddət xalqın qəhrəmanlıq tarixi kimi canlı şəkildə yaşayıb, oğuz birliyinin dağılması, köçəriliyin oturaqlıqla əvəzlənməsi ilə unudulmuşdur. Bu gün Oğuz motivlərinin ayrı-ayrı folklor canrlarında, ədəbi əsərlərdə canlanması tarixi yaddaşa qayıdışın başlanğıcıdır.

Bizə qədər Oğuz kağanı və onun övladlarından bəhs edən iki yazılı dastan (“Oğuz kağan” və “Kitabi-Dədəm Qorqud əla lisani-taifeyi-Oğuzan”), atalar sözləri (“Hazarhir-risaləti min kəlimatı oğuznamə əl məşhur-i atalar sözü” və “Əmsali-Məhəmmədiyyə”), Oğuz şeirləri, Oğuznamənin Uzunkörpü variantı, Dana Ata və Əndəlibin əsərləri, həmçinin iyirmidən çox Oğuz salnaməsi gəlib çatmışdır.

Oğuznamə adı altında toplanan nümunələr müxtəlif janrlarda (dastan, atalar sözü, rəvayət), formada (epik, tarixi, ədəbi) və dillərdə (çin, ərəb, fars, türk) mövcuddur. Tarixi Oğuznamələrin həm şərq, həm də qərb variantları daha çox şəcərə dəbini saxladığından, onları bir qayda olaraq tarixi-mifoloji geneologiya da adlandırmaq olar. Hökmdarlar üçün yazılan bu tip Oğuznamələrdə dastan ünsürləri qabarıq saxlanılsa da, funksiyası baxımından onlar ədəbi-epik növlərdən fərqlənir.

Oğuznamələr oğuzların, türk tayfalarının tarixi-coğrafi məkanları, dövlətləri, idarəetmə üsulları, döyüş taktikaları, həyat tərzləri, tərbiyə sistemləri haqqında tutarlı bədii tarixi qaynaqlardır. Bu cəhətdən Oğuznamələr tarixçilər, filoloqlar, filosoflar, pedaqoq və psixoloqlar üçün dəyərli qaynaqlar hesab oluna bilər.

Şifahi ənənədə yaşayan oğuznamə dastanları ilə yanaşı, yazılı epik abidələrin V yüzillikdən öncə mövcudluğu əd-Dəvadarinin “Dürər-üt-ticcan” adlı qısa tarixi xronikasından məlumdur. Ancaq bu Oğuznamə bizə qədər gəlib çatmamışdır. Əd-Dəvadarinin məlumatından aydın olur ki, bu oğuznamə Oğuz kağandan başlamış Səlcuqlara qədər olan bir dövrün dastanlaşmış tarixi olmuşdur.

Oğuz dastanının bizə qədər gəlib çatan ən qədim variantı uyğur əlifbası ilə yazılan “Oğuz kağan” dastanıdır. Daha böyük Oğuznamə “Kitabi-Dədəm Qorqud əla lisani-taifeyi-Oğuzan”dır ki, VII əsrdə meydana gəlmiş bilinməkdədir.

Oğuz atalar sözlərində, hikmətlərində oğuzların dünya, zaman, insan, tayfalar haqqında fəlsəfi görüşləri, təqvim mifləri öz əksini tapmışdır. Ditsin nəşr etdiyi 400 atalar sözündə Oğuz, Dədə Qorqud adına çoxlu hikmətli kəlamlar, atalar sözləri verilmişdir. Oğuznamə şeirlərində Dədə Qorqud, Oğuz kağan, Bayındır, Qazan və başqa Oğuz qəhrəmanları öyülür, hələ dastanlaşmamış qəhrəmanlıq səhnələri təqdim edilir. Bu şeirlər Oğuz bədii düşüncəsindən xəbər verir. Həm də bu Oğuz şeirlərindən türk poeziyasının inkişaf yolunu izləmək olur. Şeirlər də atalar sözləri və hikmətlər kimi tarixi-mifoloji, bədii informasiya baxımından qiymətlidir.

Oğuznamələrdə Nuh oğlu Yafəyə bağlanan şəcərələr verilmişdir. Tarixi-xronoloji oğuznamələrdən ən məşhurları F.Rəşidəddinin “Oğuznamə”si (XIV), Yazıçıoğlu Əlinin “Təvaxixi ali Səlcuq” (XV), Mahmud oğlu Həsən Bayatlının “Cami cəm-ayin” (XV), Əbubəkr Tehraninin “Kitabi-Diyarəbəkriyyə” (XV), Ənvərinin “Düsturnamə” (XV), Mirxondun “Rövzətüs-səfa” (XV), Xandəmirin “Xülasət əl-əxbar” (XVI), Osman Bayburtlunun “Tarixi-cədid mirətül-cahan” (XVI), Hafiz Tanış Buxarinin “Şərəfnameyi-şahi” (XVI), Salır Babanın “Oğuznamə” (XVI), Əbül Qazi Bahadır xanın “Şəcəreyi-tərakimə” (XVII), Şəkarim Xudayberdi oğlunun “Türklərin, qazaxların, qırğızların və xan sülaləsinin şəcərəsi” (XIX) əsərləridir. Bu oğuznamələrin, demək olar ki, hamısı eyni mifoloji şəcərə, eyni tarixi hadisələr, təqribən eyni oğuz hökmdarları haqqında məlumat verir.

Oğuz türklərinin qədim folklor nümunələri kimi yaranan oğuznamələrin yazıya alınma tarixi hardasa min il əvvələ gedib çıxır. Bu misilsiz nümunələr dünyanın ən nüfuzlu kitabxanalarında yer alsada, indiyədək çox az öyrənilmişdir. Zamanla şifahi xalq ədəbiyyatı nümunəsi kimi “ömrünü” başa vuran oğuznamələr mənsub olduğu xalqın yaddaşında silinməz izlər qoymuşdur. Elə izlər ki, sonrakı dövrlərdə meydana gələn mədəniyyət nümunələrində onun ruhu mütləq mənada hiss olunur.

Zəngin şifahi xalq ədəbiyyatımız – “Kitabi Dədə Qorqud”, “Bilqamis”, “Alp Ər Tunqa”, “Oğuz”, “Ərkənəqun” kimi dastanlarımız, Oğuznamələr, Ustadnamələr xalqımızın qədim tarixindən, onun ictimai-mədəni həyatından, zəkəsindən, istək və arzularından, tərbiyə və təhsil səviyyəsindən xəbər verir. Qobustan, Gəmiqaya, Oğlanqala, Kültəpə, Orxon kitabələri və daha bir çox qayaüstü yazılı abidələrimiz xalqımızın yazı yazmaq, oxumaq, hesablamaq, rəsm çəkmək, rəqs etmək və s. mədəni, təhsil vərdişlərinə sahib olmasından xəbər verir. Tariximizin çox qədimliyini göstərən arxeoloji qazıntılar, əldə edilmiş maddi, mədəni nümunələr, xaraba şəhər və qəsəbələr Azərbaycanın ayrılmaz bir parçası olan Naxçıvanda hələ daş dövründən istifadə edilən duz mədəni və buradan tapılmış daş baltalar, buradakı duz müalicəxanası çox uzaq keçmişimizin mədəni səviyyəsindən xəbər verir. Bütün bunlar Azərbaycan xalqının hələ miladdan əvvəl mədəniyyətə, yazıya, oxuya, sistemli təlim-tərbiyə mədəniyyətinə, müalicə üsullarına sahib olduqlarını təsdiq edir. Ulu öndər Heydər Əliyev demişdir: “Naxçıvanın qədim, zəngin tarixi Azərbaycan tarixinin çox paralaq səhifələrindəndir. Əgər Azərbaycanın tarixi haqqında, ümumiyyətlə bir

⁵³ Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının, Naxçıvan Bölməsinin Elmi Katibi, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent.

çox işlər görülsə, Naxçıvanın tarixi haqqında, qədim tarixi haqqında və naxçıvanın bir diyar kimi öyrənilməsi - həm təbiətinin, həm adət-ənənələrinin, etnoqrafiyasının öyrənilməsi barədə çox az iş görülmüşdür" (1, s.17).

Azərbaycan folklorunun tərkibində xüsusi yeri olan Oğuznamələrin metodoloji əsası ən qədim dövrlərdən başlayaraq xalqın mənəvi mədəniyyət irsini özündə birləşdirən xalqın müdrik fikirləri, klassiklərin Oğuznamələr haqqında dəyərli fikirləri, ulu dastanımız "Kitabi -Dədə Qorqud" boyları, Oğuzla bağlı xalq nümunələri deyimləri, müxtəlif folklor nümunələri təşkil edir (2, s. 28). Bu barədə professor Füzuli Bayatın son dövrlərdə nəşr etdirdiyi əsərlərində daha ətraflı və geniş məlumat verilmişdir (3). Oğuzun şəcərəsinin Nuh peyğəmbərlə başladığını deyən müəlliflər də çoxdur. Bir çox alimlər də Oğuzların Azərbaycanda, Anadoluda eradan çox-çox əvvəllər yaşadıklarını qeyd etmiş və Oğuzlar azərbaycanlıların əcdadı hesab edilmişdir (4, s.7).

Naxçıvanda - Gəmiqayadakı təsvirlər sübut edir ki, ən qədim Göz tayfaları burada yaşamış və burada da yüksək inkişaf etmiş mədəniyyət olmuşdur. Gəmiqayadakı yazılar, işarələr, rəsmlər istedadlı rəssamlar və bilicilər tərəfindən çəkilmiş nadir sənət incilərindədir. Bu rəsmlər qayaların köksündə bədii, hündəsi-riyazi dəqiqliklə qazılmış, həkk edilmişdir. Bunların hamısı sözlü işarələrdir və Oğuzların Tanrıçılıq təfəkkürünü, inam və inancını, yer-göy əlaqələrini, kosmik düşüncəsini əks etdirir, Nuhun gəmisinin də Gəmiqayada məskunlaşdığı mənbələrdə bildirilir.

Henrix İohann Hübşman Naxçıvan toponimini Nuh peyğəmbərlə bağlı "dünya tufanı" hadisəsi ilə əlaqələndirir. Onun fikrincə "Naxçıvan" toponimi "törəyiş yeri" anlamını verməkdədir. Hübşmanın istinad etdiyi Nuh tufanı hadisəsinə görə "Naxçıvan" sözü üç hissədən – "Nax" (Nuh) və türk dillərində isim düzəldən şəkilçi olan "-çı" şəkilçisi, sonra da türk dilində yer, məkan bildirən "van" toponimindən meydana gələrək, "Nuhçuvan" – Nuhçuların (Nuh tərəfdarlarının) məskəni", "Nuhun diyarı" deməkdir.

Naxçıvanda tədqiqatlar aparmış böyük rus alimi Nikitin K.A. yazır ki, Nuh peyğəmbər Naxçıvan şəhərinin əsasını qoymuşdur (5,s.111).

Akademik İsa Həbibbəyli uzun illik apardığı təhlil və tədqiqləri nəticəsində bildirir ki, Nuh tarixi şəxsiyyət olmuşdur. Gəmiqaya ətlərindəki Qaranquş yaylağı – Nuh peyğəmbərin suyun çəkilib – çəkilmədiyini öyrənmək üçün əfsanəvi gəmidən buraxdığı və caynağında palçıq, yaxud dəfnə yarpağı geri döənən Qaranquşun adını əbədləşdirən toponimdir (6, s. 18)

Naxçıvan Azərbaycanın və Şərqi, hətta deyə bilərik ki, dünyanın ən qədim şəhərlərindən və ən qədim insan məskənidir. Şəhərin tarixi minilliklərin dərinliklərinə gedib çıxır: arxeoloqlar burada eramızdan öncə II və I minilliklərə aid çoxlu maddi mədəniyyət əşyaları tapmışlar.

Gəmiqaya Kiçik Qafqazda ən hündür dağdır ki, hündürlüyü 3906 metrdir. Zirvəsi "Qarıcıq" adlanır. "Qarıcıq bəşəriyyətin yeni həyatına "açılan kiçik qapı", "giriş yeri" mənasını daşıyır"(7,s.18). Yerli sakinlər arasında dolayan əfsanəyə və Oğuznamələrə görə, Nuh peyğəmbər daşqın çəkildikdən sonra burada ailəsi ilə, Ham, Sam, Yafəs adlı oğlanları ilə ömrünün sonuna qədər yaşamış və bu torpaqda da vəfat etmişdir.

Naxçıvanda yaşamış uzunömürlü ağsaqqallar, o cümlədən 106 il ömür sürmüş, "İstiqlal" ordenli, Əməkdar müəllim, dosent babam Lətif Hüseynzadə (2008 -ci ildə dünyasını dəyişmişdir) Nuh peyğəmbərin dəfn edildiyi yerin müəyyənləşdirilməsi beynəlxalq komissiyasında iştirak edərək qəbrin yerini dəqiq müəyyənləşdirmişdir. Qəbir yerin üstündə 1.5 metr hündürlükdə qırımızı daşlardan hörülmüş dairəvi şəkillidir. AMEA və onun Naxçıvan bölməsinin birlikdə təşkil etdiyi ekspedisiyada mən - Əkrəm Hüseynzadə də iştirak etdim və orada - Gəmiqayada xeyli qəbirlər gördüm ki, onlar yerin üstündə dairəvi şəklindədir. Realist məşhur rəssam Bəhruz Kəngərli "Nuhun qəbri" ni 1919-1920-ci illərdə 3 dəfə çəkmişdir (8, s. 18-19). Beləliklə, deyə bilərik ki, Oğuzlar Azərbaycanda xalqının etnogenezinin əsasını təşkil edir və Azərbaycanın hər guşəsinə yayılmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Heydəri Əliyev. Milli Elmlər Akademiyasının Naxçıvan bölməsinin yaradılmasına həsr olunmuş müşavirədə nitq// Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Naxçıvan Bölməsi. Bakı: Nurlan, 2005, s. 17.
2. . Oğuznamələr. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1993.
3. Füzuli Bayat. Miften Tarixə Sözdən Yazıya Dədə Qorqud Oğuznamələri. İstanbul: Ötügen Nəşriyyatı, 2016.
4. Qumilyov L. Oğuzlar. Bakı: Gənclik, 1983, s.7.
5. Nikitin K.A. Naxçıvan şəhəri və Naxçıvan mahalı. "Qafqaz ərazilərinin və tayfalarının təsviri üçün materiallar" məcmuəsi. Tiflis, 1882.II buraxılış.
6. Həbibbəyli İ. Ə. Nuhdaban oturmaq məkanı və Duzdağ şəhəratrafi mədəniyyəti. Naxçıvan: İlkın şəhər və Duzdağ" Beynəlxalq Simpozium. 27-28 iyul, 2012-ci il. Naxçıvan, 2013.
7. Həbibbəyli İ. Ə. Nuhdaban oturmaq məkanı və Duzdağ şəhəratrafi mədəniyyəti. Naxçıvan: İlkın şəhər və Duzdağ" Beynəlxalq Simpozium. 27-28 iyul, 2012-ci il. Naxçıvan, 2013.
8. Бехруз Бек Кенгерли. Каталог. Баку: 1947.

Açar sözlər: Naxçıvan, Oğuznamələr, Gəmiqaya, Nuh peyğəmbər

Ключевые слова: Нaxчыван, Oғuzнамелер, Гямигая, пророк Нои.

Keywords: Nakhchivan, Gamigaya, Noah.

Xülasə

OĞUZNAMƏ METODOLOGİAYSINDA MƏNƏVİ İRS

Naxçıvan ən qədim insan məskənlərindən biri olmaqla qida məhsulu kimi duzun istehsalı, ondan qida məhsulu kimi və bir müalicə vasitəsi kimi istifadə edilməsi, duzun müqəddəs sayılması Naxçıvana məxsus olmuşdur.

Naхçıvanda təbii duz mədənin olması buradan aşkar edilən qədim duz baltalarının, duz müalicəxanasının və buradan çıxarılan qaya duzunun çox qiymətli münəvərlərlə zəngin olmasının misli yoxdur. Naхçıvan duzu qədim və orta əsrlərdə at arabaları vasitəsilə "Duz yolu" ilə qədim Şumerlərə, Şərqi ölkələrinə, Osmanlı dövlətinə ticarət məqsədilə satılması mənbələrdə göstərilir.

Duzun müqəddəs sayılması, ona səcdə edilməsi Naхçıvan folklor nümunələrində, xalq hikmətlərində, Oğuznamələrdə dəyərli fikirlərlə öz əksini tapmışdır. Naхçıvan duzunun tarixini, şöhrətini əbədiləşdirmək üçün "Naхçıvan duz Müzeyi"nin yaradılması Naхçıvan duzunun şöhrətinin, qədim tarixinin simvolu kimi əbədiləşdirilmişdir.

РЕЗЮМЕ

ДУХОВНОЕ НАСЛЕДИЕ В МЕТОДОЛОГИИ ОГУЗНАМЕ

Огузнаме, эпическое сказание о легендарной родословной тюрков и их мифическом прауродителе Огуз хан. Сохранились рукописи отдельных произведений, написанных в средние века, также фрагменты в средневековых исторических сочинениях.

Словом "Огузнаме" названо также 12 сазаний древнейшего эпического памятника огузов "Китаби Деде Коркуд" Нахчыван является одним из старейших населенных пунктов мира и страна Огузов. Древние памятники, много исторические места, Гроб пророк Ноя и др. показывает, что Нахчыван является одним из культурных центров мира. и древние жилища Огузов.

SUMMARY

SPIRITUAL HERITAGE IN OGUZNAME METHODOLOGY

Oguzname, an epic legend about the legendary family tree of the Turks and their mythical ancestor Oguz khan. The manuscripts of individual works written in the Middle Ages, as well as fragments in medieval historical works, are preserved.

The word "Oguznam" is also named the 12 sazas of the ancient epic monument of the Oghuz "Kitabi Dede Korkud"

Nakhchivan is one of the oldest settlements in the world and the country of Oguz. Ancient monuments, many historical places, the Sepulcher of the Prophet Noah and others shows that Nakhchivan is one of the cultural centers of the world. and the ancient veins of Oguz.

R əyçi: Razim Məmmədov - Dos. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, ADPU-nun "Azərbaycan və dünya ədəbiyyatı" kafedrasının müdiri.

Sevinc Əliyeva⁵⁴
AĞAC PİRLƏRİ İLƏ BAĞLI QURBANVERMƏ

Məsələnin qoyuluşu: Azərbaycan folklorunda qurbanvermə motivləri bir sıra kultlarla (pərəstiş obyektləri ilə) bağlıdır. Bu kultların içərisində təbiət və məişətlə bağlı müxtəlif obyektlər var. Təbiət kultları içərisində ağac, daş (qaya), su, ilan, məişət kultları işərisində, əsasən, əcdad, övliya kultları üstünlük təşkil edir. Bu kultları birləşdirən başlıca cəhət onlarla bağlı qurbanvermə ayininin, əsasən, xalq arasında “pir”, “ocaq” adlandırılan ziyarətgahlarda (tapınaqlarda) icra olunmasıdır.

İşin məqsədi: Tədqiqatın aparılmasında əsas məqsəd Azərbaycan folklorunda ağac pirləri ilə bağlı qurbanvermələri araşdırmaqla onların icra formalarını müəyyənləşdirmək, həmin motivin əsasında duran mifik təsəvvürləri bərpa etməkdir.

“Pir” və “ocaq” sözləri, demək olar ki, eyni mənalı kəlmələrdir: pir – fars sözü, ocaq – Azərbaycan sözüdür. Hər ikisi ziyarət edilən məkanı bildirir və hər ikisi eyni dərəcədə işlək sözdür. Lakin Nuridə Muxtarzadə belə hesab edir ki, bu sözlərin arasında məna fərqi var: “Masallıda müqəddəs ziyarət yerlərinə əsasən ocaq deyilir. Ancaq bəzi kəndlərdə pir termini ilə də qarşılaşdıq. Masallı bölgəsində XV-XVII yüzillərdən qalma bəzi ziyarət yerləri vardır ki, onlara da pir deyilir. Pir təriqətlə əlaqəsi olduğuna inanılan kəramət sahibi övliyanın məzarına verilən addır. Pirlər bütün hallarda məzar olmaya da bilər. İslam dinindən qabaqkı inanclarla bağlı olan qaya, daş, ağac, mağara və s. də pir adlanır” [10, s. 9].

Azərbaycanda ağac pirləri çox məşhurdur və çoxlu sayda belə pirlər var. İnsanlar həmin pirləri müxtəlif məqsədlərlə: kimi uşaq dilmək, kimi şəfa dilmək və s. ziyarət edirlər.

Pir/ocaqlarda qurbanvermə ayini icra olunur. Qurbanlar, əsasən, qanlı qurbanlar olur, yəni heyvan kəsilir. Lakin başqa qurbanlar da ola bilər, məsələn, müəyyən şeylər: yemək, pul və s. nəzir edilə bilər. Bu qurbanvermələr Azərbaycan ənənəvi düşüncəsindəki qurbanvermə konseptinin ritual-mifoloji köklərini aydınlaşdırmağa imkan verir. Bunun səbəbi ağac kultunun türk mifoloji düşüncəsində oynadığı rolla bağlıdır.

Azərbaycan folklorunda bitki/ağac kultunu araşdırmış Rövşən Əlizadə ağacın mifik düşüncədə iki funksiyasını müşahidə etmişdir: dünya modeli və əcdad funksiyaları. Müəllif belə hesab edir ki, “hər iki funksiya biri-biri ilə bağlıdır. Ağacın dünya modeli funksiyasını yerinə yetirməsi onun ilkin mifoloji kosmoqoniyada – dünyayararmada iştirakı deməkdir. Bu da onun əcdad funksiyasını şərtləndirir. O, bir kosmoqoniya (yaradılış) elementi kimi, əslində, vahid funksiyayı yerinə yetirir. Çünki yaradılış prosesini modelləşdirmək (dünya modeli rolunu yerinə yetirmək) elə kosmoqonik valideyn olmaq deməkdir” [7, s.51].

Ağacın mifik düşüncədə həm əcdad, həm də dünya modeli rolunu oynaması ağac pirlərində qurbanvermə ayininin mənasının üzərinə işıq salır. Belə ki, ağac pirlərinə uşağı olmayan qadınların müraciət etməsi ağacın əcdad funksiyasını təsdiq edir.

Ağac mifik düşüncədə həm də əcdaddır. Mahmud Allahmanlı mifik ağacı qadın başlanğıcı ilə eyniləşdirərək yazır ki, “qadının ağacla əlaqəsi, ağaca tapınma problemi bizi dünya ağacı eyniyyətində dayanmağa və sonrakı dövrlərdə də, hətta islamın güclü ideoloji cərəyan olduğu şəraitdə belə bir mövcudluğun varlığını və ondan istifadə edildiyini deməyə əsas verir. Oğuzun ikinci arvadından olan övladları da öz mövcudluğu ilə ağacla bağlıdır. Göy, Dağ, Dəniz adı ilə fəaliyyətə başlayan bu qardaşların mövcudluğunda ağac dayanır. Hansı ki, Basatın ana mövcudluğunda da Qaba ağac dayanır” [1, s. 68].

Ağac dünyanın əksər mifologiyalarında dünyanı modelləşdirən obrazdır. Yəni ibtidai dövr insanları dünyanı həm də ağac şəklində təsəvvür edirdilər. Şamanların davullarında (qavallarında) hökmən ağac rəsmi olur. Həmin ağac özündə dünyanın üç təbəqəsini işarələndirir: göy, yerüstü və yeraltı. Belə təsəvvür edilir ki, şaman qamlama prosesində həmin ağacın budaqları ilə göy dünyasına, kökü ilə yerin altına gedir.

V.N.Toporov yazır ki, “dünyanın universal konsepsiyasını təcəssüm etdirən vahid bitki obrazı olaraq dünya ağacı çıxış edir” [12, s. 368]. “Mifopoetik şüur üçün xarakterik olan “dünya ağacı” (arbor mundi, “kosmik ağac”) praktik olaraq hər yerdə ya təmiz formada, ya da variantlarda “həyat ağacı”, “məhsuldarlıq ağacı”, “mərkəz ağacı”, “qalxma ağacı”, “göy ağacı”, “şaman ağacı”, “mistik ağac”, “idrak ağacı” və s., daha nadir variantlarda “ölüm ağacı”, “şər ağacı”, “yeraltı səltənət (aşağı dünya) ağacı”, “ənmə ağacı” kimi rast gəlinmişdir” [11, s. 398]. A.Hacılı da göstərir ki, “dünya ağacı əsətiri məkanın, kainatın üçlü bölgüsündən ibarət olan “şaquli” kosmik modelin və dörd, beş, səkkiz, doqquz hissəli “üfüqi” məkani modellərin əsasında durur” [8, s. 55].

Bütün bunlarla Azərbaycan folklorunda zəngin materiallar vardır. Məsələn, Dərələyəz bölgəsinə aid bir rəvayətdə şəfa ağacından bəhs olunur. Onun yarpaqlarının ətri xəstəyə şəfa verir. Əgər xəstə bununla sağalmırsa, onda onu ağacın altında bir gecə yatırırlar [4, s. 33-34].

Göründüyü kimi, burada ağac canlı bir varlıq kimi insana şəfa verir. Xəstənin bir gecə ağacın altında yatması ölüb-dirilməni bildirir: insan xəstə kimi ölür, sağlam halda dirilir. Lakin diqqət çəkən məqam ondan ibarətdir ki, mətnə ağacla bağlı heç bir qurbanvermə ayininə işarə olunmur.

Hazırda Ermənistan adlanan qondarma dövlətin ərazisində qalmış Zəngəzur mahalında Pir Palıd adlanan ağac piri var. Ziyarətə gələnlər ağacın koğuşunda, yaxud gövdəsindəki qabarıq düyünlərin üstündə çıraq yandırıb, dilək diləyirlər. Yaşlı adamlar hər cümə axşamı bura ziyarətə gələr, qurbanlar kəsərmişlər [6, s. 70].

⁵⁴ AMEA Folklor İnstitutunun doktorantı .sevinc-aliyeva1989@mail.ru

Bu pirdə ağaca qurbanlar verilir. Ağac da bunun qarşılığında insanların arzularını yerinə yetirir. Ən diqqət çəkən məqam qurbanların cümə axşamı verilməsidir. Azərbaycanda bir insan vəfat edəndə qırx gün ərzində hər cümə axşamı ölünün ruhuna xatir “Quran”dan “Yasin” surəsi oxunur və ehsan verilir. Ağaca da hər cümə axşamı qurban verilməsi göstərir ki, bu qurbanlar ağacın ruhuna verilir.

Zəngəzurda Qarağaşdı (Qarağaclı – **S.ƏLİYEV**) kəndinin yaxınlığında tut piri var idi. Niyyyət edib, niyyət hasil olanda, gedib orada yoldan keçənlərə ehsan verərdilər [3, s. 95]. Eyni bölgədə Kərimin ağacı adlanan başqa bir pir də var idi. Tut kəndin ortasında idi. Ağzı əyilən adamı aparırdılar ora. O ağaca ilan da gəlir, dovşan da. İlanın boğazında daş qalır, gəlir ora, daş düşür. Kərimin ağacına hər yerdən gəlirlər. Xəstə, xəstə yiyəsi də gecə qalır ağacın dibində. Səhər durub gedirlər. Nəzir qoyurlar, niyyət edirlər [3, s. 95-96].

Hər iki pirdə qurbanvermə var. İkisində də kult obyektini tut ağacıdır. Birinci tut ağacı niyyət-nəzirlə bağlıdır. Niyyyət tutulur, dilək həyata keçəndə gedib ağacın dibində yemək ehsanı verilir. İkinci pirdə ağac şəfəvermə qüdrətinə malikdir. Yəni ağac ruhu, yaxud başqa adı ilə: ağac əyəsi (yiyəsi) qurban müqabilində şəfa verir. Maraqlıdır ki, buranı təkcə insanlar deyil, heyvanlar da şəfa məqsədilə ziyarət edirlər. Xəstə və yaxınının gecə ağacın dibində gecələməsi isə, qeyd etdiyimiz kimi, ölüb-dirilmə ilə bağlıdır. Əgər qurban qəbul olunursa, şəfa diləyən xəstə simvolik olaraq “ölür” və sağlam olaraq “dirilir”. Bu, keçid mərasimi, yaxud başqa adı ilə: inisiyasiya ritualıdır.

Əfsanələrdə ağacın kultlaşması, pərəstiş obyektinə necə çevrilməsinə də rast gəlinir. Ordubad rayonunda Yalqız ağac piri var. Deyilənə görə, Ordubadın Nüsnüs kəndində kasıb bir kişinin çox gözəl bir qızı var imiş. Varlı bir bəy onu zorla almaq istəyir. Qız razı olmur və qaçır. Bəy oxla onu yaralayır. Qız bir dağın başında Allaha yalvarır və Allah da onu ağaca döndərir. Sonralar camaat uzun müddət Yalqız ağaca sitayiş etmiş, altında tonqal qalamış, qurban kəsmişlər. Ağac həmişəyaşıldır, yarpaqlarından qopartmaq, budaqlarından kəsmək olmaz. Belə etdikdə həmin yerdən qan axır [2, s. 72].

Göründüyü kimi, Yalqız ağac ocaqdır, insanlar orada qurban vermişlər. Bu ocaq çevrilmə yolu ilə yaranmışdır. İnsan ağaca çevrilmişdir. Kultlaşmanın əsasında müqəddəslik durur. Qız özünün və ailəsinin namusunu qoruduğu və Allahın yanına bakir bir qız kimi getdiyi üçün insanlar onu müqəddəsləşdirmişlər.

Burada diqqət çəkən məsələ Yalqız ağacın elə insan kimi təsəvvür olunmasıdır. Onun yarpağını, budağını qıranda həmin yerdən qan axması, o cümlədən ağacın həmişə yaşıl qalması insanların ona canı, qanı, ruhu olan varlıq kimi yanaşdıqlarını göstərir.

Masallı bölgəsində Pirzoba ocağı var. Söyləyici nəql edir ki, həmin ocağın ortasında bir Quran evi olub. İnsanlar ev-şikləri, özləri və yaxınlarının salamatlığından ötrü nəzir boyun alıb, oraya gedirmişlər. Ziyarətçilər gecə pirdə qalıb, yuxu görür, səhər də pirin sahibi həmin yuxunu insanlar üçün yozurmuş. Söyləyici üç ayın gəlini olanda onu düşdüyü depressiv vəziyyətdən çıxarmaq üçün həmin ocağa aparırlar. Gəlin orada yuxu görməsə də, gözünə o tərəf-bu tərəfə hərəkət edən yaşıl çinar ağacları görünür. Bununla da şəfa tapır [9, s. 122].

Bu mətn Pirzoba ocağının ağac kultu ilə əlaqəli olduğunu göstərir. Bura niyyət piri; insanlar özlərinin müxtəlif maddi, mənəvi problemlərinin həllindən ötrü, yaxud xəstəliklərinə çarə tapmaq üçün gəlirlər. Burada qurbanvermə ayini də icra olunur. Kimi pul nəzir qoyursa, bir başqası müxtəlif yeməklərdən ehsan paylayır, başqa birisi də heyvan kəsir. Burada ən başlıca məqam söyləyicinin gözlərinə görünən ağaclardır. Bu ağaclar adı ağaclar deyil, onlar ağac ruhlarıdır. Təsədüfi deyildir, xəstə həmin ağacları insan kimi o tərəf-bu tərəfə hərəkət edən görür. Buradan aydın olur ki, bütün qurbanlar ağac ruhuna verilir.

Şəkiddə Güldəstə piri var. Pir orta məktəbin həyətində yüz əlli ildən artıq yaşı olan çinarın (cır şabalıdın) altında yerləşir. Camaatın inamına görə, ürəklərində niyyət və arzusu olanlar bu pirdə gələrək nəzir qoyur, ağaca mismar çalır və ya müxtəlif parça qırıqları bağlayırlar [5, s. 414].

Mətdən aydın olur ki, Güldəstə piri ağac piri, ona müxtəlif formalarda qurban verilir. Bu pirdə ağacın budaqlarına əski bağlamaq kimi geniş yayılmış qurban ayini ilə bərabər, mismar çalmaq kimi az yayılmış qurban ayini də var. Əski bağlamaq qurban verənlə ağac kultu arasında bağlılığı, birləşməni, qovuşmanı təmin edir. Əski qurban verənin adından bağlanmaqla metonimik olaraq onun varlığını simvollaşdırır. Yəni burada metonimik düşüncənin izləri görünür. Metonimiyada hissə (əski) bütövü (insanı) təmsil edir. Əskinin ağacın budağına bağlanması qurban verənin ağacın bir parçasına çevrilməsini ifadə edir. Bu isə bütün hallarda kult obyektini (ağac ruhu) ilə ünsiyyətə girmək deməkdir. Mismar çalmaq da qurban verənlə ağac kultu arasında birləşməni, qovuşmanı təmin edir. Qurban verənin adından ağaca çalınan mismar metonimik element kimi qurban verənin özünü təmsil edir. Mismarın ağaca çalınması qurban verənin həmin mismarın simasında, bir tərəfdən, özünü qurban verməsi, digər tərəfdən, ağacın “bədəni” ilə qovuşması deməkdir.

İşin elmi yenilik və nəticələri:

1. Aparığımız tədqiqat göstərdi ki, Azərbaycanda qurbanvermə mərasimlərinin əhəmiyyətli bir hissəsi ağac pirləri, ocaqları ilə bağlıdır. Bu pirlərə müxtəlif niyyətlərlə müraciət edirlər. Ağac pirlərinin insanlara şəfa verdiyinə inanıldığı kimi, onların insanlara övlad verdiyinə, yaxud müxtəlif problemlərinin həllinə kömək etdiyinə də inanılır.

2. Ağac pirləri ilə bağlı qurbanvermələr qurbanvermə konseptini iki baxımdan təsdiq edir: ritual və motiv.

Birincisi odur ki, ağac pirlərində icra olunan qurbanvermə formasından asılı olmayaraq mərasim/ritualdır.

İkincisi odur ki, bu pirlərin hamısı ilə bağlı əfsanə və rəvayətlər, o cümlədən inanc mətnləri vardır. Bu da həmin qurbanvermə rituallarının həm də folklor mətnlərinin motivi olduğunu göstərir.

ƏDƏBİYYAT

1. Allahmanlı, M. Ağlın və yaddaşın dedikləri (məqalələr). M.Allahmanlı. – Bakı: Ağrıdağ, 2000. – 140 s.
2. Azərbaycan folkloru antologiyası. I kitab. Naxçıvan folkloru / Tərt. ed. T.Fərzəliyev, M.Qasımlı – Bakı: Sabah, – 1994. – 388 s.
3. Azərbaycan folkloru antologiyası. XII kitab. Zəngəzur folkloru / Topl. V.Nəbioğlu, M.Kazımoğlu, Ə.Əsgər, tərt. ed. Ə.Əsgər, M.Kazımoğlu – Bakı: Səda, – 2005 – 463 s.
4. Azərbaycan folkloru antologiyası. XV kitab. Dərələyəz folkloru / Topl. tərt. ed. H.Mirzəyev, H.İsmayılov, Ə.Ələkbərli – Bakı: Səda, – 2006 – 483 s.
5. Azərbaycan folkloru antologiyası. XVIII kitab. Şəki folkloru / Topl., tərt. ed., söyləyicilər, toplayıcılar, qaynaqlar haqqında məlumatın, qeyd və şərhlərin müəllifi H.Əbdülhəlimov – Bakı: Nurlan, – 2009. – 532 s.
6. Azərbaycan folkloru antologiyası. XIX kitab. Zəngəzur folkloru, II cild / Topl. və ön sözün müəllifi R.Təhməzoğlu, tərt. ed.H.İsmayılov, R.Təhməzoğlu, Ə.Ələkbərli –Bakı: Nurlan, – 2009. – 415 s.
7. Əliz.R. Əlizadə, R. Azərbaycan folklorunda təbiət kultları / R.Əlizadə. – Bakı: Nurlan, – 2008. – 176 s.
8. Hac-A. D.a. Hacı, A. Dünya ağacı // Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər, XI kitab. – Bakı: Səda, – 2002. – s. 55-73
9. Masallı-I. Masallı folkloru öməkləri. I kitab / Topl. tərt. ed. F.Bayat. – Bakı: Elm və təhsil, – 2013. – 418 s.
10. Muxtarzadə N.Z. İnanc folkloru kontekstində ocaqlar və pirlər (Masallı öməkləri əsasında) / (filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dissertasiyasının avtoreferatı) / – Bakı, 2016. – 26 s.
11. Топ-Древо. Топоров, В.Н. Очерк «Древо мировое» // Мифы народов мира. В 2-х томах. Том 1. – Москва: Советская энциклопедия, – 1980, – с. 398-406
12. Топ-Растения. Топоров, В.Н. Очерк «Растения» // Мифы народов мира. В 2-х томах. Том 2.– Москва: Советская энциклопедия, – 1982, – с. 368-371

Sacrifice about tree sacred places (SUMMARY)

A significant part of the sacrificial ceremonies in Azerbaijan is associated with tree sacred places. These places are being applied for different intentions. It is believed that the tree sacred places heal people, give them child and help them to solve their various problems. In folklore, there are two meanings (ritual and motive) of the tree sacrifices: The first sacrifice is the ritual, regardless of the form of sacrifice. The second - there are legends and narrations about these sacred places, including texts of belief. This shows that, these sacrificial rituals are also motif of folklore texts.

Key words: *folklore, Azerbaijan folklore, ceremony, pilgrimage, sacrifice, tree sacrifice*

Севиндж Алиева

Жертвоприношения, связанные со святынями дерева (Резюме)

Значительная часть жертвоприношений в Азербайджане связаны со святынями дерева. Люди обращаются к этим святыням по разным причинам. Они верят в то, что святыня дерева лечат людей от всяких болезней, дают детей бесплодным женщинам, а также, помогают в устранении всяких жизненных проблем. Эти жертвоприношения в фольклорном мышлении имеют два смысла (ритуал и мотив): во-первых, жертвоприношения, выполняемые в святынях, являются обрядом, независимо от их формы. Во-вторых, обо всех этих святынях имеются легенды, предания и разные текстовые верования. Это, в свою очередь, утверждает, что эти ритуалы являются мотивами фольклорных текстов.

Ключевые слова: *фольклор, Азербайджанский фольклор, обряд, святыня, жертвоприношение дереву*

Elnurə Abdullayeva⁵⁵
ŞƏHRİYAR YARADICILIGININ TARIXI

1941-1946-ci illər Cənubi Azərbaycan xalqının mübarizəsində iki motiv birləşir,vəhdət təşkil edirdi.Biri-birindən ayrılmayan bu iki mübarizə motivi həyatda olduğu kimi,bədii ədəbiyyatda da olduğu kimi əksini tapırdı.Məlum olduğu kimi,1940-1941-ci illərdə İran xalqları Cənubi Azərbaycan xalqı ilə birlikdə daxili və imperializm əleyhinə vahid cəbhədə birləşmişdilər.Güney Azərbaycanda,belə demək mümkünsə,bütün İranda gedən bu anti-irtica,anti-imperialist hərəkat dünya xalqlarının imperializmə qarşı apardığı mübarizənin ayrılmaz tərkib hissəsinə çevrilirdi.Bu illər bütün dünyada bəşəriyyəti sülhə,qardaşlığa çağıran mütərəqqi bir ədəbiyyat yaranmaqda və inkişaf etməkdə idi.Bu ümumbəşəri mübarizədə Cənubi Azərbaycanın mütərəqqi yazılarında rolu az olmamışdır. 40-cı illərdə Tehranda yaşayıb yaradan, Azərbaycanın “farsca dərdini söylər dili” olan M.Şəhriyar bu mübarizənin ön sıralarında gedirdi. Şəhriyar bu dövr yaradıcılığında (bu illərdə o,əsasən farsca yazırdı) xalqın,zəhmətkeşlərin dərdlərini,tələb,istək və arzularını cəsarətlə şeirə gətirirdi.”Xalqımın farsca da dərdini söylər diliyəm mən”,-deyən şairin” Azərbaycan”, “Əziz Azərbaycanıma xitab”, “Bir Azərbaycanlı sərbazın gilayəsi” kimi şeir və qəsidələri, “Stalinqrad qəhrəmanları poeması bu dövrün ədəbi məhsuludur.

Seyid Məhəmmədhüseyn Şəhriyar XX əsr Azərbaycan və İran poeziyasının ən qüdrətli sənətkarlarından biri kimi Yaxın və Orta Şərq ölkələrində tanınmışdır.Hələ sağlığında onun əsərləri İran, Azərbaycan, Türkiyə və digər ölkələrdə geniş yayılmış,ədəbi prosesə dərin təsir etmişdir. Seyid Məhəmmədhüseyn Şəhriyar 1906-cı ilin baharında Cənubi Azərbaycanın Təbriz şəhərinin Bağmeşə bölgəsində Hacı Mirağa Xoşginabinin ailəsində anadan olmuşdur.Şəhriyara yazıb-oxumağı atası Hacı Mirağa öyrətmişdi.İlk müəllimi kənd mollası İbrahim şəxsi məktəbində ona “Qurani-Kərim”i və Sədi Şirazinin “Gülüstan”ını tədris etmişdi.Sonra Şəhriyar “Füyuzat” və “Müttəhidə” mədrəsələrində ibtidai, “Firdovsi” və “Məhəmmədiyyə” məktəblərində orta təhsil almışdır.Onun ilk mətbu şeiri Tehranda nəşr edilən “Ədəb” jurnalında çıxmışdır. Şəhriyar gənclik illərində ədəbi ictimaiyyətin diqqətini istedadlı şair kimi cəlb etmişdi. Qəzəl və qəsidələri ilə ilk tanışlıqdan sonra məliküş-şüəra Bahar Şəhriyarın “təhkiyə üslubunun yeni” olduğunu,hər qəzəlində “yeni mənalar”,obrazlı “şirin tərkiblər” yaratdığını müşahidə etmişdir. Gənc Şəhriyarın şeirləri Səid Nəfisinin də diqqətini cəlb etmişdir.O,”Tərcümeyi-hal və müqəddimə” adlı yazısında Tehran Tibb Məktəbinin son kursunda təhsil alan 27 yaşlı gənc Şəhriyarın öz divanında “dərin zəka və sonsuz təbii istedadını nümayiş” etdirməsini yüksək qiymətləndirmişdir.

XX-əsrin 50-ci illərindədək Şəhriyarın yazıb-yaratdığı məsnəvi,qəzəl,qəsidə-bir sözlə, bütün əsərləri şairin İranda dəfələrlə nəşr olunan üç cildliyində toplanmışdır.Bu külliyyatı tərtib və nəşr etməyi özünə borc bilən Əli Zöhəri ikinci cildə müqəddiməsində yazır ki, sənətkar şairin şeirlərinin hamısı eyni səviyyədə olmasa da,üçcildlikdə toplanmış “hər cəhətdən əla, misilsiz” şeirləri “fars dilli poeziyanın ən yaxşı nümunələridir”.

“Şəhriyarın poetik sözləri,təfəkkürü,şairanə təsəvvürləri o qədər zəngindir ki,bir neçə çatışmazlığı, o da nisbi qüsurları öz təsiri altına ala bilər”.Şəhriyara İran ədəbiyyatşünaslığında verilən qiymət onun fars dilində yaratdığı heyratəmiz, misilsiz böyük sənətkarlıq nümunələri olan poeziyası ilə sıx bağlıdır.Şəhriyarın farsdilli şeiri onu İran poetik fikir çələnginin “baş gülü” kimi səciyyələndirməyə haqq qazandırır.Heç təsadüfi deyildir ki, fars ədəbi ictimaiyyəti Şəhriyarı müasir dövrün Nizamisi,Sədisi və Hafizi hesab edir.Əbdüləli Karəng “Heydərbabaya salam” poemasının birinci hissəsinə müqəddiməsində yazır: “Şəhriyar böyük və əfsunkar şairdir. Şəhriyar şeirin böyük ustadlarındanıdır.Şəhriyar müasir İranın ən böyük ustad və yeganə həqiqi,həssas şairidir.Şəhriyar təkcə İranın deyil,bütün Şərqin fəxridir....”.

Klassik Şərq ədəbiyyatında, eləcə də Azərbaycan ədəbiyyatında nəzirəçiliyin tarixi qədimdir.Şəhriyarın “Heydərbabaya salam” poemasına yazılan onlarca nəzirə və mənzum cavablardan göründüyü kimi bu ənənə XX əsrdə yeni vüsət almışdır. Bu əsər, elə bil ki,şairlərin bəsinət gözünü açdı,onları xalq həyatını hərtərəfli,dərindən qələmə almağa,xalqın adət-ənənələrini,mənəvi dəyərlərini sənətkarlıqla təsvir etməyə istiqamətləndirdi.

“Heydərbabaya salam” İranda və onun hüdudlarından kənarında yayıldıqca,Şəhriyarın pərəstişkarları artırdı.Nüsrətulla Fəthi Atəşbəyli İran şairlərinin “Heydərbabaya salam” poemasına yazdıqları nəzirələri toplayıb tərtib etdiyi “Yadi əz Heydərbaba” kitabında nəşr etdirmişdir.Şəhriyar yaradıcılığı İraqın türkdilli sakinləri-kərküklər arasında da geniş yayılmışdı.Kərkük ədəbiyyatının görkəmli xadimləri Əbdüllətif Bəndəroğlu,Əta Tərzibaşı,Hüseyn Əli Mübarək,Rza Dəmirçi,Əhməd Otracçı oğlu və başqaları Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatına hədsiz maraq göstərmişdilər.

“Heydərbabaya salam” poemasında bəşəri və Milli duyğuları vəhdətdə sənətkarlıq qüdrəti ilə sadə poetik dildə təsvir etməsi Şəhriyara şöhrət qazandırmışdır. Şəhriyarşünaslar “Heydərbabaya salam” əsərinə saysız-hesabsız nəzirə həsr edilməsini şairin poeziyasındakı xəlqiliklə əlaqələndirir.Bu səpkidə əsərlərin yazılmasının ənənəyə çevrilməsinin, beləliklə türk dünyasında Şəhriyar ədəbi məktəbinin yaranmasının təsadüfi olmadığını əsaslandırırlar.

Fars dilində yazıb-yaratdığı əsərlərlə İran ədəbiyyatı tarixində yüksək mövqə tutmasına və müasir fars poeziyasının yaranmasında misilsiz xidmətlərinə baxmayaraq,Şəhriyar görkəmli Azərbaycan şairi kimi tanınır.”Bu,hər şeydən əvvəl, şairin Təbrizdə doğulması,türkəsilli,türk ruhlu olması və əsasən də bütün Şərq aləmində əks-səda doğurmuş “Heydərbabaya salam” mənzuməsinin, eləcədə “Səhəndim”,”Türkün dili”,”El bülbülü”, ”Behcətabad xatirəsi”,”Türkiyəyə xəyali səfər”,”Aman ayrılıq”,”Şatir oğlan” və s.əsərlərinin Azərbaycan türkcəsində yazılması ilə bağlıdır”.Şəhriyar klassik şərq bədii təfəkkürü ilə ayrılmaz vəhdət təşkil edən həqiqətəndə qüdrətli bir şairdir.Onun sənətinin bu məqama yüksəlib,qısa bir müddətdə nöinki təkcə

⁵⁵ AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. elnura.abdullayeva@yahoo.com

fars dilli poeziyanın, nəinki təkcə ümumtürk bədii fikrinin, bütünlükdə ümumşərq mədəniyyətinin hadisəsinə çevrilməsi bir sıra digər keyfiyyətləri ilə yanaşı, bir də bununla şərtlənirki, şair şeirə, söz möcüzəsinə tapınıb özünü bir sənətkar kimi dərk etdikdən etibarən poeziyanın ayrı-ayrı fərdlərin, görkəmli söz ustalarının deyil, bütün xalqın, insanlığın mənəvi dünyasının ən qiymətli tərkib hissələrindən biri kimi qavramış və dəyərləndirmişdir. Ümumbəşəri dəyərlər cərgəsində öz layiqli yerini tutan Şəhriyar irsinin Azərbaycan ədəbiyyatı üçün mənə və əhəmiyyəti xüsusilə böyükdür. Şəhriyarın irsi, o cümlədən də xüsusən ana dilində yazılmış əsərləri, Azərbaycan poeziyasının xalq həyatı ilə qaynayıb qarışmasında, şeir dilimizin mənəvi sərvətlərimizdən gözü dolusu bəhrələnməsində müqayisəyə gəlməz dərəcədə böyük xidmətlər göstərmişdir. Şəhriyar poeziyasında obrazlılıqdan və ahəngdarlıqdan söz açarkən Şəhriyarın “Aman ayrılıq” şeirinin üstündən keçmək olmaz:

Ayrılıq gələ bir kərəm qıla:
Bir neçə gün də bizdən ayrıla.
Qəm də bir biz tək saralıb-sola;
Hanı bir belə güman, ayrılıq?
Aman ayrılıq, aman ayrılıq!

Yüz illər boyu Şərq, o cümlədən də Azərbaycan şeirində ayrılıqdan, hicrandan dönə-dönə, acı-acı şikayətlər edilmiş, vətən həsrətindən də az yazılmamışdır. Lakin bu şeirdə ayrılıq ilk dəfə olaraq geniş miqyaslı ictimai anlam səviyyəsinə qaldırılmışdır. Şəhriyar əlinə qələm aldığı ilk gənclik dövründən doğma dildə şeir yazmaq niyyətində olsa da, yalnız otuz yaşından sonra arzusunu həyata keçirmək imkanı tapa bilmişdi. Şəhriyarın “Dərya elədim” şeirində də ana dilinə məhəbbət, iftixar və qürur ifadə olunmuşdur. Şair “Heydərbabaya salam” poemasını doğma dildə qələmə almaqla hünərvar bir iş görməsinə diqqətli cəlb edir:

Türki bir çeşmə isə, mən onu dərya elədim,
Bir soyuq mərəkəni məşəri-kubra elədim,
Mənə bir işiltiydi Süha ulduz tək görsənmez,
Göz yaşımıla mən onu Üqdi-Sürəyya elədim.
...Bax ki, “Heydərbaba” əfsanətək olmuş bir Qaf,
Mən kiçik bir dağı sərmənzili-ənqa elədim,
Mən onun da qələmin tutiyi-quya elədim.
Nə tək İranda mənim vəlvələ salmış qələmim,
Bax ki, Türkiyədə, Qafqazda nə qövğa elədim
Bax ki, Tehranda da Fərzanələr olmuş Valeh,
Bax ki, Təbrizdə nə şairləri Şeyda elədim.
Həm “Səhəndiyyə” Səhəndin dağın etdi başuca,
Həm mən öz qardaşımın haqqını ifa elədim.
Acı dillərdə şirin türki olurdu hənzel,
Mən şirin dillərə qatdım onu, həlvə elədim.
Hər nə qalmışdı keçənlərdən ona bal pətəyi,
Əridib mumlu balın şəhdi-müsəffa elədim.
Türki, vallah, analar oxşağı, lay-lay dilidir,
Dərdimi mən bu dəvə ilə müdəvə elədim.
Şəhriyar, heyf, soyuqdur bu dəyirman hələ də,
Dartmağa yoxdu dəni, mən də müdara elədim.

“Heydərbabaya salam” poemasında şair həmvətənlərinin məişətini, gün-güzəranını, həyat tərzini və adət-ənənəsini xalq şeiri ruhunda əlvan poetik boyalarla təsvir etməklə həyatın canlı, real bədii lövhələrini yaratmışdır.

Xalqın keşməkeşli həyatını zaman və məkan daxilində real lövhələrdə, canlı vermək üçün Şəhriyarın Heydərbabaya müraciət etməsi təsadüfi deyildi. Şəhriyar, dağı təbiətin şah əsəri, tarixi hadisələrin canlı şahidi hesab edirdi. Ona görə də qəlbindən qopan nalələrinin göylərə yüksəlib ucalıqlarda əks-səda doğurması üçün Heydərbaba dağına tapınır, dərdi-sərini onunla bölüşür. Çünki Şəhriyarın uşaqlıq çağlarının beşiyi Qaraçəmən yolu ilə Şəngüləva kəndləri arasında yerləşən Qayışqurşaq kəndi ilə üz-üzə dayanmış Heydərbaba dağı tarixin canlı şahidi idi, “bütün hadisələri öz gözü ilə görmüşdü”. Şəhriyar ancaq onunla həmsöhbət ola bilərdi. Rza Bərahəni isə yazır: Şəhriyar “türk dilində şeir yazanda çox ciddi şəkildə Milli dilə əsaslanır və yerli sözlərindən istifadə edir, əslində adi deyimləri xalqın kütləvi dilinin dərinliklərindən, onun adət-ənənələrindən tapıb üzə çıxardır və gözəl şeir səviyyəsinə qədər yüksəldir.

İkinci Dünya müharibəsi dövründə Şəhriyar poeziyası ideya-məzmun və mövzə müxtəlifliyi baxımından çox geniş, əhatəli və rəngarəngdir. Mayası vətənpərvərlik və vətəndaşlıq kimi ali hisslərlə yoğrulmuş Şəhriyar poeziyası bu illərdə xüsusi məzmun və əhəmiyyət kəsb edir. Yaradıcılığını sərf-nəzər etdikdə belə bir halın şahidi olduq ki, bu illərdə şairi düşündürən əsas məsələ bütün dünyada bərabərlik, ictimai ədalət, insanlar arasında sülh və qardaşlıq münasibətləri kimi əzəli, əbədi ümumbəşəri problemləridir. Şair dönə-dönə insanların bir kökdən olduğunu, bir kökdən yaranması fikrini irəli sürür, bərabərlik, ictimai ədalət və qardaşlıq ideyasını təbliğ və tərənnüm edir. Həqiqi xoşbəxtliyin təməli olan bu bərabərlik, bu birlik, bu qardaşlıq ideyası Şəhriyar poeziyasının əsas qayəsini, ideya istiqamətini təşkil edir. Şair bu birliyi, bu qardaşlığı ümumbəşəri səadət sanır, bu səadəti əməkdə və zəhmətdə görür, bunları bəşəriyyətin tükənməz sərvəti kimi qiymətləndirir.

Şəhriyarın fikrincə, əmək və zəhmət bəşəriyyətin bərkəlməz düşməni olan istismarçı imperializmə qarşı çıxmaq meylilə birləşsə, vəhdət təşkil edərsə, daha səmərəli olar.

M.Şəhriyar dünyada yeni-yeni müstəmləkələr əldə etmək üçün bir-birilə rəqabət edən, xalqları kölə halına salmağa çalışan imperialistləri ifşa edərək damğalayır, eyni zamanda imperializmin xarakterinin tərkib hissəsi, onun ayrılmaz yol yoldaşı olan müharibələri də kəskin şəkildə tənqid edir, ədalətsiz müharibələrinin işğalçılıq, soyğunçuluq mahiyyətini də ustalıqla açıb göstərirdi. Müvazinətdən çıxıncaya qədər əsəbiləşən şair nəticə etibarilə belə bir qənaətə gəlirdi ki, istismar dünyasının azğınlaşmış ağaları öz ata və qardaşlarını parçalamağa hazır olan gözləri qan tutmuş vəhşilərdir.

Poemanın bir yerində şair yazırdı:

Ey kin xəncərini qaldırıb çəkən,

Eyvay, bilirsənmi qardaş öldürsən!?

Bu nə azğınlıq, bu nə çaşqınlıqdır,

İki qardaşdan bu ata öldürmək nədir?(sətri tərcümə)

İmperializm obrazını yadda qalan boyalarla təsvir edən şair bütün dünyada silahlanmaya, qan tökməyə, müharibələrə nifrət oyadır. Şəhriyarın “Stalinqrad qəhrəmanları” poeması şairin ümumbəşəri xarakter daşıyan ideyalarının zirvəsi kimi qiymətləndirilir. M.Şəhriyarın “Stalinqrad qəhrəmanları” poeması şairin ümumbəşəri xarakter daşıyan ideyalarının zirvəsi kimi qiymətləndirilir. Akademik Mirzə İbrahimov poemadan bəhs edərkən Şəhriyarın humanist, bəşəriyyətçi bir şair olduğunu, öz xalqının səadətini, başqa xalqların azadlıq və səadətindən kənar təsəvvür etmədiyini göstərməklə yanaşı, poemanın mövzu və ideyasına görə də ümumbəşəri bir əsər kimi də xarakterizə edir.

Şəhriyarın həyat və yaradıcılığı haqqında çox fikirlər söylənmiş, çox araşdırmalar aparılmışdır. Bu məqalədə onun həm farsca, həm ana dilində, həm də klassik üslubda yazdığı əsərlərdən danışdıq. Şəhriyar poeziyasını insanlara sevdiren, onu dillər əzbəri edən onun şeirinin fikir zənginliyi, bədii saflığı və humanistliyidir. Onların bir çox xalqların öz müqəddəratını əlinə alıb dövlət müstəqilliyini qorumaq uğrunda çarpışdığı indiki vəziyyətdə milli özünüdərk baxımından böyük əhəmiyyəti vardır. Şəhriyar şeiri və sənətkarlığı haqqında fikirlərimizi yekunlaşdıraraq belə bir qənaətə gəlirik ki, Şəhriyar elinə, obasına, xalqına möhkəm tellərlə bağlı olan bu səbəbdən də sənətində qeyrətli vətəndaş mövqeyini daim nümayiş etdirən sənətkar olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Cənubi Azərbaycan Ədəbiyyatı XX əsr. II-cild. Bakı: “Qanun” nəşriyyatı, 2013. Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası. II c., Bakı: “Elm” nəşriyyatı, 1983. Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası. III c., Bakı: “Elm” nəşriyyatı, 1988

4. Məhəmməd Hüseyn Şəhriyar. Internet- Wikipedia

5. Billuri H. Məhəmməd Hüseyn Şəhriyar. Bakı, Elm, 1984, 184 s

6. Billuri H. Məhəmməd Hüseyn Şəhriyar. Bakı: Maarif, 1983, 25s.

7. Məhəmməd Hüseyn Şəhriyar “Seçilmiş əsərləri” “Avrasiya Press” Bakı-2005 Milli Kitabxana.

8. Şükürova E. Məhəmməd Hüseyn Şəhriyar (həyatı, mühiti, yaradıcılığı). Bakı: Maarif, 1999, 224s.

9. Bəqdeli Q. Məhəmməd Hüseyn Şəhriyar, Bakı, “Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı”, 1963.

10. Həbibbəyli İsa. Ustad Məhəmməd Hüseyn Şəhriyar, Bakı, “Elm” nəşriyyatı, 1999.

Açar sözlər: Azərbaycan ədəbiyyatı, poeziya, milli mənəvi dəyərlər, Şəhriyar

Key words: Azerbaijan literature, poetry, national and spiritual values, Shahriyar

Ключевые слова: Азербайджанская литература, поэзия, национальные и духовные ценности, Шахрияр.

The history of Shahriyar poetry

Summary

The article deals with the life and creativity of Mahammadhuseyn Shahriyar, his role in Azerbaijan literature. M. Shahriyar is the author of the poems such as “Heydar Babayasalam” (Greeting Heydar Baba), “Sahandim”, “Amanayrılıq”. He was born in 1906 in Tabriz. M. Shahriyar is one of the most famous representatives of South Azerbaijan. Along with valuable researches on M. Shahriyar’s life and poetry, numerous literary works have been written in Azerbaijani. Shahriyar is a mighty literary figure of Azerbaijani literature of the twentieth century and works of the poet reflect the philosophical problems, such as human-humanist ideas.

real and ideal world, human fate, personality and time. He is best known for his poem “Greeting Heydar Baba” (“Heydar Babayasalam”). In this poem he praised the peoples historical destiny, national-moral values, traditions and natural phenomena with great skill. Poet reflected masterly the village life, its charming nature, simple hardworking people, national customs and traditions, lifestyle in the poem “Heydar Babaya salam”. His poem which includes poetic expressions of national and spiritual values, sacred tradition has made Shahriyar famous not only in Azerbaijan, but also in the world.

История творчества Шахрияра

Резюме

Эта статья про жизнь и творчество Магамедхусейн Шахрияр и его роль в Азербайджанской литературе. М. Шахрияр является автором таких поэм как «Приветствие Гейдар Бабе», «Sahandim», «Аман айрылыг», и многих других. Он родился в Южном Азербайджане в городе Тебриз в 1906 году.

М. Шахрияр один из популярных представителей литературы Южного Азербайджана. В течении исследований жизни и творчества поэта, было написано в Азербайджана. Шахрияр мощная фигура в Азербайджанской литературе 20-го века, и работы поэта затрагивают философские проблемы, такие как человека-гуманистические идеи, реальный и идеальный мир, человеческая судьба, личность и время. Его знаменитый шедевр это «Heydar Babaya

salam». В его работе он с большим мастерством хвалил историческую судьбу народа, национально-нравственные ценности, традиционный и природный феномен.

Поэт мастерски затронул тему деревенской жизни, очаровательную природу, простоту, трудолюбивых людей, национальные обычаи и традиции, и образ жизни в поэме «Heydar Babaya salam». Его поэма которая включает поэтическое выражение национальных и духовных ценностей и священных традиций сделало Шахрияра известным не только в Азербайджане, но и во всем мире.

RƏYÇİ: dos.L.Ələkbərova

ƏDƏBİYYATDA DON JUAN OBRAZI:MÜQAYİSƏLƏR, PARALELLƏR

Dünya ədəbiyyatında aktual olan, çox işlənən obrazlardan biri Don Juandır. Don Juan arxetip, mifolojiləşmiş obrazdır. Əfsanəyə görə Don Juan zadəgan, kübar bir ailənin qızını aldadaaraq özünə aşıq etmişdir. Qızı aldadıb qaçırdıqdan sonra atasını da öldürmüşdür. Daha sonra isə qızın atasının heykəlini qəbiristanlıqda təhqir etmişdir. Heykəl də onu udub cəhənnəmə aparmışdır.

Tirso de Molinanın “Sevilya Şeytani və ya daş qonaq” bu obraz haqqında yazılmış ilk əsərdir, 1620-1625-ci illərdə çap olunmuşdur. Bu əsərdə də Don Juan qadınlara özünü onların aşıqı kimi göstərərək evlilik vəd edərək aldadan, peşmanlıq duymayan bir qadın düşükdür.

Molyer “Don Juan və ya daş qonaq”, Bayron “Don Juan”, Puşkin “Daş Qonaq”, Balzak “Uzunömürlük iksiri”, Tolstoy “Don Juan”, Karl Çarekin “Don Xuanın tövbəsi” kimi əsərlər Don Juan haqqında yazılan məşhur əsərlərdəndir. Hər bir yazıçı Don Juan obrazını görmək istədiyi, anladığı kimi qələmə almışdır.

Don Juan haqqında yazılan müxtəlif əsərlərdə onun xarakteri iki fərqli perspektivdən əks etdirilir. Bəzi əsərlərdə Don Juan könüllünü əyləndirmək üçün qadınları aldadan arvadbaz kimi, bəzilərinə isə yoldan çıxardığı qadınları doğrudan da sevən, hər qadındakı gözəlliyi və gerçək dəyəri görəbilən adam kimi anladılır.

Bəzi hallarda Don Juanın tarixdə kim olduğu haqqında fərqli fikirlər yürüdülsə də, bu obrazın Oruc bəy Bayat olduğu sübut olunmuşdur. O, 1599-cu ildə səfəvi səfərinin tərkibində Moskvaya, Almaniyaya, Çexiyaya, İtaliyaya, Portuqaliyaya, İspaniyaya səyahət etmişdir. İspaniyada xristianlığı qəbul etmiş və orada yaşamışdır.

Oruc bəy İspaniyada diplomatik fəaliyyətlə yanaşı, 1604-cü ildə 4 hissədən ibarət olan “De Don İvan De Persia” (İranlı Don Xuanın xatirələri) adlı kitabını ispan dilində nəşr etdirmişdir. Bu əsərdə məmləkətinin tarixindən, dövlət quruluşundan, millətinin döyüşkən ruhundan, xarakterindən, Səfəvi dövlətində hakimiyyət uğrunda gedən çəkişmələrdən, daxili intizamsızlıqdan bəhs edir.

Görkəmli tədqiqatçı O.Əfəndiyev A.Fərzəliyevlə birgə Oruc bəy Bayatın bu əsərini ingilis dilindən rus dilinə tərcümə etmişdir.

Oruc bəy Bayat tarixçi, diplomat, etnoqraf, şair, rəssam kimi müxtəlif sahələri özündə birləşdirən universal şəxsiyyətdir. Səfəvi tarixinə aid yazdığı əsər də onun nə qədər ciddi məfkurə daşıyan bir şəxsiyyət olduğunu sübut edir. Lakin necə oldu ki Don Juan adı ilə əxlaqsızlıq simvoluna çevrildi və bir çox əsərlərin baş qəhrəmanı oldu?

Çox güman ki zahiri yarasığı ilə daxili zənginliyi özündə birləşdirən Oruc bəyin kral sarayındakı nüfuzu bir çox saray adamları tərəfindən paxıllıq, qısqançılıqla qarşılanmışdır. Buna görə də onlar İspaniya krallığına Səfəvi dövlətinin adamı kimi təhlükə olduğunu bəhanə gətirərək onu aradan götürmək istəmişlər. 1605-ci ildə Oruc bəy Bayat qətl edilmişdir. Ölümündən sonra isə məkrli siyasət xadimləri onun fəaliyyətini, nüfuzunu gözədən salmaq üçün adını əxlaqsızlıq rəmzinə çevirmişlər, bu barədə əsərlər yazılmasına nail olmuşlar. Bu dövrdə yazılan əsərlər vasitəsilə əxlaqsızlığı ifadə edən Don Juan obrazı əfsanələşmiş, müxtəlif dövrlərdə məşhur yazıçılar da bilərəkdən və ya bilməyərəkdən bu mövzuda eyni məzmunlu əsərlər yaratmışlar.

Don Juan mövzusunda ədəbiyyatımızda iki əsər həsr olunub. Nəriman Əbdülrəhmanlı “Könül elçisi”, Elçin Hüseyinbəyli “On üçüncü həvari-141ci Don Juan” əsərində Don Juanın obrazını özünəməxsus şəkildə əks etdirmişdir.

Hər iki əsərin mövzusu 1599-cu ildə I Şah Abbas tərəfindən Osmanlı imperiyasına qarşı müttəfiq axtarmaq üçün Avropaya göndərilmiş səfərin uğursuzluğu və bu səfərin birinci katibi Oruc bəy Bayatın həyatı haqqındadır. Hər iki əsərdə müəlliflər Oruc bəyin xristianlığı qəbul edib, Avropada yaşamasının səbəbini müxtəlif cür təqdim edirlər.

Hər iki romanda eyni tarixi hadisənin iştirakçısı olmuş bir insanın ayrı-ayrı müəlliflər tərəfindən müxtəlif dəyərləndirilən bədii siması əks etdirilmişdir. Bu romanlar eyni mövzuya həsr olunsa da, hadisələrə baxış bucaqlarında fərqlilik özünü göstərir.

“Könül elçisi” romanı oxunaqlıdır, bir qədər detektivari, macərə notları ilə birinci şəxsin dilindən yazılmışdır. Roman Oruc bəy Bayatın Təbrizə, oğluna göndərdiyi əlyazmadan ibarətdir. Bu məktub vətəninə dinsiz, günahkar hesab edilən atasının oğluna səmimi etirafıdır. Romandakı hadisələr müəllif təxəyyülünün uydurmasından daha çox, mənbələrə istinad edərək konkret faktlar üzərində qurulmuşdur.

Yazıçının əsərdə əsas məqsədi səfirliyin gördüyü işlər, kefcil, arvadbaz birisi haqqında deyil, səfərdəkilərin xristianlığı qəbul etməsi səbəbi, həm də qadın düşkünlüyü kimi tanınan Oruc bəyin əsl kimliyi haqqında məlumat verməkdir.

Əsərdə Oruc bəy Bayat yüksək təhsil görmüş, ərəbcəni, ilahiyyəti, dünyəvi elmləri mükəmməl öyrənmiş, şair, rəssam, vətəninə, yurdunu sevən biri kimi təqdim olunur. O, atası Təbrizin müdafiəsi zamanı öldürülməsindən sonra Bayat atlılarına başçılıq etmiş, Şah Məhəmməd Xudabəndinin, Şahzadə Həməzə Mirzənin, Şah Abbasın yürüşlərində iştirak edərək minbaşı məqamına çataraq hökmdarın rəğbətini qazanan sərkərdədir. Erməni əsilli Xoca Səfər və ingilis Antoni Şerlinin Şah Abbasın Osmanlı imperiyasına qarşı səfərat təşkil etməsinə razı salmalarında məqsədlərinin gizli niyyətlərini həyata keçirmək olduğunu

⁵⁶ ADU.konul.emrahova96@gmail.com

başə düşəndə Oruc bəy Bayat məmləkətin, xanədanın, şahın nüfuzunu xilas etmək üçün tədbirlər görür. Bununla onun şahına, xanədanın nüfuzuna sadıq biri olduğunu görürük.

Romanda iki qohum xalqın on illər boyu bir-birinə qarşı mübarizəsinin müəyyən epizodları əks olunmuşdur. Şah Abbas Osmanlı imperiyasına qarşı Avropanın xristian dövlətləri ilə müttəfiq olmaq istəyir. Lakin Şah Abbas başə düşə bilmirdi ki, Avropa dövlətləri türk dövlətlərinin birini zəiflədib digərinin güclü olmasına imkan verməzlər. İki qohum xalqın qarşıdurmasına səbəb elə, Avropanın özüdür. Lakin qızılbaşlar din qardaşları osmanlıları kafir adlandıraraq onlarla mübarizə aparmaqdan ötrü xaçpərəstlərlə ittifaq qurmağıstəyirlər.

Müəllif Oruc bəyi daimi düşüncələr içində vurnuxan, dinini dəyişəndən sonra rahatlığını itirib özünü günahkar hiss edən, doğmalarının, sevdiklərinin həsrəti ilə yaşayan, ömrünün sonuna qədər onlara qovuşmaq ümidi ilə yaşayan, yad ölkədə, yad insanlar arasında yaşamağa məcbur olan yalqız insan kimi təsvir edir.

Onun səfərə çıxmazdan əvvəl, eləcə də səfərboyu düşüncələri doğma yerlərdən, ailəsindən ibarətdir. Səfərboyu hansı şəhərdən keçirsə keçmişdən hadisələri, ailəsini, vətəninə xatırlayır: "...Neçə gündən bəri özümü bu ayrılığa hazırlasam da, son məqamda çox kövrəldim, az qala, özümü saxlaya bilməyib hönkürəcəkdim. Səfərə gedəcəyim məlum olan gündən Nisəxanımın bütüb şirəsinə çəkməyə, qoxusunu vücuduma hopdurmağa, Sultanəliyə sevgimi bol-bol verməyə çalışırdım. Yenə, elə bil, ürəyimi onların yanında qoyub gedirdim.

...Ayrılanda Sultanəli bir də üstümə qaçdı, onu bağrıma basıb doya-doya qoxuladım, sonra qaldırıb atın belinə qoydum. Yanımda nökr Qulaməli durub uzaqlaşan karvanın arxasınca baxırdım. Bir də onda ayıldım, yanaqlarım göz yaşlarından islanıb". [1, s.92]

Öz dinini, məmləkətini, ailəsini sevən, şahı yolunda qılınc çalıb dəfələrlə ölümə üz-üzə gələn, bu duyğusal, şair ruhlu adam necə olur ki, birdən-birə bunların hamısından üz döndərir xristianlığı qəbul edir və Avropada yaşamağa qərar verir?

Bunun səbəbinin Şah Abbasın qəddarlığı və onun yürütdüyü siyasət olduğu romanda aydınlaşdırılır. Oruc bəyin, Əliqulu bəyin düşüncələrinin, söhbətlərinin təsvirində görürük ki, onlar Şah Abbasın siyasəti ilə razı deyillər. Qızılbaş əmirlərinin öldürülməsi, ordudakı vəzifələrdən uzaqlaşdırılması, fars və erməni amilinin sarayda artması Şah Abbasın siyasətinin yanlış tərəfləridir: "-Şahımız altdan-altdan farsları, cürbəcür qanıqarışlıqları yanına çəkir, gavurlara kölgə salır, bizisə bir-birimizə qırdırıb zəif salır? Dodaqlarında kinayəli təbəssüm vardı, görünür, soruşduğunuz cavabımı məndən də yaxşı bilirdi. - Bir məmləkətin ki, taleyi gürcü atlılarından, erməni Xoca Səfərlə ingilis Antoni Şerlidən aslıdısı, sənin-mənim o məmləkətdə olmağımızın xeyri varmı?

- İndiyəcən səndən bu cür fikirlər eşitməmişdim... - Təəcüblə onu süzdüm.

- Ona görə ki, yolunda qan tökdüyümüz məmləkətdə bu sözlər söyləyənin gözlərinə mil çəkir, qulaqlarına qurğuşun tökür, ya da boynunu vururlar.

Əliqulu bəy əlini boğazına çəkərək, - "Onsuz da Xoca Səfər Həsənəli bəyin uğursuzluğunu, Şahımız da əlinə fərman verdiyi ser Antoninin fırladığını, üç təbəssimin də dönük çıxdığını bizə bağışlamayacaq. Gedib məmləkətdə günahsız ola-ola dar ağacına çəkilməkdənsə, qürbətə dəzab çəkə-çəkə yaşamaq daha məqbul deyilmi? Heç olmasa, övladlarım rüsvayçılıqla ölməyimi görməzlər". [1, s.329]

Yoxsa mükəmməl təhsil görmüş, Quranı, şəriəti gözəl bilən 39 yaşlı savadlı insanın xristianlığı hər hansı üstünlüyünə görə qəbul etməsi mümkün deyil. Dinini dəyişib, qürbətdə yaşamağa məcbur olmasına görə daxilən əzab çəkir: "Həmin məqamlarda xəyalən ata-anamın ruhundan utanırdım. Mirzə Qədimdən, anam qədər istədiyim Ümleylə xaladan, övrətim Nisəxanımdan, oğlum Sultanəlidən, qardaşlarım Yusiflə Mehrəlidən dönə-dönə üzr diləyirdim, onları bu ömrü heç istəmədiyimə, amma özümün ixtiyarında olmayan alın yazısından da qaça bilmədiyimə inandırmağa çalışırdım. Ha fikirləşirdim, bütün bəlalılarımızın kökünü ser Antoniylə Xoca Səfərdə tapırdım: əgər ingilis bəxşisilərlə bağlı hiyləni fikirləşməsəydi, Xoca Səfər öz niyyətinə çatmaqdan ötrü Şahımızı bu yola təhrik eləməsəydi, şübhəsiz, başımıza bu müsibətlər gəlməz, qürbətdə qalmaq fikrinə də düşməzdik". [1, s.389]

Doqquz fəsildən olan romanın son fəsilində Oruc bəy Bayatla səfərin başçısı Hüseyin bəy arasındakı konflikt son həddə çatır. Oruc bəy Bayat onu öldürür. Müəllif Oruc bəy Bayatın ömrünün necə sona yetdiyini əsərdə vermir. Lakin son bölümdə yazdıqlarından anlaşılır ki, bu hadisə onun ömrünün sonunu gətirmiş olub: "Oğul Sultanəli bəy Bayat nisgildən üzülmüş atası Oruc bəy Bayatın 1625-ci ilin iyununda Madrid şəhərində tək-tənha öldüyündən xəbər tutmadı". [1, s.447] Elçin Hüseyinbəyli isə "On üçüncü həvari" romanında tarixi mövzunu çağdaş mövzu ilə vəhdətdə təqdim etmişdir. Yazıçı əsərdə həm Oruc bəyin, həm də öz səyahətini paralel verir. Müəllif Oruc bəyin İsfahandan Avropaya getdiyi yolu özü də gedir və Oruc bəyin keçdiyi ölkələrin, İranın, İspaniyanın keçmiş və indiki tarixi, həyat tərzini haqqında məlumatlar verir. Avropa həyat tərzinin üstünlükləri ilə yanaşı mənfi tərəflərini də göstərir.

"On üçüncü həvari" romanında "Könül elçisi" romanından fərqli olaraq Oruc bəyin İspaniyadan Avropaya qədər keçdiyi yoldakı hadisələr haqqında məlumat verilmir, əsas diqqət onun İspaniyadakı həyatına, eşq macərəllərinə yönəldilir.

"On üçüncü həvari" romanında Oruc bəyin qürbətdə sərkərdə kimi döyüşlərdə iştirak etməsi göstərilir. İspan-ingilis döyüşündə iştirak edir, onun taktikası ilə Ostender qalası fəth olunur, bir qız uşağını yaralı olsa da xilas edir, göstərdiyi igidliyə görə kral tərəfindən mükafatlandırılır.

"On üçüncü həvari" romanında Oruc bəyin öz dinindən üz döndərməsinin səbəbi şahın özünün ona əmr etdiyilə əlaqələndirilir. Şah Abbas ona nəyin bahasına olursa olsun İspaniyada vətəninin tarixini yaymağı tapşırırdı. Oruc bəy

də bu işi həyata keçirmək üçün xristianlığı qəbul edir: “Öz missiyasını həyata keçirmək üçün müvəqqəti də olsa xristianlığı qəbul etmək lazımdır. Şübhəlik buna imkan verirdi. Bu məzhəbin tərəfdarı ən ali və vacib məqamlarda təqiyə saxlaya, yəni başqa dini qəbul edə bilərdi”. [2, s.274]

Elçin Hüseynbəyli Oruc bəy öz dinini dəyişməsinin bir səbəbini də Avropa həyat tərzini, qadınları ilə bağlayır. Müəllif əsəri daha çox Don Juanın eşqbazlıq macəraları üzərində qurmuşdur.

“Könül elçisi” romanında Oruc bəyin İspaniyadakı ölümü barədə məlumat verilmir, “On üçüncü həvari” romanında isə bu məsələ aydınlaşır. Oruc bəy, onun saraydakı nüfuzunu qısqanan məkrli siyasət xadimləri, qısqanc saray əyanlarının krala İspan krallığına təhlükə kimi göstərilməsi nəticəsində kralın əmri ilə qətlə yetirilir.

Hər iki romanda mənfəti tip kimi əfsanələşdirilən Don Juanın əslində türk qəhrəmanı, sərkərdəsi Oruc bəy Bayat olduğu göstərilir. Oruc bəy türk soylarına xas qəhrəman kimi təsvir olunur. Dünya ədəbiyyatında mənfəti tip kimi verilən Don Juan obrazı milli qəhrəman səviyyəsinə qaldırır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Cəfəri Yeqzar “Nəriman Əbdülrəhmanın bədii yaradıcılığı”. Bakı: Qanun nəşriyyatı, 2017.
2. Əbdülrəhmanlı Nəriman “Könül elçisi, yaxud Don Xuan De Persia”. Bakı: Qanun nəşriyyatı, 2015.
3. Hüseynbəyli Elçin “On üçüncü həvari-141-ci Don Juan”. Bakı: Adiloğlu, 2006.
4. Elçin İmanov “İki Don Juan” (2015), <https://www.avanqard.net/index.php8> (last visited 16.12.2019).

Xülasə

Don Juan arxetip, mifolojişmiş obrazdır. Don Juan adı əvvəl Avropada, sonra isə bütün dünya ədəbiyyatında, musiqisində, mədəniyyətində, kütlə arasında əfsanələşərək əxlaqsız, qadın düşkünü, arvadbaz, kələkbaz, riyakar, hiyləgər anlamında işlənmişdir. Nəriman Əbdülrəhmanlının “Könül elçisi, yaxud Don Xuan De Persia” və Elçin Hüseynbəylinin “On üçüncü həvari-141-ci Don Juan” romanlarında mənfəti tip kimi əfsanələşdirilən Don Juan obrazı türk qəhrəmanı, sərkərdəsi, şair, rəssam Oruc bəy Bayat kimi təqdim olunur. Hər iki əsərdə müəlliflər Oruc bəyin xristianlığı qəbul edib, Avropada yaşamasının səbəbini müxtəlif cür təqdim edirlər.

Açar sözlər: *Don Juan, roman, arxetip, qəhrəman, paralellik.* The parallels of Don Juan's image in literature

Summary

Don Juan is an archetypal, mythologized image. Don Juan's name was first used in Europe, then in the world literature, music, culture, and legend, with the notion of immorality, femininity, witchcraft, cheat, hypocrisy and cunning.

Don Juan's image as a negative character in Nariman Abulrahmanli's novel "Ambassador of the Heart or Don Juan De Persia" and "Thirteenth Apostle 141 in Don Juan" is presented as a Turkish hero, commander, poet, and poet. In both works, the authors accept Christianity of Oruc bay and present in different ways the reasons why he lived in Europe.

Keywords: *Don Juan, novel, archetype, hero, parallel.*

Параллели образа Дона Хуана в литературе

Резюме

Дон Хуан - архетипический, мифологизированный образ. Имя Дона Хуана было впервые использовано в Европе, а затем в мировой литературе, музыке, культуре и легендах с понятиями безнравственности, женственности, колдовства, обмана, лицемерия и хитрости. Образ Дона Хуана как отрицательного персонажа в романе Наримана Абулрахманли «Посол сердца или Дон Жуан де Персия» и «Тринадцатый апостол 141 в Дон Жуане» представлен как турецкий герой, полководец, поэт и поэт. В обеих работах авторы принимают христианство бухты Орудж и по-разному представляют причины, по которым он жил в Европе.

Ключевые слова: *дон хуан, роман, архетип, герой, параллель.*

Rəyçi: *fil.üzrə fəl.dok.Röya Mürşüdoğa*

Əsmər Hüseynova⁵⁷
AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ TƏNQİDİNİN NƏZƏRİ – ESTETİK PRİNŞİPLƏRİ BƏKİR NƏBİYEVİN
ELMİ İRSİNDƏ

Azərbaycan ədəbi tənqidi keçən əsrin 50–60-cı illərində özünəməxsus bir inersiya ilə bədii prosesin təhlil və ümumiləşdirilməsində iştirak edir, ən müxtəlif yaradıcılıq faktorlarının dəyərləndirilməsində mühüm rol oynayır. Yuxarıda sadalanan ilk onillik – 50-ci illər hələ ədəbi tənqiddə siyasi – ideoloji təzyiq və başqalarının, nəzarət və amirlik prinsiplərinin tüğyan elədiyi bir mərhələ kimi səciyyələnir, şəxsiyyətə pərəstiş eyforiyası, sovet xalqının müsbət obrazını dünyaya bəyan etmək cəhdlər ədəbiyyat və sənət əsərlərinin qarşısına qoyulan tələb və göstərişlər idi. Şübhəsiz ki, bu ədəbi gedişatı araşdıran ədəbi tənqiddə də təsirsiz ötüşmür, onun bədii fakta yanaşma tərzinə də əsaslı təsir göstərirdi. Heç təsadüfi deyil ki, bu illərdə ədəbi tənqiddə konfliktsizlik nəzəriyyəsi kimi sənətin yaradıcılıq qayəsinə və estetikasına yad bir təmayülün meydana gəlməsi də cəmiyyətin ideoloji amirlik xülyələrindən irəli gələn bədnam bir çağırış idi. Təbii olaraq belə bir səhv, heç bir əsasa söykənməyən nəzəriyyə uzun müddət ədəbi həyatda və təcrübədə yaşaya bilməzdi. Belə prinsiplərdən çıxış edilərək ədəbi fakt və hadisələrə qiymət verilməsi mütləq şəkildə yanlış yanaşmalara rəvac verəcəyi əsla şübhə doğurmurdu. Keçən əsrin əllinci illərinin əvvəllərində Bəkir Nəbiyevin dövrü mətbuatda dərc olunan məqalələri bilavasitə ədəbi əlaqələrə və onun aktual yaradıcılıq məsələlərinə həsr olunmuşdu. Bu yazılarda o, daha çox rus və dünya klassiklərinin həyat və yaradıcılığı haqqında silsilə məqalələr yazır, Azərbaycan dilinə tərcümə olunan ədəbi nümunələrin sənətkarlıq baxımından diqqəti çəkən cəhətlərinə xüsusi yer ayırırdı.

Akademik Bəkir Nəbiyev ədəbi tənqiddə konfliktsizlik nəzəriyyəsinin hökm sürdüyü bir vaxta elmi – nəzəri fəaliyyətə başlayan və uzun onilliklər boyu (60 ildən artıq!) müasir ədəbi prosesin qayğı və problemləri ilə mütəmadi məşğul olan imza sahiblərindən biri idi. Bu illərdə tənqid və ədəbiyyatşünaslıq ədəbi təcrübəyə süni şəkildə tətbiq edilən konfliktsizlik nəzəriyyəsinin yaratdığı buxov və çərçivələr çəvrəsində fəaliyyət göstərmək məcburiyyətində qalır, həyatı gerçəkliklərin, insan talelərinin obyektiv baxımından bədii təqdimində, elmi təhlil və ümumiləşdirilməsində ciddi maneələrlə üzləşirdi. Uzun ömrü olmayan, ədəbi – bədii düşüncənin inkişaf stixiyasına tamamilə zidd olan bu təlimin fəsadlarının az vaxtdan sonra aradan qaldırılması belə bir gerçək həqiqətin təsdiqindən soraq verirdi.

Keçən əsrin 50-ci illəri Bəkir Nəbiyevin elmi – nəzəri fəaliyyətində xüsusi bir mərhələdir. Bu mərhələni səciyyələndirən başlıca xüsusiyyət odur ki, alimin bir tənqidçi - ədəbiyyatşünas kimi müxtəlif yaradıcılıq sahələrinə elmi marağı bu mərhələdən etibarən daha məhsuldar və intensiv xarakter almağa başlayır, yeni yaranan ədəbi fakt və hadisələrə ümumiləşdirərək təhlilə yönəltmək, bütöv halda çağdaş bədii gedişatın inkişaf meyilləri, üslub və sənətkarlıq axtarışları barədə əyani təsəvvür yaratmaq əsasməqsəd və niyyət kimi müəyyənləşir. Onun 50-ci illərin başlanğıcında dövrü mətbuat səhifələrində dərc etdirdiyi ilk yazılarında ədəbiyyat və sənətin ən müxtəlif sahələrini təhlil etmək, müəyyən qənaət və təsəvvür formalaşdırmaq cəhdi qabarıq nəzərə çarpırdı. Poeziya, nəsr, dramaturgiya, tərcümə məsələləri, qardaş xalqlar ədəbiyyatı, kino və teatrın yaradıcılıq problemləri bir tənqidçi kimi Bəkir Nəbiyevin maraq dairəsinə çevrilən sahələr idi. Professor Şamil Salmanov alimin ümumi fəaliyyətində bu sahənin mühüm önəmi barədə belə bir qənaətə gələrək yazırdı: “Bəkir Nəbiyev bir tənqidçi və ədəbiyyatşünas kimi fərdi yaradıcılıq xüsusiyyətini tənqidin və ədəbiyyatşünaslığın onun fərdiyyətində üzvi, ayrılmaz vəhdəti təşkil etmişdir. O, belə demək mümkünsə, tənqidçi olduğu qədər həm də ədəbiyyat tarixçisi və nəzəriyyəçisidir. Tarixilik və nəzərilik onun tənqidində də çox güclüdür” (1; s.48). Söz yox ki, bu sahələrdə əsl peşəkar söz demək çətin idi. Etiraf etmək lazımdır ki, belə bir çətinlik Bəkir Nəbiyevin ilk yazılarında da özünü büruzə verirdi. Bu hər şeydə əvvəl, haqqında söhbət gedən yaradıcılıq məsələlərinin öz estetik prinsiplərindəki mürəkkəbliklərdən, problemə yanaşma üsullarındakı çoxcəhətlikdən irəli gəlirdi. Məsələn, poeziya, nəsr, dramaturgiya, teatr və kino kimi ədəbiyyat və incəsənət sahələrinin ədəbi – estetik siqlətini açmaq əlbəttə, bu istiqamətlər üzrə ixtisaslaşmanın və diferensiasiyanın mövcud olduğu bir vaxtda son dərəcə geniş təcrübə və professionallıq keyfiyyəti və səriştəsi tələb edirdi. Belə bir tələbləri Bəkir Nəbiyevin hələ kifayət qədər bərkiməmiş, bir o qədər təcrübəyə malik olmayan tənqidçi qələmindən tələb etmək doğru olmazdı. Ancaq bununla belə, Bəkir Nəbiyev özünəməxsus bir inadla ədəbi prosesi ardıcıl və sistemli şəkildə izləmək və bu istiqamətdə prinsipal mövqe tutmaq mücadiləsində israrlı bir tənqidçi ampulasında çıxış etmək, əlbəttə, o qədər də sadə bir məsələ deyildi. Belə tələbləri Bəkir Nəbiyevin təmsil olunduğu tənqidçi nəslinin bütünlüklə yerinə yetirdiyini də iqrar etmək doğru olmazdı. Belə ki, teatr tənqidi haqqında Məmməd Cəfər Cəfərovun, Mehdi Məmmədovun, Cəfər Cəfərovun, Cabir Cəfərovun o ərəfədə qələmə aldığı məqalə və rəyləri, o cümlədən tədqiq xarakterli araşdırmaları bu sahədə kifayət qədər söz sahibi olan mütəxəssislərin olduğunu əyani şəkildə nümayiş etdirir. Bununla belə bir çox səhnə əsərləri və tamaşalar haqqında rəylərlə mətbuat səhifələrində çıxış etmək, mötəbər ictimai rəy yaratmaq, əlbəttə, çətin idi. Belə bir çətinlik digər həmkarları kimi Bəkir Nəbiyevin yazılarında da özünü göstərirdi.

Eyni vəziyyəti digər sahələrdə də müşahidə etmək mümkündür. Şübhəsiz ki, bir tənqidçi kimi ədəbi prosesi və incəsənətin digər növləri barədə müəyyən təsəvvürə malik olmaq həm də tənqidin maraq dairələrinə məxsus sahələrdəki inkişaf dinamikasına bələdliyə real zəmin yaradırdı.

Bəkir Nəbiyevin keçən əsrin 60-cı illərindən başlayaraq ədəbi tənqidin real vəziyyəti, mövcud durumu, perspektiv yaradıcılıq vəzifələri barədə vaxtaşırı yazıları dərc olunur ki, burada ədəbi tənqidin ədəbiyyatşünaslığın sahələri içərisində yeri

⁵⁷ Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun Ədəbi tənqid şöbəsinin elmi işçisi. e.posta: esmer74.17@mail.ru

və mövqeyi, janr təkamülü, struktur əlamətləri haqqında obyektiv mövqedən münasibət bildirilir. Bəkir Nəbiyev ədəbi tənqidin cari ədəbi prosesin dəyər və qiymətləndirilməsində məxsusi rolu ilə bağlı mülahizələri də bu baxımdan diqqəti cəlb edir.

Məlumdur ki, ədəbi tənqidin mühakimənin və ictimai rəyin xüsusi bir nümunəsi təqdim edilməsilə yanaşı, onun varlığını danmaq, publisistikanın bir əlavəsi kimi əhəmiyyət kəsb etməyən sahə olduğunu israr edən çıxışlar da vaxtilə dövrü mətbuat səhifələrində səsləndirilirdi. Bu çıxışlara ən sərrast və inandırıcı cavabları da Bəkir Nəbiyevin ayrı – ayrı problem xarakterli məqalələrində izləmək mümkündür.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, əgər keçən əsrin 60-70-ci illərində Bəkir Nəbiyevi ədəbi tənqidin o dönmədəki real vəziyyəti, bəzi hallarda kəsərsizliyi, ədəbi fakt və hadisələrə münasibətdəki yol verdiyi yanlışlıqları diqqətə çatdırmaq əsas məqsəd və niyyət idisə, 80-90-cı illərdə və milli müstəqilliyə qovuşduğumuz mərhələdə ədəbi tənqidin struktur əlamətləri, üslub və janr xüsusiyyətləri ətrafında əyani təsəvvür yaratmaq, bu istiqamətdə yekdil qənaət hasil etmək ön plana çəkilir.

Sovet ideologiyasının iflası uğraması ilə bağlı bir çox sahələrdə olduğu kimi, ədəbi tənqidin ədəbi prosesə göstərə biləcəyi təsirin şübhə altına alınması, onun sovet dönməindən qalma öz ömrünü başa vurmuş sahə olması ilə bağlı fikirlərin tez – tez dövrü mətbuat səhifələrində səsləndirilməsi, bu istiqamətdə dəyirmi masaların və polemikaların aparılması məhz cəmiyyət həyatında baş verən belə dəyişikliklərlə sıx əlaqədar idi. Yeni humanitar təfəkkürün formalaşması mürəkkəb bir proses idi. Bu prosesə müxtəlif elm sahələri ilə yanaşı, ədəbi tənqid də iştirak edirdi.

Ədəbi tənqid zaman – zaman sovet hakimiyyətinin və onun ideoloji basqılarının təzyiqi altında fəaliyyət göstərmiş, belə təsir və siyasi doktrinalar bu sahənin sırf sənət meyarlarından ədəbi prosesə qiymət vermək prinsiplərinə əsaslı təsir göstərmişdir. Düzgün fikirdir ki: “XX yüzilliyin sonlarında dünyanın ictimai – siyasi mənzərəsi dəyişdiyi kimi, humanitar düşüncə və dəyişikliyə məruz qaldı. Humanitar təfəkkürdə global dəyişikliklər baş verdi. Yabancı ideologiyanın təsiri altında formalaşan ədəbiyyatşünaslıq elmimiz çətin və mürəkkəb bir mərhələyə daxil oldu. Mərhələnin mürəkkəbliyini şərtləndirən yalnız ədəbiyyatşünaslıq elminin bir sistemdən digərinə keçidi ağırlı keçməsində deyildi, həm də ümumən humanitar təfəkkürdəki boşluğu doldurmaq, yeni humanitar təfəkkürün formalaşmasını təmin etməkdən ibarət idi” (2; s.360-365). Cəmiyyət həyatında baş verən bəzi təbəddülatlar və siyasi-ideoloji əvəzlənmə ədəbi yaradıcılıqla bərabər, bu sahənin təhlil və şərhinə ilə bilavasitə məşğul olan ədəbi tənqiddə də təsirsiz ötürülmür. Məlumdur ki, ədəbi tənqid zaman-zaman müxtəlif siyasi-ideoloji quruluşlarda məhdud çərçivələrdə fəaliyyət göstərmək məcburiyyətində qalmış, belə təzyiq və basqılar şəraitində onun bədii fakt və hadisələrə yanaşma tərzində müəyyən aşınmalar, yanlışlıqların baş vermişdir. Ədəbi tənqid bu illərdə ədəbi-bədii düşüncənin dərin qatlarında gizlənən ictimai mətləbləri izah və şərh etmək üçün belə əlverişli zəmindən yararlanmağa cəhd göstərir, yeni yaranan nümunələri obyektiv və prinsipial mövqedən qiymətləndirməyə çalışırdı.

Ədəbi yaradıcılıq mərhələsində Bəkir Nəbiyevin tənqidçi fərdiyyətinin başqa bir mühüm xüsusiyyəti ilə rastlaşmaq mümkündür. Əgər 50-ci illərin yaradıcılıq yüksəlişində tənqidçi daha çox yenicə işi üzünə görə ədəbi-bədii nümunələri təhlil və ümumiləşdirilirdisə, 60-70-ci illərdə bununla yanaşı ayrı-ayrı ədəbi növ və janrların inkişaf və təkamül prosesini izləmək, bu istiqamətdə yetərli fikir və hərtərəfli münasibət bildirmək cəhdi nəzərə çarpır. Belə bir xüsusiyyətin Bəkir Nəbiyevin sonrakı fəaliyyətinə də xas olan bir cəhət olduğu aydın şəkildə müşahidə edilməkdədir.

Bəkir Nəbiyev “Özümüzdən başlayaq” məqaləsində tənqiddə özünü bürüzə verən dözümsüzlük sindromuna toxunaraq yazırdı: “Özünə, sözüünə, istedadına inanan yazıçı tənqidi sözdən qorxmaz. Hay – küy qaldıranlar isə birinci növbədə o yazıçılardır ki, məhz istedad sarıdan üzləri bir az qaradır, orta səviyyədə, bəzən ondan da aşağı yazırlar.” (3; s.5). Bu sözlərdə Bəkir Nəbiyevin tənqidi üslubuna məxsus bir ustalılıq və incəliklə qarşı tərəfi “tənbəl” etmək manerası vardır. Belə kəskinliklə öz opponentlərini tərkiləşdirərək Bəkir Nəbiyevin tənqidinə xas olan başlıca məziyyətlərdən biri idi.

Uzun onilliklər boyu ehkama çevrilən müddəalardan yaxa qurtarmaq sadə bir məsələ deyildi. Yenicə müstəqillik qazanan bir ölkənin, bütövlükdə ayrı – ayrı postsovet məkanından çıxan respublikaların ictimai – mədəni, humanitar düşüncəsində belə bir yeniliyin dərk və qavrayışı müəyyən ziddiyyətlərlə, tərəddüt və gözləmə mövqeyi ilə müşayiət olunması belə bir gərgin, heç də tez həllini tapacaq məsələnin mürəkkəbliyindən irəli gəlirdi.

Müstəqillik dövrü tənqidin sosial – tarixi, fəlsəfi – estetik əsasları var idi. Məlum olduğu kimi ədəbi tənqid mürəkkəb bir dərk və idrak prosesidir, onun zaman – zaman qarşısına qoyulan tələblər də mövcud cəmiyyətin yanaşması ilə ekvivalent səsləşir. Bu cəhəti Bəkir Nəbiyevin tənqidi irsinə münasibət bildirilən mülahizələrdə də aydın şəkildə görmək mümkündür: “Ədəbiyyatın öyrənilməsinə sosial – tarixi yanaşma bədii yaradıcılığın təbiətini və incəsənətin spesifikasiyasını izah edir, müəllif fərdiliyinin və yaradıcılıq metodlarının tiplərinin müxtəlifliyini, onların tarixi dəyişikliyi və ədəbi istiqamətlərlə bağlılığını müəyyənləşdirməyə kömək edir.”

Ədəbi tənqid ətrafında gedən mübahisələrdə Bəkir Nəbiyev uzunmüddətli yaradıcılıq təcrübəsindən çıxış edərək bu polemikalarda fəal şəkildə iştirak etmiş və belə bir nümunələşdirici qənaətə gəlmişdir ki: “... bugün bizim cəmiyyətimizdə, istər yazıçılar cəmiyyəti olsun, istərsə də elmi cəmiyyətimizdə elə müəlliflər tapılır ki, deyirlər: bizdə tənqid yoxdur. Mən buna kökündən etiraz eləyirəm.

...Bizdə ədəbi tənqid yoxdur – bu fikir, mənim qənaətimə görə, adamı məsuliyyətsizliyə aparır.” (4; s.196)

Bəkir Nəbiyev tamamilə fərqli bir yaradıcılıq mərhələsində ədəbi tənqidin nəzəri – metodoloji problemlərinin aydın və konseptual şəkildə izah və şərhində fəal şəkildə iştirak edən imza sahiblərindən biri idi. Onun istər yeni yaradılması nəzərdə tutulan milli ədəbiyyat tarixçiliyi istiqamətində, istərsə də türkdilli qardaş ədəbiyyatların tədqiq və araşdırılması sahəsində irəli sürdüyü mülahizələr yenicə müstəqilliyə qovuşulan bir dövrün tələb və ehtiyaclarından qaynaqlanırdı, müəllif millilik və ümumbəşəriyyət konseptini burada ayrıca bir meyar və prinsip kimi nəzərə alırdı.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Марксистский метод в литературоведении // http://www.litra-lik-bez.com/publ/slovar/m/marksistskij_metod_v_literaturovedenii/22-1-0-611
2. Rəhimova E. Müasir ədəbiyyatşünaslığın təhlil metodologiyasına bir baxış // "Filologiya məsələləri" jurnal, Bakı, 2014, №5, 471 s., s. 360-365.
3. Nəbiyev B. Özümüzdən başlayaq. Bakı, "Elm", 1991, s. 5.
4. Akimova, E.S. Yeni təfəkkür və ədəbi tənqid / E.Akimova. - Bakı: MBM, - 2013, - 196 s.

Açar sözlər: Bəkir Nəbiyev, ədəbi fakt, tənqidi mühakimə, bədii proses, nəzəri – estetik fikir.

Ключевые слова: Бакыр Набиев, литературный факт, критическое суждение, художественный процесс, теоретический – эстетический фактор.

Keywords: Bakir Nabiyev, evliterary fact, critical judgment, teoretikal science idea.

Xülasə

Məqalədə akademik Bəkir Nəbiyevin elmi – nəzəri fəaliyyətinin aparıcı istiqamətlərindən biri kimi tənqid sahəsində axtarışlarını şərtləndirən mühüm amillər diqqət mərkəzinə çəkilir. Onun ədəbi tənqidin yaradıcılıq problemləri, janr – struktur təkamülü, mühakimənin xüsusi forması kimi özəllikləri barədə qənaətləri təhlil müstəvisinə çıxarılır. Akademikin sovet hakimiyyəti və müstəqillik illərində ədəbi tənqid ətrafında gedən mübahisələrə haqlı olaraq düzgün qiymət vermək prinsipi nəzərə çatdırılır. Siyasi təzadlarla dolu olan bir zamanda tənqidçi mövqeyini saxlayan alimin obyektiv yanaşması analiz edilir.

Ədəbi tənqidin ədəbi proseslə qarşılıqlı münasibəti, carı yaradıcılıq gedişatını dəyər və qiymətləndirmədə məxsusi rolu zəngin fakt və materiallar əsasında araşdırımağa cəlb edilir.

Theoretical and aesthetic principles of Azerbaijani literary criticism in the scientific heritage of Bakir Nabiyev SUMMARY

The article draws attention to the important factors that facilitate the search of academician Bakir Nabiyev in the field of criticism as one of the leading directions of his scientific and theoretical activity. His literary criticism of the problems of creativity, genre-structural evolution, and conclusions on particulars as a peculiar form of judgment contribute to perspective of analysis. He draws on the analysis of the principle of academician to correctly assess the controversies surrounding literary criticism during the Soviet period and the independence of the country has been brought to light. The objective approach of a scientist who supported a critical position in a time of political contradictions is being scrutinized. The interaction of literary criticism with the literary process and specific role in the value and evaluation of the creative process are being drawn to the research based on the rich facts and materials.

Теоретико-эстетические принципы азербайджанской литературной критики в научном наследии Бекира Набиева РЕЗЮМЕ

В статье изложены ведущие факторы, лежащие в основе творческих поисков академика Бекира Набиева в сфере литературной критики, как одного из ведущих направлений его научно-теоретической деятельности. Рассматриваются особенности его суждений вокруг творческих проблем литературной критики, жанрово-структурной эволюции. Академиком был выдвинут принцип необходимости справедливой оценки спорово литературной критики во времена Советской власти и годы независимости. Проанализирован объективный подход ученого, который занимал критическую позицию в период, полный политических противоречий. Анализ взаимоотношений литературной критики с литературным процессом, особая роль творческого процесса исследования в оценивании проделанной работы опирается в статье на обширные факты и материалы.

RƏYÇİ: dos.E.Vəliyeva

MİR CƏLAL VƏ HÜQO YARADICILIĞINDAKI BƏNZƏR OBRAZLAR VƏ ONLARIN İDEALLARI

Azərbaycan ədəbiyyatı özünün bütün inkişaf mərhələlərində dünya ədəbi prosesini izləmişdir. Hətta izləməklə qalmamış, mütəlak şəkildə dünya ədəbiyyatına öz töhfəsini də vermişdir. Klassik ədəbiyyat nümayəndələrimizdən, xüsusən Nizami Gəncəvi və Məhəmməd Füzulinin dünya ədəbiyyatına danılmaz bir təsiri olmuşdur. Təbii olaraq, digər ədəbiyyat nümayəndələrimiz də dünya ədəbiyyatı nümayəndələrindən təsirlənmişlər. Bu məqamları ədəbiyyatımızın incilərini oxuduğumuz zaman paralellər apararaq müşahidə edə bilərik.

Azərbaycanın görkəmli yazarı, publisisti Mir Cəlal fransız ədəbiyyatının məşhur yazarı Viqtor Hüqo yaradıcılığı arasında paralellər hər iki yazarın dahiliyindən xəbər verir. Belə ki, hər iki ədib öz dövrünə damğasını vuran, əsərləri bu gün də sevilərək oxunan yazarlardır. Hər iki ədibin yaradıcılığında ortaq məqamlar, ortaq baxışlar mövcuddur. Çünki hər iki ədib öz dövrünün problemlərinə, dünyaya, insana, insan cəmiyyətinə, həyata, dövrün gerçəkliklərinə eyni mövqedən yanaşmış, eyni arzularla çıxış etmişlər. Bu baxımdan, hər iki yazarın yaradıcılığına nəzər salaq. Mir Cəlalın "Bir gəncin manifesti" və Viqtor Hüqonun "Səfillər" əsərləri arasında ortaq məqamlara diqqət edək. Əsərlərdəki vətən sevgisi, milli ideallara bağlılıq, xalqını, millətini xoşbəxt, azad görmək arzusu, eyni zamanda qəhrəmanların acınacaqlı taleləri, onların bitib-tükənməz mübarizliyi, əyilməzliyi, dövrün ədalətsizliklərinin təsviri hər iki romanı oxşar edən məqamlardandır.

Daha çox "Səfillər" müəllifi kimi tanınan Viktor Hüqo Dünya ədəbiyyatında özünəməxsus bir yer tutur. "Səfillər" Hüqonu Fransanın sərhədlərindən kənarında demək olar ki, bütün dünyada tanıdıb sevdiren əsərdir. Roman bir çox dillərə tərcümə edilmiş, ən çox oxunan romanlar sırasında öz yerini tapmışdır. Haqlı olaraq, bu əsər Hüqo yaradıcılığının tacı hesab olunur. Hüqonun həyatına qısa bir nəzər yetirsək, romanın yaranma tarixini daha yaxşı anlayırıq. Viktor Hüqo yurdunun və xalqının hüquqlarını müdafiə etdiyi, onları mübarizəyə səslədiyi üçün 20 ilə yaxın sürgün həyatı yaşayır. Bu sürgün həyatı ona gələcək romanlarını, şeirlərini yazmaq üçün zəngin materiallar verir. 1862-ci ildə yazılmış "Səfillər" də məhz belə bir dövrün məhsuludur. Kral rejiminə qarşı cümhuriyyəti müdafiə etdiyi bu əsərdə dövrün haqsızlıqları, cəhələri, səfəliyi, ədalətin yüksək təbəqələrə xidmət etməsini və digər problemlər Hüqo qələmi ilə mükəmməl şəkildə ifadə olunmuşdur. Hüqo gənclik illərindən etibarən yaşadığı bir çox hadisələri əsərində qələmə almışdır. Hətta obrazlar belə onun öz həyatında rastlaşdığı, tanıdığı real obrazlardır. Qürurlu, üsyankar, inqilabçı olaraq yaratdığı Marius obrazı Hüqonun gəncliyini xarakterizə edir. Romanda biz, köhnə bir cəmiyyətin tənəzzül illərini yaşadığını görürük, eyni zamanda bu cəmiyyətin içində yeni həyat toxumlarının yavaş-yavaş yaşllaşdığını da görürük. Hüqo yüzlərcə səhifəni Parisin şəhəratrafi məhəllələrinin yaşamının təsvirinə həsr etmişdir. Ən acınacaqlı, qəmli talelər bu qaranlıq məhəllələrdə doğulur. Hüqo eyni zamanda burjua sinfini onların yaşamını, məhəllələrini, evlərini də bütün incəliklərinə qədər təsvir edərək bu iki qütb arasındakı uçurumu göz önünə gətirir. Hüqo XIX əsr Fransa inqilabını da əsərə gətirmişdir. O, göstərir ki, insanlığın, cəmiyyətin inkişafında ən böyük əngəl krallıqdır.

Əsər yoxsul bir kəndlinin ailəsini, bacısı uşaqlarını aclıqdan qurtarmaq üçün bir parça çörək oğurlayan Jan Valjanın katorqa cəzasına məhkum edilməsi, dəfələrlə qaçmağa cəhd etdiyi üçün məhkumluğunun 19 ilə uzadılması, katorqa məhkumiyətindən sonra inancını itirərək cəmiyyətə kin dolu qəlblə qayıtması və bunun ətrafında cərəyan edən hadisələri göz önünə gətirir. Jan Valjan cəmiyyətə qayıtdıqdan sonra özünü insanlara qəbul etdirməyə çalışır. Amma bu bir o qədər də asan deyildir. Axı o, bir katorqa məhkumu olub. Deməli, o seviləsi, qəbul ediləsi, evə qoyulması biri deyil. Ona qapı açmaq, mərhəmət göstərmək böyük günahdır. İnsanların qəlbində katorqalıya qarşı kin, nifrət ona görə sonsuzdur ki, onlarda məhəbbət zəifdir. Bu mühit bizə "Bir gəncin manifesti" ində, Yəssar, Hacı İbrahim, Məşədi Abbaslar sinfini xatırladır. Onların da qəlbində mərhəmət, sevgi ölmüşdür. Onların qəlbində yalnız bir sevgi var ki, o da var-dövlətə, vəzifəyə olan sevgidir. Mənən səfil olan Məşədi Abbas qışın boranında bir manat puldan ötürü Baharı evə almır və onu küçüyə atmaqdan çəkinmir. "Qəssab onu qolundan tutub eşiyə itələdi: Get bir manatı gətir, sonra gəl (3, s.372).

Jan Valjanın sonrakı həyatında keşişin böyük rolu olur. Bütün insanlardan əzab, alçaldıcı baxışlar görəndə Jan Valjan keşişdən bunu görmür. Keşiş ona evinin qapılarını açır, onu ən müqəddəs qonaq kimi qəbul edir. Gözəl və bahalı qablarda yemək verir, yumuşaq yataqlarda yatızdırır. Jan Valjana görə keşiş Mariyel insan yox bir mələk idi. Mariyel bu çəngəl-bıçaq oğrusu olan katorqalını sevirdi, əzizləyirdi. Jan Valjan Keşişin simasında təmənnsiz sevgi və mərhəməti görür. Mariyel Jan Valjanın zülmət dolu qəlbini, duyğularını nura qərş edir. Keşişdən gördüyü böyük yaxşılıqdan sonra Valjanın bütün ruhu aydınlanır və o, yaxşı insan olacağına söz verir. Mariyel sevilən, pərəstiş edilən məşhur Madlen babanı yaradır. Sonrakı hadisələr əsas qəhrəmanlar olan Valjan-Javer arasında cərəyan edir. Müəllif bu məqamda qanunların hər zaman haqlı olmadığını göstərir. Javer adı bir polis işçisi deyil, qanunun özüdür. Onu heç bir şəkildə pulla satın almaq olmaz. O, öz peşəsinin vuruğudur. Javer üçün yaşamaq qanunu pozanları cəzalandırmaqdır. Qanun yaxşıdır, pisdir, nəyə xidmət edir? Bu kimi suallara onun qəlbində yer yoxdur. Jan Valjanın izinə düşsən Javer onun ən gözəl anlarını cəhənnəmə çevirir. Javer inqilabçıların əlinə düşdükdə isə Valjan onu xilas edir. Onu bir atəslə məhv etmək yerinə ona rəhm edir, ondan intiqamını bu şəkildə alır. Javerin inandığı hər şey bir anda sarsılır, həm cismən, həm də ruhən məğlub olur.

Romanın qadın qəhrəmanlarına gəldikdə, xüsusilə Fantina və Kozettadan danışmaq lazımdır. Fantina öz taleyi etibarilə Sona obrazı ilə yaxındır. Fantina və Sona obrazlarını fərqli cəmiyyətlər yetişdirsə də onları bəşəri analıq duyğusu birləşdirir.

⁵⁸ ADU. qenireabdullazade9@gmail.com

Hər ikisi övladları üçün canlarını fəda etməyə hazır, dözümlü, mübariz ana obrazıdır. Hüqo cəmiyyətdə baş verən dəhşətli hadisələrin nəticəsində, insanların yaratmış olduğu fəlakətlərə məruz qalan Fantinanın həyatını, yaşayışını cəhənnəm əzabı kimi təsvir edir. Hüqo əvvəlcə Fantinanı bir yunan ilahəsi kimi təsvir edir. Yazıçıya görə, Fantina başında qızıldan saçlar, ağzında isə dünyanın ən dəyərlili incilərini daşıyandır: "Fantinaya gəldikdə, bu qız sevinc mücəssəməsi idi. Allah onun gözəl dişlərini yaradanda, yəqin ki, təbəssüm zamanı parlağağı onlara əmr etmişdi. Onun qalın, sarı tez-tez dağılan əfşan olan saçlarının daim sancağa ehtiyacı vardı və bu saçlar adama söyüdlər altında yüyürən Qalateyanı xatırladırdı" (4, s.175). Fantina təkcə gözəl deyildi o həm də həyalı, əxlaqlı gənc qız idi. Baxmayaraq ki biçarə gənclik səhvi edib onu atıb gedən Tolemesə təslim olmuş ondan Kozetta doğulmuşdu. Tolemes getdikdən sonra Fantina çarəsizlikdən Kozettanı Tenardyelərə əmanət edib özü ona pul göndərmək üçün çalışır. Pul qazanmaq üçün acınacaqlı hadisələr yaşayır və yavaş-yavaş bunların içərisində məhv olur. "Axşam tindəki dəllək dükənina gedərək, darağını saçlarından çıxardı. Gözəl, sarışın saçları süzülərək belinə qədər düşdü. Dəllək: –Nə gözəl saçlar! – dedi. Bu saçlara neçə verərsiniz? - deyə Fantina soruşdu. – On frank. –Kəsin" (4, s.237). O, əvvəlcə saçlarını, dişlərini sonra isə ən böyük sərvəti olan namusunu itirir. Hüqo cəmiyyətdə mövcud olan əyrilikləri, ədalətsizlikləri üstüörtülü şəkildə Fantinanın yaşadığı hadisələrlə əlaqələndirir. Polis məmurları da, zəngin gənclər də Fantina kimi qadınlarla istədikləri kimi rəftar edirlər. Bu gənclərdən biri Fantinanın kürəyinə qar basıb, onu "idbar, dişsiz ifritə" adlandırır. Hüqo cəhənnəm əzabı yaşayan Fantinanın timsalında hər cür xoşbəxtlikdən uzaq pulsuz, işsiz gənclərin acınacaqlı taleyini ümumiləşdirir. Zəngin, arxalı-dayaqlı, sahibkarlar Sonanın yaşadığı mühitdə də at oynadırlar. Sona bir çox cəhətdən, xüsusilə ana məhəbbəti baxımından Fantina ilə yaxın olsa da onun mübarizəsi daha genişdir. Sona təkcə övladları üçün deyil, vətəni, milləti üçün mübarizə aparır. Biz romanda daha çox xalqın rifahını düşünən, vətənin yadellilərdən təmizlənməsi uğrunda mübarizə aparən Sonanı görürük. Sonanın ana məhəbbəti vətən məhəbbətlə, övlad üçün mübarizə vətən uğrunda mübarizəylə, övladlarını qorumaq vətəni qorumaqla birləşib bir bütövü yaradır. Sona ana uşaqların atası öldükdən sonra onları çox çətinliklə böyütmüş, bu yolda hər əzaba qatlaşmışdır. Sona övladları naminə hər kəsin boyun əydiyi varlı ağalara, bəylərə səsini qaldırmağı, onların iradəsinə zidd getməyi bacarır və buna görə başına gələcək fəlakətləri gözə alır. Bunu həm ceyran, həm də "Yusif Züleyxa" xalçası ilə bağlı məsələlərdə aydın görmək mümkündür. "Ceyran məsələsin"də Sonanın ana məhəbbətinin də, xarakterinin də ən gözəl cizgiləri ortaya çıxır. Sona Baharın çöllərdən tutub gətirdiyi, sevdiyi, əzizlədiyi, qardaşından sonra meylini saldıqı ceyranı yadlara vermir. Bu təkcə vətənin olma qorumaq deyil, bu həm də son beşiyinin əmanətini qorumaq idi. Sona uşaqları üçün "Yusif Züleyxa" xalçasını satmağı düşünür. Xalçanın bazarda bir ingilis müştərisi çıxır. Düzdür, Sona ilk olaraq vətənin malını yadlardan qorumaq məqsədini güdsə də, bununla yanaşı Mərdanı fikirləşir. Mərdana ən böyük kömək onun mübarizəsini dəstəkləməkdir. Xalçanı ingilise vermək isə mübarizəyə xəyanət etmək deməkdir.

Bu iki obrazı övladlarının taleyi də yaxınlaşdırır. Bahar və Kozetta böyük məhəbbətlə qələmə alınmış yoxsul uşaqlardır. Hər ikisi ata məhəbbətindən məhrum böyümüş, doyunca ana məhəbbəti görmədən analarından da uzaq qalmışdır. Fantina Kozettanı kasıblıq, səfalət ucubətindən Tenardyelərə əmanət qoyur. Hər ay ona pul göndərir, düşünür ki, özü ağır həyat yaşasa da, qızının günü xoş keçər. Amma əksinə olaraq, Kozetta Tenardyelərin evinə düşdüyü andan dərd-qəm görür, xidmətçi kimi işləyir "Kozetta hələ balaca ikən o biri iki uşağın əziyyətini çəkirdi. Lakin bir az böyüdükdə, yəni beş yaşına çatdıqda, bütün evin xidmətçisi oldu" (4, s.210). Eyni taleyi Bahar da yaşayır. Bahar uşaq yaşlarından bir qarın çörək üçün varlıların qapısında işləyir: əvvəlcə quzu otaran olur, sonra Kəmfürsətoğlunun nökrəsi işləyir ən sonda evdən qaçıb qəssab Məşədi Abbasın yanında işləyir. Hər günü bir əvvəlkindən ağır olur. "Tövlədə yatan", "axur süpürgəsini başının altına qoyan", "hər kəs tərəfindən söyülən, döyülən" Baharın sonu Kozettadan fərqlənir. Ömründə xoş bir gün görməyən Baharın həyatı faciəli şəkildə də son tapır. Kozetta isə qəm dolu günlərin sonunda xoşbəxt bir həyat sürür. Jan Valjan Fantinanın əmanətini xoşbəxt etmək üçün əlindən gələni edir. Kozetta Valjanın simasında əsl ata məhəbbətini görür.

Mir Cəlal və Viktor Hüqo yaradıcılıqlarının dərinliyi və fəlsəfəsi ondadır ki, fərqli-fərqli dövrlərdə yaşayan görkəmli yazarların yaratdıqları obrazlar - Sona, Bahar, Fantina, Kozettalar müəyyən dövrə aid deyildir. Yaradılan obrazların həyata baxışları, həyat idealları, öz millətləri üçün arzuları, mübarizlikləri, cəsurluqları eynidir. Dolayısıyla hər iki ədibin qələminin qəhrəmanları, əslində o ədiblərin öz arzu və istəkləri, ideallarıdır, həyata, insana yanaşma tərzleridir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Cəfərov N. Mir Cəlalin milli idealları. Bakı, 2018.
2. Eminov A. Mir Cəlalin poetikası. Bakı: Araz, 2011.
3. Paşayev M.C. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Çəşməli nəşriyyatı, 2005.
4. Hüqo V. Səfillər. I cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2009.
5. Hüqo V. Səfillər II cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2009.

Xülasə

Məqalədə Mir Cəlal Paşayevin "Bir gəncin manifesti" və Viktor Hüqonun "Səfillər"dəki - Bahar, Fantina, Kozetta obrazları arasındakı sərhədsiz, zamansız bağlılıq, paralellərə toxunulmuşdur. Bu obrazlar talehləri, həyat idealları ilə bir-birinə yaxınlaşır. Hər iki dahi sənətkar böyük ustalıqla öz ideallarını obrazlarda əks etdirməyi bacarmışdır. Hər iki əsəri vətənpərvərlik, azadlıq ideali, qəhrəmanların acınacaqlı taleyi, əyilməzliyi, mübarizliyi, qanunların yüksək təbəqələrə xidmət etməsi və digər məsələlər birləşdirir. Cəmiyyətdə baş verən dəhşətli hadisələrin nəticəsində fəlakətlərə, əzablara məruz qalan məsum insanların həyatı, yaşayışı, arzuları bu əsərlərdə ustalıqla təsvir edilir. Bu baxımdan Fantina-Sona, Kozetta-Bahar obrazları arasında paralellik özünü göstərir.

In the works of Mir Jalal and Hugo similar images and their ideals

Summary

The article touches on the boundless, timeless connection and parallels between the images of Mir Jalal Pashayev's "Manifesto of a Young Man" and Victor Hugo's "The Safes" - Bahar, Fantina, and Cozetta. These images are intertwined with their fate, their ideals of life. Both geniuses were able to express their ideals with great skill. Both works combine patriotism, the ideals of freedom, the fate of the heroes, the tyranny of the heroes, the struggle of the law, the service of the higher classes, and more. The lives, lives, and dreams of the innocent people who have suffered disasters and suffering as a result of the terrible events in society are skillfully described in these works. In this regard, the parallels between the characters of Fantina-Sona and Cozetta-Bahar show itself.

Keywords: society, fortune, struggle, image, comparison

Подобные образы и идеалы Мир Джалала и Хьюго

Резюме

Статья затрагивает безграничную, вечную связь и параллели между образами «Манифеста молодого человека» Мира Джалала Пашаева и «Сейфами» Виктора Гюго - Бахар, Фантина и Козетта. Эти образы переплетаются с их судьбой, их идеалами жизни. Оба гения смогли выразить свои идеалы с большим мастерством. Обе работы сочетают в себе патриотизм, идеалы свободы, судьбу героев, тиранию героев, борьбу закона, службу высших классов и многое другое. В этих работах умело описаны жизни, жизни и мечты невинных людей, которые пострадали от бедствий и страданий в результате ужасных событий в обществе. В этом отношении параллели между героями Фантины-Соны и Козетты-Бахара проявляются.

Ключевые слова: общество, удача, борьба, образ, сравнение

Rəyçi: dos.Nurlanə Mustafayeva

Nərgiz Mavil qızı Cabbarlı⁵⁹
BƏXTİYAR VAHABZADƏ LİRİKASINDA FÜZULİ ƏNƏNƏLƏRİ

Çağdaş Azərbaycan poeziyasının, XX əsr poetik fikrinin görkəmli, parlaq simalarından biri olan Bəxtiyar Vahabzadə lirik-romantik, milli, mənəvi-əxlaqi, psixoloji-fəlsəfi üslublu əsərlər müəllifidir. B. Vahabzadənin bədii irsini məhəbbət, təbiət, Vətən (azərbaycançılıq, türkçülük), xalq, millət, bəşəri ideyalar, insan kamalı və gözəlliyi və s. bu kimi dərin məzmunlu poetik nümunələr təşkil edir. Şairin yaradıcılığının əsası, ana xətti onun lirikasıdır. B. Vahabzadənin lirikası şairin insan, həyat, yaşam, zaman, Vətən, millət, sevgi haqqında duyğu və düşüncələri, həyəcanları, başqa sözlə daxili aləminin aynasıdır. "Bəxtiyar Vahabzadənin lirikasının predmet əsasını bulud, yaz, qış, xəyal, an, könül, həsrət, inam, şübhə, eşq, ağ, gecə, təlatümlü dəniz, sükut, körpə gülüşü, at, günəş, insan, yer, səma, tanrı, lirik "mən" və digər bu kimi mücərrəd anlayışlar təşkil edir" (3, səh 206).

Bəxtiyar Vahabzadə poeziyası klassik və müasir Azərbaycan poeziyası arasında bir körpüdür. "B. Vahabzadə yaratdığı bütün əsərlərində ilk öncə lirik şairdir. Orijinal bədii hadisə olan B. Vahabzadə lirikası klassik Azərbaycan lirik poeziyasının varisidir" (3, səh 206). Şairin yaradıcılığında hikmətlə məhəbbət bir-birilə vəhdət təşkil edir, bu hikmət və məhəbbət Azərbaycan folklorundan və klassik poeziyamızdan qüvvət almış və inkişaf etmişdir. Şifahi xalq ənənələrinin, folklorun, xalq ədəbiyyatının şairin əsərlərinin, poeziyasının sənətkarlıq cəhətdən kamilləşməsində böyük rol oynamış, onun üçün ilham mənbəyi olmuşdur.

Klassik poeziyadan yaradıcı bir şəkildə təsirlənən B. Vahabzadə üçün Füzuli poeziyası bir məktəb idi. Məlumdur ki, Füzuli özündən sonra böyük bir ədəbi məktəb, ədəbi irs miras qoyub getmişdir. XVI əsrdən bu yana Füzuli ədəbi məktəbi Azərbaycan şeirinə, poeziyasına öz təsirini göstərmişdir. Qeyd edək ki, Füzuli ənənələrinin təsiri yalnız Azərbaycan ədəbiyyatına deyil, həmçinin XIX əsr Türkiyə ədəbiyyatına da olmuşdur. Füzuli poeziyasının XX əsrə qədər Azərbaycan romantik şeirinə təsiri güclü idisə, artıq XX əsrdən bu təsir özünü realist, fəlsəfi, intellektual yöndə göstərirdi. B. Vahabzadənin əsərlərində xüsusilə poeziyasında nail olduğu məhz romantik poeziya ilə realist poeziyanın, klassika ilə müasirliyin, hiss ilə idrakin vəhdəti şairin çağdaş poeziyada əldə etdiyi uğurun təzahürüdür.

Füzulinin məhəbbət lirikası geniş və çoxşaxəlidir. Şairin poeziyasındakı məhəbbət mövzusu bəşəri və həyati sevgi duyğularına, eyni zamanda mistik-ilahi eşq və gözəlliyə əsaslanır. Füzuli yaradıcılığında dünyəvi məhəbbətlə yanaşı ilahi məhəbbət, ilahi - ali eşq mövzusu üstünlük təşkil edir. "...Onu yüksəlişə doğru yönəldən isə ali bir eşq anlamıdır" (5).

Füzuli şeir məktəbinin davamçısı olan B. Vahabzadə Füzuli kimi elmiyin şeir üçün vacib olduğunun tərəfindədir. "O, "elmsiz şeir əsası yox divar olur və əsassız divar qayətdə bietibar olur" prinsipini öz üçün sənət devizi bilir. Həyatdakı hər hansı hadisə və predmetdə, onların mənasında poeziya üçün mövzu görür... Elmilik şeirə bir siqlət, inandırıcılıq gətirir" (1, səh 120-121). B. Vahabzadə şairin deyil şeirin, sənətin ömrünün uzun olmasının tərəfdarıdır. Səfani şeir-sənət yolunda cəfa çəkməkdə görünən şairin "Şeir və mən" şeirində bu fikirlər

"Mənə öz ömrümü uzatmaq deyil,

Şeirimin ömrünü uzatmaq gərək - misralarında öz əksini tapıb.

B. Vahabzadənin məhəbbət mövzulu şeirlərində tərənnüm etdiyi məhəbbət fədakar məhəbbətdir, hər şey sevgili üçündür. Bu məhəbbətdə əzab, həsrət, vüsəl, kədər, izzirab da var, inam, etibar, sədaqət də. Sevənlərin qismətində həmişə sevinc də olub, qəm də, intizar da:

Hər kədəri səadət, hər sevinci qəm izlər.

Əsl könül həm qəmi, həm sevinci əzizlər.

Təlatümsüz ürəklər qovuş kimi boş olur.

Daim sevinc axtaran daim qəmə tuş olur. (11, səh 11)

Şairin sevən qəhrəmanı sevgisində fədakar olduğu qədər də qürurludur. "Bir salama dəyməyən eşqə ölüm yaraşır" deyən şairin məhəbbət şeirləri içində ayrılıq, həsrət, izzirab motivləri güclüdür. İzzirab və sevinc üz-üzə dayanır, həm də bir-birindən ayrılmazdır. Füzuli təsirinin hiss olunduğu bu şeirlərdə vüsəl dəmi, ayrılıq izzirabı, səadət axtarışı lirik qəhrəmanı əzablara düşür edir:

Sevdim! Gecə-gündüz yandım şam kimi

İzzirab... Göz yaş... Mən qan, mən qada.

Təpmədim yenə də səadətimi,

Eşqin əzabları şirin olsa da... (11, səh 17)

Qəhrəmanın qadına doğru yolu bu izzirablardan keçir. İzzirablardan keçərək vüsəla çatmaq xüsusiyyəti B. Vahabzadə poeziyasını Füzulinin məhəbbət lirikasına yaxınlaşdırır. Füzulinin lirik qəhrəmanı məhəbbətin bəla və müsibətindən zövq alır və Allaha yalvarır ki, sevgilisinin gözəlliyini artırsın və onu sevgilisinin dərdinə mübtəla eləsin:

Ya Rəb, bəlayi-eşq ilə qıl aşına məni!

Bir dəm bəlayi-eşqdən etmə cüda məni! (7, səh 87)

Gətdikcə hüsnün eylə ziyadə nigarımın,

Gəldikcə dərdinə bəter et mübtəla məni! (7, səh 88)

⁵⁹ Azərbaycan Dillər Universiteti. nergiz98@gmail.com

Şeirdən də göründüyü kimi, Füzulinin aşiqi də fədakardır, o, özünü unudur, yalnız sevgilisini onun səadətini arzulayır. Onu da qeyd edək ki, bu beytlərdə Füzulinin ilahi eşqinin, məhəbbətinin izlərini görə bilirik. Bu baxımdan Ramiz Fəsehin aşağıdakı təhlilinə diqqət yetirək: "...Eşqin, daha dəqiq desək, ilahi eşqin əsl qayəsi həqqdən gələn hər bir bəlayə dözüb, əzabına səbr edərək, ondakı hər cövr cəfani öz canına bir ləzzət kimi aşiqin qəbul etməsidir" (4, səh 145)

Kədəri artıran, onu dərinləşdirən həsrət motivi B. Vahabzadə lirikası üçün yad deyil. Həsrət nəğmə üstündə musiqi ilə kökləndikdə aşiqin dərdi daha da dərinləşir; alim öz dərini izhar edir, ancaq aşiqin dərdi o qədər böyükdür ki, o zamandan-zamana keçir, aşiq bundan usanır, şikayətin faydasız olduğunu bilir:

Bu qədər saldı məni həsrət, amandan-amana
Könlüm axırda mənim düşdü gümandan-gümana.
Neçə alim yazıb öz dərini izhar elədi,
Aşiqin dərdi fəqət keçdi zamandan-zamana.
Dərdü-qəmdən usanıb düşdü könül hier oduna,
Eləyək indi şikayətmi yamandan-yamana?! (11, səh 278)

Bu məqamda Füzulinin aşağıdakı beyti yada düşür; Füzuli də Bəxtiyar kimi gizli eşq dərini kimə izhar edəcəyini bilmir, yüz min gizli dərdi açmağa heç qüdrəti də yoxdur:

Kimə izhar eyləyim bilmən, bu pünhan dərdi kim,
Var yüz min dərdi-pünhan, qüdrəti-izhar yox. (6, səh 95)

Məhəbbət yolunda çəkilən əzablar, əziyyətlər sevən aşiq üçün xoşdur. Məhəbbətin əzabları aşiqə fərəh gətirir, bunu yalnız sevənlər anlaya bilər, bu əzabların bitməyini istəməyən aşiq çəkdiyi bu dərdi yüz dərmandan üstün sayır, özünə səadət hesab edir. Dərdinin sağalmasını istəməyən aşiq həkimdən onun gizli dərini xalqa açıb deməməsini, onun dərini dərman etməməsini istəyir. Aşiq həkimə belə müraciət edir:

Eşqdən canımda bir pünhan mərəz var, ey həkim!
Xəlqə pünhan dərdim izhar etmə, zinhar, ey həkim!
Var bir dərdim ki, çox dərmandan artıqdır mənə,
Qoy məni dərdimlə, dərman eyləmə, var ey həkim! (6, səh 211)

"Göründüyü kimi, Füzulinin lirik qəhrəmanı dərini sağalmaz olmasından qorxmayıb həkimlə açıq və mərdanə danışır... Xəstənin sirrini gizli saxlamaq həkimin professional borcudur" (2, səh 29).

B. Vahabzadənin şeirlərini oxuduqda həkimlə aşiq arasında olan bu cür səmimi söhbətə rast gəlirik. Şair "Ürək" şeirində bu haqda ümumi təsəvvür yaratsa da, "Həkimlə söhbət" şeiri şairlə onun həkim dostu arasında keçən mükəlim əsasında yazılıb. "Biçərə həkim ürəyinin döyüntülərini var-dövlət hesab edən şairin içində vuran döyüntülərin səbəbini hardan bilsin? Şairin dediyi kimi əgər döyüntülərin "dilini" bilsəydi, heç şübhəsiz deyərdi:

Qoy döyünsün o ürək!
Ona dinclik nə gərək!" (3, səh 203)

B. Vahabzadənin lirikasında məhəbbət real və səmimi şəkildə ifadə olunur, insanı həyata səsləyir. Şair bu şeirlərində vəfadan, sədaqətdən, təvazökarlıqdan, doğruluqdan, insanı ucaldan pak və müqəddəs sevgidən - məhəbbətdən söz açır. Bəxtiyarın lirik qəhrəmanı öz sevgisi, saf məhəbbəti uğrunda hər cür fədakarlıq göstərən, sevgisində vəfalı, sədaqətli insandır. Lakin lirik qəhrəmanın sevdiyi qadın bəzi məqamlarda onun qədər vəfalı deyil. Ayrılığa dözə bilməyən aşiqi məşuqəsi yanıldı; sanki ayrılıqdan sonra başqa bir insana çevrilir:

Ayrılıq günləri düzülür səfə,
Hər gün gözləyirik, hər gün bir günü,
Ayrı bir adamsan, gülüm, hər dəfə
Vüsəlin əvvəli, hicranın sonu. (11, səh 253)

Sevgilisinin bu cür dəyişməsi aşiqi təəccübləndirir, məşuqənin etinasızlığı, diqqətsizliyi onu heyrətləndirir, "bir salama dəyməyən eşqə ölüm yaraşdırır":

Bir günlük həsrətimə dözə bilməyən, gülüm,
Bəs nə oldu?
Bu həsrət bir salama dəymədi? (11, səh 248)

"Əhdə vəfa" motivi Bəxtiyar poeziyasını Füzuli lirikasına yaxınlaşdırən motivlərdən biridir. Füzulinin lirik qəhrəmanı da Bəxtiyarın aşiqi kimi vəfalıdır, vəfalı aşiq özünü bu cür təqdim edir:

Nə görür əhli-cəfa məndə vəfadən qeyri,
Nə bulur şəm'i yaqan kimsə ziyadən qeyri. (6, səh 297)

Bivəfaların əlindən cana gələn aşiqin sevgilisi də bivəfadır, əhdinə sadıq deyil, ona görə də şair əhli-dərdə aşına olmayan gözəli qəzəllərində "bivəfa" adlandırır:

Qədim pünhan tutardım mən, dedilər yarə qıl rövşən,
Desəm, ol bivəfa bilmən, inanarmı, inanmazmı? (6, səh 290)

"Füzuli şeirində əhdə vəfa məzmunu ilə bağlı deyimlər çoxdur. Bunlar içərisində "hanı ey zalım, bizimlə əhdü peyman etdiyən" misrası ilə bitən məşhur dördlük xüsusi yer tutur" (5).

Qəm, qüssə, ələm, kədər notları Füzuli lirikasında aparıcı motivlərdən biri olduğu kimi B. Vahabzadə lirikasında da aparıcı mövqelərdən birinə malikdir. "Nə edəsən ki, əzəldən şeirin sərmayəsi qəm, qüssə, möhnət və kədərdən ibarətdir (Füzuli)" (3, səh 204). Şair müsahibələrinin birində ona ünvanlanan "yaradıcılığının aparıcı qüvvəsinin sevincə yoxsa kədərmi olduğu" sualına kədər deyər cavab verir:

Dünyanı anlayın qəmini çəkdi,
Anlaya bilməyən dəmini çəkdi. (8, səh 38)

"Qəm, şadlıq" şeirində dünyanın sirtinin, eşqin, fikrin, düşüncənin, həyatın, idrakın açarının qəm olduğunu, insanın qəmdə yetişib kök atdığı deyir. Şairə görə qəm çəkmədən, dərddə düşmədən sevincin, şadlığın dadını, ləzzətini anlamaq çətinidir:

Kədər düşüncədir, qəm düşüncədir.
Qəmin pəncəsində düşünürük biz.
Qəm fikrin açarı, ağlın ustası,
İdrak qəm daşına dəydi parladı. (10)

Şair bütün yaradıcılığı boyunca dərddə, kədər yükünün məhvərini cəmiyyətdə axtarmışdı. Buna görə də onun kədəri fərdi deyil, ictimai məzmun daşıyır. Şairin tək dərddə eşq, sevgi deyil, onun dərddə həmçinin Vətən, millət, dil, insanlığın düşdüyü çıxılmaz vəziyyətdir, haqsızlıqdır. Şair bu münasibətlə şeirlərinin birində yazır:

Mən dərddən qaçanda dərddə yalnız qalır,
Bu da mənim üçün təzə dərddə olur. (9)

Yaxud:

Əgər olmasaydı, dəryaca dərddim,
Dərddin yoxluğunu mən dərddə edərdim. (10)

Şeirlərdən də aydın olduğu kimi Bəxtiyarın dərddi, narahatlığı şəxsi səciyyə daşımır, şairin kədəri bəşəridir və bu bəşərilik onun "narahatlığının" əsas səbəbidir. Bu nöqteyi-nəzərdən yanaşdıqda bir daha Füzuli və Bəxtiyar poeziyaları arasında paralellər görə bilərik. Füzulinin məhəbbəti nə qədər bəşəridirsə, onun kədəri də o qədər bəşəridir. Füzuli məhəbbəti və Füzuli kədəri bir-birindən ayrılmaz tellərlə bağlıdır. Füzulinin də kədəri, "narahatlığı" həyatı boyu dünya, insanlıq haqqında düşüncənin, bəşəriyyətin "qəhrini çəkən" biri kimi onun insana məhəbbəti, humanizmi, bəşəri idealları ilə bağlı olmuşdur.

Ey Füzuli, olubam qərqi-girdabi-cünun,
Gör nə qəhrin çəkərəm dönə-dönə dövrünün. (6, səh 193)

"Füzulini dərddə şairi adlandırılar: Füzuli dərddə və iztirabı, Füzuli yangısı və göz yaşları şairin qəzəllərində qırmızı xətlə keçir... Füzulinin dərddə eşq dərddir, fərdi dərddə deyil, ümumbəşəri dərddir" (5).

Bu qəmlər kim, mənim vardır, bə'irin başına qoysan,
Çıxar kafər cəhənnəmdən, gülər əhli-əzab, oynar. (6, səh 113)

"Mənim dərddim o qədər ağırdır ki, dəvənin başında olsa, (yəni dəvənin fikirləşmək, qəm çəkmək qabiliyyəti olsa) və yaxud bu dərddə dəvəyə yüklənsən, o əriyib sapa dönər, - kafirlər cəhənnəmdən azad olar; orada əzaba məhkum edilmiş başqa kəslər də azadlıq üçün imkan yarandığını görüb, sevindiklərindən gülüb-oynarlar" (12). Qəzəlin şərhindən də aydın olur ki, Füzulinin dərddi, qəm yükü dəvənin belinə yüklənsə, onu iynənin gözündən keçirəcək, kafiri cəhənnəmdən çıxaracaq qədər böyük imiş.

Şəm'in ki, həyatı oldu atəş,
Halı onun atəşilədir xoş. (7, səh 79)

Füzulinin bu misralarını oxuduqda, öz sələfinə dərddə məhəbbət bəsləyən B. Vahabzadənin sanki sənətkar şəxsiyyətini, həyat yolunu, yaradıcılıq fəaliyyətini xarakterizə edən "Ömür" şeirinin bir bəndi yada düşür; "Aşağıdakı misraları isə bütünlükdə Bəxtiyar şeirinin estetik və əxlaqi devizi kimi qəbul etmək olar:

Yaşamaq yanmaqdır, yanasan gərək,
Həyatın mənası yalnız ondadır.
Şam əgər yanmırsa, yaşamır demək,
Onun da həyatı yanmağındadır! " (1, səh 60)

"Şam" həm bir obraz, həm də bir simvol kimi həm Bəxtiyarın, həm də Füzulinin şeirlərində tez-tez işlədilir. Bu şeirdə şamla Bəxtiyarın özü və yaradıcılığı arasında bir oxşarlıq vardır. Yüksək insani, bəşəri dəyərlərə, hisslərə sahib olan şair üçün həyatın mənası öz amalı, məqsədi, məsləki, ideaları uğrunda şam kimi yanmağındadır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycanın Bəxtiyarı: B. Vahabzadənin həyatı, yaradıcılığı və ictimai fəaliyyəti haqqında məqalələr toplusu. Bakı, 1995.- S. 400
2. Əkbərov T. Füzulinin məhəbbət və kədər fəlsəfəsi. Elm və həyat, 1978, № 10, s. 28-29
3. Ənvəroğlu H. Azərbaycan ədəbiyyatının yaradıcılıq problemləri. Bakı. Elm. 2004. S. 773
4. Fəseh Ramiz. Füzuli şeirində təsəvvüfi qaynaqlar. Bakı. Elm. 2000. S. 256
5. Göyüşov N. Füzuli dünyası: Eşq və mərifət. İncəsənət qəzeti, 1993, № 10, 11, 12, 13;
6. Məhəmməd Füzuli. Əsərləri. Altı cildə. I cild. Bakı, "Şərqi-Qərbi", 2005, 400 səh.
7. Məhəmməd Füzuli. Əsərləri. Altı cildə. II cild. Bakı, "Şərqi-Qərbi", 2005, 336 səh.
8. Vahabzadə B. Axı dünya fırlanır. Bakı: Yazıçı, 1987, 204 səh.
9. Vahabzadə B. Köklər-budaqlar. Bakı: Gənclik, 1968, 134 səh.
10. Vahabzadə B. Körpü çaydan uzaq düşüb. Bakı: Azərbaycan, 1996, 192 səh.
11. Vahabzadə B. Seçilmiş əsərləri (2 cildə). I cild (şeirlər) Bakı. "Öndər Nəşriyyat". 2004. S.328
12. <http://edebiyatqazeti.az/news/edebi-tenqid/1595-samet-elizade-fuzuli-sozunun-xiridari>

Açar sözlər: *B.Vahabzadə, Füzuli, poeziya, məhəbbət, kədər.*
Ключевые слова: *Б.Вагабзаде, Физули, поэзия, любовь, н*
Key words: *B.Vahabzade, Fuzuli, poetry, love, sorrow.*

XÜLASƏ

XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının - poeziyasının görkəmli nümayəndələrindən biri olan B.Vahabzadə lirikası mövzu baxımından olduqca zəngindir. B.Vahabzadə poeziyası həm şifahi xalq ədəbiyyatından, həm klassik poeziyadan bəhrələnmişdir. Füzuli təsiri, ənənəsi şairin yaradıcılığında aparıcı mövqeyə malikdir. Füzuli və Bəxtiyar poeziyaları arasında paralellər görə bilirik. B.Vahabzadənin şeirlərində məhəbbət, kədər, qəm, ayrılıq, izzirab, vətən motivləri daha güclüdür.

ТРАДИЦИИ ФИЗУЛИ В БАХТИЯР ВАХАБЗАДЕ

РЕЗЮМЕ

Поэзия Б. Вахабзаде - один из самых ярких представителей азербайджанской литературы XX века - поэзии. Поэзия Б. Вахабзаде основана как на фольклорной, так и на классической поэзии. Влияние и традиции Физули играют ведущую роль в творчестве поэта. Мы видим параллели между поэзией Физули и Бахтияра. Любовь, печаль, печаль, разлука, тоска и мотивы родины сильнее в поэзии Б. Вахабзаде.

FUZULI TRADITIONS IN BAKHTIYAR VAHABZADE

SUMMARY

B. Vahabzade's poetry is one of the most prominent representatives of 20th century Azerbaijani literature - poetry. B. Vahabzade's poetry is based on both folklore and classical poetry. Fuzuli's influence and tradition have a leading role in the poet's creativity. We can see parallels between Fuzuli and Bakhtiyar's poetry. Love, sadness, grief, separation, anguish, and the motives of the motherland are stronger in the poetry of B. Vahabzade.

Rəyçi: F.f.d., dos. Aytən Hacıyeva

İsazadə Zeynəb Eldar qızı⁶⁰
HÜSEYN CAVIDİN YARADICILIĞINDA TÜRK QADIN OBRAZLARI

Dünyada insan cəmiyyətinin ilk yaranışı məhz qadınla bağlı olmuşdur. Uzun bir müddət dünyaya insan gətirən qadına çox adi münasibət olmuşdur. Çox zaman əzizlə, izzətə çəkən qadına bir yol göstərmək tarixdə əsas bir işə çevrilmişdir.

İslam dininin yarandığı günə qədər qadınlar sadəcə kəbirsiz olaraq kişilərin zövqünə görə alınıb-satılırdı. İlk peyğəmbərimiz olan Adəmin dövründən İsa peyğəmbərimizin dövrünədək qadınlar sadəcə kölə hüququnda yaşamışlar. Qadınların özlərinə inam yaranması dövrü məhz Məhəmməd Peyğəmbərin Məkkədən Mədinəyə hicrət etdiyi illər, yəni 622-ci illərdən başlayaraq yüksəlməyə başlamışdır. Daha sonra “Qüreyş ordusu ilə bərabər gəlmiş qadınlar əllərindəki qavalları, cərgələri dolanaraq çalır, hər bəndələri söyləyirdilər. Bədrdə ölənlər haqqında şerlər söyləyir, bununla əsgərlərə cəsarət və qüvvət verməyə çalışırdılar” (1, s.3)

Azərbaycanda XIX əsrdə bir çox pedoqoq və marifərvərlər türk qadınlarındakı qüsuru məhz onların savadsızlığında axtarırdılar. Bunlara misal olaraq Seyid Əzim Şirvani, Həsən bəy Zərdabi, Nəcəb bəy Vəzirov, Mirzə Fətəli Axundov, Nəriman Nərimanov, Hüseyn Cavid və başqalarını göstərmək olar. Dövrün bir çox tanınmış olan “Molla Nəsrəddin”, “Yeni Füyüzat”, “Şəlalə”, “İşıq”, “Dirilik” və s. kimi bir çox jurnallarında qadın azadlığı, onların maariflənməsi, milli mədəniyyətin inkişafı kimi məsələlərə ciddi yer verilmişdir.

Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli romantiklərindən biri olan Hüseyn Cavidin ədəbiyyata gəldiyi illər məhz kapitalizmin imperalizmə keçid mərhələsi dövrünə təsadüf edir. Bu dövrdə iqtisadi mədəni inkişaf, əxlaq, mənəviyyata meylik dövrü özünü göstərirdi. Bu dövrün romantiklərinin əsas mövzusu qadın azadlığı, milli azadlıq ideyaları, xalqın azad gələcəyi idi. Dövrün ədəbləri qadın hüquqsuzluğuna, çadra əleyhinə qarşı çıxır və əsasən qadın azadlığını təənnüm edirdi.

Hüseyn Cavid cəmiyyətdə mövqə tutmaq istəyən türk qadınına özünün “Qadın” şeirini yazmışdır.

“Anasız millət, əvət öksüzdür
Sənin aləmdə (ailəndə) vəzifən, hissən
Nə böyük, həm nə ağırdır bilsən?!” (2, s.43)

Bu şeirdən də aydın olur ki, Hüseyn Cavid gələcək dramlarında qadın obrazlarının böyük miqyaslı nümunələrini yaradacaq.

“Qadın”, “Qız məktəbində”, “Şərq qadını”, “Vərəmli qız”, “Bir qızın son fəryadı” və başqa şeirlərində Şərq qadınının halına acımış və onların cəmiyyətdə düşdüyü bu ağır vəziyyətdən çıxarmaq üçün yollar axtarmışdır.

Ədibin müsəlman qadınının acı taleyinə həsr etdiyi şeiri məhz qadının öz dilində qələmə alınmışdır.

“Pək gözəlsən-qaniçən sultanlar
Məni əyləncə yapar
Çox zamanlar da bağışlar birinə,
“Ən nəfis işvəli bir qüvvə”-deyə!?
Oh, nə miskinəcə həyat!?
Yeri gəldikcə atarlar nilə,
Yaxud atəşgədəyə..” (2, s.142)

Qadın azadlığının ilk carçılarından biri olan Hüseyn Cavid həm qadın psixologiyasına səyahət edirdi, həm də ki onların psixologiyalarını öyrənməklə zaman-zaman qadınların düşdüyü bəlalardan xilas etmək istəyirdi. Ədib beynəlmiləlçi şair-dramaturq olduğu üçün bütün millətlərə qarşı sülh arzusuyla yazıb-yaratmışdır. Dramaturgiyasına diqqət etdikdə görmüş olarıq ki, sadəcə bir millətin deyil, bir çox fərqli millətlərin adət-ənənələrini ifadə edən nümayəndələrinin mübahisəsindən, xarakterindən yazmışdır.

Daha sonra Hüseyn Cavidin “Qız məktəbində” şeirinə diqqət yetirsək əgər, görmüş olarıq ki, buradakı azyaşlı Gülbahar obrazı məhz gələcək qadın obrazlarının nümunəsidir. “Məktəbli Gülbaharın milli dəyərləri onun öz dilində anlayışlı bir şəkildə ifadə edilmişdir. “Qız

məktəbində” şeiri H.Cavidin qadına ideal münasibətinin təəcəssümüdür. Qadın şərəfinin ali nişanəsi təmizlik, sadəlik və maddi rifahın fəvqündə duran mənəvi əxlaqi dəyərdir. Qadının maddi rifahı yüksək olsa belə o, bu dəyəri üstün tutmalı, elmə, maarifə can atmalıdır”. (4)

Ədibin bu dövrdə yazmış olduğu əsərlərdə bir məqam da diqqəti çəkir ki, qadınlar hələ də əsl azadlıqlardan məhrumdur. “Azər” poemasında şair qadınların başlarında olan qara çadranı atmaqlarına baxmayaraq hələ də onlar fikir və mənəviyyatca yeni həyatdan uzaqdırlar. Onların yeniliyi modaya uymaq və meşşan həyatının bataqlığına qər q olub getməkdir, şairdə burada açıq-aydın bunları təsvir etmişdir.

Şair haqlı olaraq Azərbaycan qadınının başından çadrasını atmasına baxmayaraq, onlar hələ də tam azad deyillər. Türk qadınları məhz mənəvi cəhətdən çadralanıblar.

“İnqilab, iştə atıb çarşafı siz
O siyah pərdəyi rədd əylədiniz
Qeyd edirkən bunu tarix ancaq
Bir fəzilət deyə alqışlayacaq

⁶⁰ Azərbaycan Dillər Universiteti, isazadezeyneb525@gmail.com

Sizi aldatmasın amma bu qürur
Çarşaf atmaqla bitər sanma qüsur,
Çox beyinlər yenə həp pərdəlidir
Mənəvi pərdəyi dəf etməlidir!" (2, s.203)

Ədib burada haqlı olaraq cəmiyyətdə hələ də davam edən bu hadisələrin doğru olmadığını, əsl azadlığın beyinlərdə düşüncələrdə olmasını diqqətə çəkmişdir. Türk qadınına bu azadlığın yüksək zirvəsini fəth etməyi arzulayır.

Hüseyn Cavid dramaturgiyası öz ailəsinə sevgilə yanaşan, əxlaqlı, namuslu, romantik xarakterli türk qadın obrazları ilə zəngindir. Buna misal olaraq "Ana" dramındakı Səlmə ana obrazıdır. Belə ki yaratmış olduğu türk qadın obrazına indiyədək heç bir ədəbiyyatda rast gəlinməmişdir. Hadisələr Dağıstan ərazisində baş verir. Səlmə ananın oğlu Qanpoladla İsmət nişanlıdır. Lakin eyni zamanda İsmətə Orxanda aşiqdir. Hadisələr elə cərəyan edir ki, Orxanın dostu Murad Qanpoladı öldürür. Faciə baş verdikdən sonra isə Murad qaçıb qatili olduğu ananın evində gizlənir. Səlmə ana ilk başlarda heç nədən xəbərsiz qatilə evində yer verir. Oğlunun qatilini sonra tanısa da, onu qorumağa söz verdiyi üçün öz qəzəbinə qalib gəlməyi bacarır. Ananın burada mənəvi sarsıntılar və iztirablar keçirməsinə baxmayaraq öz qəzəbinə qalib gəlməyi bacarır. Pyesdə ki Ana-Səlmə millətimizin milli dəyərləri əsasında yaradılmış olan güdrətli bir obrazdır. Milli dəyərlərimiz içərisində qonaq həmişə müqəddəs sayılmışdır. Səlmə ana da bir türk qadını olaraq bu dəyərlərə sadıq qalmış və qonağa nəinki hörmət etmişdir, hətta digər bir ananı gözüyaşlı olmağa qıymamışdır.

Bəlkə də ömrünün ən müdrik çağlarını yaşayan türk qadını Səlmə ana daxilinə qapanıqdır və haqqa, ədalətə inanan, barışdıran ağbırək ana obrazıdır. Pyesdəki ana obrazı həqiqətdə türk qadınıdır. Öz övladının son vəsiyyəti nə qədər çətin olsa da, layiqincə yerinə yetirə bilir. Doğrudur, bəlkə də Səlmə ananın övladının qatilinə qarşı bu qədər dözümlü olması mübahisələr yaradır. Lakin unutmamaq olmasın ki, türk qadını hər zaman qonaqpərvərdir və qatil belə olsa evindən qovmur.

Hüseyn Cavidin yaratmış olduğu Səlmə ana obrazı ədəbiyyatda bir yenilik idi. Əlbəttə türk qadını hər zaman öz namusu, qeyrəti, əxlaqı, övladlarına qarşı sevgisi ilə digər millətlərin qadınlarından seçilmişdir.

Ədibin Şərq qadınının hüquqsuzluğundan bəhs edən əsəri "Maral" pyesidir. Bu pyes Azərbaycan ədəbiyyatında ilk dəfə olaraq qadın hüquqsuzluğundan bəhs haqqında faciədir. Həmin dövrdə öz aktuallığı ilə seçilən bir mövzunu bizim böyük ədəbimiz qələmə almışdır. Belə ki pyesdə Maral əslində Arslan adlı bir oğlanı sevir. Lakin dövrün tələblərinə görə sevmədiyi və ondan 22 yaş böyük olan Turxanbəylə ailə həyatı qurmalı olur. Nə qədər bu acı taleyinə öyrəşməyə çalışsa da, hər zaman qəlbində Arslan bəyi sevir. Bu məhəbbət türk qadını olan Maralın faciəsinə gətirib çıxarır. Faciədən aydın olduğu kimi o dövrdə qadın hüquqsuzluğu baş alıb gedirdi. Qadınların təhsilsiz olmağı, söz azadlığına imkan verməmələri qadınlara qarşı hüquqsuzluğu bir başa təcəssümü idi. Ailə həyatı qurarkən qızlarımızdan fikirlərini soruşmamaq, valideynlərin onları övladlarının istəmədikləri insanla evləndirməyə çalışmağı, cəmiyyətin qınağına görə sevmədiyi insanla ailə qurmağı gələcəkdə onların faciəsinə gətirib çıxarırdı. Həmin dövrdə bir çox kişilər qadınlara sadəcə bir əşya kimi baxırdılar. Ona görə də pyesdə qadınların təhsil almasının vacibliyi, məhəbbətdə yaşın və dünyagörüşün əhəmiyyətini ön plana çəkmişdir.

Pyesdə Maral daim dalgındır, lakin bu dalgınlığın arxasında bir şairanəlik, gözəllik vardır. Onun gözəlliyi isə bir şey ummadan Arslan bəyə olan sevgisi idi. Maral azadlığı hər şeydən üstün tutur və bu azadlığı isə Arslan bəydə görür. Lakin başına gələcək faciələrdən xəbərsiz olan Maral Arslanla qaçarkən Turxanbəyin qəzəbinə gəlir və öldürülür.

Ədibin əsərlərində maraqlı məqam odur ki, o qadınları ittiham etməkdən çəkinir. Onların hər nə günahı olsa da, qadınları deyildə cəmiyyəti günahlandırır. Axı cəmiyyətdə qadın hüquqsuzluğu baş alıb getmişdir. Buna görə də ədib baş verən bütün hadisələrin səbəbini onlara qarşı yanlış münasibət göstərən cəmiyyətdə görür.

Hüseyn Cavid qadını yüksək qiymətləndirir və onları yüksək mənəvi əxlaqı dəyərlərə malik, iradəli, namuslu, sədaqətli, mətanətli insanlar kimi qələmə almışdır. Ədibə görə, qadınlar hall-hazırda mövcud olan şəraitdə öz istəklərinə çatmasalar da, öz kimliklərini, namus və ləyaqətlərini sonuna qədər müsfie edə bilmək qabiliyyətinə malikdirlər.

Bir çox pyeslərdə bu fikirləri qabağa çəkən ədib "Peyğəmbər" əsərində də öz fikirlərini səsləndirmişdir. Burada Məhəmməd peyğəmbəri qadın azadlığı, onların hüquq və müdafiəsinin tərəfdarı, zülmün və köləliyin düşməni kimi təsvir etmişdir. Şair burada peyğəmbər obrazını öz təxəyyülünün vasitəsi ilə yaratmış, qadınlara qarşı öz fikir və düşüncəsini bu obraz vasitəsi ilə yüksək məqamdan ifadə etmişdir. Bu əsərdə Hüseyn Cavid "Qadın" şeirində demiş olduğu fikirləri Peyğəmbərin vasitəsi ilə yenidən canlandırır:

"Qadın, qadın?! Onu duymaq, duyurmaq istərkən
Yaxar düşüncəmi bir şölə, bir zəhərli dikən.
Bütün həyatı çiçəkləndirən fəqət o... niçin,
Niçin əzilsin o, bilməm niçin sürüklənsin?! (3, s.193)

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Əzizova Nəzakət "Hüseyn Cavidin dramaturgiyasında qadın tipləri və Cavidin məhəbbət konsepsiyası". Bakı: Elm, 2005
2. Cavid Hüseyn Əsərləri. II cild., Bakı: Lider Nəşriyyat, 2005
3. Cavid Hüseyn Əsərləri. III cild., Bakı: Lider Nəşriyyat, 2005
4. <http://anl.az/down/meqale/xalqcebhəsi/2015/oktyabr/458295.htm>

XÜLASƏ

Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli ədibi olan Hüseyn Cavidin yazdığı əsərlərin mövzu və ideyası hər zaman diqqət mərkəzində olmuşdür. Yaratdığı əsərlərdə qadın obrazları öz namusu, öz şərəf və ləyaqəti ilə digər qadınlardan seçilmişdir. "

Ana” dramındaki Səlmə ana məhz bu xarakteri ilə göz qabağındadır. Ədibin türk qadınına bəslədiyi hörmət və onları maarifə yönləndirmək mübarizəsi əsərlərində də ön plana çıxmışdır.

Açar sözlər: *Hüseyn Cavid, türk, qadın, poeziya, dram*

РЕЗЮМЕ

Тема и идея произведений Хусейна Джавида, известного писателя азербайджанской литературы, всегда были в центре внимания. Образы турецких женщин, созданные ее честью, достоинством и достоинством, были выбраны из других женщин. Мать Сельмы в драме "Мать" проявляется в этом персонаже.

Его уважение к турецкой женщине и ее борьба за привлечение их к образованию также вышли на первый план.

Ключевые слова: *Хуссейн Джавид, турецкий, женский, поэзия, драма*

Summary

The subject and idea of the works of Hussein Javid, a prominent writer of Azerbaijani literature, have always been in the spotlight. The images of Turkish women created by her honor, dignity and dignity were chosen from other women. The mother of Selma in the "Mother" drama is clearly in the character.

His respect for the Turkish woman and her struggle to bring them to education also came to the fore

Keywords: *Hussein Javid, Turkish, female, poetry, drama*

Elmi rəhbər: fil.üçrə fə.l.dok. Vəliyeva Sona

ƏDƏBİYYATI” PROBLEMİ

XX əsrin 20-30-cu illərini tənqidi XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı ilə bağlı araşdırmalar apararkən bir neçə istiqamətdə iş görüldü. Birincisi, 20-ci illərə qədər XIX əsr ədəbiyyatının nümayəndələri kimi tanınan, həyat yolu və yaradıcılığı bu və ya digər şəkildə araşdırılmış, əsərləri oxucu kütləsinə və elmi-ədəbi ictimaiyyətə az-çox məlum olan sənətkarlarla bağlı araşdırmaları dərinləşdirmək, onların həyatı, fəaliyyəti və əsərləri haqqında yeni faktlar, materiallar əldə edib oxucu kütləsinə çatdırmaq;

İkincisi, XIX əsrdə yaşayıb yaradan, lakin həyatı və yaradıcılığı ilə bağlı əsas məlumatlar üzə çıxarılmamış, əsərləri çap edilməmiş sənətkarlar haqqında məlumat vermək;

Üçüncüsü, XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının təmsilçiləri olan sənətkarların fəaliyyətini sələf-xələf münasibətləri, eləcə də müasirləri ilə əlaqələr kontekstində araşdırmaq. Başqa sözlə, sənətkar və ədəbi mühit kontekstində tədqiqatları dərinləşdirmək;

Dördüncüsü, sənətkarların əsərləri, yaradıcılıq yolu haqqında daha ciddi və əhatəli təhlillər aparmaq və s.

Birinci istiqamətdə görülən işlər sırasında M.F.Axundov, M.Ş.Vazeh və Q.Zakirlə bağlı aparılan araşdırmalar xüsusilə diqqəti çəkir. Təbii ki, bu sırada M.F.Axundov XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının fenomenal hadisəsi kimi qəbul edilir, tədqiqatçıların diqqəti onun fəaliyyəti ilə bağlı məsələlər ətrafında daha çox cəmləşir. Bunun birinci və ən əsas səbəbi yuxarıda da qeyd edildiyi kimi, onun Avropa tipli ədəbiyyatın yaradıcısı olması ilə bağlı idi. Axundov Azərbaycan ədəbiyyatında bir çox istiqamətlərin, özünün ifadəsi ilə desək, “baniyi-kar”ı olmuşdu və məsələnin bu tərəfi diqqətdən yayınma bilməzdi. H.Zeynallı Axundov haqqında məqalələrindən birini “Azərbaycanda Mirzə Fətəli əsri” adlandırmışdı (19, s.187) və XIX əsr sənətkarlarının yaradıcılığını – istər M.F.Axundovdan qabaq, istər onunla müasir, iustərsə də ondan sonra yaşayan sənətkarların yaradıcılığını dəyərləndirərkən ədəbi meyar kimi M.F.Axundovun fəaliyyətini əsas götürürdü. Bu mənada M.F.Axundovun fəaliyyətinə olan maraq tamamilə təbii idi.

20-30-cu illər tənqidinin M.F.Axundovla bağlı gördüyü ən əsaslı işlərdən biri onun 20-ci illərə qədər məlum olmayan əsərlərinin tapılıb üzə çıxarılması və mətbuatda bu əsərlər haqqında təfəssilatlı məlumatlar verərək geniş oxucu kütləsinə, ədəbi ictimaiyyətə çatdırmaq idi. Bu istiqamətdə Ə.Abidin fəaliyyəti xüsusi qeyd edilməlidir.

“İnqilab və mədəniyyət” jurnalının 1930-cu il 11-12-ci nömrələrində çap etdirdiyi “Mirzə Fətəli Axundzadənin məlum olmayan əsərləri” adlı məqaləsində Ə.Abid yazırdı: “Mirzə Fətəli Axundzadənin bu vaxta qədər ədəbiyyat tarixicə bilinən əsərləri altı pyes (yazılış tarixləri 1850-1855) ilə bir hekayəsi (yazılış tarixi: 1857) və “Hindistan Şahzadəsi Kəmalüddövlənin İran şahzadəsi Cəlalüddövləyə üç məktubu ilə Cəlalüddövlənin ona cavabı” (yazılış tarixi: 1865) adlı əsəridir. Halbuki, tədqiqimiz əsasında Mirzə Fətəlinin böyüklü-kiçikli daha on iki əsərini əldə etməyə nail olduq ki, bunlar sayəsində yaradıcı şəxsiyyətinin bu vaxta qədər məchul qalan böyük rol cəbhəsi işıqlanmış oldu” (1). Ə.Abid M.F.Axundovun məlum olan əsərlərindən başqa “daha on iki əsərini əldə etməyə nail olduq” desə də, o, adı çəkilən məqaləsində və onun ardınca çap etdirdiyi “Mirzə Fətəli Axundovun daha bir neçə məlum olmayan əsərləri” adlı başqa bir məqaləsində (2) görkəmli mütəfəkkirin çox sayılı əsərlərini təqdim edir. İndi bizə məlum olan ədəbi-tənqidi və fəlsəfi məqalələri, mənzum əsərləri, “yeni əlifba xüsusunda əsərləri” haqqında ilk dəfə və təfəssilatlı məlumatları Ə.Abid vermişdir. İkinci məqaləsində o, Axundovun yeni əlifba məsələsinə həsr edilmiş səkkiz məqaləsini, “Babilik əqidələri” və “Nüsxeyi-Kəmalüddövlənin ilavəsi” əsərlərini təqdim etmişdir. Ə.Abidin M.F.Axundovla bağlı bu fundamental fəaliyyəti barədə XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatına dair yazılmış tədqiqatların heç birində, eləcə də bu dövrə dair “ədəbiyyat tarixi” kitablarında məlumat verilməmişdir. Halbuki, Ə.Abidin M.F.Axundov yaradıcılığı ilə bağlı üzə çıxardığı materiallar və onlara verdiyi təhlillər, hər iki məqalənin axırına əlavə etdiyi “Nəticə” hissəsi Axundovla bağlı 20-30-cu illər tənqidində mühüm işlər görüldüyünü sübut edir.

20-ci illərin sonu, 30-cu illərə doğru ədəbi tənqiddə M.F.Axundovun həyatı, ictimai fəaliyyəti və yaradıcılıq istiqamətləri haqqında ciddi araşdırmalar meydana çıxır. Bu sırada H.Zeynallının “M.F.Axundovun ədəbi və ictimai fəaliyyəti” (19, s.172-176), “M.F.Axundzadənin əsərlərində ideologiya” (19, s.177-186), “Azərbaycanda Mirzə Fətəli əsri” (19,187-193), Ə.Abidin “Türk ədəbiyyatında Mirzə Fətəli Axundov” (4,89-105), “Mirzə Fətəli Axundovun mətbuat münaqişələri” (4,120-127), M.Rəfilinin “M.F.Axundov və onun fəlsəfi –siyasi görüşləri” (15), M.İbrahimovun “İctimai fikrimizin inkişafında Mirzə Fətəli Axundovun rolu” (11), M.Arifin “Böyük dramaturq” (5), Mahmənzər Qacarın “Azərbaycan Molyeri” (12), C.Cabbarlının “Mirzə Fətəli Axundov haqqında”(7), Ə.Dəmirçizadənin “M.F.Axundovun dramaturgiya dili” (7), M.Mübarizin “M.F.Axundov və klassik Şərq poeziyası” (13), Ə.Ə.Səidzadənin “Mirzə Fətəli Axundovun yaradıcılığında şairlik dövrü” (17), müəllifsiz verilmiş “Yevropa mətbuatında Mirzə Fətəli Axundov haqqında fikirlər” (18), S.Mümtazın “Mirzə Fətəli (Səbuhi) və Cəfərqulu xan Nəva” (14, s.223-227), “Mirzə Fətəli Səbuhi və Mirzə Məhəmməd Katib” (14, s.252-264), “Mirzə Fətəli Səbuhi, Mirzə Şəfi Vazeh və Molla Abbas Asüftə” (14, s.239-243) məqalələrini xüsusi qeyd etməliyik. M.F.Axundzadə ilə bağlı aparılan bu tədqiqatlar bizə belə bir fikir söyləməyə tam əsas verir ki, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının axundovşünaslıq qolu 20-30-cu illərdə formalaşmışdır. Bu məqalələrin diqqətli araşdırılması göstərir ki, M.F.Axundovun həyatı və yaradıcılığı ilə bağlı bir çox məsələlərə məhz 20-30-cu illərdə (ən azı ilkin

⁶¹ ADU-nun dissertantı

variantda) aydınlıq gətirilmişdir. Həmin tədqiqatlar bizə əsas verir deyək ki, hətta bəzi hallarda 20-30-cu illər tənqidi müasir axundzadəşünaslıqdan qabaqdadır.

20-30-cu illər tənqidində M.F.Axundovla bağlı qaldırılan və öz elmi həllini tapan məsələlərdən biri böyük sənətkarın dünya ədəbiyyatındakı yeri məsələsidir. M.F.Axundovun dünya ədəbiyyatındakı yeri məsələsi “M.F.Axundov və Molyer” problemi şəklində qoyulmuş, 20-30-cu illər tənqidində məsələyə münasibət haçalanmışdır. Bəzi tədqiqatçılar “M.F.Axundov və Molyer” məsələsini M.F.Axundovun Molyerin təsiri ilə yazıb-yaratmasında axtarmışlar. Əksər hallarda M.F.Axundov haqqında deyilən “Azərbaycan Molyeri” ifadəsi ədəbi təsir mənasında başa düşülmüşdür. 20-30-cu illər tənqidində də bu meyl vardır. M.K.Ələkbərli “Azərbaycan ədəbiyyatı” adlı tədqiqatında yazırdı: “Axunov – ilk türk dramaturqudur. Türk teatrosunun yaranması onun adı ilə əlaqədardır. O, öz komediyaları ilə Molyeri, Ostrovskini, Qoçolu türk səhnəsinə gətirmişdir. Şübhəsiz ki, bunlar böyük türk dramaturqu üzərində müəyyən bir təsirləri olmuşdur” (9, s.16). Məsələnin bu şəkildə qoyuluşu-M.F.Axundovun dramaturgiya yaradıcılığı ilə Molyerin dramaturgiyasının müqayisə edilməsi və Axundovun Molyerdən təsirlənməsi məsələsi ilk dəfə rus və Avropa ədəbiyyatşünaslığında özünə yer almış, sonra da milli ədəbiyyatşünaslığa nüfuz etmişdir. “Revolyusiya və kultura” jurnalında çap olunmuş bir məqalədən (“Yevropa mətbuatında Mirzə Fətəli Axundov haqqında fikirlər”) və dramaturqun nəvəsi Mahmənzər Qacarın “Azərbaycan Molyeri” yazısında bu ifadənin ilk dəfə rus mətbuatında işləndiyini, sonra da Avropa mətbuatına keçməsi məsələsinə aydınlıq gətirilir. Mahmənzər Qacar yazır: “O zaman rus yazıçıları, belə bir orijinal talantı görüb qeyd etmişlər. Məsələn, 1853-cü ildə “Russki invalid” qəzetinin 8-ci nömrəsində M.F.Axundovun əsərlərinə həsr edilmiş bir məqalə dərc edilmişdi. “P.L.” imzası ilə yazan ədib qeyd edirdi ki, “bir drama dahisi, tatar Molyeri meydana gəlmişdir ki, onun adı xırda Vətəninin xaricində də məşhur olmağa layiqdir” (12, s.99). M.Qacar məsələyə münasibətini bir qədər də dərinləşdirərək Axundovun Molyerlə müqayisəsinin rus tədqiqatçılarından Avropa tədqiqatçılarından düşüncəsinə ötürülməsinin konkret tarixini ortaya qoyur: “...1889-cu ildə Alfred Şiller M.F.Axundovun “Lənkaran xanının vəzir” və “Mürafə vəkülləri” komediyalarını Parisdə fars dilində nəşr edir. Bu kitabın resenzi, 40 il əvvəl Peterburq ədibinin etdiyi müqayisəni təkrar edərək yazır:

“Azərbaycanca orijinalın müəllifində, həqiqətən Molyeri xatırladan bəzi şeylər vardır” (12, s.100).

Əslində “Peterburq ədibi” ilə fransız resenzentinin məsələyə baxışları müəyyən qədər fərqlidir. “Peterburq ədibi”nin mülahizələrində Axundovun yaradıcılığının dahiyənəliyini, orijinallığını vurğulamaq meyl, fransız resenzentinin mövqeyində ədəbi təsiri qabartmaq tenensiyası öndədir. Bu faktlar əslində Axundov-Molyer əlaqələrinə baxışın elə ilk mənbələrdə haçalanmasını göstərir. Bu haçalanma milli ədəbiyyatşünaslığa da olduğu kimi keçir. M.K.Ələkbərli kimi Ə.Nazim də Axundov-Molyer əlaqələrini ədəbi təsir səviyyəsində başa düşürlər. Lakin 20-30-cu illər tənqidində məsələyə fərqli baxışlar da meydana çıxır. Ə.Abid Ə.Nazimi M.F.Axundov -Molyer əlaqələrini ədəbi təsir səviyyəsində başa düşdüyü üçün tənqid edir. “Zərərli tənqidlər” məqaləsində Ə.Nazimin “Peçat i revolyusiya” (Moskva, iyul, 1929) jurnalında çap olunmuş “Azərbaycan ədəbiyyatı” məqaləsindəki Axundovla bağlı bir tezis Ə.Abid etirazla qarşılayır: “Məqalədə Mirzə Fətəlinin öz əsərlərində Molyer üslubunda hərəkət etdiyi söylənir (s.102). Mirzə Fətəli fransızca bilmədiyindən belə bir hökm vermək doğru deyildir” (3).

Ə.Abidin dövriyyəyə buraxdığı bu yanaşma, demək lazımdır ki, 30-cu illərin milli tənqidində özünə daha çox tərəfdar toplayır və nəticə etibar, ilə Axundov və Molyer dramaturgiyası arasındakı tipoloji fərqləri meydana çıxarmaqla nəticələnir. “Revolyusiya və kultura” jurnalının 1937-ci il 6-7-ci nömrələrində çap olunan “Yevropa mətbuatında Mirzə Fətəli Axundov haqqında fikirlər” (müəllifi qeyd olunmayıb) və M.Arifin “Böyük dramaturq” məqalələri bu baxımdan xüsusilə seçilir.

Birinci məqalədə məsələnin düzgün qoyuluşu diqqəti çəkir. Müəllif həm Avropa ədəbiyyatşünaslarının Axundov dramaturgiyasının orijinallığı, təqliddən tamamilə kənar olması, bir çox hallarda hətta Molyer yaradıcılığına tənqidi yanaşmasına dair fikirləri önə çəkir və yazır: “Axundov dramaturgiyasından bəhs edən fransız ədəbiyyatçıları ... onun qətiyyəni fransız dramalarına təqlid etmədiyini, Azərbaycan xalqının həyat və adətlərini həqiqi, real, təbii bir qələmlə təsvir etdiyini təsdiq edirlər” (18). Məqalə müəllifi “fransız ədəbiyyatçıları”nın belə bir fikri üzərində də dayanır ki, “...Axundov nəinki Yevropanın böyük sənətkarlarını, məsələn, fransız komendantı Molyerin yaradıcılıq prinsiplərini təqlid etməmiş, hətta ona tənqidi yanaşmış və bəzi yerlərdə onun prinsiplərini cəsərlə pozmuşdur” (18, s. 154).

30-cu illər tənqidi Axundzadə dramaturgiyasının estetikasını Molyerin yaradıcılığından prinsipial şəkildə fərqləndirən cəhətləri son dərəcə cəsərlə müəyyənləşdirməyə çalışmışdır. “Yevropa mətbuatında Mirzə Fətəli Axundov haqqında fikirlər” yazısında və M.Arifin “Böyük dramaturq” məqaləsində məsələnin bu tərəfi ilə bağlı fikirləri ümumiləşdirsək, aşağıdakı elmi qənaətləri önə çıxarmaq olar:

Axundzadə Molyer qədər dahi bir sənətkardır, buna görə də Molyerin təsirindən çıxma bilməmiş, tamamilə orijinal sənət əsərləri meydana gətirmişdir.

Molyer klassizmin təsirindən çıxma bilməmiş, Axundzadə komediyaları isə klassizm qanunlarından büsbütün kənardadır. Molyerin yaradıcılığında klassizmin zaman və məkan sərbəstliyi əsasdır.

Molyerin qəhrəmanları müəllif fikrinin və ideyasının mücərrəd daşıyıcıları kimi meydana çıxdığı halda, Axundzadənin qəhrəmanları həyatı müşahidələrdən doğan büsbütün realist tiplərdir.

Axundzadə komediyalarında Molyerdən çox Şekspir realizminə məxsus keyfiyyətlər özünü göstərir.

Axundzadə və Molyer müqayisəsinə daha çox rəvac verən “Hacı Qara” və “Xəsis” komediyaları arasında belə bədii inikas üsullarının, tip yaratmanın xarakterində tam fərqli cəhətlər müşahidə olunur.

Axundzadə-Molyer əlaqələrini dünya dramaturgiyasında Molyerdən sonra Axundzadənin tamamilə yeni bir səhifə açması kimi izah edən 30-cü illəri tənqidinin mövqeyi 40-cü illərdə də müdafiə edilmişdir. M.Hüseyn 1940-cı ildə yazdığı “M.F.Axundovun dramaturgiyası haqqında bəzi qeydlər” məqaləsində bu məsələ ilə bağlı daha əhatəli söhbət açmışdır (10, s.241-243). Məsələyə münasibət bildirən prof. T.Salamoğlu yazır ki, “M.Hüseyn M.F.Axundovun komediyalarının Molyerin komediyalarından tamam fərqli bir estetik hadisə kimi meydana çıxmasına dair əsaslı dəlillər irəli sürür” (16, s. 182). Lakin prof. T.Salamoğlu Axundzadə-Molyer əlaqələrinin bu istiqamətdəki təfsirini əsasən M.Hüseynin yuxarıdakı adı çəkilən məqaləsi ilə bağlayır. Halbuki, yuxarıda haqqında söhbət açdığımız yazılar əsas verir deyək ki, Axundzadə-Molyer əlaqələrinin obyektiv elmi izahının əsası 30-cu illər tənqidində qoyulmuşdur. Lakin T.Salamoğlu 40-cü illərdən sonra Axundzadə-Molyer əlaqələrinin daha çox ədəbi təsir səviyyəsində izah edildiyini və bu məsələ ilə bağlı 30-40-cü illərdə əldə edilmiş qənaətlərin inkişaf etdirilməməsini, haqlı olaraq, yanlış hesab edir (16, s.181).

20-30-cu illər tənqidində M.F.Axundzadənin türk xalqları ədəbiyyatındakı yeri və bu ədəbiyyata təsiri məsələsi ciddi araşdırma mövzusu olmuşdur. Ə.Abid bu məsələni təfərrüatlı şəkildə tədqiq etmiş, nəticədə onun “Türk ədəbiyyatında Mirzə Fətəli Axundov” adlı iri həcmli məqaləsi ortaya çıxmışdır. Xüsusi vurğulamaq lazım gəlir ki, Ə.Abidin 20-ci illərdə qaldırdığı problem indi də öz aktuallığını saxlayır. Çünki Ə.Abiddən sonra Axundzadə və türk xalqları ədəbiyyatı problemi nəinki elmi cəhətdən işlənib dərinləşdirilməmiş, hətta bir problem kimi büsbütün arxa plana atılmışdır. Belə ki, XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı üzrə görkəmli mütəxəssis F.Qasımzadə M.F.Axundzadənin Cənubi Azərbaycan və İran ədəbiyyatına təsiri məsələsini qabartmış, onun türk xalqlarının ədəbi inkişafındakı rolundan bəhs açmamışdır. “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi”nin son nəşrlərində (6) isə məsələyə bir qədər də üzdən yanaşılmışdır. Axundzadənin Cənubi Azərbaycanlı davamçılarna və “Cənubi Azərbaycanda ədəbi hərəkat”a müstəqil oçerklər həsr edilsə də, bu oçerklərdə prinsip etibarını ilə “Axundzadə və Cənubi Azərbaycanda ədəbiyyat (yaxud İranda ədəbiyyat)” problemi qoyulmamış, Axundzadənin bu ədəbiyyata təsiri ötəri bir qeyd kimi verilmişdir. Əslində Axundzadənin Cənubi Azərbaycan (eyni zamanda İran) və türk xalqları ədəbiyyatına təsiri məsələsi axundzadəşünaslığın aktual və müasirliyini tam gücü ilə saxlayan bir problem kimi xüsusi tədqiq edilməlidir. Məhz bu mənada Ə.Abidin məsələyə yanaşması və ona verdiyi elmi həll öz dəyərini indi də saxlamaqdadır. Ə.Abid M.F.Axundzadənin türk xalqları ədəbiyyatındakı yerini araşdırmağı qarşısına məqsəd qoyarkən başlanğıcda belə bir elmi problem-sual qoyur: “Mirzə Fətəli Axundov yaradıcılıq qabiliyyəti ilə türk ədəbiyyatının gedişi üzərinə nə kimi təsir yapmışdır? Bu təsir sayəsində özünə nə kimi mövqe qazana bilmişdir?” (4, s.89). Qoyduğu sual-problemlə bağlı təhlilə cəlb etdiyi ədəbi faktları, nəzəri mülaiyətlərini ümumiləşdirərək Ə.Abid yazır: “Səhnə ədəbiyyatını təsis etməsi, hekayətçiliyin təməlini qurması, əsri tənqidi yazıçılığına ilk başlaması, ədəbiyyata xalq dilinin daxil olması və bütün bu kalıbların içində ictimai həqiqəti realist bir baxışla təhlil etməyi ədəbiyyata nəql etməsi, əsərdə mövzunu metaforik mahiyyətdən uzaqlaşdıraraq həyatiləşdirməsi ilə şərqi oğuz türklərinin ədəbiyyatını sxolostizmdən çıxarmışdır” (4, s.105-106). Türk xalqlarının ədəbi-tarixi inkişafında, bu ədəbiyyat üzərində təsirin ciddiliyi mənasında Nəsimi və Füzulidən sonrakı yeri Ə.Abid M.F.Axundzadəyə verir. Ə.Abidin şərhələrinin elmiliyini şərtləndirən odur ki, o Axundzadə yaradıcılığının ümumi mənzərəsini yaradır, realist ədəbiyyatın (dramaturgiya və nəsrin), fəlsəfi fikrin, bədii dilin inkişafında onun rolunu müəyyənləşdirir, eyni zamanda həm şimal, həm də qərb türklərinin ədəbiyyatına təsirin tarixiliyi əsas götürməklə konkret ədəbi faktlar əsasında şərh edir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT:

1. Abid Ə. Zərəfli tənqidlər. İnkilab və mədəniyyət, 1929, №10.
2. Abid Ə. Mirzə Fətəli Axundovun məlum olmayan əsərləri. İnkilab və mədəniyyət. 1930, №11-12.
3. Abid Ə. Mirzə Fətəli Axundovun daha bir neçə məlum olmayan əsərləri. İnkilab və mədəniyyət. 1933, №3.
4. Abid Ə. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2007.
5. Arif M. Böyük dramaturq. Revolyusiya və kultura. 1938, №6-7.
6. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Altı cildə. IY cild. Bakı. Elm, 2011.
7. Cabbarlı C. Mirzə Fətəli Axundov haqqında. Revolyusiya və kultura. 1938, № 6-
8. Dəmirçizadə Ə. M.F.Axundovun dramaturgiya dili. Revolyusiya və kultura, 1938, №6-7.
9. Ələkbərli M.K. Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı. Azərneşr, 1935.
10. Hüseyn M. Əsərləri. On cildə. IX cild, Bakı: Yazıçı, 1979.
11. İbrahimov M. İctimai fikrimizin inkişafında Mirzə Fətəli Axundovun rolu. Revolyusiya və kultura. 1938, № 6-7.
12. Mahmənzər. Azərbaycan mövqeyi. Revolyusiya və kultura. 1938, № 6-7.
13. Mübariz S. M.F.Axundov və klassik Şərq poeziyası. Revolyusiya və kultura. 1938, №6-7.
14. Mümtaz S. Azərbaycan ədəbiyyatının qaynaqları. Bakı: Avrasiya Press, 2006
15. Rəfil M. Mirzə Şəfinin Yevropada müvəffəqiyyət qazanması. “Ədəbiyyat” qəzeti, 18 sentyabr 1939-cu il.
16. Salamoğlu T. Ədəbi tənqid tarixinə dair portret -oçerklər. Bakı: “Vətənoğlu”, NPŞ MMC, 2014.
17. Səidzadə Ə.Ə. Mirzə Fətəli Axundovun yaradıcılığında şairlik dövrü. Revolyusiya və kultura. 1938, №6-7.
18. Yevropa mətbuatında Mirzə Fətəli Axundov haqqında fikirlər. Revolyusiya və kultura. 1938, №6-7.
19. Zeynalı H. Seçilmiş əsərləri. Bakı. Yazıçı, 1983.

Açar sözlər: *ədəbiyyat, məqalə, tədqiqat, komediya, informasiya, yaradıcılıq.*

Key words: *literature, article, research, comedy, information, activity. Ключевые слова: литература, статья, исследование, комедия, информация, деятельность*

XÜLASƏ:

20-30-CU İLLƏR AZƏRBAYCAN TƏNQİDİNDƏ “M. F. AXUNDZADƏ VƏ DÜNYA ƏDƏBİYYATI” PROBLEMI.

Məqalədə 20-30-cu illər tənqidində Axundzadə irsinin dünya ədəbiyyatındakı yeri məsələsinin qoyuluşu və elmi həlli öyrənilir.

İlk növbədə, Axundzadə və Molyer məsələsinə aydınlıq gətirilir. 20-30-cu illər tənqidində məsələyə haçalanan münasibətlər tədqiq edilir. Eyni zamanda, tənqidin Axundzadənin komediya yaradıcılığını Molyerin əsərlərindən fərqləndirən və onun orijinal sənətkar olduğunu sübut edən mövqeləri üzərində geniş dayanılır.

Məqalədə M. F. Axundzadənin türk ədəbiyyatına təsirinin 20-30-cu illər tənqidindəki qoyuluşuna da aydınlıq gətirilir.

SUMMARY:

**THE PROBLEM OF “MIRZA FATALI AKHUNDZADA AND
WORLD LITERATURE” IN THE 20-30th AZERBAIJAN CRITICISM.**

The article clarifies the role and scientific solution of Akhundzadeh's hierarchy in the world literature in the 20-30th criticism.

First of all, the issue of Akhundzadeh and Molyer is clarified. The different attitudes to the issue in 20-30th criticism is researched. At the same time, it is clarified criticism's attitude about the differences between Akhundzadeh's comedies and Molyer's works and proved that he is a genuine artist.

The article also clarifies the impact of M. Akhundzadeh on the Turkish literature in the 20-30s years criticism.

РЕЗЮМЕ:

**ПРОБЛЕМА «МИРЗА ФАТАЛИ АХУНДЗАДА И МИРОВАЯ ЛИТЕРАТУРА» В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ
КРИТИЗМЕ 20-30-х г.**

В статье рассматривается роль и значение наследия Ахундзаде в мировой литературе в критике 20-30-х годов.

Прежде всего, проясняется проблема Ахундзаде и Мольера. Критика 20-30-х годов исследует отношения между ними. В то же время критика распространяется на позиции, которые отличают комедийное творчество Ахундзаде от работ Мольера и доказывают, что он настоящий художник.

В статье также разъясняется влияние М. Ахундзаде на турецкую литературу в 20-30-х годах.

RƏYÇİ: *Filologiya elmləri doktoru, professor Mahmud Allahmanlı.*

Aytac Rüstəmov⁶², Rəşid Behbudov
SƏFƏR ALIŞARLININ "MAESTRO" ROMANINDA PSIXOLOGİZM

Müasir Azərbaycan ədəbiyyatında qələmi ilə seçilən və fərqli mövzularla maraqlı əsərlər ortaya qoyan Səfər Alisharlı 1954-cü ildə Naxçıvan MR Şərur rayonunun Alisharlı kəndində dünyaya gəlib. Fərqlənmə ilə bitirdiyi kənd səkkiz illik məktəbindən sonar o, 1968-ci ildə Bakı Politeknik Texnikomuna daxil olur və texnik-topoqraf sahəsinə yiyələnir. Daha sonra M.F.Axundov adına Azərbaycan Pedaqoji Rus dili və ədəbiyyatı İnstitutun, həmçinin, Moskvada M.Qorki adına ədəbiyyat İnstitutunda da təhsil alıb. 1985-ci ildən etibarən Bakıda əmək fəaliyyəti ilə məşğul olmuş, "Gənclik-Molodost" jurnalında şöbə müdürü, Azərbaycan Sovet Ensiklopediya Baş redaksiyasında kiçik redaktor, "Səs" qəzetində baş redaktor müavini və s. kimi vəzifələrdə çalışmışdır.

Səfər Alisharlı bununla kifayətlənməmiş, müxtəlif mətbuat müəssisələrində qazandığı təcrübələri yazıçılıq sahəsində də məharətlə sınamış və ədəbiyyatımız üçün qiymətli nümunələr ərsəyə gətirmişdir. İlk olaraq hekayələr yazmağa başlayan Səfər Alisharlı oxucuların diqqətini cəlb etməyə başlayır. Daha sonra isə mütəmadi olaraq hekayələr yazaraq onları müxtəlif ədəbi-bədii jurnal və qəzetlərdə çap etdirmişdir. Təbii ki, onun yaradıcılıq fəaliyyəti yalnız hekayələri ilə məhdudlaşmır. Səfər Alisharlı eyni zamanda roman və povestləri ilə də ədəbiyyatımızda öz sözünü demiş bir yazıçımızdır. "Avqust" kitabı isə bu baxımdan daha səciyyəvidir. Burada cəmlənmiş roman, povest və hekayələr vasitəsilə müəllif və onun yaradıcılıq üslubu, müəllif və onun daxili aləmi, dünya görüşü haqqında oxucuda geniş təsəvvür yaranmış olur.

Səfər Alisharlı nəsrə səmimi, rıyasız, təbii olmaqla yanaşı eyni zamanda şüarçılıqdan və şablonçuluqdan da uzaqdır. Bu keyfiyyətlər onun böyük-kiçik bütün əsərlərinin özəyini təşkil edir. Əsl bir bədii yaradıcılıq nümunəsinin mahiyyəti yazıçının ruhunda, dilində, ürəyində öz əksini tapırsa Səfər Alisharlı buraya saxtılıq, haram və suniliyin hopmasına heç vaxt izin verməmişdir. Qərb və Şərq ədəbiyyatına yaxşı bələd olan Səfər Alisharlı ədəbi materialın bədii-estetik mahiyyətini, onun emal qanunlarını dərinləndirən bilməklə yanaşı, həmçinin bədii mətnin özünəməxsus energetikasını yaratmağa ustalıqla nail olmağı bacarır. "O ki qaldı yaradıcılığa, yaradıcılıq məsələsi çox ciddi məsələdir. Hər bir yaradıcı insan istəyər ki, sevdiyi peşəsiylə ürəklə məşğul olsun. Şairin işi nisbətən asandır. Yazıçının işi çətinidir. O, yalnız masa arxasında, kompyuter arxasında öz fikirlərini bir sistemə salmalı və nəşə yazmağa çalışmalıdır." (1, səh 13)

Səfər Alisharlı əsərlərində yazı tərzini, üslubunu, dilini daim inkişaf etdirməyə və təkmilləşdirməyə çalışır və nəticədə ortaya maraqlı bədii nümunələr çıxmış olur. Beləliklə də o, bu sözlərinə fəaliyyəti ilə də haqq qazandırmış olur. Ciddi axtarışlar aparır, milli-mental ənənələrin dairəsini daha da genişləndirir. Bununla da bədii mətnin emosionallıq gücünü xeyli dərəcədə artırır və oxucuda yüksək bədii zövq formalaşdırmaqla yanaşı, ona yeni estetik, mənəvi dəyərlər aşılamaş olur. "Heç vaxt Səfər Alisharlı "mən qələm adamıyam"-deyib yaxasını kənara çəkməyib. Bir vətəndaş kimi, sıra nəfəri kimi müstəqil dövlətçiliyimizin bərpasında fəal iştirak edib. Elə buna görə də dəqiq müşahidələri əsasında Azərbaycanımızın çox həssas və təlatümlü tarixi dönməni əks etdirən "Maestro" kimi bir əsəri ortalığa qoyub. Mənim fikrimcə "Maestro" romanı Azərbaycan ədəbiyyatında bu janrın misilsiz nümunəsidir." (2, səh30)

"Maestro" romanını Səfər Alisharlı yaradıcılığının zirvəsi adlandırsaq yanılmırıq. Özündə ehtiva etdiyi obraz zənginliyi, ideya və forma dərinliyi bizə bunu deməyə əsas verir. Romanda yalnız onun qəhrəmanı deyil, böyüklü-kiçikli hər bir personaj müxtəlif dünyaların, müxtəlif düşüncələrin sahibidirlər. Onlardan bəziləri isyankar, xəyalları uğrunda mübarizə aparırsa digərləri də cürbəcür bəhanələr ortaya qoymaqla arzularının qarşısına daşlar düzür, qabağını almağa çalışır və problemlə situasiyanın yaranmasına səbəb olurlar. Bunun nəticəsində aydınlıq gündüzə qaranlıq gecə çökür, xəyallar və arzular puç olub gedir, əvəzində isə ağır sarsıntılar içində təqətsiz və gücsüz qalmış cəmiyyət meydana gəlir.

Realist psixologizmin səciyyəvi əlamətlərindən biri öz ifadəsini obrazların çoxcəhətliliyi və çoxplanlılığında tapır. Təbii ki, personajın duyğu və düşüncələr aləminin geniş şəkildə ifadəsi hər realist əsərdə xarakterin çoxcəhətliliyi əlaməti kimi çıxış etmir. Zahirə hərəkət və davranışların təsviri yolu ilə də çoxplanlı, çoxmənəli, mənfi və müsbət keyfiyyətləri özündə birləşdirən insan surətləri yaratmaq mümkündür. Həmçinin duyğu və düşüncələri geniş şəkildə qələmə alınan personajın birtərəflə və sxematik təqdim edilməsi hallarına da rast gəlmək olar. Ancaq bu da bir həqiqətdir ki, personajın düşüncələr aləminin inikasına geniş yer verilməsi insan qəlbinin dərin qatlarına nüfuz etmək istəyən və zəngin xarakterlər yaratmağa çalışan realist sənətkar üçün böyük imkanlar açır.

Lev Tolstoy yazır: "İnsan haqqında ən yalınş mülahizələrdən biri ondan ibarətdir ki, biz insanı aqil, səfeh, rəhmdil, zalım, qüdrətli, zəifadlandırırıq, insan isə bütün bu cəhətləri özündə birləşdirən varlıqdır". Böyük sənətkar öz yaradıcılığında insanın dəyişkən bir varlıq olduğunu əsas tutub və personajlarda sabit cəhətlə qeyri-sabit cəhətlərin vəhdətini yaratmağa çalışıb. Sabit cəhətlə sabit olmayan cəhətlərin vəhdəti, aqil adamda axmaqlığın, rəhmdil adamda zalımlığın, qüdrətli adamda zəifliyin göstərilməsi təsadüfi xarakter daşımayıb, insan psixologiyasını reallığı ilə canlandırmaq təşəbbüslərindən irəli gəlib. "Təbii ki, psixoloq yazıçı qəhrəmanın təbiətindəki mürəkkəbliyi ətraf gerçəkliklə əlaqələndirməyi unutmur. Realist psixologizmin səciyyəvi əlamətlərindən başlıcası öz ifadəsini məhz qəhrəmanın duyğu və düşüncələrini sosial gerçəkliklə vəhdətdə götürməkdə, daxili aləmlə obyektiv reallıq arasında səbəb-nəticə əlaqələrini ciddi şəkildə nəzərə almaqda tapır." (4, səh6). Psixologiyanın ən vacib və mühüm sahələrindən biri kimi əhəmiyyətli rol oynayan sosial psixologiya "Maestro" romanında da aparıcı istiqamətə malikdir. Sosial psixologiya adından da görüldüyü kimi sosial qruplarda insanların bir-biri ilə qarşılıqlı

⁶² Azərbaycan Dillər Universiteti. aytaj.rustem@gmail.com

münasibətlərini, bir-birinə təsirini və ünsiyyətlərini öyrənən bir elmdir. Müxtəlif insanların öz əksini tapdığı böyükü-küçüklü bu qruplarda ünsiyyətin, fəaliyyətin və qarşılıqlı təsirin də müxtəlifliyi özünü qabarıq göstərir. “Maestro” romanının baş qəhrəmanı İsmayıl adlı gənc bir musiqçidir. Bu sənətə necə yiyələndiyini İsmayıl belə nağıl edir: “-Biri var idi, biri yox idi, -o da yerə baxa-baxa dedi, -muzuçılışdən qovulmuş on altı yaşlı bir tələbə var idi. Səhnədə dekorasiya daşıyan fəhlə işləyirdi. Bir gün həmin fəhlə qastrola gəlmiş bir opera aktrisasına vuruldu və onun arxasınca, şəhərbəşəhər, düz Polşa sərhədinə qədər getdi. Oradan o yana buraxmadılar, fəhlə də Lvovda qalib musiqçi oldu və gördü ki, həyatda xəşbəxtlik nadanlara, sənət isə sənətkarlara məxsusdur.” (5. səh 50)

Ancaq hadisələr gözlənilməyindən daha fərqli istiqamətdə cərəyan etməyə başlayır. Romanın əvvəlində romantik və musiqi ruhlu gənc İsmayılın Lvovda baş verən bu hadisələrdən sonra Bakıda səfil həyat təzi yaşadığını görürük. O, hər bir tərəfi uçulub sökülüb, qapı-pəncərə əvəzinə parça bağladığı fəhlə yataqxanasında üstü toz basmış musiqi alətləri, tarakanlar və balaca qardaşı ilə birlikdə yaşayır. Bütün bunlara baxmayaraq İsmayıl hər nə qədər məğlub edilmiş və ümitsiz bir obraz təsirini sərğilərsə də, romanın əvvəlindən sonuna qədər o yalnız bir ideal uğrunda yaşayıb mübarizə aparmaq istəyir, bir orkestr qurmaq. O, bu idealından heç bir halda əlini üzür.

”-Orkestr lazımdı, -təəssüflə dedi. Başa düşürsənmi, solo yaxşı şeydir, iki-üç dəqiqə, uzağı beş dəqiqə... sonra adamı yorur. Musiqidə tək solo ilə heç nə etmək olmaz. Nədi o qaboyda, ya da o kamançada şey eləyənler... Dəhşətli şeylər eləyirlər. Onlar böyük meşədə azmış, ağlaya-ağlaya oradan çıxmağa yol axtaran körpə uşağa oxşayırlar. Belə qaranlıq meşədən çıxmaq üçün bir səs azdır, bir səs heç nədir, mütləq orkestr lazımdır.” (5, səh 17)

Onun qurmaq istədiyi bu “orkestr” əslində görmək istədiyi cəmiyyət idi, ancaq təəssüf ki, o buna nail ola bilmir. Baxmayaraq ki, İsmayıl bunun üçün sonuna qədər mübarizə aparır. Məhz bütün bu yaşananlara görə onu müasir dövrün “kefli” İskəndəri adlandırsaq yanlışdır. Əsəri diqqətlə oxuyub, təhlil etsək görərik ki, əslində İsmayılın mübarizəsi, yaşayış təzi və taleyi bizə kefli İskəndəri xatırladır. Hər iki əsər arasında apardığımız müqayisələr belə bir nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, onların arasında müəyyən oxşar mütənasıqlar mövcuddur:

“-Bizdə formal olsa da, olmasa da, pis qiymət alanları məktəbdən xaric edirlər, -müəllimə sərt səslə dedi.

-Elə şeylər olur, müəllimə. Məni də bir vaxt buralardan qovdular, çıxdım getdim başqa yerlərə... Gördüyünüz kimi ölüb-ələməmişəm, sağ-salamatam. Onun üçün qovmaq lazım olsa, buyurun çəkinməyin. -o, gülümsündü, lakin təbəssümü nəso ağzı əyrisi kimi bir şeyə oxşadı. -Ciddi sözümdür. -Sanki alınmamış təbəssümünə görə uzürxahlıq etdi.

Payız bütün yarpaqları töküüb getdi, hər şey çılpaq qaldı: ağaclar da, internat da, münasibətlər də...” (5. Səh 9)

Hər iki müəllif - C. Məmmədquluzadə və S. Alışarlı mühafizəkar mühitlə qəhrəmanlar arasındakı münasibətin bənzərsiz mənşəsini yaratmağa nail olmuşlar. İsmayılın ən böyük arzusu orkestr qurmaqdır. Romanın əvvəlindən sonuna kimi də bunu hər səfərində dilə gətirir. Avropada yüksək təhsil alıb vətənə böyük ümüdlərlə qayıdan İskəndər isə mühafizəkar hacılar, kərbəlayılar mühitində ailəsinin belə ona qarşı olduğunu görür və anlayır ki, o bu cəmiyyətdə tək-tənhadır. Daha sonra özünün bu insanlara təsir etmək gücündən məhrum olduğunu hiss edir və nəticədə böyük ümüdsizliklərə qapılır, ağır sarsıntılar keçirir. Bunların verdiyi dözülməz ağrıya və bu qorxunc mühitə tab gətirmək, gördüyü dəhşətli mənşələri unutmaq üçün isə içkiyə meyl etməli olur.

“Sokrat bir adam idi; çoxdanın adamı idi. Çox, çox çoxdanın adamı idi. Sokrat deyərmiş ki, “mın dərs oxumamış ələ xəyal edərdim ki, dünyada bir zad bilirəm; amma elm oxuyandan sonra yəqin elədim ki, heç zad bilmirəm”. Xa..xa..xa! Yəni araç içməyi də bilmirəm! Cəlal, ay Cəlal! İndi sən məndən qaçırsan, deyirsən ki, mən kefliyəm; amma and olsun Qara ağac piriyə ki, sən də mənə kimi dərs oxuyub qurtarandan sonra, başlayacaqsan İskəndər dadaşın kimi küplərin dibində yatmağa. Xa..xa..xa! “ (6. səh. 387). “Maestro” romanı və “Ölülər” dramında fərqlə cəmiyyətin kəskin qarşıdurması əks olunub və bununla da müəlliflər dövrün problematik sxemini oxuculara göstərməyə çalışmışdır. Hər iki qəhrəman özlərində ikili obraz xüsusiyyəti daşıyır. İsmayıl bir tərəfdən çox istedadlı bir musiqçidir, onu dinləyənləri özünə heyran etməyi bacarır, digər tərəfdən isə bütün bunlara baxmayaraq o səfil həyatı seçir, ailəsinə yenidən görməkdən, kəndə qayıtmaqdan imtana edir. İskəndər obrazının ikiləşməyini isə Muxtar İmanov belə izah edir:

“Fərdin kütlə içərisində artıq adama çevrilməsinin ağrı-acısını əks etdirən “Ölülər” tragikomediyasında İskəndəri xalq gülüş mədəniyyətindəki baş qəhrəmanlarına bağlayan başlıca cəhət bir obrazda iki obraz ifadə etməsidir. İskəndərin ifadə etdiyi bu obrazlardan birincisi ayıq-sayıq ziyalı bir obrazdır. Ayıq-sayıqlıq İskəndəri “diri ölülər” dən ayırır və onun tək-tənhalığının əsas səbəbinə çevrilir. İskəndərin ifadə etdiyi obrazlardan ikincisini biz əsərin məzmununa əsaslanıb ölü adam adlandırırıq.” (7. Səh 68-69). Həqiqi ölülər və diri ölülər aləminin astanasında qalan İskəndər zahiri barışıq nümayiş etdirmək üçün sərxoş olmağı seçirsə İsmayıl da musiqi ifa edərək qısa müddətliyinə də olsa yaşadığı dövr və mühitlə əlaqəsini kəsir, özünü musiqinin ecazkar təsirinə buraxır. Musiqinin vətəni yoxdur. Çünki musiqi dil, din, irq, millət, fərqi qoymadan hər yasdan və mədəniyyətdə olan insana təsir edən bir vasitədir.

Bunu da qeyd etmək yerinə düşərdi ki, qədim dövrlərdən bəri musiqi xəstəliklərin müalicəsi kimi istifadə olunan bir vasitə olmuşdur. Təsədüfi deyil ki, romanda da musiqi nəyinki, yalnız İsmayıl üçün, eyni zamanda onu dinləyən hər kəs üçün ən təsirli məlhəm rolunu oynayır. İsmayıl romana təsadüfi olaraq musiqçi kimi daxil edilməmişdir. Mühitin ona ehtiyacı var idi, onun ifa etdiyi musiqiyə, musiqinin sehri gücünə inam və ehtiyac var idi. Musiqi deyilməyənləri deyirdi, bəlkə də hər şey bunun vasitəsilə sağala bilərdi. Musiqi və musiqçinin mərkəzdə dayanması, pis-yaxşı hər kəsin ona pənah gətirməsi, onun köməyinə ehtiyac duyması.. Bunların heç biri təsadüf ola bilməzdi.

Resul Babaşın İsmayıla “gənc alim İmanov” kimi təqdim etdiyi oğlan İsmayıl ilə bağlı ortaya maraqlı bir qənaət qoyur:

“Hərdən mənə elə gəlir ki, siz təkcə musiqidən yox, nə sə başqa şeydən, nə sə, elə bil dünyanın ölüm-itim dünyası olması haqqında danışmaq istəyirsiniz. Ancaq elə bil, üzr istəyirəm, intellektinizni, ya nəfəsinizinmi çatmayacağınızdan qorxursunuz. Necə deyirlər yarımavaz oxuyursunuz.

-Razıyam, -o dedi.- müəyyən intellekt və nəfəs çatışmazlığı hiss etmirəm desəm, yəqin ki, səmimi olmaram. Ancaq dünyanın, sən deyən kimi, ölüm-itim dünyası olduğuna böyük etiqadım var.” (5. Səh 60)

Dövrdən asılı olmayaraq hər bir yazıçı öz əsərində keçmişə-mifə qayıdır. Səfər Alışarlı da bundan məharətlə istifadə etmişdir. Biz burda mifik obraz kimi “eşşək” obrazını görürük. Cavan oğlanın yanına gələn bu qonaq onu bir xeyli təəccübləndirmişdi, eşitdiyi bu səslərin qonaqdanmı, yoxsa başqa bir yerdənmə gəldiyini müəyyənləşdirməkdə çətinlik çəkirdi. Bu qonaq adı bir qonaq deyildi, elə səbəbsiz yerə də gəlməmişdi. Dünyadakı bütün insanları tanıyan bu qonaq ona əski əlifba ilə yazılmış bir sənəd imzalamaq istəyirdi. Bu epizod bizə daha hansı obrazı yadıma salır? Yusif Səmədoğlunun “ Qətl günü ” romanında həm mifik, həm də simvolik obraz olan kirlilik. Kirlilik əsərə bir siçovul kimi deyil, bədnam əməllər nəticəsində bu hala düşmüş cəmiyyəti təmsil edən bir sürət kimi daxil edilmişdir. “Maestro” romanının bu mifik obrazı da simvol kimi əsərə daxil edilmişdir.

Qeyd etdiyimiz kimi, bir çox hallarda sənətkarlar öz bədii məqsədlərinə nail olmaqdan ötrü yuxugörmədən bir vasitə kimi istifadə edirlər. Belə ki, bədii ədəbiyyatda yuxugörmə həm də qəhrəmanın psixoloji portretinin mühüm tərkib hissəsidir. Vərdövlət sahibi olan Cəbi artıq qoxusundan yaxın durmaq mümkün olmayan, üfunət iyi verən bir səfil olmuşdu. Öz doğma qızı belə ona sahib çıxmamış, Cəbinin dadına yenə də digər planetlərin Günəşi olan İsmayıl yetişir, qoxusundan heç kimin yaxın dura bilmədiyi halda ona öz sığınacağına yer verir. Dinməz-söyləməz Cəbi isə əslində böyük bir pay ilə gəlmişdi, o bu yaxşılığı qarşılıqsız qoymayacaqdı. Əslində, Cəbi sahib olduğu ən dəyərli şeyləri çoxdan itirmişdi, qızın, zinətin onun üçün heç bir əhəmiyyəti yox idi.

Romanın sonlarında İsmayıl bir daha arzularına üz tutur. Orkestr qurmaq xəyalı ilə yaşayan ancaq buna heç cür nail ola bilməyən İsmayıl bu dəfə də nəfsinə qalib gələrək və bütün yaşananlar qarşısında yenə də mənəviyyatını itirmədiyini göstərmiş olur və oxucunun dərin rəğbətini qazanır. Cəbinin ölümündən sonra tapılan cəvahiratın heç birini nə özünə, nə də qardaşına saxlayır.

“ – Onda hökümətə təhvil verək, - o dedi. – Orada da elə adama verək ki, səs-küyü çox çıxmasın, bizə inansın. - Mühəribə gedir, ordu qurulur. Camaat barmağının üzüyünü çıxarır aparır verir Müdafiə Nazirliyinə...” (5. Səh 293)

İsmayıl bizə romantik qəhrəman təsirini bağışlayır. Romantik qəhrəmanlar özünü cəmiyyətdən təcrid edirlər. Bunun başlıca səbəbi isə qəhrəman və mühit arasında yaranan fərqlərdir. Buna görədir ki, İsmayıl bir çox təklifləri rədd edir, müəyyən birliklərə qoşulmaqdan boyun qaçırır. Təklifi, hər kəsdən uzaqda olmağı seçir.

Ədəbiyyat

1. Arzu Abdulla. “ Pis adam yaxşı müəllif ola bilməz ” // << Məvqə >> qəz. Bakı, 21 may 2011-ci il.
2. Cəlil Məmmədquluzadə əsərləri. IV cildə I cild. Bakı: Öndər nəşriyyat, 2004, 664 səh.
3. İncilab Orxan. Mənəvi yaddaşın pöhrələri // << Ədəbiyyat qəzeti >> qəz. Bakı, 28 aprel 2018-ci il.
4. Muxtar İmanov. Folklorada obrazın ikiləşməsi (monografiya). Bakı, Elm, 2006, 266 səh.
5. Толстой Л. Н. Полн. Собр. Соч. - М.: Гослитиздат, 1953, т. 53. с. 185.
6. Səfər Alışarlı. Avqust. Bakı, 2004, 392 səh.

Xülasə

Məlum olduğu kimi, ötən əsrin 80-ci illərində Azərbaycan nəsrinin həm ideya istiqamətində, həm də poetikasında prinsiplər dəyişikliklər baş vermişdir. 80-ci illərdə ədəbiyyata gəlmən Səfər Alışarlı öz əsərlərində sosial - mənəvi problemləri əks etdirmiş, həyatımızın hərtərəfli bədii əksini verən hekayələr, povest və romanlar yazmışdır. Mükəmməl xarakterlər, geniş lövhələr yaratmaq, eyni zamanda müxtəlif sosial ictimai məsələlərə toxunmaq və insan psixologiyasının dərinliklərinə nüfuz etmək kimi vacib və mürəkkəb vəzifələrin yerinə yetirilməsi onun yardıqlığını əsas meyarları sırasındadır. Bütün bunlardan əlavə “Maestro” romanını fərqləndirən əsas xüsusiyyətlərdən biri də əsərdə təsvir olunan musiqi alətlərinin insan obrazları qədər canlı, qeyri-adi tərzdə göstərilməsidir

Açar sözlər: *Psixologizm. Cəmiyyət problemi. Sosial münasibətlər. Musiqi ruhu. Səfər Alışarlının yaradıcılıq xüsusiyyətləri*

Summary

As you know, in the 80s of the last century there were fundamental changes in the direction and poetry of the Azerbaijani prose. In his 80s, Safar Aliyarli came to literature and wrote stories, novels and novels that reflected social and moral problems in his writings and presented a comprehensive artistic picture of our lives. Performance of such important and complex tasks as perfect character, broad boards, at the same time touching on various social and social issues, and penetrating the depths of human psychology is one of the key criteria for its utility. Apart from all of this, one of the key features of the novel "Maestro" is that the musical instruments portrayed in the work are vivid and unusual. Everyone is listening to music, but not everyone is able to hear it spiritually.

Key words: *Psychology. The problem of society. Social relations. The spirit of music. The creative features of Safar Aliyarli.*

Резюме

Как известно, в 80-х годах прошлого века произошли фундаментальные изменения в направлении и поэзии азербайджанской прозы. В свои 80 лет Сафар Алиарarli пришел в литературу и писал рассказы, романы и романы, которые отражали социальные и моральные проблемы в его произведениях и представляли всеобъемлющую художественную картину нашей жизни. Выполнение таких важных и сложных задач, как совершенный характер,

широкие доски, в то же время затрагивающие различные социальные и социальные проблемы, а также проникающие в глубины человеческой психологии, является одним из ключевых критериев его полезности.

Ключевые слова: Психология. Проблема общества. Социальные отношения. Дух музыки. Творческие особенности Сафара Алишарлы

Рәүәи: *fīl.üzrə fəl.dok..Mustafayeva Elmira*

MÜSTƏQİLLİK DÖVRÜ ƏDƏBİYYATŞÜNASLIĞINDA CƏLİL MƏMMƏDQULUZADƏ YARADICILIĞINA MÜNASİBƏTİN YENİ ASPEKTLƏRİ

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində XIX, XX əsrlər xüsusi yer tutur. XIX əsrin sonunda dramaturgiyamızda maarifçiliyin M.F.Axundov və N.Vəzirov, Ə.Haqqverdiyev mərhələsi başa çatdıqdan sonra XX əsrin ədəbi-ictimai fikrinin, milli idealın təbliği və qorunmasında böyük demokrat yazıçı Cəlil Məmmədquluzadənin (1869-1932) fəaliyyəti və yaradıcılığı müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Millilik tələblərini ədəbiyyatın çövhəri hesab edən C. Məmmədquluzadə Azərbaycan xalqının görkəmli ictimai xadimi, maarifçi-pedaqoq, publisist, tənqidrealist ədəbi cərəyanın öncülü olmuşdur. Görkəmli ədəbiyyatşünas-tənqidçi Yaşar Qarayevin söylədiyi kimi, Mirzə Cəlil XX əsr Azərbaycan bədii fikrində yeni realizmin başçısı və böyük nümayəndəsi sayılır. Ümumən Azərbaycan realizmi Zakirdən Sabirə qədər keçdiyi yolda Mirzə Cəlildən yüksək zirvə tanımır. “O, Azərbaycan ədəbiyyatını ictimai ideal, konflikt və problem yetkinliyi nöqtəyi-nəzərindən tam yeni mərhələyə qaldırır”(6; s.245) O dövrünün ictimai satirasının yaradıcısı olmaqla, “Molla Nəsrəddin”(1906-1931) kimi Şərqi düşünmə və baxışında yeni mərhələ yaradan, yeni üslublu jurnalın naşiri, molla-nəsrəddinçi ədəblərin yol göstərən və ideoloqu olmuşdur. “Gözümü dünyaya birinci dəfə açanda dünyanı qaranlıq görmüşəm”, – deyən görkəmli ədib ictimai satiranın gücü ilə xalqın çəkdiyi əziyyətləri, elm və maarifdən uzaq tutulan insanların həyatı faciələrini, bir sözlə, hər cür ictimai bələblərlə qaragünlü ömür yaşamağa vadar edilmiş xalqın yoluna işıq tutmuşdur(7). Təkcə xalqın deyil, bütün müsəlman Şərqi gerilik, cəhalət, möhvumat bataqlığında boğulması, bunların səbəbləri maarifçi mütəfəkkirin, böyük ədibin hər bir əsərində mühit, millətin dərdlərinin, məşəqqətli həyatının təsvir olunması ilə təzahür edirdi. Millətin dərdlərindən bəhs edərkən təkcə tənqidi seçməyən ədib milli dərdləri təsvir və təhlil edir, ifşa etməklə yeni acınacaqlı hadisələrin qarşısını almağa çalışırdı. Cəlil Məmmədquluzadənin “Azərbaycan” məqaləsində yazığının özünün özünə verdiyi suallar, verdiyi cavablar tənqid idimi? Xeyr. Xalqın dərdlərini ruhundan keçirən yazıçı dilini hədəf alanlara, torpaqlarını işğal edənlərə, müstəmləkəçilərə etiraz edirdi. Milli ideoloji məsələləri yaradıcılığının qayasına çevirən Cəlil Məmmədquluzadənin nəinki əsərləri, eləcə də fəaliyyəti bir təcrübə məktəbi idi. Yaxın Şərqdə, xüsusilə Mərkəzi Asiya ölkələrində nümunə hədəfi olmaqla bu istiqamətdə davamçıları yetişirdi. Özbəkistanda “Muştum”, Türkmənistanda “Toxmaq” satirik jurnalları Cəlil Məmməd quluzadənin, “Molla Nəsrəddin” jurnalının, molla-nəsrəddinçilərin təsviq və təbliği nəticəsində yaranmışdır. Bütün Şərq aləmi və Türk dünyasında ilk rəngli, şəkili, karikatürəli yeni mətbuat orqanı olan “Molla Nəsrəddin”in, Cəlil Məmmədquluzadənin yaradıcılığının məğzi milli idealın təbliği və qorunması idi. O, xalqın taleyi və müqəddəratı ilə bağlı məsələləri vətəndaşlıq yanğısı ilə əsərlərində əks etdirmişdir. Xalqımızın ümummilli lideri Heydər Əliyev “Molla Nəsrəddin” jurnalını və onun naşiri Cəlil Məmmədquluzadənin fəaliyyətini yüksək qiymətləndirərək demişdir: “Cəlil Məmmədquluzadə öz yaradıcılığı ilə, əsərləri ilə, publisistikası ilə, böyük mətbuatçılıq fəaliyyəti ilə Azərbaycan xalqının milli oyanışında, milli dirçəlişində əvəzsiz rol oynamışdır. Xalqımızın milli şüurunun formalaşmasında məhz “Molla Nəsrəddin” jurnalının və Mirzə Cəlilin fəaliyyətinin rolu misilsizdir”(7).

Bütün dövrlərdə maddi və mənəvi sərvətlərimizə hücumların nəticəsində durmadan artan milli problemlərimiz, xüsusilə, XX əsrin ədəbi-ictimai fikrində milli özünüdərk, milli məfkurə, milli şüur, milli ideal və xalqın taleyi problemləri ədəbiyyatın mahiyyətini təşkil etməklə, ədəbi tənqidin də məşğul olduğu sahələrə çevrilmişdir. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında milli idealın özünüdərkində Cəlil Məmmədquluzadənin ədəbi şəxsiyyəti hər zaman aktualıq və müasirlik kəsb edir. Xarici düşmənlərin barmağı ilə hər cür geriliyi yaşayan xalqın acınacaqlı taleyini təsvir edən Cəlil Məmmədquluzadənin milli xarakteri, mütəfəkkir şəxsiyyəti, milli ideallarla bağlı fikir və düşüncələri onu bütün dövrlər üçün müasir etmişdir. İctimai gerçəklərə uyğun təqdim və təsviri, tənqidi realizmi dolğunluqluyla əks etdirən Cəlil Məmmədquluzadə Azərbaycan teatrının yeni müstəvidə və yeni məzmununda inkişafına təkan vermişdir.

Müstəqillik dövrünün ədəbiyyatşünaslığında Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığı, “ictimai yuxarılar”a yeni münasibət konteksti, milli intibah ideali kimi ədəbi məsələlər, sovet ədəbiyyatşünaslığı ilə müqayisələr və yeni baxış müstəvisindən araşdırmalara çəlb olunmuşdur. Müstəqillik dövründə yeni tələblər nöqtəyi-nəzərindən Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığı tənqidi realizmin estetikasına realist baxış, Sovet hakimiyyəti illərində tənqidi realizmə sosialist realizmi yaradıcılıq metoduna əsasən baxılmasının ədəbiyyatşünaslıqda yaratdığı qeyri-düzgün yanaşma, məsələyə metodoloji yanaşmanın fərqli və düzgün istiqamətləri müstəvisindən təhlil və təqdim olunur.

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında da milli realizmin tipologiyası və mərhələləri istiqamətində xüsusən professor Yaşar Qarayevin tədqiqatları ciddi maraq doğurur. Görkəmli ədəbiyyatşünas-tənqidçi Y. Qarayevin 2015-ci ildə nəşr edilmiş beş cildlik “Seçilmiş əsərləri” nin üçüncü cildində “Realizm: sənət və həqiqət ” mətinində Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığından, sənətkarlıq və vətəndaşlıq xidmətindən, Azərbaycan xalqının təkcə milli-bədii fikrinin deyil, həm də ictimai şüurunun inkişafında müstəsna fəaliyyətindən bəhs edir. Müəllif haqlı olaraq Cəlil Məmmədquluzadənin povest və hekayələrində feodal-patriarxal kəndini deyil, imperalizm və proletar mübarizələri dövrünün gerçəkliklərini qələmə aldığı yazır. “Danabaş kəndi, yaxud İtqapanlı artıq feodalizm dövrünün feodal-patriarxal kəndi deyildi, imperalizm və proletar mübarizələri dövrünün (ümumrusiya və dünya miqyasında) feodal-patriarxal kəndi idi. Odur ki, o, yeni, müasir dövrün realizm tipinin-tənqidi realizmin hədəfinə çevrilirdi”(6; s.224) Tənqidçi haqlı olaraq məsələlərə yeni baxış müstəvisindən baxaraq “Ölülər”, “Dəli yığınağı”, “Danabaş kəndinin əhvalatları”, yaxud “Kamança”, “Anamın kitabı” kimi bədii

nümunələrin simvolik mənə daşdığı, tənqidin bilavasitə avamlığa, cəhalətə qarşı deyil, bunları doğuran ictimai mühitə qarşı olduğunu, həmin dövrdən realist ədəbi fikrin, nəsrin, dramaturgiyanın yeni istiqaməti olan Mirzə Cəlil istiqamətinin yarandığını qeyd edir. Yaşar Qarayev C.Məmmədquluzadənin “Ölümlər” əsərini ideya cəhətdən xarakterizə edərkən rus yazıçı və şairlərinin əsərləri ilə müqayisələr aparır. “Ölümlər” sözüne biz Mirzə Cəlildən əvvəlki əsərlərdə də rast gəlirik. Lakin “ölülər” sözü onlardan heç birində çağırış, xitab və ittiham şəklində deyildir. Bizim ictimai və ədəbi fikirdə bu vaxta qədər hələ heç kəs millətə və xalqa söylənən “ölülər” xitabı ilə sənət səhnəsinə gəlməmişdi. Həm də bu xitab təsadüfi bir epizod, ötəri bir hayqırı deyildi: bütünlükdə bu satira, bu nəsr məhz millətin diriliyi naminə millətə söylənən “ölülər” xitabının davamı idi”(6; s.234)

Sovet dövründə yaradıcılığı və şəxsiyyəti dönəmin ideologiyasının təhrifləri ilə yanlış şəkildə təqdim olunan böyük ədibin yaradıcılığı müstəqillik dövründə aydınlığa qovuşmuş oldu. Müstəqillik dövründə Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında məsələyə metodoloji yanaşmanın fərqli və düzgün istiqamətinin meydana çıxması istiqamətində Akademik İsa Həbibbəylinin “Cəlil Məmmədquluzadə: mühiti və “müasirləri”, “Tənqidi realizm epoxası və romantizm, dövrəşmə konsepsiyası və inkişaf mərhələləri”, “Cəlil Məmmədquluzadəyə yenidən qayıdış; İmtina yoxsa zərurət”, prof. T.Salamoğlunun “Azərbaycan tənqidi realizminin estetikası”, “M.Ə.Sabirin milli intibah idealı” (“ictimai yuxarılar”a münasibət kontekstində); «Qaranlıq dünya problemi və Mirzə Cəlilin nəsr qəhrəmanları» və s. tədqiqatlarında məsələnin metodoloji cəhətdən düzgün qoyuluşu və bu tədqiqatların elmi təhlilə cəlb edilməsi mühüm elmi-ədəbi hadisələrdir.

Müstəqillik dövrünün elmi araşdırmalarında Cəlil Məmmədquluzadə ədəbi şəxsiyyəti sovet ideologiyasının təsiri ilə düzgün dəyərləndirilməməsi, milli tənqidi realizmin mahiyyətinin düzgün başa düşülməməsi ilə xarakterizə olunur. Hesab edirik ki, qoyulan problemin açılmasında bu çox doğru yanaşmadır. Akademik İsa Həbibbəyli “Tənqidi realizmin estetikasına realist elmi baxış” məqaləsində yazır: “Fikrimizcə, elmi-ədəbi mühitdə bəzən Cəlil Məmmədquluzadənin inkar olunmasının, mollanəsrəddinçiliyin yanlış yozulmasının əsas səbəblərindən biri də milli tənqidi realizmin mahiyyətinin düzgün başa düşülməməsi ilə əlaqədardır. Avropada və Rusiyada tənqidi realizm hərəkatının görkəmli simalarının mənsub olduqları xalqın vətəndaşlıq simvolu kimi qəbul olunması ilə müqayisədə bəzi müəlliflərin “onlar xalqımızı aşağılamış və təhqir etmişlər”-deyə ölkəmizdəki eyni cərəyanın nümayəndələrinə qarşı ittihamlar irəli sürmələrinin mahiyyətində həm də keçmiş sovet ədəbiyyatşünaslığının təqdim etdiyi yanlış təqdimatlar və tədqiqatlar dayanır”(4; s.2). Akademik bu fikirlərini professor Təyyar Salamoğlunun “Azərbaycan tənqidi realizminin estetikası” monoqrafiyasının elmi məziyyətlərindən bəhs edərkən qeyd edir. Təyyar Salamoğlunun böyük demokrat yazıçı Cəlil Məmmədquluzadənin, böyük satirik şairimiz Mirzə Ələkbər Sabirin ədəbi şəxsiyyətləri və yaradıcılıqları əsasında tənqidi realizm estetikasını və ədəbiyyat məsələlərini müstəqillik dövründə yeni baxış müstəvisindən tədqiqata cəlb etməsini, yeni təfəkkür işığında tədqiqini yüksək qiymətləndirərək müəllifin Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığına “süni şəkildə inkarçılıq və şişirtmə baxımından yanaşıldığını”(4; s.2) elmi cəhətdən əsaslandırıldığını qeyd edir.

O, Sovet hakimiyyəti illərində tənqidi realizmə sosialist realizmi yaradıcılıq metodunun gözü ilə baxılmasının ədəbiyyatşünaslıq elmində yaratdığı anormal təhlillərin mahiyyətini obyektiv şəkildə müəyyən etmişdir. Bütün bunları nəzərə almaqla T. Salamoğlu XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan ədəbiyyatının yaradıcılarının yaradıcılığına “müstəqillik dövrünün elmi düşüncəsi ilə yanaşmağı” zəruri və aktual bir tələb kimi irəli sürmüşdür(4; s.2).

Akad İsa Həbibbəyli “Cəlil Məmmədquluzadəyə yenidən qayıdış; İmtina yoxsa zərurət” başlıqlı digər məqaləsində böyük ədəbi kiçik hekayələrin ustası kimi dəyərləndirərək, yazıçının hekayələrinə, hekayə qəhrəmanlarına yeni baxış müstəvisindən baxır. Cəlil Məmmədquluzadənin bütün əsərlərini milli oyanış və dirçəlişə, azərbaycançılıq ideyalarına və istiqlalə həsr olunmasını qeyd edir. Akademik böyük yazıçının XIX əsrin sonlarında, 1894-cü ildə qələmə aldığı “Danabaş kəndinin əhvalatları” povestində həmvətənlərinin hüquqlarını əlindən almış müstəmləkəçilik siyasətini tənqid etdiyini qeyd edərək Sovet ədəbi düşüncəsində kök salmış Cəlil Məmmədquluzadənin xalqını, xalqının insanını aşağılaması fikrinə qarşı çıxır. Əksinə C.Məmmədquluzadənin “kiçik” insanı ədəbiyyatın əsas qəhrəmanı səviyyəsinə yüksəltməsini yazıçının uğuru qəbul edir. “O vaxta qədər “kiçik adam” ədəbiyyatda epizodik obraz səviyyəsində təmsil olunmuşdur. Cəlil Məmmədquluzadə sadəcə adamların timsalında mənsub olduğu xalqın taleyini ədəbiyyata gətirmiş, onu axıradək müdafiə etmişdir”(5). Akad. İsa Həbibbəyli əsl ziyalı təəssübkeşliyi ilə Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığının xalqını kiçik görməsi aspektindən qiymətləndirilməsini onun yaradıcılığının özünəməxsusluğunun doğru dərk edilməməsi ilə əlaqələndirir. Yazıçının hekayə və povestlərinin qəhrəmanlarını Məmməd həsən əmini, Novruzəlini, Usta Zeynalı tənqid hədəfi seçmədiyini, əksinə “kiçik adamları” halal, zəhmətkeş, tox, mənəvi cəhətdən saf və səxavətli və sədaqətli insanlar kimi təqdim və müdafiə etməsini qeyd edir. "Danabaş kəndinin əhvalatları" povestindəki Məhəmməd həsən əmi haqqında Mirzə Cəlilin fikri belədir: "Adam kasıb olanda nə olar, çox yaxşı adamdı Məmməd həsən əmi... Bu kasıb vaxtında heç zaddan müzayiqə eləməz. Birisi gedə deyə "Məhəmməd həsən əmi, mənə üç-dörd manat pul lazımdır", əgər özündə olsa, əlüstü çıxarıb verəcək, olmasa çalışacaq hər törnən olmuş olsa, özgəsindən tapsın, sənin işin düzəlsin... Məhəmməd həsən əmi dünya malına əsla və qəta talib deyil... Amma nə demək, kasıblığın evi yıxılsın. İndiyə kimi yazıq kişinin qolunu-qıçını bağlayıb, qoymur bir yana tərپənsin"(5). Böyük ədəbiyyatşünas alim asan, anlaşılan məsələləri sıralayaraq qeyd edir ki, Cəlil Məmmədquluzadə xalqının avam nümayəndəsini heç bir zaman insanlıqdan, insani xüsusiyyətlərdən məhrum təsvir etmir, onun avam qəhrəmanları mərhəmətlidir, səxavətlidir, yardımsevərdir. Lakin belə demək mümkünsə avam qalmalarına səbəb odur ki, müstəmləkə siyasəti onları hüquqlarını dərk və tələb edəcək vəziyyətdən uzaqlaşdırmış, başqa millətləri önə çəkmişdir. Cəlil Məmmədquluzadə ədəbi şəxsiyyətinin, yaradıcılığının Sovet ideologiyasına görə “kiçik adamları” cahil, nadan, geri qalmış,

düşüncə və savadla inkişaf etdirməməsi kimi məsələlərlə yanaşı, akad.İsa Həbibbəyli C. Məmmədquluzadənin humanist bir yazıçı olmasına, millətçi olmamasına rəğmən erməni məsələsinə həssaslığını diqqət mərkəzində saxlayır. Müəllif qeyd edir ki, Sovet ideologiyasının təsirləri ilə bu məsələ də yanlış dəyərləndirilmişdir. “Əsərlərini diqqətlə oxuyanlar yaxşı bilirlər ki, Cəlil Məmmədquluzadə o fikirdə idi ki, ermənilərin heç vaxt dövləti olmamışdır. Savadsız Usta Zeynalın dili ilə hələ 1905-ci ildə səsləndirdiyi "Xozeyin, niyə sizin padşahınız yoxdu" - sözləri ilə Cəlil Məmmədquluzadə ermənilərin dövlətə malik olmadıqlarını, Qafqaz coğrafiyasına gəlmə olduqlarını nəzərə çarpdırmışdır. Bundan başqa, yazıçı Azərbaycan xalqı ilə eyni mühitdə yaşayan, hər gün rastlaşdıqları ermənilərin etibarsız, hiyləgər, fəndgir olduğunu da yaxından görmüş və əsərlərində obyektiv olaraq, olduğu kimi təqdim etmişdir”(5).

Sovet hakimiyyəti illərində Cəlil Məmmədquluzadənin ermənilərə münasibətindən narazı qalan Ermənistan tərəfi SSRİ və Azərbaycan rəhbərliyinə şikayət məktubları göndərərək, erməni xalqını təhqir etdiyi üçün "Usta Zeynal" hekayəsinin çapının qadağan olunmasını tələb etmişdir. Hətta rəsmi Moskva bu məsələ barəsində Azərbaycan rəhbərliyinə təlimatı məktub da göndərmişdir(5).

Akad. İsa Həbibbəyli sovet ideologiyasının Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığını mahiyyətindən fərqli təqdimini inkar edərək, əsl mahiyyətindən bəhs edərəkən “Tənqidi realizm epoxası və romantizm, dövrəşmə konsepsiyası və inkişaf mərhələləri” məqaləsində həmçinin ictimai-ədəbi fikir cərəyanı olan molla-nəsrəddinçilik “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbindən bəhs edir. Mövzunun açılması üçün zəruri olan dövrün böyük ictimai-siyasi hadisələrini, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi-ictimai mühitində də mənəvi renessans proseslərini, maarifçi ideyaların milli-demokratik hərəkat səviyyəsinə yüksəlməsini diqqət mərkəzində saxlayır. Müəllif ictimai-ədəbi fikir cərəyanı olan molla-nəsrəddinçiliyi “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbini tənqidi realizmin nizamnaməsi və əsasnaməsi adlandırır. Azərbaycan tənqidi-realist yazıçıları əsasən molla-nəsrəddinçilər olduğunu qeyd edərək Azərbaycan tənqidi realizmi ilə “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbinin məqsədləri və vəzifələrinin bir-birini tamamladığını bildirir. Əməkdar elm xadimi Kamran Əliyev Akademik İsa Həbibbəylinin “Böyük demokrat Cəlil Məmmədquluzadə” məqaləsini ədibin həyat və yaradıcılığının əsas faktlarını əhatə etdiyinə və geniş elmi-nəzəri təhlilləri özündə cəmləşdirdiyinə görə onu monoqrafik tədqiqat da hesab edir(2). İsa Həbibbəyli C.Məmmədquluzadənin həyatını canlandırarkən hər bir faktın, hər bir hadisənin onun yaradıcılığının təşkili və formalaşması üçün nə dərəcədə əhəmiyyətli olduğunu əsaslandırıldığını qeyd edir.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan mədəniyyətinin, ictimai fikrinin inkişafında müstəsna xidmətləri olan Cəlil Məmmədquluzadə və onun təmsil etdiyi ədəbi məktəb Azərbaycan xalqının milli təfəkkürünün təzələnməsində mühüm rol oynadı. Böyük mütəfəkkirin sənətkarlıq və vətəndaşlıq xidmətləri ilə xalqımızın milli şüuru inkişaf etdi, Azərbaycan xalqının tam istiqlaliyyəti, birliyi, ictimai-siyasi azadlığı fikri açıq şəkildə bədii ədəbiyyata gəldi. Haqqında bəhs etdiyimiz, Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığına yeni baxış sərgiləyən elmi araşdırmalar təkcə ədəbiyyatşünaslığın deyil, istiqlal tariximizin, ictimai fikir tariximizin, milli oyanış və dirçəliş tariximizin aydınlanmasına xidmət edir. Eyni zamanda Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin görkəmli Azərbaycan yazıçısı Cəlil Məmmədquluzadənin anadan olmasının 150 illik yubileyinin qeyd edilməsi haqqındakı 17 yanvar 2019-cu il tarixli Sərəncamı böyük sənətkarın Azərbaycan ədəbiyyatı və xalqımız qarşısındakı xidmətlərinə dövlət səviyyəsində göstərilən böyük ehtiramın əməli ifadəsidir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyatın siyahısı

1. Cəfərov N, Sərdarov V, Cəfərov A. Azərbaycançılıq ideologiyasının etnoqrafik əsasları, Bakı, Elm və Təhsil, 2016, 216 s.
2. Əliyev. K. Ədəbi-elmi düşüncənin İsa Həbibbəyli modeli, <http://www.anl.az/down/meqale/edebiyat/2017/noyabr/564782.htm>, 22.05.2019
3. Həbibbəyli İ. Tənqidi realizm epoxası və romantizm, dövrəşmə konsepsiyası və inkişaf mərhələləri, 525-ci qəzet. - 2017. - 23 dekabr. - № 236
4. Həbibbəyli İ. Tənqidi realizmin estetikasına realist elmi baxış, “Kredo” qəzaeti, 21 fevral 2019-cu il, səh. 2
5. Həbibbəyli İ. Cəlil Məmmədquluzadəyə yenidən qayıdış: İmtina, yoxsa zərurət, 525-ci qəzet, https://525.az/site/?name=xeber&news_id=118444#gsc.tab=0, 05.05. 2019
6. Qarayev. Y. Seçilmiş əsərlər, III cild, Realizm: sənət və həqiqət, Bakı, “Elm”, 2015, 908 s
7. Qasimov R. Milli tənqidi realizmin bayraqdan və banisi, <http://www.serqqapisi.az/index.php/humanitar/m-d-niyy-t/6300-taenzhidi-realist-aedaebi-dzaeraeyan-n-bayrazhdar>
8. Salamoğlu T. Azərbaycan tənqidi realizminin estetikası, “Azərbaycan” jurnalı, 2019, say 4

Açar sözlər: *Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı, Cəlil Məmmədquluzadə, müstəqillik dövrü, ictimai fikir, yeni realizm.*

Ключевые слова: азербайджанская литературная критика, Джалил Мамедгулузаде, период независимости, общественное мнение, новый реализм.

Keywords: Azerbaijani literary criticism, Jalil Mammadguluzadeh, period of independence, public opinion, new realism.

Резюме

Новые аспекты отношения к творчеству Джалила Мамедгулузаде в литературной критике периода независимости

Деятельность и творчество великого демократического писателя Джалила Мамедгулузаде (1869-1932) имеют особое значение в пропаганде и сохранении национальной литературной идеологии 20-го века. Дж. Мамедгулузаде является лидером и великим представителем нового реализма в азербайджанской литературно-художественной мысли XX века. Литературные проблемы, такие как творчество Джалила Мамедгулузаде в литературной критике периода независимости, контекст нового подхода к «социальным вершинам» и идеал национального возрождения, исследовались с точки зрения нового мировоззрения и в сравнении с советской литературой критика. В этой статье мы поговорили об исследовательских работах академика Исы Хабиббейли,

доктора филологических наук Яшара Гараева и профессора Тайяра Саламоглу, чтобы выявить различные и правильные направления методологического подхода к этому вопросу в литературной критике Азербайджана.

Summary

New aspects of the relationship to Jalil Mammadguluzadeh's creativity in the literary criticism of the independence period

The activities and creativity of the great democratic writer Jalil Mammadguluzadeh (1869-1932) have the particular importance in the propagating and preserving of the national literary ideology of the 20-th century. J. Mammadguluzadeh is the leader and the great representative of the new realism in the 20th-century Azerbaijan literary - artistic thought. Literary issues such as Jalil Mammadguluzadeh's creativity in literary criticism of the independence period, the context of the new approach to the "social tops" and the ideal of national renaissance have been researched in the perspective of the new outlook and in comparisons to the Soviet literary criticism. In this article we talked about the research works of the academic Isa Habibbeyli, the doctor of philology Yashar Garayev and the professor Tayyar Salamoglu for to identify the different and correct directions of the methodological approach to this issue in the in the literary criticism of Azerbaijan.

Rəyçi: dos.E.Vəliyeva

Vəzifə İbrahimli⁶⁴
ƏBDÜRƏHİM BƏY HAQVERDİYEV HEKAYƏ YARADICILIĞINDA
DİNİ-MİFOLOJİ VƏ FOLKLOR ƏNƏNƏLƏRİ

Əbdürəhim bəy Haqverdiyev Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində dramaturq, nasir, Molla Nəsrəddin ədəbi məktəbinin nümayəndəsi kimi tanınır, o, həmçinin şifahi xalq yaradıcılığı nümunələrinin toplanması və nəşrində yaxından iştirak edən ziyalılarımızdandır. Dram əsərlərində, hekayələrində, məqalələri və məktublarında yaşadığı cəmiyyətin reallıqları ilə barışmayan, xalqın savadsızlığı və bundan doğan cahilliyi içərisində yeni dünyanın inkişafından xəbərsiz, Şərqi o zaman üçün ləngimiş və ya sükunətə bürünmüş abu-havasından, ətalətindən xilas etməyə çalışan ədib əsərlərindəki qəhrəmanları, məkan və zaman seçimi, folklor elementləri, klassik Şərqi ədəbiyyatının ənənələri və dövrün ictimai-siyasi vəziyyətini vahid bir sistem halında təqdim edir. Ə. Haqverdiyevin “Xortdanın cəhənnəm məktubları”, “Pir”, “Seyidlər ocağı”, “Şəbil”, “Dəcəlabad” əsərlərində mifologiya və xalq demonologiyasından, o cümlədən folklordan alınma obraz və motivlərlə zəngin mətnləri dövrün ictimai-siyasi və mədəni mühitinin aynası kimi çıxış edir. Hekayələrdəki obrazlar içərisində olduğu situasiya etibarlı ilə gülüş hədəfi kimi görünənlər də, acı həqiqətləri və reallıqları tərənnüm edir.

Ə. Haqverdiyev yaradıcılığında önəmli yeri olan “Xortdanın cəhənnəm məktubları” “Molla Nəsrəddin” jurnalının 1907- ci il buraxılışının üçüncü nömrəsindən otuzuncu nömrəsinədək mütəmadi olaraq çap olunur. “Molla Nəsrəddin” jurnalının üçüncü nömrəsində (19 yanvar 1907) “Cəhənnəm məktubları” başlığı ilə gedən ilk hissə əsərin çap variantında həm “Bir neçə söz” və “Müqəddimə” kimi hissələrə ayrılır. Jurnal variantında Yevlaxdan Şuşaya gedən yolda Xortdanın qarşılaşdığı insanlar və onlarla bağlı əhvalatlara yer verilmir. Əsərin çap variantında ayrı-ayrı hekayələrlə bütünləşən Yevlax-Şuşa səfərində Bərdə bazarında “mömin, əhli-iman” dükancılar, “dərs gətirməyə gedən müəllim”, Mərdudqulu xanın başına gələnlər, Ağdam bazarında usta Qulunun, Hacı Mehdiqulunun, qəyyumluq edən axundun, Məşədi Səttarın təhkiyəsi ilə verilən Məşədi Səfər, Məşədi Seyfulla, Hacı Mehdi oğlu Əsgər haqqında hekayələri və bəzi tarixi hadisələrə (Əsgəran qalasında, Şuşada erməni və müsəlman türklər arasında baş verən münaqişə) , məkanlarla (“Tökmə təpələr”) bağlı hekayələr “Molla Nəsrəddin” jurnalında gedən “Cəhənnəm məktubları”nda yer almır. 1907-ci ilin dördüncü nömrəsində yer alan ikinci hissədə hadisələr Mirzə Qoşunəli Təbrizinin yaşadığı Şuşada baş verir. Maraqlı detallardan biri də budur ki, jurnal çapında Şuşada baş verən hadisələri “soruşdum, dedilər” şəklində quran müəllif kitab nəşrində bu ifadələri və daha anlaşılan ehyamlarla Məşədi Səttarın dilindən verir. Əsərin jurnal variantı ilə kitab variantı arasında əsaslı fərqlərdən biri də Xortdanın cəhənnəm səfərinin təşkili və həyata keçirilməsi prosesində müşahidə olunur. “Molla Nəsrəddin” jurnalında Mirzə Qoşunəli Təbrizi Xortdana “ sənin əlacın məndə deyil, iki şəxsin əlindədir: biri mənim rəfiqim Əflatunul-məmalik və o biirisi məşhur ərizə yazan Dəsturov. Əgər Dəsturov bir ərizə yazsa filfor (dərhal, o dəqiqə) cəhənnəmi gedib gəzməyinə izin gələr”(1. s.). Burada Mirzə Qoşunəlinin funksiyasını Əflatunul-məmalik yerinə yetirir. Xortdanın cəhənnəm səyahətinə yola salma mərasimində Molla Nəsrəddin, Mozalan, Lağlağı, Hərdəmxəyal, Hop-hop iştirak edir. Əsərin kitab variantında isə Mirzə Qoşunəli Təbrizi həm məcunun hazırlanmasında iştirak edir, həm də Ağ Mollaya Xortdanın dərman istemalında onun yanında gece-gündüz yanında olması üçün məktub göndərir. “Xortdanın cəhənnəm məktublarında” nəinki Mirzə Qoşunəli, hətta onun atasının Təbrizdən gəlməsi, İranda hakimiyyət dəyişikliyi və Bəhmən Mirzənin Şuşaya yerləşməsi haqqında geniş məlumat verilir. Əsərdə zaman-zaman tarixi hadisələr və tarixi şəxsiyyətlərlə bağlı informasiya xarakterli, lakin Qarabağ tarixinin önəmli faktları oxucunu həm o coğrafiya, həm də o zamanın reallıqları ilə üzləşdirir. Şuşa şəhərinin yandırılması ilə bağlı olaraq “Molla Nəsrəddin” jurnalın 1907-ci il tarixli dördüncü nömrəsində “Cəhənnəm məktubları”nda da müəllif yazırdı: “Gecədən bir neçə saat keçmiş Şuşa şəhərinə varid oldum. Amma şəhəri görmədim, çünki dörd ətrafım xaraba idi. Soruşdum: bu evlər niyə niyə belə xarabadır? Dedilər: burada şeytan özünə toy eləyirdi. Şəhər evlərindən məşəl qayırmışdı. Doqquz gün bu növ çırağban eləyib top-tüfəng ilə toy elədi. Hərçənd bir neçə adam da tələf oldu, amma şeytan əməlidən xata çıxmasa olmaz. Dedim: düzdür”(1. s.). Satirik “Molla Nəsrəddin” jurnalının səifələrindən xalqın qarşılaşdığı bu xəyanət və vəhşiliyin təsviri incə ehyamlarla, lakin konkret hədəfləri ilə təqdim edən Əbdürəhim bəy Haqverdiyev yaşadığı dövrün reallıqlarını işıqlandırır, həm də müraciət etdiyi oxucularının yaddaşını yeniləyir. “Şeytan işi” adı altında dövrün müstəmləkəçilik və “parçala, hökm sür” siyasətinə qarşı çıxan ədibin müəllif mövqeyi çox açıq görünür. Ə. Haqverdiyevin istifadə etdiyi bir digər fakt əsərdəki Mirzə Qoşunəli Təbriziobrazı ilə əlaqəlidir. Müəllif bunu “ Molla Nəsrəddin haqqında xatiratım” da belə bəhs edir: Şuşada yaşayan vəkil Həsənəlibəy Sarıcalı jurnala “Mirzə Qoşunəli Təbrizi” təxəllüsü ilə məqalələr göndərirdi” (2.s.432.)

Ə. Haqverdiyev cəhənnəmin təsvirinin həm jurnal, həm də kitab variantında demək olar ki, ciddi bir redaktə işi aparılır. Yalnız cəhənnəmdə gördüklərini şişirtmədən və olduğu kimi çatdırmasına inanılısın deyə and verdiyi ünvanlar üzərində jurnal və kitab versiyasında bir qədər dəyişikliyə ehtiyac duyur. Jurnal nəşrində gedən: “And olsun müsəlmanların qəzətlərə olan həvəsinə, and olsun Soltan Məcidül-Həmid qazinin hürriyyətpərəstliyinə, and olsun vəzirlər şurasının sədri Stalpin cənablarının Rusiya müsəlmanlarına olan iltifatına, ... and olsun Xorasan nəqibinin evindən çıxan şərab küplərinə, and olsun İmam Cümənin buğda anbarına, Məhəmmədəli şahın Təbrizdə avara qalan qul tək tiffillərinə, and olsun yüzbaşılarımızın və pristavlarımızın insafına, and olsun sövdəgərlərimizin pul borc verəndə dəsmal ilə elədikləri hiyləyi-şərlərinə” hissələri kitab nəşrində istifadə olunmur. Bunu da müəllifin mətni yəqin ki, senzordan qorumağa çalışması ilə izah edə bilərik. Mətndəki “sövdəgərlərimizin pul borc verəndə dəsmal ilə elədikləri hiyləyi-şərləri” andı əsərin kitab variantında müəllif Ağdam

⁶⁴ BDU Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi kafedrasının doktorantı. vazifa@gmail.com

bazarında Hacı Mehdiqulunun borc istəyənlərə faiz alması deyə onlara guya yaylıq satması kimi daha geniş şəkildə təqdim edir. Ümumiyyətlə, Ə.Haqqverdiyevin "Molla Nəsrəddin" jurnalında "Cəhənnəm məktubları" adı ilə nəşr olunan mətni ilə "Xortdanın cəhənnəm məktubları" arasında çox da ciddi fərq nəzərə çəpmir. Təbii ki, jurnalda mətləblərin daha geniş, ətraflı açılması, obrazların xarakterik cizgilərinin verilməsi mümkün olmazdı. Amma müəllifin cəmiyyətə vermək istədiyi mesajlar, dövrün bütün naqislikləri incə detallarla işlənmişdir. "Molla Nəsrəddin" in on iki avqust 1907-ci il tarixli nömrəsində hekayənin "məbədi var" yazılsa da, ticarətlə məşğul olan Məşədi Sünbə adı ilə daha çox tanınan Hacı Mustafanın hekayəsi ilə "Cəhənnəm məktubları" sona yetir.

Ə.Haqqverdiyevin yaradıcılığında Avropa ədəbiyyatının poetik normaları ilə yanaşı, hətta daha çox Şərq ədəbiyyatı ənənələrinə ağırlıq qazanması mübahisə doğurmur. Bu yanaşmanı XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində yazıb-yaradan bir çox sənətkarlarımıza aid edə bilərik. Professor Tahirə Məmməd Azərbaycan dramaturgiyası ilə bağlı araşdırmasında belə bir qənaətə gəlir: "M.F.Axundovun yeni poetik formaları ədəbiyyatımıza gətirməsi heç də Azərbaycan ədəbiyyatının öz ənənələrindən uzaqlaşması demək deyildi. Dramatik növün Axundovdan sonrakı dövrü (N.Vəzirov, N.Nərimanov, Ə.Haqqverdiyev) onun həm janrca, həm də milli poetika elementləri ilə zənginləşməsi mərhələsi oldu" (3. s.55). Bu mərhələdə Ə.Haqqverdiyevin qələmə aldığı "Xortdanın cəhənnəm məktubları"nın strukturu ilə N.Gəncəvinin "Sirlər xəzinəsi", "Yeddi gözəl", "Tutnamə", "Sindibadnamə", "Min bir gecə" arasında paralellər aparmaq mümkündür. "Xortdanın cəhənnəm məktubları" "Müqəddimə", "Cəhənnəm" (yeddi ayrı-ayrı süjetli hekayələrdən ibarətdir) və "Odabaşının hekayəsi" olaraq üç hissədə verilir. Zənnimizcə, strukturdakı bu bənzərlik təsadüfi xarakter daşımır. Ə.Haqqverdiyevin "Xortdanın cəhənnəm məktubları"nı klassik ədəbiyyatın ənənələri çərçivəsində izləmək mümkündür. Böyük sənətkarın qəhrəmanları real həyatla yanaşı, nağıl qəhrəmanları və mifoloji strukturlu obrazlardır. "Pəri cadu" və "Xortdanın cəhənnəm məktubları" da qarşılaşdığımız pəri cadu, iblis, Şamama cadu, əcinnə, xortdan kimi mövhumı obrazlar bu əsərləri nağıl və mif mətninə çevirmir. Yazıçı ideyalarının alt qatda verilməsi və ənənəyə bağlılıq kimi qəbul oluna bilər. "Xalq dramının oyunbazı və kosasını, nağılların keçəlini, lətifə qəhrəmanlarını, "Min bir gecə" nağıllarının təlxəyini xatırladan təlxək obrazını da ilk dəfə milli dramaturgiyamıza gətirən Ə.Haqqverdiyev olmuşdur. Şamama cadunu ələ salıb, başqalarını əyləndirən Təlxək əcinnə obrazı "Topal Teymur"dakı Cücə, "Vaqif"dəki Təlxək obrazının sələfi kimidramatik ədəbiyyata daxil olur" (3.s.59). "Xortdanın cəhənnəm məktubları"nda dini-mifoloji motivlər və folklor ənənələri iç-içə verilir. Əsərin adında da varlığından söz edilən xortdan xalq təfəkküründəşər qüvvələrlə bağlı obrazlardandır. Onun yeraltı dünyaya səfər etmək istəyi dünyanın keçmişini və gələcəyini düşünərkən "nəgah xəyalıma cəhənnəm düşdü" qərarı ilə başlayır. Müəllifhəyat və ölüm dixotomiyasını Xristofor Kolumb, Magellan, Vasqo de-Qama, Nansenin kəşfləri ilə İskəndər-Zülqərnəynin qaranlıq dünyaya səfəri arasında aparır. Kiplinqin məşhur "Qərb Qərbdir, Şərq Şərkdir, onlar bir araya gələ bilməzlər" kulturoloji dixotomiyasını Ə.Haqqverdiyev bu dünya və o biri dünya arasında aparır. Əsərin əvvəlində verilən "Bir neçə söz"də müəllifin "bu əsərdə cəhənnəm" sözü "mənfə tiplər" cəmiyyəti mənasında düşünülməlidir" (4. s.26.) fikri bu hissənin mətnə sonradan əlavə olunmasına işarətdir. Şərq ədəbiyyatının poetik normalarını xatırladan bu bədii müqəddimədə mifoloji əsaslı obrazın o biri dünyaya səyahəti ilə bağlı "Mən gedərəm də, xəbər gətirərəm də" bəyanı az sonra "zəmani ki, mən diriyəm, necə cəhənnəmə gedə bilərəm?" sualı ilə əvəzlənir. Sualın cavabını yenə xəyalından alan qəhrəman (Mürzə Qoşunəli ilə söhbətində tərifi Ağ Molladan eşitdiyini bəyan edir (4. s.44) Mürzə Qoşunəli Təbrizinin iksiri ilə məqsədinə doğru yol alır. Mətnin başlanğıcında qarşılaşdığımız ilk obraz Xortdandırsa, haqqında danışılan ilk məkan cəhənnəmdir. Lakin bu məkana getmək üçün yola çıxan Xortdan Tiflis Şuşa arasında qarşılaşdığı hər yer və tanışdığı hər bir adamla bağlı əhvalatları paylaşdıqca arzusunda olduğu cəhənnəmdən heç də fərqli olmayan lövhələrlə tanış olur. Bərdə və Ağdam bazarları, Qərvənd oteli, Məşədi Səfər, Məşədi Seyfulla haqqında danışılan əhvalatları müqəddimənin tərkibindəki ayrı-ayrı hekayələr kimi də qəbul edilə bilər. Ancaq bu əhvalatların hamısını bir yerə cəm edən məmləkətin müstəmləkə taleyi, savadsızlıq, cahillik və bu mühitdə özünə əlverişli şərait yaradan seyidlərin, dərvişlərin saxta dindarlıq pərdəsi altında xalqı aldatması bəzən satirik, bəzən də tragikomik səhnələrlə təqdim edilir.

"Xortdanın cəhənnəm məktubları"nda xortdan yalnız mifoloji təfəkkürdə iki dünya arasında gedib-gələn xronik varlıq kimi çıxış etmir. Faytonçu onu belə tərif edir: "Görürəm sən bir nəcib oğlansan. Özün də bəyə oxşayırsan" (4.s.28.). Həyata keçirməyə çalışdığı arzusu və funksiyası etibarlı ilə invariantına yaxın olan Xortdan yeni çağda nəcib xarakterli bəy obrazına modifikasiya edir. Müasir ədəbiyyatşünaslığımızda Ə.Haqqverdiyevin ədəbiyyata gətirdiyi Xortdan obrazı belə izah edilir: "XX əsrin əvvəllərində Əbdürrəhim bəy Haqqverdiyevin «Xortdanın cəhənnəm məktubları» əsərində dini-mifoloji süjetlərdən olan İslam peyğəmbərinin meracı motivi ilə yanaşı, klassik ədəbiyyat nümunələrində işlənən o biri dünyaya səyahət motivini yeni interpretasiyada, mənsub olduğu cəmiyyətin ictimai-siyasi hadisələri fonunda təqdim etmişdir. Əsərdə o biri dünyaya səyahət edən obraz özlüyündə mifoloji xarakteri ilə seçilir. Müəllif ona qədər bu motivə müraciət edən ədəblərdən fərqli olaraq ölüb-dirilmə xüsusiyyətinə malik mifoloji obrazdan istifadə edir. Bu isə son dərəcə orijinal bir yanaşma idi" (5. s.190). Türk mifoloji təsəvvüründə xortdan gecələr məzarlardan çıxıb insanlara zərər verən varlıqdır. "Ölümü çətin olan adamın ölüsünün xortlaya biləcəyinə inanılmışdır. Bütün bunlar isə hər halda ruhun ölməzliyi, geri dönə biləcəyi kimi əski türk inancının izləridir" (6.s.154). Müasir türk tədqiqatçılarından Mehmet Yaltırık "Türk mədəniyyətində hortlak –cadı inanışları" məqaləsində xortdan obrazı ilə qaqauz türkləri arasında demonik varlıq olaraq adı keçən "obur" və ya "hobur" arasında oxşarlıqdan bəhs edir: "Gecələri məzardan çıxaraq insanları narahat etdiyinə, əlinə keçən hər şeyi yeyib udduğuna, heç kimdən qorxmadığına, insana keçici xəstəliklər də daxildən zərər verəcəyinə inanılır. Qaqauzlardakı "hortlak", Anadoludakı "hortlak" və Azərbaycan türklərindəki "xortdan" adı verilən varlığa daha yaxındır" (7.s.187-232.). Ə.Haqqverdiyev xalq inanışlarında və mifoloji obrazlar sistemində yer alan xortdan obrazının o biri dünyaya gedib qayıda bilmək funksiyasına yeni anlam verir. Əsərdə

xortdan həm də təhkiyəçinin də rolunu öz üzərinə götürür. Tiflisdən Şuşaya gedən yolu xortdanın cəhənnəm sevdasının hazırlıq mərhələsi kimi təqdim edən müəllif əsas ideyanı xalq inancları ilə gizli bir örtük altına ala bilər. Ə.Haqqverdiyev xortdan kimi demonik obrazlardan olan şeytandan da söz açır. Amma onun mifoloji-dini aspektdə təqdim edir: “Naümid olma, Xortdan! Naümid şeytandır ki, Allahın dərgahından həmişəlik qovulub” (4.s.27). Şeytan xalq demonologiyası və dini ədəbiyyatlarda şər qüvvələr sırasında sadalanan obrazlardandır. İslam ensiklopediyasında “uzaklaşmaq, hakdan və xeyirdən ayrılmaq, müxalif olmaq” mənasındakı şatn (şütün) və ya “qəzəbindən yanıb yaxılmaq” mənasındakı şeyt kökündən yarandığı irəli sürülən şeytan kəlməsi “xeyirdən və rəhmətdən uzaqlaşmış varlıq” kimi izah edilir. Ə.Haqqverdiyev də şeytanın Allahın dərgahından qovulması ilə xortdan və şeytan arasındakı fərqdən bəhs edir. Türk mifoloji obrazlar sistemində demonik obrazlar qrupuna daxil olan şeytan “nə dinib-danışır, nə də kimsəyə görünür” (6. s.341). “Xortdanın cəhənnəm məktubları”nda xortdan, şeytan və iblis obrazlarını mətnin müxtəlif qatlarında izləmək olur. Jurnal variantında olmayan Ə.Haqqverdiyev imzası ilə kitab variantında gedən “Bir neçə söz”də “Mədinənin ətrafında peyda olan əjdaha və Adəmlə Həvvanın Xənnası yedikləri xüsus” əsərdə şeytanın adı ilk dəfə çəkilir. Müqəddimədə şeytan mifoloji varlıq funksiyası ilə deyil, daha çox insanlar arasındakı şeytanlığın əlamətləri ilə önə çıxmış olur. Bunu Şuşada “şeytan özünə doqquz gün, doqquz gecə toy elədi” (4. s.43.) və ya “şeytan tərəfindən gəlmiş bir yaranal şəhərin içində top da atırdı” cümlələri də açıqca bəyan edir. Şeytanın demonik varlıq kimi anılması mətnin “Cəhənnəm” hissəsində Xortdanın Zəqqum ağacını görmək istədiyi məqamda baş verir. Zəqqum ağacının “Hər şaxəsində yetmiş min cür meyvələr var ki, hamısı acı, bədbuy və şeytan başına oxşayır” (4.s.64.) fikri dində Zəqqum ağacının yerinin nə olması sualını da ortaya çıxarır. Qurani-Kərimin Saffat” surəsinin 62-67-ci ayələrində: “Qonaq olmağa (ziyafət üçün) bu daha yaxşıdır, ya “zəqqum” ağacı?! Həqiqətən, Biz onu zalimlər üçün bir əzab vasitəsi etdik. O elə bir ağacdır ki, Cəhənnəmin lap dibindən baş qaldırır. Tumurcuqları sanki şeytanların başlarıdır. Həqiqətən, onlar ondan o qədər yeyirlər ki, qarınlarını onunla doldururlar”. Eyni mətləb “Duxan” surəsinin 43-46-cı ayələrində isə bu ağac belə vəsf olunur: “Şübhəsiz, o zəqqum ağacını o günah yiyəsi yeyəsidir. Metal ərintisi kimi əriyəsidir, qaynayasıdır qarınlarında qaynar su sayaq” (8. s.252).

Qədim türk dilində şeytan məfhumu içgek (şeytan, iblis, kötü ruh), özüt (şeytan), yek (şeytan) adı ilə bilinir. Ə.Haqqverdiyev “Xortdanın cəhənnəm məktubları”nda mifoloji obrazlar sistemindəki şeytan-iblis birliliyini qoruyur. Əsərdə İblisin “Ay camaat, məndən əl çəkin! Mənim yaxamı düşmənlərim bir dəfə sizin əlinizə veriblər. İndi hər bir dünyada törənən bəd əməli mən bədbəxtdən görürsünüz. Doğrudur, məndən yaxşı əməl baş verməz, amma yenə sizi inandırırım ki, dünyada baş verən bəd əməllərin çoxundan nə mənim xəbərim var, nə də mənim övladımın. Gedin öz içinizi axtarın, görün nə qədər şeytanlar taparsınız ki, mən onların əllərinə su tökməyə yaramaram” (4.s.69 yeni nəşr) fikirləri bu bütünlüyü əks etdirir. Məndə İblisin “– Camaat! Şeytan mən deyiləm, bu kişidir, İndiyədək bir xeyir iş yoxdur ki, bunun vücudu ilə bərpa ola. Bir şəxs tapılmaz ki, onun haqqında dilini xeyrə bulamış ola. Nə qədər təqsirsiz adamlar bunun dilinin və qələminin səbəbinə badi-fənaya gediblər. Belə şeytanlardan insanlara artıq ziyan dəyir, nəinki məndən (s.72) müraciətində də yenə iblis-şeytan funksiyalarının birliliyönə çıxır. Təbii ki, Ə.Haqqverdiyev əsərdə dini-mifoloji qatı əsas ideyanın çatdırılması kimi irəli sürür. Nəticədə tənqid hədəfi kimi çıxış edən obrazlar məzlumun, cahilin, yetimin haqqını mənimsəyən mömin, imanlı kimsələrdi ki, onların mahiyyətini izah etmək üçün şər qüvvələri, demonik gücləri mətnə daxil edir. “Xortdanın cəhənnəm məktubları”nda müəllif Dəsturov kimi “hörmətli fanilərin” dili ilə dini rəvayətlər nəql edir. “Dəsturov həqiqət, bir Allahdan qorxan, əhli-iman, xalis Əli şiiəsi, şeyxi təriqətində bir kişi idi” (4. s.80), amma Xortdan onunla Cəhənnəmdə qarşılaşır. “Molla Nəsrəddin” jurnasında dərc olunan “Cəhənnəm məktubları”nda Dəsturov obrazı ilə Mirzə Qoşunəlinin təqdimatı ilə məlum olur ki, Dəsturov “Bir ərizə yazsa filfor cəhənnəmi gedib gəzməyinə izn gələr”. “Xortdanın cəhənnəm məktubları”nda Peyğəmbərin mərci, Əlinin beşikdə əjdahanı necə öldürməsinə və nəfisi-əmmarə ilə bağlı rəvayətləri Xortdana danışan həmmən Dəsturov olduğunun şahidi oluruq “Dəsturovun ərizə yazmaqda yədi-beyzası var idi; hər məsələ xüsusunda, hər idarəyə ərizə yazardı” (4.s.83). “Xortdanın cəhənnəm məktubları”nda müqəddimədən sonra gələn Cəhənnəm dini-mifoloji xüsusiyyətləri ilə yanaşı müəllifin ironik yanaşmalarını da əks etdirir: “Səhranın günbatan tərəfindən gördüm bir şölə asimana bülənd olub, işığı hər yeri bürüyübdür. Üzümü şöləyə tərəf tutub getdim. Bir az gedəndən sonra məni cəhənnəmin istisi vurdu. Təəccüb burası idi ki, burnuma plov iyi gəldi. Yəqin etdim ki, cəhənnəmdə hamıdan çox yanlar plov yeyənlərdir” (4.s.50). Cəhənnəmin istisindən dayanıb irəli getməyən Xortdanın qulağına gələn səsin “– Əyyühəlxortdan! Eşidibsen ki, “kafər bəcəhənnəm nəmirəvəd, kəşankəşan mibərənd” (Kafir cəhənnəmə getməz, onu çəkə-çəkə apararlar)” təkidiylə irəliləməsi nəticəsində fani dünyanın əksər “möminləri” ilə qarşılaşır. Müəllifin cəhənnəmin əjdaha kimi təsviri dini ədəbiyyatlarda tez- tez rast olduğumuz səhnələrdəndir. Orta əsrlər türk miniatür sənətində cəhənnəmin əjdaha şəklində təsviri geniş yayılmışdı. Türk tədqiqatçılardan Mürüvət Harmanın araşdırmalarına görə “Osmanlı miniatür sənətinin özəlliklə klassik dövrü və ya qızıl dövrü deyilən XVI-XVII əsrlərdə əsasən bir-birinin bənzəri cəhənnəm təsvirləri ilə qarşılaşmaqdayıq. Daha çox qiyamət, axirət yaşamı və peyğəmbərlərin həyatları əsasında yazılan nümunələrlə İslam miniatür sənəti arasında bənzərlik müşahidə edilir. Ahval-i Kiyamət adlı əsərin XVI əsrin sonu XVII əsrin əvvəllərinə aid bir nüsxəsində cəhənnəm ağzından atəşlər çıxaran əjdaha olaraq təsvir edilmişdir” (9.s.1065-1072).

Qədim mədəniyyətlərdən bəhs edən S.Kramer yazır: “Şumer ilahiyatçılarına görə cənnət ölümlülər üçün deyil, yalnız tanrılar üçün nəzərdə tutulan məkandır. Ancaq tək bir ölümlünün bu cənnətə girmə haqqı var, lakin bu ölümlünün kim olması və hansı özəlliklərə sahib olması açıqlanmır (10. s.185). Şumer mifologiyasında cəhənnəm yad diyar, geri dönüşü olmayan diyar və ya ölümlər diyarı kimi izah edilir. Qədim misirlilərdə və zərdüştdininə etiqad edənlərin mifoloji düşüncəsinə görə ölənlərin cənnət və ya cəhənnəmə düşməsi bu dünyada etdikləri əməllərə bağlıdır. Ə.Haqqverdiyevin qələmə aldığı Xortdanın

cəhənnəmdə qarşılaşdıqları insanlar Mirzə Qoşunəlidən iksiri almağa getdiyi yolda rastlaşdığı kişilərdən bir o qədər də fərqlənir. Ə.Haqqverdiyev cəhənnəmi odabaşının və Xortdanın sözləri ilə təsvir edir Odabaşının təqdimində cəhənnəmdəki əjdahanın varlığını belə izah edilir: “xudavəndi-aləm ki, cəhənnəmi xəlf etdi, onun hərərətindən göy od tutdu. Otlar, ağaclar, dəryaların suyu hamısı qurudu. Cəmi vühuş və teyur, ins və cins qaziyyəlhacət dərgahına əl götürüb yalvardılar: – İlahi, yandıq. Yaratdıqlarına rəhmin gəlsin. Xudavəndi-aləm məxluqatın duasını eşitdi və bu əjdahanı yaradıb ona əmr etdi ki, cəhənnəmi udsun”(4.s.52). Xortdanın dilindən isə cəhənnəm ən nicə detallarınadək təsvir edilir: “Cəhənnəm yerin yeddinci qatında bir böyük dağın ətəyində düşübdür. Bu dağın adına Kəmid dağı deyirlər. Dağın dibi cəhənnəmdədir və başı Ərəbistanda Əsfəğan adlı bir yerdedir. Cəhənnəm özü yeddi təbəqədən ibarətdir. Əvvəlinci təbəqənin adına Cəhənnəm deyirlər. Buraya ancaq müsəlman günahkarlarını salırlar. İkinci təbəqənin adına Ləza deyirlər; bu təbəqə tərsalar üçündür. Üçüncü təbəqənin adı Hətəmədir; bu təbəqə də yəhudilər üçün təyin olunubdur. Dördüncü təbəqənin adına Səqər deyirlər; buraya da əbrləri salırlar. Beşinci təbəqənin adı Səir qoyublar. Bu təbəqə də saibilər üçündür. Altıncı təbəqənin adı Cəhimdir; bura da müşriklər üçündür. Cəhənnəmin axırıncı təbəqəsinin adına Haviyə deyirlər. Bura da münafıqlar üçündür. Necə ki, görürsünüz, xalis müsəlman məclisidir. Hər kəsin adına və libasına görə yeri var (4. s.57). Bu təqdimatda dini ədəbiyyatlarda təsvir edilən cəhənnəm modeli ilə yanaşı müəllifin incə yumoru da diqqət çəkir. Adına və libasına görə yer verilən qəhrəmanları Ə.Haqqverdiyevin bir çox hekayələrində də qarşımıza çıxır. Cəhənnəmdəki məkanlar içərisində Veyl quyusundan da söz açan təhkiyəçi onun yetmiş illik yol dərinliyində olması və “bu quyuya vətən və dövlət xainlərini salırlar”(4.s. 57) deməsi ilə hadisələri real dünya ilə bağlayır. Əsərdə yer alan müəllif qeydi: “1804-cü ildə Gəncə xanlığı birinci dəfə alındıqdan sonra Qarabağ xanı İbrahim xan əhvalatdan xəbərdar olub, öz xahişi ilə Kürəkçayda knyaz Sisyanovun xidmətinə gələrək, xanlığında baqi qalmaq şərtilə Rusiya imperatoruna izhari-təbəyyəət etmiş” (4. s.59) Ə.Haqqverdiyevin həm tarixi hadisələri, həm də müasiri olduğu cəmiyyətin bütün qüsurlarını xalq demonologiyasından gəlmə obraz olan Xortdanın diliylə ifşa edir.

ƏDƏBİYYAT:

1. Molla Nəsrəddin. Satirik jurnal. On cildə. I c.“Şərq-Qərb”. Bakı. 2017. 660 səh
2. Ə.Haqqverdiyev. Seçilmiş əsərləri. İki cildə. II cild. Bakı. Azərşəfir.1971491 səh.
3. Tahirə Məmməd. Azərbaycan dramaturgiyasının poetikası.Bakı.“Eln”, 1999.208 səh
4. Əbdürəhimbəy Haqqverdiyev.Səçilmiş əsərləri. İki cildə. II cild. Bakı,“Lider nəşriyyatı”, 2005, 504 səh.
5. Pərvanə Bəkirqızı. Mifopoetika və XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının poetik strukturu. Bakı, 2015. 248 səh.
6. Cəlal Bəydili(Məmmədov). Türk mifoloji sözlüyü.Bakı. “Eln”, 2003, 418 səh.
7. Mehmet Berk Yalınk.Türk kültüründe hortlak-cadı inanışları. Tarih Okulu Dergisi (TOD), Aralık 2013, Yıl 6, Sayı XVI.
8. Qurani Kərim. Bakı, “Azərbaycan” nəşriyyatı,1993, 368 səh. Tərcümə.Nəriman Qasımoglu.
9. Mürüvət Harman. Osmanlı minyatür sanatından bir cəhənnəm örneği :Ahval-ikiyamette yer alan ejderha şeklinde. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi. Cilt: 9
10. Samuel Noah Kramer S.N., 2002. Tarih Sümer'den Başlar Çev.: H. Koyukan, İstanbul, Kabalci Yay., evi. 488s.

XÜLASƏ

Əbdürəhim bəy Haqqverdiyev dram əsərlərində, hekayələrində, məqalələr və məktublarında yaşadığı cəmiyyətin reallıqları ilə barışmır, xalqın savadsızlığı və bundan doğan cahilliyi içərisində yeni dünyanın inkişafından xəbərsiz, Şərqin o zaman üçün ləngimiş və ya sükunətə bürünmüş abu-havasından, ətalətdən xilas etməyə çalışırdı. Ədib əsərlərində mifologiyadan və folklordan gəlmə elementləri, klassik Şərq ədəbiyyatının ənənələrini, müasiri olduğu çağın ictimai-siyasi vəziyyətini vahid bir sistem kimi təqdim etməyi bacarırdı. Ə.Haqqverdiyevin “Xortdanın cəhənnəm məktubları”, “Pir”, “Seyidlər ocağı”, “Şəbil”, “Dəcəlabad” əsərlərində mifologiya və xalq demonologiyasından, o cümlədən folklordan alınma obraz və motivlərlə zəngin mətnləri dövrün ictimai-siyasi və mədəni mühitinin aynası kimi çıxış edir. Hekayələrdəki obrazlar içərisində olduğu situasiya etibarlı ilə gülüş hədəfi kimi görünənlər də, acı həqiqətləri və reallıqları tərənnum edir.

Summary

The religious-mythological and folklore traditions in the stories by Abdurrahimbey Haqqverdiyev

In his dramatic works, stories, articles and letters, Abdurrahimbey Haqqverdiyev did not accept the realities of the society and tries to save the illiteracy people, living in ignorance, being unaware of development of the new world from the sluggish climate and the inertia of the Orient. The writer was able to present the elements of mythology and folklore contained in his works, the traditions of classical Oriental literature and the contemporary socio-political situation of the time as a single system. The texts of A.Haqqverdiyev, rich with images and motives taken from mythology and folk demonology in the works such as, “Letters of Vampire from Hell”, “Pir”, “Hearth of Seids”, “Shabil”, “Dajjalabad” were as a mirror of socio-political and cultural environment of his time. Although the characters in the stories appear as a target of laughter in the situation they were, they reflect bitter truths and realities of the time.

Резюме

Религиозно-мифологические и фольклорные традиции в Рассказах Абдурахим бека Агвердиева

В своих драматических произведениях, рассказах, статьях и письмах Абдурахим бек Агвердиев не принимает реалий общества и пытается спасти неграмотных людей, живущих в невежестве, не осознающих развитие нового мира, от вялого климата и инерции Востока. Писатель смог представить элементы мифологии и фольклора, содержащиеся в его произведениях, традиции классической восточной литературы и современную общественно-политическую ситуацию того времени как единую систему. Тексты А.Агвердиева, богатые образами и мотивами, взятыми из мифологии и народной демонологии в таких произведениях, как «Письма вампира из ада», «Пир», «Очаг сеидов», «Шабих», «Даджалабад», были как зеркало социально-политической и культурной среды того времени. Хотя персонажи рассказов кажутся мишенью смеха в ситуации, в которой они оказались, они отражают горькие истины и реалии времени.

İSA MUĞANNA HEKAYƏLƏRİNDƏ HƏYATI MƏTLƏBLƏR

Bədii söz sənətinin tarixi elə ədəbi tənqidin tarixi qədərdir. Ədəbi tənqid ədəbi prosesin fonunda doğulur, inkişaf edir və hətta püxtələşir də. Ədəbi proses və ədəbi tənqid son dərəcə mürəkkəb, ziddiyyətli, çox cəhətli bir anlayışdır və onu düzxətli, monoton estetik hadisə, dəqiq ölçülü – biçili ehkam şəkildə təsvir etmək də düzgün deyil. Ədəbiyyat tarixi göstərir ki, antik dövrdən başlayaraq, həmişə yeni ədəbi hadisə, forma və üslublar, janr xüsusiyyətləri elə köhnə poetikanın çərçivəsindən cücarib çıxır və köhnə çərçivəni tamam örtsə də, böyük sıçrayışla irəli gedib, görünməmiş rezonans versə də, tarixin və konkret zamanın obyektiv tələbi ilə öz inkişaf sürətini azaldır, hətta tənəzzülə uğrayır və sonra da, nə qədər paradoksal olsa da, geriyə, keçilmiş pilləyə qayıdır və yenə də qəribədir ki, bu köhnə estetik qəlibin öz içərisindən əvvəllər görünməyən, kəsf olmayan estetik meyarlar tapılır və məlum olur ki, ədəbi proses özündə həmişə ehtiyac enerji saxlayır; orta əsrlər ərəb ədəbiyyatı belə dövrü – “Keçmişə qayıdış” dövrünü yaşamışdır.

Nizami poeziyası klassisizm və İntibah dövrünün bütün estetik prinsiplərindən keçdiyi bir vaxtda hələ Avropada klassisizm, intibah və humanizm anlayışları heç bərqərar olmamışdı. İntibahın özü də əhatə dairəsinə görə qlobal xarakter daşıya bilmədi və hətta onun sonrakı inkişafında ardıcılıq görünmədi, 4 Almaniyada İntibahı Reformasiya əvəz elədi, Rusiyada isə bu böyük ədəbi hərəkət XIX əsrdə meydana gəldi və burada böyük nəhənglər yetişdi. Məşhur fransız mütəfəkkiri Deni Didro “Ramonun qardaşı oğlu” əsərində deyirdi: “Biz bir nəfər də olsa dahi yetişdirməyən əsrə nifrət edirik. XX əsr də öz dahilərini yetişdirdi. Bu əsrin 60- cı illərini biz şərti olaraq İntibah dövrü adlandırsaq da, əslində bu intibahın özü də sıçrayış deyildi, özündən qabaqkı illərin xüsusən, 50-ci illərin potensialından və bir qədər də dəqiq desək unudulmuş tarixi təcrübənin reminisensiyasından irəli gəlirdi. (1,27) Yəni 60-cı illərin ədəbiyyatı “göyəndüşmə ədəbiyyatı deyildi və bu dialektik proses bir neçə dövrün sintezi funksiyasını daşıdı. Bu dövrün, yəni 1960-cı illərin istər nəsrində, istərsə də poeziyasında yenə də estetik şərt mənasında humanizm, insana “təzədən baxmaq; onu aparıcı faktor kimi təqdim etmək magistral estetik prinsipə çevrildi.

Əgər 60-cı illərin fəlsəfi-psixoloji, humanist, milli kökə bağlılıq meyarları, həm də milli ruhun zəminində yetişən qlobal, bəşəri ideyalarla zəngin poeziyasını B.Vahabzadə, N.Xəzri, H.Arif və bunlardan bir qədər cavan nəsillə nümayəndələri Musa Yaqub, Sabir Rüstəmخانli, N.Kəsəmənli kimi istedadlı şairlər təmsil edirdisə, həmin dövrdəki nəsrimizi İsa Hüseynov, İsmayıl Şıxlı, Ə.Əyusli və başqalar təmsil edirdilər. İsa Hüseynovun yaradıcılığı isə öz bədii – estetik cazibəsi ilə səssiz – küysüz ucuz 5 tərifin qanadları üstə yox, yetgin, fitri istedad potensialı üzərində hadisəyə çevrildi və yazıçı tezliklə özünün milyonlarla oxucusunu qazandı. Və təbii ki, eyni sürətlə də ədəbi tənqidin həqiqi təhlil obyektinə çevrildi. Əlbəttə, bu da bir qanundur ki, sağlam ədəbi mühit sağlam ədəbi tənqidin inkişafına səbəb olursa, bəzən də sağlam ədəbi tənqid ədəbi prosesi və onun ayrı – ayrı faktlarını, hadisələrini, təmsilçilərini oyadır, inkişafa, intibaha çağırır. Həmin dövrdə İsa Hüseynovun tənqidçiləri yaş etibarilə bir – birilərindən fərqlənsə də, onların tənqidi mühakimələrində, baxışlarında yaxşı mənada bir ümumilik, müsbət təsdiqlə şərtlənən bir güclü analiz pafosu yarandı. Hələ çox cavan olan tənqidçilərimiz İsa Hüseynovun nəsr haqqında obyektiv, cəsarətli, heyrətləndirici sözlərini yarımçıq yox, axıracan deməyi bacaran, yüksək filoloji savadı və diapozonu olan tənqidçilər ədəbiyyatımızın üfüqlərində görünməyə başladılar. Bunlardan biri də Məhərrəm Hüseynovdur. İndi filologiya elmləri namizədi olan bu alimin bu əsəri yazarkən heç bir elmi dərəcəsi və titulu, ali məktəbi qurtarması haqqında diplomuda yox idi. Amma onun tənqid və təhlilində obyektivlik, fakt zənginliyi, rezonyorluq əvəzinə ədəbi hadisəyə güclü işıq salmaq qabiliyyəti, İsa Hüseynovun nəsrinə gətirdiyi yeni təsvir üsulunu, onun əsərlərinin bədii gücünü artıran detalları tutmaq bacarığı Məhərrəm Hüseynovun öz istedadını da qəbul və təsdiq etdi. Ümumiyyətlə, Məhərrəm Hüseynovun kitablarının hamısında güclü həqiqət instinkti vardır. Məhərrəm Hüseynov İsa Hüseynovun yalnız hekayələrini təhlilə cəlb edir və dünya ədəbi prosesinin praktikasından gətirdiyi nəzəri – estetik müqayisələrlə öz fikirlərini təsdiq edir və vurğunu belə bir sınılanmış, doğru hökm üzərinə gətirir ki, “sənət ölçüləri üçün meyar bədii mətnin həcmi deyil. Mahiyyət eyniyyət həcmindən asılı olmayaraq, bütün ədəbi növləri birləşdirir... yaradıcılığında və geniş təfərrüatlardan asılı olmayaraq, hər bir əsər öz dövrünün bədii salnaməsi, yarandığı zamanın bədii sənəti səlahiyyətini qazanmaq ləyaqəti ilə yaşamaq hüququ qazanır” (səh.31) Bu doğrudan da belədir! Bədii əsəri tam qiymətləndirmək üçün bir tənqid vahidi, tənqid etalonu olmasa da, tənqidin obyektiv, ədalətli, qərəzsiz səviyyəsini ölçə bilən yeganə etalon yalnız bədii əsərdəki qüsurları göstərmək, yaxud bədii əsəri predmetsiz təriflərlə göylərə qaldırmaq, musson küləkləri kimi polemika axınlarını süni surətdə toqquşdurmaq funksiyası daşımamalıdır. Əsl tənqid öz dəlil – sübutları ilə, fakt və arqumentlərlə bütün mübahisələrə əsasən son qoymalı, tərəfləri razı salıb sakitləşdirməlidir. Məhərrəm Hüseynov elə tədqiqata başladığı ilk addımdan İsa Hüseynovun ilk hekayələrindəki nöqsanları göstərir və bununla o sübut edir ki, tənqidçi və ədəbiyyatşünas hətta yaradıcılığına vurğun olduğu sənətkarın da parlaq istedadının alovundan gözlərini qamaşdırmamalı, 7 onun gözləri sərraf gözləri olmalıdır, düz baxmağı bacarmalıdır. Bu faktı bilmək də maraqlı olar ki, tənqid sözünü ərəb dilində kökü “nəqddir”. “Nəqd” zərgərlikdə əsl qızılla, saxta qızılı bir – birindən ayıran, fərqləndirən ölçü, çəki vahididir. Bu ölçü vahidindən bacarıqla istifadə edən ustaya isə nəqqad deyilirdi. Biz həqiqi əsəri, kontrabanda yolu ilə meydana gələn saxta, cızma – qaralardan ayırmaq – seçməyi bacaran istedad sahiblərinə də “münəqqid”, yaxud “tənqidçi” deyirik. Məhərrəm çox sevdiyi yazıçılardan birini-İsa Hüseynov olduğu kimi təqdim edir. O, yazıcının tənqide cəlb olunan hekayələri haqqında belə deyir: “Bir sıra mühüm məziyyətlərinə baxmayaraq, adlarını çəkdiyimiz hekayələr (“Bizim qızlar”, “Dan ulduzu”) bəzi sxematizmdən, sünilikdən yaxa qurtara bilməmişdir ki, bu qüsurları

⁶⁵ BDU Qazax filialı

ədəbin sonrakı əsərlərində, demək olar ki, görmürük” (səh.11). Məhərrəm Hüseynov əsərin təhlilini elə aparır ki, bu əsərləri oxumayan adam belə həmin əsərin məzmununu ilə tanış ola bilər, lakin müəllif bu üsuldən ona görə istifadə edir ki, mühakimələri ünvansız, predmetsiz, havaya deyilən söz kimi başa düşülməsin! İsa Hüseynov yaradıcılığının başqalarından fərqlənən təsvir üsulunu, hadisələrin xaosu içərisindən ən maraqlı vacib həyat detallarını seçə bilmək bacarığını, yalnız İsa Hüseynova məxsus olan və onun istedadı ilə möhürlənmiş bədii təfəkkür tipini, fərdiləşdirmə və ümumiləşdirmə qabiliyyətini, sözün bütün estetik & potensialından istifadə edə bilmək qabiliyyətini açmağa bilir. Kiçik hekayələrdə böyük həqiqətləri verə bilmək, sözü ucuzlaşdırmamaq, onu yerində işlətmək, başqaları üçün gülüş doğura bilən detallarda faciə ünsürlərini tapıb üzə çıxarmaq fenomenini Məhərrəm çox ustalıqla tapa bilir. Məhərrəm Hüseynovun əsas tədqiqat predmeti İsa Hüseynovun hekayələri olsa da, o yazıçının roman və povestlərinə də, yeri gəldikcə, üz tutur, müqayisəli təhlil aparır, mühakimələrini düzəltməyə çalışır, sistemə salır və demək istəyir ki, İsa Hüseynovun yaradıcılığında varislik, ideya ardıcılığı, estetik meyar etalonu bir – birinə görə görünməz rabitə zənciri ilə bağlıdır. Hətta bu zəncirin halqaları formal cəhətdən bir – birindən fərqlənsələr də! Özü də bu poetika varisliyi eyni zamanda klassik nəsrimizin də potensialı ilə bağlıdır. İsa Hüseynovun “Kollu Koxa” povestini təhlil edərkən Məhərrəm Hüseynov ideya istiqamətini, təsdiq və inkar pafosunu düzgün müəyyənləşdirir və demək istəyir ki, çox istedadlı yazıçımızın əsərlərinin hamısında demək olar ki, onun təsirli təqdim və ifadə üsulunun duzu vardır. Kollu Koxa əsərinin baş qəhrəmanı adamlara öz hərəkət və əməllərinə, dünyagörüşlərinə, həyata baxışlarına, insana münasibətlərinə, cəmiyyət içərisində özlərini aparma rəftarına görə elə düzəltməyə çalışır, ləqəblər verir ki, bu ayamalar dərhal el arasında müsbət rezonans verir, ayama sahibləri Kollu Koxadan ilandan qorxan kimi 9 qorxurlar, onu görəndə özlərini itirirlər və yeganə çarələri ona qalır ki, onlara istinad edilən qüsurları aradan qaldırınsınlar! Açıq ittihamdan üzəbətli məzəmmətdən, öyüd – nəsihətdən, direktiv və hökmlərdən, hətta həbsdən belə qorxunc olan fenomenal bir üsul. İnsana, insan xarakterinə, insan mənəviyyətinə, könül dünyasının incəliklərinə, hiss və duyğularının mürəkkəb xaosuna cəsarətli müdaxilə İsa Hüseynovun qələminə xas olan təqdirəlayiq, sınınmış xüsusiyyətlərdən biri də güclü, təsirli, sirayətədiçi detalların təsviri idi. Bədii əsərin təhlili zamanı bəzən əhvalata, epizodlara daha çox diqqət yetirilir, lakin kiçik detallara, zahirən xırda görünən təfərrüatlara ikinci dərəcəli komponent kimi baxılır ki, əlbəttə belə münasibət düzgün deyildir: xəzəl olmuş bir payız yarpağının ölgün xıxıltısı nəhəng bir ağacın dərin xəzən dərdini, eldən köçüb – gedən dumaların avazındakı bir qırıq, sızıltılı səsi – ayrılıq dərdinin böyüklüyünü, bir şəh damlasının böyük, qüdrətli günəşi özündə gizlədə bilməsini dərdindən çəkilən bir ah nidasının milyon tonlarla dərdi – səri ifadə edə bildiyi kimi, kiçik bir detaldan da böyük hekayətlərin deyə bilmədiyi mətləbi daha düzəltməyə çalışır, rəsm edilə bilər. Məhərrəm Hüseynov təhlil prosesində belə detalları göstərə bilir və təhlili sxematizmədən, deklorativ pafosdan xilas edib, onu real ünsürlərlə zənginləşdirir. O, İsa Hüseynov yaradıcılığında bədii psixologizmədən danışarkən əsərin özündən nəzəri 10 fikri gücləndirən, sözə qüvvət verən bədii parçalardan istifadə edir, özü də yerli – yerində! Bu təhlil üçün çox vacibdir. “Psixologizm” və “psixoloji analiz” anlayışlarından danışarkən mən bir məsələni yenə də qeyd etmək istəyirəm. Çünki, bir çox nəzəri – tənqidi məqalə və kitablarda bu iki anlayışın mahiyyəti eyniləşdirilir, fərqləri aydınlaşdırılmır. Həqiqətdə isə bunları eyniləşdirmək düzgün deyil! Bəzi ədəbiyyatşünasların fikrincə psixoloji analiz ilk dəfə Bakkaçonun “Fiyametta” əsərində tətbiq edilib (Xrapçenko M.), başqa bir ədəbiyyatşünasın fikrincə, guya psixoloji analiz ilk dəfə rus ədəbiyyatına “sentimentalizm ədəbi cərəyanı ilə daxil olub (Monoko N.) bəziləri isə bu termini M.Y.Lermentovun poeziyası ilə əlaqələndirirlər (Ermolov V.). Əlbəttə, bu iddiaların üçü də səhvdir. Hamıya məlumdur ki, ədəbiyyatşünaslıq və ümumən sənətşünaslıq terminlərinin hamısı bu əsərlər yaranandan sonra meydana gəlir. Məgər Nizaminin “Xosrov və Şirin”ində, Füzulinin “Leyli və Məcnun”unda, Şekspirin “Hamlet”ində psixoloji analiz yox idi? Hətta Homerin “Odisseyə” əsərində Odisseyin yolunu gözləyən Penelopanın düşüncələrində, ayrılıq iztirablarında psixoloji analiz yoxdurmu? Lakin mənim dediyim budur ki, indiki bir çox məqalələrdə bu anlayışlar tez – tez qarşılaşdırılır. Bunların fərqi isə V.Kompaneets çox gözəl aydınlaşdırır. Onun fikri belədir: “Psixologizm” anlayışı “psixoloji analiz” anlayışından çox genişdir 11 və onlar sinonim deyildir. Psixologizm əsərdə müəllif psixologiyasının ikikasıdır. Bu bədii priyom deyil, yəni yazıçı üçün ifadə vasitəsi deyil, yazıçının təbiəti istər – istəməz əsərdə özünü göstərir. O, bədii priyomdan çox, bədii əlamətlərindən biridir, yazıçı psixologizmi qarşısına məqsəd kimi qoymur. Psixoloji analiz isə onun üçün məqsəddir. “Psixoloji analiz” artıq bədii priyomdur. Onun müəyyən bir obyektə var. O yazıçının şüurlu hərəkətidir. “Psixoloji analiz” psixologizm kimi özünü intensiv olaraq göstərmir, müəllifin dünyagörüşündən, hadisələrin vəziyyətindən asılıdır. Deməli, psixoloji analiz şüurlu estetik prinsipdir. Mən bu iki termin haqqında bir qədər təfərrüata ona görə geniş yer verdim ki, İsa Hüseynovun yaradıcılığında bu iki anlayışın konkret təzahürləri çoxdur və M.Hüseynov buna daha çox nümunələr göstərmişdir. Məhərrəm Hüseynov İsa Hüseynov yaradıcılığını əvvəldən bu günə qədər çox yaxşı izlədiyinə görə çox maraqlı da bir nəticə çıxarır və bu nəticə onun əsərinə rəy verən istedadlı şairimiz, mərhum professor Famil Mehdiyin bu fikirləri ilə həmahəngdir. “İsa Hüseynov ədəbiyyata tənqid oluna – oluna gəlmiş, tənqid olunduqca da inkişaf etmiş, püxtələşmiş, haqsız hücumlara deyil, qəlbini, 12 vicdanının səsinə qulaq asmış mənsub olduğu xalqın mənəvi aləminə nüfuz etməyə çalışmış, onunla birgə nəfəs almış sevincini, kədərini, dərdlərini, ağrılarını duymuş, sabaha açılan çıxışlarını daş – kəsəkdən təmizləməyə səy etmiş, bəzən qanına işləyən zəhəri bir loğman kimi müalicə üçün fədakarlıq göstərmişdir”. Onu da qeyd edirəm ki, Famil Mehdi Məhərrəm Hüseynovun əsərinə çox obyektiv qiymət vermişdir, onu təqdir etmişdir. M.Hüseynov çox düzgün göstərir ki, İsa Hüseynovun hekayələrini vahid xətlə birləşdirən ümumi estetik məziyyətlər vardır və bu xətt həm də yazıçının humanizminin bütövlükdə parlaq ifadəsinə sübutdur. İsa Hüseynov “Xalq dastan və nağıl poetikasından gələn elementləri lirik – psixoloji təhkiyə ilə yüksək ustalıqla əlaqələndirməyə nail olur”. Məhərrəmin bu fikirləri düzəltməyə çalışır və İsa Hüseynovun yaradıcı portretini tamamlayan obyektiv və dəqiq ifadələrdir. Məhərrəm Hüseynov İsa Hüseynovun hekayələrini təhlil edərkən bu hekayələr haqqında deyilən fikirlərə də

tənqidi yanaşır və razılaşmadığı fikirlərin passiv müşahidəçisi olmur, onlara güclü reaksiya verir, polemikaya girir, öz fikrini deyərəkən heç bir tərəddüd eləmir. Məhərrəm Hüseynov M.Arifin, Məsud Əlioğlunun, İ.Əfəndiyevin, Qulu Xəlilovun bəzi tənqidi fikirlərini məharətli, aydın, məntiqi tənqiddən gücü ilə təkzib edir, özünün düzgün estetik meyarlara əsaslanan qənaətləri ilə yanlış fikirlərin ədalətli 13 inkarına gəlib çıxır. Fikrimi əyaniləşdirmək üçün Məhərrəmin İsa Hüseynovun hekayələri ilə bağlı subyektiv tənqidi fikirlərdən bir neçəsini cavabını təqdim edirik: “Qeyd etmək lazımdır ki, “Çiğirlər” hekayətinin qəhrəmanının ünvanına deyilən tənqidi fikirlərin özündə də birtərəflilik vardır: Kiçik bir hekayədə” məhəbbətin mənəvi qüdrətini, nəciyəndirici təsirini, böyüklüyünü göstərmək” (M.Arif) iddiası ciddi qəbul olunmadığı kimi “Qiyas və Sevər”in qarşılıqlı duyğularını, gənclik çılgınlığını xırda hissələr adı ilə əhəmiyyətsizləşdirmək obyektivlikdən uzaqdır (səh.36). Yaxud Qulu Xəlilovun dirsəklərini bir – birinə toxundurmaqla qəhrəmanlarının keçirdikləri həyəcanları “yüngül ehtiraslar” kimi ittiham etməsi də oxucunu” qane edə bilməz. Koşuluşdan, dirsək təmasınnın psixoloji təsvir elementləri oxucu təsəvvüründə dolğun bir harmoniya yaradır. Bu situasiyada Qiyasda Füzulinin romantik qəhrəmanı Məcnunun “Get, get sən Leyli deyilsən, ey pərizad” nidasını ummaq yəqin ki, süniliyə gətirib çıxarır: Məhərrəm, opponentlə bu yalnız iddiada güclü dəlillərlə təkzib edir, özü də böyük inam və prinsipliliklə, qətiyyətlə! Bu da istedadın başqa bir atributu, başqa bir qütbüdür! Mən Məhərrəm Hüseynovun təkzibləri ilə bütünlüklə razıyam: bütün aspektlərdə məhəbbət eyni rəngdə, eyni çalarda, eyni forma və məzmununda, eyni psixoloji, romantik qəlibdə, dəmir tafaletdə, eyni proyeksiyalarda, eyni doqmatik planda təsəvvür 14 etmək məhəbbətin məzmununu, ruhunu, onun dəruni, gözəgörünməz, ilk baxışda, həzm edilməz, dərk edilməz, duyulmaz sirlərindən məhrum etmək deməkdir. Məhəbbət hissələrinin də özünün müqəddəs heroqlifləri, dərkolunmaz kəhkəşanları vardır. Bu hissələri yaşamadan, həzm və rəsm etmək mümkün deyil. Məsələn Elçinin Baladadaşın ilk məhəbbəti hekayəsində Baladadaşın ilk məhəbbəti səhər toranlığını xatırladır, onu adi sözlə izah etmək mümkün deyil. Məhəbbət günəş kimidir. Onun mürəkkəb psixologiyası spekorləri müxtəlif zaman və məkan aspektlərində, müxtəlif maneələr qarşısında müxtəlif rənglərə çevrilir müxtəlif təəssüratlar qarşısında xaos və assosiasiyalar yaradır. Məhəbbət duyğuları elə fenomenal duyğulardır ki, onları təkə müşahidə etməklə yox, yalnız bu hissələri yaşamaqla, bu xəstəliyə tutulmaqla aydınlaşdırıla bilər. Bəzən ilk məhəbbətin cilova gəlməyən, sinəyə, ürəyə sığmayan təmiz duyğu və könül ehtirasları ilk baharın daşqın çovğun və çaqın suları kimi dərə – təpə tapmır, ölçüyə, arşına sığmır. Belə ehtiraslar konkret bir təzahür və ifadə forması, eyni ölçülü bir konvuz tez və asanlıqla fəhm edilə bilməyən şəkil, geniş yol aydınlığa, duruluğa, toranlığa işığa çıxara bilən vasitə körpü tapa bilmir, ona görə də bu gənclər tikanlar, kollar, daş-kəsəklər arasından hamar yollar – çiğirlər axtarırlar. İsa Hüseynov elə buna görə də öz əsərinin adını “Çiğirlər” qoymuşdu. Orta əsrlər Çin filosofu Lao – Tzsi deyirdi: “Böyük yol rəvan və düz olur. 15 Amma nədənsə insanlar çiğirlərlə getməyi sevirlər”. Görünür, bu çiğirlərin də fəlsəfi mahiyyəti vardır. Çiğirlər öz təbii romantikasından əlavə həm də insan hissələrini bir o qədər yüngülləşdirən, insanların odlu – alovlu duyğularından yanan sifətlərini, dramatikliyini başqalarından gizlətmək, onları sistemə salmaq, ağrı – acıları bir qədər neytrallaşdırmaq üçün imkan yaradır.. çovğun dağ suları dağ – dərələrdə, əyri – üyrü yollarda öz sürətini bir qədər ləngidir, təsir qüvvəsini azaldır. İnsan xəlvəti çox sevir. Məhəbbət ağrıları enişli – yoxuşlu çiğirlərə səpələyib yüngülləşmək üçün geniş yollardan imtina edib, dar çiğirlərə da sığınır. Bəli, məhəbbətin belə qəribə cilvələri vardır, ona görə də, Məhərrəm Hüseynovun dediyi kimi “Çiğirlər” hekayəsini sadələşməyə təhlil etmək mümkün deyil. Bir neçə misala müraciət edək: Fransa inqilabının məşhur qəhrəmanlarından olan Maratı onun sevdiyi qız öldürmüşdü. Stendalın qəhrəmanlarından biri öz sevgilisinin polisə satır. Şillirin “Orlean qızı” dramının qəhrəmanı Janna Dark məğlub etdiyi düşməninin – İngilis əsgəri Dioneli ona görə öldürür ki, Janna bu əsgərin ona baxan qara gözlərinə vurulur, əl saxlayır, düşməne qılnc çala bilmir və sonra ona verilən ilahi gücdən əsər - əlamət də qalmır! Məhərrəm Hüseynov İsa Hüseynov yaradıcılığını elə təkə onun kiçik hekayələri fonunda səciyyələndirə bilir, yəni yazıcının hekayələrindən danışmaqla İsa Hüseynovun bədii tənqiddən bütün çalarlarını, onun istifadə etdiyi estetik meyar və prinsipləri, 16 yaradıcılıq priyomlarını, yazıcının bədii intuisiyasını, fərdi sənətkar psixologiyasını məharətlə ümumiləşdirir. Məhərrəm Hüseynov İsa Hüseynov yaradıcılığının ən orijinal cəhətlərini – süjet qurma məharətini, sadə və tipik, real hadisələr fonunda müasir cəmiyyətin gizli və aşkar yaralarını, gözəgörünməz künc – bucaqlarını dərin yazıçı müşahidəsi ilə proyektor kimi işıqlandırmasını, onun orijinal tipikləşdirmə xüsusiyyətlərini konkret əsərlərdən gətirilən bədii parçalar əsasında əyaniləşdirir. Onu da qeyd edim ki, Məhərrəm Hüseynovun təhlilində müdrik bir sadəlik, işıqlı intellekt, səmimiyyət, inandırıcılıq, məntiq elə İsa Hüseynovun bədii əsərləri qədər təbii və cazibəlidir. Əsərin II fəslin “İdeya – bədii təkamül və sənətkar fərdiyyəti” adlanır və fəslin adından da məlum olur ki, bu fəsilə İsa Hüseynovun əsərdən - əsərə necə təkamül yolu gəldiyi onun yazıçı fərdiyyətini formalaşdıran fərdi sənətkar intuisiyası, sözdən maksimal dərəcədə rasioanal istifadə qabiliyyəti, sözün daxili potensial və enerjisini əsərin bədii qüdrətinə sərf edə bilmək, adi detallarda belə oxucunun ruhuna hakim olmaq bacarığı ümumiləşdirilir və bir sözlə oxuculara təqdim edilən bu kitab İsa Hüseynov yaradıcılığının gələcək tədqiqatçıları və diletant – sayıqlamasından, pedant xırdalığından uzaq kitab yazmaq istəyənlər üçün qiymətli hədiyyədir!

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Hüseynov İ. “Povestlər”, Bakı, Gənclik nəşriyyatı, 1967
2. Hüseynov İ. “Yanar ürək”. Bakı, Azəməşr, 1965
3. Hüseynov İ. “KolluKoxa”; “Azərbaycan” jurnalı, 1966
4. Hüseynov İ. “Bizim qızlar”. Bakı, Uşaqgənclər, 1953
5. Hüseynov İ. “Dan ulduzu”. Bakı, Uşaqgənclər, 1955
6. Hüseynov İ. Hekayələr. Bakı, Uşaqgənclər, 1957

XÜLASƏ

Məhərrəm Hüseynov İsa Hüseynovun yalnız hekayələrini təhlilə cəlb edir və dünya ədəbi prosesinin praktikasından gətirdiyi nəzəri – estetik müqayisələrlə öz fikirlərini təsdiq edir və vurğunu belə bir sınaqmış, doğru hökm üzərinə gətirir ki, “sənət ölçüləri üçün meyar bədii mətnin həcmi deyil. Mahiyyət ,eyniyyət həcmindən asılı olmayaraq, bütün ədəbi növləri birləşdirir... yaradıcılığından və geniş təfərrüatlardan asılı olmayaraq, hər bir əsər öz dövrünün bədii salnaməsi, yarandığı zamanın bədii sənəti səlahiyyətini qazanmaq ləyaqəti ilə yaşamaq hüququ qazanır.

SUMMARY

Vital references in İsa Muganna’s works

Maharram Huseynov only analyzes the stories of Jesus Huseynov and confirms his ideas through the theoretical and aesthetic comparisons he brings from the practicality of the world literary process and puts his emphasis on a tried-and-true judgment that "art is not a criterion for artistic dimensions. The essence combines all literary types, irrespective of their size ... every work, regardless of its creativity and wide-ranging detail, has the right to live with the artistic chronicles of its time and the dignity of artistic art of its creation.

RƏYÇİ: dos.E.Vəliyeva

Əliyeva Gülğün⁶⁶
NƏSİMİ VƏ MÜHİTİ RƏSUL RZA YARADICILIĞINDA

(Şairin “Son gecə” poeması və ədəbi-elmi araşdırmaları əsasında)

Seyid İmadəddin Nəsiminin həyat yolu və bədii irsi XX yüzil Azərbaycan ədəbiyyatının müntəzəm surətdə müraciət etdiyi problemlərdən biridir. Xüsusən, XX yüzilin ikinci yarısından etibarən dahi şairin və mütəfəkkirin mühiti və yaradıcılığına maraq daim yüksələn xətlə inkişaf etmişdir. Ötən əsrin 70-ci illərinin əvvəllərində Ulu Öndər Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə həyata keçirilən 600 illik yubiley tədbirləri və təntənələri böyük sənətkarın özünəməxsus yaradıcılığına və təkrarsız taleyinə marağı daha da gücləndirmişdir. Məhz həmin yubiley tədbirlərindən sonra Nəsimi şəxsiyyəti və yaradıcılığı təkcə mənsub olduğu ölkədə və regionda deyil, ümumən, bütün dünya miqyasında elmi və mədəni ictimaiyyətin diqqətini özünə cəlb etməyə başladı. Azərbaycanın və bütövlükdə Yaxın Şərq ədəbi-mədəni və ictimai-fəlsəfi mühitinin yetişdirdiyi Nəsimi bütün bəşəriyyətin qalib və azad insan simvoluna çevrildi.

XX yüzilin ikinci yarısından etibarən Azərbaycan mədəniyyətinin bütün sahələri və janrları üzrə böyük məhəbbətlə canlandırıldığı və vəsf etdiyi Nəsimi şəxsiyyəti ədəbiyyatımızın da sevimli və məhrəm obrazlarından biridir. Azərbaycan ədəbiyyatının, demək olar ki, əksər janrlarında Nəsiminin taleyinə və yaradıcılığına əsərlər həsr olunub. Azərbaycan nəsrində dahi şəxsiyyətin ilk və monumental obrazını xalq yazıçısı İsa Hüseynov məşhur “Məhşər” romanında, dramaturgiyamızda Nəsiminin tragik obrazını xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadə “Fəryad” pyesində, epik poeziyada isə böyük sənətkarın zəngin həyat və mübarizə yolunu xalq şairi Qabil “Nəsimi” mənzum romanında məhəbbətlə təsvir etmiş, Nəsimi dünyasını sonsuz sevgi və səmimiyyətlə vəsf etmişlər. Filologiya elmləri doktoru Vaqif Yusifli böyük şairin ədəbiyyatımızdakı ən uğurlu obrazlarından bəhs edərək mühüm mülahizələr irəli sürür: “Ümumiyyətlə, Nəsimi şəxsiyyətinə və Nəsimiliyə poeziyanın müraciəti keçən əsrin 60-80-ci illərində daha güclü idi. Görünür, bunun əsas səbəbi də böyük şairin 600 illiyi ilə bağlı idi. Nəsimi haqqında ən gözəl şeirlər, poemalar məhz o illərdə yazıldı. Təbii ki, bu yazıda Nəsimi obrazının Azərbaycan şeirində necə əks olunduğunu bircə-bircə, misallarla açıqlamaq mümkün deyil” (1). Müəllif XX yüzil Azərbaycan ədəbiyyatında Nəsimi obrazını canlandırmaq yönündə əldə olunmuş mühüm ədəbi nailiyyətləri və onların bədii-estetik fikir tariximizdəki əhəmiyyətini ümumiləşdirərək, aşağıdakıları vurğulayır: “Ancaq Əli Kərimin “Şəhidliyin zirvəsi” şeiri, fikrimizcə, Azərbaycan poeziyasında Nəsimi haqqında, onun şəhidiyi barədə yazılan şeirlərdən ən nadiri, ən kamildir. Hətta deyə bilərəm ki, İsa Hüseynovun “Məhşər”i nərsdə, Qabilin “Nəsimi”si epik poeziyada, Bəxtiyar Vahabzadənin “Fəryad”ı dramaturgiyada hansı ucaqlıqda dayanırsa, Əli Kərimin “Şəhidliyin zirvəsi” şeiri də o ucaqlıqda yer tutur”. (1).

Lirik poeziyada Nəsimi obrazına daha sıx və daha çox rast gəlinir. Əminliklə söyləmək olar ki, XX yüzil Azərbaycan poeziyasının həmin dövrdə yazıb-yaratmış əksər görkəmli nümayəndələri dahi şair obrazına müraciət etmiş, onun keşməkeşli həyatını, dini-fəlsəfi idealını və ictimai-siyasi dünyagörüşünü sənətkarlıqla əks etdirməyə çalışmışlar. Nəsimi haqqında çağdaş Azərbaycan poeziyasında onlarla uğurlu poetik nümunələr qələmə alındığını bildirmək olar. Onlardan ustad sənətlərimizdən Rəsul Rza, Bəxtiyar Vahabzadə, Nəbi Xəzri, Qabil, Hüseyn Arif, Balas Azəroğlu, Söhrab Tahir, Əliağa Kürçaylı, Məmməd Araz, Nəriman Həsənzadə, Cabir Novruz, Əli Kərim, Hüseyn Kürdoğlu, Xəlil Rza Ulutürk, Fikrət Sadiq, Fikrət Qoca və başqalarının qələminə məxsus olan şeirləri ayrıca qeyd etmək məqsədə müvafiqdir.

Rəsul Rzanın “Son gecə” poeması Nəsiminin bir tarixi şəxsiyyət və dahi sənətkar kimi bədii-fəlsəfi dərkəni nöqtəyi-nəzərindən xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Poemada Şirvanın “böyük dərbəder”inin və əzabkeşinin son gecəsini gözlərimiz önündə təbii canlandırmaq üçün müəllif öz poetik arsenalından və ifadə imkanlarından hərtərəfli istifadə etməyə çalışıb. Bu son gecənin sonsuz iztirablarını və ağrı-acısını aydın təsvir etmək üçün şair doğru olaraq, ən mübariz məhbusun məskən saldığı son məkanı – onun son günlərini yaşadığı və edam saatlarını misilsiz bir sarsıntılarla gözlədiyi zindanı məharətlə təsvir edir: “Başlayıram Son gecənin qəmli mərdlik dastanını. Son gecədir. Saysız gecələr olub bundan qabaq, sonsuz gecələr olacaq. Bu gecə son gecədir. Həm başlanğıc, həm nəticədir. Qala susur, ət yeyib, qan içib xumarlanan yırtıcı kimi. Hərdən keşikçilərin səsi gəlir: Allah! Allah! Bu səsdə həm qorxu var, həm səksəkəli ümid”. (2, s. 134).

Tənqidçi V.Yusifli yuxarıda qeyd etdiyimiz məqaləsində “Son gecə” poemasının yaranma tarixindən də bəhs edir: “Xalq şairi Rəsul Rzanın “Son gecə” poeması da Nəsimi haqqında ən dəyərli əsərlərdən biridir. Əsər 1973-1974-cü illərdə qələmə alınıb. Amma Rəsul Rzanın Nəsimi axtarışları 60-cı illərin sonlarında başlamışdı. “Cahana sığmayan şairin qərib məzarı” Azərbaycan mədəniyyət xadimlərinin Suriyaya səfərindən sonra yazılmışdır. Bu yazıda Rəsul müəllim Hələb şəhərində Nəsiminin qəbrini axtardığından, qəbri tapıb onu ziyarət etdiyindən söz açır. Rəsul Rzanın “Böyük şair haqqında qeydlər”, “Nəsiminin bir beyti haqqında” məqalələri də 60-cı illərin sonlarında qələmə alınıb və görünür, Nəsimi poeziyasına və şəxsiyyətinə maraq təsadüfi deyilməmiş”. (1).

Həqiqətən də, Rəsul Rza yaradıcılığında və ədəbi fəaliyyətində Nəsiminin bədii irsinə, həyatına və şəhidliyi tarixinə maraq bir qədər əvvəl başlanmışdı. “Son gecə”ni yazmasından xeyli əvvəl, R.Rza Azərbaycan mədəniyyət xadimlərinin tərkibində Suriyada səfərdə olmuş və bu səfər təəssüratları əsasında yazılmış məşhur “Cahana sığmayan şairin qərib məzarı” məqaləsi “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzetində işıq üzü görmüş və ölkəmizdə böyük əks-səda yaratmışdı. Həmin məqalədə Nəsiminin Suriyadakı taleyi ilə bağlı da mühüm fikirlər ifadə olunmuşdu: “Əlbəttə, bir gün, bir neçə saatlıq vaxtda şairin irsi, onun həyatı, mübarizəsi haqqında az-çox səhifə məlumat toplamaq mümkün deyil. Öyrənə bildiyimiz bu oldu ki, Hələbdə şairin qəbri, adına küçə var və onun məqbərəsi olan məhəllədə 40-50-yə qədər ailə Nəsimi baba adını daşıyır. Buradan Hələb

kitabxanasına getdik. Kitabxananın baş elmi işçisi Yunis Rəşiddən başqa sorğu-suallarla yanaşı, Nəsimini soruşduq. Bir kitab gətirdilər: "Hələb şəhərinin tarixinə aid materiallar. VII cild". Onun 144-cü səhifəsində ərəbcə bu sözlər yazılmışdı: "820-ci il. Bu ildə Hələb şəhərində yaşamış... Nəsimi öldürülmüşdür. O, hürufilərin şeyxi idi. Hələbdə yaşamış bu şeyxin tərəfdarları çox idi. Onun təriqət tərəfdarlarının artdığını gören sultan əmr edir ki, onun boynu vurulsun, dərisi soyulsun və dar ağacından asılsın." (3).

"Son gecə" nin baş qəhrəmanı – şair-məhbus, təbii olaraq, özündən əvvəl də bu zindanda ölüm hökmünü, öz sonunu ümid və ümitsizliklə, iztirab və yanğı ilə gözləyən insanlar haqqında düşünür. Zindanın təsvirində və zindan divarlarına qan-yaşla yazılmış illərin, əsrlərin poza bilmədiyi tale yazılarında o sanki öz qismətini də oxumağa və təsəvvür etməyə çalışır: "Zindan qapıları bağlıdır kilid-kilid. Zindan divarları qazıq-qazıq, dolaşiq, aydın yazı. Neçə ildir, neçə əsrdir nəsil-nəsil insan arzusunu, ümidini bu daşlara qazıb, bu daşlara yazıb. "Qardaşımı dünən asdılar, bu gün asacaqlar məni Demədim onlar deyəni". İxtiyarlılar qan içir, boyun əyimmi bir can için!" "Anam ağlamasın. Sevgilim qara bağlamasın". Yazılardan pozulub çoxu. Yazılarda inam, mətənət, kədər, qorxu. Zaman keçdikcə pozulub çoxu. Neçə il, neçə əsr nəsil-nəsil insan səsi susdurulub bu məhbəsdə, bu daş qəfəsdə". (2, s. 134-135).

Nəsiminin son gecəsini poetik təhlil və tərənnüm predmetinə çevirməklə müəllif şairin mənəvi dünyasını və obrazını yaratmaq üçün son dərəcə uğurlu və səmərəli bir yol seçdiyini poemanı oxuyarkən əminlik hasil edirik. V.Yusifli poemanın özəl xüsusiyyətləri və məziyyətləri ilə bağlı da mühüm fikirlər bildirir: "Son gecə" poeması Nəsiminin zindanda – sabahkı edamdan qabaq düşüncələrini ifadə edir və bu, keçilən məşəqqətli, amma şərəfli ömür yolu, həyat və insanlıq haqqında son qənaətləridir... Poemada Nəsimi dönməzliyi, əqidəsi yolunda ölümə belə, göz qırpmamağı onun zindan gözetçisi ilə söhbətində öz ifadəsini tapır və dialoq-söhbətdə Nəsimilik meyarı belə açıqlanır". (1). Bu son gecənin sirli-sehrli və qorxunc fonunda Nəsimi dünyasının və şəxsiyyətinin mahiyyəti, bütün əzəməti əks edib: "Orda, burda qurumuş qan izi. Kim sayıb, kim sayacaq gələnləri, gedənləri, ümidliyi, ümitsizi. Burda keçir son gecəsi İmadəddinin. Bir küncdə diz üstündə oturub: nə görkəmində məyusluq, nə gözlərində kin". (2, s. 136). Son gecənin məşum sükunəti və edam ərəfəsi iztirabları əsərdə təsirli və yadda qalan poetik detallar vasitəsilə əks etdirilir: "Sükutu pozur qoca. "Ya şeyx, niyə tövbə etmədin? Səni bağışlardı məzhəb, din". İmadəddin qaldırır başını, deyir: "Qoca! Böyük həqiqətə, doğru sözümə tövbə deyimmi? hər yanda zülmü səfaləti gören gözümə tövbə deyimmi? Ülvi gözəlliyə - Kəbərə, ləkəsiz məhəbbətə, insan adına bağlı həqiqətə tövbə deyimmi? Mən deyirəm Allahın canlı təcəssümü sənsən, mənəm Allahın damlası İnsan özüdür. İnsan düşüncəsi, doğru sözüdür. Bax, budur allah...". (2, s. 142-143).

Böyük və mübariz sənətkarın öz dövrünə, mənsub olduğu ictimai-siyasi və mənəvi-dini münasibətlər sistemində, çərçivəsinə sığmazlığı müəllifi düşündürən əsas məsələlərdən biri kimi diqqəti cəlb edir. Poemada Nəsimi mühitinin səciyyəvi cəhətləri və onun bu mühitdən son dərəcə yüksəkliyi diqqət mərkəzindədir: "Nəsimi qəzəblə səslənir: "İndi bir can üçün dediklərimdən dönüb tövbə edimmi? Qazının, zahidin yalan, riyə yolunu tutub gedimmi? Yox! Yox! Qoca, anla məni! Tövbəyə qurban vermək olmaz vicdan deyəni". (2, s. 143-144). Nəsimi onu xilas etmək istəyən, daha doğrusu, özünü onun uğrunda və yolunda qurban etmək istəyən zindan keşikçisinin təklifiylə razılaşmır, bu ölüm və şəhidlik onun ömrünün təkə son nöqtəsi yox, həm də zirvəsi və mənası olduğunu dərinləndirir: "Sağ ol, nəcib qoca! Ölümə qorxmayanın bu tədbirə nə ehtiyacı? Onlar öldürəcəklər mənim bədənim. Gerçək eşqim, doğru sözüüm yaşayacaq. Ölümə baş əyərmi idrak, həqiqət, ülvi eşq, təmiz məhəbbət?! İnan, möhtərəm qoca, inan! Ölümüsüdür yaradan insan!" (2, s. 146).

Poemanın son misraları böyük şair əbədiyyətinin sirlərini, səbəblərini bizə anladır. "Son gecə" əslində Nəsimi həyatının sonu yox, Nəsimi ölümsüzlüyünün və əbədiyyətinin başlanğıcı kimi təəssürat yaradır. Əsərin əsas qayəsi və estetik mündəricəsi də bundan ibarətdir. Nəsiminin şəhadəti təkə şəxsən onun yox, mənsub olduğu təriqət və dini-fəlsəfi cərəyan üzvlərinin yox, tam mənada mənəvi cəhətdən kamil və azadlıq sevər insanların, bütün insanlığın mənəvi qələbəsinə rəmzləşdirir: "Dustaq nələr düşündür gecənin bu çağında: "Bəlkə bu dözüüm, bu cəsərət əbəddir. Bəlkə məni təhrik edən məlun səsdir. Yox! Yox! Bu, gələcəyə ibrətli dərstdir. İstər zindanda çürüt, istər sürgündə qocalt, istər dara çək, həqiqət ölümə baş əyməyib, əyməyəcək!". (2, s. 147-148). Əsərin son misralarından biri daha çox diqqəti cəlb edir:

Bu, gələcəyə ibrətli dərstdir.

Həqiqətən, Nəsiminin öz taleyindən və ömrünün son gecəsinin hökmündən qurtulmaq istəməməsi, nəinki onu xilas etmək istəyənlərin köməyindən imtina etməsi, hətta din və hakimiyyət sahibləri qarşısında sadəcə tövbə etməklə öz həyatının xilas barəsində düşünməməsi obrazın və bir tarixi şəxsiyyət kimi Nəsiminin həyat və əqidə məntiqinə, etiqad və dünyagörüşünə tamamilə uyğun idi. Müəllif Nəsimini və onun sonunu məhz bu cür təsvir etməklə həm də şairin zamanlara və məkanlara, dinlərə və məzhəblərə sığmayan böyük həqiqətin yolçusu olduğunu nümayiş etdirmək, təqdir və təsdiq etmək istəyirdi:

...həqiqət ölümə baş əyməyib, əyməyəcək!

Rəsul Rzanın Nəsimi mühitini və həqiqətini yüksək sənətkarlıqla, həm də ictimai-siyasi və tarixi gerçəklə uyğun şəkildə poetik ifadə və təsvir etməsi təsadüfi deyildi. Çünki bu poemanı yazmağa girişməmişdən xeyli əvvəl zəhmətkeş şair böyük mütəfəkkirin həyat və yaradıcılıq yolunu ədəbi-tarixi fakt və sənədlər əsasında öyrənməyi qarşısına məqsəd qoymuşdu. Yuxarıda adını çəkdiyimiz məşhur məqaləsi və 1968-ci ilin noyabrında Azərbaycan mədəniyyət xadimləri nümayəndə heyətinin tərkibində Suriyaya səfər etməsi görkəmli şairin Nəsimi taleyini və tarixini dərinləndirən öyrənməsində mühüm addım olur.

"Cahana sığmayan şairin qərib məzarı" (1968) məqaləsi Rəsul Rza yaradıcılığında deyil, ümumən, Nəsimişünaslıqda ciddi rezonans doğuran ədəbiyyatşünaslıq araşdırmalarından biri kimi diqqətə layiqdir. Həmin tədqiqatda ilk dəfə qələmə

alınan və irəli sürülən bir çox elmi mülahizələr bugün də öz aktuallığını və dəyərini saxlamaqdadır. Məqalədə öz əksini tapmış ciddi və qiymətli elmi müşahidələrdən biri dahi şair məzarının axtarışı və tapılması ilə bağlıdır. Müəllif nümayəndə heyətinin və özünün bu məsələ ilə bağlı gərgin, eyni zamanda, böyük nigarancılıqla yönlənmiş intizarını aşağıdakı kimi təsvir edir: “Noyabrın 29-da Suriyanın mədəniyyət xadimləri, Sovet İttifaqının Hələbdəki konsulu, bizim bütün nümayəndə heyəti Nəsiminin qəbrini ziyarətə getdik. Hələbin hərbi qalası – Sitadel səkkiz əsrdən artıqdır ki, şəhərin ortasında, 200 metrə qədər hündür bir təpənin üstündə mürgüləyir, illəri, əsrləri köçəri quşlar kimi bir-birinin ardınca yola salır”. (4, s. 79). Ustad sənətkara böyük bir məhəbbət və sonsuz bir maraqla Nəsimi ziyarətinə aparan yolları, Hələb küçələrini, Nəsimi küçəsini və məqbərəsini gözlərimiz önündə canlandıran müəllif fikirlərini davam etdirərək aşağıdakıları bəyan edir: “Əvvəlcə kiçik bir həyətdə girirsən: həyətdə beş-on qəbirli bir ailə qəbristanlığı var. Başdaşlarında “Nəsimi” sözü görünür. Hələbdə bugünə qədər Nəsimi baba adı – familiyası ilə yaşayan onlarca ailə var. Qərib şairin adını daşıyan bu uzaq Nəsimi nəslindən biri – Hikmət Nəsimi bizə bələdçilik elədi. Bu Nəsimi 48-50 yaşlarında bir adamdır. Onun şəklinə baxan bu adamın mütləq Şirvanlı olduğunu tərəddüdsüz deyər. O, çadır alveri ilə məşğuldur. Həyətdən keçib yarıqaranlıq bir otağa girdik. Burada üstü parça ilə örtülü (Suriyada belə bir adət var: Məşhur adamların qəbrini bahalı ipək parça ilə örtürlər) bir tabut – qəbir var. Ortada kiçik bir çarhovuz, divarlarda çərçivəyə salınmış yazılar var. Bu yazılardan biri dörd misra şeirdir. Onun fotosunu çəkdik.

Üzüldük, dönmədik mərdanəlikdən,
Xudaya, böylədir hübbi-səmimi.
Kəşafətdən çıxıb olduq bəhəqqə,
Gülüstani-ilahinin Nəsimi.

Bu şeir hicri 1217-ci ildə Ramazan ayında Məhəmməd Sübhü adlı bir adam tərəfindən yazılmışdır”. (4, s. 79-80).

“Cahana sığmayan şairin qərib məzarı” məqaləsində bilavasitə Nəsimi məzarının yerləşdiyi məkan və onun ümumi vəziyyəti ilə bağlı ifadə edilən müşahidələr çox qiymətlidir. Etiraf etməliyik ki, Nəsiminin qəbri ilə və ümumən, bu məsələ ilə bağlı Nəsimişünaslıqda Rəsul Rzaya qədər və ondan sonra bu dərəcədə zəruri və gərəkliliyi elmi ədəbiyyatlarda əks etdirən də olmayıb: “...Nəsiminin qəbri otağın içində, taxta barmaqlıq arxasındadır. Bu otaqdan ikinci otağa üç pilləli keçid enir. İkinci otaqda da iki qəbir var. Bunlar Nəsiminin yaxın qohumlarının qəbridir. Onlar da Nəsimilərdir. Bütün bina kədərli təsir oyadır. Lakin edam edilmiş bir şairin qəbrinin bu neçə yüz ildə saxlanması, onun xatirəsinin əziz tutulması, adına küçə qoyulması bizi çox mütəəssir elədi. Hikmət Nəsimidən soruşduq ki, şairin əlyazmalarından, kitablarından bir şey qalıbmı? O, atasından belə bir rəvayət eşidib ki, 60-70 il bundan qabaq İmadəddinin bir çox əlyazması və kitablarını kimlərsə Türkiyəyə aparıblar”. (4, s. 80). Məqalə müəllifinin böyük maraq doğuran mülahizələrindən birinə ayrıca diqqət vermənizi istərdim. Bu cümlədə Nəsimiyə təkcə çağdaş, XX yüzildəki münasibət deyil, həm də tarixən formalaşmış münasibət və Nəsimi mühiti haqqındakı bilgilər öz əksini tapıb: “Bütün bina kədərli təsir oyadır. Lakin edam edilmiş bir şairin qəbrinin bu neçə yüz ildə saxlanması, onun xatirəsinin əziz tutulması, adına küçə qoyulması bizi çox mütəəssir elədi”. Demək, Nəsimin tarixi taleyi və XIV əsrini ictimai-siyasi, ədəbi-mədəni şəraiti haqqında düşünərkən biz müdrik şairimizin bu mülahizəsini də yadımızda saxlamalıyıq. Yəni cahil və mövhumatçı dini-siyasi liderlərin amansız hökmü ilə edam edilən əzabkeş şairin bugün olduğu kimi, uzaq orta əsrlərdə də tərəfdarları və pərəstişkarları az olmayıb. Yalnız mənsub olduğu və rəhbərlik etdiyi təriqətin üzvləri, hürufilər deyil, şeiri, sənəti, azad sözü və böyük həqiqətləri həmişə yüksək dəyərləndirən sadə xalq nümayəndələri, sırayı və zəhmətkeş insanlar Nəsimi şəxsiyyətini, poeziyasını fəqət bugün deyil, elə orta əsrlərdə də gərəyincə qiymətləndirmiş, dəhşətli qətlindən sonra belə onun xatirəsinə həmişə əziz tutmuşlar. R.Rzanın “Cahana sığmayan şairin qərib məzarı” məqaləsinin sonunda ifadə edilmiş fikirlər də diqqəti çəkir: “Rəngi saralmış köhnə vərəqlərdən belə Nəsimi şeiri haqq, həqiqət, ədalət, yüksək humanizm səfəqləri ilə parlayır. Onun insan azadlığını, insan təfəkkürünün təntənəsini tərənnüm edən sətirləri bugün də hər biçimli, hər geyimli müstəbidlərə qorxunc bir xəbərdarlıqdır. Nəsiminin əsrlərin dolaşq yollarında didərgin düşmüş səsinə bir ahəng düzümündə toplamaq, onun sözlərini, yazılarını axtarıb tapmaq, dünya poetik fikrinin bu cəsarətli, dönməz nəğmələrini bilməyənlərə eşitdirmək, tanımayanlara tanımaq müqəddəs vəzifəmizdir. Suriyaya-Hələbə, Türkiyəyə, İrana, güman gələn hər yerə adamlar göndərib Nəsimi irsini təmkin və inadla axtarıb tapmaq, toplamaq gərəkdir”. (4, s. 81).

“Böyük şair haqqında qeydlər” (1969) və “Nəsiminin bir beyti haqqında” (1969) məqalələrində də R.Rza keçən əsrin 60-cı illərindəki Nəsimişünaslığımızı yeniləşdirən və zənginləşdirən mühüm fikirləri irəli sürür. Məsələn, müəllifin “Böyük şair haqqında qeydlər” məqaləsində Nəsimi mühitini və dahi sənətkar yaradıcılığına orta əsrlərdəki münasibəti öyrənmək və təsəvvür etmək nöqtəyi-nəzərindən əks etmiş bir fikir diqqəti cəlb edir: “Mən bu yaxınlarda qədim bir əlyazması əldə etdim. Onun hicri 971-ci il, cəmədiyələxir ayının 10-da (miladi 1564-cü ilin yanvarında) yazıb bitirmiş katib Nəsimini: “Danışanların ən mahiri, bilik sahibləri və həqiqət axtaranların öndə gedəni” adlandırır. Əlyazma divanında Nəsiminin 9000 sətirdən ibarət qəzəl, qəsidə və rübaisi var. Müqayisə zamanı hələlik gözüme dəyən fərqlərdən biri əlyazmasında bir sıra kəlmə və ifadələrin Osmanlı türkcəsinə deyil, azərbaycancaya daha uyğun olmasıdır”. (4, s. 83).

“Nəsiminin bir beyti haqqında” (1969) məqaləsi də Nəsimişünaslığa gətirdiyi bir sıra mühüm yeniliklərlə diqqəti çəkir. Ümumən, R.Rzanın Nəsimi haqqındakı əsərləri dahi şairin həyat və yaradıcılığının ən mühüm və mürəkkəb cəhətlərini işıqlandırması ilə, onlara aydınlıq və müəyyənlik gətirməsi ilə yadda qalır. Bu məqalədə də Nəsiminin həyat və yaradıcılığı ilə bağlı bir sıra dolaşq, qeyri-müəyyən və mübahisəli məsələlərə münasibət bildirilir. Əgər R.Rza “Son gecə” poemasında şairin ömrünün son gününü, son gecəsini bədii-fəlsəfi təhlil mərkəzinə çəkmişdisə, “Cahana sığmayan şairin qərib məzarı” məqaləsində onun Hələb şəhərindəki son mənzilinin – məzarının axtarılması və tapılması ilə bağlı düşüncələrini, mülahizələrini bildirmişdisə, “Nəsiminin bir beyti haqqında” məqaləsində şairin son şeiri, daha doğrusu, son beyti haqqında

orijinal fikirlərini irəli sürür. Bu mülahizələr yalnız bir şeirin taleyi, məna və mündəricəsi nöqtəyi-nəzərindən deyil, bütövlükdə Nəsiminin və yaradıcılığının taleyi baxımından da son dərəcə qiymətlidir. Məqalədə oxuyuruq: “Son vaxtlar Nəsimi yaradıcılığı ilə yaxından məşğul olduqda rast gəldiyim bir sənəd bu rəvayət haqqında və şairin həmin beyti haqqında bəzi mülahizələr söyləməyə haqq verir. Rəvayətə görə, Nəsiminin bir şeirini avazla oxuyan gənci kafir kimi ölüm cəzasına məhkum edirlər. Hadisədən xəbər tutan kimi Nəsimi cəza yerinə gəlib, “şeiri mən yazmışam” – deyir, gənci azad etdirir. Lakin ruhanilərin fitvası ilə şairi ölüm cəzasına məhkum edir, dərisini soyurlar. Fitva verən zahidlərlərdən biri: “Bu mürtədin bir damcı qanı kimin bədəninə düşsə, o yeri kəsib atmaq gərəkdir” – deyir. Təsədüfən, şairin qanı bu zahidin barmağına düşəndə o, sözümdən qaçır. Bu zaman Nəsimi məşhur beytini deyir:

Zahidin bir barmağın kəssən dönüb həqdən qaçar,
Gör bu miskin aşiqi sərpa soyarlar, ağlamaz”. (4, s. 89).

Böyük şairin həyat və yaradıcılığını dərinləndirən, onun yaşadığı dövrə və mühitə yaxından bələd olan müəllif ictimai-siyasi və tarixi dəlil-sübutlar əsasında bu məşhur qəzəlin yaranma şəraiti və ondakı sonuncu beytlə bağlı həqiqətə uyğun düşüncələrini bölüşərək aşağıdakıları vurğulayır: “Diri-diri soyulan bir adamın bu faciə zamanı bütöv bir qəzəl yaradıb deməsi ağlasığan şey deyildir. Buradan bir ehtimal dəxi doğa bilər: Nəsimi əvvəlcə yazmış olduğu bu qəzəlin həmin məşhur beytini edam zamanı fitva verən ruhanin üzünə bir qəzəb silləsi kimi çırpılmışdır. Belə bir ehtimalı qəbul etmiş olsaq, bir damla qanın zahid barmağına sıçrayıb-sıçırmadığının əhəmiyyəti yoxdur. Qəzəli diqqətlə oxuyanlar görürlər ki, oradakı başqa beytlərdə də bu dolaşq kələfi açmaq üçün əhəmiyyətli yerlər vardır”. (4, s. 92). Həqiqətən, R.Rza özünün böyük sənətkar təcrübəsinə və klassik poetikamızla bağlı dərin biliklərinə əsaslanaraq, həm də bu qəzəlin Nəsimişünaslıq üçün əhəmiyyətini nəzərə alaraq, şeirin öz mətnindən və qəzəl müəllifinin özünəməxsus xarakterindən çıxış edərək, elmimiz üçün bugün də öz dəyərini itirməyən mühüm fikirləri irəli sürməyə müvəffəq olur: “Nəsimi insanı soyanlara müraciətlə “Soyun, ey murdar sallaxlar, Nəsiminin tənini” deməsi, belə “peşə” sahiblərinin o zaman olduqlarına və belə hadisələrin tez-tez baş verdiyinə qəti sübutdur. Bütün bunlara əsasən, demək olar ki, birinci ehtimalımız hər cəhətdən daha məntiqli, daha ağılabatandır. Yalnız haqqında söhbət gedən beyti deyil, bütün qəzəli Nəsiminin öz edamı ərəfəsində, fitvanın məzmununu, ittihamnaməni biləndən sonra yazdığı aydındır. Çünki şairin dərisini diri-diri soymuş olsalar belə, bu zaman onun böyük bir qəzəl yarada bilməsi və onu söyləməsi ağılabatan şey deyil”. (4, s. 93).

“Nəsiminin bir beyti haqqında” məqaləsindəki Nəsimişünaslıqda və ümumən, Nəsimi şəxsiyyətinə və yaradıcılığına münasibətdə ciddi rezonans doğuran mühüm yeniliklərdən biri isə R.Rzanın aşağıdakı fikirləri ilə bağlıdır: “İndi qəzəlin məşhur beyti haqqında. Bu beytin əlyazması ilə müqayisəsində son dərəcə maraqlı və ciddi bir fərq göz qabağındadır. Beytin birinci misrası eyni ilə bu vaxta qədər məlum olduğu kimdirsə, ikinci misrası çox və prinsiplial fərqlidir. Beyt belədir:

Zahidin bir barmağın kəssən dönüb həqdən qaçar,
Gör bu gerçək aşiqi sərpa soyarlar, ağrımaz.

Nəsimi yaradıcılığına az-çox bələd olanlar təsdiq edirlər ki, onun kimi məğrur ruhlu bir şair düşmən qabağında nə özünə miskin deyə bilər, nə də ağlamadığı ilə fəxr edə bilərdi. O, özünü gerçək aşiq – həqiqi aşiq adlandırır. Onun dünyəvi və mənəvi ideallara həsr edilmiş şeirləri buna inkaredilməz bir əsas verir. Nəsimi öz sevgilisinə qul ola bilərdi, onun qarşısında özünü aciz, xəstə, yaralı, zavallı adlandıra bilərdi. Lakin bu mərd insan heç bir cəza qarşısında düşməyə təslim ola bilməzdi. Nəinki təslim ola bilməzdi, özünü miskin də adlandıra bilməzdi... Və əzablara dözüb ağlamadığını bir şöhrət kimi qələmə verməzdi”. (4, s. 93-94).

Xalq şairi Rəsul Rzanın Nəsimişünaslığa verdiyi töhfələr barəsində müasir Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında xeyli ciddi fikirlər bildirilmişdir. Şairin vətənpərvərlik yanğısı ilə yoğrulmuş araşdırmaları, ədəbi-elmi mülahizə və kəşfləri hələ ötən əsrdə görkəmli ədəbiyyatşünas alimlərimiz akademik Həmid Araslı, AMEA-nın müxbir üzvü Abbas Zamanov, prof. Qəzənfər Paşayev və başqaları tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir. Məsələn, R.Rzanın bu istiqamətdəki ədəbi-elmi fəaliyyətinə və axtarışlarına yaxından bələd olan prof. Q.Paşayev öz məqalə və kitablarında bu məsələyə dəfərlərlə toxunmuş, sevimli şairimizin Nəsimi yaradıcılığına və taleyinə aydınlıq gətirmək baxımından son dərəcə qiymətli olan düşüncələrini ədəbi-nəzəri fikrimizin mühüm yenilikləri kimi səciyyələndirmişdir. Xüsusən, onun “Nəsimi haqqında araşdırmalar” (5) və “Borcumuzdur bu ehtiram” (6) kitabları bu baxımdan mühüm əhəmiyyət daşıyır. Görkəmli alimin “Borcumuzdur bu ehtiram” kitabında yer almış “İki zirvədən biri” adlı məqaləsi bu nöqtəyi-nəzərdən ayrıca diqqətə layiqdir. Bu fundamental məqalədə Nəsimi tərcümeyi-halı və həyatının bir çox məsələlərinə, o cümlədən üsyankar şairin faciəli surətdə qətl olunması təfərrüatları və təfsilatlarına da aydınlıq gətirilir: “Bu fakt şairin müasirləri İbn Həcər əl-Əsləqani (1372-1449), Şəmsəddin Səxavi (1427-1497), Müvəffəqəddin Əhməd ibn İbrahim əl-Hələbi (XV əsr) və başqalarının əsərlərində də yer alıb.

Nəsiminin çağdaşı İbn Həcər əl-Əsləqani (1372-1449) “Ənba əl-ğümri bənba əl-ümri” – “Həyat oğulları haqqında dolğun bilgi” əsərində xüsusi vurğulamışdır: “Onun başını kəsib dərisini soydular və cəsədini çarıxa çəkдилər”.

Göründüyü kimi, Nəsiminin diri-diri dərisinin soyulduğunu iddia edənlər yanılırdılar. Tarixi faklara arxalanaraq, Nəsiminin diri-diri dərisinin soyulmadığı fikrini də Azərbaycanda ilk olaraq, Rəsul Rza söyləmişdir”. (6, s. 24).

Professor Q.Paşayevin xalq şairi R.Rzanın Nəsimi ilə bağlı ədəbi-tarixi araşdırmalarının geniş təhlil olunduğu və ümumiləşdirildiyi “İki zirvədən biri” adlı fundamental məqaləsində ustad sənətkarın Nəsimi haqqındakı tədqiqatlarının həm ötən əsrdəki, həm də bugünkü nöqtəyi-nəzərindən əhəmiyyəti ayrıca vurğulanır: “Rəsul Rzanın üzə çıxartdığı Nəsiminin əlyazma nüsxəsi, şairin qəbrinin, məqbərəsinin, məqbərənin həyatının, Nəsimi küçəsinin 1968-ci ilin noyabrında Mürsəl Nəcəfov tərəfindən çəkilmiş rəsmləri, R.Rzanın “Cahana sığmayan şairin qərib məzarı”, “Nəsiminin bir beyti haqqında”,

“Böyük şair haqqında qeydlər” kimi məqalələri bugün belə əhəmiyyətini itirməyən bir çox mətləblərdən söz açır”. (6, s. 25-26).

Beləliklə, yuxarıdakı ədəbi-müqayisəli təhlillərdən və iqtibaslardan aydın olur ki, Seyid İmadəddin Nəsimi həyatını və mühitini öyrənmək, onun mənəvi aləmini və yaradıcılığını dərinədən dərk etmək nöqtəyi-nəzərindən xalq şairi Rəsul Rzanın bu mövzuda yazdığı əsərlər mühüm ədəbi-tarixi əhəmiyyətə malikdir. Əgər biz “Son gecə” poemasını oxuyarkən dahi şair və mütəfəkkir həyatının və ömürünün sonu, onun şəxsiyyətinin özünəməxsus cəhətləri barəsində tarixi həqiqətə uyğun bilgilərə, təsəvvürlərə malik oluruqsa, ustad şairin Nəsimi yaradıcılığına həsr edilmiş araşdırmaları isə Nəsimişünaslığın yeni yanaşma və elmi cəhətdən əsaslandırılmış fikirlərlə zənginləşdirir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Yusifli V. Şəhidliyin zirvəsi. Azərbaycan ədəbiyyatında Nəsimi obrazı. “Ədəbiyyat qəzeti”, 2 fevral 2019-cu il.
2. Rza R. Seçilmiş əsərləri. Beş cildə. IV cild. Bakı, “Öndər” nəşriyyatı, 2005, s. 134.
3. Rza R. “Cahana sığmayan şairin qərib məzarı”. “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, 28 dekabr 1968-ci il.
4. Rza R. Seçilmiş əsərləri. Beş cildə. V cild. Bakı, “Azərbaycan”, 2002, s. 79.
5. Paşayev Q. Nəsimi haqqında araşdırmalar. Bakı, “Qarabağ” nəşriyyatı, 2010.
6. Paşayev Q. Borcumuzdur bu ehtiram. Bakı, “Ozan” nəşriyyatı, 2010.

Xülasə

Nəsimi və mühiti Rəsul Rza yaradıcılığında

Məqalədə Rəsul Rzanın Seyid İmadəddin Nəsiminin həyat və yaradıcılığına həsr olunmuş əsərlərinin özəl xüsusiyyətlərindən bəhs edilir. Dahi şair və mütəfəkkirin faciəli surətdə qətlindən bəhs edən “Son gecə” poemasının bədii xüsusiyyətləri məqalədə təhlil olunur. Eyni zamanda, Rəsul Rzanın Nəsimi mühiti və yaradıcılığının araşdırılması ilə bağlı olan “Cahana sığmayan şairin qərib məzarı”, “Böyük şair haqqında qeydlər” və “Nəsiminin bir beyti haqqında” məqalələri də tədqiqat prosesində müqayisəli şəkildə təhlil mərkəzinə çıxarılır. R.Rzanın ədəbi araşdırmalarının və Nəsimişünaslığa verdiyi töhfələrin əhəmiyyəti vurğulanır. Xüsusən, “Nəsiminin bir beyti haqqında”kı tədqiqat işində dahi şairin son və məşhur qəzəlinin əslilə bağlı irəli sürülən əsaslandırılmış fikirlər XX yüzil Nəsimişünaslığının ciddi uğurlarından biri kimi dəyərləndirilir.

Açar sözlər: *Seyid İmadəddin Nəsimi və mühiti, Rəsul Rza yaradıcılığı, “Son gecə” poeması, “Cahana sığmayan şairin qərib məzarı”, “Böyük şair haqqında qeydlər”, “Nəsiminin bir beyti haqqında”.*

RƏYÇİ: dos.L.Ələkbərova

İfrat Əliyeva⁶⁷
MİR CƏLALIN PUBLİSİSTİKASI

XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi, istedadlı ədib, əməkdar elm xadimi, professor Mir Cəlal zəngin və əhatəli yaradıcılıq yolu keçmişdir. Görkəmli ədəbiyyatşünas alim və istedadlı publisist olan Mir Cəlal sovet rejimi dövründə yaşayıb yaratmış elə müdrik müəlliflər sırasına daxildir ki, bu gün onun ədəbi-publisistik yazılarının altından yazdığı tarixi götürsək, həmin materialların elə bu gün yazıldığını zənn etmək olar.

Mir Cəlal publisistik fəaliyyətə 1926-cı ildə Gəncə Darülmüəllimində təhsil alarkən başlamışdır. O illərdə Gəncə ədəbi mühiti Mir Cəlalın da yaradıcı fəaliyyətilə zəmin yaratmışdır. Mir Cəlalın publisistik fəaliyyətə başladığı dövr Azərbaycanda Sovet hakimiyyətinin təşəkkül tapdığı, sosialistcə yenidənqurmanın geniş vüsət aldığı illərə təsadüf edir. Buna görə də ədibin 1920-30-cu illərdə qələmə aldığı məqalələrinin bir çoxu məhz həmin dövr Azərbaycan cəmiyyətində mühüm yer tutan mövzulardan bəhs edir.

Məlumdur ki, cəmiyyətdə mənəvi dəyişikliklərinin aparıldığı siyasi-ictimai və mədəni həyatın sürətlə yeni xarakter aldığı bu dövrdə həm ziyalıları, həm də digər sırası vətəndaşları düşündürən suallar olmuşdur. Məhz belə bir dövrdə Mir Cəlal bir ziyalı kimi yenilikləri uzaqgörənliklə təhlil etmiş, eyni zamanda bu yeniliklərin xalqın həyatına gətirdiyi qayğıları da mətbuatda qətiyyətlə işıqlandırmışdır.

Mir Cəlalın ilk publisist «Dinsizlər İttifaqı nasil çalışmalıdır?» adlı məqaləsi 1926-cı ilin iyun ayında Tiflisdə çıxan «Yeni fikir» qəzetində qəzetində dərc olunmuşdur.

Bir qədər sonra müəllifin «Məhərrəmlik mövhumatı kimin əsəridir?» adlı məqaləsi çap olunmuşdur. Mövhumatla mübarizə mövzusu ədibin publisistik fəaliyyətinin ilk illərində ən çox diqqət ayırdığı mövzulardan biri olmuşdur. Bu məqalələrdə Mir Cəlal o dövrdə ölkədə mövhumat əleyhinə aparılan mübarizənin çatışmazlıqlarını üzə çıxarmış məsul müəssisə və şəxsləri məhz xalqı nüfuz edib, kəndlilərin «Hacı Allah yoxdur, bəs nə var? Yeri-göyü kim yaratmış? kimi sadə sualları cavablandırmağa səsləndirmişdir» («Dinsizlər İttifaqı nasil qalmaqdadır», 1926).

Mir Cəlal bu qəbildən olan məqalələrində təkcə mövhumat əleyhinə aparılan mübarizə prosesindən bəhs etməmiş eyni zamanda xalq arasında mövhumatın yayılmasının tarixini təsdiq edib, onu dini təfəkkürünün əsasları barədə ayıq-sayıq qalmasıdır.

Ədibin 1920-ci illərdə Türkmənistanın Aşqabad şəhərində çıxan «Zəhmət» qəzetində də bir neçə məqaləsi çap olunmuşdur. Müəllifin «Zəhmət» qəzetində də dərc olunmuş digər məqalələri Gəncəyə mühacirət etmiş iranlılar və onların məşəqqətli həyatları ilə bağlıdır. Məqalədə Gəncədə vəhəbiyyətin əsasən iranlı mühacirlər arasında təbliğ olunduğunda, avam kütlə arasında nüfuz qazandığından söhbət açılır.

Mir Cəlalın 1930-cu illərdə yazdığı məqalələrin əhəmiyyətli hissəsi «mədəni inqilaba», xüsusilə maarif pioner təşkilatlarına, müəllimlərə həsr olunub. Müəllif bu məqalələrdə o dövr maarif işinin problemlərini böyük ustalıqla üzə çıxarıb, eyni zamanda məktəblərin «kommunizm tərbiyəsi uğrunda» qarşısında duran vəzifələrini də qeyd edir.

«Rekonstruksiya devrinin müəllimi» (1931) məqaləsində isə ədib müəllimin, xüsusilə kənd müəlliminin sosializm quruculuğu işində ən aparıcı qüvvələrdən biri olduğunu qeyd edir. Müəllifin fəaliyyəti ilə yanaşı, mühitin də, məktəblinin də inkişafında «yeni insan»ın formalaşmasında böyük rol oynadığı diqqət çəkir.

1920-ci illərin sonlarında Mir Cəlal Gədəbəy kənd məktəbində, sonra isə Gəncədə müəllim işləmişdir. Ədibin 1967-ci ildə yazdığı «Bakı görüşləri» adlı məqaləsindən məlum olur ki, Gədəbəydə təhsil quruculuğu ilə məşhur olan ilk müəllimlərdən biri olmuşdur.

Mir Cəlal həm müəllim, həm də publisist kimi dövrün maarif işinin təşkilinə öz layiqli töhfəsini vermişdir. Ədibin məqalələri maarif quruculuğunun çatışmazlıqlarını əhatəli şəkildə nüfuz edir, dərslərin natamam cəhətləri, müəllimlərin dövrün tələblərinə lazımınca cavab verməməsi, gənclərin mütaliyəyə cəlb olunması, müəllimlər və yerli idarə orqanları arasındakı yaranmış konfliktlər, mövhumatın uşaqların cəlb olunmasında və s.

Müəllif bu illərdə bir sıra məqalələrdə dövrün bir sıra ziyalıları – Mirzə İbrahimov, Həmid Araslı, Əbulhəsən Mehdi Hüseyn və b. həmmüəllif olmasından, Əbulhəsən və Mehdi Hüseynlə birgə yazdığı «bədi ədəbiyyat nəşrinin tələblərimiz səviyyəsilə» (1939) adlı məqalədə Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatının fəaliyyəti, əsərlərin çap olunmasının ləngidilməsi və s. məqalələr tənqid olunur.

Böyük Vətən müharibəsinə qədər sosializm quruculuğuna dair mövzular Mir Cəlalın publisistikasında öz əksini tapmışdır. Müəllif bu məqalələrdə sosialistcəsinə yenidən qurmanın tərənnümündən daha çox ortaya çıxan əngəllərə və çatışmazlıqlara yer ayırmışdır. Məsələn ədib «Sözlər» (1938) sərəlvhəli məqaləsində Gəncənin ictimai yerlərində mövcud olan natəmizliyi tənqid edir və səhiyyə işçilərinin buna qarşı mübarizədə fəal mövqə tutmağa çağırır. Məqaləyə isə belə yekun vurur: «Yorulmayın, sizi yeməxanalara ümumi yaşayış yerlərinə, xəstəxanalara aparacam. Hələlik bu qədər» (Mir Cəlal. Seçilmiş əsərləri.). Beləliklə Mir Cəlal adı çəkilən yerlərdə vəziyyətin daha da pis olduğuna işarə edir. Ədibin bu dövrdə qələmə aldığı bütün məqalələrində tənqidi yanaşma ön plandadır.

Böyük Vətən müharibəsi illərində Mir Cəlalın publisistik fəaliyyəti yeni məzlum və forma kəsb etmişdir. Yazıçı bədi əsərləri ilə yanaşı publisistik məqalələri ilə də xalqın döyüş ruhunu yüksəltmiş, mübarizə əzmini möhkəmləndirmişdir.

⁶⁷ Prof. BDU

Yazıçı «Xalqın ürək sözü» (1941) adlı məqaləsində oxuculara «Məlik Məmməd», «Qara vəzirin nağılı» və «İbrahim» nağıllarından, xalq nağılları qəhrəmanlarımızın divlər, əjdahalar, yadellilər üzərində qələbəsindən danışır. Vətən müharibəsi döyüşçülərinin hər birinə aydıdır ki, bu gün azadlığımızı, yurdumuzu, qələbəmizi qorumaq, düşməni məhv etmək uğrunda fədakarlıq, sənətə və ədəbiyyata layıqdır. Düşmən əzildikdə, vətəni təhlükədən qurtardıqdan sonra bu fədakar oğulların, qızların hər birinin adına yeni-yeni dastanlar yaradılacaqdır. Vətən qəhrəmanları haqqında mahnılar isə həmişə xalqın ürək mahnıları olmuşdur». (Mir Cəlal. Seçilmiş əsərləri).

Mir Cəlalin məqalələri dövrün ictimai mədəni tarixinin öyrənilməsi üçün əhəmiyyətli mənbə olmaqla yanaşı, öz həyatı, xatirələri yaradıcılıq fəaliyyəti ilə bağlı zəngin məlumatları da özündə ehtiva edir. Məsələn, «Bakı görüşləri» (1967) məqaləsi ədibin Bakıya təhsil almaq üçün gəldiyi illərdəki həyatını, yaradıcılığa başladığı illərdən, dövrünün ziyalı şəxsləri ilə görüşlərindən danışılır.

1942-ci ildə Mir Cəlal Uzaq Şərqdə ezamiyyətdə olarkən azərbaycanlı döyüşçüləri ilə görüşmüş, qayıtdıqdan sonra «Qafqaza məktub» adlı məqaləsini qələmə almışdır. Məqalədə azərbaycanlı gənclərin Uzaq Şərqdə, müharibə şəraitində belə öz mədəniyyətlərinə bağlılığından söhbət açılır. «Onlar şeirsiz, mahnısız olmazlar. Çalıb-çağırmağa adət etmişlər. Bəlkə də bütün tarix boyu birinci dəfə olaraq Vladivostok şəhəri «**cargah**» eşidir. (Mir Cəlal seçilmiş əsərləri).

Mir Cəlalin publisistikasında gənclərə, məktəblilərə həsr etdiyi məqalələrdə müəllimlik sənətini həmişə uca tutmuş bu sənətə olan hörmətini belə ifadə etmişdir. Cavanlıqda mən kənd müəllimi olmuşam. Düzdür, indi mənim adıma, ədib professor, alim deyirlər, amma mən müəllim adı ilə həmişə fəxr etmişəm və indi də edirəm. Mədəni cəmiyyətin, mədəni ailənin, mədəni vətəndaşın çox minnətdar olduğu zümrə müəllimlərdir». («Azərbaycan müəllimi» 1960, 14 aprel)

Mir Cəlal publisistik fəaliyyətinin bütün dövrlərində cəmiyyətin təhsil həyatını narahat edən mövzularda məqalələr yazmış, müəllimlərin qurultaylarında çıxış etmiş və onların şəraitlərinin yaxşılaşdırılması təşəbbüsündə də olmuşdur.

Ədib, ona çox əziz olan Bakı Dövlət Universitetinin 50 illik yubileyi münasibəti ilə yazdığı məqalələrdə xalqın tərəqqisini məhz universitetin – təhsilin inkişafı ilə əlaqələndirilmişdir. Mir Cəlalin yazılı şəxsiyyəti də publisistikasında həm mövzu seçimi, həm də bədii üslub baxımından diqqəti cəlb edir.

Mir Cəlal məqalələrinin dilində yazılı peşəkarlığından, onun güclü təsvir qabiliyyətindən bəhrələnmişdir. Elnur İmambəylinin yazdığı kimi «publisistika bədii ədəbiyyatdan fərqli olaraq oxunur daha tez mətbuat səhifələrində gəlib çatır, gündəlik həyatın qaynar mövzularını müzakirəyə çıxarır. Bu mənada Mir Cəlalin publisistik məqalələrinin yüksək bədii keyfiyyəti oxucu üçün çətdirilan mövzunu daha əhatəli təsvir edir. Oxu prosesinə xüsusi zövq qatır. Mir Cəlal Publisistika (1926-1977) Azərbaycan Milli kitabxanası (2018, 410 s.) «Axşam vaxtı göydən təyyarə ilə dənizdən gəmi ilə Bakıya yaxınlaşanlar yarımadaşın sahillərində daş **ulduzları** ilə göylərə yüksələn, qədəmləri ilə suyun dərinliklərində duran ecəzkar bir nəhəngin qol-qanad açdığını, onun arxasında isə yüz minlərlə ulduz çəkildiyini görürlər. Göydən yerə od ələnmişdir». (Əsrin əlamətdar illəri. 1960)

Mir Cəlal onilliklər ərzində yazıçı və şairlərin, bəstəkarların, görkəmli mədəniyyət xadimlərinin yubileyləri, fəxri ad almaları ilə bağlı təbriklər yazaraq həmin əlamətdar günləri xatirələrdə əbədiləşdirilmişdir. Görkəmli şəxsiyyətlərə ithaf etdiyi məqalələrdə həm ədibin ölkənin mədəniyyət həyatındakı fəal iştirakından xəbər verir, həm də XI əsr Azərbaycan mədəniyyət tarixinə işıq saçıır.

Mir Cəlal 1948-ci ildə böyük bəstəkar Üzeyir Hacıbəylinin vəfatı ilə əlaqədar «Ürəklər fatehi» adlı məqalə çap etdirmişdir. Bu məqalədə xalqın sevimli bəstəkarına olan məhəbbəti, Üzeyir Hacıbəyli sənətinin əzəməti, əbədiliyi böyük ustalıqla izhar edilmişdir. Məqalədə deyilir: «Yeddi yaşlı bir uşaq isə hər iki gözdən məhrum olan atasının əlindən tutub gətirmişdi. Kor kişi heç bir zaman böyük bəstəkarı görməmişdir və görməyəcəkdir. Ancaq Üzeyirin qəlbləri oxşayan və fəth edən qüdrətli musiqisini eşitmişdir və sevmişdir». (Mir Cəlal seçilmiş əsərləri).

Mir Cəlalin bədii yaradıcılığı, elmi əsərləri və mətbuat fəaliyyəti çox əhatəlidir. Ədibin romanlarında, hekayələrində Azərbaycan xalqının tarixi, düşüncə tərzii, adət-ənənəsi, həyatı, məişəti dolğun şəkildə təsvir olunmuşdur. Mir Cəlalin elmi əsərləri ilə zənginlik etibarını isə bir salnamə hesab oluna bilər. Burada dahi Füzulidən böyük Səməd Vurğuna qədər ədəbiyyat tarixinin müfəssəl təsvirini görmək mümkündür.

Belə çoxcəhətlik Mir Cəlalin mətbuat fəaliyyətinə də aiddir. Ədibin məqalələri onun həyat və yaradıcılığı, eyni zamanda XX əsr tariximizin 50 ildən artıq bir dövrü-ədəbi proses, siyasi-ictimai mühit, tarixi hadisələr, cəmiyyətin inkişaf yolu barədə geniş məlumatlar verir.

Təsvir olunan əhatəlik anlayışı ilə yanaşı, Mir Cəlalin mətbuat fəaliyyətinin onun yazıçı, alim, pedaqoq və vətəndaş şəxsiyyəti ilə birləşdirən digər bir cəhət də var: o da bütövlükdür.

Mir Cəlalin bədii əsərlərində də, elmi əsərlərində də, publisistik və ədəbi-tənqidi məqalələrində də eyni-sədəlik, xəlqilik, cəmiyyət, həqiqət, əməksevərlik təbliğ olunur. Ailə, təhsil, humanizm ən ali məfhumlar kimi qəbul olunur. Ədib yaradıcılığının bütün istiqamətlərində, o cümlədən məqalələrində Mirzə Fətəli Axundovu, Cəlil Məmmədquluzadəni, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevi, Mirzə Ələkbər Sabiri, Səməd Vurğunu oxuculara, şair və yazıçılara nümunəvi şəxsiyyət kimi təqdim edir.

Belə bir bütövlük Mir Cəlal irsinin pərəstişkarlarında qeyri-adi bir təəssürat yaradır. Sanki sadalananlar Mir Cəlalin yaradıcılığı üçün aparıcı mövzu olmamış, əksinə Mir Cəlal bütün bu ali dəyərləri, görkəmli şəxsiyyətləri yaşatmaq, sevdirmək, xalqın yaddaşına həkk etmək, oxuculara həyatın dərin mənə və məzmununu aşılamaq üçün yazıçı, alim və pedaqoq olmuşdur.

Tədqiqatçı alim Elnur İmambəylinin yazdığı kimi bu mənada Mir Cəlal yaradıcılığının hər bir nümunəsi, o cümlədən publisistik dəyərli məqalələri onun öz yüksək həyat amalının manifesti deyimi?!

Mir Cəlalın publisistikası

Xülasə

Mir Cəlal XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının tanınmış siması hesab olunur. O, Azərbaycanda Sovet hakimiyyətinin təşəkkül tapdığı dövrdə yazıb-yaratsa da ədəbi-publisistik yazıları bu gün də aktualdır. Mir Cəlal həmin dövr ölkədə baş verən mənəvi dəyişiklikləri, ictimai-siyasi həyatdakı prosesləri təhlil etməklə yanaşı onları mətbuatda işıqlandırmışdır. Bu məqalələr o dövrün ictimai mədəni tarixinin öyrənilməsi üçün əhəmiyyətli mənbədir. Mir Cəlalın romanlarında, hekayələrində Azərbaycan xalqının tarixi, düşüncə tərz, adət-ənənəsi, gündəlik həyatı, məişəti dolğun şəkildə təsvir olunmuşdur.

Açar sözlər: Mir Cəlal, Azərbaycan ədəbiyyatı, roman, mətbuat, cəmiyyət

Publicism of Mir Calal

Summary

Mir Jalal is a well-known figure of the 20th century Azerbaijani literature. Although he wrote and created during the Soviet Union in Azerbaijan, his literary-publicist writings are still relevant today. Mir Jalal analyzed the moral changes taking place in the country at that time, as well as analyzing the processes in public and political life. These articles are an important source for the study of the social and cultural history of that time. Mir Jalal's novels and stories depict the history of the Azerbaijani people, their way of thinking, their traditions, their daily lives, their lives.

Keywords: Mir Jalal, Azerbaijani Literature, Novel, Press, Society

Публицистика Мир Джалала

Резюме

Мир Джалал считается видным деятелем азербайджанской литературы XX века. Несмотря на то, что он писал и творил в период становления Советской власти в Азербайджане, его литературно-публицистические статьи актуальны и сегодня. Мир Джалал проанализировал духовные изменения и происходившие в стране общественно-политические процессы в тот период, осветил их в прессе. Эти статьи являются важными источниками в области изучения общественно-культурной истории того времени. В романах, рассказах Мир Джалала содержательно описаны история, образ мышления, обычаи-традиции, ежедневный образ жизни, быт азербайджанского народа.

Ключевые слова: Мир Джалал, азербайджанская литература, роман, пресса, общество

CON BARTIN “XİMERA” ROMANI POSTMODERNİST NƏSRİN NÜMUNƏSİ KİMİ

XX əsr Amerika postmodern ədəbiyyatı və yazıçıları dedikdə adları çəkilən görkəmli simalarından biri də Con Bartdır. Postmodernizm ədəbi hadisə kimi keçən əsrin ortalarında meydana gəlmişdir. Yeni cərəyan olmasına baxmayaraq, bütün dünya ədəbi sənətkarları tərəfindən qısa zaman ərzində sınılanmış və nəticədə çox uğurlu sənət əsərləri meydana çıxmışdır. Postmodernizm termininə konkret bir izah vermək çətin olmaqla yanaşı, bu barədə müxtəlif ədəbiyyatşünasların fikirləri də müxtəlifdir. Məşhur amerikalı yazar, professor Con Qardnerin fikrincə “ Bu elə bir dünyadır ki, yeniliklərə dəyər verir. Sözünl əsl mənasında postmodernizm yenilik, təkmilləşmə deməkdir” [Mc Hale 1989]. İngilis yazıçı Kristin Bruk-Rouzun fikrincə isə “bu sadəcə müasir, ən müasir deməkdir” [Mc Hale 1989]. Digər tərəfdən də amerikalı müəllif Con Bart postmodernizmə belə bir tərif vermişdir: “Postmodernizm mahiyyətə modernizmin davamı, amma eyni zamanda modernizm ənənələrinin dəyişdirilməsi və bu yolla yaranmış yeni bir təhkiyə üsuludur” [Rice & Waugh 2001]. Postmodern ədəbiyyatşünaslıq və tənqid ilk öncə həm müəllifdə, həm də oxucuda postmodernist dünya duyumu və dünyagörüşü tələb edir. Bu baxımdan da postmodern ədəbiyyatı bir yenilikçi kimi çıxış edərək bütün dünya ədəbi-bədii və humanitar fikir tarixinə sərbəst şəkildə müraciət edir. Məşhur amerikalı akademik, ədəbiyyatşünas Brayn Mk. Heil özünün 1992-ci ildə qələmə aldığı “Postmodernizmin yaranması” əsərində qeyd etmişdir: “Bir zamanlar modernist ədəbiyyat tükənmə həddinə çatdı; sonra postmodernizm yeniliyi meydana çıxdı və ədəbiyyat tamamlandı” [Constructing Postmodernism, 1992]. C.Barta görə isə “tükənmiş bir ədəbiyyat yalnızənənəvi bədii dəyərlərin yenidən canlanması ilə tamamlana bilər” [McHale 1992]. Con Bartın bu tendensiyadan olan ən məşhur əsərləri “Gülüşevində qeyb olmuş” [Lost in the Funhouse, 1968] və “Ximera” [Chimera, 1972] əsərləridir. Metafikasiya – uydurma, postmodern əsərlərdə ən çox istifadə olunan bir alət hesab olunur. Hər hansı bir əsərdə metafikasiya əlamətini müəyyən etməyin ən asan üsulu, bu əsərin bədii bir sənət əsəri kimi, oxucuya onun gerçək statusunu daim xatırladan bir incəsənət nümunəsi olduğunu bildirməkdir. Bu tendensiyada C. Bart, mətnlərlə özünəməxsus oyun tərzinə görə çox məşhurdur. Təhkiyə zamanı o dəfələrlə oxucuyla dialoqa girir və özü də hekayənin bir hissəsi olur. Bart oyun dedikdə müxtəlif səviyyələri və müxtəlif növləri nəzərdə tutur. Yəni, söz və anlayış səviyyəsində oyun, ədəbi-bədii üslublarla oyun, özündən əvvəl yaradılmış ədəbiyyatın ideya və məzmunu ilə oyun və s. O açıq demişdir ki, yazıda xəyallardan qurtulmaq onun üçün ən böyük həzzdir. C.Bart həm də qeyd etmişdir: “ Yazmağın mənə verdiyi ən böyük həzzlərdən biri də əslində sadə olan şeyləri daha qəlizləşdirməkdir. Başqa sözlə desək, fərq etmir biz dinləyiciyik, yoxsa ustad sənətkar, ustalığın ləzzəti olduqca çətin işlərə bir az zəriflik qatmaq və bundan həzz almaqdır” [Lindsay 1995]. Bəzən biz fikirləşə bilərik ki, Bartın əsərləri bizim üçün heç bir anlam kəsb etmir, lakin C.Bart tələb edir ki, oxucu da ədəbiyyatın aktiv bir iştirakçısı olsun. Buna görə də o, müasir postmodernist sənət əsəri üçün olduqca zəruri olan oxucunun estetik həzz naminə oyunda iştirakı təəssüratını daha da gücləndirmişdir

“Floberdən bu günə qədər bütün ədəbiyyat dilin problematikasına çevrildi” – deyərək, məşhur fransız ədəbiyyatşünası Rolan Bart özünün “Sıfır Dərəcəsi” adlı yazısında bildirmişdir [Writing Degree Zero, 1967]. Baxmayaraq ki, C.Bartın olduqca oynaq dilini dərk etmək o qədər də asan deyil, postmodernizmin ən əsas aləti hesab olunan metafikasiyanın istifadəsinə, buna ən gözəl nümunə olan, mifik elementlərlə zəngin “Ximera” əsərini təhlil etməklə nəzər salacağıq. Bu əsərdə qədim miflər modernləşdirilərək postmodern əsər halına gəlmiş və yenilənməyə ehtiyacı olan ədəbiyyat üçün möhtəşəm bir metaforaya çevrilmişdir. Əlavə olaraq müəllif özü də qeyd etmişdir: “Postmodernist təhkiyəçi həmişə bir addım keçmişdə, bir addım indiki zamanda olmalıdır” [Barth, 1984]. C.Bartın 1972-ci ildə qələmə aldığı “Ximera” əsəri bir-birilə o qədər də əlaqəsi olmayan üç romandan – Dünyazadiad, Perseida və Bellerofoniadadan ibarət bir romandır. Bu üç romandan birincinin adı nağıl qəhrəmanı olan Dünyazad və digərlərinin adları isə qədim yunan miflərindən olan – Peres və Bellerpa kimi mifik qəhrəmanların adları ilə bağlıdır. Maraqlısı budur ki, romanın hər üç hissəsi əsərin adını daşdığı, Bellerofon tərəfindən öldürülən, keçici başlı, aslan bədənli, ilan quyruqlu bədheybət “Ximera” ilə əlaqələndirilir. Yəni, necə ki, mifik xarakter olan Ximera tamamilə müxtəlif üç heyvan hissəsindən ibarətdir, eləcə də “Ximera” (1972) əsəri üç, məzmunca bir-birindən fərqli hissədən ibarətdir.

R.Barta görə, “Ximera” (1972) köhnə olanı istifadə edərək onu postmodern üslubuna salmaq bacarığını nümayiş etdirmək üçün bir oyundur. “Yeni Tamamlama Ədəbiyyatı” əsərində o öz rus həmkarı Yevgeniy Zamyatinin bildirdiyi fikirdən belə bir sitat gətirmişdir: “Evklidin dünyası sadə, Eynşteynin dünyası isə mürəkkəb idi. Buna baxmayaraq indi Evklidin dövrünə qayıtmaq qeyri-mümkündür” [The Literature of Replenishment, 1984]. Qədim olan, hər necə olur olsun unudulmamalıdır, çünki ola bilər ki o, XX əsr ədəbiyyatının dirçəlməsinə xidmət edən dəyərli bir alətə çevrilsin. “Ximera” romanı müxtəlif yollarla ifadə edilmiş metafikasiya elementləri ilə doludur. Qədim konteksti yeni mətnə daxil etdikdə olduqca gülməli, satirik şəkil alır. Bart özü bununla bağlı izah verərkən demişdir: “Təbii ki, siz hər hansı qədim, artıq qəbul edilmiş bir mifi məsələn, Peres haqqında mif, və ya Helen, Paris və Menela kimi mifləri şüurlu şəkildə istifadə etdikdə, nə olur olsun sizin təsəvvürünüzdə tamamilə yeni dildə, yeni simvollarla, yeni xarakterlərlə, qədim mifin çevrilişi kimi başqa bir mətnə çevrilməkdə olan həqiqi bir mifopoetika canlanır. Yaxud da bu sadəcə mətndəki boşluqları dolduran Paris, Helen, Menela adları ilə təqdim edilən mifik qəbuledicilərdir. Və mən əminliklə deyərək bilərəm ki, gerçək miflərdən aldığımız ciddi təsirləri, həmin mifik materiallardan istifadə edərək yaratdığımız müasir “komik” bədii ədəbiyyat nümunələrindən də ala bilərik” [Valkievicz 1986]. Heç də təsadüfi deyil ki, amerikalı tərcüməçi, yazıçı və tənqidçi Mark Polizzotti Con Bartın yaradıcılığını

⁶⁸ Azərbaycan Dillər Universiteti, shebnem.memmedova@gmail.com

Kurt Vonneqat, Monti Piton yaradıcılıqları, David Linçin filmləri və Kohen qardaşları ilə müqayisə edir. Həqiqətən də onun əsərlərinin hər birində sujet oxucunun gözləri qarşısında avanqard bir film kimi canlanır və oxucu hadisələrin gedişatında sürprizlərlə qarşılaşdığı zaman şoka düşür.

Romanın “Dünyazadiad” adlanan birinci hissəsində hadisələr “Min Bir Gecə” nağıllarından tanıdığımız ən məşhur hekayəçi Şəhrizad və onun kiçik bacısı Dünyazadın ətrafında cərəyan edir və Dünyazad tərəfindən nəql edilir. Məşhur ingilis yazıçısı Con Faulzun “Fransız leytenantının qadını” (The French Lieutenant's Woman, 1969) adlı əsərində etdiyi kimi, Bart da bu əsərində özünü Cin rolunda hekayəyə daxil edir və burada nağılları davam etdirməkdə Şəhrizada kömək edir.

“Əsl sehr odur ki, hansı sözü, nə vaxt və nə üçün işlədiyini başa düşsən; bir fokus digərini öyrənmək üçündür” [“Chimera”, 15]. Bildiyimiz kimi, zavallı Şəhrizad həm özünün, həm də ölkəsində yaşayan bir çox qızın həyatını xilas etmək üçün şah Şəhriyara hər gecə bir nağıl danışmalı idi. Buna görə də o, təhkiyə üsulunu çox diqqətlə seçməli idi. Yeni nağıl yaratmaqla həm Şəhriyarı razı salacaqdı, həm də növbəti qurbanların həyatlarını xilas edəcəkdə.

Əsərin əvvəlində Bart bizə bildirir ki, Şəhrizad Şah Şəhriyarin qadınlar haqqında fikrini dəyişdirməyin və onu nəcib, istəklə həyat yoldaşına çevirməyin yolunu tapır və belə bir fikir irəli sürür ki, xəzinənin açarı elə xəzinə, yaxud da hekayənin özüdür. Bart əsərdə gələcək zamandan gəlmiş olan Cin kimi Şəhrizada bildirir ki, o da Şəhrizad kimi hekayəçidir və hal-hazırda üç hissədən ibarət bir əsər üzərində işləyir. Şəhrizadın öz zamanında danışmış olduğu nağıllardan ibarət kitab isə onun masaüstü kitabıdır. Cin öz zamanına qayıdaraq həmin – “Ərəb nağılları” kitabından nağılları oxuyur və onları Şəhrizada danışır. Bununla da gördüyümüz kimi Bart sözlərlə çox maraqlı bir oyun qurmuş və sanki zamanlar arasında səyahət etmişdir. Bütün bu hekayələrdənsə qız özü hələ heç xəbərdar deyildi. Bunlara “Dənizçi Sindbad”, “Ələddinin Sehrli Çırağı”, “Əlibaba və Qırx Quldur” kimi qədim nağıllar daxil idi. Şəhrizadın nağılları xatırlamamı, Cinin indiki zamandan keçmişə gedərək hekayələri ona danışması, bütün bunlar göstərir ki, C. Bart keçmiş bir hekayəni dəyişərək onu necə ustalıqla möhtəşəm bir postmodern əsərə çevirmişdir.

Romanın, “Perseida” adlanan ikinci hissəsinin baş qəhrəmanı yarı insan, yarı Allah - Perseydir. O, Qorqonlu Meduzanı qətlə yetirir və ölümsüzlük əldə etmək üçün böyük səylə mübarizə aparır. Birinci hissədə olduğu kimi Bart bu romanda da özünü hekayəyə daxil etmişdir. Bənzər şəkildə indi də Persey rolunu oynayır və bu yolla öz həyat hekayəsini danışır.

“Axşamınız xeyir.

Hekayələr insanlardan daha uzun ömürlüdür, daşlar hekayələrdən, ulduzlar da daşlardan. Amma hətta ulduzlarımızın da gecələri sayılır və öz axarında davam edən bu nağılı, çoxdan sonu gəlmiş bir dünyaya aparacaq olan da onlardır” [“Chimera”, 43].

Sonra müəllif, bizə orta yaşlı bir kişinin, yəni özünü nəzərlərlə öz tarixçəsini danışmaqda davam edir və bununla bəzən çox bəsit olan dialoqların şahidi oluruq. Belə desək, onlar daha çox postmodern tərzdə cinsi əlaqə ilə bağlı söhbət edirlər. Bütün bunlardan başqa, necə ki cinsi əlaqə təbii bir həzzdir, Bart üçün də yazmaq eynilə belə bir həzzdir. Oxucular üçün isə mütləq belədir. “Ximera” kimi çətin, qarışıq bir hekayəni anlamağa çalışmaq, dərinliklərinə varmaq postmodern dünyagörüşlü bir oxucu üçün ən böyük məmnuniyyətdir.

Baxmayaq ki, Con Bart əvvəldə “Ximera”nın finalı olaraq “Dünyazadiad”ı nəzərdə tutmuşdu, amma qorxunc məxluq “Ximera”nın qatilinin – Bellerofonun hekayəsi romanın sonunda öz yerini aldı. Bu, yazılmış üç romanın ən mürəkkəbi hesab olunur. Çünki bu nə monoloq, nə dialoq, nə “Bellerofonun səsi”, nə də kiminsə “ölüm nitqi”dir. Bu sadəcə yazıya alınmış sözlərdir. “Bellerofoniada” adlanan bu üçüncü roman tamamilə fərqlidir. Burada mifik elementlər və onların müasirləşdirilməsi ilə yanaşı digər bir-birindən fərqli elementlərə də rast gəlirik. Məsələn, Todd Andryusa və Kral III Corca məktublar, monomifə bir nümunə və həmçinin Bartın öz fikirləri və izahları da buraya aiddir.

Ədəbiyyat:

1. Barth J., Chimera, Bakı, AzBook Ordering, 2018
2. Quliyev Q., XX əsr ədəbiyyatşünaslıq konsepsiyaları, Bakı, 2012
3. Barth J., The Literature of Replenishment, 1984
4. Brayn Mk. Heil, Constructing Postmodernism, 1992
5. Barth R., Writing Degree Zero, 1967
6. Yunan və Roma əfsanələri antologiyası, Bakı, “Şərq-Qərb”, 2013
7. Afaq Əsədova "Postmodernizmin ən böyük yazarları: Con Bart" <http://pia.az/-postmodernizmin-en-boyuk-yazarlari-con-bart-94163-xeber.html>
8. Maryam MoosaviMəjd, NooshinElahipahanah "The Enchanted Storyteller: John Barth and the Magic of Scheherazade" <https://www.scipress.com/ILSHS.59.65.pdf>

Açar sözlər: *Con Bart, mif, mifopoetika, metafikasiya*

Keywords: *John Barth, myth, mythopoetics, metafiction*

Ключевые слова: *Джон Барт, миф, мифопоэтика, метапроза*

Xülasə

Bir çox tənqidçilərin ekzistensialist, absurdist və ya Qara Yumorist adlandırdığı amerikalı postmodernist Con Bart heç bir ədəbi nəzəriyyəyə tabe olmayaraq, öz əsərlərində öz unikal nəzəri və texniki strategiyalarını yaratmağa meyllidir. Bartın romanları onun ənənəvi çərçivələmə və quraşdırma kimi hekayə metodlarına olan meylini əks etdirir. Bartın Min Bir Gecə nağıllarına olan heyranlığı həm bədii, həm də qeyri-fantastik yazılarında özünü göstərir. Yazıçı, Şəhrizada - "Min bir gecə" hekayətçisinə olan dərin ehtiramını dəfələrlə öz esselərində onu ilham pərisi adlandıraraq və "Ximera" kimi postmodernist nəsr əsərində onun hekayə anlatma strategiyasından istifadə edərək bildirmişdir. Bartın əsərlərini tədqiq edərkən biz onun tükənmiş ədəbiyyat materiallarından necə məharətlə istifadə etdiyini və roman yazıcılığında tətbiqini görmüş oluruq. Con Bartın məşhur

"Ximera" (1972) romanı üç ayrı, lakin bir-birilə az da olsa əlaqəli novelladan ibarətdir: "Dünyazadiad", "Perseida" və "Bellerofoniada". Üç roman mifik Ximeranın üç heyvandan ibarət bir hibrid varlıq olduğunu əks etdirir. Hər bir adda Dünyazadın, Perseyin və Bellerofonun mifik personajları xatırlanır, hansılar ki, mifik Ximeranı öldürürlər. "Dünyazadiadda" Şəhrizadın tarixçəsi, "Perseidada" qədim Yunan əfsanəsi qəhrəmanı Perseyin ölümsüzlük mübarizəsi, "Bellerofoniadada" isə digər bir mifik qəhrəman olan Bellerofonun hekayəsi nəql edilir.

Summary

Novel "Chimera" as an example of postmodernist prose by John Barth

The American Postmodernist, John Barth, who is recalled as an existentialist, absurdist or Black Humorist by many critics, does not subscribe to any literary theory and tend to create his own unique theoretical and technical strategies in his writings. His novels depict his inclination toward traditional storytelling techniques, like framing and embedding. Barth's fascination to the ancient frame tale of the Thousand and One Nights is predominant both in his fictional and non-fictional writings. He pays his homage to Scheherazade, the narrator of the Thousand and one Nights, by invoking her numerously as his muse in his essays and employing her narrative strategy in his postmodern fictions like Chimera. By investigating Barth's essays one can find a resolution for Barth's frantic exploitation of the framing device and understand his unique application of reenactment that replenish the exhausted materials in novel writing.

Резюме

Роман "Химера" Джона Барта как пример постмодернистской прозы

Американский постмодернист Джон Барт, которого многие критики называют экзистенциалистом, абсурдистом или черным юмористом, не придерживается никакой литературной теории и склонен создавать в своих произведениях собственные уникальные теоретические и технические стратегии. Его романы отражают его склонность к традиционным методам повествования, таким как обрамление и встраивание. Увлечение Дж.Барта древним рамочным рассказом о тысяче и одной ночи преобладает как в его вымышленных, так и в нематериальных произведениях. Он отдает дань уважения Шехерезаде, рассказчице "тысячи и одной ночи", многократно призывая ее в качестве своей музы в своих эссе и используя ее повествовательную стратегию в своих постмодернистских фикциях, таких как "Химера". Исследуя эссе Дж.Барта, можно найти решение для неистового использования Бартом фреймового устройства и понять его уникальное применение реконструкций, которые пополняют исчерпанные материалы в романе.

Rəyçi: dosent, f.f.d. Yeganə Abdullayeva

Nəzərova Arzu İsfəndiyar q⁶⁹
POETİK TƏRCÜMƏ VƏ ƏSƏRLƏRİN TƏRCÜMƏSİNDƏ POETİK FORMANIN
SAXLANILMASI PROBLEMI

Tərcümə işi, xüsusilə də bədii tərcümə dünyanın bir-birindən uzaq guşələrində yaşayıb maddi və mənəvi nemətlər yaradan, müxtəlif dillərdə danışan, fərqli psixoloji təbiətə malik xalqlar arasında qarşılıqlı əlaqə və mötəbər dostluq körpüsüdür. Elə bu səbəbdən də tərcümə işi nəinki “köhnəlib” sıradan çıxmır, əksinə, mühüm yaradıcılıq sahəsi kimi getdikcə daha da təkmilləşir və inkişaf edir. Tərcümə yaradıcılığı yeni şəraitdə xüsusi məna və əhəmiyyət kəsb edir. Əgər bir neçə il əvvəl Azərbaycan ədəbiyyatından xarici dillərə, yaxud xarici dillərdən Azərbaycan dilinə edilən tərcümə əsərlərinin sayı ön plana çəkilir və bu bir nailiyyət kimi xüsusi qeyd olunurdusa, bu gün bu tərcümələrin keyfiyyətinə, ədəbi prosesin bu sahəsində uğur və uğursuzluqları sistemləşdirməyə, birinciləri daha da inkişaf etdirməyə, ikincilərin isə maksimum aradan qaldırılmasına xüsusi əhəmiyyət verilir. Bu proses bəşəriyyətin inkişafının indiki mərhələsi ilə yanaşı, Azərbaycanın müstəqil beynəlxalq subyekt kimi tanınması ilə də bağlıdır. Respublikanın müasir dünya dövlətləri sırasına tamhüquqlu subyekt kimi inteqrasiyası təkcə iqtisadi inkişaf və siyasi fəallıqla deyil, eyni zamanda mədəniyyət sahəsində özümlülüyünü yüksək inkişaf səviyyəsində nəzərə çarpdırmaq əsasında mümkündür. Bu gün Azərbaycan ədəbiyyatı nümunələrinin xarici dillərə daha uğurla tərcüməsi həmişəkindən daha vacibdir. Lakin son illərin təcrübəsi göstərir ki, ədəbiyyatımızın xarici dillərə tərcüməsi zamanı təhriflərdən qaçmaq heç də həmişə asan olmur. Eyni zamanda ədəbi nümunələrin seçilməsində systemsizlik nəzərə çarpır, subyektivizmə yol verilir. Nəticədə həqiqətən ədəbiyyatımızın ən kamill nümunələri kənarda qalır və onlar dünya ədəbiyyatının, dünya mədəniyyətinin tərkib hissəsinə çevrilmir.

Bədii tərcümə - ədəbi yaradıcılıq növü, bir dildəki bədii əsərin başqa dilə çevrilməsidir. Bədii tərcümə başqa tərcümələrdən orijinal bədii yaradıcılıqla bilavasitə bağlılığı ilə seçilir. Bədii tərcümədə söz estetik mahiyyət kəsb edir. Buna görə də bədii tərcümə problemləri bədii yaradıcılığın spesifik qanunlarına daxildir.

Bədii tərcümə oricinal yaradıcılıqdan tərcümə obyektindən asılılığı ilə fərqlənir. Bədii tərcümənin tarixi hər ölkənin ədəbiyyat tarixinin ayrılmaz hissəsidir. Bütün xalqların qədim yazılı abidələrində tərcüməçilik fəaliyyəti nəzərə çarpır. Qədim dövrlərdən bədii tərcüməyə baxışlarda bir-birinə zidd iki tələb (tərcümənin orijinal mətninə yaxınlığı; oxucu qavrayışına yaxınlığı) mövcud olmuşdur. Azərbaycanda bədii tərcümənin ilk nümunələri hələ orta əsrlərdə yaranmış, XIX əsrdən geniş inkişaf etmişdir.

Hər xalqın poeziyası özünəməxsus forma cəhətləri ilə fərqlənir. Bu fərqlər özünü poetik qanunların müxtəlifliyində, vəzn və qafiyə quruluşunda və s. biruzə verir. Şübhəsiz, burada əsrlərdən bəri formalaşan ənənələrin də təsiri az olmur. Belə ki, Şərq poeziyasının əsrlər boyu öz forma ənənələri yaranmışdır. Deyək ki, qəzəl forması yalnız Şərq poeziyasının, Şərq ədəbiyyatının məhsuludur. Sonetin isə “vətəni” Qərbdir. Məsələn, Füzuli ömründə bir sonet yazmadığı kimi Şekspir də qələmini qəzəldə sinamamışdır. Sadəcə olaraq onların hər biri öz ana dilində yazmış, bu dilin imkanlarından istifadə etmiş, ənənəvi poetik formalar, obrazlar sistemi əsasında yaratmışlar. Məhz bu cəhətlərin qorunub saxlanılması Şərq poeziyasının Qərb dillərinə, konkret olaraq Azərbaycan poeziyasının ingilis dilinə tərcüməsi zamanı özünü qabarıq göstərir və tərcümədə milli koloritin daşıyıcısı kimi ön plana çıxır.

Bədii tərcümənin bir-birilə bağlı iki qolunun - poeziya və nəsr tərcüməsinin özünəməxsus çətinlikləri və fərqləri vardır. Nəsr əsərlərinin başqa dilə çevrilməsi prosesində tərcüməçi mütləq orijinalın sintaktik özünəməxsusluğunu, obrazlar sistemini nəzərə almalı, doğma dildə onun qarşılığını axtarıb tapmalıdır.

Nəsrə fərqli olaraq hər bir xalqın poeziyasında onun özünəməxsus xüsusiyyətləri, dünyaduyumu daha dərinləndirən təcəssüm olunur. Poeziyanın bu özünəməxsus cəhətləri ayrı-ayrı mütəxəssislərin diqqətini cəlb etmişdir. Hər xalqın poeziyası o xalqın həyat tərzii ilə, yaşadığı mühitlə bağlı olur. “Təsadüfi deyildir ki, bir xalq şeirini suyun, bir xalq göy gurultusunun, bir xalq yarpaq pıçiltısının, başqa bir xalq isə yağış səsinin, dəvə yerişinin ahəngi ilə mənalandırmışdır. Ona görə də dünya xalqlarının poeziyasında əlvan-əlvən vəznlər, formalar yaranmışdır” Aydın məsələdir ki, zaman keçdikcə ədəbi dildə, estetik dəyərlərdə, poetikada müəyyən dəyişikliklər baş verir. Mütərcimin müraciət etdiyi sosial qrup ya tamamilə yoxa çıxır, ya da təkamül yolu ilə köklü dəyişikliklərə məruz qalır. Lakin dünya ədəbiyyatında böyük estetik çəkiyə malik orijinal bədii nümunəyə milli ədəbiyyatda, yaxud oxucu kütləsində ehtiyac yaranır. Məsələn, M. Servantesin “Don Kixot” və F. Rablenin “Qarqantia və Panteqruel” əsərləri Azərbaycan dilinə çoxdan tərcümə olunmuşdur. Lakin hazırda bu cəhanşümlü əsərlərin tərcümələrinin bədii-estetik keyfiyyətləri Azərbaycan oxucularını tamamilə qane etmir. Biz burada həmin əsərlərin tərcümələrinin xüsusiyyətlərini təhlil etmək fikrində deyilik. Amma bu heç də o demək deyildir ki, biz bütün hallarda vaxtilə oxucu kütləsinin rəğbətini qazanmış tərcümələrdən tamamilə və yaxud qismən imtina etməliyik. Məlumdur ki, tərcümə ədəbiyyatı yalnız oxucuları bu və ya digər xalqın bədii nümunələri ilə tanış etmək məqsədini güdmür, eyni zamanda ədəbi prosesin, ədəbi dilin inkişafına, milli ədəbiyyatın janr sisteminin genişlənməsinə böyük təkan verir. Bu baxımdan böyük ilhamla tərcümə olunmuş ədəbi nümunələr milli ədəbiyyatda tezliklə özünəməxsus mövqə qazanır və yüksək bədii estetik status əldə edir. Azərbaycan klassik poeziyası nümunələrinin ingilis dilinə tərcüməsi tarixinə qısa ekskurs və bununla bağlı tədqiqatların müqayisəli şəkildə öyrənilməsi göstərir ki, klassik şeirimizin tərcüməsində müəyyən uğurlar olsa da, qüsurlu cəhətlər də az deyil. Ona görə də Azərbaycan poeziyasını ingilis dilinə çevirməyə hazırlaşan mütərcimlər nəinki orijinalın dilinin qrammatik,

⁶⁹ Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti

leksik və semantik xüsusiyyətlərini manimsəməli, həm də bu dildə işlənən ənənəvi obrazları, dilin müxtəlif çalarlarını öyrənməlidir. Bütün qüsurlu cəhətləri ilə yanaşı Azərbaycan klassik poeziya nümunələrinin ingilis dilinə tərcüməsi sahəsində görülən işlər müəyyən ənənələrin yaranmasına kömək etmişdir. Bu ənənələr sonradan müasir poeziya tərcüməçilərinin yardımçısı olmuşdur. Sonrakı fəsildə belə əsərlərin müqayisəli tərcüməsini, bu zaman milli koloritin qorunub saxlanması məsələlərini tədqiq etməyə səy göstərəcəyik.

Azərbaycan klassik poeziyası nümunələrinin ingilis dilinə tərcüməsi tarixinə qısa ekskurs və bununla bağlı tədqiqatların müqayisəli şəkildə öyrənilməsi göstərir ki, klassik şeirimizin tərcüməsində müəyyən uğurlar olsa da, qüsurlu cəhətlər də az deyil. Ona görə də Azərbaycan poeziyasını ingilis dilinə çevirməyə hazırlaşan mütərcimlər nəinki orijinalın dilinin qrammatik, leksik və semantik xüsusiyyətlərini manimsəməli, həm də bu dildə işlənən ənənəvi obrazları, dilin müxtəlif çalarlarını öyrənməlidir. Bütün qüsurlu cəhətləri ilə yanaşı Azərbaycan klassik poeziya nümunələrinin ingilis dilinə tərcüməsi sahəsində görülən işlər müəyyən ənənələrin yaranmasına kömək etmişdir. Bu ənənələr sonradan müasir poeziya tərcüməçilərinin yardımçısı olmuşdur. Sonrakı fəsildə belə əsərlərin müqayisəli tərcüməsini, bu zaman milli koloritin qorunub saxlanması məsələlərini tədqiq etməyə səy göstərəcəyik. Qərb ədəbiyyatına məxsus şeir forması olan sonet sözü isə italyanca "sonetto" sözündən törəyib "kiçik mahnı" mənasını verir. XIII əsrə qədər sonet deyərəkən dəqiq qafiyə sxemi və məntiqi quruluşu olan on dörd misralıq şeir başa düşülürdü. XIV əsrdə sonetin daha mükəmməl forması italyan şairi Françesko Petrarca tərəfindən yazılmışdır. Ənənəvi olaraq ingilis şairləri sonet yazarkən adətən beş taktlı yamb şeir ölçüsündən istifadə edirlər. Petrarcanın soneti iki hissədən ibarətdir. İlk səkkiz misrada problem qoyulur, sual verilir, yaxud emosional hissələr ifadə olunur. Son altı misra (sestet) problemi həll edir, suala cavab verir. Səkkizlik abbaabba kimi qafiyələnilir. Altılıqda qafiyələnmə müxtəlifdir: cdecde, cdccdc, cdedce

İtalyan soneti yaranandan az sonra ingilis şairləri onu öz doğma şeir formasına çevirməyə başladılar. Bu sahədə Tom Yot, Edmund Spenser, Filip Sidni, Maykl Drayton, Samuel Daniel, Eduard Viər, Vilyam Şekspir xüsusilə fərqləndilər. Bu şeir formasını ingilis ədəbiyyatında çox vaxt Şekspirin adı ilə bağlayırlar. Bu fikir şairin sonet formasında ilk dəfə yazdığına görə deyil, bu formada daha çox yazdığına görə yayılmışdır. İngilis sonet forması üç bənddən və bir beytdən ibarət olur. Üçüncü bənddə müəllif mövzuda volta adlanan gözlənilməz dönüş edir. Qafiyə quruluşu a-b-a-b, c-d-c-d, e-f-e-f, g-g kimidir. İngilis soneti də italyan sonetində olduğu kimi misrada vurğulu, vurğusuz hecaların bir-birini izlədiyi on hecadan ibarət olur

Azərbaycan dilindən ingilis dilinə edilən tərcümələrdə milli koloritin qorunub saxlanmaması bir ciddi problem də yaradır: mütərcimlər orijinalda ifadə olunmuş milli düşüncəni çatdırma bilmirlər.

Bədii əsərdə milli kolorit milli psixologiyanın və özünəməxsusluğun təəcəssümü əsasında təşəkkül tapır. Məhz buna görə də milli koloritin tərcümədə qorunub saxlanması məsələsi tərcümə işinin mühüm problemlərindən biridir. Hər bir bədii nümunə müəyyən bir milli zəmin üzərində yaradılır. Tərcümə prosesində milli özünəməxsusluğunu itirmiş bir əsər mütləq bədiilikdən də məhrum olur, kökündən də məhrum olur, kökündən qoparılmış ağacın yarpaqları kimi tərəvətini itirir, solğunlaşır. Milli koloritini itirmiş bədii əsərin tərcüməsinin uğurlarından söhbət açmağa dəyməz. Milli psixologiya ilə daha sıx bağlı olan poeziyanın tərcüməsində isə milli koloritin qorunması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Milli kolorit bədii əsərin bütün elementlərinə hopur. Bu, özünü həm forma baxımından, həm leksik-qrammatik və semantik cəhətdən, həm də məna və məzmun istiqamətində göstərir.

Milli koloritin daşıyıcısı kimi formanın xüsusi əhəmiyyəti vardır. Bununla belə tərcümənin kamilliyi orijinal üçün spesifik olan forma və məzmun uyğunluğunu qorumaqdan ibarətdir.

Qəzəl janrının daha bir görkəmli siması Xurşudbanu Natəvandır. Natəvanın da üç qəzəlinin ingilis dilinə tərcüməsi verilmişdir. Təəssüf ki, bu qəzəllər də rus dili vasitəsilə çevrilmişdir. Azərbaycan ədəbiyyatında bənzərsiz ifadə, üslub gözəlliyinə malik olan, Qarabağ musiqisindən qaynaqlanan. Natəvan qəzəlinin ingilis dilinə tərcüməsinin də özünəməxsus özəllikləri var və bu özəllikləri yalnız orijinaldan birbaşa tərcümə vasitəsilə qorumaq olar. Fikrimizi özümüzün tərcümə etdiyimiz aşağıdakı parça ilə əsaslandırmağa çalışacağıq:

Orijinal:

Dilbərə, dərdi-dilimdən belə ünvan etdim
Ki, qəmi-hicrdə dil mülkünü viran etdim.
Mümkün olmaz mənə vəslin, bilirəm, həşrə kimi,
Ol səbəb məskənim kuyu biyaban etdim.

İngiliscəsi:

Beloved, my poor, disastrous love drove me mad,
Destroying my treasury of words and leaving me sad.
Could I ever achieve the happiness of your love? Never.
Wild plains and barren deserts will be my home forever.

Tərcüməçi üçün bir qayda olaraq atalar sözlərinin, zərbi-məsəllərin, idiomatik ifadələrin, frazeologizmlərin və s. tərcüməsi çətinlik törədir. Məlumdur ki, bu ifadələrin böyük əksəriyyəti öz mahiyyətinə görə xalqın məişət və mədəni inkişafının spesifik xüsusiyyətləri ilə sıx əlaqədardır. Orijinalın dilində aydın, analaşılıq, doğma və tamamilə təbii görünən belə söz və ifadələr tərcümə prosesində müvafiq assosiasiyalar doğurmaya da bilər. Bəzən tərcüməçi Azərbaycan dilində müvafiq bir ifadəni tapa bilmir və həmin ifadəni hərfi tərcümə edir. Bu isə əksər hallarda personajların nitqində dərhal yad element təsiri bağışlayır və qeyri-təbii görünür”

Bu köklü məsələlərin həlli zamanı tərcüməçi bədii əsərin, xüsusilə poetik nümunənin tərcüməsi prosesində bir sıra çətinliklərlə, bəzən hətta keçilməz maneələrlə rastlaşır. Bu maneələrin dəf olunması müəyyən şərtlərlə bağlıdır. Hər şeydən əvvəl qeyd etmək lazımdır ki, tərcümənin bədii-estetik keyfiyyətləri sinxronik və dioxronik planlarda müəyyən olunmalıdır. Sinxronik plan söyləyəndə biz bu və ya digər dilə edilmiş tərcümənin müasir dövrün meyarları baxımından qiymətləndirilməsini nəzərdə tuturuq. Bu zaman orijinalın bədii keyfiyyətlərinin tərcümə dilində inikasını ilə yanaşı, tərcümə nümunəsinin müasir ədəbi prosesə nə şəkildə daxil olması, yəni onun üzvi estetik vahid kimi milli ədəbiyyat, daha geniş mənada milli mədəniyyət sistemində oynadığı və oynaya biləcəyi rolu nəzərdən qaçıрмаq olmaz. Bununla yanaşı, tərcümə əsərinin oxucu kütləsinin hansı təbəqələri üçün nəzərdə tutulması problemi də böyük əhəmiyyət kəsb edir: mütərcim orijinalın bədii keyfiyyətlərini öz doğma dilində inikas etdirməklə yanaşı həmçinin müraciət etdiyi və yaxud nəzərdə tutduğu ictimai qrupun dil-danışığı, ədəbi, estetik vərdişlərini və zövqünü də nəzərə almalıdır. Zaman keçdikcə ədəbi dildə, estetik dəyərlərdə, poetikada müəyyən dəyişikliklər baş verir. Mütərcimin müraciət etdiyi sosial qrup ya tamamilə yoxa çıxır, ya da təkamül yolu ilə köklü dəyişikliklərə məruz qalır. Lakin dünya ədəbiyyatında böyük estetik çəkiyə malik orijinal bədii nümunəyə milli ədəbiyyatda, yaxud oxucu kütləsində ehtiyac yaranır. Məsələn, M.Servantesin “Don Kixot” və F. Rablenin “Qarqantia və Panteqruel” əsərləri Azərbaycan dilinə çoxdan tərcümə olunmuşdur. Lakin hazırda bu cəhətdə əsərlərin tərcümələrinin bədii-estetik keyfiyyətləri Azərbaycan oxucularını tamamilə qane etmir. Biz burada həmin əsərlərin tərcümələrinin xüsusiyyətlərini təhlil etmək fikrində deyilik. Amma bu heç də o demək deyildir ki, biz bütün hallarda vaxtilə oxucu kütləsinin rəğbətini qazanmış tərcümələrdən tamamilə və yaxud qismən imtina etməliyik. Məlumdur ki, tərcümə ədəbiyyatı yalnız oxucuları bu və ya digər xalqın bədii nümunələri ilə tanış etmək məqsədini güdmür, eyni zamanda ədəbi prosesin, ədəbi dilin inkişafına, milli ədəbiyyatın janr sisteminin genişlənməsinə böyük təkan verir. Bu baxımdan böyük ilhamla tərcümə olunmuş ədəbi nümunələr milli ədəbiyyatda tezliklə özünəməxsus mövqə qazanır və yüksək bədii estetik status əldə edir.

Ədəbiyyat

1. İbrahimov M. “Tərcümə sənəti” kitabına müqəddimə. B., Elm, 1990.
1. 2. İ saxanlı Hamlet. Poetik tərcümə. Məhdud çərçivə içində xoş ahəng və gözəllik axtarışı. Poetik tərcümələr, 1-ci toplu, Xəzər Universiteti Nəşriyyatı, Bakı, 2005
2. Həsəneli İ. “Nəsimi ingilis aliminin tədqiqində”, “Bakı” qəzeti, 16 sentyabr 1974.
3. Həsənova A. “Kitabi-Dədə Qorqud” ingilis tədqiqatında. “Kitablar aləmində” jurnalı, 1989, № 1.
4. 5. Hüseynov X.M. “Nizaminin ingilis əlaqələri”. “Elm və həyat” jurnalı, 1983, 6.
5. Xəlilli Ş. Azərbaycan-İngilis ədəbi əlaqələri. B., 2002.
6. Abasquliyev T. İngilis ismi fəllərinin bəzi üslubi xüsusiyyətləri və onların Azərbaycan dilinə tərcüməsi / Tofiq Abasquliyev // Metodika və Dilçilik 1-ci burax. - Bakı: Elm, 1971. - 128 s
8. İbrahimov Mirza. «Tərcümə sənəti. Məqalələr məcmuəsi» kitabına müqəddimə. Bakı, «Elm», 1990, s. 5-11.
7. Rza Ə. “Milli kolorit”, “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, 13 may 1967.
8. http://en.wikipedia.org/wiki/Sonnet#The_Italian_sonnet.

SUMMARY

Poetic translation and preservation of poetic form in translation of works

The literary translation has two interrelated branches - poetry and prose translation. In the process of translating prose works into another language, the translator must take into account the syntactic peculiarities of the original, the system of images, and their interrelationships in the native language.

Unlike prose, the poetry of each nation is more deeply embodied in its peculiarities and worldview. These peculiarities of poetry have attracted the attention of individual experts.

Key words: poetic translation, national character, literary translation, poetry, translator, linguistics

Резюме

Проблемы сохранения поэтической формы при переводе поэтического перевода и произведений

Литературный перевод имеет две взаимосвязанные ветви - поэтический и прозаический перевод. В процессе перевода прозаических произведений на другой язык переводчик должен учитывать синтаксическую оригинальность оригинала, систему образов и искать ее взаимность на родном языке. В отличие от прозы, поэзия каждой нации более глубоко укоренена в своих особенностях и мировоззрении. Эти особенности поэзии привлекли внимание отдельных специалистов. Поэзия каждой нации связана с образом жизни и окружающей средой, в которой она живет.

Ключевые слова: поэтический перевод, национальный колорит, литературный перевод, поэзия, переводчик, лингвистика

Rəyçi: dosent Əbdülova Aygün Hüseynağa qızı

QASIM BƏY ZAKİR SATİRASININ TƏNQİD HƏDƏFLƏRİ

M. Ə. Sabiri Zakir satirasının övladı hesab edirəm, onun bu "həcvlər"dən doğulduğunu görürəm. Sabir Zakirin həcvlərindən doğma bir şairdir. Aralarındakı fərq budur ki, Zakir xəstə millətin bir əzası ilə məşğul olmuş, Sabir isə bütün millət vücudunu təşrih edib, onun çürümüş cəhalətlərini meydana çıxarır..." (Y. V. Cəmənzəminli)

XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında dərin iz qoyan sənətkarlardan biri də Qasım bəy Zakirdir. Çoxşaxəli yaradıcılığı ilə seçilən şair həm incə ruhlı lirik şeirlər, həm ibrətəməz epik əsərlər, həm də kəskin satiralar qələmə almışdır.

Qasım bəy Zakirin yaradıcılığında satiraları mühüm yer tutur. O, bu qəbildən olan şeirləri ilə yeni satira üslubu formalaşdırmış, ədəbiyyatımıza ifşaedici gülüş gətirmişdir. Şairin dərin ictimai məzmun kəsb edən satiraları birbaşa hədəfə ünvanlanır, müəllif dövrünün eybəcərliklərini açıq tənqid atəşinə tutur, seçdiyi tipləri oxucuya daha yaxından tanımaq üçün kəskin ifadələr işlətməkdən belə çəkinmir.

Qasım bəy Zakirin satiralardan söhbət açarkən ilk növbədə belə bir suala cavab vermək lazım gəlir. Nə idi lirik şeirlərində insan gözəlliyindən, saf məhəbbətdən söhbət açan şairin nifrət və qəzəb kasasını doldurub onu kəskin satiralar yazmağa sövq edən? Şairin satiralarında bu suala cavab verilir.

Ərizə verə bir nəfərin pədəri,
Fərzəndinə olmaz zahir əsəri,
Yetmiş ildən sonra nəvadələri

Məgər ondan tapa bir rahi-nicat. (2, Səh.40).

Bu misralarda Qasım bəy Zakirin yaşadığı dövr barədə təsəvvür yaranır. Şair ziddiyyətlərlə dolu olan bir dövrdə yaşamışdır. Cəmiyyət eybəcərliklərində boğulurdu. Kəndlərdə bəylərin, xanların zülmü ərşə dayanır oğurluq, talançılıq baş alıb gedirdi. idarələrdə süründürməçilik, məmurların, hakimlərin ədalətsizliyi son həddə çatmışdı, mövcud qanunlar insanların mənafeyinə zidd idi və yalnız çarizmin müstəmləkəçilik siyasətinin, ömrünün uzanmasına xidmət edirdi. Həssas qəlblı şair, təbii ki, bütün bu eybəcərliklərə biganə qala bilməzdi.

Qasım bəy Zakirin satiraları dövrünün güzgüsü idi desək, yanlışmaq. Bu şeirlərdə insanların ağır həyatına səbəb olan bütün eybəcərliklərə işıq salınır, cəmiyyətdəki tiplər - ədalətsiz hakimlər, rüşvətxor məmurlar, «beli şallı», «saqqalı hənalı» hacılar, fırıldaqçı tacirlər, riyakar din xadimləri ümumiləşdirilərək tənqid atəşinə tutulurlar.

Həddən aşıb bu vilada şərərət,
Hər kim hər iş görsə puluna minnət.
Mu qədəri yoxdur ədlü-ədalət,

Və lakin şöhrəti-bicaya bir bax! (2, Səh.33).

Bu sətirlər Qasım bəy Zakirin dostu M.F.Axundzadəyə mənzum məktub şəklində yazdığı «Bax» rədifli satirasından götürülmüşdür. Müəllif bu şeirində doğrusu ilə yalanı, yaxşısı ilə yamanı bir-birindən seçilməyən, şərə, yalana bürünən cəmiyyətin bir sıra ictimai bəlalərini, mənfi cəhətlərini yana-yana açıb göstərmişdir. Şair bu bəlalərin səbəbini dövlət məmurlarının ədalətsizliyində, mal-dövlətə hərisliyində, qanunların çürük mahiyyətində və onlara məhəl qoyulmamasında görürdü. Məsələn, ötən əsrin 40-cı illərində dərc olunan «Kəndli əsasnamələri»nə görə, kəndlilər müəyyən sərbəstliklər əldə etməli, bəylər, mülkədarlar onların istismarını yumşaltmalı idilər. Lakin dövlət məmurlarının biganəliyi ucbatından yerlərdə bunun tamam əksi baş verirdi və kəndlilərin zülmü daha da artmışdı. Qasım bəy Zakir belə vəziyyətə öz dövrünə münasibətini istehza ilə, kəskin gülüslə ifadə etmişdir. Bu, elə bir dövr idi ki, *"hər əlifba oxuyan adını ruhani qoymuşdu", "Bir içim çay iləm yüz şahidi – bidin tapılır"dı, "pişik şirə qorxu gəlir, quzu canavara həmlə edirdi"* Ölkədəki haqsızlığın, oğurluğun, quldurluğun, qətl-qarətin, hər cür özbaşınalığın əsas səbəbkarı yerli bəylər, xanlar, naiblər deyil ikibaşlı cəllad – çardır. *Nəçidir məmləkəti çala, çapa dana – doluq, Əhli – divan ona hərgah desə kim, dincəl.* Hökumət başçılarına qarşı belə şiddətli etirazlarla çıxış edən Zakir hakim dairələrdəki süründürməçiliyin, ədalətsiz hökmlərin, qazıların rüşvətxorluğunun, məhkəmələrdə hökm sürən yalançı şahidliyin, zülm və zorakılığın daxili səbəblərini cəsarətlə açırdı. Bəzən o, bədbinliyə qapılaraq: *Dərd çox, bar giran, qövrə yetən yox, ya rəb, Bizlərə səbr ata eylə və yainki acəl.* deyirdisə, bu hissələrdən tez yaxa qurtarmağı da bacarırdı. Xalqı zalım hakimlərə qarşı çıxmağa, ədalətli qanun qaydalar uğrunda mübarizə aparmağa səsləyirdi. Q. Zakir sələflərindən öyrənərək ölməz sənət nümunələri yaratdığı kimi, xələflərinə də çox böyük poetik təsir göstərmişdir. *Həddən aşıb büxli həsəd, şərərət, Yoldaş – yoldaşına eylər xəyanət, Alimdə əməl yox, bəydə ədalət...* Deyən Q. Zakir ədəbiyyat tarixində böyük xalq şairi kimi daxil olmuş, mövzu və məzmunun tələbinə uyğun bədii təsvir vasitələri işlətməmiş, beləliklə də, şeirinin xəlqiliyinə səmimiyyət gətirmiş, realizmini dərinləşdirmişdir.

Qasım bəy Zakirin yaradıcılığı özündən əvvəlki Azərbaycan ədəbiyyatının qanuni inkişafıdır. Ağılı, zəkamın təntənəsinə inam Zakir poeziyasının mayasını təşkil edir.

Didaktik məzmunlu bu poetik əsərlərdə şair həyatın tələbindən doğan mövzuları qələmə almış, zülm, istismar dünyasını, cəhalət və zorakılığı tənqid etmişdir. Onun tərbiyəvi əhəmiyyət daşıyan əsərlərinin ruhunu yüksək humanizm, dostluq, insanpərvərlik, zəhmətsevərlik təşkil edir. "Həyasız dərvişlər haqqında" mənzum hekayəsi ilə Zakir əməyə, zəhmətə xor baxanları, başqasının qazancına göz dikən tüfeyliləri ifşa hədəfinə alır, oxucularını halallıqla yaşamağa çağırırdı. Hekayədə şair

⁷⁰ Bakı Dövlət Universiteti, doktorant. S.gafarli@landauschool.az

öz fikirlərini həyat və məişət barədə ağıllı mühakimə yürüdən cəsarətli bir qızın dili ilə söyləyir. Hekayə mühakimə - dialoq şəklində qurulmuşdur. Burada şair tərbiyəvi fikirlə ifşaedici boyalar arasında bir vəhdət yaradaraq dövrün vacib məsələlərinə toxunmuş, həyat həqiqətini, zamanın ruhunu ifadə etməyə çalışmışdır. Q.Zakirin təmsilləri də mənzum hekayələri kimi maraqlıdır. Təmsilləri öz ideyası ilə onun satiralarına həmahəngdir, burada dövrün ictimai və siyasi hadisələrinə ehyam və işarələr vardır. Qəlbinin hökmü ilə yazan şair bunları sadəcə təsvir etmədi, mövzuları müasirləşdirir, dövrün qayda – qanunları ilə razılaşmadığını bildirirdi. Dünyanın əsrəfi sayılan insanı eybəcər vəziyyətə salan, cəmiyyətdə zülmün, şərin artmasına bais olan ikiüzlülük, paxıllıq, fırıldaqçılıq və bunlara bənzər mənfi əxlaqi sifətlər pislənir. Zülm, zorakılıq, hiylə, yaltaqlıq, acgözlük, xəyanət, nadanlıq və s. kimi ictimai eyblərə qarşı mübarizə: vəfa, məhəbbət, doğruluq və başqa nəcib sifətlərin tərənnümü Zakir təmsillərinin əsas motivləridir. Öz səviyyəsi etibarilə bu təmsillər xalq şeirinə yaxındır. Atalar sözləri, xalq ifadə və zərb məsəlləri ilə zəngindir ki, bu da şairin xalq ədəbiyyatından səmərəli və bacarıqla istifadə etdiyinə gözəl dəlildir. Q. Zakirin hələlik altı təmsili məlumdur. Bu təmsilləri mündəricələri baxımından iki qismə bölmək olar. Müəllifin ictimai ədalətsizliyə, hakim təbəqələrə kəskin tənqidi münasibəti "Tülkü və şir", "Aslan, qurd və çaqqal", "Sədaqətli yoldaşlar haqqında" adlı təmsillərində öz ifadəsini tapmışdır. "Aslan, qurd və çaqqal" təmsilində göstərilir ki, qolugüclülər (aslan) və onlara yaltaqlıq edənlər (çaqqal) çox yaxşı dolanır və yeri düşəndə müsibətlər də törədirlər."Tülkü və şir" də zalımlara nifrət, məzlumlara rəğbət hissi ifadə olunur. Təmsilləri ilə satiraları arasında məzmun və ideyaca bənzərlik təbii ki, var. Qasım bəy Zakirin satiraları əsas etibarilə çar hakimləri və çarizmin müstəmləkəçi qanun və qaydaları əleyhinə çevrilmişdir. Zakirin satirasında ən amansız tənqid olunanlar gücsüzlərin və acizlərin hüquqlarını tapdalayanlardır. İfşaçılıq, kəskin tənqid və kinayəli gülüş Zakir satiralarının əsas xüsusiyyətlərindəndir. O, ictimai nöqsanları sadəcə təsvir etməklə kifayətlənmir, eyni zamanda onlara qarşı özünün kəskin tənqidi münasibətini, nifrət və qəzəbini də bildirir. Müəllifin Qarabağ «keyfiyyətlərinin» tənqidinə həsr etdiyi «Xəbər alsan bu vilanın əhvalın» misrası ilə başlanan şeirinə də kəskin satirik ruh hakimdir. Yenə M.F.Axundzadəyə mənzum məktub şəklində yazdığı bu şeirdə müəllif Qarabağ kəndlərini bürüyən quldurluğun, yolkəsənliyin, özbaşnalığın acı mənzərəsini göz önündə canlandırır. Ən acınacaqlı cəhət isə odur ki, ixtiyar sahiblərinin özləri də quldurlarla əlbirdirlər, haqqını tələb edən, malını qorumaq istəyən kəndlilərin üstünə yüz yerdən çomaq çəkirlər.

Ədalətdə yoxdu bir kəsri kəmi,
Mundan sonra vilayətin nə qəmi?
Əlbət, dağıdılmış külli-ələmi
Ağzından süd iyi gələni iki uşaq.
Birindən şikayət edəsən əgər,
Danışmağa qoymaz, sözünü kəsər,
Qardaş malı kimi ortadan bölər,
Murovlar olublar oğruya ortaql! (2, səh.40).

Qasım bəy Zakirin satiralarında dini xurafat da kəskin tənqid atəsinə tutulur. Müəllifin yaşadığı dövrdə yalançı din xadimləri xalqın savadsızlığından istifadə edərək cəmiyyətdə mütilik, itaətkarlıq əhvaliruhiyyəsini dərinləşdirməyə çalışır və beləliklə də, ictimai bələlərin geniş kök atmasına şərait yaradırdılar. Qasım bəy Zakir «Qarabağ qazısı», «Şuşa mollaları haqqında», «Üsuli və şeyxi təriqət mollalarının həcvi» kimi şeirlərində bu qəbildən olan yalançı din xadimlərinin iç üzünü açaraq onların əsl simasını xalqa göstərmişdir.

Zakir satirasının və eləcə də onun başqa realist şeirlərinin ifşə obyektini şairin yaşadığı mühitin ictimai yaramazlıqlarıdır. Cəmiyyətin sağlam yollarla inkişafı üçün ictimai yaramazlıqların tənqidi əhəmiyyətli idi. Şairin tənqid hədəflərindən biri də özbaşnalıq, rüşvətçilik, dələduzluq dolu olan çar idarə və məhkəmələridir. Qansoranlar idarə və məhkəmələrə soxularaq, "qanunu" qorumaq əvəzinə ölkədə cinayətin, "büxlü həsədin" həddən aşması üçün şərait yaratmışlar. Onun: "Gün kimi tutub ələmi bu şöhrəti bica: Divan əmələcatına yox ədlə həmtə" Beytilə başlayan satirası divanxanalardakı yalanı, hiyləni, alçaq işləri qəzəb və acı kinayə ilə nəql edir.

Zakir Satiranı əvvəlki məzmunundan şəxsi mənafe və əhvali ruhiyyədən, çox vaxt qərəzkarlıqdan irəli gələn tənqiddən xilas edib və ona ictimai rəng vermək böyük sənətkarlıq qüdrəti tələb edirdi. Belə bir işə Q. Zakir cəsarətlə girişdi və satiranı müstəqil cərəyan halına saldı. Zakir satiranı yalnız ideya və məzmun cəhətdən yox, sənətkarlıq cəhətdən də irəli aparmış və onu keçmiş bayağılıqdan xilas etmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, 7 cildə, III cild. Bakı, «Elm», 2009, 510 s.
2. Qasım Bəy Zakir, Seçilmiş əsərləri, "Avrasiya-Press", Bakı, 2005, 398 s.
3. Qarayev Y. Azərbaycan ədəbiyyatı: XIX və XX yüzillər. Bakı, «Elm», 540 s.
4. Köçərli F. Azərbaycan Ədəbiyyatı, II cildə. Bakı, "Avrasiya-Press", 2005, 511 s.
5. Mir Cəlil, Firidun Hüseynov. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı, Elm və təhsil, 2018, 560 s.

Açar sözlər: Qasım bəy Zakir, satira, tənqid, mühit, ziyalı, mövqə, cəmiyyət, gülüş, ifşə, maarifçi, tərbiyə

Ключевые слова: Касим бей Закир, сатира, критика, окружающая среда, интеллектуал, позиция, общество, смех, разоблачение, просвещение, образование

Keywords: Qasim bay Zakir, satire, criticism, environment, intellectual, position, society, enlightener, education

Qasım Bəy Zakir satirasının tənqid hədəfləri

XÜLASƏ

Zakirin satiraları əsas etibarlı ilə çar hakimləri və çarizmin müstəmləkəçi qanun və qaydaları əleyhinə çevrilmişdir. Zakirin satirasında ən amansız tənqid olunanlar gücsüzlərin və acizlərin hüquqlarını tapdalayanlardır. İfşaçılıq, kəskin tənqid və kinayəli gülüş Zakir satiralarının əsas xüsusiyyətlərindəndir. O, ictimai nöqsanları sadəcə təsvir etməklə kifayətlənmir, eyni zamanda onlara qarşı özünün kəskin tənqidi münasibətini, nifrət və qəzəbini də bildirir. Bu məqalədə də Zakirin satiralarındakı tənqid hədəfləri hərtərəfli şəkildə araşdırılıb, təhlil olunur. Zakir satiralarını xələflərindən və sələflərindən fərqləndirən xüsusiyyətləri onun satiraları əsasında təhlilə cəlb olunur. Məqalə müəllifi satira yazmağa şövq edən şəxsi və ictimai amilləri, ədibin ziyalı mövqeyini o dövrün problemləri kontekstində təhlil edir. Həmçinin müxtəlif sahələri təmsil edən obrazların xarakterik xüsusiyyətləri açıqlanır. Maarifçilikdə təlim, təhsillə bərabər, tərbiyənin də əhəmiyyətli rolu əsərdən gətirilən nümunələrlə əsaslandırılır. Tədqiqatçıların araşdırılan problemlə bağlı fikir və mülahizələrinə nəzər salınır.

THE CRITICAL OBJECTS OF GASIM BEY ZAKIR'S SATIRE SUMMARY

Zakir's satire has largely been turned against tsarist and colonial laws and regulations. The most ruthless critics of Zakir's satire are those who violate the rights of the weak and helpless. Explosiveness, sharp criticism and ridiculous laughter are the main features of Zakir's satire. He is not only describing social imperfections, but also expresses his critical attitude, hatred and anger towards them. This article also examines and analyzes the critical objectives of Zakir's satire. The features that distinguish Zakir's satire from its predecessors are drawn to its analysis of satire. The author analyzes the personal and social factors that motivate the writer to write satire, the author's intellectual position in the context of the problems of that time. The characteristic features of images representing different areas are also disclosed. Training, education, and the important role of education are based on examples from the work. The views and opinions of the researchers on the problem in question have been evaluated based on this paper.

Критические цели сатиры Гасым Бей Закира РЕЗЮМЕ

Сатира Закира во многом была направлена против царских колониальных законов и правил. Самые безжалостные критики сатиры Закира - это те, кто ущемляет права слабых и беспомощных. Правописание, резкая критика и нелепый смех - главные черты сатиры Закира. Он не только описывает социальные недостатки, но также выражает свое критическое отношение, ненависть и гнев по отношению к ним. В этой статье также рассматриваются и анализируются важнейшие цели сатиры Закира. Особенности, которые отличают сатиру Закира от его предшественников, тем самым вовлекая читающего в критический анализ его произведений. Автор анализирует личные и социальные факторы, побуждающие писателя писать сатиру, изболочая интеллектуальную позицию автора в контексте проблем того времени. Закир также раскрывает характерные особенности соответствующие различным региональным области. Автор поднимает вопросы обучения, образование и рассматривает их назначение на примере своих работ. Рассмотрены взгляды и мнения исследователей по рассматриваемой проблеме.

Rəyçi: *dosent Lalə Əliyeva*

“QULLUQÇUNUN HEKAYƏSİ” ROMANINDA ANTIUTOPIK REALLIĞIN İNİKASI

Antiutopiya termini ilk dəfə 1868-ci ildə utopiya anlayışı ilə müqayisədə İrlandiya siyasətçisi Con Stüart Mil tərəfindən işlədilmişdir. Qlen Neqli və Maks Patrik isə bədii ədəbiyyata "Utopiya axtarışında" əsəri ilə antiutopiya anlayışını daxil etmişlər. [Maks,1952]. Utopiya ideal bir cəmiyyət anlayışını təmsil etsə də, antiutopiyada bunun əksini görə bilirik. Oksford ingilis dili lüğətində antiutopiya "xəyali, hər şeyin mümkün olduğu qədər pis olduğu yer və ya vəziyyət" olaraq tərcümə edilir. [Oxford,2016]. Buna baxmayaraq, antiutopiya termini ədəbiyyatda uzun inkişaf yolu keçmiş və ona dəqiq tərif verilməmişdir.

Ədəbiyyatda antiutopiya XX əsrdə müxtəlif anlaşımağa başladı. Dünyada dəyişən siyasi məsələlər antiutopiya üçün zəmin yaratdı və yazıçılar öz yaradıcılıqlarında xəyali dünyalarını yaradaraq məsələyə münasibətlərini fərqli şəkildə bildirdilər. Moylan antiutopiya haqqında fikirlərini ümumiləşdirərkən belə deyirdi: "Antiutopiya XX əsr terrorizminin məhsuludur və yüz illik istilalar, təcavüzlər, şiddət, müharibələr, soyqırımlar buna zəmin yaratdı". [Maylon,2000]. Antiutopiya yazıcının xəyali, müasir şəkildə yaratdığı və oxucuya özünün yaşadığı cəmiyyətin daha pis bir yer olduğunu düşündürən janrdır. Antiutopiya yalnız və yalnız bir fantaziya əsəridir. Reallığı tənqid etməyə yönəlmiş satirik povest, cəmiyyəti bir fərd və ya ailə kimi hiss etdirir və onun problemi sonda öz həllini tapır.

Antiutopiya bir termin kimi XIX əsrdə yaransa da, bu anlayış ədəbiyyatda daha öncədən mövcud idi. Ədəbi əsərlərdə istifadə olunan Cənnət və Cəhənnəm anlayışları onu sübut edirdi ki, insanlar daha yaxşı bir dünyanın mümkünlüyü barədə düşündülər, lakin daha da pis ola biləcək bir gələcəyin ehtimalından da xəbərdar idilər. [Claeys,2010].

Müəlliflər bu gün yaşadığımız dünya haqqında bir mesaj çatdırmaq üçün tez-tez antiutopiyadan istifadə edirlər. Antiutopiya olduqca qüsurlu bir cəmiyyətdir. Bu janrdan ümumiyyətlə keçmiş dünyada xaosa səbəb olan geniş miqyaslı müharibədən və ya digər dəhşətli hadisədən sonra baş verən, düşmüş bir cəmiyyətdən bəhs olunur. Bir çox hekayədə bu xaosa mütləq nəzarəti özündə saxlayan totalitar bir hökumət səbəb olur. Yaxşı yazılmış bir antiutopik povest oxucularını əyləndirir, eyni zamanda da onları öyrədərək yaşadıkları cəmiyyət haqqında düşüncələrinə vadar edir.

XX əsrdə antiutopiya janrından bəhs edərkən, ağıla gələn yazıçılardan biri də məşhur Kanadalı yazıçı Marqaret Etvuddur. Etvud əsərlərində insanların davranışını düşünür, təbii dünyanı vurğulayır və materializmi günahlandırır. Rolu tərsinə çevirmək, yeniliklər onun romanlarında təkrarlanan faktorlardır. O, öz əsərlərində qadınları ön plana çəkir. [Hoby,2013]. Buna ən böyük nümunə "Qulluqçunun hekayəsi" romanıdır. Əsərdə ilahi rəhbərlik və ilahi rəhbər kimi qəbul edilən məmurlar tərəfindən teokratiya ön plana keçir. Bir çox teokratik dövlətlərin rəhbərləri ruhanilərdir və dövlətin hüquqi sistemi dini qaydalar əsasında tənzimlənir. Məlumdur ki, teokratik qayda erkən sivilizasiyaya xasdır. [Steals,2001].

Etvudun romanlarında bilinən antiutopik xüsusiyyətlər sosial iyerarxiya, müstəqilliyin itirilməsi və qorxu şəklində təsvir edilir. "Qulluqçunun hekayəsi" ilə C.Oruel və O.Hakslinin romanları arasında oxşarlıqlar var.

"Qulluqçunun hekayəsi" 1985-ci ildə çap olunub və dərc edildiyi gündən heyratəmiz sayda nüsxəsi satılıb, müxtəlif dillərə tərcümə edilib. Qadınlara və reproduktiv funksiyalara yönəlmiş siyasətlərə istiqamətlənmiş dəyişikliklər haqqında yazanlar üçün bir növ etiket halına gəlir. [Hoby,2013].

Etvudun romanında Gilead Respublikası teokratik dövlətdir. Dövlətdə əsas idarə edicilər komandirlərdir. Cəmiyyətin qalan hissəsini idarə edənlər isə aşağı təbəqəli əsgərlərdir və onlar Gileadanın rəsmi ordusuna mənsubdurlar. Qadınlar təbəqəsinə mənsub olanlar Xala, Marta və Xanımlar kimi tanınan qadınlardır. Gilead respublikasında hər bir insanın öz funksiyası var, lakin orada iki tip insan var ki onların heç bir funksiyası yoxdur. Onlardan biri "Anvumən" (Unwoman) adlanan Kaloniyanın sakinləridir və ikinci qadınlar isə "Ekonovayvs" (Econowives) adlanan və kasıb kişilərin arvadlarıdır. [Malak,2014]. Baxmayaraq ki, bu iki qrupun rəsmi funksiyaları yoxdur, onlar antiutopia sosial quruluşunun ayrılmaz bir hissəsidir. Gileadlı qadınlar və qulluqçu qızlar qaydalara əməl etmədikləri təqdirdə Kaloniyalara-radioaktiv tullantıların təmizləndiyi yerə göndiriləcəklərini bilirlər.

Sosial quruluşun alt hissəsində Martalar kimi tanınan qadınlar var. Onlar bişirmək, təmizləmək və ümumiyyətlə evə qulluq kimi vəzifələri icra edirlər.

Onlar və qeybət etməyə meyillidirlər və qadınların stereotipik rolunun təcəssüm etdirirlər. Onlar uşaq doğmaq iqtidarında olmadıqlarına görə, daha aşağı hesab olunur və ailə qurmaq hüququndan məhrum olurlar. Cəmiyyətin qanunlarından biri də hər kəsin öz geyiminin olmasıdır. Martalar cərrahların geyiminə bənzər tünd yaşıl geyimdə xidmət edirlər. Martalar nəsil yetişdirməyə xidmət etmirlər və fiziki görünüşlərinə görə daha çox azadlığa malikdirlər. Əsərimizin baş qəhrəmanı olan Offred yaşadığı evdəki Marta Ritani təsvir edərkən belə deyir: "The dress is much like mine in shape, long and concealing, but with a bib apron over it and without the white wings and the veil. She puts the veil to go outside, but nobody much cares who sees the face of a Martha". [Atwood,1998]

Martalar evlərində qürurla yaşayırlar, mövqelərindən razıdırlar və hökumətin yaranmış sistemə qarşı heç vaxt üsyan etmirlər. Gilead respublikası tərəfindən verilən passiv rollarını qəbul edən Martalar yuxarıdakılara da güc verirlər. Zülmkar cəmiyyətin qaydalarına kor-koranə əməl edirlər. Bunu etməklə onlar da zülm edənlərlə eyni dərəcədə günahkar olurlar. [Jelena,2014].

⁷¹ Azərbaycan Dillər Universiteti

Etvud, itaətkar qızlar olan Martaları və adın özünü Müqəddəs Kitabdan istifadə etmişdir. Marta və Məryəm Yerusəlim yaxınlığındakı kiçik bir kənd olan Betanda yaşayırdılar. İsa və şagirdləri evlərinə gələndə Məryəm onun sözlərini dinləyərək ayaq üstə durardı. Digər tərəfdən, bacısı Marta bütün lazımı yəni yemək bişirmək və təmizlik kimi hazırlıqlarla məşğul olardı. İsa yemək və təmizlik kimi mənasız şeylərdən narahat olduğuna görə Martanı hər zaman tənqid edərdi. Eyni zamanda Məryəmi də tərifləyərdi. Məryəmlə Marta arasındakı eyni fərq "Qulluqçunun hekayəsi" də də aydın görünür. Bu halda, Məryəmi simvolik bir Qulluqçu qız yəni, rəsmi ideologiyaya qətiyyətlə inanən və yuxarıda göstərilənlərə itaət edən qadın kimi müşahidə etmək olar. Martalar Gileadan təlimlərini ciddi qəbul edirdilər. Buna görə də cəmiyyətin qalan hissəsi tərəfindən təqdir edilirdilər. Digər tərəfdən, Marta uşaq doğa bilməz, yəni rejimin müqəddəs məqsədini yerinə yetirməyə qadir deyildilər. Bu səbəbdən onlar xidmətçilər roluna düşürdülər və mənasız işlər görməyə məcbur olurdular. Onların seçimi Bibliyadakı Martadan fərqli olaraq könüllü deyildi. Onlar cəzadan qorxduqları üçün bunu edirdilər. [Malak, 2014].

Təəccüblüdür ki, sosial iyerarxiyada aşağı mövqelərdən biri də kişilərə aid idi. Onlar mühafizəçilər adlanır və öz rəhbərlərinə yəni, Komandirlərə xidmət edirdilər. Onların əsas vəzifəsi komandirləri, onların arvadlarını və qızlarının təhlükəsizliyini təmin etmək idi. Onlar haqqında danışarkən Offred belə deyir: "the Guardians aren't real soldiers. They're used for routine policing and other menial functions, digging up the Commander's Wife's garden, for instance, and they're either stupid or older or disabled or very young (...)" [Atwood, 1998].

Mühafizəçilər qulluğu qızlara hörmətlə yanaşmalı, birbaşa gözlə əlaqə yaratmamalı və xüsusi bir tərzdə yəni, üç barmaqları ilə beretlərinin kənarını qaldıraraq salamlamalıdır. Offredin yaşadığı evin mühafizəçisi olan Nik, qəyyumlar arasında da müəyyən bir iyerarxiyanın olduğunu sübut edirdi. Onun öz evi yox idi və komandirin qarajında yaşayırdı.

Qulluqçu qızların ginekoloqların yanına aparılması üçün ixtisaslaşmış qəyyumlar da var idi. Onlar ayda bir dəfə icra olunan tapşırığı yerinə yetirirdi və digər qəyyumlardan fərqli mövqelərini simvolizə etmək üçün qırmızı qol lentləri geyindirildilər. Mühafizəçilər, deyildiyi kimi, adətən qoca və ya çox gənc olurdular, lakin onlar ele də ağıllı deyildilər. Bu, onların ümumi cəmiyyətdəki passiv rolunu izah edirdi. Onlar itaətkarlıqlarını şərəfli bir şey kimi görürdülər. Demək olar ki, sosial iyerarxiyanın ən dibində olsalar da, vəziyyətlərini dəyişdirmək üçün heç nə etməzdi. [Jelena, 2014].

Bu romanda müəyyən bir gücə sahib olan yeganə qadınlar Xalalardır. Onlar kifayət qədər nüfuzlu bir fiquru təmsil edirlər və əsas vəzifəsi qulluqçu qızları öz nəsil məqsədləri üçün hazırlamaqdır. Rachel və Leah Reeducation Center-də fəaliyyət göstərirdilər və burada gənc qadınlarda doğum prosesini və komandirlərin evindəki vəzifələrini öyrədirdilər. Xalalar totalitar teokratianın mükəmməl məhsulu hesab olunurdular. Hökuməti heç vaxt sorğu-suala çəkməz və Gileadanın dəyərlər sisteminə qəti inanırdılar. Onlar misoginist yəni, qadın düşmənləri hesab olunurdular. [Jelena, 2014].

Xalalar öz inanclarında olduqca ikiüzlüdür. Onlar qadınları və nəsil yetişdirmələrindəki rollarını hər şeydən üstün tuturlar, lakin sağlam qadınlardan cinsiyyət köləsinə çevrildiyi bir respublikanı da qətiyyətlə dəstəkləyirdilər. Digər tərəfdən, xalalar komandirlər üçün fahişəxanaları da idarə edir və fahişələrə fahişəxanada öz davranışlarını və həyatlarını necə tənzimləməyi öyrədirdilər. Johnson xalaların həyata keçirmək istədikləri üç əsas məqsədlərinin olduğunu qeyd edərək deyirdi: "The first is to delete the women from history. (...) The second goal is to teach women how to betray other women. (...) The Aunts final goal is to teach the handmaids that rape is acceptable". The Aunts accomplish these goals through rigorous preaching sessions – a type of the brainwashing technique. However, their main weapon is fear. They physically abuse the Handmaids with the help of "electric cattle prods slung on thongs from their leather belts". [Atwood, 1998]. Xalaların xüsusi geyimi isə qəhvəyi rəngdə olan qapalı libasdır.

Komandirlərin həyat yoldaşları sosial iyerarxiyanın ən başında, ərlərinin isə altındadırlar. Ancaq onların cəmiyyətdəki rolu olduqca acınacaqlıdır. Ərlərinin qulluqçu qızlar ilə cinsi əlaqədə olduqlarını sakitcə müşahidə edirlər və hamiləliyin baş verməsi üçün dua edirlər. Ailələrdən yenidoğana baş çəkib xeyir-dua vermək, ara-sıra dedi-qodulu və nadir şənliklərdə iştirak etməklə boş həyat sürürlər. Onların özləri uşaq sahibi ola bilmirlər, buna görə hökumət ordu üçün şarf toxuma kimi mənasız tapşırıqlar verməklə onları məşğul edir. Onlar haqqında danışarkən Offred deyir: "Sometimes I think these scarves aren't sent to the Angels at all, but unraveled and turned back into balls of yarn, to be knitted in their turn. Maybe it's just something to keep the Wives busy, to give them a sense of purpose". [Atwood, 1998].

Komandirlərin arvadları kralların rəngi adlandırılan mavi rəngdə geyindirildilər. Özlərinin gücü olmasa da onlar hər zaman qulluqçu qızlara xor baxırdılar. Əlbəttə buna təəccüblənmək absurd olardı.

Sosial iyerarxiyanın ən yüksək təbəqəsi Komandirlər hesab olunurdu. Onların Gileadan cəmiyyətindəki rolu aydın deyildi. Əsasən ev üzvlərinə Müqəddəs Kitabı oxumaq məsuliyyət daşıyırdılar. Buna görə də, mövcud inanc sistemini gücləndirməyə xidmət edirdilər. Ancaq doğum nisbətinin aşağı olması səbəbi ilə onların əsas vəzifəsi Qulluqçu qızları hamilə etməkdir. Maraqlıdır ki, komandirlər kobud kimi təsvir olunurdular, davranışları olduqca yumşaq və təmkinli idi. [Malak, 2014]

Əsərdə əsas rola malik olan qəhrəmanlar Qulluqçu qızlardır. Onlar digər ailədən olmayan insanlara nisbətən daha dəyərli hesab olunurlar, lakin komandirlərin arvadları tərəfindən daim alçaldılırlar. Onların əsər boyunca qadın haqqları əllərindən alınır və cinsi istismara məruz qalırlar.

Qulluqçu qızlar Gilead respublikası tərəfindən təyin olunan, bədənlərini tamamilə örtən paltarlar geyinirlər. Bununla bağlı əsərin baş qəhrəmanı Offred belə deyir: "I get up out of the chair, advance my feet into the sunlight, in their red shoes, flat-heeled to save the spine and not for dancing. The red gloves are lying on the bed. I pick them up, pull them onto my hands, finger by finger. Everything except the wings around my face is red: the color of blood, which defines us. The skirt is ankle-

length, full, gathered to a flat yoke that extends over the breasts, the sleeves are full. The white wings too are prescribed issue; they are to keep us from seeing, but also from being seen".[Atwood,1998].

Qadınlar“qulluqçu qız” olduqdan sonra öz şəxsi həyatlarından, azadlıqlarından, şəxsi əşyalarından məhrum edirlər. Bu qadınlar hətta adları belə itirərək komandirlərin adına görə Offred, Offglen olaraq adlandırılırlar.

Qulluqçu qızlar üçüncü ailəyə göndərildikdən sonra da uşaq dünyaya gətirmədikdə artıq onlar “Anvumən” (Unwoman) adlandırılaraq, Kaloniyalara göndərilmək təhlükəsi ilə üz-üzə qalırlar. Kaloniyalar da yaşamaq demək olar ki, mümkünsüzdür və onlar bir müddət burada əzablı işlər görür, sonda isə ölürlər.

Ədəbiyyat:

1. Atwood Margaret. The Handmaid's Tale. New York: Anchor Books, 1998
2. Hermione Hoby Margaret Atwood: interview // The Telegraph, 18 Aug 2013 <https://www.telegraph.co.uk/culture/books/10246937/Margaret-Atwood-interview.html>
3. Jelena Zivik. A Dystopian Society in Margaret Atwood's The Handmaid's Tale.2014
4. J. MaksPatrik. "The Quest for Utopia", 1952
5. Gregory Claeys. The Cambridge companion to utopian literature. Cambridge: Cambridge University Press, 2010
6. Malak Amin. "Margaret Atwood's The Handmaid's Tale and the Dystopian Tradition." 2014
7. Staels H. Margaret Atwood's The Handmaid's Tale: Resistance through Narrating Power. Philadelphia: Chelsea House Publishers, 2001
8. <https://www.britannica.com/biography/Margaret-Atwood>
9. <https://www.oed.com/view/Entry/58909;jsessionid=48980D2837EF5F213D07A67618F436D4?redirectedFrom=Dystopia>

Açar sözlər: *Margaret Atwood, "Qulluqçunun hekayəsi", antiutopiya, feminizm*

Keywords: *Margaret Atwood, "Handmaid's tale", dystopia, feminism*

Ключевые слова: *Маргарет Этвуд, "Рассказ Служанки", дистопия, феминизм*

Summary

Reflection of dystopic reality in the “Handmaid’s tale” novel

Margaret Atwood's The Handmaid's Tale is a dystopian novel set in the Republic of Gilead. The Gilead regime is an oppressive totalitarian theocracy based on the religious fundamentalism. The society depicted in Atwood's novel is dominated by men. Women are deprived of their basic rights; they must obey the regime and its stern rules. One of the most prominent dystopian features present in the Republic of Gilead is its discriminatory social hierarchy. Women are placed at the very bottom of the social hierarchy and valued only in terms of their viable ovaries. The Handmaids, or the women with functioning ovaries, are used as sexual slaves in order to produce offspring for the Commanders and their Wives. They are regarded as the Commanders' personal property and treated accordingly. To conclude, The Handmaid's Tale has several prominent dystopian features: from the discriminatory social hierarchy to the oppressive use of language. As in most dystopian novels, the Gilead regime uses various techniques in order to eliminate rebellious thoughts or actions. These techniques include brainwashing, inflicting fear, and repressing any form of political and personal freedom. Therefore, Atwood's novel is essentially dystopian.

Резюме

Отражение антиутопической реальности в романе “Рассказ Служанки”

Антиутопический роман Маргарета Этвуда "Рассказ служанки" где действие происходит в республике Галаад. Режим Галаада - это деспотическая тоталитарная теократия, основанная на религиозном фундаментализме. В обществе, описанном в романе Этвуда, доминируют мужчины. Женщины лишены своих основных прав: они должны подчиняться режиму и его суровым правилам. Одной из наиболее заметных антиутопических черт, присутствующих в Республике Галаад, является ее дискриминационная социальная иерархия. Женщины находятся на самом низу социальной иерархии и ценятся только с точки зрения их жизнеспособных яичников. Служанки, или женщины с функционирующими яичниками, используются в качестве сексуальных рабынь, чтобы произвести потомство для командиров и их жен. Они считаются личной собственностью командиров и обращаются с ними соответственно. История служанки имеет несколько характерных антиутопических черт в романе: от дискриминационной социальной иерархии до угнетающего использования языка. Как и в большинстве антиутопических романов, режим Галаада использует различные методы, чтобы устранить мятежные мысли или действия. Эти методы включают промывание мозгов, нагнетание страха и подавление любой формы политической и личной свободы. Таким образом, роман Этвуд является, по сути, антиутопией.

Rəyçi: dosent, f.f.d.

Yeganə Abdullayeva

İbrahimova Səliqə Vaqif qızı⁷² **DORIS LESSİŦQ NƏSRİNDƏ SOSİAL MÜHİT VƏ İNSAN**

Müasir dövr Britaniya ədəbiyyatında həm oxucuların, həm də tədqiqatçı alimlərin ciddi marağına səbəb olan dünyaca məşhur olan yazıçılardan biri də Doris Mey Lessinqdir. İngilis yazıçısı Doris Lessinq (Doris May Taylor) 2007-ci ildə İsveç Elmlər Akademiyasının açıqlamasına görə “qadınların həyat təcrübələrini epikdillə oxuyucusuna ötürən bir yazıçı” olduğuna görə ədəbiyyat sahəsində Nobel mükafatına layiq görülmüşdür (7). O, Nobel mükafatlarının 106 illik tarixində Ədəbiyyat üzrə Nobel mükafatını alan sayca on birinci qadın yazıçı olması ilə yanaşı, bu mükafata layiq görülən ən yaşlı yazıçıdır (6). Doris Lessingroman və hekayələrindədaha çox XX əsrin ictimai və siyasi qarışıqlığına tutulmuş ayrı – ayrı insanların həyatlarını təsvir edir. Əsərlərinin başlıca mövzularının qadın azadlığı, ağ dərilili və qara dərilili insanlar arasında mübarizə və bütünlük arxasında qaçan qəhrəmanların həyatlarının olduğunu deyə bilərik. Yazıçı qeydlərində bildirmişdir ki, o, həyatın ümumi mənzərəsini ayrı - ayrı insanların dolaşdığı taleyində əks etdirmişdir (5, 226).

1919-cu ildə İrəvanın Kirmanşah şəhərində ingilis əsilli bir ailədə dünyaya gələn Doris, beş yaşında ikən ailəsi ilə birlikdə Cənubi Rodeziyaya (indiki Zimbabve) köçmüşdür. Doris Lessingın uşaqlığı və gənclik illəri müxtəlif Afrika ölkələrində keçmişdir. “Görünür çətinlik içində keçən uşaqlıq illəri böyük yazıçılar yaradır” kimi fikrini söyləyən yazıçının əsərlərində də bu dövrün – uşaqlıq illərinin izlərinə rastlamaq mümkündür. Afrikadan çıxan bir çox qadın yazıçı kimi Doris Lessinq də mükəmməl təhsil ala bilməmişdir. Doris Mey Lessinq Hararedə qızlar üçün nəzərdə tutulmuş katolik məktəbində təhsil almışdır. Tibb bacısı işləyən anası qızı Dorisin yaxşı təhsil alması üçün göndərdiyi katolik məktəbində rəhbərlərin nəql etdikləri “cəhənnəm” hekayələrindən qorxan Doris on üç yaşında məktəbi tərk edir. Kor – koranə bir nizam –intizama boyun əyməsinə icazə verməyən xarakteri daha sonra onu 15 yaşında ailəsini də tərk etməyə vadar edir. Əvvəlcə anası kimi tibb bacısı, daha sonra telefon stansiyasında operator və katibə işləyir. Çətinlik içində keçən uşaqlıq illəri onun həyatında yazıçılıq zəminini yaradır. Doris Lessinq çox həssas və dərin müşahidə qabiliyyətinə malik bir insan idi və bununla həmişə ətrafdakıları heyretləndirirdi. Yaşadıqları Zimbabvedə qara irqdən olanlara bəslənən soyuq münasibətin şahidi olmuş və bu səbəbdən də Doris Mey Lessinq qara dərilili afrikalıların və müstəmləkəçilərin mürəkkəb münasibətlərindən yazmaqla ədəbi fəaliyyətə başlamışdır. Gənc vaxtlarında Çarlz Dikens, Valter Skott, Robert Luis Stivenson, Redyard Kiplinq, David Herbert Lourens, Stendhal, Fyodor Dostoyevski oxumaqdan xoşlanan və tibb bacısı işlədiyi dövrdə kommunist ədəbiyyatla tanış olan yazıçı bu dövrdə bir neçə hekayəsini Cənubi Afrikada dərc olunan jurnallara satmağı bacarır. Doris Lessingın əsərləri həyatından izlər daşıyır və ən əsas ilk əsərləri Afrikadakı həyatından bəhs edir (6).

18 yaşında Rodeziya parlamentində işləməyə başlayan Doris Lessinq ölkədəki irqçiliyə qarşı bir sol partiyanın qurulmasında rol almışdır. 1943-cü ildə sona çatan ilk evliliyindən sonra kommunist partiyasına daxil olmuş və Almaniya Demokratik Respublikasının Uqandada səfiri olan Qotfrid Lessinq ilə evlənmişdir. 1949-cu ildə ikinci həyat yoldaşından və Rodeziyadan ayrılıb oğlu ilə Londona gələn Doris Lessinq ömrünün sonuna qədər həyatını professional bir yazıçı olaraq Londonda davam etdirmişdir. D.Lessingın həyatının müəyyən dövrlərində fərqli bölgələrdə yaşamasından qaynaqlanan çox mədəni duruşu, onun şərqlə qərb arasında təbii bir elçi olmasına səbəb olmuşdur (6).

Ağdərilili bir qadınla zənci qulluqçu arasındakı münasibətdən bəhs edən “Otlar oxuyur” (“The grass is singing”) adlı romanını 1950-ci ildə nəşr etdirən Doris Lessinq üçün qadın hərəkəti baxımından vacib hesab olunan “Qızıl dəftər” (“The gold notebook”) adlı əsəri dönüş nöqtəsi oldu. Bu əsəri yazıçı 1962-ci ildə nəşr etdirmişdir. Yazıçının digər önəmli kitabları arasında “Zorakılıq övladları” adlandırdığı beş romandan ibarət silsiləsi yer tutur. Silsiləyə “Marta Kvest” (“Martha Quest”, 1952), “Sərfəli nikah” (“A proper marriage”, 1954), “Tufandan sonra sürüşmə” (“A ripple from the storm”, 1958), “Qurunun əhatəsində” (“Landlocked”, 1966) romanları daxildir (5). Qadın, irqçilik, ailə, cəmiyyət, ətraf kimi bir çox mövzuyu əhatə edən roman, qısa hekayə və esseləri ilə İngiltərənin müharibə sonrası ən önəmli yazıçılarından biri olan Lessingın Cənubi Afrika ilə bağlı tənqidləri səbəbindən uzun illər bu ölkəyə girişi yasaqlanmışdır.

İngilissəilli olan yazıçı öz əsərlərində Britaniya və Cənubi Afrika (Rodeziya) reallıqlarını əks etdirir. Bu əsərlərdə yazıçı müxtəlif mövzulara toxunaraq fərqli bədii stillərdən istifadə edir. Lakin onları ümumiləşdirən bir faktor var ki, Doris Lessinq əsərlərində insan iztirablarından bezən qəhrəmanların faciəvilik gətirən, daxillərində gizlənən, yalnız onlara məlum olan və hətta özlərinə belə etiraf etməkdən qorxan böyük insan ağrısından bəhs edir.

Müəllif özü yaradıcılığını mövzu baxımından üç dövrə ayırmışdır. Bunlar “Solçu kitab klubu”nun üzvü olduğu və əsrlərində sosial tənqiddə mühüm yer ayırdığı sosialistik (1944 - 1956), psixologizm (1956 - 1969) və daha çox elmi fantastika ilə səciyyələnən sufilik dövrüdür. Sonuncu dövrdə Lessinq “Cəhənnəmə enmək üçün təlimat” (1971), “Qürub çağından əvvəlki yay” (1973), “Üçüncü, dördüncü və beşinci zonalar arasında nikahlar” (1980), “Sirius ulduzunda təcrübələr” (1981) kimi fantastik romanlarını yazmışdır (4).

Ümumiyyətlə, Doris Lessingın romanlarının alt qatını açmaqdan ötrü yazıçının roman dünyasını, bədii və fəlsəfi estetik ideyalarını və xüsusi ilə də bədii yazı şifrəsini təhlil etmək lazımdır. Bunun üçün onun 1950-1970- ci illərdə qələmə aldığı əsərlərini nəzərdən keçirmək kifayət edir.

Bu əsərlərdən biri olan “Otlar oxuyur” romanı Doris Lessinq yaradıcılığı üçün çox səciyyəvidir. “Otlar oxuyur”adlı ilk irihəcmli romanı 1950-ci ildə çap olunmuşdur. Əsərdə müstəmləkəçilik, irqçilik, ağdərililərlə qaradərililərin qarşıdurması möv-

⁷² Bakı Dövlət Universiteti madinaibraqimova@mail.ru

zularına toxunulur, əsasən də iki dünya müharibəsindən sonra Cənubi Afrika, Rodeziya həyatlarından bəhs olunur. Əsərdə ağdərillilərlə qaradərillilər arasındakı ayrı-seçkilik tənqid atəsinə tutulur. Roman ağdərili sahibkar ailəsinin xanımı ilə qaradərili xidmətçi arasında yaranan, o zamankı cəmiyyət üçün qəbul olunmaz hesab olunan münasibətlər üzərində köklənir. Yazıçı bu romanda Meri kimi sonu faciə ilə bitən bir qadın obrazı yaratmışdır. Bu əsərdə Meri müstəmləkə bir mühitdə yeri əhalidən olan xidmətçilərini günahlandırın və yerliləri təhqir edən və eyni zamanda sosial bir qadınlardan asosyal bir qadına çevrilən biri olaraq qələmə alınmışdır. O, özünü yaşadığı cəmiyyətdən təcrid etmiş, evliliyindəki uyumsuzluq və ən nəhayətində qulluqçusu Musa tərəfindən faciəli bir ölümə məruz qalmış bir qadın obrazı olaraq təsvir edilmişdir. Bir sözlə, əsər məhəbbət və nifrət, eləcə də bu fonda öz kəskin müdaxiləsini əskik etməyən aşılmaz irqi konfliktlərdən bəhs edən bir hekayədir (2).

“Otlar oxuyur” əsərinin yazılmasına əsas səbəblərdən biri Lessinqin müstəmləkə Rodeziyasından yaddaşlara həkk olunmuş uşaqlıq xatirələri və zəncilərə qarşı gördüyü haqsızlıqlar olmuşdur. Yazıçı romanında bütün əsər boyu Afrika zəncilərinin həyatını təsvir etməyə çalışır. Bu əsərində Doris Lessinq həmçinin hər bir cəmiyyətdə mövcud olan naqisliyi açmağa cəhd edir. Düzdür əsər 1950- ci ildə işıq üzü görsə də, aktuallığı baxımından yenidir. Real problemləri tarix vasitəsilə ötürərək konkret bir hadisəni təsvir edən yazıçı, cəmiyyətdəki problemləri gözlər önünə sərməyə çalışır.

Doris Lessinqin “Otlar oxuyur” adlı romanı öz adına görə T.S.Eliotun “Bərəkətsiz torpaq” poemasına borclu idi (4). Aparteid dövrü Rodeziya cəmiyyətindəki həyatın özünəməxsus xronikası olduğuna görə roman alqışlarla qarşılandı.

Bundan qısa müddət sonra Lessinq düşündüyü “Zorakılıq uşaqları” seriyası üzərində işləməyə başladı. Bu silsilə beş silsilə romandan ibarət idi. Doris Lessinq özü belə hesab edir ki, formal təhsil ala bilməməsi onun üçün müsbət hal idi. “Qızıl gündəlik” (1962) romanı isə “əsl Lessinq” yaradıcılığının nümunəsi hesab edilirdi. Bu romanı feminist ədəbiyyatının klassikası sayılırsa da, Lessinqin özü romanın ancaq bir istiqamətdə feminist ədəbiyyatı olduğunun üstündə durur və yazıçı oxuculara çatdırmaq istəyir ki, əslində burada baş mövzu cəmiyyətdə şəxsiyyətin hüquqlarıdır, heç də qadının cəmiyyətdəki rolu deyil.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi yazıçıya ədəbi şöhrət gətirən əsəri “Qızıl gündəlik” (“The Golden Notebook”, 1962) romanıdır. Doris Lessinq 1962 - ci ildə postmodernist ədəbiyyatın şah əsərlərindən sayılan “Qızıl gündəlik” romanını nəşr etdirdi. Lessinq ədəbi qaydaları pozaraq və bu qaydaları qoyanları tənqid edərək, özünəməxsus, orijinal və formasız bir yazı yaradaraq bu romanı ərsəyə gətirdi. O, Ədəbiyyat üzrə Nobel mükafatı laureatı adını məhz bu əsərə görə aldı. Nobel mükafatı ona “əsərlərində qadın təcrübəsindən doğan ehtiras, skeptizm və uzaqgörənlik gücünə malik xüsusiyyətlərinə” görə verilmişdir (5).

“Qızıl gündəlik” Londonda yaşayan boşanmış bir yazıçı Anna Vulfun hekayəsidir. Yazıçı Annanın kişi, qadın, uşaq, siyasət və hətta özüylə münasibəti çərçivəsində, zamanın modern və azad olaraq ayaqda dura bilməyə çalışan qadından bəhs edir. Onun əsərlərində qəhrəmanlarının daxili ziddiyyətləri, qadın psixologiyası ilə bağlı fikir və ideyalar üstünlük təşkil edir. Bu romanda həyat yoldaşından boşanan və kiçik övladıyla yaşayan bir qadının həyatı təsvir edilir. Artıq heç bir əsər yazma bilməyən və övladını tək başına böyüdən bir ana, yazıçı, aşıq, dost, eyni zamanda aktiv bir siyasətçi kimliklərinin basqısı altında mənəvi çöküntünün son həddinə çatmış yazıçı Anna Wulf dəli olacağını düşünür və yaşadıklarını ayrı rəngdə dörd dəftərə yazır. Qara dəftərdə bir yazıçı olaraq problemlərini dilə gətirir. Qırmızı dəftərdə siyasi baxışları, sarı dəftərdə insanlarla münasibətləri və duyğuları, mavi dəftərdə isə gündəlik baş verən hadisələr öz əksini tapır. Ancaq Annanın özünə gəlməsində və sanki yəni-dən doğulmasına gedən yolda qapını açan açar beşinci “Qızıl dəftər” olacaqdır (1).

Komunizmin xəyal qırıqlıqları, qadın-kişi münasibətlərində problemlər səbəbiylə çilgünlüğün sən həddinə gələn bu çalxantılı mənəvi çöküntünün açılması beşinci dəftər olan “Qızıl gündəlik”də öz əksini tapmışdır. “İstərsəniz yanlış düşünün, amma hər vəziyyətdə öz ağılınızla düşünün” (3, səh. 10) yazaraq əsərə başlayan Doris Lessinq əzbərlənmiş reallıqlarla təbii reallıqların haradan başlayıb harada ayrılmasını, “digər tərəfdən həqiqətlərlə xəyalların necə qarşılaşdığını” bu əsərində əks etdirmişdir. Yazıçı “Qızıl dəftər” kitabında zamanına görə çox avanqard olan bir yazı forması yaratmışdır. Doris Lessinq yazıçı Anna Vulfun xatirələrini, duyğu və düşüncələrini, yuxularını, qısa hekayələrini, hətta roman içində roman olan iki novellayı, böyük ustalıqla bir yerə toplayaraq bir beşlik halına gətirməyi bacarmışdır.

Lessinqin hələ ilk əsərləri – “Otlar oxuyur”, “Marta Quest” XX əsr ədəbiyyatının ən yeni realist nəsr əsərləridir. Mövzu və janr baxımından Doris Lessinqin yaradıcılığı rəngarəngdir. O, çoxsaylı romanlarla yanaşı dörd səhnə əsərinin, bir neçə hekayələr kitabının və publisist yazılar toplusunun müəllifidir.

Öz hekayələri ilə də Lessinq böyük hörmət qazandı. Əsas məcmuələri “Bu qoca başçının ölkəsi idi” (1951), “Sevmək vərdisi” (1958), “Kişi və iki qadın” (1963), “Afrika hekayələri” (1964), “Cek Orkninin yoldan çıxmaları” (1972) və s. hekayələr idi. 1978-ci ildə onun bütün “kiçik nəsr” əsərlərinin daxil olduğu hekayələr cildi işıq üzü görür (6).

Doğulduğu gündən cəmiyyətdə ağdərili – qaradərili qarşıdurmasından yaxasını qurtara bilməyən, onların bir – birilərinə qarşılıqlı nifrəti ilə əhatələnən Doris Lessinq sonralar bütün bu sadalananları qələmə alaraq, quldarlıq quruluşunu çılpaqlığı ilə öz əsərlərində təsvir etmişdir. Doris Lessinq əsərlərinin çoxunda qaradərili insanların ağır həyatından bəhs edir. Yazıçının əsərlərinin əsas obrazları qadınlardır. O, müharibələrin, cəmiyyətdə baş verən dəyişikliklərin daha çox qadınlara vurduğu zərbələrdən bəhs edir. Doris Lessinq qadın dünyasının ən görünməz tərəflərini işıqlandırır, onun psixologiyasının dərinliyinə baş vurur. Romanlarında az da olsa feminizm dalğası əssə də, ancaq bu radikal, kəskin şəkildə deyildi. Doris Lessinqin bir çox romanları yüksək mükafatlara layiq görülmüşdür.

Yazıçı 1999 – cu ildə millətə xüsusi xidmətlərinə görə ən yüksək Britaniya mükafatına – Şərəf Cəngavəri ordeninə layiq görülmüşdür. O, 1995 – ci ildə Harvard universitetinin fəxri doktoru adını almışdır. Yazıçının yaradıcılığında

qəribəliklər ingilis nəsrinə, eyni zamanda dünya ədəbiyyatına yeni ruh gətirdi. Bu səbəbdən də Doris Mey Lessinq həm oxucuların, həm də məşhur tənqidçilərin diqqətini hər zaman cəlb etməyi bacaran yazıçılardan biri olaraq qalır (4).

Ədəbiyyat siyahısı

1. Lessing D. The Golden Notebook. London: Harper Perennial, 2007. s.576
2. Lessing D. The Grass is singing, New York, Harper Collins Publisher, 1981, 253 s.
3. Lessing D. Altın Defter. Doris Lessing. Tərcümə edən Aşlı Çelik Çingil. 702 s.
4. Зарубежная литература XX века, Под ред. Л.Г. Андреева, М., 1996, с. 560
5. Türki söylüyor otlar: Toplumsal İrkçi ideolojiden bireysel psikolojik çöküntüye//Hacettepe Üniversitesi. Edebiyyat Fakültesi Dergisi, 2013. Cild 30. №2, s.225-260
6. <http://www.dorislessing.org/biography.html>
7. <https://www.nobelprize.org/prizes/literature/2007/lessing/facts/>

Açar sözlər: Doris Lessing, roman, Afrika, “Otlar oxuyur”, “Qızıl gündəlik”

Ключевые слова: Дорис Лессинг, роман, Африка, «Трава поет», «Золотой тетрадь»

Key words: Doris Lessing, Africa, novel, “The grass is singing”, “The golden notebook”

XÜLASƏ

2007 – ci ildə Ədəbiyyat üzrə Nobel mükafatı ingilis yazıçısı Doris Lessinqə verildi. Doris Lessinq əsərlərini 1949 – cu ildən nəşr etdirməyə başlamışdı. 1950 – ci ildə onun debüt romanı “Otlar oxuyur” işıq üzü gördü. Aparteid dövrü Rodeziya cəmiyyətindəki həyatın özünəməxsus xronikası olduğuna görə roman alqışlarla qarşılandı. 1952 – 1969 – cu illər arası beş romandan – “Marta Kvest”, “Sərfəli nikah”, “Tufandan sonra sürüşmə”, “Qurunun əhatəsində”, “Dördqapılı şəhər” ibarət olan yarı avtobiografik olan “Zorakılıq övladları” adlı silsiləsini çap etdirdi. 1962 – ci ildə feminist ədəbiyyatın klassikası hesab olunan “Qızıl gündəlik” romanı nəşr olundu.

Социальной среда и человек в прозе Дорис Лессинга

РЕЗЮМЕ

В 2007 году Нобелевская премия по литературе было присуждена английской писательнице Дорис Лессинг. Дорис Лессинг начала печататься в 1949 году. В 1950 году увидел свет дебютный роман Дорис Лессинг «Трава поет». Это своеобразная хроника жизни родезийского общества времен апартеида было принята публикой с восторгом. Между 1952 и 1969 годам опубликовала полу автобиографическую серию «Дети насилия», состоящей из пяти романов: «Марта Квест», «Подходящий брак», «Зыбь после шторма», «Город о четырех вратах». В 1962 году был опубликован роман «Золотая тетрадь» и считается классикой феминистской литературы.

The social environment and humanity in Doris Lessing's prose

SUMMARY

In 2007, the Nobel Prize in literature was awarded to the English writer Doris Lessing. Doris Lessing began printing in 1949. In 1950, Doris Lessing's debut novel, “The grass is singing” was released. This peculiar chronicle of the life of the Rhodesian apartheid society was received with enthusiasm by the public. Between 1952 and 1969, she published a semi – autobiographical series Children of Violence, consisting of five novels: Martha Quest, A Proper Marriage, A Ripple from the Storm, Landlocked, The Four-Gated city. In 1962, the novel “The Golden Notebook” was published and is considered a classic of feminist literature.

РƏYÇİ: dos.L.Ələkbərova

M.Etvudun romanantiutopiyaşındayeni dünya modeli

Amerika Birləşmiş Ştatlarında xristian fundamentalistlərinin özlərinin təbiri ilə deyilsə, “ənənəvi dəyərləri yenidən bərpa edib, stabillik yaratmaq” [2;4] məqsədi ilə prezidenti və konqresin bütün üzvlərini öldürdükdən sonra dövlətin başına keçir. “ƏhtiƏtiq”ə istinad edən dini radikallar müqəddəs kitabı əsas gətirərək o dövrün patriarxal cəmiyyətini qurur, ölkəni qədim dövrün adət-ənənələrinə uyğun idarə edirlər. Yeni yaranan cəmiyyət totalitar sistemin bariz nümunəsidir. Onun izləmə aparatı başqa cür düşünən insanları edam edir, cəmiyyəti qorxu altında saxlayır, sistemə qarşı çıxan hər bir kəsə cəza tətbiq edir. M.Etvud əsərin yaranması haqda qeyd edirdi ki, “qədim teokratik quruluş kimi onlar “Bibliya”dan bir neçə hissəni çıxarıb öz əməllərinə haqq qazandırır və bu üzədən “İncil”ə meyilli idilər” və fikrinə aydınlıq gətirərək ardınca yazır: “Rejim puritanlıq maskası altında hərəkət etdiyindən “qulluqçu qadınlar hərəmxana sakinləri deyildilər”[5].

Qalaad respublikasını yaradan “Yaqubun oğulları” (TheSons of Jacob) adlı bir qrup çevrilmiş iştirakçıları yeni dövlətin fəlsəfi əsaslarını işləyib hazırlayır, hakimiyyət dəyişikliyinə dinin təməl prinsiplərinə qayıdış kimi dəyərləndirirlər. Tezliklə onlar senzuranı bərpa edir, təhlükəsizliyin qorunması adı altında qəzet və televiziya kimi mətbuat orqanlarını bağlayırlar. Yollarda post patrullar və keçid məntəqələri yaradılır, xüsusi dövlət qurumları təşkil edirlər. Bu sıraya qadınların bütün imtiyazlarını əlindən alan və bütün səlahiyyətləri kişilərə verilən qurumlar şəbəkəsi də aid idi. Qadınlar azadlığını itirir, bütünlükdə kişi hakimiyyəti altına düşür.

Ekoloji problemlər ucbatından xəstə düşən insanlar, o cümlədən hakimiyyət üzvləri sonsuzluq xəstəliyinə düşər olurlar, nəslini davam etdirə bilmir. Bundan ötrü xüsusi missiyalı qadınlar yaradılır və onlar yüksək çinli məmurlar üçün surroqat ana rolunda çıxış edirlər. Mövcud qulluqçu statusu isə bu qadınların etiraz edə bilməməsinə səbəb olur.

Qalaad respublikasında baş verən hadisələr “İncil”də adı çəkilən yerlə bağlı allüziyadır. “İncil” süjetindən məlumdur ki, məhz belə bir yer uzun illər yəhudilər, assuriyalılar, yunanlar və makedoniyalılar tərəfindən işğala məruz qalmışdır. Qədim torpaqda baş verən hadisələr indi Qalaad respublikası adı altında cərəyan edir və keçmiş şəklini dəyişərək eybəcər formada yenidən Amerika Birləşmiş Ştatlarında baş verir. Əsərin baş qəhrəmanı Offred adlı qulluqçu keçmiş həyatını xatırlayır, düşünyü acınacaqlı vəziyyəti nəql edir, hakimiyyətə gələn yeni qüvvələrin törətdiyi cinayətlərdən söz açır.

Qalaad dövlətinin qanunları xristian dininə əsaslanır və ondan kənara çıxan hər hansı bir üzvü ən ağır cəza ilə cəzalandırılır. İnsanlar arasında yaranan gözəgörünməz qorxu və xof hissi Qalaadın mifikləşdirir. Qalaad dövlət statusundan çıxıb müqəddəs məkana, ilahi qüvvəyə çevrilir: “Budur, Qalaad. Ora müharibə yalnız televiziya ekranlarından daxil ola bilər. Onun hüdudları harada bitir, biz dəqiq deyə bilmərik. O özünün istədiyi kimi genişlənə bilər, amma harada ki, biz dayanmışıq bura onun mərkəzidir və o dəyişməzdir. Qalaad respublikası sərhəd bilmir. Qalaad sizin qəlbinizdədir”[2;32].

Sian KainQalaadın gerçək üzünü belə təsvir edir: “Qulluqçunun hekayəsi” Amerikanın Qalaad adına çevrilmiş antiutopik gələcəyində bir qadının yaşamaq uğrunda mücadiləsindən bəhs edir. Burada qadınlar məhdudiyətlərlə qarşılaşır, onları damazlıq kimi istifadə edir, onlara oxumaq və yazmaq yasaqdır”[4].

“İncil” müjdələrinə məlumdur ki, Qalaad (şəhadət qalağı olan ibrani ifadəsi – Ə.Ə.) Yaqub peyğəmbərin ilk daş qoyduğu və şəhadət etdiyi məkanın adıdır: “Yaqub daş götürüb dikinə qoydu və qohumlarına dedi: «Daş yığın!» Onlar da daşlardan qalaq vurdular. Sonra daş qalağının üstündə yemək yedilər. Laban onu Yəqar-Səhadət, Yaqub isə Qaladadlandırdı. Laban dedi: «Bu daş qalağı mənimlə sənin arandakı əhdin şahididir». Buna görə də Yaqub onun adını Qalad qoydu. Yaradılış. 31: 1-55.” [1].

“ƏhtiƏtiq”in ənənələrini zor gücünə bərpa edən hakimiyyət qüvvələri nəsil artırma qanununu zor gücünə tətbiq edir, qadına qarşı təcavüzü həyatı qanunauyğunluq kimi təbliğ edir. Əsərdə qadına qarşı ən təhqiredici hadisələrə qanuni don geyindirilir və baş verənləri ənənəvi dini qaydalarla əsaslandırırırlar.

Əsərin epigrafinda işlənən İncil mətni təhkiyənin açılmasına işarə edir və oxucu süjet xəttinin dini qanunlara söykənəcəyindən agah olur: “Rəhilə Yaquba uşaq doğmadığını görəndə bacısına paxıllıq etməyə başladı və Yaquba dedi: “Mənə uşaq ver, yoxsa ölürəm”. Bunu eşidəndə Yaqub Rəhilənin üstünə hirsələndi və dedi: “Məgər mən Allaham? Allah sənə övlad verməyəndən sonra mən neyləyə bilərəm?” Onda Rəhilə dedi: “Kənizim Bəlhə ilə yaxınlıq et, qoy onun doğduğu uşaq mənim olsun, mən də ana olum. Yaradılış. 30:1-3.”[2;3].

“İncil”dən götürülən epigraf əsərin mahiyyətinə sirayət edir, hadisələrin gedişində iştirakçıya çevrilir. “İncil” süjeti ideya baxımından təhrif olunmuş şəkildə əsərin ideya-məzmununu kimi çıxış edir, mətnin bədii detali kimi hər yerdə özünü “göstərir”.

Qalaad cəmiyyətində qadınlar kastalara bölünüb və hər kastanın özünəməxsus funksiyası var və onu icra edir. İşçi qadınlar bu cəmiyyətin Marfalarıdır. Ağanın evində işləyən, “keçmişin cərrahını xatırladan, solğun-yaşıl rəngli xalat” geyinən Rita adlı qadın “İncil” süjetindəki Marfaı əvəz edir. “İncil”inLukanın nəsihətlərində yazılır: “Onlar yollarına davam edərkən İsa bir kəndə girdi. Burada Marfa adlı bir qadın onu evinə dəvət etdi. Bu qadının bacısı Məryəm Ağanın ayaqları yanında oturub ona qulaq asırdı. Marfanın isə başı biş-düşə bərk qarışmışdı. O yaxınlaşıb dedi: «Ağa, bacım məni tək qoyub kömək eləmir, niyə ona bir söz demirsən? Ona de ki, durub mənə kömək etsin». Ağa ona dedi: «Marta, Marta, sən çox şeyə görə narahat olub özünü yorursan. Əslində, insana az şey lazımdır, hətta bir şey də kifayət edər. Məryəm özünə yaxşı pay seçib və bu, ondan alınmayacaq. Luka. 10:38-42” [1].

Göründüyü kimi yazıçı müqəddəs kitaba istinad edən antiutopik cəmiyyətdə qadınlara ayrılan yerlərin kasta bölgüsü ilə yerləşdiyindən söz açır. Marfalar ailədə işçi qadınları əvəz edir, evin yemək tədarükünü öhdəliklərinə götürürlər. Maraqlıdır ki, Marfalar yalnız işçi kimi bu cəmiyyətə yararlıdır, onların insani keyfiyyətləri heç kimi maraqlandırmır, yeri gələndə onlar da digər qadınlar kimi mənəvi istismara məruz qalır, “yararsızlar” sırasına aid edilir: “Küçəyə çıxanda Rita üzünə niqab taxsa da, bu heç kəsin vecinə də deyil ki, hansısa Marfanın üzünü görəcək! Qolları dirsəyə qədər sarılmış, qarayanız əlləri isə gözə girir. O, çörək bişirir, əvvəl onları kündələyir, hazırlayır, sonra isə sobaya qoyur. Kəbud işçi əlləri onu fərqləndirirdi”[2;29].

Rita kimi işçi qadınlardan olan Kora adlı Marfa da öz durumundan məmnun deyil. O, da mətbəxdə çalışır, ev işləri ilə məşğul olur. Gündəlik həyatı ona zor gəlsə də, qadınlıqdan məhrum olan və dəhşətli fiziki və mənəvi əzablara məruz qalan koloniya “əhli”nin gününə düşməmək üçün həyatına “şükür” edir. Rita ilə Kora arasında qısa mübahisə isə “-Gedərdin də Koloniyaya,- dedi Rita. Deyirəm də, onların seçimi var!?”

-Qadınlıqdan məhrum olmuşlarla? Acından ölmək, Allah bilir necə?” – deyər Kora soruşdu”[2;18] söz dəyişməsi sonda süllhlə nəticələnir. Hər iki qadın “qadın olmamaq” xofundan dəhşətli məraz kimi qorxur, oradakı qadınların acı həyatına acıyırlar.

Marfaların həyatı o qədər məhdudlaşdırılır ki, təhkiyəçinin onların xəmir yoğurduğu zaman prosesə qoşulmaq istəyi ən kəskin etirazla nəticələnir, qanun pozuntusu kimi dəyərləndirilir: “Ritaya çörək bişirməyə kömək eləyə bilsəydim... Əllərimi yumşaq istiliyə toxundura bilsəydim.. Amma, xeyir, əgər bütün qayda-qanunları pozub xahiş etsəydim belə, Rita mənə icazə verməzdi. Həddən artıq qorxardı. Marfa ilə bizim aramızda həmrəylik ağılasğışmazlıqdı”[2;11].

Qalaad cəmiyyətinin ən yüksək kastası komandorların arvadlarına ayrılan yerlərə məxsusdur. Onlar digər qadınlar üzərində daha artıq nüfuza malik idi və hər bir komandor qadınının istəyi qeydsiz-şərtsiz qəbul olunurdu. Təhkiyəçinin yeni ailəyə yollanması növbəti komandor arvadının qulluğunda dayanması ilə nəticələnir.

Ailə yeni olsa da, qadın ona kimisə xatırlayır və az bir zamanda qadının kimliyi müəyyən olur. Komandorun arvadını radikal dini fikirləri ilə televiziya çıxışını xatırlayan təhkiyəçi yeni ailədəki abı-havanı anlayıb, özünə susmaq əmrini verir, beləcə, itaət edəcəyini müəyyənləşdirir. “Uşaqlığımı xatırlayıram. Heç nə tapmayanda, mən, “Uşaqlar üçün “İncil” saati” verilişinə baxırdım. Orada “Bibliya”dan uşaqlar üçün hekayətlər danışılır, himnlər oxunurdu. Bir qadın soprano səslə solo oxuyurdu. Sarışın qadının dik burnu, iri mavi gözləri var idi və himni oxuyanda gözlərini o qədər geniş açırdı ki, sanki onlar alınə çıxacaqdı. O, eyni vaxtda həm ağlaya, həm də gülə bilirdi, sanki əmrə müntəzir şəkildə gözlərindən yaş damcıları axır, səsi titrək avazla çıxır, yüksək notlara isə asanlıqla keçirdi” [2;19]. Komandorun arvadının kimliyini müəyyən edən təhkiyəçi taleyi ilə razılaşımağa qərar verir.

Təhkiyəçinin komandor arvadı ilə ilk canlı tanışlığı ailənin sərt qanunlarına uyğun baş verir və ilk görüş bütün münasibətlərin rəsmi qaydalara uyğun qurulduğuna işarə edir: “Mən onun qarşısında əllərimi dirsəklərimə sıxıb, başaşağı dayanmışdım.

- Səni nə qədər az görsəm bir o qədər yaxşıdır, - dedi o. Güman edirəm bu qarşılıqlıdır.

Mən cavab vermədim, çünki “bəli” təhqir kimi görünərdi, “xeyir” isə dəyişməyə çevrilərdi”[2;21].

Komandorun arvadı kastada ondan aşağıda dayanan bütün qadınlar üzərində hakimiyyətə malik idi. Onun hər bir sözü qeydsiz-şərtsiz yerinə yetirilir, əks təqdirdə isə cəzalandırılırdı. Təhkiyəçi bundan əvvəlki ailədə də eyni qaydaların hökm sürdüyünü görmüş və elə bununla bağlı amiranə şəkildə onlara riayət etməyə çalışır. Komandorun arvadının qəzəbinə tuş gəlmək, sakit həyatdan məhrum olmaq, yeni-yeni cəzalara məhkum olmaq demək idi. Qarşısında dayanan qulluqçunun funksiyalarını ona xatırladıb, sadəcə iş sazişini yerinə yetirəcəyini üzünə vuranda isə daha da amansız olur: “Mənə görə bu sadəcə iş sazişidir. Əgər mənim problemin yaransa, mən dərhal ona qarşı problem yaradıram! Anladın?” “Ərimə gəldikdə isə, o, elə mənim ərimdi! Mən istəyirəm ki, bu sənə gün kimi aydın olsun. Ölüm bizi ayırmayana qədər, mənim ərimdi. Anladın? Söhbət bitdi!”[2;36].

Komandorun arvadı “İncil” müjdələrindən yaxşı bilirdi ki, Saranın kənizi hamilə qalanda ona həqarət etmiş, o, da bunun acı nəticəsini yaşamışdır: “İbrahim Həcərlə yaxınlıq etdi və o hamilə qaldı. Həcər hamilə olduğunu biləndə öz xanımına həqarətlə baxmağa başladı.

Sara İbrahimə dedi: «Gör mən nələr çəkirəm, hamısı da sənə üstündə. Öz əlimlə kənizimi sənə qoynuna verdim, o isə hamilə olduğunu bilib mənə həqarətlə baxır. Yaradılış. 16: 4-5”[1]. Elə bununla bağlı qulluqçuya öz “yerini” göstərir və əvvəl-cədən onunla iş sazişində olduğunu üzünə “vurur”. Göründüyü kimi hətta kastanın yuxarı sakinləri belə Qalaad cəmiyyətində hüquqsuz idilər və onlar da yeri gələndə qədim hind cəmiyyətində mövcud olan aşağı kasta üzvləri – şudralar kimi səs hüququndan məhrum idilər.

Qulluqçular öz öhdəliklərinə düşən işləri yaxşı bilir, ondan kənara çıxmağa cürət etmirdilər. Qalaad cəmiyyəti dini qanunlarla idarə olunur və bu qanunlar radikal fundamentalistlərin gətirdiyi yeni, lakin, köhnə qaydalara əsaslanırdı. Onlara qarşı çıxan ən ağır cəzaya məhkum olurdu. Elə bununla bağlı qulluqçular komandorun arvadının onlara fiziki güc tətbiq etməsini, döyüb, amansız rəftar etməsini sakit qarşılayır, baş verənləri cəmiyyətdə hökm sürən dini qanunlarla əsaslandığını dərk edirdilər: “Onlar bizi döyər də bilərdilər. Bununla bağlı “Bibliya” örnəkləri də var. Yalnız bunu alətlə deyil, əllə icra edirdilər”[2;23].

“İncil”də yazılır: “Belə olanda İbrahim Saraya dedi: «Kənizin sənə ixtiyarındadır, necə bilirsən, elə də et”. Onda Sara Həcərlə sərt davranmağa başladı, Həcər də evdən qaçdı. Yaradılış. 16:6” [1].

Amma eyni zamanda da “İncil” kəlamlarından məlumdur ki, “Kimsə qulunu və ya qarabaşını kötəkləyib öldürərsə, cəzalandırılmalıdır. Çıxış. 21: 21”. “İnsan həyatına qəsd edən hökmən öldürülməlidir. Lavililər. 24:17.” [1].

Göründüyü kimi Qalaad cəmiyyəti özünə sərf edən dini qanunlara riayət edir, qadınları patriarxal cəmiyyətdə hökm sürən adətlərlə idarə edirdi. Qalaad cəmiyyətinin ən qorxulu üzvləri baxıcılar hesab olunur. Onlar ciddi-cəhdlə hər bir kəsi güdür, aidiyyəti orqanlara onlardan “donos” verir, yeri gələndə isə üzə dururdular. Elə bu səbəbdən hamı qorxu və vahimə altında yaşayır. Nə vaxtsa “izləmə” aparatının qurbanına çevrilməsindən ehtiyat edirdi. Təhkiyəçi onları “Göz”ləradlandırır, nəzarətin ən mahir və ən bacarıqlı forması kimi dəyərləndirir. Ona görə təsadüf nəticəsində baş verən hadisəni “Göz”ün nəzarəti kimi başa düşüb, qorxu hissi keçirir: “Birdən bu, yoxlama olardı? Bəlkə o, məni yoxlamaq istəyir? Birdən o, “Göz” idi?” [2;47]. M.Etvudun əsərində “İncil” kəlamlarını istənilən şəkildə öz məqsədlərinə uyğun şərh edən teokratik cəmiyyətin qorxunc üzünü göstərməsi ideyasını xüsusilə vurğulayan Marta Dvorak yazır: “Məna yükünü ironik dəyişikliyə məruz qoymaqla (Tanrı Qanunlarını, Ali Varlığı polis rejiminin informatorlarına dəyişməklə) yazıçı hansısa formada göstərmək istəyir ki, dini mətnlər siyasi məqsədlər və ictimai kontrol üçün təhrif oluna da bilər” [3].

Dini qanunlarla idarə olunan cəmiyyətdə “Göz”lərin əməlləri adi hal almış, əmin-amanlığın, idarə aparatının təməl prinsipləri hesab olunurdu. Hər bir Qalaad sakini bilirdi ki, “İncil”də yazılır: Rəbbin gözləri hər yerə baxır, pisi də, yaxşını da görür. Məsəllər. 15:3”.

Qalaad cəmiyyətinin qadınlarının ümid yeri səbir etmək, təmkinlə yaşamaq, yuxarı kastanın icra etdiyi qanunlara amirənə baş etmək idi. Qalaadın aşağı kastasına aid olan qadınların səbirli olması onların həyatda qalmasına yeganə vasitədir. “Əvvəllər mən səbirsiz idim. Gözləyə bilmirdim. Mənə öyrətmişdilər ki, Ali iradəyə o kəs quluq edə bilər ki, səbirli gözləyir”. Təhkiyəçi xatırlayır ki, Xalalar ona səbirli gözləməyi nəsihət etmiş, “ sizlərdən çoxu sona qədər gedib çata bilməyəcək. Bəziləri quru torpağa və ya tikanlığa yığılacaq. Ona görə ki, bəzilərinin kökləri yoxdur” [2;67].

Xalalar “İncil” kəlamlarını əzbərdən bilir və elə bunla bağlı hər vəziyyətdə ondan sitat gətirir, qulluqçulara nəsihətlər verirdilər. Bununla bağlı “İncil”də yazılır: “Bir əkinçi toxum səpməyə çıxdı. Toxum səpərkən toxumlardan bəzisi yol kənarına düşdü və quşlar gəlib onları dənədi. Bəzisi torpağı az olan daşlığa düşdü və torpaq dərin deyildi və dərhal cücərdi. Amma günəş çıxanda soldu və kökünün olmamasından qurudu. Bəzi toxumlar tikanlığa düşdü. Tikan kolları böyüyüb onları boğdu və onlar bar vermədi. Amma bəziləri münbit torpağa düşdü, cücərib boy atdı və bar gətirdi. Onlar otuzqat, altmışqat və yüzqat bar verdilər. Mark. 4:3-8” [1]. “Bəzilərinə isə toxum, sanki, tikanlığa düşüb. Onlar sözü eşidir, lakin bu zamanın qayğıları, var-dövlətin aldadıcı qüvvəsi və digər arzular ürəklərinə yol tapır, sözü boğur və söz bar gətirmir. Mark. 4:18-19” [1].

Günün müəyyən saatlarında qulluqçular havaya çıxır, şəhərin müəyyən edilmiş yerlərində gəzirdilər. Bu gəzinti zamanı onlar tək olmur, özü kimi digər qulluqçu tərəfindən nəzarətdə saxlanılırdı. Hər aydan bir bu qulluqçular bir-birini əvəz edir, daha sonra isə heç biri o birindən xəbər tutmurdu. Növbəti gəzinti zamanı təhkiyəçi yeni qulluqçu qadınla üzləşir və anlayır ki, digəri artıq öz missiyasını yerinə yetirmiş və daha aşağı kastaya yollanmışdır. Onlar bir-birinin üzünə baxmadan söhbət edirlər: “- Mübarək, bətn! - o, deyir. Bizdə salamlaşmaq qaydası belədir.

-Rəbbim yol açacaq, - deyirəm mən. Bizdə belə cavab verirlər. Biz bir yerdə şəhərin mərkəzinə doğru addımlayırıq. Ora yalnız cüt getmək olar. Bu, guya bizim təhlükəsizliyimizlə bağlıdır, amma bu absurddur: biz onsuzda gözətçilər tərəfindən çox yaxşı müdafiə olunuruq. Həqiqət ondadır ki, o, məni, mən isə onu güdürəm” [2;87].

“Sizi sevəcək, sizə xeyir-bərəkət verəcək, sayınızı çoxaldacaq. O, sizə çoxlu övlad nəsib edəcək. Qanunun təkrarı. 7:13.” “Evində arvadın bar gətirən üzüm meynəsi kimi, süfrə arxasında övladların zeytun pöhrələri kimi olacaq. Zəbur. 128:3” “Bətnin bəhrəsi bir paydır. Zəbur 127:3” [1]. “İncil” kəlamlarını əzbər bilən və həyatın hər anına tətbiq edən qulluqçular bir-birləri ilə ilk baxışdan mehriban davranmaqla nəzakətli və imanlı “görüntüsünü” yaradır, əslində isə biri digərindən ehtiyat edirdi.

Gözətçilər Qalaad dövlətinin vacib funksionerləridir. Məhz onların sadıqlığı nəticəsində dini dövlət özünü istədiyi kimi idarə edə bilər. Gözətçilərin beyinlərinə belə yeridilib ki, onlar iman gətirənlərin müdafiəsində dayanıblar. Elə bununla bağlı gözətçilər öz öhdələrinə düşən işi canla-başla yerinə yetirir, yeri gələndə səlahiyyətlərini də aşırıdılar. Aşırı dərəcədə qulluq göstərmək istəyi bəzən insan həyatına təcavüzlə nəticələnir, bəzi yersiz müdaxilələr ölümlə bitirdi. Gözətçilərin şübhəli bildikləri Marfanın qətli ilə bağlı hadisə də buna sübutdur: “Keçən həftə, hardasa elə buralarda bir Marfa qadını güllələdilər. O, ciblərini eşələyir, buraxılış vərəqəsini axtarırdı, onlar da elə bildi ki, o, qadın paltar geyinmiş kişidir və partlayıcı çıxaracaq. Belə hadisələr çox olub” [2;89]. Gözətçilərin hər biri özünü iman və din qoruyucusu kimi təsəvvür edir, gördüyü işləri vəzifə borcu hesab edir. Dini qanunlarla idarə olunan cəmiyyətin gözətçiləri “İncil” müjdələrini əzbərləyir, yeri gələndə onlara əsaslanırlar: “Salehin yolu doğrudur. Sən doğru olduğun üçün Salehin yolunu hamarlayarsan. Əşiya. 26:7.” [1].

Güdükcü sistemi yuxarıdan aşağıya qədər bütün Qalaad dövlətini əhatə edir və cəmiyyət bu qanunlarla idarə olunur. Güdükcü sistemi cəmiyyətin canına elə yeridilmişdir ki, onun bütün sakinləri xüsusilə də, qulluqçular ondan cəhənnəm qorxusu kimi çəkinir, heç bir zaman ehtiyatı əldən vermirdilər. Təhkiyəçi növbəti gəzintilərinin birində Ofqlen ilə rastlaşır və ondan daha çox ehtiyat edir. Qısa dialoqdan məlum olur ki, yenicə tanış olduğu qulluqçu dini qanunlara siddə ürkədən tabedir və ondan kənara çıxmaqla böyük günah sahibi ola bilər fikrinə əsaslanır. Qalaad dövlətində yaşayan hər bir qadın dini qayda-qanunlara əməl etməli, yeri gələndə onların təbliği ilə məşğul olmalıydı. Bunu ona “İncil” müjdələri də nəsihət edirdi: “Çünki Rəbbin gözü salehlərin üstündədir və qulağı onların yalvarışlarını eşidir. Rəbbin üzü ancaq şər iş görənlərdən dönəndi”. Butrus. 3:12” [1].

Ofqlen deyir: “Bizə gözəl hava göndərilib. Və mən də, böyük sevinclə onu qəbul edirəm” [2;78]. Qulluqçular arasında mövcud olan kəməz, qul sitayişini və ya ağanın əşyası statusu onları hüquqsuz məxluqlara çevirmiş, aşağı kastanın sakini etmişdir. Hər hansı bir itaətsizlik ağır cəza ilə nəticələnir, qarşısını almaz hadisələrə yol açmağa bilərdi. Dini itaətkarlıq isə bütün qulluqçuların həyat tərzi, ən yaxşı halda yaşamaq haqqına çevrilmişdir. Təhkiyəçi dəfələrlə xalalar tərəfindən ona əzbərləndirilən “İncil” kəlamlarını təkrarlayır, onu Ali nəsihət kimi həyatına tətbiq edir: “İnsanlar Allahın sözünü eşidib sevinclə qəbul edir, amma kök atmırlar. Onlar bir müddət inanır, amma sınağa düşən kimi imandan dönürlər. Toxumun münbit torpağa düşməsi isə o deməkdir ki, yaxşı və gözəl ürəkli insanlar Allahın sözünü eşidib onu ürəyində qoruyur və dözümlə bəhrə götürürlər. Luka. 8: 13-15”[1].

Səbir və dözümlü, itaətkarlıq və amiranəlik Qalaad cəmiyyətinin bütün qadınlarının həyat devizi, yaşama haqqı idi. Təbə olmaq və ağa-kişi qarşısında susmaq, qeydsiz-şərtsiz onun hər bir sözünü yerinə yetirmək Qalaad qadınına baş ucalığı gətirirdi. Dini qanunların hökm sürdüyü cəmiyyətin hər bir qadın üzvü buna riayət edir və əks təqdirdə cəzalanacağından ehtiyat edirdi. “İncil”də yazılır: “Siz gərək dözümlü olasınız ki, Allahın iradəsini yerinə yetirib Onun vəd etdiyi şeyi alınız. İbranlırlar. 10:36” [1]. Bu nəsihətə riayət edən hər bir Qalaad sakini yaşamaq haqqını qazanırdı.

Ədəbiyyat

1. Müqəddəs kitab. İncil. <https://www.jw.org/az/neshrler/>
2. Atwood M. The Handmaid's Tale. AnchorBooks, New York. 1998, 128p.
3. Dvorak M.. ‘What’s in a Name?’: Readers as both Pawns and Partners, or Margaret Atwood’s Strategy of Control. <https://books.openedition.org/psn/5076>
4. Cain S. Margaret Atwood announces The Handmaid’s Tale sequel, The Testaments // The Guardian, 28 Nov., 2018.
5. Margaret Atwood on How She Came to Write The Handmaid’s Tale <https://lithub.com/margaret-atwood-on-how-she-came-to-write-the-handmaids-tale/>
6. Винокурова Т., Трашков Д. Скрытые политические смыслы в романе Маргарет Этвуд «Рассказ служанки» // Филологические науки. Омский государственный университет имени Ф.М. Достоевского. 2014, 194-198с.
7. Жаркова Е. Судьба женского начала в антиутопии Маргарет Этвуд «Рассказ служанки» // Вестник Воронежского Государственного университета. Серия: Филология. Воронеж, 2014, №4, 17-21с.

Açar sözlər: M. Etvud, antiutopiya, yeni dünya modeli, roman

Key words: M. Atwood, dystopian, new model of the world, novel

Ключевые слова: М. Этвуд, антиутопия, новая модель мира, роман

Новая модель мира в романе-антиутопии М. Этвуд

Резюме

Творчество канадской писательницы М. Этвуд связано с жанром антиутопии. Принадлежащий ее перу всемирно известный роман «Рассказ служанки» и один из последних романов – трилогия «Безумный Адам» – признаются одними из лучших в этом жанре. Гуманистические желания в виде предупреждения о будущем, вытекающие из специфики жанра антиутопии, фактически охватывают все творчество писательницы. Человек и его место в обществе, его будущность, условия его существования побуждали ее как писательницу к размышлениям и в связи с этим составили тематику ее произведений. Созданное в романе «Рассказ служанки» общество раскрывает суть государства, нарушающего моральные и этические принципы, искусственно следующего религиозным сводам.

Автор статьи анализирует изображаемый писательницей антиутопический мир, в то же самое время делает попытку сравнить горькую судьбу персонажей, испытывающих ужасы антиутопического общества, с псевдоценностями.

A New Model of the World in the Dystopian Novel of M. Atwood

Summary

The work of the Canadian writer M. Atwood is associated with the dystopian genre. The world-famous novel “The Handmaid’s Tale” by her, and one of the latest novels, “The MaddAddam Trilogy”, are recognized as one of the best in this genre. Humanistic desires in the form of a warning about the future, stemming from the specifics of the dystopian genre, actually cover the entire work of the writer.

The man and his place in society, his future, conditions of his existence prompted her to think as a writer, and in this connection made up the subject of her works. The society created in the novel “The Handmaid’s Tale” reveals the essence of a state that violates moral and ethical principles and artificially follows religious codes. The author of the article analyzes the dystopian world depicted by the writer, at the same time, attempts to compare the bitter fate of characters experiencing the horrors of dystopian society with pseudo-values.

RƏYÇİ: dos.L.Ələkbərova

Əliyeva Bilqeyis Məhəmməd qızı⁷⁴ **Əhməd Hamdi Tanpınar yaradıcılığına baxış**

Əhməd Hamdi Tanpınar 1901-ci ildə İstanbulda anadan olub. Türkiyənin muhtəlif şəhərlərində orta təhsil aldıqdan sonra İstanbul Universitetinin Ədəbiyyat Fakültəsinə daxil olub və 1923-cü ildə bu fakültəni bitirib.

1942-1946-cı illərdə Maraşdan Türkiyə Böyük Millət Məclisinə millət vəkili seçilib. Estet şair Əhməd Həmdi Tanpınarın şeirləri çox sonralar, 1961-ci ildə "Şeirlər" adı ilə kitablaşdı. Tanpınara görə, şeir şair ruhunun əzəli həqiqətlə təmasından doğan bir söhbət, gözəllik adlanan idealla bir an baş-başa qalmanın verdiyi bir sərxoşluqdur. Şeir kəlmələrin tərkibindən doğan ritm, ahəng kimi vasitələrlə dillə ifadə edilməsi mümkün olmayan iç vəziyyətlərimizi, daxili aləmimizi, həyəcanlarımızı, sevinc və kədərimizi ifadə edən və beləliklə, bizdə bədii maraq dediyimiz sehri ortaya çıxaran bir sənətdir. Dolayısı ilə, poeziya şairin başqasına yönələn təlqinlərindən, öyüdlərindən, yönləndirmələrindən uzaq olan, tamamilə şairin öz ruhunu hiss etmək, öz-özünü dinləmək, ifadə etmək səyidir. Şeir ruhi bir aramlıq və dərinlikdən doğur. Şair başqalarına, topluma necə faydalı ola bilərəm təşvişi ilə xaricə dönük bir fəaliyyət yerinə öz içinə yönəlib özünü dinləməyi və ifadə etməyi bacarmalıdır. Tanpınar şeiri məhz şeir olaraq dəyərləndirən nadir saf şairlərdən biridir. Şeirə, şairin xaricində heç bir maddi, dünyəvi, sosial, siyasi funksiya yükləmir. Şeiri, sosial və siyasi təşvişlərlə cəmiyyəti bir yerə istiqamətləndirmə və nəzarət vasitəsi kimi görmək istəmir. Şair cəmiyyəti irşad edən bir vaiz də deyildir. Nəsrin ifadə sahəsi ilə nəzminkini dil baxımından bir-birindən kəskin şəkildə ayırır. O, şeirlə nəsrin etmək istədiklərini etməyə çalışsan, ağıladan, düşündürən, öyrədən, coşdurən nəzm arasına da dəqiq bir xətt çəkir.

Sürrealistlərin şüur altına yönələn çalışmalarını o, rəya ilə etməyə çalışdı. Hər iki metodda da məqsəd insan gerçəyini kənar ünsürlərin, aqlın və məntiqin məhdudlaşdırıcı təsirindən uzaq bir şəkildə verməkdir. İçində yaşadığımız konkret, qatı, qaranlıq, çərçivəsi və hüdudları bəlli, dar, sonlu bu dünya həyatına, bu şəhadət aləminə qarşı çıxarılan dünya sənətcinin hər mənada maneə imkanlarına açıq konkret, sərhədsiz, sonsuz, çərçivəsiz, qaydasız, saf, təmiz, büllur bir dünyadır. Tanpınar bu mücərrəd və konkret iki dünya arasında gedib gəlir.

Tanpınar öz sənətini daim "oyaq həyat" və "rəya" arasındakı ziddiyyət və bunun doğurduğu ritm üzərində qurur. Oyaq həyat nəslə ifadə edilir, rəya aləmi isə şeirlə... Oyaq həyat günəş aydınlığı altında bütün hüdudları bəlli olan, görünən, donmuş konkret varlıqların və konkret həyatın aləmidir. Rəya isə tənhalıq, sükunətin, sonsuzluğun, zamansızlığın, iç-içə çoxalmanın, saflıq və şəffaflığın, dərinliyin aləmidir. Rəyada zaman keçmiş-indi-gələcək deyər parçalanmamış, sonsuz bir bütövdür. İnsanın hərəkət sahəsini məhdudlaşdıran qapı, divar, yüksəklik, alçaqlıq yoxdur, maneə yoxdur. Bura tam bir azadlıq sahəsidir. Sərhəd və say anlayışları olmadığı üçün insanın mənlili saysızdır. Rəya sənətçiyə sonsuzluqla pərdəsiz söhbət etmək imkanı verir. Rəyalar insanların arzu, kin, ehtiras, şöhrət, vəslət kimi bütün istək və duyğularının yerinə yetməsi üçün maneənin olmadığı bir sərhədsizlik və özgürlük ölkəsidir. Sənətçi varlığın özünü qavrayır, Allah, cənnət, cəhənnəm kimi anlayışlar bilinən bütün təriflərindən azad olur, hamısı özünü konkret bir sintez içində sənətçidə tapır. Rəya insana özünün də böyük bir rəyanın bir parçası olduğunu xatırladır. Bütün miflər rəyalardan doğmuşdur. İnsan rəyanı oyaqkən də görə bilər. Oyaq şüurun o biri tərəfinə keçməklə adam oyaq ikən də rəya görməyə başlayır.

Tanpınarda rəya insanı ölümün qorxunluğundan və soyuqluğundan uzaqlaşdıran bir qaçış vasitəsidir. Şair gerçək həyat və ölüm reallığına qarşı çarəni rəyaya sığınmaqla tapır. Tanpınar sonsuza qədər qalacaq bir gözəllik və yaşama arzusunun, sonsuzluğun, əbədiyyətin rəyasını görən insandır. Bu da dinlərin təqdim etdiyi sonsuz axirət aləmi şəklində deyil, bu dünya gözəlliklərinin ortaya qoyduğu şəffaf, lətif, konkret mənada eşq, gözəllik və sənət sonsuzluğudur. Tanpınarın şeirində metafizik ürpəti vardır. "Allaha inanıram. Lakin tam bir müsəlman olub-olmadığımı bilmirəm" desə də, (Tanpınarın "Hatıra defterindən", Nöqtə Der., 1 iyun 1990) dini mənada metafizik imana bağlı bir davranış içində girmir. Təsəvvüfi mistisizmə yer verməyən şair qərblə mənəsinədə idealist fəlsəfə və spiritualist düşüncəyə daha yataqındır. Onda mistik dünya motivi müəyyəndir, ancaq bu, dinə dayanaraq qurulmuş mistik bir dünya deyil, tamamilən fərdi, öz ruhuna, duyğularına bağlı, profan bir mistisizmdir.

Tanpınar həm duyğu, həm də kultür şairidir. Mədəni arxa plan onun şeirinin hüceyrəsini təşkil edən önəmli ünsürlərdən biridir. Onun yaradıcılığında Şərqi və Qərbi kultürü diffuz bir sintez halında hiss edilir. Tanpınarın da aralarında olduğu Cahid Sidqi Tarancı kimi bodlərci şairlərdə ölüm faciəsinə qarşı yaşama sevinci motivini önə çıxarma bəlirgin bir özəllikdir. Ancaq Tanpınarın yaşama sevinci anlayışına baxışı bir az fərqlidir. O, fiziki mənada həyata və ölümlə bağlı deyildir. Bunları bir reallıq kimi qəbul edir, o qədər... Bunun ötəsində həyatın, məhəbbətin, təbiətin sürəkliliyi ilə təmin olunan bir ölümsüzlüyün sorağındadır. Ölüm düşüncəsi onun həyatı şərh etməsində bir məhək daşı olmuşdur. Onun şeirlərində ölümdən sonra davam edəcək əbədi bir həyat düşüncəsi o qədər də sezilmir. Dünyaya, dünyanın gözəlliklərinə bu qədər bağlılığının arxasında ölümdən sonrakı həyat mövzusunda tərəddüdünün bir təsiri ola bilər.

Tanpınarın varlığa yanaşma tərzi idealist düşüncəyə yaxındır. Xarici aləmi, varlığı, maddəni, əşyanı zehnin, ruhun, düşüncənin, görüşün bir məhsulu kimi, bir təsəvvürü kimi qəbul edir. Maddədən öncə mənə, obyektədən öncə subyekt gəlir. Ayrılan konkret varlıq deyil, şairin duyma, görmə, düşünmə, təxəyyül və təsəvvür etmə tərziidir. Əşya bizim duyma prizmamızdan keçərək mənə və tərif qazanır. Xarici aləm bizim daxili dünyamızı ifadə etməyə yarayan bir simvollar aləmidir.

⁷⁴ Bakı Dövlət Universiteti. aliyevabilqeyis123@gmail.com

Xarici aləmi fikrimizlə, hissimizlə, idrakımızla, rüyalarımızla mənalandıra bilərik. Göründüyü kimi, Əflatundan bəri davam edən idealist düşüncə onda bariz bir şəkildə hiss edilir.

Tanpınar təbiəti o qədər də konkret özəlliklərlə təsvir etmir. Onun üçün təsvir edilən ya da göstərilən təbiət ünsürləri öz içində qurduğu gözəlliklər dünyasını parlaq bir formada əks etdirmək üçün bir vasitədir. Estetik mənada konkret təbiət gözəllikləri ümumən yenə gözəl bir qadınla birlikdə təqdim edilir. Qadın və təbiət gözəlliyi bir-birini tamamlayan iki önəmli gözəl duyğu vasitəsidir. Tanpınarda qadın ümumiyyətlə iki cöhrəsi ilə qarşımıza çıxır: ana və sevgili. Tanpınar qadını saf bir estetik dəyər kimi, bir gözəllik ünsürü kimi qəbul edir və onun gözəlliyi və qadınlığı üzərində sənəti ülviləşdirərək, ölümsüzləşdirərək həyatın müvəqqətiliyini unutmaya çalışır. Gözəl qadın təxəyyülü, həyatın faniliyi insan faciəsini önləməyin yollarından biridir. Sevilən qadın obrazı da iki şəkildə qarşımıza çıxır: mücərrəd qadın və canlı qadın. Tanpınar gözəl qadın obrazını bir çox şeirində olduğu kimi vermək yerinə dolaylı olaraq estetik bir görüntü içində təqdim etməyə çalışır. Ya dondurulmuş bir heykəl, ya aynaya düşən surət, ya da medalyona nəqş edilmiş şəkli ilə verir. O, qadını doğrudan-doğruya maddi bir varlıq, bir qadın kimi təqdim etmək əvəzinə çox vaxt sənətə dönmüş / dönüşdürülmüş, sənətlə əlaqədar olaraq yenidən yaradılmış şəkli ilə təqdim etməyə, beləliklə, fani qadını sənətlə əbədləşdirməyə üstünlük verir.

Tanpınar şeirlərində sosial, siyasi mövzulardan uzaq durmuş, tarixi mövzulara da yer verməmişdir. Bəlkə "Bursada zaman" şeirində bir ölçüdə Yəhya Kamaldan gələn bir təsirlə tarixi bir mövzuya toxunsa da, bu şeirdə tarix daha çox estetik planda dəyərləndirilmişdir. Tanpınar tarixi təcrübənin daha çox estetik dəyəri, sənət dəyəri, gözəllik dəyəri üzərində durur. O, tarixə, keçmiş zamana nostalji duyğular bəsləmir. Tarixin məhsulu olan sənət əsərlərinin gözəlliyi əbədləşdirən və beləliklə, axıb gedən zamanı donduran tərəfi üzərində durur.

Tanpınar zahiri aləmin şərtlərinin məhsulu olan və keçmiş-indi-gələcək deyə üç yerə bölünən bir zaman idrakı daşımır. O, zamanda bir parçalanmışlığı və bölünmüşlüyü qəbul etmir. Onun fikrincə, zaman, öncəsiz və sonrasız, əbədi bir bütövlükdür. Özünü bu dünyanın deyil, ruhi bir dünyanın şairi olaraq gördüyü üçün də fiziki dünya zamanına həbs olunmur. Dolayısı ilə, bu zamanın nə içində, nə də büsbütün kənarındadır. Onun zaman anlayışında Berqsonun fikirlərinin önəmli bir təsiri vardır. Berqsona görə, zaman bütün varlıq və olaylardan öncə var olan bir şeydir, onun varlığı başqa bir səbəbə bağlı deyildir, yəni öz-özünə var olan bir varlıqdır. Bu səbəbdən də həyatın, varlığın və olayların qaynağı zamandır. İbn Ravəndinin öncüllük etdiyi və islam materialistləri kimi tanınan dəhriyyə cərəyanı tərəfdarları da təqribən buna bənzər bir görüşü müdafiə edirlər. Onlar da "dəhr"-i müqəddəsləşdirmiş və bütün varlığı sərhədsiz zaman olan dəhrin yaratdığını düşünmüşlər. Tanpınarın zamana yanaşması ilə həm Berqsonun, həm də dəhriyənin yanaşmaları arasında bəzi bənzərliklər görmək mümkündür.

Şeirlərində heca vəznini işlədən Tanpınar bu vəznə quru, mexanik bir vəznə olmaqdan qurtarıb, klassik şeirdə əruzun bacara bildiyi ahəng və intizamı gerçəkləşdirməyə çalışdı. Şair əruzun davamı olan bir heca vəznə qurmaq arzusunda olduğunu söyləyir. Tanpınar öz ustası Yəhya Kamalın şeir görüşündən və anlayışından böyük ölçüdə fərqlənir. Ancaq bir sahədə, özəlliklə də dili dəyərləndirmək məsələsində, dil işçiliyi, türkcə zövqü məsələsində ondan ciddi mənada təsirlənmiş və bəhrələnmişdir. Bundan başqa, Tanpınarın əski kəlmələrə çox və rahatlıqla yer verməsinin əsil məqsədi o kəlmələrin əsrlər boyunca yükləndikləri zənginliklə zamanı dondurmuş olmasıdır. Bu kəlmələr zamanda bir parçalanmaya səbəb olmur, tam tərsinə, geniş və sonsuz zamanı daşıyırlar. Bu kəlmələr yaratdıqları assosiasiyalarla, sehrləri ilə, qoxuları ilə, mənaları ilə, incəlikləri ilə, səsləri ilə zamanın ən yaxşı şahidləridir.

Kəlmə işçiliyində olduqca titizdir. Onun leksikonu daha çox gözəllik, eşq, qadın, təbiət və kosmik aləm və ruhi-hissi məzmunlu kəlmələrdən ibarətdir. İçində yaşadığımız fiziki dünyanın maddi, sosial və siyasi terminologiyasına deyil, öz qurduğu konkret gözəllik aləminin işarələri və materialı olan kəlmələrə yer verir. Ulduz, parıltı, gümüş, dəniz, günəş, ay, billur, su, işıq, yaqut, zaman, rəya, gül, qədər, ayna kimi. Real dünyanın kəlmələrilə danışmamağa xüsusi bir diqqət göstərmişdir. Tamamən saf şeir anlayışına uyğun bir dili və üslubu vardır. Nəsrində belə onun orijinal şeir üslubu hakimdir. Ümumiyyətlə, qapalı, mübhəm, özünü dərhal hiss etdirməyən bir üsluba sahibdir. Onun yaradıcılığını anlamaq və hiss edə bilmək, daxili aləminə vəqif olmaq üçün dərin bir mədəni təcrübə və anlama cəhdi lazımdır. Onun sakit, yumşaq bir üslubu vardır. Bağırmaq, hayqırmaq, nitq iradə etməz, axan su kimi danışar, pıçıldayar, söylər... Üslubu dıxa dönük deyil, içə yönəlkdir. O, sükutun musiqisini hiss etdirməyə çalışır.

Tanpınar əsərlərini oxumaq bir çox sahəyə malik olmaq deməkdir. Yazıcının əsəri psixanalitik, sosioloji, politik və fəlsəfi boyutlarda şaxələnir. Tanpınarın əsərlərində dünya ədəbiyyatı ilə paralellik hiss olunur. Məsələn, Tanpınarın "Saatları ayarlama" İnstutu adlı romanı, Thomas Bleider tərəfindən XX yüz ildə atomla birlikdə parçalanan mənliliyin bütün dünya romanlarında qarşımıza çarpar bir dil ilə çıxdığı vurğulanmaqdadır (2,102).

Bu da əslində Tanpınarın əsərlərində nə üçün dünya ədəbiyyatı ilə paralellik olduğunu göstərir. Martin Heinz isə zamanın insanı bir yerdə azad edərkən bir yerdə də necə qula çevirdiyini, dövrün pul zamanı olması mövzusunda qələmə almış və romanı pul-zaman dövrü aspektində incələmişdir (2,103).

Eyni romanı Sürəyya İlkkılıç Tanpınarın Kafka oxuması ideyasına dayanaraq dərk edilməsindəki bənzərlik və fərqlilik aspektindən incələrkən bir başqa məqalədə M.Narlı romandakı İnstitutu Dəlilik Atelyesi şəklində adlandırmaq əsərin daxilindəki paradoksları göstərməkdədir. A.Saygılı romanı birbaşa sosioloji roman kimi dəyərləndirir.

Tanpınarın əsərlərini oxuduqca dünya ədəbiyyatına bələd olan, onun dünya yazarlarından da bəhrələndiyini göstərmək olar. Redaktor Julian Rentzh Hüzurun Faustçu bir oxunuşu məqaləsində dünyaca ünlü yazar Höte ilə Tanpınar arasındakı bənzərliyi mətnlər arasındakı bağlanmada incələnməkdədir (2, 103).

Hər mədəniyyətin öz qaydalarını sürdürməsi və inkişafı ancaq öz dəyərlərini mühafizə edib, başqa mədəniyyətləri öz çərçivələrini pozmayaraq müxtəlif yeniliklər ala bilər. Tanpınar məmləkətdə yeni bir həyat tərzinin sadəcə keçmişə və keçmişin mənəvi dəyərlərini dönüşlə deyil, mənəvi dünyanın mədəniyyətin köhnə və yeni ünsürləri də içinə ala bilən bir sintezə qovuşması ilə qurula bilən görüşündədir.

Xülasə

Öz sənətini oynaq həyat və ziddiyyət ritmi üzərində quran Ə.H.Tanpınar türk ədəbiyyatına xüsusi bir yenilik vermişdir. Tanpınarı tədqiq edənlər onun yaradıcılığında xarici ədəbiyyatla paralellik olduğunu qeyd etmişlər, Osmanlı mədəniyyətinin çöküşündə ciddi narahatlıq keçirdən Tanpınar keçmişlə gələcək arasında bir davam zəncirinin olması tərəfində olmuşdur. Bu səbəbdən Tanpınar düşüncəsində nə keçmişə sevmək, daim onda ilişib qalmaq, nə də Qərbi tanıyıb ona heyran olmaq türk ədəbiyyatı üçün yetərlidir.

Tanpınara görə baş verən yeniliklər türklər üçün əsas olan miras nə keçmişdə nə də Qərbdə olmuşdur. İnsanların qarşısında duran, yaşaması olduqları şəxsi həyatlarıdır.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Əhməd Hamdi Tanpınar, Hüzur. Qanun Nəşriyyatı. Bakı 2013, 398
2. Onur Akbaş, Tanpınarın Saklı Dünyası: Arayışlar-keşiflər-yorumlar//Söylem Filoloji Dergisi 2018, 3/1, 102-103
3. Şeyma Burak, Doğu-Batı Bağlamında Hüzur romanının incelenmesi//www.academia.edu
4. Tuncay İmamoglu, Süreklilik ve Değişim arasında Ahmet Hamdi Tanpınar//Muhafazakar Düşüncü N4, Bahar 2005, 38-56

Açar sözlər: *Əhməd Hamdi Tanpınar, qərb ədəbiyyatı, poeziya, roman, sürrealizm*

Ключевые слова: *Ахмед Хамди Танпинар, западная литература, поэзия, роман, сюрреализм*

Key words: *Ahmed Hamdi Tanpınar, western literature, poetry, the novel, surrealism*

A look at Ahmed Hamdi Tanpınar's creativity

Summary

Having established his art on the rhythm of playful life and conflict, A. Tanpınar has given a special novelty to Turkish literature. The researchers of Tanpınar noted that his creativity is in parallel with foreign literature. Tanpınar, who was seriously concerned about the collapse of the Ottoman culture, was on the side of a continuum between the past and the future. Therefore, in Tanpınar's mind, love what is past, and always get stuck in it is not enough for Turkish literature to know and admire the West.

Обзор творчества Ахмеда Хамди Танпинара

Резюме

Установив свое искусство в ритме игривой жизни и конфликта, А. Танпинар дал особую новизну турецкой литературе. Исследователи Танпинара отметили, что его творчество параллельно с зарубежной литературой. Танпинар, который был серьезно обеспокоен крахом османской культуры, был на стороне континуума между прошлым и будущим. Поэтому, в уме Танпинар, любить то, что прошло, и всегда застрять в нем Турецкой литературе недостаточно знать и восхищаться Западом.

RƏYÇİ: dos.E.Vəliyeva

MÜASİR AMERİKA ƏDƏBİYYATINDA İNTİHARIN İMİTASİYASI VƏ YA “VERTER EFFEKTİ”

İnsan dünyaya gözlərini açdığı andan yaşamaq uğrunda mübarizəyə başlayır. Təbiətdə bu mübarizə fiziki cəhətdən daha şiddətli gedir, sivilizasiyaya sahib cəmiyyətlərdə isə bu mübarizə ətraf mühitə görə vəhşi təbiətdən müəyyən qədər fərqlənsə də, mahiyyət etibarilə olduğu kimi qalır. Ola bilsin ki, intihar insan təbiətinə ziddir, ancaq əlverişsiz şəraitdə insana qarşıdır. Bu əlverişsiz şəraitə qarşı olan mübarizədə isə hamının eyni müqaviməti göstərməsi mümkün deyil. Məsələn, qədim Misirdə intiharın qadağan olunması ilə bağlı hər hansı qayda-qanun yox idi. Əksinə, intihar qədim misirlilər tərəfindən fiziki və mənəvi problemlər səbəbindən həyatın sonlandırılması üçün ləyaqətli üsul hesab olunurdu. Digər iki böyük mədəniyyətdə də, Roma və Yunanıstanda da intihara münasibət qədim Misirdə olduğu kimi idi. Romada sağalması üçün bütün çarələr tükəndiyi zaman həkimlər tərəfindən xəstələrə intihar etməsi təklif olunurdu.

Antik Yunanıstanda isə ölümə məhkum edilmiş müttəhimlərə intihar etməyə icazə verilirdi. Məlumdur ki, Sokrat intihar etmək hüququndan istifadə etmişdir. Halbuki, tarixdə intihara qarşı ilk fikir Sokrat tərəfindən irəli sürülmüşdür. O, düşünürdü ki, insanlar tanrılara aiddir və öz həyatları üzərində heç bir hüquqa malik deyillər, bir sözlə, intihar etmək haqqları yoxdur. Bununla belə, Afinada çıxarıldığı məhkəmə tərəfindən təqsirli hesab olunan Sokratın zəhər içməklə intihar etməsinə qərar verildi. Bu hadisə isə tarixin ironik səhnələri arasında öz yerini aldı (10).

Məşhur yunan materialisti Epikür həyatdan daima zövq almağın tərəfdarı idi. Sokratdan fərqli olaraq, o, həyatdan daha həzz alınmadığı təqdirdə intihar etməyi təbliğ edirdi (10).

Suisidin qədim tarixində Şərqi fikir və mədəniyyəti də böyük maraq kəsb edir. Hələ mifoloji şüurun formalaşdığı dövrdə Hindistanda “sati”, dul qadınların öz ərnlərinin meyitlərinin kremasiyası üçün nəzərdə tutulmuş tonqalda yandırılması kultu mövcud idi. Qədim Çin mifologiyasında ölmüş adamın ruhu olan “quy” mühüm yer tuturdu. Daos panteonuna aid olan Tarixdən o da məlumdur müxtəlif quylardan biri də dyaotszinquy, yəni özünü suda boğmuş adamın ruhu sayılırdı (2, 13). ki, intihara dinin mənfi münasibətinin əsasında dövlətin intihara ənənəvi tənqidi münasibəti formalaşmışdır. Məsələn, Rusiyada intihara görə cinayət məsuliyyəti haqqında maddə uzun dövr qüvvədə qalmışdır (1917-ci ilə qədər). İngiltərədə isə Suisidə bütün dövrlərdə insanlar üzərində intihara cəhdə görə cinayət işinin açılması 1961-ci ilə kimi qalmaqda idi (2, 16). ən güclü təsir vasitəsi olan dinlərin münasibətinə gəlinə isə, İudaizm, Xristianlıq və İslam ölümü maddi həyatın sonu kimi qiymətləndirdiyi halda, insanları ölümdən sonrakı məşğələləri ilə qorxutduğu halda İnduizm və Buddizm hesab edir ki, insan maddi dünyaya bir dəfə deyil, sonsuz sayda gəlir. Ölümdən sonra insanın ruhu yenidən, təkrarən maddi həyata qayıdır: ola bilər ki, heyvan bədənində və ya bitki formasında və yaxud həşərat cildində, bəlkə də elə başqa bir insan bədənində. Bu, yəni ruhun dövrü olaraq bədənlər dəyişməsi prosesi samsara (reinkarnasiya və ya metempsiyoza) adlanır. Samsaradan azad olmaq üçün ruh müvafiq dini təlimi mənimsəməli və həyatını dinin tələblərinə uyğun olaraq qurmalıdır. Yalnız bu zaman ruh öz yurduna, nirvanaya qovuşur. Özünü öldürən insanın addımı əhəmiyyətsiz hesab edilir, belə ki, o, yenidənsamsarayaya qayıdacaqdır. Bununla belə, Buddanın öz şagirdlərindən birinin ölümünü müsbət qarşılaması haqqında rəvayət də mövcuddur. Qeyd edək ki,

Qədim hind mətnlərində isə intihar aktı pislənir və bununla belə dini zəminli intihar tərif edilir (2, 17). suisidologiyada ayrı-ayrı şəxslərin intiharlarından başqa böyük bir qrup insanların eyni zamanda intiharı-kütləvi intihar da öyrənilir. Kütləvi intiharlara çox nadir hallarda rast gəlinə də bir çox nümunəsi mövcuddur. Kütləvi intihar – çoxlu sayda insanın birlikdə və ya eyni səbəbdən ayrı-ayrı yerlərdə kütləvi formada intihar etməsi. Tarixə məlum olan ən böyük kütləvi intihar hadisəsi b.e. 73-cü ildə Masad şəhərində (indiki İsrailin cənubu) 960 yəhudinin Roma istilaçılarının özbaşınalığına etirazı kimi baş vermişdir. XVI əsrdə İspanlar tərəfindən Meksikanın işğalı və müstəmkələşdirilməsi zamanı yerli xalqa verilən zülmələr o qədər ağır idi ki, bütöv bir kəndin camaatı əl-ələ tutaraq qayalardan dənizə tullanmağı yaşamaqdan üstün tuturdular. Əlbəttə, kütləvi intiharın bu nümunələrində təhrikətmə elementi aparıcıdır. Lakin müasir dövrdə kütləvi intiharlar dini məzhəblərin üzvləri tərəfindən və nisbətən könüllü edilir. 1978-ci ildə Constaunda (Qvineya) 900-dən çox adamın kütləvi intiharı onların dini rəhbəri C.Consun əmrilə baş vermişdir. 2000-ci ilin mart ayının 18-də Uqanda kilsələrinin birində “Axirət dünyası” sektasının 300-dən çox üzvünün törətdiyi kütləvi intihar hadisəsi (özünüyandırma) “dünyanın dəhşətli sonu”-nun Beləliklə, haqqında danışacağımız “Verter effekti” fenomenini də kütləvi şahidinə çevrilməmək naminə baş verirdi (3, 61). intiharlara misal ola bilər. “Verter effekti” ilk dəfə dahi alman yazıçısı İohan fon Hötenin “Gənc Verterin iztirablari” adlı əsəri ilə əlaqədar müşahidə olunduğundan, bu əsərin qəhrəmanının adı ilə adlandırılıb. Əsər Verter adlı personajın intiharı ilə bitir. Əsərin təsir gücü o qədər böyük olur ki, onun təsiri ilə özünəqəsd epidemiyası Avropanı bürüyür. Fenomen o qədər güclü səviyyə alır ki, bir çox ölkələrdə əsərin çapı və yayılması dövlət səviyyəsində qadağan edilir (4, 15).

İohan fonHöte dünya ədəbiyyatına yön verən, əsərləri ilə bəşəriyyətin yaddaşında iz açmış böyük qələm sahiblərindən, ölməz fikir adamlarından biridir. Onun bir çox əsərləri Avropa romantizminin zirvəsini təşkil edir. Müəllifin “Faust” mənzum faciəsi dünya ədəbiyyatının ən gözəl ədəbi nümunələrindən sayılır. “Vilhelm Meysterin təhsil illəri”, “Gənc Verterin iztirablari” romanı, “Seçmə oxşarlıq”, “İfigeniya”, “Torkvato Tasso” dramları və digər əsərləri Hötenin zəngin yaradıcılıq nümunələridir.

“Gənc Verterin iztirablari” (1774) Almaniya romantizm ədəbi cərəyanının erkən mərhələsində qələmə alınıb və yazıçıya böyük şöhrət qazandırır. Hətta tədqiqatçılar bu romanı romantik hərəkətə təkan verən “qılgıncım” kimi də səciyyələndirirlər. Məktublar formasında (epistoliar janr) qələmə alınan romanda alman reallığı fonunda intihar edən

⁷⁵ Bakı Dövlət Universiteti. leman_qurbanova_2015@mail.ru

qəhrəmanın faciəli həyatı təsvir edilir. Əsər müəyyən dərəcədə avtobioqrafik xarakter daşıyır. Müəllif özünün Şarlotta Buffa olan platonik məhəbbətini təsvir edib. Höte onunla 1772-ci ildə Vetslar məhkəməsində praktika keçdiyi zaman tanış olmuşdu. Əsərin faciəli sonluğu, Verterin intiharı ilə bitməsi Hötenin dostu, evli qadına aşıq olub məhəbbətindən əziyyət çəkən Karl Vilhelm Yerusalemin intiharı ilə əlaqədardır (7).

Romanın birinci nəşri 1774-cü ilin payızında Leypsiç kitab sərgisində ictimaiyyətə təqdim edilib. Kitabın ikinci nəşri 1787-ci ildə işıq üzü görür. Buna qədər heç bir əsəri Höteyə bu qədər oxucu qazandırmamışdı. Romanın yayılması Avropada intihar hallarının sayının kəskin artmasına gətirib çıxardığı üçün sonralar "Verter effekti" anlayışı yaranır (7). Höte bu romanı yazanda iyirmi beş yaşındaydı. Əsərin nəşri və tirajlanması ilə Almaniya küçələrində bir "Verter sindromu" baş qaldırmağa başladı. Sonralar bu böhranlı vəziyyətə romanın "samizdat" elan edilməsi və Avropada satışına qadağa ilə son qoyulacaqdı. Buna qədər isə "Gənc Verterin iltirabları"nı oxuyan hər on yeniyetmədən azı yarısı mavi jaket, sarı şalvarda şəhər küçələrində dolaşmağa başlayır. Bu geyim üslubu kütləviləşir. Yeniyetməlik ən qərarlı və emosiyaların çətin cilovlandığı yaş dövrüdür. Hötenin romanında gənc hüquqşünas-stajor Verter nişanlı qız Lottaya olan sevgisinə görə əzablar çəkir. Ümitsiz və nakam bir məhəbbətin arxasınca qaçan Verterin məşəqqətləri intiharı ilə bitir. Yazıçı bu əsəri Vetslar məhkəməsində köməkçi işlədiyi dövrdə qələmə alır. Bu da təsadüfi deyil - məhkəmədə Şarlotta Buff adlı nişanlı qıza aşıq olan yazıçı qarşılıqsız sevgi taleyini yazmışdı. Ancaq Höte əsərdə Verterin intiharı finalını yaxın dostu Karl Vilhelmin aqibətindən təsirlənərək təsvir edir. Karl evli bir qadına olan qarşılıqsız məhəbbətin əsirinə çevrilərək özünü qurban verir. Qısa bir vaxtda yazıçıya şöhrət gətirən bu roman bir müddət sonra qadağan edilir. Tarixə "Verter sindromu" kimi düşən bu əsəri oxuyan hər yeniyetmənin intihar etməsi və bunun kütləvi hal alması rəsmiləri təxirəsalınmaz addımlar atmağa sövq edir. Gənclərin intiharını qabaqlamaq üçün Hötenin kitabının satışı yasaqlanır. Kilsə və müasirləri tərəfindən yazıçı sərt tənqid olunur. Leypsiç, Kopenhagen və başqa şəhərlərdə əsər satışdan yığıdırılır. Romanda əsilzadə bir ailənin qızı olan Lotta Verterə qarşı biganə deyil. Yəni, qızın bu gəncdə ürəyi var. Amma tale elə gətirib ki, Albertə nişanlı olan qızçıqaz heç cürə hörmətsizlik etmək, dəyərləri tapdalamaq, verdiyi sözə xilaf çıxmaq istəmir. Odur ki, Lotta ilə Albert evlənilər, Verter isə bir ailə dostu olaraq yanlarında olur. Bu isə çox davam edə bilməzdi. İltirablar içində yaşayan Verter Lottaya son məktubunu yazaraq intihar edir. Verter Effekti və ya Verter Sindromu — televiziya və ya digər KİV-də geniş şəkildə işıqlandırılmış intiharı yamsılayan kütləvi intiharlar dalğasıdır. 1974-1975-ci illərdə San-Dieqodakı Kaliforniya universitetində çalışan amerikalı sosioloq Devid Filipps tərəfindən aşkar edilmişdir. Devid XVIII əsrin sonlarında Avropada Hötenin «Gənc Verterin İltirabları» romanının yayılması ilə baş qaldırılmış və romanın qəhrəmanı Verterin intiharını yamsılayan intiharlar dalğasını araşdırmışdır.

Həmçinin, Filipps digər həmkarı Karstensenlə birgə yeddi il müddətində (1973-1979) intihar hadisələri arasındakı bu cür qarşılıqlı əlaqəni araşdırmışdır. Onlar yeniyetmələr arasındakı 12.585 intihar hadisəsinə dair məlumatlar toplamış və həmin intiharlarla telereportajlarda və qəzetlərin üz səhifələrindəki intihar xəbərləri arasındakı əlaqəni araşdırmışlar.

Filipps və Karstensen xəbərlərdəki intihar hadisələrindən sonrakı 0-7 gün ərzində bu cür hadisələrin sayının əhəmiyyətli dərəcədə artdığını aşkar etmişlər. Hadisələrin sayı ilə reportajı göstərən proqramların sayı arasındakı korrelyasiya nisbəti $r=0,52$ olmuşdur. Bu korrelyasiya göstəricisi yetkin insanlar arasındakı intiharlara deyil, yalnız yeniyetmələrə aid idi və oğlanlar arasındakı intihar hallarının sayı qızlara nisbətən xeyli çox idi

Qeyd: Korrelyasiya (korrelyasiya asılılığı) — iki və ya digər təsadüfi kəmiyyət arasında mövcud olan statistik qarşılıqlı əlaqədir. R və ya r — korrelyasiyanın əmsəlidir (6).

Nəhayət, Amerika Birləşmiş Ştatlarında 1947-1968-ci illər ərzində baş vermiş intihar hadisələrinə dair statistik məlumatları araşdırdıqdan sonra Filipps aşkar etdi ki, geniş şəkildə ictimailəşdirilmiş hər bir intihar hadisəsindən sonra canına qəsd edən şəxslərin sayı həmişəkinə nisbətən orta hesabla əlli səkkiz nəfər artır (6).

Filipps intihar hadisəsi ictimailəşdirilmiş şəxslə onun ardınca intihar etmiş şəxslərin situasiyaları arasındakı bənzərlikləri araşdırmışdır (intihar hadisəsi işıqlandırılmış şəxs yaşlı olduqda yaşlı insanlar arasındakı intihar hadisələrinin sayı artırdı; müəyyən sosial çevrəyə aid olduqda və ya müəyyən ixtisasa sahib olduqda isə həmin sferalarda intiharların sayı artırdı). Bundan başqa, Filipps intihar hadisəsi işıqlandırılmış şəxs və onun ardınca intihar etmiş şəxslərin intihar üsulları arasındakı bənzərlikləri də araşdırmışdır. İntiharın imitasiya reaksiyası, həmçinin özünə güvənməyən və bir çox şeydə digərlərindən nümunə götürməyə adət etmiş insanlara xasdır, ələlxüsus da canına qıymış insanların həyatları onlara öz həyatlarını xatırladırsa. Bu cür insanlar ümidlərini itirdikdə, problemlərinə digər həll yolu tapa bilmədikdə çox vaxt kiminsə intihar xəbərini özləri üçün işarə kimi qəbul edir və bir çox şeydə özlərinə bənzəyən insanın etdiyini təkrar edirlər (4, 16).

Avstriyada XX əsrin 80-ci illərində metroda intihar hadisələrinin sayı həddindən artıq çoxaldıqda, 1987-ci ildə Vyana Krizis Mərkəzi və Vyana metropoliteninin əməkdaşları birgə xüsusi eksperiment apardılar: onlar «reislər üzərində ölüm» hadisələrini işıqlandırmamağı, ən azından "şişirib" sensasiyaya çevirməməyi və bu cür hadisələrə minimum diqqət yetirməyi qərara aldılar. Artıq bir aydan sonra metrodakı intihar hadisələrinin sayı təxminən üç dəfə azaldı. O vaxtdan Avstriya mətbuatında bu cür faciəvi hadisələrin işıqlandırılması qadağandır. Devid Filipps həmçinin, Merilin Monronun ölümündən sonrakı intihar dalğasını da Verter effekti ilə izah etmişdir (9).

İntihar sosioloji, psixoloji, bioloji, o cümlədən də, fəlsəfi bir problem olmaqla yanaşı, ədəbi fikrin də nəzərindən qaçmamış, bədii təfəkkür tərzinin formalaşdığı andan, yəni mifoloji düşüncə tərzindən başlayaraq müasir dövrün ədəbiyyatınadək istər Şərq, istərsə də Qərb ədəbi-bədii nümunələrində rast gəlinən bir fenomendir. O cümlədən, intihar haqqında araşdırmalara əsasən, suisident qrupları arasında yazıçılar digər peşə və sənət adamlarına nisbətən on səkkiz dəfə çoxluq təşkil edir və bu baxımdan da diqqəti ən çox cəlb edən ədəbiyyatlardan biri də

müasir Amerika ədəbiyyatıdır ki, istər yarandığı dövrdən etibarən özündə suisid ab-havası daşıyan ədəbi-bədii fikri, istərsə də əsərlərində özünəqəsd psixologiyasını əks etdirməklə kifayətlənməyib intihar edən yazıçıları ilə seçilir.

Amerika sosioloqu, Çikaqo və digər universitetlərin professoru olmuş, iyirminci əsrin əvvəllərindən ta 1929-cu ilədək Amerika cəmiyyətində mənəvi deqredasiya, özgələşmə və yadlaşma problemlərinə dərinləndirən və bələd olmuş Veblen Torsteyn bütün əsərlərini tarixi mənbələrin öyrənilməsi yolu ilə XX əsr Amerika mühitindəki sosial hadisələrin köklərinin təhlilinə həsr etmişdir. Veblenin konsepsiyasına görə, bəşər sivilizasiyasının tarixi müxtəlif dövrlərdə cəmiyyət tərəfindən qəbul olunmuş davranış və vərdiş düşüncələrini əks etdirən müxtəlif sosial institutların bir-birlərini əvəz etməsidir. Birinci dövr və ya mərhələ ibtidai cəmiyyət, ikinci mərhələ barbarlıq dövrü, yəni qəsbkarlıq və qarət, daha dəqiq desək, zorakılıq dövrüdür. Nəhayət, üçüncü dövr pul dövrüdür. Daha doğrusu, əmtəə, pul münasibətləri dövrüdür. Əslində isə burada da zorakılıq hökm sürür. Yuxarılar aşağıları istismar edir, cəmiyyətdə kəskin mənəvi aşınmalar baş verir. Birinci dövrdə sosial münasibətlər təzəcə yaranırdı, əsasən instinktlər vasitəsi ilə idarə olunurdu. Bu instinktlərin özləri də valideyn instinktlərinə, sənət instinktlərinə, maraq instinktlərinə bölünürdü və bu instinktlərin sonrakı dövrlər üçün də həlledici rolu vardı. İyirminci əsrin ilk otuz ilini xarakterizə edən digər Amerika yazıçıları kimi Veblen də bu dövrü pul rəqabəti dövrü adlandırır və cəmiyyət üzvlərinin mühitə uyğunlaşması və həyat uğrunda mübarizəyə qoşulması mərhələsi kimi qiymətləndirirdi. Məhz o səbəbdəndir ki, Veblenin də bir çox əsərlərində qeyd etdiyi kimi, XX əsr Amerika tarixində mənəvi deqredasiya, özgələşmə və yadlaşma problemlərinin cərəyan etdiyi bir dövr olmaqla yanaşı, intihar ab-havasının da istər həyatda, istərsə də ədəbiyyatda qabardığı bir dönəm olmuşdur. Belə ki, Cek London (1876-1916), Ernest Heminquey (1899-1961), Harri Kodill (1922-1990), Maykl Doris (1945-1997), Yeji Kosinski (1933-1991), Rendl C. (1914-1965), Harri Krosbi (1898-1929), Nil Kassidi (1926-1968) və s. kimi bir çox amerikan yazıçı və şairləri XX əsrdə Amerikada vəbadan da sürətlə yayılan intihar epidemiyasının qurbanlarındanır. Corc Vaşinqton universitetindən Ceymz Qriffits: “Bizim əhalinin demək olar ki, on yeddi faizi vaxtaşırı özlərinə sual verir – mənim həyatım dəyərlidirmi? Bu, intiharı proqnozlaşdırma olmasa belə, həyat haqqında olan belə fikirlər çoxlarında yaşamaq barədə suallara səbəb olur. Beləliklə, əgər siz hansısa məşhurun bunu etdiyini görürsünüzsə, bu, reallıqdır.” (8)

Suisidal araşdırmalara əsasən təhlilçilərin dediyinə görə, ən qorxulusu isə sadə insanlar üzərində təsir gücünə malik olan, cəmiyyətin, mədəniyyətin, dövrün formalaşmasında xüsusi rol oynayan sənət adamlarının, yəni yazıçıların, şairlərin, rəssamların və s. intiharının yoluxucu olmasıdır. Beləliklə, Filipp haqqıdır. Xüsusilə də, XX əsr Amerikasına nəzər saldıığımız zaman intiharın imitasiyasını eyni mühitdə yaşayan, eyni problemlərdən əziyyət çəkən, eyni yaşda olan və ya eyni zümrəyə və ya eyni peşəyə aid olan insanlar arasında (xüsusilə, yazıçılar)daha aydın müşahidə etmiş oluruq. Məhz bu səbəbdən də bir-birinin ardınca intihar edərək müasir Amerika ədəbiyyatında qarşısalınmaz intihar epidemiyasının bir parçasına çevrilən yazıçılardan danışarkən onların intiharında “Verter effekti”-nin təsirindən yan keçmək olmaz. İntihar etmiş amerikalı yazıçılar sırasında silahla özünü vuraraq həyatına son qoyan yazıçı Harri Kodil, dərman içsə də uğursuz nəticələncək bir intihar cəhdi qorxusu ilə başına torba keçirərək ölən Yeji Kosinski, özünü pəncərədən atan yumoristik yazıçı Koulmen Douel, ilk cəhdi uğursuz alınsa da ikinci cəhdində başına plastik paket geyinərək öz suisidini gerçəkləşdirən yazıçı Maykl Doris, hepatit xəstəliyindən əziyyət çəkən və yeganə qurtuluş yolunu intiharda görərək özünü maşın altına atan Rendl Cerl, alman-yəhudi mənşəli olan, tarixə yaradıcılığı ilə deyil, üç dəfə intihar cəhdi ilə düşən Silvia Plat, intihar etmiş atasının vaxtilə ona bağışladığı silahla özünü öldürən Hemenquey, istər yaradıcılığı, istərsə də ölümü ilə Amerika ədəbiyyatı tarixində əbədi iz buraxan Cek London və daha b. da var. Və nəzərə alsaq ki, cəmiyyətin dibində çabalayan təbəqənin ağır həyat problemləri ədəbiyyatı daim narahat edir, XX əsrdə Amerikanın sadə adamlarının hüquqsuzluğu, onların əməyinin kapitalistlər tərəfindən istismar edilməsi, dollar hökmranlığı, hər kəsə, hətta uzaqdakilərə belə xoşbəxtlik vəd edən “Amerika arzusu”nun puça çıxması, hökumət idarələrinin maliyyə və sənaye maqnatlarından asılılığı, alçaldılmış və təhqir edilmiş təbəqənin miskin həyat tərzini Amerika mühitində intiharı yaradan başlıca amillər olmaqla ilk növbədə öz öldürücü təsirini dövrünün sosial-mənəvi problemlərini, yaşadığı mühitin eybəcərliklərini görməzdən gələ bilməyən, bütün həssaslığı ilə qələmə alan ədəbiyyat nümayəndələrinin, yazıçıların əvvəl yaradıcılığında, sonra isə həyatlarında özünü göstərirdi. Məsələn, XX əsr Amerika ədəbiyyatının yetirdiyi ən böyük realist yazıçılardan olan Cek London bəzi ehtimallara əsasən yaratdığı məşhur obrazı Martin İden kimi intihar etmişdir. Kaliforniyaya qayıdan yazıçı 1916-cı ilin noyabrın 22-də qəflətən vəfat edir və məlum olur ki, o, çoxlu yuxu dərmanı içdiyinə görə ölmüşdür. Bunu qəsdənmi etmişdir, yoxsa təsadüfənmi olmuşdur, bu barədə dəqiq fikir yoxdur. Oxunduğu zaman bütün oxucularına təəssüf və dərin kədər hissi yaşadan “Martin İden” romanı yazıçının ən qüvvətli əsəri hesab olunur (5, 213).

Beləliklə, mühitin intihar doğuran səbəblərindən asılı olaraq, müasir Amerika ədəbiyyatının və eləcə də müasir Amerika yazıçılarının taleyi heç də asan olmamışdır və ədəbi-bədii tədqiqatlardan, eləcə də ədəbi-tarixi araşdırmalardan yola çıxaraq intiharın imitasiyasının məhz müasir Amerika ədəbiyyatı üçün xarakterik olduğunu asanlıqla deyə bilərik.

ƏDƏBİYYAT

1. Hacıyev Z. Fəlsəfə. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı: “Turan” nəşriyyatı, 2012, 485 s.
2. Hüseynov A. İntihar (Suisid). Bakı: “Adiloğlu” nəşriyyatı, 2001, 115 s.
3. Məmmədov C. Diplomatik psixologiya. Bakı: “Sabah” nəşriyyatı, 2001, 420 s.
4. Özünəqəsdin sosial-psixoloji amilləri. Bakı: “Elm və təhsil”, 2013, 48 s.
5. Ş.İsmayil. XX əsr xarici ədəbiyyat tarixi. Bakı: “Maarif” nəşriyyatı, 1974, 256 s.
6. <https://kayzen.az/blog/maraqli-faktlar/8970/verter-effekti.html>
7. <https://sosialish.wordpress.com/2011/03/29/verter-effekti-v%C9%99-ya-kut%C9%99vi-intiharlarin-s%C9%99b%C9%99l%C9%99ri/>
8. <http://medeniyyet.az/page/news/49566/Azadliq-layiqdir-o-adama-ki.html>
9. http://socialogy.bsu.edu.az/news/intihar_sosial_psixoloji_anomiya_kimimqal
10. <https://rezonanss.com/intihar/>

Açar sözlər: Amerika ədəbiyyatı, intihar fenomeni, "Werter effekti"

Keywords: American literature, the phenomenon of suicide, "Werther effect"

Ключевые слова: Американская литература, феномен самоубийства, "Эффект Вертера"

ИМИТАЦИЯ САМОУБИЙСТВА ИЛИ «ВЕРТЕРНОГО ЭФФЕКТА» В СОВРЕМЕННОЙ АМЕРИКАНСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Резюме

«Эффект Вертера» назван в честь главного героя великого немецкого писателя Иоганна фон Гете «Страдания молодого Вертера». Работа заканчивается самоубийством персонажа по имени Вертер. Воздействие работы настолько велико, что эпидемия самоубийств охватывает Европу. «Эффект Вертера» был открыт в 1974-1975 годах Дэвидом Филлипсом, американским социологом, работавшим в Калифорнийском университете в Сан-Диего. Дэвид исследовал волну самоубийств, которая началась в Европе в конце 18-го века с распространением книги Гете «Страдания молодого Вертера» и имитировал самоубийство главного героя романа Вертера. Таким образом, в статье рассматриваются феномен самоубийства в современной американской литературе и следы «Эффекта Вертера» в этом явлении. Когда мы смотрим на Америку двадцатого века, мы более отчетливо видим имитацию самоубийства среди людей (особенно писателей), которые живут в одной среде, страдают от одних и тех же проблем, одного возраста или принадлежат к одному классу или профессии.

Так, Джек Лондон (1876-1916), Эрнест Хемингуэй (1899-1961), Гарри Кодилл (1922-1990), Майкл Дорис (1945-1997), Ежи Косински (1933-1991), Рэндл С. (1914-1965) Гарри Кросби (1898-1929), Нил Кэссиди (1926-1968) и другие многие американские писатели и поэты становятся жертвами эпидемии самоубийств, которая распространялась быстрее, чем чума в Америке в двадцатом веке.

IMITATION OF SUICIDE OR "WERTER EFFECT" IN MODERN AMERICAN LITERATURE

Summary

The Werther effect is named after the protagonist of the great German writer Johann von Goethe's "The Sufferings of Young Werther". The work ends with the suicide of a character named Werther. The impact of the work is so great that the epidemic of suicide is sweeping Europe. The Werther effect was discovered by David Phillips, an American sociologist who worked at the University of California, San Diego, from 1974 to 1975. David explored a wave of suicides in Europe in the late 18th century, that beginning with the spread of Goethe's "The Sufferings of Young Werther" and imitating the suicide of the protagonist, Werther.

Thus, The article discusses the phenomenon of suicide in modern American literature and the traces of the "Werther effect in this phenomenon". When we look at twentieth-century America, we see suicide imitation more clearly among people (especially writers) who live in the same environment, suffer from the same problems, are of the same age, or belong to the same class or profession. Thus, Jack London (1876-1916), Ernest Hemingway (1899-1961), Harry Codill (1922-1990), Michael Doris (1945-1997), Jerzy Kosinski (1933-1991), Randle C. (1914-1965), Harry Crosby (1898-1929), Neil Cassidy (1926-1968), and others, many American writers and poets are victims of the suicide epidemic that spread faster than the plague in America in the twentieth century.

Rəyçi: filologiya elmləri doktoru, professor Cəlil Nağıyev

ŞAGİRD KOLLEKTİVLƏRİNİN MƏNƏVİ CƏHƏTDƏN FORMALAŞMASI

Şagird şəxsiyyətinin mənəvi cəhətdən formalaşması daha uğurlu şəkildə məhz yaxşı təşkil olunmuş kollektivdə baş verir. Uşaq kollektivi cəmiyyətin özünəməxsus modelidir. Kollektiv problemi pedaqogika nəzəriyyəsinə 20-ci illərdən etibarən aktuallaşmağa başladı. Bu sahədə aparılan tədqiqatlardan ən önəmliləri A.S.Maka-renkonun adı ilə bağlı olmuşdur. 60-70-ci illərdə V.A.Suxomlinski, Q.L.Aseyev, E.Q.Kostyaşkin, B.E.Şirvint və başqaları A.S.Makarenkonun ideyalarına əsaslanaraq təcrübədə şagird kollektivi ilə tərbiyə işinin müxtəlif variantlarını işləyib hazırlamışlar. [1, səh 333-334]

Şagird şəxsiyyətinə kollektivin tərbiyəvi təsiri kollektivin üzvləri arasındakı qarşılıqlı əlaqə ilə - şəxsiyyətlərarası ünsiyyət və münasibətlər ilə şərtlənmiş olur. Aparılmış tədqiqatlarda kollektiv daxilində şagirdlər arasındakı münasibətlərin aşağıdakı əlamətləri müəyyənləşdirilmişdir:

- Kollektivin üzvləri arasında qarşılıqlı anlaşma, dostluq, mehribanlıq, bir-birinin ehtiyacına, sevinc və kədərinə şərik olma, bir-birinin qayğısına qalma kimi xüsusiyyətlər üstünlük təşkil edir.

- Şagirdlərin bəzilərinin rəftar və davranışında özünü göstərən lovğalıq, laqeydlik, təkəbbürlülük, dikbaşlıq, tənhalığa meyl kimi mənfi hallar tamamilə aradan qaldırılır yaxud onların səviyyəsi aşağı düşür.

- Kollektiv ümumi məqsəd və ideya naminə digər kollektivlərlə qaynayıb qarışmağa səy göstərir, qəbul olunmuş vəzifələri daha yaxşı həyata keçirmək üçün, çətin işləri birlikdə müzakirə və həll etmək üçün böyük kollektivlərlə əlaqə saxlayır. Hər kollektiv özünü daha böyük kollektivin tərkib hissəsi hesab edir. Yəni kollektivlər arasında rəqabət deyil, həmrəylik, yaxınlıq, qarşılıqlı rəğbət və məhəbbət hissi qüvvətli olur. [3, səh 357-358]

Uşaq kollektivlərinin müxtəlif tipləri var: tədris kollektivləri, uşaqların fərdi bacarıq və qabiliyyətlərini inkişaf etdirən kollektivlər, asudə ünsiyyət kollektivləri, yenidən tərbiyə kollektivləri. Bu təsnifata görə kollektivlər iki böyük sahəni əhatə edir: a) Tədris birləşmələri – siniflər; b) Maraqlı və meylə görə təşkil edilmiş birləşmələr – dərnekələr, klublar, muzeylər. Uşaq təlim-tərbiyə müəssisələrində ilk və ümumməktəb kollektivləri bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə fəaliyyət göstərir. Məktəbdə, məişətdə öz üzvlərini dostluq münasibətləri cəhətdən bir-birinə bağlayan kiçik kollektivlərə ilk kollektivlər deyilir. Məktəbdə olan ilk kollektivlər (sinif, briqada, dərnekələr və s.) ümumməktəb kollektivinin tərkibinə əzsaylı hissələrindəndir. Məktəbdə ilk kollektivlərin əsas formaları sinif, idman kollektivləri, müxtəlif dərnekələr, bədii özfəaliyyət kollektivləridir. Məktəb – şagirdləri məqsəd və birgə fəaliyyətə birləşdirən vahid kollektivdir. Hər bir sinif həmin fəaliyyətdə iştirak edir və özünün işi ilə onun zənginləşməsinə kömək edir. [5, səh 108]

İlk kollektivlərdə şagirdlər dərk edirlər ki, bu birlik müəyyən məsuliyyət daşıyan, müəyyən vəzifələri, borcu olan kollektivdir. Kollektivin üzvlərinə tapşırılan vəzifələr üç qrupa bölünür: uzunmüddətli, cari və müvəqqəti. Uzunmüddətli vəzifələr ən azı bir il davam edir. Bu vəzifələrə daxildir: sinif nümayəndəsi, şagird özünüidarə orqanlarının rəhbərliyi, qəzet redaktoru və s. Cari vəzifələr isə tez-tez dəyişdirilən vəzifələrdir. Bu vəzifələrə uşaqların növbətçilik etmələrini misal göstərmək olar. Müvəqqəti vəzifələr isə keçici vəzifələrdir. Məsələn, şagirdlərdən birinə kinoya bilet almağı, başqa birinə divar qəzetinə məqalə yazmağı, digərinə radio qovşağında çıxış üçün hazırlaşmağın tapşırılması.

Şagirdlər məktəbdə oxuduqları müddətdə bu vəzifələrin onların hamısı tərəfindən növbə ilə yerinə yetirilməsinə çalışmaq lazımdır. Belə vəzifələrdə iştirak şagirdlərin ictimai tapşırıqlara məsuliyyət hissini yüksəldir və onlar vəzifə borcunun mahiyyətinin nədən ibarət olduğunu dərk edirlər. Vəzifələrin düzgün bölünməsi, müvəffəqiyyətlə yerinə yetirilməsi üçün onların məzmunu, xüsusiyyətləri barədə şagirdlərə ətraflı məlumat verilməlidir. Kollektivin üzvləri şəxsi təcrübələri, onlara tapşırılan işin yerinə yetirilməsi ilə bağlı məlumat verməlidirlər. [4, səh 485]

Kollektiv şagirdə aşağıdakı formada daim təsir göstərir:

1. Qarşılıqlı məlumat mübadiləsi sayəsində kollektivin hər bir üzvünün intellektual inkişafına şərait yaranır.
2. Şagirdlər üçün kollektiv ən zəngin emosional gərginlik meydanıdır. Burada şagirdlərin emosional hərəkətləri bir-biri ilə çulğalaşır və onlar emosional təcrübə əldə edirlər. Onlarda real gerçəkliyə emosional əks-səda vermək vərdişləri yaranır.
3. Kollektivdəki qarşılıqlı təsir nəticəsində şagirdlər əxlaqi təcrübə əldə edirlər və bu onların sonrakı həyatı üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir.
4. Şagird kollektivdə başqalarından fərqləndiyini aşkar edir və öz “mən” ini başqaları ilə müqayisə etmək yolu ilə özünü dərk edir.
5. Kollektivdəki iqlim şagirdin özünü göstərməsinə imkan verir. [4, səh 482]

Sınıf kollektivində qarşılıqlı münasibətlərin iki qatı formalaşır: 1) formal və ya rəsmi qat. Buraya müəllim şagird münasibətlərindən tutmuş, sinif nümayəndəsi – şagird münasibətlərinə qədər bir çox münasibətlər aid

edilir. 2) qeyri formal münasibətlər. Bu cür münasibətlər sosial-psixoloji qanunlarla şərtlənir. Belə münasibətlərə misal olaraq iki qız və ya iki oğlanın dostluğunu göstərmək olar. Bu qeyri-formal münasibətlər əsasında sinif kollektivi daxilində 2-3, 3-4, bəzən 4-5 nəfərlik mikroqruplar əmələ gəlir. Onlar sinif kollektivinin həyatında mühüm rol oynayırlar. Çox vaxt eyni bir şagirdin formal və qeyri-formal münasibətlərdə mövqeyi eyni olur. Sosial pedaqoq sinif kollektivlərində şəxsiyyətlərarası münasibətləri tənzim edərkən şagirdlərin formal və qeyri-formal münasibətlərdə mövqeyini zəruri surətdə nəzərə almalıdır. [1, səh 335]

Şagird kollektivləri bir sıra funksiyaları yerinə yetirir: a) tərbiyə funksiyası; b) sti-mullaşdırma və tənzimləmə; c) təşkilatçılıq funksiyası. Kollektivin öz funksiyalarını yerinə yetirməsi üçün onu düzgün təşkil etmək, onun inkişafı və tərbiyəsinin qeydinə qalmaq lazımdır. [2, səh 204]

Kollektivin təşkili müəyyən prinsiplərə əsaslanır. Bu prinsiplərə demokratiya (kollektivin həyatında və idarə olunmasında hamının seçkili orqanlar vasitəsilə iştirakının təmin olunması), aşkarlıq (işlərin gizli, qapalı yox, aşkarlıq şəraitində icrası), plüralizm (fikir müxtəlifliyinə, azad fikirliliyə şərait yaradılması), çoxluğun rəyinin əsas götürülməsi və azlığın rəyinə hörmət edilməsi və s. prinsiplər daxildir. Həmin prinsiplər əsasında sağlam, demokratik kollektiv yaratmaq və onu tərbiyənin təsirli subyektinə çevirmək olar. Bunun üçün müəyyən mərhələlərlə iş aparmaq lazımdır. [2, səh 204]

Həm ümumməktəb, həm də sinif şagird kollektivləri özünüidarə prinsipləri əsasında qurulur. Özünüidarə ictimai fəallığın təşkilinin ən mühüm forması olmaqla məktəbdə təlim-tərbiyə işinin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə yönəlmişdir. Özünüidarənin kollektivin şurası və ayrı-ayrı komissiyalar kimi orqanları mövcuddur. Özünüidarənin düzgün təşkili şagirdlərdə təşkilatçılıq qabiliyyətini artırır, təşəbbüsçü keyfiyyəti inkişaf etdirir. Özünüidarə işində ən mühüm cəhət müntəzəm surətdə yığıncaqlar keçirməkdir. Şagird özünüidarə şurası seçkili orqandır, onun sədr və müavinləri olur. [4, səh 485]

Kollektivin formalaşması 4 əsas mərhələdən keçir: Birinci mərhələ, kollektivin təşəkkülü mərhələsi adlanır. Bu demək olar ki, ən çətin mərhələdir. Beləki, müəllimdən xüsusi səriştə, yaxşı təşkilatçılıq qabiliyyəti tələb edir. Bu mərhələdə müəllim gündəlik müşahidəsi, səmimi ünsiyyəti və işgüzar əməkdaşlığı şəraitində uşaqların maraq və meyllərini, arzu və istəklərini, xarakter xüsusiyyətlərini, nəyə cəhd etdiklərini, fəallıq və hazırlıq səviyyəsini, əxlaqi keyfiyyətlərini öyrənir. Bunlara əsaslanmaqla təşəbbüsçü, tapşırıqları sözsüz icra edən, nüfuzlu şagirdlərdən özünə "tərəfdarlar" seçir. Bununla da fəallar qrupu yaradılmış olur və həmin fəal şagirdlər digər şagirdlərin müvəkkilləri, qrupun vicdanı kimi çıxış edirlər. Sonra bu qrupun və bütünlükdə şagirdlərin qarşısında onlarda razılıq, sevinc hissi doğura biləcək həyati əhəmiyyətli məqsəd və tələblər qoyulur. Onların görəcəkləri işlər müəyyənləşdirilir, planlaşdırılır. Eyni zamanda müəllim həmin işlərin ictimai əhəmiyyətini, faydasını şagirdlərə başa salır. Qarşıya qoyulmuş tələb və məqsədlərin həyata keçirilməsində əsas etibarilə fəallar qrupuna istinad olunur. Həmin fəallar sinifdə özlərinə yaxın olan şagirdləri də bu məqsəd və vəzifələrin yerinə yetirilməsinə cəlb edərək müəllimə kömək edirlər. Birinci mərhələdə şagirdlərin daha fəal, birgə işə maraq göstərən hissəsi tələblərin yerinə yetirilməsində müəllimin, pedaqoji rəhbərliyin dayağı rolunu oynayırlar. Bu mərhələdə birgə işin maraqlı təşkili və onun məzmunu, üsulları, həmçinin birgə işin sevinci, yoldaşlarla birlikdə qazanılan uğurlar şagirdlərdə xoş əhval-ruhiyyə, məmnunluq hissi yaradır. Onlarda kollektivə mənsub olma meyli yaranır.

İkinci mərhələdə kollektivin fəal üzvlərinin sayı artır. Müvəkkillər rəsmiləşdirilir, onlar fəaliyyətin bütün sahələrinin təşkilatçısı olurlar. Bu mərhələdə kollektiv özünüidarəyə keçir, təşkilatçılıq vəzifələrini öz üzərinə götürür, onun daimi və müvəq-qəti orqanları olur və şagirdlərə tələbi bu kollektiv orqanları verir. Həmin orqanlar qrup üzvlərini öz arxasınca aparır və öz həyatlarını daha mənalı şəkildə təşkil və idarə etmək üçün onlara əlverişli şərait yaradır. Bu mərhələdə müəllimin əsas vəzifəsi kommunikativ xarakter daşıyır. Yəni onun kollektiv qarşısına qoyduğu vəzifə tələb yox təklif şəklində olur. Müəllimin ilk mərhələdəki pedaqoji rəhbərliyi bu mərhələdə mənalı işgüzar münasibət halı alır.

Üçüncü mərhələdə pedaqoji tələb şagirdlərə bilavasitə müraciət etməklə deyil, kollektiv vasitəsilə və qarşılıqlı münasibətlərin təşkili yolu ilə təklif şəklində həyata keçirilir. Tələbi bu mərhələdə kollektiv üzvləri özləri bir-birlərinə verirlər. Müəllimin bu mərhələdəki əsas vəzifəsi bundan ibarətdir ki, o lazım gəldikdə kollektivin fəaliyyətində idraki düzəlişlər edir və ümumiyyətlə onların əməyə, təhsilə, ictimai faydalı işlərə olan səylərini daha da artırır. Həmçinin bu mərhələ kollektiv üzvlərinin yalnız maraqlı işləri deyil, az maraqlı ancaq insanların xeyri üçün görülməsi vacib olan işləri də yerinə yetirmələri ilə səciyyələnir. Bu mərhələdə kollektivdə humanist münasibətlər geniş planda və intensiv şəkildə formalaşır, şagirdlərin davranışı davamlı olur və onlar bir-birlərinə ciddi tələblər verməyə alışırlar. Kollektiv fəaliyyətin məqsədləri şagirdlərin hamısı üçün ictimai məna kəsb edir, kollektiv özünüidərk və təyinetmə keyfiyyəti qazanır, onun üzvləri müstəqil surətdə öz həyatlarının ümumi və xüsusi məqsədlərini müəyyən edir, həmin məqsədləri həyata keçirmək üçün fəal surətdə çalışırlar.

Dördüncü mərhələdə kollektiv üzvlərinin fəallıq və müstəqilliyi daha da artır. Onlar özləri özlərinə ictimai məzmunlu tələblər verir və onu icra edirlər. Bu mərhələdə bütövlükdə kollektivin tələbləri ilə onun ayrılıqda hər bir üzvünün fərdi tələbləri uyğun gəlir. [3, səh 355-356]

Kollektivlərin daim inkişafda olması üçün onun qarşısında ideal məqsədlər qoyulmalıdır. Uşaq kollektivini fəaliyyətə təhrik edən, onu daima ruhlandırان stimula diqqət yetirmək lazımdır. Kollektivlərin inkişafını təmin edən əməllərdir. Ənənə - eyni vaxtda icra edilən, hamı tərəfindən qəbul edilmiş və hamının hörmətini qazanmış möhkəm tərbiyəvi təsirlərdir. A.S. Makarenko ənənəni "ictimai yapışqan" adlandıraraq qeyd edirdi ki, heç nə ənənə qədər kollektiv möhkəmlətmir. Eyni zamanda şagirdlərin ictimai işə cəlb edilməsi də kollektivlərarası əlaqənin genişlənməsi və möhkəmlənməsinə səbəb olur. Kollektivlərin inkişaf etdirməyin bir yolu da fəalları rolunu artırmaqdan ibarətdir. Kollektivlərin tərbiyəsində şəxsiyyətlərarası səmimi qarşılıqlı münasibətlərin yaradılması, yoldaşlıq və dostluğun möhkəmləndirilməsi də mühüm şərtədir. [2, səh 207]

Şagird kollektivi özünüfəaliyyət təşkilatı olsa da onun gündəlik pədaqoji rəhbərliyə ehtiyacı vardır. Şagird kollektivinə faydalı, düşüncəli pədaqoji rəhbərlik olmalıdır. Şagird kollektivinə pədaqoji rəhbərlik şagirdlərə vahid tələblər vermək, ictimai rəy yaratmaq yolu ilə həyata keçirilir. [5, səh 110-111]

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. Əlizadə H.Ə., Mahmudova R.M. Sosial pədaqogika. Bakı: Bakı Universiteti, 2013, 365 səh.
2. İsmixanov M.A., Bəxtiyarova R.Ə.. Ali məktəb pədaqogikası. Bakı: ADPU, 2016, 236 səh.
3. Kazımov N., Həşimov Ə. Pədaqogika. Bakı: Maarif, 1996, 416 səh.
4. Qasımov L.N., Mahmudova R.M. Pədaqogika. Bakı: Çayıoğlu, 2012, 546 səh.
5. Talıbov Y., Ağayev Ə., Eminov A., İsayev İ. Pədaqogika. Bakı: Adiloğlu, 2003, 140 səh.

Açar sözlər: *şagird, kollektiv, aktual, tədris, prinsip*

Key words: *student, collective, topical, teaching, principle*

Ключевые слова: *студент, коллектив, тематика, преподавание, принцип*

Spiritual formation of students' collectives

Summary

Teachers and educators should strive to harness the collective abilities of the student's personality. A properly organized team has a high educational potential. Collective criticism and healthy criticism influence the development of the personality of its members and lead to the elimination of shortcomings. In a well-organized student community there are a number of opportunities for the formation of such high moral feelings.

Духовное формирование студенческих коллективов

Резюме

Учителя и преподаватели должны стремиться использовать коллективные возможности личности учащегося. Правильно организованный коллектив обладает высоким образовательным потенциалом. Коллективная критика и здоровая критика влияют на развитие личности ее членов и приводят к устранению недостатков. В хорошо организованном студенческом сообществе есть широкие возможности для формирования таких высоких моральных чувств, как уважение к общественному мнению, дружба и т. д.

RƏYÇİ: DOS.S.ABBASOVA

Ağayeva Afaq Ramiz qızı⁷⁷
AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ NİTQ MƏDƏNİYYƏTİ
(Texniki ali məktəblərdə Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti məşğələləri
üçün nəzəri material)

Danışmaq (ünsiyyət) bizim zəkamızın püxtələşməsinin ən təbii və ən səmərəli formasıdır. Özü də insanın bütün digər fəaliyyət formalarından ən xoşagələnidir. Məhz buna görə də məni üç şeydən birini seçməyə vadar etsəydilər, nitqimi və eşitməyimi qoruyub saxlamaq naminə gözlərimin işığını qurban verərdim...

Mişel Monten.

Alimlərin hesablamalarına görə artıq 3 aylıq körpədə ünsiyyətin vacib komponentləri formalaşmış olur və bu proses yüksələn xətt üzrə davam edir. İstər-istəməz belə bir sual ortaya çıxır: "İnsan nə zaman "ünsiyyətdə" olmur?" sualına alimlər belə cavab verirlər: "Yalnız yuxuda". Amma müasir psixoloqlar bu fikirlə də razı deyillər.

Onların fikrincə, yuxunun müəyyən hissəsində insanın gözləri hərəkət edir və məhz bu zaman insan başqaları ilə ünsiyyətdə olur, hadisələrin iştirakçısı kimi çıxış edir.

İnsanın həyatında bu qədər mühüm rol oynayan ünsiyyət prosesi dil vahidləri, nitq aktları vasitəsilə həyata keçirilir. Gözəl nitqi dildən məharətlə seçilib hörülmüş gül çələngi kimi təsəvvür etmək olar. Bəzən buna "ritorika" da deyirlər.

Ritorika sözünün bir neçə mənası var: **Ritorika**- 1) natiqlik sənəti nəzəriyyəsi; 2) məcazi mənada məzmunuz, lakin təmtəraqlı nitq (çıxış); 3) bələğət elmi; 4) sözcülük; 5) gözəl danışmaq və natiqlik sənəti, daha geniş mənada isə bədii nəsr haqqında elm.

Nitqin gücü insan üçün o qədər önəmlidir ki, "qara ritorika" termini də xarici dilçilərin diqqətini cəlb etmiş, tədqiqat obyektinə olmuşdur. "Qara ritorika" - sözün möcüzəvi gücünə aiddir: dualar, qarğışlar vasitəsilə müəyyən işləri görmək, sözün sehrilə insanlara təsir etmək, öz istəklərini həyata keçirmək üçün belə üsullardan istifadə etmək (bəzən bundan pis məqsədlə (cadu kimi) də istifadə edilir).

Məsələn, M.F.Axundovun "Müsyö Jordan və Dərviş Məstəli şah" komediyası əsasında çəkilmiş "Dərviş Parisi partladır" filmində cadugər dərviş öz nitqində intonasiya, fasilə, vurğu, mimika və jestlərdən də istifadə edərək guya məqsədinə çatır.

Qədim Yunanıstanın ən görkəmli materialisti, filosofu Demokrit (e.ə. 460-370) ünsiyyət gözəlliyini insanın səadətinin ölçüsü hesab etmişdir. Ona görə də, dildən, nitqdən bəşəriyyətin, xalqın səadəti naminə, xoş məramla istifadə olunmalıdır. Bu səbəbdəndir ki, nitqi, ünsiyyəti bəzən "sosial ekologiya" adlandırırlar.

Zərdüşte görə, ünsiyyətin əsası - "uğurlu söz", "uğurlu düşüncə" və bunun nəticəsi olan "uğurlu əməl"dir. Nəsirəddin Tusi "Əxlaqi-Nasiri" əsərində "nitqin qüvvəsi" anlayışını şərh edir: "nitq qüvvəsi", buna "mələk nəfəsi" də deyilir, qüvvə, fikir, həqiqətləri ayırd edə bilmək, onlar haqqında fikir söyləməyin başlıca qüvvəsidir.

Alimlər müəyyən etmişlər ki, ünsiyyət – 7% sözlərin, 38 % səslərin, səs tonunun, intonasiyanın, 55% mimika, jest, duruş və s. vasitəsilə yaradılır. İnsan gün ərzində, orta hesabla yalnız 10-11 dəqiqə ərzində danışır. Hər cümlə də, təxminən, 2,5 saniyə uzunluğunda olur.

Sözlə ünsiyyət söhbətin 35%-ni təşkil edir. 65%-i isə mimika, jest və s. köməyi ilə aparılır. Amma çox maraqlıdır ki, bununla belə, lal-karların mimika və jestləri nitq hesab edilmir. Nəyə görə? Çünki nitqin əsası, özəyi və sütunu – dildir.

Türk alimi A. Şerif bu əlaqəni belə ifadə edir: Təsəvvür edin ki, bir başqası ilə rəqs edirsiniz. Mahnının sözləri – sizin sözləriniz, mahnı - sizin səsiniz, rəqs isə – "bədəni dili" nizdir (jest və s.). Yəni diqqəti cəlb edən əsas məsələ "rəqs"dir. Söz isə mahnının sözləri kimi qarşıdakını o qədər də məşğul etmir.

Müqayisə üçün deyək ki, qadın heç bir gərginliyə məruz qalmadan gün ərzində 6000-8000 söz tələffüz edə, 8000-10000 jest və mimika hərəkətlərindən istifadə edə bilər. Kişilər isə gün ərzində 2000-4000 söz tələffüz edir və 2000-3000 jest, mimika hərəkətlərindən istifadə edirlər.

Psixoloqlar jest və mimikaları da söz kimi qəbul edərək, onları cəmləyir və göstərirlər ki, qadınlar 1 gün ərzində, orta hesabla, 20000-dən çox "söz"dən istifadə edirlər. Buna görə də, dil və nitq mədəniyyətindən söhbət gedərkən, qeyri-verbal ünsürlərin (jest və s.) davranış mədəniyyətində rolunu unutmamaq olmaz.

Kişilər isə gün ərzində təxminən 7000 "söz"dən (mimika və jestlər də daxil olmaqla, yəni qadınların "fəaliyyət göstəricisi"nin 1/3-i qədər) istifadə edirlər.

Ətrafdakıların diqqətinə insanın gəzişi və duruşu xeyli dərəcədə təsir edir. Burada üstünlük boydan uca, belini əyməyən – düz dayanmış, başını dik saxlamış adamlara verilir. Belə duruş adamın özünə böyük inamı olduğunu göstərir. Özünə inanmayanların digərlərinə rəhbərliyi isə ağıla batan deyil.

⁷⁷ ADNSU-nun Azərbaycan dili kafedrasının professoru, filologiya elmləri doktoru Mob: 055 735 45 26
afag.agayeva 58@ gmail.com

Əgər insanın beli bükük, çiyinləri qalxıq, gövdəsi qabağa əyilibsə, bu görünüş gizli əsəbilikdən xəbər verir, belə vəziyyətdə adam nə özündən, nə də digərlərindən müsbət nəticə gözləyə bilməz.

Nitq mədəniyyəti insanın peşə və ixtisas yönümü ilə də əlaqədardır:

- Gizli, qırıq-qırıq danışıq manerası, səsin birdən, qəflətən dəyişməsi, sərt, ölçü-biçisiz, vurğulu və pauzalı olması pragmatik təfəkkürlü şəxsə uyğundur. Belə keyfiyyətlər siyasətçilərdə, hərbcilərdə, açıq və gizli formalarda öz avtoritarlığını (avtoritarlıq - qaba qüvvəyə, başqalarını kor-koranə şəkildə özünə tabe etdirməyə əsaslanmaq deməkdir) göstərən müəllimlərdə müşahidə olunur. Belə manera həm də özləri bilmədən öz güc və qətiliyini nümayiş etdirmək istəyən adamlara xasdır:

Nitq monotonluğu insanın işgüzar enerjisi, intizamı, aydın düşüncəsi əsasında yaranır. Həddən artıq monotonluq olduqda isə həyata tam açılma hiss olunmur.

Açıq çıxışlarda qorxaqlıq və narahatlıq, böyük auditoriyalarda danışmaqdan çəkinmə, hamının diqqət mərkəzində olmaqdan çəkinmə baş verir.

Azərbaycan dili və nitq mədəniyyətinə dövlət qayğısı. Dillərə qayğı göstərmək – insanlığa, mədəniyyətə qayğıdır. Bu qayğının da bariz nümunəsini sevimli ulu öndər H. Əliyevin simasında aydın görürük.

Məlumdur ki, Azərbaycan xalqının mədəni səviyyəsinin yüksəlməsinin, nitqin yüksək mədəni formaya düşməsinin də tarixi çox qədim deyildir. Mədəni nitqimizin inkişafı boyu dilimiz bir sıra xarici dillərin təsirinə məruz qalmışdır. VII-XIX əsrlərdə ərəb və fars dilləri, eləcə də, rus dilinin 1930-1980-ci illərdə Azərbaycanda rəsmi dil kimi təzahür etməsi mədəni nitqimizin zəif inkişaf etməsinə səbəb olmuşdur. Nitq mədəniyyəti keçmişin canlı şahidi olmaqla, çağdaş mədəniyyətin fəal iştirakçısıdır. "Geodeziya və kartoqrafiya haqqında" 17 aprel 1998-ci il tarixli Qanunun 8-ci maddəsi coğrafi adların dövlət dilinin normalarına uyğun olaraq qaydaya salınmasını və qeydiyyatının aparılmasını tələb edir.

İqtisadiyyat və xidmət sahəsində "Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında" Qanun dövlət dilinin iqtisadiyyatda işlənməsini təsdiq edir. Azərbaycan Respublikasının ərazisində istehsal edilən, habelə ixrac edilən malların üzərindəki etikətlər və digər yazılar müvafiq xarici dillərlə yanaşı, dövlət dilində də olmalıdır.

Gənc nəslin Azərbaycan dilinə sevgi və ehtiram ruhunda tərbiyə olunması, ədəbi dil normalarına riayət edilməsi və bu sahədə dövlət səviyyəsində görülən işlər də göstərilən diqqətin nümayişidir: "Biz dilimizlə fəxr etməliyik. Dil hər bir millətin milliliyinin əsasıdır. Ona görə də hər bir gənc öz ana dilini, Azərbaycan dilini, müasir Azərbaycan dilini gərək ən incəliklərinə qədər bilsin və bu dildən istifadə etsin. Biz müstəqil Azərbaycanda Azərbaycan dilini dövlət dili etdiyimiz kimi, cəmiyyətimizdə də, xalqımızın içində də Azərbaycan dilini mütləq hakim dil etməliyik. Bizim vətəndaşlıq borcumuz milli-mənəvi dəyərlərimizə, doğma torpağımıza, ana dilimizə, zəngin tariximizə, millətimizə sadıq olmaqdan ibarətdir".

"Biz indi müstəqil dövlət kimi, azad xalq kimi ana dilimiz, Azərbaycan dili ilə fəxr edirik. Hər bir xalq öz dili ilə yaranır. Ancaq xalqının dilini yaşatmaq, inkişaf etdirmək və dünya mədəniyyəti səviyyəsinə qaldırmaq xalqın qabaqcıl adamlarının, elm, bilik xadimlərinin fəaliyyəti nəticəsində mümkün olur.

Hər bir xalqın milliliyini, mənəvi dəyərlərini yaşadan, inkişaf etdirən onun dilidir" (Heydər Əliyev).

2018-ci ilin 1 noyabrında "Azərbaycan dilinin saflığının qorunması və dövlət dilindən istifadənin daha da təkmilləşdirilməsi ilə bağlı tədbirlər haqqında" Prezident İlham Əliyev tərəfindən fərman imzalandı. Bu fərman, ilk növbədə, özünəməxsus davamlı ənənələrə, möhkəm və dayanıqlı prinsiplərə, zəngin söz ehtiyatına malik Azərbaycan dilinin yad və kənar təsirlərdən qorunmasının təmin edilməsinə xidmət edən **DÖVLƏT FƏRMANIDIR.**

AMEA-nın (Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası) vitse-prezidenti, akad. İ.Həbibbəyli yazır ki, "texniki tərəqqinin inkişafından doğan, beynəlxalq miqyasda qəbul edilən yeni terminlərlə yanaşı, heç bir xüsusi ehtiyac olmadan dilimizə nüfuz edən yad kəlmələr leksikamızda özünə yol tapmaqdadır:

"Pis cəhət ondan ibarətdir ki, nəinki müasir gənclik, eyni zamanda, bir çox hallarda təcrübəli ziyalılar kütləvi informasiya vasitələri və s. kənar təsirlər vasitəsilə dilimizə daxil olan həmin sözləri gündəlik danışıq dilinə daxil edirlər. Təəssüf ki, belə lüzumsuz kəlmələr bəzən dərslərlərə də yol tapır". Əlbəttə, bu - yolverilməz haldır.

Dil, nitq və nitq mədəniyyəti ilə bağlı müdrik kəlamlar.

Başqa dilləri ana dilindən uca tutmaq cahillikdir,

öz millətinə, öz xalqına xəyanət etməkdir. **B.Vahabzadə**

Əsl hünər yaxşı iş görə bilməkdir. Yaxşı işi heç bir yaxşı nitq, söz əvəz edə bilməz. Çünki yaxşı iş gözəl, bəlağətli söz olmadıqda da öz səmərəsini göstərər və hamı tərəfindən təriflənər.

Lakin gözəl və bəlağətli söz, görüləcək işləri daha təmrrəqlı bir şəkildə canlandırır xalqın gözü qarşısında daha parlaq bir şəkildə cilvələndirər...

"Kəlilə və Dimnə"dən İnsanın şərəfinin bir dəlili də nitqdır. **H.B.Zərdabi**

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev A. Nitq mədəniyyəti və natiqlik məharəti haqqında. Bakı, 1968, 250 s..

2. Abdullayev Ə. Mətn, məna və anlama (kommunikativ təhlil) / fil. elm. doktorluğu dissertasiyası, AMEA, Bakı, 2001, 359 s..

3. Ağakışiyeva Ş. Ədəbi dil normaları və üslubları / filologiya üzrə fəlsəfə doktorluğu dissertasiyası. Bakı, 2008, 136 s..

4. Əhmədov B., Rzayev A. Pedagoqikadan mühazirə konspektləri. Bakı, Maarif, 1983, 352 s..

5. Əliyev İ. İnkişaf – məqsədimizdir. Bakı, Azərneşr, 2019, 392 s..

6. Пиз А. Язык телодвижений. Москва, Эксмо, 2006, 272 с..

Açar sözlər: ritorika, nitq, jest, mimika.

Ключевые слова: риторика, речь, жест, мимика.

Key words: rhetoric, speech, gesture, facial expressions

РЕЗЮМЕ

Теоретический материал для семинаров по Азербайджанскому языку и культуры речи в технических ВУЗ-ах

С первых месяцев человеческой жизни (с третьего месяца) формируются и развиваются основные компоненты общения.

Риторика – это теория профессии ратора (учителя по риторике).

Но существует и черная риторика. Сюда относится чудодейственная сила речи (злословия, молитвы и т.д.).

Словесная часть составляет лишь 35% всего разговора. Остальное - заполняется языком тела (мимикой и жестами).

Theoretical material for seminars on the Azerbaijani language and culture of speech in technical universities

SUMMARY

From the first months of human life (from the third month), the main components of communication are formed and developed.

Rhetoric is the theory of the rhetorical profession.

However, there is black rhetoric. This includes the miraculous power of speech (slander, prayer, etc.).

The verbal part is only 35% of the total conversation. The rest is filled with body language (facial expressions and gestures).

RƏYÇİ: dos. E.Vəliyeva

РОЛЬ СЕМЬИ, ОБЩЕСТВА В РАЗВИТИИ ДВУЯЗЫЧНЫХ И МНОГОЯЗЫЧНЫХ ДЕТЕЙ

В мире на современном этапе такое явление, как совершенное владение, как минимум, двумя языками, что быстрыми темпами становится общепринятой нормой и со временем, обычно, перерастает во владение большим количеством языков, приобретает все возрастающее значение. Важность данного явления частично связано со сменой парадигмы образования, однако несколько отходит в сторону от образовательных интересов на уровень важнейших культурологических, мировоззренческих, социальных и, конечно же, политических проблем. Данный факт стал серьёзным вызовом и превратился в одну из животрепещущих проблем многих государств, на территории которых проживают различные языковые общности и где стремятся создать условия, при которых двуязычие или многоязычие так или иначе станет неизбежным социальным проявлением существующей глобализации. Существование двуязычия или многоязычия есть ни что иное, как некий продукт образовавшихся общественных отношений, применяемых в различных условиях общения, в чём ярко-выражены процессы и результаты взаимодействия народов-носителей этих самых языков. Если говорить о причинах или факторах этого явления, то, безусловно, к социальным факторам можно отнести экономику, политику и культуру (именно они обуславливают взаимодействие носителей различных языков). И в этом прочтении, развитие второго и более языка зачастую требование национальных интересов в вопросе языковой политики.

В мировой практике известны разнообразные способы освоения нескольких языков в зависимости от обстановки, месторасположения и необходимости. К примеру, в Канаде родители отдают своих детей в детский сад, в котором один год обучение проводится на французском языке, а на другой - на немецком, и этот метод чередуется. В результате ребёнок уже с малых лет и, что особенно привлекательно, перед самым поступлением в начальные классы школы уже легко владеет устной речью на двух языках. Или другой пример: на границе Германии и Франции существуют школы, в которых учащиеся полдня получают образование на французском языке, а оставшиеся полдня, соответственно, на немецком. Одной же из самых благополучных стран мира, с точки зрения языковой ситуации, может считаться Швейцария, согласно основному закону, которой ещё с 1847-го года государственными являются немецкий, французский, итальянский, ретороманский, а официальными - немецкий, французский и итальянский языки.

Двуязычием (билингвизмом) называется регулярное употребление одним человеком двух или более (мультилингвизм) языков в повседневном обиходе. Употребляемые человеком языки не обязательно должны, а часто и не могут быть развиты в одинаковой степени. Какой-то, например, может быть изучен и известен ему в устной и письменной форме, активно употребляться им на постоянной основе, а другой, скажем, используется лишь в быту и исключительно в устной вариации. При вынужденном использовании третьего и более языков они могут быть только понятны, но пассивны в речи. Билингвизм или мультилингвизм, как правило, формируется у маленьких детей, если семья живет за границей, в постоянном окружении иностранно-говорящих или когда родители являются представителями различных национальностей и принадлежат к разным культурам, в силу чего периодически говорят на своих родных языках. Такое нередко встречается в пространстве бывшего Советского Союза и в местах компактного проживания наших соотечественников за рубежом.

Развитие и дальнейшее становление каждого из двух или более языков для билингва или мультилингва (двуязычного или многоязычного человека) происходит как бы по одной и той же отработанной схеме, что и одного (как правило, основного) языка, однако может случиться и так, что процесс не совпадёт по времени. То есть, известны случаи, когда с неопределённой последовательностью то один язык развивается успешнее, то в другом замечаются очевидные подвижки, что в немалой степени зависит от среды доминирования, возможно даже от сиюминутных интересов изучающего язык, а также окружения и общения. Естественные факторы, образно говоря. Сформированные на базе одного языка слова и структура построения предложений переключаются из одного языка в другой, частично прибавляясь друг к другу, а отчасти друг друга и вытесняя. Когда языки разделены строго по сферам применения и каждый из родителей действует по принципу «одно лицо – один язык», стремясь говорить с ребёнком только на своем языке, либо в домашней обстановке говорит на одном языке, а вне дома на другом, то, как правило языки, не смешиваются. Ребенок прекрасно чувствует и даже понимает, к кому на каком языке обращаться. Но в случае, когда родители употребляют в общении между собой несколько языков, к тому же в семье не один ребенок, а несколько, тогда ситуация несколько усложняется. Не каждый и не в каждой ситуации знает, к кому и на каком языке обратиться. Проскальзывает всё больше смешанных высказываний, иногда не связанных между собой, в которых присутствуют слова, а зачастую

и конструкции того или другого языка. Обычно первенец лучше усваивает ещё в детстве оба языка. Второй ребёнок, равняясь больше на первого и беря с него пример разговорной речи, языком овладевает уже несколько хуже. У третьего успехи в языке получаются еще хуже. Однако в процессе дальнейшего обучения нередко получается и так, что среднее или высшее образование, действительная практика и рабочий момент значительно повышают уровень владения тем языком, который был некогда слабым.

Кстати, некоторые родители двуязычных или многоязычных детей удовлетворяются именно тем, что смогли, научили, передали своим детям основной язык и родной (когда он не является основным, скажем, государственным, в эмиграции, например). Владение вторым языком крайне важно, это некий рабочий инструмент, своего рода потенциал, способ вести более интересный образ жизни или, при необходимости, заработать, скажем, переводом. С детства выученный второй и более язык усваивается по тем же закономерностям, что и первый язык, и так же глубоко оседает в глубине человеческой памяти, даже оказавшись в пассиве. Часто бывает так, что он более совершенен, чем язык, выученный искусственно и впоследствии.

Очень важно особо отметить роль семьи в двуязычном или многоязычном образовании. Семья - это всегда чуть ли не самый важный компонент образовательной системы, потому, что семейное воспитание тесно связано с национальными традициями, празднествами, культурой, искусством, и, наконец, родным языком. В школьном обучении и воспитании необходимо использовать положительные качества национальной семьи, так как опыт семьи существенно повышает мотивацию в развитии речевого общения ребенка. В школьной программе хорошо бы учитываться мнение родителей о преподавании языков (если повезёт, то и родного тоже) учащихся в школе. Немаловажна роль общественных организаций, государственных структур, педагогов-энтузиастов, их необходимой работы по сохранению родного языка.

Тем, кто задаётся вопросом «а нужно ли знание лишнего языка?», считая его, вопрос то есть, резонным, можно ответить, что важнейшее свойство современного человека – это его старание слушать, понимать и вникать в то, что ему говорят или о чём его спрашивают. В любой ситуации вести себя свободно и чувствовать «в своей тарелке» умеет далеко не каждый. Однако у билингвов с детства вырабатывается особый талант и удивительное умение довольно быстро сориентироваться в конкретной ситуации и найти совсем нетривиальные решения отдельно взятой проблемы и выход из сложившегося положения. У таких людей совершенно обособленное качество общения на коммуникативном уровне и иной взгляд на окружающую действительность.

Следует отметить, что и ЮНЕСКО отводит особую роль установлению международных рамок касательно политики и практики по ключевым вопросам в области образования. У каждого языка своя динамика развития, он постоянно изменяется, оказывая воздействие на формы общения в различных обществах по мере своего совершенствования. Те, кто разрабатывают политику системы образования, вынуждены принимать непростые решения в отношении языков обучения, школьного образования и учебных программ.

Необходимо помнить, что знание языков играет стратегически важную роль в жизни каждого человека в частности и всей планеты в целом. Очень важно понимать, что в силу необратимых процессов глобализации многим языкам грозит опасность видоизменения, частичного забвения, или даже полного исчезновения. Увядание же языков, в свою очередь, ведет к тому, что постепенно вымирает богатая палитра культурного разнообразия мира. С утратой языка (языков) нивелируются уникальные формы мышления и самовыражения, вместе с тем определённые возможности, традиции, память - эти бесценные средства общения и созидания. В настоящее время в мире по оценке специалистов существует около 7000 языков. Многие из них находятся на стадии постепенного забвения, а более половины на протяжении жизни нескольких поколений могут просто исчезнуть с лица земли, ибо на 96% из этих языков говорит всего лишь 4% населения нашей планеты.

Фактом является то, что в системах образования и в государственной сфере лишь пара сотен языков играют заметную роль, а в мире цифровых технологий используются и вовсе менее ста языков. Историческое наследие, разнообразие культур и диалог цивилизаций, содействие развитию образования для всех в становлении общества занимает важное место. Но даже всех перечисленных показателей далеко недостаточно без широкой международной поддержки многоязычия и языкового разнообразия, включая сохранение языков, находящихся в обозримой опасности. Напомню, что в рамках обеспечения поддержки в решении этой современной проблемы такая авторитетная международная организация, как Генеральная Ассамблея ООН провозгласила далёкий теперь уже 2008-й год Международным годом языков и назвала не менее авторитетную международную организацию – ЮНЕСКО - ведущим учреждением в деле его проведения. Эта инициатива призвана была способствовать популяризации связанных с языками вопросов, а также обеспечить мобилизацию партнеров и ресурсов для содействия осуществлению стратегий и политики в интересах языкового разнообразия и многоязычия во всех частях

мира.

Кстати, по официальным данным ЮНЕСКО, работа в области языков и многоязычия обретает довольно разнообразные формы: это и создание необходимого потенциала, и научные исследования и анализ, и информационно-разъяснительные мероприятия, и оказание необходимой поддержки проектам, и развитие сетей, а также распространение информации. Вся эта деятельность имеет междисциплинарный характер и охватывает все пять программных областей Организации, в рамках каждой из которых ведется работа над конкретными аспектами языковых вопросов. Данная Работа состоит в следующем:

1 – Образование. Содействие инклюзивности и качественному обучению путем оказания поддержки двуязычному и многоязычному образованию, особенно использованию родного языка, на всех ступенях как формального, так и неформального образования, включая уделение особого внимания педагогической подготовке, распространению грамотности и образованию в области охраны здоровья;

2 - Естественные науки. Расширение коммуникации и сотрудничества между исследователями и научными учреждениями в различных языковых ареалах, перевод и распространение научных материалов среди различных сообществ с целью преодоления языковых барьеров, признание важнейшей роли языков коренного населения для использования его знаний;

3 - Социальные и гуманитарные науки. Языки и права человека, в том числе культурные права, миграции, урбанизация и другие социальные вопросы (например, отчуждение и нищета);

4 – Культура. Культурное разнообразие, диалог и обмены, охрана культурного наследия, сохранение языков, находящихся в опасности (например, при помощи переводов и публикаций);

5 - Коммуникация и информация. Построение обществ знаний, открывающих возможность для всеобщего участия и пользования благами этих обществ, содействие всеобщему доступу к информации и расширенному доступу к информационно-коммуникационным технологиям (ИКТ) путем обеспечения возможностей использования большего числа языков, поощрение культурного и языкового разнообразия в средствах информации и в международных информационных сетях.

Положительный результат проводимой работы в области языков и многоязычия зависит от эффективной мобилизации заинтересованных лиц и организаций на местах, региональных и национальных сетей, гражданского общества и партнеров из частного сектора. Особое внимание следует уделять развитию синергетического эффекта, альянсов и сетей в рамках структуры ЮНЕСКО, включая сеть ассоциированных школ и университетские кафедры, наряду со специализированными сетями и учреждениями, особенно в областях научных исследований, мониторинга и разработки политики, как в системе ООН, так и за ее пределами.

С учётом современных реалий, когда в развитые страны мира хлынула волна эмигрантов из бедных и развивающихся стран, а также регионов, разрушенных войнами, проводимая политика билингвизма проводится в качестве поддержки в вопросе искоренения имеющего место быть пренебрежительного и даже неуважительного отношения к национальным языкам как со стороны его носителей, так и со стороны представителей других этносов, проживающих в одном регионе. Очень многое усилий направленно на преодоление отрицательных стереотипов, укоренившихся в сознании одних народов по отношению к духовным этническим ценностям других народов. Легче этого добиться через полноценное функциональное двуязычие или многоязычие, предусматривающее свободное владение всеми постоянными жителями данной местности как своим родным, так и другим или другими, имеющими хождение в данном регионе языками. В настоящее время ощущается острая потребность развития оптимального и гармоничного двуязычия или многоязычия, в котором должное место занимает родной язык как вербальный этнический и местный язык, как язык межнационального общения.

Литература:

1. А́нне Хёйга́рд (Høigård, Anne), Ингеборг Мьёр (Mjør, Ingeborg) и Труде Хуль (Hoel, Trude), «Тематический сборник о языковой среде и стимулировании языкового развития в детских дошкольных учреждениях». Министерство образования и науки, Норвегия, 2009 г.
2. Марит Йерван (Gjervan, Marit), «Тематический сборник о языковом и культурном многообразии в детских дошкольных учреждениях», Министерство образования и науки, Норвегия, 2006 г.
3. Протасова К.А. , «Мама и малыши», 2005 г. Стр. 33 – 37;

Xülasə

Uşaqların çoxdilliliyinin inkişafında ailənin,cəmiyyətin rolu

Məqalədə uşaqların iki və daha çoxdilliliyin inkişafında ailənin,cəmiyyətin rolundan danışılır. Burada bu məsələdə ailənin rolunun çox böyük olduğundan, ilk növbədə ailə təhsil sisteminin əsas komponenti olduğu üçün ailə tərbiyəsi milli dəyərlər,mədəniyyət, incəsənət və nəhayət doğma, ana dili ilə sıx bağlı olduğundan bəhs edilir. Burada iki və daha çoxdillilik ictimai münasibətkimi araşdırılır. Belə münasibət,adətən, müxtəlif ünsiyyət şəraitində, yəni daha açıq aydın həmin dillərin daşıyıcılarının qarşılıqlı əlaqəsi nəticəsində yarandığından, tədris və tərbiyədə ailə ənənələrinin müsbət kefiyyətlərindən istifadəsi kimi məsələlərdən söhbət açılır.

Summary

The role of family and society in the development of children s multilingualism

The role of the family and society in the development of bilingualism and multilingualism of children is the talked in the article. The great role of the family as the main component of the teaching proses, family upbringing, customs and traditions of the country, cultureart and at last the relations to the mother toungue are discussed in the given article. Bilingualism and multilingualism are considered as socialrelations of society. This relation, generally, is realized in different social siyuations and of course, among the language speakers. So the importance of education and upbringing of family members, their pozitive traditions are touhed up in the article.

RƏYÇİ: prof. T.Cəfərli

НЕКОТОРЫЕ ПРИНЦИПЫ И ПОДХОДЫ НОВОГО НАПРАВЛЕНИЯ В СОВРЕМЕННОЙ МЕТОДИКЕ ОБУЧЕНИЯ РУССКОМУ ЯЗЫКУ КАК ИНОСТРАННОМУ

На протяжении ряда веков возникали разные методы или методисте направления в обучении иностранным языкам. История методики преподавания иностранных языков знает многочисленные и многообразные попытке найти наиболее рациональный метод обучения.

Знакомясь с потоками методов обучения мы узнаем, что своими корнями они ещё уходят в системы Вольфганга ---- (1571-1635) и Ян Амона Каменского (1592-1670) которые исследовали проблему обучения иностранным языкам. В их педагогическом наследии видное место занимают некоторые ----, касающиеся обучения языкам. Следует отметить, что существовали ряд подходов к преподаванию иностранного языка в их историческом развитии с целью дальнейшего выявления основных трендов современного этапа.

Для того, чтобы провести анализ современных методов обучения иностранным языкам, нужно вернуться в историю обучения языкам и попытаться вскрыть связи между методами обучения и в прошлом, и в настоящем. Это дает нам возможность воспользоваться опытом прошлого и --- разобраться во множестве современных методов обучения, выбрав из этого множества наиболее эффективные методы обучения русскому языку.

Современная общественно – политическая ситуация в мире потребовала изменения парадигмы образования, связанного с изменением роли и места обучаемого в учебном процессе.

Благодаря этим акцентам в учебном процессе обучаемый более активно участвует в получении и интерпретации новых знаний, в корректировке, расширении и углублении полученных знаний и представлений об окружающие мире вместе с постижением нового языка и новой языковой картины. Некоторые методы и подходы в обучении русскому языку как иностранному нашли свое отражение и в новом поколении учебных пособий.

Как известно, в последнем десятилетии XX века, т.е. распада СССР, республиках постсоветского пространства, в какой-то степени ослаб интерес к изучению русского языка. Это положение не обошло и Азербайджан. Всё больше стали давать предпочтение изучению английского языка, считая что он будет превалировать при выборе изучения иностранного языка и в будущем, являясь самым распространённым языком международного общения.

Однако Европа считает и придерживается единого мнения о необходимости формирования многоязычной личности. Знание иностранных языков должно стать инструментам общения, позволяющим проникнуть в другую культуру, создать условия для сближения культур, определить для себя её характерные черты.

В связи с тем, что Азербайджан расположен на стыке Востока и Запада, являясь частью европейского пространства, здесь как и прежде, растёт интерес к изучению русского языка.

Выход Азербайджана на международную арену свидетельствуют и предполагают его многочисленные контакты с другими государствами, а в частности с Россией. Эти потребности контактов определяют важность изучения иностранного языка. В настоящее время, знание иностранного языка. Это не только атрибут культурного развития, но и условие его успешной деятельности в самых разных сферах производства.

Обучения иностранному языку – сложная задача. Разные ситуации требуют разного подхода, разных методик и виды деятельности.

В связи с этим пересматриваются цели и задачи преподавания иностранных языков, появляются новые концепции и подходы к обучению, в практику вводятся новые формы и медоды обучения. В настоящее время преподаватели получили значительную самостоятельность в выборе методов обучения иностранных языков. Успех реализации методов обучения во многом зависит от правильно организованной работы и совместных усилий преподавателя и учащихся на всех этапах и стадиях обучения. Как известно, в учебном процессе главное место занимает преподаватель – его возложенность эффективными методами обучения его умение творчески использовать их. Процесс обучения русскому языку как иностранному – это подача учебного материала педагогом и его усвоение учащимся.

Методика обучения иностранным языкам осуществляется на основе дидактических, лингвистических, методических и психологических принципах, реализация которых обеспечивает эффективность обучения. Одним из основных требований современной лингводидактики является умение использовать теоретические знания на практике, т.е. необходимо находиться в русле практической направленности с самого начала обучения: Это относится к тем факторам, которые должны найти своё

отражение в современных учебниках и учебных пособиях нового поколения в современных учебниках и учебных пособиях нового поколения.

Динамизм современного образовательного процесса требует постоянного обновления, изменения и корректировки нормативных материалов для различных уровней обучения русскому языку как иностранному. Целенаправленное и чётко очерченное описание содержания обучения является обоснованной базой для создания комплекса учебных пособий нового поколения. Весь учебно-программный материал, учитывающий эти новые тенденции является связующим звеном между студентам и преподавателем.

Для выполнения вышеперечисленных требований можно отметить то, что преподаватели кафедры русского языка для гуманитарных факультетов (РКИ) Бакинского Государственного Университета периодически издают учебники и учебные пособия для студентов-иностранцев и национальных групп. Обучения иностранному языку – это очень сложный и многоаспективный процесс, с помощью которого достигается выполнение поставленных задач. Язык – это предмет обучения, который служит средства общения и образования.

Место грамматики в системе обучения РКИ является важным аспектом и занимает центральное место, играя ведущую роль в процессе обучения на начальном этапе.

Безусловно, особого внимания заслуживает первый (начальный) уровень владения языком, поскольку освоения этого уровня даёт возможность получения определённых знаний в изучении русского языка как иностранного. Сюда входит не только сообщение знаний, а прежде всего, развитие у учащихся способности пользоваться языком как средством общения и получения информации, что делает, в конечном счёте, использование изучаемого языка коммуникативным процессом. Владеть русским языком невозможно без знания грамматики. При обучении иностранному языку как средству общения грамматика имеет прикладной характер. Она нужна учащемуся для того, чтобы: а) правильно строить свою речь на иностранном языке и контролировать построение высказывания; б) сознательно выбирать необходимые грамматические формы и конструкции; в) правильно понимать иноязычные высказывания. Основной задачей начального этапа обучения русскому языку как иностранному является овладение знаниями, необходимыми для обеспечения общения в учебных и реальных речевых ситуациях.

Освоение всех видов речевой деятельности возможно лишь на основе выработки различных навыков, среди которых грамматические навыки играют важнейшую роль. На начальном этапе обучение грамматике и лексике проводится комплексно. Многие словосочетания и грамматические формы заучиваются учащимися и в процессе речевой деятельности воспроизводятся в готовом виде. Употребляя их, учащийся ещё не обладает грамматическим навыком. Последний вырабатывается тогда, когда учащийся образует ту или иную конструкцию, соединяя слова согласно правилам грамматики. Кратчайший путь к созданию грамматических навыков лежит через осознание операций, которые производятся с материалом языка, через их совершенствование путём тренировки и доведения до автоматизма.

Формирование и совершенствование операций с грамматическим материалом, т.е. выработка грамматических умений и навыков, является самым важным и самым трудным аспектом обучения речи, а также это является целью обучения грамматике на начальном этапе обучения иностранных учащихся русскому языку. Освоив начальный этап владения языком, учащиеся уже должны быть готовы к естественной коммуникации, которая предусмотрена требованиями первого (начального) уровня.

Коммуникативный принцип в обучении иностранного языка предполагает усвоения языка непосредственно в функции общения, являясь прежде всего подходом, нежели методом обучения. Если значение языка необходимо для решения внеречевых задач, связанных с разнообразными сферами жизни человека, то коммуникативный подход – это знание языка для жизни, который обеспечивает наибольшую эффективность занятий при установке на практическое овладение языком как средству общения. Изучение иностранного языка должно основываться на единстве языка и практики, а главным принципам обучения должно быть обязательное достижение скромных, но коммуникативное ценных целей. Исходя из вышесказанного можно отметить, что если лингвистический т.е.классический грамматико-переводной («чисто грамматический») способ обучения иностранного языка ориентирован на академическое изучение, который даёт углубленное понимание грамматической структуры, устойчивый новых письменной речи, более высокую грамотность, *то* методический («лексико-грамматический» - т.е. коммуникативный) принцип играет доминирующую роль на конкретном этапе обучения, являясь основным и ведущим принципом.

Коммуникативный метод нацелен на развитие способностей к устному общению. Этот способ больше всего подходит тем, которые уже имеют определенную грамматическую и лексическую базу.

Здесь необходимо будет отметить, что овладеть коммуникативной компетенцией на русском. Языке, не находясь в стране изучаемого языка, где отсутствует языковой среда, дело весьма трудное. Поэтому

важной задачей преподавателя является создание реальных и воображаемых ситуаций общения на уроке иностранного языка с использованием различных приёмов работы для приобщения учащихся к культурным ценностям народа-носителя языка. В этих целях большое значение имеют аутентичные материалы, т.е. наглядные средства обучения: слайды, аудио – видео фильмы, таблицы, а также использование диалогической и монологической речи на определенную ситуацию по выбранной теме.

Все принципы между собой тесно связаны и образуют единую систему, которая обеспечивает эффективность обучения в целом. Каждый вид речевой деятельности требует своей системы принципов, отражая все аспекты обучения, включающие в себя – аудирование, говорение, чтение и письмо. В целом можно сказать, что принципы обучения иностранным языком исторически конкретны, которые отражают потребности людей в настоящее время, изменяясь и совершенствуясь.

В современной методике существуют разные подходы в обучении иностранных языков.

Новые методы возникали в ответ на потребности общества с появлением каждого нового метода в изучении иностранных языков говорилось о создании оптимального и универсального метода обучения. Однако опыт работы и исследования в области методики свидетельствуют о том, что создание универсального метода – задача вряд ли осуществимая, ибо оптимальность метода определяются конкретными целями, задачами и условиями обучения. В качестве исходного признака метода используется тот или иной подход к обучению, который характеризуется как система суждений о природе языка и его усвоении.

Инновационный подход к обучению иностранных языков позволят реализовать современные цели обучения – формирование коммуникативной компетенции студентов. Такой подход к обучению русского языка на иностранном, опирается на методы и приёмы, способствующие хорошему результату обучения.

Преподаватель обязан владеть искусством подачи учебного материала. Придать уроку живость и увлекательность. В арсенале искусства преподавания должен быть индивидуальный набор методов, средств и приемов обучения. Сюда входит правильное построение урока, учёт психологии учащихся, а также применение наглядного материала. Известно, что не все студенты могут овладеть языком сразу. Некоторым учащимся овладение языка даётся с трудом.

При всей сложности процесса обучения иностранных языков преподаватель ищет такие пути, способы, при которых обучение становится эффективным и полезным для каждого студента. Каждый метод по-своему интересен, но преподаватель может видоизменять методы, ориентируясь на результат обучения.

Несмотря на то, что в настоящее время существует множество методов обучения в том числе и новаторские, но так и не был найден универсальный метод обучения иностранного языка.

Это свидетельствует о том, что оптимальность метода определяется конкретными целями, задачами и условиями обучения. А они бывают разные. Современная педагогика придерживается мнения, что наилучший метод и его модификации, обеспечивающие как количественный, так и качественный результаты деятельности – это полиметод, который основан на взаимодействии различных педагогических методов в связи с дидактическими возможностями обучающихся и обучаемых.

Все современные методы обучения иностранным языком можно условно объединить в две большие группы:

Это *либо* через интуитивное усвоения в процессе коммуникации (коммуникативные методы) *либо* через сознательное усвоение правил языка, его лексического и грамматического строя (традиционные методы). Между тем, проблема эффективного обучения иностранным языкам сегодня остра как никогда. Существует наилучший или универсальный метод: Универсальных методов не существует. Этой точки зрения придерживался известный русский языковед и академик Л.В.Щерба. В каждом методе есть нечто ценное, чем надо воспользоваться, но едва ли в истории можно найти случаи, когда новые методы целиком могли бы решить существующую проблему. В заключение следует подчеркнуть, что современная методика обучения иностранным языкам должны ориентироваться на разумное сочетание разнообразных форм и методов.

Используемая литература:

1. Костомаров В.Г., Мумрофенова О.Д. Методическое руководство для преподавателей русского языка иностранцам. М.Просвещение. 1984. стр.18; 45.
2. Леонтьев А.А. Психолингвистика и обучение русскому языку нерусских. М. «Русский язык». 1977, стр.7.
3. Степаненко В.А., Нахабина М.М., Курлова И.В. Современные подходы к методике преподавания русского языка как иностранного. М., 2005.
4. Шукин А.Н. Методика преподавания русского языка как иностранных. Москва, «Русский язык». 1990, стр.28-37
5. Шубин Э.П. Языковая коммуникация и обучение иностранным языкам М., Просвещение. 1972, стр.207.

Məmmədova Esmira Fərhad qızı¹
İBTİDAİ SİNİFLƏRDƏ NİTQİN SƏS MƏDƏNİYYƏTİ ÜZRƏ İŞİN TƏŞKİLİNƏ
YENİ YANAŞMA

Nitqin insan həyatında oynadığı rol hamıya məlumdur. Təfəkkürlə bilavasitə bağlı olan nitqin köməyi ilə insanlar bir-birini başa düşməklə yanaşı, öz fikir və hisslərini, arzu və istəklərini ifadə edirlər. Nitq insanlar arasında güclü təsir vasitəsidir. Hər hansı dildə insanlar arasında ünsiyyət o zaman baş verir ki, onlar söz və ifadələri düzgün tələffüz etməyi bacarsınlar. Çünki bəzən sözün, ifadənin düzgün tələffüz olunmaması üzündən fikir anlaşılmaz qalır və ya məna təhrif olunur. Ona görə də, uşaq dil açdığı dövrdən etibarən nitqin inkişaf etdirilməsi ilə yanaşı, düzgün tələffüz vərdişlərinin yaradılması qayğısına qalmaq ön plana keçir.

Düzgün nitq səslərin və sözlərin düzgün tələffüz olunmasını, sözlərin dəqiq mənada işlədilməsini, fikrin sərrast ifadə olunmasını tələb edir. Nitq səslərinin düzgün tələffüzü nitqin səs mədəniyyəti üzrə işin bir hissəsidir.

“Nitqin səs mədəniyyəti üzrə işin təşkili” dedikdə, nitqin səs mədəniyyəti, səs üzərində iş, nitqi eşitmənin inkişaf etdirilməsi, nitq tələffüzünün inkişafı üzərində işin təşkili, diksiya üzərində işin təşkili, nitq anlanmanın inkişafı, danışq nitqinin inkişafı, nitqin sürəti üzərində işin inkişaf etdirilməsini özündə birləşdirir. Y.Ş.Kərimov qeyd edir ki, uşaqlar səs mədəniyyətinə əsasən ünsiyyət prosesində yiyələnirlər. Onlara səs mədəniyyətini tərbiyə edərək ilk növbədə sözlərin aydın, səlis, normal tempdə ədəbi tələffüz normalarına uyğun deyilməsi, danışarkən düzgün nəfəs almaq, ucadan cavab vermək, səsin yüksəkliyi, sürəti, məna vurğusu, fasiləni gözləməklə fonematik və nitq eşitməni inkişaf etdirmək lazımdır. Bu işləri müvəffəqiyyətlə həyata keçirmək üçün ilk növbədə nitq-hərəkət aparatının; fəal nitqin səs cəhətinin inkişafı; eşitmə diqqətini və nitqi eşitmənin inkişafı istiqamətində işlər aparılmalıdır. Bu prosesdə sözlərin aydın, səlis, ədəbi dil normalarına uyğun tələffüzü formalaşır.

Nitq səslərinin düzgün tələffüz olunmaması uşaqların savad təlimində ciddi çətinliklərlə qarşılaşmasına səbəb olur, çünki məktəbə gələn hər bir uşağın nitqinə verilən tələblər sırasında fonematik eşitmə sahəsində aşağıdakı bacarıqlara malik olması nəzərdə tutulur:

- 1) nitq səslərini tələffüz edənin ağızına baxmaqla və uzaqdan eşitməklə fərqləndirə bilmək;
- 2) ayrılıqda və heca daxilində səsləri düzgün tələffüz etmək üzrə ilkin vərdişlərə yiyələnmək;
- 3) sözdə səsin yerini (əvvəldə, ortada, axırda) müəyyənləşdirməyi bacarmaq;
- 4) nitq səslərinin hansı quş, heyvan, əşya səsinə oxşadığını müəyyənləşdirməyi bacarmaq;
- 5) yerindən asılı olaraq səsləri uzun və qısa tələffüz etməyi bacarmaq;
- 6) sadə sözləri ədəbi tələffüz normalarına uyğun deməyi bacarmaq;
- 7) sözlərdə səs düşümlü, səs artımı, bir səsin başqası ilə əvəz olunması, səslərin yerinin dəyişməsi hallarına yol verməmək;
- 8) cümləni sözlərə, sözləri hecalara ayırmağı bacarmaq;
- 9) nitqdə dialektizmlərə yol verməmək və s.

Səslərin düzgün tələffüzü, qarışdırılmaması düzgün nitq üçün mühüm şərtidir.

Bu sahə üzrə - Azərbaycan dilinin fonetika, orfoqrafiya, orfoepiya və s. bölmələri üzərində tədqiqat işi aparmış prof. Əbdülzəl Dəmirçizadənin xüsusi rolu olmuşdur. Onun “Müasir Azərbaycan dilinin fonetikasi”, “Azərbaycan dili orfoepiyasının əsasları”, “Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf yolları” və s. kimi əsərlər dilçiliyimizin qızıl fonduna daxil olan incilərdir. Ə.Dəmirçizadənin “Müasir Azərbaycan dilinin fonetikasi” adlı kitabın ilk variantını 1947-ci ildə yazılmışdır. Bu əsərin müəllifi eksperiment əsasında genişləndirərək ayrıca kitab halında çap etdirmiş və sonralar daha da təkmilləşdirərək dərsliyə çevirmişdir.

Bu dərslik üç hissəsədən ibarətdir. Birinci hissə Azərbaycan dilinin fonetika məsələlərini əhatə etmişdir. İkinci hissə Azərbaycan dilinin orfoepiyasını, üçüncü hissə isə Azərbaycan dilinin orfoqrafiyasından bəhs edir. Bu dərsliyi oxuyan hər bir kəs Azərbaycan dilinin bütün incəliklərinə yiyələnmə bilər.

Hər bölmələr ayrı-ayrılıqda bir tədqiqat işidir. Prof. Ə.Dəmirçizadə Azərbaycan dilinin fonetik, orfoqrafik və ofoepik məsələlərini geniş şəkildə araşdırmış və tədqiq etmişdir. 70 ildən çox yaşı olan bu dərslik təkrar nəşr olunaraq müasir dövrümüzdə hələ də istifadə olunur.

Vahid tələffüz qaydalarına əməl etməyin zəruriliyi hələ hamıya eyni dərəcədə aydın olmadığından bu əsər yalnız dar ixtisas sahibləri üçün deyil, hər bir mədəni şəxs üçün faydalıdır. Ədəbi və mədəni tələffüz vərdişlərinin yayılma və inkişafında, düzgün tələffüz normalarının təlim və tədrisində bu əsərin mühüm rolu vardır. Ə.Dəmirçizadə yaradıcılığı boyu Azərbaycan dili lüğət tərkibinin sağlam bir yolla inkişafı, zənginləşməsi yolunda imkan və bacarığını əsirgəməmişdir.

Prof. Ə.Dəmirçizadə əsərlərinin birində qeyd etmişdir: “Səslərin düzgün tələffüzü o zaman formalaşır ki, uşaq, danışq üzvlərini çevikliklə hərəkətə gətirə bilsin, düzgün nəfəsalmanı, öz səsinə istifadə etməyi, nitqi aydın və dəqiq eşitməyi bacarsın.”

¹ ADPU –nun baş müəllimi, p. ü. f.d.

Buradan da belə nəticəyə gəlmək olur ki, səs tələffüzünün formalaşması dörd mərhələdə həyata keçirilə bilər: 1) artikulyasiya aparatının hazırlanması; 2) fonematik eşitmə; 3) səsin tələffüzünün dəqiqləşdirilməsi; 4) səsin sözlərdə və ifadələrdə möhkəmləndirilməsi.

Ana dilində nitqə yiyələnmənin ən çətin cəhəti ayrı-ayrı səslərin artikulyasiyasının mənimsədilməsidir. Nitq səsləri artikulyasiya orqanlarının zəruri şəraitdə müəyyən vəziyyətə düşməsi nəticəsində əmələ gəlir. Uşaq bu və ya digər səslər kompleksini söz kimi qavrayarkən bu sözdən yaranan əzələ və səs duyğusunu xatırlayır. Uşaq nə qədər ki, öz artikulyasiya orqanlarından istifadə etməyi bacarmır, əvvəlcə səsi eşitməyi, sonra isə onu tələffüz etməyi öyrənir.

Nitqi eşitmə qabiliyyətinə yiyələnmək yaxşı fonematik eşitməni, yəni ana dilinin bütün səslərini düzgün eşitməyi, səslənməsinə görə yaxın səsləri fərqləndirməyi təmin edir. Dilin səs cəhəti tədricən mənimsənilir. Dilin səs cəhətinin mənimsənilməsində imitasiyaların rolu böyükdür. Təcrübə göstərir ki, bəzən uşaqlar nitq səsinə ayrılıqda, təcrid olunmuş şəkildə düzgün tələffüz etdiyi halda, onu söz daxilində düzgün işlətmir. Ona görə də uşaqlara hər hansı səsi müxtəlif mövqələrdən xarakterizə edən (səs sözü əvvəlində, ortasında və axırında verilməklə) təmrinlər vermək lazımdır.

Düzgün səs tələffüzü uşağın gündəlik fəaliyyətində öyrədilməlidir.

Artikulyasiya aparatının, nəfəsalmının, səsi eşitmənin inkişaf etdirilməsi və təkmilləşdirilməsi üçün nitq səslərinin düzgün tələffüzü üzrə təmrinlər aparılmalıdır. Məsələn, dil və dodaq əzələlərinin inkişafında yamsılama üzrə müxtəlif oyunlardan istifadə etmək faydalıdır.

Düzgün səs tələffüzünə yiyələnməmiş uşaqlarla fərdi iş aparmaq da müsbət nəticə verir. Uşaqlara fərdi yanaşmaq üçün ayrıca vaxt ayırmağa ehtiyac yoxdur. Bütün uşaqlarla birgə həmin uşaqların fəallığını təmin etməklə bərabər müəllim onlara daha çox müraciət edir, təqdim olunmuş təmrini daha çox təkrarlamaya dəvət edir, yaxud oyun prosesində lazımı səsin tələffüzünü nəzərdə tutan rolu həmin uşağa təqdim edir və s.

Nitqin səs mədəniyyəti üzrə iş aparmaq üçün şeir, hekayə, nağıl, saymaca, tapmaca, yanılmac, atalar sözü, didaktik oyun, ekskursiya və s. istifadə etmək məqsədəuyğundur.

Uşaqlara mahnı, şeir, hekayə, nağıl, saymaca, tapmaca, yanılmac, atalar sözü və s. öyrədilməsi onların nitq inkişafına, ayrı-ayrı səslərin və sözlərin düzgün tələffüzünə, zehni qabiliyyətinin inkişafına, mənəvi aləminin zənginləşməsinə, dərk etmənin asanlaşmasına təsir göstərən başlıca vasitədir. Hər yaş dövrünə aid seçilmiş hekayələrin oxunuşu uşaqların fonematik eşitmə qabiliyyətinin, dünyagörüşünün, nitqinin və düzgün səs tələffüzünün inkişafı üçün mühüm əhəmiyyətə malikdir. Müəllimin aydın diksiyası, düzgün tələffüzü, nitqinin ifadəliliyi, intonasiya və s. vasitələr uşaqlara emosional təsir bağışlayır və onlar məhz müəllim kimi danışmağa can atırlar.

Müəllim səs təqlidində imkan verən sadə hekayələr tərtib edə bilər. Meşəyə gəzinti üzrə tərtib edilmiş hekayədə quşların səsinə, çayın şınlıısından, ağacların əsməsindən, həşəratın səsinə söhbət açmaq mümkündür.

ƏDƏBİYYAT:

1. Кяримов Й.Ш. Ана dilinin tədrisi metodikası. Bakı, «Насир», 2013, 552 s.
2. Кяримов Й.Ш. Мəktəbəqədər yaşlı uşaqlarda nitq inkişafının metodikası. Bakı, «Насир», 2009
3. Кяримов Й.Ш. İbtidai siniflərdə inşa yazıları. Bakı, «Насир», 2003.
4. İsmayilov R., Orucov G., Cəfərova D., Xəlilov Z. Azərbaycan dili (2-ci sinif üçün dərslik). Bakı, Altun kitab, 2016, 208 s.
5. İsmayilov R., Orucov G., Cəfərova D., Xəlilov Z. Azərbaycan dili (3-cü sinif üçün dərslik). Bakı, Altun kitab, 2016, 208 s.

Açar sözlər: rabitəli nitqin inkişafı, şifahi nitq, təsvir elementləri, mühakimə elementləri, öyrədici inşa, orfoqrafik hazırlıq, mətn üzrə inşa, müşahidə əsasında inşa.

Ключевые слова: развитие связной речи, устное сочинении, элементы изображения, элементы суждения, обучающие сочинении, орфографическая подготовка, сочинение по тексту, сочинение по картинке, сочинение по наблюдениям.

Key Words: development of coherent speech, oral composition, image elements, the elements of judgments, teaching composition, spelling training, composition of the text, essay on the picture, essay on the observations.

A New Approach to Organizational Work on the Speech in the Classroom

Summary

The article provides information on elementary vocal culture, speech work, speech development, speech pronunciation, organization of speech work, speech development, speech development, speech development. In this field - Azerbaijani language phonetics, orthography, orthoepy, etc. prof. Based on the works of Abdulazal Demirchizade.

Новый подход к организационной работе над речью в начальном классе

Резюме

В статье приведены сведения об элементарной вокальной культуре, речевой работе, развитии речи, произношении речи, организации речевой работы, развитии речи, развитии речи, развитии речи. В этой области - фонетика Азербайджанского языка, орфография, ортоэпия и др. Научно-исследовательская работа проводится по разделам проф. По произведениям Абдулазала Демирчизаде.

RƏYÇİ: dos.S.Abbasova

İsmayilova Masma Aliyulla qızı¹
EXPRESSION OF EMOTIONALITY AND EXPRESSIVENESS
IN THE DIALOGUE

In the dialogic speech participators are not content only with transmission of information. Each communicant tries to influence the emotions of the conversation. The more the desire to influence on interlocutor is, the more the attention to choice of language means and their use in the speech is. Expressiveness of information causes the more serious choice of language means.

One of the participators of the dialogue, sometimes both of them influence each other's emotional state. When one of the announcers try to involve the other one in his/her range of interest in order to evoke a positive response this peculiarity is accompanied by intensification of emotionality, expressiveness in the dialogic speech. There are such words, constructions (for example greetings) in the lexical system of the language that have a direct impact on the emotional state. The different forms of such means are used depending on the status of conversation. Praise, request, threat, blackmail etc. are means that are chosen in such situations and included in speech.

Expressiveness is one of the important peculiarities of colloquial speech, i.e. a dialogue. Expressiveness needs not only use of lexical means but also grammatical means. "Change of grammatical forms preserving vocabulary causes breach of the most fragile but significant stylistic connections and content".

The second person plural form also expresses respect in the language. When addressing to his/her interlocutor an announcer uses the suffixes of this form and creates a positive tone.

Incorrect expression of thoughts, breach of grammatical agreement influence the content and change listener's emotional state.

Conversational style is one of the main functional styles of the modern English language. This affirmation is right not only for English but also for the Azerbaijani language. The lucid, harmonious, clear conversational language, conversational style are very important for any language.

The conversational style is reflected mainly in the oral dialogic speech. Both the Azerbaijani and English dialogic speech are very dynamic and changeable language style. Free speech, simplification of syntactic constructions, breach of language norms are typical of the conversational language. When deviation from existing forms of the language paradigm become traditional and manifests itself in the conversational language such deviation transferring to the other styles of the language changes its stylistic character. Thus the potential directions of the development of the language system manifest themselves in dialogues, too. Moreover all functions of the language including emotive and aesthetic ones are reflected to varying degrees in dialogues.

The peculiarities of emotive and aesthetic functions, expressiveness in the dialogic speech in the modern Azerbaijani and English languages can be studied on the basis of the dialogues taken from the living speech or fiction.

Stylistic-expressive, stylistic non-occasional, non-expressive, stylistic-expressive and stylistic-neutral use of morphological forms in a dialogue can be noted. Stylistic-expressive grammatical forms are remarkable for their emotional peculiarities and don't depend on the type of speech.

In the dialogic speech the units that are far from one another from the morphological standpoint appear to be stylistic synonyms, for example, verbal and verbal-noun constructions: Birds were singing – Birds were in song; Adil oxuyur. Adil oxumaqdadr.

A grammatical form used in the dialogic speech can get additional connotative meaning in the dialogic speech. The stylistic connotation of the grammatical form is a result of the discrepancy between denotative meaning and context in the dialogic speech. This discrepancy is formed during the use of the grammatical form. Expressiveness is a result of removal of discrepancy between the grammatical and lexical meanings of the form. Contradiction is revealed between the lexical and grammatical meanings instead of their synthesis. Such expressiveness appears on the basis of the situational context.

In the modern English language the verbal form that indicates the third person singular has inherent expressiveness and is formed by means of the suffix *-th-*. This verbal form is considered to be archaic and is rare in the modern English language.

The forms of the past tense of the verbs *speak-spoke*, *thrive-throve* and the suffix *-st-* of the second person singular and archaic pronoun *thou* are used in order to intensify expressiveness, for example: Thou believes that there is one God; thou doest well: the devils also believe, and tremble. The General Epistle of James 2:19 (A. Rise "Pandora").

It is known that there are few morphological means used with adjectives and adverbs. In English adjectives have three degrees: positive, comparative and superlative. Regular adjectives make their comparative and superlative forms by adding *-er* and *-est*.

Suffixes and analytical forms are used to form these degrees in English. We usually add the ending *-er* to one syllable adjectives to make their comparative forms and *-est* to make their superlative forms. For adjectives with three or more syllables we usually add *more/less* and *most/least*. At present suffixes are superseded by the analytical form in the dialogic speech the conversational English.

¹ Azerbaijan State Pedagogical University Philological Faculty, Foreign Language Center Senior Lecturer

Comparative and superlative degrees are formed by means of the *more*, and *most*. This form has both a stylistic nuance that is typical of the conversational language and an emotional form. Intensification of the quality of the adjective takes place during their use: He held up his finger. "You are the most clever woman I have ever known..." (A. Rice. ("Pandora").

Although it is very excruciatingly rich, horrifying sunny and more full of wonderfully exciting people than a pomegranate is of pips... (D. Adams "The Restaurant at the End of the Universe").

The most expressive state of the functional change of grammatical form takes place during transposition. At that time appreciation of emotion or stylistic expressiveness is a result of breach of the ordinary grammatical connections. A substitutive member losing its functional quality during transposition becomes a carrier of two functions at the same time. At this time expressive enrichment becomes a form of unusual use. Transition from an adjective to noun without changing of its form occurs very often in the speech, for example: my dear, my sweet, a regular etc. As a noun isn't used such phrases are more emotional and expressive, for example: Bridget, will you stop. Bloody. Staring at me when I am asleep (H. Fielding "Bridget Jones: The Edge of reason"). Expressiveness is very high during the transition from syntactic constructions and sentences to adjectives, for example: I muttered, scarlet, as people stared and a sulky rushed – off -her – feet waitress bustled up (H. Fielding "Bridget Jones: The Edge of reason").

Pronoun *me* is often used instead of *I* in the dialogic speech in the modern English language: "We helped", Ron said quickly. "Me and Hermione helped" (J.K. Rowling "Harry and the Goblet of Fire").

The phrases like "It's me" often occur in dialogues in English. They are idiomatic in nature and comply with standards of the English dialogic speech. Such constructions are stylistic nuances by nature. The phrases like "It's me" are often used in the everyday spoken language, for example: "He knew it was me", Harry told Ron and Hermione... (J.K. Rowling "Harry Potter and the Chamber of secrets").

No one would know it was us (J.K. Rowling "Harry Potter and the Chamber of secrets").

A pronoun in nominative case is used in the function of an object in the spoken language: "Between you and I", she interrupted, "I'd rather have them carryings..." (Sidney Sheldon "If Tomorrow Comes").

"Let's you and I not push poor Mike and further this week. We don't want him to snap". "Mike Schinke", I muttered, preoccupied by the way he'd said "you and I" (St. Meyer "Twilight").

Such change takes place when the object expressed by the pronoun "I" moves away from the predicate or preposition because of another object and conjunction "and". Such forms occur only in the spoken language.

Replacement by the nominative case is typical of interrogative pronouns, too. *Whom* is typical of the written language in modern English: To whom did you give it? For whom are you looking?

They are correct forms from the grammatical standpoint. The preposition connected with the pronoun takes a distant position during replacement: "Who was that Howler from?" (J.K. Rowling "Harry Potter and the Order of the Phoenix").

"Who were you having lunch with?" Jeff hesitated (Sidney Sheldon "If Tomorrow Comes").

If a preposition is used directly before an interrogative pronoun replacement doesn't take place. "Flashes of it", said Snape, his lip curling. "To whom did the dog belong?" (J.K. Rowling "Harry Potter and the Order of the Phoenix").

"...You had your head in my fire. With whom have you been communicating?" (J.K. Rowling "Harry Potter and the Order of the Phoenix").

A sentence is independent from the communicative standpoint and it is used as a unit that gives certain information in the speech. However there are some undifferentiated expressive means in the spoken language that have communicative independence, can indicate certain information in the speech and differ from ordinary sentences. Exclamatory sentences that are remarkable for their rich semantics and various structures in the spoken language take a special place among those expressive means. The communicative sense that forms the basis of exclamatory sentences plays a peculiar role in presentation of information and formation of questioning. There are four groups of such communicative senses: 1) the ones that serve semantic, structural division; 2) used in daily life (greeting, congratulation, blessing, praise etc.); 3) emotives; 4) interrogative-exclamatory expressions.

Exclamatory sentences can act on the level of a sentence and as a unit that is bigger than a sentence. Word order plays an important role in formation of their structural types.

Exclamatory sentences included in the group "1" have numerous structural variants. Particles play an important role in their formation, too. When speaking about exclamatory sentences F.M. Agayeva shows that particles enrich the structure of exclamatory sentences. This peculiarity manifests itself in remarks used during the replacement of participants in the dialogic speech by each other or change of functions of an addresser and addressee in a dialogue:

- Bu mən, bu da sən!
- Deməli, belə!

Appearance or use of such expressions in the dialogic speech are connected with the emotional state of participants in the dialogue. The syntactic construction "Bu mən, bu da sən!" is used when one of interlocutors doesn't agree with the other interlocutor's thought, action or attitude.

The complete accurate clearance of its semantics is connected with the appropriate context or constitution.

Participation of particles in the aforesaid constructions superinduce a new shade of meaning into the thought. The exclamatory sentences used in the dialogic speech to express appraisal are remarkable for their richer structural types. Such

exclamatory sentences can have both positive and negative content. The positive or negative content is determined on the basis of the context. Such Exclamatory sentences often express attitude and appraisal but not emotion:

- Qəşəngdir! Gözəl! Əla!
- Nice! Good! Excellent!

Exclamatory sentences are autosemantic and synsemantic.

Language units and means carry out certain functions in the language system. The function is determined by a certain mode or form of an element in the system and its serve to this system. If the function of a sentence is connected with its communicative purpose the function of its elements, parts is formation of a communicative unit. That is why this researching about expression of emotionality and expressiveness - is important for exploring of English language.

List of references

1. Sharonov I.A. Problems of description of communicative units consisting of syncategorematic words // Proceedings of Saratov University. Series Philology. Journalism. Issue 5, 2012, p.8-12
2. Ulanova S.B. Grammatical semantics as an object of grammatical stylistics (form- and word formation in the modern English language): Dissertation...candidate of philological sciences. Moscow: 2006, 204 p.
3. Arnold I.V. Stylistics. The modern English language. Moscow: Nauka, 2009, 384 p.
4. Brusenskaya L.A., Kurochkina L.V. Intentional use of grammatical forms of nouns in the modern Russian language // Philological Sciences, №1, Moscow, 2001, p.73-81
5. Buzarov V.V. The fundamentals of theoretical grammar of the modern English language. Stavropol: Publication of SSU, 2007, 280 p.

Keywords: dialogue, colloquial speech, emotion, expressiveness, interjections, exclamatory sentences, intonation, English, Azerbaijani language.

Açar sözlər: dialoq, kollokvial nitq, duyğu, ifadəlilik, müdaxilə, nida cümlələri, intonasiya, English, Azərbaycan dili.

Ключевые слова: диалог, разговорная речь, эмоция, выразительность, междометия, восклицательные предложения, интонация, английский, азербайджанский язык.

Summary

The article deals with the expression of emotionality and expressiveness in a dialogue.

The peculiarities of emotive and aesthetic functions, expressiveness in the dialogic speech in the modern Azerbaijani and English languages are systematized and analysed on the basis of the concrete dialogues taken from the living speech and fiction. Stylistic-expressive grammatical forms in both languages are remarkable for their emotional peculiarities and don't depend on the type of speech. The special attention is given to interjections, exclamatory sentences, polysemantic words, reiteration, paralinguistic means, intonation, verbal context that play an important role in dialogues. It is also emphasized that in the dialogic speech participators are not content only with transmission of information but also try to influence the emotions of their conversation.

XÜLASƏ

Məqalə dialoqda emosionallıq və ekspressivliyi ifadə etməyə həsr edilmişdir.

Müasir Azərbaycan və ingilis dillərində emosional və estetik funksiyaların xüsusiyyətləri, dialoji nitqdəki ifadəlilik sistemli və canlı, nitqdən və bədii ədəbiyyatdan götürülmüş xüsusi dialoqlar əsasında təhlil edilir. Hər iki dildə stilistik ifadəli qrammatik formalar emosional xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir və nitq növündən asılı deyildir. Dialoqlarda mühüm rol oynayan müdaxilələrə, həyəcanverici cümlələrə, qeyri-müəyyən sözlərə, təkrarlama, paralingvistik vasitələrə, intonasiyaya və şifahi kontekstə xüsusi diqqət yetirilir. Dialoq nitqində iştirakçıların yalnız məlumat ötürülməsi ilə məhdudlaşmadığı, eyni zamanda söhbətlərinin duyğularına təsir göstərməyə çalışdıqları da vurğulanır.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена выражению эмоциональности и выразительности в диалоге.

Особенности эмоциональных и эстетических функций, выразительности в диалогической речи на современном азербайджанском и английском языках систематизируются и анализируются на основе конкретных диалогов, взятых из живой речи и художественной литературы. Стилистически-экспрессивные грамматические формы в обеих языках отличаются своими эмоциональными особенностями и не зависят от типа речи. Особое внимание уделяется междометиям, восклицательным предложениям, многозначным словам, повторению, паралингвистическим средствам, интонации, словесному контексту, которые играют важную роль в диалогах. Также подчеркивается, что в диалогической речи участники не ограничиваются только передачей информации, но и пытаются влиять на эмоции своего разговора.

Rəyçi: dos.E.Vəliyeva

Abbasova Sevda İslam qızı, Abdullayeva Səminə Sabir qızı¹
NİTQ MƏDƏNİYYƏTİ DİLÇİLİYİN MÜASİR PROBLEMLƏRİNDƏN BİRİ KİMİ

Dilçilik elminin problemləri sırasında sözləmə, sözyaratma və nitq mədəniyyəti tədqiqatına ehtiyacı olan daimi problemlərdəndir. Bütün dilçilik tədqiqatları nitq mədəniyyətinə tətbiq olunması ilə yekunlaşır. Nitq mədəniyyəti normalarının təkmilləşdirilməsi, dəqiqləşdirilməsi və sabitləşdirilməsi, informasiyaların düzgün, dəqiq, aydın, intensiv ötürülməsinin əsasını təşkil edir. Nitq mədəniyyəti normalarına yiyələnmədən ana dili ilə beynəlxalq informasiya məkanında təmsil olunmaq mümkün deyildir. Çünki sabit normaların mövcud olmadığı təqdirdə informasiyaların beynəlxalq aləmdə əslinə uyğun şəkildə çatdırılması sahəsində məhdudiyyətlərin baş verməsi şəksizdir. Məlumdur ki, hər hansı dilə məxsus informasiyalar beynəlxalq aləmə aparıcı dillərin birinə tərcümə olunması vasitəsilə çatdırılır. Normalar da pərakəndə olduqda tərcümədə variantlılığa meyillik halları baş verir. Bu da vacib informasiyaların əslinə uyğunluğunu pozur. Odur ki, nitq mədəniyyəti normalarına yiyələnmək bütün dil istifadəçilərinin ümumi işinə çevrilməlidir. Nitq mədəniyyəti normalarının sabitləşməsində və təkmilləşməsində o zaman ləngimələr baş verir ki, ölkədə ikidillilik şəraiti mövcud olsun. Ana dili hansısa digər bir dilin əhatəsində işlənmək məcburiyyətində qalsın.

Azərbaycan dilinin nümunəsində onu demək olar ki, bu dil əsrlər boyu ərəb-fars dialektinin təsirlərinə məruz qalmış, XIX əsrin ikinci yarısından isə rus dilinin hegemonluq sürdüyü ikidillilik şəraitində işlənmişdir. Bir əsrdə bir neçə dəfə əlifba dəyişməsi isə normaların təkmilləşməsi işində ciddi geriləmə baş verməsinə səbəb olmuşdur. Sovet rejiminin tətbiq etdiyi ikidillilik şəraitində Azərbaycan dili normalarının təkmilləşdirilməsində çox ciddi məhdudiyyətlər var idi. Belə bir şəraitdə Azərbaycan Respublikasının rəhbəri Ulu Öndər Heydər Əliyev ana dilinin qayğısına qalması, nitq mədəniyyəti kimi vacib bir məsələnin inkişaf etdirilməsini tövsiyə edirdi. Heydər Əliyev göstərirdi ki, “Hər bir xalqın milliliyini, mənəvi dəyərlərini yaşadan onun dilidir”. (1,42). “O bizim ana laylamızdır, ən böyük mənəvi sərvətimizdir”. (6). “Azərbaycan ədəbi dilinin saflığına, kütlələrin nitq mədəniyyətinə daim qayğı göstərilməlidir”. (1,42). Dilçiliyin ən vacib məsələlərindən biri kimi nitq mədəniyyətinə müasir dövrdə də dövlət tərəfindən qayğı göstərilir. Azərbaycan Respublikasının prezidenti cənab İlham Əliyevin imzaladığı 2012-ci il 23 may tarixli və 9 aprel 2013-cü ildə (7; 8) bu diqqət və qayğının əyani təzahürüdür.

Azərbaycan dilçiliyində nitq mədəniyyəti məsələləri ilə əlaqədar, xüsusilə, son 20 il ərzində bir çox tədqiqatlar aparılmışdır. Bu tədqiqatlardan nitqə verilən tələblər, şifahi nitqin inkişafı məsələləri, yazılı nitqin problemləri, alınmalar və onların qaydaya salınması, dil səviyyələrinə məxsus normaların işıqlandırılmasına diqqət yetirilir. Nitq mədəniyyəti və natiqlik sənəti bir-birinə yaxınlaşdıran problemlərinə toxunulur, yazının məntiqli, aydın, anlaşılıq danışıq dilinin mühazirəçinin, məruzəçinin nitqinin ardıcıl, inandırıcı, cəlbədicisi olması üçün müəyyən üsulların tətbiq olunması üçün əməli tədbirlərin həyata keçirilməsinə səy göstərilir.¹ (2, 3, 4, 5, 11, 12, 13, 15).

Nitq mədəniyyətinin inkişafı ilə bağlı görülən işlərdə diqqətəlayiq cəhət bundan ibarətdir ki, son zamanlar bu sahənin nəzəri və praktik sahələri ilə bağlı dissertasiya işləri də hazırlanıb müdafiyyə təqdim olunur.

Nitq mədəniyyəti məsələləri dilçiliyin tətbiq sahəsi olduğu üçün burada tədqiqatlar çoxşaxəli istiqamətlərdə aparılır. Əsas məsələ odur ki, nitq mədəniyyətində normalar sistemli şəkildə araşdırıla bilsin. Çünki normaların özləri də informasiya dilinin çevikliyi üzrə formalaşır. Bu normaların sərhədlərini, eyni zamanda onların bir-biri ilə əlaqəsini və müstəqilliyini müəyyən etmək nitq mədəniyyətinin başlıca vəzifələrinə daxil olur. Normalar informasiya dilinin bütün sahələrində mövcuddur. Həmin normaları düzgün, aydın, dəqiq müəyyən etmək lazımdır ki, informasiya dilinin ayrı-ayrı sahələrdə onların xarakteri, daxili əlaqələri və keçidləri barədə bütöv təsəvvür yaradıla bilsin. İnformasiya dilinin sahələri bunlardır: yazılı dil, şifahi dil, ümumi danışıq dili, lokal dil

İnformasiya dilinin bu sahələrinə məxsus həm ümumi normalar vardır, həm də onların arasında müəyyən fərqlər mövcuddur. Nitq mədəniyyətinin ən başlıca vəzifəsi onların arasındakı fərqlərin mümkün qədər aradan qaldırılmasından, norma yaxınlığına nail olmaqdan və yaxınlaşmağa və sabitləşməsinə tədqiq olunan üsulların təkmilləşdirilməsindən ibarətdir. Normaların qaydaya salınması və nizamlanması üçün ilk növbədə informasiya dilinin sahələrarası yaxınlıqlarının və fərqlərini müəyyən etmək lazım gəlir. İnformasiya dilinin ən aparıcı qolu yazılı dildir. Yazılı dil öz əhəmiyyətini uzun müddət ərzində davam etdirir. Yazılı dildə norma sabitliyi olduqda informasiyalar gələcəyə maneəsiz şəkildə ötürülə bilər. Norma sabitliyi olmadıqda isə informasiyaların ötürülməsində maneələr baş verir. Norma sabitliyi o zaman mümkün olur ki, dilə kənar müdaxilələr baş verməsin və onun informasiya vericiliyi üçün sərbəst, müstəqil və rəsmi status fəaliyyəti təmin olunsun. Məsələn, Nizami Gəncəvi XII əsrdə möhtəşəm poemalarını fars dilində yazmışdır. Həmin əsərlər fars dilli oxucular üçün heç bir çətinlik törətmədən başa düşülür və anlaşılır. Bu o deməkdir ki, fars dilinin yazılı normalarında nisbi sabitlik XII əsrdən indiyədək saxlanılır. Müqayisə üçün demək lazımdır ki, XIII əsrdə yazıb yaratmış İzzəddin Həsənoğlunun, XV əsrin böyük sənətkarı İmadəddin Nəsiminin, poeziya aləminin ən uca zirvəsi olan Məhəmməd Füzulinin və bir çox klassiklərimizin şeir və nəsr nümunələri bütün Azərbaycan oxucuları üçün anlaşılıq olmaması təəssüf doğurur. Bu ona görədir ki, Azərbaycan dilinin yazılı əhəmiyyəti ərəb və fars dillərinin güclü təsiri altında öz sabitliyini qoruyub saxlaya bilməmişdir. Yazılı dil ilə onun şifahi forması arasında daimi əlaqə yaratmaq mümkün olmamışdır. Ancaq Azərbaycan dili yaşamışdır, ümumxalq əhəmiyyətinə şifahi dil vasitəsi ilə davam etdirəcək yazılı dilə tətbiq edilə biləcək normaların sabitləşməsinə əməli təsir göstərmişdir. Yazılı dil əhəmiyyətində kənar təsirlərə görə müəyyən transformasiyalar baş vermiş olsa da Azərbaycan dilinin çox güclü və möhkəm

¹ Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Azərbaycan dili və onun tədrisi texnologiyası kafedrasının müəllimləri

aqlütinasiya quruluşu bu dilin daxili inkişaf mexanizmi kimi onun sistem sabitliyinin qorunmasını təmin etmişdir. Ona görə də, yazılı dildə norma ləngimələri baş verdiyi halda danışıq dilində ənənə üzrə yaranan normalar yazılı dilə tətbiq edilmək imkanları qazana bilməmişdir.

Yazılı dilə məxsus qaydalar həm danışıq dilinin əsasında baş verən ənənəvi normalara, həm də icbari yolla tətbiq edilən normalara əsaslanır. Ənənəvi normalar o normalardır ki, onlar uzun zamanlar ərzində danışıq dilinin süzgecindən keçərək sabitləşmişdir. Məsələn, sonu saitlə bitən sözlərə hər hansı samitlə başlayan şəkilçi əlavə edildikdə fərq yaranmır: *meşə-meşəyə-meşədə-meşəlik-meşəçilik* və s. Eyni zamanda, sonu samitlə bitən sözlərə saitlə başlayan şəkilçi əlavə edildikdə fərq yaranmır: *dağ-dağa-dağın-dağı; tut-tutur-tutacaq*. Yalnız *et* və *get* sözlərinə saitlə başlayan şəkilçi əlavə edildikdə *t* samiti yumşalaraq *d* samitinə keçir: *et-edir; get-gedir*.

Nitq üzrə dildə baş verən dəyişmələr isə aqlütinasiyanın təsiri isə aqlütinasiyanın təsiri ilə nitqin tərəfindən normaya çevrilir: *almayır; gəlməyir-almır, gəlmir*. Yazılı dilə icbari normalar da tətbiq olunur. Məsələn, *almışlar, gəlmişlər, almışsınız, gəlmişsiniz* kimi formalar danışıqda müvafiq variantlarda deyilir. Yazı normalarının sabit saxlanması üçün bu formalar dil strukturuna uyğun şəkildə saxlanılır. Bu da yazı norması kimi bütün dil istifadəçiləri üçün icbaridir. Müasir Azərbaycan dilində yazılı dil norması daha çox şifahi dildə saxlanılır. Şifahi dil yazılı dilin məruzələrdə, mühazirələrdə, çıxışlarda, rəsmi tədbirlərdə, radioda, televiziya da ifadə olunan formasıdır. Şifahi dil ana dilinin rəsmi dil səviyyəsində işlədildiyi zaman çərçivəsində də normalarını sabitləşdirir. Bu o deməkdir ki, Azərbaycan dili rəsmi dil kimi qüvvədə olmadığı klassik dövrdə şifahi dilin mövcudluğundan da söhbət gedə bilməzdi. Şifahi dilin normaları əsas etibarilə ilə yazılı dilə uyğunlaşdırılmış qaydalara əsaslanır. Yalnız bəzi məqamlarda, məsələn, sözün kök-şəkilçi hissəsində yanaşı gələn samitlərin tələffüzü zamanı fərqlənmələr baş verir: *daşlıq-daşdıq, ağacda-ağaşda, kərpic-kərpişdə, dinclik-dinjdik-dinşdik* vəs.

Qalan bir çox hallarda çıxışçı, məruzəçi, mühazirəçi, radio, televiziya aparıcısı öz nitqini başlıca olaraq yazı normaları üzərində qurur. Belə ki, məsələn, *qızlar, qazlar, oğlanlar, qarlar, atlar* kimi sözləri *qızdar, qazdar, oğlannar, qarrar, atdar* şəklində yox, yazılı dilə uyğun qaydada tələffüz edirlər.

Danışıq dili bütün dil istifadəçiləri üçün ümumidir. Danışıq dili ana dilinin informasiya vasitəsi kimi qədim ənənələri özündə yaşadır. Ana dili, belə demək olar ki, şifahi dilin sadələşdirilmiş variantıdır. Danışıq dilində şifahi dildən fərqli olaraq müəyyən sərbəstlik vardır. Ancaq bu sərbəstlik, pərəkəndəlik olmayıb ümumi normalılığa yönəlmiş danışıq qaydasıdır. Məsələn, *qızlar, qazlar, oğlanlar, qazlar, atlar* kimi sözlər yazıda icbari qaydaya görə bu şəkildə də yazılır. Şifahi dildə də bu qayda icbari yolla saxlanılır. Danışıq dilində isə, artıq icbarilik olmadığına görə həmin tipli sözlər *qızdar, qazdar, oğlannar, qazdar, atdar* kimi ifadə olunur və bu cür tələffüz qaydası ümumi danışıq normasına çevrilir. Nitq mədəniyyətinə həsr olunmuş mövcud əsərlərdə bu qayda orfoqrafiyaya aid nümunə kimi verilir və şifahi nitqə aid edilir. (3;9;10). Bu tələffüz formaları Azərbaycan dili nitq mədəniyyətinin şifahi və danışıq dili normalarının fərqləndirilmədiyini ikidillilik dövründə məqbul sayıla bilərdi. Azərbaycan dilinin rəsmi dövlət dili kimi fəaliyyət göstərdiyi müasir dövrdə isə yalnız yazılı, şifahi və danışıq dilinin normaları arasında sərhədlərin müəyyənəşdirilməsi ilə də çətinlik yaratmır. Çünki yazılı dilin normalarında sabitləşmə qazanır, şifahi dilin normaları yazılı dilə yaxınlaşır, danışıq dili adı danışıqdan ümumi danışıq normasına çevrilir.

Yazılı dilin, şifahi dilin və ümumi danışıq dilinin normaları arasında yaxınlaşma müşahidə edildiği indiki mərhələdə lokal nitqin də özünəməxsus normalarının mövcudluğu müşahidə olunur. Bu normalar Azərbaycan ərazisində dialekt fərqlərinin davam edilməsində özünü göstərir. Məsələn, Bakı şivələrində *süüd* əvəzinə *süt*, *baba* əvəzinə *boba*, *səkkiz* əvəzinə *sekkiz*, Gəncə şivələrində *bacı* əvəzinə *bacı*, *qoca* əvəzinə *qoja*, *alacağam* əvəzinə *alajam*, ayırım şivələrində *alıram* əvəzinə *aleyram*, *gəlmişəm* əvəzinə *gəlmişim* kimi deyilməsi lokal nitqin əlamətidir. Hər bir lokal ərazidə özünəməxsus məhdud fərqlər həmin lokallığın normasıdır. Lakin kütləvi informasiya vasitələrinin intensivliyi əhalinin savadlılıq dərəcəsi, bağça tərbiyəsinin, orta ümumtəhsil məktəblərində və ali məktəblərdəki təhsil prosesinin güclü təsiri ilə lokal nitq fərqləri azalmağa doğru gedir, danışıq dilində ümumiləşmə baş verir, eyni zamanda, danışıq dili ilə şifahi dil arasında, şifahi dil ilə yazılı dil arasında yaxınlaşma meyilləri artmaqda davam edir.

Onu nəzərə almaq lazımdır ki, nitq prosesi daimi araşdırmaya meyllilik keyfiyyətinə malikdir. Bu meyllilik dil quruluşunda transformasiyaların baş verməsinə səbəb olur. Buna baxmayaraq dil quruluşunda baş verən dəyişmələr yenidən nitqin özünün vasitəsilə dil quruluşunda normalaşma yaradır. Dildə bu cür dəyişmə və normalaşma prosesləri o zamanlar daha fəallaşır ki, şifahi nitqin funksionallığı yazılı nitqi üstələmiş olsun. Məsələn, *yağmur, arzu, armud, girov, sinov, ildırım, işiq, ilan, ilıq, islaq, dəmirov, gərməşov* kimi sözlərdəki sait nizamsızlığı, *almayır* formasının *almır, almarsan* formasının isə *almazsan, alırsanız* formasının *alırınsınız* şəklinə düşməsi bir başa nitq intensivliyinin nəticəsidir. Ancaq bu dəyişmələr transformasiyaya səbəb olmamışdan ümumi danışıq normasına çevrilmiş, yazılı dil isə bu normanı sabitləşdirmişdir. Dildə nitq fəaliyyəti bu cür dəyişmələrə daimi bir meyillilik yaradır. Ancaq Azərbaycan dilinin daxili aqlütinasiya mexanizmi güclü olduğundan belə dəyişmələr transformasiyaya aparıb sıxara bilmir və yeni normalaşma baş verir. Belə ki, məsələn Azərbaycan dilinin saitləri söz tərkibində özünəməxsus daimi sıralanma normasına malikdir. Çünki bu dildə söz kökləri dəyişmir. Şəkilçilər isə söz sonuna tərkibindəki ardıcılıqla düzülür. Bu düzüm aqlütinasiya mexanizminin tələbləri sayəsində silsilə təşkil edir. Aqlütinativ mexanizm leksik vahidlərin çoxmənalılığa

görə valentlik yaratmasında, söz birləşmələrinin paradiqma və sintaqmaya uyğun ardıcılığında, həmçinin cümlə üzvlərinin sıralanmasında özünün tənzimedicisi funksiyasını nümayiş etdirir. Azərbaycan dili nitq mədəniyyəti normalarının sabitləşməsində onların sistem şəkildə formalaşmasında aqlütinasiya mexanizminin çox mühüm rolu vardır. Aqlütinasiya elə bir mexanizmdir ki, bu mexanizmin yaratdığı ardıcılıq müasir dövrün kompüter dilçiliyi sahəsinə də mühüm töhvələr verə bilər.

Aqlütinasiya mexanizminin yaratdığı silsilə, ardıcılıq və dil elementlərinin düzüm sabitliyi elektron tərcümə prosesindəki tələblərin ödənilməsi baxımından xüsusilə əlverişli hesab olunur (14, 239- 249). Bu əlverişli imkandan səmərəli istifadə edilməsi üçün dil normalarının təkmilləşdirilməsi və sabitləşdirilməsi sahəsində əməli işlər görülməsi dövrün və zamanın ən mühüm tələblərindən birinə çevrilməlidir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Əliyev H.Ə. Sovet ədəbiyyatının yüksək borcu və amalı. Bakı, "Azərbayç", 1981
2. Abdullayev. A. Nitq mədəniyyəti və natiqlik məharəti haqqında. Bakı, "Azərbaycan dövlət nəşriyyatı" 1961
3. Abdullayev. N.Ə. Orfoepiya və orfoqrafiya məsələləri, Bakı "APİ nəşr" 1985
4. Abdullayev N. Nitq mədəniyyətinin əsasları, Bakı, 2013
5. Axundov A. Dil və mədəniyyət Bakı, "Yazıçı", 1992,
6. "Azərbaycan" qəzeti 7 noyabr, 1995
7. "Azərbaycan" qəzeti 24 may, 2012
8. "Azərbaycan müəllimi" qəzeti 13 aprel 2013
9. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dili orfoepiyasının əsasları. Bakı, "Elm", 1998
10. Əfəndizadə Ə. Azərbaycan dili orfoepiyası təliminin əsasları. Bakı, "Maarif" 1968
11. Həsənov N. Nitq mədəniyyəti və üslubiyyatın əsasları, Bakı, 1999
12. Əliyev K. Natiqlik sənəti, Bakı 1994
13. Hüseynov S. Nitq mədəniyyəti, Bakı "Yazıçı" 2010
14. Mahmudov M. Kompüter dilçiliyi, Bakı, "Elm və təhsil", Bakı, 2015
15. Yusifov M. Nitq mədəniyyətinin əsasları, Bakı, "Mütərcim", 1998.

Açar sözlər: *nitq, dilçilik, norma, aqlütinasiya, sabillik*

Ключевые слова: *речь, лингвистика, норма, аглютинация, стабильность*

Key words: *speech, linguistics, norms, stability*

SUMMARY

As one of the problems of modern linguistics of speech

The article indicates that the problem has become one of the leading linguists speech ever. Norms of speech system. Many studies have been conducted on the linguistics of speech. Continued research in this area and to systemize the theoretical basis of the norms of speech. The result of the study shows that the culture of speech, there are several branch. These are the written language, spoken language, spoken language and is made up of local speech.

The stability of the native language of the norms of speech is the basis of the information environment.

РЕЗЮМЕ

В качестве одной из проблем современной лингвистики речи

В статье указано, что эта проблема стала одной из ведущих лингвистов речи когда-либо. Нормы речевой системы. Многие исследования были проведены по лингвистике речи. Продолжение исследований в этой области и систематизировать теоретические основы норм речи. Результат исследования показывает, что культура речи, есть несколько филиала. Это письменный язык, разговорный язык, разговорный язык и состоит из местной речи.

Стабильность родного языка норм речи является основой информационной среды.

RƏYÇİ: dos. E.Vəlieva

İNGLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ ŞİFAHİ NİTQIN İNKİŞAFI İLƏ BAĞLI ÇƏTİNLİKLƏR

İnglis dili dərslərinin tədrisində şifahi nitqin inkişafı ilə bağlı çətinliklər Xarici dillərin tədrisində şifahi nitqin öyrədilməsi əsas yer tutur. Belə ki, tədris prosesində muasir dövrdə tələbələrin diqqətini şifahi nitqə yönəltmək lazımdır. Bəzən müəyyən bir tədris prosesini və konkret tədris materiallarını tətbiq edərək öyrənməyə yaxud da öyrətməyə çalışdığımız xarici dil nəticəsiz qalır. Konkret dərslük və dərs vəsaitlərinin bazasında dərs almış tələbə əslində çox öyrənmiş olsada minimal vəziyyətdə özünü xarici dildə ifadə edə bilmir. Bunun əsasında metodistlər xarici dillərin öyrənilməsi zamanı şifahi nitqin daha sürətlə inkişafı üçün zəmin yaratmalıdır. Xarici dillərin (inglis dilinin) tədrisində yaranan problemlərin yolunu həll etməlidirlər. Bu faktorlara müxtəlif problemlər səbəb ola bilər. ("A theory achievements motivation" akinson wand Norman Krieger pub 1974 səh 13-14).

İnglis dili dərslərində qruplarda tələbə saylarının artması (bununla da hər bir tələbəyə ayrılan vaxt nəzərə alınmalıdır). Tələbərə fərdi nəzətin olmaması dilin öyrənilməsində problemə səbəb ola bilər. Tədris prosesində metodların qrupa uyğun olaraq seçilməməsi. Qruplarda olan tələbələrin bilik, mənimsəmə, qavrama və s. səviyyələrində olan fərqliliklər "Şifahi nitq" anlayışı hər bir şəxsin özünəməxsus olan danışq yolu, verbal ünsiyyət formasıdır. Bu anlayışa həm dilçilik, həm də metodik aspektlərdən müxtəlif təriflər verilir. Məs: Oksford lüğətində verilən tərifdə "Şifahi nitq (danışq) məlumatın ötürülməsi, yaxud da hər hansı bir fikrin və hislərin danışılan dildə ifadəsi" kimi xarakterizə edilir. Tərifdən də aydın olduğu kimi danışq metodikası məlumatın danışılardan dinləyiciyə ötürülməsinə şərait yaradır. Danışq zamanı informasiyanın ötürülməsində verbal dildən istifadə edilir. Bu səbəbdən də şifahi ünsiyyət yolu ilə kommunikasiya dəqiq səliss və səlilqəli olmalıdır. Məhz bu faktorlar kommunikasiyanın müvəffəqiyyətinə qərar verir və onu uğurlu edirlər. (Nitq mədəniyyəti, Abdullayev.N.Ə, Bakı 2013 səh 9-13).

Hazırda şifahi nitqin tədrisində yönəlik bir sıra istiqamətlərin mövcud olmasına baxmayaraq, dil öyrənmə prosesi hələ də uyğunsuzluqlarla üzləşir. Bu problemlər əsasən inglis dilinin öyrənilməsində çətinliklər törədir. Bunlarda daxili və xarici olmaqla iki yere bölünür.

Şifahi nitqin tədrisi zamanı ortaya çıxan daxili problemlərə aşağıdakilər aiddir: Ana dilinin təsiri, yaş faktoru, özünü idarə edə bilmə, anadan gəlmə fonetik bacarıq, şəxsiyyət və dil eposu, motivasiya və səliss nitq qurmaq cəhdi və s. Ana dilinin təsiri problemi ən böyük və gec dəf olunan maneədir. Bu faktorun aradan qaldırılması üçün Braun bele bir fikir irilil sürür. "Əgər siz tələbənin ana dilinin fonem sistemi ilə tanışsınızsa, onda siz onların çətinliklərini əvvəlcədən xəbər verməyə qadirsiniz." Bir çox tələbələr və dil daşıyıcıları bu problemin öhdəsindən tələbələrin nöqtəy-nəzərindən, onların diqqətli müşahidələri və zəhmətləri sayəsində gələ bilirlər. Əgər müəllimlər bu faktı anlamaqda çətinlik çəkərsə və bu problemin düzgün həllini tapmazlarsa, onda tələbələrin ana dilləri şifahi nitqin tədrisində davamlı problemə çevrilə bilər. Bundan başqa tələbənin ana dilinin linqvistik aspekti öyrənilən dildən həqiqətən fərqlidir. Linqvistik şəraitdə 1-ci və 2-ci xarici dil arasındakı fərqliliklər şifahi nitqin müvəffəqiyyətini təyin edən fundamental faktordur. (Nitq mədəniyyəti Abdullayev N.Ə, Bakı 2013 səh 17-18). Yaş faktoru da inglis dilinin öyrənilməsində problem yaradan problemlərdən biridir. Ümumiyyətlə, autenik materialların öyrənilməsi kontekstində özlərini səngilənməsi davam etdirənlər yeniyetməlik yaşınadək olan uşaqlarda "xaricilər kimi səsləndirmə" şansıma (sounding like a native) əldə edirlər. Mütəxəsislərin fikrincə, xarici dil öyrənmədə erkən yaşlar daha məhsuldar hesab edilir, çünki bu yaşda olan insanlar yaddan, qavrama və mənimsəmə üçün çox əmək sərf etmərlər, onların dildə özünü ifadəsi daha asanreallaşır.

Amma bununla belə, bəzən əlli yaşlı bir insanın da dil öyrənməsi uğurlu alına bilər, burada əsas faktor motivasiya, məqsəd, eqo və təcübə ilədir. Özünü ifadə və özünü göstərmə (exposure) tərifini vermək çətinidir. Bu anlayışla əlaqədar aparılan tədqiqatlar təzadlı faktorların mövcudluğunu ortaya çıxarır. Belə ki, özünü ifadədə bəziləri keyfiyyət və intensivliyi zamana qarşı ön çəkdiyi halda, digər qismi isə zaman kəsiminin davamlılığını keyfiyyət və intensivlilikdən üstün tutur. (-How to teach English "Edinburg Press" Herried Heinle, "Harmer Genmy" səh 21,22).

Anadangəlmə fonetik bacarıq bəzi insanlarda musiqi duyumunu ifadə edən "musiqili qulağı olmaq" anlayışına bənzəyir. Bəzi insanlar fitrətən digərlərində olmayan fonetik kod bacarığına malikdir. Digər bir qismi isə fonetik diskriminasiyaya uğrayırlar. Öyrəndiyi xarici dildə (Məs: inglis dilində) danışan şəxslərdə şəxsiyyət və dil eposu həm psixoloji, həm də linqvistik faktorlarla bağlıdır. Belə ki, dil öyrəndənlər (müəllimlər) tələbələrə dil daşıyıcıları ilə ünsiyyətə girən zaman onlara pozitiv fikirlərlə yanaşmalı olduqlarını və müsbət atmosfer yaratmağı ön plana çəkməlidirlər. Eyni zamanda müəllim tələbəyə yaxşı münasibətin həm tələbənin şəxsiyyətini sərgiləmək, həm də danışdığı xarici dildəki bilik və bacarıqlarının danışq məqamında istifadə etmək üçün fürsət yaratdığını aşılmalıdır. Bəzi tələbələr digərlərindən fərqli olaraq öz danışdıqları haqqında narahaçılıq keçirmirlər. Tələbələrin daxili motivasiyasının onları danışdıqda inkişafa doğru yönəldiyini nəzərə alsaq, o zaman yuxarıda sadalanan faktorlar arasında bu bənd ən təsirlisi hesab oluna bilər. Müəllimlərlərin tələbələrin motivasiyasını qaldırmağa cəhd etməkdən başqa seçimləri yoxdur. Motivasiya problemi çox mürəkkəb bir anlayışdır. Şifahi nitqin tədrisinin effektivliyi yalnız daxili deyil, eyni zamanda, xarici faktorlardan da asılıdır. Şifahi nitqin tədrisində problemin tam anlamda başa düşülməsi müəllimlər tərəfindən bilinməlidir. ("Teaching the spoken language" Brown G.G. "Cambridge University; Cambridgesəh 30-31")

⁸⁰ Azərbaycan Tibb Universiteti. asefixanova@amu.edu.az

İnglis dilinin tədrisində şifahi nitqin öyrədilməsi zamanı tələbələr keçilən mövzulara həm daxili dil (öz ana dillərindəki bacarıq səviyyələri) həm də xarici dil (İnglis dili bacarıq səviyyələri) dərslərindən əldə etdikləri bilgilərlə daxil olmağa hazırdılar. İnglis dilinin tədrisi tələbə və müəllimlər üçün böyük əmək tələb edir. Çox vaxt daxili motivasiya burada vacib rola malikdir, çünki bəzən tələbələr İnglis dilinin prioritetlərini görməkdə çətinlik çəkirlər. Bu gün bütün dünyada İnglis öyrənilməsi bir siyasət, maddi və mənəvi ehtiyacdır. Bu prosesin gerçəkləndirilməsi üçün nə qədər çox vasitələr və eyni zamanda müxtəlif mühit kontekst mövcud olarsa, onun ən əsası düzgün tədris edilmiş tədris prosesidir. Xarici dilin (İnglis dilinin) öyrədilməsi dəqiq riyazi məsələlərə bənzəyir, əvvəlcə sadə toplama, çıxma əməllərini bilməyən tələbə üçün vurma, bölmə əməllərini dərk etmək çətinidir. Xarici dildə düzgün oxu qaydalarını, lüğət, qrammatik material və s. Xırda görünən detallar sonradan səlis, cilalanmış, rəvan dil danışıqlarını formalaşdırır. Başqa sözlə, tələbə öyrəndiyi bütün detalların vacibliyini bilməli və zamanın heç vaxt gözləmədiyini, daima hərəkətdə olduğunu dərk edərək istənilən anda, istənilən kontekstdə nitqə daxil olmağı bacarmalıdır. Bu səbəbdəndə çalışmaq lazımdır ki, İnglis dili dərslərində baş verən çətinliklər asanlıqla yoluna qoyulsun. Qarşıya çıxacaq problemləri analiz edərkən dil öyrənmə prosesində tələbənin daha maraqlı tərəf olduğunu nəzərə almaq lazımdır. Onun qarşısında daha çox öz məqsədlərini, prioritetlərini düzgün ayarlamaq kimi ilk sual dayanır. Bu əslində sual yox, motivasiyadır. Bu tələbələrə hazır olan tələbə müəllimin iş qüvvəsinə təkan vermiş olacaqdır. Beləki, müəllim tələbələrini konkret tələbatlarının necə ödənilməsinin düzgün yollarını seçəcək, hər bir tələbənin fərdi xüsusiyyətlərinə uyğun gələn strategiyanın üzərində xüsusi olaraq dayanacaq və tələbəsinə doğru istiqamət verəcək. ("Teaching English as a second language" Cele Murcia, London səh 5-6).

Məqalənin giriş hissəsindən nitqin inkişaf etdirilməsi haqqında məlumat verilmişdir. Burada tələbələrin şifahi nitqin ifadəsindəki çətinlikləri, problemlər və onların aradan qaldırılması önə çəkildi və analiz edildi. Nitqdə yeni sözlərin yaranması başqa dillərdən müxtəlif insanların nitqi vasitəsilə dilə yeni söz və ifadələrin gətirilməsi dilin, daha doğrusu, lüğət tərkibinin inkişafını şərtləndirir. Deməli, nitq dilin inkişaf mənbəyidir. Dil və nitqi bir-birindən ayırmaq doğru deyil. Tibb tələbələrinə də İnglis dilinin öyrədilməsi şifahi nitqi, lüğəti inkişaf etdirməklə başlamaq lazımdır. Şifahi nitq vasitəsilə mətnləri nəql etmək bacarığını aşılamaq lazımdır. Dil prosesləri nitqə, nitq prosesləri dilə təsir edir.

ƏDƏBİYYAT

- 1) Akinson J. Wand Norman T.F. "A theory of achievement motivation", Kriegen Pub, 1974
- 2) Brown G.G. yule "Teaching the spoken language" Cambridge, Cambridge University, 1983
- 3) Brown H.G. "Teaching by principles" New Jersey, 1994
- 4) Cele Murcia M. Teaching English as a second language
- 5) Herried Heinle, Harmer Jenny "How to teach English" Edinburg Press, 2002
- 6) Abdullayev N.Ə. "Nitq mədəniyyəti", Bakı, 2013

Açar sözlər: Şifahi nitq, daxili və xarici faktorlar, yaş problem, autentik material, motivasiya, kommunikasiya

Key words: teaching speaking, internal and external factors, age problem, authentic material, motivation, communication

Ключевые слова: устная речь, внутренние и внешние факторы, возрастные проблемы, аутентичный материал, мотивация, коммуникация

Xülasə

Təqdim edilən məqalə xarici dillərin tədrisi zamanı şifahi nitqin təqdimatı və öyrənilməsinə həsr edilmişdir. Dilin öyrənilməsində şifahi nitq əsas yer tutur. Şifahi nitqin gerçəkləşdiyi zamanı ortaya çıxan problemlər göstərilmişdir. Bu problemləri yaradan faktorlardan bəhs edilən bu məqalədə xarici dillərin öyrənilməsi prosesinin iştirakçısı olan tələbə və müəllimlərin bu prosesdə uğur qazanması üçün konkret təkliflər irəli sürülmüşdür. Şifahi nitqlə yazılı nitqin bir sıra ümumi və xüsusi faktorları da vardır. Xarici dillərin kommunikativ metodla tədrisində tələbələrin nitq fəaliyyətlərinin formalaşmasına xidmət edən əsas vasitələrdən biri də interaktiv fəaliyyətin təşkilidir. Bu tələbələrin bir-birilə danışıq aktının fəallaşmasına yönəldilən əsas didaktik priyomlardan biridir. Şifahi nitqin möhkəmlənməsində dərstdən əlavə materiallardan da istifadə etmək lazımdır. Kommunikativ təlim prosesində ünsiyyət əsas rol oynayır. Məqalə İnglis dilinin tədrisi zamanı şifahi nitqin gerçəkləşdirildiyi zamanı ortaya çıxan problemlər, bu problemləri yaradan faktorlar qeyd olunub. Xarici dillərin öyrənilməsi prosesinin iştirakçısı olan tələbə və müəllimlərin bu prosesdə uğur qazanması üçün konkret təkliflər irəli sürülmüşdür. Məqalənin giriş hissəsində mövzunun aktuallığı vurğulanmış və üzərində dayanılacaq suallar ön plana çəkilmişdir. Sonra mövzuya dair mütəxəssislərdən sitatlar verilmişdir. Müəllif öz konkret təkliflərini irəli sürmüşdür. Bu təkliflər tələbələr və müəllimlər qarşısında dayanan düzgün vəzifə bölgülərini özündə əks etdirməklə yanaşı məqalədə qoyulan sualların həll yolları göstərilmişdir. Sonda belə bir qənaətə gəlmək olarki, xarici dillərin tədrisində ilk olaraq şifahi nitq əsas rol oynayır.

Summary

The use of new training technologies in foreign languages lessons oral speech is necessary. This article deals with the reform of education realizing in all steps of the educational system. Professional level preparation gives real results, gradually. It takes basic place to gain a profession experience if the teachers learning of to use modern technique. It gives necessity perfect strategy as the problems of the education in the article. Our century demands to increase foreign languages day by day. It becomes the life necessary at universities. Ouring the teaching foreign languages are necessary using new technologies' for carrying out efficiently in work. "T-scheme" is more necessary for oral speech. It takes wide place teaching the language work by creative activates for being perfect master, refer to experience of world education from teachers professional development bases on world educational experiences and make their lessons more creative. This article recommends the foreign language teachers to improve their knowledge regularly and be creative to their activity. This article is dedicated to the teaching and presenting of speaking in FLT. Dealing with the problems and their reasons while teaching speaking. Different points of view and quotations given from researchers are pointed in the article. In the conclusion the author gives concrete suggestions of the

problem. Suggestions given by the author reflects the clear relationship between teachers and students, as well as the ways of solving problems presented in the article.

Резюме

В статье рассказывается о реальных результатах образовательных реформ, осуществляемых во всех сферах системы образования, о знакомстве с западной системой. И высокой профессиональной подготовке учителей 21 века. В статье особое место занимает глубокое изучение современной техники стратегии. Показывается, что этот век скоростной коммуникационной технологии и потребность в изучении иностранных языков. День за днем повышается и превращается в не изменную необходимость. Вообще образовательных университетах внедрение новой технологии занимает особое место при преподавании иностранных языков. В статье особое место занимает то, что учителя иностранных языков должны в совершенстве владеть языком, творчески относиться к своей работе и опираться на мировую систему образования. Данная статья посвящена преподаванию и представлению речи во ФЛТ. Решение проблем и их причин. В статье приведены различные точки зрения и цитаты исследователей. В заключении автор дает конкретные предложения по проблеме. Предложения, высказанные автором, отражают четкую взаимосвязь между учителями и студентами. А также способа решения проблем изложенных в статье.

Ədəbiyyat

Rəyçi: Prof. Məmmədova.Z.Ş.

GƏNCLƏRİN TƏRBIYƏ OLUNMASINDA MİLLİ VƏ BƏŞƏRİ DƏYƏRLƏRİN ROLU

Keçmişimiz tariximizin ibrət dərşidir. Bu baxımdan bariz keçmişimiz eyni zamanda sabahımızın müəllimidir. Gənc nəslin milli və vətənpərvərliyi dəyərlər əsasında tərbiyəsi xalqımızın qələbələrinin, nailiyyətlərimizin təminatçısıdır. Milli-fəlsəfi fikrin, əxlaqın, adət-ənənələrin yeni nəsle çatdırılmasında milli-mənəvi dəyərlərin, xüsusilə milli bədii ədəbiyyatın rolu çox böyükdür. Bir millət üçün canlı tarix haradasa qırılanda, onun inkişafının daxili hərəkətverici qüvvələri məhdudlaşdırılanda, inkişaf kənar qüvvələrlə məqsədyönlü surətdə başqa səmtə istiqamətləndiriləndə milli genin heç olmazsa başqa ampulada, fəvqəltarixi formalarda, fikirlərdə, xatirələrdə, ədəbiyyatda, incəsənətdə yaşadılması zərurəti yaranır.

Mənəvi dəyərlərin meydana gəlməsi bəşər övladının canlı aləmlə qarşılıqlı münasibətləri zəminində əxlaqi kodekslərin bərqərar olunması zərurəti ilə şərtlənib. Zamanla milli mədəniyyətlər formalaşmış və dünya bu sahədə zənginliklər qazanıb. Min illər boyu formalaşan və Azərbaycan xalqının yüksək mənəvi dəyərlərə malik olduğunu göstərən təkrarədlənməz adət və ənənələr millətimizin keçmişini ilə bu günü və gələcəyi arasında sarsılmaz bir mənəvi körpü rolunu oynamaqdadır. Adət və ənənələrin milli mənəvi dəyərlər sistemində oynadığı əvəzsiz rollardan biri də hər bir ənənənin müəyyən əxlaqi mənəvi daşınması ilə bağlıdır. Belə ki, adət və ənənələrimiz hər bir insan nəslinin yaratdığı əxlaqi dəyərləri qoruyub, yeni nəsle çatdırmaq vasitəsi kimi çıxış edir. Adət və ənənələr yetişməkdə olan gənc nəsildə güclü təsir buraxaraq onların vətən, millət, xalq sevgisi ruhunda tərbiyə olunmasında əsl həyat məktəbi rolunu oynayır. Bu adət və ənənələr mənəvi baxımdan nə qədər zəngin olsa, həmin gənclər də o qədər cəmiyyət üçün xeyirli şəxs kimi yetişir və dövlətin daha da güclü olmasına öz töhfəsini verir. Bayramlar və adət-ənənələr insan həyatını mənalandirən başlıca amillərdəndir. Burada onlar ünsiyyət qurur, sevinc və problemlərini bölüşdürürlər. Azərbaycan şəraitində bu gün heç bir bayram milli-mənəvi atributsuz keçmir.

Novruz bayramı, Ramazan bayramı, Qurban bayramı, Respublika günü, Qurtuluş günü, Konstitusiyaya günü və digər bayramlarımız tarixi günlərimizlə yanaşı, cəmiyyətin hər bir inkişaf mərhələsində digər mədəniyyətlərə inteqrasiyamız genişləndikcə, həyatımıza və məişətimizə yeni beynəlxalq bayram və tarixi günlər də daxil olur.

Azərbaycan xalqının xarakterində nəzərə çarpacaq dərəcədə çox gözəl xüsusiyyətlər, mənəvi keyfiyyətlər vardır. Azərbaycan xalqının alicənablıq, əliaçıqlıq, başqasına əl tutmaq, ağsaqqala hörmət, müəllimə ehtiram, qadını uca tutmaq, uşağa nəvazişlə yanaşmaq, abır-həyalı, ismətli olmaq, qonaqpərvərlik kimi gözəl xüsusiyyətləri, adət və ənənələri vardır. Bu gözəl xüsusiyyətlərini, milli-mənəvi dəyərlərin gənc nəsle aşılmasının əhəmiyyəti Dədə Qorqud dastanlarından başlayaraq, klassiklərimizin əsərlərində öz əksini tapmışdır.

Azərbaycan xalqının ümummilli lideri, Ulu öndərimiz Heydər Əliyev Azərbaycan Gənclərinin Birinci Umumrespublika Forumundakı nitqində demişdir: "Xalqımızın tarixinin əsasını təşkil edən bütün mərhələlərdə, keçmiş əsrlərdə yüksək mənəviyyət olmuşdur. Keçmiş tariximizdən bizə qalan simaları bu gün dünyada məşhurlaşdıran və bizim üçün nümunə edən onların yüksək mənəviyyətidir, yüksək amallarıdır... Gənclərimiz milli ruhda tərbiyə olunmalıdır, bizim milli-mənəvi dəyərlərimizin əsasında tərbiyələnməlidir. Gənclərimiz bizim tariximizi yaxşı bilməlidir, keçmişini yaxşı bilməlidir, dilimizi yaxşı bilməlidir, milli dəyərlərimizi yaxşı bilməlidir. Milli dəyərlərimizi, milli ənənələrimizi yaxşı bilməyən, tariximizi yaxşı bilməyən gənc vətənpərvər ola bilməz"(1). Ulu öndərimizin müdrik fikirlərindən irəli gələrək gənclərimizin milli-mənəvi ruhda tərbiyəsi, təlim və tərbiyə işlərinin milli zəmin üzərində qurulması, tariximizin, mədəniyyətimizin, pedaqoji fikrimizin, zəngin mənəvi irsimizin, adət və ənənələrimizin, folklor nümunələrimizin öyrənilməsi bu gün daha böyük aktualıq kəsb edir.

Milli-mənəvi dəyərlər ruhunda formalaşmayan gənclik əlbəttə vətənpərvər ola bilməz. Çünki vətənpərvərlik milli-mənəvi dəyərlərimizin və Azərbaycançılıq ideologiyasının əsas tərkib hissəsidir. Bu baxımdan Azərbaycan gəncliyi milli-mənəvi dəyərlərimizə sadıqdır.

Bu müqəddəs hissələrin müasir inteqrasiya, qloballaşma şəraitində "insan kapitalı"nın inkişafı pedaqoji proses təcrübəsində tələbə gənclər təsir imkanları, şübhəsiz ki, böyükdür. Bu mənada da "Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası" 24 oktyabr, 2013-cü il Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin sərəncamında milli və ümumbəşəri dəyərlərin inkişafı üçün nəzərdə tutulan mənəvi dolu siqətdə aydın şərh yolu ilə izahını tapmış yüksək və zəngin ideyaların lakonik və ibrətamiz şəkildə canlandırılmasının şahidi oluruq: "İnsan kapitalının inkişafı iqtisadiyyatın qlobal sistemə uğurlu inteqrasiyası və ölkənin beynəlxalq rəqabətdən daha effektiv faydalanması prosesində ən mühüm şərtlərdən olub, ölkənin təhsil sisteminin başlıca vəzifəsini təşkil edir"(2).

Milli-mənəvi tərbiyə məsələləri müxtəlif tarixi dövrlərdə də daim diqqət mərkəzində olmuş və həmin dövrün mədəni inkişaf səviyyəsinə uyğun olaraq məsələlər həll edilmişdir. Şəxsiyyətin formalaşmasında hər xalqın özünəməxsus xüsusiyyətləri, tarixi adət-ənənələri başlıca rol oynayır. Elm sübut etmişdir ki, xalq özünü dərk etdikdə, məhz özü olduqda, öz kimliyini dərk etdikdə onun mənəviyyəti daha saf olur. Mustafa Kamal Atatürk milli kimliyini tanımayan millətlər haqqında deyirdi: "Milli kimliyini tanımayan millətlər başqa millətlərə yem olurlar" (3, 81). Başqa millətlərə yem olmamaq üçün milli kimliyimizi, soykökümüzü qorumalıyıq.

Bu gün Azərbaycan mədəniyyəti dünya mədəniyyətinə inteqrasiya edilmişdir. Amma, bu o demək deyildir ki, xalqımız yad mədəniyyətlərin içində ərisin, öz milli dəyərlərindən uzaq olsun. Əksinə, belə bir şəraitdə milli mənəvi dəyərlərimizə daha çox bağlanmalı, yad təsirlərdən, yad, bayağı mədəniyyət aludəçiliyindən uzaq olmalı, öz köklərimizi,

⁸¹ Mıngəçevir Dövlət Universitetinin pedaqogika və psixologiya kafedrasının müəllimi

söyümzü, tariximizi, ədəbiyyatımızı, mədəniyyətimizi daha yaxşı öyrənməli və təbliğ etməliyik. Mədəniyyətimiz, adət-ənənələrimiz, musiqimiz, ədəbiyyatımız nəinki ölkəmizdə, dünya ölkələri arasında təbliğ edilməli və yayılmalıdır.

Bu gün milli xalılarımızın, muğamlarımızın, aşıq sənətimizin, folklor nümunələrimizin YUNESKO-nun dünyanın qorunan qeyri-maddi irs siyahısına salınması fəxrimizdir. Milli-mənəvi dəyərlərimiz, adət-ənənələrimiz bu yolla dünyaya bəyan edilir və yayılır. Heydər Əliyev Fondu, Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi və digər qurumlarımız, ayrı-ayrı mədəniyyət xadimlərimiz, fikir adamlarımız milli-mədəni dəyərlərimizi, adət-ənənələrimizi ardıcıl olaraq təbliğ edir.

Milli-mədəni dəyərlərin, adət və ənənələrin daha mükəmməl və etibarlı qorunması bu gün hamımızdan asılıdır. Milli dəyərlərimizə bu gün bir qədər də mühafizəkar, diqqətli münasibət bəsləməliyik ki, onu yad təsirlərə salmaq istəyində olanlar buna cəsarət etməsin. Gəldiyimiz yolu geri qayıdıb tarixin müxtəlif qatlarında öz soruşumuzu axtarırsaq, yeni-yeni maddi-mənəvi dəyərlər üzə çıxarırsaq, adət-ənənələrimiz fonunda köklü işlər görürüksə yalnız bu zaman qloballaşma, inteqrasiya məqbul sayıla bilər. Bu prosesdə gənclərimiz də dünya mədəniyyətinə yiyələnməli, xarici dilləri öyrənməli, dünya ölkələrinin ədəbiyyatını, mədəniyyətini, tarixini öyrənməlidir.

Hər bir Azərbaycan gənci dövlətimizin milli dəyərlərini bilməli, onları dərk etməli, dövlətin inkişafına öz töhfəsini verməyi bacarmalıdır. Bizim xalqımız yüz illərlə, min illərlə adət-ənənələrimizi, milli-mənəvi dəyərlərimizi yaratmışdır və bunlar indi bizim xalqımızın mənəviyyatını təşkil edən amillərdir".

Dövlətin milli-mənəvi dəyərlərimizin mühafizəsinə göstərdiyi qayğı gənc alimlərin və tədqiqatçıların bu sahədəki araşdırmalarına da stimül verir. Həqiqətən də cəmiyyətdə mənəvi-əxlaqi dəyərlərin nisbəti və çəkisi, onun bu və ya digər hadisədə, fenomenədə hansı səviyyədə iştirakı hər şeyi həll edir. Həm bəşəri, həm də milli-mənəvi dəyərlərin daşıyıcısı olan kulturolojivahidlər bu mənada xalqın mənəvi sərvəti, əvəz olunmaz mədəni irsidir.

Elmi tədqiqatlar sübut edir ki, xalqımızın uzun əsrlərdən bəri yaratdığı, yaddaşlarda yaşadıb zaman-zaman müxtəlif variantlara saldığı, yaşadığıca, nəsil-dən-nəslə ötürüldükcə cilalanıb, mükəmməlləşib formalaşan və yüksək mənəvi-əxlaqi dəyərləri özündə ehtiva edən zəngin ənənələri vardır. Xalqın bu mədəni irsi, milli sərvəti insanlığın ibtidai dövrlərindən başlamış, müxtəlif ictimai-siyasi formasiyalarda tarixi sınaqlardan çıxmış, müxtəlif etiqadlarla, təriqətlərlə, dünyagörüşü ilə təmasda olub bu günümüze gəlib çatmışdır.

Torpağında münaqişə odu hələ səngiməyən, sərhədlərində yağlı düşmən təcavüzü hələ soyumayan, döyüş səngərlərində ölüm qan-qadası hələ də tükənməyən bir məmləkətin nicat və haqq yolu vuran ürəklərimizin qan damarlarını ehtizaza gətirməklə, parçalanmış torpaqlarımızın bütövlüyü, ölkəmizin müstəqilliyi naminə milli yaddaşımızı oymalı, bizə bəşəri keyfiyyətlərdən istifadə yolu ilə əsl milliliyi, azərbaycançılığı, türkcülüüyü, vətənciliyi qorumaq üçün ideya silahı da verməlidir.

Məşhur türk ideoloqu və maarifpərvəri Ziya Göyalpın yazdığı kimi: "Tarix ümumi bir qayda olaraq göstərir ki, haraya milliyyət ruhu giribsə, orada tərəqqi və təkamül axını-cərəyanı yaranıb... Milli vicdan harada təkamül edibsə, artıq ora müstəmləkə olmaq təhlükəsindən əbədi olaraq qurtulmuşdur" (4, 22).

Öz xalqını, torpağını sevməyən insan, öz ölkəsinin nailiyyətlərinə, qələbələrinə sevinməyən, belə məsələlərlə fəxr etməyi bacarmayan gənc başqa xalqların da dəyərləri xüsusiyyətlərini, tarixə verdiyi nemətlərini qiymətləndirə bilməz. Tarix boyu böyük şəxsiyyətlər, dahi yazıçılar, həmişə insanlara, milli dəyərlərlə bərabər, bəşəri dəyərləri də sevməyi tövsiyə edib. Milliliklə bəşəri dəyərlərin vəhdətindən gözəl formul yoxdur. Dünyada təcrid olunmuş insan yoxdur. Hər bir millətin ayrıca öz ərazisi, tarixi, sənəti olsa da, hər halda dünya ilə hər zaman inteqrasiyadadır. Bu mənada fərd təkə öz xalqının mədəniyyəti ilə məşğul olmamalıdır.

Böyük klassiklərimizi yada salsaq görürük ki, Nizami, Füzuli, Axundov, Cəlil Məmmədquluzadə və ondan sonra gələn ziyalılarımız həm milli dəyərlərə sadıq, həm də dünyəvi dəyərləri sevən şəxslər olub. Məhz xalqın inkişafı da bu kontekstdən götürüləndə, o ucalır. Məhdud bir dairəyə qapılan millət çox şeyi itirir. Bizim təhsil sistemimizdə belə məsələlərə xüsusilə böyük diqqət vermək lazımdır. Biz həqiqi milli və dünyəvi dəyərlərə cavab verən vətəndaş yetişdirmək istəyiriksə, bunu ilk öncə təhsildən başlamalıyıq. Tədrisdə də, adicə söhbətlərimizdə də gənclərimizi başa salmalıyıq ki, onlar milli fərd olmaqla bərabər, həm də bəşəri şəxsiyyətdir. Dünyəvi dəyərlərdən uzaq fərd zirvələrə yüksələ bilməz.

Azərbaycan nisbətən gənc, müstəqil dövlətdir. Bununla belə, Azərbaycan çox zəngin mədəni irsə malik olan bir ölkədir. Ölkə başçımız İlham Əliyev çıxışlarında daim qeyd edir ki, Bizim milli dəyərlərimiz ümumbəşəri milli dəyərlər əsasında qurulub. Mədəni irsimiz dövlət tərəfindən və beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən qorunur. Uzun illər başqa ölkələrin tərkibində yaşamağımıza baxmayaraq, biz milli xüsusiyyətlərimizi, mənliliyimizi qoruya bilmişik, milli identifikasiyamızı itirməmişik - və bunun başlıca səbəbi mədəniyyətdir. Bizim ədəbiyyatımız, incəsənətimiz, musiqimiz, ana dilimiz, milli dəyərlərimiz var. Gənc nəsil üçün milli mənəvi dəyərlər xüsusi rol oynayır və oynamalıdır. Hər halda biz Azərbaycanda buna böyük əhəmiyyət veririk və onu da qeyd etməliyəm ki, başqa mədəniyyətə, dinə, tarixə olan hörmət öz mədəniyyətinə, tarixinə, öz dininə olan hörmətdən başlamalıdır.

Qloballaşan dünyada sağlam milli-mənəvi dəyərləri qorumaq çox çətinidir. Hazırkı dövrün sürətli informasiya, yeni kommunikasiyalar əsri olduğunu nəzərə alsaq, gənclərin zərərli ideologiyalarla zəhərlənməsinin qarşısı da düşünülmüş metodlarla alınmalıdır.

Gənclərin maraq göstərdiyi texnologiyaların tərkibində dövlətin gənclərlə bağlı siyasətinə cavab verən alternativ təbliğat sistemi qurulmalı və bu təbliğatın aparılmasına dövlətin bütün mümkün resursları cəmlənməlidir. Azərbaycan gəncliyinin, gənclərin milli mənlilik şüurunun inkişaf etdirilməsi və vətənpərvərlik tərbiyəsinin formalaşdırılması istiqamətində təlim - tərbiyə müəssisələri, müxtəlif sosial institutlar ardıcıl daavmlı və sistemli iş aparmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Əliyev H.Ə. Müstəqil Azərbaycan Respublikası Gənclərinin Birinci Forumunda nitq/"Azərbaycan" qəz. Bakı, 1996, 6 fevral.
2. Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2013-cü il 24 oktyabr tarixli nömrəli Sərəncamı
3. Atatürk. Hayatı və üstün kişiliği. Ankara: Savaş yayınevi, 2008.
4. Ziya Gökalp. Türkçülüğün esasları. İstanbul: Milli Egitim Basımevi, 1976.

Açar sözlər: *tərbiyə, dəyər, adət-ənənə, mədəniyyət, əxlaq*

Ключевые слова: *образование, ценности, традиции, культура, нравственность*

Key words: *education, values, tradition, culture, morality*

Xülasə

Gənclərin tərbiyə olunmasında milli və bəşəri dəyərlərin rolu

Azərbaycan Respublikasında milli və bəşəri dəyərlərin sintezini, dünya təcrübəsinə inteqrasiyanı təmin edən mühitin formalaşdırılması yönündə həyata keçirilən islahatlar dünyanın sosial, mədəni, iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş dövlətləri səviyyəsinə çatmağa şərait yaradır. Bu sahədə gənclərin milli-mənəvi ruhda tərbiyə edilməsinin xüsusi əhəmiyyəti vardır. Təlim və tərbiyə müəssisələrində, xüsusilə universitetlərimizdə tələbə - gənclərin milli - mənəvi ruhda tərbiyə edilməsi həm fənlərin tədrisində, həm də auditoriyadan kənar məşğələ və tədbirlərdə həyata keçirilməlidir.

Резюме

Роль национально- духовные и светские ценности в воспитании молодежи

Синтез национальных и общечеловеческих ценностей, международного опыта в среде интеграции для обеспечения осуществления реформ, направленных на формирование социальных, культурных и экономических условий в мире, чтобы достичь уровня развитых стран. В современных условиях глубокое и всестороннее изучение национальных и общечеловеческих ценностей, правильное определение их роли и места в воспитании молодежи, определения своеобразных связей между ними, их отношения к национальным традициям, обычаям, обрядам, правилам, а также разработка приемлемых вариантов их применения в нравственном воспитании приобретает большое социальное значение. В национальных и общечеловеческих ценностях нашли своё отражение такие высокие человеческие качества, как: гуманизм и патриотизм, культура общения и добрые манеры: доброжелательность и добропорядочность, скромность и вежливость, добрые нравы и доброе поведение, правдивость и честность, милосердие, человеколюбие и т.д.

Summary

The role of national-spiritual and secular values in the education of youth

The synthesis of national and universal values, international experience in the integration environment to ensure the implementation of reforms aimed at creating social, cultural and economic conditions in the world in order to reach the level of developed countries. In modern conditions, a deep and comprehensive study of national and universal values, the correct determination of their role and place in the upbringing of youth, the identification of peculiar relationships between them, their relationship to national traditions, customs, rituals, rules, as well as the development of acceptable options for their application in moral education gains great social significance. In national and universal values such high human qualities as: humanism and patriotism, culture are common. Iya and good manners: benevolence and decency, modesty and courtesy, good morals and good behavior, truthfulness and honesty, mercy, humanity, etc.

Rəyçi : *Prof. Rüfət Lətif oğlu Hüseynzadə*

AİLƏ TƏRBIYƏSİNDƏ MƏKTƏBİN AİLƏ İLƏ ƏLAQƏ FORMALARI

Ailədə uşaqların tərbiyəsini düzgün təşkil etmək üçün valideynlər məktəblə sıx əlaqə saxlamalı, məktəbdən, müəllimlərdən vaxtında lazımı məsləhətlər almalıdırlar.

Valideynlər müəllimlərlə müntəzəm olaraq pedaqoji dialoqlarda olmalı, övladının təlim və tərbiyəsi ilə maraqlanmalı, onların ev tapşırıqlarının icrasında, gün rejiminin qurulmasında, mütaliəsinin, asudə vaxtının daha yaxşı təşkili üçün lazımı məsləhətlər almalıdır.

Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin 24 oktyabr, 2013-cü il tarixli "Azərbaycan Respublikasında Təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası" adlı sərəncamında qeyd edilir ki, məktəb ictimai-dövlət təşkilatıdır, ictimai və sosial tərbiyənin müvəkkilidir və məktəbin ailə ilə daim sıx əlaqələri olmalıdır (1)

Məktəbdə aparılan tərbiyə işi prosesində müəllimlərin vəzifəsi, ilk növbədə, ondan ibarətdir ki, ailə ilə birgə fəaliyyət göstərərək şagirdlərdə aşılayacaqları əxlaq prinsiplərinə dərin şəxsi inam hissi və vərdişlər qazandıra bilsinlər. Şagirdlərlə aparılan tərbiyəvi iş hər gün və hər saat: dərslərdə, tənəffüslərdə, küçədə, oyun prosesində və s. həyata keçirilir. Şagirdlərlə aparılan tərbiyəvi iş məktəbin bütün fəaliyyəti prosesində həyata keçirilir ki, bu da şagirdləri milli və ümumbəşəri əxlaqın mühüm keyfiyyətlərinə yiyələndirməyə istiqamətləndirir.

Məktəb, təlim-tərbiyə işlərini həyata keçirərkən valideynlərlə ardıcıl pedaqoji iş aparır. Məktəb valideynləri pedaqoji cəhətdən maarifləndirir. Məktəbdə təkcə uşaqlar təhsil almır, həm də onların valideynləri təhsil alır. "O yerdə ki, məktəblə ailənin sıx birliyi mövcuddur orada həm məktəbin təlim tərbiyə işi, həm də uşaqların tərbiyəsi yüksək səviyyədədir" (2, 35). O, təlim-tərbiyənin forma və üsullarını uşaqların yaş, fərdi və cins xüsusiyyətlərinə əsasən müəyyənləşdirməkdə valideynlərə yardım göstərir, əhali arasında pedaqoji bilikləri yayır, uşaqların həyatını düzgün təşkil etməyin metodlarını ailəyə öyrədir, övladlarının tərbiyəsində yaxşı nəticələr əldə edən ailələrin iş təcrübəsini ümumiləşdirib geniş kütləyə çatdırır.

Aparılan müşahidələrdən belə nəticəyə gəlmək olur ki, bu gün təhsilin məzmununda, onun təşkili məsələlərində və nəhayət qiymətləndirmə sistemində baş verən yeniliklər, yeni kurikulumların tətbiqi valideynlərin mütəmadi olaraq bu sahədə maariflənməyi tələb edir.

Məktəb valideynləri maarifləndirməklə bərabər, həm də valideynlərin təklif və rəylərini də eşitməli, onlardan bəhrələnməyi bacarmalıdır.

Məktəb gənc ailələrin köməyinə çatmalı, uşağın asudə vaxtını səmərəli təşkil etməyin yollarını valideynlərə izah etməlidir: ailədə boş vaxtlarda müxtəlif növ oyunlar keçirmək, oyuncaqlar almaqla uşağı mədəni əyləncəyə alışdırmaq, onu yaşına uyğun texniki yaradıcılıq işinə cəlb etmək, müxtəlif bədii kitabların, qəzet və jurnallardakı maraqlı məqalələrin ailədə oxunuşunu keçirmək, uşaqlar üçün nəzərdə tutulan radio və televiziya verilişləri haqqında fikir mübadiləsini təşkil etmək, uşağa şəkil çəkdirmək, şeir, mahnı oxumaq, tapmaca tapdırmaq, uşaqla birlikdə parka gəzintiyə çıxmaq, ailənin məişət və təsərrüfat işlərində fəal iştirakını təmin etmək və s. belə yollardandır.

Məktəb ailələrlə həmişə səmimi ünsiyyət və təmasda olmalıdır.

"Ailə pedaqogikası" dərslərinə əsasən məktəbin ailə ilə əlaqə formalarına aşağıdakıları daxil etmək olar:

Müəllimlər valideynlərlə üç formada - fərdi, qrup və kütləvi iş aparırlar. Ən geniş yayılmış forma kütləvi işlərdir. Buraya pedaqoji mühazirə və məruzələr, elmi-praktik konfranslar, açıq qapı günləri, sual-cavab axşamları, valideyn iclasları, valideyn komitələri, valideyn konfransları və s. daxildir" (3, 156).

Elmi-praktik konfranslarda sinif rəhbərləri, müəllimlər tərbiyə məsələlərini təcrübə ilə əlaqəli şəkildə təbliğ edir, qabaqcıl valideynlərin ailə tərbiyəsi sahəsindəki təcrübələrinə geniş yer verirlər.

Açıq qapı günlərində valideynlər məktəbə gəlir, övladlarının dərslərində iştirak edir və müəllimlərdən müvafiq məsləhətlər alırlar. Məktəbə gələn valideynlər Azərbaycanın milli qəhrəmanları, şəhidlərin həyatı haqqında foto stendlərlə tanış olurlar.

Sual-cavab axşamlarında ən çox ailə tərbiyəsinin zəruri məsələlərinə dair verilən suallara cavablar təhlil edilir. Qabaqcıl məktəblər sual-cavab axşamlarına xüsusi hazırlıq görürlər. Bu axşamlarda valideyn nüfuzu, valideyn övlad münacibətləri, ailə büdcəsi, cib xərci və s. məsələlərə dair suallar müzakirə edilir.

Sınıf valideyn iclasları. Adətən hər rübdə bir dəfə keçirilir və şagirdlərin təlim-tərbiyə müvəffəqiyyətləri müzakirə edilir. Bu icaslarda təlimin, tərbiyənin bu və ya digər münacibətlərinə dair sinif rəhbəri çıxış edir və sinifdəki şagirdlərin hər birinə dair valideynlərə məlumat verilir.

Disputlar valideynləri düşünməyə yönəldir. Disputlarda məsələlər müzakirə, müsahibə şəklində qoyulur. Məcələ: Övladınızı tanıyırsınız mı? Övladınızın tərbiyəsində nə vaxt, harada səhvə yol vermişiniz? Övladınızın ilk sevgisindən xəbəriniz varmı? və s.

Valideyn komitələri. Valideyn komitələri daha geniş yayılmış bir iş formasıdır. Bu həm sinif üçün, həm də ümümməktəb üçün yaradıla bilər.

Sınıf valideyn komitəsinə sinfin fəal valideynləri 7-9 valideyn cəlb edilir. Sınıf saatında ümümi səsvermə ilə komitə seçilir və təsdiq edilir. Bu komitəyə fəal şagird də daxil ola bilər. Fəal bir valideyn sinif valideyn komitəsinə sədr seçilir və o Ümümməktəb valideyn komitəsinə üzv olur.

⁸² Sumqayıt şəhər 10 №- li peşə liseyinin dərslər hissə müdiri

Sınıf valideyn komitəsi ilk növbədə valideynlərlə sinif rəhbərinin sıx əlaqəsini təmin edir. Sınıf digər valideynlərini də sinifin ümumi işlərinə cəlb edir. Müxtəlif faydalı təşəbbüslərlə çıxış edir, təlim tərbiyə işlərinin yaxşılaşdırılmasında müəllim və sinif rəhbərlərinə kömək edirlər.

Sınıf valideyn komitəsi münaqişələrin olmamasına çalışır və olarsa onların həllində iştirak edir. O müəllimlərlə, sinif rəhbərləri ilə, şagirdlərlə ünsiyyət və məcnasibətlərdə etiket normalarına əməl edir.

Sınıf valideyn komitəsi sinifin maraqlarını həmişə müdafiə edir, bunun üçün müxtəlif ictimai təşkilatlarla əlaqə saxlayır, faydalı insanları sinifin işinə cəlb edir. Sınıf valideyn komitəsi öz aralarında vəzifə bölgüsü aparır, ayda bir dəfə komitənin iclasını keçirir.

Ümumməktəb valideyn komitəsi bir il müddətinə seçki yolu ilə təşkil edilir. 13-15 məktəbin fəal, təcrübəli valideynləri ümumməktəb valideyn komitəsinə cəlb edirlər. Bu komitə məktəbin ictimai təşkilatlarla, valideynlərlə məktəbin əlaqəsini təmin edir, məktəbdə təlim-tərbiyə keyfiyyətinin yüksəlməsinə çalışır və faydalı insanları bu işə cəlb edir.

Ümumməktəb yığıncaqları ərəfəsində valideyn komitəsi özünüidarəsinin ali orqanını yaradır və əsasən ayda bir dəfədən az olmayaraq iclas keçirir. Valideyn komitəsinin məqsədi:

- məktəbin ictimai həyatında valideynlərin fəal iştirakı;
- ailə və məktəb arasındakı əlaqənin möhkəmləndirilməsi;
- tədris prosesinin həyata keçirilməsi və təhlükəsizlik şəraitinin yaradılması;
- valideyn və məktəb rəhbərliyi arasında sıx əlaqənin yaradılması.

Ümumməktəb valideyn komitəsinin vəzifələri:

1. Valideyn komitəsinin bir illik iş planını tərtib etmək və təsdiq etdirmək.
2. Məktəbin maddi texniki məsələlərinin həllində fəal iştirak etməli, maddi çətinliyi olan ailələrə xeyriyyəçi tədbirləri keçirməli.
3. Məktəblilərlə mədəni-kütləvi tədbirlər keçirməli.
4. Uğursuz ailələrə olan şagirdlərə maddi və mənəvi yardımlar etməli, onların pulsuz yeməklərlə, dəliklərlə, məktəbli geyim forması ilə təmin edilməsinə nail olmalı, yay sağlamlıq düşərgələrində istirahətlərini təşkil etməli.
5. Məktəbdə sanitar-gigiyena qaydalarına əməl edilməsinə nəzarət etməli.
6. Ümumməktəb iclasında səriştəli, peşəkar müəllimlərin rəğbətləndirilməsini və həmçinin öz vəzifəsini lazımınca icra etməyən, məktəblilərlə düzgün davranmayan fənn müəllimləri haqqında tədbir görülməsini təklif etməli.
7. Sınıf valideyn komitələrinin işini koordinasiya etmək, tədbirlərində iştirak etməli.
8. Məktəblilərin vəzifələri haqqında, onların tərbiyəsinin təşkili haqqında valideynlərlə ardıcıl söhbətlər keçirməli, maarifləndirici iclaslar keçirməli.

Valideyn komitələri də öz növbəsində "Valideyn komitəsinin Əsasnaməsi" ilə tanış olur, Təhsil Qanununu, Təhsil strategiyasını, Uşaq hüquqları Konvensiyasını, habelə təhsillə bağlı digər mühüm sənədləri, məktəb sənədlərini, məktəbin illik planları ilə tanış olur, onları öyrənir.

Valideyn Komitəsinin özünün jurnalı olur, orada keçirilən iclaslar, tədbirlər qeyd edilir, protokollaşdırılır. Ümumməktəb yığıncaqları ərəfəsində valideyn komitəsi özünüidarəsinin ali orqanını yaradır. Məqsəd: 1) məktəbin ictimai həyatında valideynlərin fəal iştirakı; 2) ailə və məktəb arasındakı əlaqənin möhkəmləndirilməsi; 3) tədris prosesinin həyata keçirilməsi və təhlükəsizlik şəraitinin yaradılmasında; 3) valideyn və məktəb rəhbərliyi arasında əlaqənin yaradılması.

Valideyn Assosiasiyaları. Respublikamızda valideynlərin məktəb həyatına daha yaxından cəlb edilməsi üçün hər bir məktəbdə yerli Valideyn – Müəllim Assosiasiyaları (VMA), yəni valideynlər və müəllimlərdən ibarət birliklər yaradılır və ya yaradılmalıdır.

Müəllimlərin ailəyə getməsi, valideynlərin məktəbə dəvət edilməsi, sinif valideyn iclası keçirmək, məktəbdə keçirilən valideyn günü, "Açıq qapı" günləri, ailə tərbiyəsinə həsr edilmiş konfranslar, valideyn universitetləri, valideyn lektoriyaları, valideyn assosiasiyaları, valideyn komitələri məktəblə ailənin əlaqə formaları və birgə fəaliyyəti üçün sınaq olmuş iş formalarıdır ki, məktəblərimizdə bu sahəyə diqqət yetirilməlidir.

Ədəbiyyat

1. "Azərbaycan Respublikasında Təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası", Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin 24 oktyabr, 2013-cü il tarixli sərəncamı.
2. Abbasov A.N. Milli əxlaq və ailə etikası (Universitetlərin magistratura səviyyəsi üçün dərslik). Bakı: Müəllim, 2013. 324 s.
3. Hüseyinzadə R.L. Ailə pedaqogikası. Dərslik. Bakı: ADPU, 2016, 340 s.

Açar sözlər: Ailə, məktəb, müəllim, valideyn, təhsil.

Ключевые слова: семья, школа, учитель, родители, образование.

Keywords: family, school, teacher, parents, education.

РЕЗЮМЕ

Формы работы: связь школы и семьи

Взаимодействие школы и семьи – это взаимосвязь педагогов и родителей в процессе их совместной деятельности и общения. В результате его развиваются обе стороны. Следовательно, взаимодействие школы и семьи – источник и важный механизм их развития. Именно в семье закладывается и обеспечивается воспитание важнейших качеств личности. В ней ребенок получает первые представления о мире, здесь формируется тот фонд понятий, взглядов, чувств, привычек, который лежит в основе нравственного становления личности. Только в семье можно создать и воспроизвести культуру истинно родственных отношений, освоить важнейшие социальные роли,

сформировать культуру, обогатить нравственный опыт, осуществить половое воспитание детей, подготовить их к будущей семейной жизни. Необходимость и важность взаимодействия школы и семьи очевидны. Семья должна представлять собой коллектив единомышленников и действовать согласно со школой, поэтому главными задачами педагогов являются следующие: обучение родителей приемам, способам и стилю обучения взрослых и детей, членов семьи; оказание помощи в осознании позитивных и негативных ситуаций. Таким образом взаимодействие с семьей – одна из актуальных и сложных проблем в работе школы и каждого педагога.

SUMMARY

Forms of work: school and family connection

The interaction of the school and the family is the relationship of teachers and parents in the process of their joint activities and communication. As a result, both sides develop it. Therefore, the interaction of schools and families is the source and an important mechanism for their development. It is in the family that the most important personal qualities are brought up and ensured. In it, the child receives the first ideas about the world, here is formed that fund of concepts, views, feelings, habits, which underlies the moral formation of the personality. Only in the family can one create and reproduce a culture of truly kinship, master the most important social roles, form a culture, enrich moral experience, carry out sex education of children, and prepare them for future family life. The need and importance of school-family interaction is obvious. The family should be a team of like-minded people and act in accordance with the school, so the main tasks of teachers are the following: teaching parents the techniques, methods and style of teaching adults and children, family members; assisting in the recognition of positive and negative situations. Thus, interaction with the family is one of the urgent and complex problems in the work of the school and each teacher.

Rəyçi : Prof. Rūfət Lətif oğlu Hüseynzadə

Kəmalə Şəmil qızı Qurbanova

İNNOVASİYALARDAN İSTİFADƏ MÜASİRLƏŞDİRMƏNİN VƏ KEYFİYYƏTİN YÜKSƏLDİLMƏSİNİN MÜHÜM AMİLİ KİMİ

Bu gün qloballaşma, inteqrasiya və sürətlə artan, yeniləşən informasiyalar dövründə keyfiyyətin əldə olunmasında bütün fəaliyyət sahələrinə müasir və yaradıcı yanaşmaq, yeni texnologiyaların, innovasiyaların tətbiq olunmasını tələb edir.

Dünyada gedən qloballaşmanın bütün ölkələrə və bu ölkələrdə iqtisadiyyat, təhsil, istehsalat, hətta dövlətlərin siyasətinə göstərdiyi təsir Azərbaycan dövlətinin də təhsil siyasətinə müsbət təsir göstərmiş və onun inkişaf etmiş ölkələrin təhsil sistemində inteqrasiya olunmasına və innovasiyalardan istifadə etməyə əlverişli şərait yaratmışdır.

Artıq pedaqoji təcrübə və müşahidələrdən belə qənaətə gəlmək olur ki, təhsildə innovasiyaların tətbiqi təhsilin keyfiyyətini xeyli dərəcədə yüksəldir, müəllim və şagirdlərin yaradıcı qabiliyyətlərini inkişaf etdirir, öyrənmələrin bilik və dünyagörüşünü inkişaf etdirir, bilik qazanmağa stimül yaradır və vaxta qənaət etməyə səbəb olur. İnnovativ metodlar təlimdə mexaniki yaddaşın deyil, təfəkkürün inkişafı, şagirdlərin fəal dərketmə mövqeyi, biliklərin müstəqil əldə edilməsi, tədqiqat və dərketmə üçün müvafiq şəraitin yaradılması, təbii öyrənmə fəallığının artırılmasına təkan verən problemlərin yaradılması, biliklərin yaradıcı tətbiqi, ətrafdakılarla əməkdaşlıq etmək bacarığı, təfəkkürün müstəqilliyi və sərbəstliyi vacib amil kimi nəzərdə tutulur.

İnnovasiya — yüksək səmərəliliyə malik yeniliyin tətbiqi, insanın intellektual fəaliyyətinin, kəşfinin, ixtirasının nəticəsi deməkdir. İnnovasiya termini latin dilində "innovato" sözündən olub, "yenilənmə" və "yaxşılaşma" deməkdir. Termin elmi tədqiqatlarda, o cümlədən təhsildə XIX əsrlərdə meydana gəlmişdir. Bu termindən əvvəllər iqtisadiyyatda, sonralar müxtəlif sahələrdə və daha sonra isə son dövrlərdə təhsildə, onun keyfiyyətinin yüksəldilməsində, təhsilin idarəedilməsində geniş istifadə edilməyə başlamışlar. İnnovasiyaların, yeniliklərin yaradılması müxtəlif elm sahələrinin səsiciyyəsi ilə müəyyən edilir.

Bu gün bütün sahələrdə o cümlədən təhsildə xeyli müasir innovasiyalar mövcuddur. Amma innovasiyaların olması bu hələ keyfiyyət deyildir. İnnovasiyalardan səmərəli və yerində istifadə etmək keyfiyyətin yüksəlməsinə xidmət etmiş olar. Hələ 2500 il əvvəl dahi Çin filosofu Konfutsi demişdir ki, elm və təhsildən faydalanmağı və istifadə etməyi bacaran xalq firavan yaşaya bilər.

İnnovasiyanı yaradan və tətbiq edən insanlara innovator və ya yenilikçi demək olar. İnnovator olmadan innovasiya və innovativ inkişaf da mümkün ola bilməz. İnnovator yaradıcı, qeyri-standart təfəkkürə, yüksək erudisiya və savada, yaradıcılığa, sahibkarlıq qabiliyyətinə malik olmalıdır. Bu xüsusiyyətlər isə keyfiyyətli təhsil hesabına yarana bilər. Deməli, innovatorların yaranmasında, dolayısı ilə innovation inkişafda təhsilin rolu mühümdür.

Artıq hamıya bəllidir ki, XXI əsrin hərəkətverici qüvvəsi texnologiyalar, innovasiyalar, kompüter texnikasıdır. Ölkənin rəqabətə davamlılığı onun zəngin yeraltı-yerüstü resurslarının əldə edilməsi, yetişən gənc nəslin bilik və dünyagörüşünün genişliyi, onların intellektual potensialı və xüsusilə təhsilin ümumtəhsil pilləsində innovasiyaların geniş və səmərəli tətbiqindən asılıdır.

Ölkə prezidenti cənab İlham Əliyevin "Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası"nın tətbiq edilməsi haqqında təsdiq etdiyi sərəncamda deyilir: "Müasirləşdirmə, ilk növbədə, qabaqcıl texnologiyaların və idarəetmə üsullarının, elmi nailiyyətlər əsasında yaradılan innovasiyaların ölkənin sosial-iqtisadi həyatına uğurlu tətbiqi ilə bağlıdır" (1). "Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış" İnkişaf Konsepsiyasında xüsusi olaraq qeyd edilir ki, sənayenin innovasiyalar əsasında inkişafı elm və texnologiya potensialının gücləndirilməsi yalnız təhsil imkanlarının genişləndirilməsi nəticəsində mümkün olacaqdır(2). Göründüyü kimi innovasiyaların bütün sahələrdə - o cümlədən təhsildə tətbiqi müasir dövrün əsas tələbidir.

Təhsildə innovasiya dedikdə müxtəlif yeniliklərin təlim-tərbiyənin məqsəd, məzmun, metod və formalarına tətbiqi, təhsilin iqtisadiyyatı, təşkili və idarə edilməsində pedaqoq və təhsilalanın müstəqil fəaliyyətlərinin yeni biliklər əsasında təşkili nəzərdə tutulur ki, bu barədə mənbələrdə ətraflı məlumat verilmişdir (3,21).

Tədqiqatçıların fikrincə təhsil müəssisələrində innovasiyaların yaranması və tətbiqi əsasən aşağıdakı zərurətlərdən meydana gəlmişdir: 1) informasiya bolluğunun meydana gəlməsi; 2) müəssisəyə məxsus yeni təcrübənin yaranması; 3) kənar təcrübədən istifadənin əhəmiyyəti; 4) elmi araşdırmaların nəticəsi; 5) eksperimentlər; 6) sınaqlar keçirmək yolları(4).

Təhsildə innovasiyaların tətbiqi təhsilin keyfiyyətini yüksəltməklə sənayenin, iqtisadiyyatın, insan fəaliyyətinin bütün sahələrində keyfiyyətin təmin olunmasına səbəb olur.

Təhsildə innovasiyalar ölkə və ya regional səviyyədə, təhsil islahatları və ya müəyyən məqsədli inkişaf proqramları çərçivəsində, mərkəzləşdirilmiş formada və ya təhsil müəssisəsinin təşəbbüsü ilə lokal formada həyata keçirilə bilər. Bu zaman pilot layihə çərçivəsində eksperimental fəaliyyət təşkil edilə bilər. Təbii ki, bütün bu proseslər hüquqi-normativ baza əsasında reallaşmalıdır.

Məlumdur ki, təhsil sistemləşdirilmiş bilik, bacarıq və vərdişlərin mənimsənilməsi prosesi və onun nəticəsidir. Bu prosədə və nəticənin əldə olunmasında innovativ fəaliyyət müasir təhsil sisteminin reallığı, tələbatı və zəruri şərtidir. İnnovasiyalar təhsilin məzmununun yenidən qurulmasına yönəlmiş, təhsilləndirici prosesin texnoloji əsasları vasitəsilə təhsil Təhsildə xidmətlərinin keyfiyyətinə, təhsil müəssisələrinin və məzunların rəqabət qabiliyyətliliyinə etibarlı təminat yaradır. innovasiyalar müasir təhsilin təkamülündə və inkişafında özünü göstərən, həyati zərurətə çevrilmiş, geniş və çoxcəhətli

təşəbbüs və yenilikləri özündə əks etdirən, sosial və pedaqoji cəhətdən aktualıq kəsb edən, təlimin bütün forma və metodlarına pozitiv təsir göstərən yeniləşmə prosesidir. Bu gün təhsildə innovasiya dedikdə müxtəlif yeniliklərin təlim-təربiyənin məqsəd, məzmun, forma və metodlarının tətbiqi, təhsilin iqtisadiyyatı, təşkili və idarə edilməsində təhsil verən və təhsil alanların müştərək fəaliyyətlərinin yeni biliklər əsasında təşkili nəzərdə tutulur.

Təhsilin nəticələrini şagirdlərin bilik səviyyəsi, təhsilini keyfiyyətini isə innovasiyalar üzə çıxarır. Əldə edilən və təhsilə gətirilən, nəzəri cəhətdən öyrənilib praktikada tətbiq edilən innovasiyaların növləri çoxdur. Bura daxil olan siyahıya baxdıqda onların daim artdığının və yeniləşdiyinin şahidi olarıq. Bu sırada ən öndə yeniləşən kurikulumlar, fəal və interaktiv təlim metodları, inklüziv təhsil, veb-texnologiyaları, İKT -dən istifadə bacarıqları, təhsilin ictimailəşməsi, riskin qiymətləndirilməsi, kadr ehtiyatlarının, insan resurslarının idarə olunması, korporativ mədəniyyətin formalaşdırılması, peşəkar özüni-təkmilləşdirmə və vəzifədə irəliləmə üsulları və onlarla bu kimi innovasiyalar dayanır.

Bu gün ölkədə tətbiq edilən yeniliklərdən biri, bəlkə də aparıcı istiqamətlərindən biri orta ümumtəhsil məktəblərinin informasiya-kommunikasiya texnologiyaları ilə bağlı dövlət proqramıdır. Bu məqsədlə təhsil işçilərinə İKT-dən istifadə bacarıqlarının aşılması, müəllimlərin kompüter texnikasına, qiymətləndirmə və monitoring sisteminə yiyələnməsi, nəhayət, təhsil sisteminin texnoloji qaydalar əsasında effektiv idarə olunması cəmiyyətimizin təhsil sistemində həyata keçirilən yeni proseslərə cəlb edilməsi məqsədilə “Elektron məktəb” layihəsinin tətbiqinin təmin edilməsidir. Bu layihəyə əsasən məktəbi çevik idarəetmə, valideyn-müəllim, ailə və məktəb əlaqələrinin genişləndirilməsi, şagird nailiyyətləri haqqında operativ məlumatların alınması və s. bu kimi işlərdə əlverişli şəraitin yaradılması məsələlərini əhatə edir. Bütün bunlar isə təhsilin keyfiyyətinin yüksəlməsinə xeyli dərəcədə müsbət təsir göstərir.

Açar sözlər: Təhsil strategiyası, kurikulum, inteqrasiya, innovasiyalar, İKT.

Ключевые слова: Стратегия образования, curriculum, интеграция, инновация, ИКТ.

Keywords: education strategy, curriculum, integration, innovation, information technology.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. “Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət strategiyası” 24 oktyabr 2013-cü il tarixli Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin sərəncamı/Xalq, 25 oktyabr 2013-cü il.
2. “Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” inkişaf konsepsiyası (Azərbaycan respublikası prezidentinin 2012-ci il 29 dekabr tarixli fərmanı)/ “Azərbaycan Müəllimi” qəz. 20 yanvar, 2013-cü il.
3. İnnovativ təlim metodları və texnologiyaları tezaurusu. Bakı, 2014, 240 s.
4. Əhmədov İ. Təhsil innovasiyalarının idarə edilməsi/ Azərbaycan müəllimi, 31 yanvar, 2014- cü il.

Xülasə

İNNOVASİYALARDAN İSTİFADƏ MÜASİRLƏŞDİRMƏNİN VƏ KEYFİYYƏTİN YÜKSƏLDİLMƏSİNİN MÜHÜM AMİLİ KİMİ

Bu gün qloballaşma, inteqrasiya və sürətlə artan, yeniləşən informasiyalar dövründə keyfiyyətin əldə olunmasında bütün fəaliyyət sahələrinə müasir və yaradıcı yanaşmaq, yeni texnologiyaların, innovasiyaların tətbiq olunmasını tələb edir. Dünyada gedən qloballaşmanın bütün ölkələrə və bu ölkələrdə iqtisadiyyat, təhsil, istehsalat, hətta dövlətlərin siyasətinə göstərdiyi təsir Azərbaycan dövlətinin də təhsil siyasətinə müsbət təsir göstərmiş və onun inkişaf etmiş ölkələrin təhsil sistemində inteqrasiya olunmasına və innovasiyalardan istifadə etməyə əlverişli şərait yaratmışdır. Bu əlverişli şəraitəndən bacarıqla istifadə etdikdə təhsilin keyfiyyət və səmərəsi yüksəlir, təhsil alanların bilik və dünyagörüşü genişlənir.

İnnovasiya — yüksək səmərəliliyə malik yeniliyin tətbiqi, insanın intellektual fəaliyyətinin, kəşfinin, ixtirasının nəticəsi deməkdir. Bu gün bütün sahələrdə o cümlədən təhsildə xeyli müasir innovasiyalar mövcuddur ki ondan səmərəli və yaradıcılıqla istifadə olunmalıdır.

РЕЗИОМЕ

Использование инновации как основной фактор повышения эффективности и современности

В современных условиях повышения эффективности и современности можно достичь преимущественно за счет развития инновационных процессов, получающих конечное выражение в новых технологиях, новых видах конкурентоспособной продукции. Поиск и использование инноваций непосредственно на учебных процессах является актуальной проблемой. По своей природе инновации включают в себя не только технические или технологические разработки, но и любые изменения в лучшую сторону во всех сферах научно-производственной деятельности.

SUMMARY

The use of innovation as a major factor in increasing efficiency and modernity

In modern conditions, increasing efficiency and modernity can be achieved mainly through the development of innovative processes that receive final expression in new technologies, new types of competitive products. The search and use of innovation directly in the educational process is an urgent problem. By their nature, innovations include not only technical or technological developments, but also any changes for the better in all areas of scientific and production activities.

Rəyçi : Prof. Rüfət Lətif oğlu Hüseynzadə

Fəxriyyə Telman qızı Xudiyeva⁸³
AZƏRBAYCANDA QADIN TƏHSİLİNİN TƏŞƏKKÜLÜ TARİXİNDƏN

XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda qadın təhsili ayrı-ayrı şəxslərin evində təşkil olunurdu. Belə ki, 1851-ci ildə Bakıda 91 nəfər qadın öz evində ana dilində məktəb açmış və ya ayrı-ayrı qızlara fərdi təhsil verirdi. Belə məktəblər daha sonra Şuşa, Şamaxı, Gəncə, Nuxa və başqa şəhərlərdə də yaradıldı. Belə məktəblərdən biri dövrün maarifpərvər qadınlarından olan Güllübəyim xanım tərəfindən 1850-ci illərin sonunda Şamaxı şəhərində açılmışdır. Bu məktəbdə şəriət ilə yanaşı ana dili, hesab, fars dili, tarix, nəğmə və rəsm tədris edilirdi. Məktəb 1862-1863-cü illərə kimi fəaliyyət göstərmişdir.

1860-cı illərdə Gəncədə 11 qadın öz evində qızların təhsili ilə məşğul olmuşdur. Bu ev məktəblərində 55 qız təhsil alırdı.

1846-cı il mayın 5-də Tiflisdə, 1847-ci il mayın 14-də Kutaisidə "Müqəddəs Nina" Xeyriyyə cəmiyyətinin açdığı qız məktəbi Azərbaycanda da belə qız məktəblərinin açılmasına təkan verdi. Bu məktəblərdə təhsil rus dilində idi. Azərbaycanda da belə məktəblərin açılması zərurəti meydana gəldi və ilk belə məktəb 1848-ci ildə Şamaxıda açıldı.

Beləliklə Azərbaycan ərazisində rus dilində ilk qız məktəbi 1848-ci il aprelin 30-da Şamaxıda açıldı. Birinci il bu məktəbə 16 şagird cəlb edilmiş, 11 il fəaliyyət göstərmiş, 1859-cu ildə burada baş verən Zəlzələ nəticəsində məktəb dağılmış və Bakıya köçürülmüşdür.

1850-cı ildə İrəvanda yaradılmış "Müqəddəs Ripsime" Xeyriyyə Qadın cəmiyyəti qadınların, qızların təhsilində, maariflənməsində geniş fəaliyyət göstərirdi. Təhsil rus dilində idi. Bu sahədə cəmiyyət bir çox xeyriyyə tədbirləri keçirirdi. "Müqəddəs Ripsime" İrəvan qadın xeyriyyəçilik cəmiyyətinin fəaliyyətində Naxçıvan əhli general-leytenant Ehsan xanın qızı Sonabəyim, Ehsan xanın oğlu Naxçıvan xanı general-mayor Kəlbəlixanın qızı Sarabəyim, ştabkapitan İsmayıl xanın həyat yoldaşı Cahan xanım, kapitan Hüseyn Sultanovun həyat yoldaşı Tovuzbəyim, Mahmud ağanın həyat yoldaşı Xırda xanım, Nəcəf ağanın həyat yoldaşı Bəyimcan xanım, Cavan ağanın həyat yoldaşı Xırda xanım kimi məşhur adamların qızları və həyat yoldaşları fəal iştirak edirdilər. Əvvəlcə cəmiyyətin 63 üzvündən yalnız 7-si azərbaycanlı idisə, 1865-ci ildə "Müqəddəs Ripsime"-nin fəaliyyətində 42 azərbaycanlı qadın fəal iştirak edirdi. Bunlar dövlət məmurlarının, hərbcilərin, bəylərin, aristokratların həyat yoldaşları idilər. Bu zadəgan və təhsilli qadınlar müsəlman qadınlarına yardım etmək, onları zəngin milli, rus və Qərbi Avropa mədəniyyətinə yaxınlaşdırmaq arzusu ilə xeyriyyəçilik hərəkatına qoşulmuşdular. Onlar öz övladlarına Rusiyanın, Avropanın ən yaxşı tədris müəssisələrində təhsil verir, onlar sonralar məktəb açaraq öz xalqının qızlarını maarifləndirmək işinə dəstək verirdilər.

"Müqəddəs Ripsime" Xeyriyyə Qadın Cəmiyyəti 1850-ci ilin yanvarın 1-də İrəvan şəhərində ilk qız məktəbi açdı ki, burada 1851-ci ildə 21 qızdan 3-ü, 1856-cı ildə 28 qızdan 7 - si azərbaycanlı idi.

Daha sonralar 1860-cı illərdə keçirilən məktəb islahatından sonra 1864-cü il oktyabrın 1-də Zaqatalada 2-ci dərəcəli qız məktəbi açıldı.

1874-cü ildə Azərbaycanda Marinskaya adını almış ilk qadın gimnaziyası da açılmışdır.

1875-ci il oktyabrın 26-da Şuşada Xeyriyyə cəmiyyəti tərəfindən ilk qız məktəbinin əsası qoyuldu.

"1895-cı il yanvarın 14-də Gəncə "Müqəddəs Nina" qadın xeyriyyə cəmiyyətinin xətti ilə 6 nəfər rus şagirdlə ilk qız məktəbi fəaliyyətə başladı. Gəncədəki bu məktəb inkişaf edərək 1889-cu ildə progimnaziya, 1902-ci ildə isə gimnaziyaya çevrildi" (1, 147).

Qızların oğlan məktəblərinə cəlb edilməsinə Nuxa qəzasının Vartaşen (Oğuz) və Qarabulaq, Cəbrayıl qəzasının Qarğabazar kənd məktəblərində də rast gəlirik. Qarabulaq kəndində oxuyan 80 nəfərdən 5 nəfəri qızlar idi.

1895-ci ildə Qubada iki sinifli ibtidai məktəb nəzdində qızlar üçün ayrıca şöbə açılmışdı.

Qadınların təhsilinə böyük əhəmiyyət verən Qori Müəllimlər Seminariyasının məzunu Teymur Bayraməlibəyov 1917-ci ildə Lənkəranda "Ünas" (qızlar) məktəbinin əsasını qoymuşdur. Teymur bəy Bayraməlibəyovun inqilabi hərəkatda fəal iştirakı bəhanə göstərilərək, o, 1918-ci ildə həbs edilmiş və Bakıya göndərilmiş, onun işini qızı- Məryəm xanım davam etdirmişdir. 1918-1921-ci illərdə Lənkəranda fəaliyyət göstərən Qız məktəbinin müdiri olmuşdur.

Naxçıvan bölgəsində ilk qız məktəbinin 1870-ci ildə oktyabr ayının 7-də Əylis kəndində açıldığı mənbələrdə qeyd edilir. Bu məktəbdə 1 nəzarətçi (müdür), 1 fənn, 1 nəfər isə şəriət müəlliminin pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olduğu göstərilir. Əylis qız məktəbində I bölmədə 35, II bölmədə 22 nəfər, III bölmədə isə 10 nəfər şagird olmaqla 67 nəfər qız şagird təhsil almışdır. Naxçıvanda XIX əsrin sonlarında burada pedaqoji mühit və pedaqoji fikir sürətlə inkişaf etmiş və yeni mütərəqqi məktəblər, yeni pedaqoji fikirlər yaranmışdır. Naxçıvanda maarifçilik və yeni pedaqoji ideyalar böyük şair və pedaqoq, müəllim və məktəbdar Məhəmməd Tağı Sidqinin (1854-1903) əməli pedaqoji fəaliyyəti ilə daha da genişlənmiş və özünün yaratdığı yeni üsullu məktəblər, ədəbi-pedaqoji məclislər Naxçıvan pedaqoji mühitinin mərkəzinə çevrilmişdi.

"M.T.Sidqi "Üsuli-cədid" təliminin əsasını qoyan bir xalq müəllimi, bir məktəbdar kimi 1892-ci ildə Ordubadda "Əxtər" (Ulduz) adlı yeni üsullu milli məktəb açmışdır. 1894-cü ildə Sidqi daha yeni üsullu məktəb yaratmaq üçün Naxçıvana gəlmiş və 1894-cü ildə Naxçıvanda "Məktəbi tərbiyə" adlı yeni üsul məktəbi açmışdır ki, onun nəzdində bir qız məktəbi də yaratmışdır" (2,7).

1890-1897-ci illərdə Nehrəm kəndindəki iki sinifli məktəbin müdiri vəzifəsində çalışan C.Məmmədquluzadə bu məktəbdə 1896-cı ildə qızların məktəbə cəlb edilməsi üçün 8 nəfərdən ibarət "Qız sinfi" də yaratmışdır.

⁸³ Abşeron rayonu, Xırdalan, 2 №-li tam orta məktəbin tarix müəllimi

Naxçıvan Muxtar Respublikası Dövlət Arxivində saxlanılan sənədlərdə 1904-cü il oktyabr ayının 10-da Naxçıvanda ilk rus-Tatar qız məktəbinin də açıldığı göstərilir.

XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda xeyriyyəçilik hərəkatı genişləniirdi. Ən iri sənayeçi və mesenat Hacı Zeynalabdin Tağıyevin geniş və çoxcəhətli xeyriyyəçilik fəaliyyəti nəticəsində 1901-ci il 7 oktyabrda H.Z.Tağıyev Bakı Aleksandrinskaya adını almış ilk rus-müsəlman qız məktəbini açmışdır ki, bu - onun maarif sahəsindəki fəaliyyətinin ən yüksək səviyyəsi sayılır. H.Z.Tağıyev maarifə böyük üstünlük verir, onu qadın azadlığının həllində əsas meyar sayırdı. Azərbaycan qızları üçün milli məktəbin yaradılması barədə Tağıyev hələ XIX əsrin 90-cı illərində düşünmüşdü. Belə ki, tanınmış ictimai xadim M.A.Şahtaxtinskiyə yazdığı 4 may 1896-cı il tarixli məktubunda Tağıyev qeyd edirdi: “Müsəlman qadınını olduğu qapalı həyatdan çıxarmaqdan ötrü yeganə bir yol var – “yalnız məktəb; və bu məktəbi elə yaratmaq və elə qurmaq lazımdır ki, müsəlmanlar ona rəğbətlə yanaşsın və tam əminliklə öz qızlarını ora oxumağa göndərsinlər”.

Azərbaycan qadın təhsili yolunda mayak kimi işıq saçan bu məktəbin 1906-cı ildə ilk buraxılışı mədəni bir hadisəyə çevrilmişdi. İmtahan verən 15 nəfər qızın hamısı öz cavabları ilə müəllimlərini fərəhləndirmişdi. Şagirdlər istər Azərbaycan, istərsə də rus dilindən imtahanları əla qiymətlərlə vermişdilər. Həmin qızlar bunlardır: Ayna Musabəyova, Fatma Sultanova, Maral Bayraməlibəyova, Xeyransa Axundova, Əminə Məmmədova, Sona Axundova, Nəbat Nərimanova, Tura Əfəndiyeva, Tubu Əhmədbəyova, Səyad Usmiyeva, Gülşən Əlibəyova, Kövsər Nərimanova, Səidə Şeyxzadə, Münəvvər Əlibəyova, Nərgiz Sultanova. Məktəbi ilk dəfə qurtaran qızlara Quran, Lev Tolstoyun, Puşkinin, Qoqolun, Lermontovun əsərlərindən nüsxələr, təzə libas və başqa hədiyyələr verilmiş və bundan sonra hədiyyə vermək ənənəyə, adətə çevrilmişdir.

Qız məktəbini qurtaranların bir çoxu sonralar xalqımızın azadlıq mübarizəsində və mədəniyyətinin inkişafında görkəmli fəaliyyət göstərmiş, öz müəllimləri ilə birlikdə Azərbaycan qadınlarının təhsili uğrunda fədakarlıqla çalışmış, daha yeni qız məktəbləri açılmış, qadın təhsili yüksək pillələrə qalxmışdır.

Ədəbiyyat

1. Əhmədov H.M. Azərbaycan məktəb və pedaqoji fikir tarixi. Bakı: Elm və təhsil, 2014.

2. Hüseynzadə R.L. M.T.Sidqi dilimiz və məktəbimiz haqqında. Bakı: Müəllim, 2005

Açar sözlər: qadın, təhsil, maarif, məktəb, cəmiyyət.

Ключевые слова: женщина, образование, просвещение, школа, общество.

Keywords: woman, education, enlightenment, school, society.

Xülasə

Azərbaycanda qadın təhsilinintəşəkkülü və inkişafı

XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda xeyriyyəçilik hərəkatı genişləndi və iri sənayeçi və mesenat Hacı Zeynalabdin Tağıyevin geniş və çoxcəhətli fəaliyyəti nəticəsində 1901-ci il 7 oktyabrda Bakı Aleksandrinskaya adını almış ilk rus-müsəlman qız məktəbini açmışdır. Bu məktəbin 1906-cı ildə ilk buraxılışı mədəni bir hadisəyə çevrilmişdi. İmtahan verən 15 nəfər qızın hamısı öz cavabları ilə müəllimlərini fərəhləndirmişdi. Şagirdlər istər Azərbaycan, istərsə də rus dilindən imtahanları əla qiymətlərlə vermişdilər. daha sonralar da qız məktəblərinin inkişafına böyük diqqət yetirildi və qadın təhsili inkişaf etdi.

Резюме

Из истории женского образование в Азербайджан

До 1908 года не существовало ни одной государственной азербайджанской женской школы, в то время когда в Баку и Elizavetpol, русские женские школы были созданы еще в 1846 и 1848 г.г. и азербайджанки составляли ничтожный процент учащихся. Только 1901 - г.г. Г.З. Тагиев открыл Бакинской Александрийской русско-мусульманской женской школе. Попытки разрешения вопроса женского образования в Азербайджане имели место еще с конца XIX века. В тот же период был созван первый съезд учителей. Съезд этот, созданный в 1906 году при близком участии Гасанбека Зардаби, обсудил ряд важнейших вопросов народного просвещения, сплотил отряд прогрессивных учителей. Съезд направил внимание передовых деятелей просвещения и благотворительных обществ на вопросы женского образования, как на неотложную задачу. Съезд решил также в каждом городе открыть хотя бы одну женскую школу и организовать при Бакинской Александрийской русско-мусульманской женской школе педагогические курсы по подготовке преподавателей для этих школ. Одновременно группе учителей было поручено подготовить программы для организуемых педагогических курсов.

Summary

From the history of female education in Azerbaijan

Until 1908, there was not a single state Azerbaijani women's school, while in Baku and Elizavetpol, Russian women's schools were established in 1846 and 1848. and Azerbaijanis made up a negligible percentage of students. Only 1901 - G.Z. Tagiyev opened the Baku Alexandria Russian-Muslim women's school. Attempts to resolve the issue of female education in Azerbaijan have taken place since the end of the 19th century. In the same period, the first congress of teachers was convened. This congress, convened in 1906 with the close participation of Hasanbek Zardabi, discussed a number of important issues of public education, rallied a detachment of progressive teachers. Congress drew the attention of leading figures education and charitable societies on issues of female education as an emergency task. The Congress also decided to open at least one female school in each city and organize at the Baku Alexandria Russian-Muslim Women's School teacher training courses teacher training for these schools. At the same time, a group of teachers was assigned prepare programs for organized teacher training courses.

Rəyçi: Professor Rūfət Lətif oğlu Hüseynzadə

FRAZEOLÖJİ BİRLƏŞMƏLƏR VƏ ONLARIN ÖYRƏDİLMƏSİ YOLLARI

Xarici tələbələrə oxumaq öyrətmək bu yeni informasiyanı əldə etmək deməkdir, dil amilləri və anlayışlarını görmək, tarixi, mədəniyyəti öyrədilən dilində danışan xalqın güzarını dərk etməkdir.

Xarici tələbələri süni hazırlanmış, leksikası ümumbəşəri hadisələrlə və anlayışlarla hazırlanmış mətnlər üzərində dil öyrətmək çox çətin deyil. Ancaq adaptasiya prinsipi universal deyil. «Tam dəyərli tədris mətnində məqsədəuyğun dozalanmış ekvivalentsiz leksika olmalıdır» (V.V. Vinoqradov).

Frazeoloji birləşmələr «ekvivalentsiz leksikanın» tiplərindən biridir. Məhz frazeologiyanın araşdırılması xalqın tarixinin, məişətinin, adət-ənənələrinin, ümumilikdə xalqın həyatının xarakterinin öyrənilməsində böyük rol oynayır.

Tədris prosesində frazeologizmlərin keçirilməsi xarici tələbələrdə daha çox “dil hissiyətini” inkişaf etdirir.

Buradan nəticə çıxartmaq olar ki, frazeoloji birləşmələr üzərində planlaşdırılmış və məqsədə yönəldilmiş iş zəruridir. Bu nöqsanların obyektiv səbəbləri var.

Xarici tələbələrə frazeologiya üzərində iş bu sualların həllini tələb edir.

a) frazeoloji birləşmələrin seçilməsi prinsipləri

b) frazeoloji minimumu təyin edilməsi

c) frazeologizmlərin tələbərin nitqinə girişin ardillığı

Keçən əsrin birinci yarımilliyinin sonlarından məqalələri ilə akademik V.V.Vinoqradov çıxış etmişdir. V.V.Vinoqradovun təsnifatında frazeologizmlər frazeoloji vəhdətlər, yəni frazeoloji birliklər və frazeoloji uyuşmalar kimi verilir. Frazeologizmlərin tərkibinə idiomlar, sabit söz birləşmələri və ya kollokvializmlərdən başqa həm də mürəkkəb termin və adlar, nitq şablonları və klişələr, dramatik frazeologizmlər daxil edilir.

Ancaq aforizm və zərb-məsəllərsiz atalar sözləri və məsəllərsiz Azərbaycan dilinin frazeologiyasının öyrədilməsi tam olmaz. Azərbaycan dilinin öyrədilməsinin müasir metodikasında müxtəlif nöqtəyi nəzərinə frazeoloji vahidlərin əhəmiyyətinə diqqət verilir.

Ancaq metodiki ədəbiyyatda əcnəbi vətəndaşları hazırlığı fakültəsində təhsil alan tələbələri Azərbaycan dili frazeologiyasının tədrisi haqqında az tədqiq olunmuşdur.

Azərbaycan dilinin öyrədilməsində frazeologizmlər tətbiq olunur, ancaq seçilmiş materiallar təsadüfi xarakter daşıyır. Çalışmalar kommunikativ metodikasına cavab vermir.

Azərbaycan frazeologiyasının statistik işlənməmişdir. Ona görə frazeoloji minimumun seçilməsi subyektiv xarakter daşıyır. Əcnəbi vətəndaşları hazırlığı fakültəsində dərslərdə Azərbaycan atalar sözləri, frazeoloji birləşmələri verilib. Atalar sözlərinin mənasını başa salmaq üçün müəllimin materiallarına uyğun qəbul edilmiş metodiki işlərin biliyi olmalıdır.

Biz çalışacağıq (R.V.) vermək: metodiki tövsiyələr, dilin mənacə təhlili, materialın mənimsənilməsi, işlənilməsi və ona nəzarət, dilçilik materialı dilin mənacə təhlili, danışqda atalar sözlərinin işlənilməsi, dilin lüğət tərkibi, leksik və qrammatik minimuma əsaslanmış dərslərin öyrənilməsi.

Tədrisin ilk etapında xarici tələbələrin leksik və qrammatik ehtiyatları məhduddur və dilçilik terminlərlə demək olar ki, tanış deyillər, bizə məqsədəuyğundur ki, dərslərin giriş hissəsini verək.

Dərslərin giriş hissəsi.

Bizim dərslərdə iki Azərbaycan atalar sözü var.

Atalar sözləri və deməkdir? Formaya görə atalar sözü – bitmiş cümlədir. Lakin konkret şəraitdə insanlar bu cümlələri yaratmırlar, ancaq onu mütləq tam təkrar edirlər. Bütün atalar sözləri çox mənalı və təsirlidir. Bu bütün dillərdə belədir. Bu atalar sözlərində dilin idiomatik ifadəsi, fərqliliyi və özünə xas olan xüsusiyyətləri aşkar olunur.

Atalar sözləri tək-cə dil deyil, eyni zamanda xalqın şifahi xalqı yaratdığı, ənənəsi, tarixi, mədəniyyətidir. Biz Azərbaycan atalar sözləri ilə ona görə tanış oluruq ki, bilək əvvəllər azərbaycanlılar necə yaşayıb, işləyiblər. Əlbətdə biz atalar sözlərini öyrənirik ki, Azərbaycan dilini yaxşı bilək.

Metodik tövsiyələr.

1. Metodik tövsiyələr lövhədə yazılır. Müəllim onu oxuyur, sintaqmatikaya və intonasiyaya fikir verir. Tələbələr tərəfindən atalar sözlərinin təmiz tələffüzü məşq edilir. Sonra tələbələr mətni, atalar sözünün mənasına təhlilini oxuyur. Atalar sözü və danışığın arasında fəaliyyət göstərən dialoqu eşidir və onu atalar sözünü istifadə etməklə qurtarır. Müəllim atalar sözünün istifadəsi işlədilməsi dürtüst ifadə olunması fikrini tələbələrin dəftərinə yazdırır. Tələbələr verilmiş həmin atalar sözündə işlədilməsi üçün uyğun dialoqu düşünüb tapmalıdırlar. Tələbələrə təklif olunur ki, onların ana dilində olan atalar sözünün istifadəsi şəraitində fikirləşib tapmış dialoqu istifadə və onu uyğun Azərbaycan atalar sözü ilə müqayisə edilməsi məsələsinin mümkünliyini bildirsinslər, yada salsınlar. Əvvəlcədən müəllim materialın mənimsənilməsinə nəzarət aparılmasına kömək etmək üçün müqayisə olunmuş materialla tanış olmalıdır. Sonra müəllim atalar sözünün quruluşunu və səlahiyyətini göstərir. Atalar sözündə dilin lüğət tərkibində-qrammatikasına, hansı ki, aparılan dərslərin öyrənilməsi üçün lazımdır, fikir verilir. Sonrakı dərslərdə bütün atalar sözləri təkrarlanır, onların mənimsənilməsinə nəzarət aparılır. Dərslərdə dərslərdə siyahıdan tələbələrə lazım olan atalar sözlərini seçmək və onları başa çatdırmaq üçün bir neçə dialoq verilir.

⁸⁴ Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti, Baş müəllim

Aşağıda hər bir atalar sözünə mətnlər və onların müqayisəli materialı verilir.

1) De mənə edibsən, de ki, nə etdin.

Semantizasiya.

Dünən Yasin çox işlədi. O mətni oxudu, bütün ev tapşırıqlarını yazdı, bütün tapşırıqları həll etdi və yeni məcmuəni oxudu: «Ozon təbəqəsindəki dəlik daralır». Biz deyirik ki, Yasin çox maraqlı insandır. O, ciddi və mütəşəkkil tələbədir. Onun dostu Atamancan deyir ki, dünən oda məşğul idi. Əvvəlcə o istirahət etdi. Musiqiyə qulaq asdı, ona görə ki, o musiqini çox sevdi. Böyük həzzilə televizora baxdı, ona görə ki, dünən maraqlı futbol matçı göstərirdilər. Ondan sonra o ev tapşırıqlarını həll etdi. O mətni oxudu, ancaq axıra kimi yox, ona görə ki, mətn çox çətin idi. Məndə yeni sözlər var idi, lakin Atamancan onları bilmir, ona görə ki, onun lüğəti yoxdur. O səkkiz çalışma yazdı, ancaq axıra kimi yazmadı, ona görə ki, tapşırığı başa düşmədi. Biz deyirik ki, Atamancan ciddi və mütəşəkkil insan deyil.

Suallar.

Dünən Yasin nə edirdi? O çox çalışdı? Atamancan da dünən məşğul idi? Dünən o çox işlədi? Nə üçün? O necə insandı?

Danışqıda işlətmə

Bu gün səhər müəllimə deyir:

- Buyurun, sizin dəftərinizdi? Xahiş edirəm verin.

- Budur o. Buyurun götürün.

- Atamancan sizin dəftəriniz hamı?

- Siz bilirsiniz, dünən mən çox məşğuldum.

- Ancaq mən mətni oxudum, çalışmaları yazdım. Ev tapşırıqlarını həll etdim.

- Buyurun, göstərin onu.

- Ancaq mən çalışmaları yazmadım, ona görə ki, mətni oxudum.

- Mətni oxuyun.

- Bağışlayın, mən onu axıra kimi oxumadım, ona görə ki, burada yeni sözlər var. Mən onları uzun müddət öyrəndim.

- Buyurun deyən, türkcə nümunə necə deyilir?

- Mən bus özü bilmirəm, ona görə ki, məndə böyük lüğət yoxdur.

- Amma lüğət dərslikdə var. Hə, Atamancan, atalarımız deyir: «De mənə edibsən, de nə etdin».

İşlədilmə şəraiti

Biz atalar sözünü o adama deyirik ki, o nə vaxtsa nəisə edir, ancaq axıra kimi yox, nə vaxtsa o deyir ki, nə işə edib, ancaq nəticəsini göstərə bilmir.

Ziddiyyətli metarial

İngiliscə: Saying and doing are two? – Danışqı və etmək (iş görmək) – müxtəlif şeylərdir.

A man of words and not of deeds is like a garden full of weeds. - İnsan sözü ancaq alaq otu olan bağa bənzəyir.

Good words and no deeds. – Gözəl sözdür amma iş yoxdur.

Eyni atalar sözlərinin ekvivalenti türkcə, farsca, fransızca, ispanca və s. dillərdə verilə bilər.

2. Mənə de sənə dostun kimdir, mən sənə deyim, sən kimsən.

Semantizasiya

Onlar hər işi bir yerdə görürlər: dərs oxuyurlar, istirahət edirlər. Onlar bir yerdə teatra gedirlər və ya bir yerdə musiqi eşidirlər, birlikdə filmə və ya futbola baxırlar, ona görə ki, idmanı sevirilər. Əgər sizin dostunuz ciddidir, qeyri adı, maraqlı, yaxşı insandır, biz deyə bilərik ki, siz də elə insansınız. Çox vaxt insan ciddi olmur, qeyri-mütəşəkkildir, ona görə ki, onun bu cür dostları var.

Danışqıda işlətmə

- Salam, Məhəmməd! Kimi sən gözləyirsən?

- Fatihi. Kinoya gedəcəyik.

- Nə vaxt film başlayır?

- Dəqiq bilmirəm, gərək ki, saat 7-də.

- Məhəmməd, sənə hələ vaxtın var, indi hələ saat 6-dır, mənə kömək et riyaziyyatdan məsələni həll etmək. Mən artıq Fatihdən soruşdum, onu necə həll etmək lazımdır. Ancaq o dedi ki, bu gün çox məşğuldur, ona görə ki, sabah onun yoxlama işi olacaq.

- Bağışla, Yasin, indi mənim də vaxtım yoxdur. Sən bilirsən, sabah fakültədə konsert olacaq. Əvvəlcə mən şeiri öyrənməliyəm, sonra nəğməni təkrar etməliyəm... Ona görə də bu gün mənim çox işim var, sabah mən konsertdə çıxış edəcəm.

- Sən sonra nə edəcəksən?

- Sonra? Sonra ...mən filmə baxacam.

- Hə, Məhəmməd deyillər:

Suallar

Nə üçün Fatihi Yasinə kömək etmədi riyaziyyatdan məsələni həll etsin? Siz necə fikirləşirsiniz, o düzünü dedi? Nə üçün Məhəmməd Yasinə kömək etmədi?

İşlədilmə şəraiti

Biz bu atalar sözünü deyirik, istəyirik ki, deyək o necə insandır. Biz bunu edə bilərik, ona görə ki, onun dostunu yaxşı tanıyırdıq. Adətən bu mənfi xasiyyətnamədir.

Ziddiyyətli material

İngiliscə: A man is known by the company he keeps. İnsan öz yoldaşlıq etdiyi adamlarla tanınır.

Eyni cürə atalar sözlərinin ekvivalenti türkcə, farsca, fransızca, ispanca və s. dillərdə verilə bilər.

Nəticədə qeyd edək ki, yuxarıda verilmiş material xarici tələbələrin Azərbaycan ata-sözlərinin mənasını və istifadə şəraitlərinin başa düşülməsini təmin edir. Frazeoloji birləşmələrinin, o cümlədən ata sözlərinin öyrənilməsi, şifahi və yazılı danışqların inkişafına kömək edir. Bu imkan verir ki, tələbələrə nəinki dil öyrənilməsinə, eyni zamanda kommunikativ imkanlarının artırılmasına həvəsləndirir.

Atalar sözlərinin ziddiyyətli öyrənilməsi imkan verir ki, tələbələr iki dilin əsrlərlə yığılmış xalqın təcrübəsi və xalq müdriklüyünü ifadə edən üsul və qaydaları müqayisə etsinlər. Bu Azərbaycan dilinin özünə məxsus xüsusiyyətini nümayiş etdirir və atalar sözlərinin, frazeoloji vahidlərinin mənimsənilməsinə və yadda saxlanılmasına kömək edir. Şübhəsiz, təkcə bu materiallar mümkün ola bilən deyil. Tələbələrin təhsilində məqsəd və profilindən onların ana dilindən asılı olaraq əlavə edilə bilər.

Ədəbiyyat:

1. Reyhan Həbibli Azərbaycan dili. Bakı, 2010
2. Cəlilova Z. Azərbaycan dili fənni üzrə praktikum. Bakı, 2014
3. Bayramov H. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Maarif:1978
4. Orucov Ə.Ə. Azərbaycanca-rusca frazeologiya lüğəti. Bakı, 1978
5. Тагиров М.А. Русско-азербайджанский фразеологический словарь. Баку, 1974
6. Азярбайҗан ядыби дили тарихи (совет дюврц). ЫҖЫЫ җ, Бақы, Елм, 1982.
7. Шириялийев М.Ш. Истилашларын йарадылмасындакы ясас принсипляр. Азярб. ССР ЕА Дил Институтунун Ясырлары, Ы җ, 1947.
8. Брагина А.А. Лексика языка и культура страны: Изучение лексики в лингвострановедческом аспекте. М., Русский язык, 1981.
9. Брагина А.А. Русское слово в языках мира, М., Просвещение, 1978.
10. Асланов А.А. Обогащение словарного состава азербайджанского литературного языка в советский период. **Автореф. дисс. канд. филол. наук**, Баку, 1954.

Acar sözlər: *xarici, məişət, frazeoloji birləşmə, leksika, məqalə, sabit söz birləşməsi.*

Ключевые слова: *иностранные, отечественные, фразеологические, лексика,*

Keywords: *foreign, domestic, phraseological, vocabulary, articles, keywords.*

Xülasə

Xarici tələbələrin Azərbaycan ata-sözlərinin mənasını və istifadə şəraitlərinin başa düşülməsini təmin edir. Frazeoloji birləşmələrinin, o cümlədən ata sözlərinin öyrənilməsi, şifahi və yazılı danışqların inkişafına kömək edir. Bu imkan verir ki, tələbələrə nəinki dil öyrənilməsinə, eyni zamanda kommunikativ imkanlarının artırılmasına həvəsləndirir. Atalar sözlərinin ziddiyyətli öyrənilməsi imkan verir ki, tələbələr iki dilin əsrlərlə yığılmış xalqın təcrübəsi və xalq müdriklüyünü ifadə edən üsul və qaydaları müqayisə etsinlər. Bu Azərbaycan dilinin özünə məxsus xüsusiyyətini nümayiş etdirir və atalar sözlərinin, frazeoloji vahidlərinin mənimsənilməsinə və yadda saxlanılmasına kömək edir. Şübhəsiz, təkcə bu materiallar mümkün ola bilən deyil. Tələbələrin təhsilində məqsəd və profilindən onların ana dilindən asılı olaraq əlavə edilə bilər.

Фразеологические соединения и способы их преподавания

Резюме

Обеспечивает понимание смысла и условий использования азербайджанских существительных иностранными студентами. Изучение фразеологических соединений, в том числе псевдонимов, способствует развитию устных и письменных разговоров. Это побуждает студентов не только изучать язык, но и совершенствовать свои навыки общения.

Исследование противоречивых пословиц, что позволяет студентам испытать язык людей и людей, которые накопились на протяжении веков, что свидетельствует о том, что müdriklüyünü сравнить процедуры и правила. Это демонстрирует своеобразие азербайджанского языка и помогает освоить и запомнить пословицы и фразы. Конечно, не только этот материал возможен. Цель и профиль студентов могут быть добавлены в зависимости от их родного языка.

Phraseological compounds and ways of their teaching

Summary

Provides understanding of the meaning and conditions of use of Azerbaijani nouns by foreign students. The study of phraseological compounds, including pseudonyms, promotes the development of oral and written conversations. This encourages students not only to learn the language but also to enhance their communication skills. The controversial study of proverbs allows students to compare the methods and rules that reflect the experience and popular wisdom of the two languages. It demonstrates the peculiarity of the Azerbaijani language and helps to master and remember the proverbs and phrases. Of course, not only is this material possible. The purpose and profile of students can be added depending on their native language.

RƏYÇİ: dos.E.Vəliyeva

USING SHORT STORIES IN EFL CLASSES THE LAST LEAF

The main principle of all these activities is the communicative approach to teaching English. Sometimes, our people here call it “western methodology”. It is because the communicative way of teaching differs greatly from our traditional way of teaching which is based on the grammar translation method. Some teachers in our country might believe that there is no need for a new teaching methodology. The point is that there have been many changes in the social, political and economic life in Azerbaijan since the country gained its independence. Education can’t be unaffected by these changes. The English language has become more accessible, creating a demand for communication in what many people perceive to be the world’s language of democracy, freedom and business. I think we, teachers, should respond to this demand by using new methods in teaching English. Today’s students differ greatly from the students of my generation. Now students are eager to learn how to use the language they are taught. When I was a student I needn’t use English for communicative purposes. We students used to learn English only for academic purposes. But the direction in English teaching is changing with the developing needs of my country. English is now mostly used to communicate with other people through the skills of speaking, listening, reading and writing. In the job market of Azerbaijan students are expected to communicate in English after finishing school or graduating from the university.

All these needs made me work on classroom activities that are mainly based on the communicative method. I have not only used these activities in my classes successfully, but I also shared them with my colleagues who have found them useful for their English classes. Here are some comments from my fellow teachers:

- I have used the book “O. Henry’s American Scenes” in the “Home Reading” classes. I used to ask students either to retell the text or to translate it. Now it is easy for me to check students’ understanding by asking students to do “Understanding Main Idea” and “Close Reading” activities.
- I use another book in the “Home Reading” classes. But I think I learned a lot from these activities. They showed me how much a teacher can do by creating activities for the different reading material.
- I use articles from English newspapers to teach my lessons. After getting acquainted with the activities for the book “O. Henry’s American Scenes” I developed similar speaking activities for my “Newspaper Material” classes. I have to say that students became more motivated. They prefer to discuss the issue rather than to retell newspaper article.

Some of my fellow teachers told that they had failed to use writing activities in their classes. They told that their students had difficulties in responding to what the author said in the certain paragraph or in the whole story. I explained to them that they should have prepared students for these activities. First, teachers should get students involved in open discussion asking them questions such as: “What do you think about this paragraph or story?” or “Can you relate yourself to the situation described in the story?” Only after such preparation can students response to what the author says either in the paragraph or in the story. Having students to listen to each others’ writing also helps them to do this task successfully.

These activities are suitable for both university and high school students. I introduced these activities to high school teachers in one of my recent workshops. I recommended them to develop their own activities for the texts included in their school textbooks using my activities as models. After creating activities, some of them responded that the ones they had created provided good opportunities for students to use English in the class. There were no pair or group work activities in their textbooks. The activities they developed in the workshop required a lot of pair work and group work. Ultimately, students became more motivated to express themselves in English participating in the activities their teachers planned for them. The activities I have included in this thesis are not equally difficult. Some of them are challenging whereas others might seem very simple and easy. The reason for this is that I wanted these activities to be useful to both high school and university teachers

Though there are several types of activities for each story, this doesn’t mean the teacher who is going to use the stories activities has to go through all of them. The teacher can use them selectively depending on the aim of the lesson and also depending on the level, interest and size of the class. As I have mentioned, these activities are for the Home Reading lessons so students have to read the stories at home. But it is also possible to have the students read the stories in class.

The procedure for working with each story is as follows:

Before students read:

- Students look up the key words in their dictionary and learn them.
- They write a sentence for each word in their copy-books. The teacher can either check them orally (a student reads the sentences while the teacher and the other students listen and correct the incorrect sentences) or he/she can collect the copy-books and check them depending on the aim of the lesson.
- Students are asked to think about the topic related to the story they are going to read. They will be asked to speak about it either with their partner or in a small group in the class.

After students read:

⁸⁵ BDU. E-mail: tamilla35yahoo.com

A+B: Understanding the Main Ideas and Close Reading

Students get ready for these exercises at home. These check-up exercises are a quick method of ascertaining whether students have read and comprehended the story. Teachers can use them in any way that they think will benefit the students.

- Teachers can check students' understanding through a game. The student or group of the students answering the most questions will have a higher score and will win the game.

C. Speaking (Discussion, Role Play)

- Teachers arrange the class into small groups. The time is set for the group work. If there are several discussion questions and role-plays, each group can have a different one.
- When the time is up, each group is called on to present to the rest of the class. Each member should participate in a group presentation.

D+E: Vocabulary Practice and Writing

- I understood that it was my mistake. As she was a new student in this group it was difficult for her to read her writing in which she wrote her feelings about the issue before the whole class. She was Teachers can assign both these exercise as home work or class work.
- It can be interesting for the students to listen to each others' writings so teachers can ask students to read their writings aloud in front of the class. But they should inform students about it ahead of time.

Once my student refused to read her writing. She said that she didn't know she would have to read it before the students. afraid of being ridiculed. She needed time to feel herself a part of the group. The teacher should remember that a relaxed and friendly atmosphere is essential in using these activities.

In this article I introduce the story "The Last Leaf" and accompan

THE LAST LEAF

In a small part of the city west of Washington Square, the streets have gone wild. They turn in different directions. They are broken into small pieces called "places." One street goes across itself one or two times. A painter once discovered something possible and valuable about this street. Suppose a painter had some painting materials for which he had not paid. Suppose he had no money. Suppose a man came to get the money. The man might walk down that street and suddenly meet himself coming back, without having received a cent!

This part of the city is called Greenwich Village. And to old Greenwich Village the painters soon came. Here they found rooms they liked, with good light and at a low cost.

Sue and Johnsy lived at the top of a building with three floors. One of these young women came from Maine; the other from California. They had met at a restaurant on Eighth Street. There they discovered that they liked the same kind of art, the same kind of food, and the same kind of clothes. So they decided to live and work together.

That was in the spring.

Toward winter a cold stranger entered Greenwich Village. No one could see him. He walked around touching one person here and another there with his icy fingers. He was a bad sickness. Doctors called him **Pneumonia**. On the east side of the city he hurried, touching many people; but in the narrow streets of Greenwich Village he did not move so quickly.

Mr. Pneumonia was not a nice old gentleman. A nice old gentleman would not hurt a weak little woman from California. But Mr. Pneumonia touched Johnsy with his cold fingers. She lay on her bed almost without moving, and she looked through the window at the wall of the house next to hers.

One morning the busy doctor spoke to Sue alone in the hall, where Johnsy could not hear.

"She has a very small chance," he said. "She has a chance, if she wants to live. If people don't want to live, I can't do much for them. Your little lady has decided that she is not going to get well. Is there something that is troubling her?"

"She always wanted to go to Italy and paint a picture of the Bay of Naples," said Sue.

"Paint! Not paint. Is there anything worth being troubled about? A man?"

"A man?" said Sue. "Is a man worth—No, doctor. There is not a man."

"It is weakness," said the doctor. "I will do all I know how to do. But when a sick person begins to feel that he's going to die, half my work is useless. Talk to her about new winter clothes. If she were interested in the future, her chances would be better."

After the doctor had gone, Sue went into the workroom to cry. Then she walked into Johnsy's room. She carried some of her painting materials, and she was singing.

Johnsy lay there, very thin and very quiet. Her face was turned toward the window. Sue stopped singing, thinking that Johnsy was asleep.

Sue began to work. As she worked she heard a low sound, again and again. She went quickly to the bedside.

Johnsy's eyes were open wide. She was looking out the window and counting—counting back.

"Twelve," she said; and a little later, "Eleven"; and then, "Ten," and, "Nine"; and then, "Eight," and, "Seven," almost together.

Sue looked out the window. What was there to count? There was only the side wall of the next house, a short distance away. The wall had no window. An old, old tree grew against the wall. The cold breath of winter had already touched it. Almost all its leaves had fallen from its dark **branches**.

"What is it, dear?" asked Sue.

"Six," said Johnsy, in a voice still lower. "They're falling faster now. Three days ago there were almost a hundred. It hurt my head to count them. But now it's easy. There goes another one. There are only five now."

"Five what, dear? Tell your Sue."

"Leaves. On the tree. When the last one falls, I must go, too. I've known that for three days. Didn't the doctor tell you?"

"Oh, I never heard of such a thing," said Sue. "It doesn't have any sense in it. What does an old tree have to do with you? Or with your getting well? And you used to love that tree so much. Don't be a little fool. The doctor told me your chances for getting well. He told me this morning. He said you had very good chances! Try to eat a little now. And then I'll go back to work. And then I can sell my picture, and then I can buy something more for you to eat to make you strong."

"You don't have to buy anything for me," said Johnsy. She still looked out the window. "There goes another. No, I don't want anything to eat. Now there are four. I want to see the last one fall before night. Then I'll go, too."

"Johnsy, dear," said Sue, "will you promise me to close your eyes and keep them closed? Will you promise not to look out the window until I finish working? I must have this picture ready tomorrow. I need the light; I can't cover the window."

"Couldn't you work in the other room?" asked Johnsy coldly.

"I'd rather be here by you," said Sue. "And I don't want you to look at those leaves."

"Tell me as soon as you have finished," said Johnsy. She closed her eyes and lay white and still. "Because I want to see the last leaf fall. I have done enough waiting. I have done enough thinking. I want to go sailing down, down, like one of those leaves."

"Try to sleep," said Sue. "I must call Behrman to come up here. I want to paint a man in this picture, and I'll make him look like Behrman. I won't be gone a minute. Don't try to move till I come back."

Old Behrman was a painter who lived on the first floor of their house. He was past sixty. He had had no success as a painter. For forty years he had painted, without ever painting a good picture. He had always talked of painting a great picture, a **masterpiece**, but he had never yet started it.

He got a little money by letting others paint pictures of him. He drank too much. He still talked of his great masterpiece. And he believed that it was his special **duty** to do everything possible to help Sue and Johnsy.

Sue found him in his dark room, and she knew that he had been drinking. She could **smell** it. She told him about Johnsy and the leaves on the vine. She said that she was afraid that Johnsy would indeed sail down, down like the leaf. Her hold on the world was growing weaker.

Old Behrman **shouted** his anger over such an idea.

"What!" he cried. "Are there such fools? Do people die because leaves drop off a tree? I have not heard of such a thing. No, I will not come up and sit while you make a picture of me. Why do you allow her to think such a thing? That poor little Johnsy!"

"She is very sick and weak," said Sue. "The sickness has put these strange ideas into her mind. Mr. Behrman, if you won't come, you won't. But I don't think you're very nice."

"This is like a woman!" shouted Behrman. "Who said I will not come? Go. I come with you. For half an hour I have been trying to say that I will come. God! This is not any place for someone so good as Johnsy to lie sick. Some day I shall paint my masterpiece, and we shall all go away from here. God! Yes."

Johnsy was sleeping when they went up. Sue covered the window, and took Behrman into the other room. There they looked out the window fearfully at the tree. Then they looked at each other for a moment without speaking. A cold rain was falling, with a little snow in it too.

Behrman sat down, and Sue began to paint.

She worked through most of the night.

In the morning, after an hour's sleep, she went to Johnsy's bedside. Johnsy with wide-open eyes was looking toward the window. "I want to see," she told Sue.

Sue took the cover from the window.

But after the beating rain and the wild wind that had not stopped through the whole night, there still was one leaf to be seen against the wall. It was the last on the tree. It was still dark green near the branch. But at the edges it was turning yellow with age. There it was **hanging** from a branch nearly twenty feet above the ground.

"It is the last one," said Johnsy. "I thought it would surely fall during the night. I heard the wind. It will fall today, and I shall die at the same time."

"Dear, dear Johnsy!" said Sue. "Think of me, if you won't think of yourself. What would I do?"

But Johnsy did not answer. The most lonely thing in the world is a soul when it is preparing to go on its far journey. The ties that held her to friendship and to earth were breaking, one by one.

The day slowly passed. As it grew dark, they could still see the leaf hanging from its branch against the wall. And then, as the night came, the north wind began again to blow. The rain still beat against the windows.

When it was light enough the next morning, Johnsy again commanded that she be allowed to see.

The leaf was still there.

Johnsy lay for a long time looking at it. And then she called to Sue, who was cooking something for her to eat.

"I've been a bad girl, Sue," said Johnsy. "Something has made that last leaf stay there to show me how bad I was. It is wrong to want to die. I'll try to eat now. But first bring me a looking-glass, so that I can see myself. And then I'll sit up and watch you cook."

An hour later she said, "Sue, some day I hope to paint the Bay of Naples."

The doctor came in the afternoon. Sue followed him into the hall outside Johnsy's room to talk to him.

"The chances are good," said the doctor. He took Sue's thin, shaking hand in his. "Give her good **care**, and she'll get well. And now I must see another sick person in this house. His name is Behrman. A painter, I believe. Pneumonia, too. He is an old, weak man, and he is very ill. There is no hope for him. But we take him to the hospital today. We'll make it as easy for him as we can."

The next day the doctor said to Sue: "She's safe. You have done it. Food and care now—that's all."

And that afternoon Sue came to the bed where Johnsy lay. She put one arm around her.

"I have something to tell you," she said. "Mr. Behrman died of pneumonia today in the hospital. He was ill only two days. Someone found him on the morning of the first day, in his room. He was helpless with pain.

"His shoes and his clothes were wet and as cold as ice. Everyone wondered where he had been. The night had been so cold and wild.

"And then they found some things. There was a light that he had taken outside. And there were his materials for painting. There was paint, green paint and yellow paint. And—

"Look out the window, dear, at the last leaf on the wall. Didn't you wonder why it never moved when the wind was blowing? Oh, my dear, it is Behrman's great masterpiece—he painted it there the night that the last leaf fell."

THE LAST LEAF ACTIVITIES

Before you read:

- Look up the words in bold in your dictionary.
- Use the new words in your own sentences.
- Tell your partner who is your favorite painter and what paintings you like best.

After you read:

A. Understanding the Main

Answer the following questions with complete sentences.

- Why did painters come to live to Greenwich Village?
- Why did Sue and Johnsy live together?
- What was Johnsy's great wish?
- Why was Johnsy counting the leaves falling from the tree against her window?
- What did Behrman love to talk about?
- What made Johnsy believe that she would live?
- Why didn't the last leaf on the wall move when the wind was blowing?

B. Close Reading

If the sentence is true, write "T" next to it. If it is not true, write "F" for False. If the sentence is false, change it and make it true.

- Painters paid a lot of money for the rooms in Greenwich Village.
- Sue and Johnsy both were from California.
- Johnsy caught Pneumonia in early spring.
- Johnsy was sleeping while Sue was painting.
- Old Behrman was a painter who was Sue and Johnsy's neighbour.
- The last leaf didn't fell.
- The last leaf on the wall was Behrman's great masterpiece.

C. Speaking

Discussion

- Why does the author consider Behrman's last work to be his masterpiece?
- Rehearse the following dialogues with your partner:
The doctor and Sue
Sue and Johnsy
Behrman and Sue
- What can you say about Sue's attitude to men regarding her answer to the doctor's question "Is there anything worth being troubled about? A man?"
- "She has a chance if she wants to live". Do you agree with the doctor's statement?
Do you know any person who could fight against his serious illness only because he wanted to love?

D. Vocabulary Practice

For each space in the sentence below, choose the best word from the following list. You may need to change the form of the word.

masterpiece	duty	branch	shout
hang	care	pneumonia	smell

- I ----- the picture on the wall of my room.

- Lynn loves going to the museum to watch the _____ of the painters of different times.
- He still can't forget his younger brother who died of _____ few years ago.
- Marilyn opened the window and the _____ of the roses filled her room.
- Pat soon recovered under the _____ both of the physician and the people close to her.
- Mother _____ shouted at her son who was throwing small stones at the birds.

E. Writing

1. Complete Sue's letter to her mother:

Dear mum, I have already recovered. I am grateful to Johnsy for her care and also to Behrman ...

- Choose the paragraph in the story that you liked best. What do you think about this paragraph?
- Give a character sketch of Behrman.
- Write a story to illustrate the proverb "A friend in need is a friend indeed"

THE LAST LEAF

ANSWERS TO ACTIVITIES

After you read:

A. Understanding the Main Ideas

- Painters came to live to Greenwich Village, because the rooms here were light and at a low cost.
- They liked the same kind of art, the same kind of food, and the same kind of clothes.
- Johnsy's great wish was to paint a picture of the Bay of Naples.
- She thought that when the last leaf fell she would die.
- Behrman loved to talk of painting a great picture, a masterpiece.
- When Johnsy saw that not all the leaves fell during the windy night and the _____ last leaf was still in the tree she believed that she would live.
- The last leaf on the wall couldn't move because it wasn't a real leaf, it was a picture painted by Behrman.

B. Close Reading

If the sentence is true, write "T" next to it. If it is not true, write "F" for False. If the sentence is false, change it and make it true.

- F** Painters paid little money for the rooms in Greenwich Village.
- F** One of them was from California, the other from Maine.
- F** Johnsy caught Pneumonia in winter.
- T** Johnsy was sleeping while Sue was painting.
- T** Old Behrman was a painter who was Sue and Johnsy's neighbour.
- F** The last leaf fell.
- T** The last leaf on the wall was Behrman's great masterpiece.

D. Vocabulary Practice

- I **hanged** the picture on the wall of my room.
- Lynn loves going to the museum to watch **the masterpieces** of the painters of different times.
- He still can't forget his younger brother who died of **pneumonia** few years ago.
- Marilyn opened the window and the **smell** of the roses filled her room.
- Pat soon recovered under the **care** both of the physician and the people close to her.
- Mother **shouted** at her son who was throwing small stones at the birds.

I always give students writing assignments for each story they read. The most frequent type of assignment was is either a paragraph or a brief opinion essay on a question from the story. These writing activities are mostly focused on improving students' ability to expressing their thoughts fluently. This is why students know their grammar or spelling mistakes will not greatly affect their grades. They concentrate their thoughts on the content of the written assignments. Depending on the aim of the lesson I have students to work on their mistakes too. But mainly I pay attention to the content of their writing. I encourage them to use their imagination in writing. Studying the 4 skills in a course at the School for International Training during the summer of 2004, I learned how important it is to integrate reading and writing. I taught students how to respond to reading material through writing. It was challenging for them. But little by little they got used to write their ideas on the stories.

Reading my students' writings I saw how they improved their abilities to analyze and interpret the stories, to understand the writer's points of views on certain issues and also their ability to give character sketches of the different characters in the stories. It was interesting to see how they could relate the stories to their lives and speak about their own personal experiences. I think O. Henry's stories are not only an effective language teaching tool, but also an effective tool for teaching about real life. Reading these stories students learn life with its beauties and difficulties.

Good stories are ageless. Different generations can enjoy reading these stories so can my students.

Bibliography

- Mehtiyeva T.** 2018. "O. Henry's American Scenes" and the Accompanying Language Activities. Beau Bassin, Lambert Academic Publishing
- Aliyeva, R., Mehtiyeva, T., Silver, J.** 2002. *Interactive Teacher Training*. Baki: Chashioglu Press
- Doff, A.** 1981. *Teach English*. Cambridge: Cambridge University Press. **Elinor, C.** 1994. *O. Henry's American Scenes*. Washington D.C. USIA Ladder Edition
- Grelet, F.** 1981. *Developing Reading Skills*. Cambridge: Cambridge University Press
- Harmer, J.** 2001. *English Language Teaching*. Edinburgh: Longman.
- Wallace, C.** 1992. *Reading*. Oxford: Oxford University Press.

Açar sözlər: bacarıq, istək mövcud olmaq, metod, əlaqə

Ключевые слова: навьк, стремление, существовать, метод, взаимодействие,

Key words: skill, desire, exist, approach, interaction

РЕЗЮМЕ

Применение коротких рассказов на уроках иностранных языков

Огромную роль в развитии навыков чтения и разговорной речи у студентов, играет использование (применение) коротких рассказов. Преподаватели должны быть внимательны при выборе рассказов. Рассказы, уровень которых выше или ниже уровня знания языка у студентов, могут погасить мотивацию в изучении языка. Рассказы, должны соответствовать уровню знаний языка у студентов. В своей статье я описала методику использования рассказов О. Генри на своих уроках. Здесь повествуется, как улучшить восприятие, разговорную речь, чтение и письменность, то есть все 4 важных аспекта в изучении языка с помощью рассказов. Основной целью статьи является то, как с помощью развития навыков чтения и с использованием коммуникативного метода, усилить мотивацию студентов к изучению языка. Такая мотивация очень важна в проведении еще более интересных, увлекательных и динамичных уроков.

Rəyçi : dosent Möminat Ömərova

İBTİDAİ SİNİFLƏRDƏ OXU MATERIALLARI ÜZƏRİNDƏ MÜŞAHİDƏNİN MÜASİR METODLARLA TƏŞKİLİ

İbtidai siniflərdə mətn materialları üzərində dil hadisələrinin müşahidəsinin Azərbaycan dili dərslərində həyata keçirilməsi məqsədəuyğun hesab edilir.

Azərbaycan dili şagirdin söz ehtiyatını yeni söz və ifadələrlə zənginləşdirir, nitqin məntiqi, ardıcıl və rəhbərli qurmaq vərdişi yaranır. Şagird ana dili vasitəsilə hafizəsini, diqqətini, tənqidi təfəkkürünü, düşünmə qabiliyyətini inkişaf etdirir, onda həm yaradıcı təxəyyül, həm də idrak bacarığı formalaşır. İbtidai siniflərdə oxu materialları üzərində dil hadisələrinin müşahidəsinə təşkil etmək üçün təbii ki, müasir dövrün tələbi olan fəal təlim metodlarına müraciət etmək daha səmərəli nəticə verəcəkdir. Unutmaq olmaz ki, tədris olunan bütün fənlərin materiallarının mənimsənilməsi və qarşıya qoyulan məqsədə çatmaq ilk növbədə fəal dərslərin mərhələlərinin düzgün qurulmasından asılıdır. Müəllim nəyi necə öyrətməyi bilməli, hansı üsulu harada və nə zaman tətbiq etməyi düzgün bacarmalıdır.

Oxu prosesi özlüyündə mürəkkəb, çoxşaxəli prosesdir. Belə ki, bu prosesdə həm də şagirdi idrak fazalarına görə düşünməyə yönəltmək lazımdır. Şagird oxuduğu materialı tam dərk etməli, düşünməli, fikir yürütməyi bacarmalı və şüurlu şəkildə qavraya bilməlidir. Oxu informasiya mənbəyi olsa da, bu proses bilavasitə müəllim və şagirdin qarşılıqlı əməkdaşlığa əsaslanan, birgə fəaliyyətinin nəticəsi kimi meydana çıxır. Oxu elə bir prosesdir ki, bu prosesdə həm də, öyrədən öyrəninin müstəqil düşüncəyə malik olmasının da müntəzəm olaraq qayğısına qalmalı, onun hissələrini, intellektini, təfəkkürünü inkişaf etdirməli, diqqətini, əldə etdiyi nəticələri nəzarətdə saxlamalıdır. Oxu prosesi şagirdin özünəməxsus idrak fəaliyyətini bütöv şəkildə özündə əks etdirir, verilmiş oxu materialındakı məzmunun dərinədən başa düşülməsi, dərk olunması işini tamamlayır. Bilir ki, oxu prosesində həm də şagirdlərdə tənqidi təfəkkür də formalaşır. Bu zaman tənqidi təfəkkürün aşağıdakı meyilləri ortaya çıxır. Yəni şagirdlərdə intellektual maraq, geniş dünyagörüşlülük, başqalarının fikirlərinə hörmət, məqsədyönlü, sistemli olmaq, düşünmək, intellektual spektizm kimi müxtəlif xüsusiyyətlər formalaşır.

İbtidai siniflərdə seçilmiş oxu materialları həm dərslərdən, nəşr olunmuş kağız kitablardan, bununla yanaşı həm də elektron resurslardan faydalanmaqla seçilə bilər. Elektron vasitələr də müasir dövrün tələbi kimi oxu üçün daha geniş, məqsədyönlü imkanlar açır, əlverişli şərait yaradır. Ümumilikdə oxumaq prosesi, verilmiş mətnə yazılı sözləri tanıma, həmin sözlərin mənalılarının nə olduğunu bilmək və bu sözlərin mənalılarının düzgün dərk edilməsi kimi bir çox bacarığı özündə birləşdirən kompleks bir əməliyyatdır.

Həqiqətən də, son zamanlar şagirdlərdə, hətta böyüklərdə informasiyaların çoxunu internetdən, rəqəmsal cihaz və ekranlardan, videofilmlərdən, kinolardan almağa meyl artmışdır, internet mediasına güclü maraq oyanmışdır. Çünki günün tələbi online oxudur. Bu səbəbdən də oxu materialları seçilərkən müəllim internet resurslarından, dərslərdən, fərqli kitablardan şagirdlərin yaş və maraq səviyyəsinə, psixoloji xarakterinə uyğun material seçməyi bacarmalıdır. Çünki müəllim unutmamalıdır ki, şagirdlərin oxu mədəniyyətinin formalaşmasında kitab, mətn seçimi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Oxu prosesində dil hadisələrini müşahidə etməyə başlamazdan əvvəl müəllim mövzunun əsas ideyasını, özünün və dərslərin məqsədlərini, mühüm anlayışları qabaqcadan müəyyən etməlidir. Ümumilikdə oxu prosesi şagird üçün mürəkkəb bir prosesdir və bu prosesdə bir sıra çətinliklər də meydana çıxır ki, bu çətinliklər oxu prosesinin ilk dövrlərində daha çox özünü göstərir. Belə ki, oxu dairəsi bir hərfdən asılı olan, bu dar çərçivədən ibarət olan uşağın oxumaq üçün eyni zamanda bir neçə hərfi birləşdirmək istəməsi çətinlik yaradır. Buna səbəb kimi şagirdin görmə dairəsinin böyüklərə nisbətən daha kiçik olması, oxunacaq sətiri tez-tez itirməsi, materiallardan oxuduğunu tam anlamaması, bu prosesdə sıxılması da göstərilir. Oxu materialları üzərində dil hadisələrini müşahidə edərkən müəllim əvvəlcədən siyahı tərtib etməlidir. Bu siyahıya həmçinin internet resurslarından müxtəlif mətn növlərində olan bədii, elmi, texniki və siyasi ədəbiyyatlardan əlavələr də etməlidir.

İbtidai siniflərdə şagirdlərdə oxu bacarığı iki istiqamətdə inkişaf etdirilir:

- Birinci istiqamətdə oxu texnikasının inkişafı əsas götürülür, səlis, düzgün, ifadəli oxuya diqqət edilir.

- İkinci istiqamət əsasən şüurlu oxunun məqsədyönlü təşkili, dinləyib anlama, əsas fikri müəyyən etmə kimi bacarıqların inkişafı üzərində qurulur.

İbtidai siniflərdə mətn materialları üzərində dil hadisələrini müşahidə edərkən məqsədyönlü şəkildə oxu mədəniyyətinin formalaşdırılmasını, şagirdlərdə şüurlu, hamı tərəfindən anlaşılan oxuya maraq oyatmağı, internet materiallarının, kitabların səmərəli mütaliəsi üçün istiqamət verməyi unutmaq olmaz. Çünki həyat təcrübəsi qazanmaq, bu prosesdə özünü təkmilləşdirmək, hadisələrə və şəxslərə tənqidi yanaşmaq, idrak ehtiyac, şəxsi təhsil, hissələrin tələbatı, emosional və estetik tələbat həmçinin əyləncə məqsədli oxu mütaliəsinin əsas səbəb və məqsədlərindən sayılır. İbtidai siniflərdə mətn materialları üzərində dil hadisələri ilə Bundan əlavə oxu materialları üzərində dil hadisələrinin müşahidəsi dərslərin bütün mərhələlərində aparıla bilər. Çünki dil bacarıqlarının formalaşdırılması, dildən istifadə dərslərin bütün mərhələlərini əhatə edir. Oxu materialları üzərində dil hadisələrinin müşahidəsinə təşkil edərkən müəllim şagirdlərin intellekt qabiliyyətlərinin də inkişafını nəzarətdə saxlamalı, onlarda təhlil etmə, quraşdırma, mühakimə yürütmə, planlaşdırma kimi bacarıqları da aşılamalıdır. Bu zaman müəllim müşahidə prosesini müxtəlif fəal təlim üsulları ilə və şagirdlərin nitqinin inkişafında xüsusi əhəmiyyəti olan aşağıdakı intellektual oyunlarla həyata keçirə bilər:

1. **“Öz valideynin kimi oxu”** - Şagird verilmiş materialı valideyninin nitqinə uyğun olaraq səsləndirməyə çalışır.

2. **“Doğrunu tap”** - Müəllim müxtəlif rəngli, kiçik vərəqlərdə tələffüz forması ilə yazılan mətnlər yazır. Şagirdləri 4 qrupa bölür. Hər qrupa bir dəstə mətn yazılan vərəq verir. Sonra şagirdlərə tapşır ki, vərəqlərin içərisindən elə

mətn seçin ki, həmin mətnə tələffüz səhvi var. Verilən vaxt müddətində tələffüzü səhv yazılmış söz olan mətni hansı qrup tapsa qalib olur.

3. **“Sərbəst mən”**- Müəllim şagirdin oxuduğu mətni səhnələşdirməyi tapşırır, bu zaman təbii ki, şagird nitqində dil hadisələri müşahidə olunur. Heca səsdüşümü, səsartımı kimi
4. **“Yoldaş sayını artır”**- Daha sonra müəllim tapşırır ki, şagirdlərdən ikisi düzgün yazılan sözləri seçsinlər və həmin uşağı yanına çağırırlar, digər iki şagird isə vərəqlərdə tələffüzü səhv yazılan sözü seçsinlər və yanına çağırırlar. Sonda düzgün qərar verən və ətrafında şagird “dost” sayı çox olan qazanır və dostları ilə birgə qiymətləndirilir. Bu zaman düzgün ədəbi tələffüzün formalaşdırılması üzərində iş aparılır.
5. **“Yerimi tap”**- Müəllim bir stolun üzərinə bəzi sözlərin tələffüz, bəzi sözlərin yazılış formaları olan vərəqələr qoyur. Lövhədə isə Belə deyilir, Belə yazılır adlı iki torba asır. Sonra şagirdlərə müəyyən vaxt ərzində sözlərin yerini seçməyi tapşırır. Sonda torbalar açılır. Səhv atılan sözlər və səhvi edən şagirdlərə digər yoldaşları orfoqrafik-orfoepik məlumatları bir daha təkrar etdirir.
6. **“Müəlliminizi özüm seçirəm”**- Müəllim sinifdə gizli səsvermə aparır. Uşaqların hansı şagirdlə daha yaxın olduğunu tapır. Bu səsvermədə güclü-zəif şagird qrupunun yaranması üçün nəzarəti əldən vermir. Bu zaman şagirdlər onlara hər hansı çətinlik çəkdiyi mövzu ilə əlaqədar olaraq köməklik edəcək şagirdi özləri seçirlər. Seçilən şagird digər bir neçə şagirdin öyrədəni olur. Həmin öyrədən şagird qrupundakı zəif şagirdləri müəyyən vaxt çərçivəsində öyrətməyə başlayır, sonda təqdimat hissəsində göstərilən nəticələrə əsasən müəllim öyrədən və öyrənən şagirdlərin qiymətləndirməsini aparır. Əsas məqsəd şagirdlərin öyrənməsi və əldə etdikləri məlumatı necə ifadə etməlidirlər.

Hər bir ibtidai sinif müəllimi bilir ki, azyaşlı uşaqlar hər zaman böyüklərin istifadə etdiyi dili, danışıq formasını təbii surətdə təqlid edirlər. Bu səbəbdən də kiçikyaşlı məktəblilərin nitqində, oxusunda dil hadisələri müşahidə olunur. Müşahidə prosesində müəllim həm də şagirdləri ədəbi tələffüzün incəlikləri ilə silahlandırmağı da bacarmalıdır. Əsas məqsəd orfoepik normaları şagirdlərə öyrətməkdir. Bu prosesdə sanki uşaqları dilimizin incəlikləri ilə tanış edirik, onlara yeni “dil” öyrədirik. Uşaqları öyrənəcəkləri dillə elə tanış etməliyik ki, onların bu dili öyrənməyə maraqları daha çox olsun. Onlarda bu prosesə, dərsə maraq oyaatmaq üçün mahnılardan, oyunlardan, oyuncaqlardan, şəkillərdən, yaddaş kartlarından, müasir təlim metodlarından istifadə etmək lazımdır. Çünki kiçikyaşlı məktəblilər oyunlar zamanı daha artıq öyrənə bilirlər. Oxu bacarıqlarının məqsədyönlü inkişafı şagirdlərdə ibtidai siniflərdə danışıq bacarığının da formalaşdırılmasına gətirib çıxarır. Belə ki, danışıq bacarığının formalaşdırılması üçün ən geniş yayılmış üsullar müzakirə, təhlil və analiz, tənqidi yanaşma, yaradıcı nəqlətmə, nəzmi nəsrə çevirmək, debatlar, məruzə, oxuduqları və dinlədikləri mətnlər haqqında mühakimə yürütmək üsullarıdır.

Ümumiyyətlə müəllim unutmamalıdır ki, hər hansı bir dilə və həmin dildə nitqə yiyələnməyin bir sıra zəruri şərtləri var. Müəllim də ibtidai siniflərdə şagirdləri dilin gözəllikləri, xüsusiyyətləri, incəlikləri ilə tanış edərkən, həmçinin onları təhsil aldıkları dildə düzgün danışımağa yönləndirərkən həmin şərtləri nəzərə almalı, bu istiqamətdə işlər aparmalıdır. Birincisi şagirdlərin lügət ehtiyatını, söz bazasını zənginləşdirməli, onların fəal və qeyri fəal söz fonduna yeni sözlərin daxil olması mütəmadi nəzarətdə saxlanılmalıdır. İbtidai siniflərdə şagirdlərin yaş və maraq səviyyələrinə uyğun aparılan seçilmiş oxu materialları üzərində düzgün ədəbi tələffüz və ifadəli oxu vərdislərinin inkişafı istiqamətində məqsədyönlü işlər aparılmalıdır. Bu görülən işlərlə bərabər şagirdlərin müntəzəm olaraq söz birləşməsi, həmçinin cümlə qurmaq kimi vərdislərinin inkişafı, onların rabitəli nitqinin inkişafı izlənilməli, nəzarətdə saxlanılmalı, şagird öz nitqinə yaradıcı yanaşmağı bacarmalı, sinifdən xaric oxu materialları, ev tapşırığı seçərkən bu işə daha tələbbəkarlıqla yanaşılmalıdır. İbtidai siniflərdə oxu materialları üzərində dil hadisələrinin müşahidəsinin təlimin keyfiyyətinə təsirinin öyrənilməsi məqsədilə yeni təlim üsullarının seçilməsi və bu zaman qarşısındakı ilə müstəqil dialoq qurmağı bacaran, oxusu və nitqi ilə yaxşı mənada fərqlənən şəxsiyyətlər yetişdirməkdir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Əsgərova D. T. Ana dili dərslərində bədii materialların vasitə və yolları. Bakı 2015, 26 s.
2. Hüseynov M. Azərbaycan dili dərslərində rabitəli nitqin inkişafı. Bakı 2003, 210 s
3. Qurbanov V.T. Azərbaycan dili tədrisi metodikası, Müəllim 2015, 181s
4. Qurbanov V.T. Nitq mədəniyyətinin əsasları. Müəllim. 2013, 152s
5. Qurbanov V.T. Azərbaycan dilinin təlimində fərdi əlaqələrdən istifadə üzrə işin sistemi. Doktorluq dissertasiyası, Bakı. 2015, 41s
6. Kərimov Y. Ş. Pedaqoji tədqiqat metodları, Bakı. Azəməşr. 2009, 280 s.
7. Ümumtəhsil məktəblərinin I-IV sinifləri üçün fənn kurikulumları. Bakı, Təhsil, 2008, 318 s
8. Ümumi təhsilin fənn standartları (I-XI) Bakı Mütərcim 2012, 402 s
9. Veysova Z. F əal/interaktiv təlim: müəllimlər üçün v əsait. Bakı, 2007, 46 s

Açar sözlər: : oxu, dil hadisələri, oxu vərdisləri, fəal təlim, forma, üsullar, təhsil siyasəti,

Key words: reading, language events, reading habits, active education, forms, methods, educational politics

Резюме

Реформа образования, проводимая в стране, направлена на создание новой национальной системы образования. Международный опыт показывает, что применение инновативных методов обучения может быть важным средством для повышения качества занятий. Инновативные методы меняя среду обучения в школе, способствуют повышению уверенности в себя учащихся, способствуют формированию у учащихся навыков самостоятельного приобретения и усвоения знаний, применения их в жизни для достижения своих целей.

Summary

Education reform in the country directs to creation of new national system in education. National experience shows that applying the innovative methods of teaching can be the most important means for improving the quality of lessons. Innovative methods, changing teaching atmosphere at schools, promotes increasing self-confidence in students, formation of students abilities in gaining independence and comprehension of knowledge applying them into life in achieving goals.

Verdiyeva Türkan Müzadil qızı⁸⁶
NİZAMİ GƏNCƏVİ İRSİNİN GƏNCLƏRİN TƏRBIYƏSİNDƏ ƏHƏMİYYƏTİ

Körpə ana laylasından başlayaraq ailədə, bağçada, məktəbdə vətən haqqında ilkin təsəvvürə malik olur. Onlar öz körpə düşüncələri ilə “yaşadığım ev”, “şəhər”- “mənim vətənimdir” kimi fikirləri bu əxlaqi keyfiyyətləri möhkəmləndirirlər. Vətənpərvərlik tərbiyəsi uşaq dünyaya gələn gündən aparılmalıdır. “Ana–vətəndir” sinonimini əsas götürərək belə deyərdik ki, anaya məhəbbət duyan uşaq vətəni də mütləq sevecəkdir. Biz ona görə də ilk növbədə uşaqların lüğətində işlənən “Vətən” ifadəsinin inkişaf etdirilməsinə çalışmalıyıq. Vətən sadəcə “ana”, “yaşadığımız ev”, “şəhər”, “doğulduğumuz yer” deyil, bu, ucsuz-bucaqsız gözəl ölkəmiz Azərbaycandır. Biz Allahın bizə bəxş etdiyi bu gözəl torpağı qorumalıyıq, onu qorumağı öyrətməliyik, uşaqlara vətənpərvərliyi öyrətməliyik.

Dahi şair və böyük tərbiyəçi olan Nizami Gəncəvi tərbiyənin bir sıra ümumi məsələləri haqqında elə fikirlər irəli sürmüşdür ki, onlar bu gün də öz əhəmiyyətini itirmir [1;8]. Azərbaycan ədəbiyyatının ən uca zirvəsində dayanan dahi şairimiz Nizami Gəncəvi yaradıcılığında tərbiyə ilə bağlı dəyərli fikir, ideyalar, hikmətli sözlər, ibrətamiz hekayətlər vardır. Hansı ki, neçə-neçə nəsillərin, xüsusən də gənclərin mənəvi tərbiyəsində xüsusi yer tutmuşdur. Onun nəsihətlərindən bəhrələnən gənclər, gələcəkdə özləri valideyn olduqları zaman övladlarının tərbiyəsində bu məsləhətlərdən yararlanacaq və öz övladlarına paxıllıq, ikiüzlülük, böhtan atmaq, satqınlıq, riyakarlıq, vəfasızlıq, tənbellik kimi pis xislətlərdən uzaq tutmağa çalışacaqlar.

Çalış öz xalqının işinə yara,

Geysin əməlinlə dünya zər-xara [6].

Nizami adamlara başqa bir tövsiyəsində işləməyin zəruri olduğunu söyləyir, o göstərir ki, yalnız əmək və onunla bağlı qayğılar insana əsl mənəvi zövq verir, həm də qəribə burasıdır ki, qayğının, narahatlığın sonu dinclik, rahatlıqdır.

Zəhmət fəryad deyildir, bir şadlıqdır insana,

Zəhmətinin axırı rahatlıqdır insana [6].

İşləməyi, əməyi heç bir şey, hətta ən böyük istedad da əvəz edə bilməz. İnsanın birinci düşməni olan tənbellik çox vaxt əsl istedadın sönüb getməsinə səbəb olur [6].

Yeniyyətləri, gəncləri Vətənə məhəbbət ruhunda tərbiyə etmək çox müqəddəs bir amaldır. Oxuduğumuz kitablar, ədəbiyyatımızın dəyərli şəxsiyyətlərinin əsərləri, ədiblərimiz bizə gənclərimizi vətənpərvər ruhda yönləndirmək üçün ən gözəl vasitədir. Humanist insan amilinin öndə dayandığı bu müasir dövrdə Nizami Gəncəvinin “Xəmsə” toplusu nümunəvi vətənpərvər yetişdirmək üçün əlimizə düşmüş bir xəzinədir. Bu xəzinədən faydalanaraq biz, mübarizə aparmaq, həyatın sərt çətinliklərinə qalib gəlmək mətanəti, mərdliyi qələbənin sirrlərini gənc nəsələ öyrətməliyik.

Ulu öndərimiz Heydər Əliyev demişdir ki, “Gənc nəslin şüurunda milli vətənpərvərlik vətənimiz üçün iftixar hissini möhkəmləndirmək, müstəqil Respublikamızın müdafiəsinə qalxmaq əzmini tərbiyə etmək lazımdır” [8; sesqazeti.az].

Ulu tanrının seçilmiş elçisi Məhəmməd Peyğəmbər də tərbiyə haqqında belə demişdir: “Yaxşı tərbiyə ən yaxşı mirasdır”. Gənc nəslin tərbiyəsi təsadüfdən-təsadüfə, necə gəldi aparla bilməz. Güclü dövlət, ədalətli cəmiyyət yetişdirməyi qarşısına məqsəd qoymuş dahi Nizami Gəncəvi də öz əsərlərində qarşısına qoyduğu məqsədi həyata keçirmək üçün müəyyən tədbirlər görmüş, çox ölçüb-biçib, bizə dərin mənalı, düşündürücü, tərbiyəedici əsərlər toplusu bəxş etmişdir.

Dünyada hər bir iş və hər bir sənət tədricən təkmilləşdiyi kimi tərbiyə işi də əsrlər boyu toplanmış təcrübə nəticəsində təkmilləşir. İnsanın tərbiyəsi ətraf aləmin təsirindən, həyat şəraitindən, cəmiyyətdə baş verən hadisələrdən asılı olduğu üçün onun məzmunu, qarşıya qoyduğu məqsədi, vəzifələri tədricən daha da genişlənir və çalarlar qazanır. Nizami Gəncəvi irsində tərbiyə zamanı gənc nəsle davranışla əlaqədar aşılana milli və ümumbəşəri mənəvi keyfiyyətlər məcmusu tərbiyənin məzmununu təşkil edir. Orada bu cür mənəvi dəyərlər çoxdur: əməksevərlik, qənaətcillik, halallıq, səxavətlik, dostluq, yoldaşlıq, intizamlılıq, insanpərvərlik və s.

Nizami Gəncəvinin bu günə qədər bizə gəlib çatan dəyərli, qiyməti bilinməyən əsərlərində insan ləyaqəti, zülm, istismar, azadlıq uğrunda mübarizə aparmaq təbliğ olunur. Gənclərə igidlik, mərdlik, vətənpərvərlik hissələri aşılana. Onun əsərləri gəncləri vətənpərvərliyə doğru yönəldir. Onlara insan ləyaqəti uğrunda mübarizə aparmaq, halallıq, doğruluq, düzgünlük, saflıq, zəhmətə qatlaşmaq öyrədilir. Şair həm də onu da qeyd edir ki, bu insani keyfiyyətlərə malik olmayan insan vətənpərvər ola bilməz. Gəncləri vətənpərvərlik hissindən məhrum olan bir dövlət güclü ola bilməz. Nizami Gəncəvinin və bir çox dəyərli sənətkarlarımızın yaradıcılığında rast gəldiyiniz vətənpərvərliyə aid diyarşünaslıq materialları təlim prosesində də geniş istifadə olunur və gənclərə gözəl tərbiyəvi hissələr aşılayır. Nizami Gəncəvinin “Sirlər xəzinəsi”ndəki hekayətləri oxuyan hər bir gənc oradakı tərbiyəvi söhbətlərdən, dialoqlardan, mübahisələrdən özü üçün yaxşı nəticələr çıxarır, o dəyərli ibrətamiz fikirlərdən yararlanır.

Nizami Gəncəvinin derya qədər dərin ədəbi irsində tərbiyə və insan şəxsiyyətinin formalaşması məsələləri mühüm yer tutur. Əsərlərini dərinləndirən hər bir oxucu Nizami Gəncəvinin çox böyük tərbiyəçi-pedaqoq olduğunun şahidi olur. Xəmsənin özündə qəzəl, qəsidə və rübailərində tərbiyənin əsas problemləri ilə bağlı elə mütərəqqi fikir və ideyalar irəli sürmüşdür ki, bu fikirlər doqquz əsrə yaxın bir zamanda öz aktuallığını itirməmişdir. Onun bu fikirləri, ideyaları zamanı, əsrləri qabaqlamış və onlar bundan sonra da əsrlər boyu öz aktuallığını qoruyacaqdır. Çünki onun pedaqoji görüşlərində kamil insan konsepsiyası dayanır. Belə bir insanın yetişdirilməsi problemi isə bütün dövrlərdə bəşəriyyətin həll etməyə çalışdığı ən böyük

⁸⁶ tverdiyeva86@gmail.com

vəzifələrdən biri yox, birincisidir. Nizami Gəncəvinin pedaqoji görüşləri öyrənilərkən onun dahi şair olması ilə yanaşı həm böyük müəllim, həm də tərbiyəçi olduğu da məlum olur.

Ulu şairin irsində xüsusi yer tutan əxlaqi keyfiyyətlərin ən birincisi vətənpərvərlikdir. Nizami davamçılarının əksəriyyəti şairin yaradıcılığında vətənpərvərlik ideyalarından bəhs edərkən, onun özünün Azərbaycanın dilbər guşələrini necə sevə-sevə tərənnüm etdiyini xüsusi qeyd etmişdirlər. Xüsusən də Gəncəni.

Gəncə tutubdur yaxamı ərək ilə,

Yoxsa İraq xəzinəsin allam ələ.

Aləmə aləm dinərək saldı səs:

Kim bu Nizami, haradır Gəncə bəs? [3;199]

Şair Gəncəyə olan hissələrini necə gözəl şəkildə bildirib bu misralarda. Şairin vətənpərvərlik anlayışı tək Gəncəyə sonsuz məhəbbəti ilə məhdudlaşmır. Onun fikrincə, vətəni sevməklə iş bitmir, əsl vətənpərvər vətəni düşməndən, yadellilərdən qorunmalıdır. Onun vətənpərvər obrazlarına Nüşabə, Şirin, Məhin Banu və bir çoxlarını misal çəkmək olar.

“Dünya yurdumuzdur, candan əzizdir” demişdir şair, doğma vətəmində qul olmaq, yad bir yerdə şah olmaqdan daha yaxşıdır mənə. Bəli, qütbət cənnət olsa da yenə də Vətən yaxşıdır [4;182]. Vətəndən kənar hər yer gözəl, maraqlı gələ bilər insana, amma ki vətən hər yerdən əzəl və doğmadır. İnsan vətəni heç nəyə dəyişməməlidir.

Nəzərə alsaq ki, bütün xalqın, millətin gələcəyi, rifahı tərbiyədən asılıdır, onda mütləq şəkildə hər bir evdə tərbiyə işlərinə çox önəm verilməlidir. Bu əvvəlcə ailənin, daha sonra dövlətin öz gələcəyi üçün vacibdir. Yaxşı tərbiyəni valideyn öz övladına özü nümunə olaraq verir. Əgər uşağın tərbiyəsində problem olarsa bu atanın, ananın səhvi, bağışlanmaz günahıdır. Çünki uşaq evin güzgüsüdür. Valideyn özü evdə düzgün davranış göstərərək, nümunəvi ailə başçısı olaraq, vətənə məhəbbət göstərərək uşağına nümunə olmalıdır. Əgər istəyiriksə evimizdə ağıllı, savadlı övlad böyütsün, onda gərək uşaq da evində mütləq edən valideyn görsün. Tərbiyə zamanı görüldüyü kimi yaxşı vərdişləri tanıtmək lazımdır. Uşaqlarımıza faydalı, gələcəkdə onun hər bir işində kömək olacaq vərdişlər oymalıyıq. Biz bununla da, gələcəkdə özümüzlə yararlı övlad böyütmüş olarıq.

“Ucalmaq istəsən, bir kamala çat,

Kamala ehtiram göstərər həyat” [2;51]

Nümunəvi ata bu misralarda nə gözəl ağıl, tərbiyə verir öz oğluna. Təmkinlə övladına anlatmağa çalışır ki, əgər həyatda bir yerə nail olmaq istəyirsənsə, bunun üçün çalışmaq lazımdır. Həyat çalışıb öz gücü ilə zirvəyə çatanları sevir. Gün gələcək onu mütləq mükafatlandıracaqdır. Nizami Gəncəvi özünün “Xosrov və Şirin”, “Leyli və Məcnun”, və “Yeddi gözəl” əsərlərində öz oğluna nəsihət edir. Burada şair oğluna elm öyrənməyi, çalışmağı, namuslu olmağı nəsihət edir. Bugünkü dövrümüzdə də biz bunları uşaqlarımıza öyrətməliyik. Şair oğluna nəsihət edir ki, çalış namuslu adamlardan “afərin” eşit [7;senet.az.]. Şair burada oğluna yol göstərir ki, namuslu, abır-həyalı, əxlaqlı adamlarla oturub dursun. Çünki düz insana düz insan qiymət verir. Hörmətliyə içində hörmət qazanmaq gözəl bir hissdır.

İndi ki, çatmışdır yaşın on dörd.

Başın sərv kimi durur göylərdə.

Qəflətdə oynama, qeyrət vaxtıdır,

İndi hünər vaxtı, şöhrət vaxtıdır [5;184].

Burada şair on dörd yaşlı oğlu Məhəmmədə üzünü tutaraq, ona öyüd nəsihət verir. Boya-başa çatmış, başı göylərə ucalmış oğlunu qəflət yuxusundan ayılmağa çağırır. Onu hünərə, şöhrət qazanmağa çağırır. Amma burada şair şöhrət qazanmağı var-dövlət kimi deyil, hünərlə, mərdliklə, qeyrətlə, zəhmətlə uca zirvələri fəth etməyi nəzərdə tutur. Hörmətlə ad-san qazanmağı nəzərdə tutur.

Şair yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, kamala çatmağı şan-şöhrətlə deyil, elmlə qazanmağı məsləhət bilir və qeyd etmək istəyir ki, kamala elmlə çatan insanlara hər kəs hörmətlə yanaşır. Lakin kamala çatarkən əsla qürrələnməməyi tövsiyə edir. O, öz oğluna atasının adı ilə fəxr etməyi deyil, öz adı ilə ucalmağı məsləhət verir.

Elə ki, böyüdü, belədir qayda,

Atatın adından sənə nə fayda [5;184].

Dözümü, yumşaqlığı, təkini yerdən öyrən,

Hər şeydən vaz keçməyi əsən yellərdən öyrən.

Məsləhətə möhtacdır ədalət hər bir zaman,

Xalqa zülmün amansız cəzasından dad, aman.

Məmləkətin dayağı ədalətdir hər zaman,

Ədalətlə nəsibin səadətdir hər zaman [5; 24].

“Sirlər xəzinəsi”ndə, “Ədalətli və insafli olmaq haqqında şaha nəsihət” hekayətində şair bir növ burada da öyüd-nəsihət verərək şahı tərbiyələndirməyə, düz yola çəkməyə, insanlarla yumşaq rəftar etməyə, təmkinlə danışmağa çağırır. Ədalətli, mərhəmətli olmağı ona tövsiyə edir. Bu misralarda da görünür ki, şair daim oxucularını tərbiyələndirir. Sirlər xəzinəsindəki hər bir məqalət, hər bir hekayət oxucu üçün sanki bir xəzinədir.

Şair “Yeddi gözəl” poemasında oğlunu iddialı olmaqdan çəkindirir. Ona zəhmətkeş olmağı, zəhmətə qiymət verməyi öyrədir. Vaxtını boş, mənasız şeylərə sərf etməkdən çəkindirir. Bu poemada məqsəd ədalətli hökmdar surəti yaratmaq deyil, buradakı müxtəlif xüsusiyyətli insanları göstərərək, humanist insan axtarmaqdır. Burada Nizami Bəhramı yaxşı əməlləri ilə yüksəlməyə çağırır. Var-dövlət arxasınca qaçanları, yeyib içənləri, xalqın işinə yarayan insanlarla, zəhmətilə dolanan insanlarla qarşılaşdırır. Biz oxucuları ilə bu yaxşı və pis əməlləri bölüşən dahi şair sanki bizə də insanlığı öldürən keyfiyyətlərdən uzaq dayanıb, evimizdə tərbiyəli övlad yetişdirməyi məsləhət görür. Bu hər bir valideynin borcudur. Övladı çox əzizləmək, pis vərdislərinə göz yummaq fəlakətə sürükləyəcək addımdır. Valideyn övladındakı ərköynlüyü tərgitmək üçün çalışmalı, onu düz yola, Allaha doğru aparmalıdır. Şair də öz əsərlərində övladına müraciətən onun əlindən tutaraq düzgünlüyə aparır.

Nizami Gəncəvinin əsərlərində hər bir oxucu özünü onun övladı kimi hiss edir. Çünki müraciət edərkən sanki o-böyük Nizami öz balasına xitabən yazır. Onun əsərlərini oxuyan hər bir insan ondan öyüd-nəsihət götürür. İnsan düz yola döndür və Allaha doğru yol alır.

Dahi Nizami Gəncəvinin əsərləri gənc nəslin tərbiyəsi üçün qiymətli ensiklopediyadır. Onun hər bir əsəri bir möcüzədir. Bu xəzinədən yararlanıb gəlin gənclərimizə gözəl nümunə olaq. Onlara düzgün yolda yeriməyi öyrədək. Qoy gənclərimiz başqalarına nümunə yeri olsun. Nümunəvi vətəndaş, xalqına, millətinə yararlı olsun.

ƏDƏBİYYAT

1. Bayram Apoyev. Nizami Gəncəvi pedaqoji görüşləri. Bakı: Adiloğlu nəşriyyat, 2008.
 2. Nizami Gəncəvi. Leyli və Məcnun. Bakı: Lider nəşriyyat, 2004
 3. Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi. Gəncə: GDU nəşriyyatı, 2012
 4. Nizami Gəncəvi. İskəndərnamə. İqbalnamə. Bakı: Lider nəşriyyat, 2004.
 5. Nizami Gəncəvi. Poemalar. Bakı: Maarif 1985.
 6. Nizami Hikmət və Nəsihətlər. Bakı: Yazıçı nəşriyyat, 1982
- Internet resursları**
7. senet.az. Nizami Gəncəvinin oğluna 3 nəsihətinin sirlə məqamları. Fərid Hüseyn.
 8. sesqazeti. Gənc nəslin milli mənlük şüurunun inkişaf etdirilməsi və vətənpərvərlik hisslərinin tərbiyəsi. Ceyhun Əyyubov.

Açar sözlər: *Nizami Gəncəvi irsi, gənclərin tərbiyəsi, vətənə məhəbbət*

Ключевые слова: наследие Низами Гянджеви, воспитание молодежи, любовь к родине

Key words: heritage of Nizami Ganjavi, education of the youth, love for homeland

Резюме

Значение наследия Низами Гянджеви в воспитании молодежи

В статье Вердиевой Т. говорится о важности изучения молодым поколением творчества Низами. Потому что, «Хамсе» является источником его самовоспитания. Она нацеливает трудолюбие и патриотизм. Каждое произведение Низами – это истинный университет, кладёзь мудрости.

Summary

Significance of nizami ganjavi's heritage in education upbringing of youth

In this article I would like to indicate that young people should benefit from Nizami Ganjavi's creativity due to the being the best source of education. His creativity calls for young people to learn, to work hard and love to their homeland. His creativity is a school treasure.

RƏYÇİ: dfos.E.Vəliyeva

XARİCİ DİLİN TƏDRİSİ PROSESİNDƏ LEKSİK KOMPETENSİYANIN FORMALAŞDIRILMASI

Giriş. Bəlli olduğu kimi, dil insanlar arasında ən mühüm ünsiyyət vasitəsidir, dil olmadan hər hansı bir cəmiyyətin mövcudluğu və inkişafı mümkün olmazdı. Çağdaş dövəndə ictimai-sosial və siyasi münasibətlərdəki dəyişikliklər və yaxşılığa doğru inkişaf insanların da dil biliklərinin inkişafını və təkmilləşdirilməsini tələb edir. Buraya həm də yeni dil biliklərinə yiyələnmək, xarici dillərə olan meyllər daxil edilə bilər. Söylənilən istiqamətdə baş verən hər bir yenilik kommunikativ kompetensiyayı müəyyən edir. Kommunikativ kompetensiya dedikdə isə, xarici dildə dil daşıyıcıları səviyyəsində ünsiyyət qurmaq bacarığı nəzərdə tutulur. Mənbələrdə kommunikativ kompetensiyanın mürəkkəb struktura malik olması göstərilir və bu strukturun üç elementdən-komponentdən ibarət olması qeyd edilir:

“birinci komponent – kommunikativ bacarıqlar;

ikinci komponent – dil bilikləri;

üçüncü komponent – sosiokültürəl və ya sosio-mədəni bilik və bacarıqlar” (1, 3).

Azərbaycanda aparılan pedaqoji tədqiqatlarda isə, kommunikativ kompetensiyaya belə tərif verilir: “Kommunikativ kompetensiya dilə praktik yiyələnmə olub aşağıdakıları əks etdirir:

- yalnız deklarativ xarakterli deyil, həm də prosessual xarakterli "bilii";

- kommunikativ kompetensiyanın bütün komponentləri bir-biri ilə bağlıdır;

- kommunikativ kompetensiyanın komponentləri yalnız linqvistik mahiyyət daşıyır. Bura şagirdlər tərəfindən mətnlərin qurulması və dərk edilməsi bacarığı, kommunikativ məzmunun dəqiq mənimsənilməsi, nitq ünsiyyətinin məqsədinə nail olmaq və müxtəlif mədəni ənənələrə malik xalqların nümayəndələri ilə qarşılıqlı əlaqə qurmaq bacarığı daxildir” (2, 3).

Kommunikativ kompetensiya bir sıra funksiyaları da həyata keçirir. Onlara şagird və ya tələbələrdə təfəkkürün, xüsusilə tənqidi təfəkkürün inkişaf etdirilməsi, yaradıcı qabiliyyətlərin üzə çıxarılması və ya inkişaf etdirilməsi, əməkdaşlıq və kommunikasiya vərdişlərinin formalaşdırılması və ya təkmilləşdirilməsi və s. daxildir.

Leksik səriştənin formalaşdırılması prosesi. Bəllidir ki, insanlar arasındakı ünsiyyət dil vasitəsi ilə mümkün olur, amma ünsiyyət prosesini də dilin leksik səviyyəsi mümkün edir. Yəni insanlar arasındakı kommunikativ əlaqələr dildəki sözlərin istifadəsi vasitəsi ilə həyata keçirilir. Məhz bu səbəbdən xarici dillərin tədrisi və ya xarici dilə yiyələnmə prosesində ən mühüm mərhələ şagird və ya tələbələrdə leksik səriştənin formalaşdırılmasıdır. Tədris olunan xarici dilin leksik səviyyəsinin öyrənilməsi və leksik səriştənin formalaşdırılması bir də ona görə əhəmiyyətlidir ki, leksik səviyyənin özü qrammatik və morfoloji səviyyə qədər dilin strukturunun əsas sütunlarındanır. Çünki məhz leksika nitq prosesində reallığı əks etdirməyə və fikrin ifadəsinə xidmət edir.

Leksik səriştə məzmununa uyğun adekvat bir leksik vahidin seçilməsi, onun nitqdə digər vahidlərlə düzgün əlaqələndirilməsi avtomatlaşdırılmış şəkildə, yəni dərhal qavranılması və mənası ilə assosiasiya yaradılmasına yönəlik hərəkətlər məcmusudur (3, 121).

Leksik səriştə dilin lüğət tərkibini öyrənməklə məhdudlaşmır, sözün semantikasını öyrənməklə onu yerində və düzgün istifadə etməyi də ehtiva edir. Bundan əlavə, sözün leksik mənasını xatırlamaqla onu dilin qrammatik normalarına uyğun olaraq cümlə daxilində düzgün istifadə etmək də leksik səriştə qaydalarına daxil edilir. Tədris prosesində məlum olur ki, şagird və ya tələbələr sözün semantik mənasını bilsələr də, onu məqamında və düzgün istifadə etməyi bacarmırlar. Bu, xüsusilə ünsiyyət prosesində daha çox nəzərə çarpır. Bu səbəbdən xarici dilin öyrənilməsinin əsas mərhələsi leksik səriştənin formalaşdırılmasıdır. Yəni tədris prosesi elə qurulmalıdır ki, tələbə və ya şagird hər zaman ünsiyyət prosesini hiss etsin və nitqini işlədə bilsin. Yəni məsələlər yalnız nəzəri tərəfdən deyil, təcürbi-praktik tərəfdən tədris olunmalıdır.

Xarici dildə leksik səriştənin özü də mürəkkəb sistem olub bir neçə komponentdən ibarətdir. Mənbələrdə bu komponentlər belə təsnif olunur: sözün eşidilməsi və söylənilməsinin izləri və onların qarşılıqlı əlaqəsi: məhz bu prosesin sayəsində sözün dəqiqliyi və düzgünlüyü yoxlanılır; sözün eşidilmə və söylənilməsinin onun vizual təsviri ilə qarşılıqlı əlaqəsi; söylənilən və eşidilən sözün bir sıra digər sözlərlə assosiativ əlaqəsi; sözlə onun semantik mənası arasındakı əlaqə, bu əlaqə sözün ifadə etdiyi cisim, predmet və ya hadisənin fəaliyyəti, keyfiyyəti və s. əks etdirir; söz-nitq prosesində olan tərəflərin qarşılıqlı əlaqəsi və s. (4, 90).

Xarici dildə leksik səriştənin formalaşdırılması aşağıdakı mərhələləri əhatə edir:

- 1) sözün funksiyası, mənası, formal əlamətləri ilə tanışlıq. Bu mərhələ ilkin və ya tanışlıq mərhələsi adlanır;
- 2) sözlərin öyrənilməsi və mənimsənilməsi. Bu mərhələ situativ mərhələ adlanır;
- 3) yeni leksik vahidlərin istifadəsi. Son mərhələ isə variativ-situativ mərhələ adlanır (5).

Leksik səriştənin formalaşdırılması üçün tələb olunan bacarıqlar əsasən dörd böyük qrupda birləşdirilir: produktiv bacarıqlar, reseptiv bacarıqlar, leksika sahəsində sosio-mədəni biliklər, leksika sahəsində linqvistik biliklər (6, 196).

Produktiv bacarıqlara – ünsiyyətin məqsəd və məramına uyğun olan düzgün söz və ifadələr seçmək, sözləri söz birləşmələrində və cümlələrdə qrammatik qaydalara uyğun işlətmək, sözün leksik-semantik və leksik-tematik assosiasiyalarını düzgün bilmək, yeni sözlərdən istifadə etmək, ünsiyyət edən tərəfin sözlərinə daha tez reaksiya verə bilmək, sinonim və antonimlərdən düzgün və yerində istifadə etmək və s. daxildir.

⁸⁷ Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru. Azərbaycan Dillər Universiteti. afetnametova@gmail.com

Reseptiv bacarıqlar deyəndə dinləmə və oxuma nəzərdə tutulur. Reseptiv bacarıqlara – sözün səs və vizual tərəflərini bilmək, nitq prosesində və ya oxu zamanı sözləri tanımaq və fərqləndirmək, sözün işləndiyi konteksti bilmək, səs və qrafik görünüşə görə sözlərin mənasını anlamaq, səs və yazılışına görə sözləri fərqləndirmək və s. daxildir.

Leksika sahəsində sosio-mədəni biliklər dedikdə, ekvivalenti olmayan leksikaya dair biliklərə malik olmaq, mətn daxilində bu leksikanı fərqləndirmək, lüğətlərdən istifadə etməyi bacarmaq, dili öyrənilən ölkənin ünsiyyət normaları və mədəniyyət formaları ilə tanış olmaq, etik davranış qaydalarına riayət etmək və s. başa düşülür.

Leksika sahəsində linqvistik biliklərə isə leksik vahidlərin söz yaradıcılığında iştirakı barədə biliklərə malik olmaq, ayrı-ayrı sözlərin etimologiyasını bilmək, əsas və köməkçi sözləri tanımaq, ayrı-ayrı kontekstlərdə fərqli semantik mənaya malik sözləri tanımaq və s. daxildir.

Leksik səriştənin formalaşdırılmasının üç komponenti fərqləndirilir: linqvistik komponent, psixoloji komponent və metodoloji komponent (7, 278).

Linqvistik komponent – dilin lüğət tərkibinin minimumuna yiyələnməyi, bəzi sözlərin çətin anlaşılması və mənimsənilməsi, leksik biliklərin öyrənilməsinə nəzərdə tutur.

Psixoloji komponent – tədris prosesində tələbə və ya şagirdlərin maraqlarının nəzərə alınması, müəyyən motivasiyanın yaradılması, onların xüsusi qabiliyyətlərinin üzə çıxarılması, şagirdlərdə dili intuitiv qavramaq bacarığının formalaşdırılması (məsələn, sözün işləndiyi kontekstə görə mənasını anlamaq qabiliyyəti, onları ana dilindəki sözlərlə qarşılaşdırmaq bacarığı və s.) və s. ehtiva edir.

Xarici dilin öyrənilməsi prosesində də leksik səriştənin yaradılması dilin fonetik və qrammatik səviyyələrinin tədrisi qədər mühüm və zəruridir. O səbəbdən ki, leksika dildə bir növ əsas materialı təşkil edir. İnsanın nitq fəaliyyətində də, yəni eşitmə və oxu, səsənləmə və yazıda da leksika əsas komponentlərdən biri kimi çıxış edir. Bu səbəbdən xarici dillərin tədrisi prosesində leksik səviyyənin öyrənilməsi müəllimin hər zaman diqqət mərkəzində olur. Xarici dildə ünsiyyətin yüksək səviyyədə aparılması üçün leksik səriştənin formalaşdırılması vacib şərtlərdəndir.

Xarici dildə leksik səriştənin formalaşdırılması üçün müəyyən texnologiyanın istifadə edilməsi vacib şərtlərdəndir. Pedaqoji ədəbiyyatda texnologiya sözünün bu kontekstdə müxtəlif izahları mövcuddur. Birinci halda texnologiya pedaqoji prosesin alqoritmi adlandırılır və bu alqoritm öncədən hazırlanmış əməliyyatlar sistemi kimi başa düşülür. Bundan əlavə, hər hansı bir nəticəni əldə etmək üçün bir neçə ardıcıl əməliyyatın rəasional uyğunluğu da texnologiya kimi başa düşülür. Texnologiya sözünün özündə universallıq mövcuddur. Metodikadan fərqli olaraq texnologiya eyni zamanda bir neçə fənni əhatə edə bilər.

Qeyd etmək lazımdır ki, xarici dildə leksik səriştənin formalaşdırılmasında mühüm amillərdən biri də dili tədris edən müəllimin şəxsiyyəti və onun elmi və pedaqoji potensialı ilə əlaqədardır. Bu halda tədris prosesində müəllimin məqsədi təkcə şagirdlərə yeni biliklərin aşılınması deyil, tələbə və ya şagirdlərə xarici dili öyrənməyə istək formalaşdırmaqdır. Bu istəyin formalaşdırılmasında yardımçı əyani vəsaitlərdən – kitablardan, filmlərdən, mahnılardan istifadə də nəzərdə tutulur. Amma leksik səriştənin formalaşdırılması üçün qazınlan biliklərin praktikada reallaşdırılması da vacib şərtlərdəndir. Tələbə və ya şagird tədris prosesində qazandığı bilikləri gündəlik həyatında tətbiq etməlidir.

Nəticə. Bütün deyilənləri ümumiləşdirərək belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, qloballaşma prosesi və nano texnologiyaların təkmilləşdirilməsi, bütün səviyyələrdə, istər iqtisadi, istərsə də sosial-mədəni, habelə siyasi sahələrdə beynəlxalq əlaqələrin inkişafı ilə səciyyələnən çağdaş dövəndə xarici dil bilik və bacarıqlarının formalaşdırılması ən aktual problemlərdən hesab olunur. Söylədiyimiz qloballaşan dünyaya inteqrasiya və inkişaf yalnız xarici dil bacarıqlarının formalaşdırılması sayında mümkün ola bilər. Bunu həyata keçirmək üçün isə, yəni xarici dil biliklərinə yiyələnmək üçün ən vacib amil kommunikativ kompetensiyanın formalaşdırılmasıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Кузнецова Д.И. Технологии формирования лексического навыка у учащихся средней школы. – Екатеринбург 2016, – 80 с.
2. Насыева Р. Xarici dillərin tədrisində kommunikativ kompetensiya əsas prinsiplərdən biri kimi // "Azərbaycan müəllimi qəzeti, – 7 dekabr 2012, – № 48, – s.3
3. Азимов Э.Г. Новый словарь методических терминов и понятий (теория и практика обучения языкам). М. : ИКАР, 2009. – 472 с.
4. Пасов Е.И. Урок иностранного языка в средней школе. – М.: Просвещение, 1990. – 223 с.
5. Доржиева Э. Методические приемы по формированию лексических навыков при обучении иностранному языку студентов неязыкового вуза // <http://pnu.edu.ru/media/ejournal/articles>
6. Иванова Т.В., Киреева З. Р., Сухова И.А. Технологии и методики обучения иностранным языкам.– Уфа: Издательство БГПУ, 2009. – 196 с
7. Рогова Г.В., Рабинович Ф. М. Методика обучения иностранным языкам в средней школе. – М.: Просвещение, 1991. – 287с.

Açar sözlər: ünsiyyət, xarici dil bilikləri, metodika, lüğət, pedaqogika, təlim, formalaşma, təcrübə

Ключевые слова: коммуникация, иноязычные навыки, методика, лексика, педагогика, обучение, формирование, практика

Key words: communication, foreign language skills, methods, vocabulary, pedagogy, training, formation, practice

ФОРМИРОВАНИЕ ЛЕКСИЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНЦИИ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ

Аннотация

В статье исследуются пути формирования иноязычных лексических навыков и процесс подхода к обучению лексической стороне иноязычной речи. Объектом данной статьи был выбран процесс формирования иноязычных лексических навыков на первой – начальной обучения. Актуальность проведенного автором исследования заключается в формировании коммуникативной методики обучения лексике.

Автор в результате изучения путей формирования иноязычных лексических навыков выявил, что существуют некоторые своеобразные особенности коммуникативной методики обучения иноязычной лексике. Это, в основном наглядность в процессе обучения, реализация учебно-познавательного процесса в одном проблемном направлении, тренировки с коммуникативным характером; развитие учащихся как

личностей на уроках иностранного языка. Автор также проанализировал литературу, в которой были освещены и исследованы вопросы формирования иноязычных лексических навыков. В статье указывается на то, что использование наглядных пособий - книг, фильмов, песен - также должно рассматриваться в формировании иноязычных лексических навыков. Автор показывает, что реализация изученных знаний в период обучения на практике, то есть в реальной жизни также является важным условием формирования лексической компетенции.

FORMATION OF LEXICAL COMPETENCE IN THE PROCESS OF TEACHING A FOREIGN LANGUAGE

Abstract

In the article the ways of forming the foreign language lexical skills and the process of approach to teaching the lexical side of foreign language speech are investigated. The object of this article was the process of formation of foreign language lexical skills in the first-primary education. The topicality of the research carried out by the author consists of the formation of the communicative methodology of teaching vocabulary.

As a result of studying the ways of formation of foreign language lexical skills the author has found out that there are some peculiar features of the communicative method of teaching foreign language vocabulary. This is mainly visibility in the learning process, the implementation of the educational and cognitive process in one of the problematic direction, training with the communicative nature, the development of students as individuals in the foreign language lessons. Forming lexical competence in the process of learning a foreign language is as important and necessary as teaching the phonetic and grammatical levels of the language. The author has also analyzed the literature that covered and investigated the formation of the foreign language lexical skills. The article indicates that the use of visual aids - books, films, songs - should also be considered in the formation of foreign-language lexical skills. The author shows that the realization of the studied knowledge during the training period in practice, that is, in real life is also an important condition for the formation of lexical competence.

RƏYÇİ: dos. E.Vəliyeva

M.İsmixanov, N.İmamverdiyeva, G.Kərimova
TƏLİMDƏ DİAQNOSTİKA, NƏZARƏT VƏ QİYMƏTLƏNDİRMƏ

Diaqnostika, nəzarət və qiymətləndirmə təlim prosesinin mühüm ünsürlərindən biri olub, təlimin son nəticəsinə güclü əsir göstərir. Təlimin müvəffəqiyyəti *diaqnostika* ilə sıx bağlıdır. O, təlimin zəruri bir ünsürünü təşkil edir. Diaqnostika dedikdə, hər hansı prosesin (məsələn, təlim prosesinin) vəziyyətinin öyrənilməsi başa düşülür; onsuz həmin prosesi səmərəli idarə etmək və yüksək nəticəyə nail olmaq mümkün deyildir. Diaqnostika ənənəvi yoxlamaya nisbətən daha geniş anlayışdır. Yoxlama ancaq nəticələri aşkara çıxarır, lakin onların əmələ gəlməsini aydınlaşdırmır. Diaqnozlaşdırma isə mövcud vəziyyəti, uğurlu və nöqsanlı cəhətləri, onların səbəblərini, aradan qaldırılması yollarını öyrənməyə imkan verir. Diaqnostika mürəkkəb *quruluşa* malik olub, bir çox ünsürlə sıx bağlıdır: buraya nəzarət, yoxlama, qiymətləndirmə, məlumatların təhlili, proqnozlaşdırma, təlim prosesinin dinamikası və meyllərini müəyyənləşdirmək kimi ünsürlər daxildir.

Nəzarət – bilik və bacarıqların mənimsənilməsi prosesini məqsədyönlü şəkildə izləmək, müşahidə etməkdir. O, əldə olunan nəticəni qarşıya qoyulmuş məqsədlə tutuşdurmaqda ifadə olunur. *Yoxlama* – nəzarət vasitəsidir; o, bilik və bacarıqların mənimsənilməsi üzərində nəzarət məqsədi ilə həyata keçirilən hərəkət və əməliyyatların sistemində özünü göstərir. Nəzarət və yoxlamanın nəticəsi qiymətdə ifadə olunur.

Diaqnostika monitorinqlə də sıx bağlıdır. *Monitorinq* – fənnin keyfiyyətini yüksəltmək məqsədi güdən müntəzəm nəzarət prosesi deməkdir. Monitorinq də geniş anlayışdır: o, nəzarət, yoxlama, qiymətləndirmə, təhlil, diaqnostika, korreksiya və proqnozlaşdırma prosesləri ilə vəhdət təşkil edir. Birdəfəlik nəzarət və yoxlamadan fərqli olaraq monitorinq uzun proses olub, yüksək müvəffəqiyyətə çatmağın vasitə və yollarını, şərtlərini müəyyən edir.

Monitorinq kimi, *qiymətləndirmə* də bütöv təlim prosesi ilə vəhdət təşkil edir: təlim prosesində qiymətləndirmə vasitəsilə şagirdlərin ilkin səviyyəsi üzə çıxarılır (diaqnostika), buna uyğun təlimin məzmunu və strategiyası seçilir, aralıq qiymətləndirmə vasitəsi ilə mənimsəmə səviyyəsi aşkara çıxarılaraq, lazımi korreksiya işi aparılır, Yekun qiymətləri vasitəsilə şagirdlərin təlim nailiyyətləri müəyyənləşdirilir və s. Proses bu qaydada davam edir.

Qiymətləndirmədə qiymətmə və qiymət anlayışlarını fərqləndirmək lazımdır.

Qiymətmə – təhsilalanın bilik, bacarıq və vərdisləri mənimsəmə səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsi prosesidir. Məntiq-psixoloji baxımdan o, təhsilalanın təlim nəticələrinin qoyulmuş məqsədlərə müvafiqlik səviyyəsini dəyərləndirməkdən ibarətdir. Qiymət – qiymətmənin rəqəm və ballarla kəmiyyət ifadəsidir. Qiymətləndirmə başqa *vasitələrlə* də aparıla bilər: o, verbal vasitələr – tərif, təşəkkür, tənbəh; kommunikativ vasitələrlə – jest, mimika, alqış, təbəssüm; habelə müxtəlif simvol və işarələrlə – ulduz, bayraq, +, -, !, ? və b. ifadə oluna bilər. Müasir təlimdə (xüsusən kurikulum təhsil modelində) qiymətləndirmənin müxtəlif ifadə vasitələrindən geniş istifadə edilir.

Bəzən qiymətsiz (rəqəmsiz) təlim cəhdləri olmuşdur (keçmiş SSRİ-də, Gürcüstanda), lakin bu universal bir sistem kimi özünü doğrultmamışdır. Çünki rəqəmlə, balla qiymət təlimdə bu və ya digər səviyyəni standarta (normaya) uyğun dəyərləndirmək, fərqləndirmək üçün daha etibarlı ölçü rolunu oynayır.

Qiymətləndirmənin mühüm vasitəsi nəzarətdir. Nəzarətin müxtəlif növləri və formaları vardır. Pedaqoji ədəbiyyatda nəzarətin aşağıdakı **növləri** müəyyənləşdirilir: ilkin, cari, vaxtaşırı, tematik (mövzular üzrə), yekun və təxirəsalınmış nəzarət.

İlkin nəzarət, bir qayda olaraq, diaqnostik vəzifə daşıyır. O, təlimin əvvəlində şagirdlərin mövcud bilik, bacarıq və vərdislərini aşkara çıxarmaq məqsədi güdür.

Cari nəzarət təlimin gedişində həyata keçirilir və bilik və bacarıqların formalaşması səviyyəsi, dərinliyi və möhkəmliyini, habelə kəsirləri vaxtında aşkara çıxarmağa, şagirdlərə fərdi kömək göstərməyə imkan verir.

Vaxtaşırı nəzarət konkret dövrdə görülən işlərə yekun vurmağa imkan verir. Belə nəzarət 2-3 aydan bir və ya yarım illərin sonunda aparılır. *Tematik nəzarət* müəyyən mövzunun, bölmənin öyrənilməsindən sonra aparılır və təhsilalanların biliyini sistemləşdirmək məqsədi güdür. *Yekun nəzarət* təlimin son nəticəsinə aşkara çıxarmağa xidmət edir. O, fənn üzrə bilik, bacarıq və vərdislərin bütün sistemini, nəticələrini aşkara çıxarmağa yönəlir. *Təxirəsalınmış nəzarət* fənn üzrə bilik və bacarıqları müəyyən vaxtdan sonra (3 aydan yarım ilədək və daha çox) yoxlamaq məqsədi güdür. Belə nəzarət fənnin öyrənilməsinin son nəticəsinə görə tədrisin səmərə və keyfiyyətini, qalıq biliklərini müəyyənləşdirmək imkanı verir.

Nəzarət zamanı müxtəlif *metodlardan* istifadə olunur. Nəzarət metodları təlim (tərbiyə) prosesinin nəticələrini – öyrənənlərin təlim fəaliyyətinin, öyrəndələrin isə pedaqoji fəaliyyətini müəyyənləşdirmək vasitə və yollarıdır. Pedaqoji təcrübədə şifahi, yazılı, praktik, məşinli nəzarət və özünənəzarət metodlarından istifadə olunur.

Şifahi nəzarət metodları içərisində şifahi sorğu geniş yayılmışdır. Onun üç növü vardır: fərdi, frontal və intensiv sorğu.

Şifahi nəzarət məqsədi ilə şifahi imtahan və zaçotlardan da istifadə edilir.

Yazılı nəzarət metodlarına müxtəlif növ yoxlama yazı işləri, *laborator və praktik nəzarət metodlarına* isə təcrübələr aparmaq, əməli işləri yerinə yetirmək və s. tapşırıqların icrası daxildir.

Məşinli nəzarət metodları yoxlayıcı məşinlərin köməyi ilə həyata keçirilir.

Özünənəzarət metodları şagirdin öz təlim fəaliyyətinə, müstəqil işinə nəzarət etməsində ifadə olunur. O, icradan qabaq (ilkin özünənəzarət), icra prosesində (tənzimləyici özünənəzarət) və işin icrasından sonra (yekun özünənəzarət) həyata keçirilir. Özünənəzarət təlimə şüurlu xarakter verir, şagirdin fəallıq və müstəqilliyini gücləndirir.

Pedaqoji nəzarətin səmərəsi üçün ona bir sıra *tələblər* verilir: a) nəzarət zamanı müəllim xeyirxah, diqqətli və qayğıkeş olmalı, pedaqoji takt, dözümlü göstərməlidir. O, şagirdlərin səhvlərini səbrlə düzəltməli, bu zaman kobudluğa və əsəbilikə yol verməməlidir; b) nəzarət hərtərəfli olmalı; təlimin həm kəmiyyətini, həm də keyfiyyətini aşkara çıxarmağa yönəlməlidir; c)

nəzarət müntəzəm olmalıdır: müəllim təlimin bütün gedişində, dərs boyu şagirdin təliminə nəzarət etməli, onu tənzim etməlidir. Bu halda şagirdlərin təlimə məsuliyyəti, səyi və fəallığı artır; ç) nəzarət konkret və müəssər olmalıdır: aşkara çıxarılan müsbət və mənfi cəhətlərin nədən ibarət olması dəqiq müəyyən edilməli, verilən tapşırıqlar və məsləhətlər konkret və gücə uyğun olmalıdır.

Səmərəli nəzarət yoxlama və qiymətləndirmənin düzgün həyata keçirilməsi ilə sıx bağlıdır. Müasir qiymətləndirmə bir çox *xüsusiyyətləri* ilə ənənəvi qiymətləndirmədən fərqlənir və üstünlük kəsb edir. Həmin xüsusiyyətlərə aşağıdakılar daxildir:

- Müasir qiymətləndirmə öz *məqsəd və vəzifələri* ilə ənənəvi qiymətləndirmədən kəskin şəkildə fərqlənir. Ənənəvi qiymətləndirmənin məqsədi şagirdlərin, əsasən, bilikləri mənimsəmə səviyyəsini dəyərləndirməyə xidmət etdiyi halda, müasir qiymətləndirmə bununla yanaşı təlim-tərbiyə keyfiyyətini yüksəltməyə, şagirdin bilikli, müstəqil və yaradıcı şəxsiyyət kimi formalaşmasına, təlimdə irəliləməsini təmin etməyə, kəsirlərin korrektə olunmasına xidmət göstərir.

- Ənənəvi qiymətləndirmə dərsin əvvəlində və ya sonunda bir neçə şagirdin bilik və bacarıqlarını qiymətləndirməklə məhdudlaşır. Müasir qiymətləndirmə isə təlim prosesi ilə paralel aparılır, onun *bütün mərhələlərində* həyata keçirilir.

- Bütövlükdə ənənəvi təlim kimi onun qiymətləndirmə prosesi də, daha çox hafizəyə-biliklərin yadda saxlanması və yada salınmasına xidmət etdiyi halda, yeni qiymətləndirmə şagirdin bilik və bacarıqları ilə yanaşı bilikləri yaradıcı tətbiqinə, müstəqil düşünmə, təhlil və ümumiləşdirmə, nəticə çıxarma və digər təfəkkür əməliyyatlarının inkişafına və dəyərləndirilməsinə xidmət göstərir.

- Müasir qiymətləndirmənin digər bir xüsusiyyəti onun *obyektiv səciyyə* daşması ilə bağlıdır. Burada ənənəvi qiymətləndirmədə özünü göstərən subyektivizm halları aradan qaldırılır. Çünki qiymət konkret təlim nəticəsinə görə verilir; dəqiq standartlara (meyarlara) əsaslanır, ölçüləbiləndir. Belə olduqda subyektiv yanaşmaya imkan və şərait yaranmır, həm də hər şey sinfin gözü qarşısında baş verir.

- Müasir qiymətləndirmə ənənəvi qiymətləndirmədən *fərqli əsaslarda* (prinsip və tələblərdə, qiymətləndirmə vasitələrində), *fərqli mexanizmlərlə* (fərqli qayda və meyarlarda, forma və metodlarda, tədris rejimində və s.) aparılır. Hazırda rəqəmlə qiymət universal səciyyə daşır; o digər qiymətləndirmə vasitələri ilə birlikdə tətbiq olunur. Ənənəvi təlimdə qiymətləndirmə ancaq fərdi formada aparıldığı halda, müasir qiymətləndirmə onunla yanaşı qrup və cütlərlə də həyata keçirilir.

- Müasir qiymətləndirmə, ənənəvi təlimdə olduğu kimi, hər fənn üzrə ildə 7-8 qiymətlə məhdudlaşmır; o, *il boyu aparılır*, həm də müxtəlif funksiyaları yerinə yetirir: diaqnostik, proqnozlaşdırma, stimullaşdırıcı, tərbiyəetdirici funksiyalarla, habelə monitoring prosesləri ilə əlaqəli şəkildə həyata keçirilir.

Qiymətləndirmə müxtəlif funksiyaları təmin etməklə pedaqoji prosesə güclü təsir göstərir. Qiymət çox incə bir pedaqoji vasitədir; o, təhsilalanları həvəsləndirir və ruhdan sala bilər. Hər şey qiymətin necə verilməsindən, onun pedaqoji tələblərə uyğun olub-olmamasından asılıdır. Qiymətləndirmənin səmərəsi üçün o müəyyən pedaqoji prinsiplərə uyğun qurulmalıdır. *Qiymətləndirmə prinsiplərinə* obyektivlik, ədalətlik, elmilik, şəffaflıq, sistemətiklik və b. daxildir.

- Qiymətləndirmədə *obyektivlik* qiymətin şagirdin bilik və bacarıq səviyyəsinə adekvat olmasında, onu düzgün əks etdirməsində ifadə olunur. Qiyməti «şışirtmək» və ya «kəsmək», bu zaman «əliaçıqlıq» və ya «xəsislik etmək» eyni dərəcədə zərərliyədir. Birinci halda şagirdlərdə arxayınçılıq, ikinci halda isə öz qüvvələrinə inamsızlıq baş qaldırır. Buna yol verməmək üçün qiymətləndirmənin müvafiq normalara, meyarlara tam uyğun olmasını təmin etmək lazımdır.

- Qiymətləndirmədə *ədalətlik* hamıya eyni gözlə, eyni tələblə yanaşmaqda, şagirdlər arasında fərq qoymamaqda, bərabərlikdə özünü göstərir. Ədalətsizlik bir çox sahələrə - müəllim-şagird münasibətlərinə, təlimə və fənnə münasibətə, insanın əsəb sistemində, mənəvi və hissi aləminə, dünyagörüşünə güclü mənfi təsir göstərir.

- Qiymətləndirmədə *elmilik* qiymətləndirmə prosesini elmi əsasda qurmağı, bu zaman elmi prinsip və meyarlara əsaslanmağı, pedaqoji-psixoloji tədqiqatlar nəticəsində hazırlanan və qabaqcıl pedaqoji təcrübədə sınınmış mexanizmlərlə həyata keçirməyi nəzərdə tutur.

- Qiymətləndirmə *şəffaflıq* eyni meyarlar üzrə bütün şagirdlərin açıq sınağının keçirilməsində, qiymətin əsaslandırılmasında, qiymətləndirmə nəticələrinin operativ şəkildə və qəbul edilmiş qaydalar çərçivəsində bütün maraqlananlara çatdırılmasında ifadə olunur. Bu prinsipə əməl edilməsi sayəsində şagird verilən qiymətin obyektivliyinə (müvafiq meyarlara uyğunluğuna) inanır, nə üçün bu və ya digər qiymət almasını dərk edir.

- Qiymətləndirmədə *sistemətiklik* təhsilalanların bilik və bacarıqlarının müntəzəm, sistemli şəkildə yoxlanılıb qiymətləndirilməsində ifadə olunur. Bu prinsip bütün təlim prosesi diaqnostika və monitoring nəzarətinin həyata keçirilməsində özünü göstərir.

Qiymətləndirmənin nəzərdən keçirilən prinsipləri təhsil keyfiyyətinin təmin edilməsi və idarə olunması baxımından vacibdir. Həmin prinsiplərə kompleks halda əməl edildikdə şagirdlərin bilik, bacarıq və həyatı keyfiyyətlərə (səriştələrə) daha yaxşı yiyələnməsinə, təlimə səy və məsuliyyət hissələrinin artırılmasına daha yaxşı imkan yaranmış olur.

Qiymətləndirmənin növləri və metodları. Müasir qiymətləndirmə, ənənəvi qiymətləndirmədən fərqli olaraq, şagirdlərin hər hansı fənn üzrə bilik və bacarıqlarının bir və ya bir neçə dəfə yoxlamaqla qiymətləndirilməsi prosesi deyildir; davamlı və dinamik prosesdir: o, həm ilkin səviyyəni üzə çıxarıb dəyərləndirməyə, həm şagirdin təlimdə irəliləyişini izləyib istiqamətləndirməyə və stimullaşdırmağa, həm də bütövlükdə fənn üzrə nailiyyətləri qiymətləndirməyə xidmət edir. Daşdığı dominant funksiyadan asılı olaraq, qiymətləndirmənin üç növü fərqləndirilir: diaqnostik, formativ və yekun (summativ) qiymətləndirmə.

Diaqnostik qiymətləndirmə. Diaqnostik qiymətləndirmə şagirdlərin ilkin bilik və bacarıq səviyyəni qiymətləndirmək, fərdi yanaşmanı təmin etmək və təlim strategiyasını müəyyənləşdirmək məqsədi güdür. Belə qiymətləndirmə müəyyən mərhələlərdə: a) dərslərin əvvəlində; b) təlimin hər hansı aralıq mərhələsində - iri mövzunun, bölmənin tədrisindən əvvəl; c) şagird başqa məktəbdən gəldikdə və ya sinfini dəyişdikdə aparılır. Belə qiymətləndirmə şagirdin ilkin bilik və bacarıq səviyyəsini aşkara çıxarmaqla növbəti təlim mərhələsində (dərslərdə, təlim metodlarında) müvafiq dəyişikliklər aparmağa imkan verir.

Diaqnostik qiymətləndirmə müəllim tərəfindən keçirilir. Onun nəticələri jurnalda qeyd olunmur; müəllimin qeyd dəftərində öz əksini tapır. Bu qiymətləndirmənin əsas əhəmiyyəti şagirdlərin şəxsi potensialının müəyyənləşdirilməsi, reallaşdırılması və inkişafını təmin etməkdən, təlim keyfiyyətinə nəzarəti həyata keçirməkdən ibarətdir.

Diaqnostik qiymətləndirmə zamanı müxtəlif metodlardan istifadə olunur: müşahidə, müsahibə, sorğu, tapşırıqların icrası, şagirdlərlə, onların valideynləri və digər fənn müəllimləri ilə söhbətlər və s. Göstərilən metodlar müvafiq vasitələrlə həyata keçirilir. Məsələn, müsahibə – müəllimin qeydiyyat vərəqi üzrə, müşahidə – müşahidə vərəqi üzrə, söhbət və sorğular – sorğu vərəqi üzrə keçirilir, tapşırıqların icrası üçün çalışmalardan da istifadə olunur. Diaqnostik qiymətləndirmə əvvəlcədən müəyyənləşdirilmiş şifahi suallar və yaxud yazılı testlər vasitəsi ilə də aparıla bilər. Bu halda suallar və testlər tədris olunacaq mövzunun məqsədləri nəzərə alınmaqla tərtib edilməlidir.

Diaqnostik qiymətləndirmənin nəticələri (toplanan materiallar) sonrakı təlim prosesində nəzərə alınır.

Formativ qiymətləndirmə (irəliləyişin monitorinqi). Formativ qiymətləndirmə müəyyən olunmuş təlim nəticələri əsasında şagirdin bilik və bacarıqlarının səviyyəsini qiymətləndirmək məqsədi güdür.

Formativ qiymətləndirmənin müddəti məhdud deyildir: dərslərin əvvəlindən başlayaraq bütünlükdə mü-təmadi olaraq aparılır. Gündəlik qiymətləndirmədən əlavə 6 həftədən gec olmayaraq şagirdlərin standartlar (meyarlar) üzrə nailiyyətlərinin daha ümumi monitorinqi keçirilir. Növbəti mərhələdə monitorinq şagirdlərin əldə etdiyi nailiyyətlərin mövcud standartlara uyğunluğunu öyrənmək məqsədi ilə aparılır.

Formativ qiymətləndirmə müxtəlif metod və vasitələrlə aparılır. *Qiymətləndirmə metodlarına* müşahidə, müsahibə, tapşırıqların icrası, oxu, yazı, layihə, şifahi və yazılı təqdimatlar, özünüqiymətləndirmə və s. daxildir. Bu metodlar müxtəlif vasitələrlə həyata keçirilir: müşahidə – müəllimin müşahidə vərəqi əsasında, müsahibə – şifahi nitq bacarıqları üzrə qeydiyyat vərəqi əsasında, tapşırıqların icrası – çalışmaları vasitəsilə, valideyn və müəllimlərlə əməkdaşlıq söhbət – sorğu vərəqləri əsasında, oxu – mətn üzrə, yazı – yazı işləri üzrə, layihə – şagirdlərin təqdimatı üzrə, şifahi və yazılı təqdimatlar – meyar cədvəli üzrə, özünüqiymətləndirmə - müvafiq vərəqlər əsasında həyata keçirilir.

Formativ qiymətləndirmədə daha çox müşahidə, şagirdlərin şifahi cavabları, yazı işlərinin və ev tapşırıqlarının təhlili, habelə test tapşırıqlarının nəticələrindən istifadə olunur.

Formativ qiymətləndirmə fənn müəllimi tərəfindən aparılır. Onun nəticələrinin qeydiyyatı yalnız şagirdin məktəbli kitabçasında, müəllimin şəxsi qeydlərində (söz və ya rəqəmlə –açıqlamasını göstərmək şərti ilə) öz əksini tapır və şagird qovluğunda (portfolioda) toplanır və sonrakı qiymətləndirmə mərhələlərində müqayisə olunur.

Formativ qiymətləndirmə prosesində müəllim ancaq şagirdlərin fəaliyyətlərini qiymətləndirməklə kifayətlənmir, həm də onun nəticələrinə görə öz işində, o cümlədən təlim strategiyasında zəruri düzəlişlər həyata keçirir, hər bir şagirdin təlimdə irəliləməsi üçün fərdi iş aparır.

Yekun (summativ) qiymətləndirmə. Yekun (summativ) qiymətləndirmə şagirdlərin əldə etdiyi nailiyyətləri bütövlükdə qiymətləndirmək məqsədi güdür. O, fənnin əsas məzmun standartlarında göstərilən nəticələrin – bilik, bacarıq və keyfiyyətlərin formalaşması səviyyəsini əks etdirir. Belə qiymətləndirmə ümumiləşdirici qiymətləndirmə hesab olunur.

Yekun qiymətləndirmə iki növdə olur: kiçik summativ (bəhslər üzrə) və böyük summativ (yarımillər üzrə) qiymətləndirmə. *Kiçik summativ qiymətləndirmə fənn müəllimi tərəfindən, böyük summativ qiymətləndirmə isə komissiya tərəfindən* aparılır. Yekun qiymətləndirmənin nəticələri 5 ballıq qiymət şkalası üzrə (1, 2, 3, 4, 5) rəqəmlə ifadə olunur və *qiymətlər sinif jurnalına*, habelə məktəbli kitabçasına yazılır.

Yekun qiymətləndirmədə fənnin xüsusiyyətlərindən asılı olaraq müxtəlif metod və vasitələrdən istifadə edilir. *Qiymətləndirmə metodlarına* testlər, şifahi sorğu, layihələrin təqdimatı, tapşırıqların icrası, yaradıcılıq və əl işləri daxildir. Bu metodlar müxtəlif vasitələr əsasında aparılır: layihələr – təqdimatla, şifahi sorğu – sual-cavabla, testlər – test tapşırıqları əsasında, tapşırıqların icrası – verilmiş tapşırıqlar, laborator işləri və texnologiya üzrə praktik işlər əsasında, yaradıcılıq işləri – fənlərdən asılı olaraq müxtəlif məmulatların və əl işlərinin nümayişi əsasında həyata keçirilir.

Qiymətləndirmənin nəzərdən keçirilən növlərinin özlərinə məxsus funksiyaları yerinə yetirir, eyni zamanda qiymətləndirmə sisteminin ayrılmaz tərkib hissəsini təşkil edir və bir-birini şərtləndirir. Ona görə də hər bir qiymətləndirmə növünə ciddi diqqət yetirmək, onların nəticələrindən bütövlükdə şagirdlərin zehni, mənəvi və psixi inkişafı, eləcə də təlim keyfiyyətinin inkişafı və idarə olunması üçün düzgün istifadə etmək lazımdır.

Ədəbiyyat

1. Qasımova L.N., Mahmudova R.M. Pedaqogika (dərslük). B., Çaşıoğlu, 2012.
2. Ağayev Ə., Talıbov Y., İsayev İ., Eminov A. Pedaqogika. B., Adiloğlu, 2010.
3. İsmixanov M. Pedaqogikanın əsasları. B., ADPU, 2013.
4. İsmixanov M., Vəliyeva S., Əliyev S. Ümumi təhsil kurikulumunun əsasları. Dərslük. B., ADPU, 2016.
5. Paşayev Ə., Rüstəmov F. Pedaqogika (yeni kurs). B., Nurlan, 2007.
6. Veysova Z. Fəal-interaktiv təlim. B., 2007.

Məqalədə müasir tələblər baxımından təlim prosesində diaqnostika, nəzarət və qiymətləndirmənin zəruriliyi, növləri, forma və metodları, habelə qarşılıqlı əlaqəsi, tətbiqi şərtləri nəzərdən keçirilir.

Açar sözlər: *diaqnostika, nəzarət, qiymətləndirmə, müasir qiymətləndirmənin xüsusiyyətləri, növləri və metodları, monitorinq, təlim prosesi*

Резюме

В статье на основе современных требований рассматриваются вопросы диагностики, контроля и оценивания в процессе обучения – необходимость, виды, формы и методы, а также их взаимосвязь и условия применения.

Ключевые слова: *диагностика, контроль, оценивание, особенности, виды и методы современного оценивания, мониторинг, процесс обучения*

Summary

In the training process diagnostics, control and necessity of the assessment, types, form and methods, as well as mutual relation and application terms are being reviewed from the point of view of modern requirements in the article.

Key words: *diagnostics, control, assessment, the features of modern assessment, types and methods, monitoring, training process*

RƏYÇİ: *dos.S.Abbasova*

Mələhət Soltan qızı Qədirova⁸⁸

SVETLANA ALEKSIYEVIÇİN YARADICILIĞI MÜSTƏQİLLİK DÖVRÜ AZƏRBAYCAN MƏTBUATINDA

Svetlana Aleksandrovna Aleksiyeviç 1948-ci il may ayının 31-də keçmiş Ukrayna SSRİ-nin Stanislav şəhərində hərbçi ailəsində doğulmuşdur. Onun atası belorus, anası ukraynalı idi. Svetlananın atası orduda xidməti vəzifəsini bitirdikdən sonra ailəsi ilə birlikdə Belorusiyaya köçür. Onun ata və anası Belorusiyada müəllimliklə məşğul olurlar.

Svetlana orta məktəbi bitirdikdən sonra Belorusiyada rayon qəzetlərindən birində müxbir kimi fəaliyyət göstərir. Oyaradıcılığa uşaqlıq illərindən başlamışdı. İlk qələm təcrübəsi kiçik şeirlər olan Svetlana 1967-ci ildə Belorus Dövlət Universitetinin jurnalistika fakültəsinə daxil olur. O tələbəlik illərində ölkə və ümumittifaq tələbə tədbirlərində fəal iştirak edirdi.

1972-ci ildə Universiteti bitirən Svetlana Aleksiyeviç jurnalistlik fəaliyyətini davam etdirməklə yanaşı müəllimlik də edir. Bir müddət sonra o həyatını tamamilə jurnalistikaya bağlayır. Bir sıra qəzetlərdə çalışdıqdan sonra 1976-cı ildən 1984-cü ilə qədər Belorus Yazıçılar İttifaqının “Neman” jurnalında öçerk və publisistika şöbəsinin müdiri vəzifəsində işləyir. Yazıçı əsərlərini rus dilində qələmə alır. Jurnalistik fəaliyyəti ərzində İkinci dünya müharibəsi, Sovet-Əfqan müharibəsi, Çernobl faciəsi, SSRİ-nin dağılması kimi hadisələrlə bağlı müxtəlif reportajlar hazırlayıb.

1983-cü ildən SSRİ Yazıçılar İttifaqının üzvü olan yazıçı yaradıcılığının ilk dövrlərindən özünü müxtəlif janrlarda sınayır; hekayələr, publisistik məqalələr yazır, müxtəlif sahələri əhatə edən reportajlar hazırlayır. Bir yazıçı kimi öz üslubunu formalaşdırmaqda belorus yazıçısı Ales Adamoviçin yaradıcılığının ona çox böyük təsiri olmuşdur. Ales Adamoviçin yaradıcılığını ədəbi məktəb kimi mənimsəyən yazıçı yaradıcılığının sonrakı dövrlərində roman janrına böyük meyl edir. Hər dəfə öz yolunu tapmaqda Ales Adamoviçin böyük rolu olduğunu vurğulayır və onu müəllimi adlandırır.

Yazıçı müsahibələrindən birində belə demişdi: “Mən çox axtarışlar eləmişəm, nəsə elə bir şey axtarırdım ki, reallığa yaxın olsun, əzab versin, hipnoz eləsin. Mənə məhz reallıq doğma idi. Həqiqətə sahib olmaq, bax bunu istəyirdim. Və mən insan səslərinin, etiraflarının janrını bir anda mənimsədim. Bəli, mən dünyanı bax bu cür görürəm: insanların səsi ilə, varlığı və həyatın detalları ilə. Mən belə görür və eşidirəm. Və mənim xarakterimdə nə var idisə bir anda gərəkli olmağa başladı. Çünki mən eyni zamanda həm yazıçı, həm jurnalist, həm sosioloq, həm psixoloq, həm də vaiz olmalı idim.”

Svetlana Aleksiyeviç “Kəndimi tərək etmişəm” adlı kitabının nəşrindən sonra imperiya qanunlarına qarşı çıxan publisist kimi nüfuz qazanmışdı. O, siyasi düşüncələrinə görə təqib edilirdi. Əsərləri isə dövlətçiliyə zidd nümunələr kimi qiymətləndirilirdi. Buna görə də 1983-cü ildə “Müharibənin qadın olmayan üzü” əsərini tamamlasa da onun nəşrinə icazə verilmir. Əsər 1985-ci ildə Mixail Qarbaçovun hakimiyyətə gəlişindən sonra işıq üzünə görünür. Kitab eyni vaxtda həm Moskvada, həm də Minskə kütləvi tirajla çap olunur. Kitabın milyonlarla nüsxəsi satılır. Elə həmin il yazıçının “Sonuncu şahidlər” adlı əsəri nəşr olunur. Bu əsərləri ilə yazıçı ədəbiyyata yeni bir janr gətirmişdi. Bunu dövrün tənqidçi ədəbiyyatşünasları çox böyük inamla vurğulayırdılar. İstedadlı yazıçı heç bir yazıçının yaza bilmədiyi tərzdə yazırdı. İnsanların daxili aləminə tutduğu işıq ona çox dərin həqiqətləri anlamağa, yeni bədii möcüzələr yaratmağa rəvac verirdi.

1997-ci ildə yazıçı “Çernobl duası: gələcək salnamələri” adlı əsərinin nəşri ilə dünya şöhrəti qazanır. Əsərdə Çernobl hadisələri zamanı insanların yaşadığı acı müsibət, unudulmaz fiziki və mənəvi travmalar bütün çılpıqlığı ilə oxucuların diqqətinə çatdırılır. Əsər az müddət ərzində bir neçə dilə tərcümə olunur, 19 ölkədə işıq üzünə görünür.

Müharibə mövzusunda bütün xalqların yazıçıları tərəfindən yüzrlərlə kitablar yazılmasına baxmayaraq bu mövzu heç bir zaman köhnəlmir. Yazıçıların demək olar əksəriyyəti bu və ya digər dərəcədə müharibə mövzusunda müraciət edərək müxtəlif janrlarda bədii əsərlər yaratmışdılar. Tarixdə İkinci Dünya Savaşı ağrı və acıları əsrlər ötsə də unudulmayacaq. Çünki müharibə ölümdür, qandır, bitməyən, tükenməyən faciələrə yol açan bir olaydır. Tarixin unudulmayan səhifəsidir.

Svetlana Aleksiyeviçin yaradıcılığında müharibə mövzusu xüsusi yer alır. Yazıçının müharibə mövzusunda yazdığı iki əsər haqqında danışmaq istəyirəm. “Müharibənin qadın olmayan üzü” və “Sonuncu şahidlər”.

Svetlana Aleksiyeviç dünyada çox nüfuzlu bir yazıçı olmasına baxmayaraq onun əsərləri Azərbaycanın müstəqilliyi dövründə dilimizə tərcümə olunmuşdur.

“Müharibənin qadın olmayan üzü” romanı 2016-cı ildə Əyyub Qiyas tərəfindən Azərbaycan dilinə tərcümə olunaraq “Qanun” nəşriyyatında işıq üzünə görmüşdür. Elə həmin il yazıçının “Sonuncu şahidlər” adlı əsəri Kifayət Haqverdiyeva tərəfindən dilimizə tərcümə olunaraq (rus dilindən tərcümə) nəşrə verilmişdir.

Müstəqillik dövründə həm də yazıçının əsərləri Azərbaycan ədəbiyyatşünasları tərəfindən araşdırılaraq təhlilə cəlb olunmuşdur. Qazi Vahid 2016-cı il Azərbaycan jurnalının 03-cü sayında (səh.139-144) “Qırıq talelərin pəzlə tablosu” adlı məqaləsində Svetlana Aleksiyeviçin yaradıcılığına müraciət edərək onun “Vremya sekond xend” kitabını geniş təhlil edir.

“Ədəbiyyat qəzeti”nin 2016-cı il 13 avqust tarixində (səh.24-25) Minsk Yazıçılar İttifaqının sədri Ales Karlyukeviçin filologiya üzrə fəlsəfə doktoru İradə Musayeva ilə müsahibəsi dərc olunmuşdur. “Əlinizlə insan nəbzini tutun” adlı həmin müsahibədə Svetlana Aleksiyeviçin “Müharibənin qadın olmayan üzü” adlı əsəri müzakirə olunur.

⁸⁸ İnşaat kolleci. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Rus mühacirlərinin ABŞ-da nəşr etdirdiyi “Noviy jurnal” adlı ədəbi-publisistik dərgidə 2018-ci ilin mart ayında 2015-ci ilin Nobel mükafatçısı Svetlana Aleksiyeviçlə “Biz gələcəyə hazır deyilik” adlı müsahibə dərc edilib. Nadir Qocabəyli “Ədəbiyyat qəzeti”nin 2018-ci il 30 iyun (səh.09) tarixində Svetlana Aleksiyeviçlə olan həmin müsahibəni tərcümə edərək oxucuların diqqətinə çatdırmışdır.

“Kaspi” qəzetinin 2019-cu il 28-30 sentyabr (səh. 15) tarixində Fəridə Uğurun “Müharibənin qadın olmayan üzü” adlı məqaləsi dərc olunmuşdur. Məqalə Svetlana Aleksiyeviçin “Müharibənin qadın olmayan üzü” adlı romanı haqqında ədəbiyyatşünasının düşüncələrindən ibarətdir.

Məlumdur ki, Belarus torpağı İkinci Dünya Savaşında müharibə meydanına çevrilən Respublikalardan biri idi. Qanlı və qadalı o illərdən sonra 1946 –cı ildə doğulan yazıçı müharibə bitsə də bitməyən ağrıların, acıların, faciələrin yaşadığı o illəri çox gözəl xatırlayır. Çünki müharibələrin vurduğu yara sağalmır. Qaysaq bağlasa da həmişə sızıldayır.

Svetlana Aleksiyeviçin “Müharibənin qadın olmayan üzü” adlı romanı İkinci Dünya Savaşında iştirak edən yüzlərlə müharibə iştirakçısı olan qadınların dilindən qələmə alınan, bədii çalarlarla zəngin olan bir əsərdir. Yazıçı müharibə təbliğatçılara nifrət hissi yaradır. Ölümlərə, faciələrə yol açan müharibələrin insanlara mənən yüksəliş deyil, yalnız faciələr gətirdiyini qadınların dilindən anlatmağa çalışır.

Yazıçı bu əsər üzərində yeddi il çalışıb. 1978-ci ildən 1985-ci ilə kimi uzun illər araşdırdığı tarixi faktlara və müsahibələrə istinad edərək sonda mükəmməl bir əsər ərsəyə gətirmişdir. Uzun müddət senzuradan keçmədiyinə görə yazıçı bir müddət əsərin nəşrinə nail ola bilmir.

Romanın əvvəlində yazıçı ötən tarixə müraciət edərək bəzi tarixi faktları açıqlayır və bizim eradan əvvəl IV əsrdən başlayaraq Afina və Sparta da ki yunan ordusunda, sonralar isə Makedoniyalı İsgəndərin yürüşlərində qadınların düşməyə qarşı vuruşmasından söz açır. Tarixi hadisələri bir daha təsdiqləmək üçün Rus tarixçisi Nikolay Karamzindən belə bir sitat gətirir. Rus tarixçisi Nikolay Karamzin əcdadlarımız haqqında yazıb ki, “Slavyan qadınları bəzən ataları, ərləri ilə bir yerdə ölümdən qorxmada müharibələrə gedirdilər.: belə ki, 626 –cı ildə Konstantinopolun mühasirəsi zamanı yunanlar önlərin arasında çoxlu qadın cəsədlərinə rast gəlirlər. Övladlarını böyüdən analar onları döyüşçü kimi yetişdirirdilər.”

Yazıçı Birinci Dünya müharibəsində İngiltərədə qadınların kral ordusunun hərbi hava qüvvələrinə cəlb edilməsi, onlardan ibarət yüz min nəfərlik kral köməkçisi korpusunun və qadın avtonəqliyyat legionunun yaranması hadisələrini də xatırladır. Bütün tarixin bu olaylarını sadalayan yazıçı qeyd edir ki, sonda İkinci Dünya Savaşında dünya qadın fenomeninin şahidi oldu. Tarixi faktlara söykənən yazıçı müxtəlif rəqəmlərlə İkinci Dünya Savaşında orduda xidmət edən qadınların sayını açıqlayır. Şübhəsiz, bu tarixi rəqəmlər bütün dünyaya məlumdur ki, Sovet ordusunda bütün hərbi biliklərə yiyələnən bir milyona qədər qadın döyüşüb.

Müharibələr hər hansı bir söhbətin mövzusu olarkən həmişə kişilərin igidliyindən, göstərdikləri sücaətlərdən söhbət açılır. Qadınların göstərdikləri qəhrəmanlıqlar, fədakarlıqlar çox vaxt kölgədə qalır, bəzən isə heç xatırlanmır. Svetlana Aleksiyeviç “Müharibənin görünməyən qadın üzü” adlı romanı özünün də qeyd elədiyi kimi müharibədən deyil, müharibə qadınlarından bəhs edən bir əsərdir.

Yazıçı müharibənin qadınlara vurduğu amansız zərbələri aşağıdakı sətirlərdə çox gözəl izah edir. Həmin sətirlər müharibə iştirakçısı bir qadının harayıdır: “ Üç il sərəsər müharibədə olmuşam... Və o illər ərzində heç vaxt özümü qadın kimi hiss etməmişəm. Bütün orqanizmə öldü. Gələcək ərim mənə evlənmək təklif edəndə...bu hadisə Berlində, reyxsraq yaxınlığında baş verdi... dedi ki: ” Müharibə qurtardı. Bizim bəxtimiz gətirdi. Mənimlə evlən?” Ağlamaq istədim!. Necə yəni mənimlə evlən? İndi? Bütün bunların içində — evlənmək? Qapqara hisin-pasin, rəngi qaralmış kərpiclərin arasında... Sən bir mənə bax... Bax gör mən nəciyəm! Sən əvvəlcə məndən qadın yarat: mənə çiçək bağışla, qulluğumda dayan, xoş sözlər de, sonra. Mənim buna çox ehtiyacım var.! Gözləyirəm! Az qalır ki, ona əl qaldırım... Əl qaldırmaq istədim. Onun yanaqlarından biri yanib qıpqırmızı qızarmışdı və baxıb görürəm ki, o hər şeyi başa düşüb, onun dərhal yanib qızarmış yanağından göz yaşları axır”(1, 14).

Yazıçının düşüncələrindən belə anlaşılır ki, müharibə sirri anlaşılmayan bir hadisədir. Yazıçı uşaqlıq illərinin xatirələrinə qayıdır. Uşaqlıq illərini müharibədən sonra kənddə keçirən yazıçı kənddə yalnız qadınların yaşadığını, kişi səsini eşitmədiyini, bütün qadınların yalnız müharibədən danışdığını xatırlayır.

Alman faşist ordusunun törətdiyi amansız faciələr, ürəyi min bir arzularla çırpınan gənclərin ömürlərinin ən gözəl çağlarının məhz müharibə dövrünə düşməsi, bu dövrün gənclərinin faciəsi idi. Onlar azadlıq və xoşbəxtlik uğrunda var qüvvələri ilə mübarizə aparsalar da çoxları ölümdən yan keçə bilmədi.

Müharibə qadınları göz yaşları içərisində xatirə dəftərçəsini varaqlayıb ürəkləri parçalayan sözlər və ifadələrlə həmin illərə qayıtmalı olurlar. Bu qadınlar, bu gənclər faşistlərin ağlasığmaz cinayətlərinin canlı şahididir.

Əsərin qəhrəmanları hər cür fiziki və mənəvi əziyyətlərə, aclığa, çətinliklərə böyük təmkin və möhkəm iradə ilə dözən qadınlardır. Yazıçı müharibə qadınlarının dili ilə müharibənin insan psixologiyasına vurduğu zərbələrin, illər keçsə də unudulmayan acı xatirələrin, yaddaşlardan heç vaxt çıxmıyacağını, zaman-zaman qaysağı qopmuş yara kimi sızıldayacağını ürəkparçalayan amansız vəhşiliklərin göz önündən heç vaxt silinib getməyəcəyini çox gözəl ifadə edir.

Əsərdə müəyyən bir süjet xətti yoxdur. Yazıçının öz fikir və düşüncələri və müharibə qadınlarının yaşadıkları hadisələr haqqında acı xatirələr və həmin qadınların müharibədən sonrakı durumu.

Yazıçı tarixin qaranlıqları içərisində gizlənen və demək olar ki hamının diqqət mərkəzindən kənar olan müharibə qadınlarından müsahibə alır. Onun üçün fərq etmir müsahibə aldığı kimdir. Kimliyindən, sənətindən, şəxsiyyətindən asılı

olmayaraq hamını dinləyir. Nəticədə əsərdə ümumilikdə müharibə qadınlarının bədii tablosunu yaradır. Amma bu tablo həyatın özüdür. Hadisələrin gerçək üzüdür.

Məlumdur ki, bədii əsərin gücünü və təsir qüvvəsini artıran bədii dildir. Bədii dil olmadan heç bir yazıçı məqsədinə nail ola bilməz. Yazıçı bədii əsərdə insanın daxili aləmi, özünün və təsvir etdiyi surətlərin həyat hadisələrinə qarşı münasibətlərini, təbiət lövhələrini yaratmaq üçün dildən istifadə edir. Bu mənada S. Aleksiyeviçin “Müharibənin qadın olmayan üzü” romanının dili bədii cəhətdən çox zəngindir. Yazıçının əsas qəhrəmanları olan müharibə qadınlarının söylədikləri hadisələrdə oxucunun ürəyini tərpədən, onu düşünməyə məcbur edən ifadələr hədsiz dərəcədə çoxdur. Qadınlardan birinin xatirələrindən: “Fikirləşirdik ki, müharibədən sonra hər şey dəyişəcək... Stalin xalqa inanacaq. Ancaq hələ müharibə qurtarmamışdı ki, yük qatarı üzünə Maqadana tərəf yol almağa başladı. Qaliblərlə dolu yük qatarı... Əsir düşənləri, alman əsir düşərgəsində ölməyib sağ qalanların hamısını həbs edirdilər. Almanlar kimi işlətməmişdi onları. Avropanı kim görmüşdüsə onları. Onlar ağızlarından qaçıra bilirdilər ki, Avropada adamlar necə yaşayır. Kommunistlər olmadan. Oralarda evlər necədir, yollar necədir? Elə yerlərdən danışa bilirdilər ki, oralarda kolxoz-zad yoxdur” (səh. 40)

Yazıçının müsahibə aldığı və diqqət mərkəzində duran qadınların müharibənin canlı şahidi kimi əvvəllər tez- tez müxtəlif tədbirlərə dəvət olunması, son zamanlar isə diqqətdən kənar qalaraq, heç kimsəyə gərək olmaması, artıq yaşlılarının da dünyadan köçdüyünü xatırladan sətirlər insanın ürəyini ağrıdır: “Biz qocalar üçün yaşamaq çox çətindir. Amma bunun bizim cüzi və təhqiramiz təqaüdümlə əlaqəsi yoxdur. Bizi ən çox incidən odur ki, böyük keçmişimizdən qovularaq dəhşətli gələcəyin içində atılmışıq. Daha heç kəs bizi məktəblərə, muzeylərə çıxış etmək üçün dəvət etmir, daha biz heç kəsə lazım deyilik. Biz daha yoxuq, amma biz hələ yaşayırıq. Yaşanası ömürdən artığını yaşamaq çox dəhşətli bir şeydir” (1,27)

Yazıçının dilimizə tərcümə olunan ikinci romanı “Sonuncu şahidlər” adlanır. Bu Romanda uşaqlığı müharibə illərinə düşən, bu dəhşətli acını içində yaşayan, atasını, anasını itirən, göz yaşları içində axan yüzlərlə uşaqların müsahibələri əsasında yazılıb. Əsərin adından da göründüyü kimi həmin uşaqlar müharibənin sonuncu şahidləri idi. İnsanın uşaqlıq illəri adətən qayğısız olur. Uşaqlığı müharibə dövrünə təsadüf edən uşaqlar isə tamamilə başqa bir biçimdə böyüdülər. Ürəkləri kədərlə dolu, yuxuları qorxulu, ana-ata nəvəsiindən uzaq, dövlətin himayəsinə sığınaraq heç kimin ömrünə bənzəməyən bir ömür yaşadılar. Onların uşaqlıq yaddaşında qalan xatirələr yalnız bunlar idi: barıt qoxulu hava, şəhərə hücum edən tankların gurultusu, acliq, susuzluq və tənhalıq.

Müharibə başlayanda cəmi dörd yaşlı olan Vasya Xarevski belə söyləyir: “Müharibə mənim tarix dərşimdir. Tənhalığımdır... Uşaqlıq çağım əlimdən çıxdı, o, həyat səhifəmdən silindi. Mən uşaqlığı olmayan adamam, uşaqlığının yerində müharibə qalır” (2,42).

Uşaqların yaddaşı çox güclü olur. Onların gözlərinin önündə baş verən hadisələr heç vaxt yaddaşlarından silinmir, daş üzərində yazılan yazılara bənzəyir. Onların ətrafında yaşanan faciələr, talein onlara oynadığı bu amansız oyun uşaqlıq sevincini, uşaqlıq gülüşünü onların əlindən həmişəlik olaraq almışdı. Yaddaşlarında isə “Müharibə” adlı bir kəlmə qalmışdı.

Əsərin başqa bir qəhrəmanı 11 yaşlı Lyuba Aleksandroviçin xatirələrindən: “Almanlar ev-ev, daxma-daxma gəzirdilər. Uşaqları partizanlara qoşulan adamları yığırdılar... Onların başını kəndin ortasındaca üzdülər... Bizə isə bu qorxunc mənzərəyə tamaşa etmək əmri verildi. Daxmaların birində adam tapa bilmədilər deyə pişiyi tutub asdılar. Pişik kəndirdən uşaq kimi sallanmışdı...”

Hər şeyi unutmaq istəyirəm”. (2, 103)

Əsərin başqa bir qəhrəmanı 8 yaşlı Vasya Saulçenko o qanlı qadalı illəri belə xatırlayır: “O, almanı öldürənəcən artıq çox şey yaşamışdım... Babamı küçənin ortasında, nənəmi isə quyumuzun başında necə güllələdiklərini görmüşdüm. Gözümün qabağında tüfəngin qundağı ilə anamın başından vururdular... Saçları al qan içində idi... Amma mən o almama atəş açanda düşünməyə macal tapmadım. O yaralanmışdı... Ondən avtomatı almaq istədim, mənə ondan avtomatı almağı tapşırırdılar. 10 yaşım vardı, partizanlar artıqməni əməliyyatlara götürürdülər. Ona tərəf qaçıram və tapançanı gözümün qabağında oynatdığım görürəm, iki əli ilə yapışib özümə doğru tuşlayır. Amma atəş açmağa macal tapmır, onu qabaqlayıram... Onu öldürməkdən qorxmadım. Heç müharibə boyu da onu xatırlamadım” (2, 295)

“Sonuncu şahidlər” əsəri beləcə davam edir. Müharibə uşaqlarının bir-birindən fərqli, ağırlı-acılı xatirələri. Svetlana Alikseyeviç əsərlərində insanlara böyük dəyər verir. Müharibələrə nifrət hissi aşılayır. Müharibəsiz, qansız-qadasız bir dünya arzulayır. Amma hələ ki, yer üzündə belə bir dünya bərqərar olmayıb. Bu gün də günyanın bəzi yerlərində müharibələr gedir. Bu gün də müharibələrin şahidi olan uşaqlar var. Bu gün də yeni tipli silahlar istehsal olunur. Bu gün də dünya şəhidlər verir. Bu gün də gözü yaşlı analar, gözü yaşlı uşaqlar var.

Yazıçı bu əsəri ilə bir daha sübut edir ki, tarix unudulmur. Tarixin qaranlıqları içərisində gizlənən o qədər bilmədiyimiz hadisələr var ki, bəzən insanın ağına belə gəlmir ki, təkcə bir insanın acı xatirələri neçə-neçə gerçəkləri üzə çıxardır. Bu mənada bu əsər yüzlərlə insanın daxilində gizlətdiyi, bəlkə bu əsərin yazıldığı tarixə qədər heç kimə söyləmədiyi acı həqiqətlərin bədii təəcəssümü kimi özünü təsdiqləyir.

ƏDƏBİYYAT

1. Svetlana Aleksiyeviç. “Müharibənin qadın olmayan üzü”. Rus dilindən tərcümə edən: Əyyub Qiyas. Bakı, “Qanun Nəşriyyatı”, 2016, 400 səh. s. 14.

2. Svetlana Aleksiyeviç. “Sonuncu şahidlər”. Rus dilindən tərcümə edən: Kifayət Haqverdiyeva. Bakı. TEAS. Press Nəşriyyat evi, 2016, 316 s. səh. 42.

3. Qazi Vahid. “Qınc talelərin pəzl tablosu”. Azərbaycan jurnalı, № 3, səh. 139-144.

Açar sözlər: müharibə mövzusu, tərcümə, janr, müsahibə, müharibə qadınları, müharibə uşaqları, roman, faciə, insan psixologiyası.

Ключевые слова: тема войны, перевод, жанр, интервью, женщины войны, дети войны, роман, трагедия, психология человека.

Key words: the theme of war, translation, genre, interview, women of war, children of war, novel, tragedy, human psychology

Творчество Светланы Алексиевич в публицистике Азербайджана периода независимости.

Резюме

В статье анализируются романы белорусской писательницы, лауреата Нобелевской премии Светланы Алексиевич «У войны не женское лицо» и «Последние свидетели». Оба романа, написанные на основании интервью женщин и детей, увидевших ужасы войны своими глазами, в самый короткий срок снискала внимание широкого круга читателей и была переведена на многие языки.

Хотя Светлана Алексиевич является очень влиятельным писателем в мире, ее произведения переведены на наш язык в период независимости Азербайджана.

Писательница некоторое время жила в таких городах, как Париж, Берлин. В 2011 году вновь вернулась в город Минск. Книги писательницы по настоящий день переведены на девятнадцать языков мира. Написанные ею пьесы поставлены во Франции, Германии и Болгарии.

Svetlana Alekseyevich's creativity in Azerbaijani press pages in the period of independence

Summary

It is analyzed Belarusian writer of The Nobel Prize laureate Svetlana Alekseyevich's novels "The Woman's Face of War" and "The Last Poets" in the article. Both novels, based on interviews of women and children who have seen the horrors of war with their own eyes, have gained a wide reader auditory in a short time and have been translated into many languages.

Her works have been translated into our language during the independence period of Azerbaijan, though he was known as a prominent writer all over the world.

The writer has lived in Paris and Berlin for a while. But in 2011 she returned to Minsk. The writer's books have been translated into 19 languages till nowadays. Her plays also was staged in France and Germany.

RƏYÇİ: dos. L.Ələkbərova

BARTOLOMEY CORCEUSUN “TÜRK LƏRİN AYIN VƏ MƏRASİMLƏRİ” ƏSƏRİNDƏ TÜRK DİLİNİN ETNOQRAFİK LEKSİKASI HAQQINDA

Bartolemey Corceus XVI yüzillikdə yaşamış, türklər haqqında əsərlər yazmışdır. Yazarın “Türklərin ayin və mərasimləri” əsəri və digər yazılarında, orta əsrlərdə Türkiyə-Avropa münasibətləri, türk xalqının etnoqrafiyası, adət-ənənəsi, yaşayış tərzini, dini bayramları və mərasimləri haqqında qeydləri xarici bir yazarın gözündə Türkiyə mənzərəsini görmək cəhətdən qiymətli sayılır.

Özünü bəzən Macar, bəzən də Serb kimi təqdim edən Bartolemey Corceusun XVI əsrin əvvəllərində doğulduğu təxmin edilir. Yazar 16 yaşında Mohaç döyüşündə türklərə əsir düşür. (1,11) Əsirlik müddətində türklərin yaşayışını kənardan müşahidə etmiş və anlamağa çalışmışdır. Məhz əsirlik müddətində gördüklərini, şahidi olduğu hadisələri qələmə almış və “Türklərin ayin və mərasimləri” adında əsər yazmışdır.

Kitabda Bartolemey Corceus öz şəxsi düşüncələrini yazmış, şahidi olduğu müxtəlif mərasim və bayramlarda türk mədəniyyəti haqqında fikirlər söyləmişdir.

O, əsirlik müddətində Osmanlı dövlətinin müxtəlif şəhərlərini gəzmiş, zəngin etnoqrafik və etnolinqviistik materiallar toplamışdır. (2,29-34)

Əsirlik həyatı, öyrəncəli olmadığı türk dünyasında doqquz il yaşamaq onun üçün çətin olmaqla yanaşı, zaman-zaman yazarın çətinliklərdən yorularaq, qəzəblənərək türklər haqqında yanlış, mənfi fikirlər söyləməsinə səbəb olmuşdur. (1,12)

Müəllif türk dostu olmadığı halda türklərin bir çox müsbət xüsusiyyətlərini öz əsərində qeyd etmişdir.

Məsələn: Türk ordusunun qəhrəmanlığı, türklərin soyuğa, aclığa və susuzluğa qarşı dayanma güclərini, türklərin xristianlarla məhkəmədə özlərini ayrı tutmamalarını və ədalətli davranmalarını, ovçuluqda ustalılıqlarını, məktəblərdə qız uşaqlarına da oxumaq fürsəti verməsini, Türk yeməklərinin ləzzətli olmasını, bol meyvə və tərəvəz yetişdirmələrini. Lakin müəllif əsərin son bölməsində müsəlmanlara və Hz. Məhəmmədə nifrətini dilə gətirir və bununla da, bundan əvvəl türklər haqqında yazdığı müsbət fikirləri, gözəl sözləri bir qələmdə silmiş olur. (3,437-458)

Əlbəttə mən Bartolemey Corceusun türk xalqı haqqında yazdığı şəxsi fikirlərini, onun qərəzli, birtərəfli subyektivliyindən uzaq obyektiv təhlil etməyə çalışacağam.

Bartolemey Corceus kitabın ön səhifələrində, digər yazıların təsirində qalmadan və yalnız öz müşahidələri, doqquz illik əsirlik həyatı boyunca gördükləri haqqında bir əsər yazdığını xüsusi vurğulamışdır.

Əsərin əsas hissəsi üç bölmədən ibarətdir. (4,43-46)

1. Türklərin mənşəyi (birinci bölmə)
2. Mehmetin mənşəyi
3. Kilisələr haqqında
4. Oruculuq haqqında
5. Sünnət haqqında
6. Din adamları haqqında
7. Məktəbləri haqqında
8. Dərvişləri haqqında
9. Evlilikləri haqqında
10. Həcc ziyarətləri haqqında
11. Qurbanlıqları haqqında
12. Vəsiyyətnamələri haqqında
13. Dəfn mərasimləri haqqında
14. Türbə adlandırdıqları məzar abidələri haqqında
15. Orduları haqqında (ikinci bölmə)
16. Kazaskerlərin mövqeyi haqqında
17. Piyadanın tənzihi haqqında
18. Türk kralın çadırları haqqında
19. Bərabərində götürdüyü heyvanlar haqqında
20. Səfərbərlikdəki hüquqları haqqında
21. Savaşda qalib gədiklərində təşkil etdikləri şənliklər haqqında
22. Ovçuluqları haqqında
23. Satıcıları və kəndliləri haqqında (üçüncü bölmə)
24. Əkinçilikləri haqqında
25. Heyvan növləri haqqında
26. Bina və evləri haqqında

⁸⁹ AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun magistrantı. ramazanova.sevinc.93@mail.ru

27. Geyimləri haqqında
28. Yeməkləri haqqında
29. İçkiləri haqqında
30. Süfrə ədəbləri haqqında

Mohac əsiri türklərin mənşəyi haqqında bir-iki cümlə yazmaq kifayətlənmişdir. Türklərin mənşəyi haqqında geniş yazmaqdan sonra, bu xalqın dini mərasimləri, evdə və orduda davranışları haqqında ətraflı məlumat verməyi üstün tutmuşdur. O, türklərin mənşəyindən yazarkən, erməni tarixçilərin fikrinə əsaslanmış, türklərin Zmail (İsmaili) deyilən İskit soyundan gəldiyini yazmışdır.

Daha əvvəl də qeyd etdiyim kimi yazar dini mərasimlərə böyük bölmə həsr etmişdir. Yazar məscidlərdən bəsh edərək böyük, möhtəşəm ibadətqahlar sözlərindən istifadə etmişdir.

Məlumdur ki, Osmanlı hakimiyyəti dövründə müsəlman olmayanlardan, qeyri-müsəlman əhalidən, Xərac adlanan vergi toplanırdı. Bu vergini verə bilməyən xristian əhali Rumlar və Arnavutlar özlərini sünnət etdirib, müsəlmanlığı qəbul edirdilər. Lakin əgər kimsə bir müsəlmanı döyərsə və ya onu təhqir edərsə, Məhəmməd peyğəmbərə dil uzadarsa bu zaman həmin adamlar məcburi şəkildə sünnət edilirdi. Bartolomey Corceus da bütütn bu hadisələrin birbaşa şahidi olmuş və əsərdə də bu haqda məlumatlar yazmışdır. Hətta o məcburi şəkildə sünnət edilmənin rumların bir təciqətinə mənsub din xadiminin başına gəldiyini gözləri ilə gördüyünü yazmışdır.

Yazar qurban sözünü chorbən kimi qələmə almışdır və bu həm türkcə, həm də ərəbcə eyni mənəni bildirdiyini vurğulamışdır. O, qeyd edirdi ki, inasalar xəstəliklərdən qurtulmaq, sıxıntılardan azad olmaq üçün qurban deyərdir. Əgər arzuları yerinə yetərsə mütləq Allah rızası üçün heyvan kəsilərdi. Bu adət daha sonralar Rum və Ermənilərdə, eyni zamanda xristian dininə mənsub digər millətlərdə də adət halını almışdır.

Əsərin ən qiymətli hissəsi cəmi altı səhifədən ibarət olan və Avropada nəşr edilmiş ilk türkcə-latinca lüğətdir. Corceusun lüğəti müstəqil bir əsər deyildir, "Türklərin ayin və mərasimləri" əsərinə əlavə edilmiş kiçik bir lüğətdir. Barfolemey Corceusun əsəri və əsərdə verilən lüğət Azərbaycan dilinin tarixi leksikasının, xüsusilə, onun etnoqrafik leksikasının öyrənilməsində müəyyən əhəmiyyətə malikdir.(5,619-633).

ƏDƏBİYYAT

1. AKSULU, Melek N, Mohac əsiri Bartolomaeus Georgievic (1505-1566) və türklərlə ilgili yazıları, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1998.
2. AKSULU, Melek N, 15. və 16. Yüzyıl Avropasında Türklərlə İlgili Yazılar, Türk Dünyası Tarix Dergisi, Türk Dünyası Araşdırmalar Vakfı, Sayı 43, 1990
3. AKSULU, Melek N, Bartholomaeus Georgieviz'in Türklər Haqqındaki "De Turcarum Ritu et Caeremoniis"(1544) adlı yazısı və Türkce Tercümesi, Belleten, Türk Tarih Kurumu, Sayı 216.
4. GEORGIEVITS, Bartolomey, *De Turcarum Ritu et Caeremoniis*, əsli/fotokopya,1544.
5. YAĞMUR, Ömər, VIII Millelərarası Türkoşoloji Kongresi, 30 Eylül-04 Ekim 2013 İstanbul, Bildiri kitabı II.

Açar sözlər: *Bartolomey Corceus, Türk xalqı, ilk lüğət, dini bayramlar, müsəlmanlar*

Keywords: *Bartolomei Georgievich, Turkish people, first dictionary, religious holidays, Muslims.*

Ключевые слова: *Бартоломей Георгиевич, турецкий народ, первый словарь,*

Xülasə

Bartolomey Corceus türklər arasında uzun müddət yaşamışdır. O, 16 yaşında ikən türklərə əsir düşmüş və çətin əsirlik həyatı yaşamışdır. Yazar gördüyü hadisələr, türklərin bayramları, dini adət-ənənələri haqqında əsər yazmışdır. 1544-cü ildə tərcümə mətnlərinin də daxil olduğu, lakin qrammatika olmayan Bartolomey Corceusun "Türklərin ayin və mərasimləri" əsəri nəşr edilir. O, əsərində bəzən türklərlə avropalıları müqayisə etmişdir. Bu kitabdakı altı səhifəlik türkcə- latinca lüğət diqqəti cəlb edir. Bu kiçik lüğət Avropada nəşr edilmiş və ilk tərcümə mətnləri daxil olan lüğətdir. Bundan başqa, lüğətdə qeyd edilmiş sözlərin böyük əksəriyyətində Qərbi Rumeli ləhcəsindən izlər görməyimiz diqqətə layiq digər bir nöqtədir. Bartolomey Corceusun latın dilində yazdığı yazılar Avropanın bir çox dillərinə tərcümə edilmişdir.

Бартоломей Георгиевич на латыни о турецком народе

Резюме

Бартоломей Георгиевич прожил среди турецкого народа много лет. Когда ему было 16 лет, он был захвачен турками и жил в трудном плену. Он написал книгу о том, что видел, о праздниках турок, своих религиозных традициях. В 1544 году были опубликованы «Обряды и ритуалы турок» Бартоломея Георгиевича, в которых есть некоторые транскрибированные тексты и которые не являются грамматикой. В своих работах он иногда сравнивал турок и европейцев.

Шесть страниц турецко-латинского словаря в книге привлекают внимание. Этот небольшой словарь является словарем, изданным в Европе и содержащим первые переводные тексты. Кроме того, словарь привлекает внимание тем, что включает в себя некоторые слова с западно-румелийских акцентов. Писания Варфоломея Корсея на латыни были переведены на многие европейские языки.

Bartholomei Georgievich in Latin about the Turkish people

Resume

Bartholomei Georgievich has lived with the Turkish people for many years. When he was 16, he was captured by the Turks and experienced a difficult captivity. He wrote a book about what he saw, about the holidays of the Turks, his religious traditions. However, it can be assumed just a grammar trial. In 1544, Bartholomaeus Georgievic's "Turks' rites and rituals", which has some transcribed texts and also not being a grammar, was published. In his work he sometimes compared the Turks and Europeans.

Six pages Turkish-Latin dictionary in the book attracts attention. This small-scale dictionary is one of the dictionaries that were printed in Europe and contain first translation texts. Besides, the dictionary draws attention by the point of including some words from West Rumelian accents. Bartholomei Georgievic's writings in Latin have been translated into many European languages.

Л.Алекперова, Т.Джафарли

К ВОПРОСУ О ПРИМЕНЕНИИ КОМПЬЮТЕРНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ РУССКОМУ ЯЗЫКУ

В Азербайджанской республике все более возрастает роль русского языка, знание которого дает молодежи возможность приобщиться русской, а также к мировой культуре, использовать в своей деятельности потенциал обширных ресурсов глобальной сети Интернет, а также работать с информационными и коммуникационными технологиями и мультимедийными средствами обучения русскому языку.

Целью обучения русскому языку в Азербайджанской школе является коммуникативная деятельность обучающихся, то есть практическое владение русским языком. Задачей преподавателя в процессе обучения русскому языку с использованием компьютерной технологии становится активизация речевой деятельности каждого обучающегося и создание ситуации для их речевой активности.

Для достижения всех перечисленных целей, безусловно, эффективную помощь преподавателю оказывает использование компьютерных технологий и ресурсов Интернет.

Компьютер может стать учебным материалом в процессе обучения русскому языку. Существует масса дисков, электронных учебников, мультимедийных обучающих программ, которые приводят к хорошим результатам в изучении русского языка. Азербайджанская школа не только использует эти материалы, полученные из Российских вузов, обучающих иностранных студентов, но и создает и внедряет свои программы.

Знание теоретических основ применения компьютерных технологий в процессе обучения русскому языку, как иностранному позволяет совершенствовать методики преподавания русского языка в азербайджанской школе.

Нам кажется, что для реализации этой цели необходимо решить следующие задачи:

рассмотрение теоретических основ применения компьютерных технологий в процессе обучения русскому языку;

анализ методических особенностей организации работы по использованию ресурсов интернет в учебных целях;

исследование практического использования компьютера на уроках русского языка.

Новейшая информационно коммуникативная технология занимает все большее и большее место в нашей жизни. Их использование на уроках русского языка повышает мотивацию и познавательную активность обучающихся, расширяет их кругозор и позволяет применить личностно-ориентированную технологию интерактивного обучения русскому языку, т. е. обучение во взаимодействии.

Использование информационно - коммуникационных технологий в учебно-воспитательном процессе помогает интенсифицировать и индивидуализировать обучение, способствует повышению интереса к русскому языку, дают возможность избежать субъективной оценки.

Использование компьютера и цифровых образовательных ресурсов в обучении русскому языку помогает обучающимся преодолеть психологический барьер на пути использования русского языка как средства общения.

Информационно-коммуникативные технологии являются как средством подачи материала, так и контролирующим средством. Они обеспечивают высокое качество подачи лингводидактического материала и используют различные коммуникативные каналы (текстовый, звуковой, графический, сенсорный и т.д.). Новые технологии позволяют индивидуализировать процесс обучения по темпу и глубине прохождения курса. Такой дифференцированный подход дает большой положительный результат, т. к. создает условия для активной речевой деятельности каждого обучающегося, вызывая у них положительные эмоции, и, таким образом, влияет на их учебную мотивацию.

В отличие от традиционных методик при использовании интерактивных форм обучения обучающийся сам становится главной действующей фигурой и сам открывает путь к усвоению знаний. Преподаватель выступает в этой ситуации активным помощником, и его главная функция - организация и стимулирование учебного процесса.

На уроках русского языка как иностранного применяются следующие цифровые образовательные ресурсы : презентации в PowerPoint (PP), текстовые редакторы, электронные таблицы, тесты, обучающие программы на CD-ROM, электронные учебники, учебные Интернет ресурсы.

Большим учебно-воспитательным потенциалом обладают мультимедиа-презентации, электронные обучающие программы и учебные Интернет-ресурсы.

Обучающие программы по русскому языку, созданные преподавателями БГУ Т.Джафарли и Л.Алекперовой могут использоваться без участия преподавателя , т.к. эти обучающие программы включают в себя конкретные действия студентов без участия преподавателя, вернее данные обучающие программы алгоритмизированная система для достижения учебной цели.

Данные обучающие программы для компьютерного обучения посвящены отдельной теме и включает в себя большое количество упражнений, которые можно использовать как для тренировки и закрепления, так и для контроля знаний обучающихся.

Объем выполненных заданий в этих программах примерно на треть больше того, что было бы сделано на обычном уроке. Неудовлетворительных оценок на таких уроках, как правило, не бывает, потому с базовым уровнем справляются все обучающиеся.

Выполняя требования обучающей программы, обучающиеся прослушивают текст без визуальной поддержки, это способствует совершенствованию навыков аудирования. Затем текст выводится на экран. Обучающиеся с помощью специальных функций переводят и прослушивают текст нужное количество раз. На этом этапе есть также функции выделения в тексте основной идеи и ключевых слов. Каждый студент работает в индивидуальном темпе.

После этапа ознакомления, на этапе тренировки идет подробная работа с текстом. Студенты заполняют пропуски, подходящими по смыслу словами и отвечают на вопросы.

Заключительный этап - тест. Если студент не справился с тестом, он возвращается на этап подготовки и затем повторяет тест. Это очень удобно и приводит к хорошему качеству знаний.

После аудирования, чтения диалога студенты записывают свою речь и сравнивали собственное произношение с речью носителей языка. Путём многократного повторения студенты добиваются идеального произношения.

Наряду с нашими разработками на настоящий момент в распоряжении преподавателей имеется довольно большое количество обучающих компьютерных программ.

Список литературы

1. Гончаров М., Панков А. Интернет в вопросах и ответах. М. - Библиотека. 1998. - №1,3
2. Захарова И. Г. Информационные технологии в образовании: Учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений. - М., 2003
3. Зимняя И.А. ТСО и наглядность в обучении иностранному языку. -М.:1979г.
4. Кушниренко А.Г., Леонов А.Г., Кузьменков М.А. и т.д. Что такое
5. Интернет? Информационные и коммуникационные технологии в образовании. Информатика и образование. - 1998. - №5-7
6. Ляховицкий М.В. Методика преподавания иностранных языков. М. – Высшая школа – 1981. стр. 160
7. Ляховицкий М.В., Кошман И.М. Технические средства в обучении
8. иностранным языкам. - М.: 1981 г.
9. Методика обучения иностранным языкам в начальной и основной общеобразовательной школе. Ростов – на – Дону, 2004. стр. 414
10. Пассов Е.И. Коммуникативный метод обучения иностранному говорению. М - Просвещение, 1991,
11. Полат Е.С. Интернет на уроках иностранного языка. ИЯШ № 2,3 2001г.
12. Полат Е.С. Методика использования средств обучения иностранным языкам в языковой лаборатории профтехучилища. М. – Высшая школа – 1988. стр.160
13. Рогова Г.В., Верещагина И.Н. Методика обучения английскому языку на начальном этапе в средней школе. М. – Просвещение - 1988, стр. 224

AÇAR SÖZLƏR: computer, tədris proqramı, linqvodicaktika

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: компьютер, обучающая программа, лингводидактика

KEYWORDS: computer, training program, linguodidactics

Xülasə

Məqalədə rus dili dərslərində kompüterdan istifadəsinin əhəmiyyətindən danışılır. Qeyd edilir ki, yeni texnologiya yeni metod və priyomların işlənilib, hazırlanması üçün zəmin yaradır, çünki bu texnologiya vasitəsi ilə tələbənin linqvodicaktik informasiyanın mənimsəməsi üçün hər bir şərait yaradılır. Məqalədə eyni zamanda tədris proqramlarının mahiyyətindən də danışılır.

RƏYÇİ: dos.E.Vəliyeva

Günel Qulam qızı Qarayeva⁹⁰
ƏLİFBADAN SONRAKI DÖVRDƏ SÖZ YARADICILIĞI
İLƏ BAĞLI APARILAN İŞLƏR

İbtidai siniflərdə Azərbaycan dili təhsilinin qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri şagirdlərin nitq və təfəkkürünü inkişaf etdirməkdir. Bu baxımdan sözün tərkibi və söz yaradıcılığı üzrə aparılan işlərin mühüm əhəmiyyəti vardır. Söz yaradıcılığı və sözün tərkibi üzrə mövzuların təlimi şagirdlərin lüğət ehtiyatının zənginləşməsinə, öyrənilən sözlərin düzgün yazılış və deyilişinin mənimsənilməsinə, rəbitəli nitq və üslub vərdişlərinin inkişafına səbəb olur.

Şagirdlər savad təlimi dövründə praktik şəkildə səs, hərf, heca, söz və cümlələrin nitqin elementləri olduğunu öyrənirlər. Savad təlimi dövründən nitqin zənginləşməsi və sözlərin deyilişi və yazılışı onun inkişafı ilə bağlı nəzəri biliklərə əsaslanan müxtəlif vasitə, metod və priyomlardan yaradıcılıqla istifadə olunmalıdır.

Məlumdur ki, əlifbadan sonrakı dövr qısa və yekunlaşdırıcı dövrüdür. Bu dövrün qısa olmasına baxmayaraq müəllim savad təlimi dövründə hətta məişət texnikasından istifadə etməklə verdiyi bilikləri bir qədər də mürəkkəbləşdirir, səslərin tələffüzü, lüğət üzərində iş aparır. Bu dövr üçün nəzərdə tutulan mətnlərin içərisində işlədilən düzəltmə və mürəkkəb sözlərin üzərində işləməklə şagirdlərə sözlərin necə əmələ gəlməsi haqqında təkrar bilik verir. Bu dövrdə də yeni söz yaratmaq bacarığını inkişaf etdirmək problem situasiyasının, motivasiyanın yaradılması, suallardan istifadə əlverişlidir. Məs.:

–Uşaqlar, “dostluq” sözünə uyğun hansı sözləri deyə bilərsiniz?

Şagird:

– Dostluq, yoldaşlıq sözlərini deyə bilərsiniz və s.

Bu dövrdə əvvəlki dövrlərdən fərqli olaraq şagirdləri sözyaratma prosesi ilə tanış etmə işini dəqiqləşdirmək üçün onların yeni öyrəndikləri sözlərdən yazılı nitqlərində də istifadə etmək olar.

Onlar yazılı şəkildə sözlərə müstəqil şəkildə qoşaraq yeni sözlər yaradırlar. Şagirdləri şəkilçilər vasitəsilə, eyni zamanda sintaktik yoldan istifadə etməklə yeni söz yaratma prosesi ilə bir də tanış etmək məqsədə müvafiqdir. Onlardan bir neçə söz yazdırıb mürəkkəb söz düzəltməyi, yaxud mürəkkəb sözləri mənalı hissələrə ayırmaq tələb edilə bilər. Məsələn:

kül - gül

günə - xasiyyət

bəd - qabı

qızıl - baxan

Başqa bir çalışmada isə müəllimin təklifi ilə birinci sütunda sözlər yazıb, həmin sözlərə uyğun gələn peşənin adını ikinci sütunda qarşısına yazmaq tələb oluna bilər. Məsələn:

kənd-kəndli

su-suçu

duz-duzlu

sür-sürücü

Bu növ çalışmalar söz yaradıcılığı bəhsinin öyrənilməsi və təkrarı üçün bazis rolunu oynayır, nəzəri materialların düzgün tətbiqinə imkan yaradır. İbtidai siniflərdə təlimin nəzəri səviyyəsinin yüksəldilməsi şagirdlərdə idrak qabiliyyətinin hərtərəfli və ardıcıl inkişafını tələb edir. Ona görə də şagirdlərdə zəruri əqli keyfiyyətlər yalnız hər gün dərindən-dərsə keçdikcə onların fəallığı təmin edildikdə hərtərəfli inkişaf edir, onlarda zəruri fikri priyomlar təşəkkül tapır.

I sinifdən başlayaraq sözün tərkibi üzərində iş aparılmalı, sözdüzəldici şəkilçilər vasitəsilə yaradılan hər bir sözün: gül, gülçü, güllük mənası üzərində aparılan terminlər sözlərin cümlədə işlədilməsi, şagirdlərdə nitq vərdişlərinin inkişafına müsbət təsir göstərir.

Bu dövrdə söz yaradıcılığı üzrə aparılan işlər dil bölmələrindən leksika bəhsi ilə əlaqələndirilir, əyanilikdən istifadə edilməklə söz yaradıcılığı haqqında şagirdlərdə anlayış yaradılır.

Öyrədiləcək məfhum haqqında anlayışın yaradılmasında əyaniliyin olduqca böyük əhəmiyyəti vardır. Əyanilikdən istifadə müəllimin əməyini yüngülləşdirdiyi kimi şagirdlərin diqqəti və qavrayışını da fəallaşdırır.

Anlayış yaratmaq, onu konkretləşdirmək üçün şagirdlərin elmi məfhumlara yiyələnməsi vacib məsələlərdən sayılır. Məfhumun tərkib hissələri onun əks etdirdiyi əşya və hadisələrin mühüm əlamətlərinin birliyi, sözün tərkib hissələri isə səslər və ya fonemlərdir. Məfhum mürəkkəb bir fikirdir. Məs. “sözün tərkibi” məfhumu dedikdə, burada tədricən əldə edilmiş bir çox biliklərin bir fikirdə cəmləşdirilmiş yığını nəzərdə tutulur.

Söz kök və şəkilçidən ibarətdir, hecalara bölünür. Şəkilçilər sözdüzəldici və sözdəyişdirici olmaqla məzmunlarına görə bir-birindən fərqlənir.

Sözün tərkibi məfhumunun yaranması üçün şagirdlər qeyd olunan biliklərə yiyələnməli və nəticədə onlarda məfhum anlayışı yaranmalıdır. Burada məfhumun tərkib hissələri, sözün tərkibi ilə bağlı əks etdirdiyi mühüm elementlərin birliyi. Sözlərin tərkib hissələri isə səslərdir. Məfhumlardan fərqli olaraq sözlər müxtəlif dillərdə müxtəlif şəkildə ifadə olunur.

Məfhumlar isə eyni şəkildə ifadə olunur. Sözün tərkibi rus dilində “состав слова” (sostav slova), sinonim, antonim, omonim və digərləri də hər iki dildə eyni şəkildə deyilir.

⁹⁰ ASPU

İbtidai siniflərdə “sözün tərkibi” və “söz yaradıcılığı” haqqında anlayışın yaradılmasında plakat, sxem və cədvəllərdən istifadə daha önəmli yer tutur. Ümumiyyətlə, əyanilik şagirdlərin nitq vərdislərinin, lüğət ehtiyatının, rəhbərli nitqin inkişafında mühüm əhəmiyyət kəsb etməklə yanaşı, nitq vərdislərinin inkişafına da müsbət təsir göstərir.

Söz yaradıcılığının həm dilimizin quruluşu, həm də lüğət tərkibi ilə əlaqədar olması fikrini söylədikdə hər yeni sözün yaradılmasında onun üzərində qrammatik əməliyyatın aparılması müddəasına əsaslanırıq. Bu cəhətdən də söz yaradıcılığı morfolojiya ilə əlaqələndirilir, yaradılan hər bir yeni söz dilin lüğət vahidi kimi dilin lüğət tərkibinə daxil olur. Bununla da o dilin lüğət tərkibi haqqında elm olan leksikologiya ilə əlaqəyə girir.

Morfolojiya kursunda isə söz yaradıcılığının, istərsə də sözün forma, istərsə də məna etibarını dəyişməsinin məğzi açıqlanmalı və bu bir prinsip kimi rəhbər rolunu itirməməlidir. Bu sahədə görülən işlər müxtəlif çalışmalarda – sözlərin məna hissələrinə, həm də nitq hissələrinə görə təhlillərdə möhkəmlənməlidir.

Ədəbiyyat

1. Abbasov M. Savad təliminin I, II mərhələsinin psixoloji əhlili. Bakı, 1961, 62 s.
2. Abdullayev N.Ə. Ədəbi tələffüz təliminin metodikası. Bakı, Maarif, 1986, 158 s.
3. Cəfərov S. Mütəasir Azərbaycan dili. Maarif, 1982, 229 s.
4. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilinin üslubiyatı, Azərtədrisnəşr, 1962, 267s.

Açar sözlər: ibtidai sinif, nitq, təfəkkür, metod və priyomlar.

Ключевые слова: начальные классы, речь, мышление, метод и приемы.

Key words: primary classes, speech, thinking, method and techniques.

Əlifbadan sonraki dövrdə söz yaradıcılığı ilə bağlı aparılan işlər

XÜLASƏ

Sözün tərkibi və söz yaradıcılığı, onun tədrisi dilçi və dilçi-metodistlərimizin maraq dairəsinə aiddir. Bu haqda ibtidai siniflər üçün dərsliklər, dərs vəsaitləri, monoqrafiyalar, məqalələr yazılmışdır. Burada mövzular qismən də olsa nitq inkişafı ilə əlaqələndirilmişdir. Lakin mövzu əsaslı şəkildə digər dil bölmələri və nitq istiqamətləri ilə əlaqələndirilməyib, sistemli xarakter daşımayan çalışmalardan istifadə olunmuşdur. Oudur ki, ibtidai siniflər üçün sözün tərkibi və söz yaradıcılığı üzrə aparılan işlər yeni əsaslar üzrə qurulmalı, global pedaqoji məsələlər tədrisində layiqli yerini tutmalı, əyaniliklərdən, müasir diaqramlardan istifadə olunmalı, məntiqi priyom kimi müqayisələrə, analiz və sintez kimi metodlara istinad edilməli, sistemli çalışmalarda tərtib edilməlidir.

После алфавитная работа, связанная с созданием слова

РЕЗЮМЕ

Состав этого слова, его словарный запас и его обучение представляют интерес для наших лингвистов и лингвистов. Для учащихся начальной школы были написаны учебники, учебные пособия, монографии, статьи. Темы здесь частично связаны с развитием речи. Тем не менее, тема не была принципиально связана с другими языковыми разделами и речевыми направлениями, и использовалась систематическая работа. Поэтому составление слов и словарный запас для начальных классов должны строиться на новых основах, занимать видное место в преподавании глобальных педагогических вопросов, использовать глаголы, современные диаграммы, обращаться к сравнительной логике, методам анализа и синтеза, должно быть сделано.

Post-Alphabetical Word Creation Work

SUMMARY

The composition of this word, its vocabulary and its training are of interest to our linguists and linguists. Textbooks, study guides, monographs, and articles were written for elementary school students. The topics here are partially related to the development of speech. However, the topic was not fundamentally related to other language sections and speech directions, and systematic work was used. Therefore, the compilation of words and the vocabulary for elementary grades should be based on new foundations, occupy a prominent place in the teaching of global pedagogical issues, use verbs, modern diagrams, turn to comparative logic, analysis and synthesis methods, should be done.

Möbudova Aytac Qüdrət qızı İBTİDAİ SİNİFLƏRDƏ MORFOLOGİYANIN TƏDRİSİ PROSESİNDƏ NİTQ İNKİŞAFI MƏSƏLƏLƏRİ

İbtidai siniflərdə morfolojiyanın tədrisi prosesində «Sözün tərkibi» mövzusunun tədrisi diqqəti cəlb edir. Şagirdlər söz haqqında anlayışı başa düşmək üçün onun xarici cəhətini (səs tərkibi), daxili cəhətini (mənasını), başqa sözlə leksik və qrammatik mənasını, onların aralarındakı qarşılıqlı əlaqəni öyrənməlidirlər. Sözün leksik mənası ayrılıqda hamı tərəfindən eyni cür, öz həqiqi mənasında başa düşülür. Qrammatik məna haqqında danışdığımız əşyaya (hərəkətə, əlamətə və s.) münasibətimizi bildirir. Biz *gəl* sözünü *gəlirəm, gəldim, gəlmişdim, gələcəyəm, gələm, gəlməliyəm* şəklində işlətməklə onu müxtəlif münasibətlər dairəsinə daxil edirik. Uşaqlarda sözə linqvistik münasibətin yaradılması vacibdir. Onlar sözün qrammatik forması ilə leksik mənası arasında mövcud olan əlaqələri başa düşməlidirlər. Uşaq tədricən bilməlidir ki, *alma* və *armud* sözləri meyvə bildirməklə, həm də isimdir, adlıq haldadır, təkdir, cümlədə mübtədə ola bilər və s.

Adətən, şagirdlər qrammatik təhlil prosesində bu və ya digər nitq hissəsini müəyyənləşdirərkən sözün yalnız leksik mənasını nəzərə alır, onun suallarına və morfoloji əlamətlərinə əhəmiyyət vermirlər. Sözün leksik mənası üzərində işləyərkən onun söz yaradıcı əlaqələrini də nəzərə almaq lazımdır. Söz yaradıcılığı dilçiliyin xüsusi şöbəsi olmaqla söz yaratmağın qayda-qanunlarının əhatə edirsə də, leksika ilə qırılmaz vəhdətdə olur. Leksikanın mənimsənilməsində şagirdlərin eyni kökdən olan sözləri bilmələrinə istinad etmək imkanı sözlərin başa düşülməsini və yadda qalmasını təmin edir. Lüğət ehtiyatının assosiasiyaya (məsələn, *baş, başqa, başaq, başmaq* və s.) əsasən zənginləşdirmək cəhdinə yol verilməməlidir. Bu, sözün mənasına əhəmiyyət vermədən yalnız səslənməsinə (yazılışına) görə oxşarlığı əsas götürməkdən irəli gəlir.

Söz yaradıcılığı üzrə işi imkan daxilində bir neçə nitq hissəsi ilə əlaqədar aparmaq lazımdır; *su-sulu-suladı; duz-duzlu-duzlaq-duzladı* və s. Bu zaman şagirdlər eyni sözyaradıcı kökə daxil olan sözlərin leksik mənalı arasında yaxınlıqla yanaşı, fərqi də başadüşürlər. Bu isə sözlərin qrammatik mənasının başa düşülməsi üçün zəmin yaradır. Beləliklə, şagirdlər sözə cansız şey kimi deyil, keyfiyyət dəyişikliyi əmələ gətirə bilən bir varlıq kimi baxırlar.

I sinifə qəbul edilmiş uşaqların nitqi üzərində müşahidə apararkən müşahidə edirik ki, ailədən məktəbə gələn uşaqlarla uşa q bağçasından məktəbə gələn uşaqların nitq arasında böyük fərqlər. Buna görə də məktəbdə uşağın nitqi üzərində planlı iş aparılmalıdır. Uşağın nitqinin inkişaf etdirilməsi dedikdə dili mənimsəməkdə ona kömək göstərmək, bu məqsədlə nitq orqanlarının məşq etdirmək, dilin leksik və qrammatik işarələrinin başa düşülməsini asanlaşdırmaq, morfem, söz, söz birləşməsi və cümlə kimi dil işarələrinin nitqdə işlədilmə əhəmiyyətini asanlaşdırmaq nəzərdə tutulur. Uşaqların nitqinin inkişafı üzrə işi düzgün təşkil etmək üçün müəllim dilçilik elminin nailiyyətlərinə istinad etməlidir.

İsmin tədrisi prosesində lüğət işinin aparılması imkanları çoxdur, lakin müşahidələr göstərir ki, şagirdlər mücərrəd isimlərin hesabına lüğət ehtiyatını zənginləşdirə bilmir, onları ya konkret isimlərlə, ya da sifət və fəllərlə əvəz edirlər. Şagirdlər *sarılıq* sözünü *sarı- çiçək, sarıtəhər, sarılmaq* sözləri ilə eyniləşdirirlər. Bəzi sözlərin *çil- çıraq, şırnaq, dənəvər, uçurum, çalağan, ixrac, natiq, çeşmək* və s. mənalının başa düşmür, təhlil edə bilmirlər. Onlar *çilçıraq* sözünün *çiləmək* və *çıraq* sözü, *şırnaq* sözünün *şırıldamaq*, *dənəvər* sözünün *dənə-dənə, çeşmək* sözünün farsca *çəşm* (göz) mənası ilə bağlı olduğunu başa düşürlər. Bu cür semasioloji çalışmalar bir çox hallarda fayda verir. İbtidai siniflərdə, xüsusilə I sinifdə sözün mənası üzərində düşünməyi öyrətmək vacibdir. *Circirama, qurbağa, sığırçın, göyərçin, çalağan, ququ quşu, qaratoyuq, sarıköynək, şanapipik, arıquşu, ağacdələ, qaymaqçıçəyi, istiot, kəsəyən, sünbülqıran, günəbaxan, bağayarpağı, qarğıdalı, göyərçi, ağartı, ballıca* və s. kimi yüzlərlə sözdə mənanın nə ilə bağlı olduğunu aşkara çıxarmaq üzrə iş aparılmalıdır.

Şagirdlər bəzən məna təhlilinə cəhd göstərsələr də, səhvə yol verirlər. Onlar fikrən apardıqları belə təhlilin nəticəsində bildirən sözlərə cəm şəkilçisi artırırlar.

İsmin tədrisi prosesində hər bir dərstdə sözün mənasının açılması (*şaxtaçı, maşinist, çilingər, xarrat, dülgər* və s.) lüğət ehtiyatına yeni sözlərin (*qulan, dayça, köşək, xötək* və s.), daxil edilməsi, sözlərə (*günəy, quzey, eniş, yaylaq* və s.) antonimlərin, sinonimlərin tapılması, çoxmənalılıq üzrə iş aparılmalıdır.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Abdullayev A., "İbtidai siniflərdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası", Bakı, 1962.
2. Balyev H., "Azərbaycan dili tədrisinin metodikası", Bakı, 1988.
3. Kərimov Y., "Ana dilinin tədrisinin metodikası", Bakı, 2003.
4. Kərimov Y., Rəhimov A., "İmla məcmuəsi", Bakı, 1992.
5. Quliyeva S., Balyev H., "Ana dilinin tədrisinin metodikası", Bakı, 1990.

Açar sözlər: nitq, dil qaydaları, söz, morfolojiya, isim, leksika, qrammatika, lüğət ehtiyatı.

Key words: speech, language rules, word, morphology, noun, lexical, grammatical, vocabulary.

Ключевые слова: речь, языковые правила, слово, морфология, существительное, лексический, грамматика, словарь

Xülasə:

Məqalədə ibtidai siniflərdə söz anlayışının başa düşülməsi, morfolojiya bölməsi ilə tanışlıq, leksik və qrammatik məna və onlar arasındakı qarşılıqlı əlaqənin öyrənilməsi ön plana çəkilir. Uşaqlarda sözə linqvistik münasibətin yaradılması vacibliyi əks olunmuşdur. Burada onlara sözün qrammatik forması ilə leksik mənası arasındakı mövcud olan əlaqələrin öyrədilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Bundan əlavə, məqalədə morfolojiya prosesində lüğət işinin aparılması imkanlarından bəhs edilir. I-II

siniflərdə söz anlayışı sistemi ilə tanışlıq şagirdlərin Azərbaycan dili haqqındakı təsəvvürlərini genişləndirir, onlarda sözlə şüurlu yanaşmaq vərdişi aşılayır və dil təliminə marağı artırır.

Summary:

The article focuses on the understanding of vocabulary in elementary school, familiarity with the morphology section, the study of lexical and grammatical meaning and the relationship between them. The importance of creating a linguistic attitude in children is highlighted. It is intended to teach them the existing relationships between the grammatical form of the word and the lexical meaning. In addition, the article highlights the possibilities for vocabulary work in morphology. Acquaintance with the word comprehension system in I-II classes enhances students' perceptions of the Azerbaijani language, enhances their awareness of the word and increases their interest in language learning.

Реферат:

Статья посвящена пониманию словарного запаса в начальной школе, знакомству с разделом морфологии, изучению лексического и грамматического значения и взаимосвязи между ними. Подчеркивается важность создания языкового отношения у детей. Он призван научить их существующим отношениям между грамматической формой слова и лексическим значением. Кроме того, в статье освещаются возможности словарной работы в морфологии. Знакомство с системой понимания слова в I-II классах улучшает восприятие азербайджанского языка учащимися, повышает их понимание слова и повышает их интерес к изучению языка.

Гулиева Л.М. Рзаева Э.А.
**СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ РАССКАЗА А.П.ЧЕХОВА «ВАНЬКА» И РАССКАЗА
Дж.МАМЕДКУЛИЗАДЕ «ПОЧТОВЫЙ ЯЩИК»**

Два писателя – два великолепных мастера короткого рассказа, А.П.Чехов и Дж.Мамедкулизаде – современники, писатели-сатирики. Оба писали прекрасные произведения, с общей тематикой, раскрывающие пороки людей. Сравнивая творчество каждого из этих выдающихся мастеров, мы находим много общего и в то же время различного в их раскрытии темы «маленького человека». Именно в сравнении выявляется своеобразие каждого из них (общие и отличительные стороны их творчества). И Чехов, и Мамедкулизаде пишут о человеческих достоинствах, таких как искренность, честность, равнодушие, доброе отношение к слабым, и о человеческих пороках, глупость, безразличие, равнодушие, грубость и т.д.

Сравнивая бесхитростного крестьянина Новрузали и наивного девятилетнего мальчика Ваньку Жукова, мы проникаемся чувством жалости и сочувствия к этим героям. Всё описанное великими мастерами может произойти и в наше время. Каждый день мы должны бороться с недостатками и пороками людей.

Рассказы Чехова и Дж.Мамедкулизаде учат быть равнодушными и к слабым и беззащитным людям, учат чувству сопереживания, сочувствия, сострадания к этим безграмотным, наивным, но очень чистым и искренним людям.

ВАНЬКА

Задание 1. Прочитайте слова и словосочетания, которые вы встретите в рассказе «Ванька». Определите значение новых слов по словарю и запишите их в тетради.

сапожник
измятый лист бумаги
мелькать
отражение
тощенький
юркий
выволочка
люлька
судорожно вздохнул
горничная
сирота несчастная
колотить
пропащая жизнь
убаюкать
кухарка

Задание 2. Постарайтесь понять значение следующих слов и словосочетаний без словаря.

тощенький – очень худой
выволочка – *здесь*: наказание
чем попадя – чем попало
горничная – прислуга

Задание 3. Запомните правильное употребление слов.

старикашка – старик
нету – нет
вчера – вчера
ихнего – их
ейной – её
по нечаянности – нечаянно
ребятёнок – ребёнок
отседа – отсюда

Задание 4. Запомните синонимы. Составьте с ними предложения.

колотить = бить
молить = просить
велеть = приказать
вечно = всю жизнь
свернуть = *здесь*: сложить

Задание 5. Найдите в тексте причастия. Определите их вид и время.

Задание 1. Прочитайте текст. Постарайтесь понять его значение.

ВАНЬКА

Ванька Жуков, девятилетний мальчик, отданный три месяца тому назад в ученье к сапожнику Аляхину, в ночь под Рождество, разложив перед собой измятый лист бумаги, стал писать.

«Милый дедушка, Константин Макарыч! — писал он. — И пишу тебе письмо. Поздравляю вас с Рождеством. Нету у меня ни отца, ни маменьки, только ты у меня один остался».

Ванька перевел глаза на темное окно, в котором мелькало отражение его свечки, и живо вообразил себе своего деда Константина Макарыча. Это маленький, тощенький, но необыкновенно юркий и подвижной старикашка лет 65-ти, с вечно смеющимся лицом и пьяными глазами.

Ванька вздохнул и продолжал писать:

«А вчерась мне была выволочка. Хозяин выволок меня за волосы на двор и сильно побил за то, что я качал ихнего ребятенка в люльке и по нечаянности заснул. А на неделе хозяйка велела мне почистить селедку, а я начал с хвоста, а она взяла селедку и ейной мордой начала меня в харю тыкать. Подмастерья надо мной насмеяются, посылают в кабак за водкой и велят красть у хозяев огурцы, а хозяин бьет чем попадя. А еды нету никакой. А спать мне велят в сенях, а когда ребяенок ихний плачет, я вовсе не сплю, а качаю люльку. Милый дедушка, возьми меня отсюда домой, на деревню, нету никакой моей возможности... Кланяюсь тебе в ножки и буду вечно бога молить, увези меня отсюда, а то помру...»

Ванька судорожно вздохнул и опять уставился на окно. Он вспомнил, что за елкой для господ всегда ходил в лес дед и брал с собою внука. Веселое было время! Когда еще была жива Ванькина мать Пелагея и служила у господ в горничных, барышня Ольга Игнатьевна кормила Ваньку леденцами и от нечего делать выучила его читать, писать, считать до ста и даже танцевать кадрили.

«Приезжай, милый дедушка, — продолжал Ванька, — Христом богом тебя молю, возьми меня отседа. Пожалей ты меня сироту несчастную, а то меня все колотят и кушать страсть хочется, а скука такая, что и сказать нельзя, всё плачу. Пропавшая моя жизнь, хуже собаки всякой... Остаюсь твой внук Иван Жуков, милый дедушка приезжай».

Ванька свернул вчетверо исписанный лист и вложил его в конверт. Подумав немного, написал адрес:

На деревню дедушке.

Потом почесался, подумал и прибавил: «Константину Макарычу». Довольный тем, что ему не помешали писать, он надел шапку и прямо в рубахе выбежал на улицу...

Ему говорили, что письма опускаются в почтовые ящики, а из ящиков развозятся по всей земле на почтовых тройках. Ванька добежал до первого почтового ящика и сунул драгоценное письмо в щель...

Убаюканный сладкими надеждами, он час спустя крепко спал... Ему снилась печка. На печи сидит дед, свесив босые ноги, и читает письмо кухаркам...

Задание 1. Какое выражение из рассказа стала крылатой фразой?

Задание 2. Что говорят, когда не знают точного адреса?

Задание 3. Прочитайте текст еще раз. Ответьте на вопросы:

1. Кто такой Ванька?
2. Кому он пишет письмо?
3. Как сложилась его жизнь у сапожника?
4. О чём он просит своего дедушку?
5. Как он подписал конверт?

(Какой адрес он написал на конверте?)

6. Как вы думаете, дойдёт ли письмо Ваньки до дедушки? Почему?

Задание 4. Продолжите предложения, используя материалы текста.

Ванька перевёл глаза ...

Кланяюсь тебе в ножки ...

Довольный тем, что ...

Ему говорили, что ...

Убаюканный сладкими надеждами...

Задание 5. Какое чувство вызывает главный герой рассказа – Ванька Жуков?

Задание 6. Составьте вопросный план и перескажите текст по составленному плану.

Джалил Мамедкулизаде

«Почтовый ящик»

Задание 1. Прочитайте слова и словосочетания, которые встретите в рассказе «Почтовый ящик». Определите их значение по словарю.

окрепнуть

проветрить

разостлать ковры

протопить печи

поручить

вприпрыжку
пожаловать к нему
поручиться (за кого?)
присудить = *здесь*: приговорить
тюремное заключение

Задание 2. Прочитайте следующие слова и словосочетания. Постарайтесь понять их значение без словаря.

раскатисто = очень громко
вприпрыжку – *здесь*: быстро
живо возвращаться – *здесь*: быстро возвращаться
пожаловать – *здесь*: прийти
поручиться – дать гарантию, дать слово
частенько – часто
обед длился – обед продолжался
поплёлся домой – очень медленно пошёл домой.

Задание 3. Найдите в тексте глаголы в повелительном наклонении. Определите формы инфинитива глагола. От данных глаголов образуйте повелительную форму. Эти слова вы уже встречали в тексте рассказа.
заглянуть, приказать, бежать, поднять, опустить, возвращаться, смотреть, отдавать, показывать, рассказывать, молить.

Задание 4. Заполните данные синонимы.

поручить = приказать
позволить = разрешить
умолять = просить
помещается = находится
избить = сильно побить
отправить в тюрьму = *здесь*: посадят в тюрьму
уговаривать = просить

Задание 1. Прочитайте текст. Постарайтесь понять его содержание.

ПОЧТОВЫЙ ЯЩИК

Было двенадцатое ноября. Холода уже наступили, но снег еще не выпал. Последний раз осмотрев больную жену Велихана, врач зая-вил, что здоровье ее окрепло и через неделю можно ехать.

Хан взял перо и написал в Эривань своему другу Джафар-аге письмо: "Милый мой! Я собираюсь через неделю выехать с семьей в Эривань. Везу больную жену, поэтому очень прошу тебя - загляни в мою квартиру, прикажи проветрить комнаты, разостлать ковры и протопить печи.

Хан вложил письмо в конверт, наклеил марку, написал адрес.

В этот момент постучали в ворота; хан вышел во двор и увидел крестьянина Новрузали из селения Иткапан. Новрузали частенько навещал хана и привозил с собой каких-нибудь продуктов.

"Не поручить ли Новрузали отнести письмо на почту?" - подумал хан.

- Новрузали, ты знаешь, где почта? - спросил хан.

- Откуда мне, мужику, знать про пошт, хан? - ответил. Новрузали.

- Ну тогда, может, знаешь, где помещается управление начальника?

- Знаю, хан, как не знать.

- Как раз напротив управления начальника стоит большой дом, у дверей этого дома, на стене, висит ящик. Это почтовый ящик; у него маленькая, длинная крышка... Так вот, беги туда с этим письмом, подними крышку, опусти письмо в; ящик и быстренько возвращайся.

Новрузали взял палку и вприпрыжку, как ребенок, побежал к воротам.

- Новрузали! - крикнул хан ему вслед. - Смотри, никому не отдавай и не показывай письма, опусти в ящик и живо возвращайся.

Только после обеда, который длился два часа, Великан вспомнил о Новрузали. Он позвал слугу. Оказалось, что Новрузали еще не возвращался.

Прошел еще час. Новрузали все не было.

В это время во двор вошел полицейский.

- Пристав просит вас пожаловать к нему и поручиться за вашего крестьянина, не то его отправят в тюрьму, - сказал он хану.

Быстро одевшись, хан отправился в полицейское управление. Узнав от пристава подробности дела и поручившись за Новрузали, хан повел его к себе домой.

- Ну, Новрузали! Расскажи теперь, что с тобой приключилось. Новрузали встал, подошел к хану и, вытирая слезы, начал рассказывать:

- Умоляю тебя, хан, прости меня, ради детей твоих! Я ни в чем не виноват. Я - бедный крестьянин. Откуда мне знать, что такое письмо, или ящик, или пошт? Молю тебя, пожалей, не губи. Этот гяур, сын гяура, взял твое письмо, положил в карман и унес.

- Куда же он унес письмо?

- А в тот самый большой дом, что с ящиком на стене.

- А разве ты не опустил письмо в ящик?

- Как не опустил! Только я опустил письмо, как появился вдруг этот гяур, каким-то образом открыл ящик, взял письмо и ушел.

- Тут я подскочил к нему, схватил за руку и говорю: "Ты куда это, голубчик, тащишь письма? Люди оставили их здесь не для того, чтобы ты уносил: сейчас же без всяких разговоров положи их на место, не то!.. Новрузали еще не умер, не позволит, чтобы ты украл письмо его господина.

- Как ни уговаривал я его, как ни просил, уперся, проклятый, ни за что не хочет отдавать... Гнев ударил мне в голову. Схватил я гяура за плечи и так грохнул о землю, что у него кровь изо рта пошла. Бросились на меня люди из канцелярии начальника, стали избивать, потом потащили в тюрьму. Там они, мне сказали, что я избил русского чиновника.

Хан долго смеялся, долго и раскатисто хохотал.

Новрузали, голодный, кинул пустые мешки на голодного осла и поплелся обратно домой.

На третий день хан получил из Эривани телеграмму: "Письмо получил. Квартира готова". Хан собрался и уехал в Эривань.

Через полтора месяца Новрузали вызвали в суд и присудили к трем месяцам тюремного заключения.

Узнав о происшедшем, хан немного призадумался...

Задание 1. Ответьте на вопросы.

1. Кому и о чём написал письмо Велихан?
2. Кто пришел навестить Хана?
3. О чём попросил хан Новрузали?
4. Что приключилось с этим крестьянином?
5. Как характеризует главного героя его поведение?
6. Какое чувство вы испытали прочитав данный рассказ?

Задание 2. Закончите предложения, используя текст рассказа.

Новрузали частенько навещал хана...

Новрузали взял палку и ...

Новрузали ещё не умер, ...

Через полтора месяца ...

Задание 3. Прочитайте текст еще раз. Составьте номинативный план.

Задание 4. Перескажите текст, опираясь на составленный вами план.

Задание 1. Сравните оба рассказа, написанные в одном жанре – жанре короткого рассказа: рассказ А.П.Чехова «Ванька» и рассказ Дж.Мамедкулизаде «Почтовый ящик». Ответьте на вопросы.

1. Кто в обоих рассказах вызывает сострадание и кому отдана симпатия каждого из писателей?

2. Разделите качества людей на положительные и отрицательные:

доброта, искренность, грубость, подхалимство, бесхитростность, наивность, честность, жалость, подбострастие, равнодушие, уважительность, незащитность, сострадание, сочувствие.

Задание 2. Ответьте на вопросы.

1. Где происходит действие в каждом из рассказов?

2. Когда (в каком году) были написаны оба рассказа?

3. Как можно охарактеризовать каждого из героев этих рассказов?

4. Чего больше в рассказе Чехова и Мамедкулизаде: грустного юмора или острой сатиры?

Задание 3. Образуйте прилагательные от существительных в задании 1.

Задание 4. Скажите, актуальны ли эти рассказы в наши дни?

Задание 5. Рассказы Чехова и Мамедкулизаде заставляют нас смеяться или плакать? Мы смеёмся над глупостью или сопереживаем (сочувствуем) их наивности и бесхитростности?

Mehdizadə Alidə

“ABBAS VƏ GÜLGƏZ” DASTANI ƏSASINDA QADIN VƏ KIŞI NİTQİNİN TƏDQIQI

Dildən istifadə fərdə uyğun şəkildə dəyişir, lakin bununla belə, müəyyən qədər ümumiləndirmə aparmaq mümkündür. Belə ki, qadın və kişi nitqi öz spesifikasiyasına görə fərqli xüsusiyyətlərə malikdir. Bu cür dil faktını əsaslandırmaq üçün məhəbbət dastanları bənzərsiz nümunələrdir. Qəhrəmanlıqla məhəbbət motivlərini özündə birləşdirən, qəhrəmanın öz arzusuna yalnız sözlərin gücü ilə deyil, qılınc gücüylə yetdiyi dastanlar qədim inam və etiqadlarla səslənən nağıl elementlərinin zənginliyi ilə diqqəti çəkir (1, 2). “Abbas və Gülgəz” dastanı əsasında qadın və kişi nitqinin əsas fərqlərinə nəzər yetirək.

Qadın nitqi daha emosional, daha həyəcanlı olur. Qadınlar öz qorxu, narahatlıqlarını, hiss-həyəcanlarını dil ilə ifadə etməkdən çəkinməzlər. Onlar nitqləri ilə öz dərdlərini azaltmaqla bərabər, mənə yüngülləşirlər. Məsələn, Abbasın aşıq olduğunu bilən anası deyir:

– Sənə qurban olum, oğlum! Qonşumuzdakı Məhəmməd bəyin bacısıdırsa, bu saat gedim elçiliyə. Ümidim var ki, Məhəmməd bəy bacısını sənə versin. Ancaq uzaq yer olmasın ha.

Kişilər nitqlərində daha konkret olur, söhbəti uzatmadan əsas məğzi ifadə edirlər. Onlar daha qətiyyətlə danışar və birbaşa mətləbə keçirlər. Buna görə də nitqləri daha kobud səslənə bilər. İstəklərinə çatmaq müşkül görünə belə, söhbəti dəyişib ona zəmin hazırlamadan birbaşa istəklərini çatdırırlar.

– Bəy, sənənin bacını Pəri üçün gəlmişəm. Ya mənə öldür, ya bacını Allahın əmri, peyğəmbərin şəriəti ilə mənə ver!

Kişilər tələblərini birbaşa ifadə edər, bilavasitə istəklərini qeyd edər və demək olar ki, onların yerinə yetirilməsini, az qala, tələb edirlər. Onlar bəyənmədikləri şeyləri, başqaları haqqında rəylərini də açıq-aşkar deyər, qəlb qırmaqdan çəkinməzlər. Abbasla ustanın söhbətinə diqqət yetirək:

– Sən uşaqsan, o sazı çala bilməzsən. O saz sənə üçün yaramaz. Onu ancaq yaxşı ustalar çala bilərlər.

– Usta, sənənin nə işinə qalib? Sən o göydən asılan sazı mənə ver, haqqını da al. Çalaram da, özüm bilərəm, çalmaram da.

Yarış meydanında da kişilər daha çox özlərindən dəm vurur, bir hünərini beş kimi göstərər, söz savaşından tez meydan savaşına keçirlər.

– Nə fürsət-mürsət? Əvvəlki kəlmədə belini qırıb sazını əlindən alacağam. Nə fürsətdən dəm vurursan?

– Arxı tullan, sonra bərəkallah de! Bir o qədər laf eləmə! Nə bacarırsan, de gəlsin!

Xahiş məqamında da onlar məğzdən çox yayınmaz, kömək edəcək insanı əvvəldən dilə tutmağa çalışmaz, fikirlərini ifadə edər və nəticəni gözləyirlər.

– Mənəm, Tufarqanlı Abbasam. Məni quyuya salıblar. Kimsənsə, Allah xatirinə, mənə buradan xilas elə!

Qadınlar isə söhbət zamanı əsas məğzi dəstəkləyən əlavə detallardan istifadə edər, öz qənaətlərini hiss-həyəcanları, başlarına gəlmiş hadisələrin təəssüratları ilə bəzəyirlər. Məsələn, öz tələbini birbaşa ifadə edən vəzirlə qarının dialoquna nəzər salaq:

– Mənim əlimdən ancaq ara vurdurmaq gəlir. Ondan asan nə var ki? İstəyirsən, günü sabah onların arasını vurum.

Qadınlar söz oyunlarına olduqca bələddir və yeri gəldikcə bu vasitə ilə deyimləri müxtəlif yerlərə yozmağı bacarırlar. Onlar atmacalara, kinayəli sözlərə, eyhamlara, qaş-göz hərəkətlərinin nitqi əvəz etməsinə daha çox müraciət edirlər. Çoxmənalılıq, məcazlar da daha tez-tez işlədilir. Məsələn, Gülgəz haqqında dediyi nalayiq sözlərin xoş qarşılanmayıb onu ölümə apardığını görə qarı sözün çoxmənalılığından istifadə edir, Abbası deyir:

– Oğul, mən sənə pis demədim. Dedim ki, Pəri xanımın gözləri kordur, yəni naməhrəmə baxmır. Dili laldır, yəni danışmır, söz gəzdirmir. Ayağı topaldır, yəni sarsaq-sarsaq gəzmir. Daha mənə niyə öldürürsən?

Qadınlar nitqlərində xalq dilində tez-tez rast gəlinən ifadələrə, əzizləmələrə, oxşamalara daha ox yer verirlər. Əgər kişilər tələblərini birbaşa ifadə etməkdən çəkinmir və bunu daha çəox əmr formasında dilə gətirirlərsə, qadınlarda isə bu, xahiş şəklində özünü göstərir. Məsələn:

– Qadan alım, mənim xanım qızım, təkə bir madar qızım var. Onu da bu gün ərə köçürdürəm, başımı bəzəyən yoxdur. Gedək, onun başını bəzə! İnşallah, səni nişanına köçürdəndə mən də sənənin toyunda süzə-süzə oynaram.

Qadınlar fikirlərini ifadə edərkən özlərinin haqlı olduğunu vurğulamaq üçün bunu təsdiqləyən faktları da qeyd edər və haqlı olduqlarını sübut etməyə çalışırlar. Məsələn, Gülgəz Abbası deyir:

– Abbas, mənim atamın gözəl bağları, evləri var. Nə üçün belə yerdə görüşürsən? Heç ayıb deyilmi? Layiq bilib mənə qaz damına gətirirsən? Heç bu, yaraşan işdirimi?

Həmçinin onlar fikirlərinin, qərarlarının doğruluğunu əsaslandırmaq üçün mövcud vəziyyətin sonrasını da düşünər və bu günü keçmişlə və ya gələcəklə əlaqələndirirlər. Məsələn, Pəri xanım Abbası deyir:

– Abbas, mənim qardaşımın yanına gedirsən, nə badə, nə badə, qardaşımdan qorxasan. O sənə təpinəcək. Səni hədələyəcək. Sən heç kefini pozma! Mən sənənim, sən də mənim! Bizi heç kəs bir-birimizdən ayıra bilməz. Nə soruşsalar, düz cavab ver! Mənim qardaşım mərdiməzar adam deyil. Sənə heç zad eləməyəcək Səni incitməyəcək.

Onlar nəsihətçiliyə meyil edər və öz fikrini qarşıdakına yeritməyə çalışar, bunun üçün onun zəif damarını tutmağa çalışar, yaxud məsuliyyətlərini, vəzifələrini xatırladılar. Qadınlar cəmiyyətin sərt qaydaları ilə daha erkən tanış olduqlarından, sonralar da davranış və nitqlərində buna, yəni həyatın yazılmamış qanunlarına daha çox əməl edər və həyatlarını buna əsasən qurar, nitqlərində buna yer verirlər. Buna görə “Camaat nə deyər?” tipli fikirlərə qadınlarda daha tez-tez təsadüf olunur.

– Oğul, atanın yerində otur. Mülk-malına sahib ol! Birinin qızını da al, ev-eşik sahibi ol! Tacir ol! Bu aşıqlığı daha

burax!

Qadınlar nitqlərini daha incə, daha zərif qurar, qəlb qırmaqdan çəkinirlər. Əgər bir az kobudluq etmiş olarlarsa da, bunu düzəltməyə çalışırlar. Qadınlar danışıqlarında daha mədənidirlər. Onlar mədəni etiketlərdən daha çox istifadə edir və bəzən bu effekti ikiqat vurğulayırlar.

– Abbas, mənim sözlərim, bəlkə, xətrinə dəydi? Qadan alım, məni bağışla! Mən sənin xeyrinə danışırım. Axı bura nə sənə, nə də mənə yaraşmaz.

Zərif cinsin nümayəndələri öz istəklərinin yerinə yetirilməsinə dil gücü ilə nail olurlar, halbuki bu vəziyyət kişilərdə qol gücünə əsaslanır. Buna görə də qadınlar tələblərini irəli sürərkən buna daha ehtiyatlı yanaşar və qərarlarının doğruluğunu sübut etməyə çalışırlar. Bu məqsədlə söhbət zamanı səbəb-nəticə əlaqələrini vurğulayar və faktlarla, emosiyalarla bunu əsaslandırmağa çalışırlar. Zərif cinsin nümayəndələri danışıq zamanı sual və nida cümlələrindən daha çox istifadə edər, həyəcanlı intonasiyaya daha çox müraciət edirlər. Məsələn, Gülgəzin nitqinə diqqət yetirək:

– Abbas amandır, qoyma Əsmər getsin. Getsə, bizi el içində biabır edəcək, o, yaman adamdır. Sən allah, onun könlünü al!

Həmçinin onlar istəklərinə çatmaq üçün müsahibin könlünü almağa çalışır və öz hisslərindən, emosiyalarından danışmış özlərinin acınacaqlı vəziyyətlərini diqqət mərkəzinə çəkər və qarşıdakını vicdanən ikilik arasında qoymağa çalışırlar. Əks-cinsin müqabilində öz fiziki gücsüzlüyünü anlayan qadın həmsöhbətini yola gətirmək üçün onu sözlə ələ almağın vacibliyini bilir, buna görə də onun psixologiyasına təsir göstərməyə çalışır. Məsələn, Gülgəz onu Abbasdan ayırır Şah Abbasın hərəmxanasına aparmaq istəyənlərə deyir:

Becan, sən eləmə qəddimi kaman,
Aşıqə, məşuqa çəkdirmə aman,
Sən olasan o duz-çörək, nəmək-nan,
Ayırma Abbasdan, zülmdür mənə.

Qadınlar nitqlərində xalq dilindəki hazır ifadələrdən, atalar sözləri, məsəllərdən daha çox istifadə edər, birini çəkəndirmək üçün daha çox nəsihətçilik, məsləhət vermə yolunu tuturlar. Məsələn, Abbasın anası ona deyir:

– Qadan alım, oğlum, bu dönüş də mənim sözümlə eşit! Heç hara getmə! Gəl Təbrizdə, Tufarqanda kimin qızını deyirsən, sənə alım. Sən bu daşı ətəyindən tök! Qız ağacı, qoz ağacı, çaldılar, çapdılar, daha geri qaytarmaq olmaz. Mən səndən əl çəkəsi deyiləm.

Qadınlar sual cümlələrinə tez-tez müraciət edər, bəzən təsdiqdə verilməli fikri də sual intonasiyası ilə ifadə edirlər. Onlar qəti fikri dolayı yolla verir, təsdiq nitqini belə sual intonasiyası, sual cümləsi vasitəsilə verə bilirlər (6, 54). Yəni onlar bu cür cümlə tipini cavab almaq məqsədilə işlətməz, daha çox öz qərarlarının təsdiqlənməsi üçün bir priyom kimi işlədirlər, yəni bu tip sual cümlələrinin hamı üçün məqsəduyğun cavabı olur və bunların işlədilməsi onların düşüncələrini dəstəkləyir.

– Oğul, Pərinin bir az gözəlliyi var, nə olsun? Ondan ağıllı, kamallı qız çoxdur. O nədir ki, ondan ötrü ağlayırsan, özünü bada verirsen? Sən lap axmaq adamsan. Pəri, heç əslində, bir qız deyildi.

Kişilər sevgi münasibətlərində daha açıq və tələbkar olur, qadınlar isə daha çox utancaqlıq nümayiş etdirirlər. Kişilər, adətən, öz tələblərini birbaşa irəli sürür, qadınlarsa müəyyən qədər tərəddüd edirlər (3, 72). Bu həm A onların mövcud cəmiyyətdəki hökumət statusu, patriarxal mövqeyin üstünlüyü, həm də bioloji cinslərin təbiətindəki fərqlərlə bağlıdır (5, 1488). Əmr cümlələrinin daha çox kişi nitqində rastlanması da təsadüfi deyildir.

Dedim: xanım, sallan, gedək bu bağa!
Gör necə sarmaşmış budaq-budağa,
Üz sürtüm üzünə, dodaq-dodağa,
Könül bu qəflətdən oyana, Gülgəz!

Kişilər zahiri görkəmə olduqca diqqət yetirdiklərinə görə sevdiyi yarı diqqətlə, başdan-ayağa süzər, onu vəsf edəndə bəzək-düzəyindən, gözə xitab edən xüsusiyyətlərindən, geyimindən dəm vururlar. Məsələn:

Örtübən başına şalı-zər gəzər,
Abıdan nımtənə, qızılı düymələr,
Yaraşır belinə zərbafdan kəmə, r,
Çəpkənli, çarqatlı ağ bədən gəlir.

Həmçinin kişilər məşuqələrini tərifləyərkən fizioloji keyfiyyətlərini önə çəkirlər. Yarını tərifləyərkən çox vaxt müqəyyəd epitetlərdən, məşhur bənəzmələrdən, mübaliğələrdən istifadə edirlər, çünki əks-cinsin diqqət və nəvaziş tələb etdiyini bilirlər.

Gözəllər içində bəslən, bəllisən,
Tərlən cilvəlisən, yüz xəyallısən,
Ağ sinəsi bir cüt qoşa xallısən,
Görcəyin tanıdım oradan səni.

Kişilər üçün faktlar əsas olduğu üçün dərslərini söyləyərkən də daha qısa danışar, əsl mətləbə keçərlər. Bu zaman onlar çıxılmaz vəziyyətdə ikən, həyatı da duələ dəvət edə bilər, öz müşküllərini dünyanın dərdi hesab edə bilər və bacardıqlarından artığını da deyirlər. Çünki bir kişi üçün psixoloji yük fiziki yükə qat-qat ağırdır.

Gəldim, gördüm Pəri köçüb yurdundan,
Yaylaq yeri çəmən olmuş, ay olmuş.

Bundan belə mən sağlığı neylərəm?
Rəqib yar ləb əmən olmuş, ay olmuş.

Bununla belə, kişi nitqində hadisələrin uzun-uzun təsviri və acınacaqlı vəziyyətin qabardılmasındansa, buna qarşılıq olaraq danşanın reaksiyası və hiddəti qabarıq olur, yəni dağıtmaq, qırıb-parçalamaq, fiziki şiddətə meyillilik nitqdə də bariz hiss etdirilir.

Yenə artdı mən fəqirin ələmi,
Çərxi-fələk tərsə çəkdi qələmi,
Göz yaşına qarq edərəm ələmi,
Qətrə sular ümman olmuş, ay olmuş.

Qadınlarda isə bu vəziyyət daha fərqlidir. Belə ki, onlar həyat qarşısında acizliklərini daha tez etiraf edər və daha ümitsiz danışırlar. Nitqlərində də məhz öz acınacaqlı taleləri ilə bərişdiqlərini ifadə edər və tez-tez ona təslim olurlar.

Fələk məni dərdə salıb güldürər,
Ağladıban çeşmim yaşın sildirər,
Becan kəmfürsətdir, gəlsə, öldürər,
Gəlməsin Abbasım, Allah kərimdir!

Qadın nitqində əzizləmələrə, xoş sözlərə, frazemlərə, sinonim, antonimlərə, təkrarlara, müraciət bildirən söz və söz birləşmələrinə daha çox yer verilir. Özünü və ətrafını bəzəməkdən əlavə, qadınlar həm də nitqlərini məcazlar, obrazlı ifadələr və emosional intonasiya ilə qururlar, buna görə də qadın nitqinin obrazlılığı daha güclüdür, inversiya, həyəcanlı vurğu, ellipsis, təkrarlar, qeyri-normativ cümlələr, frazemlər və məcazlara daha çox müraciət edirlər. Çünki nitqdə prosesin adlandırılması zamanı frazeologizmlərdən istifadə edildikdə onlar, adətən, nitqə özləri ilə gətirdikləri emosional-ekspressiv ifadəlilik naminə cəlb edirlər (2, 26). Qadın nitqində etiketlərə, mübaliğələrə, təkrir, antonim, sinonim, çoxmənalılığa daha çox yer verilir. Məsələn, Gülgəz Əsmərin getdiyini görüb deyir:

Başına döndüyüm, ay Əsmər xanım,
Sən bizim bağçaya, bağa xoş gəldin!
Süsəndən, sünbüldən, tər bənövşədən,
Mərhəmət elədin, saya xoş gəldin.

Ümumilikdə, qeyd edə bilərik ki, qadın və kişi nitqindəki fərqlər fizioloji və psixoloji fərqliliyin təzahürü kimi meydana çıxır. Kişi və qadın beyinləri doğulan gündən bir-birindən fərqlənir (4, 24). Bu fərqlilik özünü dilin bütün səviyyələrində göstərir.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan dastanları. III cild. Bakı: "Lider" nəşriyyatı, 2005, 328 səh.
2. Бабкин А.М. Фразеология и лексикография. – В сб. Проблемы фразеологии (Исследования и материалы). Ленинград, 1964, с. 7 – 36.
3. Jane Sunderland. Language, gender and children's fiction. New York: "Continuum" International Publishing Group, 2011, 258 p.
4. Je Darden-Smith and Diane de Simone. Sex and the brain. PAN-Great Britain, 1983.
5. Xiufang Xia. Gender differences in using language. – Theory and Practice in Language Studies. Vol. 3, No. 8, Finland: "Academic" Publisher, 2013, pp. 1485-1489.
6. Lakoff R.T. Language and woman's place. – Language in Society, Vol. 2, No. 1, Cambridge University Press, 1973, pp. 45 – 80.

Açar sözlər: *kişi nitqi, qadın nitqi, psixoloji və fizioloji fərqlər, üslub xüsusiyyətləri, mədəni etiketlər, intensivlik.*

Ключевые слова: *мужская речь, женская речь, психологические и физиологические отличия, стилистические особенности, культурные этикетты, интенсивность.*

Keywords: *male speech, female speech, physiological and psychological distinctions, stylistic features, cultural etiquette, intensity.*

Алида Мехдизаде

Исследование различных особенностей женской и мужской речи в дастане

«Аббас и Гулгез»

Резюме

Статья посвящена исследованию различных особенностей женской и мужской речи в любовных дастанах «Аббас и Гулгез». Мужская и женская речь отличаются друг от друга не только по фонетическим особенностям и количеству слов в лексиконе, но и по грамматической и стилистической спецификации. В статье отдельно обращается внимание на мужскую и женскую речь, ведется сравнение.

Investigation of distinctive features between the female and male speeches in "Abbas and Gulgez" epos

Summary

The article is dedicated to the investigation of distinctive features between the female and male speeches in "Abbas and Gulgez" epos. Male and female speeches are different from each other not only for phonetic features and the quantity of words in their lexicons but also stylistic specificity. The female and male speeches are especially reviewed and compared in this article.

Ağayeva Ruqiyyə Əbdul qızı⁹¹
ƏDƏBİYYATDAN İCMAL MÖVZULARIN TƏDRİSİ

Ədəbiyyat fənninin məzmununu təşkil edən hissələrdən biri də icmal mövzularıdır. İcmal mövzuları bir növ giriş sözünü xatırladır. "İcmal" sözünün "yekunlaşdırma", "konspekt" və s. kimi mənalara varır. İcmal mövzular məzmununa görə fərqlənir. Bəzi icmallar sənətkarın həyat və yaradıcılığı haqqında oxucuda təəssürat yaradırsa, bəziləri isə bir neçə əsrlik dövrün mənzərəsini yaratmış olur. Həmin dövrə nəzər saldıqda o dövrdə yazıb-yaradan konkret sənətkar haqqında fikir formalaşdırma bilirik.

İcmal mövzular metodik ədəbiyyatda 3 növə ayrılır. Bunlar aşağıdakılardır:

1. Giriş səciyyəli icmallar,

2. Tarixi-ədəbi icmallar,

3. Sənətkarın yaradıcılığının ümumi mənzərəsini əks etdirən icmallar.

Giriş mövzularını tədris edərkən dərslərdəki mövzulara nəzər yetirmək lazımdır. Bu mövzuların məzmun xətlərini müəyyənləşdirmək vacibdir. Buraya daxil olan əsərlərin şagirdlərin dünyagörüşünün formalaşması, onlarda vətəndaşlıq duyğularının oyanması üçün tutarlı töhfələr vermiş olur. Bunu yaddan çıxarmaq olmaz.

Tarixi-ədəbi səciyyəli icmallar isə bir neçə əsrlik dövrün mənzərəsini yaratmaqla bərabər, həmin dövrdə yazıb - yaratmış sənətkarlarımızın bədii irsi haqqında xülasə şəklində məlumat vermiş olur. Ənənəvi təlimdə əgər bu icmallar X-XI siniflərdə tədris olunurdusa, artıq kurikulumda bunun VIII sinifdən başladığını görə bilirik. Bu icmalların vəzifəsi ədəbiyyat tariximizdə mövcud olan dövrlər arasında rabitəli əlaqə qurmaq, ədəbiyyatımızın keçmiş olduğu inkişaf mərhələsini göstərmək, həmin dövrlərin özünəməxsus xüsusiyyətlərini mənimsəmək, hər hansısa bir dövrdə yazıb-yaradan sənətkarın nailiyyətlərini şagirdlərə çatdırmaqdan ibarətdir. VIII-IX siniflərdə verilmiş icmallar xülasə rolunu oynayır və onların tədrisinə xüsusi saat ayrılır. Məsələn IX sinif Ədəbiyyat dərslərində Ən yeni dövr Azərbaycan ədəbiyyatı I mərhələsində verilən icmalda həmin dövrdə baş vermiş hadisələrin qısa icmalını görə bilirik. Bildiyimiz kimi, bu dövr AXC-nin yaranması dövrünə təsadüf edir. Bu dövrdə yaranan əsərlər milli dövlətçilik ənənələrinə əsaslanan, dövlətimizin erməni qəsbkarlarından müdafiəsi, bayrağımıza yazılan şeirlərdən və s. ibarətdir. Cümhuriyyət dövründə nəsr və dramaturgiya sahələrinin nisbətən zəifləməsi və poeziyanın geniş vüsət alması ilə xarakterizə olunur. Buna səbəb ziyalılarımızın lirik janrlarla baş verən hadisələrə coşqun və tez şəkildə reaksiya verməyə imkan yaratmasına görə olmuşdur. Lakin yazılan dram əsərlərində də yüksək bədii keyfiyyətlərin olması nəzərdən qaçmır. Müstəqillik dövründə yazılmış "İblis" və "Anamın kitabı" əsərləri buna gözəl nümunədir.

Cümhuriyyətimiz süqut etdikdən sonra yerini Sovet hakimiyyətinə vermişdir. Bu mərhələdə də hakimiyyət qurulmadan öncə yazıb-yaradan sənətkarlarımız fəaliyyətlərini davam etdirmişlər. Ədəbiyyatımızda poeziya yenə də çoxluq təşkil edir. Lakin buna baxmayaraq nəsr sahəsində də irəliləyiş nəzərə çarpırdı. Bu dövrdə hekayələrlə yanaşı irihəcmli povest və romanlar da yazılırdı. İdeoloji amillər səbəbindən hakimiyyət sənətkarın yaradıcılığını çərçivəyə salmağa məcbur edirdi. Bunun nəticəsində ədəbiyyatda vulqar sosiologizm hadisəsi baş verdi. Ədəbiyyat fənnini tədris edən müəllim dövrün mənzərəsini verməklə şagirdlərdə aydın təsəvvür yaratmış olacaqdır. Sovet hakimiyyəti dövründə ağırlı-acılı bir mərhələ olan repressiya dövründə ədəbi mühitdə böyük nüfuza sahib ziyalılarımızın həyatına son qoyulmuşdur. İcmal mövzular sistemli şəkildə X sinif Ədəbiyyat dərslərində öz əksini tapmışdır. Burada Ədəbiyyat tarixinin inkişaf yolunu görə bilirik. Dərslər şifahi xalq ədəbiyyatının icmalı ilə başlayır. Folklor nümunələrinə misal gətirilir. Şifahi xalq ədəbiyyatının 3 növə ayrılması: lirik, epik, dramatik göstərilir. Müəllim bu zaman şifahi və yazılı ədəbiyyatın oxşar və fərqli xüsusiyyətlərini Venn diaqramı vasitəsilə lövhədə şagirdlərə göstərməlidir. Lirik növ haqqında icmalda bu janra daxil olan folklor materialları göstərilir. Burada lirik növə daxil olan mahnı janrının nəğmədən fərqli cəhətləri göstərilir. Bayatı janrının xüsusiyyətləri sadalanır və onun formaları haqqında məlumat verilir. Növbəti olaraq epik növün janrları sadalanır və bura daxil olan əfsanə, rəvayət, lətifə, atalar sözləri və məsəllər və s. haqqında informasiya verilir. Daha sonra atalar sözlərinin məsəllərdən fərqli xüsusiyyətləri göstərilir. Dərslərdə aşıq yaradıcılığı haqqında qısa xülasə verilir. Onun 2 qrupu göstərilir: Yaradıcı və ifaçı aşıqlar. Dastanlar haqqında verilən hissədə qəhrəmanlıq və məhəbbət dastanları bir-birindən fərqləndirilir. Dramatik növün janrlarından ən məşhur olan xalq tamaşaları haqqında məlumat qeyd olunur.

Qədim dövr Azərbaycan ədəbiyyatında qısa icmalında qeyd olunur ki, geniş coğrafi əraziyə yayılan türk xalqları ədəbiyyatı ortaq səciyyə daşmışdır. Belə ədəbiyyata "Türklərin törəyişi", "Oğuz xaqan", "Alp Ər Tonqa" və s. misal gətirilir. Ümumən bu dövr ən qədim zamanlardan XIII əsrə qədər olan zamanı əhatə edir. Bu dövrdə ədəbiyyat saraylarda yaranırdı. Ərəb xilafətinin zəifləməsi nəticəsində Yaxın və Orta Şərq ölkələrində aparıcı dil fars dili olmuşdur. Saray ədəbiyyatında qəsidənin mədhiyyə, həcv, mərsiyyə kimi növləri məşhur idi. Yaranan ədəbiyyat fars dilli olsa da, təbliğ etdikləri ideya baxımından türk- Azərbaycan dünyagörüşünü əks etdirirdi. Bu dövrdə yazıb-yaradan ən məşhur şairlərimiz Q. Təbrizi, M. Gəncəvi, Ə. Xaqani, N. Gəncəvi olmuşdur. M. Gəncəvi XII əsrdə ictimai-fəlsəfi məzmunlu rübailəri ilə tanınmışdır. Onun rübailəri Ömər Xəyyamın rübailəri ilə müqayisə olunur. Bu dövrdə saray ədəbiyyatından kənar yazıb-yaradan şəxslərdən biri də N. Gəncəvi olmuşdur. Yazmış olduğu "Xəmsə" məzmununa, bədii forma kamilliyinə və humanist ideyalarına görə XII əsr Azərbaycan ədəbiyyatının zirvəsi hesab olunur.

⁹¹ Magistrant

Orta dövr Azərbaycan ədəbiyyatının icmalı olaraq bu zaman kəsiyi digər dövrlərdən fərqlənir. Bu dövrdə sufizm ictimai-bədii fikirdə mühüm rol oynamağa başlayır. Ədəbiyyatın vəzifəsi cəmiyyəti saflaşdırmaq, kamil insan formalaşdırmaq, ilahi gözəlliyi tərənnüm etmək olur. Yazılan əsərlərdə məhəbbət dünyəvilikdən daha çox ilahi məhəbbət məzmunu daşımağa başlayır. Bu dövrün ən mütərəqqi hadisəsi ana dilli ədəbiyyatın yaranmasıdır. Buna misal olaraq Şeyx İzzəddin Həsənoğlu “Apardı könlümü” qəzəli, müəllifi bəlli olmayan “Dastani-Əhməd Hərəmi” poemasını göstərmək mümkündür. XIV yüzillikdən başlayaraq Quran motivləri əsasında yazılmış anadilli epik poeziya nümunələri meydana çıxır. Bu dövr Nizami ədəbi məktəbinin davamçılarına gəlməyə başlayır. Qazi Bürhanəddinin yaradıcılığı sayəsində tuyuq janrı ədəbiyyatımızda işlənməyə başlayır. Sənətkar yazdığı tuyuqlarda həyat hadisələrinə, mənəvi problemlərə münasibətini əks etdirmişdir. Ədəbiyyatda baş verən proseslər humanist ideyaların əksi İmadəddin Nəsiminin yaradıcılığında fəlsəfi şeirin parlaq örnəklərinin yaranması ilə nəticələndi. Orta dövrdə yazıb-yaradan xalq aşığı Dirili Qurbani öz qoşmalarında təbiət gözəlliyindən vəcdə gələn insanın səmimi duyğularını əks etmişdir. Orta dövr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin zirvəsini İmadəddin Nəsimi, Şah İsmayıl Xətai və Məhəmməd Füzulinin yaradıcılığı təşkil etmişdir.

Yeni dövr Azərbaycan ədəbiyyatı I mərhələ digər dövrlərdən fərqli olaraq xalq yaradıcılığının geniş vüsət tapması ilə fərqlənir. Bu dövr dastan yaradıcılığının “qızıl dövrü” adlandırılmışdır. Qəhrəmanlıq dastanlarımızdan olan “Koroğlu”nun tam şəkildə formalaşması bu dövrə təsadüf edir. Yazılı ədəbiyyatda ənənəçilik və novatorluq müşahidə edilirdi. Belə demək olarsa, bu əsrdə əvvəlki əsrlərin təsiri olduqca güclü idi. Füzulinin təsirindən uzaqlaşmaq mümkün olmamışdır. Füzuli məktəbinin davamçılarından sayılan Saib Təbrizinin əsərlərində vətənpərvərlik, xeyirxahlıq, saflıq yüksək mənəvi dəyərlər kimi tərənnüm edilirdi. Bu yüzillikdə realizmə meyil Molla Pənah Vaqif və Molla Vəli Vidadinin yaradıcılığında özünü daha qabarıq göstərirdi. Vaqifin yaradıcılığında dilin sadəliyinə, ideya-məzmun baxımından yeniliyə təsadüf edirik.

Yeni dövr Azərbaycan ədəbiyyatının II mərhələsi ziddiyyətli bir dövr kimi müşahidə olunurdu. Bu dövrdə realizmin rüşeymlərini görə bilirik. Maarifçilik ideyalarını A. Bakıxanovun əsərlərində öz əksini tapır. Əsrin əvvəllərində ədəbiyyatda poeziya aparıcı mövqeyə malik idi. M.Ş. Vəzəh, Q. Zakir və s. kimi klassik şeir janrlarında kamil əsərlər yazmaqla milli-poetik ənənələri uğurla davam və inkişaf etdirmişlər. Mirzə Şəfi Vəzəh Azərbaycan-Qərb ədəbi-mədəni əlaqələrin yaranmasında böyük rol oynamışdır. Yaradıcılığı sonrakı illərə təsadüf edən S.Ə. Şirvani satirik ədəbiyyatın zənginləşməsinə qiymətli töhfələr verdi. Əsrin ikinci yarısında Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində ədəbi məclislər təşkil olunmağa başladı. Eyni zamanda M.F. Axundovun dram əsərləri ədəbiyyatımızda dramaturgiyanın, bundan başqa yazmış olduğu “Aldanmış kəvakib” əsəri ilə povestlərin əsasını qoydu. Bu dövrdə şifahi xalq ədəbiyyatı inkişaf etməklə yanaşı, yazılı ədəbiyyata təsirini göstərməkdə idi. Aşiq şeiri şəkillərinin zənginləşməsi də gözdən qaçmır.

Ədəbiyyat tarixinin qısa xülasəsi XI sinifdə davam etdirilir. XIX əsrin 90-cı illərindən 1920-ci ilədək olan dövr 2 yerə: Tənqidi realizm və romantizm dövrünə ayrılır. XX əsrdə satira və yumor tənqidi-satirik ədəbiyyat səviyyəsində özünü göstərmişdir. Tənqidi-realizm ədəbiyyatımızın yaranmasında “Molla Nəsrəddin” jurnalının böyük rolu olmuşdur. Bu jurnalda toplaşan ziyalılarımız milli azadlıq məsələsi və azərbaycançılıq ideyalarını geniş təbliğ etmişdir. Tragikomediya janrının yaranması böyük mütəfəkkirimiz C. Məmmədquluzadənin adı ilə bağlı olmuşdur. Eyni zamanda publisistikaya felyeton janrının daxil olması da “Molla Nəsrəddin” jurnalı ilə bağlı olmuşdur.

Romantizm dövrü haqqında danışarkən qeyd etmək lazımdır ki, romantik bədii metod ədəbiyyatımızda qədim dövr və orta əsrlərdə də mövcud olmuşdur. Lakin bir cərəyan kimi formalaşması XX əsrlə bağlıdır. Romantiklər realıqda olmasa da, xəyalda vətənlərinin xoşbəxt gələcəyini arzulamışdır. Ə. Hüseynzadənin redaktorluğu ilə çap olunan “Füyuzat” jurnalı Azərbaycan romantizminin əsas ədəbi cəbhəxanasını təşkil etmişdir. Füyuzatçılıq türkçülük ideyalarının yayılmasında əhəmiyyətli rol oynamışdır. Hər iki cərəyan AXC dövründə yaranmışdır. Adı çəkilən cərəyanlar C. Azərbaycanda da inkişaf etmişdir. XX əsrin əvvəllərində sistemli şəkildə “Azərbaycan ədəbiyyat tarixi materialları”nı yazan F. Köçərli olmuşdur.

Sovet dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı 1920-1991-ci illəri əhatə edir. Bu dövrdə yazılan əsərlər ideoloji tələblərə uyğun gəlməli idi. Bu mərhələdə “xəlqilik” anlayışı zəhmətkeş sinfinin həyatını nəzərdə tuturdu. Sovet ideologiyası ilə yazılan əsərləri iki istiqamətə ayırmaq olar:

1. Sovet ideologiyası əsasında yaranmış Azərbaycan ədəbiyyatı;
2. Sovet dövründə yaranan, lakin gerçəkliyi əks etdirməyə üstünlük verən Azərbaycan ədəbiyyatı.

Bəzi sənətkarlar mövzularında sosializm uğrunda mübarizəni əks etdirsələr də, lakin böyük istedad sahibi olan ziyalılarımız sosializm ideyası fonunda həyatın dərin qatlarına enə bilirdilər. Bu mərhələdə Azərbaycan ədəbiyyatına “altmışıncılar” adlanan yeni nəsəl ədəbi fikrə təzə nəfəs gətirmişdir. Həmin sənətkarlar sovet gerçəkliyinin tərənnümünü deyil, insanın daxili aləmi, mənəviyyatı və həyat mövqeyinin ifadəsi başlıca yer tuturdu. Bu dövrü təhlil edərkən, ədəbi şəxsiyyətlərə tarixilik baxımından yanaşılmalıdır.

Azərbaycan ədəbiyyat tarixində XX əsrin 60-90-cı illəri milli özünüdərkə qayıdış və istiqlalçılıq mərhələsi kimi adlanır. Bu dövrdə yaradan sənətkarlar: B. Vahabzadə, M. Araz və s. kimi gənc qüvvələr ədəbiyyatda sadə insanı ön plana çəkmişdilər. 70-80-ci illərdə Azərbaycan ədəbiyyatında milli ruh və vətəndaşlıq mövqeyi güclənmişdir. Tarixi hadisələrlə əlaqəli olaraq 80-ci illərdə milli azadlıq ideyaları ədəbiyyatda vətəndaşlıq kəsəri artmışdır. Ölkəmizdə dövlət müstəqilliyi bərpa olunduqdan sonra Azərbaycan ədəbiyyatı özünün yeni ideallarını formalaşdırdı.

Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında xüsusi bir mərhələ təşkil edir. Bu dövr iki mərhələyə ayrılır:

1. Müstəqillik axtarışları və yeni dövrün ədəbiyyatının formalaşması;
2. Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatının inkişaf edib möhkəmlənməsi.

90-cı illərdə bədii fikirdə müstəqil dövlətçilik düşüncəsi güclənirdi. Dövlət müstəqilliyinin başlanğıc illərində nəsrə ilk uğurlu addımlar atılmışdı. Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı çoxmetodlu ədəbiyyat kimi formalaşmışdır. Bu dövrdə olan tənqidi realizm klassik realizmdən fərqli olaraq ifşa yolu ilə getməyərk, yeni insanın gerçək obrazını yaradır.

Ümumiyyətlə, icmal mövzuların tədrisi şagirdlərdə dövr və sənətkar haqqında təsəvvür yaratmaq üçün olduqca mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Ədəbiyyat

1. Fəxrəddin Yusifov – Ədəbiyyatın tədrisi metodikası, Bakı 2017, səh.304
2. Ümumtəhsil məktəblərinin 9-cu sinfi üçün Ədəbiyyat fənni üzrə dərslik, Bakı 2016, səh.223
3. Ümumtəhsil məktəblərinin 10-cu sinfi üçün Ədəbiyyat fənni üzrə dərslik, Bakı 2017, səh.208
4. Ümumtəhsil məktəblərinin 11-ci sinfi üçün Ədəbiyyat fənni üzrə dərslik, Bakı 2018, səh.208
5. XX əsr Azərbaycan şeiri antologiyası (1905-1920-ci illər) Bakı Şərq-Qərb, 2005, s.4-9

Açar sözlər: *İcmal, ədəbiyyat, mərhələ, sənətkar, yaradıcılıq*

Key words: Review, literature, stage, artist, creativity

Ключевые слова: Обзор, литература, этап, творческий

Teaching critical topics in literature

Summary

Summary topics are broad, regardless of where they are held have the opportunity to train. They either give a general idea of the course at the beginning of the course, or any one that is widely studied more correct to understand. The focus is on the students' achievements in this field of time should be directed to the correct capture. These topics and their content are relevant to the spirituality of the students, their outlook, the development of feelings of statehood and Azerbaijanism.

ЧИСЛИТЕЛЬНЫЕ “ТРИ”, “ЧЕТЫРЕ”, “ПЯТЬ” КАК КОМПОНЕНТЫ ТЕРМИНОВ

Объектом исследования в настоящей статье являются имена числительные как компоненты терминов и терминологических сочетаний. Цель исследования — определить роль и значение имени числительного в русском терминологическом образовании. Данное исследование проводится на материале терминологических и толковых словарей русского языка.

Культура научного исследования, эффективность полученных результатов в немалой степени определяются используемой исследователем терминологией. Как известно, термин — одно из важнейших слагаемых исследования, призванный не только предельно точно выразить научное понятие, но и служить своеобразным инструментом познания, выявления нового в той отрасли научного знания, которую он обслуживает.

“Термины — это не особые слова, а только слова в особой функции” (1, с. 102).

“Терминология — это часть словарного состава языка, теснейшим образом связанная с ним, и развивается по тем же законам, что и весь словарный состав” (8, с.380).

В последнее десятилетие ученые активно обращаются к актуальным вопросам культуры речи в связи с развитием терминологии, языка науки, “интеллектуализации” общелитературного языка (2, с. 146).

Терминология и терминотворчество по-прежнему остаются такими областями языка, в которых живо проявляются и остро сталкиваются вкусы и интересы профессионалов-специалистов, языковедов-исследователей и рядовых ревнителей чистоты и точности словоупотребления (7, с. 218).

Современная эпоха характеризуется все более широким взаимодействием литературного языка с профессионально-техническими сферами речи, с территориальными и социальными диалектами, с другими языками. В связи с этим перед языковедами встают задачи изучения и оценки этих процессов, оперативного удовлетворения возникающих общественных потребностей и решения частных вопросов.

Немало разного рода недоумений и вопросов возникает, например, в результате такого процесса современной речи, как межфункционально-стилевая омонимия (4, с.204). В более широком плане можно говорить о том, что “интеллектуализация языка вызывает к жизни процесс детерминологизации, происходящий в сфере обиходного общения, в которое влетают расширительно понимаемые научно-технические термины” (3, с. 78).

Числительные — это слова, структура значения которых, вероятнее всего, изменилась от структуры полнозначного слова к структуре, близкой к структуре терминологического слова (6, с. 246).

С одной стороны, направленность изменения структуры значения числительных свидетельствует о процессе терминологизации, свойственном целому ряду общеупотребительных слов, что очевидно, если речь идет о названиях конкретных цифровых знаков. С другой стороны, имена числительные относятся к общеупотребительной лексике, эти слова сохраняют в семантике при функционировании остатки нечисловых значений, то есть остаются нетерминологизированными словами.

В настоящей статье систематизируются и рассматриваются термины, образованные при участии числительных *три*, *четыре*, *пять* в фонетических вариантах (*тре-*, *трех-*, *трое-*; *четырёх-*, *четвер-*; *пяти-*, *пят-*)

“Первым числом в ряде традиций считается ТРИ: оно открывает числовой ряд и квалифицируется как совершенное число, оно первое из чисел, порождаемых с помощью осознанной процедуры ($1 + 2 = 3$) (старые китайские тексты, психология К. Юнга). Ср., божественная троица, три сферы вселенной, три социальных функции, три героя сказки, три попытки и т.д.” (9, с. 489)

В греческой традиции — это первый принцип, создающий фигуру, треугольник. Три — динамическая целостность, совершенство.

ЧЕТЫРЕ — традиционно является символом целостности, устойчивости (ориентация Вселенной: четыре стороны света, четыре направления, четыре времени года, позже — символ крест и т.д.)

ПЯТЬ — традиционно этимологию слова “пять” связывали с названием “руки”, “пяти пальцев, что расценивается как яркое свидетельство счета по пальцам.

Важным моментом в осознании данной счетной единицы является то, что это первая счетная совокупность, наряду с числительным “десять”, а не единичное проявление некоторого множества.

Рассмотрим конкретные примеры.

Три

В химии:

Третник — сплав, содержащий две трети олова и треть свинца

Триазины — шестичленные гетероциклические соединения, содержащие три атома азота в цикле

Трисахариды — углеводы, состоящие из трех остатков моносахаридов, связанных гликозидными связями

Триметалл — металлический материал в виде плит и листов, состоящих из трех слоев разнородных металлов или сплавов

⁹² Бакинский Государственный Университет. Кафедра русского языкознания

Тримолекулярные реакции— химические реакции, в каждом элементарном акте которых участвуют 3 молекулы или атома

Триозы— диоксикарбонильные соединения, содержащие 3 атома углерода

Триоксиметилен— бесцветные кристаллы с характерным запахом

Триплет— комбинация из трех последовательно расположенных нуклеотидов в молекуле нуклеиновой кислоты

Тринитрофенол— пикриновая кислота, бризантное взрывчатое вещество

Триод— электронная лампа, имеющая 3 электрода

Триплеты спектральные — группы спектральных линий, наблюдаемые в спектрах атомов и молекул

Тритий— радиоактивный изотоп водорода с массовым числом три

Тридимит— минерал, одна из полиморфных модификаций кристаллической двуокиси кремния

Трифторхлорэтилен— бесцветный газ, плохо растворим в воде, в органических растворителях – хорошо

Трифторуксусная кислота— бесцветная жидкость с острым раздражающим запахом, дымит на воздухе, сильно обжигает кожу

Трикарбоновых кислот цикл— цикл лимонной кислоты, цикл Кребса, широко представленный в организмах животных, растений и микробов

Тройная связь — ковалентная связь, осуществляемая тремя парами электронов, находящихся в поле двух атомных ядер

Тройная точка— точка на диаграмме состояния, соответствующая равновесному сосуществованию трех фаз вещества

Трикрезол— смесь о-, м- и п-крезолов

В биологии:

Трехпалый дятел— птица семейства дятловых

Трехперстки— семейство птиц отряда журавлеобразных

Трехреберник— рододно-двулетних непахучих трав семейства сложноцветных

Трилистник— народное название некоторых растений, чаще всего вахты и нескольких видов клевера

Трисомия— наличие в хромосомном наборе диплоидного организма одной или нескольких лишних хромосом

Триониксы— трехкоготные черепахи, семейство пресмыкающихся отряда мелких черепах

Тройничный нерв — 5-я пара черепно-мозговых нервов.

Трицепс— мускул, начинающийся в 3 частями (головками)

Трицератопс— род ископаемых пресмыкающихся из подотряда рогатых динозавров, живших в конце позднего мела

В истории:

Третий элемент— условное название разнородной интеллигенции, служившей по найму в земских учреждениях.

Термин в отличие от “первого элемента” и “второго элемента” вошел в употребление в 1900-х гг.

Третье отделение — орган политического сыска и следствия в России

Третье сословие — податное население Франции 15-18 вв.

Триумвират— коллегия из трех лиц, назначавшаяся или избиравшаяся в специальных целях; в период гражданских войн 1 в. до н. э. союзы влиятельных политических деятелей и полководцев

Триединое королевство— Королевство Далмации, Хорватии и Славонии

Тринадцатилетняя война 1456–66— война между Тевтонским орденом и Польским королевством

Тридцатилетняя война— первая общеевропейская война между двумя большими группировками держав

Тридцатитысячники— передовые работники промышленных предприятий, министерств, ведомств, учебных заведений

Третьеинтернационалисты— члены фракции “III Интернационал”, возникшей в конце 1921 внутри максималистского течения

Третья республика — буржуазно-демократический режим во Франции в 1870–1940

Троецарствие — период в истории Китая

Тройственный союз 1882 — блок Германии, Австро—Венгрии и Италии, сложившийся в 1879—82

Трехполье — севооборот с чередованием культур: пар, озимые, яровые. Характерен для паровой системы земледелия времен феодализма

В физике:

Третье начало термодинамики— тепловой закон Нернста, согласно которому S любой системы стремится к конечному для нее пределу, не зависящему от давления, плотности или фазы, при стремлении температуры к абсолютному нулю

Тройник— отрезок радиоволновода, имеющий ответвления в одном или нескольких направлениях

Третья космическая скорость— наименьшая скорость, которую нужно сообщить телу у поверхности Земли, чтобы оно, преодолев действие земного притяжения, а затем действие притяжения Солнца, навсегда покинуло бы пределы Солнечной системы

Трех тел задача— задача о движении трех тел, взаимно притягивающихся по закону тяготения Ньютона и рассматриваемых как материальные точки

Трехфазная цепь— совокупность трех однофазных электрических цепей переменного тока

Тройные системы— физико-химические системы, состоящие из трех компонентов

В литературе и политике:

Треножник — литературное содружество трех турецких поэтов — Орхана Вели Канька, Октя Рифата Хорозджу и Мелиха Джевдета Андая, положившее начало демократическому направлению в турецкой поэзии 40-х гг.

Третий мир— термин, встречающийся в общественно-политической и научной литературе; под этим термином подразумевают развивающиеся страны

Трехстишие— стихотворение или строфа из трех стихов

Трехстопный— состоящий из трех стихотворных стоп

В геометрии:

Трехгранный угол— часть пространства, ограниченная бесконечной треугольной пирамидой

Трисекция угла— задача о разделении угла на три равные части

Трилатерация— метод определения опорных геодезических пунктов, заключающийся в построении на местности цепи или сети последовательно связанных между собой треугольников и измерении в каждом из них всех трех сторон

В географии:

Третичная система (период)— первая система кайнозойской группы в соответствии с порядковым положением в первоначальной стратиграфической схеме подразделения отложений земной коры на первичные, вторичные и третичные

В музыке:

Трезвучие — аккорд, звуки которого расположены или могут быть расположены по терциям

Трио — музыкальный ансамбль из трех исполнителей, а также музыкальные произведения для этого ансамбля

В религии:

Троица — специфическое обозначение бога в христианской теологии

Тримурти— в индуизме проявление единства сущностей трех главных богов — Брахмы, Шивы и Вишну; его иконографическое изображение — одна голова с тремя лицами

В искусстве:

Триптих— произведение искусства из трех картин, рельефов, рисунков, объединенных общей идеей, темой или сюжетом

В юридическом деле:

Третьи участники— гражданского процесса, юридически заинтересованные в исходе спора между истцом и ответчиком

В спорте:

Третьеразрядник — спортсмен третьего разряда

В архитектуре:

Тригиф— прямоугольная, несколько вытянутая по вертикали плита с двумя целыми, а по краям половинными желобками(5, с. 523 — 705)

Четыре

В истории:

Четверное согласие— блок Великобритании, Франции, России и Италии. Сложился в результате присоединения в 1915 Италии, входившей ранее в Тройственный союз

Четверной союз — блок Германии, Австро-Венгрии, Турции и Болгарии, противостоявшего в 1-й мировой войне 1914— 1918 странам Четверного согласия и их союзникам

Четвертая Республика — буржуазная Республика во Франции, утвердившаяся фактически с 1944, после освобождения страны от немецко—фашистской оккупации, и существовавшая до 1958

“Четвертого мая” движение — массовое анти империалистическое движение в Китае в мае—июне 1919, возникшее под влиянием Великой Октябрьской социалистической революции в России

Четвертное землевладение — форма землепользования в России 17 — 19 вв.

Четырехстороннее соглашение по Западному Берлину — подписано 3 сентября 1971 в Западном Берлине в бывшей резиденции Контрольного совета послом СССР в ГДР и послами США, Франции и Великобритании в ФРГ

Четырнадцать пунктов — условия мира, изложенные президентом США В. Вильнюсом в конце 1—й мировой войны 1914 — 18 в послании конгрессу от 8 января 1918

В биологии:

Четверорукие— то же, что обезьяны

Четырехглазки — род живородящих рыб сем. четырехглазковых отряда карпозубообразных

Четырехзубы — скалозубовые, иглобрюхи, семейство рыб отряда сростночелюстных

Четырехлучевые губки — отряд морских губок класса обыкновенных губок

Четырехлучевые кораллы — подкласс вымерших кишечнополостных класса коралловых полипов, то же, что ругозы

Четвертая венерическая болезнь — паховый лимфогранулематоз

Четырехногая антилопа — жвачное млекопитающее семейства полорогих

Четырехногий бычок — четырехрогий подкаменщик, четырехрогая рогатка, рыба семейства подкаменщиков

В физике:

Четырехполюсник — электрическая цепь с четырьмя полюсами, к которым могут подключаться другие цепи

Четырехтактный двигатель — двигатель внутреннего сгорания, цикл работы которого состоит из четырех тактов, происходящих за два оборота коленчатого вала двигателя

В математике:

Четырех красок задача — в качестве математической задачи было сформулировано впервые в середине 19 в. И получила широкую известность благодаря лекциям англ. Математика О. де Моргана

Четырехмерный интервал — величина, характеризующая связь между пространственным расстоянием и промежутком времени, разделяющим 2 события

В музыке:

Четвертитоновая система — звуковая система, основанная на делении октавы на 24 равных интервала в четверть тона вместо обычных 12 полутонов

В литературе:

Четырехсложные размеры — стихотворный размер

В геологии:

Четвертичная геология — раздел геологии, изучающий четвертичную систему и соответствующий ей период истории Земли

В химии:

Четыреххлористый углерод — бесцветная жидкость со сладковатым запахом, практически нерастворима в воде (5, с. 348 — 370)

Пять

В истории:

Пятак — название русской монеты в 5 коп. Серебряные пятаки чеканились с нач. 19 в. До 1915, медные же выпускались в 1723 — 1881 и 1911 — 12.

Пятиалтынный — монета в пятнадцать копеек

Пятая колонна — наименование агентуры генерала Франко, действовавшей в Испанской республике во время Национальной революции

Пятая республика — политический режим во Франции, установленный по конституции 1958

Пять династий — период в истории Китая по числу сменивших друг друга династий

Пять принципов мирного сосуществования — 1) взаимное уважение территориальной целостности и суверенитета; 2) ненападение; 3) невмешательство во внутренние дела друг друга; 4) равенство и взаимная выгода; 5) мирное сосуществование

В религии:

Пятикнижие — первые пять книг Библии, известные также под назв. Закона или Учения

Пятидесятники — христианская секта, исходящая в своем вероучении из евангельского мифа о “сошествии святого духа на апостолов” в 50 — й день после пасхи — в день пятидесятницы (отсюда название секты)

В биологии:

Пятерня — кисть руки, пять пальцев руки

Пятиустки — своеобразный класс паразитических беспозвоночных

Пяткоход — сумчатый медоед, млекопитающее отряда сумчатых

В спорте:

Пятиборье — спортивные комплексные соревнования, включают верховую езду с преодолением препятствий — конкур, фехтование на шпагах, скоростную стрельбу из малокалиберного пистолета, плавание, кросс

В физике:

Пята — то же, что цапфа — часть вала или оси, на которой находится опора

В геометрии:

Пятигранник — геометрическое тело, ограниченное пятью гранями

В географии:

Пятиверстка — географическая карта, имеющая масштаб пять верст в дюйме (5, с. 835 — 860)

Как показали наши наблюдения, в системе исследуемого разряда терминов наблюдается и омонимия. Рассмотрим конкретные примеры.

Термины - омонимы:

Треугольник¹⁻³

1. в геометрии — прямолинейная часть плоскости, ограниченная тремя отрезками прямых

2. в астрономии — созвездие Северного полушария неба. Наиболее яркие звезды 3, 0 и 3, 4 визуальной звездной величины

3. в музыке — ударный музыкальный инструмент: стальной прут, согнутый в виде незамкнутого треугольника

Триада¹⁻²

1. в философии — термин, означающий тройственный ритм движения бытия и мышления

2. в истории — одно из общих названий многочисленных антиманьчжурских тайных обществ, действовавших в 18 — нач. 20 вв. в Китае

Тритон¹⁻²

1. в химии — ядро радиоактивного изотопа водорода — трития; обозначается t, содержит 3 нуклона

2. в музыке — интервал в музыке, образуемый тремя тонами

Третьяк¹⁻²

1. в зоологии — жеребенок или теленок на третьем году

2. в строительстве — бревно, отрезанное от ствола большого дерева третьим, считая от комля

Четверик¹⁻²

1. в истории в 18 — нач. 20 вв. основная единица мер объема сыпучих тел

2. в архитектуре — основная архитектурная форма русского храма

Таким образом, как видно из вышерассмотренных примеров, компоненты числительных в составе терминов наиболее продуктивны в химии, биологии и истории, физике, математике и менее продуктивны в других областях и сферах (музыке, архитектуре, спорте).

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Винокур Г. О. «История русского литературного языка» — М., 2010 — 102 с.
2. Даниленко В. П. «Проблематика определений терминов в словарях разных типов» — СПб., 2009 — 146 с.
3. Денисов П. Н. «Очерки по русской лексикологии и учебной лексикографии» — М., 2011 — 78 с.
4. Коготкова Т. С. «Проблематика определений терминов в словарях разных типов» — Л., 1976 — 204 с.
5. Прохоров А. М. «Большая советская энциклопедия» Т. 21 (523—705 с), 25 — 26 (348—370 с.), 28—29 (835—860 с.) — М., Советская энциклопедия, 1978
6. Реформатский А. А. «Мысли о терминологии. Современные проблемы русской терминологии» — М.: 1986 — 246 с.
7. Скворцов Л. И., «Исследования по русской терминологии» — М., 1999 — 218 с.
8. Сороколетов Ф. П. «Избранные труды» — СПб., Наука, 2011 — 380 с.
9. Попоров В. Н. «Из истории русской литературы» Т. 2 — М., 2003 — 489 с.

РЕЗЮМЕ

В статье на материале терминологических и толковых словарей русского языка систематизируются и рассматриваются термины и терминологические сочетания, образованные с участием числительных «три», «четыре», «пять» в русском языке. Исследуемый материал распределён по следующим группам: термины биологии, математики, геометрии, истории, химии, физики, астрономии, философии, логики, социологии, филологии. В статье также даётся обзор научных концепций и взглядов учёных на проблемы терминообразования. Особое внимание уделяется также явлению омонимии в системе исследуемого разряда терминов. В конце статьи дается краткая статистическая характеристика.

Ключевые слова: числительное, три, четыре, пять, терминология, термин, русский язык, области науки

THE NUMERAL “THREE”, “FOUR”, “FIVE” IN THE RUSSIAN TERM-FORMATION SUMMARY

The article deals with the terms and term-combinations formed by means of the numeral “three, four, five” in Russian. Such terminological units are systematized and researched on the basis of the material of the terminological and explanatory dictionaries. The studied material is distributed on the following groups: terms of biology, mathematics, geometry, history, chemistry, physics, astronomy, philosophy, logic, sociology, philology. The article also contains the review of the scientists’ conceptions and views of the problems of term-formation. The special attention is also paid to the homonymy among the studied type of the terms. The brief statistical description is given at the end of the article.

Keywords: numeral, three, four, five, terminology, term, Russian, scientific fields

РЭҮҶИ: dos. L.Ələkbərova

Вопрос о соотношении текста и дискурса остается в лингвистике одним из основных. Интерес к этой области появился у лингвистов в 20–30-х годах прошлого века. А в 60-х годах в разных странах формируется лингвистическая школа анализа текста и дискурса. Р. Барт в своей работе «Лингвистика текста» указал, что отрезки текста от предложения и выше должны описываться в рамках транслингвистики, так как все большее значение для анализа предложения уделяется контексту, или ситуации, но это не входит в компетенцию лингвистики.

Иерархическую структуру от предложения и выше он назвал миром связанного текста, а необходимым компонентом его – ситуацию, на которую ориентирован связный текст: «За пределами предложения в мире связанного текста, смысл неизбежно приобретает референциальный характер, он определяется той или иной конкретной ситуацией, без учета которой соответствующая коммуникация невозможна. Дальнейшие исследования текста обозначали более чёткие признаки между понятиями «текст» и «дискурс»».

Под дискурсом будут пониматься два или несколько предложений, находящихся друг с другом в смысловой связи. С позиции прагмалингвистики дискурс является отражением психологии человека. Поэтому он не может быть отчуждён как от говорящего, так и от слушающего. С этой точки зрения при анализе дискурса учитываются установка и намерения адресанта. В связи с этим с позиции когнитивной лингвистики дискурс рассматривается как особый фрагмент ментального мира, как процесс порождения и понимания текста, в результате которого в памяти конструируется его ментальное представление.

Понятие «дискурс» первоначально появилось во французской лингвистике. Слово дискурс означало речь вообще.

Возникнув в рамках лингвистики текста теория дискурса никогда не утрачивала с ней своей изначальной связи. Последовательно шла к дифференциации предмета своего исследования, к разграничению понятий «текст» и «дискурс» с точки зрения форм реализации языка относительно длины синтагматической цепи, формально-содержательных параметров в тексте связной речи.

Современный научный подход рассматривает дискурс как важнейшую форму повседневной жизненной практики человека и определяет его как сложное коммуникативное явление, включающее кроме текста и экстралингвистические факторы.

Например, знания о мире, мнения, цели адресанта, необходимые для понятия текста. Некоторые ученые рассматривают дискурс как отражение языковой и социокультурной реальности, и обосновывают такое понимание тем, что дискурс является особым способом использования языка для выражения ментальности, что отражается в грамматике, лексике и, в конечном счете, создает особый ментальный мир.

С точки зрения результата, дискурс предстает как совокупность текстов в процессе коммуникации. Дискурс представляет собой вербализуемую речемыслительную деятельность. По мнению лингвиста В.В. Красных дискурс имеет два плана – собственно лингвистический и лингвокогнитивный. Первый из них связан с языком и проявляется в совокупности порожденных текстов. Второй связан с языковым сознанием, обуславливает выбор языковых средств, влияет на порождение и восприятие текстов.

Понимание дискурса как коммуникативного события опирается на его представление как коммуникативного события в концепции Т.А. ван Дейка, согласно которой дискурс, в широком смысле слова, является сложным единством языковой формы, значения, и действия которое могло бы быть наилучшим образом охарактеризовано с помощью понятия коммуникативного события или коммуникативного акта.

По Т.А. ван Дейку дискурс – это сложное коммуникативное явление, включающее наряду с текстом внеязыковые факторы, которые влияют на его производство и восприятие.

Лингво-коммуникативный аспект дискурса прослеживается и в определении Г.А. Орлова, который рассматривает дискурс как категорию естественной речи. Как и многие исследователи И. Беллерт считает дискурс связным текстом. В этом определении подчёркивается, что адекватная интерпретация высказывания, выступающего в дискурсе, требует знания предшествующего контекста. Здесь дискурс рассматривается в логико-семантическом аспекте. Она утверждает, что семантическая интерпретация любого высказывания представляет собой совокупность следствий, или выводов, которые можно сделать на основании данного высказывания. Иными словами, данная точка зрения является интуитивно убедительной, так как трудно не согласиться с тем, что если некто понимает данное высказывание, то он может сделать вытекающие из него выводы.

Некоторые лингвисты делают акцент на содержательном аспекте дискурса, определяя его как элементарную невербализованную единицу текста, представляющую сложное целое или выделяемое содержательное единство, которое на уровне языка реализуется в последовательности предложений, связанных между собой смысловыми отношениями.

Итак, дискурс – это связный текст, понимаемый как семантически и грамматически связанная последовательность предложений – высказываний, в устной или письменной монологической или диалогической

форме, обращенной к слушателю (читателю) наблюдателю, отражающий целостную коммуникативно-речевую ситуацию и учитывающий в качестве экстралингвистических факторов всех ее участников.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА

1. Беллерт И. Об одном условии связанности текста. Новое в зарубежной лингвистике. Вып. VIII. Лингвистика текста. -М.: Прогресс, 1978.
2. Беневист Э. Общая лингвистика. -М.: Прогресс, 1974.
3. Дейк Т. А. Язык. Познание. Коммуникация. М.: Прогресс, 1989.
4. Макаров М. Л. Основы теории дискурса. М.: ИТДГК «Гнозис», 2003.

DISCOURSE

Summary

The text and the discourse correlation is one of the main problems of linguistics. Linguists became interested in this scientific field in the 1920th-1930th, but only in the 1960th a linguistic school of text analysis and discourse was formed in different countries. In the R.Bart's *Linguistics of the text* was indicated that the text fragments as well as the sentence and above it should be described in the framework of translinguistics. *Discourse* as the term will be understood in the article as two or more sentences that are in meaningful connection with each other.

The concept of *discourse* originally appeared in French linguistics and meant speech in general. The modern scientific approach considers this concept as the most important form of a person's daily life practice. According to the Teun A. van Dijk's conception, *discourse* is defines as a complex communicative phenomenon that includes, along with text, also extralinguistic factors that affect its production and perception. Some linguists emphasize the substantial aspect of discourse, while others rely on the psychological and other characteristics of human speech activity.

In the conclusion, we can resumed that the *discourse* is the coherent text understood as semantic and grammatical connected sequence of sentences, statements in the oral or written monologic or dialogic form, turned to the listener (reader), reflecting a complete communicatively-speech situation and considering as extra-linguistic factors of all its participants.

RƏYÇİ: dos.S.Abbasova

MÜASİR ƏDƏBİYYAT DƏRSLƏRİNDƏ İNTEQRASIYANIN AKTUALLIĞI

Milli kurikulumun orta məktəblərimizdə tətbiqi nəticəsində onun prinsiplərindən biri olan inteqrasiyanın da aktuallaşmasına şərait yarandı. Bildiyimiz kimi, kurikulumun tətbiqinin əsas məqsədi həyatı bacarıqlara yiyələnən vətəndaşlar yetişdirməkdən ibarətdir. Bu səbəbdən də şagird dərslər zamanı ayrı-ayrı fənlər üzrə mənimsədiyi bilik və bacarıqları digər fənlərdən kənar və əlaqəsiz şəkildə deyil, əlaqəli-inteqrativ şəkildə öyrənməlidir. Dünya təcrübəsi özü də bunu göstərir ki, hər bir təlim prosesində müxtəlif inteqrasiya imkanlarından istifadə etmədikdə təlim, gözənilmədiyi kimi, uğurlu alınmır və şagirdlər yüksək nailiyyətlər əldə edə bilmirlər. Təlimin keyfiyyətinin artırılması, şagirdlərin keçdikləri mövzularla bağlı məntiqi, yaradıcı, müstəqil fikirlər söyləməsində inteqrasiyanın əhəmiyyəti danılmazdır.

Yeni təhsil islahatına görə, inteqrasiyanın 2 növü: fəndaxili və fənlərarası inteqrasiya qeyd olunur. Fənlərarası inteqrasiyadan danışarkən qeyd etmək lazımdır ki, tarixən də elmlər bir-birilə əlaqəli şəkildə öyrənilmişdir. Təcrübə göstərir ki, inteqrasiya vasitəsilə qurulan dərslər daha maraqlı və keyfiyyətli təsir bağışlayır. Bu zaman öyrənilən mövzu da mexaniki şəkildə baş vermir. Şagird keçdiyi mövzunu anlayaraq öz həyat təcrübəsindən də istifadə edərək yeni bilikləri qəbul edir. Fənlərarası inteqrasiya şagirdlərə bir fənlə məhdudlaşmamağı tələb edir. Şagird müstəqil şəkildə mövzu ilə bağlı olan digər fənlərə müraciət edə bilər. Bu da bilik və bacarıqların sistemləşdirilməsi, mövzunun şüurlu şəkildə dərk olunması, fəndaxili və fənlərarası əlaqənin başa düşülməsinə kömək olur. İnteqrasiya şagirdlərdə eyni zamanda keçilən mövzuya inteqrativ yanaşmanı da tələb edir. İnteqrasiyadan yerli-yerində düzgün istifadə etmək üçün müəllimin mükəmməl metodiki bacarığı olmalıdır. Ədəbiyyat fənni isə özündə həyatı bədii şəkildə əks etdirdiyi üçün bir çox fənlə əlaqəli şəkildə tədris oluna bilər. Ədəbiyyat fənni birbaşa olmasa da bütün fənlərlə bu və ya digər formada qismən əlaqəsi mövcuddur. Əsas etibarilə o, incəsənətin bir növüdür və buna görə də digər fənlərlə, məsələn-tarix, coğrafiya, din, musiqi, heykəltaraşlıqla sıx əlaqədədir. Ədəbiyyatın tədrisi zamanı, ilk olaraq humanitar fənlərlə əlaqə yada düşür. Avropa məktəblərində ədəbiyyat fənni keçirilən zaman, həmin mövzu ilə əlaqəli olaraq digər fənn müəllimləri də dərslə iştirak edir. Hər fənn müəllimi yeri gəldikcə öz fənni ilə bağlı bilikləri şagirdlərə çatdırır. Bu da təbii olaraq, şagirdlərdə həm ədəbiyyat fənninə, həm də digər fənlərə maraq yaratmış olur. Təlim prosesində mövzu, problem, janr baxımından səsleşən əsərlərin, ədəbiyyat nəzəriyyəsi materiallarının inteqrativ şəkildə öyrədilməsi zəruridir.

Ədəbiyyat fənni ilk növbədə Azərbaycan dili fənni ilə sıx əlaqəlidir. Diqqət etsək görərik ki, bu fənlərin məzmun xətləri də bir-birilə demək olar eynidir. Bundan başqa onun digər incənət növləri olan-musiqi, kino, teatr ilə əlaqələndirilməsi əsasdır. Məsələn, müəllim M.F.Axundovun dram əsərlərini tədris edərkən mütləq olaraq qeyd etməlidir ki, bu janrın ədəbiyyatımızda yaranması, teatrımızın əsasının qoyulması birbaşa onunla əlaqəlidir. Və ya şərqdə ilk operanın yaranması dahi mütəfəkkirimiz Ü.Hacıbəylinin "Leyli və Məcnun" əsəri ilə olmuşdur. Bu vasitə ilə musiqi ilə inteqrasiya qurulmuş olur. Ədəbiyyat fənninin başlıca əlaqəsi tarix fənni ilədir. Hər hansısa tarixi əsər tədris olunarkən müəllimə qısa da olsa həmin tarixi dövrün qısa xülasəsini verməlidir. Bu həm də tarixi reallığın şagirdlərə düzgün çatdırılmasına xidmət edir. Ədəbiyyat fənni demək olar tarixlə bir addımlayır. Bildiyimiz kimi, Ədəbiyyat fənninin bir qolu da "Ədəbiyyat tarixi"dir. Ədəbiyyat fənni tədris olunarkən ilk öncə xronologiya sırası ilə yazıçı və şairlərimiz keçirilir. Tarix fənni vasitəsi ilə sənətkarın keçmiş olduğu həyat yolu göstərilir. Başqa formada isə bəyaz qeyd etdiyimiz kimi ədəbiyyat həyatı əks etdirdiyinə görə təbii olaraq şair və yazıçıların obyektinə bəzi hallarda hətta, çox hallarda tarixi hadisələr olur. Məsələn, Cəlil Məmmədquluzadənin "Qurbanəli bəy" hekayəsinin rus işğalı dövrünü əks etdirməsi, simvolik olaraq kəndin adının "Qapazlı" olması həmin dövrdə rus hakimiyyətinin boyunduruğu altında olduğunun işarəsinin verilməsi idi. Ədəbiyyat fənni biologiya ilə əlaqəsini də tapmaq mümkündür. Eyni zamanda Ədəbiyyat fənni coğrafiya ilə də sıx bağlıdır. Əsərlərdə adı çəkilən yerlərin hara olması haqqında məlumat verilməsi də şagirdlərdə hər iki fənnin möhkəmlənməsinə xidmət edir. Bəzən əsərdə adı çəkilən yerlərin əhəmiyyəti böyük olur. Çünki, bəzi qədim dövrdə yazılmış əsərlərin hansı ölkəyə məxsus olması bununla sübut olunur. Buna misal olaraq, "Kitabi-Dədə Qorqud" əsərinin bizə məxsus olması şübhə doğurmur. Burada adı çəkilən yerlərin (Dərbənd, Göyçə dağı və s.) tarixən bizə məxsus olmuşdur. Ədəbiyyat fənninin digər fənlərlə inteqrasiyası dedikdə ilk növbədə Azərbaycan dili yada düşür. Birinci olaraq bu fənni tədris edən müəllim eyni insandır. Hər iki fəndə də söz əsas obyektidir. Hər iki fənnə verilən məzmun standartları oxşardır. Şagird dil dərslərində öyrəndiyi bilik, bacarıq və vərdisləri, ədəbiyyat dərslərində bədii əsərlərin oxusunda, təhlili və qiymətləndirilməsində nümayiş etdirməlidir.

İndi isə müasir orta məktəb dərslərində inteqrasiya imkanları nə dərəcədə öz əksini tapıb ona nəzər yetirək. Bildiyimiz kimi, ədəbiyyat dərsləri sistemli şəkildə V sinifdən başlayır. Məsələn, dərslərdə verilmiş Nizami Gəncəvinin "İsgəndərnamə" poeməsindən verilmiş olan "İsgəndərin taxta çıxması" adlı parçanı keçərkən müəllim fənlərarası inteqrasiyadan istifadə edərək şagirdlərin tarix fənnində keçdikləri hökmdar İsgəndəri yadlarına salmalıdır. Tarixən mövcud olan İsgəndərlə, şair Nizaminin yaratmış olduğu İsgəndərlə nə kimi oxşar və fərqli cəhətlər olduğunu soruşmalıdır. Daha sonra dərslərdə verilmiş Zəlimxan Yaqubun "Qara xəbərin acısı" adlı şeiri keçərkən müəllim yenə tarixə müraciət edərək "20 Yanvar" hadisəsi barəsində şagirdlərə məlumat verməlidir. Hadisənin baş vermə səbəbini, itirdiyimiz vətəndaşlarımız barəsində uşaqlara yığcam məlumat verməlidir. Kitabda verilmiş olan "Çillələr" adlı əfsanəni keçən zaman müəllim ilk növbədə əfsanə nə deməkdir və hansı əsərlər əfsanə adlanmasını izah etməlidir. Bu zaman fəndaxili inteqrasiyaya baş vuraraq, müəllim əfsanə janrının ədəbiyyatın bir qolu olan şifahi xalq ədəbiyyatının janrı olması barədə şagirdlərə məlumat verməlidir. Burada folklor haqqında qısa izah

⁹⁴ maqiastrant

verilməlidir. Əfsanə olmuş, yaxud olması mümkün olan bədii həqiqətlər, astral təsəvvürlər, həyat və cəmiyyət hadisələri ilə bağlı həyat faktına əsaslanır. Əsər tədris olunmadan öncə əfsanənin növləri barədə müəllim şagirdləri məlumatlandırmalıdır. Əsərin oxusu bitdikdən sonra hansı növə aid olması soruşulmalıdır. "Çillələr" əfsanəsi vasitəsi ilə bir neçə fənlə inteqrasiya qurmaq mümkündür. Əfsanənin fəsillərdən bəhs etməsi müəllimin rahat şəkildə coğrafiya fənni ilə əlaqə qurmasına yardımçı ola bilər. Şagirdlərə fəsillərin keçidi barəsində, hər fəsildə nələrin baş verməsindən danışmaq olar. Bu eyni zamanda şagirdlərin coğrafiya biliklərini yada salmağa kömək olacaqdır. Məsələn, əsərdə qış fəslinin gəlməsi və onun bir neçə dövrünün olmasından bəhs olunur. Bu dövr el arasında "çillə" adlandırılır. Müəllim çillə sözünün mənasını izah edərək onun "dərd-bəla", "ağrı-acı" demək olduğunu izah etməlidir. Bu fəsil dəyişkənliyinin, onun gətirdiyi əziyyətləri xalq öz təfəkküründə obrazlaşdıraraq "Böyük çillə", "Kiçik çillə" kimi adlar qoyublar. Daha sonra əfsanənin el adət-ənənələri ilə bağlılığını göstərən səmənəni cürcütmək, yumurta boyamaq, tonqaldan atlamaq kimi xalqa məxsus olan adətlər haqqında məlumat vermək lazımdır. Çox zaman dərslərdəki nümunələrdə ədəbiyyatın qolları olan şifahi və yazılı ədəbiyyatın əlaqəsini açıq-aydın görmək mümkün olur. Buna misal olaraq, dərslərdə verilmiş Rəşid bəy Əfəndiyev "Uşaq və qarışqa" və "Ayı və qarışqa" əsərlərini müqayisəli şəkildə keçmək lazımdır. İlk öncə müəllim uşaqlara Rəşid bəy Əfəndiyev və onun kimi digər bir sıra yazıçılarımızın ədəbiyyatımızın ayrı bir hissəsi olan "Uşaq ədəbiyyatı" üçün yazmış olduqları əsərlər barəsində məlumatlandırmalıdır. Adı çəkilən əsərlərin janr baxımından fərqlənməsinin izahı verilməlidir. "Uşaq və qarışqa" əsəri müəllifli olduğuna görə o yazılı ədəbiyyat nümunəsi sayılır. "Ayı və qarışqa" əsəri isə nağıl. Nağılın oxusu zamanı müəllim nağıllar barədə uşaqlar danışmalı onun təsnifatını lövhədə yazaraq göstərməlidir. Yaxşı olardı ki, hər iki əsər keçildikdən sonra müəllim Venn diaqramı quraraq nağıl və hekayənin oxşar və fərqli cəhətlərini lövhədə yazsın.

Dərslərdə verilmiş başqa bir nümunə isə "Mərd və namərdin" nağılıdır. Bu mövzu keçilərkən müəllim yenidən şifahi və yazılı ədəbiyyatı bir-birilə əlaqələndirməlidir. Bildiyimiz kimi, Azərbaycanımızın dahi şəxsiyyətləri hər zaman şifahi ədəbiyyat nümunələrinə müraciət etmiş və ondan bəhrələnmişdir. Belə şairlərimizdən biri də dahi Nizami Gəncəvi olmuşdur. Nizami Gəncəvinin "Xəmsə"sinə daxil olan "Yeddi gözəl" poemasında Çin gözəli Yəğmanaz tərəfindən danışılan "Xeyir və şər" hekayəsi ilə "Mərd və namərdin" nağılı əsəri ilə mövzu və sujet oxşarlığı nəzərə çarpır. Ümumiyyətlə, dünya yaranandan xeyir və şər problemi demək olar çox əsərin mövzusunda çevrilmişdir. Görünür, dahi Nizami də bu mövzudan yan keçməyib, əsərini bu haqda yazmışdır. Şagirdlər bu mövzunu keçərkən anlamalıdır ki, əsər insanlarda xeyirxah duyğuların yaranması, şəri özündən uzaqlaşdırmağı məsləhət görür. Buna görə də bu əsərdəki Mərdlə Xeyirin, Namərdlə Şərin müqayisəsi verilməlidir. Müəllim son olaraq hər iki əsərin ideyasında xeyirin şər üzərində hər zaman qələbə çalacağı fikrini şagirdlərə çatdırmalıdır.

Daha bir maraqlı əsər VI sinif Ədəbiyyat dərslərində verilmiş olan "Zeynalabdin" əsəridir. Burada fəndaxili və fənlərarası inteqrasiya qurmaq mümkündür. İlk növbədə əsər tarix fənni ilə birbaşa əlaqəlidir. Müəllim tarixi şəxsiyyət olan Zeynalabdinin dövrünü şagirdlərin diqqətinə çatdırmalıdır. Onun Azərbaycanın mədəniyyətinə verdiyi töhfələri sadalanmalıdır. Bildiyimiz kimi, XIX əsrin sonlarında Zeynalabdinə məxsus torpaqlardan neftin çıxması ilə o milyoner olur. Lakin Zeynalabdin Tağıyev neftdən gələn pulları xalqın maariflənməsi yolunda xərcləyir. Müəllim onun sayəsində tikilmiş olan qız məktəbi haqqında şagirdlərə məlumat verməlidir. Bunun sayəsində neçə-neçə savadlı qızlar yetişir. VI sinif Ədəbiyyat dərslərində verilmiş olan bir nümunə də "Koroğlu" dastanının bir qolu olan "Düratın itməyi" parçasıdır. Müəllim yenidən şifahi xalq ədəbiyyatına müraciət edərək dastan haqqında məlumat verməlidir. Dastanların mövzu baxımından iki yerə ayrılmasını, "Koroğlu" dastanının qəhrəmanlıq dastanı olması qeyd olunmalıdır. Eyni zamanda müəllim bildirməlidir ki, yalnız bizim ədəbiyyatımızda deyil, digər türk xalqlarında da "Koroğlu" dastanı fərqli sujet xətti ilə mövcuddur. "Koroğlu" dastanı vasitəsi ilə tarix fənni ilə inteqrasiya qurula bilər. Dastanın yazıldığı dövrdə tarixdə "Cəlarilər hərəkəti" olmuşdur. Azərbaycanda olan cələri dəstələrinə də Koroğlu başçılıq edirdi. Həmin hadisələrdən yaranan dastan Koroğlunu əfsanəvi qəhrəmana çevirmişdir. Əsər vasitəsi ilə coğrafiya ilə də inteqrasiya qurula bilər. Dastanda adı çəkilən ərəzilərin çox hissəsinin Azərbaycanın tarixi torpaqlarının olması coğrafiyadan öyrənilən biliklər əsasında təsdiqlənir. Fəndaxili əlaqə qurularaq əsərdəki ədəbiyyat nəzəriyyəsi ilə bağlı olan mübaliğə haqqında da danışmaq olar. Koroğlunun nərəsinin gücü, bir oturma 7 qazan aş yeməsi və s. kimi mübaliğə ünsürləri onun nə dərəcədə igid olmasının xalq tərəfindən izah olunma formasıdır. Başqa bir məşhur dastanımız olan "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanından olan bir boy da xalqımızın tarixi ilə sıx bağlıdır. Dərslərdə verilmiş olan "Basatın Təpəgözü öldürdüyü" boy digər boylara nisbətə daha əfsanəvi xarakterə malik olması ilə seçilir. Bu boy vasitəsi ilə dünya ədəbiyyatına inteqrasiya etmək olar. Homerin "Odiseya" əsərindəki Polifem obrazı ilə bizim dastandakı Təpəgöz obrazının oxşarlığı dünya ədəbiyyatında oxşar sujetlərin mövcudluğunu sübut edir. Göründüyü kimi, ədəbiyyat fənnində sujet oxşarlığı hər zaman mövcud olmuşdur. Bundan əlavə keçilən "Koroğlu" dastanı ilə "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanı arasında forma və məzmun cəhətdən nə kimi oxşar və fərqli cəhətlərin olması ortaya çıxarılmalıdır.

Əkbər Qocanın "Tanrının ərməğanı əsəri" Azərbaycanın ümumimilli lideri olan Heydər Əliyevin bir növ bioqrafiyasından bəhs edir. Onun keçmiş olduğu çətin həyat yolunu oxuculara çatdırır. Bu əsərlə tarix fənni arasında inteqrasiya qurula bilər. Müəllim Azərbaycan tarixi ilə əlaqə yaradaraq həmin dövrün təsvirini daha geniş çatdırmaqla bilər. Əsərdə H. Əliyevin müəllimlik sənətinə verdiyi dəyərdən də bəhs olunur. Eyni zamanda Əliyevin valideynlərinin və onunla birlikdə həmin dövrün insanların başına bəlalar gətirən cəllad ermənilərdən də danışılır. Müəllim bu vasitə ilə düşmənlərimiz haqqında şagirdlərə danışmalıdır. Xalqımızın başına gətirilən oyunlardan bir vətəndaş kimi xəbərdar olmalıdırlar. Həmin dövrlərdə Azərbaycan düşmənlər tərəfindən parçalanmaq üzrə idi. H. Əliyevin qətiyyəti ilə ölkə parçalanmaqdan qurtuldu. Bununla bərabər müəllim 18

Oktyabr-Müstəqillik günü haqqında da danışmalıdır. Ölkəmizin ikinci dəfə müstəqillik qazanması məhz H.Əliyevin adı ilə bağlıdır.

VII sinif Ədəbiyyat dərslərində verilmiş S.Vurğunun “Azərbaycan” şeiri tədris olunarkən fəndaxili inteqrasiyadan istifadə edərək Azərbaycana-vətənə aid yazılmış digər şeirləri yada salmaq olar.Onların bir-birilə hansı oxşar və ya fərqli cəhətləri olması üzə çıxarılmalıdır.Şeir parçasında Azərbaycanın tarixinə, ədəbiyyatına, təbiətinə, mədəniyyətinə müraciət olunmuşdur.Şeirdə işğal altında olan torpağımız-Qarabağdan söhbət açılır.Yaxşı olardı ki,müəllim slayd vasitəsilə Qarabağdan şəkillər göstərərdi.Həmçinin,həmin bənddə “Qarabağ şikəstəsi”nin adı çəkilir.Burada da biz musiqi fənni ilə inteqrasiya qura bilərik.Həmin musiqidən bir parça şagirdlərə dinlətmək yerinə düşərdi.

Nəzərdən keçirdiyimiz dərslərdə inteqrasiyanın bizə geniş imkanlar açdığını görə bilərik. Bu baxımdan müasir dərslərində, eləcə də ədəbiyyat dərslərində inteqrasiya xüsusi yer tutmuş olur.

Ədəbiyyat

1.Ümumtəhsil məktəblərinin 5-ci sinfi üçün “Ədəbiyyat” fənni üzrə dərslər, Bakı 2016,səh. 207

2.Ümumtəhsil məktəblərinin 6-cı sinfi üçün” Ədəbiyyat” fənni üzrə dərslər,Bakı 2017,səh.239

3.Ümumtəhsil məktəblərinin 7-ci sinfi üçün” Ədəbiyyat” fənni üzrə dərslər,Bakı 2018,səh.208

4.İnternet resursu- <https://muallim.edu.az/news.php?id=42>

5.Azərbaycan nağılları. Bakı: Şərq-Qərb, 2005 səh.336

Açar sözlər: *İnteqrasiya, bilik, tədris, əsər, mövzu*

Key words: Integration, knowledge, teaching, work, theme

Ключевые слова: Интеграция, знание, обучение, произведения, тема

Актуальность интеграции на уроках современной литературы

Резюме

Интеграция важна для современных литературных классов. На каждом уроке учитель должен эффективно использовать интеграцию. На самом деле, учитель должен установить междисциплинарные или междисциплинарные контакты. В этом контексте интегрированное обучение требует высокого уровня методологических знаний от учителя.

The relevance of integration in the lessons of contemporary literature

Summary

In each lesson, the teacher should use from the integration effectively. As a matter of fact, the teacher should establish interdisciplinary or interdisciplinary contacts. In this context, integrated learning requires a high level of methodological knowledge from the teacher.

RƏYÇİ: dos.E.Vəliyeva

Şıxəlizadə Arzu Kamil qızı⁹⁵
AZƏRBAYCAN DİLİ DƏRSLƏRİNDƏ İNTERAKTİV METODLARDAN İSTİFADƏ
ETMƏYİN ƏHƏMİYYƏTİ

Fəal (interaktiv) dərs ənənəvidərsdən ona gümrə fərqli hesab edilir ki, şagirdlər uzləri biliyi əldə edir, onlar daha çox fəallıq göstərir, təlim prosesinə cəlb edirlər, məəllim bələdzi rolunu daşıyır, amma sinfə hakimlik etmir, sinfdəki iqlim şagirdlərin sərbəst iştirakına səbəb olur, şagirdlər uzs fikirlərini sızyləməyə zəkinmirlər. Nəzərə alsaq ki, o ənənəvi dərsdən fərqlənir, fəal (interaktiv) dərs dəqiq strukturamalik olur və qarşıya qoyulan məsələləri həll etməyə təkən verir, uşaqlar biliklərə yiyələnir, tədris proqramını öyrənirlər.

Fəal (interaktiv) təlimin əsas cəhəti real idrak motivasiyasının (biliklərə yiyələnmək həvəsinin) yaranmasıdır. Bu proses də idrak fəaliyyətinin gedişində şagirdlərin təfəkkür səviyyəsində gerçək ziddiyyətlərin həlli imkanlarına şərait yaradır. Real ziddiyyətlərdən yaranmış olan emosiyalar əqli ehtiyatların sərbəzliyinə təmin edir, idrak fəaliyyətini şövqləndirir, diqqəti uzun müddət cəmləməyə imkan yaradır. Biliklər “hazır” şəkildə deyil, onların müstəqil surətdə araşdırılması prosesində mənimsənilir, yəni mənimsəmə prosesi passiv deyil, fəal xarakter hesab edilir. Məsir dərsin əsas istiqamətlərindən biri şagirdlərin fəallığı hesab edilir ki, buna da interaktiv (fəal) təlim metodlarından istifadə etməklə nail olmaq mümkündür. Bu metodlara əsasən iş forması seziilir: cütlərlə, böyük və kiçik qruplarla iş daha əlverişlidir. Şagird ünsiyyət prosesi zamanı uzs daha yaxşı dərk etdiyinə görə istər qrup, istərsə də cütlərlə işdə fəallıq, şagirdlərin fəaliyyətində bir-biri ilə əməkdaşlıq, yaradıcılıq, qarşılıqlı münasibətlər formalaşır (1, s.148).

Məəllim dərs prosesini seçərkən şagirdlərin marağını nəzərə almalıdır. Bu gün məktəbdən kənar mühitdə mövcud informasiya vasitələrindən fəalistifadə edən şagird dərsdə onlar üçün maraqlı olanları görmək istəyir. Buna gümrə də müəllimin İKT-dən istifadə etmək bacarığı yüksək olmalıdır. Həm də bu texniki təminatı lazımı materiallarla zənginləşdirməyi bacarmalıdır.

Müəllim mövzuya uyğun resursları seçməlidir ki, bu resursların da rəngarəngliyi dərsin maraqlı keçməsinə, qarşıya qoyulan məqsədə nail olmağa imkanyaradacaqdır. Belə dərslərdə həmçinin digər texniki təminatların olması dərsin səmərəliliyini artırır.

Müəllim dərsə yaradıcı yanaşmalıdır, məzmun standartlarına əsasən dərsin məqsədini müəyyənləşdirməlidir. Bu zaman öyrədici, inkişafetdirici, tətbiq edici funksiyalar nəzərə alınmalıdır. Müəssir dərs demokratik prinsiplərə söykənməli, bütün hallarda məqsədin düzgün müəyyən olunması və məzmunun, formanın onayuyğun seçilməsi vacibdir.

Pedaqoji prosesdə müəllimin rolu dəyişir, o, daha çox bələdçi (fasilitator) rolunu oynayır, fəal-interaktiv təlimə üstünlük verir, əyani vəsaitlərdən geniş istifadə etməyə çalışır, dərslərini daha maraqlı qurur. Bu səbəbdən də şagirdlərin təlimə marağı artır, təlim materialları daha yaxşı mənimsənilir, məktəbin səmərəliliidərə edilməsi asanlaşır, nəticədə təhsilin keyfiyyəti yüksəlir. Şagirdlərin irəliləyişləri, əldə etdiyi nailiyyətləri məəllimlərin fəaliyyətinin keyfiyyət göstəricisi kimi qiymətləndirilir.

Tədqiqatçılıq müəssir təhsil sistemində işləyən müəllimlərin aparıcı xüsusiyyəti hesab edilir. İnformasiyaların sürətlə artdığı bir zamanda onu ardıcıl olaraq izləmək, ümumiləşdirərək öz işinin gedişatına gətirmək indiki müəllimlərin üçün əsas keyfiyyət kimi dəyərləndirilir.

Axtarışlar aparmaq, fəaliyyətini tədqiqatçılıq prinsipləri üzərində qurmaq dəhər müəllimin özünəməxsus potensialı imkan, iş təcübəsi vardır. Onların öyrənilməsi, digər müəllimlər tərəfindən tətbiq olunması, pedaqoji innovasiyaların ümumiləşdirilərək geniş yayılması baxımından əhəmiyyət daşıyır.

İnteraktiv termini “qarşılıqlı fəaliyyətə əsaslanan” deməkdir. Lakin qarşılıqlı fəaliyyət istənilən tədris metodunun istifadəsi zamanı az və ya çox dərəcədə mövcud olur.

Fəal təlim metodlarının tətbiqi ilə şagirdlərə müstəqil düşünmək, sərbəstləşmək, problemin həllinə dair fikir söyləmək, münasibət bildirmək, qərar qəbuletmək, fərziyyələrini bildirmək, yaradıcı fəaliyyət göstərmək, məntiqi, tənqidi təfəkkürünü inkişaf etdirmək imkanları yaradılır.

Araşdırmalar göstərir ki, interaktiv təlim zamanı aşağıdakılara istinad olunur:

- *təfəkkürün inkişafına;*
- *biliklərin yaradıcı tətbiqinə;*
- *Problemlə şəraitin yaranmasına;*
- *təfəkkürün müstəqillik və sərbəstliyinə;*
- *əmək daşığı;*
- *şagirdin fəal dərk etmə mövqeyinə;*
- *biliklərin müstəqil əldə edilməsi üçün şəraitin yaradılmasına.*

Bütün bu cəhətlər isə interaktiv təlim metodlarından istifadə olunmasını tələb edir. Bu təlim metodları üçü nəşağıdakı xüsusiyyətlər səciyyəvi hesab edilir:

- *şagirdin fəallığı;*
- *müəllimin şagirdlə və şagirdlərin bir-biri ilə əməkdaşlığı;*
- *didaktik, rollu oyunlardan istifadə olunması;*
- *şagirdlərin işgüzar fəaliyyəti üçün sinfdə social bərabərliyin və psixoloji şəraitin yaradılması;*

⁹⁵ maqistrant

- müəllimin həm bilik xəzinəsi rolunu, həm də biliklərin axtarılması və ona cəlb edilməsi işinin təşkilatçısı rolunu ifadə etməsidir(2, s.108).

Pedaqoji araşdırmalarda interaktiv metodlardan danışarkən onun didaktik mahiyyəti ilə yanaşı, əhəmiyyəti barədə nəticələrə gəlinmişdir. Şagirdlərdə aşağıdakı keyfiyyətlərin formalaşdırılması barədə fikirlər söylənmişdir:

- müstəqil düşünməyi, sərbəst fikir söyləməyi;
- özünü qiymətləndirməni;
- öz təcrübəsini və biliyini təhlil etmək qabiliyyətini;
- əməkdaşlıq etməyi (başqaları ilə işləməyi bacarmaq, ümumi məqsədə çatmaq üçün işin bölüşdürülməsi);
- başqalarını dinləməyi, müxtəlif fikirlərə hörmət etməyi və dözümlü olmağı;
- öz fikirlərini faktlarla sübut və izah etməyi;
- yaradıcı təfəkkürün inkişafını;
- birgə həll yollarını müəyyən etməyi və qərar çıxartmağı.

Belə yanaşma prosesində şagirdlər yaddaşlarının yeni biliklərlə zənginləşdirilməsinə deyil, düşünmə qabiliyyətlərinin və müstəqil olaraq bilik əldə etmək, onu mənimsəmək bacarığının inkişaf etdirilməsinə əsaslanır.

Azərbaycan dilinin öyrənilməsində interaktivlik dedikdə sadəcə obyektlərin qarşılıqlı təsir prosesi deyil, şagirdlərin tədqiqat xarakteri daşıyan xüsusi təşkil olunmuş idrak fəaliyyəti başa düşülməlidir. İnteraktiv metodlara tarix tədrisinin elə metodları aid edilir ki, onlar şagirdlərin dərslik materialı (mənbələr, sənədlər, xəritələr, illüstrasiyalar, tədqiqatçıların ziddiyətli fikirləri) ilə, eləcə də ətraf aləmin realıqları və təzahürləri ilə (rollu oyunların, müxtəlif hüquqi və münafişəli vəziyyətlərin müzakirəsinin, layihələrin tərtibinin, müsahibələr aparılmasının və s.köməyi ilə) sərbəst iş prosesini təmsil edir, nəticədə onlara əsasən şagirdlərdə yenibiliklər yaranır.

Beləliklə, interaktiv təlim metodları müəllimin iştirakı ilə şagirdlərin müxtəlif informasiya mənbələri (kitab, xəritə, illüstrasiya və s.) və ya bir-biri ilə qarşılıqlı fəaliyyət prosesində yeni biliklər əldə etməyə imkan verən təlim üsullarının və dərs formalarının məcmusudur. Bu qayda ilə qazanılan biliklər şagirdlərin yaddaşında uzun müddət qalır və onlar tərəfindən hər hansı bir təcrübə kimi istifadə olunur.

Eyni zamanda, pedaqoji və sosial tədqiqatlara əsasən ənənəvi dərs-mühazirələrin passiv dinlənməsi ona gətirib çıxarır ki, tez bir zamanda unudulur.

Müəllim şagird qarşısında problemi ustalıqla qoymağı, onun idrak və tədqiqat fəaliyyətinə rəhbərlik etməyi bacarmalıdır. Müəllim məktəblinin daxili aləmini görməyi, şagirdlərinin qarşılaşdığı vəziyyətin problemliliyini dərinlən hissetməyi, təlim prosesində təşkilatçı, əlaqələndirici və tərəfdaş funksiyalarını yerinə yetirməyi, həll yollarını axtararkən uşaqların buraxdıqları səhvlərə qarşı dözümlü olmağı bacarmalıdır.

Müəllim üzv sezdiyi mənbələrdən istifadə edə bilər, lakin burada ictimai həyatın müxtəlif tərəflərini, məişəti, əxlaq və ənənələrini əks etdirən mənbələrin janrı və xarakterinə görə ən müxtəlif səpkili materiallar əks olunmalıdır. Dərsdə fəaliyyət forması və geniş mənbə bazası əsasında şagirdlərin sərbəst işinin təşkili tarixin öyrənilməsinə, tədqiqata və yaradıcı axtarışa marağı artırır.

Birləşdirilmiş dərslər, praktiki məşğələlər, debatlar, rollu oyunlar və s. mənbələrlə tənqidi - təhlili işin təşkili üçün, qrup tədqiqatlarının və işgüzar ünsiyyətin aparılması üçün çox faydalı və rahat formalarlardır. Bunlar öz növbəsində şagirdlərin idrak fəaliyyətini fəallaşdırır, yaradıcı imkanlarının inkişafına və keçmişə öz münasibətlərinin formalaşmasına imkan yaradır(3, s.48).

İnteraktivlik-təlim prosesində mövzu ilə bağlı şagirdlərə daha çox bilik, məlumat, vərdislər kompleksi aşılamaq deməkdir. Eyni zamanda bu metodlar mövzuların spesifik xüsusiyyətlərindən və müəllimin dərslərin müxtəlif mərhələlərini həmin mövzu ətrafında birləşdirərək və əlaqələndirərək bilmək bacarıq və qabiliyyətindən asılıdır. Bu zaman müəyyən nəticələri anlayışlar şəklində birləşdirərək inteqrasiya etməyə çalışmalı, onları öyrənmələrin şüurunda yadda qalan anlama çevirmələridir. Bu iş müəllimlərin ümumi bilik səviyyəsindən, yeni təlim metodlarını mənimsəmək dərəcəsiindən, pedaqoji ustalıqından asılıdır.

İnteraktiv təlimdən istifadə edən, yəni dərslərini yeni metodlarla keçən müəllim bu dərslərə çox ciddi hazırlaşmalıdır, dərsə hazırlığa daha çox vaxt sərf etməlidir. O, ənənəvi metodlardan istifadə edərək, özünü yeni metodlarla işləməyə hazırlamalıdır. Bu sahədə ilk uğursuzluqlar da ola bilər, lakin ruhdan düşməməlidir, iş daha inadla girişməlidir. Bunun üçün o, əvvəl interaktiv metodları dərinlən öyrənməli və onun tətbiqinə çalışmalıdır. Dərsə hazırlaşarkən mövzunun spesifik xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq hansı əyani və ya texniki vasitələrdən istifadə edəcəyini müəyyənləşdirməli və onları ya əldə etməli, ya da özü hazırlamalıdır. Lazım olan didaktik materialları, qruplar üçün sualları, kartoçkalan, testləri, müxtəlif məzmunlu şəkilləri, oyunları, krossvordları və s. dərsə qədər hazır etməlidir. İbtidai siniflərdə Azərbaycan dili dərslərində hər mövzunun xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla aparılan hazırlıq işləri də bir-birini təkrar etməməlidir.

Şagirdlər, həmçinin, məruzə ilə, öz layihəsinin təqdimatı ilə çıxış edərək, sinifdə diskussiya apararaq və ya problemin həllində birgə çalışaraq müəllim rolunda çıxış edə bilərlər.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Balyev H.B. *Orta məktəbdə Azərbaycan dili tədrisinin metodikası*. Bakı, "Maarif", 1996, - 150 səh.
2. Əliyev A.H. *Ümumtəhsil sistemində yeni təlim texnologiyalar məkeçidin vacibliyi haqqında* // *Azərbaycan məktəbi*-Bakı, 2006
3. *Həsənov R. İnteraktiv metodlar və təlimin əməkdaşlıq şəraitində təşkili*. *Azərbaycan məktəbi*. Bakı, 2002.

Açar sözlər: müasir təhsil, interaktiv metod, ənənvi metod, tədris prosesi

Ключевые слова: современное образование, интерактивный метод, традиционный метод, учебный процесс

Keywords: modern education, interactive method, traditional method, teaching process

Xülasə

Müasir təhsilin əsas məqsədi təlim-tərbiyə prosesinin səmərəliliyini maksimum artırmaq, gələcəkdə doğma vətənimizi inkişaf etdirə bilən, müstəqilliyimizi qoruyub saxlayan, onun elmi, iqtisadi, hərbi, mədəni potensialını qüdrətləndirən, müstəqil düşünən, tədris fənlərini dərinlən mənimsəyən və onu tətbiq etməyi bacaran, həyat hadisələrini obyektiv qiymətləndirməyi, hər cür çətinlikdən çıxış yolu axtarmağı bacaran yeni şəxsiyyətlər yetişdirməkdən ibarətdir. Bütün bunlar isə yeni yol, yeni üsul tələb edir. Bu əsasda müasir dövrümüz üçün günün tələblərinə cavab verəcək təlim metodları interaktiv təlim metodlarıdır.

İnteraktiv təlim metodları və üsullarının tətbiqi tədris prosesini xeyli intensivləşdirir, o hər bir şagird üçün daha əhəmiyyətli və maraqlı fəaliyyət sahəsinə çevirir, dərstdə, məşğələdə fəallığın maksimum artmasına zəmin yaradır, bununla da təlimin inkişafetdirici aspektini nəzərə çarpan dərəcədə gücləndirir. İnteraktiv metod hər hansı mövzu ilə əlaqədar fənlərərası mövzulardan və real həyatda baş verən hadisələrdən müqayisəli şəkildə geniş istifadə etməyi tələb edir. Bu əlaqələndirmə şagirdlərin mövzu haqqında yiyələndikləri bilikləri genişləndirməyə və möhkəmləndirməyə xidmət etməlidir.

Резюме

Основная цель современного образования - максимально повысить эффективность образовательного процесса, развить его научный, экономический, военный, культурный потенциал, самостоятельно мыслить и применять его дисциплины и жизненные навыки, которые могут способствовать дальнейшему развитию нашей родины, сохранению нашей независимости. Задача состоит в том, чтобы вырастить новых личностей, способных искать решения всех видов трудностей. Все это требует нового пути, нового пути. Исходя из этого, современные методы обучения, отвечающие современным требованиям, представляют собой интерактивные методы обучения.

Использование интерактивных методов и техник обучения значительно улучшает учебный процесс, делая его более осмысленным и интересным для каждого ученика, создавая основу для максимальной активности в классе и в классе, тем самым усиливая развивающий аспект обучения. Интерактивный метод требует широкого использования междисциплинарных тем и реальных событий на любую тему. Эта координация должна служить для расширения и укрепления знаний учащихся по этому предмету.

Summary

The main goal of modern education is to maximize the effectiveness of the educational process, to develop its scientific, economic, military, cultural potential, to think independently and to apply its disciplines and life skills, which can further develop our homeland, preserve our independence. The challenge is to grow new personalities who are able to look for solutions to all kinds of difficulties. All this requires a new way, a new way. On this basis, modern teaching methods that meet today's requirements are interactive teaching methods. The use of interactive teaching methods and techniques greatly enhances the learning process, making it a more meaningful and engaging area for every student, creating a basis for maximizing activity in the classroom and in the classroom, thereby enhancing the developmental aspect of the training. The interactive method requires the extensive use of interdisciplinary topics and real-life events on any topic. This coordination should serve to enhance and strengthen students' knowledge of the subject.

RƏYÇİ: dos.E.Vəliyeva

Əliyeva Səbinə Namik qızı⁹⁶
FƏAL TƏLİMDƏ İNTEQRASIYANIN ROLU

Fəal təlimdə inteqrasiyanın rolu olduqca böyük əhəmiyyətə malikdir. Qeyd etməliyik ki, gündəlik dərslin planlaşdırılmasında bir neçə mərhələ vardır. Həmin mərhələlərdən müəllimləri çaşdıran və ən vacib hissələrdən biri də inteqrasiyadır.

İnteqrasiya latın dilində “integer” sözündən götürülmüşdür. Mənası “bütöv”, “bütövləşmə” deməkdir. Daha dəqiq desək, inteqrasiya hissələrin birləşməsi, bütövləşmə mənasında istifadə olunur.

“İnteqrasiya” termini XVII əsrdə riyazi anlayış kimi formalaşmışdır. Artıq XVIII-XIX əsrlərdən etibarən bu termin riyaziyyatın hüdudlarından çıxaraq universal ümumi elmi kateqoriya statusu əldə etmişdir. “İnteqrasiya” XX əsrin sonlarından etibarən isə daha fəal istifadə olunmağa başlanmışdır. Bununla da, bütün elm sahələrində, o cümlədən, pedaqogika və sosiologiyada inteqrasiya olduqca əhəmiyyətli yer tutur. Onu da qeyd edək ki, inteqrasiya əslər boyu təhsilin məzmununda sintez, birləşmə, bağlılıq və s. mənalərini verən müxtəlif terminlərlə ifadə olunmuşdur. Fədaqoji ədəbiyyatlarda “korrelyasiya”, “kompleks metodu”, “fənlərarası əlaqə”, və nəhayət inteqrasiya adı ilə öz əksini tapır. Bundan əlavə “sintez” anlayışı ilə “inteqrasiya” anlayışlarının birləşdirilməsi cəhdləri ilə də rastlaşırıq. Lakin bir çox tədqiqatçılar belə hesab edirlər ki, sintez inteqrasiya prosesinin son mərhələsi ola bilər, amma nəticəsi ola bilməz.

İnteqrasiya fənlər arasında qarşılıqlı əlaqə və asılılığı dərinləşdirməyə xidmət edərək təlim prosesini təkmilləşdirir. Müasir təlim prosesində inteqrasiyanın əsas üstünlüyü ondadır ki, şagirdlər öyrəndikləri arasında qarşılıqlı əlaqəni dərk edir. Beləcə, onlardan ictimai və şəxsi problemlərin həllində istifadə edirlər. İnteqrasiya problemi bir çox məşhur pedaqoqların da diqqət mərkəzində olmuşdur. K.D.Uşinski, İ.F.Herbert, Y.A.Komenski, və başqalarının pedaqoji fikirlərində inteqrasiya ilə bağlı məsələlərə yer verilmişdir. Onlar təhsilin məzmununda inteqrasiyanı əsas ehtiyac hesab edirdilər.

Y.A.Komenski yazırdı: “Daimi əlaqədə bir-biri ilə münasibətdə olan hər şey eyni əlaqədə də tədris olunmalıdır”.

Fikrimizcə, Y.A.Komenskinin bu fikri pedaqoji prosesdə inteqrasiyanın vacibliyini bir daha vurğulayır.

Pedaqoji prosesdə inteqrasiyanın vacibliyini ilk dəfə İ.F.Herbert vurğulamışdır. Məhz Herbert bir-biri ilə əlaqəsi olmayan fənlərə daxil olan mövzuların birləşdirilməsi ideyasını irəli sürmüşdür. O, təlimi dörd hissəyə ayırır: assosiasiya, aydınlıq, metod və sistem.

İnteqrasiya ilə bağlı belə bir sual yaranır ki, inteqrasiyanın tətbiqində məqsəd nədir?

1. İnteqrasiya şagirdə elə biliklər verməlidir ki, bu biliklər ətraf aləmin qarşılıqlı əlaqəsini sistemli şəkildə əks etdirsin. Təlimin ilk illərindən başlayaraq şagird bütün elementləri qarşılıqlı əlaqədə, dünyanın vahid bir tam olduğunu dərk edərək öyrənsin.

2. Kurikulumların inteqrasiyası təlim vaxtına qənaət baxımından da olduqca münbit şərait yaradır. Belə ki, daha dəqiq desək az vaxtla daha çox bilik əldə etmək mümkündür.

Bunlara əsasən inteqrasiyanın təlimdəki əhəmiyyətini belə ifadə etmək olar: İnteqrasiya fənn üzrə biliklərin əlaqəli şəkildə mənimsənilməsinə imkan yaradır, digər tərəfdən şagirdlərdə ətraf aləm haqqında tam təsəvvür formalaşdırır.

Təhsildə inteqrasiya ilə bağlı müasir dövrdə yaranmış fikirləri bir neçə qrupa ayırmaq olar. Bunlardan birincisi kimi inteqrasiyanın fənlərə aid və eləcə də ümumpedaqoji məsələ kimi qoyulması, onların inteqrasiya olunması, onlar haqqında mülahizələrin irəli sürülməsi məsələsidir. İnteqrasiyaya biliklərin fəndaxili inteqrasiyası kimi baxılması, cəmiyyətin tərbiyə gücünün inteqrasiyası kimi dəyərləndirilməsi, didaktik sistemin sintezi və s. kimi müddəalar üstünlük təşkil edir.

İkinci fikir isə daha ümumi xarakter daşıyır. İnteqrasiyanın mahiyyətini, təhsil mexanizmlərində özünü göstərməsini əhatə edir. Bu zaman inteqrasiya üçün zəruri hesab edilən əlamətlər və zahirə görüntülər istisna olunur.

Qeyd etməliyik ki, artıq Azərbaycan pedaqoji fikrində “inteqrativ dərslər”, “təhsilin inteqrasiyası”, “inteqrativ təlim” və s. anlayışlar artıq özünə yer tutaraq istifadə olunmaqdadır. Görkəmli psixoloq professor Əbdül Əlizadə islahatın ilk dövründə yazırdı ki, “Müasir dövrdə humanitar fənlərin təbii-elmi fənlərlə inteqrasiyası daha çox vurğulanır. Bu ideya öz-özlüyündə son dərəcə durumludur. Bir tərəfdən elmi-tərəqqi şəraitində məktəb sadəcə olaraq humanitar fənlərin ekstensivləşdirilməsi yolu ilə inkişaf edə bilməz. Digər tərəfdən, fənlərin inteqrasiyasını dövrün sərt məntiqi “təhsil göndəminə” çıxarıb”.

Məktəbdə tədris olunan bütün fənlər arasında əlaqə və bağlılıq mövcuddur. Çünki bütün fənlər öz mənbəyini zaman, məkan, canlı və cansız varlıqların vəhdəti olan dünyadan alır. Bu səbəbdən elmdən həyata və həyatdan elm sahələrinə yol axtarmaqla fənlərin inteqrasiyasına nail olmaq olar.

Təlimdə inteqrasiya müasir dünyada baş verən mədəni və texnoloji dəyişikliklərlə şagirdlərin nəticə çıxarmaq, problemləri həll etmək, araşdırma aparmaq kimi bacarıqlara yiyələnməsinə kömək edir. İnteqrasiyanın əsas məqsədi cəmiyyətin gələcəyini təmin etmək üçün yeni nəslin daha yüksək səviyyədə hazırlığına nail olmaqdır.

Təlimdə inteqrasiyanın əhəmiyyətini qısaca olaraq belə şərh edə bilərik:

- a) şagirdlərdə ətraf aləm haqqında tam təsəvvür yaradır;
- b) fənn üzrə biliklərin əlaqəli şəkildə mənimsənilməsinə şərait yaradır.

Fikrimizcə, inteqrasiyadan düzgün istifadə edilməsi, şagirdlərin fənn üzrə bilikləri əlaqəli şəkildə mənimsənməsində olduqca böyük əhəmiyyətli rol oynayır.

⁹⁶ II kurs magistrant

Öləkəməz də təhsil sahəsində inteqrasiyanın əsasən 2 növü, fəndaxili və fənlərarası inteqrasiyadan istifadə olunur. Qeyd etməliyə ki, bəzi pedaqoji ədəbiyyatlarda bu iki ifadəni eyniləşdirən, həm də fərqləndirilənlər var. Yeri gəlmişkən onu da qeyd edək ki, “inteqrativlik”, “inteqrasiya”, eləcə də “təhsildə inteqrasiya” və s. anlayışlardan sinonim kimi də istifadə edilir. Fəndaxili inteqrasiyada hər hansı bir fənn üzrə bilik, bacarıq və anlayışların əlaqələndirilməsini, fənn daxilindəki nizamsız faktların sistemləşdirilməsini nəzərdə tutur.

Fəndaxili inteqrasiya da 2 cür olur: Üfüqi və Şaquli inteqrasiya.

Yeni təhsil proqramlarında fəndaxili üfüqi inteqrasiya məzmun xətləri arasındakı əlaqələri əhatə edərək hər bir sinif üzrə nəzərdə tutulan bilik, bacarıq və vərdişlərin formalaşmasına xidmət edir.

Yeni təhsil proqramlarında fənlərarası və şaquli inteqrasiya isə fənlərin bir-biri ilə əlaqəsini və standartların bir-biri ilə əlaqəsini göstərir. Eyni zamanda şaquli inteqrasiya sinifdən-sinifə tədricən genişlənen və dərinləşən məzmun xətləri arasında varisliyi təmin edir.

Bilal Həsənli qeyd edir ki, fəndaxili və fənlərarası inteqrasiyanın yaradılması zamanı bəzi kəmiyyət və keyfiyyət meyarları gözlənilməlidir. Hər şeydən əvvəl müəyyən mövzular öyrənilərkən həm fənn üzrə həm də, digər fənlər üzrə dərsə cəlb edilən informasiyaların, biliklərin həcmi diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır. İkincisi, fənn üzrə və digər fənlərdən cəlb edilən bilik və informasiyaların zəruriliyinə, əhəmiyyətinə olduqca ciddi diqqət yetirilməlidir.

Ədəbiyyat təlimində fəndaxili inteqrasiyanın yaradılması şagirdlərin eyni sinifdə və müxtəlif siniflərdə söz sənəti üzrə əldə etdiyi bacarıqların, biliklərin əlaqələndirilməsinin aşağıdakı imkanlarını qeyd etmək olar:

1. Mövzu, problem, janr baxımından bir-biri ilə səsleşən əsərlərin əlaqəli öyrənilməsi;
2. Ayrı-ayrı siniflərdə sənətkarların həyat və yaradıcılığı üzrə mənimsənilmiş biliklərin əlaqələndirilməsi;
3. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi üzrə bilik və bacarıqların əlaqələndirilməsi;
4. Şifahi və yazılı nitq bacarıqlarının əlaqələndirilməsi;
5. Bədii əsərlərin oxusu, təhlili, qiymətləndirilməsi üzrə bacarıqların əlaqələndirilməsi.

Bildiyimiz kimi ədəbiyyat kurikulumu inteqrativ səciyyə daşdığına görə bütün mövzular üzrə fəndaxili inteqrasiyanın reallaşdırılması daha doğru olar.

Müasir həyatımızda hər şey təkamül və inkişafa doğru getdiyi bir zamanda təhsildə də fənlərin bir-birinə inteqrasiyasında yaranan ehtiyac özünü göstərir. Bizə məlumdur ki, hələ qədim zamanlardan elmlər və fənlər arasında sıx əlaqə olmuşdur. Onlar arasında olan əlaqə bu gün də öz aktuallığını qoruyub saxlamaqdadır. Bəşər tarixində bir çox hallarda elm və texnikanın məhz elmlərin qarşılıqlı əlaqəsi nəticəsində bir çox yeni uğurlar əldə etdiyinin şahidi oluruq. Məhz bu uğurlar elm və fənlərin bir-birinə daha da yaxınlaşmasına zəmin yaratmışdır.

Fəndaxili inteqrasiyanın digər mühim rolu məzmun standartlarının inteqrativ şəkildə həyata keçirilməsidir. Daha dəqiq desək, ədəbiyyat kurikulumunda bütün məzmun standartları arasında təbii əlaqə vardır.

Fənlərarası inteqrasiya bir neçə fənnin məzmununu əhatə etdiyi bilik və bacarıqların sintezi olmaqla, bir fənnə aid olan metodların və anlayışların başqa bir fəndə də öyrədilməsində istifadəsini nəzərdə tutur. Bu zaman başqa fənlərə aid, lakin bir-birinə oxşar olan, o cümlədən bir-birini tamamlayan standartların inteqrasiya imkanları müəyyənləşdirilir. Bu səbəbdən rahatlıqla deyə bilərik ki, müxtəlif fənlərin məzmununun əlaqələndirilməsi həyati bacarıqların formalaşdırılmasında olduqca əhəmiyyətli rol oynayır.

Ədəbiyyat dərslərində fənlərarası inteqrasiya imkanları da olduqca genişdir. Bildiyimiz kimi ədəbiyyat incəsənətin bir növüdür, həyatı obrazlı şəkildə əks etdirən söz sənətidir. Bu mənadan çıxış etsək deyə bilərik ki, ədəbiyyatın həyatı obrazlı şəkildə, lakin özünə məxsus formada əks etdirən incəsənətin digər növləri – rəssamlıq, kino, musiqi, teatr, heykəltəraşlıq ilə sistemli və müntəzəm əlaqələndirilməsi məntiqli və təbii bir prosesdir.

Onu da qeyd etməliyə ki, fənlərarası inteqrasiya müəllimin özündən də güclü bədii təxəyyül, zəngin dünya görüşü, tədris etdiyi fənnə sonsuz sevgi, dərin bilik və eyni zamanda daima öz üzərində işləmək məsuliyyəti tələb edir. Bizim fikrimizcə, bu keyfiyyətlərə sahib olmadan fənlərin qarşılıqlı əlaqəsini və fənlərarası inteqrasiyanı qurmaq qeyri-mümkündür. Gördüyümüz kimi, fənlərarası inteqrasiyanı yaradıcı təbii qüvvə sahəsində və şagirdin təfəkküründə əhəmiyyəti olduqca böyükdür. Buna əsasən deyə bilərik ki, fənlərarası inteqrasiya şagirdlərdə yeni biliklərin əldə edilməsinə zəmin yaradır, tədqiqatçılıq xüsusiyyətlərini, dərsə daha yaradıcı yanaşmanı formalaşdırır və digər fənlərə olan marağı da artırır.

Araşdırmalar göstərir ki, fəndaxili və fənlərarası münasibətlərin sadəcə əlaqə deyil, inteqrasiya xarakteri daşması bu münasibətlərin bütöv bir prosesə çevrilməsinə, daha möhkəm və sıx olmasına imkan verir. Beləliklə, müəllimlər inteqrasiyadan pedaqoji prosesdə daha səmərəli qaydada istifadə etmək imkanını qazanırlar.

Fənlərarası və fəndaxili inteqrasiya fənlərarası əlaqələrin daha sıx və möhkəm olmasına, onun bütöv bir prosesə çevrilməsinə şərait yaradır. Müəllimlər pedaqoji prosesdə ondan daha səmərəli qaydada istifadə etmək imkanını qazanırlar. Bundan əlavə qeyd etməliyə ki, fəndaxili və fənlərarası inteqrasiya interaktiv öyrənməyə geniş yol açır. Bu da öz növbəsində şagirdlərin insanlar, təbiət və cəmiyyət haqqında qarşılıqlı əlaqələr şəraitində qurulmuş biliklərə yiyələnməsini stimullaşdırır.

Ədəbiyyat dərslərində fəndaxili və fənlərarası əlaqələrin həyata keçirilməsi baxımından X-XI siniflərdə keçirilən mövzular daha geniş imkanlar yaradır. Həmin mövzuları tədris edərkən müəllim bir tərəfdən şagirdlərə aşağı siniflərdəki bu və ya digər sənətkarın həyatı və yaradıcılığı üzrə öyrəndiyi bilik və bacarıqlara müraciət etməklə fəndaxili əlaqələri genişləndirir, digər tərəfdən keçirilən mövzuların məzmununa öyrənilən dövrün ədəbi-mədəni, siyasi və tarixi xülasəsi də daxildir ki, bu da öz növbəsində müvafiq fənlərlə əlaqə yaratmadan mümkün deyildir.

İnteqrasiyanın əsas növlərindən biri də fənlərustü inteqrasiyadır. Bu inteqrasiyanın ən yüksək səviyyəsi hesab olunur. Bəzi ədəbiyyatlarda buna transfənn inteqrasiya da deyilir. Burada şagirdlərin məktəbdən kənar aldıkları biliklərlə məktəbdə tədris edilən mövzuların məzmunu sintez edilir. Mütəxəssislərin fikrincə, inteqrasiyanın bu növündən təkcə humanitaryönümlü deyil, elə texnikiönümlü fənlərdə də geniş istifadə olunmalıdır.

Təcrübələr göstərir ki, fəndaxili, fənlərarası və fənlərustü əlaqə məktəblilərinin mövzuya marağının artmasına, vaxtdan səmərəli istifadə etməyə, öyrənmə prosesinin səmərəliliyinin yüksəldilməsinə, inteqrativ bilik və bacarıqların formalaşdırılmasına imkan yaradır.

Qeyd edilməlidir ki, inteqrasiyanın fəndaxili və fənlərarası növləri rəsmi inteqrasiyadır. Bununla yanaşı müəllimlər inteqrasiyanın qeyri rəsmi formasından da istifadə edirlər. Qeyri rəsmi inteqrasiya kurikulumda göstərilməyən inteqrasiyadır. Ümumtəhsildə inteqrasiyanın aparılması bu sahədə ciddi pedaqoji, metodik, elmi araşdırmaların təşkilini istisna etmir. İnteqrasiya sahəsində praktik fəaliyyətin nəzəri-pedaqoji əsaslarının öyrənilməsi bu günün təxirəsalınmaz vəzifələrindən biri kimi öz həllini gözləməkdədir.

Ədəbiyyat

1. Həsənlı B. Ədəbiyyatın tədrisi metodikası. Bakı: Müəllim, 2014, səh. 312
2. Yusifov F. Ədəbiyyatın tədrisi metodikası. Bakı, 2009, səh. 36
3. Ümumtəhsil məktəblərinin 10-cu sinfi üçün "Ədəbiyyat" fənni üzrə dərslik, Bakı 2018, səh. 105
4. Azərbaycan müəllimi. 2013, 10 may, səh. 7
5. internet resursu- <http://azedu.az/az/news/9950>

Açar sözlər: *inteqrasiya, rəsmi inteqrasiya, təlim, fəndaxili inteqrasiya, fənlərarası inteqrasiya*

Ключевые слова: интеграция, формальная интеграция, обучение, внутрипредметная интеграция, междисциплинарная интеграция

Keywords: integration, formal integration, training, intradisciplinary integration, interdisciplinary integration

Роль интеграции в активном обучении

Резюме

В современную эпоху интеграция играет важную роль в активном обучении. Интеграция играет важную роль в лучшем понимании студенческой среды и укреплении полученных знаний. В этом контексте учителя не должны эффективно использовать интеграцию в процессе обучения. Это сыграет главную роль в дальнейшем развитии студентов.

The role of integration in active learning

Summary

In the modern era, integration plays an important role in active learning. Integration plays a major role in better understanding the student environment and strengthening the acquired knowledge. In this context, teachers should not use integration effectively in the learning process. It will play a major role in the future development of students.

Rəyçi: dos.S.Abbasova

Hüseynzadə Türkan Hüseyn qızı⁹⁷
MÜASİR ƏDƏBİYYAT DƏRSLƏRİNDƏ İNTEQRASIYANIN ÜSTÜNLÜYÜ

“İnteqrasiya” latın dilində “interger” sözündən olub, “bərpa olunma”, “doldurma”, “hissələrin bütöv bir tam halında birləşməsi”, “bütöv”, “bütövləşmə” deməkdir. Yəni inteqrasiya hissələrin birləşməsi, bütövləşməsi mənasını bildirir. Dünyagörüşü olan hər bir insan ətrafda baş verən hadisələrin yaranma səbəbini açıqlamalı, ona münasibət bildirməyi bacarmalıdır. Müasir təhsil də şagirdlərdən bunu tələb edir. Əvvəlki təhsil sistemində olduğu kimi şagird kor-koranə əzbərlənməməli, artıq özü hər şeyi anlayıb, izah etməyi bacarmalıdır. Bir sözlə desək, fəal-interaktiv təhsil sistemi ilə yaddaş məktəbindən təfəkkür məktəbinə keçid oldu.

Bəs inteqrasiyadan nə kimi istifadə olunur? Bildiyimiz kimi, məktəbdə tədris olunan fənlər arasında bağlılıq, əlaqə var. Əslində, bu bağlılıq sadəcə müasir dövrdə yox, keçmişdə də olub; bütün dövrlərdə fənlər bir-biri ilə sıx əlaqədə olmuşdur. Nəsirəddin Tusi yazırdı ki, “şagird hansı fənni öyrənmək, o sahədə ixtisas sahibi olmaq istəyirsə, o fənlə əlaqəsi olan bütün elmlər və sənətlərlə tanış olmağa həvəs göstərməlidir, məsələn, yazı-pozu sahəsində mütəxəssis olmaq istəyən... başqa əlaqədar elmlərdən, ədəbi fənlərdən baş çıxarmalıdır”. Müasir təhsil sistemində bu məsələ xüsusi qabardılır. Tədris zamanı şagirdlərdən tələb olunur ki, müəllimlərinin yardımını vasitəsi ilə fəndaxili, fənlərarası əlaqələri tapıb üzə çıxarmağı bacarsınlar. Bunun üçün də ilk olaraq inteqrasiyanı bilmək, onun mahiyyətinə varmaq lazımdır. “Azərbaycan Respublikasında Ümumi Təhsilin Konsepsiyasında” interaktivlik əsas prinsiplərdəndir. Araşdırmalar göstərir ki, inteqrasiya təlim, tədris prosesini inkişaf etdirir, fəndaxili, fənlərarası əlaqəni tapmaqda şagirdlərə kömək edir. Məhz bunun vasitəsilə şagirdlər təlim prosesində fənlər üzrə aldıkları biliklərin passiv iştirakçısı yox, aktiv iştirakçısı olurlar. İnteqrasiya bütün elm sahələrində xüsusi yer tutur. İnteqrasiyanın tarixinə nəzər saldıqda məlum olur ki, “inteqrasiya” termini XX əsrdən daha fəal işlənməyə başlayıb, lakin Azərbaycanda son dövrlərdə daha fəal istifadə olunur. Son vaxtlar təhsildə inteqrasiya ilə bağlı bir sıra mülahizələr yaranmışdır. Belə ki, bir qrup metodistlər inteqrasiyanı ümumpedaqoji məsələ kimi qoyurlar. Burada inteqrasiya cəmiyyətin tərbiyə gücünün inteqrasiyası kimi nəzərdə tutulur, biliklərin fəndaxili inteqrasiyası kimi qiymətləndirilir.

İkinci qrup metodistlərin fikirləri daha ümumi xarakter daşıyır. Onlar qeyd edirlər ki, inteqrasiya təhsilin bütün mexanizmində özünü göstərir.

İnteqrasiyanın məhz elə iki növündən istifadə olunur:

- a) Fənlərarası inteqrasiya
- b) Fəndaxili inteqrasiya

Fənlərarası əlaqə: bir neçə fənnin əhatə etdiyi ortaq bilik və bacarıqların sintezi olmaqla, bir fənnə aid anlayışların və metodların digər bir fənnin tədrisində istifadəsini nəzərdə tutur. Bir neçə fənn arasında məntiqi əlaqənin qurulmasına xidmət edir.

Fəndaxili əlaqə: bir fənn daxilində bir neçə mövzunun, bölmənin arasındakı əlaqənin qurulmasına xidmət edir.

Fəndaxili inteqrasiya iki cür olur: üfüqi, şaqüli inteqrasiya.

Üfüqi inteqrasiyada əsas məsələ budur ki, burada məzmun xətləri əlaqələndirilməklə fəndaxili inteqrasiyadan istifadə olunur.

Şaqüli inteqrasiyada isə sinifdən-sinfə tədrisən genişlənən məzmun xətləri arasında varislik təmin olunur.

İnteqrasiyanın aşağıdakı növləri də var.

1. Fənləri əlaqələndirilərək inteqrasiya.
 - a) İki fənni uyğunlaşdıraraq
 - b) Bacarıqları inteqrasiya edərək
 - c) Bir fənn çərçivəsində inteqrasiya
 - d) Sərbəst inteqrasiya
2. Fənləri birləşdirilərək inteqrasiya.
 - a) Fənnə əsaslanaraq
 - b) Mövzuya əsaslanaraq
 - c) Layihələrə əsaslanaraq
 - d) Digər şərtlərə əsaslanaraq

Kurikulumda inteqrasiyanın məqsədini metodistlər aşağıdakı kimi qruplaşdırırlar:

1. İnteqrasiya şagirdə elə biliklər aşılmalıdır ki, onlar ətraf aləmin əlaqələliyini sistemli şəkildə əks etdirlsin. Yəni şagird dünyanın vahid olduğunu dərk etməlidir. İstər fəndaxili, istərsə də fənlər arasında əlaqə yaradarkən də məhz həmin fənlərin mənbəyini bütün varlıqların vəhdəti olan dünyadan aldığını anlamalı, izah etməlidir.
2. Kurikulumun inteqrasiyası təlim vaxtına qənaət yaradır. Yəni az vaxt müddətində şagird daha çox bilik əldə edir. Köhnə təhsil sistemində nəzər saldıqda bunun mümkün olmadığını görürük. Yeni təhsil sistemində gətirilən inteqrasiya bu baxımdan əlverişlidir.

Bunu da nəzərə almaq lazımdır ki, təkə tədris prosesində müəllim-şagird inteqrasiyadan istifadə etməklə iş tamamlanmır; həmçinin dərslilər hazırlanan zaman da müəlliflər bundan istifadə etməyi bacarmalıdırlar. Ümumiyyətlə, dərslilik

⁹⁷ II kurs magistrant

hazırlanarkən elə mətnlər, çalışmalar seçilməlidir ki, onlar şagirdlərin dünyagörüşünü inkişaf etdirsins, uşaqlarımızı vətənpərvər ruhda böyütsün, məhz həmin mətn, çalışmalar sayəsində şagirdlər doğruluğu, düzgünlüyü öyrənə bilsinlər. Məsələn, müəllim dil dərslərində şagirdlərə qrammatikani öyrədərkən ona dair çəkdiyi nümunələr-cümlələr adı cümlələr deyil, məhz şagirdin dünyagörüşünü formalaşdıran cümlələr olmalıdır. Bu cümlələr vasitəsilə şagirdlərdə vətənə, insanlara, təbiətə, heyvanlara, əməyə sevgi yaranmalıdır. Həmçinin dərslərdəki çalışma, tapşırıqlar digər fənlərlə əlaqə yaratmağa imkan verən çalışmalar olmalı və materiallar inkişafetdirici xarakter daşmalıdır. Həm dərsləklər bu istiqamətdə olsa, həm müəllimlər inteqrasiyadan düzgün istifadə edib, şagirdlərə düzgün izah etsələr, o zaman gələcəyimizə dünyagörüşlü, hər şeyin mahiyyətini dərinədən dərk edən gənclər hazırlanar.

Ədəbiyyat dərsinə verilən tələblərdən biri də fəndaxili, fənlərarası əlaqə imkanlarından düzgün istifadə etməkdir. Ədəbiyyat fənni özü interaktivdir. Bildiyimiz kimi, ədəbiyyat həyatı obrazlı şəkildə əks etdirən söz sənətidir-incəsənətin növüdür. Deməli, ədəbiyyat fənni digər fənlərlə-rəssamlıq, musiqi, heykəltaraşlıq, din, təbiətşünaslıq, tarix, coğrafiya ilə bağlıdır. Bunu da vurğulamaq lazımdır ki, inteqrasiya termin kimi XX əsrdə formalaşsa da, ədəbiyyatın digər fənlərlə əlaqəsi ta qədimlərə gedib çıxır. Belə ki, hələ XII əsrdə yaşamış Nizami Gəncəvi əsərlərində digər fənlərlə əldəqəqənin mükəmməl nümunələrini görə bilirik. Tədqiqatlara görə, Nizami əsərlərində ədəbiyyatın incəsənətin növləri ilə yanaşı, fəlsəfə, pedaqogika, psixologiya, fizika, kimya, biologiya, astronomiya, təbabət, etika, estika, riyaziyyat, həndəsə, məntiq, ritorika ilə inteqrasiyasını görürük. Nizaminin “Oğlum Məhəmmədə” şeirində pedaqogika, etika, estetika ilə birbaşa əlaqəsini görə bilirik. Şairin “Xəmsə”-sində digər fənlərlə əlaqəni daha dolğun şəkildə görürük.

Ədəbiyyatın digər fənlərlə ayrı-ayrı əlaqəsinə nəzər salaq. Ümumiyyətlə, ədib əsər yazarkən sözdən istifadə etdiyi üçün dillə əlaqəsini də xüsusi vurğulamaq lazımdır. Müəllim qrammatikani tədris edərkən şagirdlərə çəkdiyi cümlələr ədəbiyyatdan ola bilər. Məsələn, dil müəllimi VIII sinif şagirdlərinə “Söz birləşməsi və sintaktik əlaqələr” mövzunu izah edirsə, istər söz birləşməsi ilə bağlı, istərsə də əlaqələrlə bağlı qurduğu cümlələri ədəbiyyat dərsləklərindən götürə bilər. Həmçinin ədəbiyyatdakı müəyyən mövzulara nəzər yetirdikdə görürük ki, dəqiq fənlərlə-riyaziyyat, fizika ilə əlaqə vardır. Yəni müəllim əsəri tədris etdiyi zaman müvafiq olaraq dəqiq fənlərlə də əlaqə yarada bilər.

Ədəbiyyatın dildən sonra ikinci ən çox əlaqədə olduğu fənn tarix fənnidir. “Ədəbiyyat müəllimi həm də tarixi yaxşı bilməlidir” fikrini desək, yanlışdır. Tarix fənni ilə inteqrasiyada müvafiq olaraq Azərbaycan tarixi, ümumi dünya tarixi ilə əlaqədə olur. Məktəblilər sənətkarların tərcümeyi-halını, icmal mövzularını dərinədən öyrənə bilmələri üçün tarixə müraciət edirlər. İcmal mövzuların tədrisi zamanı tarixə müraciət etmək olduqca əhəmiyyətlidir. Bu zaman şagirdə dövrə bağlı aydın təəssürat yaranır. Məsələn, X sinifdə “Qədim dövr Azərbaycan ədəbiyyatı” mövzunu keçərkən Zərdüş, atəşpərəstlik, eramızın ilk əsrlərindən türklərin Azərbaycana gəlməsi, həmin dövrlərdə ölkənin etnik-sosial mənzərəsinin yaradılması, ərəb-fars dilində yazmaq ənənəsinin səbəbləri və s. məsələlər haqda konkret tarixi informasiyaların verilməsi olduqca vacibdir.

Həmçinin müəllim ayrı-ayrı sənətkarları öyrədərkən tarixə nəzər salmalıdır. Məsələn, müəllim şair Şah İsmayıl Xətayini şagirdlərə öyrədirsə, onun təkə şeirlərini, bədii yaradıcılığını izah etməməli, o dövrü, Xətayinin göstərdiyi qəhrəmanlıqları da şagirdlərə danışmalı, onlara Xətayini sevdirməlidir. Həmçinin ədiblər-şair, yazıçılar tədris olunarkən həmin mühit ilə uşaqları tanış etmək lazımdır. Beləliklə, uşaqlar həm şairlərin niyə məhz bu dildə yazdığını, niyə bu cür ideyada olduğunu daha yaxşı anlayacaq. Bu zaman da şagirdlər ədəbiyyatı daha çox sevecək, onu daha dəqiq, daha dərinədən öyrənəcəklər.

Ədəbiyyatla tarix fənni arasında əlaqə yaratmağın digər üstünlüyü budur ki, əsərləri keçərkən ədibin əsərdə yaratdığı dövr haqqında şagirdə fikir formalaşır. Məsələn, XI sinifdə Bəxtiyar Vahabzadənin “Gülüstən” poeması keçilərkən Azərbaycanın iki od arasında qalması, iki yerə parçalanması ilə bağlı tarixi faktlardan istifadə olunur. Əgər şagird həmin müqavilənin-“Gülüstən” müqaviləsinin tarixi tərəfini bilməsə, əsər ona tam aydın olmayacaq.

Ədəbiyyat fənni mövzulara uyğun olaraq, coğrafiya fənni ilə də əlaqədə öyrədilə bilər. Coğrafiya fənni ilə əlaqədə ədəbiyyat dərslərində göstərilən adlarla, hadisələrin cərəyan etdiyi yerlərlə əlaqədə vermək olar. Aşağı siniflərdə ədəbiyyat fənnini həyat bilgisi fənni ilə əlaqədə vermək mümkündür. Belə ki, milli-mənəvi, bəşəri dəyərlərin aşılındığı mövzularda birbaşa həyat bilgisinə müraciət etmək olar.

Ədəbiyyat müəllimləri dərslərləri tədris edən zaman biologiya fənni ilə əlaqə qura bilərlər. Belə ki, təbiət, bitki, heyvanlar aləmindən bəhs edən əsərlərdə biologiya ilə inteqrasiya qura bilərlər. Məsələn, Şah İsmayıl Xətayinin “Bahariyyə” əsərini tədris edərkən biologiya fənni ilə birbaşa əlaqə qurmaq olar.

Ədəbiyyat dərsləklərinə nəzər saldıqda görürük ki, əsərlərdə dövrə, şəraitə, mövzuya uyğun olaraq xarici sözlər də istifadə olunur. Bu zaman xarici dillə əlaqə qurmaq olar.

Ədəbiyyat özü bir incəsənət olduğu üçün incəsənətin digər növləri ilə birbaşa inteqrasiyadadır. Şagirdlərə ədibləri öyrədərkən müəllimlər ədiblərin portlərini göstərsələr, şagirdlərdə həmin mövzunu öyrənməyə daha çox maraq yaranar. Həmçinin müəllim mövzuya uyğun olaraq musiqi səsləndirə bilər, ədiblərin şeirlərini qiraət ustalarının dilindən səsləndirə bilər. Bu halda uşaqlarda estetik zövq formalaşacaq. Təbii ki, bütün bunlar üçün məktəblərdə xüsusi şərait, xüsusi cihazlar olmalıdır.

Ədəbiyyat fənni ilə din arasında da inteqrasiya var. Belə ki, elə əsərlər var ki, xüsusi olaraq klassik əsərlərin tədrisi zamanı müəllim mütləq din barədə şagirdlərə məlumat verməlidir.

Nəticəyə gələ bilərik ki, ədəbiyyat dərslərində fənlərarası inteqrasiya təqdirəlayiqdir. Təcrübəli müəllim bilməlidir ki, şagirdlərin bilik, bacarığını yüksəltmək üçün, fənnə maraq yaratmaq üçün inteqrasiyanı necə təyin etməlidir. Inteqrasiyanı

müəyyən etmək üçün müəllimdən dərin bilik, zəngin dünyagörüşü, güclü təxəyyül, ədəbiyyat fənninə sonsuz, dərin sevgi, hər zaman öz üzərində işləmək məsuliyyəti tələb olunur.

Həmçinin elə əsərlər var ki, müəllim o dərsi izah edərkən bir neçə fənn ilə əlaqə qura bilər. Şirvan şəhər 16 nömrəli tam orta məktəbin Azərbaycan dili və ədəbiyyat müəllimi, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Şəhla Məcidovanın məqaləsində bu kimi əsərlərə rast gəlirik. Müəllim Cəlil Məmmədquluzadənin “Qurbanəli bəy” hekayəsini nümunə göstərir. Qeyd edir ki, bu fənnin tədrisi zamanı bir neçə fənn ilə əlaqə qurmaq olar. Belə ki, Azərbaycan tarixinin Rusiya imperiyasından asılılığını göstərən məqamların bolluğu (kəndin adının Qapazlı olması, kəndlilərin rus mülkədarlarının qulluğunda olması, əsərdə işlənən rus sözləri (qlava, naçalnik, pristav), əsərdə kəndlilərin yallı getməsi üçün məcbur edilməsi) kimi məqamlar Azərbaycan tarixi fənni ilə əlaqədə olduğunun göstəricisidir; Qurbanəli bəyin “Uzundərə” rəqsini oynamaq istəməsi gözəl rəqsimiz barədə daha ətraflı məlumat vermək üçün musiqi, Qurbanəli bəy obrazı haqqında daha dolğun məlumat vermək üçün internetdən istifadə etmək informatika fənləri ilə əlaqəni yaratmaq olar. Və ya Şəhla Məcidova Səməd Vurğunun “Ananın öyüdü” əsərini nümunə çəkir. Şeirin yazılma tarixinə nəzər salınır. Əsər 23 iyun, 1941-ci ildə-Böyük Vətən müharibəsinin başladığı gündən 1 gün sonra yazılıb. Dünya tarixində ən ağır müharibə kimi bilinən bu müharibə haqqında ümumi tarix, müharibənin əhatə etdiyi dünya ölkələrinin ərazisinə görə coğrafiya ilə, bəşəri dəyərlərin təbliğinə görə həyat bilgisi fənləri ilə əlaqə qurmaq olar.

Ədəbiyyatın təlimində fəndaxili inteqrasiya da olduqca zəruridir. Fəndaxili inteqrasiya yaradılarkən-şagirdlərin eyni sinifdə və ya müxtəlif siniflərdə əldə etdikləri ədəbi bilik, bacarıqların əlaqələndirilməsi nəzərdə tutulur. Metodistlər fəndaxili inteqrasiyanın aşağıdakı imkanlarını göstərirlər.

1. Mövzu, problem, janr baxımından bir-biri ilə səsleşən əsərlərin inteqrasiyası.
2. Ayrı-ayrı siniflərdə və ya eyni sinifdə ədiblərin-şair, yazıçıların həyat və yaradıcılığı üzrə bacarıqların əlaqələndirilməsi.
3. Ədəbiyyat fənni üzrə ədəbiyyat nəzəriyyəsində bilik və bacarıqların inteqrasiyası.
4. Yazılı və şifahi nitq bacarıqlarının əlaqələndirilməsi.
5. Bədii əsərlərin oxusu, təhlili, qiymətləndirilməsi üzrə bacarıqların əlaqələndirilməsi.

Birinci bənddə müəllim əsas əsərin mövzusununu, janrını əsas götürür. Belə ki, məsələn, müəllim müharibə mövzusunda əsər keçirsə, digər siniflərdə keçilən müharibə mövzulu əsərlər xatırlana bilər. Bu zaman şagirdlər həm əvvəlki dərsləri xatırlayacaq, həm də mövzular arasında əlaqə qurmaq bacarıqları inkişaf edəcək. Həmçinin janr oxşarlıqları da müəllim tərəfindən uşaqlara öyrədilməlidir.

Müəllim ədibləri tədris edərkən digər siniflərdə (əgər həmin ədib keçilibsə) o ədib haqqında aşağı siniflərdə hansı məlumatların olduğunu, həmin ədibin hansı əsərini öyrəndiklərini soruşa bilər. Beləliklə, şagird ədib haqqında yaşına müvafiq olaraq daha dərin biliklərə malik olur.

Bildiyimiz kimi, ədəbiyyat incəsənətin bir növüdür. Lakin bununla yanaşı hər bir elmin öz qanunu, qaydası var. Həmçinin ədəbiyyatın da. Şagirdlərə də hər sinifə uyğun ədəbiyyat nəzəriyyəsindən müəyyən biliklər öyrədilir. Peşəkar müəllim nəzəriyyəni tədris edən zaman da inteqrasiyadan istifadə edə bilər.

Ədəbiyyatın tədrisi zamanı şagirdə həm yazı vərdisləri, həm də şifahi nitq bacarıqları formalaşdırılmalıdır. İnteqrasiyadan istifadə olunarsa, bu bacarıqlar daha mükəmməl şəkildə formalaşar.

Fəndaxili inteqrasiyanın digər mühüm yolu məzmun standartlarının interaktiv şəkildə reallaşdırılmasıdır. Yəni ədəbiyyat kurikulumunda bütün məzmun standartları arasında təbii əlaqə var. Bunun üçün aşağıdakı nümunəyə diqqət edək.

1.1-də deyilir ki, bədii nümunələrin məzmununu mənimsədiyini nümayiş etdirir. 1.2-də isə bədii nümunələrin təhlili üzrə bacarıqlar nümayiş etdirir. Metodistlər qeyd edirlər ki, bu məzmun standartları arasında müəllimlər əlaqə qurmalıdırlar.

Ədəbiyyat:

1. Həsənlı B. Ədəbiyyatın tədrisi metodikası. Bakı: Müəllim, 2014, səh.312
2. Yusifov F. Ədəbiyyatın tədrisi metodikası. Bakı, 2009, səh. 53
3. Ümumtəhsil məktəblərinin 10-cu sinfi üçün “Ədəbiyyat” fənni üzrə dərslik, Bakı, 2018
4. Ümumtəhsil məktəblərinin 11-cu sinfi üçün “Ədəbiyyat” fənni üzrə dərslik, Bakı, 2018
5. İnternet resursu-<https://muallim.edu.az/news.php?id=42>
6. İnternet resursu- http://www.anl.az/down/meqale/az_muellimi/2013/may/309558.htm
7. İnternet resursu- <http://azedu.az/az/news/9950>

Açar sözlər: *İnteqrasiya, kurikulum, tədris, mövzu, ədəbiyyat.*

Key word: *integration, curriculum, teaching, theme, literature.*

Ключевые слова: *интеграция, curriculum, учеба, тема, литература.*

Возможности интеграции на уроках литературы

Резюме

Термин «интеграция» произошел от слова «integra» на латыни и означает «полноценное, цельное». А где и как пользуются интеграцией? Как вы знаете, между предметами, преподающимися в школе, существует связь. В самом деле, эта связь появилась не в наше время, она существовала и прежде: во все времена предметы были тесно связаны друг с другом. В ходе процесса учебы от учеников требуется выявление при помощи педагогов внутрпредметных и межпредметных связей.

В общих чертах при подготовке учебников должны быть выбраны такие тексты и задачи, которые развивали бы кругозор учеников, помогали им расти в духе патриотизма, и именно благодаря таким текстам и задачам ученики

Opportunities for integration in literature classes

Summary

“Integration” came from the latin word “interger”, which means “whole”. Why we use integration? As we know, there is a connection between subjects which taught at school. In fact, this connection was not only in modern times, but also in the past; at all times the subjects have been closely linked. During the course, students are required to be able to identify and discover interdisciplinary, interdisciplinary relationships with the help of their teachers.

Generally, texts and works should be selected in the preparation of textbooks so that they can develop students' outlook, educate our children in a patriotic way, and learn how to make students authentic and correct.

Rəyçi: dos.S.Abbasova

ƏLƏKBƏR SALAHZADƏ YARADICILIĞINDA ASSOSIATIVLİK

Azərbaycan poeziyası XX əsrin 60-cı illərində yeniləşməyə, dəyişməyə başlamışdır. Bu proses zamanı şairlər yeniliklər axtarışına çıxır, orijinal bədii təsvir və ifadələrdən istifadə edir, istiqamət və üslublar formalaşdırırdılar. XX əsr 60-80-ci illərin poeziyasında özünəməxsus, orijinal yer tutan şairlər sırasında Ələkbər Salahzadənin də adını çəkmək olar.

Assosiativ poeziyanın nümayəndəsi olan Ələkbər Salahzadə yaradıcılığının ilk illərində forma orijinallığına daha çox fikir verirdi. Azərbaycan poeziyasında onun əsərlərinin poetik siqləti diqqət çəkir. Lakin uzun zaman Ə.Salahzadənin şeirlərindəki obraz zənginliyi, assosiativlik düzgün qiymətləndirilməmiş, bəzi "formalistlər", "sərbəstçilər", "eksperimentçilər" bunu ənənəyə zidd olan bir hal hesab etmişlər. Buna baxmayaraq, Ələkbər Salahzadə öz yolundan dönmür, poeziyaya yeniliklər gətirməkdən çəkinmir, sözü poeziyaya çevirmə missiyasını yerinə yetirirdi. "Həmişə onun yaradıcılığında söz açanda diqqəti yalnız bir cəhətə yönəlmişlər: tərifləyirlərsə, şeirlərinin obrazlılığından, assosiativ zənginliyindən söz açılar, tənqid edirlərsə, şeirlərinin başa düşülməməsindən, mücərrədliyindən gileyirlər. Ə.Salahzadə kimi şairi eyni zamanda, məzmun planında da öyrənmək, dərk etmək lazımdır" (8,19).

Ələkbər Salahzadə assosiativ təfəkkürə malik sənətkar idi. Assosiativ təfəkkür hər bir nəsnəyə və hadisəyə ağıla gəlməyən qəfil bir yöndən, yeni prizmadan yanaşmaqdır. Arif Abdullazadənin təbirincə desək, "Assosiativ təfəkkür daha incə, zahirən daha da mürəkkəb ümumiləşdirmələr vasitəsi ilə meydana çıxır. Burada bənzədilən və bənzəyən arasında "məsafə" daha da uzun olur və mənə dərinliyi daha aydın ifadə tərzinə əsaslanır və ümumi məzmun, konkret hiss ilə yaranmış olan assosiativ təfəkkür obrazlı təfəkkürün demək olar ki, ən yüksək formasıdır" (1, 123).

Ələkbər Salahzadə istər yaradıcılığının ilkin, çiçəklənən, eyni zamanda tənqidlərə tuş gəldiyi 60-cı illərdə, istərsə də poeziyada şair kimi öz durğunluq dövrünü yaşadığı 90-cı illərdə öz üslubuna, dəsti-xəttinə sadıq qalmışdır.

Ələkbər Salahzadənin yaradıcılığında assosiativlik bir sıra xüsusiyyətləri ilə seçilir. Onun şeirinin mövzu və məzmun dairəsi, ideya tamlığı, dolğunluğu, rəngarəngliyi, genişliyi barədə çox danışmaq olar. Əvvəlcə onu qeyd edək ki, o, poetik təfəkkür və deyim tərzində fəlsəfi düşüncəyə geniş yer verir, xırda həyat və məişət predmetlərindən fəlsəfi mənalara çıxarırdı. Məsələn, "Avarqollular" şeirində insan-balıq, həyat-dəniz bənzərliyini görürük:

Səhər
evdən çıxdılar
arzuların dalınca,
qayğıların dalınca.
Balıqların qənimi
süründü
yavaş-yavaş
qayıqların dalınca (5,34).

Ələkbər Salahzadə vətənpərvər şairlərdən idi. O, vətənpərvərlik duyğularını poetik dillə izhar edir, cəsarətli fikirləri ilə seçilirdi. Sovet hakimiyyəti dönəmində Cənubi Azərbaycan məsələsinə toxunmaq, saz kimi milli musiqi alətlərini təbliğ etmək cəsarət tələb edirdi. Ə.Salahzadə də öz yaradıcılığında cəsarətli addımlar atır, heç nədən çəkinmirdi.

Məsələn:

Sinəsindən yuxarı,
sinəsindən aşağı
axır gümüşü çaylar;
bir teli Kür,
bir teli Araz,
bir teli Samur,
bir teli də Sarı Aşıq—
Əriyə-əriyə sarı simə dönüb axır...(5,30).

– "Saz" şeirindən olan bu misralarda təbiət təsvirləri vətənpərvərlik hislərini örtüb, boyayıb.

Simdən-simə,
səsdən-səsə barmaqlar-bərə.
Alışır Araz simi,
Kür boşalır haraya:
qoşur yangısına sərin səsini,
səs daşqını alır bütün simləri.
"Cəngi" cingiltisiylə cinlənin çaylar,
Nərə-nərə çalışır çaylar,
Bir səhraya çilənir çaylar,
Bir kədəri axıdırlar,
Bir sevinci daşyırlar razı-razı (5,30).

⁹⁸ Xəzər Universiteti, magistr, II kurs,

Bu misralarda həm sazın təsvirini, həm də Cənubi Azərbaycan həsrətini görmək, duymaq olar.

Ə.Salahzadə poeziyasının spesifik cəhətlərdən də biri predmetin mənalandırılma prosesidir: belə ki, şairin poeziyasındakı predmetlər "bütövdən, tamdan başlamır, bütövə və tama poetik "reysi" hissəcikdən salır" (8, 19). Şairin şeirlərində "baxışlar ələlib", "ümidlər donub", "fikirlər planetə axıb", "nənnilər anaların kirpiyindən asılıb" və s.

Şairin poeziyasında peyzaja üstünlük verilir. Bu cür şeirlərdə assosiativ şeirin imkanları özünü göstərir. "Payız çağı", "Beş yarpaq", "Uzun çay", "Şəhərdə durma qatarı", "Çaylar, qollar", "Bir kəndin nağılı" və s. kimi şeirlərdə yer alan təbiət ünsürləri insan və onun həyatı ilə paralelləşir.

Məsələn, "Çaylar, qollar" şeirində (7,5) şair çay ilə qol arasında assosiativlik yaratmış, məharətlə bu poetiklikdən istifadə etmişdir:

"Böyük Qafqaz, Kiçik Qafqaz dağlarından
qollar gəlir,
çaylar gəlir:
"Ay ana, qurbanın olar,
qurbanın olaq, ay ana!" (7,5)

"Səttar Bəhlulzadə" şeirində isə "şair-əl-ağac" arasında ifadə bağlılığı özünü göstərir.

Ayaq üstə bir əncir ağacı – təbiətlə əl-ələ.
Gənclər dolaşar
gündoğandan günbatana.
Rəssamların gözlərinə yığılar,
ürəyində əriyər.
Əllərindən, firçasından asılar,
rəng-rəng, çilik-çilik
köçər kətana (5,32).

Şair bu misralarda orijinal, təkrar olunmaz bənzətmələr yaradır. Ağacla əl bir-biri ilə necə yaxındırsa, rəssam və kətan da eyni münasibətdədir. Burada rəssamın böyük qüdrətindən danışılır. Sadəcə onun əli təsvir edilir ki, bu əllərə quşlar, böcəklər qonur. Burada olduğu kimi digər əksər şeirlərində də insana, insanlığa münasibət meyarında prinsipləri güclüdür.

Sosialist realizmi çərçivəsində Ə. Salahzadə o dövrün ağrılarına, acılarına görə-görə gəlmiş, qismətinə düşmüş şairlik borcunu şərəflə yerinə yetirmişdir.

Ələkbər Salahzadə müharibə başlanmazdan bir az əvvəl dünyaya gəlmiş, uşaqlığı ağır illərə təsadüf etmişdir. Həmin günlər, xatirələr Salahzadə yaradıcılığında qırmızı xətt kimi keçir:

Doğulduq 41-də,
davayla yaşadı olduq,
Özümüz də bilmədən
dördcə il
dava havasında yaşa dolduq.
dörd yaşımızda,
yaxşı,
dörd yaşında qaldı dava! (8,16)

Bu şeirdə 4 yaşlı uşağın heyreti, nağıl dünyası ilə bərabər qorxusu, həyəcanı da əks olunmuşdur.

"Gözlər baxır dünyaya" kitabında assosiativ şeirin mövcud imkanları daha da genişlənmişdir. Ələkbər Salahzadə sırf boya, rəng işini, sözlə tablo qurmaq funksiyasını və həyatın gerçəkliyini daha da dərin qatlarında sınayıb, sanki, onun şeiri get-gedə "ictimailəşir".

Onun şeirlərini bəzi tədqiqatçılar "fikir poeziyası" nümunələri hesab edərək mahiyyətə varmadan emosiyasız olan şeirlər kimi qələmə vermişdilər. Guya ki, bu şeirlər ritorik, quru mühakimələrdən yaranmış, obrazlılıqdan məhrumdur. Lakin bir həqiqət unudulur – Ələkbər Salahzadənin "fikir poeziyası" adı ilə tənqid olunmuş şeirlərinin bir çoxu, əslində, ekspressiv, emosional şeirlərdir. Ancaq emosionallıq həmin şeirlərdə hisslərin coşub-daşmaması kimi düşünülür, mühakimənin, fikrin emosionallığı kimi qiymətləndirilməlidir.

O, müasirlərindən fərqlənən şair idi. Fərqliliyi ondadır ki, şair hər zaman axtarışda idi, həmçinin, obrazlı deyimlərin, yeni poetik ifadə vasitələrinin, şeirə gəlməli olan ən uyğun metaforaların, təşbehlərin axtarışında idi. Şeirlərində assosiasiyalara meyil xeyli güclü idi, həmin şeirlərdə sözlərin və səslərin alliterasiyası ritm əmələ gətirir, məsələn, "Xocalı xəcilləri" poeması, musiqi sədalarını andırır. Salahzadə şeirdə sözlər vasitəsilə nadir tablolar çəkirdi. Salahzadə modern şair idi və o, bəzilərinin fikirləşdiyi kimi, ənənəyə üz döndərmirdi, ənənə onun şeirlərində bir ruh kimi yaşayırdı (4,329).

Ağ bir zənbaq kimi açıldı səhər!
Şəfəqlə suladı
susəpən kimi
günəş zənbağı.
Qızlar xəbər tutmadılar (6,49)

Emosional, bədii nitqi yaratma, qurma vasitələri nə qədər zəngin də olsa, ondan istifadə etmək imkanları şairin bacarıq və istedadından asılıdır. Ədəbiyyatımızda söz üzərində, şeir boyu, mısra boyu qurulan saysız təsvir və obrazlar vardır. Lakin bu sırada samitlərin və saitlərin ahəngdarlığı ilə yaradılanlar o qədər də çox deyil. Milli poeziyamızın qədim nümayəndələrindən biri olan İ.Həsənoğlu yaradıcılığında səs poetikasının orijinal nümunələrinə rast gələ bilirik:

Bir çağlayır, bir coşur okeanlar, dənizlər,
Bir-birinə qovuşur okeanlar, dənizlər.
Birisinin dalğası o birinə keçir də,
Birisindən balıqlar o birinə köçür də (5,60).

Ə.Salahzadə poeziyasındakı assosiasiya zənginliyi bədii təsvir və ifadə vasitələrində də vüsət alır.

Göründüyü kimi, "Ələkbər Salahzadənin şeirlərindəki lirik hiss, lirik görüş, səmərəli axtarış onun poetik istedadını göstərir" (4, 168). Şairin tapdığı hər bir ifadə məzmun cəhətdən də orijinaldır.

O, yeganə şairlərdəndir ki, şeirlərində modern ovqatla milli ruh, düşüncə və ən əsası təbiət bir yerdə, eyni çərçivədə, bir qədər də iç-içə yaşaya bilir. Bununla belə, şair rəngləri bir-birinə qarışdırmır, hər birini öz çalarında əks etdirir. Ehtiva olunan xüsusiyyət çilgindir, çilgini, və yaxud təmkinlidirsə, öz təmkinini qoruyub saxlayaraq mövcud olmağı bacarır. Hər birinin içində isə ənənəni qoruyub saxlayan, onu sevən ruh görsənir. Ə.Salahzadə yaradıcılığını bir çox hallarda azın çoxla, zərrənin bütövlə qarşılaşdırılması anının poeziyası kimi də qiymətləndirə bilərik.

Beləliklə, Ələkbər Salahzadənin yaradıcılığında sərbəst şeirin xüsusi yer tutduğunu görürük. Salahzadənin bu şeirləri Azərbaycanın sərbəst şeir poetikasını zənginləşdirmiş, müxtəlif çalarlar gətirmiş, onun ifadə vasitələrini daha da artırmış, sərbəst şeirin quruluşuna çoxsəslilik əlavə etmişdir. Şeirlərdəki problematika və mövzu ilə yanaşı, onun intonasiya və ritmi həmahənglik təşkil edir.

Ədəbiyyat

1. Əhmədov B. XX yüz il Azərbaycan ədəbiyyatı. Mərhələlər, problemlər, istiqamətlər. Bakı: "Elm və təhsil", 2015, 576 s.
2. Musayeva İ. XXI əsrdən baxış; ədəbi tənqid və bədii söz. Bakı: "Elm və təhsil", 2017, 724 s.
3. Rəsul R. Qayğı sözü və qayğı özü// "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzeti, 1965, 15 fevral
4. Rəsul R. Mənim fikrimcə. Bakı: "Azərbaycan", 1967, 420 s.
5. Salahzadə Ə. Beş yarpaq (Şeirlər və poema). Bakı: "Gənclik", 1968, 108 s.
6. Salahzadə Ə. Od heykəli (şeirlər və poema). Bakı: Gənclik, 1970, 107 s.
7. Salahzadə Ə. Od odası (Şeirlər və poema). Bakı: "Yazıçı", 1989, 184 s.
8. Yusifli V. Heç kimə bənzəməyən şair - Ələkbər Salahzadə // Ədalət. - 2011. - 5 mart. - s. 19.

Açar sözlər: Ələkbər Salahzadə, assosiativ, şair, yaradıcılıq, poeziya

Keywords: Alakbar Salahzadeh, associative, poet, creativity, poetry

Ключевые слова: Алекбар Салахзаде, ассоциативный, поэт, творчество, поэзия

Ассоциация в творчестве Алекбера Салахзаде

Резюме

Таким образом, мы видим, что свободная поэзия занимает особое место в творчестве Алекбера Салахзаде. Эти стихи Салахзаде обогатили свободную поэзию Азербайджана и принесли разные оттенки. Его выразительные средства стали еще более поэтичными и добавили в структуру свободной поэзии. Помимо проблемы и темы в стихах, его интонация и ритм гармоничны, формируя новые стереотипы поэтического мышления.

В поэзии Алекбера Салахзаде, небольшая речевая единица также имеет каплю упорства. Существуют также долговечность барабанов и капельные струи. Капли необратимы. Поэзию Салахзаде в ряде случаев можно рассматривать как поэзию того момента, когда мы встречаемся, по крайней мере, с частицей в целом, самой маленькой ...

Association in Alakbar Salahzadeh's creations

Summary

Thus, we see that free poetry has a special place in the work of Alakbar Salahzadeh. These poems of Salahzadeh enriched Azerbaijan's free poetry and brought various shades. His expressive means have grown even more poetic, and have added to the structure of free poetry. In addition to the problem and theme in the poems, his intonation and rhythm are harmonious, forming new stereotypes of poetic thinking. In Alakbar Salahzadeh's poetry, a small speech unit also has a drop of perseverance. There are also drum longevity and high-drip blast drops. The drops are irreversible. Salahzadeh's poetry can, in a number of cases, be regarded as the poetry of the moment when we meet, at least, the particle as a whole, the smallest one.

Rəyçi: dosent Məhəmməd Məmmədov

Гао Кэсинь⁹⁹
СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫЕ С ДРЕВНЕЙ ОСНОВОЙ НА СОГЛАСНЫЙ
В БЕРЕСТЯНЫХ ГРАМОТАХ

“К склонению с основой на согласный относились слова всех трех родов — мужского, женского и среднего, причем в именительном падеже единственного числа здесь выступали разные окончания. Во-первых, слова мужского рода, относившиеся к данному типу склонения, имели окончание [ы]: камы („камень“), ремы („ремень“), пламы („пламень“); однако сюда же принадлежали и слова днь, корень. Во-вторых, в этот тип склонения входили два слова женского рода с окончанием в имен. пад. ед. ч. [и]: мати, дъчи. В-третьих, слова среднего рода этого типа могли оканчиваться на [о], например: слово, тѣло, чудо, небо, око, оухо, и на [а] (из [ä] < [e]), например: имѧ, времяѧ, сѣмѧ или телѧ, осьлѧ, козылѧ.”(2, с. 246)

Существительные с древней основой на согласные делятся на четыре подтипа в зависимости от согласного: *s, *n, *ti *r. Среди вышеуказанных существительных тѣло, чудо, небо, слово, око, оухо относятся к классу существительных с древней основой на *s, входивший в суффикс -ес-; камы, ремы, пламы, имѧ, времяѧ, сѣмѧ — на *n, входивший в суффикс -ен-; телѧ, осьлѧ, козылѧ — на *t, входивший в суффикс -ят- (е). В индоевропейском языке суффикс основы *-ter объединял слова, обозначающие лиц, находящихся в близком родстве. В древнерусском языке с этим суффиксом выступают только два слова — мати и дъчи.

Рассмотрим конкретные примеры в берестяных грамотах, относящиеся к группе слов, которые в древнерусском языке склонялись по типу склонения существительных с древней основой на согласный.

1. Подтип *s.

Грамота No.10 небомъ(ср.р. т.п. ед.ч.). Грамота No.518 небесь (м.р. р.п. мн.ч.). Грамота No.930 небесѣ (м.р. и.п. дв.ч.)

Грамота No.14/243, 17слово(ср.р. и.п. ед.ч.), слова(ср.р. р.п. ед.ч.).

В современном русском языке следы древних образований на -*s можно найти в прилагательном “словесный” и существительном “словесность”.

Грамота No.246 чьстьноєдрѣво(ср.р. и.п. ед.ч. словосочетание “честное древо” обозначало “крест”). Остатком суффикса -ес- могут служить современные русские слова “древесный” и “древесина”.

Грамота No.752 оцью(ср.р. р.п. мн.ч., т.е. глаз.)

В современном языке во множественном числе судьба слов на согласный *s оказалась различной. Некоторые из них сохранили суффикс -ес- (например, небеса, чудеса, колёса), а другие утратили его так же, как в единственном числе (слова, тела, деревья).

“Вообще, как видно, формы косвенных падежей от слов данного типа с суффиксом [-ес-] не были свойственны живому русскому языку, а являлись принадлежностью лишь письменной книжной речи, в развитии которой большую роль играл старославянский язык. Не случаен ведь тот факт, что производные от слов с древней основой на *s, характерные для живого языка, образованы от форм этих слов без суффикса -ес- (ср., например, пословица, дословный от слово, тельце, нательный от тело, чудак, чудной от чудо) и, наоборот, производные от форм с суффиксом -ес- носят явно книжный характер, например словесный, словесность, телесный, чудесный, небесный и т. д.”(3, с.39)

2. Подтип *n.

Грамота No.17 сѣмѧна(ср.р. и.п. мн.ч., т.е. семена.)

Грамота No.42/692/1078имѧ (ср.р. и.п. ед.ч.)

Грамота No.134ко Илину дъни (м.р. д.п. ед.ч.). Грамота No.496 дьне (м.р. р.п. ед.ч.). Грамота No.962 дъни (м.р. в.п. мн.ч.). Грамота No.1003 дънь (м.р. и.п. ед.ч.). Слово дънь — единственное существительное, для которого не восстанавливается форма и.п. ед.ч. без *n.

Грамота No.187веремѧни(ср.р. р.п. ед.ч., т.е. времени.). Грамота No.652 врѣмѧ (ср.р. и.п. ед.ч.)

Грамота No.384 камень(м.р. р.п. мн.ч.)

Грамота No.417с племѣньмъ(ср.р. т.п. ед.ч., т.е. с племенем.)

Грамота No.930 пламѧнь(ср.р. р.п. ед.ч.)

⁹⁹ Филологический факультет. Кафедра русского языкознания. Магистрант Шкурса.БГУ

Грамота No.700, 779, 1023 съмъни (ср.р. р.п. ед.ч.)

Грамота No.1054 два бѣремѣнѣ (ср.р. и.п. дв.ч.) кож, бѣремь (и.п. ед.ч., то же, что: беремья, бремя.)

Грамота No.1102 ремна (м.р. р.п. ед.ч. т.е. ремня.)

3. Подтип *t.

Грамота No. Мос. Зжерѣбать (м.р. и.п. ед.ч.)

Грамота No.687 дитати (ср.р. д.п. ед.ч.)

Грамота No.948 выжла (м.р. в.п. ед.ч. т.е. гончего щенка.)

Грамота No.1067 щен (м.р. и.п. ед.ч. т.е. щенок.)

4. Подтип *r.

“Так, по-видимому, можно полагать, что суффикс основы *-ter объединял слова, обозначающие лиц, находящихся в близком родстве. Если в древнерусском языке с этим суффиксом выступают только два слова — мати и дѣчи, то исконно, как видно, сюда входило большее количество слов. Этот суффикс легко восстанавливается не только в *mater, *dukter, но и в словах сестра (ср. нем. Schwester и брат (ср. лат. frater, нем. Bruder, ст.-слав. брать), а также в лат. слове pater — „отец”. ”(2, с.31)

Грамота No. Ст. Р. 40 доци (ж.р. и.п. ед.ч., т.е. дочи, в отличие от винит. дочерь). Грамота No.531 доцере (ж.р. р.п. ед.ч.). В Новгороде ц и ч свободно заменяют друг друга. Цоканье — давно известная черта древненовгородского диалекта.

Грамота No. Ст. Р. 46 к матьрь (ж.р. д.п. ед.ч.). Грамота No. Торж. 10/Грамота No.384/442 ко матери (ж.р. д.п. ед.ч.). Грамота No. Твер. 2/Грамота No.424/670/733 матери, матерѣ (ж.р. р.п. ед.ч.). Грамота No.1025/1091 мати (ж.р. и.п. ед.ч.).

5. Подтип. разносклоняемые существительные.

В данную группу входят существительные с суффиксами -тел'ь-, -ар'ь-, -'ан-ин-ь, которые в единственном числе изменялись как существительные с основой на *ѡ, а во множественном — как этимологические основы на согласный.

Грамота No. Ст. Р. 10 рушань (м.р. и.п. мн.ч., т.е. рушане, жители Русы.)

Грамота No.69 оуглицанѣ (м.р. и.п. мн.ч. т.е. угличане, жители Углича.)

Грамота No.157 черенъ ани (м.р. и.п. мн.ч. т.е. черенщане, жители села Черенское.)

Грамота No.246 новъгороджанина (м.р. р.п. ед.ч. т.е. новгородца.)

Грамота No.248 лопарь (м.р. и.п. ед.ч.)

Грамота No.249 севилакшанѣ (м.р. и.п. мн.ч. т.е. севилакшане.)

Грамота No.260 поручитель (м.р. и.п. ед.ч.)

Грамота No.5/289, Грамота No.4/12/531/Ст. Р. 10 дворанину (м.р. д.п. ед.ч., т.е. дворянину), дворань (м.р. р.п. мн.ч., т.е. дворян.)

Грамота No.157, 307, 310, 540 крестьяни (м.р. и.п. мн.ч., т.е. крестьяне.)

Грамота No.502 полоцанин (м.р. р.п. мн.ч., т.е. полочанин.)

Грамота No.540 дублани (м.р. и.п. мн.ч. т.е. дубляне.)

Грамота No.600 хотыняне (м.р. и.п. мн.ч., т.е. хотыняне, жители местности при реке Хотынке.)

Грамота No.640 оукоторань (м.р. р.п. мн.ч., т.е. укоторян, жителей Которского погоста.)

Грамота No.652 зижителю (м.р. д.п. ед.ч., т.е. книжн. устар. творец, создатель, основатель.)

Грамота No.704 городьцань (м.р. р.п. мн.ч., т.е. городчан, жителей г. Голодец.)

Грамота No.739 волочаномь (м.р. д.п. мн.ч., устар. то же, что волоколамец, житель или уроженец Волоколамска.)

Грамота No. Ст. Р. 37 съ кылянином (м.р. т.п. ед.ч., т.е. киевлянином), Грамота No.745 кылянина (р.п. ед.ч.,

т.е. киевлянина.)

Грамота No.757 гублѡнѣ(м.р. и.п. мн.ч., т.е. жители деревни Губа или Губино.)

Грамота No.819 къ сѣлѡномѣ(м.р.д.п. мн.ч.)

Грамота No.1065 лучанина(м.р. р.п. ед.ч.)

Таким образом, в данной статье проанализировано 72 грамоты. Среди выявленных примеров 4 слова (небо, слово, дрѣво, око) относятся к типу с древней основой на *s, 10 слов (сѣмѡ, имѡ, дѣнь, времѡ, олень, камы, племѡ, пламы, бремѡ, ремы) — к типу склонения с древней основой на *n, 4 слова (жеребѡ, дитѡ, выжлѡ, щенѡ) — к типу склонения с древней основой на *t, 2 существительных (мати, дѣчи) — к типу склонения с древней основой на *r, и, наконец, остальные — разносклоняемые существительные с суффиксами -тел'ь-, -ар'ь-, -'ан-ин'ь.

Следует отметить, что постепенно в именительном падеже единственного числа последний согласный древней основы был утрачен под воздействием тенденции построения звуков по восходящей звучности. Уже в праславянском языке склонение с древней основой на согласный начало разрушаться под влиянием других, более продуктивных склонений. (Слова женского рода: *a, *i — продуктивные; слова мужского рода: *o — продуктивное; слова среднего рода: *o — продуктивное)

Постепенная перегруппировка типов склонения происходила согласно новому принципу, который учитывал род существительных. Например: М.р.: И.п. ед.ч. мои столъ (*ǫ), мои сынъ (*ǫ), мои гость (*i), мои камы (на согласный) и Р.п. ед.ч. моѣго стола, моѣго сыноу, моѣго гости, моѣго камене. Наличие подобных форм постепенно привело к сближению существительных разных типов склонения, относящихся к одному роду. Таким образом, «История существительных заключается в том, что вместо шести типов склонения установились три типа склонения. Основой такого объединения стали продуктивные склонения.» (1, с.45)

Список использованной литературы

1. Л.Я.Костючук. Историческая грамматика русского языка. Псков, 2003.
2. В.В.Иванов. Историческая грамматика русского языка. М., 1964.
3. О.Г.Щеглова. Историческая грамматика русского языка. Новосибирск, 2013.
4. Сайт: <http://gramoty.ru> – Древнерусские берестяные грамоты. Рукописные памятники Древней Руси.

Существительные древнерусского языка с основой на согласный в берестяных грамотах Резюме

В настоящей статье на основе конкретных фактов и примеров дается характеристика имен существительных с основой на согласный в древнерусском языке; прослеживается их отражение как в новгородских, так и в найденных в других городах берестяных грамотах. В частности, рассматриваются особенности склонения древнерусских существительных в сравнении с современным русским языком, сравниваются диалектные падежные формы древних существительных с литературными. Выявленные имена существительные распределяются по подтипам склонения, т.е. по характеру согласного основы. В статье также указывается грамматическая форма каждого проанализированного существительного, т.е. род, число, падеж; подчеркивается значимость берестяных грамот в изучении исторической грамматики русского языка.

Ключевые слова: древнерусский язык, современный русский язык, существительные, склонение, согласный, берестяные грамоты, грамматическая форма.

Nouns of the ancient Russian language with the stem consonant in the Novgorod birch bark manuscripts Summary

The article deals with the description of the nouns with the consonant stem in the ancient Russian language on the basis of the concrete facts and examples; their reflection is traced both in Novgorod and in birch bark monuments found in other cities. In particular, the features of the declension of ancient Russian nouns in comparison with the modern Russian language are considered, the dialect case forms of ancient nouns with the literary ones are compared. Identified nouns are distributed by subtype of declension, i.e. by the nature of the consonant basis. The article indicates the grammatical form of each analyzed noun, i.e. gender, number, case. The importance and significance of birch bark monuments in the study of the historical grammar of the Russian language are also emphasized.

Keywords: the ancient Russian language, modern Russian language, nouns, declension, consonant, birch bark monuments, grammatical form.

РӘУҶИ : prof. L.Hüseynova

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ FRAZEOLÖJİ BİRLƏŞMƏLƏRƏ DAİR

Sözlər bir ünsiyyət vasitəsi olan dilin ən mənalı hissəsi hesab olunur. Sözlərlə dilin qrammatik stukturuna uyğun bir şəkildə cümlələr quraraq fikirlərimizi, hisslərimizi və duyğularımızı ifadə edirik. Söz birləşmələrinin hansı qanunauyğunluqlar əsasında qurulduğunun öyrənilməsi vacib bir məsələdir çünki sözlərin tarixi inkişafını öyrənərkən bu çox önəmlidir.

Frazeoloji birləşmələr fikrin ifadəsi baxımından xüsusi bir yerə malikdir. Bir çox qərb dilçiləri tərəfindən idiomi adlandırılan frazeoloji birləşmələr, dilin söz xəzinəsinin ən rəngarəng, zəngin və ifadəli hissəsini təşkil edirlər.

Frazeologiyanın əsas məsələsi onun mahiyyəti və sərhədləridir. Frazeologiyanın varlığını müəyyənləşdirən əsas xüsusiyyətlər onların semantik təbiəti, struktur quruluşu, funksional üslubi səciyyəsidir.

Frazeologiyaya həm geniş həm də dar mənada yanaşanlar olmuşdu. Frazeologiyanı geniş mənada götürən müəlliflərin əsərlərində dilin frazeologiyası həm də onun sabit söz birləşmələri hesab edilməklə bu iki terminlə nəzərdə tutulan anlayışlar eyniləşdirilir. Frazeologiyanı dar mənada götürən müəlliflərin əsərlərində isə frazeologiya adı ilə dildəki sabit söz birləşmələrinin hamısı deyil, müəyyən qismi nəzərdə tutulur.

Frazeoloji vahidlər həm dil, həm də nitq sahəsinə aiddir. Onlar təbii ki, əvvəlcə nitqdə yaranır. Yalnız bundan sonra bu vahidlər dilə daxil olur, Bəzi hallarda həmin vahidlərdilə keçməyə bilər. N.D.Andreyevin göstərdiyi kimi "nitqdə baş verən hər bir dəyişiklik heç də dildə əks olunmur. Lakin dildəki hər bir dəyişiklikdən əvvəl nitqdə müəyyən dəyişiklik baş verməlidir". (3, s.10)

Azərbaycan dilinin frazeoloji vahidləri iki və daha artıq tammənəli sözün birləşməsindən yaranır. Tərkib hissələrinin sintaktik əlaqəsinin səciyyəsinə görə müxtəlif tipləri olsa da, əsas etibarilə bir qismi söz birləşməsi şəkilində, bir qismi isə qrammatik cəhətdən formalaşaraq cümlə quruluşunda işlədilir. Buna görə də bunları həm bir-birindən, həm də dilimizdəki sintaktik vahidlərdən fərqləndirmək üçün öz xüsusiyyətlərinə uyğun terminlərlə adlandırmaq düzgündür. "Hər iki cəhəti nəzərə alaraq, quruluş və mənaca söz birləşməsi səciyyəsi daşıyan frazeoloji vahidi frazeoloji birləşmə, məzmunca bitmiş bir fikri ifadə etməklə, quruluşca cümləni xatırladan frazeoloji vahidi isə frazeoloji cümlə adlandırmaq məqsədə uyğundur." (2, səh.70)

Frazeologiya dedikdə ilk öncə obrazlılıq göz önündə canlanır. Lakin obrazlılığı frazeoloji vahidlərin əsas əlaməti kimi, müəyyənedici amil götürülə bilməz. İfadəlilik və obrazlılıq frazeoloji vahidlərin səciyyəsi olsa da, onların mövcudluğunu şərtləndirən əsas amil ola bilməz. Çünki bu xüsusiyyətlər üslubi xarakter daşıyır. Lakin frazeologiya funksional səciyyəyə daşıyır.

Frazeologiyaya aid əsas əlamətlərdən biridə sabitlikdir. Bəzən sabitliyi frazeoloji vahidlərin əsas və yeganə meyarı kimi qəbul edirlər. Frazeoloji vahidləri sabit birləşmələr adı ilə verilməsi, onların həm formal, həm də məzmun baxımından donuq, dəyişməz hesab etməyimizə səbəb olmuşdur. Məhz buna görə bəzi vahidləri bugündə frazeologiyaya aid olub-olmamasına şübhə edirik.

İlk öncə sabitlik nədir? Frazeoloji birləşmələrdə sabitlik özünü nədə göstərir? suallarına cavab tapmalıyıq. Frazeologiyada sabitlik frazeologizmlərin işlənmə sabitliyidir. Nəzərə almaq lazımdır ki, sabitlik pozula bilər. Ona görə də nisbi sabitlik işlənilməsi daha düzgün olardı.

Sabitliyin frazeoloji vahidlərin müəyyənedici xüsusiyyəti olması heç bir şübhə doğurmur. Təsədüfi deyil ki, dilin ən qədim laylarına məxsus olan, leksik mənasını itirən və ya müəyyən morfoloji dəyişikliyə uğramış hər hansı söz, ifadəli frazeoloji vahidin komponenti kimi yaşayır, frazeoloji vahidin sabitliyin gücünə dildə mühafizə olunur. B.M.Mokienkonun dediyi kimi kimi " nekrotizmlər yəni dildə istifadədən tamamilə çıxan sözlər frazeologizmlərin tərkibində sanki dirilir və müasir nitq axınına qovuşur." (3,s.18)

Frazeoloji vahidlərin mənə sabitliyi onların ən mühüm əlamətlərindən biri sayılır. Frazeologiyalar nitq prosesində yaradılır və ya yaranmır, yalnız danışan şəxs tərəfindən canlandırılır. Məs: Bir məsəl qalmışdı ata babadan: Uçanda turadır, qaçanda ceyran

Söz birləşmələrinin sabitliyi bu birləşmələri əmələ gətirən komponentlərin leksik-semantik xüsusiyyətlərindən doğur. Nəticədə isə frazeologizmləşmə baş verir.

Lakin bütün bunlarla bərabər sabitliyi frazeoloji vahidlərin dəqiq müəyyənləşməsində yeganə meyar və ya əsas əlamət kimi götürülə bilməz.

Sabitlik müxtəlif səciyyəyə malikdir. Belə ki, su içmək, söz söyləmək, uzanıb yatmaq, çörək yemək kimi birləşmələrdə də sabitlik hökm sürür. Lakin bu birləşmələr heç də frazeoloji vahidlər sayıla bilməz.

E.N.Tolikinanın yazdığı kimi "əsas sayılmağına baxmayaraq sabitlik frazeologiyanın tərkibinin müəyyən etməkdə mütləq xüsusiyyət kimi qəbul edilə bilməz". (2,63.s.)

Deməli sabitlik frazeoloji vahidlərin əsas əlaməti olsa da, onu varlığını şərtləndirən yeganə xüsusiyyət deyil.

Frazeologizmlərin əmələ gəlməsində sabitliklə bərabər məcazlaşmada diqqət yetirmək lazımdır. Belə ki, frazeologizmlər məhz məcazlaşma əsasında təşəkkül tapır. Sözün semantik zənginliyi məcaziliklə bağlıdır. Hər hansı bir söz öz mənasından başqa bir sıra əlavə mənələrə, o cümlədən məcazi mənaya da malik olur. Frazeoloji vahidlərin varlığını da bir tərəfdən məhz bununla bağlasaq yəqin ki, yanılmarıq. Frazeologiya məcazi mənaya söykəndiyi üçün frazeoloji

¹⁰⁰ Dissertant. BDU. (ulker-salimova@mail.ru)

komponentlərin birləşmə imkanları dardır, bu zaman müşahidə edilən formal dəyişikliklər məhdud olur. Məsələn əldən düşmək, taqətdən düşmək- zəifləmək mənasında işlənib. Düş feili zəngin semantik aləmi, çoxmənalılığı ilə birləşmə yaratmaq imkanına malikdir. Frazeoloji birləşmə kimi isə komponent kimi başqa sözlə əlaqəyə girmək imkanı isə məhdudlaşdırır.

Frazeologiyanın vahidlərinin əsas əlamətləri sırasında məna bütövlüyünü, semantik qapalılığını da qeyd etmək lazımdır. Məna bütövlüyü dedikdə birləşməni əmələ gətirən komponentlər artıq öz mənalılarından çıxaraq bir məna ifadə edir.

Frazeoloji birləşmələrdə söz birləşməsinin keyfiyyətini müəyyən etmək üçün semantika həlledici şərtidir. Lakin onuda qeyd etmək lazımdır ki, frazeoloji vahidin mənası onun qrammatik quruluşu ilə bağlı olur, onunla müəyyən uyğunluq təşkil edir.

Frazeoloji birləşmələrdə diqqəti çəkən cəhətlərdən biridə odur ki, komponentlər arasında sintaktik əlaqələr zəifləyir, bunun nəticəsində həmin sözlər ayrılmaz formada sabitləşir və frazeologizmə çevrilir. Sərbəst birləşmələrdə bütün normalar çərçivəsində sintaktik əlaqələr mövcud olduğu halda, frazeoloji birləşmələrdə bu əlaqələrdən həlledici amil kimi söhbət gedə bilməz. Burada yalnız leksik birləşmə özünü göstərir. Bu birləşmələrin əsasında bütün söz komponentlərinin semantik ayrılmazlığı və bütövlüyü durur.

Bəzi dilçilərin (A.A.Bulaxovski, A.A.Reformatski) fikrincə frazeoloji vahidlərin bir dildən başqa dilə tərcümə oluna bilməməsi də əsas şərtidir. Qeyd edək ki, bu şərt istər söz, istər birləşmə, istər cümlə səviyyəli bütün frazeoloji vahidlərə aiddir. Frazeoloji birləşmələrin başqa dildə müvafiq qarşılığını vermək olduqca çətindir.

Tədqiqatçıların fikrincə frazeoloji vahidlərin mühüm əlaməti kimi onlardakı obrazlılığı, emosional-ekspressivliyin gücü xüsusi qeyd edilir. Lakin bu əlamətlər heç də hamısı frazeoloji vahiddə eyni səviyyədə təzahür etmir. Frazeoloji vahidlərdə ifadə olunan emosionallıq bəlkə də insanın ən əsas bədən üzvlərinin birləşmələrdəki ifadəsi ilə bağlıdır. Məs: ürəyi düşmək, burnunun ucu göynəmək, gözdən düşmək, ağzına su alıb oturmaq və s.

Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, müxtəlif emosiyalar zamanı, yəni hirs, qorxu, qəzəb və s. nəticədə bədən üzvləri müxtəlif vəziyyətlərə düşür. Belə halları ifadə edən söz və ya söz birləşmələri məcazlaşır və nəticədə frazeologizmə prosesinə məruz qalır. Məs: qanı qaralmaq, gözünün odunu almaq, gözü kəlləsinə çıxmaq və s.

Frazeoloji vahidləri əmələ gətirən komponentlər prosesdə iştirak edən predmeti bildirməyə xidmət edir. Məsələn fikirləşmək, anlamaq prosesində iştirak edən predmet baş olduğundan həmin sözün köməyi ilə baş sındırmaq, başa düşmək kimi frazeoloji birləşmələr əmələ gəlmişdir. Türk dilləri üçün prosesin adı, iştirakçı predmet və frazeoloji vahidin yaraması prosesi xarakterik xüsusiyyətdir.

Frazeoloji vahidlərin əsas kateqorial əlamətlərindən biri də idiomatiklikdir. İdiomatiklik frazeologiyamı araşdıran bütün dilçilər tərəfindən qəbul edilən ənənəvi əlamətdir. "İdiomatik meyarı frazeoloji vahidlərin təsnifatında mövcud olan qeyri-müəyyənlik, yaygınlıqlardan yaxa qurtarmağa imkan verir". (3, s.70).

İdiomatiklik zamanı birləşmə və cümlənin mənası onu əmələ gətirən sözlərin mənalılarından ayrılır. İdiomatikliyin müəyyən edici xüsusiyyəti kimi bəziləri komponentlərdən birinin məcazlaşmasını, bəziləri isə birləşmənin semantik bütövlüyünü, sözə ekvivalentliyini əsas götürür. Hətta belə bir yanaşmada olmuşdur ki, sözə ekvivalent olmayan söz birləşmələri heç frazeoloji vahidlər də deyildir.

Dildə əşya məfhumunun bəzi elementlərini ifadə etməyə bəzən söz tapmaqda çətinlik çəkilir. Bu qıtlığı aradan qaldırmaq üçün ismi frazeoloji vahidlərdən istifadə olunur. Funksional səciyyə daşıyan ismi birləşmələr nominativ və ekspressiv-üslubi xarakterli olur.

Frazeoloji birləşmələrin spesifik xüsusiyyətlərini və səciyyəvi əlamətlərinin aşkar etməklə, onların həm söz birləşmələrindən, həm də sözlərdən fərqlənən cəhətlərini ayırd etmək mümkündür. Frazeologiya ən kiçik dil vahidlərindən-sözlərdən tutmuş və cümlələrə kimi dilə hazır vəziyyətdə daxil olan və qapalı struktura malik obrazlı ifadələrin (söz- cümlə) əhatə edə bilir.

Frazeoloji vahidlər həm söz, həm söz birləşməsi, həm cümlə səviyyəsində məcazlaşmaya məruz qalıb semantik bütövlük qazanan sabit dil vahidləridir. Frazeoloji vahiddə müasirliklə keçmişin calanmasının şahidi olmaq mümkündür. Tarixin ən qədim laylarına məxsus xüsusiyyətlər frazeoloji vahidlərdə öz əksini tapır.

Ümumiyyətlə frazeoloji vahidlərin malik olduqları əlamətləri belə qruplaşdırmaq olar.

- 1) Kateqorial əlamətlər
- 2) Qeyri-kateqorial əlamətlər

Frazeoloji vahidlərin kateqorial əlamətlərinə diferensiyallıq, fərqləndiricilik, qeyri-kateqorial əlamətlərinə isə üslubi çalarlıq, ekspressiv-emosional ifadəlik xasdır. Kateqorial əlamətlərin varlığı frazeoloji vahidlərin dildə mövcudluğunun təminatçısı kimi çıxış edirsə, qeyri-kateqorial əlamətlər kateqorial əlamətləri yalnız müşayiət edir.

Nəticə etibarlı ilə frazeoloji vahidlərin mövcudluğunu şərtləndirən kateqorial əlamətlər dildə hazır vəziyyət olmaları, struktur qapalılığı, semantik bütövlüyü, motivləşmə, sözbəsöz tərcümə oluna bilməmələridir. Bu kateqorial əlamətlərin əsasında isə sabitlik, məcazlıq, obrazlılıq və emosionallıq durur. Ç.Hüseynzadə haqlı olaraq yazır: "Hər hansı məcazi ifadə motivləşdikdə (daxili formmaya malik olduqda) idiom olur". (5, 16.s.)

Bu kateqorial əlamətlərin söz, söz birləşməsi, cümlədə eyni zaman hüduunda cəmləşməsi əsas şərtidir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan Dilçiliyi müntəxabatı . III cild, Bakı. 2013.
2. Bayramov H. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları, Bakı. 1978
3. Mirzəliyeva M. Türk dilləri frazeologiyasının nəzəri problemləri, Bakı.1995.

4. Seyidov Y. Azərbaycan ədəbi dilində söz birləşmələri, Bakı.1966.

5. Hüseynzadə Ç. "Frazeologiya ilə onomastikanın əlaqəsi haqqında" Azərbaycan frazeologiyasının aktual problemləri məcmuəsi, Bakı.1990.

Açar sözlər: *söz, cümlə, dil, frazeoloji birləşmə, söz birləşməsi, sabitlik*

Ключевые слова: *слово, предложение, язык, фразеологическое сочетание, словосочетание, стабильность*

Keywords: *word, sentence, language, phraseological combination, phrase, stability*

Xülasə

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ FRAZEOLoji BİRLƏŞMƏLƏRƏ DAİR.

Sözlər bir ünsiyyət vasitəsi olan dilin ən mənalı hissəsi hesab olunur. Sözlərlə dilin qrammatik stukturuna uyğun bir şəkildə cümlələr quraraq fikirlərimizi, hisslərimizi və duyğularımızı ifadə edirik. Söz birləşmələrinin hansı qanuna-uyğunluqlar əsasında qurulduğunun öyrənilməsi vacib bir məsələdir çünki sözlərin tarixi inkişafını öyrənərkən bu çox önəmlidir. Frazeologiyanın əsas məsələsi onun mahiyyəti və sərhədləridir. Frazeologiyanın varlığını müəyyənləşdirən əsas xüsusiyyətlər onların semantik təbiəti, struktur quruluşu, funksional üslubi səciyyəsidir.

Məqalədə frazeoloji birləşmələrə aid olan və aparıcı sayılan obrazlılıq, sabitlik, məcazilik, məna qaralılığı, emosionallıq araşdırılır.

Резюме

О ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКОМ КОМБИНАЦИИ НА АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ

Слова считаются наиболее важной частью языка как средства общения. На словах мы выражаем наши мысли, чувства и чувства, конструируя предложения таким образом, чтобы это соответствовало грамматической структуре языка. Важно изучить основы закономерностей словосочетаний, так как это очень важно при рассмотрении исторического развития слов.

Фразеологические соединения занимают особое место с точки зрения экспрессии. Фразеологические соединения, называемые многими западными лингвистами идиомами, составляют самую красочную, богатую и выразительную часть языкового сокровища. Фразеологические единицы азербайджанского языка происходят от сочетания двух или более полных слов. В статье исследуются образ, стабильность, метафора, значение и эмоции, которые связаны с фразеологическими соединениями и являются ведущими.

Summary

ABOUT PHRASEOLOGICAL COMBINATION IN THE AZERBAIJANI LANGUAGE

Please take a look at what you have to say. Not to mention the nuance, the strength and the strength of the constructions, the regular representation of the grammatical structure. Expression of the phraseological constellation, with the freezing point from the express expression.

Phraseologic Azerbaijani language is one of the most difficult to ignore. Phraseologically grounded vocabulary is catching up or grinding. Advanced layout, defining phraseology, evokes a highly semantic nature, structure and functional style. There is an image, the stability, the metaphor, the emotion and the emotion, the translation of the phrase from the vocabulary and the sublime.

Səmədova Sanurə Sahib qızı
İSA MUĞANNA YARADICILIĞINA NƏZƏR

İsa Hüseynov (İsa Muğanna) 1928-ci ildə Ağstafa rayonunun Muğanlı kəndində dünyaya göz açıb. Onun atası Mustafa məktəb müəllimi olub. İsa Muğanna orta məktəbi bitirdikdən sonra N.Nərimanov adına Tibb Universitetinə daxil olub,ancaq 4 ay sonra kəndə qayıtmalı olub. Sonradan Azərbaycan Dövlət Universitetinin Filologiya fakültəsinə daxil olub. 1952 -ci ildə Moskvadakı M.Qorki adına Ədəbiyyat İnstitutunu bitirib. Azərnəşrdə Ədəbiyyat şöbəsinin redaktoru (1952 - 1954), " Literaturniy Azerbaydjan " qəzetində nəsr şöbəsinin müdiri (1960 - 1964), C.Cabbarlı adına "Azərbaycan film" kinostudiyasında baş redaktor (1964 - 1968), redaktor (1968 - 1974), Ssenari şurası üzvü (1974 - 1979), Azərbaycan SSR Dövlət Kinemotoqrafiya Komitəsində baş redaktor (1979) vəzifələrində əzmlə fəaliyyət göstərmişdir.

Danılmaz həqiqətdir ki, tanrı həyat bəxş etdiyi heç bir bəndəsini istedadsız qoymur, hər kəsə bir istiqamətdə şairlik, kiminə yazıçılıq, kiminə bəstəkarlıq, kiminə də digər sahələr üzrə qabiliyyət bəxş edir.

Xalq yazıçısı İsa Muğanna (Hüseynov) Azərbaycan nəsrinin inkişafında sanballı xidmətləri olan söz sənətkarıdır. Yeni Azərbaycan nəsrini onun, artıq nəsr poetikasının gözəl nümunələrinə çevrilmiş əsərləri olmadan təsəvvür etmək çətindir.(1, 2)

1928-ci il iyunun 12-də Ağstafa rayonunun Muğanlı kəndində dünyaya göz açan bir körpəyə də Tanrı tərəfindən istedad bəxş olunmuşdur.

Omar babasının İsa adlandırdığı körpə kiçik yaşlarından doğulduğu rayonda bir qədər sonra (gənc yaşlarında) Azərbaycanda, daha sonra Azərbaycanın sərhədlərindən kənarda əvvəlcə İsa Hüseynov, XX əsrin səksəninci illərindən isə İsa Muğanna kimi məşhur oldu. Onun istedadı digərlərindən fərqlənirdi. Çünki bu istedadın dərəcəsi həddən ziyadə yüksək idi. Elə bu səbəbdən də istedadın doğurduğu əks səda özü kimi möhtəşəm və böyükdür. Muğannanın istedadının bu qədər hədsiz olmasında onun elminin, mütaliəsinin və zəhmətinin rolu əvəzsizdir. İsa Hüseynov fəlsəfi və realist yazıçı kimi oxucusuna və ədəbiyyatşünaslıq elminə yaxşı məlumdur.

İsa Hüseynovun taleyində 1928-1947-ci illər ömrünün birinci dövrü kimi xarakterizə olunur. Ədib bədii yaradıcılığa başlamadan belə özünün bacarığı, yaşına görə qeyri adiliyi ilə fərqlənirdi. Altı yaşlı İsanın babası Omar ağa xəstə olarkən hamı onun çarpayısının ətrafına yığılmışdı. Tək bir cə Balcan oğlu Sirac iş dalınca getmişdi. Gələndə isə özü ilə kiçik bir canlı gətirmişdi. Canlıyı görəndə Omar ağa onun Supərisi olduğunu demiş və onun sudan kənarda yaşamayacağını bildirmişdir. Canlıyı öldüyünü görəndə babası onu dəfn etməyi balaca İsaya həvalə etmişdir. Bu hadisə orada

olanları nə qədər heyrləndirsə də, İsa Hüseynov əlləri ilə torpağı qazıyaraq
Su pərisini dəfn etmişdir. İllər sonra bu hadisənin nəticəsi olaraq ədib "Dəfn”

hekayəsini yazmışdır. İsa Hüseynovun taleyinin birinci dövrü yalnız bu hadisə ilə yekunlaşmır. Atası Mustafa Hüseynov müharibəyə yollandıqdan sonra ailənin bütün çətinlikləri evdə böyük övlad olan gənc İsanın və anası Xədicə xanımın üzərinə düşür. İsa Hüseynovun uşaqlıq illəri tarixi şərait baxımından da elə bir dövrə təsadüf etmişdir ki, həm represiyaların, həm də ikinci dünya müharibəsinin getdiyi bir vaxta:

Çətin günlərin olmasına rəğmən Hüseynov özündə əzm və mübarizlik ruhunu aşlayaraq ali təhsil almaq üçün Bakıya yola düşür. İlk olaraq Azərbaycan Tibb institutuna qəbul olsa da öz istəyi ilə oranı yarımçıq tərk edərək, Azərbaycan Dövlət Universitetinin (indiki BDU) Filologiya fakültəsinə qəbul olmuş, burada təhsil aldıqdan sonra təhsilini Moskvada Maksim Qorki adına ədəbiyyat institutunda davam etdirmişdir.

İsa Muğanna taleyinin ikinci dövrü 1947-1986-cı illəri əhatə edir. "Arx” hekayəsi ilə ədəbi fəaliyyətə başlayan yazıçının daha sonra "Anadil ötən yerdə” hekayəsi çap edilir. Bu əsər İsa Hüseynovu böyük oxucu arenasına tanıdır və onun ədəbiyyata gəlişi hesab olunur. Ədib hekayədə atasının və dayısının bioqrafik obrazlarını yaratmışdır. Yazıçı Mehdi Hüseyn:

-Səni tənbeh edəcəyəm, -dedi, -Oçerkiniyə atandan yazmısan? -

deyərkən yazıçının cavabı belə olmuşdur, çünki atamı yaxşı tanıyıram. Muğanna nə yazmışdırsa yazdıqlarında beyninin, hissələrinin, qəlbinin səmimiyyətini oxucusu ilə bölüşmüşdür. Hekayə ilə yaradıcılığa başlayan İsa Hüseynov hələ gənc yaşlarında bir sıra povest və romanlarını oxucularının və ədəbi tənqidin ixtiyarına vermişdir. İsa Muğannanın taleyinin ikinci dövrü, başqa sözlə ikinci ömrü ədəbi fəaliyyət baxımından olduqca geniş və zəngindir. İsa Hüseynov gənc olsa da, onun yazdığı əsərlər ictimai təsirinə və psixoloji gücünə görə oxucusunda müsbət təəssürat yaradırdı. Ədib obraz yaradılışında əsl yazıçı peşəkarlığı nümayiş etdirərək, yaratdığı surətləri rəngli boyalarla oxucusuna təqdim edirdi. Ədib bu dövərdə "Kollu Koxa,” " Quru budaq”, "Tütək səsi”, "Ömür karvanı”, "Saz”, "Bizim qızlar”, "Doğma və yad adamlar”, " Dan ulduzu”, "Yanar ürək”, "Məhşər” kimi povest və romanlarını qələmə almışdır. Muğanna bu zaman kəsiyində adını çəkdiyimiz möhtəşəm əsərləri yazmaqla bəhəm, bir sıra filmlərin ssenarisində ərsəyə gətirmişdir. " İyirmialtlar”, " Doktor Nərimanov”, " Nəsimi”, " Nizami” Muğannanın film yaradıcılığının aşkar məhsuludur. Ədibin 40 ilə yaxın davam edən ikinci ömrü ona böyük şöhrətlə bərabər, bir sıra çətinliklər də yaşatmışdır.

50-60-cı illərdə İsa Hüseynov yaradıcılığı haqlı-haqsız ədəbi tənqidin hədəfinə çevrilmişdir, lakin yazıçı tənqidiyünü, qələmini əzməyə çalışanlar öz arzularına çatma bilməmişdir. Akademik İsa Həbibbəyli Xalq yazıçısının yaradıcılığı ilə bağlı yazır ki, İsa Hüseynovun yaradıcılığı Azərbaycan bədii nəsrinin böyük ustası Cəlil Məmmədquluzadə ilə 60-cı illər ədəbi nəslinin arasında körpü funksiyasını daşıyır. İsa Hüseynovun mübarizliyi, yazıçı tənqidiyü və elmi gücü onun ədəbi

fəaliyyətini ictimaiyyətə çatdırmağa imkan vermişdir.(4, 23) Altmışınçı illərin sonundan başlayaraq şəxsi həyatında və yaradıcılığında sanki bir işıqlanma baş vermiş, Tanrı yazıçıya ard-ardınca sevinc dolu günlər bəxş etmişdir. Ümummilli Lider Heydər Əliyevin hakimiyyətə gəlməsindən sonra İsa Hüseynov yaradıcılığına kölgə salan buludlar günəşlə əvəz olundu. Heydər Əliyevin "Nəsimi" kinosunun ssenarisinin yazılmasını İsa Hüseynova tapşırması yazıçıya böyük stimül vermiş oldu. Filmin ssenarisi və "Məhşər" romanı İsa Hüseynov yaradıcılığının şövqünü daha da artırdı. Rəngin və zəngin yaradıcılığı olan yazıçının "Məhşər" romanını tarixi aspektdən yazması onun yaradıcılığında tarixi roman yazılışının əsasını qoymaqla bəhm, həm də "Nəsimi" şəxsiyyətinə və dövrünə verilən böyük töhvədir. Yazıçı ədəbiyyata və mədəniyyətə göstərdiyi xidmətlərinə görə 1976-cı ildə Əməkdar incəsənət xadimi fəxri adı ilə təltif edilmişdir.

İsa Muğannanın taleinin üçüncü dövrü, yaşadığı üçüncü ömür 1986-cı ildən başlayır ki, bu da üzərində yeddi dəfə işlənmiş "İdeal" romanının ırlmasının başa çatdığı dövrə təsadüf edir. Yazıçının üçüncü ömür yaradıcılığının şah əsəri olan "İdeal" romanı ona həm şöhrət qazandırdı, həm də ədibin yaradıcılığına müxtəlif aspektlərdən olan yanaşmanı üzə çıxardı. Akademik Nizami Cəfərov yazır ki, "İdeal" romanı çap olunur- olunmaz elə bir rezonans verdi, mübahisələri elə bir mərhələyə qaldırdı ki, hətta təpədən dırmağa yenilikçi olan 60-cılar da onu həzm etməkdə çətinliklərlə üzləşdilər. Həqiqətəndə "İdealın" yazıldığı ilk vaxtlar roman ədəbi tənqidin müəyyən mənada hədəfi olsa da, sonrakı dövrlərdə isə nə ədəbi tənqidçilər, nə də tədqiqatçılar demək olar ki, romanın tənqidi və tədqiqi ilə məşğul olmadılar. Son dövr elmi tədqiqatlarına nəzər saldıqda da Muğannanın digər əsərləri ilə müqayisədə "İdeal" romanın ədəbi tənqid və tədqiq baxımından sanki durğunluq dövrü yaşadığını görürük. Muğannanın yazıçı kimi birinci xüsusiyyəti əsərlərinin üzərində yorulmaq bilmədən böyük səbr nümayiş etdirərək dəfələrlə işləməsi idi. İkinci xüsusiyyəti isə avtobiografik obraz yaradılışı idi ki, bunu ədibin əsərlərinin çoxunda görmək olur. Yazıçının üçüncü ömründən oxucusuna və sevənlərinə "İdeal", "Cəhənnəm", "Qəbiristan", "Gur'ün", "İsa həq, Musa həq", "Tüfə" romanları, "Qırx kisə qızıl", "İlan dərəsi", "Söz yarası" kimi povestləri ədəbi xəzinə olaraq bəxş edildi. Bu dövəndə yazıçı Odər dili, Odər mədəniyyəti Safağ elmi ilə bağlı fikirlərini əsərləri vasitəsi ilə oxucularına çatdırma bildi. Ədibin üçüncü ömür yaradıcılığının konsepsiyasını Türk birliyi və təhrif dünyadan uzaq durmaq təşkil edirdi. Muğannanın üçüncü ömür yaradıcılığına aid əsərləri oxuduqda yazıçının özünün qeyd etdiyi kimi bu ədəbi nümunələrin Tanrı tərəfindən Muğannaya göndərilməsi fikridə bir daha öz təsdiqini tapır. İsa Hüseynov qeyd edirdi ki, səksəninci illərdən üzü bəri yazdığım əsərləri eşidərək qələmə alıram. Üçüncü ömür yaradıcılığının roman və povestlərini oxuduqda əsərlərdəki düzənlik və səhman oxucunu heyretləndirir. Sözüün gerçək mənasında əsərlərin Odər dili ilə əlaqəli yazılmasına baxmayaraq, hadisələrin ardıcılığı, əsərin düzənliliyi tədqiqatçını və ya oxucunu belə qənaətə gətirir ki, Muğannaya yazdıqları Tanrı tərəfindən Ün vasitəsi ilə göndərilmişdir. Ədibin yaradıcılığında avtobiografik obraz yaradılışı mühüm yer tutur, xüsusi ilə də Odər dili ilə vəhdətdə yazılan əsərlərdə bunu daha çox müşahidə etmək olur. Avtobiografik obraz yaradılışı yazıçıdan istedadla bərabər səmimiyyət və cəsarət tələb edir ki, bunlarında heç biri İsa Muğannanın xarakterinə yad deyildi, əksinə bu keyfiyyətlər Muğannanın canında, ürəyində, dilində, onu oxucularına sevdiren qələmində var idi. Yazıçının yaratdığı obrazlar özünün kalaritliliyi, canlılığı hətta bəzən oxucusu ilə sanki dialoqa girməyi ilə seçilir.

Şamil Sadıqla söhbətdə ; İsa Muğannanın "İdeal" da daxil olmaqla, əsərlərini yenidən nəşr etdiniz. Bu şənbə günü də 85 illiyi ilə əlaqədar görüş keçirəcəksiniz. Niyə İsa Muğanna? illiyi ilə əlaqədar görüş keçirəcəksiniz. Niyə İsa Muğanna? - Mənim şeir ustadım, əruzşünas Zülfəli Zülfəliyev bir dəfə mənə dedi ki, "İdeal"ı oxumusan, ya yox? Dedim ki, yox. Dedi ki, get oxu, yoxsa ədəbiyyatçı ola bilməyəcəksən. Oxuyan kimi təsirinə düşdüm. Oradan gələn təsirdir ki, indi də oxuduğum kitablar tarixi macərələr, tarixi şəxsiyyətlərin həyatıdır. Gizli araşdırma tələb edən əsərlərə meyl etmişəm. "İdeal"da hamı kimi mənə də "Qapalı dünya" tutdu. İndiki kimi o vaxtı da İsa Muğannaya münasibət birmənalı deyildi. Tələbəlik vaxtı çalışdım ki, görüşüm. Alınmadı. Amma əsər əlimdə bayraq oldu. Sonralar şagirdlərimə oxutmağa başladım. Sevgi get-gedə böyüdü. Fikirləşirsən ki, bu doğrudan da, ilahi vergi əsasında yazılıb, yoxsa təxəyyülün məhsuludur. Sadəcə təxəyyül olsa belə, bunu hər kəs edə bilməzdi. Gəncliyimizdə Salam Qədirzadəni oxuyurduq, amma indi heç yada düşür ki, qayıdıb o əsərə bir daha baxmaq. Amma "İdeal" elə idi ki, dəfələrlə müraciət edirdik. 1998-dən bu yana hər dəfə qayıdıram ki, EySar necə oldu, "OdAğÜz", "BağHəmOd" necə yarandı. Məncə orada gizli bir tarix var.

- İsa Muğanna deyir ki, Təbrizdə 750 cildlik Vərəsə var. Onu oxuyub. Bütün sirlər oradadır.

- Görməyib, ona danışılar. Mən inanıram İsa müəllimə. "İdeal"da "Dədə Qorqud", "Koroğlu" dastanına yanaşma, Nizami Gəncəviyə münasibət çox maraqlıdır. Təsəvvür edin ki, dastanlarımız da daxil olmaqla, bir çox orta çağ klassiklərinin əsərlərini bizə qərbdən təqdim ediblər. Deyiblər ki, buyrun bizdə kitabınız varmış. Biz isə fikirləşirik ki, bunların hamısı təsadüfdür. Mən hesab edirəm ki, o əsərlərin hamısı gizlədilib, bizə təqdim olunanlar sadəcə bir hissədir. "Koroğlu"nu Cəlililərlə əlaqələndirirlər, amma necə olur ki, XVI əsrdə yaranan dastan bütün türk dünyasında, hətta gürcülərdə də var? "İdeal"ın son nəşrlərində "Peyğəmbərin möhürü" hissəsi var idi, sonradan onu çıxardılar. İndi bizim son nəşrimizdə isə "Peyğəmbərin möhürü" də, "İsanın çarmıxa çəkilməsi" hissəsi də var.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. İ.Hüseynov. İdeal.Lider nəşriyyatı 2005
2. İ.Hüseynov. Seçilmiş əsərləri B.1998
3. İ.Hüseynov.İdeal.B.1989
4. İ.Hüseynov. Sənət meyarı B.1982
5. İ.Hüseynov. Məhşər. B.1982

XÜLASƏ

İsa Muğannanın çoxşaxəli və sanballı yaradıcılığı deməyə əsas verir ki, ədibimiz ixtisasca ədəbiyyatçı olsa da o, tarixi, fəlsəfəni, sosiologiyanı da dərinlən bilmişdir. Muğanna həyatda müxtəlif missiyaların aparıcı qüvvəsi olmuşdur. Övlad, qardaş, həyat yoldaşı, ata, baba, yazıçı, müəllim. Bütün bunların fəvqündə yaxşı insan. Müəllimlərimdən, yazıçımızı tanıyan insanlardan eşitdiklərim və ədibimizin yazdığı əsərlər İsa Muğannanı mənə tanıtdırdı, özümə inamlı şəkildə yaxşı insan ifadəsini işlətməyə tam imkan verdi.

SUMMARY

Creativity of Isa Muganna

It must be said that, versatile and numerous creativity of İsa Muganna, he was a literary critic and he deeply had known history, psychology, sociology. Muganna had become main leader of different missions. Descendant, brother, husband, father, grandfather, writer, teacher. In addition to these he had become a good human. What I heard from my teachers, people who knew our writer, and the writings of our writer introduced me to Jesus, gave me full confidence in the use of good human expression.

Key words: *teacher, good, writings, people*

Rəyçi: dos.S.Abbasova

13. **İngilis dilində zərf** (adverb) feillərə, sifətlərə və digər zərflərə aid olur və onlarla birgə işlənir. Qaydalı zərflər (regular adverbs) sifətlərə **-ly** şəkilçisini artırmaqla düzəlir. Məs. **careful-carefully, nice-nicely** və s. Zərf how? sualına cavab verir.

Rita drank too much coffee. - How much coffee did she drink?

He was driving fast. - How was he driving?

İngilis dilində zərfin mənacə aşağıdakı növləri vardır:
 Adverbs of manner (Tərzi-hərəkət zərfləri) – **quickly, kindly**
 Adverbs of degree (Dərəcə zərfləri) – **very, rather**
 Adverbs of frequency (Tezlik zərfləri) – **often, sometimes**
 Adverbs of time (Zaman zərfləri) – **now, today**
 Adverbs of place (Yer zərfləri) – **here, nowhere**

14. Zərf iki baxımdan təsnif edilir: 1) Morfoloji quruluşuna görə, 2. Mənasına görə

Zərfin morfoloji quruluşu (Morphological structure of the adverb)

7. Morfoloji quruluşuna görə zərflər sadə (here, fast, then); düzəltmə (quickly, forward); mürəkkəb (sometimes, nowhere, anyhow) və tərkibi (at once, at last, once upon a time) zərflərə bölünür. Düzəltmə zərflər bəzi sifətlərin, isimlərin və sayların sonuna **-ly**; və həmçinin bəzi sözlərin sonuna **-wards** şəkilçilərini artırmaqla düzəlir: quietly, weekly, partly, firstly, southwards.

8. İngilis dilində bəzi zərflər vardır ki, onlar sifətlə eyni formaya malikdir. Onları sifətdən fərqləndirmək üçün cümlədəki funksiyalarına baxmaq lazımdır. Yəni, sifət ismi, zərf isə feili, sifəti və digər bir zərfi təyin edir. Bu zərflər aşağıdakılardır: *Near, late, fast, soon, hard, long, far, low, high, much, little, straight, early, well (better, best), badly (worse, worst)* və *easy, slow, loud, quick (in informal English)* və s. sifətlə eyni formaya malik olan zərflərdir.

We've all got terrible voices, but I sing worst of all. Talk louder. (informal) far (farther/further, farthest/furthest), much (more, most) qaydasız zərfləri də sifətlə eyni formaya malikdir

9. Sonu **-ly** şəkilçisi ilə qurtaran highly, hardly, nearly, lately zərfləri sifətlə eyni formaya malik olan high, hard, near, late zərflərdən mənacə fərqlənir. Highly, hardly, nearly, lately zərfləri dərəcə formasına malik olmur.

10. Bir sıra zərflər vardır ki, onlar bəzi feillərlə birləşərək bir məna ifadə edir. Bu dəyişiklikdən sonra feilin mənası zərfdən asılı olur. Belə zərflərə about, across, along, around, au-ay, back, by, down, in, on, off, out, over, through, up və s. aiddir. Bəzən bu birləşmələrin mənası tərkibə daxil olan sözlərdən asılı olur, məsələn: to go away çıxıb getmək (to go - getmək, away - uzağa) to go down - düşmək, enmək (to go getmək, down - aşağı)

11. İngilis dilində sözlülər və bağlayıcılarla eyni formaya malik olan bir sıra zərflər vardır ki, onları yalnız cümlədə işləndikləri funksiyaya görə ayırmaq olur. Zərflər cümlə üzvü olur və üzünə vurğu düşür. Sözlülər yalnız cümlədə sözlər arasında əlaqə yaradır, ayrılıqda cümlə üzvü olmur və üzünə vurğu düşmür. Bağlayıcılar isə tabeli mürəkkəb cümlənin tərkibində işlənərək baş cümlə ilə budaq cümləni bir-birinə bağlayır.

Mənasına və işlənməsinə görə zərflərin təsnifatı (Types of adverbs according to their meaning)

Mənalılarına görə zərflər aşağıdakı qruplara bölünür;

Yer zərfləri (Adverbs of place)

Here -burada, bura: Let's get out of here.

There -orada, oraya, ora: I hope we get there in time.

Where -harada, hara, ora: I wonder where they will take us to.

Some where - haradasa, harasa: təsdiq cümlələrdə işlənir.

Bəzi yer zərfləri vardır ki, onlar from sözlüsü ilə birləşərək mürəkkəb yer zərfləri yaradırlar. məsələn: from where, from here (there), from inside (outside) və s.

Where did you get this telegram from?

I can't get this information from anywhere.

Zaman zərfləri (Adverbs of time)

When - nə vaxt, nə zaman, now - indi, hal-hazırda, then - onda, həmin vaxt, after - .sonra, before - əvvəl, afterwards - sonralar, sonra, gec, often - tez-tez, once - bir dəfə, nə vaxtsa, always - həmişə, seldom - hərdənbir, nadir hallarda, usually - adətən, just - elə indicə, *ne\ cr* heç vaxt, sometimes - bəzən, hərdən, already - artıq, yet - hələ, hələ də, still - indiyədək, hələ də, soon - tezliklə, since - bəri, -dan, -dən, early - tez, erkən, late - gec, lately - son zamanlarda, long - uzun müddət, ago - əvvəl, recently - bu yaxınlarda, today - bugün, yesterday - dünən, tomorrow - sabah və s.

Ever - nə vaxtsa, heç: sual və inkar cümlələrində işlənir.

Don't you ever get married?

Have you ever been there?

Nothing ever happens here.

Never - heç vaxt: təsdiq formada olan feillə işlənir, çünki ingilis dili cümlələrində yalnız bir inkarlıq ola bilər.

I have never been there.

Still, yet və already davam edən, gözlənilən və yaxın vaxtda baş vermiş hərəkətlər üçün işlənir.

- still nəyinsə davam etdiyini və dayanmadığını demək üçün işlənir.

- yet gözlənilən hərəkətlər haqqında danışdıqda işlənir.

- already nəyinsə gözlənilmədiyindən əvvəl baş verdiyini demək üçün işlənir.

Yet, already - artıq mənasında işlənərkən yet - sual, already - təsdiq cümlələrdə işlənir. Təəccübü ifadə edərkən already - sual cümlələrində işlənir.

Still, yet - hətə, hətə do mənasında sual və təsdiq cümlələrdə işlənir. Bu mənada onlar inkar cümlələrdə də işləyə bilər.

Long - COX, çoxdan: sual cümlələrində işlənir, təsdiq və inkar cümlələrdə bu mənada (for) a long time işlənir:

10) Did you work long yesterday?

Have you been learning English long?

11) He lived in London (for) a long time.

I didn't see him after that (for) a long time.

Long - həmçinin inkar cümlələrdə də işləyə bilər və not... long - az, təzəlikcə tərcümə olunur:

I haven't been sitting here long.

I haven't known him long.

Long - too, so ilə təsdiq cümlələrdə işləyə bilər.

He lived so long in Baki that he must know it very well.

Very, rather - sözləri ilə (for) a long time işlənir.

I walked a very long time yesterday.

I lived there rather a long time.

Yuxarıda dediyimiz kimi far - məsafə, long - zaman bildirir.

İngilis dilində çoxlu sayda tərkibi zaman zərfləri vardır ki, onların əksəriyyəti before, by, since, till (until) və s. Sözləri ilə zaman zərflərinin birləşməsindən yaranır:

Before now - əvvəllər, before long - tezliklə, by now - bu anadək, since then ~ o vaxtdan bəri, since when - nə vaxtdan bəri, till then - o vaxta qədər və s.

Dərəcə zərfləri (Degree adverbs)

Much - çox: adətən sual və inkar cümlələrində işlənir. Təsdiq cümlələrdə onun əvəzinə a lot, a great (good) deal işlənir.

Much təsdiq cümlələrdə very, too, so, how, as zərfləri ilə işləyə bilər:

He reads very much.

He plays football too much.

Little - az: much kimi təsdiq cümlələrdə yalnız very, too, so, how, as zərfləri ilə işlənir. Little inkar cümlələrdə not... much ilə əvəz olunur:

She eats very little.

He doesn't read much.

Very, too, so, how - adi dərəcədə olan sifət və zərfin qarşısında işlənir:

He is very clever.

You are walking too fast.

How late it is!

It's too hot for me to drink.

Very - həmçinin ismi də ləyin edə bilər və azərbaycan dilinə "həmin", "həmin o" kimi tərcümə olunur:

You're the very person I need.

Here is the very book you're looking for enough/too

Enough - kifayət qədər: Bu zərf ismin qarşısında, sifət, zərf, feildən isə sonra işlənir:

He didn't get the job because he wasn't experienced enough.

You won't pass the examination if you don't work hard enough.

He didn't get the job because he didn't have enough experience.

Enough həmçinin tək də işləyə bilər:

I'll lend you some money if you haven't got enough.

Baş cümlənin *to* ilə işlənmiş məsdəri (to - infinitive) olarsa, *rather than* ifadəsindən sonra *to* ədatsız məsdər və ya cərənd işlənir.

I decided to write rather than phone/phoning.

Rather than use/using the last of my cash, I decided to write a cheque.

Tərzi-hərəkət zərfləri (Manner adverbs) well, fast, quickly, slowly, quietly, easily, simply və s.

Tərzi-hərəkət zərflərinin çoxu sifətlərin sonuna -ly şəkilçisi artırmaqla düzəlir.

Have you rested well?

He came into the room very quickly.

Sözə əlavə məna çatmaları verən zərflər (Focus and comment adverbs)

3) Too, also, as well, either - "həmçinin" tərcümə olunur.

'foo, also, as well - sual və təsdiq; either - inkar cümlələrdə işlənir.

ru be there too.

I was there as well.

Have you read the story too?

Has she gone away as well

They also agreed with me.

I haven't seen him either.

Sual zərfləri (Interrogative adverbs)

Sual cümlələri *when?*, *how?*, *how long?* *how long ago?* *where?* *why?* sual zərfləri ilə başlanır. Sual zərflərindən sonra cümlədə sual cümləsinin söz sırası işlədilir.

When did you arrive?

Why do you think so?

Where did I go wrong in my calculations?

How will he do it?

How long have you been waiting?

When did you last see her?

Bağlayıcı zərflər (Conjunctive adverbs)

Bu zərflər tabesiz mürəkkəb cümlələrdə bir-birindən asılı olmayan cümlələri; tabeli mürəkkəb cümlələrdə isə baş cümlə ilə budaq cümləni birləşdirmək üçün işlədilir. Tabeli mürəkkəb cümlələrdə işlədilən bağlayıcı zərflər: *when*, *where*, *why*, *how*. Tabeli mürəkkəb cümlələri bağlayan bu bağlayıcılardan sonra cümlədə nəqli cümlənin söz sırası işlədilir.

lie called when I was busy.

I can't understand why he is late.

I don't know where he lives.

I want to know how you do it.

Once - e b ki, bir halda ki, tərcümə olunur və tabeli mürəkkəb cümlələrdə cümlənin əvvəlində işlənir.

Once you have promised, you must do it.

Once you show any fear, the dog will attack you.

Tabesiz mürəkkəb cümlələri birləşdirən bağlayıcı zərflər aşağıdakılardır: *so* - ona görə, *therefore* - ona görə də, *then* - sonra, *onda*, *however* - baxmayaraq, hər halda, *nevertheless* - bununla belə, *still*, *yet* - lakin, *but*, *besides* - bundan başqa, *meanwhile*, *meantime* - bu anda, bu vaxt, *moreover* - bundan başqa, *üstəlik*, *otherwise*, *else*, *or else* - başqa cür, əks təqdirdə.

It was late, so I went home.

It is very fine weather for a walk, but yet I don't think I'll go out.

Go at once, otherwise (or else) you'll miss your train.

Sifətlər və zərflər (Adjectives and adverbs)

14. Sifət ismi, zərf isə feili təyin edir.

15. Zərflərin çoxu sifətin sonuna -ly şəkilçisini əlavə etməklə düzəlir. Sonu -ly ilə bitən sifətlərdən (məsələn: *friendly*, *lively*, *elderly*, *lovely*, *silly*, *lonely* və s.) zərf düzəltmək üçün onlardan soru-a *fashion*, *manner* və ya *way* sözlərini işlətmək lazımdır.

She smiled at me in a friendly way.

16. Mürəkkəb ismi xəbər adlıq hissəsi zərf deyil, sifət olur.

Mürəkkəb ismi xəbər mübtəda ilə ifadə olunmuş şəxsin, yaxud əşyanın aid olduğu sinfi; *It's a pen. She's a doctor* halını. *She's pretty, the book is interesting.* Mürəkkəb ismi xəbər iki hissədən ibarət olur: bağlayıcı feil və adlıq hissə. *Be*, *become*, *seem*, *sound*, *feel*, *taste*, *look*, *appear*, *get*, *remain*, *smell*, *go*, *come*, *turn*, *stay* və s. bağlayıcı feillərdən sonra zərf deyil, sifət işlənir.

Your friend *seems* very nice.

He *looked* stupid.

They *remained* sad even though I tried to cheer them up.

Please, *be* quiet.

17. Keçmiş zaman feili sifətinin (Participle I) qarşısında zərf işlənir.

Two people were seriously *injured* in the accident.

The meeting was very badly *organized*.

18. *Good* - sifət, *well* - zərfdir. Lakin, "well" ("in good health") hal, vəziyyət bildirdikdə və digər hallarda sifət kimi işlənir.

I don't feel very well.

He is not a well man.

Is she well enough to travel?

It seems that all is not >vell at home.

All is well that ends well.

It would be well to start early,

to be/to feel *well/bad/ill* - özünü yaxşı/pis/xəstə hiss etmək Bu mənədə to feil *good/badly* isə düzgün deyildir.

Lakin, sağlam və güclü mənasında, həmçinin özünü xoşbəxt, arxayın, özünə inamlı hiss etmək mənasında to feel good işlətmək olar.

Can you speak into my good ear? I don't feel too good today.

It makes me feel good to know my work is appreciated.

It made me feel good when I heard her coming.

Mürəkkəb zərflər (compound adverbs): sometimes, somewhere, anyhow, anywhere və sair.

Düzəltmə zərflər : (derivative adverbs)

I ly = 1) sifətin sonuna + **ly** = openly, angrily
2) isimin sonuna + **ly** = daily, partly

II ward (s) = məs :
Homeward – evə doğru
Forward --- irəli
Upward – yuxarı
Downward – aşağı
Backward (s) – geriyə
Seaward – dənizə doğru

Kəmiyyət və dərəcə zərfləri

Much - əsasən sual və inkar cümlələrdə olur. Təsdiq cümlələrdə isə adətən much əvəzinə a lot, a great, (deal) işlədilir

Məs : Did you enjoy the film much ?

She hasn't spoken much .

I miss my family a lot .

Hardly bu zərflər adətən :

Scarcely any + törəmə, ever – sözləri və

Rarely -can, have, be vəs. Feillərdən sonra işlənilir

No sooner

Məs: I can hardly believe it

“Hardly” olan cümlələrdə cümlə (feil) təsdiqdə olur. Ancaq, ümumi məna inkarda olur .

There is hardly any tea left – heç çay qalmayıb (coş az qalıb)

Ədəbiyyat

1. O. Musayev, Bakı: Azərtədrisnəşr, 1960.
2. İngilis dilinin qrammatikası: praktik və nəzəri: ali məktəb tələbələri üçün dərslik /O.İ.Türksevər; A.Hüseynov. Bakı: Qismət, 2007. 587, s.
3. Качалова К.Н., Израилевич Е.Е. Практическая грамматика английского языка. /К.Н. Качалова, Е.Е. Израилевич.- Киев: Методика, 2003.
4. Ильиш Б.А. The Structure of Modern English Language/Б.А. Ильиш.- Ленинград: Просвещение, 1971 - 366 с.
5. Смирницкий А.И. Морфология английского языка/ А.И. Смирницкий.- Москва: Издательство литературы на иностранных языках, 1959 - 443 с.
6. <http://www.englishpage.com/minitutorials/adverb.htm>

Açar sözləri: İngilis dili, zərf, müəkkəb zərflər, düzəltmə zərflər

Key words: English, adverb, compound adverbs, derivative adverbs

Ключевые слова: Английский язык, наречие, составные существительные, производные наречия

Summary

There is written about adverbs, their structure, types of meaning in this article. Then it is given adverbs of place which are divided into definite and indefinite groups. We can see here the most commonly used ones among them. Moreover, their usage in sentences is also clear in this article. Then it is given time adverbs of definite and indefinite and their usage in sentences.

Резюме

В этой статье рассказывается об обстоятельствах, о их структурно- семантических свойствах. Затем предоставляется обширная информация об обстоятельствах места. В этой статье рассказывается, что обстоятельства места разделяются на две группы: определённые и неопределённые. Так в статье указаны самые больше употребляемые из этих обстоятельств. После обстоятельств места автор говорит об обстоятельствах времени, об употреблении этих обстоятельств в предложении и приводит пример

RƏYÇİ: dos. L.Ələkbərova

YENİDƏN-YAZMA ÖRNƏYİ “MAHMUD VƏ MƏRYƏM” ƏSƏRİ

İçin Azərbaycan ədəbiyyatının önəmli yazıçılarından biridir. Ona hər zaman həm Azərbaycanda, həm də ölkəmizdən kənar da yüksək dəyər verilmişdir. Məsələn, L. Anninski onun haqqında "Elçin möcüzələri sevir, o zərif və mehriban nağılıdır, o kədərli bir sehrkardır, bərq vuran, qızılı, gümüşü rənglərə üstünlük verən impressionistdir..." söyləyirsə, Y. Şklovski "Yazıçı çox böyük həssaslıqla və incəliklə qəhrəmanlarının ən adi hərəkətini, əhval-ruhiyyəsini, hiss və fikirlərini duyub təsvir edən rəssam kimidir" deyir.

Akademik M. Arif "Həzrlə keçmiş, ayıqlıqla yuxunu, həqiqətlə xəyalı, real hadisələrlə nağılı... daxili dialoqlardan... dramaturji səhnələrdən, mozaik parçalardan, mübaliğə... üsulundan istifadə etmək təsvirlərinin emosional qüvvəsi" ilə seçilən sənətkar kimi dəyərləndirir. Görkəmli rejissor, dramaturji materialı və dram əsərlərinin "dilini yaxşı bilən" professor M. Məmmədov isə Elçini "...saxtını həqiqətdən, elmi-nəzəri mülahizəni doqmatizmədən, ehkamçı və subyektiv fikirlərdən seçməyi bacar"an yazıçı kimi nəzərdən keçirir. Bütün bu sitatlar Elçin yaradıcılığına verilən dəyəri sübut edir.

Nizami Tağısoy bir məqaləsində onun yaradıcılığının mühüm cəhətinə diqqət edərək yazır: "Bütün bunları nəzərdən keçirdikdə görürük ki, bir tərəfdən, folklorizm, dastançılıq, nağılılıq, digər tərəfdən, tarixilik Elçin dramaturgiyasında daha aktual problemə çevrilməklə, nəinki ədəbi-tarixi, həm də nəzəri-estetik mahiyyət kəsb edir. Elçin tərəfindən dastan materialı, yaxud tarixi hadisə bədii obrazlılığın və konfliktin mənbəyi kimi istifadə olunmaqla, mühüm janr-üslub və formayaradıcı faktor rolunu oynayır. Folklor, dastan elementləri və tarixi mənbələrə, hadisələrə müraciət Elçin yaradıcılığında müxtəlif bədii vəzifələri yerinə yetirir - xalq qəhrəmanlarının tipikləşdirilməsi, psixoloji detal, peyzaj və portretin əsası, kompozisiya və süjetin təşkilinə kömək, əsərin fəlsəfi-rəmzi mətnini müəyyənləşdirməyə xidmət edir. Yəni müəllif işləyib hazırladığı folklor materialına müraciət etməklə, tarixi faktları göstərməklə, onlara yeni ruh verir. Bu materialı kanonik janr axarından kənarlaşdırıb ona yeni həyat bəxş edir. Bunun nəticəsində janr nöqtəyi-nəzərdən qeyri-adi, maraqlı əsər yaranır ki, o ənənəvi qaydaları yeni təqdimat axarına tabe edir. Beləliklə, təsvirin mərkəzində xüsusi, ayrıca insanlar arasında olan münasibətlər dayanır." Elçinin yaradıcılığının məhz bu tərəfini əsas götürərək "Mahmud və Məryəm" əsərinin Türkiyə ədəbi mühitində yerini nəzərdən keçirəcəyik.

"Mahmud və Məryəm" əsəri ilk dəfə Türkiyədə 1994-cü ildə nəşr edilmişdir. İlk tərcümə İldeniz Kurtulana məxsusdur. Sonrakı illərdə isə Ali Duymaz tərəfindən tərcümə edilmişdir. Bundan başqa Əfəndiyevin "Mahmud və Məryəm" əsərinin əsasında film çəkilmişdir. Film çəkilir-çəkilməz Türkiyə mediasında Elçin Əfəndiyevin əsəri haqqında müxtəlif məqalələr dərc olundu. Bu məqalələri birləşdirən cəhətlər isə əsər və kino haqqında müsbət fikrin olması idi: Emrah Güler "Historical romance set to hit the right notes", Ahmet Tolqay "Bir Elçin yapıtı daha: "Mahmut ile Meryem", Hanife Özer "Yeniden-yazım örneği olarak Mahmut ile Meryem romanı" ...

Ahmet Tolqay yazır: "Bu filme giderken, masalsı öykünün Efendiyev'e ait olması ilgimi en fazla çeken durumdu. Politikayla da ilgilenen ve şu anda Azerbaycan Başbakan Yardımcılığı görevini yürüten Elçin Efendiyev, Azerbaycan'ın en ünlü yazarlarından biri. "Mahmut ile Meryem" onun 31 yıl önce kaleme aldığı çok tanınmış bir romanı.

Efendiyev destansı bir dille kaleme aldığı eserinde, Yavuz Sultan Selim dönemindeki Anadolu'ya eğiliyor ve o günün atmosferinde yaşanan olanaksız ama tutkulu bir aşkı anlatıyor. Türk - Azerbaycan ortak yapımı olarak sinemaya uyarlanan roman, pahalı bir prodüksiyonla, dönemin dekoruna ve gerçeklerine özen gösterilerek, görsel bir şölen halinde yansıtıldı. Filmin yönetmeni Mehmet Ada Öztekin... Elçin'in romanını senaryolaştıranlar ise Yerkən Kahraman ve Eşref Dinçer.

Bundan başqa Ahmet Tolqay əsərdə çox incə bir məqama toxunaraq yazır: "Dinin tabu olduğu bir dövərdə, fərqli dinlərdən iki gəncin aşkınu konu alan romanı için Elçin Efendiyev şu açıqlamada bulunuyor: "Aşk din ve tabu tanımıyor. Aşk manevi temizlik ister. Manevi temizlik de, tüm dinlerde var. Bu manevi temizlik üzerinde fərqli dinlər arasında da böyük aşklar yaşana bilir."

Əsər haqqında ən maraqlı və dəyərlı məqalə Hanife Özerin tədqiqatıdır. Hanife Özer əsəri ən incə detalına qədər incələmiş və maraqlı qənaətə gəlmişdir. Bildiyimiz kimi "Mahmud və Məryəm" əsəri "Əsli və Kərəm" dastanının motivləri əsasında yazılmışdır. Hanife Özer də məhz diqqətini bu iki əsərdəki fərqli və oxşar cəhətlərə yönəltmişdir. Əsəri "yeniden-yazma" örneği hesab edən tədqiqatçı bu termini belə izah edir: "Edebiyatta "metinlerarası ilişkiler" bağlamında ele alınan "yeniden-yazma," daha önce ortaya konmuş bir metnin/metinlerin ya da o metne/metinlere ait kesitin/kesitlerin çeşitli amaçlar doğrultusunda değiştirilerek, dönüştürülerek yeniden üretilmesi yöntemidir. Kubilay Aktulum "yeniden-yazma" olgusunu genel olarak, hangi türden olursa olsun önceki bir metnin onu taklit eden, dönüştüren, açık ya da kapalı bir biçimde ona gönderen bir başka metinde yinelenmesi olarak tanımlanır. Ayrıışık unsurları, başka metinlere ait parçaları tutarlı bir bütün içerisinde bir araya getirmek, onları düzenleyerek aralarında uyum sağlamak, böylelikle yeni bir metin ortaya çıkarmak, böylece yeni anlam alanları aramak ve yaratmak bu yöntemin temelinde yatan sebepler olarak sıralanır. 1 Yeniden-yazma bir yazarın anonim yahut başka yazarlara ait metinleri değiştirip dönüştürmesi yoluyla olabileceği gibi, bir yazarın daha önce yazdığı kendi metnini/metinlerini daraltmak, genişletmek, derinləştirmek, düzeltmek vb. amaçlar doğrultusunda da gerçekleştirilebilir. Bu bakımdan da söz konusu yöntemi daha geniş bir yelpazede düşünmek gerekir. Nitekim tercüme, aktarma, uyarlama, özetleme, çoğaltma vb. yazma faaliyetlerinin de yeniden-yazma kapsamında değerlendirilmesi söz

¹⁰² Doktorant. Bakı Dövlət Universiteti. kxanlarova@yahoo.com

konusudur. Bununla birlikte yeniden-yazma daha çok tarihsel süreç içinde tanınıp bilinen, geniş kitleler tarafından rağbet edilen eserlerin yeniden üretilmesi yönünde gelişir”

“Əsli və Kərəm” və “Mahmud və Məryəm” əsərlərini müqayisə edən tədqiqatçı fərqli cəhətləri aydınlaşdırmışdı. Əsli və Kərəm dastanında qəhrəmanların əsl adları Mahmud və Məryəmdir. Hadisələrin gedişində adlarını Mahmud və Məryəm olaraq dəyişirlər. Elçin Əfəndiyev isə qəhrəmanların adlarını dastandakı əsl isimləri ilə adlandırmışdı.

Dastanda olmayan, ancaq Elçin Əfəndiyev tərəfindən romana yeni daxil olan epizodlardan biri Mahmudun doğumudur. Dastanda Mahmud Ziyad xanın oğlu, Məryəm isə Qara Keşişin qızı olaraq ölkədə kasıblara verilən bir ziyafətdən doqquz ay sonra eyni gün anadan olurlar. Romanda isə Ziyad xanın yoldaşı Qəmər Banu “uyuz tilki” və “dilsiz ucube” nin tövsiyələri ilə Göyçə gölüne gedib üç gün çimməsi nəticəsində hamilə olur. Dastanda yer almayan məqamlardan biri də Məryəmin doğumu ilə bağlıdır. Bunu müasir oxucunun gerçəklik düşüncəsi ilə əlaqədar olduğunu düşünərək məqalə müəllifi yazır: “Tam tersinə, doğum sırasında Meryem’in annesinin ölmesi, ilerleyen yıllarda Meryem’in bu sebeple kendini suçlu hissetmesi, Baba Keşiş’in kendini kızına adaması gibi olayları, modern okuyucunun gerçəklik algısına yönelik anekdotlar olarak düşünmek mümkündür.”

“Əsli və Kərəm” dastanında siyasi məqamlara toxunulmadığı halda Elçin bu əsərində hadisələrin gedişində siyasi məqamlara toxunulmuşdur: “Anlamsal fərqliliklər Aslı ve Kerem hikâyesinde hiç değinilmeyen siyasal faaliyetler, Meryem ile Mahmut romanına yazar tarafından ilave edilen önemli temalardan biridir. Mahmut’un babası Ziyat Han üzerinden dönemin iki hükümdarı, Şah İsmail ve Yavuz Sultan Selim arasındaki siyasal çekişmeler, bu çekişmelere karşı Ziyat Han’ın izlediği denge politikası, sonrasında çıkan Çaldıran Savaşı’nı Yavuz Sultan Selim’in kazanması, bunun üzerine Ziyat Han’ın yerine Yavuz Selim’e daha yakın isim olan Bayındır Han’ın tahta geçmesi, hemen ardından da Ziyat Han’ı öldürmesi romanın siyasal ve tarihsel fonunu oluşturur. Yine hikâyede olmayıp romanda karşımıza çıkan ve siyasal uzantısı olan bir anekdot da Mahmut’un annesi Kamer Banu’nun, oğlu Mahmut’a taht mücadelesinde rakip olabilecek Ziyat Han’ın kardeşi Cavanşir’i katletmesidir. Kamer Banu’nun bu davranışını annelik güdüləri yanında siyasal hırsına, her sarayda varlığı bilinen iktidar mücadelesine, saray entrikasına bağlamak mümkündür. Romanda okunan ve yöneticileri hedef alan sosyal eleştirilerden bir başkası da ülke gelirleri ve kaynaklarının yöneticiler tarafından halkın yararına kullanılmaması, bir bakıma halkın sömürülmesi konusundadır.”

Dastan və romandakı fərqli məqamlardan biri Sofi obrazı ilə bağlıdır. Hər ikis əsəri tədqiq edən müəllif fərqləri bu cür izaa edir: “Yine her iki metinde Mahmut’un refakatçisi olarak konumlanan Sofu’nun da hikâyedeki işlevi ile romandaki işlevi arasında önemli farklılıklar olduğunu belirtmek gerekir. Sofu, hayatı boyunca önce Kamer Banu’ya, sonra da Mahmut’a hizmet etmiştir. Ancak yolculuk Mahmut’ta olduğu gibi onun iç dünyasında da birtakım değişimlere, ruhsal dönüşümlere sebep olur. Hikâyede Mahmut’a daima sadık kalan, her koşulda onun yanında olan Sofu, romanda daha yola çıkmadan tereddütler yaşayan biridir: Aslında Sofu, rahat yorgan döşөгünü, hazır yemeğini sarayda bırakıp derviş gibi çöllere düşmek istemiyordu”. Bu məqamla bağlı Gülxani Pənah “Elçinin “Mahmud və Məryəm” əsəri və folklor” adlı məqaləsində isə fərqli məqamları deyil, oxşarlıqları yazır: “Əsərdə dastanlarımızla səsləşən lələ obrazı diqqəti cəlb edir. O da qəhrəmanın uğursuz məhəbbətinin canlı şahididir. “Lələlər tarixdə də olduqları kimi, son dərəcə vəfalı, sədaqətli fədakar verirlər. Sofi də belə lələ surətlərindəndir”. Yazıçının yaratdığı lələ obrazı da xalq dastanlarında yaşayan motivlər üzərində köklənmişdir. O da Mahmudla Məryəmin arxasınca diyarbadıyar gəzir. Onun çəkdiyi əzablar Sofi lələnin ürəyini göynədir. Xəstələndə ana kimi qayğısını çəkir. Kərəmə qarşı insafsızlıq edəndə xalq ədəbiyyatından gəlmə motivlər üstündə yenidən bu obrazı kökləyən yazıçı dastanlarda lələlərə məxsus sədaqət, vəfa kimi yüksək keyfiyyətləri bu obrazda cəmləyir. O da dastandakı lələ kimi öləndən sonra Mahmudla Məryəmin qəbrinin yanında mücavir olur: “Sofi Mahmud ilə Məryəmin qəbrinin yanında mücavir idi”.

Elçin Əfəndiyev əsəri yazmaq üçün xalq dastanından faydalansa da, məkan və obrazlarda bir çox fərqli məqamlar vardır. Məsələn, romanda Gürcüstan, Kayseri, Hələb kimi məkanlara rast gəlinmir, bunun əksinə Keşişin Gəncədəki kiçik evi, Azərin kəndi, Çaldıran ovası, Müqəddəs ev, Süleymanın Ərzurumdakı sarayı dastanda yoxdur. Bütün bu özəlliklər onu sübut edir ki, Elçin dastandakı hadisələri olduğu kimi təkrar etməmiş, özünəxas dəyişikliklər etmiş,öz yaradıcı təxəyyülündən faydalanmışdır. Bəs hər iki əsərin ortaq özəllikləri hansıdır?

Əsərdəki ortaq xüsusiyyətlərdən biri əsər qəhrəmanlarının ölüm səhnəsidir. Gülxani Pənah “Leyli və Məcnun” əsərini xatırlayaraq yazır: “İki sevən aşiqi bir qəbirdə dəfn etmək motivləri dastanlarımızda öz əksini tapmışdır. Məhəbbət dastanları içərsində “Leyli-Məcnun” və “Əsli-Kərəm” dastanlarında uğursuz məhəbbətin faciələrini yaşayan hər iki aşiq bir məzarda dəfn olunur. Onların sevgisinə mane olan şəx qüvvələr lə'nətlənir. Bunlar basdırılan qəbirlərdə də bir müqəddəslik vardır. “Mahmud və Məryəm” əsərində də yazıçı bu motivdən bəhrələnərək onların ölümündən doğan ümumxalq kədərini daha təsirli əks etdirə bilmişdir.”

Nəticə olaraq Hanife Özer hər iki əsərin təhlilində belə qənaətə gəlir: “Aslı ve Kerem hikâyesi ile Mahmut ile Meryem romanı yapısal bakımdan karşılaştırıldığında iki metnin tür özelliklerini de göz önünde bulundurmak gerekir. Alt metin bir halk anlatısıdır ve modern bir metin olan Mahmut ile Meryem’in yapısal imkânlarından yoksundur. Roman türünün genişlemeye, ayrıntıya inmeye, tasvir, tahlil, monolog, bilinç akışı vb. anlatım tekniklerinden yararlanamaya açık bir tür olması, romancının anlatısı için uygun gördüğü söz konusu tekniklerden seçme yapmasını olanaklı kılar. Nitekim iki metin arasındaki yapısal unsurlar karşılaştırıldığında benzerliklerin yanında önemli farklılıklarında da olduğu görülür. Anlatıcı ögesi hususunda iki metnin birbirinde çok uzak olduğunu söylemek pek mümkün değildir. Yazar, yeniden-yazma yönteminin genişletme

imkânlarından yararlanarak da romanına, alt metinde bulunmayan olayları, kişileri, mekânları, motifleri eklemiş, böylece metninde yeni anlam alanları yaratmıştır. Romana eklenen her kişi, bir düşünce ve ya sorunu temsil eder özelliğe sahipken tespih tanesi gibi dizilen yan olaylar da benzer işlevlerde kullanılmışlardır. Efendiyev, yeniden-yazmanın dönüştürme yönteminden de faydalanarak iki metinde ortak olan kişilerin karakterlerinde birtakım tasarruflarda bulunmuşur.”

Ədəbiyyat

1. Adıgüzel S. Elçin:Edebiyat sosyolojisi açısından romanları: Ankara: 2011
2. Axundova Elmira . Dünnyada bundan qəmli hekayət yoxdur\ 525-ci qəzet 2014, 8 mart
3. Ahmet Tolgay: Gündem Kıbrıs: 2013
4. Duymaz Ali . Mahmut ile Meryem: İstanbul:1997
5. Gülxani Pənah. Elçinin “Mahmud və Məryəm” əsəri və folklor\ 525-ci qəzet.
6. Güler Emrah . Historical romance set to hit right notes\ Hüriyyət daily news
7. Özer Hanife. Yeniden-yazım örneği olarak Mahmut ile Meryem Romanı\ FSM İlimi Araştırmalar İnsan ve Toplum bilimleri dergisi. 2017, sayı 10.
8. Tağısoy Nizami. Elçin yaradıcılığı: görünən və görünməyən tərəflər\ 525-ci qəzet 2009,15 aprel

XÜLASƏ

Elçin Azərbaycan ədəbiyyatının önəmli yazıçılarından biridir. Elçinin əsərləri nəinki Azərbaycanda, dünya ölkələrində oxunur. Onun əsərləri Yusif Gedikli, Ali Duymaz, İldeniz Kurtulan kimi tədqiqatçılar tərəfindən türk dilinə tərcümə edilmişdir. Elçinin əsərləri Türkiyədə Turkey Sedat Adıgüzel, Murat Tan, Rahim Tarım , Ayşe Yılmaz və s. kimi tədqiqatçılar tərəfindən araşdırılmış və bu haqda bir çox elmi məqalələr yazmışlar. Bu tədqiqatçılar Elçinin yaradıcılığı haqqında maraqlı faktlar aşkarlamışlar. Onun ən maraqlı əsərlərindən biri “Mahmud və Məryəm” əsəridir. Bu əsər xalq dastanı olan “Əsli və Kərəm dastanı əsasında yazılmışdır. Əsər haqqında maraqlı məqalə müəllifi olan Hanife Özer “yeniden-yazma” örnəyi adlandırmışdır.

Açar sözlər: Elçin, “Mahmud və Məryəm”, Türkiyə, ədəbi mühit, yeniden-yazma

SUMMARY

Elçin is an important figure of Azerbaijan literature. Elcin’s works are read at abroad. A lot of article, dissertation, academic work are dedicated to his work. Yusif Gedikli, Ali Duymaz, İldeniz Kurtulan translate writer’s work from Azerbaijan language to Turkish language. In Turkey a lot of interesting scientific article had printed by Sedat Adıgüzel, Murat Tan, Rahim Tarım, Ayşe Yılmaz and i . These literary critics had written interesting facts of about Elcin’s work. His the most interesting work is “Mahmud and Maryam”. In Mahmut with Meryem, which was published in 1984 as a novel, the author took the story of Aslı and Kerem as a sub-text and produced a modern text by using the re-writing method.

Keywords: Elçin, “Mahmud and Maryam”, Turkey, literary theoretical opinion, re-writing

RƏYÇİ: dos.E.Vəliyeva

Ли Цинцин¹⁰³
МЕТАФОРИЗАЦИЯ ЗООНИМОВ И ФИТОНИМОВ
(на материале русского языка)

Известно, что национально-культурная специфика языка тесно связана с окружающей действительностью: природными явлениями, животными и растениями, отражающимися в первую очередь в лексике, возникающей в результате образного и переносного употребления этих явлений. Особое место при рассмотрении национально-культурной специфики словаря занимают наименования представителей мира фауны и флоры—зоометафоры и фитометафоры.

Зоонимы. Животные всегда играли и играют важную роль в жизни человека. Ещё древние занятия человека вырабатывали в нем необходимость наблюдать за животными. Языковое сознание для выражения стандартов качеств человека прибегает к номинациям домашних, диких, экзотических животных, общим наименованиям и названиям частей тела(4, с.40).

Зооморфная метафора регулярно попадает в поле зрения исследователей. Е.М.Вольф выделяет их оценочную функцию: “Четкие и постоянные оценочные коннотации несут метафоры типа животное – человек. Цель этих метафор —приписать человеку некоторые признаки, которые всегда или почти всегда имеют оценочный смысл, так как перенос на человека признаков животных подразумевает оценочные коннотации. Сами названия животных оценки не содержат...”(2, с.59). Итак, зоометафоры приписывают человеку морально-этические и социально-коммуникативные свойства, напоминающие внешние черты или поведенческие характеристики животных.

В. В. Богданов выделяет следующие лексико-семантические группы зооморфных метафор:

1) социально-культурный статус (социальная принадлежность, профессия, культурные нормы и обычаи, уровень образования, место жительства, семейное положение), 2) биолого-физиологические данные (пол, возраст, состояние здоровья, наличие или отсутствие физических недостатков), 3) психологический тип (темперамент, интровертная или экстравертная ориентация, элементы патологии), 4) текущее психологическое состояние (настроение, актуальные для настоящего момента знания, цели и интересы), 5) степень знакомства коммуникантов, 6) внешний вид (одежда, манеры) и др(1, с.28-29).

На основании группировки В.В.Богданова в данной статье зоометафоры рассматриваются в следующих группах:

Животные

а) Домашние животные

1) Домашние животные, характеризующие внешние черты человека: лицо, глаза, брови, волосы, нос, рот, шея и т.д., например: “лошадиное лицо”, “лошадиные зубы”, “лошадиная грива”(о густых волосах); “глаза собаки” или “бычьи глаза”(злобный взгляд); “глаза овцы”(оловянные глаза); “свинные” или “пороссячьи глазки”(маленькие глаза); “нос как у мопса” (приплюснутый нос); “козлиная борода”; “курчавый как баран” или “завиться барашком”; “кудрявый как пудель”; “заячья губа”; “куриная грудь”; “верблюжий горб”; “волоокая красавица”; “усы как у кота”; выражение лица, как у сытого кота”(довольное лицо); “телячье выражение”; “ослиные уши”(большие уши).

Часто “лошадь” и “кобыла” характеризуют рослую и крепкую женщину, а “жеребец”— крупного или подвижного мужчину. Как правило, “боров”, “кабан” или “хряк” характеризуют толстых и грузных мужчин, для обозначения неуклюжести, неповоротливости женщины—“корова” или “кобыла”. “Вол” выступает как образ нещадно трудящегося человека, “кляча”— изнуренного, физически слабого человека, “коза”— резвой, бойкой девушки. “Дохлая кошка” или “драная кошка”— часто как образ худой, болезненной женщины.

б) Дикие животные

“Крокодил(крокодилица)”, “жаба”, “крыса”, “мартышка”, “макака”, “горилла” и “обезьяна”—о некрасивых, уродливых женщинах, например: “уродливая жаба”; “Твоя дочка страшная как обезьяна! Кто ее такую замуж-то возьмет?”. Помимо этого, “макака/мартышка/обезьяна” описывают гримасничанье.

“Жабьи глаза”, “совиные глаза”, “глаза, как у филина”, “глаза, как у вареного рака” выражают большие и выпуклые глаза; “мышьиные/крысиные глазки”—маленькие, а “змеиные глаза”—злобные. Для красивых эмоциональных и голубых глаз — “газельи глаза”.

Наряду с этим, употребляются и следующие выражения: “жабий рот”; “лягушачий рот”(большой рот); “усы, как у моржа/барсука”; “волосы ежом”; “львиная грива”; “тигриная походка”; “стройна как лань/газель/козочка” (о женщине), а “олень”— о мужчине; “выдра” (о худой, вредной женщине); “жираф”(для высокого с длинной шеей человека); “руки, как у гориллы/орангутанга”; “хорек” (о слабом маленьком мужчине); “серая мышка”; “крысиная мордочка”.

В русской языковой картине мира выражение “соболиные/собольи брови” означает красивые брови: “Особенную красоту придавали ее глазам ее брови— густые, немного надвинутые, настоящие соболиные”(«Вешние воды» И.С.Тургенев). “Бегемот(гиппопотам)”—образ толстого неуклюжего человека, а “слон (слониха/слоненок)”, “медведь(медвежонок)”, “горилла”—образы высоких, сильных, крупных людей, например: “сила как у

¹⁰³ Филологический факультет. Кафедра русского языкознания. Магистрант II курса. БГУ

медведя/медвежья сила”, “сильный, здоровый как медведь”.

2) Домашние и дикие животные, обозначающие внутренние характеристики человека:

а) Домашние животные

“Собака” является образом злого, грубого, сварливого человека: “пес”, “пес смердящий”, “барбос”, “злой как собака”; или наоборот, образом верного человека: “собачья преданность/привязанность”, “верный как пес”, “как верная собачонка”. “Собака” также является образом физически истощенного, голодного человека: “устал как собака”, “голодный как собака”.

“Свинья/свинтус/хавронья/чушка/свиненок/поросенок/хрюша” характеризует грязного, нечистоплотного, неряшливого человека, например: “грязный, как свинья”, “свинская жизнь”, “свинство”.

Образом глупого и упрямого человека является “осел/ишак”. В отношении тождества с данным образом вступают культурно маркированные единицы “баран”, “бык”, например: “упрям как бык”; “уперся, как баран”, “смотрит как баран на воду”; “валаамова ослица”. “Овца/овечка”— о робком, безответном человеке. “Верблюд”— нагруженный чем-либо человек.

“Заяц”—образ трусливого человека или безбилетника, например: “ехать зайцем”. “Агнец(овечка)—кроткий, послушный человек, например: “кроток/смирный как агнец”, “прикинуться агнем”; “послушная овечка”. “Еж” как образ неуживчивого человека. “Живуч, как кошка”— о том, кто может приспособиться к лишениям, выжить в любых условиях. “Гиена”— о жадном человеке, например: “с жадностью гиены”.

“Вол/лошадь”—о трудолюбивом человеке: “лошадиный труд”, “ломовая лошадь”. “Конь”— опытный человек: “старый конь борозды не испортит”. “Боров” из выражения “Ленивый как боров” характеризует ленивого человека. В этом же значении выступает “байбак”: “лежать как байбак”.

б) дикие животные

“Улитка” и “черепаха” означают медлительного, нерасторопного человека. “Хомяк”—о нерасторопном, неповоротливом человеке. “Ловкий, как обезьяна”, “лазить/прыгать/карабкаться как обезьяна”; или “обезьяна”— о том, кто рабски, слепо подражает другим: “Ловкость и щегольство молодого франта не понравились гордому боярину, который прозвал его остроумно-французской обезьяною” (Пушкин).

“Зубр”—о человеке, который упорно держится своих отсталых взглядов. “Волк”—образ жестокого бессердечного человека: “волчья натура”, “волк в овечьей шкуре”. Однако “волк” также имеет и положительную коннотацию. Образ “волка” кладется в основу стандарта нелюдимого, сильного, опытного человека: “глядеть бирюком/волком”; “старый/травленный волк”; “не за то волка бьют, что сер, а за то, что овцу съел”; “несподручно волку с лисой промышлять”. “Медведь”— эталон малокультурного неуклюжего человека: “не дал Бог медведю волчьей смелости, а волку медвежьей силы”.

Хитрость “лисы”: “лиса все хвостом прикроет”; “лиса хвостом замывает”; “лисичка всегда сетей волка бывает”; “близ норы лисица на промысла не ходит”— становится образом для репрезентации лукавого человека, лстеца.

“Крыса” является эталоном неприятного, вредного человека;злую женщину называли “крысухой”. Кроме этого, “крыса/мышь”— образ бедного человека: “церковная мышь/крыса”.

“Лев”— о храбром человеке: “храбрый как лев”, “драться/сражаться как лев”. “Крокодил”, “шакал”, “змея”— образы жестоких, бессердечных людей; однако, “змея” также означает умного человека : “змеиная мудрость”. “Росомаха” о рассеянном или неряшливом, беспечном человеке: “Ты что росомахой такой бегать? Не причесана...растрепа”(Горьк.).“Страус”— образ трусливого человека, а “уж”— коварного, хитрого, изворотливого: “пронырливый уж”. “Енот-полоскун”— о чистоплотном человеке. “Червяк” становится образом жалкого, ничтожного человека .

3) Домашние и дикие животные, обозначающие социально-культурный статус человека(социальную принадлежность, профессию, обращение):

а) Домашние животные

“Котенок и “щенок” характеризуют неопытных людей в обществе, например: “тыкаться как слепой котенок/щенок”, а “конь”—опытного: “старый конь борозды не испортит”,или устойчивое словосочетание “собаку съест” — о знающем, ловком, искусном в каком-либо деле человека.

Отношения между людьми выражаются такими образами, как: “как кошка с собакой живет”; “как собаки грызутся/лаются”; “паршивая овца всё стадо портит”; “два медведя в одной берлоге не живут”.

“Зайчонок”(зайка/зая/заечка/зайчуша), “котенок”(котеночек/кошечка/кисонья/кисуля/киска), “ласточка” выступают в качестве обращения к девочкам или женщинам, а “зайчик”(зайчонок), “котик”— мальчикам или мужчинам.

б) Дикие животные

“Крыса” и “хомяк” являются продуктивными эталонами служащих людей, например: “канцелярская крыса”, “архивная крыса”, “бухгалтерская крыса”, “библиотечная крыса”, “штабная крыса”, “тыловая крыса”, “офисный хомячок”;“ищейка” и “легалый”— служащие в полиции(о сыщиках, полицейских шпионах).

Для характеристики многоопытного человека употребляется “травленный /старый волк” или “стреляный зверь”. “Лев” характеризует человека, пользующегося особым успехом в светском обществе, например: “Да ведь ты не

знаешь, - ответил Аркадий, - ведь он львом был в свое время...Ведь он красавцем был, голову кружил женщинам”(«Отцы и дети»)И.С.Тургенев).

Штицы

1) Домашние и дикие птицы, характеризующие внешние черты человека:

а) Домашние птицы

“Гадкий утенок”— о ком-нибудь, чьи красота, достоинства пока не видны, но раскроются в будущем. “Пигалица”— о низкорослой, невзрачной женщине; “вырядиться как петух”, “индейский петух” и “вырядиться как попугай/курица” имеют значение “нелепо одеваться”. Наряду с этим, употребляются и следующие выражения: “гусиный шаг”(гусиная походка); “утиная походка”(ходить как утка); “идти пава павой”; “гусиная кожа”; “утиный носик” и т. д.

Эталон приятного голоса— “канарейка” или “соловей”.

б) Дикие птицы

“Сокол/соколик”и “орел” служат образами молодых способных мужчин: “ясный сокол”, “орел парень”, “орел-орлом”. “Орлиные глаза/взгляд/взор”; “соколиные очи”—озорких глазах. “Лебедь/лебедушка”, или “ласточка”, “голубка” и “перепелочка” дают представление о красивых молодых и грациозных женщинах.

Образ “ворона” описывает черные волосы человека, “волосы цвета вороного крыла”. “Воробей”—о заурядном мужчине: “Они остановились возле мерно журчащего фонтана: высокая молодая красавица и жалкий стареющий воробей”(«Московская сага» В.Аксенов).

Образами высоких, длинноногих людей являются “цапля”, “аист”, “журавль”и “страус”, например: “журавлиные ноги”; “Проклятая цапля! Он, верно, завидует, что я сижу в директорском кабинете и дочиниваю перья его превосходительства”(Гоголь).

Кроме вышеприведённых примеров, в русском языке существуют еще такие выражения, как: “совиное лицо”; “совиные глаза”; “сорочьи глаза”; “смотреть коршуном”; “совиные брови”; “воробьиный нос”, “птичий нос”, “ястребиный/орлиный нос”; “ярко, вызывающе одетый, как павлин/фазан/канарейка”.

2) Домашние и дикие птицы, характеризующие внутренний мир человека (характер, личность, темперамент, физическое и психологическое состояние):

а) Домашние птицы

“Слепая курица”—образ близорукого, плохо видящего человека: “Слепой курице все пшеница”; “мокрая курица”—образ неуверенного трусливого нерешительного человека. “Петух”—о задорном, заносчивом человеке, забияке. “Гусь/гусак”—образ плута и пройдохи, злого человека: “гусь лапчатый”, “чванливый гусак”, “как с гуся вода”.

“Голубиная душа”—о добром человеке. Признаки слабости, незащитности неопытности репрезентируются посредством образа “птенец”. Люди, которые рано встают, рано принимаются за работу или выполняют что-либо, вербализуются посредством образа “ранняя пташка”.

Человек, который не имеет собственного мнения, повторяет чужие слова, поведение, воплощается в образе “попугай”: “попугайчи ухватки(шутовские поступки)”; попугайничать.

Нескладный, медлительный и непонятливый человек воплощается в образе “тетеря”, например: “сонная тетеря”(о вялом, сонном человеке); “глухая тетеря”(о том, кто глух, не слышит); “ленивая тетеря”; “топчется на одном месте, как тетерев на току”; “тетереву вся зима одна ночь”; “мужик— деревня, тетеря”. Образ “индюк” характеризует глупого, заносчивого, надменного человека: “надулся как индюк”(о том, кто имеет гордый, спесивый и глупый вид).

б) дикие птицы

“Ворон/воронье”— о человеке, приносящем беду, использующем чужое несчастье в своих целях: “старый ворон мимо не каркнет”; “как ворон крови ждет”; “если ворон каркает на церкви, к покойнику на селе, если каркает на избу- к покойнику во дворе”. “Ворона” является образом нерасторопного, неловкого человека, ротозея, простофили: “Ворона!—перебил он вдруг себя. —Пропустил почтовый ящик” (Куприн); “белая ворона”— о человеке, резко выделяющемся чем-либо среди окружающих его людей. Наряду с этим, образ “ворона” часто вступает в оппозитивные отношения с образом “сокол”(со значением смелости) и “пава”(о женщине с горделивой, величавой осанкой и плавной походкой): “сердце соколье, а смелость воронья”; “ворона в павлиньих перьях”— о человеке, стремящемся казаться выше своего положения; “ни павы, ни вороны”— о человеке, отошедшем от своей среды и не приставшем к другой.

“Сорока”— болтливый, шумный человек, сплетник: “всякая сорока от своего язычка погибает”; “сорока на хвосте весть принесла”; “знать сороку по язычку”. В синонимическом значении выступает “соловей”: “соловей поет, а сам не знает о чем”.

“Сыч”— о мрачном, нелюдимом, угрюмом человеке. “Пингвин/ павлин”— о чванливом, спесивом человеке: “распустил хвост, как павлин”, “павлинья важность”; “самодовольный пингвин”.

“Стервятник”— об алчном, жадном, кровожадном человеке: “жадный как стервятник”. “Бабочка”—живая, бойкая девушка, “орел”—о храбром, сильном, мужественном человеке: “С такими орлами и я

орел!”. “Жаворонок/сова”— о человеке, рано/поздно встающем или рано/поздно принимающемся за работу.

3) Домашние и дикие птицы, обозначающие социальные характеристики

а) *домашние птицы*

“Птица” является образом человека, обладающего теми или иными качествами, занимающего какое-либо общественное или служебное положение: “важная птица”, “мелкая птица”, “вольная птица”(о человеке, живущем свободно).

“Стреляный воробей”, “старый воробей”— об опытном человеке. “Птенец”, “цыпленок” употребляются для характеристики неопытного молодого человека: “неоперившийся птенец”; “наивный цыпленок”.

В русском языке для обозначения верной супружеской любви используются птицы “голубь” или “лебедь”, например: “как два голубка”; “лебединая верность”.

“Глухарь” выступает как образ нелюдимого человека: “Десять лет прожив глухарем, я, конечно, привык к уединению”(Достоевский).

б) *дикие птицы*

“Баклан” является образом солдата, поступающего на военную службу осенью, “щегол”—образ новобранца, “курский соловей”—образ специального певца, “ночная бабочка”— распутная женщина.

“Кукушка” является образом женщины, которая бросает своего ребенка, например: “кукушкины дети”— подкидыши.

III *Рыбы*

1) Рыбы, выступающие в качестве физических характеристик человека, например: “рыбьи глаза”; “ершистые брови”; “ершистые волосы/стоять ершом”; “акуля пасть”, “щучья пасть” (большой рот) и др.

“Селедка”, “килька” и “вобла” являются эталонами тощих, худых людей, например: “И ешь-то ты немало, а все не в коня корм. Худа, как селедка”. “Малявка”—человек низкого роста. “Камбала” описывает человека с неправильным ртом. “Каракатица” является эталоном коротконового, неуклюжего человека(обычно о женщине).

4) Рыбы, обозначающие характер, личность, темперамент, физическое и психологическое состояние человека : “Ихтиозавр”— о человеке крайне отсталых взглядов. “Угорь”— о ненадежном оборотливом человеке: “скользкий как угорь”, “витья угрем”.

“Акула”— образ жадного человека. “Пескарь”— о трусливом мещанине: “премудрый пескарь”(М.Е.Салтыков-Щедрин).

3) Отношения между людьми в обществе выражаются в следующих примерах:“акуля схватка”;“рыбешка/рыба”(образ неизвестного человека в обществе); “киты” о человеке, на котором держится все дело: “киты науки”.

IV *Насекомые*

1) Насекомые, характеризующие внешность человека:

“Головастик”— о большеголовых людях, например: “И мальчик какой-то странноватый, на головастика похоже...Голова кажется несоразмерно большой”(«Ф.М.» Б.Акунин).“Глиста/глист, комар” дает представление о тощем человеке.

“Бледная моль”, “тараканьи усы” и “осиная талия—характеризуют облик человека.

“Клоп/малек/жучок/блоха/козявка/букашка/цыпленок”— о низкорослом человеке или о ребенке; “букашка/мошка/муравей”— о слабом человеке.

2) Насекомые, обозначающие деятельностные характеристики человека (характер, личность, темперамент, психологическое состояние)

“Комара не зашибет/мухи не обидит”—образ доброго человека. “Хамелеон”— о человеке, легко и быстро меняющем свои взгляды. “Паук”—о жестоком, коварном человеке, эксплуатирующем чужой труд, вымогающем у другого последнее достояние. “Слизняк”—о безвольном, бесхарактерном ничтожном человеке. “Скорпион”—о злобном человеке. “Гнида”— о ничтожном, мерзком человеке.

Образ трудолюбивого человека—“пчела”, “муравей”: “Работящая как пчела; и на себя, и на людей, и на бога трудится”; “муравей не велик, а горы копает”. Образ ленивого человека—“муха/клещ”. “Трутень”, “пиявка” и “паразит” служат для характеристики человека, живущего за чужой счет. “Стрекоза”— о живой подвижной девочке. “Жук”— образ ловкого человека, плута, пройдохи.

3) Насекомые, обозначающие профессию, социальную принадлежность:

“Офисный планктон”— о служащем в офисе. “Осиное гнездо”, “змеюшник”, “гадюшник”, “как пауки в банке”— о собравшихся вместе злых, враждующих друг с другом людях.

Фитонимы. Причина особого внимания к миру растений заключается в том, что растительные образы занимают одно из ключевых мест в жизни, деятельности, культуре. Однако, базовый образ “растение” является менее продуктивным в сравнении с другими при формировании конкретных образов. Значительную часть образов-фитонимов занимают названия цветов, овощей, фруктов, корнеплодов.

Так, зеленый цвет растений как признак незрелости положен в основу образа молодого, неопытного, неискушенного человека: “молодо-зелено”. “Поросль” и “бутон” являются образами молодого поколения,

молодежи. “Роза” — о миловидной цветущей девочке, женщине. Эталон бесполезного или не оправдавшего надежд человека репрезентируется образом “пустоцвет”.

Представление об особенностях произрастания “выюна” кладутся в основу номинации о ловком, проворном, расторопном человеке, хитреце. При вербализации представлений о человеке, который постоянно переезжает, переходит с места на место, наиболее адекватным становится образ “перекати-поля”. Растение “паразит” описывает того, кто живет за счет чужого труда.

“Камелия” — о женщине легкого поведения. “Скороспелка” объективирует представления о человеке, который очень рано, без достаточной подготовки выступил на каком-либо поприще. “Старый гриб” — при вербализации представлений о старом и малосильном человеке. “Перец” является образом вредного, язвительного человека. “Полынь” становится стандартом неприятного, доставляющего огорчения и боль человека. Важный, влиятельный человек воплощается в образе “шишка”: “шишка на ровном месте”.

“Выжатый лимон” — об обессиленном, уставшем, изнеможденном человеке. “Сморчок” — о маленьком невзрачном или старом, сморщенном человеке. “Огурчик” — о человеке, имеющем свежий, здоровый вид. “Репей” — о зайбливом человеке. “Кактус” — о язвительном человеке.

Отметим и следующие выражения: “лицо как персик”; “нежный как мимоза”; “губы как лепестки розы”; “фиалковые глаза”; “васильковые глаза”; “нос картошкой”; “хвост морковкой” и др. “Репя” и “тыква” постоянно употребляются в значении головы как негативная характеристика.

Итак, метафоризация фитонимов представляет собой небольшой разряд и большинство из них имеет отрицательную оценку.

Таким образом, исследование, проведенное в данной статье, позволяет прийти к выводу, что используемые в качестве средства экспрессивно-оценочной характеристики зоометафоры и фитометафоры в большей степени актуализируют отрицательную оценку человеком признаков животных и растений.

Список использованной литературы

1. Богданов В.В. Речевое общение. Прагматические и семантические аспекты. — Л. 1990.
2. Вольф Е.М. Метафора и оценка/Метафора в языке и тексте. — М.: Наука, 1988.
3. Ожегов С.И. Словарь русского языка. — М.: Советская энциклопедия, 1970.
4. Токарев Г.В. Человек: стереотипы русской лингвокультуры. — Тула: С-Принт, 2013.

РЕЗЮМЕ

В настоящей статье на основе конкретных примеров и фактов, взятых из словарей и художественной литературы, систематизируется и рассматривается метафоризация названий животных и растений в русском языке. В процессе исследования приводятся подробные примеры, рассматривающиеся по различным тематическим группировкам, выступающие активными выразителями национально-культурной специфики русского языка.

Ключевые слова: фауна и флора, животное, рыба, птица, насекомое, растение.

Metaphorization of the zoonyms and photonyms (on the material of Russian)

SUMMARY

The article deals with the figurative use of the names of animal and plant worlds on the basis of the concrete examples and facts from the dictionaries and fiction in the Russian language. In the process of research, specific examples are analyzed. These examples are divided into various thematic groups, which are considered as representatives of the national-cultural specifics of the Russian language.

Keywords: fauna and flora, animal, fish, bird, insect, plant.

Rəyçi: dos.L.Ələkbərova

Ахмедова Г.А, Ахмедова Н.Т.
СЛУЧАИ УПОТРЕБЛЕНИЯ ПРИЛАГАТЕЛЬНЫХ НА НАЧАЛЬНОМ ЭТАПЕ
ОБУЧЕНИЯ

Вся система обучения русскому языку иностранных студентов сводится и подчиняется практической цели – быстрейшему овладению языком в объеме, который позволил бы понимать русскую речь, т.е. развитию речи. Студент должен научиться умению строить речь сознательным путём в соответствии с законами языка и строить её так, чтобы она была понятна для окружающих. И поэтому грамматика занимает центральное место в системе обучения студентов русскому языку как иностранному. Под словом «грамматика» нами понимаются законы языка, на основании которых строится речь, которые следует понимать и знать. Так как грамматика на наших занятиях изучается не ради грамматики, а чтобы дать основу для живой речи учащегося, для понимания речи так и любого текста, то все изучаемые грамматические формы рассматриваются в их употреблении.

Подчеркивая практическую и служебную роль грамматики, подчиненную целям развития речи, мы должны определить наиболее эффективные формы работы по грамматике, максимально обеспечивающие задачи развития активной речи, т.е. речи как средство общения. Нам хочется подчеркнуть, что формы работы по грамматике находятся в зависимости от целей обучения и что в нашей практике работы грамматический материал вводится в таких формах, которые в наибольшей степени отвечают задачам развития речи. Это проявляется в последовательной подаче материала. Объем материала зависит от цели обучения, сроков обучения и от характера самой грамматической темы.

В этой статье речь пойдет об употреблении прилагательных на начальном этапе обучения. С чего начинать систематическое изучение прилагательных? Это может определить сам преподаватель, ибо это во многом зависит от подготовленности студентов, от времени, которым располагает преподаватель для этой темы, от целей, которые ставятся перед учащимися при работе с этой темой. Однако, методически важно, чтобы работа над этой темой велась в определенной системе, а преподаваемый материал был посилен учащимися. При первом знакомстве с именем прилагательным, преподаватель объясняет, что это часть речи, которая обозначает признак предмета и отвечает на вопросы какой? какая? какое? какие?

На доске записываются вопросы в столбик:

какой?	- он = м.р. молодой,	красный	- ой - ый
какая?	- она - ж.р. молодая,	красная	- ая - яя
какое?	- оно - ср.р. молодое,	красное	- ое - ее
какие?	- они - мн.ч. молодые,	красные	- ие - ые

Также важно объяснить студентам, что такое «признак предмета». Преподаватель показывает карандаш и объясняет,

что слово карандаш отвечает на вопрос что?. окончание не имеет, значит, это существительное мужского рода. Что? - карандаш. Это предмет. Какого цвета карандаш? Карандаш красный - это его признак.

Методисты спорят о том что следует ли давать окончания прилагательных параллельно с окончаниями существительных или позднее, когда окончания существительных уже усвоены. Мы придерживаемся второго пути, потому что преимущество второго пути заключается в том, что он даёт возможность быстрее усваивать модели предложений и у учащихся возникает меньше трудностей при усвоении морфологического материала.

Также важно объяснить модель сочетаемости имени прилагательного с именем существительным. Например: красный карандаш, красная сумка, красное пальто, красные ручки и указать на различие между родами и мн. ч. Такой подход позволит сформировать правильное представление о склонении прилагательного и подготовить студентов к изучению падежей, позволит правильно строить предложения.

Работа над установлением связи прилагательного с существительным является неотъемлемой частью изучения данной темы. Поскольку прилагательные, как правило, расположены непосредственно перед определяемым существительным, то установление связи учащихся не очень затрудняет. Однако надо учитывать, что изучение имени прилагательного - это подготовка к усвоению темы «Причастие», а согласование причастий с существительными представляет для учащихся значительные трудности. Поэтому работая над прилагательными нужно сформировать достигшие до автоматизма навыки соотношения прилагательного с существительными, которые могут быть впоследствии перенесены на причастие. Поэтому понимание слова «согласуется» не должно затруднять учащихся. Зависимое слово согласуется с главным - значит, стоит в том же роде, числе, падеже, что и главное слово.

Далее преподаватель сообщает учащимся, что имя прилагательное в русском языке делится на качественные и относительные. Относительные прилагательные означают свойства предмета через его отношение к другому предмету - и это отношение постоянно, оно не меняется «каменный дом, летний день, студенческий билет»

Качественные прилагательные обозначают свойства самого предмета, его качества. Качественные прилагательные обозначают:

1. Величину, размер: большой парк, маленькая аудитория;
2. Цвет: красный карандаш, чёрная машина;
3. Вкус: сладкий чай, горький шоколад;
4. Вес: тяжёлый чемодан, лёгкая сумка;
5. Температуру: жаркий день, холодный ветер;
6. Различные качества людей: добрый человек, культурный студент.

На начальном этапе обучения необходимо отметить важность выработки системы упражнений и теснейшую зависимость системы упражнений от характера грамматического материала, от умело подобранных упражнений, необходимо перейти на автоматизацию речевых навыков.

Для того чтобы вводимый языковой материал усваивался учащимися сознательно необходимо, во – первых, давать достаточное количество однотипных примеров и, во – вторых, учитывать те случаи, когда для понимания изучаемого материала следует проводить сопоставление языковых явлений русского языка. Такая подача материала (речевой образец, однотипные примеры, нужные сопоставления) в силу своей наглядности представляет наиболее экономический путь при сознательном усвоении языковых закономерностей.

Прежде чем перейти к тренировочным заданиям, преподаватель должен познакомить учащихся с группой прилагательных, которые имеют постоянное ударение.

= Прилагательные с окончанием :

- ой: родной, дорогой, большой, холостой.
- Прилагательное с суффиксами:
- ит: знаменитый, сердитый.
- ат: богатый,
- ин: куриный,
- ав (яв) : - кудрявый, величавый,
- анск (янск): - азербайджанский, итальянский.
- йиск: английский, олимпийский.

Прилагательное образованное от существительных при помощи суффикса - ск обычно сохраняют ударение существительного(за исключением тех случаев, когда прилагательные имеют окончания - ой : морской, чужой). Например: январь - январский, комитет – комитетский, Киев – киевский.

Окончание -ый пишется после большинства твёрдых согласных, окончание -ий – после **г, к, х**. Окончания -ый, -ий всегда безударные. Окончания женского рода (-ая) среднего рода (-ое) могут быть безударными и ударными. Ударными они являются в том случае, если в мужском роде им соответствует окончание - ой (какой? какая? какое? большой, большая, большое).

Если в форме мужского рода прилагательное имеет окончание **-ый** или **-ий**, то в женском и в среднем роде будут безударные окончания (новый, новая, новое; маленький, маленькая, маленькое).

- Прилагательное с мягкой основой (осенний, весенний, летний, зимний, синий, домашний, верхний, нижний и др.) не имеют ударение на окончании.

Умело построенная разнообразная система упражнений позволит студентам избежать грубых ошибок и правильно использовать согласование «прилагательное + существительное».

После этого необходимо закрепить эти знания при помощи системы упражнений.

Задание №1. Прочитайте прилагательные с окончанием - ой .

Плохой, молодой, дорогой, родной, холостой, больной, чужой, золотой, прямой, нефтяной, голубой.

Задание №2. Подберите к прилагательным предыдущего задания подходящие существительные.

Задание №3. Прочитайте словосочетания, поставьте ударение.

Летний день, зимний вечер, верхний этаж, английский язык, большой дом, дорогой подарок, киевский торт, знаменитый писатель, кудрявые волосы, поздний час, вечерний поезд, синий цвет, талантливый писатель, вежливый студент, древний город.

Задание №4. Поставьте вопросы к выделенным словам.

Вчера мы посмотрели **замечательный** фильм. Сейчас трудно найти **интересную** работу. На этой улице есть **большая** аптека. Это **красивое** здание. В Баку есть **нефтяные** вышки. Я сделал **домашнее** задание. В нашей группе учатся **красивые** девушки.

Задание №5. Ответьте на вопросы.

Какой это учебник? Какая эта статья? Какое это письмо?

Какие это журналы? Какая эта аудитория? Какой это дом?

Какие это люди? Какой это студент?

Задание №6. Вместо точек вставьте нужные антонимы.

Это новый журнал, а это Это трудное задание, а это

Это большой дом, а это Это широкий проспект, а это
Это очень глупое решение, а это У него есть новый диван, а у неё Это очень красивое здание, а это
. Мне очень весело, а ему

Таким образом основная работа при изучении имени прилагательного ведется над словосочетаниями «прилагательное + существительное». Это необходимо потому, что данная модель частотна, и потому, что она выражает типичные отношения этих частей речи.

Имея ввиду наши практические цели - выяснить методику преподавания разбираемой темы иностранным учащимся, мы должны ограничить себя лишь основными наиболее бесспорными случаями обязательного и возможного употребления прилагательных.

Литература.

1. Г. И. Рожкова. Содержание и форма работы по грамматике при
2. Обучении русскому языку иностранцев. Москва 1964 г.
3. Методика преподавания русского языка как иностранного Москва 1990 г.
4. Е. Б. Захарова - Некрасова Русская грамматика Москва 1980 г.
5. И. П. Озёрская Изучение морфологии на синтаксической основе. Москва 1978 г.

RƏYÇİ: :dos.L.Ələkbərova

Hacıyeva Svetlana Müzəffər qızı¹⁰⁴ ZİYALILIQ VƏ İDARƏETMƏ

Ən qədim dövrlərdən bu günə qədər rəhbər və kollektiv problemi mövcud olub. Ən qədim dövrlərdən bu günə qədər rəhbər və kollektiv arasında münasibət məsələsi həmişə aktual olub. Hər bir dövrə uyğun müxtəlif münasibət prinsipləri mövcud olub və həmin münasibətlərdəki köhnə, konservativ düşüncə tərzini öz yerini daha yeni, daha müasir təfəkkür tərzinə verib. İndiki dövrümüz də bu cəhətdən istisna deyildir.

Məlum olduğu kimi ölkəmizdə kommunist hakimiyyəti dövründə yeganə idarəetmə forması inzibati-amirilik forması idi. Aşağıdan yuxarıya kimi idarəçilikdə elə bir möhkəm sistem mövcud idi ki, bu, cəmiyyətin idarə olunmasından çox kazarmada əsgərlərin idarə olunmasına oxşayırdı. Bütün müəssisələr bir nəfər kimi rayon partiya komitəsinin, bütün rayon partiya komitələri bir nəfər kimi mərkəzi komitənin göstərişlərinə müntəzir idilər.

Kommunist sisteminin dağılması ilə bərabər ondan miras qalmış inzibati-amirilik formasının da dağılması labüd idi. Buna görə azad, müstəqil və demokratik bir ölkədə bütün sahələrdə olduğu kimi idarəetmədə də yeni təfəkkürün yaranma prosesi başladı. Bu təfəkkürün əsas prinsipi ondan ibarətdir ki, kollektivin hər bir üzvü idarəetmə prosesinin subyektinə çevrilir. Artıq müəssisə rəhbərinin qarşısında “farağat” komandası ilə düzülmiş dilsiz-ağızsız kütlə yox, hər birinin öz sərbəst fikri, azad mülahizəsi olan, düşünən bir kollektiv durur. Əlbəttə belə bir kollektivi idarə etmək son dərəcə ağır və xüsusi qabiliyyət tələb edən bir işdir.

Yeni təfəkkürlə idarəetmə böyük bir problemdir və bu problemə müxtəlif aspektlərdən yanaşmaq olar. Bu məqalədə mən adını çəkdiyim böyük problemin kiçik bir hissəsi olan bir məsələyə toxunmaq istədim. Həmin məsələni belə adlandırdımaq olar: Ziyalılıq və idarəetmə.

Əvvəlcə “ziyalı” anlayışı haqqında danışaq. Adətən “ziyalı” sözü dar mənada işlənir. Belə ki, ziyalı – təhsil görmüş, elm, texnika və mədəniyyətin müxtəlif sahələrində xüsusi biliklərə malik olan və əqli əməklə məşğul olan adamlara deyilir. Lakin yüksək təhsil almaq hələ ziyalı olmaq deyil. Ziyalı üçün təhsil zəruridir, lakin kifayət deyil.

“Ziya” sözü işıq mənasını daşıyır. Hər bir sahədə olduğu kimi ziyalıları da kateqoriyalara bölmək olar.

Birinci kateqoriyaya tarixin gedişinə, millətin inkişaf və tərəqqisinə təkan verən ziyalılar daxildir. Onlar öz zəkaları ilə keçmişdən aldığı “ziya”-nı gələcəyə ötürür və dünya sivilizasiyasının yüksələn xətlə davam etməsinə xidmət edirlər. Belə nadir şəxsləri “qlobal ziyalı” adlandırdımaq olar.

Təbiətin və əcdadlarımızın instiktiv olaraq gəlidiyi nəticələri elmi-fəlsəfi əsaslarla əldə edən, milli təfəkkürün formalaşmasında və bəşəri təfəkkürün inkişafında bazis rolunu oynayan belə ziyalılarımız tariximizdə azlıq təşkil edir. Onlar hətta insan zəkasının bilavasitə təmasda olmadığı aləmə də müdaxilə edə bilir, onun gözlə görünməyən və heç vaxt görünməyəcək ultra-mikro- və ultra-makroskopik qatlarını bütün çalarları ilə dərk edirlər. Məsələn, 1141-1209 tarix arasında yaşamış böyük Nizami Gəncəvi “İslam İntibahı”nın XII əsrdə püskürən vulkanı kimi öz ziyası ilə min illəri işıqlandırdıqdadır. Bizə çatan Nizaminin “Xəmsə”sinə Həzrəti Məhəmmədin “Mən elmin dərgahı, Əli isə onun qapısıdır” kəlamı hopmuşdur. Böyük Nizaminin işığından, ziyasından bütün dünya nura qərq olmuşdur.

Ziyalıların digər bir kateqoriyasını “ali ziyalılar” adlandırdımaq olar. Bu təbəqəyə Mirzə Fətəli Axundovdan tutmuş Üzeir Hacıbəyliyə qədər maarifçi-filosof-ədəbləri aid etmək olar. Onların istər şəxsi həyatlarının və istərsə də yaradıcılıqlarının kökündə millətə xidmət etmək ideyası dururdu.

Bu qəbildən olan ziyalılar yaşadıkları dövrün eybəcərliklərini bir cərrah bıçağı ilə kəsməklə yanaşı gələcəyin proqnozunu da verə bildirdilər. Məsələn, böyük Mirzə Ələkbər Sabirin istər lirik, istər satirik əsərlərinə diqqət yetirsək, görürük ki, onun ziyası nəinki öz dövrünə, hətta bu günkü günümüzdə də işıq saçır: “Biz qoca qafqazlı, igid ərlik,

Cümlə hünərmərdlik, nərlik.

İş görəcək yerdə söz əzbərlərik,

Aşıqk ancaq quru, boş söhbətə,

Kim nə deyər bizdə olan qeyrətə?!”

Və ya pulun, maddiyyatın, kapitalın milli dəyərləri, milli qeyrəti üstələdiyi indiki zamanə haqqında deyilməyibmi aşağıdakı sətirlər:

“Adəmi adəm eyləyən paradır,

Parasız adəmin üzü qaradır.”

Ziyalıların üçüncü kateqoriyasını şərti olaraq “əsil ziyalılar” adlandırmaq olar. Cəmiyyətimizdə onların sayı çoxdur. Əsil ziyalılar millətin onurğa sümüyüdür. Onlarsız millət yoxdur. Onlar millətin düşünən beyni, vuran ürəyi və narahat vicdanıdır. Əsil ziyalı kim olduğu barəsində bir misal göstərək. Azərbaycanın görkəmli bəstəkarı mərhum Arif Məlikov müxbirin “Niyə Azərbaycandan getmirsiniz?” sualına belə cavab vermişdir: – “Şəxsən mən ... Yaponiyadan, Almaniya, Amerikadan və s. iş təklifləri alıram, özü də çox yüksək məvaciblə. Ancaq mən imtina edirəm, çünki öz beynimi millətimə vermək istəyirəm.”

Bu da əsil Ziyalı mövqeyidir – xalqa, millətə xidmət etmək, onun dərdinə şərik olmaq nümunəsidir. Beləliklə, “Əsil ziyalı kimdir?” sualına aşağıdakı cavabı vermək olar: Öz yüksək intellekti – təfəkkürü, əqli qabiliyyəti, ali insani keyfiyyətləri ilə xalqa yol göstərən, millətin yoluna işıq saçan şəxsə əsil ziyalı demək olar.

¹⁰⁴ ADPU-nun b/m.

Əsil ziyalı əvvəlcə ətrafdakıların qayğıları haqqında, sonra isə öz şəxsi qayğıları haqqında düşünür. Belə ziyalı istənilən halda işlədiyi kollektivin liderinə çevrilir. Belə ziyalı təbii surətdə nüfuz qazanır. Nəhayət, belə ziyalı istənilən kollektiv üçün ideal rəhbərə çevrilir. Bütün bu deyilənləri yekunlaşdırsa q müasir rəhbərin portreti aşağıdakı şəkildə göz önünə gəlir:

1. Yüksək təhsillidir.
2. Yüksək ixtisas sahibidir.
3. Mədənidir.
4. Yüksək mənəvi keyfiyyətlərə malikdir.
5. Böyük təşkilatçılıq qabiliyyəti ilə yanaşı kollektivin ümumi rəyi ilə hesablaşmaq bacarığına malikdir.

Bu portretin sonuncu ştrixi üzərində bir qədər dayanmaq istərdik. “Kollektivin rəyi ilə hesablaşmaq” dedikdə, müsəssisə rəhbərinin hər deyən sözünü ilə oturmaq nəzərdə tutulmur. Hər bir işçinin istədiyini yerinə yetirmək anarxiyaya gətirib çıxarar. İntizam olmayan yerdə müvəffəqiyyət də yoxdur. Lakin rəhbərin diktaturası deyil, qəbul olunmuş qayda-qanunun diktaturası olmalıdır. Kollektivin hər bir üzvü qəbul edilmiş qayda-qanunları və ümumi tələbləri pozmamalıdır. Rəhbərin vəzifəsi isə həmin qayda-qanunlar çərçivəsində kollektivin işini təşkil etmək və onun istisnasız **hər bir üzvünün** iş borcunu tələb etməkdir.

Demokratiya yaxşı şeydir, lakin o demək deyil ki, kim istəyirsə, onu da etsin. Demokratiya odur ki, insanlar qanunlar çərçivəsində öz hərəkətlərini **könüllü** surətdə məhdudlaşdırırlar. Könüllülük də o vaxt olur ki, həmin qayda-qanunların qəbul edilməsində bir adamın yox, bütün kollektivin iradəsi həyata keçsin. Kollektiv tərəfindən qəbul edilmiş qayda-qanunlara hamı riayət edir. Həmin qayda-qanunlar da insan fəaliyyətini məhdudlaşdırır. Lakin insanlar buna öz hüquqlarının pozulması kimi, demokratiyanın pozulması kimi baxmır. Bunlar hamısı könüllü surətdə baş verir. Buna həyatdan bir misal verək. Heç kəs bizim küçüdə sərbəst gəzmək hüququmuzu əlimizdən almayıb, lakin küçəni keçərkən bu hüquqları işıqfor məhdudlaşdırır. Biz könüllü surətdə onun göstərişlərinə əməl edirik. Çünki əks halda həm özümüzü, həm də ətrafdakıları təhlükə altına qoymuş oluruq.

İstənilən kollektivdə də belədir!

İdarəetmə elmdir və onun problemləri ilə xüsusi elmi-tədqiqat institutları məşğul olur. Biz bu məqaləmizdə həmin elmin nəzəri məsələlərinə toxunmaq fikrində deyilik. Məqsədimiz hər birimizin gündəlik həyatında əhəmiyyətli rol oynayan praktik cəhətlərə münasibət göstərmək idi. Bütün dediklərimizi yekunlaşdırsa, aşağıdakı nəticələrə gəlmək olar:

– Qurma qda olduğumuz yeni cəmiyyət idarəetmə sahəsində də yeni təfəkkür tələb edir.

– Yeni təfəkkürün aparıcı prinsiplərindən biri budur ki, insanların taleyi hansısa məmurun əhval-ruhiyyəsindən yox, qanun və qaydalardan asılı olmalıdır.

– İkinci əsas prinsip ondan ibarətdir ki, istənilən şəraitdə insan hüquqları gözlənilməli və yaranmış konfliktlər şəxsiyyətə hörmət şəraitində, hamı tərəfindən qəbul edilmiş qayda-qanun çərçivəsində həll edilməlidir.

– Və nəhayət sonuncu və mühüm psixoloji prinsip: “kollektiv rəhbərə xidmət etmir, rəhbər kollektivə xidmət edir” prinsipidir. Bu prinsip özündənrazi, tələbbürü yerə-göyə sığmayan, tabeliyində olan adamların fikrinə də tələbbürü yanaşan rəhbərləri inkar edir və onları üzvü (orqanik) şəkildə qəbul edə bilmir.

Bu prinsipi nəzərə almayan rəhbər həmişə kollektivdən ayrı düşür və təkləşir. Ola bilsin ki, kollektivin üzvləri qorxularından üzdən ona gözəl münasibət bəslədiklərini gösərir, lakin əslində onlar təkdirlər. Böyük alman filosofu Şopen-qauer demişdir: “Tək adam Robinzon Kruzo kimi tənha və zəifdir olur. Böyük işlər ümumilikdə görülə bilər.” Hətta ən istedadlı musiqiçilərdən ibarət orkestr də dirijorsuz gözəl səslənə bilməz.

Ədəbiyyat:

1. Babayeva T. Nizami Gəncəvinin ədəbi irsində şəxsiyyət problemi. Bakı: 2000, 200 s.

2. Quliyev T. İnsan resurslarının idarə edilməsi. Bakı, 2013, 828 s.

3. А.Шопенгауэр. Афоризмы житейской мудрости. / Перевод Ю.И. Айхенвальд, под ред. Крыловой Е., Издательство: «Рипол-Классик», 2016, 368 стр.

Açar sözlər: yeni təfəkkür, idarəetmə, ziyalılıq, elm və savad, qayda-qanun, rəhbər

Ключевые слова: новое мышление, управление, интеллигентность, наука и образование, законы и правила,

Key words: new thinking, management, intelligence, science and education, laws and regulations, leader

Xülasə

Məqalədə yeni cəmiyyətin quruculuğu dövründə yeni idarəetmə təfəkkürünün labüdlüyü problemi qaldırılır. Yeni tipli müsəssisə rəhbərinin əsas keyfiyyətləri açıqlanır, xüsusilə də onun ziyalı olması barəsində fikirlər yürüdüür, ümumiyyətlə “ziya”, “ziyalılıq” terminlərinin məğzi araşdırılır, ən başlıcası isə ümumi kollektivin qəbul etdiyi qayda-qanunlara riayət etmənin zəruriliyi məsələlərinə baxılır.

Резюме

Интеллигентность и управление

В статье поднимается проблема необходимости нового управленческого мышления в период становления нового общества. Выясняются ключевые качества руководителя нового типа, особенно выдвигается мысль о необходимости интеллекта и интеллигентности лидера нового типа, в целом исследуется сущность терминов «интеллигент» и «интеллект», и, что наиболее важно, рассматриваются вопросы о необходимости соблюдения законов и правил, принятых коллективом.

Summary

Intelligence and management

The article raises the problem of the need for new managerial thinking during the formation of a new society. The key qualities of a leader of a new type are clarified, the idea of the need for intelligence and intelligence of a leader of a new type is put forward, the essence of the terms “intellectual” and “intelligence” is generally examined, and, most importantly, the issues of the need to comply with laws and rules adopted by the team are considered.

RƏYÇİ: :dos.L.Ələkbərova